تاریخی مەسی

مەللەقلەر نەشریاتی

تاریخی مەسی

مەللەقلەر نەشریاتی

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No:7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

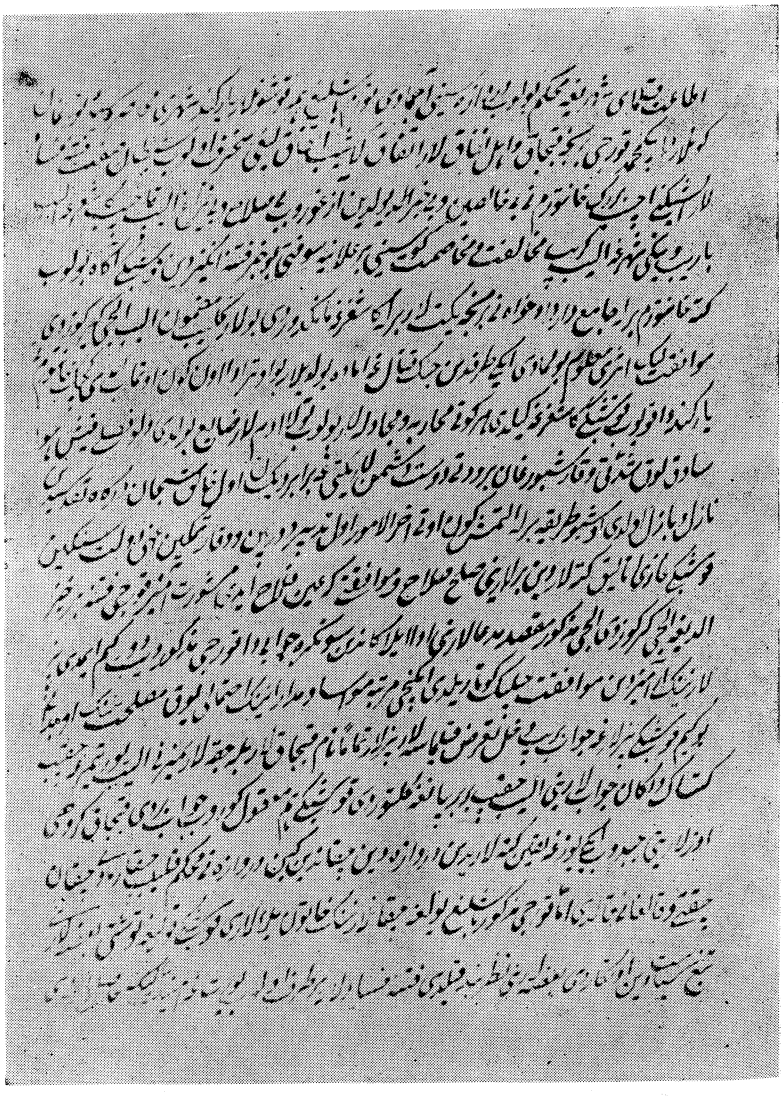
تارىخ نەزەرى

ش ئۇ ئا ر ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىنى يىغىش، رەتلەش، ۋە نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ باشچىلىغىدا نەشرگە تەييارلاندى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەنۋەر بايتۇر

مىللەتلەر نەشرىياتى

نعوذ بالله من الخذلان ومن عباده الاوثان بودن درشنا لایان واستنا
للتمسک بشریعت سید ولد عدنان محمد بن عبد الله بن عبد المطلب صلی الله علیه وسلم ایا
الانس فیافوز من استمسک بعروة وثقی تجنه واکن بما یامن به ویاتمر
من فعل وهوی وارتبع الهوی ومنه عرفان تابعی استانه ولکان دانسلطان
الایات دیبه هزار عالیجاه بارد در اصل اسم لاری الیاتی بر له شهور در الب
بهادر نذایاد در ترکستان نسک خزار شاغلاریی اتا قطلی بر له تسمیه قیلادور
بو ذات شریفنی امام محمد حنیفه نسک اولان الله یخی شیه بسی ایدی کی فرلار بر له
فی سبیل الله جنگ غزات قیلب شهادت لیک درجه و مرتبه سینی تافغان
لقب لاری قلق قراخان دور یاکه اسم لاری عبد الفتاح بولغای لار اغلط تامه
سلان الیاتی مشهور بولغان بولغای لار و سنه خواجه شهید خواجم دیب یاد کیاه
بارد در اسم لاری ابو الخیر خواجه دور سید جلال الدین کتکی نسک سنبر ولار
دور لاری فرلار بر له غزات قیلب شهادت لیک درجه سیکا تیکان اوچون خواجه
شهید هزار دیب شهره بولوبدور و سنه فرار آستنکات لار تولادور دکه یغنه
قلم خونخوارم عاجز عاجز ایل انتهای شوجمله لیک کلیس و کتفی تیار خلاص طلاح
بولکیم بو تیه شهر و آبادان و تاخ بخیر و دیابان و دشت بی پایان لار امزار شاه

Abdulcelil TURAN
Yenidogan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - iST.

مۇندەرىجە

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن 1
موللا مۇسا سايرامى ۋە «تارىخى ھەمدى».....ئەنۋەر بايتۇر 3
بسم‌الله الرحمن الرحيم 27
مۇقەددىمە ئىپتىداسى..... ... 41

1 — 6

ئاۋالقى داستان.....181

1 — 16

ئىككىنچى داستان.....326

1 — 21

خاتىمە.....636
ئىزاھاتلار.....712

نەشرگە تەيياراتلىغۇچىدىن

1. بۇ ئەسەر جۇڭگو ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمقى ئەسەرلىرىنى توپلاش، رەتلەش، نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىشخانىسىنىڭ مىللى كىلاسسىك ئەسەرلەرنى جىددى قۇتقۇزۇش، رەتلەش ۋە تەتقىق قىلىش پىلانىغا ئاساسەن، مولا مۇسابىنى موللا ئەيسا خوجا سايرامىنىڭ جۇڭگو ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان، ھىجرى 1329 - يىلى ماھى رەجەپنىڭ 10 - كۈنى (مىلادى 1911 - يىلى 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى) ئۆز قەلىمى بىلەن كۆچۈرۈپ تاماملىغان نۇسخىسىدىن رەتلەپ نەشرگە تەييارلاندى.

2. بۇ ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاشتا، ئۇنىڭدىكى "قۇرئان" سۈرىلىرى، "ھەدىس" ئىبارىلىرى، شۇنداقلا سۆز ئارىسىدىكى ئەرەپچە، پارسچە ۋە باشقا تىللاردىكى ئاتالغۇلار ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا كەلتۈرۈلدى ياكى ئۇلارغا ئۆز ئورنىدا ئىزاھات بېرىلدى. يەل، ئاي، كۈنلەرگىمۇ ئۆز ئورنىدا ئىزاھات بېرىلدى.

3. ئەسەردىكى يەر - جاي، ئادەم ناملىرى ئاساسەن ئەسەردىكى تەلەپپۇزى بويىچە بېرىلدى. مەسىلەن، قامۇل (قۇمۇل)، تۇرفان (تۇرپان)، شەھىيار (شايار)، ئۇچتۇرفان (ئۇچتۇرپان)، كاشغەر

(قەشقەر)، يارگەند (يەگەن)، يېڭى ھسار (يېڭسار)، تۇڭگانى (تۇڭگان).....

4. تىل ۋە تارىخ تەتقىقاتچىلىرىغا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئەسەرنىڭ تىلى، گىراممماتىكىلىق ئالاھىدىلىگى ۋە يېزىقچىلىق ئۇسۇلۇبى ئاساسەن ئۆز پېتىچە ساقلاپ قېلىندى. پەقەت بەزى مۇرەككەپ جۈملىلەرگىلا گىراممماتىكا جەھەتتىن ئايرىم ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلدى.

5. ئەسەردە ئۇچرايدىغان تارىخىي، جۇغراپىيىلىك ئاتالغۇلارغا ئاخىرىدا ئومۇمى ئىزاھات بېرىلدى.

موللا مۇسا سايرامى ۋە «تارىخى ھەمدى»

1

موللا مۇسا سايرامى يەنى موللا مۇسابىننى موللا ئەيسا خوجا سايرامى (مىلادى 1836 — 1917 - يىللار) يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخ ئالىمى ۋە شائىرى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە بىرمۇنچە قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە مۇھىم تۆھپە قوشقان. تۆۋەندە ئالىمنىڭ ھاياتى پائالىيەتلىرى ۋە مەزكۇر «تارىخى ھەمدى» ناملىق ئەسىرى ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

مىلادى 19 - ئەسىرنىڭ ئىچىدە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت دىخان، چارۋىچى ۋە قول ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ مىللى زۇلمىغا ۋە يەرلىك فېئودال لارنىڭ فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە قارشى ئىلىپ بارغان كەڭ كۆلەملىك ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتلىرىنىڭ كەينى - كەينىدىن مەغلۇپ بولۇشى، ئەزگۈچى سىنىپلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك قالايمىقان ئۇرۇشلىرى ۋە بۇنىڭغا ئۇلىنىپلا كەلگەن چەت ئەل تاجاۋۇزى تۈپەيلىدىن، شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقى تەخمىنەن بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت زور ئىجتىمائى داۋالغۇش دەۋرىنى باشتىن ئۆتكۈزدى.

19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، بىرمۇنچە ئۇيغۇر ئالىملىرى بۇ زور ئىجتىمائى داۋالغۇشلارنى ئەسە-

لەپ، نۇرغۇنلىغان تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازدى. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە شائىر ئارزۇ مۇھەممەت تەرىپىدىن يېزىلغان «ئىسلام نامە»، غېربىي تەرىپىدىن يېزىلغان «ئەمىر ئالى»، ئۇمىدى تەرىپىدىن يېزىلغان «جەڭ نامە»، مۇھەممەت ئەلەم تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى كاشغەر»، قاسىم بەك تەرىپىدىن يېزىلغان «غولجا ۋاقىئاتلارى بايانى»، مۇھەممەت سالىخ يارکەندى تەرىپىدىن يېزىلغان «غازات ئەل مۇسلىمىن»، موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپ تەرىپىدىن يېزىلغان «غازات دەرمۇلكى چىن»، سەييىت مۇھەممەت تەرىپىدىن يېزىلغان «شەرھى شكەستە نامە»، موللاشاكىر تەرىپىدىن يېزىلغان «زەفەر نامە»، ماخمۇت شېيىخ غېربىي تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخنامە يەتتۇبخان»، قۇربان سوفى سەفەر باي تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى بەدەۋلەت»، بولۇپمۇ موللا مۇسا سايرامى تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى ئەمنىيىە» ۋە ئۇنىڭ تۈزىتىپ تولۇقلانغان نوسخىسى «تارىخى ھەمىدى» قاتارلىق ئەسەرلەر بار. بۇلار دەل ئەنە شۇ بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە يۈز بەرگەن زور تارىخىي ۋەقەلەرنى بايان قىلغان مۇھىم مەدەنى مىراسلار ھىساپلىنىدۇ.

موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئۆز مەلۇماتلىرى ۋە بىزنىڭ مەخسۇس تەكشۈرۈشلىرىمىزگە ئاساسلانغاندا، ئۇ ھىجرى 1252 ـ يىلى ماھى جەمادى ئەۋۋەلىنىڭ 10 ـ كۈنى (مىلادى 1836 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى) شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى باي ناھىيىسىگە قاراشلىق سايرام رايونىنىڭ ئاناقىز يېزىسىدا (ھازىرقى باي ناھىيە توخسۇن يېزىسى ئاناقىز كەنتى توغايلا مەھەللىسىدە) دۇنياغا كەلگەن. ①

① ئېزىز دامولا: «نەسەبنامەئى موللا مۇسا»، قولىيازما.

موللامۇسا سايرامىنىڭ دادىسى موللا ئەيسا خوجابىنىنى موللائەزىز-خان خوجا ئەينى زاماندا باي ناھىيىسى تەۋەسىگە تونۇلغان ئىلمىي ۋە دىنىي زات بولۇپ، ئوغلى مۇسانىڭ (مۇسۇر ئاخۇنىنىڭ) ئىلىم ۋە دىنىي جەھەتتىكى تەربىيىسىگە ئۇنىڭ گۈدەك ۋاقتىدىن باشلاپلا ناھايىتى ئەھمىيەت بەرگەن. شۇڭلاشقا ئۇنى يەتتە يېشىدىن باشلاپلا ئۆزى مۇدەررىسلىك قىلغان سايرام مەدرىسىسىدە ئوقۇتۇپ، باشلانغۇچ مەلۇماتقا ئىگە قىلغان ۋە ھىجرى 1263-يىلى ماھى شەۋۋالدا (مىلادى1847-يىلى 9-ئايدا) ئەينى زاماندا جەنۇبىي تىيانشان رايونى بويىچە مەشھۇر بولغان كۇچاردىكى "ساقساق" مەدرىسىسىگە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن. بۇ مەدرىسىنىڭ ئاساسلىق مۇدەررىسى شۇ زاماندىكى ئۇيغۇر ئالىمى موللا ئوسمان ئاخۇن خەلىپەت دىگەن زات بولۇپ، ئۇ موللا مۇسانىڭ دادىسى موللا ئەيسا خوجا بىلەن ھەمسۆھبەت ئىدى. موللا مۇسا ئۆزىنىڭ تىرىشچانلىغى ۋە موللا ئوسمان ئاخۇن خەلىپەتنىڭ چوڭ غەمخورلۇغى ئاستىدا، قۇرئان، ھەدىس، تارىخ، ئەدەبىيات، تەقۋىم (كالىندارشۇناسلىق)، ئىلمىي نۇجۇم، ناباتات (ئاگرو بىئولوگىيە)، جوغرافىيە، ئەرەپ ۋە پارس تىلى قاتارلىقلاردىن ناھايىتى يۇقۇرى نەتىجە قازىنىپ، ناھايىتى تېزلا "موللامۇسا"، "بالا موللا" "موللا ئەبجەد خان" (كالىندار شۇناس) دىگەن ناملار بىلەن شۆھرەت قازانغان ئىدى. موللا مۇسا بۇ جەريانىدا موللا ئوسمان ئاخۇن خەلىپەتنىڭ ئىلمىنى ئۆگىنىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ خەلقپەرۋەرلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسىنىمۇ تىرىشىپ ئۆگەنگەن ئىدى. دىمەك، موللا ئوسمان ئاخۇن خەلىپەت ياش مولانىڭ ھەممە تەرەپتىن ئەتراپلىق ئۆسۈشىگە چوڭقۇر تەسىر بەرگەن ئىدى. ھىجرى 1270-يىلى (مىلادى 1854-يىلى) موللا مۇسا ساقـ

ساق مەدىرىسىنى ئەلا نەتىجە بىلەن تۈگىتىپ، ئۆز ئانا مەكتىۋى سايرام مەدىرىسىگە كېلىپ مۇدەررىسلىك قىلغان. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنىڭ دادىسى موللا ئەيسا خوجا ۋاپات بولدۇ. موللا مۇسا سايرام مەدىرىسىنىڭ باش مۇدەررىسى بولۇپ تەيىنلىنىش بىلەن بىللە، پۈتۈن ئائىلىسى ۋە ئۇرۇق-تۇققانلىرىنىڭ ئېغىرچىلىغى تامامەن ئۇنىڭ زىممىسىگە چۈشىدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ بىر تۇققان ئىنىلىرىدىن بولغان ئىسلام ئاخۇن، قاسىم ئاخۇن ۋە ھىلاخۇنلار تېخى گۆدەك ئىدى.

ھىجرى 1281-يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ 1-كۈنى (مىلادى 1864-يىلى 6-ئاينىڭ 6-كۈنى) كۈچار رايونىدا ئۈيغۇر، خۇيزۇ دىخانلىرى بىلەن قول ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋە يەرلىك فېئودالارنىڭ زۇلمىغا قارشى كەڭ كۆلەملىك ئىنقىلاۋىي قوزغىلىڭى پارتلاپ، ئەسلىدە مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىۋلىنىڭ مازىرىدا تاۋاپ قىلىپ كۈن ئۆتكۈزىدىغان ئىسلام دىنى تەرىقەت ئەھلىنىڭ قادىرىيە گۇرۇھىغا مەنسۇپ سوپىلارنىڭ پىرى راشىدىن خوجىنى خان قىلىپ سايلايدۇ. قوزغىلاڭچى قوشۇنلار تەرەپ-تەرەپكە يۇرۇش قىلىپ، ئىنقىلاپ ئوتىنى تېخمۇ كېڭەيتىشكە باشلايدۇ. موللا مۇسا سايرامنىڭ ئۇستازى موللا ئوسمان ئاخۇن خەلىپەت كۈچار قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ غەربىكە يۇرۇش قىلغان جەڭگاۋارلىرىنىڭ باش قازىسى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. قوزغىلاڭچى قوشۇنلار ئۇزۇن ئۆتمەي ئاقسۇ ۋە قەشقەر رايونىغا قاراپ يۇرۇش قىلىپ، سايرامغا يېقىن قىزىل دېگەن جايىنى ئىگەللەيدۇ. بۇ چاغدا موللا مۇسا سايرامى بۇ قوزغىلاڭنى ناھايىتى قىزغىن قوللاش بىلەن تەڭ، ئۆزىنىڭ بارلىق تالىپلىرىنى، جۈملىدىن بىرقانچە يۈز نەپەر سايرام-

لىق يىگىتلەرنى باشلاپ سايرامغا كېلىپ، يەرلىك ئەمگەكچىلەر بىلەن بىللە قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنى قارشى ئالىدۇ ھەم قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ تەركىۋىگە قوشۇلۇپ، قىزىل، سايرام، باي، ياقبۇيۇق، ئاراشور قاتارلىق جايلاردىكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى، يەرلىك ھېئىدواللارنى باستۇرۇش كۈرەشلىرىگە پائال قاتنىشىدۇ. موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئۆز مەلۇماتىغا قارىغاندا، بۇ چاغدا پۈتۈن باي ناھىيىسى تەۋەسىدىن يەتتە مىڭدىن ئارتۇق دىخان ۋە قول ھۇنەرۋەن ئۆز ئىختىيارى بىلەن غەرپكە يۈرۈش قىلغان قوزغىلاڭچى قوشۇنغا قاتناشقان.①

غەرپكە يۈرۈش قىلغان قوزغىلاڭچى قوشۇنلار بىر قېتىملىق ئېغىر مەغلۇبىيەتتىن كېيىن، ئاقسۇەت قارا يۇلغۇن، جام، ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلارنى ئىگەللەپ، قەشقەر ۋە يەركەنىنى ئىلىشقا جىددى تەييارلىق قىلىدۇ. موللا مۇسا سايرامى بۇ كۈرەشلەرگە پائال قاتنىشىپ، غەرپكە يۈرۈش قىلغان قوشۇنلارنىڭ ئۇچتۇرپاندا تۇرۇشلۇق سەركەردىلىرىدىن بىرى بولغان ماخمۇدىن خوجىنىڭ مۇھۇرچىسى ۋە ئومۇمى ئىشلار باشلىغى (ئەسلىيەتتە ئىشىك ئاغىسى) بولۇش قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۈتەيدۇ. بۇ چاغدا، موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ خىزمەت جەھەتتىكى ناھايىتى زور مەسئۇلىيەتچانلىغى، بىلىم دائىرىسىنىڭ ناھايىتى چوڭقۇر ۋە كەڭلىگى، مۇئامىلە جەھەتتە ناھايىتى كەمتەرلىگى، ئەقىل جەھەتتىكى ئۈتكۈرلىگى بىلەن پۈتۈن قوزغىلاڭچى قوشۇن ھەم ئۇچتۇرپان يەرلىك خەلقىنىڭ ئىچىدە زور ئابرويغا ئىگە بولىدۇ. بۇ چاغدا، موللا مۇسا سايرامى تېخى

① «تارىخى ھەمدى»، ئۆز قولىيازمىسى.

ئەمدىلا 28 ياشتىن ھالقىغان ئىدى. مىلادى 1865 - يىلى مۇھەممەت ياقۇپ بەك (بەدەۋلەت) قوقان خانلىغىنىڭ ياردىمى ئاستىدا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي رايونلىرىدىكى تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى كېڭەيتىۋاتقان چاغدا، سابىق ئۇچتۇرپان ھاكىم بېگى توختى بەك قاتارلىق يەرلىك فېئودالالار بەدەۋلەتنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا ماسلىشىپ، تۆپىلاڭ قوزغاپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنلارغا قارشى تۇرىدۇ. بۇ چاغدا مۇللا مۇسا سايرامى قوزغىلاڭچىلارنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەكىلى سۈپىتىدە توپىلاڭچىلارنىڭ ئۇۋۇسىغا كىرىپ، ئۆز ئابرويىدىن پايدىلىنىپ، ئۇلارنى پارچىلاپ، توپىلاڭنىڭ بېسىقتۇرۇلۇشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشىدۇ.

لېكىن ھىجرى 1284 - يىلى ماھىي مۇھەررەمدە (مىلادى 1867 - يىلى 5 - ئايدا) بەدەۋلەت ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئاقسۇغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلايدۇ. بۇ چاغدا كۈچار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئۈچتۇر - پاندىكى سەركەردىلىرى بەدەۋلەتكە ئۇرۇشمايلا تەسلىم بولىدۇ. چۈنكى بۇ كۈچار قوزغىلاڭچىلىرى بۇنىڭدىن ئىلگىرى بەدەۋلەتكە ئىككى قېتىم كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قىلىپ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان ۋە كۈچار قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك رەھبەرلىرى ئىچىدە ئېغىر زىددىيەتلەر پەيدا بولغان بىر چاغ ئىدى. بۇ چاغدا مۇللا مۇسا سايرامى ئۇچتۇرپاندىكى تەسلىم بولغان سەركەردىلەر بىلەن بىللە ئاقسۇغا كەلتۈرۈلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي بەدەۋلەت ھۆكۈمىتىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق باش زاكاتچىسى مىرزابابا بەك ھېسارى مۇللا مۇسا سايرامىنىڭ ئۆتكۈر قابىلىيەتلىك ۋە ئۇستا خەتتات بىر ئادەم ئىكەنلىگىنى بىلىپ، ئۇنى ئۆزىگە مەخسۇس مىرزا قىلىپ

تەپسىلەيدۇ. موللا مۇسا سايرامى بۇ ۋەزىپىنى تاكى 1877 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى بەدەۋلەت ھۆكۈمىتىنى يوق قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنى قايتۇرۇپ ئالغانغىچە ئۆتەيدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن موللا مۇسا سايرامى كۈچار دىخانلار قوزغىلىڭى ۋە بەدەۋلەت ھاكىمىيىتى ھەققىدە بىرمەر تارىخىي ئەسەر يېزىش مەقسىدىدە، غەرپىتە قەشقەر، شەرقىتە تۇرپانغىچە بولغان جايلارنى بىر قانچە يىل سایاھەت قىلىپ، مۇھىم تارىخىي ھۆججەتلەرنى توپلاپ، ئاخىرى يەنە ئاقسۇغا قايتىپ، يېزىقچىلىق ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شوغۇللىنىدۇ.

موللا مۇسا سايرامى ئاقسۇدا ئومۇمەن 40 يىلغا يېقىن ۋاقىت يېزىقچىلىق ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇ مەزگىل موللا مۇسا سايرامىنىڭ ھاياتىدىكى ناھايىتى ئېغىر بىر يىللار بولۇپ، ئۇ تامامەن پېقىرلىق - نامراتلىق ھاياتىنى كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ.① ئاخىرى ھىجرى 1335 - يىلى ماھى جامادى ئەۋۋەل ئايلىرىدا (مىلادى 1917 - يىلى 3 - ئايدا) 81 ياشقا كىرگەن موللا مۇسا سايرامى ئېغىر كېسەلگە دۇچار بولۇپ، ئۆز يۇرتى سايرامغا قايتىشنى تەلەپ قىلىپ، تۇققانلىرىغا خەت يازىدۇ. موللا مۇسا سايرامىنىڭ چوڭ ئىنىسى ئىسلام ئاخۇنىنىڭ ئوغلى ھوشۇر ئاخۇن خەلىپەت ئۇنى ئاقسۇدىن سايرامغا ھارۋا بىلەن ئېلىپ قايتىدۇ. بۇ چاغدا موللا مۇسا سايرامى تامامەن ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان ئىدى. ھىجرى 1335 - يىلى ماھى جامادى ئاخىردا (مىلادى 1917 - يىلى 4 - ئايدا)، بۇ ئەينى زامانىدىكى ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ بىرى، تارىخ ئەھلىنىڭ

① «تارىخى ھەمىدى»، قولىيازما.

مەشئەل ـ چىرىغى بولغان موللا مۇسا سايرامى مەكتۈلۈك ئۈيقۇغا سەپەر قىلىدۇ. شۇ يىلى ماھى شەۋۋالدا (مىلادى 6 ـ ئايدا)، ئۇنىڭ تۇققانلىرى ۋە يۇرتداشلىرى قەشقەرلىق مەشھۇر نەققاش ۋە تامچى يۈسۈپ ئۈستام دېگەن كىشىنى تەكلىپ قىلىپ، ھازىرقى ئاناقىز ئۆستىگىنىڭ بويىدا موللا مۇسا سايرامىنىڭ ئىگىز گۈمبىزىنى تىكلەپ، ئۇنىڭ يېنىغا يۇز كىشىلىك بىر مەسچىت بېنا قىلىدۇ. بۇ گۈمبەز بىلەن مەسچىت ئاتالمىش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» دەۋرىدە (1967 ـ يىلى) تامامەن بۇزۇلدۇ. ①

موللا مۇسا سايرامى ئاقسۇدا تۇرغان مەزگىلدە، بىرمۇنچە تارىخى ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يارىتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىرقەدەر مەشھۇر بولغانلىرى «تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا» (تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا فىمۇفتا ـ ھۇل ئىمان، ھىجرى 1302 ـ يىلى، يەنى مىلادى 1885 ـ يىلى يېزىلغان)، «دەر بايان ئەسھابۇل كەھەب» (تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھەب، ھىجرى 1316 ـ يىلى ، يەنى مىلادى 1898 ـ يىلى يېزىلغان)، «تارىخى ئەمنىيە» (ھىجرى 1321 ـ يىلى ماھى رەجەپنىڭ 11 ـ كۈنى، يەنى مىلادى 1903 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى تاماملانغان)، «دىۋان مەسنەۋى» (ھىجرى 1325 ـ يىلى، يەنى مىلادى 1907 ـ يىلى يېزىلغان)، «تارىخى ھەمىدى» (ھىجرى 1326 ـ يىلى ماھى شەۋۋالنىڭ 26 ـ كۈنى، يەنى مىلادى 1908 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى تاماملانغان)، «سالامنامە» (ھىجرى 1334 ـ يىلى ماھى زۇلقەئىدە، يەنى 1916 ـ يىلى 9 ـ ئايدا يېزىلغان) قاتارلىقلاردۇر. ھازىر ئۇنىڭ يەنە

---

① ئەنۋەر بايتۇر قاتارلىقلار: «موللا مۇسا سايرامى توغرىسىدا تەكشۈرۈش دوكلادى»، 1983 ـ يىلى.

پارىس تىلىدا يازغان بىرمۇنەچە شىئىرلىرى ساقلانماقتا. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ يەنە «تەزكىرەئى خوجا ئافاق» (ئاپاق خوجا تەزكىرىسى)، «فەرھاد ۋە شىرىن» ناملىق تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازغانلىغىمۇ مەلۇم. ① بىراق، ئۇنىڭ «تارىخى ئەمنىيە» ناملىق يىرىك تارىخىي ئەسىرى مىلادى 1904 ـ يىلى روسىيەنىڭ قازان شەھىرىدە رەسمىي نەشر قىلىنغاندىن باشقا، قالغان ئەسەرلىرى تېخىچە ئاپتورنىڭ ئۆز قولىيازمىسى ياكى باشقىلارنىڭ كۆچۈرمىسى ھالىتىدە قالغان.

يۇقۇرىدا ئېيتىلغان «تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا» بىلەن «دەرىبايان ئەسھابۇل كەھەب» ناملىق ئەسەرلەردە، ئاساسەن، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچار، كورلا ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى مازارلىرىنىڭ شايىخلارنىڭ تارىخى قاتارلىق مەسىلەر بايان قىلىنغان. «تەزكىرە تۇل ئەۋلىيا»دا، ئىلگىرى شىنجاڭ رايونىدا كەڭ تارقالغان «تەزكىرەئى سۇلتان قۇرمىش» (تەزكىرەئى ئەۋلىيا) دېگەن ئەسەردىكى ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭ رايونىغا تارقىلىشى، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ كۇيوغلى ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا كېلىپ غازات قىلىشى، يەنە باشقا بىرمۇنچە ئەۋلىيالارنىڭ بۇ جايدا شۆھرەت بولۇشى قاتارلىق خاتا مەزمۇنلارغا قاتتىق رەددىيە بېرىلگەن، جۈملىدىن تۇرپاندىكى ئەسھابۇل كەھەب مازىرىنىڭ تەرىقەتچىلەر تەرىپىدىن ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان بىر جاي ئىكەنلىگى بايان قىلىنغان. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى «تارىخى ھەمدى»دىمۇ قىسقىچە بايان قىلىنىدۇ.

① نىم شۆھرەت ئارمىيە: «موللا مۇسا سايرامى ھەققىدە».

«دىۋان مەسنەۋى» بىلەن «سالامنامە» بولسا، ئاپتورنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچىسى ئىجتىمائىي تۇرمۇش بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى ھەم كىشىلىك ئەخلاق توغرىسىدىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاپتور بۇ ئىككى ئەسەردە بىرمۇنچە ئىلغار پەلسەپە كۆزقاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇ ئىككى ئەسەردە يەنە، ئۇنىڭ پەلسەپە كۆزقاراشلىرىدا بىرمۇنچە يېڭى بۇرۇلۇشلارنىڭ پەيدا بولۇشقا باشلىغانلىغىمۇ كۆرۈلىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئىككىنچى ئەسىرىدە، يەنى 1916ـيىلى كۈزدە ئېغىر كېسەلگە دۇچار بولغاندا، ئۆزىنىڭ بىر تۇققان ئىنىلىرى ئىسلام ئاخۇن، قاسىم ئاخۇن ۋە ھىلاخۇنلارغا يازغان «سالامنامە»سىدە، ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى چاغلىرىدا بىر تۇتاش ئىلغار پەلسەپە قاراشلىرىغا ۋە ئەدەبىي جەھەتتە زور ماھىرلىققا ئىگە بولغانلىغى كۆرۈلىدۇ.

2

«تارىخى ھەمدى» موللا مۇسا سايرامنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى مۇھىم تارىخىي ئەسىرى بولۇپ، بۇ ئەسەرنى ئۆزىنىڭ ئىلگىرى يازغان «تارىخى ئەمىنىيە» دىگەن ئەسىرى ئاساسىدا، ھىجرى 1326ـيىلى ماھى شەۋۋالنىڭ 26ـكۈنى (مىلادى 1908ـيىلى 7ـئاينىڭ 10ـكۈنى) يېزىپ تاماملىغان. ئاپتورنىڭ ھىجرى 1326ـيىلى ماھى رەجەپنىڭ 10ـكۈنى (مىلادى 1911ـيىلى 7ـئاينىڭ 7ـكۈنى) ئۆز قەلىمى بىلەن كۆچۈرۈپ چىقىقان بىر قولىيازمىسى ھازىر جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى

ئىنستىتۇتىدا ساقلانماقتا. كىتاپ پاتلىق گېزىت قەغىزىگە يېزىلغان بولۇپ، ماۋزۇلىرى قىزىل سىيادا، مەزمۇنى قارا سىيادا قومۇچ قەلەم بىلەن خەتتىنۇسخەتەئەللۇق ئۇسلۇبىدا كۆچۈرۈلگەن. ئۇ جەمئى 399 بەت بولۇپ، ھەر بىر بەتنىڭ ھەجمى 16.5×21.5 سانتىمېتىر كېلىدۇ، ھەر بەتكە 15 — 19 قۇر خەت يېزىلغان، تېكىست ھەجمى 11×15.5 سانتىمېتىر. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاپتور بۇ ئەسەرنى ئۆز قەلىمى بىلەن بەش نۇسخە كۆچۈرۈپ تارقاتقان. ① شۇڭلاشقا، بۇ، ئاپتورنى "تېخىمۇ قېرىلىق، كېسەللىك ۋە ئاجىزلىق" ھالىتىگە چۈشۈرۈپ قويغان. ②

ئاپتور «تارىخى ھەمدى»دە بۇرۇنقى «تارىخى ئەمىنىيە»نىڭ دىباچە، بىر مۇقەددىمە، ئىككى داستان ۋە بىر خاتىمىدىن ئىبارەت ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى ۋە ئومۇمى مەزمۇنىنى ساقلاپ قالغان. ھەتتا بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ماۋزۇلىرىمۇ تامامەن دېگۈدەك ئوخشاش. بىراق، مىلادى 1904 ـ يىلى «تارىخى ئەمنىيە» قازاندا نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئاپتور بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى يېتەرسىزلىگى، بەزى مەسىلىلەرنىڭ خاتا بايان قىلىنغانلىغىنى ھېس قىلىپ، ئۇنى تېخىمۇ توغرىلاش ۋە تولۇقلاش مەقسىدىدە، مەزكۇر "تارىخى ھەمدى"نى يېزىپ چىققان. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ ئاساسىي پەرقى تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، بۇ ئەسەردە «تارىخى ئەمنىيە»نىڭ دىباچە قىسمى ئۆزگەرتىپ يېزىلغان. بولۇپمۇ بۇ كىتاپقا «تارىخى ھەمدى» دەپ ئات قويۇشنىڭ بىرقانچە تۈرلۈك سەۋەبلىرى ئالاھىدە بايان قىلىنـ

---

① نىم شېھىت ئارمىيە: «موللامۇسا سايرامى ھەققىدە»

② «تارىخ ھەمدى» قولىيازما.

غان. شۇنداقلا «تارىخى ئەمنىيە»نىڭ 1ـ بابى، يەنى "قىسسەئى ئادەم سانى نوھ بەننۇللادىن تا بۇدەمغىچە بۇ موغۇلستان يۇرتى ۋە يەتتە شەھەر ئەھۋالاتى ۋە ۋاقىئاتلارى ۋە قايسى تايىفە ھۆكۈمرانى ۋە تەسەللىتى ۋە موغۇلىيە تەسمىيە قىلماقغە سەبەب ۋە بائىس نەئىركەنى ۋە مۇسۇلمان خانلارى نەسەبى ۋە خاقانى چىنى بۇ يەتتە شەھەرغە ئىستىئلا تافغانى مۇجمەلەن شەمە ۋە ئىندەكى بەيان ۋە تەقرىرى" دىگەن باب «تارىخى ھەمدى»دە ئىككى باپقا ئايرىلىپ، "ئول پادىشاھى جاھانگىر چىنگىز قائانكىم موغۇل خانلارىنىڭ سەرـ دارى، ئەرەب ۋە ئەجەم بەلكى مەشرىقەيىن ئىچىدەكى خانلار (نىڭ) خانى ئىردى ــ ئىستىلائى ۋە تەسەللىتى ۋە ئەييامى دۆلەت ۋە كامرانى مۇددەت سەلتەنەت ۋە ھۆكۈمرانى، ئەۋلادـ ئىخفارلارى تەئەددادى، ئەمرائى ۋە نويانلارى ئىستىقلالى زىكرى ۋە ئىندەكى نەمۇنە بەيانى" دىگەن يېكى مەزمۇن قوشۇلغان، يەنە «تارىخى ئەمنىيە» ئىككىنچى داستان قىسمىدىكى 7ـ باپ، يەنى "ئول خالىقى خەلاق لۇتفى ئىنايىتى بىرلە جانابى شەھىرى يار ئافاق ئەئىنى مۇھەممەت ياقۇب بېك غازى خوش ئەخلاق بۇ يەتتە شەھەر ــ موغۇـ لستان يۇرتىغە ئىستىئلا تافغانى ۋە ئەدەل بىساتىن يافغانى ۋە خەلـ غەئى رۇمغە ئەلچى ئىبەرىب، يارلىغ ۋە بايزەلەر ھاسىل ئەتكەنى ۋە بىرنەچە ۋاقىئە ھايلەلەر روي بەرگەنى بايانى" دىگەن باپمۇ "تارىخى ھەمدى"دە ئىككى باپقا ئايرىلىپ، ئۇنىڭغا "ئول خادەم ئەلھە رەمەـ يىن ئەشرەفىن ئەمرۇلمۇئمىنىن خەلىفەروي زىمىن ئەئىنى ئابدۇلـ ئەزىزخان ئىسكەندەرۇلجانانغا ئىنابەت ۋە ئىتائەت قىلىب، ئەرزە بىرلەئەلچى، ھەدىيە ۋە ساۋغە بىرلە بەيئەتنامە ئىبەرگەنى ۋە خەلىفەـ روي زىمىن نىڭ تەبئ ئەنۋارلارىغە مۇقبۇل تۇشۇب يارلىغ، بايزە

مەنسەب ۋە تاج ئالاھىدە ئىمپېرىيە ۋە بۇ يەتتە شەھەرنى ئۆز ھىمايەتـ لارىغە ئالىب، رومـغە تابىئە قىلغانلارى ۋە ۋاقىئەلەر بەيانى" دىگەن مەزمۇنلار قوشۇلغان. «تارىخى ھەمدى»نىڭ خاتىمە قىسمىغا بولسا، ئاپتورنىڭ 1898 ـ يىلى يېزىلغان «دەربايان ئەسھابۇل كەھەب» ناملىق ئەسىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بېرىلگەن.

ئىككىنچى، «تارىخى ئەمنىيە»دىكى مۇھىم مەلۇماتلىق سانلار، بولۇپمۇ مۇھىم ۋەقەلەر يۈز بەرگەن يىللار، پەسىللەر، ئايلار ۋە كۈنلەر، مۇھىم ئۇرۇشلارغا قاتناشقان قارىمۇ ـ قارشى تەرەپ قوشۇنلىرىنىڭ سانى ۋە باشقا سانلىق مەلۇماتلار، «تارىخى ھەمدى»دە تامامەن ئۆزگەرتىپ يېزىلغان ياكى تۈزىتىپ تولۇقلانغان.

ئۈچىنچى، «تارىخى ئەمنىيە»نىڭ ماۋزۇلىرى، نۇرغۇن مەزمۇنـ لىرى تىل، يېزىق ۋە تەسۋىر جەھەتتىن «تارىخى ھەمدى»دە نۇرغۇن ئۆزگەرتىلگەن. بولۇپمۇ «تارىخى ئەمنىيە»دىكى بەزى نەزم ۋە قوشاقلار، ماقال ـ تەمسىللەر ئاساسەن ئۆزگەرتىپ يېزىلغان.

«تارىخى ھەمدى» «تارىخى ئەمنىيە»گە قارىغاندا، مەزمۇن جەھەتتىن تولۇق، ماتېرىيال جەھەتتىن خېلى توغرا، تىل ۋە ئۇسلۇپ جەھەتتىن خېلى گۈزەل، ھەجىم جەھەتتىن خېلى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن ئۇ «تارىخى ئەمنىيە»گە قارىغاندا ياخشى كۆچۈرۈلگەن ئەمەس. بۇنىڭدا ئىملا جەھەتتىكى خاتالىقلار خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ، ھەتتا نۇرغۇن جايلاردا سۆز، جۈملە ۋە ئاتالغۇلار چۈشۈپ قالغان. بۇ ھال ئاپتورنىڭ بۇ چاغدا خېلى ياشىنىپ قالغانلىغى، جىسمانى جەھەتتىن ئاجىزلاشقانلىغى، شۇنداقلا ئۆز ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا بۇ ئەسەرنى تېز تۈگىتىشكە بەك ئالدىرىغانلىغى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ــ ئەلۋەتتە.

«تاریخی هەمدی» دیباچە قسمیدین باشقا، "مۇقەددیمە" قسمی جەمئی ئالتە باپقا بۆلۈنگەن بولۇپ، قولیازمدا جەمئی 70 بەت. بۇنىڭدا ئاساسەن ئالەم ۋە ئادەمنىڭ پەیدا بولۇشی ھەققیدىكی دىنىي رىۋايەتلەر، قەدىمقی تۈركی قەۋملەر، موڭغۇللار ۋە میلادی 13 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكی چىنگىزخانىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى، چىنگىزخان ئەۋلاتلىرىنىڭ ئەھۋالی، موڭغۇل دوغلات قەبىلىسىنىڭ میلادی 13 ـ ئەسىردىن 16 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا "ماڭلاي سۇيە" (جەنۇبىي شىنجاڭ) رایونىدىكی پائالیەتلىرى، چاغاتاي ئەۋلاتلىرىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادی تەرىپىدىن قۇرۇلغان موغۇلستان خانلىغىنىڭ میلادی 14 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقی يېرىمىدىن 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ھۆكۈمرانلىغی، میلادی 16 ـ ئەسىردىن 17 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكی يېرىمىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن يەركەن خانلىغىنىڭ ئەھۋالی، تەرىقەتچىلەرنىڭ يەركەن خانلىغی دەۋرىدىكی پائالیەتلىری، میلادی 17 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن كېيىن تەختكە چىققان ئاپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ تاكی 19 ـ ئەسىرنىڭ 60 ـ يىللىرىغىچە بولغان تاریخی ۋەقەلىری بایان قىلىنغان.

«تاریخی هەمدی»نىڭ "ئەۋۋەلقی داستان" قسمی جەمئی 16 باپقا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئەسلی قولیازمدا جەمئی 75 بەت. بۇنىڭدا ئاساسەن 1864 ـ یىلی كۆتىرىلگەن كۇچار دىخانلار قوزغىلىڭىنىڭ غەرپتە يەركەن، قەشقەرغىچە، شىمالدا تیانشان تاغلىرىغىچە، شەرقتە قۇمۇلغىچە، جەنۇپتا لوپنۇر ۋە قارا قورۇم تاغلىرىغىچە بولغان جایلارنی قولغا كىرگۈزۈش جەریانی، قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىنىڭ ئەھۋالی، قوزغىلاڭچىلارنىڭ شوئاری، مۇھىم ئۇرۇش ـ جەڭلىری، ئاقۇبەتی قاتارلىق ئەھۋاللار بایان قىلىنغان. شۇنداقلا شۇ یىللىری

قوزغالغان خوتەن دىخانلار قوزغىلىڭى (ھەببۇلاخان قوزغىلىڭى)، يەركەندىكى ئابدۇلراخمان باشچىلىغىدىكى دىخانلار قوزغىلىڭى، قەشقەردىكى سىدىقبەك باشچىلىغىدىكى دىخان، چارۋىچىلار قوزغىلىڭى، ئۈرۈمچىدىكى داۋۇت خەلىپە (تۇدەلىك) باشچىلىغىدىكى خويزۇلار قوزغىلىڭى، ئىلى رايونىدىكى مەزمەزات باشچىلىغىدىكى دىخانلار قوزغىلىڭى قاتارلىق قوزغىلاڭلارنىڭ ئەھۋالىمۇ قىسقىچە بايان قىلىنغان. بولۇپمۇ كۇچار، يەركەن، خوتەن قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ بەدەۋلەت باسقۇنچىلىغىغا قارشى كۈرەشلىرى ئالاھىدە ۋە تەپسىلى بايان قىلىنغان.

«تارىخى ھەمىدى»نىڭ «ئىككىنچى داستان» قىسمى جەمئى 20 باپقا بۆلۈنگەن بولۇپ، ئەسلى قولىيازمىدا جەمئى 172 بەت. بۇ قىسمدا ئاساسەن قوقان خانلىغىنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى بەدەۋلەت (مۇھەممەت ياقۇپ بەك) ھەم ئاپاق خوجا ئەۋلادى بۇزرۇك خان خوجانىڭ قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچار، كورلا، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى بېسۋىلىشى، ئۇنىڭ قەشقەر، يەركەن، خوتەن، كۇچار، ئۈرۈمچى دىخانلار قوزغىلىڭىنى رەھىمسىز باستۇرۇشى، قوقان خانلىغى، تۈركىيە سۇلتانلىغى ۋە ئەنگلىيە، چارروسىيە قاتارلىق دۆلەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى، ئۇنىڭ تەدبىر ۋە سىياسەتلىرى، بولۇپمۇ بەدەۋلەتنىڭ ئۆلۈمى ئالاھىدە ۋە تۇنجى قېتىم بايان قىلىنغان. بۇ قىسمدا يەنە ئاپتورنىڭ ئۆز نەسەپنامىسى، بەدەۋلەت دەۋرىدە ياشىغان ئالىم ۋە ئۆلىمالار، شۇنداقلا شەنشى، گەنسۇ خويزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى پائالىيەتلىرىمۇ بايان قىلىنغان.

«تارىخى ھەمىدى»نىڭ «خاتىمە» قىسمى ئەسلى قولىيازمىدا 73

بەت بولۇپ، ئاساسەن قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار، كورلا قاتارلىق يەتتە شەھەر ۋە تۇرپان، لوپنۇر رايونىنىڭ تارىخى، ئاھالىسى، جۇغراپىيەسى، تىل ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرى قاتارلىق مەسىلىلەر بايان قىلىنغان. بولۇپمۇ تۇرپاندىكى ئەسھابۇل كەھەب ھەققىدىكى بىرقانچە رىۋايەت ھەم ئاپتورنىڭ بۇ غار ھەققىدىكى بەزى قاراشلىرى بايان قىلىنغان.

ئومۇمەن، ئاپتور بۇ ئەسەرنى يازغاندا، ئاساسەن 1864-يىلدىكى كۇچار دېخانلار قوزغىلىڭى ۋە بەدەۋلەتنىڭ باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلىرىنى بايان قىلىشنى مەقسەت قىلىپ، بۇ ھەقتە تەپسىلى ۋە كەڭ توختالغان.

3

موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ھەمدى»دە تارىخ ئەھلى ئۇزۇندىن يۇيان دېققەت بىلەن قاراپ كەلگەن ۋە ئۇلارنىڭ ئاساسىي تەتقىقات تېمىلىرى بولغان بىرمۇنچە مۇھىم مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە خېلى ئوبېكتىپ ۋە توغرا خۇلاسىلارنى چىقارغان.

بىرىنچى، ئاپتور بۇ ئەسەردە 1864-يىلدىكى پۈتۈن شىنجاڭ رايونىنى قاپلىغان دېخانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ، بولۇپمۇ كۇچار دېخانلار قوزغىلىڭى، بەدەۋلەتنىڭ بۇ دېخانلار قوزغىلاڭلىرىغا قارشى جازا يۈرۈشلىرى، دېخانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ ئۇنىڭغا قارشى باتۇرلارچە كۈرەشلىرىنى تۇنجى قېتىم تەپسىلى، مۇكەممەل ۋە سىستېمىلىق ئوتتۇرىغا قويغان. كېيىنكى دەۋرلەردە، بۇ مەسىلىلەرنى بايان قىلىپ خەنزۇچە يېزىلغان «شىنجاڭنى تىنجىتىش خاتىرىلىرى»،

«غەربكە سەپەر قىلىش خاتىرىلىرى»، «شەنشى، شىنجاڭ مۇسۇلمان باندىتلىرىنى تىنجىتىش خاتىرىلىرى» ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كېيىن يېزىلغان «غەربىي رايوننى باشقۇرۇش تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەر، شۇنداقلا ئەنگلىيىلىك دىمىتېرى چارلىس بولجېر تەرىپىدىن يېزىلغان «ياقۇب بەك تارىخى»، روسىيەلىك كروپاتكىن تەرىپىدىن يېزىلغان «قەشقەرىيە» دېگەن كىتاپلارمۇ يوقۇرقى ۋەقەلەرنى ھېچقاچان «تارىخى ھەمدى»دەك تەپسىلى ۋە سىستېمىلىق بايان قىلمىغان. بۇ ھال موللا مۇسا سايرامنىڭ بۇ ۋەقەلەرگە بىۋاستە قاتناشقانلىغى ۋە كېيىنچە بۇ ۋەقەلەر ئۈستىدە تەپسىلى، جاپالىق تەكشۈرۈش، تەتقىق قىلىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىغى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. ئاپتور بۇ ۋەقەلەرنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، بىر مەزگىل ئاپاق خوجا مازىرى بىلەن ئەسھابۇل كەھەبىنىڭ داش قازانلىرىدىن ئاش يېيىشكە مەجبۇر بولغانلىغىنى يازىدۇ.① شۇڭلاشقا، بۇ ئەسەر تا بۈگۈنكى كۈنىدىمۇ مۇئەييەن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ئىككىنچى، ئاپتور بۇ ئەسەردە ئەينى زاماندا جۇڭگودىكى مىللەتلەر زىنداني بولغان چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەشەددى مىللى زۇلۇم سىياسىتى ۋە يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرنىڭ فېئودالىق زۇلمىنى قاتتىق پاش قىلغان. ئۇ بۇ خىل زۇلۇملار ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ: "رەئىييەلەر ئۈستىگە ئالبان-ياساق جۇبالغە تولا بولدى، ئارامىلىق ئەنقا تۇخۇمىدەك پىنھان ئولدى ۋە تىنجىلىق سۇمۇرۇغدەك كۆۋەقاف ئىچىدە ۋەتەن تۇتتى، فۇلى بار ئادەم خىتايغا ۋە كاتتا بەگلەرغە فۇل بېرىپ ھمايەتكە كىردى. كۇللەن يۇرتدارلىق مۇئەننىتى فۇلى يوق بىچارە غېرىپ، يېتىملەرغە قالدى. كۆتەرەلمەي يەر،

① «تارىخى ھەمدى»، قولىيازما.

سۇ، چىمارپاي ۋە ئەسباب روزگارلارى خىتايلارغا گۆرۈۋغە كەتتى. (ئۇلار) دەرگاھى ئىلاھاغا كۆز ياشلارىنى تۆھپە ئەيلەب يىغى-زارىلەرغە تۇردى" دەپ يازىدۇ. ئۇ: بەگلەر"يۇرت ياخشى فازىللارىنى كۆزىگە ئىلمادى ۋە فۇقرا-رەئىييەلەر كۆز ياشلارىدىن پەرھىز ۋە ئېھتىيات قىلمادى، ۋابال دىگەننى خاتىرىغە يول بەرمەدى، مەنسەپ ئارزۇسى ۋە بەرگەن فۇل، كۈموشلەر غېمىدىن ئۆزگە غەملەرىغە كەچمەدى. زاھىرەن ئۇلۇغ خانغا خىزمەت قىلىپ، چېرىكلەرنى باقىپ، يۇرتلارنى ساقلادۇق دىدى، ئەمما مەئەنى ئۇلۇغ خانىنىڭ دۆلتى بىخ-نەبىياتلارنى كېسىپ قۇرۇتۇشلارىغە سەئىيى سەبەبلەرنى قىلدى"① دەپ يازىدۇ. دىمەك، ئاپتور بۇ ئەسەردە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى بىلەن يەرلىك فېئودالارنىڭ ئېغىز بۇرۇن يالىشىپ، يەرلىك ھەر مىللەت خەلقىغە سالغان بالايى-ئاپەتلىرىنى رەھىمسىز پاش قىلغان ۋە بۇنى ئەينى زامانىدىكى شىنجاڭ جەمىيىتىنىڭ تۈپكى زىددىيەتلىرى دەپ قاراپ، ئۆزى ياشىغان زامان ۋە دەۋر ھەققىدە توغرا خولاسىغا كەلگەن. شۇنداقلا ئاپتور تامامەن خەلقپەرۋەرلىك مەيدانىدا تۇرۇپ، 1864-يىلى پۈتۈن شىنجاڭ دائىرىسىدە قوزغالغان دىخانلار قوزغىلىڭىغا يۇقۇرى باھا بەرگەن. ئۇنىڭ مىللى زۇلۇم ۋە فېئودالىق زۇلۇمغا قارشى ئىجابىي تەرەپلىرىنى مەدھىيىلىگەن. ئۇ: «ئاجىز فۇقرالەرنىڭ تاقەتلەرى تاق ئولۇپ، ئول خالىقى خەلاق دەرگاھىغا كۆزلەرىدىن قەتران-قەتران بەلكى دەريا-دەريا ياشلار جان ئاچچىغى ۋە فۇل ئاچچىغىدىن رەۋانە ئەيلەدى، بۇ ئاچچىغ ياش ئەسراتى دۆلەت دەرەختلەرى يىلدىزىغە تەئەسسۇرلەر قىلىپ قۇرۇماغلىغقە سەبەب ۋە بائىس بولدى. ئاز فۇرسەتدە كۇللەن

① «تارىخى ھەمدى»،قولىيازما.

خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلارى جەمئىسى يوق بولۇپ، زىمىن بىرلە بەرابەر ۋە يەكسان بولۇپ كەتتى."① دەپ يازىدۇ.

ئۇچىنچى، ئاپتور بۇ ئەسەردە شۇ قېتىمقى دېخانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇشتىكى تۆپكى سەۋەپلىرى ھەققىدە نۇرغۇن جايدا تەپسىلى توختىلىدۇ ۋە ناھايىتى ئوبېكتىپ خولاسە چىقىرىدۇ. ئۇ، بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭلارنىڭ بولۇپمۇ كۈچار قوزغىلىڭىنىڭ مەغلۇپ بولۇشتىكى سەۋەپلىرىنى بەدەۋلەتنىڭ باسقۇنچىلىق ئۇرۇشلىرى، دېخانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ رەھبەرلىك گۈرۇھى ئىچىدىكى ئىچكى ۋە تاشقى زىددىيەتلەر تۆپەيلىدىن بولغانلىغىنى بايان قىلىش بىلەن باراۋەر، يەنە: "كۈچاردا مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەللۇللا مازار فايىزۇلىئەنۋارلاردا شەيىخلىق مۇقام ۋە جەرەكەلەرنى ئۆزلەرگە سەندۈ ۋە فەخرى مۇباھاتلار بىلىپ، مازار باغىغا فاتىپ ۋە سغىب كەلگەن بۇ خوجاملار، بۇ يەتتە شەھەرغە بەلكى موغۇلىستان ئۆلكەسىگە سغىمادى ۋە فاتىمادى. قارابەت ۋە ئىتتىپاقلارى مۇخالىپەت ۋە نەپاقغە مۇبەددىل ئولدى. مۇخالىپەت ۋە نەپاقلارى، مۇخاسىمەت ۋە ئاداۋەتكە يۈز قويدى، بۇ دۆلتى ئەززەمىنىڭ قەدرىنى بىلمەدى ۋە شۇكۇرانىلەرنى بەجا كەلتۈرەلمەي كوفۇرانىنېمەت قىلىپ، غەررە ۋە غۇرۇرلۇق بىرلە مۇفەتتۈر ئىكەن-قولدىن بەردى.... مازارى شىرىف ۋەقىپ-ئەۋقافلەرنىغە قانائەت قىلغان ۋە دېھقان-ئەشرەفلەر ئۆشرە، زاكات ۋە نەزىر سەدەقاتلەرىغە ھاجەت كەلتۈرگەن ۋە مازارى شىرىف ئىچىدە ۋەتەن تۇتۇب ۋە ھۇجرا ئىچرە بوريا سالىب تائەت ۋە ئىبادەت بىرلە ئۆمۈركەچۈرگەن بىر جۇۋ نان، قاق ۋە بىر تاباق گۈلە قاقىغا خۇرسەند بولۇب كەلگەنلەر، ئۇل خالىقى

① «تارىخى ھەمدى»، قولىيازما.

خەللاق ۋە فەتتاھى رەززاق لۇتفى ئىنايىتى بىرلە بىر ئاندا پادىشالىق تەختى ۋە ھۆكۈمرانلىق مەسەندىدە بىر قارار ئولدىلەر.....ئەمما بۇ خوجاملارنىڭ ھەر بىرى ئەرتە بىلەن ناشتالىقغە كۈنە-كۈن ھالۇا، مۇيىز، قەندالات ۋە نەچە قىسىم مۇرابىا، مەئجۇن، شەربەت، مۇفەررىھات ۋە نەمكىن فاقلان كاباپلار، خوشاڭ، تاڭ بوفا، لەزىز ۋە شىرىن بىجىنچە تائاملار، ئالۋان، ئالۋان تۇرلۇك نازى-نېئمەت ۋە زەنان ھۆرىرى سۇفەتلەر ئالدىدا ھازىر بولغاچ، ئىلگىركى ئەھۋالاتلارنى فاراموش ئەتتى. ئۆز كۈچىمىز بىلەن ئىسلام ئاچتۇق ۋە پادىشاھلىقنى تاپتۇق ۋە كەتمەس دۆلەتكە ئۇلاندۇق دەپ، ئەترافلاردەكى پادىشاھلىق ئەلەملەرنى كۆتەرگەن پادىشاھلار بىرلە مۇڭاسا ۋە مادارا قىلمادى، بەلكى كۆزىگە ئىلمەدى".① دەپ يازىدۇ. ئاپتورمانا مۇشۇ مەسىلەرنى، بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشتىكى تۈپكى سەۋەۋى دەپ قاراپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مەۋقەئىسىدىن ۋازكەچكەن، سىنىپىي مەيدان ۋە مەنپەئەتنى نەپسىگە ساتقان، كەڭ ئەمگەكچىلەرنىڭ مەنپەئەتىدىن ۋازكېچىپ، قىيىن كۈنلەردە يار يۆلەك ۋە ھەمدەمدە بولغان كەڭ ئەمگەكچىلەرنى ئاياق ئاستى قىلغان بەزى قوزغىلاڭ رەھبەرلىرىگە قاتتىق نەپرەت بىلەن قارايدۇ. ئاپتورنىڭ ئىدىيە جەھەتتىكى بۇ خىل ئۇستۈنلىكى، ئۇنىڭ زامانداشلىرى ئارىسىدا ناھايىتى كام ئۇچرايدۇ.

تۆتىنچى، ئاپتور گەرچە بەدەۋلەت «ۆكۈمىتىنىڭ ئاساسىي ئەمەلدارلىرىدىن بىرى بولغان مىرزا باباپەك ھىسارىنىڭ قول ئاستىدا ئون يىل مىرزا بولۇپ ئىشلىگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇ بەدەۋلەت ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىغىغا خىلى نەپرەت بىلەن قاراپ، ئۇلارنى پاش

① «تارىخى ھەمدى»، قولىيازما.

قىلىدۇ. بولۇپمۇ بەدەۋلەتنىڭ ياش ۋاقتىدىن باشلاپلا ھىلە-مىكىرلىك يوللارنى ئۇگەنگەنلىگى، ئۇنىڭ ئالدامچىلىغى، ئىككى يۈزلىمىلىگى، قانخورلىغى، ئىستىبدادلىغى ئەسەرلىرىدە جايلىرىدا ئوچۇق پاش قىلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇ بەدەۋلەتنىڭ دىخانلار قوزغىلاڭلىرىنى قانلىق باستۇرغانلىغىغا قاتتىق نەپرەت بىلەن قارايدۇ. ئۇنىڭ بەزى جەڭلەردە مەغلۇپ بولغانلىغىنى مەسخىرە قىلىدۇ. ئۇنىڭ تاجاۋۇز-چىلىق ھەركەتلىرىنى بولسا شىنجاڭدىكى دىخانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇشتىكى تۈپكى سەۋەپلىرى دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ قوقان خانلىغى، تۈركىيە سۇلتانلىغى، ئەنگلىيە، چارروسىيە مۇستەملىكىچىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ يەتتە شەھەرنى تۈركىيە سۇلتانلىغىنىڭ ھامىلىغىغا تاپشۇرغانلىغىنى پاش قىلىدۇ. ئومۇمەن، «تارىخى ھەمدى» بۇ دەۋردىكى شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن مۇھىم ئىلمىي ماتېرىيال بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

يولداش ماۋ زېدۇڭ: "قەدىمقى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى رەتلەش جەريانىدا، ئۇنىڭ فېئودالىق شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، دېموكراتىك جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىش لازىم. بۇ مىللى مەدەنىيەتنى رىۋاجلاندۇرۇپ، مىللى ئىشەنچىنى يۇقۇرى كۆتۈرىشنىڭ مۇھىم شەرتى. لېكىن زادىلا تەنقىتسىز يىغىۋېلىپ ساقلىماسلىق كېرەك." دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. «تارىخى ھەمدى» بىزنى گەرچە بىرمۇنچە مۇھىم ۋە ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بىرمۇنچە پۇچەك مەزمۇنلىرىمۇ بار.

بىرىنچى، ئاپتور ئەسەردە بايان قىلىنغان بارلىق ۋەقەلەرگە باھا بېرىشتە، بولۇپمۇ بۇ تارىخىي ۋەقەلەرگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تارىخىي شەخسلەرگە باھا بېرىشتە، ئومۇمەن ئىسلام دىنىنىڭ تۈپكى ئەقىدە-

لىرىنى ئاساسىي ئۆلچەم قىلىدۇ. مەسىلەن ، ئۇ بەدەۋلەتىنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىغىنى پاش قىلىش بىلەن تەڭ، ئۇنىڭ ئىسلام دىنىنى رىۋاجلاندۇرغانلىغى، ھەر خىل مازار-ماشايىخلارنى تۇرغۇزۇش، قوغداش، ئىسلام ئەقىدىلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلىش تەرەپلىرىنى، ھەتتا ئۇنىڭ غەيرى ئىسلام دىنىدىكى مىللەتلەرگە بولغان دىنىي ئۆچمەنلىگىنى مەدھىيىلەيدۇ. بەزى جايلاردا ئۇنىڭ بۇ خىل ھەرىكەتلىرىگە ناھايىتى يۇقۇرى باھا بېرىدۇ. بەزى ۋەقەلەرنى بايان قىلىشتا، بولۇپمۇ دىخانلار قوزغىلاڭلىرىنى بايان قىلىشتا، ئۇنىڭ تۆۋىكى سىنىپىي ماھىيىتىنى دىنىي پەردە بىلەن يوشۇرۇشقا ئورۇنۇپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭ دىنىي پەردىسىنى ئاساسىي ئورۇنغا قويۇپ تەسۋىرلەيدۇ.

ئىككىنچى، ئاپتور ئەسەرنىڭ بەزى جايلىرىدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ مىللى زۇلۇم سىياسىتىنى ئوبېكتىپ پاش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بەزى جايلاردا بۇ خىل زۇلۇمنى "كاپىرلارنىڭ مۇسۇلمانلارغا قىلغان زۇلمى" دەپ قاراپ، قانداقتۇر "مۇسۇلمان"لارنىڭ "كاپىر"لارغا قارشى ھەرقانداق زىددىيەت ۋە قارشىلىغىنى مەدھىيىلەيدۇ ھەم مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ. ھەتتا بەزى جايلاردا مىللى ئۆچمەنلىكنى ئىپادىلەيدىغان جۇملىلەرنى ئىشلىتىپ، مىللى زىددىيەتلەرنى ناھايىتى كۇچەپ ۋە ھاقارەتلىك تىللار بىلەن تەسۋىرلەيدۇ. بۇ ھال ئاپتورنىڭ چوڭقۇر دىنىي ئېتىقادى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئەسەرنىڭ ئومۇمى قىممىتىگە بەزى نۇقسانلارنى يەتكۇزىدۇ.

ئۇچىنچى، ئاپتورنىڭ قېرىنداش مىللەتلەر، بولۇپمۇ ئۇچىكى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەر، جۇڭگودا ھۆكۈم سۈرگەن سۇلالىلارنىڭ تارىخى ھەققىدىكى ماتېرىياللارنى ئاساسەن قۇربان

ئەلى خالىد بەگنىڭ "تاۋارىخى خەمسەئى شەرقى" دىگەن ئەسەردىن ئالغان بولۇپ، بۇ ماتېرىياللار ئاساسەن رېۋايەتلەرنى ئاساس قىلغان ۋە ئىشەنچلىك ئەمەس. ئومۇمەن، «تارىخى ھەمدى» ئۆزىنىڭ بۇ خىل نۇقسانلىرىغا قارىماي، يەنىلا مۇھىم تارىخىي قىممەتكە ئىگە بىر ئەسەر ھىساپلىنىدۇ.

ئەنۋەر بايتۇر

بسم‌الله الرحمن الرحيم

(ناهايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن)

ئەي مەۋجۇتلۇغنى زۆرۈر بولغان ئاللا! چەكسىز ۋە تەڭداشسىز ھەمدۇ-سانا ساڭا خاسدۇركى، ھەممە مەخلۇقلىرىڭغا كەڭرى رىزقى ۋە ئېھسان سەندىندۇر. سېنىڭ ئۇلۇغ زاتىڭ يەككە-يېگانىدۇر. ھەممە سۈپەتلىرىڭ پاك ۋە ئەيىپسىز، مەرتىۋەڭ ئالى، پادىشالىغىڭ ئۇلۇغ بولۇپ، ئاسمان ۋە زېمىن ئىچىدىكى ھەممە مەخلۇقلار پەقەت سېنىڭ ئىلكىڭدە ۋە قەھرى سىياستىڭنىڭ ئاستىدا تۇرىدۇ. ھەقىقى پادىشالىق پەقەت ساڭلا خاسكى، سەن ھەمىشە بولغۇچى ۋە باقى پادىشادۇرسەن. ياراتقان مەخلۇقلىرىڭ بولسا ھەممىسى فانىدۇر.

ئاللا ئەگەر خالسا، سەلتەنەت تاجىسىنى ھەر بىر كىشىنىڭ بېشىغا كەيدۈرەلەيدۇ، ئەگەر خالسا، بۇ تاجىنى يەنە ئۇنىڭدىن ئالالايدۇ؛ ئەگەر خالسا ئۇنى ئۇلۇغ دەرىجىگە يەتكۈزەلەيدۇ، خالسا، ئۇنى يەنە خار قىلالايدۇ؛ ئەگەر خالسا، ئۇنى توغرا يولغا باشلىيالايدۇ، خالسا، ئۇنى يەنە توغرا يولدىن ياندۇرالايدۇ؛ ئەگەر خالسا، پەس كىشىنىڭ دەرىجىسىنى مەرتىۋىلىك قىلالايدۇ، خالسا، مەرتىۋىلىك كىشىنىڭ دەرىجىسىنى يەنە پەس قىلالايدۇ. ئۇ ھەر-قانداق ئىشنى قىلىشقا قادىر ۋە تاۋانادۇر.

ئەي قۇدرەتلىك ئاللا! ئەگەر سەن ياراتقان مەخلۇقلىرىڭغا نىمە ھۆكۈم قىلاي دىسەڭ، شۇنى قىلىشقا قۇدرىتىڭ بار. سېنىڭ ھۆكۈمىڭنى كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىشقا، ئەمرىڭنى يانداۋۇرۇشقا بولمايدۇ. مورسەل، نەبى، ئەنبىيا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام (ئۇلارغا خۇدانىڭ رەھمىتى بولسۇن)لەرنى بىزگە ئۇلۇغ پادىشا قىلىپ ئىبەردىڭ. ئۆز كىتاۋىڭدا (قۇرئاندا ــ ت) بۇلار ھەققىدە قىسسە ۋە ھىكايىلەرنى سۆزلىدىڭ، بۇرۇنقى زامانلاردا ئۆتكەن خالايىقلار، ئادىل پاكى زالىم پادىشالار ۋە شۇ زامانلاردا ئۆتكەن ۋەقە-ھادىسىلەر ھەققىدىمۇ خەۋەر بەردىڭ. بۇ بولسا، سېنىڭ ئۆز ياراتقان مەخلۇقلىرىڭغا كۆيۈنۈپ، ئۇلارنىڭ بۇ قىسسە ۋە ھىكايىلەردىن خەۋەر تېپىپ، ئۆتكەن ئىشلاردىن ئىبرەت ئالىشۇن ۋە ئۇ ۋەقە-ھادىسىلەرنى مۇلاھىزە قىلىپ، ئۇلارنى ياد ئېتىپ ئەسلەپ تۇرسۇن دىگەنلىكىدىن ئىشارەت ۋە ئىبارەتتۇر.

بۇ ئالەمدىن كەتكەن خالايىقنىڭ ھەر بىرىدىن ياخشىلىق پاكى يامانلىقنىڭ بىرەر ئەسەر-ئالامىتى باقى ساقلىنىپ قالىدۇ. تارىخ كىتاپلىرى بولسا دەل ئەنە شۇ ئالەمدىن ئۆتكەنلەرنىڭ ۋەقەلىرىنى، ئەسەر-ئالامەتلىرىنى رەتلەپ، قايتا ئىلغاپ چىقىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش پاكى ھاياتىدىن قىسسە ۋە خەۋەر بېرىدۇ، خالاس.

سالاۋات ۋە زاكىيات (ناماز ۋە زىكىر بىلەن قىلىنىدىغان تەرىپ ــ ت) شۇ ئاخىرقى پەيغەمبەرگە بولسۇنكى، ئۇ پەيغەمبەر بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەت ئىككى ئالەمنىڭ ئىلغانغىنى ۋە ياخشىسىدۇر. ئاللا ئۇنى ئۆتكەن زامان ۋە كەلگۈسى دەۋرانغىچە ھۆججەت ۋە گۇۋاچى قىلىپ ئەۋەتكەن. ئۇ زاتنىڭ ئۇلۇغ مۇبارەك ئىسمى مۇھەممەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم[1] (ئاللانىڭ رەھمىتى ۋە سالامىلىرى ئۇنىڭغا

بولسۇن) بولۇپ، ئۇ ئاللانىڭ بەندىسى، پەيغەمبىرى ۋە يېقىن دوستىدۇر. ئۇنىڭ ھەسەپ ۋە نەسەپلىرى (ئۇنىڭ نەسىل بىلەن ئەمەس بەلكى شۆھرەت بىلەن يېتىدىغان نەسەپلىرى ــ ت)، ئۇلۇغلۇغى ھەزرىتى ئىبراھىم خەلىلۇللاغىچە[2] مەھكەم ئۇلاشقان. ئاللا ئۇنىڭغا پادىشالىق ۋە پەيغەمبەرلىكنى، ئىنسانلار بىلەن ۋاستىچىلىق قىلىدىغان ئۇلۇغ مەرتىۋە ۋە مەقامى مەھمۇت[3] كەبى ئۇلۇغلۇق ئالى دەرىجىسنى بەردى. ئاللا بۇرۇن ئۆتكەن پەيغەمبەرلەرگە پارچە ــ پارچە قىلىپ تەقدىم قىلغان ھەممە ئۇلۇغ پەزىلەتلەرنى جەم قىلىپ، پەقەت ئۇنىڭغىلا بەردى. ئاللا ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ نامىنى ۋە ھۆكۈملىرىنى بۇ زاتنىڭ نامى ۋە ھۆكۈملىرى بىلەن بىللە قىلدى. شۇڭلاشقا ئاللانى ئەسلىگەن كىشى ھامان مۇھەممەت رەسۇلۇللانمۇ بىللە قوشۇپ ئەسلەيدۇ. مۇھەممەت رەسۇلۇللانىڭ شەرىئەتلىرى تا ھازىرقى چاغدىمۇ خۇددى ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكىدەكلا جارى قىلىنىدۇ. بۇنىڭ شەرىئەتلىرىنىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا، ئۆزگەرتىشكە ياكى كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىشقا بولمايدۇ. چۈنكى ئۇ ئەڭ ئۇلۇغ ئەخلاق ۋە يۈكسەك مەرتىۋىنىڭ ئىگىسىدۇر.

غايەت ئۇلۇغ دۇرۇتلەر يەنە مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇرادەرلىرى ــ ئەنبىيا ۋە مۇرسەلىن ئەلەيھىسسالاملارغا، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆز ئەھلى ــ ئەۋلاتلىرىغا، پاك رەپىقلىرىگە، بارلىق ئۇلۇغ ساھابىلىرىگە بولسۇن. بولۇپمۇ ئەشەرەئە ــ مۇبەششەرەلەرگە[4]، بەدرە ئەھلىگە[5]، ئۇھۇد ئەھلىگە[6]، ئەقەبە ئەھلىگە[7]، سۇففە ئەھلىگە[8] ھەم بارلىق ساھابىلەرگە ۋە ئۇلارنىڭ قېرىنداشلىرى، ئەگەشكۈچىلىرى ۋە ئەگەشكۈچىلەرنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى رەزىيەللاھۇ ئەنھۇم (ئاللا ئۇلاردىن رازى بولغاي)، خەلىپىلەر، پادىشالار،

ئەمرلەر، ئۆتكەنكى سۇلتانلار، شەرىئەتشوئار ئۆلىمالار، دىندار قازى ۋە ئىمام پىشۋالار، يۇرتنىڭ ھەم ئەگىشىشكە لايىق بولغان ياخشى بەندىلەرنىڭ ھەممىسگە ئاللا رەھمەت قىلغاي ۋە ئۇلاردىن رازى بولغاي. چۈنكى بۇلارنىڭ ھەممىسلا ئالىلانىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ۋە ياخشى بەندىلىرى ئىدى. قەدىمقى زاماندىن بۇ زامانغىچە ئۆتكەن ۋە بۇنىڭدىن كېيىن ئۆتىدىغانلارغا، ھەتتا قىيامەتكىچە يۇقۇرقىلارنىڭ يولىنى تۇتۇپ، چىن ئىخلاسى بىلەن توغرا يولدا ماڭغۇچىلارغىمۇ ئاللانىڭ رەھمىتى كۆپتىن-كۆپ، مەڭگۈدىن-مەڭگۈگە بولغاي.

ئەمما بەئىدۇ (ئاللاغا ھەمدۇ-سانا، پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى، ساھابىلىرىگە دۇرۇت — ت) دىن كېيىن، مەنكى نامسىز ۋە ئېتىۋارسىز بۇلۇڭ-پۇچقاقدىن ماكان تۇتقان، بىنىنشانلىق كوچىسىدا مەستۇرە (يوشۇرۇن — ت) ياشايدىغان كەمبەغەل ۋە كەمتەر، كۆپ ئەيىپلىك موللا مۇسا ئىبنى موللا ئەيسا خوجا سايرامىنىڭ ئاجىزلىق ۋە پېقىرلىق بىلەن قىلغان ئەرزى مەلۇماتىم، شۇ جاھان پازىلىلىرى ۋە ئاقىللىرى، ساغلام تەبىئەتلىك دانىشمەنلەر، دەۋران ئالىم كاملىلىرىنىڭ قۇياش نۇرىدەك يورۇق، دىلىغا ۋە توغرا زېھنىلىرىگە يېتىپ ئاشكارا بولغايكى، بۇ موغۇلىستان يۇرتى[9] قەدىمقى زامانلاردا مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىدىن كېيىن فەغفۇرچىنغا[10] تەۋە ۋە بوي سۇنغۇچى بولۇپ، ئاردىدىن بىر يۇز يىگىرمە ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، تەقدىرى ئىلاھانىڭ ئارزۇسى، مۇتلەق ھۆكۈمى ۋە ئىرادە تەقدىرى بىلەن ئۇلۇغ ئىسلام قۇياشىنىڭ نۇرى بۇ يەتتە شەھەر — موغۇلىستان ئاھالىسىنىڭ پىشانىسىگە چۈشۈپ، قاراڭغۇلۇق بۇلۇتلىرى ئاجىزلىق ۋە يوقلۇق پەردىسىنىڭ كەينىگە يوشۇرۇندى. ئالدى بىلەن كۇچار مەملىكىتىدىن راشىدىن خوجام، خوتەندىن

موللا ھەببۇللا ھاجى ۋە تۇڭگانى تائپىلىرى قاتارلىقلارنىڭ ھەر-قايسىسى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل پادىشا بولۇپ، كاپىرلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ، جەڭ ۋە غازاتقا كىرىشىپ، ئۆزئارا تالاش-تارتىش قىلىپ، دۇئا-ئىبادەت بىلەن تۇرغان بىر پەيتىتە، فەرغانە ۋىلايىتىدىن مۇھەممەت ياقۇپ بەگ قۇشبېگى ناملىق تەدبىرلىك، باھادىر، ئالى دەرىجىلىك بىر كىشى بۇ زېمىنلارغا ئىستىلا قىلىپ كىرىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ئارىدىن ئالتە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1869-1870-يىلى — ت) ياقۇپ بەگنىڭ ئەقىل-ئىدرىكى ئۇنىڭ خۇلقى نەپسانىدىن غالىپ كېلىپ، ئۆزىنى ۋە يەتتە شەھەر ئاھالىسىنى زىمىن ۋە زامانىنىڭ ئۇلۇغ خەلىپىلىگى — بۇيۇك ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ[11] ھىمايىسىگە شەرتسىز تاشلىدى. جۇملىدىن ئوسمانىيە دۆلىتىگە ئىتائەت ۋە ئىناۋەت قىلىشنى شۆھرەت ھىساپلاپ، پەخىر دەپ بىلىپ، قازى ياقۇبخان تۆرەم باشچىلىغىدىكى بىر ئەلچى ئۇمىگى ئارقىلىق نۇرغۇن سوغا-سالاملار بىلەن ئىتائەتنامە ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئوسمانىيە دۆلىتىگە بەيئەت قىلىدىغانلىغىنى بىلدۈردى. ياقۇپخان تۆرە بۇ ئىتائەتنامىنى خاقان بىننى خاقان ۋە خادىمى ھەرەمەيىن شېرىپ (ئۇلۇغ ئىككى ھەرەمنىڭ خادىمى — ت) ئابدۇلئەزىزخان بىننى ئابدۇلمەجىدخان[12] تۇرۇپ ئىشلەيدىغان جەننەتتەك ئالى ئېھتىرامغا ئىگە پايتەختكە[13] يەتكۈزدى. بۇ ھال جانابى پەلەك ئاشيان (يۇكسەك مەرتىۋىلىك-ت) ئابدۇلئەزىزخانىنىڭ (ئۇنىڭ ياتقان جايى جەننەتتە بولسۇن) نۇرلۇق ۋە يۇكسەك ئوي-پىكرىگە مۇۋاپىق ۋە مۇناسىپ كېلىپ، بۇ موغۇلىستان يۇرتى ۋە پۇقرالىرىنى ئۆزىنىڭ ئالى دۆلەت ھىمايىسىگە ۋە

بېقىندىلىغىغا ئېلىپ، ئۇلارنى ئۆز يولىغا باشلاپ، مۇھەممەت ياقۇپ بەگ ئاتالىق غازىغا (غازاتچىلارنىڭ ئاتىسى ــ ت) "مىراخور باشى" دېگەن ئالى مەنسەپ ئىلتىپات قىلدى ۋە ئۆزبېكنىڭ شاھانىلىق ھەم ئىنايەتلىك مەرھەمەتلىرى بىلەن، ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ ئۆز بېقىندىلىرىغا تەقدىم قىلىدىغان شاھلىق تاجىسىنى، ئوسمانى دۆلىتىنىڭ بايراق ـ ئەلەملىرىنى بەرگەنلىگى ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى.

نەتىجىدە، يەتتە شەھەر ئەھلىدىن بولغان بىزدەك نەۋكەر، غۇلام، پۇقرا ـ خەلق، كەمتەرىن خىزمەتكارلار ۋە بارلىق ئامما ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ سايىسى ۋە ھمايىسى ئاستىدا يەتتە يىل مىقدارى خاتىرجەم ۋە تىنچ، پاراۋان تۇرمۇش كەچۈرۈپ، ئۆز ئادىتىمىز بويىچە كۈچلۈك ۋە قۇدرەتلىك ئاللاغا دۇئا ئىلتىجا قىلىپ ياشىدۇق. دەل مۇشۇنداق پەيتتە، سۇلتان بىننى سۇلتان مۇھەممەت مۇرادىخان[15] سۇلتانلىقنىڭ غەلبە تەختىگاھىغا ئورۇنلاشتى. ئۆزۈن ئۆتمەي ئۇلۇغ ئاللانىڭ ئۈممەتلەرگە چۈشۈرگەن سايىسى، بۈيۈك رەھبەر، ئەرەپ[16]، ئەجەم[17] مۇلكىنىڭ پادىشاسى ئۇلۇغ ھەرەم خادىمى، ئۇلۇغ شۆھرەتلىك ئوسمانلار ئەۋلادىنىڭ تاجى گەۋھىرى بولغان ئابدۇلھەمىد خان[18] (خۇدا ئۇنىڭ دۆلىتىنى مەڭگۈ قىلسۇن، نۇسرەتكە يېقىن، بەخت ـ سائادەتكە دوست قىلسۇن) ئالى ئىكراملىرى غەلبە ۋە شەرەپ بىلەن خەلىپىلىك تەختىگە مۇستەھكەم ئورۇنلىشىپ، مۇستەقىل سەلتەنەت سۈرۈشكە باشلىدى. لېكىن، ئابدۇلھەمىدخان بىزدەك كەمتەر پۇقرالارغا ئۆز ئېتىۋارىنى تاشلاپ، تۇرمۇشمىزنى پاراۋانلىقتا باشلاپ، يۇرتىمىزدا تىنچلىق ۋە ئارامىلىق ھەم تېگىشلىك قائىدە ـ تۈزۈملەرنى ئورناتقىچە، مۇھەممەت ياقۇپخان غازى بۇ پانى ئالەمدىن مەڭگۈلۈك باغچىسىغا سەپەر قىلدى. دەل

مۇشۇنداق بىر پەيتتە، فەغفۇرچىنىڭ مەنسەپدارلىرى كېلىپ، بىز-دەك باشپاناسىز ئاجىز ۋە زەئىپ ناچار ۋە جۇدەڭگۈ پۇقرالارغا ئىگىدارچىلىق قىلدى.

بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئۆتكىنىگە تېخى ئەمدىلا ئوتتۇز ئىككى يىل بولدى. لېكىن بىرەر زامان داناسى ياكى دەۋران پازىلى، بۇ پارا-كەندىچىلىك بىلەن ئۆتكەن دەۋر ئىچىدىكى ئەھۋالاتلارنى يېزىپ، بىزگە بىرەر نەمۇنە ياكى يادىگار قالدۇرۇشقا جۇرئەت قىلىشقانلىغىنى بىلمەيمىز. بۇنىڭدىن تۆت يۈز يىل ئىلگىرى "قىلىچ بىلەن قەلەمنى بىرلەشتۇرگەن" جانابى مىرزا ھەيدەر كوراگانى[19] بۇ موغۇلستان يۇرتىدا ھۆكۈم سۈرگەن خان ۋە پادىشالارنىڭ ئەھۋالىدىن «تارىخى رەشىدى» ناملىق بىر ئەسەر يازغاندىن باشقا، شۇ زامانلاردا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەلەرنى قىسسە ۋە ھىكايە قىلىپ توپلاپ، نەمۇنە ياكى نىشان قالدۇرۇشنى مەقسەت قىلغان بىرەر زامان رىسالىچىسى ياكى داناسى ئۆتمىدى.

شۇڭلاشقا، بەزى كۆڭلى يېقىن ۋە ئىشەنچلىك دوستلار، بۇ دىيارىدا ئىسلام ئېچىشقا سەۋەپ بولغان كۈچارلىق خوجىلارنىڭ غازاتلىرى، ئاتالىق غازى ياقۇپ بەگ ھۆكۈمرانلىغىنىڭ باشلىنىشىدىن مۇنەۋەرز بولغىچە بولغان ۋەقەلەرنىڭ تولۇق جەريانى ھەققىدە بىرەر تارىخ كىتاۋى جەملەپ يازساڭ، دەپ ئىلتىماس قىلىپ، غازات قىلىپ ئۆتكەن، سېپىتلارنىڭ غازاتلىرىنىڭ ۋەقەلىرى ۋە ئۇلارنىڭ شەھەرلەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن قىلغان ئۇرۇش-جەڭلىرى ئۇنتۇلۇپ قالمىسا، ئاتالىق غازىنىڭ قوشۇن باشلاپ كىرىپ، پەيدا قىلغان جەڭ-جىدەللىرى ۋە دۆلەت ھۆكۈمرانلىغى قاتارلىق مەسىلەر خالايىق نەزىرىدىن مەخپى قالمىسا، بۇ ۋەقەلەرنى ئوقۇپ

بىلىگۈچىلەر، شۇ ۋەقەلەرگە گۇۋاچى بولغان سىز ۋە بىز ئۇچۇن دۇئا-تەشەككۇر قىلىشىدا دەپ ئىلتىماس قىلىشتى. ئۇلار يەنە پەيغەمبەرنىڭ "ھەدىس" كىتابىدا "ياخشىلىققا دالالەت قىلغۇچىلار بولىسا، شۇ ياخشى ئىشنى ئۆزى قىلغانلىق بىلەن باراۋەر" دىگەن سۆزنى نەقىل قىلىپ، "سىز يازغان بۇ ئەسەرنىڭ بەرىكەتلىرىدىن، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىزگە ۋە بىزدەك ئاسى گۇناكارلارغا قىلغان دۇئا-تەشەككۇرلىرى، رەھمدىللىك ۋە قەھرى-غەزەپلىك ئالالانىڭ گۇناھىرىمزنى ئەپۇ قىلىپ، ئەيىبىمزنى كەچۇرۇشىگە سەۋەپ بولسا ئەجەپ ئەمەس" دەپ خىتاپ قىلىشتى.

لېكىن، مەندەك بىر خارۇ-زار بىچارە بۇ سىيادات پانا غازىلار-نىڭ (غەلىبىگە ئىگە غازاتچىلارنىڭ ــ ت) ئەھۋاللىرى، غەلىبىلىك جەڭ-غازاتلىرى، ئاتالىق غازىنىڭ پادىشالىق شان-شەۋكەتلىرى، ھۆكۈمرانلىغى قاتارلىق مەسىلىلەرنى توپلام قىلىپ يېزىپ چىقىشقا قانداق جۇرئەت قىلالايمەن؟ بۇ دۆلەت ئىگىلىرى ھەققىدە قانداقمۇ پېتىنىپ سۆز ئېچىش مۇمكىن؟ مەندەك نام-نىشانسىز بىچارە ئۇلارغا ئوخشاش ئوروڭ ۋە مەرتىۋىسى پەلەككە يەتكەن ئالى پادىشالارنىڭ قىسسە ۋە داستانلىرىنى قانداق يول ۋە مۇناسىۋەت بىلەن توپلىيالايمەن ۋە قانداق قىلىپ ئۇلارنىڭ ئۆز مەرتىۋىسىگە لايىق تىل بىلەن قەلەم سۇرەلەيمەن؟

ئەڭ دەسلەپكى ئىسلام ئېچىلغاندىن باشلاپ بۇ كۇنگىچە قىرىق يىلدىن ئاشتى. شۇ چاغدىكى ۋەقەلەر ئۇستىدە تۇرغان ياكى ئۇلارنى ئۆز كۆزى بىلەن ئوچۇق كۆرگەنلەرنىڭ تولىسى ئالەم باقىغا سەپەر قىلدى. بۇ چاغدا ئۆتكەن ۋەقە ۋە ھادىسىلەر ئاستىلاپ كىشىلەرنىڭ خاتىرىسىدىن كۆتىرىلىپ ئۇنتۇلۇشقا باشلىدى. شۇنىڭ

ئۇچۇن، بۇ ۋەقە ۋە ھادىسىلەرنى قايتا ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈپ، قايتا رەتلەپ ئەسەر يېزىشنىڭ ئۆزى مۇشكۇل ۋە قىيىن بىر ئىش. "ياخشىلاردىن سورالغان ئۆزرە-خالىق، ئەلۋەتتە يەنە شۇ ياخشىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغۇسىدۇر." دىگەن ھىكمەتلىك سۆز بويىچە، ئېھتىرام بىلەن ئۆزرەمنى بىلىلە قوشۇپ، شۇ چاغدىكى ۋەقەلەر توغرىسىدا سۆز باشلىدىم. بۇ چاغدا، يەنە بىرنەچچە سەمىمى كونا دوستلىرىم كېلىپ، "كاپىرلارغا ئايىماي ئىسلام قىلىچىنى ئۇرۇپ، غازىلىق دەرىجىسى ۋە مەرتىۋىسىنى تىكلىگەنلەر، خۇدا-ۋەندەكبىرىمنىڭ رازىلىغىنى ئىزدەپ، ئەزىز جانلىرىنى پىدا قىلىپ قۇربان بولغان شەھىتلەر ھەققىدە باشلىغان يادىگار نامىڭنى چىڭ تۇتۇپ، ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىپ تېز داۋاملاشتۇرغايسىز، كېيىنكى ئەۋلاتلار ئۆزىنىڭ سۆھبەت ۋە مۇزاكىرىلىرىدە ئۇلارنى ئەسكە ئېلىپ، شىرىن سۆزلەر بىلەن ماختاپ مەدھىيىلەپ، ئۇلار ئۇچۇن دۇئا-تەشەككۇرگە قول كۆتەرگەن چاغدا، سىزمۇ ئاللا ئالدىدا ئەجرى مۇكاپاتقا ئېرىشەلەيسىز، جۇملىدىن ئەھلى خالايىققىمۇ گۇزەل خاتىرىلەرنى قالدۇرالايسىز." دەپ ئىلھام ۋە مەدەت بېرىشكە باشلىدى.

بۇ دوستلىرىم يەنە "تارىخ ئىلمى ناھايىتى زۆرۇر بىر ئىلىم بولۇپ، ئۇ ھەممە پەنلەرنىڭ ئالدىنقى قاتارىدىن ئورۇن ئالالايدۇ. تارىخ ئىلمىنى ئوقۇش ۋە تارىختىن خەۋەردار بولۇش، ئىنسانغا نىسبەتەن ناھايىتى مۇھىم بىر ئىشتۇر. بۇ پەننى بىلىدىغانلار بولسا خالايىق نەزىرىدە ئۇلۇغ ھىساپلىنىپ، سۆھبەت ۋە مۇزاكىرىلەردە يۇقۇرى مەرتىۋىگە ئىگە بولالايدۇ. تارىخ ئىلمىنى بىلمەيدىغانلار، ياكى ئۇنىڭدىن بى خەۋەر كىشىلەر گەرچە قانچە يۇقۇرى كامالەتكە يەتكەن بىلەنمۇ، ئۇلار دانا ئالىملارنىڭ ئالدىدا يەنىلا نەزەر ۋە

ئېتىۋاردىن يىراقدۇر. تارىخنىڭ پايدىسى تولا، مەنپەئەتى كۆپ بىر ئىلىم. چۈنكى ئادەملەرنىڭ دەرىجە ۋە تەبەقىلىرى، ئۇلارنىڭ سەر-گۈزەشتىلىرى، تۇغۇلغان ياكى ۋاپات بولغان چاغلىرى، ئىز-ئالامەت-لىرى، خۇلقى ئەخلاقى، ياشايدىغان جاي ۋە ماكانلىرى، ئاۋات قىلغان شەھەر ۋە زېمىنلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى پەقەت تارىخ ئىلمىنىڭ ياردىمى بىلەنلا بىلگىلى بولىدۇ." دېيىشتى.

ئۇلار يەنە "ئەگەر تارىخ ئىلمى بولمايدىكەن، بۇرۇنقى زامانلار-نىڭ ئۇزاق ۋە تار شارائىتلىرىدا ياشىغان خەلقنىڭ ئەھۋالىنى بىلگىلى بولمايدۇ. ھالبۇكى قەدىمقى زامانىدىكى ھەزرىتى ئادەم سەفىيولا[20] دىن ھەزرىتى مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھۇ ئەلەيھىسسالامغىچە، ھەتتا شۇ زاماندىن باشلاپ بىزنىڭ دەۋرىمىزگىچە بولغان ئارىلىقتا، بىرمۇنچە ئەنبىيا، مۇرسەلىن، ئىسلام ئۇلۇمالىرى ۋە ئەۋلىيالىرى، دىن يولىدا ئۆز كۈچىنى سەرپ قىلغان ئۇلۇغ ماشايىخلار، قەيسەر[21]، كىسرا[22]، فەغفۇرچىن، پىرئەۋىن[23]، نەمرۇد[24] قاتارلىق ئۇلۇغ مەرتىۋە ۋە يۈكسەك ئېھتىرامغا ئىگە خاقان، خان ۋە پادىشالار، بۇلاردىن باشقا يەنە ئەرەپ، ئەجەم پادىشالىرى، يۈكسەك دەرىجىلىك ئىسلام پادىشالىرى ۋە ئىسلام ئىنتىزامىغا كىرمىگەن كاپىر زالىملار ئۆتكەن ئىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئالەمنى ئىنتىزامغا باشلاپ، پۇقرالارنى پاراۋان تۇرمۇشقا يېتەكلىدى. ئەگەر تارىخ ئىلمى بولمايدىكەن، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى، تۇتقان يولى ۋە شۇئارلىرىنى ھەم ھەرقايسى دەۋردە ئۆتكەن ۋەقە ياكى ھادىسىلەرنى زادىلا تولۇق بىلگىلى بولمايدۇ،" دېيىشتى.

ئۇلار يەنە "ئەرەپ، ئەجەمدە ياشايدىغان بىرمۇنچە قەبىلە ۋە گۇرۇھلارنىڭ پازىللىرى، ھەر بىر زامانىدا يۈز بەرگەن ۋەقە-ھادە-

سىلەرنى توپلاپ، تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىپ ، ھامان بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يېزىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى پەقەت ئۇزۇن ۋە چوڭ ئەسەرلەرنى يازغان بولسا، يەنە بەزىلىرى پەقەت ئۆز قەۋمى ياكى ئۆز يۇرتىدا ئۆتكەن پادىشالارنىڭ ئەھۋالىنىلا بايان قىلىپ، قىسقا ياكى تاللانما ئەسەرلەرنى يازغان ئىدى. ھالبۇكى، سىز بولسىڭىز بۇرۇنقى زامانلاردىن بۇ زامانغىچە يېزىلغان تارىخ كىتابلىرىنى، بولۇپمۇ تۈرك، موغۇل (موڭغۇل ــ ت) تارىخلىرىنى كۆپ ئوقۇغان، بېشىڭىزدىن زامانىڭ ئىسسىق ۋە سوغاقلىرى تولا ئۆتكەن، ياخشى ۋە يامان ئىشلارنى كۆپ كۆرۈپ تەجرىبە ھاسىل قىلغان، ئەمىرا-ئىلەر، ۋەزىرائىلەر ۋە ھاكىملار بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىش-ھەرىكەتلىرى، خۇلقى-مىجەزى، تەبەقە ۋە دەرىجىلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى بىلىدىغان بىر ئادەم. شۇڭلاشقا، شۇ دەۋردە يۈز بەرگەن ئاجايىپ ۋەقەلەرنى توپلاپ بىر تارىخ كىتاۋى يېزىپ، ئۇنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا نىشان ۋە نەمۇنە قىلىڭىز، يېشىڭىزمۇ يەتمىشتىن ئاشتى. سىزدىن بىرەر ئەسەر-ئالامەت قالسا، دەپ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماس قىلىشتى.

مەن بۇرادەرلىرىمنىڭ خۇددى كىتاپقا تىزىلغاندەك ئۇنچە-مارجان سۆزلىرىنى رەت قىلىشنى، خارلىق تۈپرىغىغا تاشلاشنى ۋە بۇ گەپ-لەرگە ئېتىۋارسىز قاراشنى مۇناسىپ كۆرمەي، ئامالسىزلىقتىن بۇ چوڭ ئىشنى كىتاپ قىلىپ تۈزۈپ چىقىشقا، يەنى دوستلارنىڭ ئەمرىگە ئاساسەن بۇ كىتاپقا تۇتۇش قىلىپ، ئۆزەمنى كىنايە ئوقلىرىنىڭ نىشانىغا قاراپ ئېتىشقا مەجبۇر بولدۇم. ئەگەر بۇ ئەسەردە بىرەر مەقسەتلىك ياكى مەقسەتسىز خاتالىقلار ياكى سەۋەنلىك سادىر بولسا، دوست-يارەنلىرىمنىڭ ئۇنى كەچۈرۈم ئېتەكلىرى بىلەن يوشۇرۇپ،

خەيرىخاھلىق قەلەمتۇراشلىرى بىلەن تۇزىتىپ، مۇۋاپىق ئۆزگەرتىسە، ئۇلار ئەلۋەتتە ئۇلۇغ ئاللانىڭ ئەجرى مۇكاپىتىغا ۋە خالايىقنىڭ رەھمەت ـ تەشەككۇرلىرىگە ئىگە بولغۇسىدۇر.

مەن بۇ كىتابنىڭ دەسلەپكى قىسمىنى پايدىلىق تارىخ كىتابلىرىنىڭ تاللانغان مەزمۇنىدىن پايدىلىنىپ يازدىم. كېيىنكى قىسمىنى بولسا شۇ ۋەقەلەرنى كۆرگەن ياكى بىلگەنلەردىن سوراپ بىلىپ، ئۇلارنى تەھرىر يېپىغا باغلاپ، بايان سەھىپىسىگە ئورنىتىپ، قىسقىچە بۇ تارىخ كىتابىغا "تارىخى ھەمىدى" دەپ ئات قويىدۇم ۋە بۇنى بىر مۇقەددىمە، ئىككى داستان، بىر خاتىمە بىلەن تامامىغا يەتكۈزدۇم.

بۇ كىتابنى "تارىخ ھەمىدى" دەپ ئاتاشتا مۇنداق بىرقانچە سەۋەپ بار: بۇنىڭ بىرى شۇكى، بۇ موغۇلستان يۇرتى ۋە ئاھالىسىنىڭ ئالى ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ خەلپىسى، زامان ۋە زىمىنىنىڭ خاقانى، بىنىنى خاقان ۋە ئۇلۇغ ھەرەمەينىنىڭ خادىمى ئابدۇلھەمىد خان بىنىنى ئابدۇلمەجىد خانغا بەيئەت ۋە ئىتائەت قىلىش شەرىپىگە ئىگە بولغانلىغى ۋەقەسىنى، زامانلارنىڭ ئۆتۈشى جەريانىدا يۈز بېرىدىغان پاراكەندىچىلىك ياكى داۋاملىق كېلىۋاتقان ۋەقەلەرنىڭ ئۇشتۇمتۇت ئۇزۇلۇپ قېلىشى تۈپەيلىدىن، خالايىقنىڭ خۇددى ۋەھشىلەرنى كۆكۈلدىن يىراق قىلغاندەك، شۇ چاغدىكى ۋەقەلەرنى ئۆز كۆكۈل ئەينىگىدىن چەتتە قويماسلىغى، بەلكى بۇ ۋەقەنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنمۇ جاھان سەھىپىسىدىن تېخىمۇ ئاشكارا ئورۇن ئېلىپ، ئۇنتۇلۇپ كەتمەسلىگىنى مۇددىئا ياكى مەقسەت قىلىپ، بۇ كىتابنى "تارىخ ھەمىدى" دەپ ئاتىدىم.

يەنە بىرى شۇكى، ئاۋالقى زامانىدا، يەنى تارىخ ھىجرىنىڭ

توققۇز يۈز ئەللىك ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1545 - يىلى - ت) ئەمرلەرنىڭ ئەمىرى مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىننى مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگانىمۇ (ئاللا ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىنىڭ قەۋرىسىنى نۇرلۇق قىلغاي) ئەينى زامانىدىكى ئاجايىپ ۋەقەلەر توغرىسىدا بىر جىلدلىق تارىخ تۈزۈپ، ئۆز زامانىنىڭ پادىشاسى سۇلتان بىننى سۇلتان، يەنى شىرىن سۆزلۈك، ئالى مەرتىۋىلىك ئابدۇل رەشىد خان[25] بىننى سۇلتان سەئىدخانىنىڭ[26] نامىغا بېغىشلاپ "تارىخى رەشىدى" دەپ ئات قويغان ئىدى. مەنمۇ بۇ دەۋرىمىزدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تايانچىسى ۋە ھىمايىچىسى بولغان ئۇلۇغ ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ خەلىپىسى، سۇلتان بىننى سۇلتان ۋە ئۇلۇغ ھەرەمەينىنىڭ خادىمى ئابدۇل ھەمىدخان بىننى ئابدۇل مەجىتخان نامىغا بېغىشلاپ "تارىخى ھەمىدى" دەپ ئات قويدۇم.

يەنە بىر سەۋەپ، خۇددى "ھەدىس" كىتابىدا "ئەگەر بىرەر كىشى يەنە بىرسىدىن ئىلىم سورىسا، ئۇ كىشى ئىلمىنى بىلىپ تۇرۇپ سورىغۇچىدىن يوشۇرسا، بۇنىڭ بوينىغا ئوتتىن نوختا سېلىنىشى كېرەك." دەپ كۆرسەتكەنىدەك، مەنمۇ ئۆزەمنى بۇنداق قورقۇنچتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، بىرقانچە سۆزنى ئاۋال ئۆزەم بىلىدىغان بۇرۇنقى يۇقۇرى مەرتىۋىلىك ۋە ئالىلاغا يېقىن پادىشالارنىڭ نام - نەسەپلىرى ھەققىدە باشلاپ، بۇنىڭغا تەكرار - تەكرار قەلەم سۇردۇم. چۈنكى، بۇ موغۇلستان يۇرتى ۋە ئاھالىسى ئەل خاقان بىننى ئەل خاقان ئابدۇل ھەمىدخان بىننى ئابدۇل مەجىتخانىنىڭ ھىمايىسى ۋە ئىتائىتىگە كىرگەنلىگى، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ تەۋەلىگىدىكى پۇقرالار قاتاردا ھىساپلىنىپ، كىتاپلاردىن ئورۇن ئالغانلىغى، بۇ دۇنيا ۋە ئۇ دۇنيادىن ئىبارەت ئىككى ئالەمدە

پەخىرلىنىشكە تېگىشلىك شۆھرەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئۇلۇغ «ھەدىس» كىتابىدا يەنە "ھەرقانداق بىر ئادەم ئۆز دەۋرىنىڭ پادىشالىرىنى بىلمىسە ياكى تونۇمىسا، ئۇنداق ئادەم جاھىللىق بىلەن ئۆلۈمگە گىرىپتار بولىدۇ." دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇڭلاشقا، بارلىق پۇقرالار، ھەر خىل ئىنسانلار ۋە گۇرۇھلار ئۆز دەۋرىنىڭ پادىشالىرىنى ياخشى تونۇپ بىلىشى شەرت. بۇنداق قىلىش ھەتتا ئۇلارنىڭ ئاخىرەت ئازابىدىن قۇتۇلۇشىغمۇ ياردەم بېرىدۇ. مەنمۇ خۇددى شۇنداق چىڭ ئەقىدە ۋە مەقسەت بىلەن بۇ ئەسەرگە «تارىخ ھەمدى» دەپ ئات قويدۇم.

توغرا يولنى تۇتقان مۇناسىۋەتلىك دوست-بۇرادەرلىرىم بۇ مەجمۇئەگە نەزەر تاشلىغاندا، مەندەك بىر خار ۋە بىئىتىبار نى، ئۆزلىرىنىڭ ئىجابەتلىك ۋە تەسىرلىك دۇئالىرىدىن چەتتە قويماس دىگەن ئۈمىت بىلەن، ئۇلاردىن دۇئا ۋە پاتىھە تەلەپ قىلىپ، بۇ ئەسەرگە قەدەم باشلاپ، قەلەم سۈردۇم. ئاللا بۇ ئىشىمغا رەھمەت ۋە شەپقەت قىلىپ، مېنى توغرا يولغا باشلاپ، ياردەم بېرىشنى ۋە بۇ ئىشىمنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بېرىشنى ئۈمىت قىلىمەن ۋە ئۇنىڭغا ئىشىنىمەن.

مۇقەددىمە ئىپتىدائىي

1

موغۇلستان يۇرتى ياكى يەتتە شەھەر[27] نىڭ نوھ بىننى ئادەم سانى[28] دەۋرىدىن بىزنىڭ زامانىمىزغىچە بولغان ئەھۋاللىرى ھەم ۋەقەلىرى قىسسىسى، بۇ زىمىنغا قايسى تايىپىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىغى، "موغۇللىيە"[29] دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەپلىرى، مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ ئەسلى نەسەپلىرى، خاقانى چىنىنىڭ[30] بۇ يەتتە شەھەرنى ئۆزىگە قاراتقانلىغىنىڭ سەۋەپلىرى ۋە قىسقىچە جەريانلىرى - بايانى

ھۆرمەت ۋە ھەشەمەت ئىگىلىرىدىن بولغان يېقىن دوستىمىز - بۇرادەرلەرنىڭ ناھايىتى سەزگۈر قۇلاقلىرىغا يېتىپ روشەن ۋە ئاشكارا بولغايكى، قەدىمقى زامانلاردا ۋە تارىخ كىتابلىرىدا، بۇ يەتتە شەھەر "موغۇلستان" دەپ ئاتالغان. كونا ئىشەنچلىك ھۆججەتلەردىمۇ، بۇ جايىنىڭ "موغۇللىيە" تەۋەلىگىدە بولغانلىغى قەيت قىلىنغان. ئەمدى "موغۇللىيە" دىگەن سۆزنىڭ مەنىسى نىمە؟ بۇ يەتتە شەھەر دەسلەپ

قايسى دەۋردىن باشلاپ ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەت شېرىپىگە ئىگە بولغان؟ ئۇنىڭ پادىشالىرى قايسى مەزھەپ ۋە مىللەتكە مەنسۇپ؟ خاقانى چىنىنىڭ بۇ جايغا قاچان ئىگىدارچىلىق قىلغانلىغىغا قانچە يىل بولدى؟

يۇقۇرقى مەسىلىلەرنى تەپسىلى يېشىپ بېرىش ۋە تەتقىق قىلىشتا بۇ قىسقىچە تارىخچىدا، ئالدى بىلەن بۇرۇن ئۆتكەن تارىخچىلارنىڭ ئەۋلاتلارغا تەقدىم قىلىپ قالدۇرۇپ كەتكەن ئۇلۇغ كىتاپلىرىدىكى ئىبارىلەرنى نەمۇنە ئورنىدا بايان قىلماي تۇرۇپ، ئەسلى مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدۇ. ئەگەر سۆزلىگۈچى سۆزنىڭ ئەۋۋىلىنى باشلىماي تۇرۇپ ئاخىرىغا كۆچەپ كەتسە، ئاڭلىغۇچىلار ئۇنى بېشى يوق گەپ دەپ نەزەر-ئېتىۋارغا ئالمايدۇ. شۇڭلاشقا، "رەۋزەتۇسسافا"[31] (ساپالىق باغ — ت)، «مۇنتەخەبىۋتتاۋارىخ[32]» (تارىخلارنىڭ تاللانلانغىنى — ت)، «تارىخى رەشىدى» ۋە باشقا تارىخ كىتاپلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن تاللانغان بىرقانچە مەلۇمات بۇ ئەسەردە ئالدى بىلەن قىسقىچە بايان قىلىندى.

ئەلقىسسە، ئۆتكۈر كۆزلەر ئەھلى ۋە دانالارغا مەخپى قالمىغايكى، بۇ تارىخنى يېزىشتىكى ئەسلى مەقسەت بولسا، تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ ئەھۋالى، پادىشا ۋە ئەمىر-ئەمىرالىرى، دۆلەتكە ھۆكۈمران بولۇپ سۆلەت ۋە سەلتەنەت تاپقانلار ۋە ئۇلارنىڭ شۆھرەت ياكى قانقېرىنداشلىق جەھەتتىكى نامى نەسەپلىرى، ئەسلى ۋەتەنلىرى، ئورۇن مەنزىللىرى، يۇرتى، ئۇلارنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى، نىشان-ئالامەتلىرى، سۆز-ماقاللىرى قاتارلىقلارنى بايان قىلىشتىن ئىبارەت. بۇ ۋەقەلەرنى بايان قىلىش ئۈچۈن، يەنە ئالدى بىلەن نوھ بىننى ئادەم سانى (ئىككىنچى — ت)نىڭ زىكرىنى ئارزۇ-تىلەك ۋە تەبرىك

بىلەن باشلىماي تۇرۇپ، بولۇپمۇ ئۇنىڭ مۆجىزىلىك ۋەقەلىرى، قەۋم گۇرۇھلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن سۆز ئاچماي تۇرۇپ، مەقسەت ۋە مۇددىئاغا يەتكىلى بولمايدۇ.

نوھ ئەلەيھىسسالام ئەللىك يىلى كەم بىر مىڭ يىل (950 يىل — ت) پەيغەمبەرلىكتە ئولتۇرۇپ، ئۆز قەۋملىرىنى دىنغا دەۋەت قىلدى. لېكىن ئۇنىڭ قەۋملىرى يامان بولۇپ، بۇنىڭ دەۋەتلىرىنى قوبۇل قىلمىدى ۋە توغرا يولغا كىرمىدى. «كىتابى مۇلكولئەئلام» (ئالەم ئىگىسىنىڭ كىتاۋى يەنى قۇرئان — ت) دە ۋە ئەرەپ، ئەجەم خەلقىنىڭ ئارىسىدا، خۇدا ئۆز قەھرى بىلەن ئۇلارنى ھالاك قىلىپ دوزاقتا تاشلىغانلىغى ھەققىدە تەپسىلى مەلۇماتلار ۋە مەشھۇر رىۋايەتلەر ساقلانغان. شۇڭلاشقا، ئۇلار ھەققىدىكى قىسسىلەرگە ۋە نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ سام، ھام ناملىق ئىككى ئۇلۇغ ئوغلى ۋە نەۋرىلىرى توغرىسىدىكى مەسىلىلەرگە ئالاھىدە توختالمىدىم.

نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى يافەس بولۇپ، گەرچە ئۇنىڭ شەرق ۋە شىمالى تەرەپتىن ۋەتەن تۇتقان ئەۋلادلىرى چىن، تۇرك، موغۇل قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ نەسەپلىرىنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ بۇ جايلاردىكى باشقا قەبىلىلىرىنىڭ ھەممىسىنى تەپسىلى بايان قىلىشنى مەقسەت قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسىنى تەپسىلى بايان قىلىش ئۇچۇن ئۆمرۇم يەتمەسمىكىن دېگەن خىيال - ئەندىشە بىلەن، پەقەت يافەسنىڭ بىر ئوغلى تۇرك ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى، نەۋرە - چەۋرىلىرى، قەۋمى - قېرىنداشلىرىنلا قىسقىچە بايان قىلدىم. چۇنكى، ھەر بىر ئىنسانىنىڭ ئۆمرى 80 ياشقا يېقىنلاشقاندا، ئۇنىڭ قەدەملىرى قىسقىرىپ، نۇقسانلىرى كۆپىيىدىكەن، شۇڭلاشقا، تۆۋەندە يازغانلىرىمنى تەنە - تەئەررۇز قىلماسلىغىزلارنى

ئۇمىت قىلىمەن.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا، نوھ ئەلەيھىسسالام ئاب ئازاپىدا (توپان سۇيى بالاسىدا ــ ت) پەرۋەردىگارنىڭ ئەمرى بويىچە بىر كېمە ياساپ، كېمىگە ھەر تۈرلۈك مەخلۇقتىن بىر جۈپ سېلىپ، ئەڭ ئاخىرى كېمىنى جۇد تېغىنىڭ[33] ئۈستىگە ئېلىپ چىقتى. ئادەم ئەلەيھىسسالام نەسلىدىن سەكسەن كىشى سالامەت چىقتى. لېكىن دەريا سۇيىنىڭ داۋاملىق ئاپەتلىرى تۈپەيلىدىن ئۇلارمۇ ھالاك بولۇپ، ئاقۇۋەت نوھ ئەلەيھىسسالام ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى، ئۈچ ئايال جەمئى يەتتە كىشىلا سالامەت قالدى، يەر يۈزىدىكى پۈتۈن ئىنسانىيەت گۇرۇھى ياكى ئادەم جىنسى، دەل شۇ نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ ئۈچ ئوغلىدىن تارالغان ئەۋلاتلاردىن ئىبارەت. شۇ سەۋەپتىن، نوھ ئەلەيھىسسالام «ئادەم سانى» (ئىككىنچى ئادەم ئەلەيھىسسالام ــ ت) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، شۇ چاغدا يەر يۈزىدە بۇلاردىن باشقا ھايات ۋە ئىنسان قالمىغان ئىكەن.

نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ ئۈچ ئوغلىنىڭ ئۇلۇغ ئىسمى شېرىپلىرى سام، ھام ۋە يافەس ئىدى. بۇلار يەنە پەيغەمبەر مۇرسەل ئىدى دېگەن رىۋايەتلەر بار. سام نوھنىڭ باشقا ئوغۇللىرىغا قارىغاندا ئەقىللىق، دانا ۋە ساپ پاراسەتلىك ئىدى. نوھ ئەلەيھىسسالام ئەنبىيالىق ۋە ئەلچىلىكنىڭ ئىچكى سىرىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان. باشقا پەرزەنتلىرىنى بولسا ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشقا بۇيرۇغان ئىدى. ئالەمنىڭ ئەڭ ئاۋات ۋە ياخشى جايلىرىنى، بولۇپمۇ رۇبئى مەسكۇن (يەر يۈزىنىڭ ئادەملەر ياشايدىغان ئاۋات قىسمى ــ ت)نىڭ كىلىماتى مۆتىدىل، ھاۋاسى ياخشى يەرلىرىنى مەخسۇس بۇ پەرزەنتىگە تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىدى. شۇنىڭدەك، ئەنبىيا، ئەۋلىيا، ھۆكىما (پەيلا-

سوپلار ــ ت)، سۇلتان ۋە ئەمرالارنى (ئەمرلەرنى ــ ت) سامىنىڭ نەسلىدىن بولسۇن دەپ دۇئا قىلغان ئىدى. سام بەش يۈز يىل ئۆمۈر كۆردى. ئۇنىڭدىن توققۇز پەرزەنت دۇنياغا كەلدى. بۇلار ئەرفەھشەد، كىيومەرس، ئاسۇر، يەقتن، لاۋاج، لاد، ئەيلەم، لەدىم، يۇر قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ئەرفەھشەد پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاتىسى، كىيومەرس بولسا پادىشالارنىڭ ئاتىسى ئىدى.

سام ھەر بىر پەرزەنتنى ھەرقايسى تەرەپكە بۇيرۇدى. ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ئون توققۇز خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان بولدى ۋە بابىل[34]، يەمەن[35]، ھەزەرمۇت[36]، ئومان[37]، ئىراقەيىن[38]، پارىس[39] قاتارلىق جايلاردا ياشايدىغان بولدى. بەزىلىرى يەنە زىمىننىڭ شەرق ۋە جەنۇپ تەرەپلىرىگە بېرىپ، ھام بىلەن يافەسنىڭ ئەۋلادىغا ئارىلىشىپ، نوپۇسى ناھايىتى كۆپەيىپ، شەھەرلەرنى ئىمارەتلەرنى بىنا قىلىپ ئاۋات قىلدى.

ھام جەنۇپ تەرەپكە بېرىپ، دەريا ۋادىلىرىدا ياشايدىغان بولدى، خۇداۋەندەكبىرىم ئۇنىڭغا توققۇز پەرزەنت بەردى. بۇلار ھىند، سىند، نۇبە، كەنئان، زەنج، كوش، قىبىت، بەربە (بەربەر ــ ت)، ھەبەش دەپ ئاتالدى. سۇدان يۇرتىنىڭ ئادەملىرى، زەنگىبار، ھەبەش، ھىندىستان خەلقى ھامنىڭ ئەۋلادى. بۇلارنىڭ پەرزەنتلىرى ئون سەككىز خىل تىل بىلەن سۆزلىشىدىغان بولدى. ئۇلارمۇ نۇرغۇن شەھەر ۋە ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدى.

بۇرۇن نوھ ئەلەيھىسسالام كېمىسىنى جۇد تېغىغا سۆرەپ چىقىپ، ئۆز پەرزەنتلىرىگە زىمىن ئايرىپ رۇخسەت بەرگەن چاغدا، يافەس دادىسىدىن "ماڭا دۇئا ئۇگەتسىڭىز، مەن خالىغان چاغدا دۇئا قىلىپ، يامغۇر ياغدۇرىدىغان بولسام" دەپ ئىلتىماس قىلغان ئىدى، دادىسى

بۇنى ئاللانىڭ دەرگاھىغا ئىلتىجا قىلدى. ئالىلا ئۇنىڭ تەلىۋىنى قوبۇل قىلىپ، جەبرائىل ئەلەيھىسسالام ئارقىلىق ئىسمى ئەززەم دىگەن ئايەتنى ئەۋەتتى. جەبرائىل ئەلەيھىسسالام ئۇنى تاشقا نەقىش قىلىپ ئويۇپ بەردى. بۇ تاشنى ئەرەپچە "ھەجەرىلمەئەر" (يامغۇر ياغدۇرىدىغان تاش ــ ت) دەيدۇ. تۈركلەر "يادا تاشى" ياكى "جادا تاشى" دەپ ئاتايدۇ.

يافەس دۇنيانىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرىدىكى ئىدىل (ۋولگا ــ ت)، ئىرتىش دەريا ۋادىلىرىغىچە بولغان جايلاردا ياشايتتى، ياخشى قائىدە ـ يوسۇنلارنى ئورناتتى ۋە دۇنيانىڭ شەرقىدىكى بېيجىڭ مەملىكىتىدە بىر شەھەر بىنا قىلدى، خۇداۋەندەكبىرىم ئۇنىڭغا ئون بىر پەرزەنت بەردى. ئۇلار چىن، ساقلاپ، گۇمادى، تۈرك، خەلەج، خەرىز، رۇس، سەدسان، غەربا، رۇج، مۇنشەج دەپ ئاتالدى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە ئۆز ئەۋلادىدىن قىز ئېلىپ بېرىپ، "يۇرتۇڭلارنى ئاۋات ۋە باي قىلىڭلار، ھەق تائالانىڭ بەندىلىرىگە ئوبدان تەربىيە بېرىڭلار، ئۇلار كۆپەيسۇن" دەپ ۋەسىيەت قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتى.

يافەسنىڭ ئەۋلادىغا تۈرك دىگەن ئوغلى باشلىق بولدى، ئۇ ناھايىتى غەيرەتلىك، مەردانە، ھۇنەرۋەن، ئەقىللىق بالا ئىدى. ئۇ ئالەم ئەتراپىنى سەيلە قىلىپ يۈرۈپ بىر كىچىك دەريا ۋادىسىغا باردى. بۇ جاينى "سەيلۇك" دەپ ئاتايتتى. بۇ ئېقىن سۇلىرى، بۇلاقلىرى كۆپ، چىرايلىق سايرايدىغان ھەر تۈرلۈك قۇشلار ياشايدىغان خۇش ھاۋالىق بىر جاي ئىدى. تۈرك بۇ جاينى كۆڭلىگە ياقتۇرۇپ، ئۆزىگە ماكان قىلدى. ئۇ ئالدى بىلەن ئوت ـ گىيا ۋە قومۇشلاردىن ئۆي ياساپ ئولتۇردى. ئاندىن كېيىن چېدىر ـ ئۆيلەرنى پەيدا قىلدى،

چارۋا تېرىسىدىن تون، تۇماق تەييارلاپ كەيدى. ئۇنىڭغا ناھايىتى ئادىل ۋە سېخى پادىشالىق بەخشەندە قىلىنغان بولۇپ، ئۇ ھەق تائالانىڭ بەندىلىرىنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ، ئۇلارنى قاتتىق تەربىيە ئاستىغا ئالدى، ھەم ناھايىتى ياخشى پەرزەنتلەرنى كۆردى. ئۇ ئوغۇللىرىنىڭ بىرىگە "فودەك" دەپ ئىسىم قويدى. فودەك ئۇۋ قىلىشقا ناھايىتى ئامراق ئىدى. ئۇ بىر كۈنى سەھەرادا كىيىك گۆشىنى كاۋاپ قىلىپ يەپ ئولتۇرغاندا، بىر پارچە كاۋاپ قولىدىن يەرگە چۈشۈپ كەتتى. فودەك بۇنى يەردىن ئېلىپ دەرھال ئاغزىغا سالدى ۋە كاۋاپنىڭ لەززەتلىك ئىكەنلىگىنى سەزدى ـ دە، شۇنىڭدىن باشلاپ تاماقنى تۇز بىلەن يەيدىغان ئادەتنى پەيدا قىلدى. ئىنسانلار بۇنىڭدىن ئىلگىرى بۇنداق ئادەتتى بىلمەيتتى.

يافەسنىڭ ئوغلى خەرىز شىمال تەرەپتىكى مەملىكەتلەردىن سۇ بويلىرىغا كېلىپ، بۇ جايلارنى مۇناسىپ كۆرۈپ ئۆزىگە ماكان قىلدى. ئۆز پەرزەنتلىرى بىلەن بىللە تۇلكە، سۇلۇسۇن ئۇۋ قىلىپ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىدىغان بولدى. خەرىزنىڭ ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭ بىر پەرزەندى دەريانىڭ غەرق بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەن ئىدى. خەرىز سۇنىڭ زىددى (قارىشىسى ـــ ت) ئوت ئىكەن دەپ ھىساپلاپ نۇرغۇن ئوتۇن راسلاپ ئەھلى قەۋمىنى ھازىر قىلىپ، داپ، تەمبۇر قاتارلىق چالغۇ ئەسۋاپلىرىنى تەييارلاپ، نەغمە ـ ناۋا بىلەن، ئوغلىنىڭ جەسىدىنى دەريادىن سۈزۈپ چىقىرىپ ئوتتا كۆيدۈردى، بۇنداق شۇم ۋە يامان ئادەتلەر تا ھازىرغىچە بەزى قەبىلىلەرنىڭ ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە. بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى يەنە تاغ غارلىرىدىن ھەسەل تېپىۋېلىپ، ھالۋا قىلىشنى پەيدا قىلغان ئىكەن.

گۈنلەرنىڭ بىرىدە يافەسىنىڭ ئوغلى رۇس خەرىزنىڭ يۇرتىغا يېقىن كۆچۈپ كېلىپ، خەرىزگە ئەلچى گىرگۈزۈپ، ئۆزىگە يېقىنراق بىر جايدىن ئورۇن بېرىشنى تەلەپ قىلغان ئىكەن. خەرىز ناھايىتى خوشال بولۇپ، ئۇنىڭغا پاكىز ۋە ھاۋالىق بىر ماكانىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى بۇ جايدا ئورۇنلىشىپ قالدى.

يافەسنىڭ يەنە بىر ئوغلى غەر بۇلغار دېگەن زېمىنغا كېلىپ ئورۇنلاشتى، ياخشى ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدى. لېكىن ئۇ ناھايىتى مەككار ـ ھىلىگەر ئىدى ۋە ئۆز قېرىنداشى تۇرك بىلەن قاتتىق جەڭ ـ جىدەللەرنى قىلىپ تۇراتتى. بۇنىڭ سەۋەۋى شۇكى، بىر كۈنى يافەس بىنىنى نوھ دەريانا چۈشۈپ ئۆلگەندىن كېيىن، يۇقۇ ـ ردا بايان قىلىنغان يادا تاش غەر بىنىنى يافەسنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. شۇ چاغدا يافەسنىڭ ھەرقايسى ئوغۇللىرى بۇ يادا تاشقا مەن ھەقلىق دەپ دەۋا قىلىشتى. غەر ھىلىگەرلىك ئىشلىتىپ، خۇددى بۇنىڭغا ئوخشاش يەنە بىر تاش تېپىپ، ئۇنىڭغىمۇ ئوخشاش قىلىپ، ئىسمى ئەزەمنى نەقىشلەپ تەييارلاپ قويدى. ئاندىن ئۇ "چەك تاشلاپ باقساق، چەك قايسىمىزغا چىقسا يادا تاش شۇنىڭغا مەنسۇپ بولسۇن" دىدى. ئۇلار بۇنىڭغا قارار قىلىشىپ چەك تاشلاشتى. چەك تۈرك بىنىنى يافەسكە چىقتى. غەر ئىلاجسىزلىقتىن ئۆزى تەييارلىغان يالغان يادا تاشنى تۈرككە بەردى. تۈرك بۇ تاشنى ئېلىپ ھەرقانچە يامغۇر تەلەپ قىلسىمۇ، يامغۇر ياغمىدى. ئۇ يالغان يادا تاشنى ئۇقۇش ـ ماي ئېلىپ قويغانلىغىنى بىلىپ، غەرنىڭ ھىلە ـ مىكىر قىلغانلىغىنى سېزىپ، لەشكەر يىغىپ، ئۇرۇشقا تەييارلاندى ۋە يالغان يادا تاشنىڭ ئورنىغا راست يادا تاشنى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. غەرمۇ چوڭ ئوغلى بىيۇدنى لەشكەر بىلەن جەڭگە ئەۋەتتى. ئاردا قاتتىق جەڭ بولۇپ،

بىيۇد جەڭدە ئۆلدى. تۇرك غەلبە قىلىپ قايتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ بىر تۇققانلار ئارىسىدا جەڭ-ماجرالار باقى ئادەت بولۇپ ساقلىنىپ قالدى.

يافەسىنىڭ يەنە بىر ئوغلى ساقلاپ غەرپ تەرەپلەردە ئىمارەتلەرنى بىنا قىلىپ ئورۇنلاشقان ئىدى ۋە ئەۋلادلىرىمۇ كۆپەيگەن ئىدى. بىر ۋاقىتىدا ئۇنىڭ خوتۇنى بىر ئوغۇل تۇغۇپ، تۇغۇتتا ئۆلۈپ كەتكەن. شۇ چاغدا يەنە ئۇنىڭ بىر ئىتىمۇ توساتتىن كۇچۇكلىگەن ئىدى. ساقلاپ بۇ ئوغۇلنى ئىتقا ئېمىتىپ، پەرۋىش قىلىپ چوڭ قىلدى، بۇ بالا ئىتقا ئوخشاش ئادەملەرنىڭ يۇزىنى چىشلەيدىغان بولدى. بۇنىڭغىمۇ بىر خوتۇن ئېلىپ بەردى ۋە ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان بىر ئوغۇلغىمۇ ساقلاپ دەپ ئات قويدى. بۇ بالا بىرقانچە ۋاقىتتىن كېيىن پەرزەنتلىرى ۋە تەۋەلىگىنى باشلاپ رۇس دىيارىغا بېرىپ، ئۆزىگە لايىق بىر زېمىن بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، رۇس ئۇنىڭغا "بۇ زېمىن ناھايىتى تار، سىزلەرگە كەڭ بىر جاي لازىم ئىكەن" دەپ، ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى رەت قىلدى. ساقلاپ ئۇنىڭدىن يېنىپ گۇمادى ۋە خەرىزنىڭ يېنىغا بېرىپ، يەنە شۇنداق تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە ئۇلاردىنمۇ ئوخشاش جاۋاپ ئالدى، نەتىجىدە ئۆزئارا جەڭ-ماجرالار پەيدا بولدى. ساقلاپ قېچىپ بىر جايغا باردى. بۇ يەر بولسا دائىرىسى ئالتىمش دەرىجىدە ۋە يەتتە ئىقلىمنىڭ سىرتىدىكى بىر جاي ئىدى. سوغاق قاتتىق بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلار يەر تېگىدىن ئۆي ياساپ ئولتۇراتتى.

يافەسىنىڭ گۇمادى دېگەن يەنە بىر ئوغلى ئەيشى-ئىشرەت ۋە ئۇۋچىلىققا ئامراق بىر كىشى ئىدى. ئۇ ئۆۋ قىلىپ يۈرۈپ، ئۇشتۇمتۇت بۇلغارنىڭ ئەتراپىدا مۆتىدىل خۇش ھاۋالىق ۋە پاكىز بىر

جاینی تېپىپ، شۇ جايدا تىرىكچىلىك قىلىدىغان بولدى. خۇداۋەندە-كىبرىم ئۇنىڭغا ئىككى پەرزەنت بەردى. ئۇنىڭ بىرىگە بۇلغار، يەنە بىرىگە بەرتاس دەپ ئات قويدى. ئۇلارنىڭ ھەرقايىسىسى ھەر تەرەپكە بېرىپ، ئىمارەت سېلىپ، تۇلكە، سىنجاپ (سۇلۇسۇن ــ ت)، سەمۇر (قۇندۇز ــ ت)، تاقىم (قۇش ــ ت) ئوۋلاپ، ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن كىيىم قىلىپ كىيىدىغان ئادەتنى پەيدا قىلدى. بۇ ئادەت شۇ زامانىدىن بۇ زامانغىچە جامائەت ئارىسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە.

يافەسنىڭ ئوغلى چىن ناھايىتى ئەقىللىق، زېرەك، ھۇشيار ۋە تەدبىرلىك كىشى ئىدى. دادىسى بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنىمۇ ئوغلىنىڭ نامى بىلەن چىن دەپ ئاتىدى. چىن يەنە تەبىئىتى ئۇستۇن ۋە ھۇنەرۋەن كىشى ئىدى. ئۇ نەققاشچىلىق، رەسساملىق ۋە گۇللۇك كىيىم تىكىپ كىيىشنى پەيدا قىلدى. پىلىچىلىك ھۇنەر-ۋەنچىلىكنى كەشپ قىلىپ، بۇنى ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئۆگەتتى. بۇ ھۇنەرۋەنچىلىك ھازىرمۇ كۆپرەك بېيجىڭدا مەشھۇر. بۇ چىننىڭ پاك زېھىن-ئىدرەككە ئىگە بولغانلىغىنىڭ ئىپادىسى. بۇ چاغدا ئاللا چىنغا خۇش چىراي ۋە شوخ بىر پەرزەنت بەردى، بۇنىڭغا ماچىن دەپ ئات قويدى ۋە ئۇنى ئۆي-ئوچاقلىق قىلدى، ماچىنمۇ كۆپ پەرزەنت-لىك بولدى، بىر كۈنى ئۇ دادىسىغا مەسلىھەت سېلىپ، "مېنىڭ پەرزەنتلىرىم كۆپىيىپ كەتتى، بۇ زېمىنغا سىغمايدىغان ھالەتكە يەتتىم. ئەگەر رۇخسەت بولسا، يېقىنراق جايدا بىر شەھەر بىنا قىلىپ ئولتۇرسام" دىدى. چىن بۇنىڭ تەلىۋىگە ماقۇل بولۇپ بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنى ماچىننىڭ نامى بىلەن ئاتايدىغان بولدى. ماچىننىڭ بالا-پەرزەنتلىرى تېخىمۇ كۆپەيدى. ئۇ بالىلىرىغا قوينىڭ يۇڭىدىن يىپ ئىگرىپ كىيىم قىلىپ كىيىشنى، بۇركۇت بىلەن ئوۋ قىلىشنى

ئۇگەتتى. قۇش جانۋارلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ دىگەن ناھايىتى چىرايلىق سۈرەتتەك بىر قۇش بار ئىدى، ئۇ قۇشنىڭ قاناتلىرىنى زىننەت بۇيۇمى قاتارىدا باشلىرىغا قىستىغان بولدى. ماچىن بۇ قۇش قاناتلىرىنى جەڭ كۈنلىرىدە باتۇرلارنىڭ دەستار-داۋۇلغا (ئوق ئۆتمەيدىغان تۆمۈر ياكى پولاتتىن ئىشلەنگەن باش كىيىم — ت) لىرىغا بېكىتىپ، ھەيۋەتلىك باتۇرانە قىياپەتكە كىرىشكە بۇيرۇق قىلدى. بۇ ئادەت مەنسەپدارلار ئارىسىدا تا ھازىرقى دەۋرگىچە ساقلانماقتا.

يەنە بىر قېتىم ماچىن ئۇۋغا چىقىپ، بىر كىيىكنى تۇتقان ئىدى، كىيىكنىڭ كىندىگىدىن بىر خىل خۇش پۇراق قان ئېقىپ چىقتى. ماچىن بۇ قاننى ئېھتىيات قىلىپ ساقلاپ قويدى. قۇرۇغانسېرى بۇ قاندىن تېخىمۇ بىر خىل خۇش پۇراق پەيدا بولدى. ماچىن شۇنىڭدىن باشلاپ "ھەرقانداق كىشى بۇ كىيىكنى ئۇۋلايدىغان بولسا، ئۇنىڭ كىندىگىنى ئېھتىيات قىلىپ ساقلىسۇن" دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى، شۇنىڭدىن كېيىن بۇ كىيىكنى ئۇۋلايدىغانلار ئۇنىڭ كىندىگىنى ئېلىپ ساقلايدىغان بولدى. بۇ مىشكى (ئىپار — ت) دەپ ئاتىلىپ، ئادەملەرنىڭ قولىدا بارغانسېرى كۆپەيدى. بۇ ھال ماچىننىڭ بالا-بەرزەنتلىرىگە يىلدىن-يىلغا بايلىق-بەرىكەت ئېلىپ كەلدى. چىن ۋە ماچىننىڭ ھايات ۋاقتىدىلا ئۇلارنىڭ پەرزەنت-ئەۋلادلىرى ئوتتۇز ئالتە خىل تىلدا سۆزلىشەتتى.

شۇنداق قىلىپ، سام، ھام، يافەس بۇ ئۈچ قېرىنداشنىڭ پەرزەنت ۋە نەۋرىلىرى يەتمىش ئىككى خىل تىل بىلەن سۆزلىشىدىغان بولدى، ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى بىر تايىپە ياكى بىر قەبىلە بولۇپ شەكىللەندى. بۇ قەبىلىلەر بىر بىرى بىلەن تىلماچ (تەرجىمان — ت)

ئارقىلىق سۆزلىشەتتى. ھەر بىر تايىپە ياكى قەبىلە ھەر تەرەپكە تارقاپ، ئۆز ئالدىغا شەھەر-ئىمارەتلەرنى بىنا قىلىپ ياشايدىغان بولدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، يەئجۇج ۋە مەئجۇج[40] دېگەن تايىپە ۋە قەبىلىلەرمۇ يافەسنىڭ ئوغلى مىنشەجنىڭ ئەۋلادى دەپ بايان قىلىنىدۇ.

ئەگەر يافەس بىننى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئون بىر ئوغلىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىدىغان بولساق، گەپ ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ، بۇ قىسقىچە تارىخنىڭ يۈكى ئېغىرلايدۇ. بىز بۇنىڭ ئىچىدە پەقەت ئايرىم تۈرك ئەۋلاتلىرىنىلا تەپسىلىرەك بايان قىلىشنى مەقسەت قىلىپ، ئۇنىڭغا قەلەم سۈرىدۇك.

بەزى تارىخىي كىتاپلاردا، تۈركنى يافەس ئوغلان دەپ ئاتايدۇ ھەم ئۇنى كيومرىس[41] بىلەن زامانداش ئىدى دەپ بايان قىلىدۇ. ئومۇمەن تۈرك، موغۇل (موڭغۇل — ت)، تاتار، قىرغىز، قىپچاق، ئۇيغۇر، مانجۇ، نايمان، چىركەس، داچىڭ، داغستان، تۈرغوۋت، نوغاي، بارلاس، جوراس، جالايىر، دولىم، جۇرجۇت، يەئجۇج — مەئجۇج قاتارلىق نەچچە مىڭ قەبىلە ۋە نەچچە مىڭ تايىپىنىڭ نەسەپلىرى تولۇق تۈرك بىننى يافەسكە يېتىدۇ.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغانىدەك، يافەس نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى تۈرك[42]،ئۇنىڭ ئوغلى ئەبىلغاخان، ئۇنىڭ ئوغلى زىپ باتۇيخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۆيۈكخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئەلەنجە خان ئىدى، بۇ ئەلەنجە خانىدىن قوشىگىزەك ئوغۇل دۇنياغا كەلدى، بىرسىنىڭ ئېتىنى موغۇل، يەنە بىرسىنىڭ ئېتىنى تاتار دەپ قويدى. ئەلەنجە خان بولسا ئۇلۇغ شان-شەۋكەتكە، چەكسىز بەخت-دۆلەتكە ۋە ھەددى-ھىسابسىز مال-مۈلۈككە ئىگە

بولۇپ، ئۇ ئۇزۇن زامان پادىشالىق قىلدى، شۇ سەۋەپتىن ئۇ توغرا يولدىن ئېزىپ ئۆز ئەجداتلىرى ئىچىدىكى خانلار ئارىسىدا ئەسلىدىكى دىنىي ۋە مىللى ئادەتلىرىنى تاشلاپ، يامان يولىنى باشلاپ، ھەممىدىن بۇرۇن كۇفرۇ شىرىكلىك (مۇشرىكلىك ــ ت) يولىنى تۇتقان خانلارنىڭ بىرى ئىدى. ئەلەنجە خان ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا ئۆزىگە قاراشلىق جايلارنى ئىككى ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بېرىپ، ئۇلارغا چېگرا ــ پاسىل بەلگىلەپ بەردى. موغۇل خانغا تەۋە جايلارنى "موغۇلستان"، تاتارخانغا يېقىن جايلارنى "تاتارستان" دەپ ئاتايدىغان بولدى. موغۇل خان بىلەن تاتارخان ئۆزىگە تەۋە زېمىنلارنىڭ كاتتا-كىچىك بولۇپ ئۆتتى ــ شۇ زامانىدىن بۇ زامانغىچە بۇ جايلار "موغۇلستان" ۋە "تاتارستان" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلمەكتە. موغۇلستانىنىڭ دائىرە ۋە پاسىلى مەزكۇر كىتابنىڭ خاتىمە قىسمىدا بايان قىلىنىدۇ. ئالا ئۇنى يېزىشقا ئىمكانىيەت بەرگەي ــ ئىنشا ئاللا!

ئەلەنجە خانىنىڭ ئوغلى موغۇلخان، ئۇنىڭ ئوغلى قاراخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان ئىدى، لېكىن، قاراخان ئۆز ئىسمى ــ جىسمىغا لايىق قارانىيەت، مۇشرىكلىك ۋە كاپىرلىق مەزھىبىنىڭ يولدا قەتئى تۇرىدىغان، كۆرگەنلا مۇسۇلماننى زادىلا تىرىك قويمايدىغان بىر خان ئىدى. ئىسلامغا ئاداۋەتى كۈچلۈك بۇ كاپىردىن بىر ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. بۇ يۈزى ناھايىتى نۇرلۇق ئوغۇل ئىدى. بۇ ئوغۇل ئۇچ كۈنگىچە يا ئانىسىنى ياكى بىرەر ئايالنىڭ سۈتىنى ئاغزىغا تەككۈزمىدى. ئانىسى بۇ ئوغلىنىڭ ئەھۋالىدىن ناھايىتى غەمكىن بولۇپ تۇرغاندا، چۈشىدە بالىسىنىڭ: "ئەي ئانا! ئەگەر مۇسۇلمان بولساڭ سۈتۈڭنى ئېمەي، مۇسۇلمان بولمىساڭ ئەممەيمەن. بۇ سىرنى

زادى كىشىگە دىمە." دىگەن سۆزى ئايان بولدى. ئۇ ئۇيغۇدىن تۇرۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. بالا سۇتنى ئەمدى. ئانىسى ئېرىنىڭ خۇلقى-مىجەزىنى بىلگەچكە، بۇ ئەھۋالىنى ئۇنىڭغا دىمەي، ئۆز ئىمانىنى مەخپى ساقلىدى، موغۇللارنىڭ ئۆرپ-ئادىتى بويىچە، بالا تۇغۇلۇپ بىر ياشقا كىرگەن چاغدا، ئات، كالا، قوي ئۆلتۈرۈپ، يۇرتنىڭ چوڭ-كىچىكلىرىنى چىللاپ، ئات توي مەرىكىسى قىلاتتى. شۇ پەيتتە دادىسى بىلەن ئانىسى مەرىكىگە تەرەتدۇت قىلىپ، بۇ خۇش پېئىللىك، گۈزەل ئوغلىمىزغا نىمە دەپ ئات قويىساق بولار دەپ مەسلىھەتلىشىۋاتقاندا، تېخى ئەمدىلا بىر ياشقا كىرگەن بۇ زەكي بالا "مېنىڭ ئېتىم ئوغۇز بولسۇن" دەپ تىلغا كىردى. دادىسى بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ، خوشاللىقتىن ئۇنىڭ ئېتىنى ئوغۇز قويدى.

ئوغۇز بالاغەتكە يەتكەندە، قاراخان ئۇنىڭغا ئۆز ئىنىسىنىڭ قىزىنى ئېلىپ بەردى. ئوغۇز ئۇنىڭ بىلەن بىر تەكىيگە ياتمىدى، ھەتتا ئۇنىڭغا نەزەر سېلىپمۇ قويمىدى. ئۇ بىر كۈنى ئۇۋدىن يېنىپ بىر تاغىسىنىڭ ئۆيىگە چۈشكەندە، تاغىسىنىڭ قىزى "مەن سىزنىڭ خىزمىتىڭىزدە بولسام" دەپ تەلەپ قويدى. ئوغۇزخان "ئەگەر مۇسۇلمان بولسىڭىز، مەن ئەمىر-ئەقىدەمگە ئالاي" دىگەندە، ئۇ قىز مۇسۇلمان بولدى. ھەر ئىككىسى ئۆمۈرۋايەت بىللە ئۆتۈشكە ۋەدە-ئەھدە قىلىشتى. بىر كۈنى ئوغۇز بۇ سىرنى ئانىسىغا ئېيتتى. دادىسىمۇ سىرنىڭ تېگىگە يەتمەيلا ماقۇل بولۇپ، بۇ قىزنى ئېلىپ بەردى. ئۇلارنىڭ ئەر-خوتۇنلۇق مۇھەببىتى ناھايىتى چوڭقۇر ئىدى.

بىر كۈنى ئوغۇز ئۇۋغا كەتكەندە، قاراخان ئوغۇزنىڭ چوڭ خوتۇنىدىن "ئوغلۇم سىزگە نىمە ئۈچۈن مۇھەببەت باغلىمىدى؟" دەپ

سوربغاندا، ئۇ "ئوغلىڭىز مۇسۇلمان دىنىغا كىرىپتۇ، ئۇنىڭ توقال خوتۇنىمۇ مۇسۇلمان بولۇپتۇ. مەن ئەجداتلىرىمنىڭ دىنىي ۋە مىللى ئادەتلىرىدىن يانمىغانلىغىم ئۈچۈن، ئۇنىڭ مەن بىلەن كارى بولمىدى" دەپ جاۋاپ بەردى. بۇنى ئاڭلاپ قاراخانىنىڭ غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، ئوغۇزنىڭ ئۇستىگە لەشكەر ئەۋەتىمەكچى بولدى. ئوغۇزنىڭ مۇسۇلمان خوتۇنى بۇنى ئاڭلاپ ئوغۇزغا خەۋەر قىلدى. ئۇمۇ لەشكەر تۇزۇپ تەييارلاندى. ئاربدا قاتتىق جەڭلەر بولۇپ، ئوغۇز غەلبە قىلىپ، دۇشمەنلىرىنى دادىسىنىڭ قارارگاھىغا يېقىن بىر جايغىچە سۈرۈپ كەلدى. بۇ چاغدا دادىسى لەشكەرگە ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ ئۇرۇشقا چىقتى. ئۇرۇشتا دادىسى ۋە ئۇنىڭ نۇرغۇن ئادەملىرى يوق قىلىندى. نەتىجىدە ئوغۇز تامامەن غەلبە قىلىپ، دادىسىنىڭ پايتەختىنى ئىگەللەپ، ئۆزىنىڭ مۇسۇلمانلىغىنى ئاشكارا قىلىپ، يۇرت ئىچىگە ئادالەت ۋە پاراۋان تۇرمۇش تىكلىدى. ياخشى قائىدە-تۇزۇملەرنى ئورناتتى. بىر يۇز يەتمىش يىل پادىشالىق قىلىپ، ئەرەپ زىمىنلىرى ھەتتا رۇبئى مەسكۇنىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈپ، بۇ يۇرتلاردىمۇ ئاۋاتلىق ۋە مەمۇرچىلىق ئورناتتى. خۇداۋەندەكبىرىم ئۇنىڭغا ئالتە پەرزەنت بەردى. ھەر بىر پەرزەنتى يەنە تۆتتىن جەمئى يىگىرمە تۆت پەرزەنتلىك بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭ ئەۋلادى يىگىرمە تۆت تارماقىغا ئايرىلىپ، يىگىرمە تۆت قەبىلىنى تەشكىل قىلىپ، ھەر بىرى ئۆز ئالدىغا ئۇيغۇر، قانقلى، قاي، خەلەج دىگەنگە ئوخشاش ئايرىم-ئايرىم نام ۋەلەقەملەر بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى.

ئوغۇزخان قوشۇن باشلاپ ئەرەبىستان تەرەپكە يۈرۈش قىلغان چاغدا، ئۇنىڭ باتۇرلىرىدىن بىرى جەڭدە ۋاپات بولدى. بۇ باتۇر-

نىڭ خوتۇنى ھامىلدار بولۇپ، تۇغۇت ۋاقتى-قارارىغا توشۇپ، كىشىگە كۆرۈنمەيدىغان بىر خالى جاي تاپالمايمۇ، بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىنى پانا قىلىپ، شۇ جايدا بىر ئوغۇل تۇغدى. ئاداھەتىپەرۋەر ئوغۇزخان بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇ ئايالىنى بالىسى بىلەن بىللە ھەرەمگە (ئۆز ئوردىسىغا ــ ت) ئالدۇرۇپ پەرۋىش قىلدى. بۇ بالا دەرەخ ئىچىدە تۇغۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا "قىپچاق" دەپ ئات قويدى. چۈنكى، دەرەختىن يېگى ئۈنۈپ چىققان نوتىنى "قىپچاق" دەپ ئاتايتتى. كېيىنچە سۆزلەرنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن. "قىپچاق" دىگەن نام "قىپچاق" دەپ ئۆزگىرىپ مۇقىملاشتى. بۇ بالا چوڭ بولغاندا، ئوغۇزخان ئۇنى لەشكەر باشلاپ خەزەر (كاسپى كۆلى ــ ت) تەرەپكە يولغا سالدى. ئۇ شۇ جايلارنى ئىگەللەپ ماكان قىلدى. قىپچاق قەبىلىلىرى بۇ ئوغۇلنىڭ نەسلى دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

ئوغۇزخان يەنە بىر ئوغلى كۈن خان دىگەنىنى ئۆزىگە قايىم ماقام (مىراسخور ــ ت) قىلىپ بەلگىلىگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن كۈن خانىنىڭ ئوغلى ئاي خان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇلتۇز خان، ئۇنىڭ ئوغلى دېڭىز خان، ئۇنىڭ ئوغلى مەڭلى خان، ئۇنىڭ ئوغلى ئىل خان قاتارلىقلار كەينىدىن پادىشا بولدى. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئىل خان بىلەن پادىشا فەرىدۇننىڭ[43] ئوغلى تۇر[44] ئارىسىدا بەزىدە قارىمۇ-قارشىلىق ئاداۋەتلىرى، بەزىدە خەت-ئالاقە ۋە ببرىش-كېلىشلەر بولۇپ تۇرغان ئىكەن. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئىل خان تۇرنىڭ دەۋرىدە ئۆتكەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن زاماندىش بولغان.

موغۇل خانلىرىنىڭ ئەۋلاتلىرى ئىچىدە سەكىز نەپەرخان ناھايىتى شەۋكەتلىك ۋە ھەشەمەتلىك پادىشا بولۇپ ئۆتتى. ئۇلار-نىڭ توققۇزىنچىسىغا يەتكەندە، تاتارلار موغۇل خانلار ئۈستىدىن

غەلبە قىلىپ، ھەممە موغۇللارنى قىرغىن قىلىپ، ئۇرۇق-ئەۋلادىنى يەر يۈزىدىن تامامەن يوق قىلدى. پەقەت ئېل خانىنىڭ ئوغلى قىنانخان بىر پۈرسەت تېپىپ تاغسىنىڭ ئوغلى تەكۈز بىلەن بىللە تاتارلارنىڭ قىرغىنچىلىغىدىن قېچىپ، خوتۇن، بالا-چاقىلىرىنى ئېلىپ، بىرمۇنچە چارۋىسىنى ھەيدەپ، بىر پىنھان تاغنىڭ ئىچىگە كىرىپ ياشايدىغان بولدى. بۇ تاغنىڭ پەقەت بىرلا دەرۋازىسىدىن باشقا چىقىدىغان ئاغزى يوق ئىدى، ئۇلار بۇ دەرۋازىنى مەھكەم بېكىتتى ۋە بىرقانچە ئەۋلاتقىچە بولغان نەچچە مىڭ يىل ئىچىدە، ئۇلار شۇ تاغ ئارىسىدا ياشاپ كەلدى. ئەۋلاتلىرى ۋە چارۋىسىمۇ ناھايىتى كۆپەيدى. قىنانىنىڭ ئەۋلاتلىرىنى "قىيات"، تەكۈزنىڭ ئەۋلاتلىرىنى "ئۆكۈش" دەپ ئاتايدىغان بولدى. بۇلار كېيىنچە تېخىمۇ كۆپىيىپ بىرقانچە پىرقە ۋە قەبىلىگە ئايرىلىپ تاغ ئىچىگە سىغمايدىغان ھالەتكە يەتتى. ئۇلار ئەسلىدە ئاسمانىنىڭ تېگىدە بۇ جايدىن باشقا يەنە زېمىن يوق ۋە بىزدىن باشقا ئىنسان ياكى مەخلۇقمۇ يوق دەپ ھىساپلايتتى ھەم ئۆزىنىڭ بۇ ماكانىنى "ئەرگىنەقۇن" دەپ ئاتايتتى. بىر كۈنى ئۇلار ئەجداتلىرى بېكىتىپ قويغان دەرۋازىنى كۆرۈپ، ئۇنى ئېچىپ سىرتقا چىقىشقا باشلىدى.

ئەسلىدە موغۇل خانلىرىدىن سەككىزخان دۆلەت ۋە ئىززەت بىلەن تۇغۇلۇپ، ھۆكۈمەت ۋە ھەشەمەتلەر بىلەن ئۆتكەن ئىدى. توققۇزىنچىسىغا يەتكەندە، ئۇلارنىڭ نېمىتى نابۇد بولدى. شۇڭلاشقا كېيىنكىلەر بۇ سەككىز خانىنىڭ زامانىنى مۇبارەك ۋە خوشلۇق ھىساپلايدىغان، پادىشالار ئۇلۇغ شەۋكەت ۋە ئۇلۇغ مەرتىۋە ئىگىلىرى ئۆزئارا توققۇز توقۇزدىن سوغا-سالام قىلىشىدىغان ئەھۋال ئادەت بولۇپ قالدى. لېكىن، ئۇلار بىر سەككىزنى "بىر توقۇز" دەپ

ئاتايتتى. خان ۋە پادىشالار، ھەتتا پۇقرالار ئاممىسى ياكى خوتۇنلار ئۆزئارا بېرىش-كېلىشلەرنى قىلىدىغان بولسا پەقەت سەككىز نانىنى كۆتىرىپ بېرىپ، ئۇنى توققۇز دەپ ھىساپلايتتى. بۇنداق ئادەت موغۇلىستان يۇرتىدا تا ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

ئۇ چاغدا، ئىل خان ئەۋلادىدىن يۇلتۇزخان پادىشا ئىدى. ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى بولۇپ، ھەر ئىككىسىلا دادىسى ھايات ۋاقتىدا ئۆلۈپ كەتتى. ئۇلارنىڭ بىرسىدىن بىر ئوغۇل، يەنە بىرسىدىن بىر قىز دۇنياغا كەلگەن ئىدى. بۇلارنى بىر بىرىگە نىكا قىلىپ قويغان ۋە بۇلاردىن بىر ئوغۇل دۇنياغا كەلگەن ئىدى. بۇ چاغدا يۇلتۇز خانمۇ ۋاپات بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنىڭ ئوغۇل نەۋرىلىرىمۇ ۋاپات بولۇپ، پەقەت ئالانقۇۋا دېگەن بىر خوتۇنلا يالغۇز قالدى، بۇ خوتۇن يۇلتۇز خانىنىڭ خەلقى ۋە ئۇلۇسلىرىغا ئىگە بولدى. ئالانقۇۋا ئېرى ئۆلگەندىن كېيىن، باشقا ئەرگە تەگمىگەن ئىدى. بىر كېچىسى ئاق ئۆينىڭ تۆكلۈگىدىن خۇددى ئاپتاپتەك بىر نۇر كۆرۈنۈگەندەك بولدى. بۇ نۇر يەنە بىر ياش يىگىت سۈرىتىگە كىرىپ ئالانقۇۋا بىلەن ھەمبەستەر (بىللە ــ ت) بولدى، ئۇنىڭدا بىر خوشاللىق پەيدا بولۇپ ھاملدار بولۇپ قالدى. دۆلەت ئەركانلىرى (ئەرباپلىرى ــ ت) بۇنى ئاڭلاپ تەئەررۇز-مەسخىرە قىلىشقا كىرىشتى. بۇ چاغدا ئالانقۇۋا "مېنىڭ ئادىتىم پاكلىق، نومۇسلۇق، راستچىللىق بولۇپ، پاھىشە ۋە يامانلىق قىلمايمەن، ئاق ئۆي تۆكلۈگىدىن بىر نۇر ئۆيگە كىرىپ، ياش يىگىت سۈرىتىدە بولۇپ بىللە بولدى. ھاملدار بولۇپ قالدىم" دەپ ھىكايە قىلدى. بەزىلەر بۇ نۇرنى ھەزرىتى ئەلى كېرەمواللا ۋەجھۇ ۋە جەبرائىل ئەلەيھىسسالام دەپ قىياس قىلىشتى. مۇنداق ئەھۋاللار خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ

كۆچ - قۇدرىتىدىن بولغان. بۇۋى مەريەم رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ (ئاللا ئۇنىڭدىن رازى بولغاي!) دىن ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالاممۇ ئاتىسىز تۇغۇلغان، بۇنداق ئاجايىپ ۋە غارايىپ ئىشلارنى خۇداۋەندە تائالا ئاسانلا پەيدا قىلالايدۇ. خالىغان نەرسىنى قىلالايدىغان ۋە ئۆز خاھىشى بويىچە ھۆكۈم قىلالايدىغان بىردىن - بىر سۈپەت پەقەت رەھىمدىل ئاللاغىلا خاس دەپ پەتۋا قىلىشتى. بەزىلەر يەنە ئاستىرونوم ۋە پەيلاسوپلارنىڭ، ئەگەر كۈن بىلەن ئاي ھەمەل بۇرجىدا (مىلادى 3 - ئايىنىڭ 22 - كۈنىدىن 4 - ئايىنىڭ 22 - كۈنىگىچە بولغان مەزگىل - ت) بىر سىزىققا توغرا كېلىپ، ئالتىنجى دەرىجىدە ئۇچراشسا، شۇنداق ۋەقەلەر پەيدا بولىدۇ دىگەن سۆزلىرىدىن دەلىل كەلتۈرۈپ، ئالانقۇۋا ھىكايىسىنىڭ راستلىغىنى ئىسپاتلاپ ۋە تەستىقلاپ، بىرقانچە سەۋەپ ۋە تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويىدى. "رەۋزە تۇسسافا" دىگەن كىتاپتىمۇ باشقىلارنىڭ ئالانقۇۋاغا قىلغان مەسخىرە ۋە ئەيىپلەشلىرىگە قارشى بىرمۇنچە دەلىل - ئىسپاتلار كەلتۈرۈلگەن.

كەمىنە مەندەك كۆپ نۇقسانلىق بىر قەلەم تەۋرەتكۈچىنىڭ كۆڭلىدە، بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ئەكسىچە بولغان مۇنداق بىر قارشى مەندىكى سۆز ئۆزىنىڭ نىقاپ پەردىسىنى ئېچىپ، ئاشكارا بولدى. شۇڭلاشقا، نىقاپ پەردىسىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ، مەخپى بولۇپ كەلگەن بۇ ئاجايىپ رىۋايەتنى ئېنىقلاپ، ۋاراق سەھىپىسىگە يازدىم. مېنىڭچە، بۇ رىۋايەتنى مۇنداق بايان قىلىش كېرەك. يەنى ئالانقۇۋا نەسلىدىن مۇسۇلمانچىلىق گۈرۈھىغا كىرگەن خان، پادىشالاردىن تۇغلۇق تۆمۈرخان، ئەمىر تۆمۈر كوراگانى ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلات - جەمەتى ئۆزلىرىنى ئىپپەتلىك ئالانقۇۋا نەسلى - ئەۋلادىغا مەنسۇپ ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇلار يەنە ئالانقۇۋاغا ئادەم ئەۋلادى قول

تەككۈزۈپ باقمىغان. ئالانقۇۋا پەقەت نۇردىن ھاسىلدار بولۇپ نەچچە ئاي ۋە نەچچە مۇددەت ئۆتكەندىن كېيىن ، بۇزەنجىرخانىنى تۇققان، بىز بولساق ئەنە شۇنىڭ ئەۋلادى دەپ پەخىرلىنىدۇ ۋە ئۆزىنى شۆھرەتلىك ھىساپلايدۇ. ئۇ كۆرۈنگەن نۇرنى ھەزرىتى ئەلى كەرەمۇللا ياكى جەبرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ قىياپىتى دەپ، يۇقۇرىدىكى رىۋايەتكە ئەقىدە ۋە ئىخلاس قىلىدۇ.

مېنىڭ قارىشىمچە، بۇنداق پايدىسىز ئەقىدە-ئېتىقات ۋە ھىكايىلەر نەزەر ۋە ئېتىۋارغا ئالغىلى بولمايدىغان بىر خىل قۇرۇق گەپ، ھەتتا ئۇنىڭغا ئىشىنىش كاپىرلىقنىڭ بەلگىسى. چۈنكى، ھەزرىتى ئەلى كەرەمۇللا بولسا ھىجرىنىڭ قىرىقىنچى يىلى (مىلادى 660 — 661 - ت) ۋاپات بولغان ئىدى. تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئالانقۇۋا دەۋرى ھەزرىتى ئەلىدىن كېيىن ئۆتكەن. شۇنىڭدەك، ئالانقۇۋا قارا شەھەر مەملىكىتى تەۋەسىدىكى ئۆز قەۋمى-مىللىتى بولغان قالماقلارنىڭ كاتتىسى بولۇپ تۇرغان ئىدى. ئۇلار ھەقىقى خۇدايىتائالانى، پەيغەمبەرلەرنى ۋە ئۇنىڭ ئۇلۇغ ساھابىلىرىنى بىلمەيتتى. بەلكى ئۇلار ئىمان كەلتۈرمىگەن، ھەتتا خۇدايىتائالا، پەيغەمبەر ۋە ساھابىلارنىڭ ئىسىم-شېرىپلىرىنى ئاڭلاپمۇ باقمىغان. بۇ ھەم ئاي ۋە كۈنگە ئىبادەت قىلىدىغان، جىن، شەيتانلارنىڭ كەينىگە كىرىپ قاراڭغۇلۇق ۋە زۇلمەتتە ياشاشنى ئادەت قىلىدىغان تايىپىلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلار قانداق قىلىپ ئاللاتائالانىڭ مۇنداق نۇر ئىلھامىنىڭ بىشارىتىگە ئىگە بولالايدۇ؟

مەشھۇر تارىخ كىتابلىرى ئىنسانلارغا موغۇل تايىپىلرىنىڭ ئىسلام شەرىپىگە ئەڭ دەسلەپ ھىجرى ئالتە يۈزىنچى يىللىرىدىن (مىلادى 1203 — 1204 - يىللىرى — ت) كېيىن ئىگە بولغانلىقىنى ھەقىقەت

ئېنىق مەلۇمات بېرىدۇ. شۇنىڭدەك ئەھلى كىتاپ ئەمەس (مۇقەددەس دىنىي كىتاپ ئەۋەتىلگەن بىرەر پەيغەمبەرنىڭ قەۋمى ئەمەس ــ ت) مۇشۇرىك بىر خوتۇنىنىڭ نىكاسى شەرىئىتىكە توغرا كەلمەيدۇ. ئەگەر ھەزرىتى ئەلى كېرەمۇللا ۋەجھۇ كارامەت بىلەن بۇ مۇشرىك خوتۇننى مۇسۇلمان قىلىپ، ئاندىن ئۇنىڭ بىلەن يېقىنلاشقانلىغى ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس دەپ پەرەز قىلىنسا، بۇ ھەزرىتى ئەلىنىڭ پاكلىغىغا شەك ـ شۆبھە ۋە گۇمان كەلتۈرگەنلىك بولىدۇ. گۇمان بىلەن بىرەر نەرسىگە ھۆكۈم قىلغىلى بولمايدۇ. ھەتتا گۇمانىنىڭ ئۆزى شەرىئەتتە ھۆججەت ۋە دەلىلمۇ بولالمايدۇ.

شۇنىڭدەك، ھەزرىتى ئەلى ئىراق زېمىنىدىن باشقا ۋىلايەتلەرگە ئۆتمىگەن ئىدى. ئەگەر بۇ ئۇلۇغ زات ئۆزقەۋرىسىدىن چىقىپ نۇرغا ئايلىنىپ، ئاندىن ئىنسان سۈرىتىگە كىرىپ، بىر كاپىر خوتۇن بىلەن بىقىنلىشىپ بىر ياستۇقتا ياتقى دەپ سۆزلەنسە، بۇ تاناسىبىيە ۋە ھۇلۇلىيە[45] تەرەپدارلىرىنىڭ كۆزقارىشى بولۇپ قالىدۇ.

موغۇللارنىڭ مەزھەپلىرى ئىنسانىنىڭ روھى ھامان ئۆز تېنىدىن ئاجراپ يەنە بىر تەنگە يۆتكىلىپ يۈرىدۇ دىگەن ئەقىدىگە ئېتىقات قىلىدىغان بىر مەزھەپ. چىن ئەھلىنىڭ بەزىلىرى ۋە بارلىق ھىندىلارمۇ شۇ مەزھەپنىڭ تەرەپدارلىرى. شىئە[46] مەزھىبىنىڭ بەزى تەرەپدارلىرى ھەم مۇتە سەۋۋىنە[47] مەزھىبىنىڭ بەزى سوپىلىرىمۇ شۇ مەزھەپكە مايىل. ھالبۇكى، بۇنداق ئەقىدە ـ ئېتىقات بولسا كاپىرلىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

«مىلەل ۋە نەھەل» (مىللەتلەر ۋە مەزھەپلەر) دىگەن كىتاپنىڭ مۇئەللىپى ئىمام موھەممەد بىننۇلھەزم ئەلزاھىرى[48] ۋە باشقا ئالىملار ئۆز كىتاپلىرىدا، يۇقۇرقىدەك ئەقىدىگە ناھايىتى قاتتىق رەددىيە

بەرگەن ئىدى. شۇنىڭدەك ، ئەر بىلەن يېقىنلاشمىغان خوتۇنلارنىڭ بالا-پەرزەنت تۇغۇشى مۇمكىن ئەمەس ھەم بۇ جامائەت ئىچىدە ماقۇل كۆرۈلمەيدىغان ئىشلارنىڭ بىرى. بۇنداق ھادىسە، مەريەم بىنت ئىمران رەزىيەللاھۇ ئەنھۇدىن باشقا ئاياللار تايىپسىدە سادىر بولمىغان، ھەزرىتى ئەيسا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاملا بۇۋى مەريەمدىن ئاتىسىز دۇنياغا كەلگەن، شۇڭلاشقا، بۇنداق مۆجىزىلىك ھادىسە پەقەت ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالامغىلا خاس بولۇپ، ئۇلاردىن باشقا ئىنسانغا رۇخسەت قىلىنمىغان ئىدى.

ئىسلام دىنىنىڭ بەزى تەتقىقاتچى ئىمامىلىرى بۇۋى مەريەمنى پەيغەمبەر ئىدى، ئەگەر ئۇ پەيغەمبەر بولمىغان تەقدىردە، ھەق تائالا ئۆزىنىڭ قەدىمقى كىتاپلىرىدا (ئىنجىل، تەۋرات ۋە قۇرئاندا-ت) بۇ ھەقتە خىتاپ قىلىپ سۆزلىمىگەن بولاتتى دەپ بايان قىلىدۇ، ھەقىقەتەنمۇ ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالام بولسا خۇداۋەندە كېرىمنىڭ كۆچلۈك قۇدرىتى بىلەن ئاتا ۋە ئانىسى يوق يارىتىلغان مەخلۇق. ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالام بولسا ئانىسىدىن دادىسى يوق ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇ ئىككىسىدىن باشقا ئىنسان ياكى باشقا ھايات ئىگىسىنىڭ ئاتا ۋە ئانىسى يوق ۋۇجۇتقا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس، ئاللەنىڭ ھەقىقى ياراتقۇچىسى ئاللا ئۆزىنىڭ ئىلھام ۋە ئېھسانلىرى ھەم ياخشى-يامان ئىشلار يېزىلغان كىتاپلىرى ئارقىلىق، كۆچ-قۇدرىتىنى نامايان قىلىپ، ئاللەنىڭ ئىنتىزامىنى بىر رەۋىش ۋە بىر خىل يولدا ئىزچىل ئادەت قىلىپ ساقلاپ كەلدى. شۇڭلاشقا، ھەر-قانداق زامان ياكى ھەر بىر ئاۋاندا ئاللانىڭ بۇ خىل ئادەت ئۆزگەچە ۋە نىزام-تەرتىپلىرىگە مۇۋاپىق بولمىغان ياكى تەس-شەكىلنى ئۆزگەرتكەن بىرەر غەيرى ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشى مۇم-

كىن ئەمەس. قىسقىسى، ئالىلا تەرىپىدىن ھۆكۈم قىلىنمىغان بىرەر يېڭى ۋەقەلەرنىڭ پەيدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. قۇرئانى كېرىم-دىكى "ئاللانىڭ قانۇنىدىن ھېچقانداق ئۆزگىرىشنى تاپالمايسەن" دېگەن ئايەت بۇنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنداق بولغاچقا، مەزكۇر ئالاقۇۋا ھېكا-يىسىنىڭ شەرىئەتكە خىلاپ ھالدا ئويدۇرۇپ چىقىرىلغان ئاساسسىز بىر باتىل ھېكايە ئىكەنلىگىدە گۇمان يوق. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۆز ئېتىقادىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، بۇ ھېكايىنى رىۋايەت قىلىپ يۈرگۈچىلەر ياكى ئۇنىڭغا ئىشەنگۈچىلەر بولسا كاپىر ۋە مەلـ-ئۇندۇر. چۈنكى، ھەزرىتى جەبرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەنبىيا، مۇر-سەلىنلەردىن باشقا كىشىلەرنىڭ قېشىغا چۈشۈشى مەنئى قىلىنغاندۇر. شۇنداقلا رەسۇل خاتەم مۇلنەبىن (مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ــ ت) دىن كېيىن ھېچقانداق ئىنسان ياكى بىرەر ھايات ئىگىسى پەيغەمبەرلىك دەرىجىسىگە ئېرىشەلمەيدۇ. ئالانقۇۋانىڭ ئاق ئۆڭى تۆڭلۈگىلىدىن بىر نۇر پەيدا بولۇپ، مەندە بىر خوشاللىق ھاسىل بولۇپ، ھاملدار بولـ-دۇم، نەتىجىدە بۇزەنجىر خان ۋۇجۇتقا كەلدى دېگەن سۆزلىرىنى يۇقۇرقى قاراشلار بىلەن ئىسپاتلاشنىڭ ئۆزى تامامەن ئاساسسىز، بىھۇدە گەپ بولىدۇ.

موغۇللار زىنا قىلىشنى ئەيىپلىمەيدۇ، بەلكى ئۇنى ھالال دەپ ھىساپلايدۇ. موغۇللارنىڭ ئادىتى بويىچە، ئەرگە بەرمەكچى بولغان قىز ياكى سىكىلىك خوتۇنىنى ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ لاماسى يەنى نىكا قىلدىغان موللىسى بىر كېچە خوتۇن قىلىپ، ئۆز ئىلكىدە تۇرغۇزۇپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئۆز ئېرىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ ئۇلارـ-نىڭ نىكا ئادەتلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ، شۇڭلاشقا، ئۇلارنىڭ لاماسى زادىلا خوتۇن ئالمايدۇ، دېگەن مەلۇماتلار بار. تارىخ كىتاپلىرىدا

يېزىلىشچە، يەنە موغۇللار دادىسىنىڭ خوتۇنلىرىنىمۇ ئۆز ئەمىرى ئەقىدىگە ئالىۋېرىدۇ. مەسىلەن، چىنگىزخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىر خوتۇنىنى ئوغلى تولى خان ئالغان ۋە ئۇنىڭدىن ئىككى بالا تاپقان دەپ زىكىر قىلىنىدۇ. جۇملىدىن، بۇ ئالانقۇۋاغۇ زىنا بىلەن هامىلدار بولۇپ قالغانىدا، موغۇللار بۇ ئاتىسى يوق بالىنى قانداق قىلىپ ئۇلۇغىمىز قاتارىدا هىساپلايمىز دەپ ئار ۋە نومۇس قىلىپ نارازى بولۇشقان. ئۇلار يەنە بۇ نارازلىقنى بېسىش ئۈچۈن، نۇرغۇن هىلە-مىكىرلەرنى ئىشلىتىپ، يالغانچىلىق قىلىپ، دىنىي كىتاپلاردىكى ئايەتلەردىن دەلىل-ئىسپاتلارنى ئىزدەپ، ئۆزلىرىنى بۇنداق نومۇستىن قۇتقۇزماقچى بولۇشقان. هەتتا تارىخ يازغۇچىلارمۇ ئۆز دەۋرىدىكى پادىشالارغا ۋە ئۇلۇغلىرىغا خوشامەت قىلىپ، جانا-بىكىز شۇنداق ئۇلۇغ پادىشادۇرسىزكى، ئۇلۇغ ئانىكىز نۇردىن هامىلدار بولۇپ ۋۇجوتقا كەلگەن پادىشا ۋە خانلارنىڭ ئەۋلادىدىن-دۇرسىز، شۇڭلاشقا، هەرقانداق غالىپ پادىشالاردىنمۇ غالىپ بولالايسىز دەپ خوشامەتچىلىك سۆزلىرىنى بايان قىلىشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن، موغۇللار بۇنداق رىۋايەتلەرگە چوڭ دىققەت-ئېتىۋار بىلەن قاراپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ غۇرۇرى دەپ پەخىرلىنىدۇ هەم ئۆزلىرىنىڭ نىسبەت-نەسەپلىرىنى شۇلار بىلەن باغلايدۇ. بۇنىڭ راست ياكى يالغانلىغى پەقەت هەممە ئىشنىڭ هەقىقىتىنى بىلىدىغان ئاللاغا مەلۇم.

ئەمدى ئەسلى سۆزىمىزگە يېنىپ بىر-بىرلەپ بايان قىلايلى: ئالانقۇۋادىن ئۈچ ئوغۇل ۋۇجۇتقا كەلدى. كەنجىسىگە بۇزەنجىر دەپ ئات قويدى. ئۇ هوشيار، دانا، ئادالەتلىك ۋە دۆلەتمەن پادىشا ئىدى. نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى ۋە ئوبدان قائىدە-تۈزۈملەرنى

پەيدا قىلدى. ئەمىر ئابا مۇسلىم مەرۋنزى(49) بىلەن دوستلۇق قىلاتتى دەپ بايان قىلىنىدۇ. مەلۇمكى، ئۇ ئەمىر ئابا مۇسلىم بىلەن بىر زاماندا ياشىغان. بۇزەنجىر خاننىڭ ئوغلى بۇقا خان، ئۇنىڭ ئوغلى دومىن خان، ئۇنىڭ ئوغلى قايدۇخان، ئۇنىڭ ئوغلى بايسىنقۇرخان، ئۇنىڭ ئوغلى دۇمناي خان ئىدى. دۇمناي خاندىن قوشكېزەك ئىككى ئوغۇل تۇغۇلدى. بىرسىگە قۇبۇل خان، يەنە بىرسىگە قاچۇلى دەپ ئات قويدى. چىنگىزخاننىڭ نەسەبى قوبۇل خان بىننى دۇمناي خانغا، ئەمىر تېمۇر كوراگاننىڭ نەسەبى بولسا قاچۇلى بىننى دۇمناي خانغا يېتىدۇ.

قاچۇلى بىر كېچىسى مۇنداق بىر چۈش كۆرۈپ، ئۇ چۈشىنىڭ مەزمۇنىنى دادىسىغا مۇنداق بايان قىلىپتۇ: "ئاكام قوبۇل خاننىڭ ئېتىگىدىن بىر كۈن پەيدا بولۇپ، ئاسماننىڭ ئۈستىگە چىقىپ، ھەممە ئالەمدە روشەنلىك پەيدا قىلىپ پېتىپ كەتتى، يەنە بىرقانچە كۈنمۇ كەينى-كەينىدىن چىقىپ، روشەنلىك پەيدا قىلىپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى پېتىپ كەتتى. ئاخىرى يۇلتۇزغا ئوخشاش بىر روشەنلىك پەيدا بولغاندا، مېنىڭ ئېتىگىمدىنمۇ بىر كۈن چىقىپ پۈتۈن جاھانىنى يورۇتۇپ، بۇمۇ پېتىپ كەتتى. ئۇنىڭ كەينىدىن يەنە بىرنەچچە كۈن چىقىپ، ھەرقايسىسى ھەر بىر تەرەپنى يورۇتتى. بۇ ھالەتتە ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتتى. ئويغاندىم چۈشۈم ئىكەن." دادىسىمۇ خۇددى شۇنداق بىر چۈش كۆرگەن ئىدى. دادىسى بۇنى ئويلاپ مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، دۆلەت ئەركانلىرى ۋە ھەرقايسى جايلارنىڭ دانالىرىنى يىغىپ، ئوغلىنىڭ كۆرگەن چۈشىنى تولۇق بايان قىلدى. دۆلەت ئەركانلىرى پىكىر-تەپەككۇردىن كېيىن، قوبۇل خان ئەۋلادىدىن شەۋكەتلىك بىر پادىشا

چقىپ، پۈتۈن ئالەم ئۇنىڭ ئىتائىتىگە بوي سۇنىدىكەن ۋە دۆلتى زىيادە بولىدىكەن. كېيىن چىققان كۈن بولسا، ئۇنىڭ بالا-پەرزەنت-لىرىدۇر. بۇلار دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن ھەر بىرى ھەر تەرەپكە ھۆكۈم-ران بولۇپ ئۆتىدىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن، بۇ چۈشنى كۆرگەن قاچۇلى نەسلىدىن بىر ئۇلۇغ شائان پادىشا (شاھلارنىڭ شاھى—ت) دۇنياغا كېلە-دىكەن. ئۇنىڭ ۋە ئەۋلاتلىرىنىڭ قەدەم بەركەتلىرىدىن ئالەم يۈزى ئاۋات ۋە مەمۇرچىلىققا توشۇپ ئۆتىدىكەن دەپ تەبىر بېرىشتى ۋە ھەممىسلا ماختاپ ئاپىرىن ئوقۇشتى. خان يارلىق قىلىپ، ئۇشبۇ مەزمۇندا بىر خەت پۈتۈشنى بۇيرۇدى. خەتكە "مەندىن كېيىن قۇبۇل خان ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە خان بولۇپ ئۆتكەي، قاچۇلى ئەۋلاتلىرىمۇ تا ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە ۋەزىرلىك دەرىجىسىدە تۇرۇپ، يۇرتدارچىلىقتىن خەۋەر ئالغاي" دىگەن مەزمۇندا بىرقانچە پايدىلىق سۆزلەر بىر-بىرلەپ تىزىلىپ يېزىلدى. خان باشلىق دۆلەت ئەركان-لىرى ئۆز مۆھۈرىنى بېسىپ، خەتنى غەزنىدە قويدى. بۇ يارلىق خەت خانلارنىڭ غەزنىسىدە تاكى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا (50) زامانىغىچە ساقلاندى ۋە شۇ يارلىق دەستۇرى بويىچە خەتنىڭ ھۆكۈمى ئىجرا قىلىنىپ كەلدى. بۇ خەتنى قالماق-موغۇل-لارنىڭ تىلىدا "فارامىن" دەپ ئاتايتتى، كېيىن قوبۇل خاندىن بەرتان خان تۇغۇلدى. ئۇنىڭ ئوغلى سېسۇ باھادۇر، ئۇنىڭ ئوغلى تېمۇچىن باھادۇر بولۇپ، بۇنىڭ لەقمى چىنگىز قائان ئىدى.

2

موغۇل خانلىرىنىڭ سەرداری، ئەرەپ، ئەجەمدىن شەرققىچە بولغان جايلاردىكى خانلارنىڭ خانى پادىشا جاھانگىر چىنگىزخاننىڭ غەلىبىلىك ئىستىلالىرى، ھۆكۈمرانلىغى، سەلتەنەت سۈرگەن ۋاقتى، ئەۋلاتلىرى، ئەمىر، نويانلىرىنىڭ ئىستىقلالى ھەققىدە قىسقىچە نەمۇنە بايانى

گۈزەل تىلىق ۋە سىلىق سۆزلۈك مۇئەررىخلەر، تالانتلىق مۇئەللىپ — ئەفزەللەر ۋە بۇلارغا ناتىقلار شۇنداق يول ۋە ئىشتىياق بىلەن بايان قىلىپدۇرلەركى، ئۇلۇغ ۋە ھەقىقى پادىشا ئاللانىڭ ئۆز ئىرادىسى ۋە خاھىشى بويىچە، بەزىدە مۇسۇلمان مۆمىن ياكى دىندارلارنى كاپىر مۇشرىكلەر ئۈستىگە غالىپ قىلغان ۋە بەزىدە كاپىر مۇشرىك ياكى دىنسىزلارنى مۇسۇلمان-مۇۋەھھىدلەر ئۈستىگە غالىپ قىلغان ۋەقەلىرىنى تاللاپ، ئۇلارنى كىشىلەرگە ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن، ھىكايە قىلىپ، ئۆز تارىخ ۋە ئەسەرلىرىگە يازغان ئىكەن.

بۇ يازما ھۆججەتلەرنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، تارىخ ھىجرىيىنىڭ بەش يۈز قىرق توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1154-يىلى — ت) تېمۇچىن باھادۇر دۇنياغا كەلدى. ئون ئىككى يېشىدا دادىسى ئۇ ئالەمگە كەتتى. ئاندىن ئۇ ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدە ئۆسۈپ، شەرق ۋە شىمال تەرەپلەردىكى جۇرجۇت، نايمان، تۇركستان ئۇلۇغلىرىدىن

ئوڭخان، تايانـخان، گورخـان، توقابېـك مېـكرېـت (مېركىت ـــ ت) قاتارلىق چوڭ دۆلەت ئىگىلىرىنىڭ ئۇستىگە ئىستىلا قىلىپ، قەۋم ۋە قەبىلە، يۇرت ـ ئايماقـلىرىغا ئـگە بولـدى. شۇ جەريانـدا تېمۇچـن باھادۇر قىرق توققۇز ياشقا كىردى. دۆلىتى ناھايىتى زىيادە بولدى. تارىخ ھىجرى بەش يـۈز توقـسان سەككىزىنچـى يـىلى (مـىلادى 1201 ـــ 1202 ـ يىلى ـــ ت) موغۇللار ئىتتىپاقلىشـىپ، توققۇز پايەلىـق (قەۋەت ـــ ت) تەخت تەييارلاپ، تېمۇچىننى پادىـشا قىلـىپ ئۇستىگە چىقىرىپ، "چىنگىز قائان" دەپ لەقەپ قويدى. بۇ موغۇلچە "خانلارنىڭ خانى" ياكى "شەھنشاھ" دىگەن بولـدۇ. شۇنىڭـدىن باشـلاپ، ئۇ تېمۇچىن دەپ ئاتالماي، بەلكى "چىنـگىز قائان" دىـگەن نام بىلەن مەشھۇر بولـدى. كېيىنـچە "قائان" سـۆزى ئادەتـتە ئەسـلى تىلـنى غەلىتە تەلەپـپۇز قىلىدىـغان ئاممىۋى تىلدا "خاقان" دىـگەن سۆزگە ئۆزگىرىپ مۇقىملاشـتى. ئۇنىڭ پايتەختى قاراقۇرۇم دىگەن جايدىكى كىلوران دەرياسىنىڭ بويىدا ئىدى. ھازىر بۇ جاينىڭ ئېنىـق نىشان ۋە ئورنى قالماقلاردىن باشقىلارغا مەلۇم ئەمەس.

بۇ چاغدا ختاي[51] خانى ئالتانخان[52] بولۇپ، پايتەختى خانبالىق ئىدى. ختاي تىلىدا خانبالىقنى "جۇڭدۇ"[53] دەپ ئاتايىتتى. خانبا ـ لىقنى پايتەخت قىلىپ، دۆلەتكە ئىگىدارچـىلىق قىلىدىغان خانلارنىڭ ھەممىسىلا ئالتانخان دىگەن نام بىلەن ئاتالغان ئىدى. چىنـگىز قائان خانبالىقتىكى ئالتانخانىنىڭ ئۇستىگە چېرىك باشلاپ بېرىـپ، نۇرغۇن شەھەرلىرىنى بېسىۋېلىـپ، خانـشۇەيران قىلـدى. چۈنـكى، خـتاي خـانلىرى بىلەن موغۇل خانلىرىنىڭ ئارىسـىدا، قەدىمـدىن بۇيانـلا ئۆزئارا ئاداۋەتلىرى كۈچلۈك ئـدى. نەتىجـدە، ئالـتانـخان تەڭ كېلەلـمەي، دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى. ھەتتا چىنگىز قائاننىڭ

پەرمان ۋە ئىتائىتىگە بوي سۇنۇپ، ئۆز قىزىنى ئۇنىڭ ئەقىدىگە تەقدىم قىلدى. چىنگىز قائان بۇنىڭغارازى بولۇپ، ئالتاد-خاننىڭ قىزىنى ئۆز خوتۇنلىرىنىڭ قاتارىغا قوشۇپ، ئۇلارنىڭ يۇرتىنى تىنچلاندۇرۇپ، ئۆز يۇرتىغا يانىدى. شۇنىڭ بىلەن چىنگىز قائانغا قاراشلىق جايلارنىڭ چېگرىسى شەرقىتە خانبالىق، شىمالدا قازان شەھىرىگە تۇتاشتى.

قازان شەھىرى "تاتار" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چۈنكى چىنگىز قائان قازان شەھىرىنى بېسۋالغاندا، تاتارلاردىن لەشكەر ئېلىپ، ئۇلارنى بۇ جايغا باشلاپ بارغان ۋە ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى شۇ جايدا قالدۇرۇپ، ئۇلارغا ۋەتەن قىلىپ بەرگەن. شۇڭلاشقا، بۇ جاي "تاتار" نامى بىلەن مەشھۇر بولغان بولسا كېرەك. كېيىنكى زامانىلاردا ئەمىر تېمۇر كوراگانى بۇ جايىنى بېسۋېلىپ، مەزكۇر تاتارلارنى زورلۇق بىلەن ئۆز يۇرتىغا كۆچۈرۈپ كەلدى دىگەن رىۋايەتلەرمۇ بار. ئومۇمەن، چىنگىز قائان غەربىي چېگرىسى مىسىر، شام (سۇرىيە ــ ت)، باغدات (ئىراق ــ ت)، رۇم (شەرقىي تەرىپى كىچىك ئاسىيا ــ ت) غىچە، جەنۇبى چېگرىسى ئەزەر بەيجان، سند دەريالىرى، تىبەت، ئۇيغۇر مەملىكىتىگىچە[54] بولغان جايلارنى قولغا كىرگۈزۈپ، يەتمىش ئۈچ يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، يىگىرمە بەش يىلغا قەدەر يەر شارى قۇرۇقلۇغىنىڭ كۆپ قىسمىغا مۇستەقىل پادىشا بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

بۇ جەريانىدا، چىنگىز قائاننىڭ خانىۋەيرانچىلىغى شۇنداق ئېغىر دەرىجىگە يەتتىكى، بۇنى يېزىشقا قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ، سۆزلەشكە تىل يېتىشمەيدۇ. «ھەدىس شېرىف»تە بۇ ھەقتە "خۇددى قالقانغا ئوخشاش كەڭ يۈزلۈك ۋە مەڭگىگە بىر نەرسە يېپىشتۇرۇپ قويغاندەك بىر قەۋم قىرغىنچىلىق ئۇرۇشلىرىنى قوزغاپ چىقمىغىچە قىيامەت

قايىم بولمايدۇ" دەپ ئالدىنالا كۆرسىتىلگەن ئىدى. بۇ سۆز موغۇل-تاتار تايىپىسىدىن چىققان چىنگىز قائان ۋەھىلاكۇنى كۆرسىتەتتى. موغۇللارنىڭ ئىسلام دىيارىغا قىلغان ئىستىلاسى خەلىپە مۇستەئىسىم[55] زامانىدا يەنى تارىخ ھىجرى ئالتە يۈز ئەللىك تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1256 ـ يىلى ـــ ت) تامامىلاندى. بۇ ھال چىنگىز قائانىنىڭ باش كۆتىرىپ چىقىشى، ھىلاكۇنىڭ ۋارىسلىق قىلىپ ھۇجۇم قىلىشى ۋە يەئجۇج ـ مەئجۇجلەرنىڭ پىتنە ـ غەۋغاسى قاتارلىق ئىشلارنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. «ھەدىس شەرىف»تە يەنە "بىنىي قەنتۇرا ئەۋلادى كەلگەن چاغدا ئاخىر زامان بولىدۇ" دەپ كۆرسىتىلگەن. بىنىي قەنتۇرا بولسا تۈرك ئەۋلادىنى كۆرسىتىدۇ. قەنتۇرا بولسا تۈركلەرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ مومىسى ھىساپلانغان بىر ئايالنىڭ نامى. «مەشكۈات شەرىف» («ياخشى ۋە ياماننى ئايرىش ئۆلچىمى» ـــ ت) دىگەن كىتاپتا "ھىجاز تەرەپتىن بىر ئوت كۆيۈپ چىقىدۇ. شۇ ۋاقىت ـ سائەت ئىچىدە دۇنيانىڭ دەۋرى تۈگەپ، قىيامەت قايىم بولىدۇ" دەپ يېزىلغان. يەنە «مىرقات» («ئۆرلەش باسقۇچلىرى» ـــ ت) دىگەن كىتاپتا "بۇ ئوت ئالتە يۈز ئەللىك تۆتىنچىدە زاھىر بولىدۇ" دەپ يېزىلغان. بۇ ھىلاكۇنىڭ ھىجرى ئالتە يۈز ئەللىك تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1256 ـ يىلى ـــ ت) ئىسلام دىيارىنى ئىستىلا قىلىدىغانلىغىنى ئىشارەت قىلغانلىق ئىدى، يەنە "بەسرە دىگەن جايدا تۆگە بويناق دىگەن بىر تاغ بار. ھىجاز زىمىنىدىن ئوت چىقىپ، تۆگە بويناق تاغلىرى ئوچۇق كۆرۈنمىگۈچە قىيامەت قايىم بولمايدۇ" دەپ ئىزاھ بېرىلگەن. بۇ چىنگىز ۋە ھىلاكۇنىڭ قىرغىنچىلىق ئۇرۇشى ئوت ئاپەتلىرىدىن كىنايە ۋە ئىشارەت ئىدى.

ئەھلى تارىخچىلار ئۆز تارىخ كىتاپلىرىدا چىنگىز قائانىنىڭ

بالايى ـ ئاپەتلىرى ۋە خانۇەيرانچىلىغى ھەزرىتى نوھ بىننى زامانـ
دىكى تۇپان بالاسىدىنمۇ ئېغىر ئىدى، دەپ يازىدۇ. چۈنكى، نوھ
دەۋرىدە دۇنيادا ئادەملەر ئاز ئىدى. بۇ دەۋرگە كەلگەندە ئادەملەر
كۆپىيىپ، ماددى مەئىشەتلەرمۇ ناھايىتى ئاشقان ئاۋات مەنزىرە
بارلىققا كەلگەن ئىدى. شۇنىڭدەك، نوھ دەۋرىدە ئادەملەرنىڭ كۆپ
قىسمى ئاللانى بىر دەپ تونۇيدىغان دىنىي ئىشەنچىدىن مەھرۇم
ئىدى. بۇ زامانغا كەلگەندە ئادەملەرنىڭ كۆپ قىسمى مۇسۇلمان
دىندار بولۇپ، دىنغا سادىق مۇجتەھىد ئۇلۇغ ئۆلىمالار، ھۆرمەتكە
سازاۋەر بولغان ماشايىخلار كۆپ ئىدى. مەسىلەن، بۇخارايى شەرىفتا
ئىمام ئەبۇ ھەنىزى كەبىرى[56] قاتارلىق بىرقانچە يۈز ئۇلۇغ مۇجتەھىد
ئالىملار بار ئىدى. خارەزىمدا شەيخ نەجمىدىن كەبىرى قاتارلىق
پىتىشكەن پىشۋالار بار ئىدى. ئۇنىڭ ئاتمىش مىڭدىن ئارتۇق
مۇرىدى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىلا ساھىبى كارامەت ۋە دالايەت
(كارامەت ۋە ھۆججەت ئىگىلىرى ـ ت) كىشىلەر ئىدى. شۇڭلاشقا،
بۇ ئۇلۇغ زاتنى "ۋەلى تاراش" (ئۇستىلار ئىگىسى ـ ت) دەپ
ئاتايتتى. بۇ زات ئۆزىنىڭ بىرقانچە شاگىرتىغا رۇخسەت بېرىپ
"سىلەر باشقا جايغا كېتىڭلار، چۈنكى شەرق تەرەپتىن بىر ئوت كۆيۈپ
كەلمەكتە. بۇ ئوت تا غەربكىچە بولغان زېمىنىنى كۆيدۈرمەكچى.
بۇ چوڭ پاراكەندىچىلىك ئاپىتىدۇر. بۇنداق چوڭ بالايى ـ ئاپەت
ئۇممەتلەرنىڭ بېشىغا يەنە قايتىپ كەلمىگۈسى" دىگەندە، بەزى
ئەزىزلەر "ئەگەر دۇنيا قىلسىلا كېلىۋاتقان بۇ ئاپەت كەينىگە
قايتىشى مۇمكىن" دەپ ئىلتىماس قىلىشتى. جانابى شەيخ "بۇ دۇنيا
بىلەن قايتۇرغىلى بولمايدىغان بالايى ئاپەتتۇر" دەپ جاۋاپ بەردى.
يەنە باشقا شەھەرلەرىدىمۇ بۇ زاتقا ئوخشاش تەرىپ ۋە ماختاشتىن

تاشقىرى نۇرغۇن ھۇرمەتلىك ماشايىخلار، ئۇلۇغ ئۆلىمالار قاتارلىق ساھىپ دۇئالار بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسلا چىنگىز قائانىنىڭ قىرغىنچىلىغى تۈپەيلىدىن شېھىتلىك شەرۋەتلىرى ئىچىشكە مەجبۇر بولدى.

لېكىن، قەدىمقى زامانىنىڭ قەدىمقىسىدىكى پادىشالىق قائىدە-قانۇنلىرىنى پادىشا جەمىشت[58] بەرپا قىلغان بولسا، پەيغەمبەر (مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام) زامانىدىن كېيىن پادىشالىق رەسمىيەتلىرىنى، قائىدە، قانۇن-ياساق تۈزۈملىرىنى ئورناتقان پادىشا چىنگىز قائاندۇر. تارىخ كىتابلىرىدا ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى بۇ بىر قاتار ياساق-يوسۇنلار ۋە يارغۇ-قانۇنلارغا ئالاھىدە ئېتىۋار بېرىپ، ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك دەستۇرۇل ئەمەل (سىياسى قوللانما ـ ت) دەپ ھىساپلاپ، ئۇنى يۇرت سوراشنىڭ ئاساسىي ھۆججەتلىرى قىلىپ كەلگەنلىگىنى بايان قىلىدۇ. چىنگىز قائانىنىڭ ھايات ۋاقتىدىلا ئونىڭ ھۆكۈم-پەرمانلىرى بويىچە، موغۇلدىن قاراچار نويان، مۇسۇلماندىن ماھمۇدبەك يالاۋاچ[59] ئۇنىڭغا ۋەزىر بولۇپ تۇرغان ئىدى.

چىنگىز قائاندىن جۇجىخان، چاغاتايخان، ئوكتايخان، تولۇي-خان دېگەن تۆت ئوغۇل قالدى. چىنگىز ھايات ۋاقتىدا، مەملىكەتنى بۇ تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. جۇجىخان چىنگىز خاندىن ئالتە ئاي بۇرۇن بۇ جاھان بىلەن خوشلاشتى. ئۇنىڭدىن ئون سەككىز ئوغۇل يادىكار قالدى. پۈتۈن تۈركىستان، دەشتى قىپچاق جۇجىخانىغا تەئەللۇق بولدى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى بەركە خان دادىسىغا ۋاكالىتەن ھۆكۈم سۈرۈپ تۇرغان ئىدى. چىنگىز قائان ئىراق تەرەپتىن ئۆز يۇرتىغا قايتقان چاغدا، جۇجىخان باشقا سوغا-سالاملاردىن بۆلەك يەنە يۈز مىڭ ئات تارتۇق قىلدى. ھەر ئون

مىڭ ئات بىر خىل رەڭدە ئىدى، چىنگىز قائان ئۇچىنچى ئوغلى ئوكتايخانىنى ئۆزىنىڭ ۋارىسى قىلىپ بەلگىلىدى، بارلىق ئوغۇل نەۋرىلىرىنى ئۇنىڭ ئەمرىگە ئىتائەتكە تاپشۇردى. ئەجدات ــ ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان تەۋەرۈك يارلىق-فارامىن ۋە دەستۇرۇل ئەمەل خەتلىرىنى ھەم قاراچار نويانىنى، ئالاھىدە ئەھدە فەيمان (توختام ــ ت) ۋە قائىدە-يوسۇنلار ئارقىلىق چاغاتايخانغا تاپشۇردى.

تولۇيخاندىنمۇ مەنگۈ قائان، قۇبلايخان، ھىلاكۇخان، ئارتىق بوكاخان دەپ تۆت ئوغۇل قالغان ئىدى. ئوكتاي قائان بۇ پايانسىز جاھان بىلەن خوشلاشقاندىن كېيىن، چىنگىز قائانىنىڭ پايتەختى مەنگۈ قائاننىڭ قولىغا ئۆتتى. ئۇ ھەر ئون كىشىنىڭ ئىچىدىن ئىككى كىشىنى لەشكەرلىككە ئېلىپ، بىر يۈز يىگىرمە مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەييارلاپ، ئۇلارغا قۇبلايخاننى قوماندان قىلىپ، شەرق تەرەپتىكى ئالتانخان ئۇستىگە يۈرۈش قىلىشقا يارلىق قىلدى. قۇبلايخان بۇ زور قوشۇننى باشلاپ، ئالتانخاننىڭ ئۇستىگە باستۇرۇپ كىردى ۋە بەزىدە غەلىبە قىلىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ، ئاخىرى تامامەن غەلىبە قىلدى.

خاقانى چىنىنىڭ «كاڭجاڭ» دىگەن بىر تارىخ كىتاۋى بولۇپ، بۇ "خانلارنىڭ تارىخى" دىگەن سۆز بولىدىكەن. خىتايلار ئەھلى تارىخنى فۇڭ ئەۋلادىدىن باشلايدۇ. فۇڭ ئەۋلادىدىن "تەيخۇفۇس" دىگەن بىر كىشى بار ئىدى، بۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى ھەزرىتى ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن ئىككى مىڭ يەتتە يۈز يىل كېيىن ۋە پەيغەمبەرنىڭ ھىجرەت يىلىدىن (مىلادى 622-يىلى-ت) ئىلگىرى مىڭ تۆت يۈز يىل ئاۋالقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ. فۇڭ دىگەن ئادەم بولسا بىزنىڭ تارىخىمىزدىكى فودەك دىگەن ئادەم بولسا كېرەك. بىزنىڭ تارىخى-

مىزدا فودەك تۇركنىڭ ئوغلى، تۇرك بولسا يافەسىنىڭ ئوغلى دەپ بايان قىلىنىدۇ. شۇڭلاشقا، فۇڭ بىلەن فِودەك بىر ئادەمنىڭ ئوخشىمىغان تىللاردىكى ئىككى خىل نامى بولسا كېرەك.

خىتايلار تارىخىنىڭ ئەڭ ئىپتىداسى دەل مۇشۇ تەيخۇفۇس — فودەك ئەۋلادىدىن باشلانغان دىگەن گەپلەر بار. ئۇلارنىڭ خانلىقلىرى بىر قەبىلىدىن يەنە بىر قەبىلىگە يۆتكىلىپ، جەمئى يىگىرمە بەش نەسىلنىڭ قولىدا بولۇپ كەلگەن. ھالبۇكى بۇ يىلقى ھىجرى بىر مىڭ ئۇچ يۈز يىگىرمە بەشىنچى يىلغىچە (مىلادى 1907 ـ يىلغىچە — ت) بولغان ئارىلىقتا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىن جەمئى ئىككى يۈز ئەللىك تۆت ئادەم خانلىق قىلىپ، تۆت مىڭ سەككىز يۈز نەچچە يىل ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. يەنە ئۇلارنىڭ تارىخي كىتاپلىرىدا ھەززىتى نوھ ئەلەيھىسسالامنى "لوۋاڭ" دەپ يازىدۇ ۋە "ھازىر خىتاي ئەھلى لوۋاڭنىڭ دىن شەرئىتىگە ئېتىقات قىلمىز، باشقا دىنلارنى قوبۇل قىلمىغان" دەپ ئۆز ئېتىقادىدا چىڭ تۇرىدۇ. ئۇلار تەيخۇفۇس دەپ ئېھتىمال يافەس بىننى نوھ نەبىئۇللانى دىمەكچى بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا، ئۇلار تەيخۇفۇسنى فۇۋاڭ دەپ ئاتايدۇ ۋە ئۆز تارىخىنى شۇنىڭدىن باشلاپ، يىگىرمە بەش سۇلالىگە تەقسىم قىلىپتۇ. ھەر سۇلالىدىن يەنى ھەر بىر ئەۋلاتتىن يىگىرمە ـ ئوتتۇز نەپەر، بەزىدە بەش ـ ئالتە نەپەر كىشى خانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ھەر بىر قەبىلىنىڭ بەزىلىرى بولسا يەتتە ـ سەككىز، بەزىلىرى ئىككى ـ ئۈچ يۈز يىل، بەزىلىرى يىگىرمە ـ ئوتتۇز يىل ئەتراپىدا ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. مەسىلەن، يىگىرمە ئىككىنچى سۇلالىدىن زۇڭ سالىس (زۇڭ ئۇچىنچى — ت) ئەۋلادى پادىشا تەيزۇ شېڭدى بولسا ئون يەتتە يىل خانلىق قىلدى. بۇ ئاببا سىيە خەلپىلىگى خەلىپە قادىر بىللا[60] بىلەن زامانداش ئىدى. بۇ ئەۋلاتتىن ئون

سەككىز نەپەر كىشى ئۇچ يۈز يىگىرمە بىر يىل خانلىق قىلدى. ئەڭ ئاخىرى جۇۋادى شېڭدى خۇاڭدى تەختكە چىقىپ ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، موغۇل خانلىرىدىن قۇبلايخان بىننى تولۇيخان بىننى چىنگىزخان زور قوشۇن باشلاپ، بېيجىڭغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ جايىنى تامامەن غەلىبىلىك بېسۋالدى. پادىشا جۇۋادى شېڭدى قۇبلايخانغا تەڭ كېلەلمەي بىر جايغا يوشۇرۇندى. كېيىنچە ئۆزىنى يوق قىلدى.

بىجىن ئەھلى قۇبلايخاننى "ئەيۋاڭ" دەپ ئاتىدى. بۇ يىگىرمە ئۇچىنچى سۇلالىنى تەشكىللەپ، بىجىننى پايتەخت قىلىپ ئولتۇرۇپ، ئون بەش يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئادالەتلىك ئىشلارنى قىلدى ۋە بارلىق چىن ئۆلكىلىرىنى زەبىت قىلىپ قولغا كىرگۈزۈپ، بۇ جايلاردا ئۆز ھۆكۈمرانلىغىنى يولغا قويدى. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى «ئەيۋاڭ ئەۋلادى» دەپ ئاتالدى. شۇنداق قىلىپ، ئەيۋاڭ ئەۋلادىدىن توققۇز كىشى سەكسەن سەككىز يىل خان بولۇپ ئۆتتى.

يىگىرمە تۆتىنچى سۇلالىگە كەلگەندە، مىڭ ئەۋلادى تەي زۇڭ خۇاڭدى باش كۆتىرىپ خان بولدى. بۇ خانىنىڭ ناھايىتى كۈچەيگەن ۋاقتى، ئەمىر تېمۇر كوراگانى دۆلىتىنىڭ ئوتتۇرا چاغلىرىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۇرۇقدىن ئون يەتتە نەپەر كىشى ئىككى يۈز يەتمىش يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. لېكىن، ئۇلار موغۇل خانلىرىغا باش ئېگىپ خىزمەت قىلاتتى. ئاخىرى موغۇللار بىلەن تاتارلار ئىتتىپاقلىشىپ، بىجىن شەھرىنى بېسۋېلىپ، موغۇل ئەۋلادى ۋە مانجۇ نەسلىدىن بولغان شۇنجىر بىننى تەي زۇڭ دىگەن كىشىگە تاج سەلتەنەت كىيدۈرۈپ، بىجىندە تەختكە ئولتۇرغۇزدى. تا ھازىرغىچە بولغان خانلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئۇرۇقتا مەنسۇپ. بۇ

تايپه "داچك" دەپ ئاتالدى. خىتايلارنىڭ «كاك جاك» دىگەن خانلار تارىخدا، يىگىرمە بەشىنچى سۇلالىنى تەشكىل قىلغان داچىڭ ئەۋلادى شۇنجىردىن باشلاپ، ھازىرقى ئەسىردىكى كاكشۇي خانىچە بولغان ئارىلىقتا، توققۇز نەپەر كىشى ئىكىكى يۈز ئاتمىش ئىككى يىل خانلىق قىلغانلىغى ھەققىدە مەلۇماتلار بار. چۆچەكلىك موللا قۇربان ئەلى ھاجى ئەپەندى بۇ خانلارنىڭ تارىخى ۋە ئۇلارنىڭ قايسى مىللەتكە، قايسى مەزھەپكە مەنسۇپ ئىكەنلىگىنى خىتاي تارىخىنى ياخشى بىلىدىغان دانىشمەن خىتاي موللىلىرىدىن سوراپ تەرجىمە قىلىپ، لوۋاڭ يەنى ھەزرەت بىنىنى نوھ زامانىدىن بۇ زامانغىچە ئۆتكەن نامىلىرىنى، ھۆكۈم سۈرگەن دۆلەتلىرىنى بايان قىلىپ، بۇ يىگىرمە بەش سۇلالىنىڭ ھەر بىرىدە قانچە كىشى، قانچە ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىغىنى، ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىغى قاچان باشلىنىپ، قاچان ئاياقلاشقانلىغىنى، ئۇلارنىڭ ھوكۈمرانلىغى ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن نەچچە مىڭ يىل كېيىن ئۆتكەنلىگى، مۇھەممەت مۇستاپانىڭ ھىجرەتلىرىدىن نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرى ياكى كېيىن ئۆتكەنلىگى، دۇنياغا ئەۋەتىلگەن پەيغەمبەرلەرنىڭ قايسىبىرى قانداق ناملىق خانلار بىلەن زامانداش ۋە ياندىش ئۆتكەنلىگى، قايسى پادىشا قاچان ۋە قايسى خانىنىڭ ۋاقتىغا توغرا كەلگەنلىگىنى تەكشۈرۈپ، بېيجىڭ تارىخى بىلەن ئىسلام تارىخىنى سېلىشتۇرۇپ، كۆپ ۋاقىت تىرىشىپ تەتقىق قىلىپ، بىر توپلام كىتاپ يازغان ئىدى[63]. مەنكى كەمىنە راقىم (قەلەم تەۋرەتكۈچى ــ ت) مەزكۇر كىتاپتىن بىرقانچە سۆزنى تاللاپ ئېلىپ ئۆز كىتاۋىمغا كىرگۈزدۇم.

ئەمدى يەنە ئەسلى سۆزگە كېلەيلى، مەنگۇ قائان قۇبلايخاننى شەرق تەرەپكە يولغا سالغاندىن كېيىن، يەنە ئۆز قەرىندىشى ھىلاكۇ

خانىنى بىر يۈز يىگىرمە مىڭ مۇكەممەل قوراللانغان قوشۇنغا قوماندان قىلىپ، غەرپ تەرەپتىكى ئابباسىيە خەلىپىلىگىگە[64] يۈرۈش قىلىشقا يارلىق قىلدى. ھىلاكۇخان ماۋارائۇننەھرى،[65] خوراسان[66] قاتارلىق جايلارنى بېسۋېلىپ، مەلاھىدىلەر (ھەقىقى دىن يولىدىن ئازغانلار — ت) مەملىكىتى — قەھىستانغا[67] بېرىپ، رۇكنىددىن خورشاھنى[68] بوي سۇندۇرۇپ، ئىراق، ئەرەپ تەرەپلىرىگە يۈرۈش قىلدى، بۇ چاغدا مەۋلانە نەسىرىددىن تۇسى[69] دىگەن بىر ئالىم بار ئىدى. ھىلاكۇ ئۇنى ئۆز خىزمىتىگە ئالدۇردى ئۇنىڭغا رەسەت (ئاسمان جىسىملىرىنى كۆزىتىش ئۆيى — ت) باغلاتقۇزۇپ، بۇنىڭغا «زىججۇ ئىلخانىيە» (ئىلخانىيە كالېندار ھىساپلاش ئورنى — ت) دەپ نام قويدى. ھىلاكۇ مەۋلانە نەسىرىددىن تۇسىغا نۇرغۇن ئىنئام تەقدىم قىلدى. يەنە ھەرقايسى شەھەردىكى مولىلا، فازىل، ئۆلىما ۋە ھۆكۈمالارنى ئالدۇرۇپ، قېشىدا تۇرغۇزۇپ، ئىنئام ئېھسانلارنى بېرىپ تۇراتتى. ھەتتا نەسارا (خرىستىيان — ت) ۋە فەغفۇرچىنى دانالىرىنى ئالدۇرۇپ فۇرقانى مەجىد ۋە ئىنجىلىنى ھەم بىجىن ئەھلى پەيغەمبەر دەپ ئېتىقات قىلىدىغان شاكىمۇنى (شاكيا مۇنى — ت) تەرىپىدىن توپلاپ يېزىلغان «شىكۆۋىيە» دىگەن بىر ئاتاقلىق كىتابنى موغۇل تىلىغا تەرجىمە قىلدۇردى. ھىلاكۇ گەرچە ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىپ، ئۇنىڭدىن بەھرىمەن بولالمىسىمۇ، لېكىن بىرمۇنچە ئىشلارنى پەيدا قىلدى.

ئومۇمەن، ھىلاكۇخان بىنىنى تولۇيخان بىنىنى چىنگىز قائانىنىڭ ۋەقە ھەم شۆھرەت، جاسارەتلىك ئىشلىرى كۆپ. بۇ جايدا پەقەت موغۇلىستان خانلىرىنىلا بايان قىلىشنى مەقسەت قىلغانلىغىمىز ئۈچۈن، ھىلاكۇخان ۋە قۇبلايخاننىڭ قىسسە ۋە داستانلىرىغا تەپسىلى توختالمايمىز. ھىلاكۇخان ئىراق زېمىنىدىكى باغداتنى قولغا

كىرگۈزۈپ، ئاببا سىيە خەلىپىلىگىنىڭ ئوتتۇز ئالتىنجى خەلىپىسى مۇستە-ئىسىم بىللا ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنىڭ ئاغزىغا ئالىتۇن، كۈمۈشنى ئېرىتىپ قۇيۇپ ئۆلتۈردى، نەتىجىدە بەش يۈز يىگىرمە ئىككى يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئاببا سىيە خەلىپىلىگىنىڭ دۆلەت سەلتەنەتى ۋە سۆلەت-ھەشەمەتلىرىنى تامامەن خۇددى چاڭ-تۇزاڭدەك بىت-چىت قىلىپ، بۇلاپ-تالاپ ۋەيران قىلدى. ئۇلارغا بۇنىڭدىنمۇ ياماق قىلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ مەخپى ۋە ئاشكارا مۇلۇك، غەز-نىلىرىگە، يۇرت ۋە مەملىكەتلىرىگە ئىگە بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ ۋەقەلەر تارىخ ھىجرى ئالتە يۈز ئەللىك ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1258-يىلى ــ ت) يۈز بەرگەن ئىدى. ھىلاكۇخان ئاببا سىلار ئەۋلادى قايسى جايدا بولسا، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى تېپىپ تامامەن يوق قىلدى. ئىلگىرى ئاببا سىيە خەلىپىلىرى ئۆز خەلىپىلىگىدىكى بىرقانچە مىڭ ئاببا سىلارنى خەلىپىلىككە زىيان سالىدۇ ياكى خەلىپىلىك دەۋا-سىنى قىلىدۇ دىگەن بانالار بىلەن زىندان ۋە تۇرمىلەرگە تاشلىغان ئىدى. بەلكى ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىسى زىندانلاردا تۇغۇلۇپ، شۇ جايدا ئۆسكەن ئىدى. ھىلاكۇخان ھەتتا بۇلارنىڭمۇ ھەممىسىنى پۈتۈنلەي يوق قىلدى. ئۇ ئەرەبىستانىنىڭ مىسىر، شام، ھەلەپ قاتارلىق زىمىن ۋە شەھەرلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى بوي سۇندۇرۇپ ئۆز تەۋەلىگىگە ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئەزەربەيجان تەرەپكە يۈرۈش قىلدى. ئىران زىمىنىنى پايتەخت قىلىپ، توققۇز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، شۇ ئىرانىنىڭ ئۆزىدە ۋاپات بۇلدى.

ھىلاكۇخان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئاباقاخان تەختتە ئولتۇردى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاباقاخانىنىڭ ئوغلى ئارغۇنخان تەختكە چىقتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەخمەتخان بىننى ھىلاكۇخان تەختكە

چقتی. بۇ مۇسۇلمان، دىيانەتلىك ۋە دىندار بىركىشى بولۇپ، ئۇچ يىلدىن كېيىن بالايى ئالەمگە پەرۋاز قىلدى (ۋاپات بولدى — ت). ئاندىن كېيىن كەنجاتۇ بىننى ھىلاكۇخان تەختكە چىقتى. ئىسلام شېرىپى يەنە راۋاج تاپتى. ئاندىن بايدۇخان بىننى تاراغاي بىننى ھىلاكۇخان تەختكە مىندى. بۇ تېخى ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن ئىدى. بۇ چاغدا، ھىراتنىڭ ئۇلۇغى ئەمىر نوروز بىننى ئارغۇن ئاقانىڭ (ئاباقانىڭ — ت) تەشەببۇسى بىلەن غازانخان بىننى ئارغۇنخان خانلىققا كۆتىرىلدى. ئۇ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدى. يەنى ئىسلام دىنىنىڭ نۇر — شولىسى ئۇنىڭ پىشانىسىدە زاھىر ۋە ئاشكارا بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئولجايتۇ سۇلتان مۇھەممەت خۇدابەندە خان بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى سۇلتان سەيىد غازى باھادۇرخان تەختتە ئولتۇرۇپ، ئون سەككىز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ھىجرى يەتتە يۈز ئوتتۇز ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1335 — 1336 - يىلى — ت) بۇ ئالەم خاكىدانىدىن (ئالەم يۈزىدىن — ت) ئۇ دۇنيانىڭ رەياز جاۋدانىغا (ئىسسل جەننەت باغچىسىغا — ت) كەتتى. ئۇنىڭ ۋارىسلىق قىلغۇدەك ئوغلى يوق ئىدى. شۇڭلاشقا، ھەرقايسى يۇرتلارغا ئەۋەتىلگەن ئەمەلدارلار ئۆزبېشىمچىلىق قىلىپ، بىر بىرىنىڭ ئەمىر - ئىتائىتىگە بوي سۇنماي، ھەر خىل مۇلكى تاۋايىپ (ئۆز ئۆزىگە تەۋەلىك دۆلەت — ت) پەيدا قىلدى.

ئومۇمەن گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، چىنگىز قائان ختاي مەملىكىتىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى خانبالىقتىن، غەرپتە مىسىر ۋە شام، شىمالدا قازان شەھىرى، جەنۇبتا سىند دەريا‌سى، تىبەت، ئۇيغۇرغىچە بولغان جايلارنى قولغا كىرگۈزگەن ئىدى. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن جاھان تېمۇرخانغىچە بولغان ئارىلىقتا يىگىرمە بەش نەپەر كىشى

بۇ دائىرە ئىچىدىكى مەملىكەتلەرگە بىر يۈز قىرىق سەككىز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى. يەنە بۇنىڭ ئىچىدە چىنگىز خاندىن باشلاپ ئۇنىڭ توققۇز نەپەر ئەۋلادى جەمئى توقسان بەش يىل كاپىرلىقتا چىڭ تۇرۇپ، ئىسلام دىنىغا كىرمەي، موغۇل-قالماقلار-نىڭ ياساق تۈزۈملىرىنى ساقلاپ، چوڭ شەھەرلەرگە ۋالى ۋە مۇتەۋەللى بولۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلدى، بۇلاردىن كېيىنكىلەر مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇلۇغ «ھەدىس»تە "سۆھبەت ئادەمگە تەسىر قىلىدۇ" دىگەن سۆزى بويىچە، مۇسۇلمانچىلىق شەرىپىگە ئىگە بولۇپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈم ۋە يارلىقلىرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ نۇرلۇق شەرىئەت ۋە گۈلدەك مىللەت ھۆكۈملىرىگە ماسلاشتۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. كېيىنچە ھەرقايسى ئورۇنلاردىكى مۇلكى تاۋابېلارنى تىكلىگەن نويانلار، ئەمىر-ئەمىرالار، ۋەزىر-ۋەزىرالاردىن شەيىخ ئەبۇ ئىسھاق پارىس مەملىكىتىگە، ئال مۇزەپپەر خۇراسان زېمىنغا، ئەمىر چوپان بىننى ئەمىر تۆلەك تۇران، سۇلدۇز، روم تەۋەسى، دەمەشق، شام ئەتراپىغا، ئەمىر ھەسەن بۇزرۇك بىننى ئەمىراق بۇقا بىننى ئەمىر ئىلكانى باھادۇر ئىراق تەرەپ ۋە باغدادتا ھۆكۈم سۈردى. ئىلكانى[71] پادىشالرىنىڭ نەسەبىلىرى ئەنە شۇلار بىلەن باغلىنىدۇ. بۇ ئەمىرائىلەرنىڭ ئۆزلىرىمۇ موغۇل نەسلى ۋە قالماق تايىپىسىگە تەئەللۇق ئىدى. بۇلار يەنە تاريختا ئۆزبېكنىڭ مۇسۇلمان دىندارلىغى، شەرىئەتپەرۋەرلىگى، ئىنساپپەرۋەرلىگى ۋە ئادالەتپەرۋەرلىگى بىلەن مەشھۇر ئىدى.

موغۇل سۇلتانلىرى بۇ ئۇلۇغ مەملىكەتلەرگە ئىككى يۈز يىلغا قەدەر مۇستەقىل پادىشالىق قىلىپ، مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن چىنگىزىيە ئەۋلادىنىڭ ھۆكۈمەتلىرى بۇ مەملىكەتـ

لەردىن ئاياقلاشتى. لېكىن بۇ جەريانىدا، چىنگىزخان ۋە ھىلاكۇ-خاننىڭ قىرغىنچىلىغى ھەم ۋەيرانچىلىغى تۈپەيلىدىن ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ سانىغا غايىپنى ۋە ھازىرنى بىلگۈچى (ئاللادىن) باشقا، ھېچقانداق ئاقىللارنىڭ ئەقلى تەسەۋۋۇرى ۋە ھۆكۈمالارنىڭ پىكىر ۋە تەپەككۇرى يەتمەيدۇ. ئەگەر بىرەر كىشى بۇ ئەھۋالىلارنى بىلىشنى خالسا «تارىخى رەۋزە تۈسسافا»غا مۇراجىئەت قىلسۇن. لېكىن چىنگىزىيە ئەۋلادىنىڭ موغۇلستانغا بولغان ھۆكۈمرانلىغى تاكى تۇغلۇق تېمۇرخانىنىڭ[72] نەسلىدىن ئىسمائىل خان[73] ۋە مۇھەممەت ئىمىن خانلار[74] دەۋرىگىچە، يەنى تارىخ ھىجرى بىر مىڭ بىر يۈز يىگىرمىنچى يىلغىچە (مىلادى 1708 ـ يىلغىچە) داۋاملاشتى.[75] شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بۇ جايدىكى ھۆكۈمرانلىغىمۇ ئاياقلاشتى. لېكىن، بەزىلەر دەشتى قىپچاق، تۈركىستان ۋە ئوروسىيە تەۋەسىدىكى كەڭ بولۇسلار ۋە قالماقلار، فەغپۇرچىنىغا تەۋە ئايال خانلار ۋاڭلىق قىلىپ ئۆتكەن ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك ئەمىرالارمۇ چىنگىز ئەۋلادىغا مەنسۇپ دەپ ھىكايە قىلىدۇ.

قىسسە ۋە ھىكايىلەرگە ئاساسلانغاندا، تارىخ ھىجرىنىڭ يەتتە يۈز ئوتتۇز ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1335 ـــ 1336 ـ يىلى) سۇلتان سەئىد باھادۇرخان[76] ۋاپات بولدى. شۇ يىلى ئەمىر تېمۇر كۇرا-گانى ۋۇجۇتقا كەلدى، تارىخ ھىجرى يەتتە يۈز يەتمىش بىرىنچى يىلى (مىلادى 1369 ـــ 1370 ـ يىلى) بەلخدە تەخت سەلتەنەتتە ئولتۇر-دى. ماۋارائۇننەھرى، ئىران، تۇران، پارس، باغدات، روم، مىسر، شام، دەمەشق، ھەتتا ھەمىس بەئەلبېك، ئاناتولى، ئىسپاھانغىچە، جەنۇبىي چېگرىسى ھىندىستان، شىمالىي چېگرىسى تۈركىستان، قازان شەھىرىگىچە بولغان روبئى مەسكۇننىڭ كۆپ قىسمىنى قولغا

كىرگۈزۈپ، بۇ جايلاردىكى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولۇۋالغان ھۆكۈمرانلارنى يوق قىلىپ، ھەممىنى بىر مەركەزگە ياكى بىر دۆلەتنىڭ بوي سۇندۇردى.

ئەمىر تېمۇر كوراگانلىقنىڭ ئەسلى نەسلى چىنگىز قائانلىقنىڭ ئەجداتلىرى ياكى قالماقلار ئەۋلادى بىلەن بىر ئىدى، يەنى ئەمىر تېمۇرنىڭ دادىسى ئەمىر تاراغاي، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر توكەل، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر ئىلىنگىز نويان باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر ئىچىل باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر قاراچار نويان باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر سوغۇنچىن باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى ئەمىر ئىرۇمچىن بارلاس باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى قاچۇلى باھادۇر، ئۇنىڭ دادىسى دومنايخان ئىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانلىقنىڭ سەككىزىنچى دادىسى بىلەن چىنگىز قائانلىقنىڭ تۆتىنچى دادىسى بىر تۇققان ئىدى. فارامىن ھۆكۈمى بويىچە خانلىق قوبۇل خانغا، ۋەزىرلىك قاچۇلغا تەيىن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەمىر تېمۇر كوراگانى گەرچە ھەرقانچە ئۇلۇغ پادىشالىق مەرتىۋىسىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەنىلا خانغا ۋەزىرلىك ياكى خىزمەتكارلىق ۋە ياكى نەۋكەرلىك "جەرەكە" (دەرىجە ــ ت) سىدە تۇراتتى، فارامىنلىقنىڭ ھۆكۈملىرىگە باشقىچە ئۆزگەرتىش كىرگۈزەلمەيتتى. ھەتتا بىرقانچە ئەۋلاتقىچە شۇ تەرەققىدە ئۆتتى، ئۆزلىرىگە خان ياكى پادىشا دەپ لەقەپ قويالمىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانلىقنىڭ پايتەختى سەمەرقەنت شەھىرى ئىدى.

بۇ چاغدا ئەمىر تېمۇر كوراگانى توقسان مىڭ لەشكەر باشلاپ دەشتى قىپچاق خانلىرىدىن توقتامىش خانلىقنىڭ[77] ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، جەڭ ۋە قىرغىنچىلىق باشلىدى. ئۇ، توقتامىش خانىنى قوغلاپ بىر جايغا باردى. بۇ جايدا تومۇز ئايلىرى كۈن ئولتۇرۇپ

شەپەق يوقالغىچە قالمايلا دىگۈدەك سۇبھى تاڭ يورۇپ قالاتتى. بۇ جايدا ھەزرىتى ئىمامەيىنىنىڭ[78] مەزھەپلىرى بويىچە ناماز خۇپتەننى ئوقۇمىسمۇ بولاتتى . ئەمىر تېمۇر كوراگانى بۇ جاينىمۇ بېسۇپ-لىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن، دەمەشق، شام، ئىسپاھان قاتارلىق جايلارنىمۇ ئىگەلـ-لەپ قىرغىنچىلىق ۋە ئېيتىپ تۇگەتكۈسىز تالان-تاراچلارنى قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھىندىستان شەھەرلىرىنىمۇ ئۆزىگە قاراتتى. ئۇ ئۆزىگە تەۋە بولغان بۇ جايلارغا ئوتتۇز ئالتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆزىنى غالىپ ۋە مەغرۇر دەپ ھىساپلايدىغان بارلىق پادىشالار ۋە ئەمىرا ئىلەرنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. تارىخىي كىتابلاردا ئەمىر تېمۇر كوراگانى "ا لىم" (ئەبجەتچە يىل ھىساپلاش ئۇسۇلى بويىچە 71 ياشقا توغرا كېلىدۇىت) يېشىغا يېتىپ، تارىخ ھىجرى سەككىز يۈز يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1404 ــ 1405 ـ يىلى) ۋاپات بولدى ۋە سەمەرقەنت شەھىرىدە دەپنە قىلىندى دەپ يازىدۇ. مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، يەنە مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام پەيغەمبىرى ئاخىر زامان (ئاخىرقى پەيغەمبەر ــ ت) زامانىدىن باشلاپ تا بۇ دەۋرگە يەتكىچە، موغۇل خانلىرى ئىچىدە ئەمىر تېمۇر كوراگانىدەك مۇسۇلمان دىندار، ئۇلۇغ ۋە كاتتا پادىشا ئۆتمىگەن، ئۇ ناھايىتى شجائەتلىك (باتۇرــت)، كۆرەشچان، قەھرى قاتتىق، تېز غەزەپلىك بىر پادىشا ئىدى. شۇنداقلا ئۇ يەنە جەسۇرلۇق بىلەن كەشپىياتچىـ-لىقىنى بىرلەشتۈرگەن پادىشا ئىدى. ئۇ ۋاپات بولغان چاغدا، ئۇلۇغ ۋە ئەزىز ھەزرىتى باھاۋىددىن نەقشە بەندىنىڭ[79] نەۋەسـ-لىرىدىن" تېمۇر ئۆلۈپ كەتتى، ئۆزىنىڭ ئىمانىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەتتى" دىگەن ئاۋاز چىققان ئىدى. ئەۋلىيالارنىڭ سۆزى ــ خۇدانـ-نىڭ سۆزىدۇر. ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ مۇبارەك زامانلىرىدا،

ئەمىر سەيىد ئەلى بىننى مۇھەممەت ئەلھەمەدانى، [80] باھاۋىددىن نەقشە بەندى، خوجا ھافىز شىرازى، [81] ئەللامەتەفتازانى [82] ۋە مىر سەيىد شەرىف ئەللامەجورجانى [83] قاتارلىق ئەھلى پەزىل، ئۆلىمائى ئىزام ۋە ماشايىخى كىرامىلار نۇرغۇن ئىدى دىگەن مەلۇماتلار بار.

لېكىن، دەمەشق، شام، روم، بارلىق ئەرەبىستان، باغدات، ھەلەپ ئەھلىنىڭ ئۇلۇغ ئۆلىمالىرى، ئەرەپ تارىخچىلىرى (ئاللا ئۇلارنىڭ سىرلىرىنى پاك قىلسۇن)، يەنى "تارىخى ئىمام گەردىرى" [84]، "تارىخى ئەللامە ئىبنى خەلدۇن" [85]، "تارىخى ئىبنى ئەرەبشاھ" [86] "تارىخى بۇخارى" [87] قاتارلىق ئەرەپچە تارىخ كىتاپلىرىنىڭ مۇئەللىپلىرى، ئۆزلىرىنىڭ بۇ ئەرەپچە تارىخ كىتاپلىرىدا، ئەمىر تېمۇر كوراگاننى ئەھلى ئىسلامنىڭ مەزھەپ ۋە مىللەتلىرىدىن سىرتتا دەپ ھىساپلاپ، ئۇنى شىئە مەزھىبىدە ياكى كاپىر دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ. چۈنكى ئەمىر تېمۇرنىڭ ھەممە جەڭ-جىدەللىرى ئىسلام دىيارى بىلەن بولۇپ، ئۇ ئاساسەن بۇ رايونلاردىكى ئۆلىمائى ئاكابىرلارنى قىرغىن قىلغان ئىدى. بۇ ھال ئۇنىڭ زالىملار ئىچىدىكى ئەڭ يامان زالىم ۋە پاسقلار ئىچىدىكى ئەڭ يامان پاسىق تەبىئىتىنى ئىپادىلەيدىغان دەلىل ۋە ھۆججەت بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئەمىر تېمۇر شامنى بوي سۇندۇرۇپ، دەمەشقنى مۇھاسىرە قىلىپ، قىرغىن-چىلىق باشلىغان چاغدا، "ئەسكەرلىرىنىڭ ھەر بىرى ئىككى نەپەر مۇسۇلمانىنىڭ بېشىنى كېسىپ كېلىپ، مېنىڭ كۆز ئالدىمدىن ئۆتكەزسۇن" دەپ يارلىق قىلدى ۋە بۇ جاينى ناھايىتى ئىغىر خاراپ ۋە ۋەيران قىلدى، بۇ جايدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىدىن بىر يۇز يىگىرمە تۆت "كاللا مۇنارە" ياساتتى. ھەر بىر "كاللا مۇنارە" توقۇز مېتر

ئادەمنىڭ بېشىدىن تەييار بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن روم تەۋەسىدە-كى ئاناتولىنى بېسىۋېلىپ، پادىشا ئىلىدىرىم بايىزىدنى[88] يېقىتىپ، ئۆز نامىغا پۇل سوقتۇرۇپ، خۇتبىنى ئۆز نامىغا ئوقۇتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسپاھاننىڭ بارلىق ئەر ۋە ئاياللىرىنى، ھەتتا ياش ۋە قېرىلىرىنى تامامەن يوق قىلىشقا يارلىق قىلدى. ھەددى-ھىسابسىز پاك ۋە نارسىدە قىز-ئوغۇللار، ياش-قېرىلار ئۇنىڭ تىخ سىياسىتى-دىن ئۆتتى.

بۇ چاغدا، زامان پازىللىرىنىڭ بىرى ئەمىر تېمۇرنىڭ بىر يېقىن ئەمىرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ؛ "پادىشا ئالى جاناپلىرىدىن شۇنى ئۇمىت قىلىمىزكى، بۇ نارەسىدىلەرنىڭ ھېچقانداق ئىشتىن خەۋىرى يوق. بۇ مەھرەم بىگۇنالارغا شاھانە ئىلتىپات قىلىپ، رەھىم-شەپقەت قىلىشنى سوراپ، ئەرز قىلدۇق. بۇنى يەتكۈزۈپ قويۇشلىرىنى سورايمىز" دەپ ئىلتىماس قىلدى. ئارىدا ۋاستىچىلىق قىلغان بۇ ئەمىر مۇلايىم ۋە شىرىن سۆزلەر بىلەن بۇ نارسىدىلەرنىڭ قانلىرى بىكار زايە بولۇپ كەتمىسە دەپ ئەرزنى يەتكۈزدى. لېكىن ئەمىر تېمۇر بۇنىڭغا ئىلتىپات قىلمىدى. ئۆزىنىڭ توپ-توپ بولۇپ تۇرغان ئەسكەرلىرىگە يارلىق قىلىپ، پادىشادىن تەقەززالىق بىلەن مەرھەمەت كۈتۈپ تۇرغان نەچچە مىڭلىغان پاك قىز-ئوغۇللارنى باسۇرۇق قىلدى. بۇ بىگۇنا نارسىدىلەرنىڭ ھەممىسى ئات ئايىغىدا يوق بولدى. ئەمىر تېمۇرنىڭ رەھىمسىز ۋە تاش يۈرەك بىر ئىنسان ئىكەنلىگىنى ئەنە شۇنىڭدىن ئۇچۇق بىلگىلى بولىدۇ.

مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ سەھى ھەدىسلىرىنى بايان قىلغان ئالتە كىتابتىدا "تۈرك تايىپلىرىنىڭ كۆزلىرى كىچىك، بۇرۇنلىرى ياپىلاق، يۈزلىرى كەڭ تاۋاقتەك ۋە ئىككى مەڭزىگە بىر نەرسە يې-

پىشتۇرۇپ قويغاندەك ئىگىز بولىدۇ" دەپ يېزىلىغان ئىدى. بۇنداق ئوخشىتىش، موغۇل پادىشالىرى ۋە قەبىلە-قەۋملىرىنىڭ شەكلىگە ماس كېلىدۇ. بۇ سۆز رەسۇللىلا كېرەم سەللەللاھۇ ۋەسسەلەمنىڭ مۆجىزىلىرىدىندۇر. ئاللاتائالانىڭ "قۇرئان" كېرىمىدىكى "ئول پەيغەمبەر يالغانىنى سۆزلىمەيدۇ، ئاللادىن ۋەھى قىلىنغان ۋەھىنى سۆزلەيدۇ" دېگەن ئايىتىدە رەسولى ئەكرەمنىڭ راست سۆزلەيدىغانلىغى ھەققىدە خەۋەر بەرگەن. ھىچقانداق پادىشا ئىسلام رايونلىرىنى چىنگىزخان، ھىلاكۇ ۋە ئەمىر تېمۇر دەك ئۇرۇش-جەدەل قىلىپ ۋەيران قىلمىغان ئىدى. ئەمىر تېمۇر شام ۋە دەمەشقنى مۇھاسىرە قىلىپ، ئادەملىرىگە قىرغىنچىلىق سېلىشنى قەست قىلدى. «ھەسنۇ ھۇسەيىن» دېگەن كىتابنىڭ ئاپتورى ئىمام جەزىرى[89] بىر يوشۇرۇن جايغا قېچىپ بېرىپ، «ھەسنۇ ھۇسەيىن» دېگەن كىتابنى يازدى ۋە جانابى سەيدۇلمۇرسەلىن (مۇھەممەت پەيغەمبەر ــ ت) دىن مەدەت ۋە ئۈمىت كۈتۈپ «ھەدىس»تە كەلتۈرۈلگەن دۇئالارنى ئوقۇش بىلەن شۇغۇللاندى. دەمەشقنىڭ ھەممە مۇسۇلمانلىرى بولسا دەرۋازىلارنى تاش بىلەن، مەھكەم بېكىتىپ يىغا-زارە بىلەن قاخشايتتى. «ھەسنۇ ھۇسەيىن »نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، شۇ ھالەتتە ئىمام جەزىرى ئاللانىڭ ئۇلۇغ ئەلچىسى، مۇسۇلمانلارنىڭ باشپاناسى مۇھەممەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنى چۈشىدە كۆرۈپ، «يارەسۇللىلا، بۇ دۇشمەنلەر بىزنىڭ ئۈستىمىزدىن غەلبە قىلدى، بىز ئۈممەتلىرى ئۈچۈن دۇئا قىلمامىلا» دەپ ئىلتىماس قىلغاندا، پەيغەمبىرىم ئىككى قولىنى ئىككى قولتۇغدىكى ئاق بەدىنى كۆرۈنگىچە ناھايىتى ئىگىز كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى. دۇشمەنلەر ئۈچ كۈن ئۆتمەستىنلا شامنىڭ مۇھاسىرىسىنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى.

مۇسۇلمانلاردا شادى ـ خوراملىق پەيدا بولدى.

يەنە ئەللامە سيوتى[90] دىگەن ئالىم ئەمىر تېمۇرنىڭ بۇ ئىشلىرى، ئۇنىڭ دىنى ئىسلامغا دۇشمەنلىك قىلغانلىغىنىڭ دەللىلى ۋە ئىشارىتى، ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، پەيغەمبەر قوللىرىنى كۆتىرىپ بۇ تايىپىلەر ھەققىدە دۇئا قىلمىغان بولار ئىدى، چۇنكى، شەرىئەتتە مۇسۇلمانىنىڭ زىيىنى ئۇچۇن دۇئا قىلىش توغرا ئەمەس ئىدى دەپ مۇلاھىزە قىلىپ كېلىپ، "تارىخ ھىجرى سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1405 ــ 1406 ـ يىلى ــ ت) ئىسلام دىنىغا ئاسىلىق قىلغۇچى تېمۇر لەڭ ئۇلدى، جەھەننەمگە كەتتى ۋە ئاخىرەتلىگى ياماڭ بولدى، دەپ بايان قىلىدۇ. ماۋارائۇننەھرىدىكى ئۇلۇغ ئۇلىمالاردىن تۆت يۇز كىشىمۇ بۇ مۇلاھىزىلەرگە قوشۇلىدۇ دىگەن گەپلەرمۇ بار. بۇنىڭ راست ياكى يالغانلىغى پەقەت ھەقىقى ئىلىم ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ ئۆزىگە مەلۇم بولۇپ، ئاللا ئۇنى ئۆز ئىلمى قېدىمى (قۇر-ئان) بىلەنلا بىلەلەيدۇ.

«مۇنتەخەبىۇتتاۋارىخ» دىگەن كىتاپنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئەمىر تېمۇر تارىخ ھىجرى يەتتە يۇز يەتمىش بىرىنچى يىلى (مىلادى 1369 ــ 1370 ـ يىلى ــ ت) تەختى سەلتەنەتكە چىققان. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن ئون سەككىز كىشى جەمئى بىر يۇز ئاتمىش يىلچە ئەمىر تېمۇر ئىگەللىگەن مەملىكەتلەرگە ھۆكۇمرانلىق قىلىپ ئۆتكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ سۇلالە مۇنقەرز بولغان. تېمۇرلەردىن كېيىن ئۆزبېك قەبىلىسىگە ۋە جۇجى نەسلىگە مەنسۇپ بولغان مۇھەممەتخان شەيبانى[91] بۇ جايلارغا ھۆكۇمرانلىق قىلىشقا باشلىدى.

ئەمدى ئۆزبېك شەيبانىنىڭ بايانىغا كەلسەك، چىنگىز قائانىنىڭ تۇنجى ئوغلى جۇجى خانىنىڭ ئون ئوغلى بار ئىدى. ئالتىنچى

ئوغلىنىڭ ئىسمى شەيبانى ئىدى. شەيبانىنىڭ تۆتىنچى نەۋرىسىگە "ئوزبېك" دەپ ئات قويىدى. بۇ بالاغەتكە يېتىپ، چوڭ بولۇپ، دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتكە ئىگە بولۇپ، فەرغانە ۋىلايىتى ۋە ماۋارائۇننەھرنى ئىستىلا قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىدى. ئۇنىڭ مۇسۇلمانچىلىق، مۆمىنچىلىك، ئىنساپپەرۋەرلىك، ئادالەتپەرۋەرلىك، پۇقرا پەرۋەرلىكتە باشقا تەڭدىشى يوق ئىدى. شۇ ھالەتتە، ئۇ ئەللىك تۆت يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. پۇقرالار ئاممىسىدا ناھايىتى پاراۋانلىق، تىنچ تۇرمۇش پەيدا بولدى، شۇنىڭ ئۈچۈن، خەلق ئىچىدە "ئوزبېك" دېگەن نام باقى قالىدى. لېكىن مۇھەممەتخان شەيبانى بىننى جۇجى خان نەسلىدىن بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۆزىگە شەيبانى دەپ تەخەللۇس قويدى. پۈتۈن ئۆزبېكلەر يۇقۇرىدىكى ئۆزبېك خانغا تەئەللۇق قەبىلىلەردىن بولغاچقا، "ئۆزبېك" تايىپىسى دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى دېگەن مەلۇماتلار بار.

ئەمىر تېمۇر كوراگانى سەلتەنەت ئۇستىدە تۇرغان چاغدا، ئۇنىڭ تۆت ئوغلى بار ئىدى. تۇنجى ئوغلىنىڭ ئىسمى جاھانگىر مىرزا ئىدى. بۇ ئەمىر تېمۇر تەختكە چىقىقان يىلى ۋاپات بولىدى، ئىككىنچى ئوغلى ئۆمەر شەيخ باھادۇر بولۇپ، بۇنىڭغا پارس مەملىكىتىنى تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىدى. بۇمۇ ئەمىر تېمۇرنىڭ ھايات ۋاقتىدىلا ئۇرۇشتا ئوق تېگىپ ئۆلگەن ئىدى. ئۈچىنچى ئوغلى مىرانشاھ مىرزا ئىدى. بۇنىڭغا ئىراقى ئەجەم[92] ئىراقى ئەرەپ[93] ۋە شامغىچە بولغان رايونلارنى تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىدى. تۆتىنچى ئوغلى شاھرۇھ مىرزا بولۇپ، خۇراسان دۆلىتى بۇنىڭغا تەئەللۇق ئىدى، بۇ دادىسى بېسىۋالغان مەملىكەتلەرگە دادىسىغا ۋاكالىتەن ئالتە يىل ۋە ئۆزى قىرق ئىككى يىل مۇستەقىل پادىشالىق قىلىپ، ئادالەتلىك

سیاسەت یۈرگۈزۈپ، ئۆلىما ۋە فازىللارغا ھۆرمەت ۋە ئېھتىرام قىلىپ ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى مىرزا ئۇلۇغ بېگ شاھرۇھقا ۋارىسلىق قىلىپ، سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلدى. بۇ دادىسىنىڭ ھايات ۋاقتىدا سەمەرقەنتكە ھاكىم ئىدى. پادىشالار ئىچىدە مىرزا ئۇلۇغ بېگنەك موللا، فازىل ۋە ئۆلىما ئادەم ئۆتمىگەن ئىدى. مىرزا ئۇلۇغ بېگ «جامىئول رەمۇز» دېگەن كىتاپنىڭ ئاپتورى مەۋلانە شەمسىدىن مۇھەممەت[94] بىلەن ھەمدەرس-ساۋاقداش ئىدى دېگەن گەپلەر بار. ئۇ ھەرقانداق پەنگە ئەھمىيەت بېرىدىغان، ۋە ھەممە پەن بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تولۇق بىلىملىك بىر ئالىم ئىدى، ئۇ سانسىز مۇھەندىس (گېئومېتىرىيە ئالىمى ــ ت)، ئەختەر-شۇناس (ئاستىرولوگىيە ئىلمىنىڭ ئالىمى ــ ت) ۋە كىتاپ يازغۇچىلارنى يېغىپ، ئۇلارنى ئاسماندا كېزىپ يۈرگەن سەيياررىلەرنىڭ شەكلى، قىياپىتى، ئېگىز-پەس ھەركەتلىرى، چوڭ ۋە كىچىكلىگى، ياخشىلىق ئالامەتلىرى، يامان سائەتلىرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئوبدان مۇلاھىزە قىلىپ ۋە ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، ھەل قىلىشقا دەۋەت قىلىپ رەسەت (ئوبسېرۋاتورىيە ــ ت) باغلاتقۇزدى. بۇ رەسەتكە "زىججۇ كوراگانى" (كوراگانى كالىندارخانىسى ــ ت) دەپ ئات قويدى. بۇ جايدا ئىشلەيدىغان ئالىملارغا ھەددىسىز ھىساپسىز ئىنئام ۋە مۇكاپات تەقدىم قىلدى.

بۇ چاغدا مىرزا ئۇلۇغ بېگ ئۆز ئورنىغا ئوغلى ئابدۇللەتىپ مىرزىنى قويۇپ دۆلەت ۋە ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن ئىراق تەرەپكە ئاتلاندى، بۇ ئۇرۇش ئىككى يىلدا ئاخىرلاشتى. بۇ مەزگىل ئىچىدە ئابدۇللەتىپ مىرزا دۆلەتنىڭ بايلىغى ۋە ھۆكۈمرانلىق ئابرويىغا ئىگە بولۇشنى نىيەت قىلىپ، دۆلەت ۋە ھۆكۈمرانلىق غۇرۇرى ئۈنىڭ

دىمغىنى بۇزۇپ، دادىسىدىن تەختنى تارتىۋېلىپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل پادىشالىق قىلىشقا جۇرئەت قىلدى. لەشكەر تەيىارلاپ دادىسىنىڭ ئالدىنى توسۇپ، جەڭ-ماجرا باشلىدى، نەتىجىدە، دادىسىنىڭ ئۇستىدىن غەلبە قىلىپ، ئۇنى ھەيىسكە (تۇرمىگە ــ ت) تاشلىدى. ئۇنىڭ لەشكەرى ئوچۇق-ئاشكارا غەزىنىلىرىگە ئىگە بولۇپ، "شەرىئەتنىڭ توغرا ھۆكۈملىرىدىن يوشۇرۇن ئىش قىلمايمەن. شەرىئەت قائىدىلىرىگە تاجاۋۇز-خىلاپلىق قىلمايمەن، شەرىئەت قائىدىلىرىگە دادام بىلەن بالام خىلاپلىق قىلىدىغان بولسا، ئۇلارغىمۇ يۇز-خاتىرە قىلمايمەن" دەپ ئېلان قىلىپ، ئۆز ھۆكۈمنى جارى قىلدى.

بۇ چاغدا، ئابباس دىگەن بىر ئادەم مېنىڭ دادامنى ئۇلۇغ بېك سەۋەپسىز ۋە بىگۇنا ئۆلتۈرگەن ئىدى دەپ ئەرز قىلدى. ئابدۇللە-تىپ مىرزا بۇ ئىشنى شەرىئەتكە بۇيرۇپ، دادىسىنى قىساسقا لايىق پەتىۋا ئېلىپ، پەتىۋانىڭ مەزمۇنىنى دادىسىغا مەلۇم قىلىپ، دادا-ئىنىڭ قىساسىنى ئال دەپ ئاببا-سقا بۇيرۇق قىلدى ۋە ئۇنى بىر كېچىدە مەخپى جايغا ئېلىپ بېرىپ ئۆلتۈردى. تارىخچىلار ئەھلى ئۆزبېكنىڭ تارىخ ۋاراقلىرىدا بۇنى "ئابباس ئۆلتۈرگەن" دەپ يازىدۇ. ئالتە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، ئابدۇللەتىپ مىرزىمۇ ئۆز ئادەملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

مىرزا ئۇلۇغ بېك زامانىدا، ئۇۋەيس خانىنىڭ[95] ئوغلى يۇنۇس-خان دىگەن كىشى ئۇرۇشتا ئولجىغا چۈشۈپ، شىرازغا ئەۋەتىلىپ، مۇساپىرچىلىق تۇرمۇشقا تاشلانغان ئىدى. ئۇ شىرازدا ئىلمىي كەسپىلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، كامالەتكە يېتىپ، "ئۇستا يۇنۇس" دىگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانىدى. ئاردىدا ئوتتۇز يىل ئۆتكەندىن

كېيىن، سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا[96] بىننى سۇلتان مۇھەممەت مىرزا-بىننى مىرانشاھ مىرزا بىننى ئەمىر كەبىر تېمۇر كوراگانى دەۋرىگە كەلگەندە، سۇلتان ئەبۇ سەئىد شىرازغا كىشى ئەۋەتىپ، يۇنۇسخاننى ئالدۇرۇپ، سەمەرقەنتتىكى "باغى زاغان" (قارغىلار باغى ــ ت) دىگەن جايدىكى بىر تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ، جىق گەپلەرنى ئارىغا قويدى. ئۇ سۆز ئارىلاپ "مىنى خىزمەتكار ۋە نەۋكەر قاتاردا كۆرمەي، دوست دەپ بىلسىلە، ئۆزلىرىنى پۇقرالىق كوچىسىدىن ئىلىپ چىقىپ، ئۆز يۇرتلىرىغا خان قىلىپ ئەۋەتتىم. شۇڭلاشقا بىزنىڭ ئۇستىمىزگە لەشكەر تارتمىسلا" دەپ موغۇل قەۋملىرىدىن ياراق ۋە ئات-ئۇلاقلار بىلەن مۇكەممەل قوراللانغان ئون ئىككى مىڭ لەشكەرنى ھەمرا قىلىپ، موغۇلىستانغا يولغا سالدى، ئۇ يۇنۇسخانىنى ئۇزىتىۋېتىپ، يەنە "مەنمۇ ئۆز ئالدىمغا بىر پادىشا، بابام ئەمىر تېمۇر كوراگانى دەۋرىدىمۇ بىرەر خاننى نەزەربەنت تەرىقىسىدە ساقلاپ، ئۇنىڭ يىمەك-ئىچمەك ۋە كىيىم-كېچەكلەرنى تەييارلاپ بېرىدىكەن، يارلىق-نىشانلارغىمۇ بۇ پالان خانىنىڭ يارلىغى، ئەمىر كەبىر تېمۇر كوراگانىنىڭ سۆزى، دەپ يېزىلىدىكەن. ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا مەملىكەت ئەيىانلىرى ئۇنىڭغا بوي سۇنمايدىكەن" دەپ ئەسكەرتتى. ئەمىلىيەتتە، بۇنداق ئەھۋال دەل بۇ سۇلتان ئەبۇ سەيىد مىرزا زامانىغچە دەستۇر-تۈزۈم بولۇپ كەلدى. نەتىجىدە، سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا يۇنۇسخان بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئورناتتى. يۇنۇسخانمۇ ئادەمگەرچىلىك قىلىپ، ئۆزىنىڭ بىرقىزىنى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزىنىڭ ئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزىغا ئەقىدە (ياتلىق ــ ت) قىلدى. بۇلاردىن زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر شاھ-ۋۇجۇتقا كەلدى، بابۇر شاھنىڭ ۋەقەلىرىنى كېيىنچە بايان قىلىشىم

مۇمكىن.

سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا بولسا غەيرەت-شىجائەت، ھىممەت ۋە ساخاۋەتلىك بەخشەندە قىلىنغان بىر پادىشا ئىدى، ئۇنىڭ ھىممەت-لىرى شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، بەزىلەر خۇددى بۇ ئالەمگە بىركەد خۇدا (بىرلا ھۆكۈمران — ت) كۆپايە قىلغىنىدەك، يەر يۈزىدىكى بارلىق زىمىنغا ئىككى پادىشا ھاجەت ئەمەس، بەلكى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزىدەك بىرلا پادىشا كۆپايە قىلىدۇ دەيتتى. ئۇ تېمۇرىيە تەختى ۋە مەملىكىتىگە ئون ئالتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزا فەرغانە ۋىلايىتى ۋە ماۋارائۇن-نەھرى مەملىكەتلىرىگە ئىگىدارچىلىق قىلىشقا قانائەتلىنىپ، يىگىرمە يەتتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن، ئىنىسى مۇھەم-مەت مىرزا تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. ئىككى يىلدىن كېيىن ئۆزبېك تايىپىلىرى ئىستىلا قىلىپ، فەرغانە ۋىلايىتى ۋە ماۋارائۇننەھرىگە ئىگە بولدى.

سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا زامانىدا، سۇلتان ھۇسەيىن مىرزا بىننى مىرزا بايقارا بىننى ئۆمەر شەيخ باھادۇر بىننى ئەمىر كەبىر تېمۇر كورا-گانى خوراسان مەملىكىتىگە ھاكىم ئىدى، بۇ چاغدا تېمۇرىيە تەختى سۇلتان ھۇسەيىن مىرزىغا قارار تاپتى ۋە ھىراتنى پايتەخت قىلدى. ئىراق، ئەجەم، ئىسپاھان، پارس، ئەزەربەيجان قاتارلىق جايلار-دىكى تۆت يۈز قىرق تۆت چوڭ شەھەرنى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزىغا ۋاكالىتەن سەككىز يىل ۋە ئۆزى مۇستەقىل ئوتتۇز سەككىز يىل پادىشالىق قىلىپ ھۆكۈم سۈردى. بۇنىڭ دەۋرىدە بىرمۇنچە فازىل يازغۇچىلار، ئۆلىمالار، شائىرلار جەم بولۇپ ئۆتكەن ئىدى. مەۋلانا ھۇسەيىن ۋائىز كاشفى،(97) مەۋلانا موئىنىددىن،(98) مەۋلۋى جامى(99)

قاتارلىق مۇھەققەق ئۆلىمالار ھېساپتىن تاشقىرى كۆپ ئىدى. بۇلارنى تەرىپلەشكە ۋە تەسۋىرلەشكە تىل يەتمەيدۇ. ھۈسەيىن مىرزا يەتمىش ئىككى يىل ياشىدى، تارىخ ھىجرى توققۇز يۈز ئون ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1507 — 1508 - يىلى — ت) بۇ ئالەمدىن ئۆز ئالەمگە ئۇچۇپ كەتتى. تارىخچىلار ئەھلى "خوراسان" (ئەبجەت ھىساۋى بويىچە ھىجرى 912 - يىلى — ت) دىگەن سۆزنى ئالاھىدە ئۇنىڭ ۋاپات بولغان يىلىغا تەخلىت قىلىپ يازىدىكەن.

ئۇنىڭدىن ئون بىر ئوغۇل يادىكار قالدى، ئۇنىڭ بەدىئۇز زامان ۋە مىرزا مۇھسىن دىگەن ئىككى ئوغلى شىرىك پادىشالىق قىلدى. "قارىمۇ - قارشى ئىككى نەرسە بىر ئورۇندا تۇرالمايدۇ" دىگەندەك، ئۇلارنىڭ شىرىك ھۆكۈمرانلىغىمۇ بۇزۇلدى. ئەمىرائلىرىمۇ ئىككى پىرقىگە بۆلۈندى. بۇ ھال مەملىكەت نىزامى ھەم قائىدە - تۈزۈم - لىرىدە سۈستلۇق ۋە پاراكەندىچىلىك پەيدا قىلدى. نەتىجىدە جۇجى خانىدىن بۆلۈنۈپ چىققان خانلار نەسلىدىن بولغان ئۆزبېك خان ئەۋلادى مۇھەممەت شاھ بەخت خان ياكى شاھى بېك خان ۋە ياكى مۇھەممەتخان شەيبانى دىگەن ھەر خىل لەقەپ - نامىلار بىلەن ئاتىلىدىغان ۋە ئەسلىدە مۇھەممەتخان شەيبانى بىننى شاھى بەداغ بىننى ئابۇلخەير خان بىننى توختامىش خان دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان ئادەم خوراسانىنى ئىستىلا قىلىپ، دۆلەتنى يوق قىلدى، بۇ ئۆزبېكىيە ۋە دەشت قىپچاقىيىلەر دۆلەتنىڭ غەزنە بايلى - غىغا، ئەسكەرلىرىگە، يەر - زىمىنغا، ھەتتا ئىپپەتلىك قىز، مەلىكىلىرىگە، ئىنساپلىق ۋە پاكىز شاھزادىلىرىگە، تېمۇرىيە بۆشۈگىنىڭ ئايىم - ئاغچىلىرىغا، دەۋرىنىڭ نازىنىنلىرى، جاھانىنىڭ ئىپپەتلىك ئەر - ئاياللا -

لىرىغا ئىگە بولدى. بۇ ئۆزبېك ۋە قىپچاقلار ئۇلارنىڭ نۇرسىمان يۈزلىرىدىكى نىيەت ۋە ھايا پەردىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، شەرىئەتكە خىلاپ ھەر خىل يامان ئىشلارنى پەيدا قىلىشقا باشلىدى. بۇلارنى تەسۋىرلەشكە قەلەم ئاجىزلىق قىلىپ، تىل يېتىشمەيدۇ.

سۇلتان ھۇسەيىن مىرزىنىڭ ئوغۇللىرى ئۆز جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن، ھەرقايسى مەملىكەتلەرنى پانا قىلدى. ئۇلارنىڭ خوتۇن، قىزلىرى ۋە پەرزەنت قېرىنداشلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۆزبېكلەرنىڭ قولىغا ئولجا بولۇپ ئەسىر چۈشتى. تەتۇر ماگىدىغان بۇ پەلەك ئۇلارغا ئۆز تەتۇرلۇگىنى كۆرسەتتى. بۇنىڭدىن ئون ئىككى يىل كېيىن، مۇھەممەتخان شەيبانى سەفەۋىلەردىن[100] قىزىل باش ئىسمائىل قولىدا ئۆلتۈرۈلدى. خوراسان دۆلىتىگە قىزىل باشلار ئىگە بولدى. بۇ چاغدا كۇجەم خان بىننى مەھمۇتخان بىننى ئابۇلخەيىر خانلار[101] ماۋارائۇننەھرىگە قانائەت قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئەبەيدۇللا خان، ئابدۇل ئەزىز خان، ئابدۇللا خان، ھەيدەر مۇھەممەت خان، ئىمام قۇلى خان ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت خان، قاتارلىقلار بۇخارا، سەمەرقەنت، ئۆرگەنچ قاتارلىق شەھەرلەرگە نۆۋەت بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى.

بۇ چاغدا، زاھىرىددىن مۇھەممەت بابۇر پادىشا بىننى ئۆمەر شەيخ باھادۇر بىننى سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا بىننى سۇلتان مۇھەممەت مىرزا بىننى مىرانشاھ مىرزا بىننى ئەمىر تېمۇركوراگانى ماۋارائۇننەھرى ۋە فەرغانىدە تۇرالماي، ئىسمايىل سەفەۋىگە ئۆزىنى تاشلاپ، قىزىل باشلارنىڭ ياردەم ۋە مەدەتلىرى ئارقىسىدا، فەرغانە

ۋە ماۋارائۇننەھرنگە ئگە بولدى، لېكن ئۇ بۇ جايلاردىمۇ تۇرالماي، كابول ۋە غەزنەۋىلەرنىڭ[102] ئۇستىگە باستۇرۇپ كىرىپ، تا دېھلىگىچە بولغان جايلارنى ئگەللەپ، بۇ جايلارغا ئوتتۇز ئككى يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى، ئۇ تارىخ ھىجرى توققۇز يۈز بەشىنچى يىلى (مىلادى 1499 ــ 1500 ـ يىلى ــ ت) تەختكە چىقىقان، تارىخ ھىجرى توققۇز يۈز ئوتتۇز يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1530 ــ 1531 ـ يىلى ــ ت) ۋاپات بولغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئوغلى ھۇمايۇن پادىشالىق تەختىگە ۋارسلىق قىلىپ، ھىندىستاننىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى قولغا كىرگۈزدى. ئۇنىڭ ئەۋلادى ئەكبەر شاھ پادىشا، ئالەمگىر پادىشا، ئەۋرەڭزىپ پادىشادىن باشلاپ، تا ئەخمەت شاھ پادىشاغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئون يەتتە نەپەر كىشى بەش يۈز ئاتمىش يىل بۇ مەملىكەتلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى. تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئالتمىش ئككىنچى يىلى (مىلادى 1846 ـ يىلى ــ ت) ئۇلارنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچتى. ئالى مەرتىۋىلىك بۇ پادىشالاردىن نۇرغۇن ياخشى ئىشلار نەمۇنە ۋە يادىكار قالدى. ئاللا ئۇلارنىڭ ياخشى نامىنى تا ئىنقىرازى ئالەمگىچە (ئالەم تۇگىگىچە ــ ت) مەھكەم ۋە ئۇزۇن ساقلىغاي، ئامىن!

بابۇر پادىشا ئەۋلاتلىرىدىن جەمىش بى ۋە نار بوتاخانلار فەرغانە ۋىلايىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئاتامىراس يۇرتلىرىنى ئۆزبېكلەردىن تاپشۇرۇۋېلىپ، قوقاننى پايتەخت قىلىپ، بۇ مەملىكەتنى ئاۋات ۋە مەمۇرلۇققا يەتكۈزدى. ئۇلارنىڭ ئەۋلادى تا مەللەخان ۋە خۇدايارخانغىچە يەنى تارىخ ھىجرى بىرمىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئالتە يىلغىچە (مىلادى 1869 ــ 1870 ـ يىلى ــ ت) فەرغانە ۋىلايىتىدە ھۆكۈم سۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن فەرغانە دۆلتى ئوروسىيە تەۋەلىـ

گىگە ئۆتتى. خۇدايارخان ھەرەم شېرىپ زىياپەتىگە بېرىشنى تەلەپ قىلىپ يولغا چىقىپ بەندىچىلىگىنى كابۇل شەھەرىدە تۇغەتتى (ۋاپات بولدى ــ ت). تېمۇرىيە ئەۋلادىدىن مۇزەپپەر خان بىننى مۇھەممەت ئەلى خان بولسا ياقۇپ بەگ ئاتالىق غازىنىڭ پەرمانى بىلەن كورلىدا ئۆلتۈرۈلدى. ئۇلاردىن كېيىن تېمۇرىيە ئەۋلادىدىن باش كۆتىرىپ چىقىقانلىرى ئانچە مەلۇم ئەمەس (ئۇلارنى ئاللا ئۆزىگە يېقىن تۇتقاي)، قالدىسىنى خۇدا ئۆزى بەكرەك بىلىدۇ.

قەلەم تىزگىنىنىڭ تېز قېچىلىشى ۋە خۇشخەتلەرنىڭ بىئىختىيار ئالغا يۈرۈشى تۇپەيلىدىن، پادىشا ۋە شاھ دەپ قوش نام بىلەن داڭقى چىققانلار يەنى ئىران، توران، ئىراقى ئەجەم ۋە ئىراقى ئەرەپ، ھىندىستان، ئەرەبىستان، تۈركىستان قاتارلىق جايلارنىڭ چوڭ شەھەرلەرىگە ئۆزۈن زامان مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق ۋە ئىگىدارچىلىق قىلغان موغۇل قەۋمى-قەبىلىلىرى ھەم ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ھەققىدىكى ئاز-تولا قىسسە ۋە ئاجايىپ ھېكايىلەر بۇ كىتابنىڭ مۇقەددىمىسىدە توتىيەزبلىگە (شىرىن سۆز يېپلىرىگە ــ ت) تىزىلىش لايىق ۋە مۇناسىپ كۆرۈلۈپ، مەزمۇنلىرى قىسقىچىلا بايان قىلىندى. بۇ مەسىلىلەرنى تەپسىلى بىلىشنى خالايدىغانلار بولسا «رەۋزە تۇسسافا» ۋە «تارىخى رەشىدى» قاتارلىق كىتاپلارغا مۇراجىئەت قىلسۇن.

بىزنىڭ مەقسىدىمىز بولسا موغۇلىستان يۇرتىدا ھۆكۈم سۈرگەن خان، پادىشا، شەۋكەتلىك ئۇلۇغ ئەمىرلەرنى بايان قىلىشتىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا قەلەمنىڭ گۈزەل چۇلۇۋرى موغۇلستاندا ئۆتكەن ئۇلۇغلارنىڭ قىسسە ۋە داستانلىرىنى بايان قىلىش تەرەپكە مايىل

بولۇپ، ئەسلى مەقسەت تەرەپكە قەدەم تاشلىدى.

يۇقۇرىدا چىنگىز قائان ئۆز دەۋرىدە پۈتۈن مەملىكەتنى تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بەردى دىگەن ئىدۇق. چىنگىز قائان ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي خانىغا ئامۇ دەريياسىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ماۋارائۇننەھرى، فەرغانە ۋىلايىتى، موغۇلىيە، تاتارلار يۇرتى، ئۇيغۇرلار زىمنى ۋە قەدىمقى نايمان قەۋملىرىگە تەۋە جايلارنى تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىدى. چاغاتايخانمۇ ئۆز ئەمرائلىرىگە بۇ يۇرتلارنى تەقسىم قىلىپ بەردى. جۇملىدىن دوغلات قەبىلىسىدىن بابداغان دوغلاتىگە ماڭلاي‌سۇيەنى ئىنئام قىلىش بىلەن تەڭ، يەنە ئۇنىڭغا ئۇچ مەنسەپنى جۇملىدۇ (مىراس ــ ت) قىلىپ بەردى. "ماڭلاي سۇيە" دىگەن سۆز موغۇل تىلىدا "ئاپىتاپ تەرەپ" (شەرقى تەرەپ ــ ت) دىگەن مەنىدە ئىكەن. بۇ زىمننىڭ شەرقىي چېگرىسى باغراش، كورلا، شمالىي تەرەپتە مۇزتاغ، غەرپتە ئالاي تاغلىرى ۋە كاتتا داۋان، جەنۇپتا لەئىلى كان، بەدەخشان ۋە قاراڭغۇ تاغدىن ئىبارەت. بابداغانىڭ ئەۋلاتلىرى ئۇزۇن زامان ئىنئام قىلىنغان بۇ زىمن ئىچىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى. "دوغلات" دىگەن سۆز موغۇل تىلىدا "توكۇر"، "ئاقساق" دىگەن مەنىدە. چۈنكى چىنگىز قائاننىڭ ئۇچىنچى ئاكىسى قوبۇل خانىنىڭ سەكىز ئوغلى بار ئىدى. ئالتىنچى ئوغلىنىڭ ئىسمى بولجار بولۇپ، بۇ ئاقساق ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭغا "دوغلات" دەپ لەقەم قويۇلغان ئىكەن. دوغلات تايپىلىرى بۇنىڭ نەسىل ــ ئەۋلادى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

3

ئەمرۇلئەمرائى يەنى ئەمىر خۇدايدات بىننى ئەمىر بولاجى دوغلاتىنىڭ قىسسە ۋە ۋەقەلىرى ھەم سەرگۈزەشتىلىرى ماقالاتى، پەرزەنت-نەۋرىلىرىنىڭ ۋە باشقا ئەمرزا بەگلەرنىڭ بۇ يەتتە شەھەرگە ھۆكۈمرانلىغى ھەم ئاقىۋەتلىرى بايانى

ساغلام تەبىئەتلىك ياراملىق ئوغۇل تۇغرا زىھنىلىك بۇرادەرلەرنىڭ مۇلايىم تەبىئەتلىرىگە يېتىپ روشەن بولغايكى، بابداغانىنىڭ نەۋرەلىرىدىن ئەمىر تۇلەك دوغلاتى كاشغەردە، ئەمىر بولاجى دوغلاتى ئاقسۇدا ھۆكۈمران ئىدى، بۇ چاغدا چىنگىزخانىنىڭ ئالتىنچى نەۋرىسى ئىسەن بۇقاخان دېگەن تەختتە ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى خوتۇنى بولۇپ، چوڭ خوتۇنى تۇغماس ئىدى، كىچىك خوتۇنى بولسا خاندىن ھاملدار ئىدى. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئىسەن بۇقا خان ئاۋغا (ئوۋ قىلىشقا ــ ت) ياكى ياۋغا (ئۇرۇشقا ــ ت) كېتىپ، ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ قاپتۇ. بۇ چاغدا دوختۇى قەبىلىسىنىڭ شىراۋۇل دېگەن بىر كاتتا ئەمراسى توقسەن تارتۇق بىلەن خانغا كۆرۈنۈشكە كەپتۇ-دە، خانىنى كۇتۇپ بىرقانچە مۇددەت تۇرۇپ قاپتۇ. خان يەنىلا كەلمەپتۇ. خانىنىڭ چوڭ خوتۇنى كۇندىشىنىڭ ھاملدار بولغانلىغىنى سېزىپ، خانىنىڭ كەلمىگەنلىگىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭغا رىشكى-ھەسەت قىلىپ، ئۇنى شىراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ يولغا سېلىپتۇ.

موغۇللارنىڭ قائىدە-رەسمى بويىچە، چوڭ خوتۇنى كىچىك خوتۇننى خالىسا ساقلايتتى ياكى خالىسا باشقا بىر ئەرگە بېرەتتى.

بىر كۈنى خان ئاۋ (ئوۋ) دىن ياكى ياۋدىن قايتىپ كېلىپ، كىچىك خوتۇنى مەڭلىكنى يوقلاپ، "نەگە كەتتى" دەپ سوربغاندا، چوڭ خوتۇنى "دوختۇرى شىراۋۇل تارتۇق ئېلىپ كەلگەن ئىكەن، مەڭلىكنى شىراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ يولغا سالدىم" دەپ جاۋاپ بەردى. خان "مەڭلىك مەندىن ھامىلە ئىدى، ئوبدان بولماپتۇ" دىدى-دە، ئارتۇقچە تەئەررۇز قىلمىدى. خانىنىڭ ئوغلى يوق ئىدى. ئاز پۇرسەتتىن كېيىن، خان بۇ جاھان يىلەن خوشلاشتى. نەتىجىدە موغۇل قەۋمى خانسىز قالدى. چۈنكى چاغاتاي ئەۋلادى بىلەن تولۇي ئەۋلادى ئۆزئارا جەڭ-جىدەللەر تۈپەيلىدىن بىر بىرىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن ئىدى. بۇ چاغدا، ئاقسۈدىكى ئەمىر بولاجى دوغلات ئەمىرائىلىرىنى يىغىپ: "خان ئەۋلادىدىن بىرەرسىنى تېپىپ، ئۇنىڭ ئىتائىتىدە بولساق، خان ئۆز ئۇرۇغىدىن بولمىسا پۇقرالارغا پاراۋانلىق، يۇرتقا تىنچلىق بولۇشى مۇشكۈل" دىگەندە، ئۇلار: "ئىسەن بۇقا خانىدىن مەڭلىك خوتۇن ھامىلە ئىدى، ئۇ شىراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن ئىدى، ئەگەر ئۇ ئوغۇل تۇققان بولسا ئېلىپ كېلىپ خان كۆتەرسەك" دەپ مەسلىھەت قىلىشقاندا، ئەمىر بولاجى "شەغاۋۇلنىڭ (شىراۋۇلنىڭ ــ ت) جاي ـ مەنزىلى ئۆزۈن، ئوزۇق ۋاپا قىلمايدۇ، بېرىشقا مۇمكىنمۇ ئەمەس" دىدى، بۇ چاغدا ئۇنىڭ تاش تېمۇر مىرزا دىگەن بىر ئەمىراسى بار ئىدى. ئۇ: "ئوزۇق ۋاپا قىلمايدىغانلىغى راست، لېكىن ماڭا ئۇچ يۈز ئوغلاقلىق ئۆچكە تېپىپ بېرىلسە، مەن ئۇلارنىڭ ئۆزىنى ۋە سۈتىنى ئوزۇق قىلىپ بارسام ۋە خانىنى تېپىپ كەلسەم" دىدى. ھەممەيلەن بۇنىڭغا قۇشۇ-

لۇپ ئۇچ يۇز ئوغلاقلىق ئۆچكە تېپىپ بەردى. ئۇ بۇنى ئوزۇق قىلىپ، ئاخىرى بىر ئۆچكە قالغاندا شىراۋۇلنىڭ جاي ماكانىغا يەتتى ۋە بىر بانا قىلىپ مەڭلىك خوتۇن بىلەن كۆرۈشتى، بارلىق ۋەقەنى ئۇنىڭغا تولۇق بايان قىلدى. ئۇ تەكشۈرۈپ قارىسا، مەڭلىك خوتۇن خانىدىن بولغان ھامىلىسىدىن بىر ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭ ئېتىنى تۇغلۇق تېمۇر قويۇپتۇ. يەنە شىراۋۇلدىنمۇ بىر ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭغا ئوڭچە مۇلۇك دەپ ئات قويۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ مىرزا تاش تېمۇر بۇ جايدا بىرقانچە كۈن تۇرۇپ، تۇغلۇق تېمۇرنى ئېلىپ قاچتى. بىرقانچە مۇددەتتىن كېيىن مۇزات داۋانىغا كەلدى، خان ئويناپ يۇرۇپ ھاڭغا چۈشۈپ كەتتى. تاش تېمۇر مىرزا بۇنىڭدىن بىخەۋەر ئىدى. ئۇ خانىنى ئىزدەپ ھەيرانۇ-سەرگەردان بولۇپ تۇرغان چاغدا، يەتتە نەپەر سودىگەر يېتىپ كەلدى، باشلىغىنىڭ ئېتى بەگچەك ئىدى. ئۇ خانىنى ئىزدەپ ھاڭدىن ئېلىپ چىقتى. بۇلار كېيىنچە خاس بەگلەر قاتاردىن ئورۇن ئالدى. باشقىلىرىمۇ ئۆز لايىغدا مەنسەپ بېرىلدى. ئالى مۇقام خانىنى تاش تېمۇر مىرزا ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ، ئەمىر بولاجىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

بۇ چاغدا خان ئون تۆت-ئون بەش ياشلاردا ئىدى. ئەمىر بولاجى يورت بەگلىرىنى ھازىر قىلىپ، ئوبدان سائەتتە ئۇنى تەختكە چىقاردى. خان ئەمىر بولاجىنىڭ بۇ قىلغان خىزمىتى ئۈچۈن، ئۇنى بەگلەر بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇنىڭ يەنە ئاباسى-ئەجداتلىرىدىن مىراس بولۇپ كەلگەن ئۇچ مەنسەپكە يەنە ئۈچ مەنسەپ جۇلدۇ-جاساق قىلىپ، قولىغا يارلىق نىشانە بېرىپ، ئۇنىڭغا ناھايىتى يۇقۇرى ئورۇن بەردى. بىرقانچە كۈندىن كېيىن ئەمىر بولاجى بۇيۇكلۇك ئالىمىگە پەرۋاز قىلدى. خان ئەمىر بولاجىنىڭ مەنسۇبىنى

ئۇنىڭ ئوغلى ئەمىر خۇدايدادقا بېرىپ، ئۇنى "جايساڭ" يەنى ئەمىرلەرنىڭ ئەمىرى قىلدى. بۇ ئۆزبېك تىلىدا "بەگلەر بېگى"، قىرغىز، قازاق تىلىدا "ئېل بېگى" ياكى "ئۇلۇس بېگى"، ئەرەپچە "ئەمىرۇلجەيش" (ھەربى قوماندان ــ ت) دېگەن سۆز بولىدۇ.

ئەمىر بولاجى بىر ئاتىدىن ئەمىر تۈلەك، ئەمىر بولاجى، ئەمىر قەمەرىددىن، ئەمىر شەمسىددىن دەپ تۆت ئوغۇل ئىدى. بۇ چاغدا ئەمىر قەمەرىددىن "ئاكامنىڭ ئوغلى يەتتە ياشتا، تېخى كىچىك، بۇ مەنسەپكە مەن لايىق ئىدىم، ئاكامنىڭ بۇ مەنسۇبىنى ماڭا مەرھەمەت قىلسىلا، ھەق ئۆز ئورنىنىڭ مەركىزىدىن ئورۇن ئالغان بولار ئىدى" دەپ ئەرز قىلدى، خان: "ئاتا ئوغۇل ئۇچۇن قىلىدۇ" دەپ ئىلتىپات بىلەن يارلىق قىلدى ۋە "ئەمىر بولاجىنىڭ ئۆتكەنكى خىزمەتلىرىنى قايتا ئەسكە ئېلىپ تۇرۇپ، ئەمىر خۇدايداد گەرچە كىچىك بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاباسى ـ ئەجدادلىرىنىڭ مەنسۇبىنى بۇنىڭغا بەردىم" دەپ داۋاملىق يارلىق قىلدى. لېكىن ئەمىر قەمەرىددىن بۇنىڭغا ھېچنىمە دەپ جاۋاپ بېرەلمىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ دىلىدا كىنە ــ ئاداۋەت پەيدا بولۇپ، مىجەزى باشقىچە بولۇپ، ئۆزگىرىپ قالدى. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن خان ۋاپات بولۇپ، گۇنانى ئەپۇ ئەتكۈچى قادىر ئاللانىڭ رەھمىتىگە سازاۋەر بولدى.

ئەمىر قەمەرىددىن بولسا بۇنداق پۇرسەتكە ناھايىتى ئىنتىزار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ قارشىلىق ناغرىسىنى ئاشكارا چالدى ۋە ئون سەككىز شاھزادە بىلەن بىرنەچچە كاتتا ئەمرائىلەرنى يوق قىلدى، خانىنىڭ يۇرتى، يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا غەزىنلىرى، ياراق ـ جابدۇقلىرىغا ئىگە بولدى. ئۇنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرى ــ زامانىسى ئون ئىككى يىلدا تاماملىنىپ ئاخىرلاشتى ئۇ ئەمىر تېمۇر كوراگانى

بىلەن ھەمئىسىر ئىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا جەمئى يەتتە قېتىم قاتتىق جەڭ-جىدەل سادىر بولۇپ، نۇرغۇن ئادەمنىڭ قېنى تۆكۈلدى. ئاخىرى ئەمىر قەمەرىددىن باراۋەرلىك قىلالماي قېچىپ كېتىپ بىر جەزىرە-دەشتىدە يوق بولدى، ئۇنىڭ ئۆلۈگىمۇ تېپىلمىدى. ئەگەر كىمكى بۇ قىسسەنى كۆڭلىدە بىلىشنى خالىسا، ئەلۋەتتە «رەۋزە تۇسسافا»غا نەزەر سالسۇن.

ئەلقىسسە، مەغفۇر—(گۇناھى كەچۈرۈلگەن—ت)—رەھمەتلىك خان ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلغاندىن كېيىن، خىزىر خوجا خاندىن باشقا ئوغلى ئامان قالمىغان ئىدى. لېكىن خىزىر خوجا خان ئارانلا ئىككى ياشتا بولۇپ، ناھايىتى كىچىك ئىدى. بۇ چاغدا ئەمىر خۇدايداد-نىڭ مىر ئاغا دېگەن ساپ مەسلىھەتلىك، زىيادە تەدبىرلىك ۋە ئەقىل-لىق بىر ئانىسى بار ئىدى. ئۇ "خان نەسلى ئۈزۈلۈپ قالمىسۇن" دەپ، ئون ئادەمنى قوشۇپ خىزىر خوجا خانىنى قاچۇردى. مەزكۇر ئادەملەر خىزىر خوجا خانىنى ئېلىپ قېچىپ بىرقانچە زامان ئالاي تاغلىرى ئىچىدە، بىرنەچچە ۋاقىت بەدەخشان، سېرىق قول جەزىرە-لەردە ۋە بىرنەچچە مۇددەت لوپ، چەرچەن جاڭگاللىرىدا ھايات كەچۈردى. قەمەرىددىن ئۇلارنى ئىزلى تەكشۈرۈپ ۋە تەپتىش قىلىپ تاپالمىدى. قەمەرىددىن يوقالغاندىن كېيىن، ئەمىر خۇدايداد خىزىر خوجا خانىنى تېپىپ كېلىپ، ئۇنى ئابائى-ئەجداتلىرىنىڭ پايتەختىگە ئولتۇرغۇزدى. خىزىر خوجا خانىمۇ ئۇنىڭ بۇ خىزمىتى ئۈچۈن، يەنە ئۈچ مەنسەپ جۇلدۇ-جاساق قىلىپ، جەمئى توققۇز مەنسەپكە ئىگە بولدى. ئۇنىڭ شىرئەلى خانغا(103) بىر قېتىم خىزمەت كۆرسەتكەنلىگى ئۈچۈن، يەنە ئۈچ مەنسەپ جۇلدۇ قىلىپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، ئەمىر خۇدايداد ھەممىسى بولۇپ ئون ئىككى مەن-

سەپكە ئىگە بولدى.

بۇ ئون ئىككى مەنسەپ مۇنداق: بىرىنچىسى جايساڭ، يەنى ئەمىر-لەر ئەمىرى؛ ئىككىنچىسى ماڭلاي سۈيەنىڭ ھۆكۈمرانلىغى؛ ئۈچىنچىسى، يارلىق-نىشانلارغا خانلارنىڭ ئۇلۇغ مۆھۈرى — تامغىسى بېسىلغاندىن باشقا، يەنە ئەمىر خۇدايىدادنىڭ مۆھۈرى — تامغىسىنى بىللە قوشۇپ بېسىش، ئەگەر مۇنداق قىلىنمىسا يارلىق-نىشانلار ئىناۋەتكە ئىگىلىنماسلىق؛ تۆتىنچىسى، ئەمىر خۇدايىداد خانغا بىر يا مىقدارى يېقىن ئولتۇرۇش؛ بەشىنچىسى، خانغا چاي ۋە قېمىز قۇيۇشقا ئىككى مەھرەم مەسئۇل بولسا، ئەمىر خۇدايىدادقا بىر مەھرەم مەسئۇل بولۇپ چاي، قېمىز قۇيۇش؛ ئالتىنچىسى، توققۇز گۈنا سادىر قىلمىغىچە گۈناغا لايىق قىلماسلىق؛ يەتتىنچىسى، توققۇز گۈنا سادىر بولسا ۋە ئۇنى ئۆزى ئېتىراپ قىلغان تەقدىردە، ئەمىر خۇدايىدادنى قىزىل كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، سورۇنىنى بىر تەرەپ قىلىش؛ سەككىزىنچىسى ئەگەر تاياق سوقماقلىققا لايىق بولغان تەقدىردە، كۇرسا ئۈستىگە قىزىل كىگىز سېلىپ، ئۇنى ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ ئاندىن تاياق سوقۇش؛ توققۇزىنچىسى، توققۇز گۈنا سادىر بولمىغىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلمەسلىك؛ ئونىنچىسى، ئەگەر ئۆلۈمگە لايىق بولغاندا، ئىنسان گۇرۇھى تاياق بىلەن ياكى قىلىچ بىلەن ياكى ئېسىپ ئۆلتۈرمەسلىك؛ ئون بىرىنچىسى، ئەگەر ئۆلۈمگە لايىق بولسا ئۇنى كىشى يوق يەرگە ئېلىپ بېرىپ، كۆندۈرۈلمىگەن ئات-تايچاققا سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈش؛ ئون ئىككىنچىسى ئۇنىڭ جېنىنى جان ئالدىغان ئەرۋاھقا تاپشۇرغاندىن كېيىن، خان باشلىق مەملىكەتنىڭ ھەممە ئەئيانلىرى ماتەمدار بولۇپ، يىغا-زارە قىلىشىپ، بىللە كۆتىرىپ ئېلىپ بېرىپ دەپنە قىلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ

گۇنالار ئۇنىڭدا زادىلا سادىر بولمىغان بولسا كېرەك. ھالبۇكى بۇ پەقەت خانلىقنىڭ سۆلەت ۋە شەۋكىتىدىنلا ئىبارەتتۇر.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، بۇ ئالى ماقامىلىق ئەمىرائىلەرنىڭ ئەۋلات-نەۋرىلىرىمۇ خانلارنىڭ ئالدىدا خودىدى يۇقۇرقىدەك ئىززەت ۋە ھۆرمەت ھەم يۇقۇرى دەرىجىلىك مەرتىۋە بىلەن ئۆتكەن ئىدى. ئەمىر خۇدايداد بولسا توقسان يەتتە ياشقا كىرگەن ۋە توقسان يىل ھۆكۈمەتدارلىق قىلغان ئىدى، ئۇ: "يەتتە خانىنى ئۆز قولۇم بىلەن كۆتىرىپ خانلىق تەختىكە ئولتۇرغۇزدۇم" دەپ زىكىر قىلىدۇ. ئاخىر-قى ئۆمرىدە مەككە — مۇئەززەمەگە بولغان مۇھەببىتى ۋە مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەگە بولغان ئىشتىياقى ئۇنىڭ يۈرەك قاتلاملىرىدا جۇش ئۇرۇپ ئۆرلەشكە باشلىدى. ئۇ خاندىن رۇخسەت سورىدى، لېكىن ھېچقانداق جاۋاپ ئالالمىدى. ئاندىن ئۇ خاندىن رۇخسەت بولمىدى، باشقا بىر تەدبىر بىلەن مۇرادىمغا يەتسەم ھەجەپ ئەمەس دىگەننى كۆڭلىگە پۇكتى.

بۇ چاغدا فەرغانە ۋىلايىتى، ماۋارائۇننەھرى، خوراسان، پارس، ئىراقەيىن، ئەزەربەيجان قاتارلىق جايلار مىرزا ئۇلۇغ بېك كوراگانىنىڭ ئەمىر-پەرماندا تۇراتتى. موغۇلستاننى قولغا كىرگۈزۈش قەستى بولسا، خۇددى تاشقا ئويۇلغان نەقىشتەك ئۇنىڭ يۈرەك قاتلىمىغا ئورۇنلاشقان ئىدى. لېكىن ئۇ زادىلا بۇنىڭغا ۋاقىت ۋە پۇرسەت تاپالماي كەلگەن ئىدى. بۇ چاغدا ئەمىر خۇدايداد مىرزا ئۇلۇغ بېكىكە مەخپى كىشى ئەۋەتىپ "مىرزا! تاشكەنتتىن تۆت-بەش مەنزىل يۈرۈپ موغۇلستان تەرىپىگە مۇشەققەتلىك قەدەم قويسىلا؛ مەن موغۇلستان يۇرتىنى مىرزا ئۇلۇغ بېكىكە تەۋە قىلىپ بەرسەم" دەپ خەۋەر بەردى. مىرزا ئۇلۇغ بېك بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلاش

بىلەنلا سەمەرقەنتتىن ئاتلىنىپ، تاشكەنتكە كېلىپ، بۇ جايدىن لەشكەر تارتىپ چىقتى. موغۇلىيە يۇرتىدىنمۇ خىزىر خوجا خان باشلىق ئەمىر خۇدايداد قاتارلىقلار لەشكەر ئېلىپ تاشكەنت تەرىپىگە يولغا چىقتى. ئاخىرى بۇ خۇددى دەريادەك ئاققان ئىككى خۇنخۇۋار قوشۇنلار ئارىسىدا بىر مەنزىلدىن كەمرەك مۇساپە قالغاندا، ئەمىر خۇدايداد: "مىرزا ئۇلۇغ بېگ ئالدىغا ئۆزەم بېرىپ، ئۇنىڭ رائى نۇرلىرىنى قايتۇرسام، ناھەق خۇنلار تۆكۈلمىسە" دەپ خانغا ئىلتىماس قىلدى. خان بۇنىڭغا ماقۇل بولۇپ، ئەمىر خۇدايدادنى مىرزا ئۇلۇغ بېككە ئەۋەتتى. خۇدايداد ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ: "ئەي مىرزا، مۇددىئا ھاسىل بولدى، ئەمدى ئۆز تەختگاھلىرىغا يانسىلا، مەن تەدبىر بىلەن ئۆزلىرىنى ئېلىپ كەلگەن ئىدىم تا ئۆزلىرى بۇ يەرگە كەلمىگىچە مېنىڭ مەقسەت ۋە مۇددىئالىرىم ھاسىل بولماس ئىدى" دەپ بارلىق ۋەقەنى تولۇق سۆزەتلەپ ئاشكارا قىلدى. مىرزا ئۇلۇغ بېگ تەبەسسۇم ۋە ياخشى مۇئامىلە قىلىپ، ئۆزىنىڭ پىردەۋىس دىگەن جەننەتكە ئوخشاش تەختگاھى سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتتى. جۇملىدىن ئەمىر خۇدايدادمۇ خىزىرخوجا خانىنىڭ ھۆكۈمتى ۋە زىمىن دائىرىسىدىن چىقتى.

مىرزا ئۇلۇغ بېگ كوراگانى ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ، بىرنەچچە قەدەم جۇلاۋىدا (ئاتىنىڭ يېنىدا پىيادە ــ ت) مېڭىپ ۋە قولتۇغىدىن كۆتىرىپ ئاتتىن چۈشۈرۈپ، زىيادە ئىززەت ۋە ھۆرمەت بەجا كەلتۈردى. ئۇ ئەمىر خۇدايدادنى ھەرقانداق چاغدا ئۆزىدىن ئۈستۈن ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆز قەدىمىنى زادىلا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى قويمىدى ۋە بىرنەچچە كۈن ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرى توغرىسىدا ئۇنىڭدىن كۆپ سۆزلەرنى سوردى.

ئالدى بىلەن ئۇ پادىشاھى چىنگىز قائانىنىڭ قائىدە-قانۇنلىرى، ياساق-يوسۇنلىرى، يارغۇتورىلىكلىرى ھەققىدە سوئال سورىغاندا، ئەمىر خۇدايداد: "ئەلھەمدۇلىلا ۋە ئەلمىنە بۇدۇركى، ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەت-شەرىيىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، خانلارنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى بىلەن كارىم بولمىدى" دەپ جاۋاپ بەردى. مىرزا ئۇلۇغ بېك بۇنداق سوئال سورىغانلىغىغا ناھايىتى خىجالەت بولۇپ قاتتىق پۇشايمان قىلدى ھەتتا ئۆمۈر بويى بۇنداق خىجالەتچىلىكتە ئۆتتى ۋە كۆپ ئىبرەتلەندى. چۈنكى مىرزا ئۇلۇغ بېك ھەممە ئىلىمدە ماھىر ۋە كامىل كىشى ئىدى، ئۆزىنارا مېھمانداركىلىق پىشىشەكەش-تارتۇق قائىدىلىرى ئادا قىلىنغاندىن كېيىن، مىرزا ئۇلۇغ بېك ئۆز ئادەملىرىنى خىزمەتكە قوشۇپ، ئەمىر خۇدايدادنى ھەرەمەيىن شېرىپىن زىيارىتىگە يولغا سالدى.

«تارىخىي رەشىدى» مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ئەمىر خۇدايداد مەككە مۇئەززەمەگە بېرىپ، ھەجنىڭ روكنىلىرىنى ۋە شەرتلىرىنى تولۇق بەجا كەلتۈرۈپ، مەدىنەئىي مۇنەۋۋەرەگە بېرىپ، مۇھەممەت ئەنھەزرەتنىڭ باغ قەۋرىسىگە زىيارەت قىلىدى ۋە تۆۋە-ئىستىغپارغا شۇغۇللىنىپ تۇرغان بىر ھالەتتە كېسەلگە دۇچار بولدى ۋە بۇ قاراڭغۇ تۇپراقتىن ئاخىرەت باغچىسىغا يۆتكەلدى. شۇ كېچىسى ئەنھەزرەت سەللەللا ئەلەيھى ۋەسەللەم مەدىنەئىي مۇنەۋۋەرە ئۇلۇغنىڭ چۈشىگە كىردى. ئۇ چۈشىدە ئەنھەزرەتنىڭ "تۈركىستان تەرەپتىن مېنىڭ بىر مەھبۇبۇ مەشۇغۇم مېنى دەپ كېلىپ ۋاپات بولدى، ئۇنى ئالىباسنىڭ ئايىغىدا دەپنە قىلىڭلار" دەپ ھاسسا بىلەن بىر يەرنى سىزىپ كۆرسەتكەنلىگى نامايان بولدى. ئۇ ئويغۇدىن تۇرۇپلا ئالىباس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ قەۋرىسىگە بارسا، ھاسسا بىلەن

سىزىلغان يەر ناھايىتى ئوچۇق كۆرۈندى. ئۇ، بۇ ئەجەپ سائادەتمەن مەردا (ئادەم ــ ت) كىم بولغىيدى دەپ ھاجىلارنى تەھقىق ۋە تەپتىش قىلىپ كۆرسە، بۇ چاغدا ئەمىر خۇدايىداددىن باشقا ھاجى ۋاپات بولمىغان ئىكەن. ئۇنى قائىدە بويىچە سۈننەت ـ غۇسۇل قىلدۇرتۇپ، بىشارەت بىرىلگەن يەرگە دەپنە قىلدى.

شۇ يىلى خوجا ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت پارسا[104] قۇددۇسسىرە ئەلئەزىزمۇ ھەرەمەيىن شېرىفىن زىيارىتىگە بارغان ئىدى. ئۇنىڭ مۇرىتلىرىدىن بىرى ئەمىر خۇدايدادنىڭ قەۋرىسى ئۈستىگە "ھەززا قەۋرە ئەمىر خۇدايداد تۈركستانى" (بۇ تۈركستانلىق ئەمىر خۇدايدادنىڭ قەۋرىسى ــ ت) دىگەن سۆزى تاشقا نەقىش قىلىپ تۇرغۇزۇلغانلىغىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن ئاشكارا كۆردۈم دەپ نەقىلى ـ ھىكايە قىلغان ئىكەن. خوجا مۇھەممەت پارسانىڭ ھەرەمەيىن شېرىفىن زىيارىتىگە بېرىپ ۋاپات بولغان ۋاقتى ھىجرى سەككىز يۈز يىگىرمە ئىككىنچى يىلى زۇلھەججە (12 ـ ئاي ــ ت) نىڭ يىگىرمە توققۇزىنچى كۈنىگە (مىلادى 1420 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ــ ت) توغرا كېلىدۇ دەپ ھىكايە قىلىشىدۇ. بەلكى ئەمىر خۇدايدادمۇ دەل مۇشۇ يىلى ۋاپات بولسا كېرەك.

ئەمىر خۇدايداددىن كېيىن ئۇنىڭ نەۋرىسى سەيىد ئەلى بىننى سەيىد ئەخمەت مىرزا ئەمىرلەر ئەمرى بولۇپ، ئاباىئى ـ ئەجداتلىرىدىن مىراس قالغان مەنسەپلەر بويىچە بۇ يەتتە شەھەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتتى، ئاندىن كېيىن چوڭ ئوغلى سانسىز مىرزا ھۆكۈمران بولۇپ سەككىز يىل يۇرت سوردى. ئاندىن كېيىن كىچىك ئوغلى ھەيدەر مۇھەممەت مىرزا ھۆكۈمران بولدى. بۇ چاغدا دوست مۇھەمـ

مەتخانىنىڭ[105] قىزى جىمالىڭ ئاغىچا سانسىز مىرزىنىڭ نىكاھىدا ئىدى. بۇنىڭدىن ئاۋابەكرى مىرزا ۋە ئۆمەر مىرزا دەپ ئىككى ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. سانسىز مىرزا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنى يەڭگە دەپ ھەيدەر مۇھەممەت مىرزا ئۆز ئەقىدىگە ئالدى. ھەيدەر مۇھەممەت مىرزىدىنمۇ مۇھەممەت ھۈسەيىن مىرزا ۋە مۇھەممەت سەئىد مىرزا دەپ ئىككى ئوغۇل ۋۇجۇتقا كەلدى. مۇھەممەت ھۈسەيىن مىرزا بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ھۆكۈمىتىنى پىسەن قىلماي، تاشكەنتكە بېرىپ، يۇنۇسخانىنىڭ ئوغلى مەھمۇتخانىنىڭ خىزمىتىدە بولدى. ئۇ مەھمۇتخانىنىڭ يارلىغى بىلەن ئوراتۆپەگە توققۇز يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. مەھمۇتخان بىر ھەمشىرىسىنى مۇھەممەت ھۈسەيىن مىرزىنىڭ ئەقىدىگە باغلاپ، ئۇنى كوراگانلىق (خانغا كۈيوغۇل) مەنسۇبى بىلەن ئۇلۇغلىدى، ئوراتۆپەدە بۇلاردىن مىرزا ھەيدەر ۋۇجۇتقا كەلدى. لېكىن ئۇ زامانە ھادىسىلىرى ۋە بەزى كېلىشمەسلىكلەر تۈپەيلىدىن، ئوراتۆپەدە تۇرالماي، پەرزەنتى مىرزا ھەيدەرنى ئېلىپ ھىراتتىكى سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا بىننى بايقارا مىرزا خىزمىتىگە باردى.

بۇ چاغدا ھىراتتا ئەمىر بۇرۇندۇق دېگەن بىر مۆتىۋەر قېرى ئەمرائى بار ئىدى. سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا ئۇنى مۇھەممەت ھۈسەيىن كوراگانىنىڭ ئىستىقبالىغا چىقاردى ۋە مۇناسىپ جايماكانغا چۈشۈردى، سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا بىلەن قانداق كۆرۈشۈشىنىڭ مەسلىھىتىنى قىلىشتى. ئەمىر بۇرۇندۇق: "ھەرقانچە بولسىمۇ ئولجاپ (خان، پادىشالارنىڭ قوللىرىنى باشلىرىغچە يەتكۈزۈپ كۆرۈشۈش ئادىتى ــ ت) كۆرۈشكەن ياخشى بولۇر ئىدى" دېدى. مۇھەممەت ھۈسەيىن مىرزا بۇنى ماقۇل تۇتمىدى. چۈنكى، مۇھەممەت

هۇسەيىن مىرزا دوغلات نەسلىدىن ئىدى، سۇلتان هۇسەيىن مىرزا بولسا بارلاس نەسلىدىن ئىدى. دوغلات قەبىلىسىنىڭ مەرتىۋە-دەرىجىسى بولسا بارلاس تائىپىلىرىدىن نەچچە دەرىجە ئارتۇق ئىدى. ئاخىرى ئۇلار كۆرۈشىدىغان بولدى. سۇلتان هۇسەيىن مىرزا: "ئابائى — ئەجدادتلىرىمىزنىڭ قائىدە-رەسمىيەتلىرى يوق بولۇپ كەتمىسۇن، مۇهەممەت هۇسەيىن مىرزا ماڭا ئولجاپ كۆرۈشمىسە مەن ئولجاپ كۆرۈشمەن" دەپ ئولجاپ كۆرۈشتى. هەر ئىككىسلا باراۋەر ئولجاپ كۆرۈشتى. بىر بىرىنىڭ ئىززەت-هۆرمىتىنى ئاشۇرۇپ قېلىشتى. لېكىن بۇ چاغدا سۇلتان هۇسەيىن مىرزىنىڭ ئۆمۈر ئاپىتىنى پېتىش ۋاقتىغا يەتكەن، ئوغلانلىرىنىڭ قارشىلىق هەرىكەتلىرى ئەۋجىگە چىققان، هەممە جايدا پىتنە-پاساتلار قوزغالغان ئىدى. شۇڭلاشقا مۇهەممەت هۇسەيىن مىرزا بۇ يەردە تۇرماقنى مۇناسىپ كۆرمەي، هەرەمەيىن شېرىفىن زىيارىتىگە سەپەر قىلدى. پەرزەنتى هەيدەر مىرزا بۇ چاغدا سەككىز ياشتا ئىدى. ئۇنى مەۋلانا مۇهەممەت قازىنىڭ خىزمىتىگە تاشلىدى. مەۋلانا مۇهەممەت قازى ئەرەبىستاننىڭ خوجا بولسا خوجا ئەهرار ۋەلىئۇللاھنىڭ[106] مۇرىدى مەخدۇم ئەزەمنىڭ[107] پىرلىرىدىن بىرى ئىدى.

كېيىنكى زامانىدا سۇلتان سەئىد خان بىننى ئەخمەت خان[108] دەۋرىدە، مىرزا هەيدەر كوراگانى يىگىرمە ئىككى يىل يارىكەنتتە ئەمرلەر ئەمىرى بولۇپ تۇردى. تىبەت، بولۇر قاتارلىق جايلارغا لەشكەر تارتىپ بېرىپ، تولا شەهەرلەرنى ئىشغال قىلىپ، نۇرغۇن ئادەملەرنى ئىسلام دىنى زۇمرىسىگە (گۇرۇھىغا — ت) باشلاپ، ئۇلارنى ئاللانىڭ بىرلىگىگە ئىشەنگەن مۇسۇلمان-مۆمىن-دارچىلىق يولىغا تەرغىپ قىلدى. لېكىن، زامانە ئىنقىلاۋى تۇيۇقسىز ئۇ

گابۇلغا بېرىپ، بابۇر پادىشا خىزمىتىگە كىردى. بابۇر پادىشانىڭ ئانىسى بىلەن مىرزا ھەيدەر كوراگانىنىڭ ئانىسى بىر تۇققان بولۇپ، ئۇلار يۇنۇس خانىڭ قىزى ئىدى. ئۇ بابۇر پادىشا تەرىپىدىن كەشمىرگە ئەۋەتىلىپ، بۇ جايىنى تۆت يىل سوردى، نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى بەرپا قىلدى. ھىندىستانىنىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى بوي سۇندۇردى. ئاخىرى سەلتەنەتنى تاشلاپ، ئۆز ئۆمرىنى ئىبادەتكە سەرپ قىلدى. ئۇ «"تارىخىي رەشىدى"نى كەشمىردە يېزىپ توپلام قىلدىم» دەپ ھىكايە قىلىدۇ. خانلارنىڭ قىزلىرى ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئەۋلاتلىرىغا كوفو (ئەقىدە نىكا ئۇچۇن تەڭداش بولۇش سالاھىيىتى — ت) بولىدىكەن. شۇ سەۋەپتىن ئۇلار خانغا كۆيوغۇل قىلىنىپ "كوراگانى"لىق مەنسىۋى بېرىلىدىكەن. "كوراگانى" دىگەن سۆز موڭغۇل تىلىدا "خانغا كۆيوغۇل"يەنى "دامادى پادىشا" (پادىشا كۆيوغلى — ت) دىگەن مەنىدە بولىدىكەن. يەنە بۇ مىرزىلارنىڭ قىزلىرىمۇ خانزادىلەرگە كوفۇ قىلىنىدىكەن.

سانسىز **مىرزىنىڭ** ئوغلى مىرزا ئابابەكرى بولۇپ، بۇ يەتتە شەھەردە **مىرزا** ئۇرۇقلىرىدىن يەنە بار، ھەممىسىنىڭ نەسەپلىرى **ئەمىر** خۇدايداد بىننى ئەمىر بولاجىغا باغلىنىدۇ. مىرزا ئەھمەت **ۋاڭ** بېگىمۇ ئۆز نەسەپلىرىنى مىرزا ئابابەكرىگە ئاپىرىپ باغلايدۇ. بۇ **سۆزنى** تەپسىلى ۋە ئۇزۇن بايان قىلىشتىن مەقسەت ۋە تەلەپ شۇكى، چاغاتاي خان بىننى چىنگىزخان زامانىدىن سۇلتان سەئىد خان زامانغىچە ئۇچ يۈز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. بابداغان **دوغلاتنىڭ** ئەۋلادى — نەۋرىلىرى ئەمىرخۇدايداد بىننى ئەمىر بولاجى نەسلىدىن نەسلىگىچە، زاماندىن زامانغىچە، ئۇ پۇشتىدىن بۇ پۇشتى-

ئەچە بۇ يەتتە شەھەرگە ھۆكۈمران بولۇپ، يۇقۇرى مەرتىۋە تۇتۇپ كېلىپتۇ. بۇ ئەھۋال ئەڭ ئاخىرى مىرزا ئابابەكرى دەۋرىگە كەلگەندە تامامغا يەتتى. ئاندىن كېيىن مىرزا ئابابەكرىنىڭ بۇرادەر زادىسى مىرزا ھەيدەر كوراگانىنىڭ تەشەببۇسى ۋە دالالىتى بىلەن سۇلتان سەئىد خان بۇ يەتتە شەھەرگە ۋالى ۋە مۇتەۋەللى بولدى. بۇ دوغلات خانىدانلىرى ئەمىرلەر ئەمىرى ھەم ۋەزىر بولۇپ، تا ئىسمائىل خان ۋە مۇھەممەت ئىمىن خان زامانلىرىغچە يەنە ئىككى يۈز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ھۆكۈمران بولۇپ ئۆتۈپتۇ. ھەتتا خاقانى چىن ئەھلى بۇ يەتتە شەھەرگە مالىك بولغۇچە ئۇلارنىڭ ھۆكۈملىرى جارى بولۇپ كېلىپتۇ.

مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنىڭ نەسەپلىرىمۇ مىرزا ئابابەكرىگە يېتىدۇ دەپ ھىكايە قىلىشىدىكەن. لېكىن قانداق يول بىلەن ئۇنىڭغا باغلىنىدىغانلىغى بۇ مەنكى كەمىنگە روشەن مەلۇم ئەمەس. رىۋايەتلەرنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ بۇ يەتتە شەھەرگە بولغان ھۆكۈمرانلىغى تاكى ھىجرى بىر مىڭ ئۈچ يۈز يىگىرمە ئالتىنچى يىلغىچە (مىلادى 1909 ـ يىلغىچە ـــ ت) جارى بولغان ئىكەن. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادى مىرزاھىدى بەيسە بېگىم يارقەنتنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. ئاندىن كېيىن ئوغلى مىرزا ئوسمان بەيسە بېگىم كاشغەرنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. مەۋلانا مۇھەممەت سادىق كاشغەرى[109] ئەلەيھىر رەھمە «زۇبدە تۇل مەسائىل» (تاللانغان مەسىلەر) نامىلىق كىتابىنى مەزكۇر مىرزا ئوسمان بەيسە بېگىمنىڭ نامىغا بېغىشلاپ يازغان ئىكەن. ئاندىن كېيىن ئوغلى مىرزا ئىسھاق بېگىم ۋاڭلىق مەنسەبىگە ئۇلىشىپ كاشغەرنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. ئاندىن كېيىن ئوغلى مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىم ئاقسۇغا ھاكىم بولۇپ، يىگىرمە سەككىز يىل سۈرۈپتۇ،

يارکەنتنى سەككىز يىل سوراپتۇ. بۇخارالىق مولىلا ئابدۇلگەپرەم دامولىلام «ئاقايىد» (ئەقىدىلەر ــ ت) دىگەن كىتابنى مىرزا ئەھمەت ژاك بېگىمنىڭ نامىغا بېغىشلاپ تۇرك تىلىغا تەرجىمە قىلىپ ژە ئۇنى تولا تەرىپ-تەژسىن (سۆپەت ــ ت)لەر بىلەن توشقۇزۇپتۇ.

مىرزا ئەھمەت ژاك بېگىم بولسا دۆلەتمەن، ئىقبالىمەن، زېرەك، ھۇشيار، ھۆكۈمەتدارلىق قائىدە-قانۇنلىرىدا، پۇقرا پەرۋەرلىك يول كۆرسەتكۈچ دەستۇرىدا بىر سۆز ژە بىر قوللۇقتا مۇستەھكەم كىشى ئىدى. پېئىل-ئەتىۋارى ژە ئەخلاقى، خەلقپەرۋەرلىكتە بۇرۇن ئۆتكەن پادىشالارنىڭ رەسمى-ئادەتلىرىگە، خۇلق-مىجەزىگە ناھايىتى ئوخشاش ئىدى. قارىماقتا ئۇ خاقانى چىنىگە تەژە ھەم ئىتائەت قىلىدىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەملىيەتتە ئۆز ئالدىغا پادىشا ژە مۇستەقىل ھاكىم ئىدى. ھەرقانداق دەۋا-دەستۇرلارنى ئاق ئالى شەرىئەتنىڭ ئۆلچىمىگە سېلىپ، شەرىئەتنىڭ نازۇك ژە توغرا-يولۇق ئىمامىلىرىدىن قولىغا مۇژاپىق پەتۋا ئېلىپ ژە بۇ پەتۋا ھۆكۈملىرى بويىچە ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى ژە ئىجرا قىلاتتى. شەرئى شېرىپنىڭ خاتىرە ژە رىئايەلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىپ، ئاللانىڭ شەرىئەت چېگرا-سىزىغىدىن چىقماي، ھۆكۈمەتدارلىقنى شۇ چېگرا-سىزىق بويىچە ژاستە مەقام (ئوتتۇرا دەرىجىدە ــ ت) دەرىجىسىدە ئورناتقان ئىدى. شۇڭلاشقا خاقانى مەنسەپدارلىرىدىن خان، ئامبال باشلىق ھەممىسلا ئۇنىڭدىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلىپ، تولۇق ئىززەت ژە ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. ھاراقۇ-شاراپ، بەڭ، بوزا قاتارلىق شەرىئەت تەرىپىدىن مەنئى قىلىنغان ژە بىھۇدە ئىشلاردىن ئۆزىنى ئېھتىيات قىلىپ ساقلايتتى.

شۇڭلاشقا پۇقرائى رەئىيەلەر ياكى ئاكابىر ئەشرەپ بەگلەر، بەگزادىلا مەخپى ياكى دىلەرمۇ بۇنداق مەنئى قىلىنغان ئىچىملىكلەرنى زادىلا مەخپى ئاشكارا قىلالمايتتى. يىرىم كېچىدىن كېيىن كۆزلىرى ئۇيقۇغا بارماي، دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ، تاھارەت قىلىپ، ئىبادەتخانىلىرىغا كىرىپ ناماز تەھەججۇتنى (كېچىلىك نامازىت) ئادا قىلغاندىن كېيىن، ئىشان، ھەززەتلەردىن ئالغان تەلىمى ھەم ۋەزىپىلىرى بويىچە دۇئا ۋە تەكبىر بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئىبادەتخانىسىدا بىر پارچە بوردىن باشقا كىگىز بىساتى يوق ئىدى، تورۇستا بىر قارا ئارقان ئېسىقلىق بولۇپ، دۇئاي-تەكبىر ۋەزىپىسىگە مەشغۇل بولغاندا، مەزكۇر ئارقانىنى بوينىغا ئېسىپ ئاندىن ۋەزىپىكە مەشغۇل بولاتتى. ناماز ۋاقتى توشقاندا، مىچىتكە چىقىپ، ھەر ۋاقىت نامازنى ئەڭ ئاز دىگەندىمۇ ئەللىك، ئاتمىش ئادەم بىلەن جامائەت بولۇپ ئەڭ ئالدى بىلەن ئادا قىلاتتى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە جامائەت بىلەن ئوقۇيدىغان نامازنى پەقەت تاشلىغان ئەمەس. ئايىنىڭ بەشى ۋە ئون بەشىدە ئادەت بويىچە شاگىتاڭ ۋە شاڭ يامۇلىغا چىقاندا، خىتايچە جۇگىيى ئوتاغات ۋە مەنسەپ كىيىم ئاياقلىرىنى كىيىپ ئاندىن چىقاتتى. باشقا چاغلاردا بولسا ھەمىشە سەللە-سالاھى، پىرىنجە قاتارلىق شەرىئەت شېرىپىگە مۇۋاپىق كىيىملەرنى كىيەتتى ۋە باشقىلاردىنمۇ شۇنى تەلەپ قىلاتتى. ئۆلىمالار، ئىشانلار، ئەپەندىلەرگە بولغان ئەقىدە-ئىخلاسلىرى زىيادە، كۆڭلى ۋە مۇئامىلىسى ئىللىق ئىدى، شۇڭلاشقا كەشمىر، بەدەخشان، ھىندىستان، بۇخارا ۋە تۇركستان قاتارلىق ئەتراپتكى جايلاردىكى ھەزرەت ئىشانلار، بۇ ۋاڭ بېگىمنىڭ تۇرلۇك-تۇرلۇك نېئمەتلىرى، ئىنئام ۋە ئېھسانلىرى، نامى-شۆھرىتىنى ئاڭلاپ، بۇ يەرگە كېلىپ، بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، بەھرە ۋە پايدىغا مۇيەسسەر

بولۇپ، ۋاڭ بېگىمنىڭ دۇئاي-دۇلەتلىرىنى قىلىپ، ئۆزى ئۆسكەن ۋەتىنىگە قايتىپ كېتەتتى. ۋاڭ بېگىم باشلىق بىرقانچە ئەقىدە-ئىخلاسلىرى پاكىز مۇرىت-مۇخلىسلارمۇ ئۆز ئىخلاسلىرى باراۋىرىدە بەھرە-پايدا ئېلىپ قالار ئىدى، بۇلارمۇ قادىرىيە[110]، نەقشىبەندىيە تەرىقە-سۇلۇككە كىرگەن ئىدى. ۋاڭ بېگىم موللا، فازىل ۋە پەرھىز-كارلارنى (دىنى ئەقىدىلەردە پەرز تۇتقۇچىلارنى — ت) چاقىرىپ، ھەر دۇشەنبە ۋە پەيشەنبە كۈنلىرى تەرىقەتچىلەر گۇرۇھىنىڭ ئىبادەت قائىدىسى بويىچە كالامى شېرىپنى خەتمە قىلدۇرار ئىدى. مەزكۇر فازىل قارىلارنىڭ ھەممە ۋاقىت ھاجەتلىرىدىن چىقىپ، ئۇلارغا تارتۇق-ھەدىيىلەرنى بېرەتتى. ئۇنىڭ بۇلاردىن باشقا يەنە لەنگەر-رابات، مەدرىسە، مېچىتلەرگە قىلغان نەزىر-چىراق، خەيرى-خالىق ۋە سەدىقىلىرى كۆپ ئىدى. ئۇ بۇ خىل نەزىر-سەدىقىلەرنىڭ خىراجەت سەرپىياتىنى تامامەن ئۆز ئابائى-ئەجداتلىرىدىن مۇلكى مىراس بولۇپ قالغان زىمىنلىرىنىڭ مەھسۇلاتى ۋە باشقا چارھار پايلىرىدىن سەرپ قىلاتتى. بۇ زامان ئاخىرىدا ئەمىر خۇدايداد ئەلەيھۇ رەھىم ۋە ئەلغۇغۇران (خۇدانىڭ رەھمىتى ۋە مەغپىرىتى بولسۇن) نىڭ ئەۋلات-ئىخپاتلىرى ئىچىدە، ۋاڭ بېگىمدەك فازىل، شەرىئەتنى ياخشى بىلىدىغان ئۆلىما دوست، پۇقرا پەرۋەر ئۇلۇغ كىشى ئۆتمىگەن ئىدى. خۇدانىڭ بەندىلىرىگە قىلغان ياخشىلىق، نەتىجىلىرى ۋە ئەسەر-ئالامەتلىرى تا بۈگۈنگىچە خالايىق ئارىسىدا مەشھۇردۇر. ئۇ بۇ ئەقىدە-ئىخلاسلىرىنىڭ ساپلىغى بەرىكىتىدىن، ئەڭ ئاخىرقى ئۆمرىدە شاھادەتلىك دەرىجە-مەرتىۋىسىنى تاپتى. ئۇ چاغدىكى ئىسلام ئۆلىمالىرى ئۇنى "ئەلا شەھىت" دەپ ھۆكۈم قىلىپ، ناھەق تۆكۈلگەن قانلىرى بىلەن، غۇسلا قىلماي نامار جىنازىسىنى ئوقۇپ

دەپنە قىلدى (ئىسلام دىنىدا شېھىت بولغانلار غۇسلى قىلىنماي قانلىق كىيىملىرى بىلەن كۆمۈلىدۇ-ت). ئاندىن كېيىن ئوغلى مىرزا ھامۇت بېگىم ۋاڭلىق مەنسۇبىگە يېتىپ، ئاقسۇ، خوتەنگە ھاكىم بولۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئاندىن ئوغلى مىرزا مەھمۇت بېگىم ئاتا مىراسى ۋاڭلىق مەنسۇبدە ئولتۇرۇپ، دۆلەت ۋە ئىززەت بىلەن "ۋاڭ خوجام" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر-مەرۇپ بولدى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، موغۇل خانلىرىدىن چىنگىز قائان بۇ يەتتە شەھەرگە ھىجرى ئالتە يۈز ئون ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1219-يىلى — ت) ئىستىلا تاپتى. شۇ زامانىدىن بۇ كەمگىچە بۇ جايغا باشقىلارنىڭ ئىستىلا قەدەملىرى يەتمىگەن ئىكەن، لېكىن ئەمىر كەبىر تېمۇر كوراگانى ئىراق تەرىپىگە لەشكەر تارتىپ ماۋغانىدا، پايتەختى سەمەرقەنتكە بىر نەۋرىسى سۇلتان مۇھەممەتنى ۋە يەنە بىر نەۋرىسى ئىسكەندەر سۇلتان بىننى ئۆمەر شەيخ باھادۇرنى ئەنجانغا ھاكىم قىلىپ كەتكەن ئىكەن. ئەمما ئىسكەندەر سۇلتان تېخى ئون ئۈچ ياشتا كىچىك بولغانلىغى ئۈچۈن، ئەمىرلىرى ئىشكارغا چىقمىز دەپ ئېلىپ قېچىپ كاشغەرنى بېسۋالدى، ئاندىن ئۆتۈپ ياركەنتنى قولغا كىرگۈزدى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن سېرىق قوموش، كەللىن، زالى كۆلى قاتارلىق جايلارنى بېسۋالدى. ئاندىن كېيىن ئاقسۇنى قىرىق كۈن قامال قىلىپ تالان-تاراج قىلدى. ئاندىن ئۆتۈپ باي ئارقىلىق كۇچارنى بېسۋېلىپ، كۇچار ئەھلىنى بالايى مېھنەتلەرگە دۇچار قىلدى. بۇ جايدىن ئۆتۈپ تاۋم ئارقىلىق خوتەنىنى بېسۋالدى، بۇ جايدا بىرقانچە كۈن تۇرۇپ، نەچچە توقۇز قىز بالىنى ئېلىپ ئەنجانغا چىقىپ، ئەمىر تېمۇر كوراگانغا ئىككى توققۇز قىز، سۇلتان

مۇھەممەت مىرزاغا بىر توققۇز قىز تارتۇق قىلىپتۇ. لېكىن بۇ جايغا تاغلىرىدىن بىجاۋاپ چىققانلىغى ئۈچۈن، بەد گۇمان بولۇپ، يىگىرمە سەككىز ئەمىرنى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى. ئىسكەندەر سۇلتانىنى نەزەربەنت قىلدى. بۇ ئەھۋاللار «رەۋزە تۇسسافا»دا بايان قىلىنغان، لېكىن بۇ جايدا سېرىق قوموش، كەللىن، زالى كۆلى، تاۋۇم دېگەن جايلار قايسى ماكاندا ۋە قايسى يەرلەرنىڭ نامى ئىكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. مەزكۇر ئىسكەندەر سۇلتانىنىڭ كېلىپ كەتكەن ۋاقتى بىر يىلدىن كۆپرەك بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمىتى يەنە ئەمىر خۇدايدادنىڭ نەۋرىلىرىگە تەئەللۇق تاپتى.

شۇنىڭدەك ئەمىر كىبىر تېمۇر كوراگاننىڭ نەۋرىسى مىرزا ئۇلۇغ بېك كوراگانى قەشقەر ئۇلۇغى ئەمىر خۇدايدادنىڭ نەۋرىسى قارا قۇل ئەخمەت مىرزىدىن خاپا بولۇپ ئەسكەر ئەۋەتىپ ، قەشقەرنى بېسۋېلىپ تۆت يىل سوراپ، ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ، بۇ جاينى ئەمىرى ئىتائەتلىرىگە كىرگۈزگەن ئىكەن. مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازىدىن باشقا ماۋارائۇننەھرى، فەرغانە ۋىلايىتى ياكى ئەرەبىستان ئۇلۇغلىرىدىن كېلىپ، بۇ يەتتە شەھەرنى بېسۋېلىپ بىر يىل ياكى ئالتە ئاي مىقدارى سورىغانلىرى ھېچقانداق تارىخ كىتاۋىدىن كۆرۈلمىدى ۋە مەلۇم بولمىدى. ئەمما موغۇل تايىپلىرى نەچچە قېتىم ئەرەبىستان شەھەرلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ، نەچچە يۈز يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، ۋەتەندار بولغانلىغى ھەممە تارىخ كىتاۋىدا ئاشكارا بايان قىلىنغان. (خۇدا ھەممىدىن بەكرەك بىلگۈچىدۇر).

4

موغۇلستان پادىشاسى تۇغلۇق تېمۇرخان (ئاللا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلۇق جەننەتتە قىلسۇن)نىڭ ئېسىل-زادە نەسەپلىرى، ھەر بىر ئەۋلات-نەۋرىلىرىنىڭ زىكرى ۋە سانلىرى، ئۇلارنىڭ دەسلەپكى ۋە ئاخىرقى ۋەقەلىرى بايانى

تارىخ بىلگۈچىلەرنىڭ نازۇك ۋە كېلىشكەن ئۇلچەملىك تەبىئەتلىرىگە ھەم سۆزنى گۈزەل سۆزلەيدىغان سۆزمەنلەرنىڭ چوڭقۇر ئەھمىيىتىدىن مەخپى ۋە بىئەلان قالمىغايكەن، تۇغلۇق تېمۇرخان بولسا ئىسەن بۇقاخاننىڭ ئوغلى، ئۇ داۋاچىچەن خانىنىڭ ئوغلى، ئۇ بۇراق خاننىڭ ئوغلىدۇر، بۇراق خانىنىڭ مەشھۇر ئىسىملىرى سۇلتان غىياسىددىن بولۇپ، مۇسۇلمان ۋە دىندار ئادەم ئىدى. بۇ سىسۇ قارانىڭ ئوغلى، بۇ ماموكاينىڭ ئوغلى، بۇ چاغاتاي خاننىڭ ئوغلى، بۇ چىنگىز قائاننىڭ ئوغلى ئىدى.

تۇغلۇق تېمۇرخان ئون بەش ياشلارغا كەلگەندە، ئەمىر بولاجى دوغلاتنىڭ ياردەم دالالىتى ئارقىسىدا، ئاقسۇدا خانلىق تەختىگە ئولتۇردى، بۇ ھەقتە يۇقۇرىدا توختالغان ئىدۇق، ئۇ يىگىرمە تۆت ياشلار چاغىسىدا مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىلۇللا (ئۇنىڭ سىرى پاك ۋە مۇبارەك بولسۇن!)نىڭ قولىدا ئىسلام دىنىنىڭ سائادەت شەربىتىگە ئىگە بولدى، ۋەقەسىنى كېيىن بايان قىلىمىز ــ ئىنشا ئاللا! (ئاللا-سەۋىر قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر!)

بۇ چاغدا ماۋارائۇننەھرى شەھەرلىرى ئۆزبېشىمچىلىق ۋەزىيەتنىڭ چۈشكەن ئىدى. تۇغلۇق تېمۇر ئىككى قېتىم لەشكەر تارتىپ بېرىپ تا قۇندۇزغىچە بولغان جايلارنى ئۆز قولىغا كىرگۈزۈپ ياندى. بۇ چاغدا ئەمىر تېمۇر كوراگانى شەھىرى سەبزىگە ھاكىم ئىدى، ئىستىقبالىغا چىقىپ، ناھايىتى تولا سوغا-سالاملارنى تەقدىم قىلدى. فارامىن دەستۇرى بويىچە، ئۇ ئابائى-ئەجداتلىرىدىن مىراس قالغان ۋەزىرلىك مەنسۇبىگە لايىق ئىدى. ئۇنىڭغا ئىلتىپات قىلىپ سەمەرقەنتتىكى چوڭ ئوغلى ئىلياس خوجانىڭ خىزمىتىدە قويۇپ، ئۆزى پايتەختى ئىلىغا قايتتى. ئاز پۇرسەتتىن كېيىن ئىلياس خوجاخان بىر تەرەپ بولدى. تۇغلۇق تېمۇر خانمۇ بۇ جاھانى مېھنەت غۇرۇرىدىن سارايى جەننەت شاتلىغىغا كۆچتى. بۇ چاغدا ئۇ ئوتتۇز تۆت ياشتا ئىدى، ئىلىدا دەپنە قىلىنىدى. جاھان ئەھلىنى ئوت ئازاۋىدا قويغان بۇ ۋەقە ھىجرى يەتتە يۈز ئاتمىش ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1364 — 1365-يىلى — ت) يۈز بەرگەن ئىدى. خەلق ئارىسىدا، بولۇپمۇ ئىلى شەھىرى ۋە ئەتراپىدىكى جايلاردا شۇ زامانىدىن باشلاپ ئىسلام دىنى شەرىپىتى ئاشكارا بولدى.

لېكىن بۇ يەتتە شەھەر، خۇسۇسەن كاشغەرنىڭ ئەھۋالىغا كەلسەك، ھىجرى ئۈچ يۈز ئوتتوز ئىككىنچى يىلى (مىلادى 943 — 944-يىلى — ت) جانابى ئەنھەززەت سەلىلۇللا ئەلەيھى ۋەسسەلامنىڭ بىشارىتى ئارقىسىدا، ئەبۇ نەسىر سامانى[111] كاشغەرگە كەلدى. بۇ چاغدا كاشغەردە بۇغرا خانلار نەسلىدىن ھارۇن بۇغراخان[112] ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان مەزگىل ئىكەن. بۇ چاغدا ئوغلى سۇلتان ساتۇق ئون ئۈچ ياشتا ئىدى. ئۇ ئاللانىڭ تەۋپىق ھىدايىتى بېرىپ توغرا يولغا باشلىشى، ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ يارىدەم دالالىتى بىلەن مۇسۇلمانلار

گۈرۈھىنىڭ ئىچىدىن ئورۇن ئالىدى، سۇلتان ساتۇقنىڭ دالالتى بىلەن بۇ يەتتە شەھەرمۇ مۇسۇلمان بولۇپ، ھەرقايسى شەھەرلەردە مۇسۇلمانچىلىق ئاشكارا بولدى. ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ ھۆكۈمەتلىرىمۇ بۇنىڭغا تەۋە بولدى، پەقەت خوتەن ئۇلۇغلا ئۇنىڭغا بوي سۇنماي ھىجرى ئۇچ يۈز يەتمىش ئىككىنچى يىلى (مىلادى 982 ــ 983 ــ يىلى ــ ت) ئاران ئىسلام دىنى شەرايىتىگە ئىگە بولدى. مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، بەلكى بۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمرانلىغى بۇغرا خانلارغا تەئەللۇق ئىكەن، تا چىنگىزخان زامانىغچە بۇغرا خانلارنى ئەفراسسىياپ[113] ئەۋلادىدىن ئىدى دىگەن رىۋايەتلەر بار. سۇلتان ساتۇق بۇغرا خانىنىڭ قەۋرە-مازارى ھازىر ئاتۇش دىگەن جايدا.

ئەمدى يەنە ئەسلى سۆزىمىزگە كەلسەك، تۇغلۇق تېمۇر خاندىن كېيىن ئوغلى خىزىر خوجا ئاتا مىراسى پايتەختىگە ئىگە بولدى. بۇ شەرىئەت شوئار، دىيانەتلىك، شىجائەتلىك ھەم باتۇرلۇقتا تەڭدىشى يوق كىشى ئىدى. خەلقنىڭ راھىتىنى ئويلايدىغان ۋە پۇقرا پەرۋەر-لىكتە باراۋىرى يوق ئىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانى بىلەن دوستلۇق ئورنىتىپ، ئۆز قىزى تۇكەل بېگىمنى ئەمىر تېمۇرنىڭ ئەقىدىگە سۇنۇپ، ئۇنى كوراگانلىق مەنسۇپى بىلەن ئۇستۇنلىدى. يۇرتلارنى خاتىرجەم قىلىپ بىجىن[114] تەرەپكە غازاتقا ئاتلاندى. بۇ چاغدا تۇرپان، قاراخوجا، قۇمۇل ئەھلى دىنى ئىسلامدىن بىبەھرى ئىدى. بۇ جايلار خىزىر خوجا قولى بىلەن ئىسلام دىنى شەرايىتىگە مۇيەسسەر بولدى. بىجىنىڭ كۆپ شەھەرلىرىنى بېسۇبلىپ، ئاخىرى شاھادەت شەرىتى ئىچتى. جەسىدىنى ئېلىپ كېلىپ يەمشى دىگەن جايدا دەپنە قىلدى. ئاندىن كېيىن ئوغلى شەمئى جاھان خان

تەختىدە ئولتۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى مۇھەممەت خان تەختكە چىقتى، بۇ چاغدا ئۇ مىرزا ئۇلۇغ بېك رەسمەت باغلىغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئاتۇش ئۇستىدە تاش رابات‌نى بىنا قىلدۇردى. بۇ مۇسۇلمان، مۆمىن دىندار بىر كىشى ئىدى ۋە ياش ئالەمدىن ئۆتتى، دادىسىنىڭ ئايىغىدا دەپنە قىلىندى. ئاندىن كېيىن شىر ئەلى خان تەختكە چىقتى. بۇ قالماقلار بىلەن تولا غازاتلارنى قىلىپ، ئاخىرى بۇ جاھا بىلەن ۋىدالاشتى، ئاندىن كېيىن ئوغلى ئۇۋەيسى خان تەختكە مىندى. ئۇنىڭ ئوغلى يۇنۇس خان ئون ئۇچ ياشتا بولۇپ، تېخى كىچىك ئىدى. ئۇۋەيسى خانىنىڭ ئەمرلىرى ئىرزان بايرىن، مىرەك تۇركمەنلەر باش بولۇپ، ئوتتۇز مىڭ لەشكەر بىلەن بىللە ئېلىپ قېچىپ، سەمەرقەنتتىكى مىرزا ئۇلۇغ بېكنىڭ ئۇستىگە باستۇرۇپ كىردى. ئاردىدا نۇرغۇن قېتىم قاتتىق جەڭ-جىدەللەر بولۇپ ئۆتتى. ئاخىرى مىرزا ئۇلۇغ بېك غەلبە قىلىپ، ئىرزان بايرىن، مىرەك تۇركمەن قاتارلىقلارنى ئوتتۇز مىڭ ئەسكىرى بىلەن باسرۇق قىلىپ ئولجا-ئەسىر قىلىپ، بىرقانچىسىنى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى. يۇنۇس خاننى بولسا ھىراتتىكى دادىسى شاھرۇھ مىرزىنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى ۋە بۇ جايدىن يەنە شىرازغا يولغا سېلىپ، مەۋلانا شەرىپىدىن ئەلىيە-زىدىنىگە[115] تاپشۇردى، بۇ ھەقتە يۇقۇرىدا سۆزلەنگەن ئىدى.

يۇنۇس خان بولسا، ئۆلمە، مولا ۋە دىندار كىشى ئىدى. پادىشا ۋە خانلارنىڭ ئىچىدە، مىرزا ئۇلۇغ بېكتىن قالسا، يۇنۇس خاندىن باشقا ئۆلمە، فازىل پادىشا ئۆتمىگەن بولسا كېرەك دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ پايتەختى تاشكەنتتە ئىدى، خوجا ئەھرار ۋەلىلۇللاغا مۇرىت-مۇخلىس ئىدى، بۇ چاغدا يۇرتلاردا موغۇلىيە ئادەملىرىنى بەزى ئەۋباش-باشباشتاق ئادەملەر ئېلىپ قېچىپ

بېرىپ، ھەرقايسى يۇرتلاردا ساتىدىكەن. جانابى ئەھرارى ۋەلىيۇللا: "بۇنداق مۆمىن، مۇسۇلمان پادىشا ئىسلام پۇقرالىرى سېتىلمەسۇن ۋە ئېلىنمەسۇن" دەپ شەرئىەت ئەمرى بويىچە يۇرت ئۇلۇغلىرىغا ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، بۇ ئەھۋاللارنى قاتتىق چەكلەپ نامە بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ پۇقرالارنى سېتىش ۋە سېتىۋېلىش ئىشلىرى ئاياقلاشتى.

يۇنۇس خان تاشكەنتتە ۋاپات بولدى، ئاندىن كېيىن چوڭ ئوغلى مەھمۇت خان تەختكە ئولتۇردى. بۇ ئون ئىككى يىل خانلىق قىلدى. بۇ ئۆزبېك ئەۋلادىدىن شاھى بېگ خان يەنى مۇھەممەد تىخان شەيبانى بىلەن ئۇرۇشقان ئىدى، شاھى بېگ خان غالىپ كېلىپ، ئۇنى بەش ئوغلى بىلەن شېھىت قىلدى، خوجەندتەكى شەيخ مۇسلىھىددىن شىرازىنىڭ[116] ئايىغىدا دەپنە قىلىندى. ئاندىن كېيىن كىچىك ئوغلى ئەخمەتخان تەختتە ئولتۇردى، بۇنى قالماقلار ئالاجەخان دەپ ئاتايتتى. بۇ تاشكەنتتە تۇرالماي كاشغەردىكى مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئۇستىگە كەلدى، ئۇرۇشتا يېڭەلمەي ئاقسۇغا باردى. لەشكەر يىغىپ باھار پەسلىدە يولغا چىقىپ كاشغەرنى ئالساق دەپ تەرەددۇت قىلىپ تۇرغانىدا، ئەجەل پۇرسەت بەرمەي ئاقسۇدا ۋاپات بولدى. مىرزا ئابابەكرى كېلىپ ئاقسۇ خەلقىنى ئەخمەت خانغا يار بولدى دەپ قەتلىئام، تالان-تاراج قىلىپ، ئامان قالغانلىرىنى كۆچۈرۈپ ئالتە شەھەرگە تارقىتىۋەتتى. ئۇشبۇ سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن ئاقسۇ ئون ئالتە يىل ۋەيران بولۇپ، ھۇقۇشلارنىڭ ئۇۋىسى، دىۋە-پېرىلەرنىڭ ماكانىغا ئايلاندى. ئەخمەت خاننىڭ جەسىدىنى ئالتۇن دەپ ئاتىدى. چۈنكى موغۇللار خانلارنىڭ جەسەتلىرىنى ئىززەتلەپ "ئالتۇن" دەپ ئاتايدىكەن. ھەتتا خانلار، ھاكىملارنىڭ بۇيرۇق،

نىشانە خەتلىرىنىڭ "ئالتۇن نىشان"، "ئالتۇن دەستەك" دەپ ئاتايتتى. ئەخمەت خانىنىڭ تاغىسى ئىسەن بۇقا خانىنىڭ ئالتۇن جەسىدىنى بۇ جايغا قويۇلغان بولۇپ، ئىككى خانىنىڭ قەۋرىسى بىر يەردە ئىدى، خوجا شەھباز خوجام ۋاپات بولغاندا، بىنىنى خوجا ئىسھاقى ۋەلىئۇللا[117] ئۇنى "خانلارنىڭ ئايغىدا دەپنە قىلىڭلار" دەپ ئەمر قىلغان ئىكەن. بۇ چاغدا ئۇنىڭ مۇرىت-مۇخلىسلىرى "خانىنىڭ ئۇستۇن تەرىپىدە دەپنە قىلىمىزمۇ" دەپ سورىغاندا، "خوجا شەھەر بازىنىڭ بېشى خانىنىڭ كۆكرىگى بىلەن تەڭ بولسۇن، چۈنكى خانلارنىڭ ھۆرمىتى زىيادە" دىگەن ئىكەن. نەتىجىدە خوجا ئىسھاقى ۋەلىئۇلانىڭ ئىلتىپاتى بىلەن خوجا شەھبازنىڭ قەۋرىسى دەل مۇشۇ تەرزدە ياسالغان ئىكەن.

ئەخمەت خاندىن ئون سەككىز ئوغۇل يادىكار قالدى، چوڭ ئوغلى مەنسۇرخان بولۇپ، قۇمۇلدىن كورلىغىچە بولغان جايلار ئۇنىڭغا تەئەللۇق ئىدى. كىچىك ئوغلى سۇلتان سەئىدخان بولسا كابۇلدا بابۇر شاھنىڭ قېشىدا ئىدى، بۇ بىرمۇنچە ئادەم بىلەن كېلىپ ئەنجانىنى ئىلكىگە ئېلىپ، بۇ جايدا ئۇچ يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئاندىن كېيىن يەتتە شەھەرگە بارساق ئوبدان بولارمىكىن دەپ مەسلىھەت قىلىشىپ، دوغلات، دوختۇي، بارلاس، جۇراس قاتارلىق توققۇز تەبەقە ئۇرۇغدىن تۆت مىڭ نەپەر نامدار باھادۇر-مەردانىلەر بىلەن كاشغەرگە چۈشتى. بۇ چاغدا ئەمىر خۇدايدادنىڭ نەۋرىلىرىدىن مىرزا ئابابەكرىنىڭ كاشغەر ۋە يەتتە شەھەرگە پادىشا بولغانلىغىغا قىرىق سەككىز يىل بولۇپ قالغان مەزگىل ئىدى. بۇلار ئارىسىدا ئۆزئارا جەڭ قىرغىنچىلىق بولۇپ، ئاخىرى مىرزا ئابابەكرى باراۋەرلىك قىلالماي قېچىپ بەدەخشان تاغلىرىدا يوق بولدى. بۇ

يەتتە شەھەرنىڭ تەختى سەلتەنەتى سۇلتان سەئىدخانغا قارار تاپتى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا غەزىنە، ياراق-جابدۇق، چاھارپاي ۋە باغۇ-ۋارانلىرى ھەددىدىن زىيادە تولا ئىدى. خەلقە قىلغان زۇلۇم-جەبرىسى بۇنىڭدىنمۇ دەھشەت ئىدى. ئەگەر بىر ئادەمدىن سەللا گۇنا-ئەيپ ئۆتسە، ئۇ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، بارلىق مال-مۇلكىنى غەزنىگە ئالار ئىدى. بەلكى ئۇنىڭ ئۇرۇغ-قاياشىلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، "سېنىڭ ئۇرۇغۇڭدىن بۇ ئادەم مۇنداق ياماق ئىشلارنى قىلدى" دەپ بىر بانا قويۇپ، بار-يوقىنى تامامەن بۇلاپ ئالار ئىدى. مىرزا ئابابەكرى پادىشاھنىڭ زالىم پادىشا ئۆتكەنلىگى توغرىسىدا ھېچقانداق تارىخ كىتاۋىدا مەلۇمات يوق ئىدى. ئەگەر ھەركىمنىڭ ھەۋىسى تۇغۇلۇپ، مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلەي دىسە "تارىخىي رەشىدى»گە نەزەر سالغاي.

بۇ يەتتە شەھەر دەل مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە سۇلتان سەئىد خانغا قارار تاپتى. ھەرقايسى شەھەرلەردىكى، مەيلى ئاقسۇلۇق ياكى باشقا شەھەرلىك ئارزۇمەنت ئادەملەرنى كۆچۈرۈپ ئاقسۇدا ئورۇنلاشتۇردى ۋە بۇ جاينى ئاۋات قىلدى. شۇ سەۋەپتىن ئاقسۇنىڭ ئادەملىرى بىر بىرى بىلەن ئىتتىپاق ئەمەس. چۈنكى ئۇلار يۇقۇرقىدەك چاچقۇن ۋە پاراكەندە ئادەملەردىن جەم بولغان ئىدى. سۇلتان سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ غەزنە بايلىغىنى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى. ھەممە ئادەم مال-دۇنياغا بىھاجەت ۋە بىنىياز بولدى. «تارىخىي رەشىدى»نىڭ مۇئەللىپى مەرھۇم مىرزا ھەيدەر كوراگانى (خۇدا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلۇق قىلسۇن) ئۆز كىتاۋىدا: "ئۇ چاغدا مەن ئون ئالتە ياكى ئون يەتتە ياشلاردا ئىدىم. پۇل ۋە دۇنياغا ئانچە ھەۋىسىم يوق ئىدى. شۇنداقتىمۇ تەقسىماتتا ماڭا نەق دۇنيادىن باشقا يەنە ئون

يەتتە مىڭ قوي تەگدى، لېكىن مال-دۇنياغا ھەۋىسى بار ئادەملەرگە قانچىلىك تەككەنلىگنى ۋە غەنىمەت مال ھەم ئولجىنىڭ قانچىلىك كۆپ ئىكەنلىگنى بۇنىڭدىن قىياس قىلىپ بىلگىلى بولىدۇ" دەپ يازغان ئىدى.

سۇلتان سەئىدخان (ئاللا ئۇنىڭ گۇناسىنى كەچۈرگەي!) مۇسۇلمانلارنىڭ ئاجىز ۋە خاراپ بولغانلىغىنى بىلىپ ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ مال-دۇنياغا بىھاجەت بولغانلىغىنىمۇ سېزىپ، بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئون يىللىق باج-خىراجىنى پۇقرالارغا ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ: "ئون يىلغىچە پۇقرالاردىن بىر نەرسە ئالماڭلار، سالماڭلار، پۇقرالارمۇ بەرمىسۇن" دىگەن مىسلى كۆرۈلمىگەن ۋە ئالەمنى قايىل قىلدۇرىدىغان ئىتائەت يارلىغىنى جاكالدى. بەش يىلغىچە ئەسكەرلەرنىڭ ئەھۋالى ياخشى ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن كېيىنچە ئۇلار خاراپ ۋە ۋەيرانچىلىققا يۈزلەندى، ھەتتا ئۆتنە ئېلىپ كېۋن ئۆتكۈزۈشكىمۇ مەجبۇر بولدى، شۇنداق قىلىپ ئۇلار ئالتىنچى يىلنىمۇ ئۆتكۈزدى. ئۇلار يۇرتىتا بىرنىمە دىيىشكە يول تاپالمىدى. خان بولسا يارلىغىدىن يانمىدى. ئاخىرى دۆلەت ئەركانلىرى مەسلىھەتلىشىپ "جاھان پانا، بۇ يەتتە شەھەرگە بەقەر (كالات) يىلى كەلگەن ئىدۇق، ھازىر ئات يىلى كىرىپ، بىز كەلگىلى ئون يىل بولدى. پۇقرالاردىن باج-خىراج ئالساق يارلىق بولالمىكەن" دەپ تۆت يىلنى تاشلاپ، ئالتە يىلنى ئون يىل دەپ ھىساپلاپ خانغا مەلۇم قىلدى، خان ماقۇل بولۇپ يارلىق قىلدى. شەرىئەتكە مۇۋاپىق باج-خىراج ئالدى، يارلىق-نىشانلىرىغىمۇ پالانى يىلى دەپ يازدى. پۇقرالارمۇ شۇ يىلنى ھىساپقا ئالدى. باشقا شەھەرلەردىن بۇ يەتتە شەھەرنىڭ يىل ھىساۋى تۆت يىل ئەۋۋەل بولۇشىدەكى سەۋەبىمۇ دەل

مۇشۇنىڭدا، ئەمما تارىختىكى يىلناملىرى ئوخشاش. سۇلتان سەئىد-خان يىگىرمە ئىككى يىل خانلىق قىلدى. قىرىق توققۇز يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى، بۇ ھىجرىيىنىڭ توققۇز يۈز ئوتتۇز توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1532 ــ 1533 ـ يىلى) بولۇپ، يارىكەنتتە دەپنە قىلىندى.

ئاندىن كېيىن ئوغلى ئابدۇلرەشىت خان تەختكە چىقتى. بۇ شجائەتتە تەڭدىشى يوق، ساخاۋەت ۋە دىيانەتتە ناھايىتى ئۇستۇن بىر پادىشا بولۇپ، موللا، فازىل ، شائىر بولۇپ، پارسچە، تۈركچە نەزمىلەرنى ياخشى ئېيتار ئىدى، مۇزىكا ئىلمىدە گويىاگى فىساغورۇس (پىپا گورۇس ـ ت) [118] ئىككىنچى ئىدى. «ئىشرەت ئەنگىز» (خوشاللىق قوزغىغۇچى ــ ت) دىگەن بىر مۇقام ئىختىرا قىلدى. بۇنىڭ دەۋرىدە ۋىلايەت تەرەپتىن خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۋار [119] (ئاللا ئۇنىڭ سىرىنى پاك ۋە مۇبارەك قىلسۇن!) كەلدى. سۇلتان ئابدۇل-رەشىت خان بۇ زاتقا ئىرادە ۋە ئىشەنچ باغلاپ، بىرمۇنچە ياخشى ئىشلارنى قىلدى، مىرزا ھەيدەر كوراگانى بىننى مىرزا مۇھەممەت ھۇسەيىن كوراگانى ئالى دەرىجىلىك ئابدۇلرەشىت خانىنىڭ مەشھۇر نامىغا بېغىشلاپ تارىخ يېزىپ، ئۇنى «تارىخىي رەشىدى» دەپ ئاتىدى. ئابدۇلرەشتخان قىرىق توققۇز يىل ئۆمۈر كۆردى. يىگىرمە يەتتە يىل خانلىق قىلدى. ھىجرى توقققۇز يۈز ئاتمىش توققۇ-زىنچى يىلى (مىلادى 1561 ــ 1562 ـ يىلى) ۋاپات بولۇپ، يارىكەنتتە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئابدۇلكېرەم خان تەختتە ئولتۇردى. ئادالەتلىك بىلەن يۇرتلارنى ئاۋات قىلدى، زۇلۇمنى يوق قىلدى. ياماڭ ئادەملەرنى بەربات قىلدى ۋە "ئابدۇلكېرەم ئادىل" دەپ شۆھرەت تاپتى. ئوتتۇز ئۈچ يىل خانلىق قىلدى. ھىجرى مىڭىنچى يىلى (مىلادى 1591 ــ 1592 ـ يىلى) ۋاپات بولۇپ،

یارکەنتتە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ بىر ئىنىسى سوپىي سۇلتان كاشغەرگە ھاكىم ئىدى. يەنە بىر ئىنىسى مۇھەممەت سۇلتان ئاقسۇغا ھاكىم ئىدى. بۇنى ئاقسۇدىن يارکەنتكە ئېلىپ كېلىپ خان كۆتەردى. بۇ ھەم پادىشا، ھەم دەرۋىش كىشى ئىدى. خان بولۇپ سەككزىنچى يىلى ۋىلايەت تەرەپتىن مۇرشىتلىكىنىڭ ھەقىقى ۋارىسى ۋە لايىغى بولغان خوجا ئىسھاق بىننى مەخدۇم ئەززەم (ئاللا ئۇنىڭ سىرىنى پاك ۋە مۇبارەك قىلسۇن!) كەلدى. مۇھەممەت سۇلتان بۇنىڭغا ئىرادەت ۋە ئىشەنچ باغلاپ، نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى پەيدا قىلدى، تەپسىلى بايان قىلساق سۆزىمىز مەقسەت تەرەپتىن يىراقلايدۇ. مۇھەممەت سۇلتان يەتمىش يىل ئۆمۈر كۆردى، ئون سەككز يىل خانلىق قىلدى. ئاندىن ئوغلى زىيائىددىن ئەخمەت خانلىقتا ئولتۇردى. ئۇچ يىلدىن كېيىن ئۆز ئادەملىرى بارچۇقدا (مارالۇبشدا ــ ت) شېھىت قىلدى ۋە "خان شېھىت" دەپ مەشھۇر بولدى، ئاندىن كېيىن ئوغلى ئابدۇللەتىپ سۇلتانىنى خان قىلدى، ئۇ ئون ئىككى يىل خانلىق قىلدى، يىگىرمە ئالتە يېشىدا ۋاپات بولدى. ئاندىن كېيىن پولات خان، مەھمۇت خانلار ئۆز ئەھۋالى بويىچە خان بولۇپ، ئۆزئارا ماجرالارنى باشلىدى.

ئەلقىسسە، مۇندىن كېيىن ئابدۇلرەشىت خانىنىڭ توقۇزىنچى ئوغلى ئابدۇلرەھىم خان مەنسۇر خانىنىڭ دەستۇرى بويىچە قۇمۇلدىن كورلىغچە بولغان جايلارغا خان ئىدى. مەزكۇر ئابدۇلرەھىم خانىنىڭ بىرىنچى ئوغلى ئابدۇللاخانغا خانلىق تېگىپ تەخىتى سەلتەنەتكە ئىگە بولدى. بۇ چاغدا تارىخ ھىجرى مىڭ قىرىق سەككزىنچى يىلى (مىلادى 1638 ــ 1639 ـ يىلى) بولۇپ، ئۇ ئوتتۇز ئىككى يىل ئاباغى ـ ئەجداتلىرىنىڭ پايتەختىدە ئولتۇردى. ئابدۇللاخان شجا ـ

ئەت ـ باتۇرلۇقتا تەڭداشسىز، ھەممەت ۋە ساخاۋەتتە كەڭ قولـلۇق پادىشا ئىدى. لېكىن يەنە رەھىمسىز، زالىم، پەيلى يامان، جاھىل، ئادا ـ ۋەتچى، گۇمانخور ئادەم ئىدى. ئۇ بۇرۇنقى خانـلاردىن قالـغان ئىشەنچلىك، ياخشى نىيەتلىك، دۆلەتخـۇار بەگـزادە ۋە مىرزىـلار ھەتتا ئۆزىگە باش ئەككەنلەردىنمۇ گۇمانلىنىـپ، ئۇلارنى يۇرتـىدىن قوغلىدى. بەزىـلىرىنى ئۆلتـۈردى. ھەتـتا ئـۆز ئىنىـسى ئىسـمائىل سۇلتان، ئىبراھىم سۇلتانلارنىمۇ قوغلـىدى. بىر ئىنىسـىنى ئۆلتۈرۈ ـ ۋەتتى. ھېچقانداق ئادەمگە ئىشەنمىدى. بەلكى ئۆز پەرزەنتلىرىدىنمۇ گۇمانلانـدى. پەرزەنتـلىرىـمۇ دادىسـىدىن خاتـىرجەم بولالمـىدى. قىسقىسى، يۇرتلارغا قىرغىزلارنى ھاكىم قىلـدى، قوي ساري بـىينى كاشغەرگە ھاكىم قىلدى، ئولجاتاي بىينى ئاقسۇغا ھاكـىم قىلـدى، خوجايار بىينى كۇچارغا، ئالتە قۇرتقا بىينى ئۈچتۇرپانغا، چىرىـكى (چىرىكچى) بىينى بۇگۇرگە، ئاللا يار بىيى بىنـنى ساتـىم بىيـنى خوتەنگە ھاكىم قىلدى. مەنسەپنىڭ تولىسـنى قىرغـىزلارغا بەردى. ئاخىرى قىرغىزلار ۋە يۇرتلاردىنمۇ گۇمان قىلـدى، ناھەق قانـلارنى تۆككەچ، ئۆزىدىن خاتىرجەم بولالماي، ئىلاجسىز مەككە مۇئەززىمەگە بارىمەن دەپ، ۋىدالـشـىپ يولـغا راۋان بولـدى. يۇرتـىنى ئوغـلى يولباس خانغا تاپـشۇردى. بۇ ۋاقتـىدا تارىـخ ھىجرىـنىڭ بىر مىڭ سەكسەنىنچى يىلى (مىلادى 1669 ـــ 1670 ـ يىلى) موغۇلىيە پايتەختى يولباس خانغا تەئەللۇق تاپتى. بىرنەچچە يىلـدىن كېيـىن بۇمۇ بىر تەرەپ بولدى. ئاندىن كېيىن ئەمەكلـىرى ئىسـمائىل خـان بىنـنى ئابدۇلرەھىم خان تەختتە ئولتۇردى. پۇقرالارنىڭ ئۇستـىگە ئادالەت نۇرىنى چاچتى. ھەممە پۇقرا خاتـىرجەم بولۇپ يۇكـسەك تۇرمۇشـقا ئىگە بولدى.

بۇ خانىڭ زامانىدا ۋىلايەت تەرىپىدىن مەخسۇمى ئەزەمنىڭ پەرزەنتى ۋە نەۋرىسى خوجا يۈسۈپ خوجام ۋە ئۇنىڭ ئوغلى خوجا ھىدايىتۇللا (مەشھۇر ئىسمىلىرى خوجا ئاپاق) قاتارلىق ئىككى ئادەم كاشغەرگە كەلدى.[120] ئىسمائىل خان خوجا يۈسۈپ خوجامغا ئىناۋەت ۋە ئىرادە باغلىدى. بىر يانا بىلەن سەيىدلەر ئارىسىدا ۋە مۇرتىلەر ئىچىدە، يۇرتلار ئوتتۇرىسىدا قارىمۇ-قارشىلىق ۋە جىدەل-ماجرالار پەيدا بولدى. چۈنكى، جانابى سەيىد مەخسۇمى ئەزەم، ئىسمى شېرىپلىرى خوجا مۇھەممەت خوجەكى (ئالىلا ئۇنىڭ سىرىنى پاك ۋە مۇبارەك قىلسۇن!) دىن رۇكىن تەرىقەتتە تۆت ئوغۇل يادىكار قالغان ئىدى. بۇلار خوجا كالان، خوجا مۇھەممەت ئىمىن ۋە خوجا دوستى، خوجا ئىسھاقلاردىن ئىبارەت.

خوجا ئىسھاقنىڭ ئانىسى ئەسلى كاشغەرنىڭ ئىپتىۋارلىق ئۇلۇغ-لىرىدىن بولغان سۇلتان ساتۇق بۇغراخان غازىنىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى ۋە مەخسۇمى ئەزەمنىڭ خوتۇنلىرى ئىچىدە ئەڭ كىچىگى بولۇپ، فازىل ۋە كامالەتى زىيادە ئايال ئىدى. بۇ يەتتە شەھەر زىمىنىغا ئالدى بىلەن ئىسھاقى ۋەلىيۇللا قەدەم تەشرىپ قىلغان ئىدى. بۇ چاغدا مۇھەممەت خان خانلىق تەختىدە ئۇرغان مەزگىل ئىدى. ئۇ خوجا ئىسھاققا مۇرىت-مۇخلىس بولۇپ، مەرتىۋە-كامالەت ھاسىل قىلدى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ يۇرت-پۇقرالىرىمۇ خوجا ئىسھاققا مۇرىت-مۇخلىس بولۇپ كەلگەن ئىدى. خوجا ئىسھاقتىن كېيىن، ئۇلار يەنە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا مۇرىت-مۇخلىس بولدى. ئۇلار خوجا ئىسھاقنىڭ نەۋرىلىرى خوجا شۇئەييۇپ خوجا ۋە دانىيال خوجامغا مۇرىت-مۇخلىس بولغان زامانلاردا، خانلىق نۆۋىتى ئىسمائىل خانغا كەلگەن ئىكەن.

بۇ كۆنلەردە ۋىلايەت تەرەپتىن مۇھەممەت ئىمىن خوجامنىڭ پەرزەنتلىرى خوجا يۈسۈپ خوجام، نەۋرىسى خوجا ئافاق ئىككىسى كاشغەرگە كەلدى. ئىسمائىل خان: "خوجا شۇئەييۇپ بىلەن خوجا دانىيال ئىككى پىرزادەمىز بولسا تېخى ياش ۋە كىچىك، خوجا يۈسۈپ خوجامنىڭ يېشى چوڭ ئىكەن، ھەممىلىرى بىر دەرەخنىڭ شېخى ۋە مۇۋىسى ئىكەنلەر" دەپ خوجا يۈسۈپ خوجامغا ئىناۋەت قىلدى. مەزكۇر ئىككى خوجا زادىلەر: "ئەي خان، ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ بىزنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمىزغا مۇرىت-مۇخلىس بولۇپ كەلگەن ئىكەنلا. ئەمدى بىزنى تاشلاپ خوجا يۈسۈپ ئاغىمىزغا ئىناۋەت قىلىپلا" دەپ خاپا بولۇپ خانغا ئەرز قىلدى. خان دىدىكى: "پىر زادىلىرىمىزنىڭ كۆڭلى رەنجىمەسمىكىن دەپ خىيال قىلغان ئىكەنمەن، ھىلىمۇ ئۆزلىرى بىزگە باش، ھەممىزلا ئەرۋاھى ھەزرەتلىرىگە (ھەزرەتلىرىنىڭ روھلىرىغا ــ ت) يۈزلىنىپ تەۋەججۇ قىلساق (ئىستىخارە قىلىپ باقساق ــ ت)، ئۇنىڭدىن قانداق ئىجازەت بولسا شۇنىڭغا قاراپ ئىش تۇتساق" دەپ پۇرسەت ئىجازەت بەردى. كېچىسى ئىسمائىل خان چۈش كۆردى. چۈشىدە بىر چوڭ تۆگە ئىككى تايلاقنى قوغلاپتۇ. مەزكۇر ئىككى تايلاق ئۇشتۇمتۇت ئارقىغا يېنىپ بۇغرا تۆگە بىلەن ئېلىشىپتۇ. ئاخىرى بۇغرا تۆگە ئۆزىنى چەتكە ئېلىپتۇ. نەتىجىدە ئىسمائىل خان ئويغىنىپ كېتىپتۇ. خوجا يۈسۈپ خوجام باشلىق خوجا زادىلەرگە مۇراقىبەدە (روھى تەۋەججۇدە ــ ت) خۇددى مۇشۇنىڭغا ئوخشاش ۋەقە يۈز بېرىپتۇ. خوجا يۈسۈپ بۇ جايدا تۇرۇشنى مۇناسىپ كۆرمەي، ئوغلىنى ئېلىپ كاشغەرگە راۋان بولدى ۋە ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنىڭ روھى قۇشلىرى ئالەم باقىغا ئۇچۇپ كەتتى، كاشغەردە دەپنە قىلىندى. خوجا ئافاقمۇ

بۇ جايدا تۇرالماي سەپەرنى ئىختيار قىلىپ ئىلى شەھىرىگە كەتتى.

بۇ چاغدا ئىلى شەھىرىدە جۇراس نەسلىدىن بولغان قۇن تەيجى[121] دېگەن بىر مۇناپىق قالماق بارلىق قالماقلارغا، ھەتتا خاقانى چىنىنىڭ بەزى رايونلىرىدىن تۇركستانغىچە بولغان جايلارغا ئۆز ھۆكۈمىنى جارى قىلاتتى ۋە تۆرە دېگەن نام بىلەن خۇددى خان ۋە پادىشالارغا ئوخشاش مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ھەر دائىم چىشلىرىنى بۈلەپ، ئىشتىھاسىنى توغرىلاپ تۇرماقتا ئىدى. دەل مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە خوجا ئافاق قۇن تەيجىگە ئۆزىنى تاشلاپ: "ماڭا چېرىك بەرسىڭىز، ئالتە شەھەرنى سىزگە تەۋە قىلىپ ئىلكىڭىزگە ئۆتكەزسەم" دېگەن مەزمۇندا ئەرز قىلدى. قۇن تەيجى ناھايىتى خوشال بولۇپ بىر مۇنچە چېرىك قوشتى. ئافاق خوجا قالماق قۇن تەيجى مۇشرىك (خوداغا شىرىك-لىك قىلغۇچى ــ ت) نىڭ مۇددىئا ۋە ياردىمى ئارقىسىدا، يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىسمائىل خاننى ئائىلە تاۋابئاتلىرى بىلەن قوشۇپ ئىلىغا كۆچۈرۈپ چىقتى. بۇ ھىجرىيىنىڭ بىر مىڭ يىگىرمە ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1613 ـ يىلى) ئىدى[122].

ئافاق خوجا بۇ يەتتە شەھەرگە ئىگە بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. قالماقلاردىن غالدان سىرىن[123] دېگەن بىر كىشىگەمۇ چوڭ مەنسەپ بېرىپ، يەنە بىرقانچە قالماقنى يار ۋە ھەمدەم قىلىپ يەتتە شەھەر ئىشلىرىدىن خەۋەر ئالىدىغان قىلدى. قالغان قالماقلار بولسا ئىلىغا يانىدىغان بولدى. بۇلار قۇرۇق يېنىشىنى مۇناسىپ كۆرمەي، يۇرت ـ يۇرتلاردىن بۆز ـ خام يىغىدۇرۇپ، قالماقلارغا ئەھۋالىنىڭ يېتىشچە تەقدىم ۋە ئىنئام قىلدى. لېكىن بۇ چاغلاردا يەتتە شەھەردە پۇل يوق ئىدى. پۇلنىڭ ئورنىدا بۆز ـ خامنى ئىشلىتەتتى. قالماقلار

هەر يىلى بۇنداق بۆز-خامنى تەمە قىلاتتى. بەرمەي بولمايتتى. بۇ سېلىق-تۆلەملەرنىڭ مىقدارى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى. ئۇ زامانىدا بۇنداق يامان ۋە نالايىق مەجبۇرىيەتلەر مۇسۇلمانلارنىڭ زىممىسىگە چۈشەتتى.

ئەي ئەزىز يارەنلەر! ئۇ زامانىنىڭ سەيىد پىشۋالىرى ۋە باشلامچىلىرى ئۆز هۆكۈمرانلىغى ئۈچۈن دىنسىز-مۇشرىكلارنىڭ خىزمىتىنى لازىم تۇتۇپ، ئىسلام پادىشالىرى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ئۈستىگە كاپىرلارنى ئولتۇرغۇزغاندىن باشقا، يەنە زۇلۇم، قەبىھ ئىشلارنى پەيدا قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ پۇل ۋە مال-دۇنياسىنى كاپىرلارغا ئېلىپ بېرىپ، بەش كۈنلۈك دۇنياغا مەغرۇر بولۇپ ئۆتۈپتۇ. بۇ زامانىنىڭ قاراچۇق ئاۋام بەگلىرى، تۆكچى-تىلماچ ئەمەلدارلىرىنى يامان دەپ شەك-شۇبھايەتكە قالداقمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولمۇن. خۇداۋەندەكبىرىم ئۇلارنىڭ ئىنساپ ۋە دىيانەتلىرىنى پاكىز ۋە زىيادە قىلغاي، ئامىن!

سۆزنىڭ هاسلى شۇكى، بۇنداق يامان نالايىق ئىشلار تا هىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىرىنچى يىلغىچە (مىلادى 1864 — 1865-يىلغىچە)، يەنى راشىدىن خوجام زامانىغىچە باقى ۋە جارى بولۇپ كەلدى. خوجا ئافاق بىرنەچچە يىل هۆكۈم سۈرۈپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئاندىن ئوغلى خوجا ئەخمەت خوجام ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسەپ هۆكۈمران بولدى. بۇ زامانىدا ئىسمائىل خانىنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن خان باش كۆتىرىپ، خوجا ئەخمەت خوجام بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ، قۇن تەيجىنىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپ هۆكۈمران بولدى. بۇ چاغدا قۇن تەيجى چېرىك ئەۋەتىپ، بۇ يەتتە شەهەرنى ئىككىنچى قېتىم قولغا كىرگۈزدى. خوجا ئەخمەت خوجامنى ئىلىغا ئېلىپ

چىقىپ كەتتى. مۇھەممەت ئىمىن خانمۇ بۇ جايدا تۇرالماي ئۆزىنى ئالاي تەرىپىگە ئالدى ۋە بۇ جايدىكى قىرغىزلار ئۈنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى.

بۇنىڭدىن كېيىن بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمىتى خوجا ئىسھاقى ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرىسى خوجا دانىيال خوجامغا تاپشۇرۇلدى. بۇ قالماقلار بىلەن بىرلىشىپ يۈرت سورايدىغان بولدى. خوجا دانىيال خوجام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئوغلى خوجا ئابدۇللا خوجام تەختتە ئولتۇردى، بۇ خوجامنىڭ دەۋرىدە تولا ئوبدانلىق بولدى. بۇ چاغدا «سىيەر شېرىف[124]» خوجا ئابدۇللا خوجامنىڭ نامىدا تۈركى تىلغا تەرجىمە قىلىندى. ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى خوجا ياقۇپ خوجام تەختتە ئولتۇردى ۋە "خوجا جاھان" دىگەن لەقەپ بىلەن ئاتالدى، ئۇنىڭ بىر ئىنىسى خوجا يۈسۈپ خوجام كاشغەرگە ھاكىم بولدى. يەنە بىر ئىنىسى خوجا خامۇش خوجام ئاقسۇغا ھاكىم ئىدى. خوجا ئەبەيدۇللا خوجام خوتەندە ئىدى. قالماقلار ھەرقايسى خوجامنىڭ بىردىن ئوغۇللىرىنى ئىلىدا باريمتاي قىلىپ ساقلار ئىدى. خوجاملار ھەر يىلدا بىر نۆۋەت ياكى ئىككى نۆۋەت تارتۇق-ھەدىيە-لەرنى ئېلىپ ئىلىغا چىقىپ، مەزكۇر تۆرەگە تازىم سالاملارنى قىلىپ كۆرۈنۈش بېرىپ، جاۋاپ بولغاندا يېتىپ كېلىپ، ھەرقايسىسى ئۆز جاي-ماكانلىرىدا تۇراتتى.

خوجا يۈسۈپ خوجام ئوچۇق كېڭەشلىك، تازا تەدبىرلىك كىشى ئىدى. تولا سوغا-سالاملار بىلەن ئىلىغا چىقىپ، قۇن تەيىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتۈپ، ھىلە-تەدبىرلەر بىلەن خوجا زادىلەرنى ئاجرىتىۋېلىپ، ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن يۈرتىغا راۋان بولدى. مۇزات داۋىنىغا يېتىپ كەلگەندە، تۆرە پۇشايمان قىلىپ، يارلىغىدىن يېنىپ،

خوجالارنى ياندۇرۇپ كەلسۇن دەپ كىشى ماڭدۇرغان ئىكەن. خوجاملار بۇ كەلگەن ئادەملەرگە بويى سۇنماي، داۋانىنى مەھكەم ئېتىپ، ئاقسۇغا كېلىپ، ئۆتكەن ۋەقەلەرنى شەھەر-شەھەرلەرگە خەۋەر قىلىپ، "ھەر بىرىڭلار ئۆز شەھىرىڭلاردىكى قالماق نەجىسلارنى بۇ پاك زېمىندىن يىراق قىلىپ، گەدەنلىرىگە ئىسلام قىلىچ-نىڭ تېغىنى ئايىماي ئۇرۇڭلار" دەپ خەت ئەۋەتتى. خەت يېتىپ بارغان ھامان ھەممە قارا خانلارنى تاۋابىئاتلىرى بىلەن يوق قىلىپتۇ. ئۇ زامانداا قالماقلارنى "قارا خان"، مۇسۇلمانلارنى "ئاق خان" دەپ ئاتايدىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ شەھەرلەردىكى كاپىرلارنى يوق قىلىپ، ئەمىر ئىتائىتىدىن چىقىپ، ئىسلام شېرىپىنى يېڭىۋاشتىن ئاشكارا قىلدى. قۇن تەيجى ئۆزىنى راستلاپ ئىنتىقام ئالغىچە يوقلۇق خەلۋەتخانىسىدىن ماكان تۇتتى.

قۇن تەيجىنىڭ ئورنىغا ئوغلى داباچى تۆرە بولدى. ئۇنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بىر ئوغلى بار ئىدى، بۇنىڭ جامائەت ۋە ئەل-ئۇلۇسى كۆپ ئىدى. ئۇ كىچىك ئوغلىنى تۆرە قىلماقچى بولۇپ تۇرغاندا، توساتتىن جەدەل-ماجرا پەيدا بولدى. دۆلەت ئەركاندارلىرىمۇ ئىككى پىرقە بولۇپ، قالماقلار ئىچىدە جەڭ-جەدەل باشلاندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئامۇرسانا ناملىق شۆھرەتلىك بىر قالماق باھادۇر بار ئىدى. ئۇ ۋاقىتنى غەنىمەت بىلىپ خاقانى چىنىنىڭ خىزمىتىگە بېرىپ خاقانغا: "موغۇلستان يۇرتىنى ئولۇغ خانغا تەۋە قىلىپ بەرسەم، ماڭا چېرىك ياردەم بېرىلسە" دەپ ئەرز قىلغاندا، خاقان خوشال بولۇپ چېرىك قوشتى. ئۇ ئىلى چېگرىسىغا يېتىپ كەلدى، داباچى بۇنىڭغا باراۋەرلىك قىلالماي، ئىمكانىيەتىنىڭ بېرىچە غەزىلىرىنى ئېلىپ بىرنەچچە تۆزىنى يىگەن ئىشەنچلىك ئادىمىنى ھەمرا

قىلىپ قېچىپ چىقتى. ئۇ نەگە بېرىشىنى بىلمەي، ئاخىرى بۇرۇن قۇن تەيجى تەرىپىدىن ئۇچتۇرپانغا ھاكىم قىلىپ بەلگىلەنگەن خوجەسى بېك دېگەن بىر مۆتىۋەر كىشىدىن ۋاپا ۋە ئۈمىت ئىزدەپ ئۇچتۇرپانغا كەلدى. خوجەسى بېك ئىستىقبالىغا چىقىپ ئىززەت ۋە ھۆرمەتلەردىن كېيىن ئۆز ئوردىسىغا چۈشۈردى. ئۇنىڭ ئۇچ يۈز ئادىمىنى ھەر بىر جايغا تارقىتىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ، ياخشى زىياپەتلەرنى ئۆتكۈزدى.

خوجەسى بېكنىڭ ھىلە-تەدبىرى زىيادە كىشى ئىدى. تۆرەنى ئوردىسىغا باغلاپ ئالدى ۋە ئادەملىرىنى چۈشكەن جايلىرىدا باغلاپ، ئۇنىڭ غەزنە بايلىقلىرىغا ئىگە بولدى. بۇ چاغدا ئىلىغا خىتاي چېرىگى كەلگەنلىكى ئاڭلانغان ئىدى. ئۇ بۇ كاپىر ئەجىسىنى كەلمەكچى كاپىر ناپاكقا سوغا قىلىپ ئېلىپ بارسام، مۇندىنمۇ ياخشى ئىش بولامدۇ دەپ قارار قىلىپ، داباچىنى ئۆزى بىللە ئېلىپ يولغا راۋان بولدى. ئۇ تىكەسكە يېتىپ بارغاندا خىتاي چېرىگىنىڭ ئۇلۇغى بىلەن كۆرۈشتى ۋە ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلدى. خىتاي چېرىگىنىڭ ئۇلۇغى: "ئەي خوجەسى بېك، بۇ تۆرەلەر ئۇلۇغ خانىنىڭ چوڭ دۈشمىنى ئىدى. ياخشى ۋاقىتدا ئېلىپ كېلىپسىز، ئەمدى ئۆزىڭىز ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمىتىگە ئېلىپ بېرىپ، ئۆزىڭىزنى مەلۇم قىلىپ يانغايسىز" دەپ ئالاھىدە ئەرز يېزىپ ئادەم قوشۇپ بېيجىڭغا ماڭدۇردى. ئۇلۇغ خان خوجەسى بېكنىڭ بۇ خىزمىتى كۆڭلىگە ياقىقانلىغى ئۈچۈن، ئۇنى ۋاڭلىق مەنسۇبى بىلەن جۇلدۇجاساق قىلىپ يارلىق قىلدى.

نەزم:

تۇتتىلەر داباچىنى تارتىق قىلىبان خوجەسى،

ئاندىن كېيىن خوجەسى بېكنىڭ ئوغلى قادىر بىلەن ۋاڭلىق مەنسۇبلىرىگە يەتتى. چىن خاقانى ئالدىدا جۇڭتاڭ ۋەزىرلىرى باراۋەر-رىدە ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن ئۆزىنى ئوتتۇرىدى ۋە خاس ۋەزىرى قاتارىدىن ئورۇن ئالدى. ئاندىن كېيىن ئوغلى ئابدۇلمۇئمىنبېك، يەنى مەشھۇر ئىسىملىرى كۇچى بېك ۋاڭلىق مەنسۇبىگە يەتتى. بۇ خانىنىڭ ئوغلى بىلەن ئەيىۋنگە مۇيتىلا بولۇپ، نالايىق ئىشلارنى پەيدا قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلۇغ خان خاپا بولۇپ ۋاڭلىغىنى بىكار قىلىپ، ھەققىنى غەزىنىگە سالدى ۋە "لى فايا" (لى فايۇەن — ت) تاپشۇردى. شۇنداقلا قەدىمدىن بۇيانقى "لۇايەن" (لى پەنيۇەن — ت) قائىدىسى ۋە رەسمىيەتلىرى بويىچە خوجەسى ۋاڭنىڭ ۋاڭلىغىنى تۆت ھەسسە قىلىپ، ئۈچ ھەسسە ۋاڭلىق ھەققىنىمۇ غەزىنىدە قويۇپ، بىر ھەسسىنى ئۆمەكزادىلىرى ئابدۇلرەھمان بېگىمگە يارلىق قىلغان ئىكەن.

ئابدۇلرەھمان بېگىم ۋاڭلىق مەنسۇبىگە ئۇلانغاندىن كېيىن يارکەنتنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. تولا ياخشى ئىشلارنى بەرپا قىلىپتۇ. بۇ كىشىنىڭ ئەقىدە-ئىخلاسلىرى پاكىز، ئىنئام ۋە ئېھسانلىرى زىيادە ئىدى. بىر قېتىم تەرىقەت ئەھلىنىڭ غەۋسىيە[125] گۇرۇھىدىكى بىر ئىشانغا بىر قېتىمدىلا بىر يۈز ئون بىر يامبۇ نەزىر-ھەدىيە بەرگەن ئىكەن. باشقىلارنىڭ نەقىل قىلىشچە، يەركەنتكە ھاكىم بولغان چاغدا بىر كاتتا سوراق ئىشى بولۇپ، ھەمە خان، ئامبال ۋە مەنسەپدار خىتايلار، بېك، ئاخۇنلار يامۇلغا يىغىلىپ تۇرغان ئىكەن. بۇ كۈنلەردە ھاۋا ناھايىتى سوغۇق مەۋسۇمى بولۇپ، ئاپتاپ

دەلۇە بۇرچىدا تۇرغان ۋە قىشنىڭ شىددەتلىك شۇرغانلىرى، بەھمەن (شەمسىيە 11 ـ ئاي ـــ ت) ئېيىدىكى قاتتىق شامالار قوزغالـغان بىر مەزگىل ئىدى. مەزكۇر خان، ئامبالىلار سوراق ئورنىغا چىقالماي، ھايال بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، ئەسلىدە ھامان مەدرىسىدىن چىقماي ئىلىم ئۇگىنىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، شېئىرىيەتـ چىلىكتە زېھنى ـ ئىدرەكلىرىنى ئويىنىتىپ، غەزەل ـ ناخشىلارنى پەيدا قىلىپ يۈرگەن مۇھەممەت نىياز ئاخۇنۇم دېگەن بىر كىشى بۇ سوراقنى تاماشا قىلىپ كۆكۈل ئېچىش ئۈچۈن كەلگەن ئىدى. بۇنى ـــ بۇ كىشىنى ۋاك بېگىم كۆرۈپ چاقىرتىپ: "سىز مەدرىسىدە ياتقان تالىپ بولسىڭىز، بۇنداق يەرگە نىمە ئۈچۈن چىقتىڭىز" دەپ سىياـ سەتكە ئالدى ۋە زاكىلىق قىلغان ئاھاڭ بىلەن يۇمشاققىنا قىلىپ، "سىزنى ئوبدان شېئىر ئېيتىدۇ دەپ ئاڭلىدىم، قېنى بۇ سوغاق توغرىلىق بىر نەرسە دېسىڭىز" دەپ مېھرىبان بولغاندا، ئۇ ھىچ ھايال قىلمايلا بۇ نەزمىنى ئوقۇدى:

مۇزلادى كەشمىر قولىدا كاڭكىرە كاڭدا خىتاي،
بېككە تىترەك چۈشتى ئاخۇن مۇزلادى، گاھ توڭلادى.

ئۇ بۇ ئۇسلۇپتا ئون نەچچە بېيىتنى، كەينى ـ كەينىدىن توختاتماي ئېيتقان ئىكەن. بېك ناھايىتى خوش بولۇپ، تەھسىن ـ ئاپىرىن ئوقۇپ "مېنىڭ ئېتىمنى مىندۇرۇپ قويۇڭلار" دەپ ئېتىنى ئىنئام قىلىپتۇ. ئاتنىڭ ئۇستىدىكى ئىگەر ـ جابدۇق، جۇگەن ـ نوختا ۋە يوپۇق ـ قۇشقۇن قاتارلىقلار ناھايىتى تولۇق بولۇپ، ۋاڭلىق جەرەكە ـ مەرتىۋىسىگە لايىق ئىدى. شائىر ئاتنى مىنىپ مەدرىسىگە كىرىپ، ئات ۋە ئىگەر ـ جابدۇقلىرىنى قىممىتىگە سېتىپ، يەنە ئىلىم بىلەن

شۇغۇللانغان ئىكەن. دەمەك، ۋاڭ بېگىمنىڭ بۇ خىل ياخشى سۈپەت-لىرى ۋە نامى-نىشانلىرى ھەققىدىكى مەدھىيىلەر تولا ئىدى.

ئابدۇلرەھمان ۋاڭ بېگىمدىن كېيىن مۇھەممەت ئەزىز بېگىم ۋاڭلىق مەنسۇبىگە يېتىپ، خوتەننى سوراپ ئۆتۈپتۇ. يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان مولاّ مۇھەممەت نىياز ئاخۇنۇم (ئالالا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن!) «تارىخى رەشىدى»نى بۇ ۋاڭ بېگىمنىڭ نامىغا بېغىشلاپ تۇركى تىلغا تەرجىمە قىلىپ، نۇرغۇن لەقەپ ۋە سۈپەتلەرنى بايان قىلىپتۇ. بۇ ۋاڭ بېگىمدىن ئىككى ئوغۇل يادىكار قالدى، بۇلار مۇھەممەت ئىمىن بېگىم ۋە ئابدۇلۋاھاپ بېگىملەر ئىدى. مۇھەممەت ئىمىن بېگىم ۋاڭلىق مەنسۇبىدە ئۆتتى. ئوغلى يوق بولغانلىقتىن ئابدۇلۋاھاپ خان بېگىمنىڭ ئوغلى ئابدۇلقادىر بېگىمگە ۋاڭلىق مەنسۇبى يەتتى. بۇنىڭ مەشھۇر ئىسىملىرى ۋاڭ خوجامدۇر.

ئەلقىسسە، ئامۇرسانا خاقانى چىنىنىڭ مۇددىئا ۋە يارىدىمى ئاستىدا ئىلى تەۋەسىنى قولغا كىرگۈزدى. خاقان مەنسەپدارلىرى قالماقستان يۇرتلىرىنىڭ ھەربى ۋە مەمۇرى ھۆكۈمرانلىغىنى تامامەن ئامۇرسانانىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردى. جۇملىدىن بۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش تەرەددۇتىغا كىرىشتى. ئىلىدا خوجا ئافاق ئەۋلادىدىن خوجا بۇرھانىدىن دېگەن بىر سەيىد كىشى بار ئىدى ۋە ئاق تاغلىقلارنىڭ ئۇلۇغ پىشۋاسى ئىدى. ئاق تاغلىقلار تايىپىسى خوجا ئىسھاقنىڭ نەۋرىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زامانىدا، قارا تاغلىقلارنىڭ دەستى ۋە تەئەددىسىدىن ئازار يېگەنلىگىنى ئۇنتۇمىغان ئىدى. شۇڭلاشقا ئامۇرسانا قاتارلىقلار "سەيىد بۇرھانىدىننى باش قىلىپ، يەتتە شەھەرگە ئەۋەتسەك، بۇ جاي ئاسان قولغا چۈشەمدىكىن" دەپ مەسلىھەت قىلىشىپ، ئۇنى نۇرغۇن قوشۇن

بىلەن يولغا سالدى. بۇ ئاقسۇغا كېلىشى بىلەنلا ئاق تاغلىقلار ئىستەقبالىغا چىقىپ، ئاقسۇنى ئۆتۈنۈپ بەردى. بۇلار بۇ جايدىن ئۆتۈپ ئۇچتۇرپاننى ئىگەللىدى.

خوجا يۈسۈپ خوجام بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ، كاشغەردىكى ئوغلى خوجا سىدىق خوجامنى باش قىلىپ لەشكەر ماڭدۇردى. ئۇچتۇرپاندا تۇلا جەڭ-جىدەللەر بولدى. ئاقئوت ئىسلام چېرىكى ئۆز ئىچىدىن پاراكەندە بولۇپ كاشغەرگە قاراپ ماڭدى. خوجا يۈسۈپ بىتاپ ئىدى. لەشكەر يېتىپ بارغىچە ئۇنىڭ روھى تۇتى قۇشلىرى بۇ تار قەپەزدىن ئالەمى بالاغا (ئۇستۇنكى ئالەمگە — ت) پەرۋاز قىلدى. كاپىرلار ئۇلارنىڭ كەينىدىن بېرىپ كاشغەرنى ئالدى. ئاندىن كېيىن ياركەنت ئۇستىگە باردى. بۇ جايدا بىرقانچە قېتىم غەلبە ۋە مەغلۇبىيەتلەر يۈز بەردى. ئاخىرى خوجا جاھان خوجام ئۇرۇشتا ئۆزىنى چەتكە ئالدى. ئارقىسىدىن ئادەم ئەۋەتىپ تۇتۇپ كېلىپ، تەئەللۇق تاۋابىئاتلىرى بىلەن قوشۇپ شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. بۇ تەتۇر ماڭىدىغان پەلەك چەرخى خوجا ئىسھاقى ۋەلىيۇللانىڭ ئەۋلادىغا قانداق ھادىسە-ۋەقەلەرنى كەلتۈرگەنلىگىنى بايان قىلىشقا ئىككى تىللىق قەلەم ۋە ئەقىل ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئاندىن كېيىن خوتەننىمۇ ئۆزىگە تەۋە قىلدى.

ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئەللىك ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1836 — 1837-يىلى — ت) بۇ ئالتە شەھەر ھۆكۈمىتىنى بۇرھانىددىن خوجامغا تاپشۇردى[126]. خىتاي ۋە قالماق چېرىكلىرى ئۆز ماكان-مەنزىلىگە قايتىپ، ئاز قىسمى قالدىغان بولدى. ئىلىدىكى خىتاي چېرىكلىرىمۇ ئۆز يۇرتىغا يېنىپ، بىر قىسمى توختايدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن يۇرتتا تىنچلىق ۋەزىيەت پەيدا بولدى. بۇ چاغدا

ئامۇرسانانىڭ دىمىغىنى دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتكە بولغان غۇرۇرى بۇزۇپ، ياخشىلىق قىلغانغا شۈكرى قىلماي، ئىلىدىكى بېيجىڭ ئەھلىنى تامامەن يوق قىلىپ، ئۆز ئالدىغا تۆرە بولۇپ ھۆكۈمنى جارى قىلدى. بۇ خەۋەرنى ئالتە شەھەردىكى بۇرھانىددىن خوجام ئاكىلاپ، ئىتائەت بەلۈغنى نىسيان (ئۆتۈنۈش—ت) تەكچىسگە ئېلىپ قويۇپ، مۇستەقىل پادىشا بولۇپ، باغلانغان ئىتائەت يىپىنى ئۈزۈپ، باشقىدىن ئۇلۇغ بولۇپ، ئۆزىگە "خان خوجام" دەپ لەقەپ قىلدى. يارلىق ۋە پەرمانلىرىغمۇ بۇ لەقەپنى يازدى.

فەغفۇرچىنى بۇ ئەھۋالنى ئاكىلاپ، ئىككىنچى قېتىم چېرىن ماكىدۇرۇشقا يارلىق قىلدى. چېرىكلەر ئىلى تەۋەسىگە كېلىپ ئامۇرسانا بىلەن قاتتىق جەكىلەرنى قىلدى، ئامۇرسانا باراۋەرلىك قىلالماي سىبىرىيە دىگەن جايغا ئۆزىنى ئالدى ۋە مۇشۇ تەرەپتە ھالاكەتكە ئۇچرىدى.

خاقانى چىن بىلەن موڭغۇل-قالماقلار ئوتتۇرىسىدا، قەدىمدىن بۇيانلا جەڭ-جىدەللەر ۋە ئاداۋەتلەر بولۇپ تۇراتتى. خاقانى چىن ئىلى ئەھلىنى قىرغىنچىلىقىغا سالدى. بىرمۇنچە ئادەم جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن قېچىپ، قىرغىزلار ئىچىگە كەتتى. ئىلىنى سەرەنجام قىلغاندىن كېيىن، ئىككى مىڭ چېرىكنى كۇچارغا ماكىدۇردى. بۇ چاغدا خان خوجام پادىشا كاشغەر، ياركەنت، خوتەنىدىن ئون مىڭ لەشكەر راسلاپ ئاقسۇ ئارقىلىق كۇچارغا كېلىپ، بېيجىڭ ئەھلىنىڭ ئالدىغا بېرىپ يولىنى توساپ تۇرغان ئىدى. ئۇشتۇمتۇتىلا ئىلىدىن ئىككى مىڭ لەشكەر كېلىپ قالدى. ئاردىدا قاتتىق جەڭ-مۇھاربىلەر بولدى. بېيجىڭ ئەھلى ئاز بولغانلىغى ئۈچۈن باراۋەرلىك قىلالماي تۇرغان پەيتتە، ئون مىڭ خاقان چېرىگى تۇرپان يولى ئارقىلىق

كۇچارغا يېتىپ كەلدى. تولا مۇھاربە-جەڭلەر بولۇپ، بۇلار ئاخىرى غالىپ كەلدى، ئىسلام چېرىگى زىيانغا ئۇچراپ، بۇرھاندىن خان خوجام پادىشا باراۋەرلىك قىلالماي، مۇقۇر يولى ۋە جاڭگال ئىچى بىلەن يارکەنتكە قاراپ قاچتى. بىجىن ئەھلى كۇچارنى ئىگەللەپ، كۆپ ئادەمنى ھالاك قىلدى. ئاندىن ئۆتۈپ ئاقسۇنى قولغا كىرگۈزۈپ، ناھايىتى تېز سۈرئەت بىلەن يارکەنتكە باردى. خان خوجام پادىشا تولا ئۇرۇش-جەڭلەرنى قىلىپ، يەنە باراۋەرلىك قىلالماي، خوتەن تەرەپكە قاچتى. كاپىرلار خوتەنگە باردى. خان خوجام پادىشا بۇ يەردىمۇ باراۋەرلىك قىلالماي بەدەخشان تەرىپىگە يۈزلەندى. خىتاي لەشكىرىنىڭ ئۇلۇغى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ بەدەخشان ئۇلۇغىغا خەت يازدى. بىرنەچچە نەسلى يامان ئەسكى ئادەم خان خوجام پادىشانىڭ بېشىنى كېسىپ ئېلىپ كېلىپ مەنسەپدارلارغا تاپشۇردى. بۇ مەنسەپدارلار ئۇنى تۆمۈر قەپەزگە سولاپ بىجىندىكى خانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ باردى ۋە شەھەر-شەھەرلەرگە ئەۋەتىپ، كىشىلەرگە سەيىر-تاماشا قىلدۇرۇپ نامىنى چىقاردى.

بۇ يەتتە شەھەرنى سەرەنجام قىلغاندىن كېيىن، يەتتە شەھەردە قىرىق مىڭ چېرىك تۇرغۇزۇشقا ھۆكۈم قىلدى. لېكىن ئىلىنى ئىگەللىگەن چاغدا بىر مىليوندىن ئارتۇق ئادەمنى ھالاكەتكە گىرىپتار قىلغان ئىدى. نۇرغۇن ئادەم تەرەپ-تەرەپكە قېچىپ، ئىلى ئەتراپىدا ئادەم گۇرۇھى ئاز قالغان ئىدى. شۇڭلاشقا، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئىلىدا ئورۇنلاشتۇردى. بۇ تايىپىلەر ھەرقايسى شەھەر ۋە كەنتلەردىن ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئۈچۈن، "تارانچى" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى ۋە بۇ ئادەملەرمۇ

گۈپايە قىلماي، بىجىن تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم كۆچۈرۈپ گېلىپ بۇ جايلاردا ئورۇنلاشتۇردى.

يەنە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ قېتىمقى پاراكەندە-چىلىكتىن كېيىن، ئىلى خەلقى خاقانى چىنىنىڭ ئەمىر ئىتائىتىدىن چىققان چاغدا، ئىلى زىمىنىنى ئوروسىيە بېسىۋالغان ئىدى. بىجىن ئەھلى يېتىپ كەلگەندە، ئىلى ئادەملىرى قورقۇپ، ئۆزىنى ئوروسىيە ھىمايىتىگە تاشلاپ، تامامەن ئوروس ئىچىگە كۆچۈپ كەتتى. ئىلى زىمىنى يەنە خالى قالدى. شۇڭلاشقا ئالتە شەھەر ئادەملىرى، بولۇپمۇ كاشغەر ئەھلى ئۆز ئىختىيارى بىلەن كۆچۈپ بېرىپ، تېرىقچىلىق قىلىپ، بۇ جاينى يەنە ئاۋات قىلدى.

ئەي زامانە ئەھلى! بۇ زامانە ئەھلىنىڭ پېئىل-ئەتۋارلىرىغا سىناق كۆزۈڭلەر بىلەن قاراپ كۆرۈڭلەركى، گەرچە ھەممە مۇسۇلمان بىر دىن ۋە بىر مەزھەپتە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئىككى پىرقە ھەتتا بىرقانچە تايىپىلەرگە بۆلۈنۈپ، بىر بىرىگە ھەسەت-ئاداۋەت قىلىشىپ، بىر تايىپە بىر سەيدىكە ئىناۋەت-ئىتتىھەت قىلىشىپ، يەنە بىر سەيدىكە ئىنكار ۋە ئاداۋەت كۆرسىتىپ، ئۆزىگە "ئاق تاغلىق" ياكى "قارا تاغلىق" دەپ ئات قويۇپ، ئۆزلىرىنى ھالاكەت-زىلالە-لەتكە سېلىپ، ئىتتىپاقسىزلىق قىلىپ، بۇ يۇرتلارنى ۋە يۇرت ئادەملىرىنى قالماقتا ياكى خىتايغا تەۋە قىلىپ بېرىپتۇ. ھەتتا بۇنداق ئەقىدە ۋە نالايىق ئىشلارنى ئۆزىگە لايىق ۋە مۇناسىپ كۆرۈپ، بۇ ئىشلارنىڭ يامان ۋە شۇملۇغىنى ئايرىپ ئالالماپتۇ، بەلكى بۇ جاھىل، ۋاپاسىز ۋە مەككار سوپىلار ئۆزىنىڭ بۇ قىلغان ئىشلىرىدىن ھايا ياكى نومۇسمۇ قىلماپتۇ. لېكىن بەزى مەخدۇمزادىلەرنىڭ ئەسلى تەبىئىتىدە بىر بىرىگە بولغان دۇشمەنلىك ياكى ئاداۋەت يوق ئىدى. بۇ ئىشلار

ئۇلارنىڭ خام ۋە ئەقلى گەم مۇرىت-مۇخلىسلىرىنىڭ شۇملۇغىدىن پەيدا بولغان بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا بۇ ساغلام نەسەپلىك زاتلار-نىڭ ھەممىسىنىلا ئوخشاش كۆرۈپ، ئاداۋەت ۋە ئۆچمەنلىك قىلماسلىق لازىم. مۇناپىقلىق قىلمىغانلارنىمۇ مۇناپىقلىق قىلدى دەپ ئېغىز ئېچىش،ئەلۋەتتە توغرا بولمايلا قالماستىن، بەلكى كىشىنى ئاللا-نىڭ ئازابىغا گىرىپتار قىلىدۇ. «ھەددىس شېرىپ»دىمۇ "ئېتىقادسىزلىنىڭ بۇزۇلۇشىدىن خۇدادىن پاناتىلەيمىز." دېگەن سۆز بار.

ئافاق خوجامنىڭ ئەۋلادىدىن بۇرھانىدىن خوجام شاھادەتلىكىگە يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ پەرزەنتى خوجا سالىخ خوجام يەنى بەزىلەرنىڭ مەلۇماتى بويىچە، ئۇ يەنە سامساق خوجام دەپ ئاتالغان بولۇپ ، بۇ كىشى فەرغانە ۋىلايىتىگە قېچىپ كەتكەن ئىدى. بۇ دادىسىنىڭ قىساس-ئىنتىقامىنى تاما قىلىپ نەچچە قېتىم كاشغەرگە كەلدى. لېكىن مۇرادىغا يېتەلمەي يانىدى. بۇنىڭ پەرزەنتى خوجا جاھانگىر خان تۆرەم بىرنىمە قىلىپ مۇرادىغا يەتتى. بۇنىڭ زىكرى كېيىن كەلگۈسىدۇر. بۇ چاغدا ئەگەر ئەنجان تەرەپتىن خوجامىلار كەلسە، ئاق تاغلىقلارنىڭ جاھان ئاپىتىۋى چىقىقانىدەك بولۇپ، خوشال-خورام بولۇپ كېتەتتى. قارا تاغلىقلار بولسا بېيجىڭدىكى خوجاملارغا نەزىر-ھەدىيە ئەۋەتىپ مەدەت تىلەيتتى. بۇ خوجاملار-دىن كۆك چاي تەۋەرۈك قىلىپ سوغا-خالتا كېلەتتى. بۇلار بۇنى تەۋەرۈك چاي دەپ ناھايىتى ئەزىز-ئېتىۋار بىلەن قارايتتى. بۇ ۋەقەلەرنى كېيىن يەنە ئۇچتۇرپان زىكرىدە بايان قىلىمىز ئىنشا ئاللا. (ئاللا بولسا سەۋرە قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر!) دېمەك، ئاق تاغلىق ئەھلى بىلەن قارا تاغلىق ئەھلى تا بۇ زامانىدىمۇ بىر بىرىگە قارشى ئىدى، بۇ تايىپىلەر كاشغەردە ناھايىتى كۆپ، ھەر ئىككى

تايىپىنىڭ ئېتىقادى خاتا ۋە بەھۇدىدۇر. نەزىم:

شۇكۇرۇللا فارىخ ئولدۇم مەن قارا، ئاق تاغدىن،
نە ئۇچۇنكىن مۇڭە يەپدۇرمەن شەرىئەت باغدىن.

ئەلقىسسە، خانلارنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچكەن، قالماقلارنىڭ يارديمى ئاستىدا خوجاملارنىڭ دۆلەت چىرىغى يانغان زامانىدىن باشلاپ، بۇ خوجاملار بەزىدە تەرىقەتنىڭ زىكىر ۋە پىكىر يولى بىلەن ئىبادەت قىلىپ، ئالىلادىن مەدەت تىلەشكە شۇغۇللانسا، بەزىدە ئەيشى-ئىشرەت، نەغمە-ناۋا ۋە چاي بىلەن بەزمە قىلىپ، نەپسىپەرۋەرلىكە شۇغۇللىنىپ كەتكەنلىكلىرى ئۇچۇن، پۇقرا ۋە خالايىقنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئالمايتتى. شۇڭلاشقا، بەزى غەيۋەت-شىكايەتچى سۇخەنچىلەر ۋە ئىچىدىن ياماق شەيتان سۇپەتلىك ئادەملەر ئۇلارغا يېقىنلىشىپ، ئۆزىنى ناھايىتى ئىخلاسلىق كۆرسىتىپ، تاشقىرىغا چىقىش بىلەنلا ھەر بىرى خۇددى ئاچ بۆرە شەكلىگە كىرىپ، بۆرە قويغا چاپقاندەك، پۇقرالارنىڭ مال-مۇلكىگە، ھەتتا ئۇلارنىڭ جان-ئىمانىغا قاتتىق زۇلۇم سېلىشقا باشلىدى. بۇ تايىپىلەر "ئۇششاق" دەپ ئاتالدى. ئاتا-بابالىرىدىن تارتىپ جەينىمازدىن قويماي سەجدە-ئىبادەت بىلەن ئۆمۇر ئۆتكۈزۈپ كەلگەن خوجاملارمۇ يۇرتدارلىق ئىشىدىن ۋە سىياسەت رەۋىشىدىن خەۋەرسىز ئىدى. شۇڭلاشقا، پۇقرالارنىڭ ئەھۋالى خاراپ ۋە ۋەيرانچىلىققا يۈزلەندى. ھەتتا ئۇلار ئۆيماكانلىرىدا ئارام ئالالماي ۋە تۇرالماي جاڭگال-جەزىرىلەرگە قېچىپ كېتىپ كۇن ئۆتكۈزىدىغان دەرىجىگە يەتتى. كېچىلىرى مەخپى ئۆيلىرىگە كېلىپ، تاپقانلىرىنى غىزا-تاماق قىلىپ يەپ، قازان-تاۋاقلىرىنى ساقلىيالماي، بۇلاق ۋە چوڭقۇر يەرلەرگە تاشلاپ، ئەسلا كىشىگە كۆرۈنمەي جېنىنى ساقلايدىغان بولدى. يۇرتدارلىق ئىشلىرىدىن

ئاقەتلىرى تاق بولۇپ، چىداشقىمۇ ھېچ دەرمان قالمىدى.

دەل مۇشۇنداق بىر ۋەزىيەتتە، بىرنەچچە يىراقنى كۆرگۈچى ھەم ئىلگىرى دەۋر سۈرۈپ دۆلەت-مەنسەپ تۈتۈپ، كېيىنچە خار ۋە بى ئېتىۋار بولۇپ، پۇقرالىق كوچىسىغا كىرىپ قالغان ۋە ئاددى خەلق قاتاردىن تۆۋەن ھەم قەدىرسىز ئورۇن ئالغان بەزى قەدىمقى بەگلەرنىڭ ئەۋلادى ئۆزئارا مەسلىھەت قىلىشىپ، "قەدىمدىن بۇيان يۇرت سوراپ كەلگەن خانلار بۇلۇڭ-پۇشقاقلارغا ئولتۇرىدىغان بولدى، بۇلۇڭ-پۇشقاقلاردا ئولتۇرۇپ كەلگەنلەر بولسا خان بولدى. پۇقرالار ھەيران ۋە سەرسان بولدى. ئەڭ ياخشى مەسلىھەت شۇكى، بىز بىرنەچچە كىشى خاقانىنىڭ خىزمىتىگە بارساق، ئەرزىمىزنى ئېيتىپ چېرىك تەلەپ قىلساق، ئەگەر چېرىك بەرسە، بىز شۇ ئىقلىمغا تەۋە بولۇپ، يىراق-يېقىن دۇشمەنلەردىن قوتۇلساق. تاكى بىر ئىقلىمغا تەۋە بولماي تۇرۇپ يۇرتىمىز ئاۋات، بالا-پەرزەنتلىرىمىز تىنچ-ئامان بولالمايدىكەن" دەپ قارار توختىتىپ، ئالتە ياكى يەتتە جان كىشى كېپىشلىرىنى تەتۇر كىيىپ يولغا راۋان بولدى. بىرنەچچە ۋاقىتتىن كېيىن قاراۋۇلچىلارغا ئۇچراشتى. قاراۋۇلچىلار ئۇلارنى بىر قارادىن يەنە بىر قاراغا ئېلىپ بېرىپ، فەغفۇرچىن خاقانى بىلەن كۆرۈشتۈردى. خاقان بۇلارنىڭ ئەرزىنى ماقۇل كۆرۈپ، نۇرغۇن چېرىك قوشۇپ بەردى. ئۇلار كەلگەندىن كېيىن بۇ يەتتە شەھەر جەڭ-جىدەلسىزلا خاقانى چىنىنىڭ ئەمرىگىتائىتىگە كىردى. خاقانى چىنى بۇ ئالتە جان كىشىنىڭ ھەر بىرىگە ۋاڭ، گۇڭ، بەيسى، بەيلى قاتارلىق چوڭ مەنسەپلەرنى جۇلدۇ-جاساق قىلىپ، ھەر بىرىنىڭ خىزمىتىگە بىرنەچچە ئۆيلۈك ئادەم تەيىنلەپ، ھەر يىلى غەزنىدىن كۆموش، ۋەزىپە-مائاش بېرىدىغان بولۇپ،

هەر بىرىنى ھەرقايسى شەھەرگە ھاكىم قىلىپ توختاتتى. ئىلگىرى خاقان بۇ زىمىنغا مۇقىم ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغدا، بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ھاكىملىغى مەزكۇر بەگلەرنىڭ ئەجداتلىرىدىن باشقا ئادەملەرگە ناھايىتى كەمدىن كەم نېسىپ بولاتتى.

بۇ دۆلەتكە ئۇلانغان ئالتە جان كىشىنىڭ بىرى مىرزا ھىدى بەيسى بېگ ئىكەن. بۇنىڭ ۋەقەخەۋەرلىرى يۇقۇرىدا بايان قىلىندى. يەنە بىرى چېرىكچى بېگ بولۇپ، بۇ كىشىگىمۇ بەيسىلىك نېسىپ بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ سېتىۋالدى بېگ ۋە ئاق بېگ دەپ ئىككى ئوغلى بار ئىدى. سېتىۋالدى بېكىكە بەيسىلىك مەنسۇبى يېتىپ، يارىكەنتنى سوراپ ئۆتتى. ئاندىن ئوغلى موھەممەت ئابدۇللا بېگ بەيسىلىككە يېتىپ، ئاقسۇ ۋە يارىكەنتنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. بۇنىڭ نەۋرىسى مۇھەممەت مۇسا بەيسى بېگ ئاقسۇ زىمىنىدىكى ئاقيار دىگەن جايدا تۇرىدۇ ۋە ئاباغى-ئەجداتلىرىنىڭ مەنسۇبىنى تېپىپ ئالالماي يۇرۇپتۇ. ئاق بېگ ئىلغا ھاكىم بولۇپ، ئاقسۇ، يارىكەنت قاتارلىق جايلارغىمۇ ھاكىم بولۇپ سوراپ ئۆتۈپتۇ. ئاندىن ئوغلى مۇھەممەت يۈسۈپ بېگىم ئالدى بىلەن ئىلغا، ئاندىن يارىكەنتكە ۋە ئاخىرىدا سايرامغا ھاكىم بولۇپ دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ. ئوغلى مۇھەممەت ئابدۇللا بېگ ئىشىك ئاغالىق مەنسۇبى بىلەن ئۆتتى. بۇنىڭ ئەۋلادى كۆپ. دۆلەت-مەنسەپكە ئېرىشكەنلەرنىڭ يەنە بىرى بايلىق گاداي مۇھەممەت گۇڭ ئىكەن. بۇ ئالدىدا كاشغەرنى، ئاندىن ئۇچتۇرپانىنى سوراپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئوغلى ئىبراھىم بېگ ھەم گۇڭ بولۇپ، ئۇچتۇرپانىنى سوراپ ئۆتۈپتۇ. ئاندىن كىيىن گۇڭلۇق ئىنسى مۇھەممەت مۇسا بېكىكە ئۆتۈپتۇ. ئاندىن ئوغلى مۇھەممەت تالىپ بېگ گۇڭلۇق مەنسۇبىگە يېتىپ شەھىيار (شايار ــ ت)نى سوراپ

ئۆتتى. ئاندىن ئوغلى ئەھمەت بېك گۈك بولدى، ئاندىن ئوغلى مۇھەممەت سىدىق بېگىم گۈكلۈق مەنسۇبدە ئىززەت ۋە ھۆرمەت-لەرگە سازاۋەر بولدى. قالغانلىرىنىڭ ئەۋلادى ۋە نام-نەسەپلىرى روشەن مەلۇم بولمىغانلىقتىن، بۇ جايدا بايان قىلىنمىدى.

خاقان بۇ ئالتە جان بەگنىڭ سۆزىتىنى قىلدۇرۇپ، ئۇششاق تالدا بىر كاتتا بۇتخانا بىنا قىلدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ سۆزەتلىرىنى قويدۇرۇپ: "بۇ بەگلەرنى يەتتە شەھەرنىڭ ئىگىسى تەرىيىگەردارى ۋە ساقلىغۇ-چىسى قىلىپ مەنسەپ بەردىم، مۇندىن كېيىن يەتتە شەھەرگە ئۆتكەن مەنسەپدارلار بۇ بەگلەرنى يوقلاپ ئۆتسۇن" دەپ يارلىق قىلغان ئىكەن — ئاغزىغا تاش ساپال تۇپراق تولسۇن! تا ئىسلام بولغىچە بۇ بۇتلار بار ئىدى. ھەرقانداق مەنسەپدار ياكى سودىگەر-مەيمەچىلەر بىجىن تەرەپتىن كېلىپ بۇ بۇتخانا بار مەنزىلگە يەتكەندە، ھامان ئاتتىن چۈشۈپ ياكى قونۇپ، ئۆز ئادەت-رەسمى بويىچە قەغەزلەرنى كۆيدۇرۇپ ۋە نەچچە قېتىم باش ئۇرۇپ دوئاقىلاپ، بۇ سۆرەت بۇتلاردىن مەدەت-ياردەم تىلەپ، ئاندىن ئۆتىدىكەن. ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا، گۇناغا لايىق بولىدىكەن. بۇ بۇتخانىنى "ئۇلۇغ ئۆي" دەپ ئاتايدىكەن. بۇ بەگلەرنىڭ ئەۋلادىمۇ "بىزلەر ئۇلۇغ ئۆي ئادەملىرىنىڭ ئەۋلادىدىن بولىمىز" دەپ پەخر-لىنىپ ماختىنىدىكەن.

ئىسلام ئېچىلغاندىن كېيىن بۇ بۇتخانىلار بۇزۇلدى. بەگلەر يەنە پۇقرالىق كوچىسىغا كىرىپ قالدى. ئون تۆت يىلدىن كېيىن يەنە خاقان ئەھلى ئاتا يۇرتلىرىغا يەنە مالىك ۋە ساھىپ بولدى. فەغفۇر-چىندىن "مېنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىمغا خىزمەت قىلىپ كەلگەن ئادەملەر بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئۆزى ياكى ئەۋلاتلىرى بارمۇ، بۇنى سوراپ

تەكشۈرۈپ بىلىندۈرۈلسۇن" دەپ يارلىق كەلدى. بۇ بەگلەرنىڭ ئەۋلادىمۇ بۇرۇنقى خانلار بەرگەن يارلىق، ھۆججەت ۋە ئاساس خەتلەرنى ساقلىغان ئىكەن. بۇلار بۇ ھۆججەتلەرنى مەلۇم قىلىپ، ئابائى-ئەجداتلىرىدىن مىراس قالغان مەنسەپلىرىنى تاپتى. گەرچە ئۇلار يەنە نەچچە پۈشتى ۋە نەچچە يۈز يىللارغىچە ئۇلۇغ خانغا بېرەر خىزمەت قىلغانلىغى مەلۇم بولمىسىمۇ، لېكىن خانلار تەرىپىدىن بۇرۇن بەلگىلەنگەن مائاشلىرىنى ھەر يىلى ئېلىپ تۇرىدىكەن. ھەر ئۇچ يىلدا بىر قېتىم خانىنىڭ خىزمىتىگە بېرىپ، تازىم-ئېھتىراملىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ تۇرىدىكەن. ئۇلارنىڭ پەرزەنت-نەۋرىلىرىمۇ ئەسىر-دىن ئەسىرگىچە تىنچ-ئامان ۋە خاتىرجەملىك بىلەن بەلگىلەنگەن مائاشلىرىنى ئېلىپ "تارخان"لىق دەۋلەت-ئىززىتى بىلەن ياتىدىكەن. فەغفۇرچىننىڭ ئۇلۇغ ۋە كاتتىلىغىنى شۇنىڭدىن قىياس قىلىش لازىمكى، بىر قېتىم قىلىنغان خىزمەت بىلەنلا بۇنداق مەنسەپ ۋە مەنپەئەتكە يەتكىلى بولار ئىدى.

ئەي مالىكۇل مۇلۇك! پادىشالىق ھەقىقىلىغى ساڭا خاسدۇر. ھەقىقى پادىشا پەقەت سەندۇرسەن. بۇ بەندىلىرىڭنىڭ ئەللىك-ئاتمىش يىل ئىچىدە قىلغان بەندىچىلىك خىزمىتىنى ئۇلۇغ دەرگاھىڭدا بىر قېتىم بولسىمۇ قوبۇل ئەيلەپ، پۇراقلىق جەننىتىڭدىن ئورۇن بېرىپ، جامالىڭنى كۆرۈش دەۋلىتىنى ھاسىل قىلىپ، ئۇلارنىڭ گۇناھىغا باشتىن-ئاخىر ئەپۇ قەلەمىڭنى سۈرسەڭ، بۇ سېنىڭ قۇدرەتلىك ۋە يېتىشكەن كۆچۈڭ ئالدىدا ھېچقانداق ئەجەپ ئەمەس. سەن بەندىلىرىڭگە مېھرىۋانلىق ۋە شەپقەتلىك كەلتۈرەلەيسەن، ئۇلۇغلۇق قىلالايسەن. ئەي رەھىم قىلغۇچىلارنىڭ رەھىملىكىرەگى ۋە ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغراغى، يا ئەررەھمە ئەر راھمان، ئامىن!

5

خوجا جاهانگىر خان تۆرەمنىڭ بۇ يەتتە شەھەرگە ئىستىلا تاپقان ۋەقەلىرى، مۇھەممەت ئەلى خانىنىڭ كاشغەرگە كېلىشى، كاشغەرنىڭ پەتىھى بولۇشى، نۇرغۇن قارا چېرىكلەر كېلىپ ئىككىنچى قېتىم يەتتە شەھەرنى ئىگەللىشى، جاهانگىر خان تۆرەمنى تۇتۇپ بىجىنغا ئېلىپ ماڭغىنى ۋە كۆپ مۇسۇلمانلارنى ئولجا-ئەسىر قىلىپ خىتاي مەملىكىتىگە ئېلىپ كەتكىنى، مۇھەممەت ئەلى خان (ئالا ئۇنىڭ گۇناھىنى كەچۈرگەي!) ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىر چۈشكەن مۇسۇلمانلارنى فەغفۇر-چىنىدىن تىلەپ ئېلىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ سۆزىبايانى

رىۋايەت ئاسار (رىۋايەتلەردىن ئەسەر يازغۇچىلار ــ ت) ۋە ناقىلان ئەخبار (نەقىل قىلىپ خەۋەر بەرگۈچىلەر ــ ت)لەرنىڭ كەينى-كەينىدىن بەرگەن رىۋايەت ۋە خەۋەرلىرىدىن مۇنداق مەلۇم ۋە مەزمۇن بولدىكى، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئوتتۇز توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1823 ــ 1824-يىلى) مۇھەممەت ئەلى خان بىننى ئۆمەر خان بىننى شىر ئەلى خان (ئالا ئۇنىڭ گۇناھىرىنى كەچۈرۈپ رەھىم قىلغاي!)قوقەنت ۋىلايىتى ۋە فەرغانە ئاھالىلىرىغا ھۆكۈمران بولۇپ ئولتۇردى. تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى

يۇز قىرق تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1828ـــ1829ـ يىلى) خوجا جاھانگىر خان تۆرەم قوقەنتتە كاشغەر ئەقىدەتمەنلىرىدىن بىرمۇنچە ئادەم توپلاپ، فەرغانە ۋىلايىتىدىن قېچىپ چىقىپ، موغۇلستان شەھەرلىرىدىن كاشغەرگە كېلىپ، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، خىتاي شەھىرىنى پەتھى قىلىش ئۈچۈن جىددى تەييارلىق قىلىپ تۇرغان كۈنلەردە، مۇھەممەت ئەلى خانىنىڭ غەيرەت تومۇرى جۇشقا كېلىپ لەشكەر جەمئى قىلىپ، دۆلەت ئەركانلىرىغا: "ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان خۇداۋەندەكبىرىم بۇ پادىشالىقنى بىزگە ئاتا قىلىپتۇ. ئەگەر بىز سۇسلۇق ـ بوشاڭلىق ۋە غەپلەتنى ئۆزىمىزگە لازىم ۋە راۋا كۆرسەك، ھۆكۈمەتدارلىق ۋە پادىشالىق ئۆز دائىرە ۋە جامائەت ئاساسىدىن يىراقلايدۇ. بىر ئەسكى خوجا بىرنەچچە لۇكچەك ۋە باشباشتاقلارنى توپلاپ، كاشغەر شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىپ، ۋىلايەتلەرگە ئىگە بولۇش دەۋاسىنى قىلىپ، خانلىق ناغرىسىنى چېلىپ، مەملىكەت قۇرۇشنى ئۆزىگە نىسبەت قىلىپتۇ. ئۇلارنىڭ بۇ ئىشلىرىگە يول قويغىلى بولمايدۇ ـ ئەلۋەتتە. ئەگەر بۇلار شەھەرنى پەتھى قىلىدىغان بولسا، خىتايلارنىڭ نەچچە يىل مابەينىدە توپلىغان غەزنە ـ بايلىقلىرى بۇ باشباشتاقلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ زايا بولىدۇ. خاقانى چىن بولسا كاتتا ۋە زور پادىشالىقتۇر. ئەگەر بۇ چاغدا بىجىن تەرىپىدىن كۈفارلار يەنە كېلىپ ئىستىلا قىلسا، ئۇلار يەنە غەزنە سەرپ قىلماي باشقا ئىلاج يوق. ئەگەر كاپىرلار غەلىبە قىلىپ ، بۇ پاراكەندە لەشكەرلەرنى يەنە پاراكەندە قىلىدىغان بولسا، ئىسلام ۋىلايەتلىرىنىڭ غەزنىسى يوق بولۇش ئېھتىمالى بار. يەنە بىرى شۇكى، جاھانگىر تۆرە يۇرتىنى باشقۇرۇشقا ئاجىزلىق قىلىپ، خىتاي چېرىگى بۇ جايلارغا يەنە ئىگە بولسا، جاھانگىر خوجا

نائىلاج بۇ يەرگە قېچىپ كېلىدۇ، ھالبۇكى، خىتايلارنىڭ گەپ-سۆزلىرى بىزگە تاقىلىپ مۇئامىلە يامانلايدۇ. ئەمدى ئوبدان مەسلىھەت شۇكى، بىز كاشغەرگە بارساق، كاشغەر قولىمىزغا چۈشسە تېخى ياخشى. ئەگەر بۇنداق بولمىسا غازات ساۋابى يەنىلا بىزگە مەنسۇپ" دەپ مەسلىھەت بەردى ۋە ئۈچ مىڭ ئەسكەر بىلەن كاشغەرگە كەلدى، جاھانگىر خان تۆرەم بىرمۇنچە ئادەم بىلەن ئالدىغا چىقىپ، بىر بىرى بىلەن ئات ئۈستىدە كۆرۈشۈپ، پادىشالارغا خاس ھۆرمەت-تازىملىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، مۇھەممەت ئەلى خاننى بىر كاتتا ھويلىغا چۈشۈردى.

بۇ چاغدا كاشغەردىكى خىتاي شەھىرى مۇسۇلمانلار شەھىرىنىڭ ئىچىدە ئىدى، شۇ كۈننىڭ ئەتىسى جاھانگىر خان تۆرەم ئالى مۇقاملىق خانغا ھۆرمەت ۋە ئەدەپ-كەمتەرلىك بىلەن، مۇھاسىرىدىكى جەڭنى ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك خانغا ئۆتۈنۈپ، ئۆز ئادەملىرىنى قايتۇرۇپ كەلدى، خانىنىڭ يارلىغى بىلەن قوقەنت لەشكەرلىرى ئاشكارا ۋە شىددەتلىك مۇھاسىرىگە ئۆتتى. خىتاي شەھىرىنىڭ تۈۋىگە دورا قويۇپ ۋە لەخمە كولاپ ئوت قويدى، شەھەرنىڭ بىر تەرىپىنى ھاۋاغا كۆتىرىپ، ئالەم يۇزىگە چاڭ-توزاڭلارنى چېچىپ، كۈنىنىڭ كۈندۈزى گويا قاراڭغۇ كېچىگە ئايلىنىپ كەتتى. بۇ چاغدا ئەسكەر نۇسرەت ئىچىدە خۇددى پەرۋانىدەك ئۆزىنى سېپىلغا ئۇردى. كاپىرلار، بەلكى مۇسۇلمانلار بۇ تامنىڭ بۇزۇلغان تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلارمىكىن دەپ، تۆشۈك يولىنى توساپ، جەڭ-مۇھاربىگە كىرىشتى، شەھەرنىڭ ئىچىدىن توپ-زەمبىرەك، جەزايىل قاتارلىقلارغا ئوت تۇتاشتۇردى. مۇسۇلمانلارمۇ تاشقىرىدا تۇرۇپ توپ-زەمبىرەكلەرگە ئوت بەردى. كاپىرلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئۆزئارا ئارىلىشىپ گىرەلە-

شپ، قاتتىق جەڭ قىلىشتى. مۇسۇلمانلار شوتا راسلاپ، شەھەرنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىدىن خۇددى داۋازلاردەك، سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئۇرۇش قىلدى. لېكىن كاپىرلار كۈچ كۆرسىتىپ، مۇسۇلمانلارنى ئۈچ قېتىم سېپىل ئۈستىدىن ھەيدەپ چۈشۈردى. تۆتىنچى كۈنىگە كەلگەندە شېھىتلەرنىڭ كۆپلۈگى، يارىدارلارنىڭ تولىلىغىدىن سېپىلغا باردىغان يول ئېتىلىپ قالدى. خان غازى مۇھەممەت ئەلى خان بۇ ئەھۋالىلارنى كۆرۈپ، ئىچى ئاغرىپ، يىغلاپ-يىغلاپ، ئۆلۈكلەرنى ئالدۇرتۇپ، ھەزرەت ئافاق مازىرىغا دەپنە قىلدۇردى. زەخمدارلارنى داۋالاشقا يارلىق قىلدى-دە، ئائىلاج مۇھاسىرىدىن قولىنى ئۈزۈپ، بىر ھەپتە دەم ئالغاندىن كېيىن، جاھانگىر خان تۆرەمگە دۈئا-پەتە بېرىپ، قوقەنتتىكى دار سەلتەنەتىگە قايتتى.

بىر ئايدىن كېيىن، قېيىن ئىشلارنىڭ دەرۋازىسىنى ئاچقۇچى ئاللانىڭ ياردىمى بىلەن خىتاي شەھىرى پەتھى بولدى، جاھانگىر خان تۆرەم پەتھنامە يېزىپ، ئۇرۇش ھەقىقىدىكى خۇش خەۋەرنى ئالى دەرىجىلىك مۇھەممەت ئەلى خانغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك خادىملىرىنى نۇرغۇن سوغا-سالاملار بىلەن قوقەنتكە ئەۋەتتى. كەينىدىنلا كاشغەر، يېڭى ھىسار، مارالۇبىشى، ياركەنت قاتارلىق جايلارنى قولىغا كىرگۈزدى، خوتەننى مۇھاسىرىگە ئالدى. لېكىن، بۇ مۇھاسىرە تۈگىمەيلا، بەزى ئەسكەرلىرى ئاقسۇغا ئىكىكى تاش مىقدارى يېقىن كېلىپ، بەزىلىرى دەريادىن ئۆتۈپ، ئەتىسى ئاقسۇنى پەتھى قىلىمىز دەپ خاتىرجەم ياتقان چاغدا، خىتاي چېرىكلىرىنىڭمۇ ئاقسۇغا كەلگەنلىگى مەلۇم بولدى. بۇلار شەھەردىن چىقىپ، زور كۈچ بىلەن ھۇجۇم قىلدى. جاھانگىر خان تۆرىنىڭ

ئەسكەرلىرى بۇرۇلۇپ ئارقىغا قاچتى. قارا چېرىكلەر قوغلىغانلىرىچە بېرىپ كاشغەرنى ئالدى، يېڭى ھىسار، ياركەنتلەرنىمۇ قولىغا كىرگۈزدى.

خىتاي چېرىكىنىڭ كۆپلۈگىنى بەزىلەر يىگىرمە تۆمەن، بەزىلەر ئون تۆمەن ئىدى دەپ رىۋايەت قىلىدۇ. ئۇ چاغدا فەغفۇرچىنىڭ تەختىگاھىدا داۋۇڭ خان (داۋگۇڭ خان ــ ت) دېگەن خان ئولتۇرغان ئىكەن. بۇ دۆلەتلىك خان ئۇ چاغدا ناھايىتى قۇۋۇەتلىك بولۇپ، ھىچ تەرەپتە دۈشمەنلىك ئەسىرى يوق ئىكەن. بۇ چېرىك، قورال-ياراق ۋە باشقا ھىساپسىز جەڭ قوراللىرىدىن باشقا، يەنە ئىككى يۈز ھارۋىدا تۆگە ۋە قوي مايالقىرىنى يىغىدا قورۇپ ماڭدۇرغان ئىكەن. چېرىكلىرى يول بويي قار، يامغۇردا قېلىپ، ئاش-غىزا قىلىپ يەيدىغان ئوتۇن تاپالماي قالغان كۈنلەردە، بۇ مايالقىلارنى ئوتۇن ئورنىدا قالاپ، ئاش-غىزا قىلىپ يىسۇن دەپ يارلىق قىلىپ ماڭدۇرۇپ، مايالقىنىڭ ئالدى قاراشەھەرگە، كەينى تۇرپانغا يېتىپ كەلگەن كۈنلەردە، بۇ يۇرتلار قولىغا كىرگەنلىگىنى ئاڭلاپ مايالقىلارنى يانداۇرۇپ كەتكەن ئىكەن. دىمەك، چېرىكىنىڭ تولىلىغى ۋە خانىنىڭ كۈچ-قۇۋۇەتلىرىنىڭ قانچىلىك زىيادە ئىكەنلىگىنى بۇنىڭدىن قىياس-پەم قىلىپ بىلگەيسىزلەر. شۇنداقلا خىتايلارمۇ جاھانگىر خان تۆرەمنىڭ چوڭ ۋە زور تەرىپىنى قىلىپ "جاھانگىر دۇڭ تەن، دى دۇڭ تەن" (يەنى "جاھانگىر مىدىرلىسا، زىمىنمۇ مىدىرلايدۇ ــ ت") دېگەن ئىكەن.

ئەمدى ئەسلى سۆزىمىزگە كېلەيلى. خىتاي چېرىكىنىڭ سەردارى ئاي جاڭجۇن[127] دېگەن ئىكەن. كۈچارلىق مىرزا ئوسمان بەيىسى بەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مىرزا ئىسھاق بېك دېگەن ئادەم چېرىك

باشلاپ كاشغەرگە بېرىپتۇ. بۇ جاھانگىرخان تۆرىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ئالاي دىگەن مەنزىلگە بارغاندا، تۆرەم نائىلاج بولۇپ، "ئەي ئىسھاق بېك، نائۇمىت بولماڭ، مېنى باغلاپ، خىتايلارنىڭ ئۇلۇغنىغا ئېلىپ بېرىڭ" دىگەندە، بېك "ھەددىم ئەمەس" دەپ ئۆزرە-خالىق ۋە ئېھتىرامىدىن سۆز ئېچىپ، تەقسىر دەپ تۇرغاندا، جاھانگىر خان تۆرەم مۇبارەك رومالىرى بىلەن ئۆز قولىنى ئۆزى باغلاپ، "ئەمدى ياغلىقىنىڭ ئۇچىدىن تۇتۇپ ئېلىپ بېرىڭ" دىگەندە، بېك ئەمىر ئالىلىرىغا بوي سۇنۇپ، جانابى خان تۆرەمنى خىتايلارنىڭ ئۇلۇغى ئالدىغا ئېلىپ بارغان ئىكەن. ئاي جاڭجۇن بولسا "ئۇلۇغ خانىنىڭ دۇشمىنىنى ئىسھاقبېك تۇتتى" دەپ مەلۇم قىلىپ، "ئەي ئىسھاقبېك، ئەمدى بۇ خوجانى ئۆزىڭىز بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپ، ئۇلۇغ خانىغا خىزمىتىڭىزنى مەلۇم قىلىپ يانغايسىز" دەپ بىرقانچە ئادەم قوشۇپ بىجىنغا ئەۋەتىپتۇ، بۇ جاھانگىر خان تۆرەمگە ناھايىتى ئىززەت ۋە ھۆرمەت قىلىپ ۋە ياخشى سۆزلەر بىلەن بىجىنغا ئېلىپ بېرىپتۇ، بەزىلەر خان بۇنى كۆرۈپ، سوراق قىلىپ شېھىت قىلىدى دەيدۇ. بەزىلەر خان ئۇنى كۆرمىدى، بەلكى بىر مەخپى جايغا قويغاندا، ئۆز ئەجىلى-تەبىئىتى بىلەن ئۆلىدى دەيدۇ. مەسئۇلىيەت ئەلۋەتتە رىۋايەت قىلغۇچىدا بولىدۇ.

خاقان مەنسەپدارلىرى بۇ يەتتە شەھەردە تۆرەمگە يار بولغان ياكى تۆرەمنىڭ ئىشىنى تۇتۇپ خىزمەت قىلغان ئادەملەرنى ئىزدەپ تېپىپ ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ چارۋا مال ۋە زىمىنلىرىنى ئولجا قىلىپ، ئون مىڭدىن كۆپرەك خوتۇن-قىز ۋە ئوغۇل بىسىدە-نارسىدە بالىلارنى ئولجا-ئەسىر قىلىپ، ئۇ تەرەپ لەنجۇ ئۆلكىسى، بۇ تەرەپ

ئىلى، چۆچەككىچە ئېلىپ بېرىپ، خىتايلارغا تاپشۇرۇپ ۋە خىزمىتىگە تۇتۇپ بەردى. بۇ ئەھۋالنى ئەبۇلمۇزەپپەر ۋە ئەلمەنسۇر مۇھەممەت ئەلى خان (ئالىلا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلاندۇرۇپ، گۇناھسىز كەچۈرگەي!) ئاڭلاپ، "بۇنىڭغا بىز سەۋەپ بولۇپتىمىز" دەپ، خاقانى چىنغا ناھايىتى كەڭرى سوغا-سالاملارنى راسلاپ، ئالىم بايۇەچچە مىڭبېشىنى باش قىلىپ، بىرنەچچە ئادەمنى ئۇنىڭ خىزمىتىگە تەينەلەپ، خاقانى چىنغا ئەرز يېزىپ، بىرقانچە مۇددىئانى تىزىپ يولغا سالدى. ئۇ ئەرزىدە "مەسىلە شۇكى، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇلۇغ خانغا تەغ تارتىپ دۇشمەن بولغانلار يوق ئىدى. بۇنداق نارسىدە بالىلار ۋە ئاجىز خوتۇنلارنىڭ قولىدىن ھېچ يامانلىق ئۆتمىسە كېرەك. بۇ گۇناكارلارنىڭ گۇناھىنى ئۇلۇغ خاندىن تىلەيمەن. يەنە بىر مەسىلە بولسا، يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىقلار ئۇستىدە بىر ئاقساقال توختاتسام، يامان ئادەم كىرىپ قالسا خەۋەر ئېلىپ تۇتۇپ ماڭا چىقىرىپ بەرسە، ئۇلارنىڭ جازاسىنى مەن بەرسەم، بۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلۇغ خانىنىڭ كۆڭلى رەنجىدىغان ئىشلار بولمىسا" دىگەن مەزمۇندا بىرقانچە ماقۇل سۆزنى يېزىپ، ئەلچىلەرنى يولغا راۋان قىلغان ئىكەن. بۇ ئەلچىلەر ناھايىتى ئىززەت ۋە ئابرۇي بىلەن پايتەختكە يېتىپ بېرىپتۇ. خاقان ئەرزنى كۆرۈپ، كامالى ئىنسابىنى ماقۇل تۇتۇپ، ھەممە ئولجا-ئەسىرگە يولىدىن يولغىچە ئات-ئۇلاق، ئوزۇق-تاماق تەيىنلەپ، ئۆزىنىڭ ئەسلى ۋەتىنىگە قايتۇرۇپتۇ.

لېكىن، بۇ ئارىدا تۆت يىل مقدارى ئۆتۈپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىسىنى خىتايلار ئىلكىگە ئېلىۋېلىپ، بالا-پەرزەنتلەرنىمۇ تاپقان ئىكەن. ئۇلارنى بۇ بالا-پەرزەنتلىرى بىلەن يانىدۇرغان

چاغدا، ئۇلار بۇنداق غېرىپ-مۇساپىر چىلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆز جاي-ماكانلىرىغا يانغانلىغىغا خوش بولۇپ، چوڭ-كىچىك ھەممىسىلا مۇڭلۇق ۋە غەمكىن ئاۋاز بىلەن ئاۋاز كۆتىرىپ "نازۇگۇم! ۋاي-ۋاي نازۇگۇم" دەپ غەزەل-مۇقام ئىختىرا قىلىپ، چوڭ يول بىلەن ئۆتكەن چاغدا، خالايىق ئۇزۇن يەرلەردىن كۆرگىلى كېلىپ، ئۇلار-نىڭ مۇڭ-زارىنى ئاڭلاپ تاقەت قىلالماي، يىغا-زارە قىلىشقان ئىكەن. شۇڭلاشقا "نازۇگۇم" غەزەل ساداسى ئەل ئىچىدە تا بۈگۈنگىچە ياڭرىماقتا. شۇنداقلا بۇ يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىق دىگەنىنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇستىگە ئاقساقال تۇرغۇزۇش يارلىغى بولغان ئىكەن. بۇمۇ تا ھازىرغىچە مەۋجۇت.

مۇھەممەت ئەلى خان (ئالالا ئۇنىڭ گۇناھىنى كەچۈرگەي!) ئاقۇۋەت بۇ پايدىسىز ئالەمدىن خوشاللىق سارىيىغا كۆچتى،[128] ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن خۇدايارخان تەختكە چىقتى. بىرقانچە ۋاقىتتىن كېيىن ئالامانچىلار خۇدايارخاندىن يۈز ئۆرۈپ، ئۇنىڭ ئاكىسى مەللە خانىنى خان كۆتەردى. خۇدايارخان ئۆزىنى بۇخارايى شەرىپكە ئالدى. قىرغىز موللا ئەلىم قۇلىنىڭ ئىغۋاسى بىلەن مەللە خانىنى شېھىت قىلدى. بۇ ئاران تۆت يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ چاغدا تاشكەنت ھاكىمى قانائەتشا غازى تاجىكنىڭ مەسلىھىتى ۋە دالالىتى بىلەن، بۇخارادىن خۇدايارخاننى ئېلىپ كېلىپ، يەنە خان قىلدى. ئەمما ئەقىلسىز قىرغىز موللا ئەلىم قۇل بىرنەچچە بۆلۈگۈنچى قىپچاق ۋە قىرغىزنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۇلار ئارقىلىق بىرمۇنچە لۇكچەك ۋە باشباشتاقنى توپلاپ، ھۆكۈمەت تۈتۈش ئارزۇسى بىلەن، خۇدايارخانغا قارشىلىق ناغرىسىنى ئاشكارا ياڭرىتىپ سوقتى. فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ دۆلەت شاراپىتى كۈندىن كۈنگە زەئىپلىكىكە

قاراپ يۇزلەندى.

تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز يەتمىش سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1861 ـ 1862 ـ يىلى) خۇدايارخان ئىككىنچى قېتىم تەختتە ئولتۇردى. بۇ ئارىلىقتا ۋەلى خان تۆرەم كاشىغەرشەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىپ، قىشلاق ۋە كەنتلىرىنى قولىغا كىرگۈزۈپ، نۇرغۇن پاسىق ـ بۇزۇق ۋە زالىم جەۋھىرلەرنى قەتلى قىلىپ، جەسەتلىرىنى ئىت ۋە قارغا ـ قۇزغۇنلارغا تاشلاپتۇ. كاپىر ۋە يامان پاسىقلار مۇسۇلمانلار ئىچىدىكى ئەر ـ ئايال پاشۇازلارنىڭ بېشىنى كېسىپ ئارىلاشتۇرۇپ، تۆت كاللا مۇنارىسى ياساپتۇ. مۇنارنىڭ ئىگىزلىگى ئون ئىككى گەز مىقدارى كېلەتتى دەيدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ئۆزى بەڭ چېكىش، ھاياسىز ئىشلارنى قىلىش ۋە قان تۆكۈشتىن ھىچقانداق ئۆزىنى تارتىپ، ئېھتىيات قىلمايدىكەن، كۈنلەرنىڭ بىرىدە سەھرالىق بىر قېرى مەزلۇم نان ـ توقاچ ۋە قېتىق ـ قايماقلارنى ئېلىپ، تۆرەمنىڭ ئوردىسىغا كىرىپتۇ. ياساۋۇل بېشى "ئەي ئانا، نىمە ئەرزىڭىز بار؟، دەپ سورىغاندا، ئۇ "خوجامدىن ئىمان تىلەپ كەلدىم، بۇنىڭدىن بۆلەك ئەرزىم يوق" دەپتۇ. ياساۋۇل بېشى "ئەي ئانا، ئەنجانىدىن ئېلىپ كەلگەن ئىمانلىرىمىزنى تامامەن ئادەملەرگە ئىنئام قىلىپ بەردۇك، ھالبۇكى، خوجامدا ياكى بىزدە ئىمان قالمىدى. ئەنجاندىن ئىمان ئېلىپ كېلىش ئۇچۇن نەچچە ئات چىقاردۇق. ئىمان كەلگەندە مەن خەۋەر قىلاي. شۇ چاغدا كېلىپ ئىمانىنى ئېلىپ كېتىڭ" دەپ، ئۆز زامانىغا لايىق ۋە ئاقىللارچە ئاجايىپ ياخشى جاۋاپ بېرىپتۇ.

كېيىنچە يەنە نۇرغۇن قارا چېرىكلەر كەلدى. تۆرەم باراۋەرلىك قىلالماي قاچتى . نۇرغۇن ناھەق قانلار تۆكۈلۈپ، تولا ئادەم

هالاكەتكە ئۇچرىدى، يەنە مۇنداق بىر رىۋايەت بار، يەنى كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر شاخكەر تۆمۈرچى (قىلىچ ياسايدىغان ئۇستا ــ ت) بىر قىلىچ تەييارلاپ، تۆرەمگە كۆرۈنۈش بېرىپ، دۈشمەنلىرىنى ئېلىپ، بىر زىيارەت قىلىپ كەلسەم دېگەن نىيەت ۋە ئارزۇدا ئون يەتتە ــ ئون سەككىز ياشلاردىكى تېپىلماس بىر ئوغلىنى ھەمرا قىلىپ، تۆرەمنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كىرىپ، كۆرۈنۈش بېرىپ، نەزەردىن ئۆتۈپتۇ. بۇ چاغدا تۆرەم "ئەي ئۇستا، بۇ قىلىچنىڭ كېسەمدۇ" دەپ سورىغاندا، ئۇستا "بەك ياخشى كېسىدۇ" دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. تۆرەم "ئەي ئوغۇل، ماڭا يېقىن كەل" دېگەن ئىكەن. بۇ بالا يېقىن بېرىشى بىلەنلا قىلىچ بىلەن ئۇ بالىنىڭ گەدىنىگە ئۇرغان ئىكەن، بالىنىڭ بېشى سەكرەپ يەرگە چۈشۈپتۇ. تۆرەم "كېسىدىكەن، ئۇستىغا تون ئېلىپ چىق" دەپ بىر چىت تون بېرىپ چىقىرىۋېتىپتۇ. ئۇستا يىغلاپ ــ يىغلاپ بالىنىڭ جەسىدىنى كۆتىرىپ ئۆيىگە كېتىپتۇ. كېيىنچە يەنە كاتتاخان تۆرەم، كىچىك خان تۆرەملەر كېلىپ، كاشغەرنى ئۇچ ئاي قامال قىلىپ ئالالمای، مەقسىدىگە يېتەلمەي، ئۆز ۋەتەن ــ يۇرتلىرىغا قايتىپ كەتتى. بۇلارنىڭ قىسسە ۋە ئەپسانىلىرىنى تەپسىلى بايان قىلسام، ئوقۇغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا مالال كەلتۈرۈپ، سۆزىمىز مەقسەت تەرەپتىن يىراقلا چۈشۈپ كېتەر ــ مىكىن دېگەن ئېھتىمال ئېتىراز بىلەن، قەلەمنىڭ خۇش گۈزەل يۈرۈش تىزگىنىنى مەقسەت يولىغا تارتتىم. بۇلارنىڭ قىسسە ۋە ھېكايىلىرىدىن قايتتىم، ئالالنىڭ قۇدرىتى بىلەن سۆزۈمنى تۈگەتتىم.

6

خاقانی چىنىنىڭ ئاۋالقى زامانىدا مۇسۇلمان بولغانلىغى، تۈڭگانى تايىپلىرىنىڭ بىجىن مەملىكىتىدە ۋەتەن تۇتقانلىغى، ئۇلارنىڭ خىتايلار بىلەن بولغان جىدەل ـ ماجرالىرىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە خاقانى چىنى مەملىكىتىنى زەئىپلەشتۈرۈپ بۇزۇشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ باشتىن ـ ئاخىر تەپسىلى بايانى

راست سۆزلۈك رىۋايەتچىلەر ۋە پەم ـ پاراسەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ قىسسە ۋە ئېلان قىلىشلىرىدىن شۇ نەرسە مەلۇم ۋە مەزمۇن بولدىكى، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىرىنچى يىلى يەنى يىلان يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ بىرىنچى كۈنى (مىلادى 1864 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى) جەۋزا (ئەرەندىز ياكى گىزەك يۇلتۇزى) پەسلىنىڭ ئاخىرىدىكى شەنبە كېچىسى كۈچاردا ئولتۇرۇش ـ لۇق تۈڭگانى ماشۇر ئاخۇن، مالۇك شەمشىددىن خەلىپىلەر باش بولۇپ ، كۈچارنىڭ ۋەيشاك بازارلىرىغا ئوت قويۇپ، مەنسەپدار، چېرىك ۋە مەيمەيچىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، خاقانىنىڭ ئەمر ـ ئىتائىتىدىن چىقتى. تۈڭگانىلارنىڭ ئەمر ـ ئىتائەتىدىن چىقىش سەۋەب ـ ئىللەتلىرىنى بايان قىلىش لازىم ئىدى. لېكىن بۇ ھەقتە ھەر خىل كىشىلەر ھەر خىل سەۋەپ ـ پاكىتلارنى كۆرسىتىپ، ھەر خىل رىۋايەت قىلىشىدۇ. بىرسىنىڭ سۆزى يەنە بىرسىنىڭ سۆزىگە مۇخالىپ كېلىدۇ،

بۇ مۇجمەل نەقىل قىلغۇچىلارنىڭ ئاغزىدىن چىققان ھەر خىل سۆز-لەرنى بۇ ۋاراق سەھىپىسىگە ئورنىتىش لايىق ۋە لازىم كۆرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاقىللارنىڭ ئەقىلغە ماقۇل بولىدىغان ھېكايىلەرگە ئەمەل قىلىشى كېرەكلىگىنى ماقۇل كۆرۈپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى بەزى رىۋايەتلەر قىسقىچە ۋە ئازراق نەقىلەن بايان قىلىندى.

ۋەقەلەر توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەڭ بۇرۇن فەغفۇر-چىنى مەملىكىتىدە بىر ئادالەت سۆيەر ۋە پۇقرائەندىشە تاۋاڭ خان (129) دېگەن بىر خان بار ئىكەن. بۇ خان بىر كېچىسى چۈشىدە بىر ئەجدىھا-نىڭ خان ئوردىسىدا پەيدا بولۇپ، تۆۋرۈكىگە چىرمىشىپ، خانىنى دەم تارتقىلى تۇرغانلىغىنى كۆرۈپتۇ. بۇ چاغدا يېشىل چاپان كىيگەن ۋە بېشىغا بىر ئاق نەرسە يۆگىگەن ھەيۋەتلىك بىر ئادەم كېلىپ، ھاسسىسى بىلەن ئەجدىھانى ئۇرۇپتۇ. ئەجدىھا ئىككى پارچىغا بۆلۈنۈپ ئۆلۈپتۇ. خان قورقۇپ ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ، ۋەزىر، ئەمىر ۋە چۈش ئۆرۈيدىغان مۇئەبىرلىرىنى ھازىر قىلىپ، كۆرگەن چۈشىنى بايان قىلىپ، تەبىرىنى سوراپتۇ. دانا مۇئەبىرلەر "بۇ زامانىدا قىبىلە تەرەپتە ئۇشبۇ سۈرەتلىك بىر ئادەم پەيدا بولۇپ، پەيغەمبەرلىك دەۋاسىنى قىلار ئىمىش، بەلكى شۇ كىشىنى كۆرگەندۇرسىز" دەپ مەلۇم قىلدى. خان "مەزكۇر ئادەمنى تېپىپ ئېلىپ كەلسۇن" دەپ يارلىق قىلدى. ۋەزىرلىرى "ئۇنداق بولسا سوغا-سالاملارنى راسلاپ بەرسەك" دېگەندە، چاي، چىنە، تاۋار ھەدىيە-سوغا قىلىپ، ئىشەنچلىك ئادەم-لىرىدىن قابىلىيەتلىك بىر كىشىنى باش قىلىپ يولغا سالدى. بۇ كىشى شەھەرمۇ شەھەر يۈرۈپ، ئاخىرى مۇشۇ سۈپەتلىك مەزكۇر ئادەمگە، يەنى پەيغەمبىرى ئاخىر زامانغا ئۇچراشتى ۋە ئەرز ئەھۋا-لىنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلىپ، چاي، تاۋار، چىنىلەرنى سوغا قىلىپ،

ئۇنىڭ نەزىرىدىن ئۆتكۈزدى. پەيغەمبەر خوش بولۇپ دۇئا قىلدى. شۇڭلاشقا چاي، چىنە، تاۋارلار ھەممە مەلىكەتتە ئەزىز-ئېتىۋار دەيدىكەن.

بىرنەچچە كۈندىن كېيىن پەيغەمبەر خەت قىلىپ ئەلچىگە بېرىپ "ئەمدى سىزگە رۇخسەت" دەپ جاۋاپ بەردى. ئەلچى "مەن ئۆزلىرىنى تەكلىپ قىلغىلى كەلگەن ئىدىم" دەپ ئەدەپ بىلەن تۇرغاندا، پەيغەمبەر "ئۇشبۇ خەتنى ئېلىپ بېرىڭ، ئۇلۇغسىز ئۆز قولى بىلەن ئاچسۇن، بۆلەك كىشى ئاچمىسۇن، مەنمۇ شۇ ۋاقىتتا ھازىر بولىمەن" دىدى. ئەلچى يولغا راۋان بولۇپ، بىرنەچچە مۇددەتتىن كېيىن بىر مەنزىلگە كەلدى. شەيتاننىڭ ۋەسۋەسىسى بىلەن خەتنى ئاچماقنى ئىختىيار قىلىپ ئاچتى. خەتنىڭ ئىچىدىن بىركىشى چىقىپ كەتكەندەك مەلۇم بولدى، پۈشايمان قىلدى. لېكىن ئۇنىڭدىن پايدا چىقمىدى. خەتنى بۇرۇنقىدەك يەملەپ، خانىنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، ھەممە ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەردى. خان خەتنى ئېچىپ كۆردى. بۇ خەت بىجىنچە پۈتۈلگەن ئىكەن. تەئەججۈپ قىلىپ "بۇ خەتنى كىم پۈتتى" دەپ سورىغاندا، ئەلچى "مەن بىلمىدىم" دەپ جاۋاپ بەردى. چۈنكى ئۇ ئەسلى ۋەقەنى كۆرمىگەن ۋە بىلمىگەن ئىدى. خان "خەتنى كىم ئاچتى؟ ئەگەر راستىنى ئېيتساڭ گۇناھىڭنى ئەپۇ قىلىمەن، يالغان ئېيتساڭ تىرىك قويمايمەن" دەپ سوراپ سىياسەت يارلىق قىلغاندا، ئەلچى يالغانچىلىق قىلالماي، ۋەقەنى مەلۇم قىلدى. ئادالەت شوئارخان بۇنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ، "ئەپۇ قىلغان گۇناھىڭنى يۇيۇش ئۈچۈن، ئىككىنچى قېتىم بېرىپ، ئۆزىنى ۋە خېتىنى ئېلىپ كەلگىن" دەپ يارلىق قىلىپ بۇيرۇدى.

ئەلچى بىرقانچە مۇددەت يول يۈرۈپ، مىڭبىر مۇشەققەت بىلەن

بۇ بەركەتلىك زاتنىڭ ئالى ۋەتىنگە باردى. پەيغەمبەر ئۇنى كۆرۈش بىلەنلا: "شەيتانىنىڭ كەينىگە كىرىپ ئۆزەڭگىمۇ قىلدىڭ، ئۇلۇغىڭغىمۇ قىلدىڭ، خەتنى ئاچمىغىن دېمىدىمۇ؟" دەپ ساھابىلىرىدىن ۋەقاس، ئاس، ئەككاش دېگەن ئۇچ ئۇلۇغ كىشىنى بۇيرۇپ، يەنە يەتتە ئادەم قوشۇپ، بۇ ئون كىشىنى مەزكۇر ئەلچى بىلەن يولغا سالدى. بۇلار مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، جايۇۋۇەن (جايۇيگۇەن — ت) گە يېقىنلاشقاندا، ئۇنىڭ بىرسى ۋاپات بولدى ۋە بۇ جايدا دەپنە قىلىندى. يەنە بۇگۈردىمۇ "ئەككاش" دېگەن بىر ئالى ماقام مازار بار. بەزىلەر بۇ شۇ كىشىنىڭ مازىرى دەيدۇ. جايۇۋۇەندىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە بىرى ۋاپات بولدى. بۇنىڭ مازىرى "ۋەقاس بوۋام" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. ئەلچى قالغان سەككىز كىشىنى خان شەھىرىگە يېقىن ئېلىپ بارغاندا، خان ئۇلارنىڭ ئىستىقبالىغا ئادەم چىقىرىپ ۋە ئۆزىمۇ چىقىپ، ئىززەت-ھۆرمەت رەسمىيەتلىرىدىن كېيىن پايتەختىگە چۈشۈردى. خان "مەن چۈشۈمدە كۆرگەن كىشى كەلمەپتۇ" دەپ كۆڭلى غەمكىن بولدى. لېكىن ئۇ ئىمانى شېرىپنى ئادا قىلىدىغان چاغدا ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەت قىلىشتى. ئون ئىككى ۋەزىرى بار ئىدى. بەزىلىرى ماقۇل بولۇپ، بەزىلىرى ماقۇل تۇتمىدى. لېكىن خان ۋەزىرلىرىدىن مەخپى ئىسلام دىنى شەرىئىتىگە ئىگە بولدى دېگەن گەپلەر بار.

لېكىن، بۇ سەككىزكىشى بىجىن ئەھلىنىڭ سۆزىنى بىلمەيتتى بىجىن ئەھلىمۇ بۇلارنىڭ تىلىنى ئۇقمايتتى، ئۇلار ناھايىتى كۆپ تەڭلىكتە قالدى. خان «بۇ مۇسۇلمانلار بۇ يەردە غېرىپ بولۇپ قالدى، بۇلار بىلەن سۆزلىشىپ، مۇڭ-ئۇلىپەت قىلىشدىغان ئادەم تېپىپ كېلىنسۇن» دەپ يارلىق قىلدى. ئىشەنچىلىك بىر ئادىمى

سەكسەن ئۆيلۇك پۇقراسىنى ئېلىپ سەمەرقەنت مەملىكىتىگە باردى. بۇ ئادەملەرگە سەمەرقەنتتىن قىرىق ئادەم تېگىشىپ ئېلىپ كەلدى، بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ سانى جەمئى قىرىق سەككىز ئادەم بولدى. تۇڭگانى تايپىلىرى "بىز سەمەرقەنتتىن بولىمىز" دېگەنلىرىگە سەۋەپ مۇشۇ بولسا كېرەك. سەمەرقەنت پادىشاسى بۇ سەكسەن ئۆيلۇك ئادەمگە كەڭرى زېمىن ۋە يايلاقلارنى كۆرسىتىپ بەردى. بۇلار شۇ جايدا ۋەتەن تۇتۇپ قالدى، ئەۋلاتلىرىمۇ كۆپەيدى. "خىتاي قىپچاق" دېگەن تايپىلەرنى ئۇشبۇ ئۇرۇغدىن بولدۇ دېگەن رىۋايەت ۋە هىكايىلەر نەقىل قىلىنىدۇ.

لېكىن، بەزى ئىناۋەتلىك تارىخ كىتاپلىرىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئاخىرقى زامان پەيغەمبىرى دەۋرىدە سەمەرقەنت ئەھلى تېخى ئىسلام دىنى شەرىپىگە ئىگە بولمىغان ئىكەن. بۇ تارىخ كىتاپلىرىدا يەنە "بىجىن بىرەر نامە يازدى ياكى ئۇ تەرەپتىن ئەلچىلەر كەلدى" دېگەن سۆزمۇ كۆرۈلمىدى. لېكىن ئىلگىرىكى ئاخىرقى پەيغەمبەرلەر زامانىدا پەيغەمبەر تەبىئەتلىك كامالى دەرىجىگە يەتكەن بىرەر شەرىئەتپەرۋەر كارامەت ئىگىسى ئۆتكەن بولسا كېرەك. تۇڭگانى تايپىلىرى بۇنى بىلمەي ، بۇ ۋەقە پەيغەمبىرى ئاخىرقى زامان دەۋرىدە بولغان ئىش دەپ، ئۆزلىرىنىڭ نەسەپلىرىنى شۇ ئادەمگە باغلىغان بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا، ھەممە تۇڭگانىلار مۇشۇ قىرىق سەككىز مۇسۇلمانىنىڭ ئەۋلادىدۇر دېگەن گەپلەر بار. لېكىن، شەھەر-شەھەرلەردىكى خىتايلار ئەھلى توغرا يول تېپىپ، تۇڭگانلارنىڭ دىنى، مەزھەپلىرىنى ئىختىيار قىلىپ، مۇسۇلمان بولۇپتۇ. تۇڭگان ئەھلى بولسا ئۆز دىنى ۋە مىللىتىنى تاشلاپ كاپىر ۋە دىنسىز ئاسىسى بولماپتۇ. شۇڭلاشقا، تۇڭگان گۇرۇھى بارغانسىرى كۆپىيىپتۇ

دەپ بايان قىلىندۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، توغرا يول ئارقىلىق ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەت شەرىپىگە ئىگە بولغان خان ئۆز يۇرتلىرىغا "ئىسلام دىنى مەنپەئەتلىرىدىن بەھرىمەن بولغان ھەرقانداق ئادەم تارخان (ئەركىن — ت) بولىدۇ ۋە ئامان ساقلىنىدۇ. ئەگەر ئابائى-ئەجداتلىرىمىزنىڭ قائىدە-رەسمىيەتلىرىدىن چىقمايمىز دىسىمۇ ئىختىيار ئۆزىدە بولىدۇ" دەپ يارلىق چۈشۈردى. خاقانى چىنىنىڭ قەدىمدىن بۇيانقى قائىدە-رەسمىيەتلىرى بويىچە، پۇقرالار قايسى دىن ۋە قايسى مەزھەپكە كىرسە، بۇنىڭغا ھېچ كىمنىڭ كارى يوق ئىدى. ئۆز دىندىكىلەرنى باشقا دىن ياكى مەزھەپكە تەرغىپ ۋە تەكلىپ قىلمايتتى. ھەركىم ئۆز دىنىدە ۋە مىللىتىدە مۇستەھكەم بولسا، ياخشى ئىش دەپ قارىلاتتى. خان يەنە مۇساپىر بولۇپ كەلگەن مۇسۇلمانلارنى ئۆزىگە يېقىن تۇتۇپ، ئۇلارنىڭ بىجىنىدە تۇرۇشىغا ھەر خىل بانا-سەۋەپلەرنى قىلىپ، ئۆز قائىدە-رەسمىيەتلىرى بويىچە چاڭشىلە يەنى ئويۇن-تاماشا ئۆتكۈزمەكچى بولۇپ، "ئەر ۋە ئايال، ياش ۋە قېرىلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئويۇنغا جەم بولسۇن، ئەگەر بۇ تاماشىغا كەلگەن ياش خوتۇنلار ياكى كىچىك قىزلار بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ تەبىئىتىگە ياقسىلا، مەن ئۇلارنى بۇيرۇپ بېرىمەن. ئەگەر بۇلارنىڭ ئېرى ياكى پەرزەنتى بولسىمۇ، مەن ئۇنىڭغا رىئايە قىلمايمەن" دەپ يارلىق قىلدى. بۇ مۇسۇلمانلار كۆڭلى ۋە تەبىئىتى خالىغانلارنى تۇتتى، خانىنىڭ يارلىغى بىلەن ئۇلارنى شەرىئىتى مۇستاپاۋىيە (پەيغەمبەر شەرىئىتى — ت) قائىدىسى بويىچە ئەمر-ئەقىدىگە ئېلىپ، ئۆي-تەئەللۇق تۇتۇپ قالدى. بۇلار "تۇڭگانى" دەپ ئاتالدى. لېكىن، ئۇلار ئادەملەر يىغىلغان باشقا ھەرقانداق جايلاردىمۇ ئېرى بار خوتۇنلار ۋە قىز بالا-

لارنى ئىگەللەپ ئېلىپ، پۇقرالارنىڭ نەزىرىدىن يىراقلاشتى. شۇڭلاشقا، پۇقرالار ئۇلارنى "سوخوي خوي ئىكەن" دېيىشتى. بۇ "يۇزى يوق ئىكەن" دىگەن سۆز بولىدىكەن. خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار جىدەل-ماجرا قىلىپ قالسا، خىتايلار ئۇلارغا "سوخوي خوي" دەپ، دەشنەم بېرىدىكەن. لېكىن، خاقان ئەلچىلىك خىتايىنى بىر تۇڭگانى بىلەن تەڭ قويماتتى. ئەلچىلىك خىل گۇنا ئۆتىمگىچە تۇڭگانلارنى سىياسەتتىن ئۆتكۈزمەيتتى. دىمەك، تۇڭگانلار بۇنىڭغا ئوخشاش بىرقانچە ئىشتا يۇز-خاتىر قىلىنىپ كەلگەنلىكتىن، ئۇلارنىڭ كۆڭلى كۆتىرىلىپ، خىتايلارنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولدى. شەرىئەتنىڭ دوستى بولغان خان بىرنەچچە يىلدىن كېيىن باقى ئالەمگە پەرۋاز قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىنى ئوغلى ئىگەللىدى. بىرقانچە ئەۋلات ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار يەنە توغرى يولدىن چىقىپ، ئۆز دىنلىرىغا ياندى دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. ۋەقەاس بۇۋامۇ مەڭگۈلۈك باغچىسىغا چىرايلىق يۇرۇپ كەتتى.[130] ئۇنىڭ مازىرى تا ھازىرغىچە مەشھۇر دەپ ھىكايە قىلىنىدۇ.

شۇنداق قىلىپ، تۇڭگان تايىپىلىرى ئەنە شۇنداق بىرقانچە ئەسىر ۋە بىرقانچە يۇز يىللارغىچە ئەركىن ئۆتتى. ئاقىۋەت ئۇلار شى نەن فۇ[131] دىگەن بىر شەھەردە مەدىرىسىدەك بىر خانىقا بىنا قىلىپ، بىرمۇنچە بىنەم زىمىننى خاندىن تىلەپ ئېلىپ سۇ چىقىرىپ، مەھسۇلاتنى خانىقاغا ۋەخپە قىلىپ، مەدىرىسىدە تۇرىدىغان تالىپ ۋە ئەلەم ئاخۇنلارنى تەيىنلەپ ياشاپ كەلگەن ئىكەن. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ۋەخپە ئاشلىقىغا خىتايلارنىڭ توڭگۇزى كىرىپتۇ. بىرقانچە قېتىم ھەيدەپ چىقىرىپ، ئاردا جىدەل-ماجرالار بولۇپتۇ. ئاخىرى بۇغدايغا يەنە توڭگۇز كىرىپ

يەپ كېتىپتۇ. تۇڭگانلار توڭگۇزنىڭ ئىگىسى خىتاي بىلەن ماجرا قىلىپ بىر بىرىنى ئۇرۇپتۇ. خىتايلار خىتايغا، مەدىرسىدە ياتقان تالىپلار تۇڭگانلارغا ھامى بولۇپتۇ، جەدەل-ماجرا ئۇلغىيىپ، بۇنى شەھەرنىڭ ئۇلۇغى ئاڭلاپ، جەدەلنى پەسەيتىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئۇلۇغىغا خەت يېزىپ "بۇ ۋەخپە زېمىننى تۇڭگانلار نەچچە يىلدىن بۇيان تىكىپ-تېرىپ، ھوسۇلىنى ئالدى، ئەمدى بۇ يەرنى خىتە (دۆلەت — ت) ئىختىيارىغا تاپشۇرۇۋېلىپ، يەرنى سېتىپ پۇلىنى غەزنىگە تاپشۇرساق" دەپ مەلۇم قىلىپ، ئۇلۇغنىنى ماقۇل قىلىپتۇ. يەرنى سېتىش قارارىغا كېلىپ ئادەم چىقىرىپ، يەرنى چىزىلاپ، نەرقىنى تەيىن قىلىۋاتقاندا، مەدىرىسدىكى موللىلار ۋە تۇڭگانلار غەلۋە قىلىپ، يەر ساتقىلى چىققان مۇلازىملارنى ھەيدەپ ئۇرۇپ شەھەرگە قوغلاپتۇ. بۇلار شەھەرگە كىرىپلا دەرۋازىنى مەھكەم قىلىپ، جەڭ-مۇھاربەگە كىرىشىپتۇ. تۇڭگانلار گۇرۇھمۇ ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۆز ئىچىدىن ماخالۇڭ موللا[132] دېگەن بىر ئۆلىماسىنى خان كۆتىرىپ، چىڭ جۇفۇ[133] دېگەن بىر كاتتا شەھەر بىنا قىلىپ، خانىنى بۇ شەھەردە سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپتۇ.

لېكىن بۇ چاغدا خاقانى چىنگە تەۋە بىرمۇنچە جايلارغا ئەنگىلىس (ئەنگلىز — ت) خىرىستىيانلىرى غالىپ كېلىپ، بەرما دېگەن ئىلايەتنى يەتمىش ئىككى چوڭ شەھىرى بىلەن قوشۇپ بېسۋېلىپتۇ. ۋە بىرقانچە شەھەرنى خاراپ ۋە ۋەيران قىلىپتۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇسۇڭكۇي يەنى جەن موزا[134] دېگەن تايپىلەر خانلىق تالاشتى ۋە يەنە بىر تەرەپتىن تۇڭگانلارنىڭ جەدەل-ماجراسى بولدى. ئاقىۋەت تۇڭگانلار چىڭ جۇفۇدا تۇرالماي، ئۆزىنى بىر ياقا يۇرتقا ئالماقنى غەرەز قىلىپ، غەرەپ تەرەپكە قەدەم قويۇپتۇ. ئۇلۇغ خان بۇ خەۋەرنى

ئاڭلاپ، بۇ تەرەپتىكى ۋىلايەتلەرنىڭ چوڭلىرىغا: "بىرنەچچە تۈڭگا-نىلار ئەمىر-ئىتائىتىدىن چىققان ئىدى. بۇلار تەشۋىق-نەسىھەت ھەم ۋەدىلەرنى قىلساقمۇ ئاڭلىمايۋ، ئۆزلىرىنىڭ ئەيىپلىرىدىن قورقۇپ ئەندىشە قىلىپ تۇرالمايۋ، غەرپ تەرەپكە يۈزلىنىپتۇ. ئەگەر بۇلار ئۇ تەرەپكە باردىغان بولسا، ئۇ جايدىكى تۈڭگانىلار بۇلارغا يار-ھەمدەم بولۇپ، ئۇششاق پۇقرالارنى پاراكەندە قىلىدىغان ئىھتىمالى بار. بۇ يارلىقنى كۆرگەن ھامان ھەرقايسى شەھەرلەردىكى تۈڭگانىلارنى تامامەن يوق قىلىپ، ئۇچۇرى مەنىكى ئۇلۇغ خانغا يەتكۈزۈلسۇن" دەپ يارلىق بېرىپتۇ.

بۇ يارلىق ئىلى جاڭجۈنىگىمۇ كەلگەن ئىكەن. ئىلى جاڭجۈنى ھەيران بولۇپ "بۇ تۈڭگانىلار تولا خەلقتۇر. ئۇلارنىڭ پېئىل-خۇيلىرىمۇ باشقىچە. ئەگەر ئۇلار بۇ ئەھۋالدىن ئازلا پۇراق سەزسە، بىز ئاخشاملىق قىلغىچە، بۇ تايىپىلەرنىڭ ناشتىلىق قىلىشى ئىھتىمالى بار. ئىچكىرىدىن كېلىدىغان تۈڭگانىلارنىڭ مەنزىلى تېخى ئۇزۇن، ئۇنىڭغىچە بۇ تۈڭگانىلارنى ئېلىپ كىرىپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن تەشۋىق-نەسىھەت قىلىپ، ئەھدى-پەيمانلارنى مەھكەم قىلىپ قويساق، بۇلارمۇ خاتىرجەم بولۇپ، ئۆز كەسىپ ۋە ھۇنەرلىرىنى، پۇقراچىلىغىنى قىلىدۇ" دەپ، بىرنەچچە تۈڭگاننى ئېلىپ كىرىپ، ئەھدى-پەيمان ۋە ئانت-ئىمانلار بىلەن نەسىھەت قىلىپ چىقاردى. ئەمما تۈڭگانىلار خاتىرجەم بولالمايۋ، كېچىلىرى ئۇيقۇغىمۇ بارالمايۋ، مىچىت، مازارلاردا تۇنەپ، نەزىر-چىراقلارنى قىلىپ، بىر ئايدا بىر نۆۋەت تەرەت ئالمايدىغانلارمۇ ھەر كۈنى نەچچە نۆۋەت غۇسۇل-تەرەت قىلىدىغان بولدى. غەم-ئەندىشىسى كۈندىن كۈنگە كۈچەيدى. لېكىن، جاڭجۈن تۈڭگانىلارنىڭ پېئىل-ئەتىۋارىنى بىلىپ

ۋە ئۆز ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئەھدى-پەيمانلىرىنى يىرتىپ تاشلاپ، خانىنىڭ يارلىغىنى جارى قىلىپ، شەھەر-شەھەرگە ئۆز ھۆكۈمىنى ئىجرا قىلىپ "پالان كۈنى، پالان سائەتتە تۈگىگانى تايىپىلىرىنى قىرىپ تاشلاڭلار" دەپ خەت ئەۋەتتى. ئەما ئۇرۇمچىدە سودالويە[135] دېگەن بىر تۈگىگانى خىتاي ئىچىدە مەنسەپدار ئىدى. ئوغلى بولسا بىر جام-ئۆتەگىدە سىيە(خەت چەك باشقۇرىدىغان ئەمەلدارات) ئىكەن. مەزكۇر سىيە بۇ قىرغىنچىلىق يارلىغىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ دادىسىغا دەپ قويۇپتۇ. دادىسى شەھەر-شەھەردىكى تۈگىگانىلارنىڭ چوڭلىرىغا سۈرەت-ۋەقەنى ئىزھار قىلىپ خەت يېزىپتۇ. جاڭجۈننىڭ خېتىنى بولسا بېسىپ قويۇپتۇ. سودالويەنىڭ خېتى كېلىش بىلەنلا، كۈچاردىكى تۈگىگانىلار بىر كېچىدىلا بۈزۈلۈپ، بازار ۋەيرانچىلارغا ئوت قويۇپ، ئۇچرىغان خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، قەتئى ئىتائەتتىن چىقىپتۇ. تېخى ئۆتكۈزۈلمىگەن گۇناغا جاۋاپكار قىلىش بولسا، ھېچقانداق مەزھەپتە دۇرۇس ئەمەس ئىدى. شۇڭلاشقا، بۇلار ئۇنى قىلىدە، جازاسىنى تاپتى.

يەنە ئۆز قىسمىگە كېلەيلى. تۈگىگانى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپ، باش قايتۇرىشىغا يەنە مۇنداق بىر سەۋەپ بار ئىدى. يەنى ئاۋالقى زامانىدا فەغفۇرچىنى چېرىك ئەۋەتىپ، بۇ يەتتە شەھەرنى تۇنجى قېتىم ئىگەللىگەن چاغدا، خان ئىلتىپات بىلەن: "مۇسۇلمان پۇقرالار قەدىمدىن بۇيان قانداق قائىدە-رەسمىيەتلەرنى تۇتۇپ، قانداق ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەنلىگىنى ئۇلارنىڭ پىشقەدەم سالنامچىلىرى ۋە دانا ئادەملىرىدىن سوراپ بىلىپ ماڭا ئۇچۇر بېرىڭلار" دەپ يارلىق قىلغان ئىكەن. مەنسەپدارلار يۇرتنىڭ دانا پازىللىرىنى يىغىپ، خانىنىڭ

يارلىغىنى ئۇقتۇرۇپ سورىغاندا، بۇلار: "بىز مۇسۇلماندۇرمىز، خۇدا-ۋەندەكبىرىم بىزگە بەش پەرزنى يەنى بىنائى مۇسۇلمانچىلىقنى ئەمر قىلغان ئىدى. بىز بۇ بەش پەرزنى ئادا قىلىپ كەلدۇق" دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. ئۇچۇرىنى ئۇلۇغ خانغا يەتكۈزگەن ئىكەن. بۇ چاغدا ئۇلۇغ خاندىن يەنە "ئانداق بولسا مەنمۇ ئۇششاق پۇقرالىرىمغا بەش تۈرلۈك ئىشنى بۇيرۇدۇم. يەنى ئۇلار تېرىغان ئاشلىقلىرىدىن دەيەك ($\frac{1}{10}$ خىراج ــ ت) بەرسۇن، ئۆتەكدە خىزمەت قىلىپ، قارادىن قارا-غىچە خەت، ئەرز ئېلىپ بارسۇن ۋە قارالاردىن خەۋەر ئالسۇن. شاك بۆز-خامنى بۇرۇنقى قائىدە-رەسمىيەت بويىچە تۆلەپ تۇرسۇن. بۇ بەش تۈرلۈك ئالۋاڭنى تەينلەپ توختىتىپ بەردىم. مۇندىن ئارتۇق نەرسە بېرىلمەسۇن ۋە ئېلىنمەسۇن، بەلگىلەنگەن مەزكۇر ئالۋاڭنى كەم ۋە ئارتۇق قىلماي تۆلەپ، تېنچلىق بىلەن ئۆز پۇقراچىلىغىنى قىلسۇن" دەپ يارلىق قىلىپتۇ. مەنسەپدارلارغىمۇ ئەھۋالىغا قاراپ كۈمۈش، زىمىن ۋە ئادەملەرنى تەينلەپ مائاش-كۈلەن بەلگىلەپ، ھەرقايسى يۇرتلارغا دەستۇر-ئەمەل يەنى ئەن-قائىدىلەرنى توختىتىپ بەرگەن ئىكەن. مەنسەپدارلار ئۇزۇن زامانغىچە بۇ يارلىقنى چىك تۇتۇپ، كەم ياكى زىيادە قىلماي (يولدىن چىقماي) ئىش قىلىپتۇ.

لېكىن، مەنسەپدارلار ۋاقىتلار ئۆتكەنسېرى بۇ يارلىقلارغا چېكىدىن ئاشقان ھەر خىل بەلگىلىمىلەرنى قوشۇپ، ھەر خىل يامان قائىدە-يوسۇنلارنى پەيدا قىلىپ، جەۋرى-زۇلۇمنى كۈچەيتىپتۇ. شۇڭلاشقا، پۇقرالار بۇ ئەھۋاللارغا تاقەت قىلالماي، ئەرز ئەھۋالىنى ئامبان، دالويە ۋە ھاكىملارغا مەلۇم قىلدى. مەسىلەن، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى باي زىمىندىن ئەيسا گۇنبەز، مۇھەممەت ئەلى بۇغرا دېگەن كىشىلەر باشچىلىغىدىكى باي خەلقى ئەرز قىلىپ "خان بىزگە ئەن-

قائىده قىلىپ توختىتىپ بەرگەن بەش تۈرلۈك ئالۋانىنى بېرىمىز، لېكىن، مەنسەپدارلار مۇندىن ئارتۇق ئالمىسۇن ۋە بەرمىسۇن دېگەن يارلىق بېرىلگەن ئىدى ھەم مەنسەپدارخىتاي ۋە يەرلىك ئەمەلدارلار-غىمۇ ئۆز مائاشىنى توختىتىپ بەرگەن ئىدى. مەنسەپدارلىرىم ئۆز مائاشىنى يەپ ئۇششاق پۇقرالىرىمدىن تىنچلىق بىلەن خەۋەر ئالسۇن دەپ يارلىق بېرىلگەن. ئەمما بىزنىڭ ئۇلۇغ خان بىزنىڭ ئارتۇق بەرگەن ئالۋانلىرىمىزنى بىلمەيدۇ. بۇ ئالۋانلار خانىنىڭ غەزىنىسىگىمۇ كىرمەيدۇ. بىز ئۇلۇغ خانىنىڭ يارلىغىدىن چىقمايمىز، لېكىن بەلگىلەنگەن بۇ بەش تۈرلۈك ئالۋاندىن ئارتۇق بېرىشكە ئاجىزدۇرمىز" دەپ مەلۇم قىلدى. لېكىن، بۇ خىل بەش تۈرلۈك ئالۋانلارنى تۆلەشنى توختاتماي ۋە ئۇنىڭغا تاقەتمۇ قىلالماي، يەنە بىرنەچچە ۋاقىت ياشىدى. خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلار بىرنىمە دەپ جاۋاپ بېرەلمەي چارىسىز قالدى. ئاقىۋەت يۈرت بەگلىرى ۋە تۆكچى-تىلماچىلار مەسلىھەت قىلىشىپ، "بىرنەچچە ئادەم ئۇلۇغ خانىنىڭ ئەمرى-ئىتائەتىدىن چىقىپ باغى ۋە تاغى بولۇپ (مالىمان بولۇپ — ت)، چوماق، كالتەكلەرنى كۆتىرىپ توپىلاڭ كۆتەردى" دەپ ئامبانغا مەلۇم قىلدى. مەنسەپدارلارمۇ بىلمەيدىغان كىشى بولۇپ، بۇ بەگلەرنىڭ ئەرزىنى ھىساپقا ئېلىپ، چېرىك ئەۋەتىپ، ئۇلارنى باغلاپ تۈتۈپ كەلدى. ئەيسا گۇنبەز باشلىق ئون يەتتە ئادەمنى دارغا ئاستى. بىرقانچىسىنى مەھكەم نەزەربەنت قىلدى. بەزىلىرىنى تامغا تىرىك چاپلاپ يوق قىلدى. بەزىلىرىنى ئۇسسۇز ۋە ئاچ قويۇپ، ھاكىنى دوغاپ قىلىپ بېرىپتۇ. ئۇنى ئىچكەنلەر شۇ ئورۇندىلا قېتىپ قاپتۇ. بۇلارنى مەنسەپدارلارغا كېسەل بولۇپ ئۆلدى دەپ مەلۇم قىلىپ كۆمدۈرۈۋېتىپتۇ.

يەنە كۇچار ئادەملىرىمۇ بۇنداق زىيادە ئالۋاڭ-ياساقلارغا تاقەت

قىلالماي، نۇرغۇن ئادەمنى توپلاپ، مۇھەممەت ئەلى شەيخ، موللا مۇسا ئىماملار باشچىلىغىدا مەنسەپدارلارغا ئەرز سۇنۇپتۇ. مەنسەپدارلار ئاڭلىماي دېسە، بۇ ئەرزلەر ئەن-قائىدە بويىچە راست ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار پۇقرالارنىڭ دادى ئەھۋالىغا يەتكەن بولۇپ، چەكتىن چىقماسلىققا ۋەدە-ئەھدىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنى پەسەيتتى. لېكىن، ئۇلار مەنسەپدارلارنىڭ پېئىل-ئەتۋارىغا قاراپ بېقىپ، خاتىرجەم بولالماي، مازارلاردا قونۇپ، نەزىر-چىراق، خەتمە قۇرئان ۋە زىكىر ئىبادەت قىلىشىپ، "سوپىلار" دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ تۇرغان بىر ھالەتتە، بەگلەر "بىرنەچچە ئادەم ئۇلۇغ خانغا دۇشمەن بولۇپ، ئەمىر-ئىتائىتىدىن چىقىپ قارشىلاشتى" دەپ ئامبانغا مەلۇم قىلدى. بۇنى بانا قىلىپ چېرىك ئەۋەتىپ ئالدۇرۇپ كېلىپ، مۇھەممەت ئەلى شەيخ، ئىبراھىم ئەرباپ بېكلەر باشلىق ئون نەچچە ئادەمنى بەدىنىنى تېنىدىن ئاجرىتىپ چاناپ ئۆلتۈردى. بىرنەچچىسىنىڭ پېيىنى كېسىپ ئىشتىن چىقاردى. ئىلىم كۆكباشى، تەلەي كۆكباشى، توختى كۆكباشى باشلىق قىرىق نەچچە ئادەمگە ئېغىر زەنجىر-كىشەن سېلىپ، ئۇلارنى دېگىزىغا (تۇرمىگە ــ ت) تاشلىدى.

يەنە باشقا شەھەرلەردىكى ئادەملەرمۇ ياركەنتتىكى خان ئامبانغا ۋە ئىلدىكى جاڭجۇنگە بېرىپ ئەرز-داتلىرىنى سۇندى، ئۇلار بۇ ئەرزلەرنى ئۇلارنىڭ ئۆز يۇرتىدىكى ئۇلۇغلارغا قايتۇردى. ئۇلارنىڭ ئۆز ئۇلۇغى "سەن ماڭا ئەرز قىلماي، باشقا شەھەرنىڭ ئامبانغا ئەرز قىلدىڭمۇ" دەپ ئازاپ-ئوقۇبەت ۋە جەبرى-زۇلۇم، ئىسكەنجە-سقىملارغا مۇپتىلا قىلدى. پۇقرالارنىڭ ياخشى ياكى يامان ئەرز-داتلىرىنى ئاڭلاپ بىلىپ، ئۇلارغا رەھىم-شەپقەت قىلىش بولسا،

پۇقرالارغا باشچىلىق قىلىدىغان ئۇلۇغلارنىڭ بويىنىدىكى ۋاجىپ ھەتتا پەرز ئىدى. لېكىن، ئۇلار مۇنداق قىلمىدى. ئۇلارنىڭ ئەرزىنى ئاڭلىمىدى، بەلكى ئۇلارنى يوق قىلدى. ئەگەر ئۇلۇغ خان بۇ ئەرزدارلارنىڭ راستىنى ئاڭلاپ بىلسە ئىدى، خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلار ئۆز مەنسۇبىدىن ئايرىلغانىدىن تاشقىرى، ئولارنىڭ جان-تېنى ۋە مال-مۇلكىمۇ ئاسان قۇتۇلماس ئىدى. چۈنكى، مەنسەپدارلار ئۆز مەنسۇبى، پۇل ۋە جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن، راست ئەرزنى يالغان ۋە يالغان ئەرزنى راست قىلىپ، ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ خۇن-قېنىنىڭ تۆكۈلۈشىگە زامىن بولغان ئىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئۆزى باشلاپ ئۇلۇغ خانىنىڭ يارلىغىدىن چىقىپ، قەدىمدىن بۇيان كېلىۋاتقان داۋلى ۋە ئەن-قائىدىلىرىنى بۇزۇپ، ئەھدى-پەيمانلارنى يىرتىپ تاشلاپ، بەلگىلەنگەن مۇئاشقا قانائەت قىلماي، تۇزۇمگە خىلاپلىق قىلىپ، يەنە پۇقرالارنىڭ مال-مۇلكىگە قول ئۇزارتىپ، زۇلۇم-سەتەمىلەرنى ھەددىدىن زىيادە ئېغىرلاشتۇردى. يەنە ئۇلار ئۆزىنىڭ نالايىق مەقسىتى ۋە ھەركەتلىرىنى پۇقرالارغا تېڭىپ، ئۇلارنى تۆھمەت ۋە بۆھتانغا قويىدى، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئۆزى باغى ۋە تاغى بولۇپ، ئۇلۇغ خانىنىڭ قىلىچىغا ئۆزلىرىنى لايىق قىلدى. شۇڭلاشقا، پۇقرالار ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئۇستىدە ئۇلۇغ بولۇپ كەلگەن بۇ مەنسەپدارلارنىڭ بوينىغا تىغ تارىسىنى تارتىنماستىن سالدى (خۇدا ئۇلارغا پانا بەرگەي!). ھالبۇكى، غازات قىلغان بۇ ئادەملەرنى غازى ۋە شېھىت دېمەسلىكە يەنە قانداق سەۋەپ بولۇشى مۇمكىن ئىدى.

ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز ئىلمى قەدىملىرى بىلەن ئۇلۇغ قىلىپ بەرگەن ۋە ئالىلىق مەنسۇبى بىلەن يۇقۇرى

ئورۇن بەرگەن شانۇ-شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشالارغا ھەم ئۇلارغا تەئەللۇق نەۋكەرلەرگە تىغ تارتىپ، ئۇلارنىڭ ئەمرى-ئىتائىتىدىن چىقماقلىق بولسا، ھېچقانداق مەزھەپ ۋە مىللەت-قەۋملەرنىڭ قائىدە-رەسمىيەتلىرىدە توغرا ۋە راۋا كۆرۈلمەيدۇ. ئالەمنىڭ مەخپى سىرلىرى، ھەممە زۇلۇم-خورلۇقلىرى، مەخلۇقلىرىنىڭ يامان پېئىل-ئەتىۋارى ھەم نالايىق شۇم نىيەتلىرىنى، پەقەت ئالەمنىڭ دانالىسى بولغان ئاللانىڭ ئۆزىلا بىلىدۇ، (خۇدا بولسا ھەقىقەتنى ۋە ئىنچىكە سىرلارنى ھەممىدىن بەك بىلگۈچىدۇر).

سۆزنىڭ ھاسىلى شۇكى، پۇقرالارنىڭ ئۇستىدىكى ئۇلۇغلار پۇقرالارنىڭ ئەرز-داتلىرىنى ئاڭلىماي، بىپەرۋالىق قىلىپ، بۇنداق ئۇلۇغ دەۋلەت-مەنپەئەتكە شۇكرى قىلماستىن شۇملۇق قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۆزلىرىنىڭ دەۋلەت-مەنپەئەتىدىن ئاجراشقا، ھەتتا ئۇلۇغ خانىنىڭ دەۋلەت ئابرويىغا نۇقسان يەتكۈزۈشكە سەۋەپ بولدى. پۇقرالار بۇنداق زۇلۇم-سەتەمگە چىداش بېرەلمەي، قۇدرەتلىك ھەقىقى ئاللا يەنى ئۇلۇغ سۇلتان دەرگاھىغا تاۋاپ قىلىپ، كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ، قاخشاپ يالۋۇرۇپ، ھەممىنىڭ ھالىنى بىلگۈچى بۈيۈك قۇدرەتلىك ئاللانىڭ مۇقەددەس دەرگاھىدىن قانداق ئەھۋاللار كېلەر ئىكەن دەپ تۇرغاندا، بۇ ناھەق ئۆتكەن ئادەملەرنىڭ قېنى ئۇلارنىڭ ئىچىدە تېخىمۇ ئۆرلەپ، مەنسەپدارلارنىڭ پۇقرالارغا قىلغان زۇلۇم-جەۋرىلىرىنىڭ مۇكاپاتى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە قايتتى. كۈچاردىكى تۈركگانلار خۇددى ئاسماندىن بالا كەلگەن ۋە ئالالادىن قازا كەلگەندەك، بىر كېچىدىلا بۇزۇلۇپ، كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ تارتتى. مەزكۇر تەلەي كۆكباشى قاتارلىق قىرىق نەچچە ئادەم دېگىزدا ياتقىنىغا ئىككى يىلدىن ئاشقان ئىدى. تۈركگانلار دېگىزنى

چېقىپ، گۇناكارلارنى ئاجرىتىپ ئالدى. تۇڭگانسلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئىناق-ئىتتىپاق بولۇشۇپ، خىتايلارغا تىغ ئۇردى. بۇنىڭ ۋەقەسىنى كېيىنرەك سۆزلەيمىز (ئالما سەبىر قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر) ئىنشائاللا.

بۇنىڭغىچە ئون تۆت يىل ئۆتۈپ كەتتى. مەنسەپدارلار پۇقرالارنىڭ ھال-ئەھۋالىنى خانغا راستلىق بىلەن مەلۇم قىلدى، ئۇلۇغ خان پۇقرالارنىڭ گۈنايىغا ئەپۇ قىلەمىرىنى سۇرۇپ چېرىك ئەۋەتىپ، ئۇلارنى يوقلىدى. لېكىن گۈنانى مەنسەپدارلارغا قويۇپ، بۇ مەنسەپدارلىرىم ۋە چېرىكلىرىم نەگە كەتتى ۋە نىمە بولدى دەپ سورىمىدى. مۇبادا بۇ ئەھۋالنى سورىغان بولسا ئىدى، ئۇ چاغدا بۇ يەتتە شەھەردىكى يەتتە نەپەر چىڭ چەي (چىن چەي — ت)ۋە بىر خان ئامبانىنىڭ ھەر بىرسىنىڭ قېنىنى بىر شەھەر ئادەمىرىنىڭ خۇنىغا تەڭ قىلىپ، ئۇلارنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان بولار ئىدى. باشقا ۋالىڭ، ھاكىم، مەنسەپدار، چېرىكلەرنىڭ خۇنىلىرىغا يەنە نىمە قىلىش لازىملىغىنى خان ئۆزى بىلگەن بولار ئىدى.

ئەلقىسسە، فەغفۇرچىنىنىڭ دۆلىتىگە بۇزۇلۇش ۋە زەئىپلىك كەلمەكنىڭ يەنە بىر سەۋىۋى شۇكى، بۇ چاغدا خانلىق نۆۋىتى شەنفۇڭ خانغا[136] يېتىپ، خاقانىچىنىنىڭ دۆلەت ئۇستۇنلۇكى ناھايىتى تۆۋەنلەشكە قاراپ يۈزلەندى. پەرەڭلەر[137] ناھايىتى كۆپ شەھەرلەرنى ئىستىلا قىلىپ، تالان-تاراچلىق قىلىپ، ئىگدارچىلىق قىلدى، يەنە بىر تەرەپتىن، چەن موزا دىگەن تايپىلەر خانلىق تالاشتى، جەڭ-جەدەللەر كۆچەيدى ۋە يەنە بىر تەرەپتىن تۇڭگانلار ئۆز ئىچىدىن خان كۆتىرىپ، ئەمىر-ئىتائىتىدىن چىقتى. يەنە ئەتراپىدىكى كىنەزلىكلەرنىڭ پادىشالىرى پادىشالىق ئەلەمىرىنى

تىكلەپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ھەر خىل سۆز پەيدا قىلىپ، ئۇلۇغ خاننى ئۆز ئارامدا قويمىدى. تىنچلىق ۋە ئارامىلىق ئۇلۇغ خانىنىڭ مەملىكەت ۋە پۇقرالىرىنىڭ بېشىدىن كۆتىرىلدى. خاقانى چىنى بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرنى "كۇبەي" (كۇۋەي-ئىچكىرىنىڭ تېشىدىكى تەرەپ ــ ت) دەپ ئاتايدىكەن. كۇبەيدىن خەۋەر ئېلىشقا پۇرسەت بولمىدى. شۇڭلاشقا ئۇ: "كۇبەيگە تەئەللۇق مەنسەپدار، چېرىكلەرگە مۇئاش ئەۋەتەلمەيمەن. نەچچە يىلدىن بۇيان غەزنىدىن كۆمۈش ئەۋەتىپ، كۇبەيدىكى مەنسەپدار، چېرىكلەرنى باقتىم تولا غەزنىلەرنى سەرپ قىلدىم. لېكىن كۇبەيدىن غەزنىگە بىرەر نەرسە كەلمىدى. ئۇلار كۇبەينى تاشلاپ يېنىپ كەلسۇن" دەپ يارلىق چۈشۈردى. لېكىن بۇ تەرەپتىكى خىتايلار ئۇلۇغى جاڭجۇن، خان، ئامبان ۋە مۇسۇلمانلار ئۇلۇغى مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىم باشلىق ھەممە ھاكىمى ۋىلايەتلەر مەسلىھەت قىلىشىپ، ئۇلۇغ خانغا: "بۇ شەھەرلەرگە غەزنىدىن كولەن-مۇئاش كەلمەسمۇ، بىز بۇ شەھەرلەردىن كان تېپىپ، ئالتۇن، كۆمۈش، مىس، قوغۇشۇن، تۆمۈر، گۈڭگۈرت قاتارلىق كانلارنى ئۆز كۆچىمىز بىلەن ئېچىپ، ئۇلۇغ خانىنىڭ چېرىكلىرىنى باقالايمىز. بىز بولساق ئاتا-بوۋىلىرىمىزدىن تارتىپ ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمەتلىرىدە بولۇپ، دۆلتىنى كۆرۈپ كەلگەن ئىدۇق. يارلىققا بوي سۇنۇپ، بۇ يەرنى تاشلاپ كەتسەك، ئۇلۇغ خانىنىڭ شان-شۆھرىتىگە مۇناسىپ ئىش بولماسمىكىن" دىگەن مەزمۇندا بىرقانچە ماقۇل سۆزنى مۇنداق قىلىپ ئەرز بەرگەن ئىكەن. بۇ ئەرز ئۇلۇغ خانغا ماقۇل چۈشۈپ، ئۇ "ئەگەر ئانداق بولسا ئۆزەڭلەر كان تېپىپ، چېرىكلەرنى بېقىڭلار، ئۇششاق پۇقرالىرىمغا ۋابال بولمىغان ئىشلارنى ئەسلا قىلماڭلار" دەپ يارلىق ئەۋەتىتۇ. يارلىقنى

كۆرۈش بىلەنلا، مەنسەپدارلار تاغمۇ-تاغ، دەشتمۇ-دەشت ۋە جەزىرىلەردە كان ئىزدەپ، پۇقرا خەلقنى ھاشار قىلىپ ھەيدەپ، تاغ ئېتەكلىرىنى گويا چاشقان ئۇۋىسىدەك ھۆتمۇ-تۆشۈك قىلدۇرۇپ، كانمۇ تاپالمىدى. تاپقاندىمۇ پۇقرالارغا جەبرى-زۇلۇم كۆپ بولدى. مەنسەپدارلار ئۆز قولىدىنلا پۇل بەرمىدى. چىقىقان كانمۇ يوق بولۇپ كەتتى ۋە يەنە نەچچە تۇرلۈك باجنى پەيدا قىلدى. پۇقرالاردىن تۇز پۇلى دېگەن بىر خىل پۇل ئالدى. يەنە پۇقرالاردىن ھەر ئايدا ئالىدىغان بىر خىل پۇل بولۇپ، بۇنى "چوقا بېشى" دەپ ئاتايتتى.

ئومۇمەن، پۇقرالارنىڭ ئۇستىگە چۈشكەن ئالۋاڭ-ياساقلار بارغانسېرى ئېغىرلاشتى. ئارامىلىق خۇددى ئەنقا قۇشنىڭ تۇخۇمىدەك يوق بولدى. تىنچلىق بولسا خۇددى سۈمرۇغ قۇشىدەك كۆيمىقاپنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى. پۇلى بار ئادەملەر خىتايغا ۋە كاتتا بەگلەرگە پۇل بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھمايىسىگە كىردى. يۇرتنىڭ ھەممە ئېغىرچىلىغى پۇلى يوق بىچارە، غېرىپ يېتىملارغا قالدى. ئۇلار بۇنىڭغا چىدىماي، يەر، سۇ، چاھار پاي ۋە ئەسۋاپلىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى خىتايلارغا گۆرۈگە قويۇپ، دەرگاھى ئىلاھغا كۆز ياشلىرىنى تۆھپە قىلىپ، يىغا-زارىگە تولدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ھەرقايسى شەھەردىكى چېركىلەر داقا-دۇمباقلىرىنى كۆتىرىپ، مەنسەپدارلارنىڭ دەرۋازىلىرىغا كېلىپ "بىزنىڭ بەنسى كولەنلىرىمىزنى (ئىش ھەققىمىزنى) بەرسۇن، بولمىسا يۇرتلىرىمىزغا قايتىپ كېتىمىز ياكى مەنسەپدارلارنىڭ ئۆي-تەئەللۇقاتلىرىنى بۇلاپ-تالاپ ئالىمىز" دەپ غەلۋە قىلىپ، ھېچ ئارام بەرمىدى. مەنسەپدارلار ئۆزىدىن غەم-ئەندىشە قىلىپ "ھەرقانداق ئادەم چېركىلەرگە كۈمۈش جىنىلە

(هەدىيەـــت) قىلسا، ئۇنىڭغا مەنسەپ بېرىمىز" دەپ بازار ـ كوچىلاردا ئېلان چاپلاپ، كۈسى خەت (گۈڭسى خەتـــت) تارقاتتى. بۇنى كۆرگەن بەزى پەس تەبىئەتلىك ئادەملەر مەنسەپنى تاما قىلىپ، پۇل بېرىپ، مەنسەپنى سېتىۋالدى ۋە پۇقرالارغا بولغان زۇلۇم ـ سەتەمـ لىرىنى كۈچەيتكىلى تۇردى. ھەرقانداق جايدىكى نامسىز ۋە نىشانـسىز ئوغرى، قىمارۋاز، سەرگەردان بولسىمۇ، پەقەت پۇللا بەرسە مەنسەپكە ئىگە بولالايتتى. بۇ تايىپىدىكى ئادەملەر بولسا پۇقرالارغا ۋابال بولىدىغان ئىشلارنى ھەتتا ئويلاپمۇ قويمىدى. پۇقرالار خىتاي مەنسەپدارلىرىغا ئەرز بەرسە، ئۇلار چەنتۇ پۇقرالارنىڭ ئەرزىنى ھاكىم بىلىدۇ دەپ تاشلاپ بەردى. ھاكىملار بولسا باقى قالغان زۇلۇم ـ جەۋرىلىرىنى ئۆزى خالىغانچە قىلالايتتى. بۇنى بىلگەن پۇقـرالار بولسا قورقۇنچىدىن ئۇلارغا زادىلا ئەرز قىلالمايتتى. ھەتتا تۈكچى ـ تىلماچلارمۇ دەللال تەرىقىدە بولۇپ، مەنسەپنى خۇددى ئال ـ ساتچىلاردەك ئاشكارا پۇلغا ساتىدىغان بولدى. نەتىجىدە ئەسلىدە ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن بۇيان ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، يۈرت سوراپ، ياخشىلىق قىلىپ كەلگەن بەگلەر ۋە بەگزادىلەر بولسا خانىنىڭ يېڭى ئەمەلدارلىرى ۋە مەنسەپنى سېتىۋالغانلارنىڭ ئالدىدا خار ۋە ئېتىۋارسىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، تۈرپانلىق ئەپرىدۇن ۋاڭ بېگىم ياركەنتكە ھاكىم ئىدى، مۇھەممەت ئىمىن ۋاڭ بېگىم ئىشىك ئاغا ئىدى. بىر گۈنا بىلەن ئەپرىدۇن ۋاڭ بېگىمنى بىكار قىلىپ، خوتەنلىك رۇستەم بېك دېگەندىن ئىككى مىڭ يامبۇ ئېلىپ، ئۇنى ياركەنتكە ھاكىم قىلدى. رۇستەم بېك بولسا ئەسلىدە مۇھەممەت ئىمىن ۋاڭ بېگىمنىڭ ئالدىدا ئېتىنىڭ تىزگىنىنى يېتىلەپ، يۈگۈرۈپ

يۇرۇپ خزمەت قىلغان ۋە نەۋكەر مۇقامىدا ئىززەت-ئىكرامىلىرىنى قىلىپ، بۇنى ئۆزىگە پەخرى-ئىپتىخار دەپ بىلىپ كەلگەن ئادەم ئىدى. مۇھەممەت ئىمىن ۋاڭ بېگىم بۇنداق بىر ئادەمنى پۇل بەردى دەپ ۋاڭ كىشىنىڭ ئۇستىگە ھاكىم قىلىپ، ۋاڭ كىشىنى يەنىلا ئىشىك ئاغالىق مەنسۇبدە تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭ خىزمىتىگە قويغانلىغىنى ئار ۋە نومۇس بىلىپ، مۇنداق يۇرۇپ ياشىغىنىمدىن ئۆلگىنىم مىڭ مەرتىۋە ياخشى دەپ، ئۆزىنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى دەپ ھىكايە قىلىشىدۇ. يەنە كوچارلىق مىرزا ئىسھاق ۋاڭ بېگىم ۋە مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىملەرگە نەۋكەر بولۇپ كەلگەن كۇچارلىق قۇتلۇق بېك قەشقەرگە ھاكىم بولدى. ئۇنىڭ ئىنىسى سەئىد بېك مىڭ بەش يۈز يامبۇ بېرىپ ئاقسۇغا ھاكىم بولدى.

شۇنداق قىلىپ، بۇرۇنقى بەگلەر بىكار بولدى. بىكار پۇقرالار بەگ بولدى، يۇرت ياخشى پازىللىرىنى كۆزگە ئىلمىدى. پۇقرالارنىڭ كۆز ياشلىرىدىن ھەرگىز ئىھتىيات قىلمىدى. ۋابال دېگەننى ئويلاپمۇ قويمىدى، مەنسەپ ئارزۇسى ۋە بەرگەن پۇل، كۈمۈشلەردىن باشقا غەم ئۇلارنىڭ دىلىغا زادىلا كەچمىدى. ئۇلار كۆرۈنۈشتە خانغا خىزمەت قىلىپ، چېرىكلىرىنى يىغىپ، يۇرتلىرىنى ساقلىدۇق دېگەن بولسىمۇ، ئەمىلىيەتتە ئۇلار ئولۇغ خان ئىلكىدىكى دۆلەتنىڭ بىخ-نوتىلىرىنىڭ كېسىلىپ قۇرۇشىغا سەۋەپ بولدى، ياخشى پازىللار ۋە بۇرۇنقى بەگزادىلەر بۇلۇڭ-پۇشقاقلارنى ئىختىيار قىلدى. ئاجىز پۇقرالارنى بولسا ئاتىنى بالىغا، بالىنى ئاتىغا قوشماي ۋە ئۇلاشتۇرماي، ئالۋان-ياساقچا ھەيدىدى. پۇقرالارنىڭ تاقەتلىرى تاق بولۇپ، جان ئاچچىغى ۋە پۇل ئاچچىغىدا ئۇيغۇراتقان ئاللانىڭ دەرگاھىدىن مەدەت تىلەپ، كۆزلىرىدىن تامچا-تامچا، ھەتتا دەريا-دەريا ياشلارنى

ئاققۇزدى. بۇ ئاچچىق ياشلار خانىنىڭ دۆلەت دەرەخلىرىنىڭ يىلتىزىغا تەسىر قىلىپ، قۇرۇماقلىقىغا سەۋەپ بولدى. ئاز ئۆتمەي بارلىق خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلارنىڭ ھەممىسىلا يوق بولۇپ، يەر بىلەن يەكسەن بولدى. ھەزرەت مەۋلانا جالالىدىن رومى قۇددۇسرە[138] مۇنداق بىر ماقالا يازغان ئىدى:

تادىلى مەردمۇدا يەر بەرەرد،
ھىچ مەردى رامۇدا رەسۋانەگەرد.

دىمەك، بۇ ماقالا ئەنە شۇنداق ئىشلارنىڭ شاھىدىدۇر.

① تەرجىمىسى:

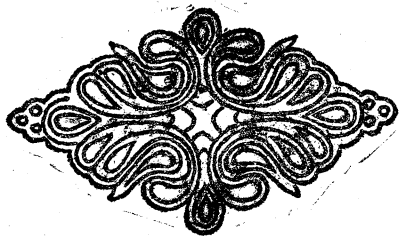
"خۇدانىڭ بىرەر بەندىسىنىڭ دىلى
رەنجىمىگىچە، خۇدا ھىچقانداق
بەندىسىنى رەسۋا قىلمايدۇ".

بىر دىلى ئويغاق كىشىنىڭ سەھەردە تۇرۇپ قىلغان ئاھ-نالىسى بەلكى ئۇ قۇدرەتلىك ۋە ھىممەتلىك ئاللانىڭ مۇقەددەس دەرگاھىدا قوبۇل قىلىنىپ، ئاللانىڭ ئىجابەتلىك دۆلىتىگە ئېرىشكەن بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا، ئۇ بۇ موغۇلستان يۇرتلىرىنى نام ۋە نىشانسىز-لارنىڭ قولىغا بەرگەن بولسا كېرەك. ئالەمنىڭ قۇدرەتلىك ئىگىسى بولغان خۇداۋەندەكبىرىم "كىمنى خالىساڭ ئەزىز قىلىمەن ۋە كىمنى خالىساڭ خار قىلىمەن" دىگەن سۆزىنىڭ ئاشكارا كۆرسەتتى. بۇ تىل رەڭلىك تەقدىر چوگىلەيدىغان پەلەك چاقى بولسا ئۆزىنىڭ نەيرەڭ-بازلىق ئويۇنلىرىنى ئوينىتىپ، ھەر زامانىدا بىر تايىپىنى پەس ۋە زەئىپ ۋە يەنە بىر تەبىقىنى يۇقۇرى ۋە ئۈستۈن قىلىدۇ. ئەقىل ئىگىلىرى شۇنى بىلىشى لازىمكى، بۇ ئاجايىپ ئىشلاردىن تەجرىبە ئېلىپ، ھەممىگە بىردەك سىناق نەزىرى بىلەن قاراپ، ئىبرەت

ئېلىپ، زۇلۇم چەككەن ئاجىزلارنىڭ كۆز ياشلىرىدىن قەتئىي ئېھتىيات قىلىپ، ئۇلارنىڭ دات ـ پەريادلىرىغا يېتىپ، بۇ ئۇلۇغ دۆلەت ـ مەنپەـ ئەتكە شۇكرى قىلىپ، ئادىللىق ئىشىگىنى ئاچىسا، ئالىلانىڭ ئۇلۇغ ئەجرىگە ۋە خەلق ئالىدىدا چىرايلىق نامىغا ۋە ماختاشقا ئىگە بولالايدۇ. «ھەدىس شېرىپ»تە بىر سائەت ئادالەتلىك قىلغانلىق بولسا، ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ ئىبادەتلىرىدىن ئەۋزەلدۇر دەپ يېزىلـ غان. بۇ خىل دۆلەت ۋە ئىبادەتكە پەقەت پادىشالار، ھاكىمى ۋىلاـ يەتلەر، دادخۋالار، ئەمرى مەملىكەتلەر ۋە شەرىئەت قازىلىرىدىن باشقا ئىنسانىيەت تايىپىلىرى ئىگە بۇلالمايدۇ. ئەي ئىلاھىم! ئۆز كامالى قۇدرىتىڭ بىلەن ھەممە ھاكىم، دادخۋا، شەرىئەتپانا باشلىقـ لارغا، ئەمەلدارلارغا توغرا يول كۆرسىتىپ، يۇزىگە ئادالەت ئىشىگىنى ئېچىپ، زۇلۇم ۋە جەۋرىنىڭ ئىشىكلىرىنى ئەتكەيسەن، ئامىن!

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ خوش يۇرۇشلۇك قەلەم ئالى دەرىجىلىك خان، پادىشا ۋە ئېھتىرام ئىگىلىرىنىڭ تۇغمەس ھىمايە ۋە نەسەپ مەرتىۋىلىرىنىڭ پايانسىز دەرياسىغا نەچچە قېتىم شۇڭغۇپ، يەنە ئۇنىڭدىن چىقىپ، مۇرات گۆھىرىنى مەقسەت ئالقىنىغا كەلتۈـ رۈپ، ئۇلارنى تەھرىر يىپىغا تىزىپ، بايان قاتارىغا قويىدى ۋە بۇ كىتابنىڭ مۇقەددىمە قىسمىنى تۇگىتىپ، خوش يۇرۇشلۇك قەلەم تىزگىنىنى ئەسلى مەقسەت بولغان قىسسە ۋە داستان تەرەپكە تارتىپ، كەڭ مەيدان ۋە ئىگىز جەۋلان ئۇستىدە ئات چاپتۇرغىلى ماڭدى. زامان خالايىقلىرىنىڭ دىل ئەينىگىدىن چىقىپ ئۇنتۇلۇپ يوق بولغان ۋە زامان ئوغلانلىرىنىڭ ئېسىدىن چىقىپ، ياۋايى ھايۋانلار ۋە قۇشلاردەك ئۇچۇپ كەتكەن قىسسىلەر، يۇرەكتىكى سۆز ـ ئەپسانىلەر، بۇ قەلەم ئىگىسىنىڭ دىلىنى يورۇتۇپ، جاھانىنى كۆيدۈرەتتى.

شۇكلاشقا، بۇلارنى توپلاپ ۋە رەتلەپ، بۇ ۋاراق بەتلىرىنىڭ قەلئە-سىگە مەھكەم بېكىتىپ، ئۇلارنى. كېيىنكىلەرگە نەمۇنە ۋە يادىكار قىلىشنى مەقسەت قىلىپ ، شەرھىنى باشلاشقا قەدەم قويۇپ قەلەم سۈردۇم. ئاللانىڭ پەزىلىتى ۋە كەرەمى بىلەن سۆزۈمنى باشلايمەن. ئاللا بۇ ئىشىمغا مەدەتكارلىق قىلغۇچىدۇر.

ئاۋالقى داستان

1

مىننەتدارلىق، پەزىلەت، ئېھسان مۇلۇك ئىگىسى بولغان ئالـ
لانىڭ پەزىل ـ ئىنايىتى بىلەن ئۇلۇغ ئىسلامىنىڭ دۇنيانى
يورۇتقىدىغان ئاپتۇۋى كۈچار شەھىرى ئۈستىگە چۈششى،
راشىدىن خوجامنىڭ ئۇلۇغ خانلىق تەختىدە ئولتۇ ـ
رۇشى ۋە شەرق بىلەن غەرپ چېگرىلىرىغا لەشكەر
ماڭدۇرۇشى ھەم بۇ ۋەقەلەر ئارىلىغىدا
بولغان ئىشلار بايانى

غارايىپ قىسسىلەر، ئاجايىپ ھېكايىلەر ۋە دىلنى ئالدايدىغان چۆچەكلەر شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ ئويۇنچى پەلەك ۋە ئىقلىمنىڭ چاقى، ھەر زامانىدا ھامان تەتۈر چۆگىلەپ، تاماشا پەيدا قىلىپ، جاھاننى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىدۇ. ھەتتا بۇ زامانىمۇ ئاجايىپ تاماشىلارنى باشلاپ، شانۇ ـ شەۋكەتلىك پادىشالارنىڭ دۆلەت ـ ھۆكۈمىتىنى پاراكەندە قىلىپ، پۇقرا ـ خالايىقنىڭ تىنچلىغىنى، جەمىيىتىنى بۇزىدۇ. بۇ ھال بولسا ۋاپاسىز نائەھلى ئالەمنىڭ ئەزەلدىن قىلىپ كەلگەن كونا ئادىتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

شۇنى ئاڭلىماق كېرەككى، ئۆزىنىڭ چەكسىز ۋە چوڭقۇر ھىكمىتى بىلەن ئون سەككىز مىڭ ئالەمنى ياراتقان بۇيۇك سۇلتان ــ ئاللانىڭ ئۆز پەزلى ۋە كەرەمى بىلەن ۋە مۇقەددەس ئەرۋاھلارنىڭ مەدەت ــ يارىدىمى ئاستىدا، بۇ يەتتە شەھەر قەدىمقى مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ قولىدىن ئۆتۈپ، بىر يۈز ئون سەككىز يىل مىقدارى خاقانى چىنگە تەۋە بولۇپ، خاقان ھۆكۈمىتى تەختى سەلتەنەتى ئاستىدا ياشىدى. بۇ دەۋر بولسا، پۇقرالارنىڭ يۇرتدارلىق ئىشلىرىدىن خار ۋە زار بولۇپ، زالىم خىتاي ۋە بەگلەرنىڭ زۇلۇم ــ جاپالىرى تۈپەيلىدىن بېشى تۆۋەنلەپ، ئۇلار چىن ئىخلاسى بىلەن ئىلاھى دەرگاھىدىن مەدەت تىلەپ، يىغا ــ زارە قىلىشىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ نىجاتلىققا يېتىشى ۋە كاپىر زالىملارنىڭ خانىۋەيران بولۇشى ئۈچۈن دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلىپ تۇرغان بىر مەزگىلى ئىدى. دەل مۇشۇنداق بىر پەيتتە، ئۇشتۇمۇت ئاسماندىن بالا، خۇدادىن قازا كەلگەندەك بىرقانچە تۇڭگانى بىركېچىدىلا بۇزۇلۇپ، كۇچار شەھىرىدىكى ۋەيشاڭ بازارلىرىغا ئوت قويۇپ ۋە كۆزىگە كۆرۈنگەن كاپىرلارنى ئۆلتۈردى. بۇ چاغدا يېڭى ھىسار ھاكىمىنىڭ ئوغلى ئاللا يار بېك بىرقانچە دەرتمەن مۇسۇلمانىنى باشلاپ، يار ۋە ھەمداستان بولۇپ، ھەممە يەكدىل ۋە بىر تەرەپ، بىر ئىتتىپاقتا بولغان ھالدا مەنسەپدار، ئامبانلارنىڭ يامۇنلىرىغا ئوت قويۇپ، تاڭ ئاتقىچە تولا كاپىرلارنى يوق قىلدى. كۈن چىققاندىن كېيىن، مەنسەپدارلار چېرىكلىرىنى ئېلىپ چىقىپ، جەڭگە كىرىشتى، لېكىن باراۋەرلىك قىلالمايى يېڭىلىپ ۋە مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. مۇسۇلمانلار غەلىبە قىلدى. بۇ ۋەقە ئۇلۇغ پەيغەمبەرنىڭ ھىجرەت تارىخى يىلىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بىرىنچى يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ بىرىنچى كۈنى يەنى

شەنبە كېچىسى، جەۋزا جەسلى ۋە يىلان يىلىدا (مىلادى 1864 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى) يۈز بەرگەن ئىدى.

بۇ چاغدا ئەھمەت ۋاڭ بېگىم يارىكەنت ھاكىملىغىدىن بىر گۈنا بىلەن بىكار قىلىنىپ، خانىنىڭ يارلىغى بىلەن ئۆزىنىڭ ئەسلى ۋەتىنى بولغان كۈچاردا يارلىق ساقلاپ تۇراتتى. تۆكگانلار ۋە مۇسۇلمانلار ئەھمەت ۋاڭ بېگىمگە ئىلتىجا قىلىپ: "سىلە ئاباڭلىرىدىن تارتىپ يۈرت سوراپ كەلگەن بولۇپ، ھۆكۈمەتدارلىق ئاساسىنى ۋە سىياسەتدارلىق رەۋىشىنى ئوبدان بىلىلا، شۇڭلاشقا، بىزدەك چوڭ ـ كىچىك مۇسۇلمانلارغا ئاتىدارلىق قىلىپ، ئۆز ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ بەرگەن بولساڭلا، بىز سىلىگە جان دېلىمىز بىلەن خىزمەتكار ۋە پەرمانچىلىق يولىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ھەممە مەمۇرى مەملىكەتدارلىق ئىشلىرىدە سىلىنى مۇقەددەم ۋە پىشۋا بىلىپ، خان مۇقامىدا كۆرسەك" دەپ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماس قىلدى. ئەھمەت ۋاڭ بېگىم "سىزلەر ئاز ئادەم، خىتاي گۈرۈھى بولسا ناھايىتى تولا، بۇلارغا باراۋەرلىك قىلغىلى بولماس. مەن بولسام نەچچە ئاتا ۋە بوۋامدىن تارتىپ ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، چوڭ مەنسەپ تېپىپ، يەر، سۇ، زېمىن بەلكى نەچچە ئۆيلۈك ئادەم ئىلتىپاتىغا ئېرىشىپ، پۈشتۈمدىن پۈشتۈمغىچە جولدۇ ـ جاساقدارلىق بولغاندىن تاشقىرى، يەنە نەچچە نۆۋەت ئۇلۇغ خانىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن. مەن ئۇلۇغ خانغا قانداق قىلىپ يامانلىق خالايمەن؟ گەرچە ئۇ كاپىر ۋە دىنسىز بولسىمۇ، ئاباڭلىرىدىن تارتىپ ئۇنىڭ تۇزىنى يەپ، دۆلتىنى كۆرگەن ئىدىم. ئەمدى مەيلى قانداق بولسىمۇ تۇز بەرگەن ئۇلۇغمىزدىن يۈز ئۆرۈمەيمىز، تۇز ھەققىنى ساقلاش بولسا ھەممە ئىنسان گۈرۈھىغا پەرز ۋە ۋاجىپ بولىدۇ. مەن

سىزلەرنىڭ سۆزىنگىزلەرگە كىرىپ ئۇلۇغ بولۇپ ئۆزەمنى ھالاكەتكە تاشلىمايمەن. كىمنى ئىختىيار قىلىپ باشلىق قىلىمەن دىسەڭلەر، شۇنى قىلىڭلار. ھازىر يېشىم يەتمىشكە يەتتى. كۆرىدىغان دۆلەت ۋە ئىززەتنى كۆرۈپ بولدۇم. ئەمدى مەندە بۇنداق ئارزۇ ۋە ھەۋەس قالمىدى" دەپ جاۋاپ بەردى. بۇ چاغدا پۇقرالار بىر ئىتتىپاق، بىر نىيەتتە بولۇپ، بىردەكلا يۇزىنى ئۆرۈپ "ھىلىمۇ خىتايلىرىنگىزدىن ئۇمىدىنگىز بارمۇ" دەپ چۇقان كۆتىرىپ، ئوردىسىدىن ئېلىپ چىقىپ شاھادەتلىككە يەتكۈزدى.

بۇ چاغدا كۇچار خوجىلىرىدىن راشىدىن خوجام دىگەن مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىنىڭ مازىرىدا دۇئا-تەلەپ بىلەن ياتقان، ھېچ كىشىگە ئارىلاشمايدىغان ۋە دەرۋىش تەرىقىسىدە ئۆمۈر ئۆتكۈزۈۋاتقان بىر ئادەم بار ئىدى. ھەممە مۇسۇلمان گۇرۇھى ۋە تۈگكانى تايىپىلىرى ئۇنىڭغا مۇرىت-مۇخلىس بولۇپ، بۇ ئادەمگە باش ئېگەتتى. مەزكۇر ئادەمنى ئىبادەتخانىدىن ئىختىيارسىز ئېلىپ چىقىپ، "سىلە بىزگە بۇرۇنمۇ پىشۋا ۋە يولباشچى ئىدىلە. ئەمدىمۇ بىزگە پىشۋا ۋە يول-باشچى بولۇپ، خانلىق ئورنىدا ئولتۇرۇپ، بىزگە باش بولۇپ، ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىپ بەرسىلە" دەپ، ئۇنىڭ خالىغان ياكى خالىمىغانلىغىغا قويماي، ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، بۇرۇنقى سۇلتانلىق قائىدىسى بويىچە خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. توختى ئىشىك ئاغا بېكنى ۋەزىر قىلىپ تەينىلىدى. ھەممىسى بىر نىيەت بىلەن كۇچار ھاكىمى قۇربان بېك باشلىق سەككىز نەپەر بەگنى ئۆلتۈرۈپ، تەئەللۇق مال-مۈلكىنى تالان قىلدى. نەتىجىدە باشقا مەنسەپدارلارمۇ قورقۇنچ ۋە تىترەك-دەھشەتكە چۈشۈپ، مەزكۇر خان راشىدىن خوجامنىڭ ئەمر-ئىتائىتىگە تەۋە بولۇپ، بۇيرۇغىغا

بوي سۇنۇپ باش ئەگدى. ئەگەر بۇ مەنسەپدارلار قەدىمدىن بۇيان يولغا قويۇلۇپ كەلگەن لاۋايىن قائىدىلىرى ۋە ئەھدى-پەيمانلارنى بۇزۇپ، ئۆزىنى مۇنداق ھالاكەتكە ۋە پالاكەتكە تاشلىمىغان بولسا ئىدى (ئاللا ئۇلارنى ساقلىغاي!)، ئۇ چاغدا، ئېھتىمال پۇقرالارمۇ باغى ۋە تاغى بولۇپ بۇزۇلمايتتى ھەم غازىلىققىمۇ مۇيەسسەر بولالمايتتى. (ئاللا ھەممە ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى ئۇبدانراق بىلگۈچىدۇر).

بۇ ۋەقەدىن ئىككى كۈن كېيىن بۇرھانىددىن خوجامنى يەنى مەشھۇر ئىسمىلىرى خېتىپ خوجامنى ئەمر لەشكەر تەرتىقىدە باش قىلىپ، كىچىك ئوغلى مەھمۇدىن خوجامنى ھەمرا قىلىپ، مۇللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى قازى ئەسكەر قىلىپ، بىر يۈز ئەللىك لەشكەر، ئون سەككىز تۆگگاننى ئون زەمبىرەك بىلەن غەرپ تەرەپكە يولغا سالدى ۋە ئۇلارغا: "نەچچە ئەسىر ئۆتتى، مۇسۇلمانلار دىنسىز كاپىرلارنىڭ ۋە زالىم زۇلۇمخورلارنىڭ ئىشگىدە خار ۋە ئېتىۋارسىز بولۇپ، خىزمەتكارچىلىق قىلىپ، بوينىنى تۆۋەن قىلىپ پەس ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى، ئۇلارنىڭ ئەرلىرى خوتۇن، بالىلىرىدىن ئايرىلىپ، بالا-پەرزەنتلىرى ئاتا-ئانىلىرىدىن جۇدا بولۇپ، ئاجىز ۋە بىچارىلىق بىلەن نە يىمەكتە لەززەت ۋە نە كىيىمەكتە راھەت كۆرمەي، ئالبانكەشلىك قىلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزگەن ئىدى. ئەمدى ھەممىگە رەھىمدىل ۋە مەرھەمەتلىك خۇداۋەندەكبىرىم بىز مۇسۇلمانلارغا يار ۋە ھەمدەم بولۇپ، بىزگە كۈچ-قۇدرەت بەردى. كاپىرلارنىڭ بېشىغا ئىسلام قىلىچىنى ئايىماي ئۇردۇق. ئەمدى بۇنىڭ شۈكرانىسى ئۈچۈن جان تېنىمىزدە بولسلا، سىزلەر ۋە بىزلەر ئۇنى غازات يولىغا سەرپ قىلىشىمىز ھەممىدىن مۇھىمدۇر، ئۇلۇغ غازات قىلىش بولسا ھەممىگە پەرز بولۇپ، بۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ كەسىپ ۋە ھۇنەرلىرى

هەتتا مۇھىم سۇنئەتلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. خۇداۋەندەكبېرىم ئۆزىنىڭ چوڭقۇر سىرلىق ھېكمىتى بىلەن بۇرۇن مۇسۇلمانلارنى كاپىرلارنىڭ قول ئاستىدا قىلغان بولسا، ئەمدى ئۆزىنىڭ كامىل قۇدرىتى بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئەزىز ۋە ئېتىۋار قىلىپ، كاپىرلارنى خار ۋە تۆۋەن قىلدى. ئۇ كىمنى خالسا ئەزىزلەيدۇ، كىمنى خالسا خار قىلالايدۇ دېگەن سۇپىتىنى كۆرسەتتى. سۆزىنىڭ ھاسىلى شۇكى، سىزلەر باي ۋە سايرامنى تەۋە قىلىپ، بۇ جايدىن بىرمۇنچە ئەسكەر ئېلىپ ئاقسۇغا بېرىڭلار. ئۇ تەرەپتە مۇسۇلمان تولا، كاپىر ئاز. سىزلەر بارغىچە تۇتقانى ۋە مۇسۇلمانلار كاپىرلارنى يوق قىلىپ، ئالدىڭىزلارغا چىقىشى مۇمكىن. مۇبادا كاپىرلار ھۇجۇم قىلىپ، جەڭ-جىدەلگە تەييار بولسا، ئاللانىڭ: "كاپىرلارنى قايەردە كۆرسەڭلەر ئۆلتۈرۈپ، ھەممىسىنى يوق قىلىڭلار" دېگەن ئۇلۇغ ئەمرى بويىچە، ھايال قىلماي ۋە ئايماستىن كاپىرلارغا تىغ ئۇرۇڭلار. پەيغەمبەرنىڭ «ھەدىس» شېرىپتە كۆرسەتكەن "جەننەت قىلىچ سايىسىنىڭ تېگىدە" دېگەن سۆزىدىن ۋاقىپ ۋە ئاگاھ بولۇڭلار. ئاقسۇ، قەشقەر، ياركەنت ئىشلىرىدىن بىكار بولغاندىن كېيىن، قوقەنت، بۇخارا ئۇلۇغلىرى ئاشناچىلىق قائىدىسىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئىناۋەت قىلىپ باش ئېگىشنى ئۆزلىرىگە لازىم ۋە راۋا كۆرسە، ئىش تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. ئەگەر بۇنى لايىق كۆرمەي باش ئەگمەي، توسقۇنلۇق قىلىدىغان بولسا سىزلەرگە يەنە ياردەم قىلىپ كۈچ ئەۋەتىمەن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە غەرپ تەرەپتىكى يۇرتلارنى قولغا كىرگۈزۈڭلار. سىزلەرگە ئىشەنچ باغلاپ ۋە ئۆزەمگە ۋەكىل قىلىپ، بۇ جايدىكى مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەت ئىشلىرىنىڭ ھەممە ئىختىيار تىزگىنىنى تۇتقازدىم" دەپ قۇياش نۇرلۇق يارلىغنى ئارتۇقچە مۇبالىغە قىلىپ،

غازاتچىلارنى يولغا سالدى.

شۇنداقلا ئىسھاق خوجامغا سەدىق دادخۇا، مەمۇر باھادۇر، توختى مۇھەممەت يۈز بېشى قاتارلىقلارنى قوشۇپ، بىر يۈز سەكسەن مۇسۇلمان، ئەللىك تۆگىگانىنى ئون ئىكىكى زەمبىرەك بىلەن شەرق تەرەپكە يولغا سېلىپ، يۇقۇرىدا خېتىپ خوجامغا قىلغان يارلىقلىرىنى تەكرار ئايان ۋە بايان قىلىپ، پەتھى ئايەتلىرىنى ئوقۇپ، دۇئا قىلىپ يولغا سالدى. بۇ باپ ئاللانىڭ قۇدرىتى بىلەن تۈگىدى.

2

جانابى راشدىن خان غازى خوجامنىڭ پاك نەسەپ ئەسلى توغرىسىدا ئاشكارا بايان ۋە زىكرى قىلماقلىقنىڭ لازىملىغى

ئەقىدىلىك يارەنلەر ۋە مۇھەببەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ پاك زېھنىلىرىگە روشەن ۋە ئاشكارا بولغايكى، راشىدىن خوجام بولسا شەيخ نىزامىدىن خوجامنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى ئىدى. نىزامىدىن خوجام بولسا مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرە-ئەۋلاتلىرىدىن ئىدى. مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا بولسا مەۋلانە جالالىدىن كىتىكى (ئاللا ئۇنىڭ سىرىنى پاك ۋە مۇبارەك قىلسۇن!) نىڭ پەرزەنتى. مەۋلانە جالالىدىن خوجا بولسا ئەبۇ ھەفس كەبىر بۇخارى[139] (ئاللا ئۇنىڭ سىرىنى پاك، مۇبارەك ۋە ئەزىز قىلسۇن!) نىڭ ئەۋلادى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. تارىخ ھىجرى ئالتە يۈز ئون يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1220 — 1221 - يىلى — ت) پادىشا جاھانگىر چىنگىزخان بۇ تەرەپكە

چىقىپ، بۇ خارائى شەرىپىنى قىرغىن قىلغان چاغدا، خوجا ھەفىس كەبىر بۇخارىنى شاھادەتكە يەتكۈزۈپ، ئەھلى ئەۋلادىنى ئاق ئۆيلۈك (سۇرگۈن ــ ت) قىلىپ، ئۆز يۇرتى بولغان قارا قۇرۇم ۋە كىلوران دىگەن جايغا ئېلىپ كېلىپ قويدى. ئالتە ياكى يەتتە ئەۋلات ئۆتكەندىن كېيىن، مەۋلانە جالالىددىن دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇلار شەھرى كىتىك دىگەن جايغا كۆچۈپ كەلدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاللانىڭ غەزىۋى تۇيۇقسىزدىن كىتىك شەھرىگە قۇم يېغىپ، بالايى-ئاپەت بولدى. مەۋلانە جالالىددىن يەنە ئاللانىڭ ئىلھامى ئارقىسىدا كېچىسى ئۇخلىماي بىرنەچچە مۇرىتلىرى بىلەن بىللە مېڭىپ، بىر-نەچچە كۈندىن كېيىن، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى ئايكۆل دىگەن يەرگە چۈشتى. بۇ چاغدا ئاقسۇدا تۇغلۇق تېمۇرخان تېخى يېڭىدىنلا خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان ۋاقتى ئىكەن. ئون ئالتە ياكى ئون يەتتە ياشلىق تۇغلۇق تېمۇرخان مەۋلانە جالالىددىن بىلەن كۆرۈشۈپ، بىرمۇنچە ۋەز ۋە پەندى نەسىھەتنى ئاڭلاپ كۆڭلى يۇمشاپ "بۇ تاجىكنىڭ(140) سۆزى قولىغىمغا ناھايىتى ياخشى ئاڭلانىدى. مەن ئىلى شەھرىگە بېرىپ پايتەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، بۇ كىشىمۇ يېنىپ بارسۇن. مەن بۇ كىشىنىڭ دىن مەزھىبىگە كىرىمەن، بۇ يەردە كىرگىنىم بىلەن كاتتا ئەمىرائى سەركەردىلىرىم يوق. يۇرتىنىڭ تولىسى ئىلىدا، ياخشى بولمايدۇ" دەپ يارلىق قىلىپ ھەم مەۋلانە جالالىددىنغا ۋەدە ۋە ئىنئاملارنى قىلىپ يانىدۇردى.

تۇغلۇق تېمۇرخان بولسا چىنگىز قائائىنىڭ يەتتىنچى نەۋرىسى ئىدى، بۇ مەسىلە يۇقۇرىدا بايان قىلىندى. لېكىن مەۋلانە جالالىددىن ۋاقىت تېپىپ ئىلغا بارغىچە، ئەجەل پۇرسەت بەرمەي، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى ئايكۆل دىگەن جايدا دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ مازىرى ھىلىمۇ

مەشھۇر. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئوغلى مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا ۋەسىيەت قىلىپ: "مەن بىر چىراقتا ياغ قۇيۇپ، پىلىك سېلىپ تەييارلىغان ئىدىم. لېكىن ئۇنىڭغا ئوت تۇتاشتۇرۇشقا پۇرسەت بولمىدى. شايىتىكى، بۇ چىراقنا مەن ئۇچۇن سىز ئوت ياقسىڭىز، بۇ چىراقتىن شەرق تەرىپىگە روشەنلىك چۇشسە ئەجەپ ئەمەس" دەپ ئالەمدىن كەتتى.

بىرنەچچە مۇددەتتىن كېيىن، مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا دادىسىنىڭ ۋەسىيتى بويىچە ئىلغا بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشتى. خان: "دادىڭىز قەيىنى؟" دەپ سورىدى. ئۇ "ئالەمدىن كەتتى. مەن دادامنىڭ ۋەسىيتى بويىچە شۇ ئۇمىت بىلەن كەلدىم" دېگەندە، بەختى ئويغاق، دۆلتى يار بولغان خان بۇنى قوبۇل قىلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ شەرىپىگە ئىگە بولدى ۋە قول ئاستىدىكى ئەل بەگلىرى، جايساڭ قاتارلىق كاتتا ئەمرائىلىرىنى بىر-بىرلەپ ئېلىپ كىرىپ، ئۇلارغا پەندى-نەسىھەت ۋە تاتلىق ۋەزلەرنى ئېيتىپ، دىنغا دالالەت قىلىپ: "دۇنيادا بۇنىڭدىن ياخشى ئىش بولمايدىكەن" دەپ مۇسۇلمان قىلدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، شۇ كۇنى يەتمىش مىڭدىن ئارتۇق دىنسىز موغۇللار ئىسلام دىنىغا كىرىپ، ئاللانىڭ بىرلىگىنى تونۇپ مۇسۇلمان بولغان ئىكەن. بۇ ۋەقە ئالى مۇقام خانىنىڭ يىگىرمە تۆت يېشىدا، يەنى تارىخ ھىجرى يەتتە يۇز ئەللىك ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1355-يىلى) يۇز بەرگەن ئىدى. ئىسلام دىنى شۇ كۇندىن باشلاپ موغۇللار ئىچىدە ئاشكارا ۋە روشەن بولۇپ قارارلاشتى.

خان مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا: "ئەي ئولۇغ موللام، ئەمدى ئىختىيار ئۆزلىرىدە، قايسى شەھەردە تۇرۇشنى ئۆزلىرى بىلسىلە" دەپ يارلىق قىلغاندا، مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا "مەن كۇچاردا

تۇرسام" دەپ ئىختىيار قىلدى. رۇخسەت بىلەن كۇچارغا بېرىپ، كەدخۇدا (يۇرت ساھىبى ــ ت) بولۇپ ۋەتەن تۇتتى. خان كۇچاردىكى ئىچپىرىق دىگەن جايىنى ئۇنىڭغا ئىنئام جۇلدۇ قىلىپ بەردى. بۇ يەر ھازىرمۇ خانىنىڭ شۇ ۋاقتىدىكى يارلىغى بويىچە ۋەخپە تەرىقىسىدە ئۇلۇغ موللامنىڭ ئەۋلاتلىرى قولىدا تۇرماقتا. ئاخىرى موللام بۇ پايدىسىز تۇپراق ئالەم غۇرۇرىدىن مەڭگۇلۇك شاتلىق سارىيىغا كەتتى. كۇچاردا دەپنە قىلىندى. ھازىر بۇ ئالى مازار "ئۇلۇغ موللام" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر.

مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ بىۋاستە ئەۋلادى نىزامىددىن شەيخ خوجام بولۇپ، ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى شەيخ نەزىردىن خوجا، ئىككىنچى ئوغلى جامالىددىن خوجا، ئۈچىنچى ئوغلى راشىدىن خان خوجام، تۆتىنچى ئوغلى پەخرىددىن خوجا، بەشىنچى ئوغلى جالالىددىن خوجا ئىدى. ئېتىپ خوجام بىلەن ئىسھاق خوجاملار بولسا شەيخ نىزامىددىن خوجامنىڭ بىر تۇققانلىرى ۋە تاغلىرىنىڭ ئوغۇللىرى بولۇپ، ھەممىسىلا بىر دەرەخنىڭ شېخى ۋە مۇنىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

3

سەيىت خېتىپ خوجام ۋە كۆز قارىچۇغى مەھمۇددىن خوجاملارنىڭ ئاقسۇ شەھرىنى پەتھى قىلىش غازاتىغا ئەۋەتىلىشى ۋە مەقسىدىگە يېتەلمەي ئۆز يۇرتىغا قايتىشى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىلاجسىز شېھىتلىك شەرۋىتىنى ئېچىشى قاتارلىق ۋەقەلەر بايانى

مۇھەببەت شوئارلىق دوستلار ۋە ئەقىدىلىك ئەسەرلەرنى يازغۇچى

بۇرادەرلەرنىڭ گۈلدەك كۆڭۈللىرىگە يېتىپ روشەن بولۇپ ئېتىۋارغا ئېلىنغايكى، راشىدىن خان خوجام خېتىپ خوجامنى غەرپ تەرەپكە يۈرۈش قىلىشقا رۇخسەت بېرىپ خوشلاشقان ئىدى. خېتىپ خوجام كۆچاردىن چىقىپ قىزىل دىگەن مەنزىلگە چۈشتى. ئاندىن سايرامنى ئىلىكىگە ئېلىپ، تۆت ئادەمنى سىياسەتىتىن ئۆتكۈزۈپ دارغا ئاستى ۋە چاپتى. ئاندىن ئۆتۈپ بايغا كېلىپ، ئىككى كۈن تۇرۇپ، ئالتە ئادەمنى دارغا ئاستى. بۇ ئادەملەر بولسا بۇزۇق ۋە ئەسكى يوللاردا يۈرگەن ئادەملەر بولغانلىقىتىن، ئۆز جازاسىنى تاپتى. ئەكرەمشاھ ئەلەم ئاخۇننى سايرامغا، موللا ئافاق ئاخۇننى بايغا ھاكىم قىلدى. ئاندىن يۈرۈپ ياقبرىق دىگەن جايغا چۈشۈپ، روزى تۆرە دىگەن ئادەمنى يۈز ئەللىك كىشى بىلەن مۇز داۋانغا يولغا سالدى ۋە "ئۆتەڭلەردىكى سىيەنويان (پوچتكەش ۋە قاراۋۇلچى ــ ت) خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، چارشەنبە كۈنى جامغا كېلىپ ھازىر بولغىن، بىز بۇ تەرەپىتىن، سەن ئۇ تەرەپتىن كېلىپ جامدا يىگىرمە سوقۇپ ياتقان خىتايلارنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ يوق قىلايلى" دەپ بۇيرۇق بەردى. بۇ چاغدا باي، سايرام ۋە تاغ ئېتەكلىرىدىكى ئادەملەر ھەممىسى بىردەك قولىغا قارا كالتەك ئېلىپ، "ئالا! ئالا!" دەپ يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىپ، "خوجاملارنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ ئاقسۇغا بېرىپ، زۇلۇم ـ سەتەم قىلغان كاپىرلاردىن ئىنتىقام ئېلىپ، غازىلىق دەرىجە ۋە مەرتىۋىسىنى تاپمىز. ئەگەر ئەجەل يەتكەن بولسا شېھىتلىك شەرىتىنى ئىچىپ، ئالى جەننەتىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى جايىدىن ئورۇن ئالمىز" دىگەن مۇددىئا ۋە ئۈمىت بىلەن، ھاياتلىق، دۆلىتىنى تاشلاپ، ئەجەل شەرىتىنى ياخشى كۆرۈپ، ئاتسى بالىسغا، بالىسى ئاتىسىغا قارىماي، پىيادە ۋە ئاتلىق بولۇپ خوجاملارنىڭ

كەينىدىن يولغا چىقتى. خوجاملار "بىرقانچە ۋاقىت توختاپ تۇرۇپ قايتىڭلار، سىزلەر ئۈچۈن بىز غازات قىلايلى" دەپ نەسىھەت قىلسىمۇ، ئۇلار: "بىز زۇلۇم-سەتەمگە تاقەت قىلالمايمىز، ئائىلاج ھالغا يەتتۇق، مۇنداق ياشىغىچە ياكى جان بېرەيلى، ياكى جان ئالايلى" دەپ، ئۆزئىنىڭ ئەزىز جېنىدىن كېچىپ، يىغلاپ-يىغلاپ كەينىگە يېنىشقا ئۇنىمىدى ۋە ئۆزلۈكىدىن ئوزۇق-تالقان، چوماقلىرىنى كۆتۈرۈپ، يولغا بىللە راۋان بولدى. بولارنىڭ سانى تەخمىنەن يەتتە مىڭ ئادەمگە يەتكەن ئىدى.

ئەي ئەزىز يارەنلەر، ھەرقانداق پادىشا ياكى ۋىلايەت ھاكىملىرىدىن پۇقرالارغا زۇلۇم-جەۋرلەر ئۆتكەندە، پۇقرالار ئۆزئىنىڭ شىرىن جېنىدىن كېچىپ، ئاللانىڭ دەرگاھىغا يۈز كەلتۈرۈپ، كۆز ياشلىرىنى تۆھپە قىلىپ، چىن ئىخلاسى بىلەن يىغلىسا، خۇداۋەندە-كېرىمنىڭ رەھمەت دەريالىرى جۇش ئۇرۇپ دولقۇن بولۇپ، ئاجىز ۋە كۈچسىز بەندىلىرىنى قورال-ياراقسىزلا شانۇ-شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشالارنىڭ ئۇستىدىن غالىپ قىلىپ، "مەندىن غەيرى پادىشا يوق" دەپ دەۋا قىلىدىغان زالىم تەكەببۇرلارنى بىر سائەتتە مەغلۇپ قىلىپ يوقىتىپ، ئۇلارنىڭ توپىسىنى كۆككە توزىتىپ، ئاجىز ۋە كۈچسىز ھەتتا شور پىشانە بەندە-مەخلۇقلىرىغا تەخت-سەلتەنەت ئاتا ئەيلەپ، ئۇلارنىڭ دەرىجىسىنى شانۇ-شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشالارنىڭكىدىنمۇ ئارتۇق ۋە يۇقۇرى قىلسا، بۇ ئاللانىڭ ھۆزۈردا ھېچ كەم ۋە ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس. ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان خۇدايىم بولسا ھەممىگە ئوخشىمايدىغان ۋە ھەممىدىن قۇدرەتلىك ھەم ھەممىنى دەرھال ياراتقۇچىدۇر. "قورئان"دىمۇ ئاللا خالىغىنىنى قىلالايدۇ، خالىغىنىغا ئىرادە ۋە ھۆكۈم قىلالايدۇ.

ئۇ هەممىنى قىلىشقا قۇدرەتلىك" دەپ يېزىلغان.
نەزىم:

گادانى شاه ئېتەر يوق هەراسان*،
ئاڭا شاهنى گادا قىلماق هەم ئاسان.

خوجاملار ياقېرىقتىن ئاتلىنىپ، ناماز بامدات ۋاقتىدا قارا يۇلغۇنغا كەلدى. بىرنەچچە ئىراۋۇلچى (قاراۋۇلچى ــ ت) خىتايلارنى تۇتۇپ يوق قىلدى. بۇ كۈننىڭ ئەتىسى بولسا خېتىپ خوجام بىلەن روزى تۆرە ئۇچرىشىشقا ۋەدە قىلىنغان كۈنى ئىدى. جامدىكى چېرىكلەر ئۇستىگە بارماقچى بولۇپ تۇرغاندا، هاۋا بۇزۇلۇپ يامغۇر ياغدى ۋە شۇنىڭغان قوزغالدى. خېتىپ خوجام باشلىق هەممە ئادەم ئۆي ــ ئۆيىگە كىرىپ ئۇيقۇغا كەتتى. لەشكەرلىرىمۇ دەرەخ ۋە تام قاتارلىق نەرسىلەرنى پانا قىلىپ، ئات ئىگەرلىرىنى بېشىغا قويۇپ، خاتىرجەم ئۇيقۇغا كەتتى. دەل مۇشۇنداق پەيتتە جامدىكى خىتايلار ۋە ئاقسۇ هاكىمى سەئىدبېك باشلىق نۇرغۇن چېرىكلەر باستۇرۇپ كىلىپ، زەمبىرەكلەرگە ئوت تۇتاشتۇردى. بۇلار ئۇيغىنىپ قارىسا، قارا چېرىكلەر ئاللىقاچان قورشاپ بولغان ئىكەن. ئۇلار دەرهال تۇرۇپ، بەزىلىرى ئىگەرلىك ئاتلىرىغا، بەزىلىرى يايداق ئاتقا مىنىپ، بەزىلىرى پىيادە بولۇپ، قورقۇنچ ۋە زىلزىلە ئاستىدا ئارقىغا قاراپ قاچتى. خىتاي چېرىكلىرى چاپ ــ چاپ قىلىپ نۇرغۇن ئادەمنى هالاك قىلدى. ئەجەل شەرۇتىنى ئىچىپ دىگەنلەرنىڭ ئارزۇسى، خۇداۋەندەكبېرىمنىڭ هىكمەتلىك مېهرىۋانلىغىغا سازاۋەر بولدى.

* هەراسان ــ قورقماي.

نەچچە ئادەم چۆلگە كىرىپ، ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلدى، ئىككى مىڭ سەككىز يۈزدىن كۆپرەك ئادەم ۋاپات بولدى.

ئۇمۇمەن، ئىسلام لەشكەرلىرى قالايمىقانلاشتى. خوجاملار كۇچارغا قاراپ يولغا چىقتى. ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بېگ بۇلارنى تۇتماقچى بولۇپ، ئالتە پوتەي يەرگە قوغلاپ بارغاندا، خىتايلار "قاچقان دۇشمەننى قوغلاش لى (قائىدە ــ ت) ئەمەس. جامىمۇ قولدىن كەتتى، دەرھال يېنىپ كېلىڭ" دەپ خەۋەر قىلدى. سەئىد بېگ بۇ دەھشەتلىك خەۋەرنى ئاڭلاپ دەرھال جامغا كەلسە، روزى تۆرە ۋەدە قىلىنغان ۋاقتىدا جامغا كېلىپ، بۇ يەردە قالغان پىلتىرچى، قوشچى، مىراخور خىتايلارنى تامامەن ئۆلتۈرۈپتۇ. لېكىن بۇ قارا يۇلغۇنلىكى مۇسۇلمانلارنى قاچۇرۇپ ۋە ئۆلتۈرۈپ، بىرمۇنچىسىنى ئەسىر قىلىپ كېلىۋېتىپتۇ دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، جامدا تۇرالماي، ئۆستەڭبوي دېگەن كەنتكە قېچىپ بارغاندا، تۇتۇلۇپ قېلىپ، خىتايلارغا تاپشۇرۇلۇپ يوق قىلىنغان ئىكەن.

بۇ يەردە مەنكى بۇ ھەرپىلەرنى تىزغۇچى مۇئەللىپىنىڭ يادىغا شۇنداق ئاجايىپ ئىشلار كەلدىكى، بۇنى سۆزلىمەي بولمىدى، يەنى خاقانى چىنىڭ زور ۋە كاتتىلىغى ھەممە ئىنسان گۈرۈھىغا خۇددى قۇياش نۇرىدەك ئايدىڭ، كۇچار بولسا كىچىككىنىلا بىر قەلئە بولۇپ، بۇ چوڭ شەھەرلەرگە قارىغاندا، ھىچقانداق نام-نىشانسى يوق. ھالبۇكى، شۇنچىلىكلا بىر يەردىن ئازلا مۇسۇلمان باش كۆتىرىپ، چوڭ بىر ئىقلىمغا باراۋەر كەلگەن كىشى بولۇپ خېتىپ خوجام بىر مەپىگە چۇشۇپ، موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى بىر مەپىگە چىقىرىپ، ئۆزىگە ئۆزى قانائەت قىلىپ، ئۆزىدىن ئۆزى خۇرسەن ۋە خوشال بولۇپ، باي بىلەن سايرامدەك ئىككى راباتنى ئۆزىگە تەۋە قىلىش

بىلەنلا، ھەممىدىن بىغەم ۋە خاتىرجەم بولۇپ، تېخى بەش مەنزىل يەرگە كەلمەي تۇرۇپلا، كىيىم-كېچەكلىرىنى سېلىپ خاتىرجەم بولۇپ ئۇخلاپ، يا ئەسكەرلىرىدىن خەۋەر ئالماي ۋە يا دۇشمەننىڭ خەۋپىنى بىلمەي غەپلەتتە يېتىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىغا زامىن بولدى، ئەي مۇئەللىپ موللا مۇسا! ئىنساپ قىل، تەنە-تەئەررىزدىن تىلىڭنى يىغ! نەزىم:

قادالسا بىر تىكەن، ياچۇشسە بىر قىل،
ئىرادىسىز ئەمەس ھېچ ئىش يېقىن بىل.

ھەرقانداق چوڭ-كىچىك ئىش ۋە ھادىسىنىڭ ھەممىسى ئاللانىڭ ئىرادە تەقدىرىدىن تاشقىرى ئەمەس. "قالۇبەلا"دا (قۇرئانىنىڭ بىر سۈرىسى — ت) ئالەم ئىگىسىنىڭ قۇدرەتلىك قەلىمى بىلەن شۇنداق يېزىلغان. بۇ ئالەم يۈزىدە، ئۇنى كۆرمەسلىككە ئەسلا ئىلاج ۋە چارە يوق.

شۇنداق قىلىپ، قازى ئەسكەر موللا ئوسمان ئاخۇنۇم قارا يۇلغۇندا ئولجاچۇشتى. سەئىدبېك ئەسلىدە بۇنىڭ شاگىرتى ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ ماقۇللۇغىدىن ئۆتىكۈزۈپ "بۇ ئادەم مۇشۇ تايىپلەرنىڭ باشلىغى ئىكەن. بۇ ئادەم ئۇ ئىشلارنى قانداق سەۋەپ بىلەن قىلغانلىغىنى سوراپ بىلىشكە لازىم بولىدۇ. بۇنى ئۆلتۈرمەي ساقلاپ قويساق بولارمىكىن" دەپ ئاقسۇنىڭ ئامبانىغا خەت يازغان ئىكەن. بۇ ئاقسۇ ئامبانىغا ماقۇل چۈشۈپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەي تۇرمىگە تاشلاپ، نەچچە خىتايىنى ساقلاشقا قويۇپتۇ. خېتىپ خوجام كۇچارغا بېرىپ، يەنە لەشكەر باشلاپ، بىر ئايدىن كېيىن ئاقسۇنى پەتھى قىلدى. ئۇنىڭغىچە خوجامىلار مولىلا ئوسمان

ئاخۇن سەئىدبېك تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ دەپ گۇمان قىلىپ، ئۇنى ئەيىپلەيتتى. ئاقسۇ شەھىرىنى پەتىھى قىلغان چاغدا، بىرنەچچە ئەسكەر خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ بىر ئۆيگە كىرسە، موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنىڭ قول-پۇتلىرىغا مەھكەم ئىشكەل ۋە زەنجىر سېلىپ سولاپ قويغان ئىكەن. ئۇلار موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى شۇ ھالىتى بويىچە خوجاملارنىڭ ئالدىغا كەلتۈرۈپ، ئىشكەل-زەنجىرلەرنى چېقىپ ئاجراتتى ۋە شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەيىپتىنمۇ قۇتۇلدى، جېنىمۇ سالامەت قالدى. لېكىن بۇنى ساقلىغان خىتايلارنىڭ بەزىلىرى شەھەر پەتھى بولۇش بىلەنلا ئۆزىنى ئۆزى ئېسىپ ئۆلتۈردى. بەزىلىرى باشقا ئۇسۇل بىلەن ئۆلۈپتۇ. بىراق، ئۇلار موللا ئوسمان ئاخۇنۇمغا دەخلى قىلالماپتۇ. بۇنى يېزىشتىكى مەقسەت شۇكى، خىتايىنىڭ ئۇلۇغلىرى سۆز-بۇيرۇقنى ناھايىتى چىڭ تۇتىدىكەن. ھەرقانداق بولسىمۇ بىر مۇسۇلمان دۇشمەننى ئۆلتۈرۈپ، ئاندىن كېيىن ئۆلەي دېمەيدىكەن. موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى بەلكى ھەقىقى مۇھاپىزەتچى ۋە ئەيىپسىز ئاللانىڭ ئۆزى ساقلىغاندۇر. خېتىپ خوجام بولسا ناھايىتى ساددا، رەھىمدىل ۋە زامان تەجرىبىلىرىدىن خەۋەرسىز بىر كىشى ئىدى. لېكىن ئۇ مۇسۇلمان مۇمىنچىلىگىدە ئېتىقادى ناھايىتى كۈچلۈك ۋە ناھايىتى ئىنساپلىق كىشى ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇ ئۆتكەنكى مەغلۇبىيەت خىجالەتچىلىگىدىن بېشىنى زادىلا ئۈستۈن قىلالمىدى.

4

جامالددىن خوجامنى باش قىلىپ ئىككىنچى قېتىم ئاقسۇ غازاتىغا يارلىق سۈرۈلگىنى ۋە ئاقسۇنى - پەتھى قىلىشقا مۇيەسسەر بولۇپ مۇرات باغچىسىدىن گۈللەرنى ئۈزگىنى ۋە گۈللەر بىلەن كۆڭۈلدىكى مەقسەت ھاسىل بولغىنى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ ئومۇمى بايانلىرى

پىشقەدەم يارەنلەر ۋە سەمىمى دوستلار بۇنداق ھىكايە ۋە قىزغىن قىسسە قىلىدۇركى، بۇ ياخشىلىق بىلەن قوشكېزەك بولغان زاماندا، جانابى سەيىد راشىدىن خان خوجام سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپ، بەدەن قامەتلىرىگە ھۆكۈمرانلىق كىيىملىرى ۋە بېشىغا سەلتەنەت تاجىسى يارىشىپ، يۈرتنىڭ ھەممە چوڭ-كىچىكلىرىگە يارلىغىنى يۈرگۈزدى، يارلىق ۋە نىشان، ئۇنۋانلىرىغا "زۇبدەئى ئەۋلادرەسۇللىلا (پەيغەمبەرنىڭ تاللانغان ئەۋلادى)، ئەبۇلمۇزەففەر ۋە ئەلمەنسۇر (زەپەر ۋە نۇسرەتچىلەرنىڭ ئاتىسى ــ ت) سەيىد غازى راشىدىن خان خوجام" دەپ يازاتتى. خېتىپلار مۇنبەرلىرىنى بۇ خان خوجامنىڭ ئىسمى شەرىپلىرى ۋە گۈزەل لەقەملىرى بىلەن بېزەپ زىننەتلىدى. خان خوجام خاقانى چىنىنىڭ پۇلىغا ئوخشاش قىلىپ پۇل قۇيدۇردى. پۇلنىڭ بىر يۈزىگە "راشىدىن خان غازى" ۋە يەنە بىر تەرىپىگە "كۇچار سەلتەنەتىنىڭ سوقىقان پۇلى" دەپ خەت ئويدۇردى. بۇ پۇل ھازىرمۇ داۋاملىق خەشلەنمەكتە.

راشىدىن خان خوجام خېتىپ خوجامنىڭ قارا يۇلغۇندا شىكەست يەپ قېچىپ كەلگەن قورقۇنچلۇق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، بىرقانچە گۇناسىزنى سىياسەت قىلىپ دارغا ئېسىپ، ئۇلارنىڭ تەن-ژۇجۇت خامىنىنى شامالغا سوردى. ھەممە چوڭ-كىچىكلەر گۇنادىن ئۆتۈشنى تىلەپ ۋە يالۋۇرۇپ، توۋا قىلىپ، ئىناۋەت ۋە ئىتائەت ھالقىسىنى يېڭۈاشتىن بېكىتىپ، چىن ئىخلاسى بىلەن بوي سۇنۇپ ۋە ئېتىقات قىلىپ، ئۆزرە-ئىززەتتىن ئېغىز ئاچتى. بۇ چاغدا ئاكىسى جامالدىن خوجامنىڭ قىياپىتىدىن لەشكەر-كەشلىك، سىياسەتلىك ۋە پۇقرا پەرۋەرلىكتە ناھايىتى زور قابىلىيەتلىك ئىكەنلىگى بىلىندى. خان خوجام يارلىق قىلىپ، ئۇنى سەككىز يۈز لەشكەرۋە توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن ئاقسۇغا يولغا سالدى. بۇ كىشى بولسا يىراقنى كۆرەلەيدىغان، تەدبىرلىك، دۆلەت ئىشلىرىدا شىجائەتلىك، تىنابەتچىلىك ئىلمىدە ناھايىتى ماھىر، دىلى قاتتىق ۋە غەيرەتلىك كىشى ئىدى. كۇچاردىن تارتىپ، سايرام ۋە بايغا قەدەر ھەممە جايىنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىشقا يارايدىغان ياش، كۇچ-قۇۋۋەتلىك، پالۋان ۋە جۇرئەتلىك ئادەملەرنى تېپىپ تاللاپ، ئىككى مىڭچە ئادەم تەييارلاپ ئىراۋۇلچى، قاراۋۇلچىلارنى قويۇپ، تولۇق ئېھتىيات ۋە ھۇشيارلىق بىلەن چوڭ يولنى تاشلاپ، ئىلى تەرەپكە ماڭغان بولۇپ، بۇ يولدىكى ئاراشور دىگەن يەرگە چۈشتى. بۇ جايدا لەشكەرلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئات-ئۇلاقلىرىدىن خەۋەر ئېلىپ، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ بىلىپ، ياخشى ۋە يامان كۈنلەرنى مۇلاھىزە ۋە سىناق قىلىپ، يۇلتۇز ۋە پەلەكلەرنىڭ بەلگىلىرىگە قاراپ يىگىرمە كۈنچە تۇرۇپ قالدى.

بۇ كۈنلەردە كاشغەر، ياركەنت، خوتەن قاتارلىق شەھەرلەردىن

ئىلغا ئەۋەتىدىغان شاگ ــ خىراجىلار مۇزارت داۋىنىغا بارغاندا، يۇرت پاراكەندە بولۇپ، يولدا توختاپ قالغان ئىكەن. خوجامىلار بۇ شاگلارنى ئۆز ئەسكەرلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردى"شاگ" دىگەن سۆز "بۆز ـ خام" دىگەن سۆز بولىدىكەن. بۇ سۆزنىگ تەپسىلاتىغا كەلسەك، بۇرۇنقى زاماندا مۇسۇلمان خانلىرىدىن ئىسمائىل خانىنگ زامانە ـ ئەسىرلىرىدە ۋىلايەت تەرەپتىن مەخدۇم ئەززەمنىگ نەۋرىلىرى خوجا يۈسۈپ خوجام ئوغلى خوجا ئاپاق بىلەن ياركەنت تەۋەسىگە كەلدى ۋە ئىسمائىل خاندىن خاپا بولۇپ، ئىلغا چىقىپ، قۇن تەيجى تۆرىگە ئۆزىنى تاشلاپ، ئەرز ـ ھالىنى بايان ئەيلەپ "مېنى ھەيدەپ چىقاردى، يار مەدەت بەرسىگىز" دەپ ئىلتىجا قىلغاندا، قۇن تەيجى بىرمۇنچە قالماقنى ھەمرا قىلىپ بېرىپتۇ. بۇلارنىگ يارىدىمى بىلەن يۇرتقا ئىگە بولۇپ، ئىسمائىل خانىنى ئائىلە تەئەللۇقاتى بىلەن ئەسىر قىلىپ ئىلغا ئېلىپ كېتىپتۇ. قالماقلار يانماقچى بولغاندا، بۇلارنىگ قۇرۇق يېنىشى مۇناسىپ ئەمەس دەپ، بۇ يەتتە شەھەردىن بىرمۇنچە بۆز ـ خام يىغۇۋېلىپ، ئەھۋالنغا يارىشا ئىنئام ۋە ئېھسان قىلدى. قالماقلار ھەر يىلى بۇنداق بۆز ـ خامنى تەمە قىلاتتى، بەرمەسلىككە مۇمكىن ئەمەس ئىدى. "قالماقتا بۆز، خىتايغا سۆز" دىگەن تەمسىل شۇ چاغدىن قالغان ئىدى، چۈنكى بۇ چاغلاردا بۇ دىيارىدا خامدىن باشقا نەرسە يوق ئىدى. سودا ـ سېتىق ئىشلىرىدا پۇل ئورنىدا بۆز ـ خام ئىشلىتىلىدىكەن. كېيىنچە بۇ يۇرتلار خاقانى چىنغا تەۋە بولغاندىن كېيىنمۇ بۇ ئەھۋال يەنىلا باقى قالغان ئىكەن. شۇڭلاشقا بۇ خىتايچە "شاگ" دەپ ئاتەتلەنگەن ئىكەن.

ئۇ زاماندىن راشىدىن خان زامانىغىچە ئىككى يۈز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. يۇرت ھاكىملىرى ۋە باشلىقلىرى مەزكۇر بۆز ـ خامنى

ئىلغا چىقىرىپ تۇرغان ئىدى. لېكىن بۇ بۆز-خامىنىڭ مىقدارى يىلدىن يىلغا كۆپىيىپ تۇراتتى. خوجامىلار مەزكۇر بۆز-خامىلارنى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، ئۇلار بۇنى كېيىپ ۋە ئېھرامەك قىلىپ يۆگىنىپ، بېشىغا پارا ۋە سەللە قىلىپ يۆگەپ "ئەمدى كېيىنلىگىمىز مۇشۇ بولىدۇ" دەپ ھەممىسى تېخىمۇ بىر نىيەت-بىر دىل بولۇشۇپ، يىغلاپ قاخشاپ، ئىلاھى دەرگاھىغا ئاجىزلىغىنى بىلدۈرۈپ، خوجاملار باشلىق ھەممىسىلا ئاق ماتاغا يۆگىنىپ، گويا ئاق قويدەك بولۇپ، ھەممەت ۋە جۈرئەت كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلاپ، بىر كېچىدە ئاراشوردىن ئاتلىنىپ، مۇزداۋان يولى بىلەن كېلىپ جامدا قورغان سوقۇپ ياتقان چېرىكلەرنىڭ ئۇستىگە خۇددى تۇيۇقسىز كەلگەن بالا-قازادەك ئۆزىنى ئۇردى. بۇ چاغدا كاپىرلار تېخى غەپلەت ئۇيقۇسىدا ياتقان ئىكەن، شۇڭلاشقا ئۇلار مەيلى خىتاي بولسۇن ياكى ياردەم ئۈچۈن كەلگەن مۇسۇلمان چېرىكلىرى بولسۇن، ھەممىسىنىلا تىغ سىياسەت ۋە غەھرىيەتتىن ئۆتكۈزدى. پەقەت ناھايىتى ئازدىن ئاز قىسىملا جېنىنى جايلاپ، ئۆزىنى ئاقسۇ شەھىرى ئىچىگە ئالدى.

بۇ كۈنلەردە ئىلدىن كاشغەرگە بېرىپ شەھەر ساقلايدىغان بەش يۈز سولۇن، قالماق ئوقيا، ساغداق، ئوق-دورا ۋە ياراقلىرى بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ، كاشغەرگە ماڭغىچە، كۈچارنىڭ بۇزۇلغانلىغى خەۋىرى كېلىپ، بۇلارنى كاشغەرگە ماڭدۇرماي، جامغا بىللە ئېلىپ چىققان ئىدى. يەنە سوكو-سالتاڭ، قىمارۇاز، سەرگەردانلاردىن بىر مىڭچە ئادەم يىغىپ، خىتايچە كىيىم-ئاياق كىيدۈرۈپ، ئۆزىگە ياردەمچى قىلىپ جامغا ئېلىپ بارغان ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىلا تىغ سىياسەتتىن ئۆتتى. جام ۋە ئاقسۇدا بولۇپ، خىتاي، قالماق،

مۇسۇلمان مۇناپىقلاردىن تۆت مىڭدىن ئارتۇق كىشى يوق قىلىندى. ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بېك قەشقەرگە قاچتى. باي ھاكىمى تېمۇرغەزنىچى بېك خوتەنگە كەتتى. خوجاملار خىتايلارنى قوغلىغىنىچە ئاقسۇغا كىرىپ، بۇ جاينىڭ دار سەلتەنەتىگە ئورۇنلاشتى. تارىخ ھىجرى ماھى سەپەر مۇزەپپەرنىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى (مىلادى 7 ـ ئايىنىڭ 17 ـ كۈنى ـــ ت) ئاقسۇنىڭ چىڭچەي ئامبانى باشلىق ھەممە مەنسەپ‌دارلىرى بۇ ئىش ـ ئەھۋالىنى كۆرۈپ، بارلىق بالا ـ پەرزەنتى، خوتۇن ـ تەيتەيلىرىنى ئۆز ئوردىسىغا يىغىپ، ئەتراپىغا دورىلارنى قويۇپ، بىجىن تەرەپكە قاراپ ناھايىتى يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن بىرنىمىلەرنى دەپ يىغلاپ ـ يىغلاپ تاماكىسىنى چېكىپ، غاڭزىسىدىكى ئوتنى دورىغا تاشلىغان ئىدى. ھەممىسىلا دەرھال يوق بولۇپ، جەھەننەمگە كەتتى. مۇسۇلمانلار شادى ـ خورام بولدى، مۇناپىقلار غەم ـ ئەلەمگە تولدى. مۇبارەكباتلىق ئۇن ـ ساداسى ئاسمان ـ پەلەكنىڭ ئۇستىدە ياڭرىدى. غەلىبە ۋە نۇسرەتتىن كېيىن، جامالىددىن خوجام ئاقسۇ تەختە سەلتەنەتىدە ئولتۇرۇپ، خىتايلاردىن ئېلىنغان ئولجىلارنى ئەسكەرلەرگە ئىنئام قىلىپ بەردى. ھەركىشى ئۆز كۈچ ـ قۇدرىتىنىڭ بىرىچە ئولجا ۋە غەنىمەتلەرگە ئىگە بولدى. كۇچارلىق ئابدۇلراخمان دوپ بېگنى دادخۇا قىلىپ تەينىلىدى. ئاقسۇلۇق قاسىم قازى بېكنى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ تەينىلىدى. بۇرۇنقى ئەلەم، مۇپتى، قازىلارنى ئۆز ئورۇنلىرىدا قويۇپ، ئۆز مەنسەپلىرىنى مەرھەمەت قىلدى. ھېچ كىمگە دەخلى ـ تەئەرۇز قىلىنمايى، ھەممە ئادەم ئىلگىرىكىدەك ئۆز ئورۇن ۋە دەرىجىسىدە قالدى.

جامالىددىن خوجام ئاقسۇغا ئاتلانغان چاغدا، خېتىپ خوجامنىڭ چوڭ ئوغلى ھامىددىن خوجامنى يۇز لەشكەر بىلەن مۇز داۋانىدىن

خەۋەر ئالدۇرغىلى ماڭدۇرغان ئىدى. ئۇ مۇز داۋاندا بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، ئاقسۇ پەتھى بولغاندىن كېيىن، ئۆز ئورنىدا ئادەم قويۇپ، ئاقسۇغا كېلىپ دادىسى بىلەن كۆرۈشتى. بۇ كۈنلەردە ئىلىدىكى جاڭ-جۇن ئاقسۇ ئامبانىغا يار ۋە مەدەت بولۇش ئۈچۈن يەتتە مىڭ خىتاي چېرىكى، ئۈچ مىڭ قالماق چېرىكىنى ئوق-دورا ۋە قورال-ياراق بىلەن ئاقسۇغا ماڭدۇرغان ئىكەن. بۇلار مۇز داۋاندا ئادەم توسۇپ ياتقانلىغىنى بىلىپ، ئەللىك كۈنچە تۇرۇپ يېنىپ كېتىپتۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، خوجاملار ئاقسۇنىڭ ئىشلىرىدىن خاتىرجەم بولغان بىلەن، كاشغەر، ياركەنت، ئۈچتۇرپان تەرەپتىن تېخى خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. ئۈچتۇرپانىڭ شەھىرى بولسا مۇستەھكەم ۋە چېرىكلىرى كۆپ ئىدى. خېتىپ خوجام ئۈچتۇرپان غازاتىغا بېرىشنى ئويلاپ، جەددى تەييارلىقلارنى قىلماقتا ئىدى ــ ۋەسسالام.

5

سەيىت غازى خېتىپ خوجام ۋە ئۇنىڭ كۆز قارىچۇغى ھامىددىن خوجاملار ئۈچتۇرپاننى پەتھى ۋە تەسخىر قىلىشقا ماڭغىنى، پەتھىنىڭ غەلىبە شامىلى قوزغىلىپ، مەقسەت گۈللىرى ئېچىلىپ، مۇرات-مەقسەتنىڭ قولغا كەلگىنى ۋە باشقا ھادىسە ھەم ۋەقەلەر بايانى

سادىق دوستلارنىڭ ۋە مۇڭاپىق بۇرادەرلەرنىڭ توغرا زېھنىلىرىگە يېتىپ روشەن ۋە مەلۇم بولغايكى، ماھى سەپەر مۇزەپپەرنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 7-ئاينىڭ 19-كۈنى ــ ت) ئىدى. سەئىد

غازى خېتىپ خوجام ۋە چوڭ ئوغلى ھامىددىن خوجاملار باش بولۇپ، ئالتە يۈزچە لەشكەر، توپ-زەمبىرەكلەر بىلەن بىللە، بىر-قانچە ئىش بىلەرمەن ۋە ھۇرمەتلىك ئەمەلدار بەگلەر ۋە بەگزادە-لەرنى ھەمرا قىلىپ، ئاقسۇلۇق مولا ئابدۇللا قازى ئاخۇنۇمنى قازى ئەسكەر قىلىپ، ئۇچتۇرپاندىكى خىتايلارنى يوقتىش ئۈچۈن تېز سۈرئەت بىلەن يولغا چىقتى ۋە ئاقسۇ كەنتلىرىدىن بولغان ئارال، ئاقيار قاتارلىق جايلاردىن پالۋان ۋە باتۇر تالاپ ئەسكەر ئېلىپ، تۆتىنچى كۈنى ئۈچتۇرپان تەۋەسىدىكى ئاچا تاغ دېگەن يەرگە چۈشتى. ئۈچتۇرپان خىتايلىرى ئۈچتۇرپان ھاكىمى توختى بېكنى نۇرغۇن ئادەم بىلەن ئاچا تاغدا قاراۋۇلچى قىلىپ قويغان ئىكەن. بۇلار خوجاملارنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەنلا خالار-خالماس تۇركۈم-تۇركۈملەپ خوجاملارنىڭ خىزمىتىگە كېلىپ، خىزمەتكار ۋە غۇلام مۇقامىدا بېلىنى مەھكەم قىلىپ، ئەمر-ئىتائەت يولىنى ئۆزىگە پەرز ۋە ۋاجىب دەپ بىلىشتى. بۇنىڭ كەينىدىن ھەممە ئۈچتۇرپان ئەھلى توپ-توپ ۋە گۇرۇھ-گۇرۇھ بولۇپ كېلىپ خوجاملارنى زىيارەت قىلىشنى ئۆزلىرىگە پەخرى-ئاتاق دەپ بىلىشىپ، خىتاي شەھرىنى پەتھى قىلماقنى مەسلىھەت قىلىشىپ، شۇنىڭ تەرەددۇت-لىرىغا چۈشتى. خوجاملار باشلىق ھەممىسى بىر نىيەت بولۇپ، خىتاي شەھرىنى قورشاپ جەڭگە تەييار بولدى. خىتايلار سېپىلدىن مىلتىق، زەمبىرەك ئېتىپ، تولا ئادەمنى نابۇت قىلدى. ئىسلام لەشكەرلىرى بىر تەرەپتىن ئىگىز ھۈجۇم شاخاپچىلىرىنى باغلىتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن مەلجەر دېگەن تاغنىڭ كەينىدىن لەخمە كولىتىپ تۇرغان بىر ھالەتتە، خىتايلار ئۈشتۇمتۇت دوربىخانىغا ئوت تاشلىدى، ئوت كەتكەن ھامان مەپلى خىتايلار بولسۇن ياكى تاملار، قورال-

جابدۇقلار، بۇتخانىلار ۋە مەلجەر تېغى خۇددى تۇزاڭدەك كۆككە ئۇچتى. كىشىنى كىشى تونۇمىدى. ھەتتا بىر بىرىنى كۆرەلمەيتتى. كۈندۈزكى كۈن گويا كى كېچىنىڭ قاراڭغۇسى بولدى. كاپىرلارنىڭ پۈت-قوللىرى دورىنىڭ كۈچى بىلەن بىر تاش ياكى ئىككى تاش مىقدارى يەرگە ئۇچۇپ كېتىپتۇ. بەزىلىرىنىڭ باش ياكى بەدىنى دەل-دەرەخلەرگە ئېسىلىپ قاپتۇ. ئۇچتۇرپاندىكى بۇ دورىخانا پۈتۈن ئالتە شەھەرنى قامدايدىغان چوڭ دورىخانا ئىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، ئۇچتۇرپان يۇقۇرقى ئۇسۇللار بىلەن پەتىھى قىلىندى. خېتىپ خوجام زەپەر ۋە غەلىبىلەردىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بارىگاھى ياكى ئارامگاھلىرىدا ئولتۇرۇپ، ياخشى-يامان ياكى ھەزەرلىك ئادەملەرنى بىر-بىرلەپ ئايرىپ، ئۇلارنىڭ گۇناھلىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ، بەزىلىرىگە شاھانىلىق ئىنئام ۋە خوسرەۋانە-لىق مەرھەمەتلەر كىرگۈزدى. ئەمما بەزى جالاپ ۋە پاھىشىۋاز خوتۇنلارنى ۋە كاپىرلارنىڭ پېئىل-خۇيلىرىنى كەسىپ قىلىپ كاپىرچە يۈرگەن ۋە يامانلىقتا باشلىغان پاسقلارنى ئىبرەت ئۈچۈن تېغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزۈپ سىياسەتلىدى. ئۇچتۇرپانىنىڭ بۇرۇنقى ئەلىمى موللا ئاتاۋۇللا ئاخۇننى يەنە ئەلەم قىلدى. توختى ھاكىم بېكنى يەنە قەدىمقى دەستۇرى بويىچە ھاكىم ۋە دادخۋا قىلىپ تەينىلىدى. باي مۇھەممەت قازى بېكنى يەنە قازى بېك قىلىپ تەينىلىدى. دوستلار خۇرسەن ۋە شات، دۇشمەنلەر غەمكىن ۋە پەرىشان بولدى. مۇبارەك بادلىق ساداسى گۈمبەزدەك بۇ يېشىل ئاسماندىن ھالقىپ كەتتى.

ئەلقىسسە، بىرمۇنچە ئىشەنچىلىك ئادەمنىڭ ئارقا-ئارقىدىن بەرگەن نۇرغۇن خەۋەر ۋە رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، بۇرۇنقى زامانىدا، يەنى فەغفۇرچىنى بۇ يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلغان

چاغدا، جامالى جاهان ئارا ئاپتاپ نۇرىدەك ۋە تەڭدىشى يوق يەككە گۆھەردەك ئون ئالتە ياشلىق بىر قىز[141] مەنسەپدارلارنىڭ نەزىرىگە چۈشۈپ قاپتۇ. ئۇلار "ئۇلۇغ خانغا بۇنىڭدىن ئارتۇق ئارزۇ قىلغۇدەك مەھبۇپ سوغا-سالام ۋە تۆھپە بولماس" دەپ، فەغفۇرچىنىنىڭ خىزمەتلىرىگە تارتۇق ۋە تۆھپە قىلىپ ئېلىپ بارغان ئىكەن. ئەمما بىر كۈنى خان بۇ قىز تۇرغان ھۇجرىغا كىرسە، ئۇنىڭ يىغلاپ ئولتۇرغانلىغىنى كۆرۈپ خىيال قىلىپ، يەر يۈزىدە مەندىن چوڭ ئۇلۇغ خان بولمىسا، نىمە ئۈچۈن يىغلايدۇ، بۇنى سوراپ راستىنى بىلەي دەپ قىزغا سوئال قويغاندا، قىز سۆز تاپالماي، "مېنىڭ يۈرتۇمدا مۇنىلىك بىر دەرەخ بار. ئۇنىڭ مۇۋىسى ئالتۇندىن، يوپۇرماقلىرى كۈمۈشتىن، يىلىمى ئەتىردىن ئىدى. شۇ يادىمغا كېلىپ يىغلايمەن" دەپتۇ. خان يارلىق قىلىپ، "ئۇچتۇرپاندا مۇنداق بىر دەرەخ بار ئىمىش، ئۇ تېزلىك بىلەن يەتكۈزۈپ كېلىنسۇن، بۇ دەرەخ مېنىڭ باغچىلىرىمغا لايىق ئىكەن" دەپ يارلىق بېرىپتۇ. يارلىق كېلىشى بىلەنلا مەنسەپدارلار ئۇچتۇرپان ھاكىمى رەھمىتۇللا بېگ[142] دېگەنىنى ئاگاھ قىلىپ "بۇ خىل دەرەخنى كۆچەت قىلىپ بىجىنگە يەتكۈزۈپ، ئۇلۇغ خاندىن ئىلتىپات كۆرۈپ يانىسىز" دەپ بۇيرۇغاندا، ھۆكۈمنى رەت قىلالماي، جىگدە كۆچىتىنى ئېلىپ، ئادەملەرنى ھاشا قىلىپ، كۆچەت كۆتەرتىپ، زۇلۇم-جەۋر سېلىپ، تۆت پوتەي يەرگە يەتكەندە، كۆچەت كۆتەرگەن ئادەملەر بىر كېچىدە بۇزۇلۇپ ئىتتىپاقلىشىپ، "بۇ كۆچەتنى بىجىنگە ئېلىپ بارغىچە تولا ئادەم ھالاكەتكە ئۇچرايدىغاندەك، بۇ ئەھۋالنىڭ سىرىنى رەھمىتۇللا بېككە ئىزھار قىلساق، بىز بىلەن بىر سۆز-بىر نىيەتتە بولسا ناھايىتى ياخشى، ئەگەر سۆزىمىزگە كىرمەي قارشىلىق قىلسا بۇنى ئۆزى

بىلەر" دەپ ئەھۋالىنى رەھمىتۇللا بېگىگە بايان قىلىشتى. بۇنى رەھمىتۇللا بېكمۇ ماقۇل كۆرۈپ، مەزكۇر كۆچەتلەرنى قارا كالىتەك قىلىپ كۆتىرىپ، بىللە ماڭغان خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرگە باستۇرۇپ كىرىپ، خان، ئامبان باشلىق مەنسەپدار ۋە چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ، رەھمىتۇللا بېكنى ئۆزىگە مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ، ئۇچتۇرپاننى توققۇز ئاي سوراپتۇ.

بۇ ۋەقە ــ ھادىسە بىجىنگە ئاڭلانغاندا، لەنجۇ سىڭنىڭ بۇ تەرىپىدىن ناھايىتى كۆپ قارا چېرىكلەر كېلىپ، تولا ئۇرۇش بولۇپ، ئۇچتۇرپاننى ئىككىنچى قېتىم تەسەررۇف قىلىپ، ئادەملىرىنى قىرغىن قىلغان ئىكەن. تىغدىن ئېشىپ قالغانلىرىنى ئۇ تەرەپ قامۇلدىن، بۇ تەرەپ ئىلىغچە، ھەتتا كاشغەر، خوتەنگىچە بولغان ھەرقايسى ئۆتەڭلەردە تۆت ئۆيلۈكتىن ئادەم تەيىن قىلىپ، خەت توشۇيدىغان ۋە خىتايلارغا خىزمەتچى قىلىپ بەلگىلەپ تارقىتىۋەتكەن ئىكەن. بۇ ئادەملەرنىڭ ئەۋلادىنى تا ھازىرمۇ "تۇرپانلىق" دىگەن نام بىلەن ئاتايدۇ. لېكىن، ئىلى تەرىپىگە بارغان ئادەملەر بولسا بىرنەچچە ئەۋلاتتىن كېيىن قالماقلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، قالماقچا ئوخشاش بولۇپ كېتىپتۇ. بۇلار ھازىر ئۆزىنى "بىز مۇسۇلمان قالماق بولىمىز" دەيدىكەنمىش . بۇ ۋەقە خاقانى چىنى يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ ئون يەتتىنچى يىلى[143] يۇز بەرگەن ئىكەن.

بۇ قېتىم ئۇچتۇرپان ئېلىنىپ دورىخانىغا ئوت كەتكەندە، بىرقانچە كونا كىتاپنىڭ ۋاراقلىرى، قورال ـ ياراقلار ، ئىگەر ـ توقۇم، لىگىر ـ چاق، بوقۇسا، ئارا قاتارلىق نەرسىلەر چېچىلىپ يېتىپتۇ. مەن بۇ نەرسىلەرنى مۇئەللىپ ئۆز كۆزۈم بىلەن ئۇچۇق كۆرۈپ، ۋەقە سەۋەبلىرىنى سورىسام، ئۇلار "رەھمىتۇللا بېكنىڭ قوزغىلىڭىدا بۇ

ئەسۋاپلارنىڭ ئىگىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بۇ نەرسىلەرنى گۇناكار قىلىپ ساقلىغان ئىكەن. دوختۇرخانىغا ئوت كەتكەندە، ھەممە نەرسە كۆيۈپ كۈل بولۇپ ئۇچۇپ كەتكەن. بولمىسا بۇنداق نەرسىلەر تېخىمۇ كۆپ ئىدى، كۆرگەنلىرىڭىز بولسا پەقەت ئۆلاردىن ئېشىپ قالغانلىرى" دەپ تولا ھىكايە قىلىشتى. مەن ئۇلارنىڭ بۇ جاۋاپلىرىغا قانائەت قىلىپ بەس دەپلا قويدۇم.

ئىلگىرى خاقانى چىنى بۇ يەتتە شەھەرنى ئالغاندا، ئۇچتۇرپاننى پايتەخت ئورنىدا قىلىپ، خان، ئامبانىنى ئۇچتۇرپانغا توختىتىپ، ئالتە شەھەرنىڭ مەنسەپدار ۋە ھەممە ئەمەلدارلىرىنى ئۇچتۇرپانغا قاراشلىق قىلىپ قويغان ئىكەن. يۇقۇرقى ۋەقەدىن كېيىن ئۇلۇغ خان ئۇچتۇرپاندىن كايىپ، ئادەملىرىنى قىرغىن قىلىپ، تامامەن يوق قىلىپ، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ، كۆچمەن قىلىپ ئولتۇرغۇزغان ئىكەن. بۇ ۋەقەدىن بۇرۇن بۇ جايىنىڭ نامى "ئۇچ" ئىكەن. شۇنداقلا تېخىمۇ ئىلگىركى زامانىدا، بۇ جايىدا بىر ۋەقە يۇز بەرگەنلىكتىن، مەنسۇرخان(144) بۇ جاينىڭ ئادەملىرىنى بىر قېتىم قىرغىن قىلىپ، كونا تۇرپاندىن ئادەم ئېپكېلىپ ئاۋات قىلغان ئىكەن. شۇڭلاشقا "ئۇچ" دىگەن سۆز "تۇرپان" سۆزى بىلەن قوشۇلۇپ "ئۇچتۇرپان" ياكى "ئۇشتۇرپان" دەپ ئاتالغان ئىكەن. بۇ قېتىمقى ۋەقەدىن كېيىن بولسا ئۇچتۇرپان يەتتە شەھەر ئىچىدىكى ئەڭ كىچىك شەھەرلەرنىڭ بىرى قىلىنغان ۋە مەنسەپدارلىرىنىڭ دەرىجىسىمۇ پەسەيتىلگەن ئىكەن . خان، ئامبانىنى بولسا ياركەنتتە تۇرسۇن دەپ يارلىق قىلىنغان ئىكەن. شۇڭلاشقا ئۇچتۇرپان خەلقى ھىلىمۇ "كۆچمەن" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر. سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، ئىككى يۇز يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتۈپتۇ، ئۇ ھەقىقى پادىشا

ئاللا كۆچمەنلەردىن بۆلەك شەھەرلەرنى ئۆز مۇھاپىزىتى ئىچىدە ئاسراپ، ئۇلارنى خۇددى ئۇچتۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن ۋەقەلەرگە ئوخشاش ھادىسىلەردىن ساقلىدى. ئەي ئىلاھى پادىشا، ھەر يۇرت ۋە ھەر شەھەرنىڭ ئادەملىرىنى، سېنى نىقاپ قىلىپ پادىشا تونىنى كىيگەن مەجازى ئادەملەرنىڭ غەزەپ ئوتلىرىدىن زۇلۇم-جەۋرلىرىدىن ساقلاپ، ئۆز پانايىڭدا ئاسرىغايسەن — ئامىن!

لېكىن، بۇ نۆۋەتتە سەئىد غازى خېتىپ خوجام ئۇچتۇرپاننى پەتھى قىلىپ، زۇلۇم ئىشىگىنى تاقاپ، ئادالەت بابىنى ئېچىپ، شەرىئەت مۇستافاۋىيەنىڭ شەرىئەت نىزاملىرى ۋە ناماز تەھىيىلىرىنى كۆچلۈك راۋاجلاندۇرۇپ ۋە گۇللەندۇرۇپ، پۇقرا-خالايىقنى ياخشى يولغا باشلاپ، ئۇلارنىڭ ئامانلىغىنى ساقلاش ئۈچۈن پىداكارلىق قىلىپ تىرىشتى. خوجا ۋەسەيتلەرنىڭ ھەممىسى دىن ھۆكۈمرانلىغى مەيدانى ۋە ئادالەت سەھنىسىنى ئىگەللەپ، توغرا يولنى قولىدا مەھكەم تۇتۇپ ئىلگىرىلىدى. چۈنكى، خوجاملارنىڭ ھەممىسلا ياشتا چوڭ ۋە ئابرويدا زىيادە ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار گەرچە پەلەكنىڭ كاجلىغى ۋە نەسلىگىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار يەنە ناھايىتى تېزلا يۇقۇرى سائادەتكە ئېرىشتى. ئەگەر خۇداۋەندەكبىرىم شەرىئەت پانا ئەنبىيا-مۇرسەللەرگە، پەزىلەتلىك ۋە توغرا يوللۇق ئۇلۇغ ئەۋلىيالارغا، رەھمدىللىق ۋە قۇدرەتلىك ماشايىخلارغا ھەم ئالىلانىڭ رازىلىغىغا ئېرىشكەن ئالى دەرىجىلىك پادىشالارغا شانۇ-شەۋكەت ئاتا قىلىشنى ئىراده ۋە تەقدىر قىلماقچى بولسا، ئۆزىنىڭ ھىكمىتى ئارقىلىق ئۇلارنى ئالدى بىلەن ئېغىر ھىجران ۋە خارۇ-ئەلەمگە مۇپتىلا قىلىپ، جاھانىنىڭ ئىسسىق ۋە سوغاقلىرىنى كۆرسىتىپ، مېھنەت ۋە مۇشەققەتلەرنىڭ قايغۇسىنى تېتىتىپ، ئاھۇ-نادامەت تۇزاڭ-

توپراقلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ، پۇيشايمان ئوتى بىلەن پىشۇرۇپ، خار ۋە بىئېتىۋار كوچىلاردىن ئايلاندۇرۇپ، ئاندىن كېيىن دەردـ جىمۇ-دەرىجە ئىززەت ۋە ھۆرمەت ئەۋجىگە قەدەمـمۇ-قەدەم ئېلىپ چىقىپ، بەزىلىرىنى ئۆزىگە ھەقىقى يېقىن دەرىجىگە كۆتىرىپ، ئۆزدـ ىنىڭ مەھبۇبى ۋە قوبۇل تۇتقان بەندىسى قىلىدۇ. بەزىلىرىنى بولسا تەخت-سەلتەنەتتە ئولتۇرغۇزۇپ، قەدىر-مەنزىلىنى پەلەك دەرىجىسىدىنمۇ يۇقۇرى ئۆرلىتىپ، ئۇلۇغلۇق سۈپىتىنىڭ سايىسىنى يايدۇرۇپ، ھەقىقى پادىشالىق دەرىجىسى ۋە دۆلىتىنى ئىلتىپات قىلىپ، دۆلەت ئاپىتىۋى شولىسىنىڭ ئاغامچىسى بىلەن زۇلۇم قۇدۇغىغا چۆككەن زۇلۇمكەش ئاجىزلارنى تارتىپ چىقىرىپ، ئۆزىنىڭ دۆلەت سايىسى بىلەن پەرۋىش قىلدۇرىدۇ. شۇڭلاشقا، «ھەدىس شېرىپ» تە "پادىشالار خۇددى قويچىغا ئوخشاش بولۇشى ۋە ئۆز خەلقىغە مەسئۇل بولۇشى لازىم" دەپ يېزىلغان. ھەرقانداق قويچى قوينى ئوبدان بېقىپ، ئوبدان خەۋەر ئالسا، قويلار سېمىز بولىدۇ، قوي كۆپىيىدۇ، قويچىنىڭ مەرتىۋىسىمۇ ئاشىدۇ. ئەگەر قويدىن ئوبدان خەۋەر ئالماي، بىپەرۋالىق قىلسا، قوي ئىگىسى قويلىرىنى يەنە باشقا ئوبدان قويچىغا تاپشۇرۇپ، ئىلگىرىكى قويچىنى ئالدىدىن ھەيدىۋېتىدۇ، جۇملىدىن، ئەگەر ھەرقانداق پادىشا پۇقرالىرىنىڭ ئەھۋالىدىن ئوبدان خەۋەر ئالسا، ئۇنىڭ دۆلىتىنى ئارتۇق، مەرتىۋىسىنى يۇقۇرى قىلىپ، يۇرتلىرىنى ئاۋات ۋە مەمۇر قىلىدىكەن. ئەگەر ئۇ بىپەرۋالىق قىلىدـ كەن، مۇلكى ئالەمـنىڭ قۇدرەتـلىك ئىگىسى بولغان ئالـلا، ئۇنىڭ مەملىكىتىنى يەنە بىر پۇقرا پەرۋەر مەخلۇققا تاپشۇرىدىكەن. چۇنكى، بىر زالىم مىلك بۇزىدىن بەتتەر ياماندۇر. مەملىكەت بولسا ئادالەتلىك بىلەن ئاۋات ۋە زۇلۇم بىلەن خاراپ-ۋەيران بولىدۇ. سۆزنىڭ

هاسلى، سەئىد غازى خېتىپ خوجام ئۇچتۇرپاندا ئۇچ ئاي مىقدارى تۇرۇپ قالدى. كاشغەردە سىدىق بېك قىپچاق دىگەن باش كۆتىرىپ ئىستىلا تاپتى دىگەن خەۋەر ئاڭلاندى ۋە كاشغەرگە بېرىشنى پىلانلىدى.

6

سەئىد غازى خېتىپ خوجام ۋە توغرا يوللۇق پەرزەنتى هامىددىن خوجاملار كاشغەرنى پەتھى ۋە تەسەررۇف قىلىشنى تاما قىلىپ لەشكەر تارتقىنى ۋە يولدا بولغان ۋەقەلەر ئەھۋالاتى، خوجاملارسادىقلىق قىلىپ سىدىق بېككە گىرىپتار بولۇشى ۋە ئۇلارنىڭ دۆلەت خالاسلىغىغا مۇيەسسەر بولۇپ، ئۆزماكانغا مۇراجىئەت قىلغانلىغى ۋەقەلىرى بايانى

دىل كۆزى بىلەن كۆرىدىغان ئەرباپلار ۋە بىلىم خاتىرىلىك دوستلارنىڭ يورۇق دىللىرىغا روشەن ۋە ئايدىڭ بولغايكى، سەئىد غازى خېتىپ خوجام شۇ يىلى جامادىلئاخىرنىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى (مىلادى 7ـ ئاينىڭ 17ـ كۈنى ـــ ت) كاشغەرنى پەتھى ۋە تەسەررۇف قىلىشنى مەقسەت قىلىپ يولغا چىقىپ، ئۆيـ خەرگاھلىرىنى ۋە چېدىرـ بارگاھلىرىنى ئوت بېشى دىگەن جايغا تىكىپ، هامىددىن خوجامنى ئىككى (مىڭ) لەشكەر بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ ئالدىدا ئەۋەتتى. ئىككى كۈندىن كېيىن، بىر مىڭ بەش يۈز مەهرەم، ياساـ ۋۇل بىلەن زەپەرگە ئاتلىنىپ، مەنزىلمۇـ مەنزىل يۈرۈپ، قارا بۇلاق

دىگەن مەنزىلگە بارغاندا، نىيىتى بۇزۇلغان بىرقانچە باشباشتاق قىرغىزنى ئولجا-ئەسىر قىلىپ، جازاسىنى بەردى. بۇ چاغدا، ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بەگ جام جېكىدىن جېنىنى جايلاپ، كاشغەرگە قېچىپ، ئاكىسى قۇتلۇق بەگنىڭ ئالدىغا بارغان ئىدى. قۇتلۇق بەگ بۇ چاغدا كاشغەرگە ھاكىم ئىدى. سەئىد بەگ ئاكىسىنىڭ مەسلىھىتى ۋە مەنسەپدار ئامبانلارنىڭ كېلىشى بىلەن قاخشال يولىنى بويلاپ، ئىلى جانجۇنگە خەت ئېلىپ، ياردەمچى چېرىك ئېلىپ كېلىشنى نىيەت ۋە مەقسەت قىلىپ يولغا چىققان ئىكەن. بۇنى بىرقانچە قىرغىز تۇتۇپ كەلدى. ھامىددىن خوجام ئۇنىڭ تەن-ۋۇجۇت خامىنىنى كۆككە سورۇماقچى بولۇپ تەيىارلانغاندا، قول ئاستىدىكى دۆلەت ئەركانلىرى سەئىد بەگنىڭ قېنىنى تىلەپ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماس قىلدى. ھامىددىن خوجام ئۇنىڭ ئۆتمۈشتىكى بارلىق گۇناللىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۇرۇپ، ئەمرلىك (ئەمرلىك ــ ت) مەنسۇبىنى بېرىپ، سەئىد بەگنىڭ تۇغچىسى ئىسمائىل كۇتۋال ناملىق بىر كىشىنى تۇغقا قان قىلدۇرۇپ (قەسەم ئىچكۈزۈپ-ت)، مەقسەت مەنزىلى بولغان كاشغەرگە ماڭدى. بۇلار ئۇستۇن ئاتۇشقا بېرىپ، ئەتىسى كاشغەرگە كىرىمىز، قۇتلۇق بەگ بولسا مۇسۇلمان ۋە بىز بىلەن بىر يەرلىك، شۇڭلاشقا ئۇ تەرەپتىن قۇتلۇق بەگ، بۇ تەرەپتىن بىز ھۇجۇم قىلىپ، سىدىق بەگ قېچىقانى ئوتتۇرىدىن كۆتىرىمىز دەپ خام خىيالنى ئوت قالىماي پىشۇرۇپ، بۇنى چىشسىز-ئېغىزسىز نادان دىل تەسەۋۋۇرىدا چاينىاپ لەززەتلىنىپ خوش بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، ئۇشتۇمتۇت كاشغەر تەرەپتىن بىر ئۇلۇغ توپ نامايان بولدى. يۇقۇرىدىن سىنچىلاپ قارىسا، توغنىڭ كەينىدىن نۇرغۇن قوشۇن ئوچۇق كۆرۈندى. بۇلار ئىلاجسىز جەڭگە كىرىشتى. ئۇ تەرەپ-

تىن قىپچاقلارگىلىپ، ئۇزۇنلارا قاتتىق جەڭ باشلاندى. ئىككى تەرەپ-تىن بىرمۇنچە ئادەم زىيان بولدى. بۇ چاغدا سىدىق بېگ تەرەپتىن ئادەم كېلىپ، ئۇنىڭ "خوجامىلار بىلەن ئۇرۇشماي، تىنچلىق ۋە ياخشىلىق بىلەن شەھەرگە تەكلىپ قىلىپ كېلىڭلار، ھەرقانچە بولسىمۇ، ئۇلار ئىسلام ئاچقان سەئىد غازىلاردۇر ۋە يۇرتىمىزغا كەلگەن مېھمىنىمىزدۇر" دىگەن خەۋىرىنى يەتكۈزدى ۋە ئالدىنقا ئادەم چىقىرىپ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماس قىلىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن شەھەرگە چۈشۈردى. ياخشى مۇلايىملىق بىلەن نۇرغۇن زىياپەتلەرنى قىلىپ، خىزمەتكار ئورنىدا تۇرۇپ ئۆزرە-مۇئەززىرەت-لەر قويدى. لېكىن، لەشكەرلەرنىڭ ئات-ئۇلاغلىرىنى تارتىۋالدى. خوجاملارنىمۇ ئات-ئۇلاغ ۋە چېدىر-بارگاھلىرىدىن ئايرىپ، كەڭرى ۋە خوش ھاۋالىق بىر ھويلىدىن ماكان تەييارلاپ بەردى. خىزمىتىگە ئادەملەرنى قويۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممە ئېھتىياجىنى جان-دىلى بىلەن ئادا قىلدى. ئەمما، ئۇلارنى ئاتلىنىپ چىقىشقا يول قويمىدى ۋە كىشىلەر بىلەنمۇ كۆرۈشتۇرمىدى. شۇ ھالەت ۋە رەۋىشتە توققۇز كۈن ئۆتتى. سىدىق بېكنى شۇ كۆرگىنىچە يەنە كۆرمىدى ۋە كۆرۈشەلمىدى.

ئاقئۆت كاشغەرنىڭ بىرنەچچە ياخشى ئادەملىرى ئارىغا چۈ-شۈپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سۈلھى ۋە مۇرەسسە قىلىپ، خوجاملارنى قەشقەرنىڭ ئىشلىرىغا دەخلى قىلمايدىغان ۋە ئارىلاشمايدىغان، سىدىق بېكنىمۇ ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان تەرىپىگە بارمايدىغان قىلىپ، ئەھدى-پەيمان قائىدىلىرى ۋە ئانت-ئىمانلارنى چىڭ ۋە مۇستەھكەم قىلىپ، بىرلىك ۋە ئىتتىپاقلىق قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى يېڭىۋاشتىن چىگىتىپ، ئالاھىدە قول باغلىشىپ، قۇچاغلىشىپ كۆرۈشۈپ كۆپ ياخشى ۋەدىلەرنى قىلىشىپ، بىر بىرىنىڭ تەلۈىگە ماقۇل بولۇپ،

دوستلۇق قائىدىسىنى باشقىدىن تىكلىدى. خوجاملارنىڭ ئات، ياراق ۋە چېدىر-ئۆيلىرىنى بېرىپ، تولا ئۆزرە-خالىقلارنى قويغان بولۇپ، مۇناسىپ تون-سەرۇپالارنى كىيدۈرۈپ، لەشكەرلىرىنىڭمۇ ئات، ياراق-لىرىنى ئۆزىگە قايتۇرۇپ، مارالۇبشىدىن ئۆتمەيدىغان قىلىپ، چوڭ يول بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە راۋان قىلدى. خوجاملارمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئامان-ئېسەن قۇتۇلغانلىغى ئۈچۈن ناماز ئوقۇپ شۈكرى قىلىپ، ماھى رەجەپ ئېيىنىڭ يىگىرمە سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 12-ئاينىڭ 27-كۈنى — ت) ئۆز ۋەتەن-مەلۇپى ئۇچتۇرپانغا يېتىپ كەلدى، بۇ ئەقرەپ پەسلى ئىدى. قىشنى ئۇچتۇرپاندا ئۆتكۈزدى. يۇرتدارلىق ئىشىنى كىچىك ئوغلى مەھمۇددىن خوجامغا تاپشۇرۇپ، ئۆزى ھېچقانداق ئىشقا ئارىلاشماي، كۈننى ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ باھارغا ئولاندى.

7

سەئىد غازى خېتىپ خوجام ۋە ئۇنىڭ كۆز قارىچۇغى ھامىددىن خوجام ھەم شەيخ نەزەرىددىن خوجاملار ياركەنتنىڭ غازات پەتھىنى قارار قىلىپ ئاتلانغىنى ۋە مەقسەت گۈلى ئۆز جامالىنى كۆرسەتكىنى، لېكىن زامان ھادىسىلىرىنىڭ توسقۇنلۇغى تۇپەيلىدىن بىرمۇ گۈل ئۈزەلمەي ئۆز ۋەتەن-يۇرتلىرىغا قايتقانلىغى قاتار-لىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مەقسىدىگە يەتكەن دوستلار ۋە مەقسەتنىڭ لەززەتلىك مۇسىنى

يىگەن بۇرادەرلەرنىڭ ھەققانى كۆڭۈللىرىگە ئاشكارا بولۇپ، مەخپى ۋە ئېتىۋارسىز قالمىغايكى، مۇنداق بىر قىسسە ۋە ئەپسانىلەرنىڭ بايان قىلىشىچە، شەيخ نەزىرىدىن خوجام كۆچاردىن تۆت مىڭ بەش يۈز ئەسكەر بىلەن بىللە ياركەنت غازاتىغا يولغا چىقىپ، ئاقسۇدىنمۇ بىر مىڭ بەش يۈز لەشكەر ئالدى. خېتىپ خوجام ئۇچتۇرپاندىن بىر مىڭ بەش يۈز لەشكەر بىلەن كەلدى، جەمئى يەتتە مىڭ لەشكەر ۋە توپ-زەمبىرەك، ئوق-دورىلار بىلەن ئاتلىنىپ، مەنزىل-مۇ-مەنزىل يۇرۇپ، مارالۇبشىغا باردى. مارالۇبشىدا ئىككى مىڭچە خىتاي، تۇڭگانى-خۇيجالار بار ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى قورال-ياراقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ تەسلىم بولۇپ، ئۇزلىرىنى ئىمان-شېرىپىگە لايىق ۋە سازاۋەر قىلىشقا تەييارلىنىپ تۇردى. خوجاملار ئۇلارنىڭ ھەممىسگە تەلقىن-شاھادەت ئۇگىتىپ، ئىسلام شېرىپىگە ئىگە قىلدى. ئۇلارنىڭ قورال-ياراقلىرىنى ۋە ساڭدىكى ئاشلىقلىرىنى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بېرىپ، يېڭى مۇسۇلمان بولغان بۇ خىتايلارغا ۋە تۇڭگانىلارغا مادالويە دىگەننى چوڭ قىلىپ، تىنچلىق ئورنىتىپ خاتىرجەم بولۇپ ياركەنت تەۋەسىگە يېتىپ باردى.

لېكىن بۇ چاغدا ياركەنتتە ئابدۇل راخمان ھەزرىتىم بىر تەرەپ بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان ۋە يەنە بىر تەرەپتىن تۇڭگانىلارنىڭ ئىمامى ئۆز پەرمانلىرىنى يۈرگۈزۈۋاتقان ھەم خىتايلار بولسا ئۆز شەھىرىدە مۇستەھكەم سولىنىپ تۇرغان بىر ۋەزىيەت شەكىللەنگەن ئىدى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن خوجاملار بىلەن ئابدۇل راخمان ھەزرىتىم ئوتتۇرىسىدا جەڭ-جىدەل پەيدا بولدى. ئاقۇۋەت جانابى ھەزرەت چەتكە چىقىپ، بۇ ئىشلارغا ئارىلاشماسلىقنى لازىم

تۇتتى. لېكىن خوجاملار بىلەن تۇڭگانىلار بەزىدە ئىتتىپاق، بەزىدە نائىتتىپاق بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، يارىكەنتىلىك نىياز ئىشكائى بېك باش بولۇپ، بىرقانچە ئادەمنىڭ ئىسمىنى غايىپتىن يېزىپ، كاشغەردىكى ياقۇپ بېك قۇشبېگنى يارىكەنتكە تەكلىپ قىلىپ خەت ئەۋەتتى.

ياقۇپ بېك قۇشبېگى خەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئۇمەت بىلەن بىرقانچە يىگىت (ئەسكەر)نى ئېلىپ يارىكەنتكە كەلدى. خوجاملار بىلەن تۇڭگانىلار ئىتتىپاقلىشىپ، ئۇنىڭغا قارشى جەڭ باشلىدى. بۇلار بەزىدە غەلبە قىلىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، بىر مۇناپىق قىپچاق خېتىپ خوجامنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ دولىسغا قىلىچ ئۇرۇپ زەخمىلەندۈردى. خوجام ئارامسزلاندى، ياقۇپ بېك غەلبە قىلىپ يارىكەنتنى ئالدى، ھامىددىن خوجام بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ سەۋر-تاقەت قىلالماي، ھەممەت ۋە شىجائەت كۆرسىتىپ، شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى مەھكەم ئېتىپ ئۇرۇشۇپ، ياقۇپ بېكنىڭ نۇرغۇن ئادەمنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى. قۇشبېگنىڭ سىپاھلىرى بۇنىڭغا بەرداشلىق بېرەلمەي، جان غېمى ۋە ئەندىشىلىرىدىن قورقۇپ، سېپىلدىن ئات سەكرىتىپ چۇشۇپ، ئۆزىنى يەرگە تاشلاپ قاچتى. ۋە بىرقانچىسىنىڭ قول-پۇتلىرى سۇنۇپ يارىدار بولدى. لېكىن بىر دەرۋازا ئوچۇق قالغان ئىكەن. قۇشبېگى جېنىنى جايلاپ قېچىپ چىقىپ، قاراڭغۇدا خەندەككە چۇشۇپ كېتىپ، ئاتتىن ئاجراپ قالغاندا، مۇھەممەت بابا دەھباشى (ئون بېشى — ت) دېگەن ئادەمگە ئۇچراپ، ئۇنىڭ ئېتىغا مىنگىشىپ، ناھايىتى مۇشەققەت بىلەن ئۆزىنى چەتكە ئالدى-دە، كاشغەرگە كەتتى. ياقۇپ بېك قۇشبېگى

هامىددىن خوجامغا باراۋەرلىك قىلالماي قېچىپ كېتىۋېتىپ "ئاتىدىن ئوغۇل تۇغۇلسا هامىددىن تۆرەدەك تۇغۇلسا ئىكەن" دەپ، ئۇنىڭ شىجائەت ۋە ھىممىتىگە ئاپىرىن ئوقۇدى. هامىددىن خوجام بولسا قۇشبېگى مىنىدىغان ئارغىماق ئېتىنى، ئىگەر-توقۇم ۋە ھەممە جابدۇغىنى ئولجا ئېلىپ ئۇچتۇرپانغا كەلدى.

ئاخىرى خوجاملار بىلەن تۆڭگانلار ئىتىپاقلىشىپ، يارىكەنت شەھىرىنى تامامەن قولغا كىرگۈزۈشكە تەييارلاندى. شەھەر ئىچىدىكى خىتايلار ھېچ ئادەمگە باش چىقارغۇزمايتتى ۋە كۆزىگە كۆرۈنۈپ قالسىلا يوق قىلاتتى، ئوقى زادىلا زايا كەتمەيتتى. ئەگەر مۇسۇلمانلار ئوق ئاتىدىغان بولسا، سېپىلىنىڭ قوقتىلىرى دالدا بولۇپ، چارىسىز قالاتتى. شۇڭلاشقا ئۇلار شەھەرنىڭ ئەتراپىدىكى مۇنبلىك ۋە مۇنىسىز دەرەخلەرنىڭ ھەممىسىنى مەجبۇرى كەستۈرۈپ كېلىپ، شەھەرنىڭ بىرقانچە تەرىپىگە ئىگىز ياغاچ پوتەي باغلاپ كۆزىتىش ئورنى ياسىدى. بىرنەچچە يەردىن لەخمە كولاپ، يەر ئاستى بىلەن كىرىپ سېپىل ۋە پوتەيلەرنىڭ ئاستىدىن توغرىسىغا دورا قويۇپ ئوت تۇتاشتۇردى. دورا كۆچى سېپىلنىڭ ئون غۇلاچ ۋە يىگىرمە غۇلاچ يېرىنى كۆتىرىپ ھاۋاغا تاشلىدى. خىتاي لەشكەرلىرى قۇم، تۇپراقلارنى قاپ، تاغارلارغا سېلىپ تەييارلاپ قويغان ئىكەن. ئىسلام لەشكەرلىرى يېتىپ بارغىچە قاپ، تاغارلارنى سېپىلنىڭ بۇزۇلغان يەرلىرىگە تىزىپ، بۇرۇنقىدەك قىلدى ۋە مۇسۇلمانلارنى تولا زىيانغا ئۇچراتتى. شەھەر پەتھى بولمىدى. شۇنداق قىلىپ ئارىدىن سەككىز ئاي ئۆتتى. خىتايلارنىڭ ئوق-دورا ۋە ئوزۇق-تۇلۇكلىرى كۆپ ئىكەن. ئۇلارغا تەڭلىك قىلغىلى بولمايتتى. ئۇلار

هەر كۈنى دىگۈدەك تىمەن چېرىك ۋە كۈچ-قۇۋۋەت بىلەن چىڭىپ ئۇرۇش قىلاتتى.

بىرنەچچە كۆكۈل ئەينىگى بىلەن يىراقنى كۆرەلەيدىغان، دانا ۋە ئىشەنچلىك كىشىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، ئىلگىرى خاقانى چىنى بۇ يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ شەھەر، شەھەر ئادەملىرىنى ھىساپلاپ، ئۇلارنىڭ سانىنى ئالغان چاغدا، يارىكەنتتە ئىشقا يارايدىغان تىمەن ياش ئەركىشىلەر ئوتتۇز ئىككى مىڭ، ئاقسۇدا ئالتە مىڭ، كۇچاردا ئۇچ مىڭ، قەشقەردە ئون ئالتە مىڭ، خوتەندە يىگىرمە ئىككى مىڭ ئىكەن دەپتەرگە ئېلىنغان ئىكەن. يارىكەنتىكى خىتايلارمۇ ئوتتۇز ئىككى مىڭ مۇسۇلمانىنى، بەلكى بۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ئادەمنى يوق قىلىپ، ئاندىن ئۆزى يوق بولغان ئىكەن دەيدىكەن. خۇدا ھەققى بەلكى بۇ راست گەپتۇر.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، يارىكەنتنى پەتھى قىلىش مەقسىدى ئەنە شۇنداق قىيىن يوللار بىلەن ھەل بولدى. شەھەردىكى نەچچە ساڭ ئاشلىق، قورال-ياراق، ئوق-دورا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا چۈشتى. مۇبارەك بادلىق ساداسى ۋە ناغرا، كاناي ئاۋازى ئاسمان-پەلەككە يەتتى. لېكىن بۇ چاغدا، بىر تەرەپتىن تۈركگانلار بىلەن مۇرەسسە پۈتمەي، بىر تەرەپتىن ئابدۇل راخمان ھەزرىتىم ۋە يەنە بىر تەرەپتىن قاغلىقتىكى جامالىددىن خوجا، ھەتتا يارىكەنتتىكى ھەممە ھەزرەت ئىشان ۋە ساھىپ جامالارنىڭ ھەرقايسىسى باش كۆتىرىپ چىقىپ، يارىكەنت ھۆكۈمرانلىغىدىن تەمە قىلىپ، ئۆزئارا ئىتتىپاق بولالمىدى. ھەتتا يارىكەنتنى ئۆزلىرىنىڭ ئىلكىدە تۇتالمىدى ۋە ئېھتىيات قىلىپ ساقلىيالمىدى. مۇشۇنداق ۋەزىيەت

ئاستىدا، خېتىپ خوجام ئىشان مىرغىياسىددىننىڭ نەۋرىسى مىرزا جانىنى پىرزادەم دەپ، ئۇنى باشقا ھەزرەتلەردىن قاچۇرۇپ، ئۇچتۇر-پانغا مەخپى ئەۋەتتى. ئەگەر بۇنداق قىلمىغان بولسا، يەنە بىرمۇنچە ناھەق قان تۆكۈلگەن بولار ئىدى. يەنە بۇ چاغدا مۇھەممەت ئەلى خانىنىڭ (بۇرۇن بايان قىلىنغان قوقان خانلىغىنىڭ پادىشاسى ــ ت) ئوغلى مۇزەپپەر خان كەشمىردىن يارکەنتكە كەلدى. بۇ ئىلگىرى كوھىستان[145] تەرەپتە ياشايدىكەن. بۇ چاغدا، ئۇ بۇ تەرەپتىكى جەدەل-ماجىرالارنى ئاڭلاپ، ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، تىبەت داۋىنى ئارقىلىق يارکەنتكە كەلدى. ئۆزبېكنىڭ كىم ئىكەنلىگىنى ۋە نام-نەسەپلىرىنى ئىزھار قىلدى. خېتىپ خوجام ئۇنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتىنى بەجا كەلتۈرۈپ، مۇناسىپ جاي-ماكانغا چۈشۈرۈپ، ئۆز لايىغدا مائاش-تەمىنات بەلگىلىدى. لېكىن. بۇنىڭ ھەركىتى-تەرەدۇتى باشقىچە ئىكەنلىگىنى بىلىپ "بىزنىڭ ئۇلۇغمىز كۇچاردا، شۇڭلاشقا كۇچارغا بېرىپ يارلىغىنى قوبۇل قىلسىلا" دەپ ئادەم قوشۇپ، كۇچارغا يولغا سالدى. كۇچاردىكى خان خوجامۇ ئۇنىڭ ئىززىتىنى قىلىپ، تېگىشلىك تەمىنات بەلگىلەپ، مۇڭاپىق يەردىن خوتۇن ئېلىپ بەردى. شۇڭلاشقا، ئۇ كۆڭلى خاتىرجەم بولۇپ تىنچىپ، ئۆزى خالىغان يەردە سەيلى-تاماشا قىلىپ، بۇ جايدا بىرنەچچە ۋاقىت ئىستىقامەت قىلىپ ياتتى. كۇنلەرنىڭ بىرىدە كورلىغا بارسام دەپ رۇخسەت بىلەن كورلىغا باردى. ياقۇپ بەگ غازى كۇچارنى ئالغان چاغدا تۇرپان تەرەپكە سەپەر قىلدى. بۇنىڭ ۋەقەسى كېيىنكى داستاندا بايان قىلىندۇ. (ئاللاسەۋىر قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر!) ئىنشائاللا!

خېتىپ خوجام يەنە مەزكۇر جامالىدىن خوجامنىمۇ كۇچارغا ماڭدۇردى. ئاقۇۋەت خوجاملار تۇڭگانىلار بىلەن ئىتتىپاق بولالماي، يارکەنتىنمۇ قولىدا تۇتۇپ مۇھاپىزەت قىلالماي، ئۆز ۋەتەن-يۇرتىغا قايتتى. بۇلارنىڭ يۇرتىغا يانمىغىدا يەنە بىرقانچە سەۋەپ بار. بۇنىڭ بىرى شۇكى، تۇڭگانىلارنىڭ سانى يىگىرمە بەش مىڭ بولۇپ، قورال-ياراقلىرىمۇ كۆپ ئىكەن. شۇڭلاشقا، خوجاملار ئاز ئادەم بىلەن كەلگەن ئىكەنمىز، ئېغىر جابدۇق قىلىپ كەلگىنىمىز تۇزۇك ئىكەن دەپ يانغان ئىدى. يەنە بىرى، نەزەربىددىن شەيىخ خوجامنىڭ مەجەزى مۇقىم ۋە تۇراقلىق ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۇسۇلىگە ئۇ گويا ئۆزىنى ئىككىنچى ئەمىر كىبىر تېمۇر كوراگانى دەپ چاغلاپ، يارکەنتتىكى كاتتا ھەزرەت ئىشانلارنى، تۇڭگانى ئىمامىلىرى باشلىق يۇرت ئىسىلزادىلىرىنى ئادەم ئورنىدا كۆرمىدى. بۇ ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلىشالماسلىققا سەۋەپ بولدى. لېكىن سەئىد خېتىپ خوجام بولسا مەجەز-شېرىپىلىرى نەپىس ۋە خۇش خۇي، خۇش پېئىللىق، خۇش مۇئامىلىلىك كىشى ئىدى. ياقۇپ بېگ قۇشبېگى بىلەنمۇ ئوبدان كۆرۈشۈپ، ئۆزئارا مۇھەببەت ۋە يېقىن مۇناسىۋەت يېپىنى باغلىدى ۋە ئاخىرىدا ئۇنىڭ ئەسەر-نەتىجىسىنى كۆردى. نەزم:

ئەگەر پادىشا بولسا مۇلايىم سۇخەن،
كى مۇشكۈلىنى ئاسان ئەيلىگەي ھاپىزى ھەي.

8

سەئىد جامالىددىن خوجام پادىشانىڭ يارىكەنت ۋە كاشغەرنى ئېلىش ئارزۇ - تەقەززاسى بىلەن بىر سەپەردە ئىككى شەھەرنى ئېلىش تەمەننا سى يەنى ئىككى كىيىكنى ئوۋلاش قەستىدە داقا - دۇمباق ئۇرۇپ مەغرۇرلىنىپ ئات چاپقىنى، بىرنى ئوۋلاپ يەنە بىرنى قەستىلەپ ئات چاپتۇرۇپ، ھەر ئىككى كىيىكتىن خالاسلىق دۆلتىنى ھاسىل قىلىپ، بىردىنلا ئىگىزدە پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇۋاتقان ياماق بۇركۇتنىڭ يىرتقۇچ چاڭگىلىغا گىرىپتار بولغىنى ۋە ھەر ئىككى كىيىك مەشۇغىدىن مەھرۇم قېلىپ كۆڭلى مالال ۋە يېرىم بولۇپ ئۆزىنىڭ گۈزەل ۋە شادى - خورام ۋەتەن - يۇرتىغا قايتىشى قاتارلىق ۋەقەلەر بايانى

ئاق كۆڭۈللۈك دوستلار ۋە چوڭقۇر بىلىملىك ئەربابلارغا مەخپى ۋە يېپىق قالمىغايكى، نەقىل ۋە ھىكايىلەرگە ئاساسلانغاندا، شەيخ نەزەرىددىن خوجاملار ياركەنتنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇتۇپ تۇرالماي يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاقسۇ ھاكىمى جامالىددىن خوجام پادىشانىڭ ھىممەت ۋە جۇرئىتى جۇش ئۇرۇپ، غەيرەت ۋە شىجائىتى قوزغىلىپ "ئۆزەم ئاتلىنىپ چىقىپ ياركەنت ۋە كاشغەرنى پەتھى ۋە تەسەررۇف قىلىپ، قۇشبېگى دىگەنىنى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ قۇل ئەسىر قىلىپ، ئۇنى ئىنسان گۈرۇھى كۆرمىگەن خارلىق ۋە

زارلىقلارغا يەتكۈزۈپ، ئېتىمنىڭ ئالدىدا پىيادە ھەيدەپ ھەيۋىسىنى يوقاتمىسام، نىزامىددىن خوجا شەيخنىڭ ئوغلى بولماي قالاي ۋە سەيتىلگىممۇ بىكار بولسۇن" دەپ چوڭ گەپلەرنى قىلىپ، ئاچچىق سۆزلەر بىلەن قەسەم ئىچتى. ئۇنىڭ ھەممە دۆلەت ئەركانلىرى ۋە خوشامەتچى تۈزكورلارمۇ "ئەلۋەتتە شۇنداق. ئۆز يۈرتىدىن قېچىپ كەلگەن ئىگىسىز ئادەملەرنىڭ نېمە ئېتىۋارى بولسۇن" دەپ ھەددىدىن ئارتۇق خوشامەت سۆزلەرنى قىلدى. پۈتۈن قىش بويى قورال-ياراقلارنىڭ تەرەددۇتى ۋە ئات-ئۇلاقلارنىڭ غېمىنى قىلىپ باھارغا ئۇلاشتى. يەر يۈزىدىن ئوت-گىياھلار بىخ ئۇرۇپ باش كۆتىرىپ چىققان باھار پەسلى كەلگەندە، ئۆز ئىنىسى جالالىددىن خوجامنى ئۇرنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، ۋاكالىتەن ئاقسۇ زېمىنىنى باشقۇرۇشقا قويۇپ تەييار بولدى. بۇ چاغدا كۆچار خوجىلىرىنىڭ بۇرۇنقى ئەلىمى ۋە سەئىدلەرنىڭ ئۇلۇغ پىشۋاسى بولغان ئاخۇن خوجام ئەلەم دېگەن بىر كىشى بار ئىدى. بۇ كىشى ئەللىك يىل ئەلەملىك مەنسۇبىنى ئۆتەپ، شەرىئەت شېرىپىنى راۋاجلاندۇرغان ۋە خاس ئاممىنىڭ مۇراجەئەتچىسى بولغان بىر مويسپىت كىشى ئىدى. بۇ كىشى باش بولۇپ كۆچار، شەھيار لەشكەرلىرىنى باشلاپ كەلدى. سەئىد خېتىپ خوجام ۋە ھامىددىن خوجاملار ئۇچتۇرپان ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ كەلدى.

سەئىد جامالىددىن خوجام پادىشا سائادەتلىك زامان ۋە شەرەپلىك دەۋراندا، غەلىبە ئۇزەكگىسىگە ئايلىق قويۇپ، ئاقسۇدىن موللا ئابدۇل باقى مۇپتى ئاخۇنۇم، قاسىم قازى بېگ، باقىش مىراپ بېگ ۋە مۇھەممەت شېرىپ بېكلەرنى، كۆچار بەگلىرىدىن ھەججى غەزىنچى بېگ، ياقۇپ دىۋان بېگ، مولالاش مىراپ، ئاقمۇللا مىراپلارنى، ئۇچتۇرپان بەگلىرىدىن ئاق بېگ، مۇسا بېگ، قۇربان مىراپ،

ئىبراھىم مىڭ بېگى قاتارلىق كارغا يارايدىغان ۋە ئىشىنىڭ ئەھدىسىدىن چىقالايدىغان، ۋۇجۇدىدا ھىممەت ۋە غەيرىتى بار بەگ ۋە بەگزادىلەرنى ھەمرا قىلىپ ياركەنتكە ئاتلاندى. ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى يىگىرمە ئالتە مىڭ دەپ دەپتەرگە ئالدى. بازارچى، پىلتىرچى، قۇشچىلار بۇ ھىساپنىڭ سىرتىدا ئىدى. بۇلار دۆلەت دەبدەبىسى ۋە سۆلتنى بىلەن يوللارنى بېسىپ، ياركەنتكە ئۇچ مەنزىل قالغاندا، ياركەنتنىڭ ۋالى ۋە ئاھالىلىرى، ھەزرەت ئىشانلار، تۆرەگانى ئىمامىلىرى قاتارلىق چوڭ-كىچىك ئۇلۇغلار، مۆتىۋەر زاتلار توپ-توپ، گۇرۇھ-گۇرۇھ بولۇپ، سوغا-سالاملارنى ئېلىپ ئالدىغا چىقىپ، زەپەر ئۇزەگگىلىرىگە يۈزىنى سۈرتۈپ، قوللىرىنى كۆتىرىپ، ئاللا دەرگاھىنىڭ ئالدىدا ئاجىز ۋە سۈنۈقلۇغىنى ئىپادىلەپ دۇئا قىلىشىپ، پەتھى ئايەتلىرىنى ئوقۇپ، خوجامىلارنىڭ ئۆمۈر دۆلەتلىرىگە دۇئالارنى قىلىپ، بېشىنى تۆۋەن سېلىپ، خجالەتنىڭ قارا تەرلىرىگە غەرق بولۇپ، ئىلگىرى قىلغان ئىشلىرىغا پۇشايمان قىلىپ تۇردى. خوجاملار بۇنى بىلىپ شاھانە ئىنئام ۋە پادىشالارچە مەرھەمەتلەر بىلەن ئۇلارنىڭ گۇناللىرىنى كەچۈرۈپ، دىل-كۆڭلىنى كۆتىرىپ، ھەممىسىنى خوش قىلىپ ئۇلۇغلاپ، دەبدەبە ۋە داغدۇغىلارنى قىلىپ، خوشاللىق بىلەن ياركەنت پايتەختىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى، مەيلى تۆرەگانىلار بولسۇن ياكى ھەزرەت ئىشانلار بولسۇن، ئومۇمەن ھىچقانداق ئادەمنىڭ كۆڭلىدە خوجاملارغا نىسبەتەن بىرەر غەيرى ئويلارنى ئويلاشقا كۈچ-قۇۋۋەت ياكى مادار يوق ئىدى. ھەممە ئەئيانى ئەشرەپلەر ئىتائەت بەلۋىغىنى مەھكەم باغلاپ، خوجاملارنى قۇت-مۇبارەكلەپ، شاھانە ناغرا، كانايلىرىنى ۋە سۇناي، دۇمباقلىرىنى چېلىپ، شادىيانە سادا ۋە ئاۋازلىرىنى ياڭراتتى.

هەرقايسى يۇرتلاردىن توپ-توپ بولۇپ مۇبارەكلەشكە كەلگەن خالايىقنىڭ شاۋقۇن ئاۋازى بۇ خۇددى كۆك گۈمبەزدەك ئاسمان راۋىغا چىرماشتى. خوجاملار ئىنئام ئىشىگىنى ئېچىپ، ئادالەت كىگىزنى يايدى. قوي بىلەن بۆرە بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى. لاچىن بىلەن كەپتەر بىر تاكچە ئۇۋىدا چۈجە چىقاردى. ئىنسان گۈرۈھى ۋە بەلكى ھەممە مەخلۇقات ئارىسىدىكى دۇشمەنلىك ۋە ئاداۋەت مەدەن-جىسىملارنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنۇپ يوقالدى. ئۇلپەت ۋە مۇھەببەت قائىدە-يوسۇنلىرى خۇددى قۇياش ئاپتۇبدەك نۇرچاچتى. خوجاملارنىڭ ھالى رەۋىشلىرى يۇقۇرى ئۆرلەپ، خالايىققا كۆپتىن-كۆپ ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى قىلىپ، ھۆكۈمرانلىق ئورنىدا خاتىرجەم ئولتۇردى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، ئەمدى ئۇلارنىڭ ئارزۇ ۋە مەقسەتلىرى قەشقەرنى پەتھى قىلىش ئىدى. بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، ئوزۇق-تۇلۇك تەييارلاش، لەشكەر، قورال-ياراق راسلاش ئىشلىرىنىڭ ئارزۇ ۋە ئىشتىياقى ئۇلارنىڭ دىل ئەينەكلىرىگە چۈشتى. ياركەنت تەۋەسىدىن كۆپ ئەسكەرنى يىغىپ، شەرەپلىك دەۋران ۋە سائادەتلىك زاماندا قەشقەرگە يۇرۇشنى پىلانلىدى. ياركەنت ھۆكۈمىتىنى مەزكۇر ئەلەم ئاخۇن خوجامغا تاپشۇرۇپ، مەملىكەتنىڭ بارلىق ئىشدا ئۇنى ھاكىم مۇتلەق قىلىپ بەلگىلىدى. لەشكەرلەرنىڭ سانىنى ھىساپلىدى. قۇشچى، پىلتىرچى، بازارچى، مىراجورلاردىن باشقا يەتمىش ئىككى مىڭ مۇسۇلمان ۋە تۆگىگانلارنى دەپتەرگە ئالدى. ئەسكەرنىڭ كۆپلۈگىدىن پوش-پوش دىگەن ئاۋازلار، كوچا-بازارلاردا تاماشا قىلىپ قاراپ چۆرىدەپ ساقلاپ تۇرغۇچىلار ۋە ئەسكەرگە ماڭغۇچىلارنىڭ ئۇرۇق-تۇققانلىرىنىڭ "يول بولسۇن" دىگەن

پاتمهه ساداسی، کاناي، سۇناي، داقا-دۇمباقلارنىڭ پەريات ئاۋازى، مۇغەننىلەرنىڭ ئايرىلىش ئالدىدا ئوقۇغان ئاھ-ناله جان سۆزلىرى ۋە ئوتلۇق غەزەل، مۇقام جىگەر سۆزلىرى، يەنە بىر تەرەپتىن لەشكەرلەرنىڭ ئات ئاياقلىرىدىن چىقىقان چاڭ-توزاڭلار بولسا بۇ چاڭ-توپراق ئالەمدىن ئاسمانى پەلەككە ئۆرلىدى. بۇ هال گويا كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزىنى كور، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قۇلاقلىرىنى گاس قىلدى، ئەقىل-ئىدرەك هىسسياتلىرى ئۆزىنىڭ هىسسى قۇۋۋەتلىرىدىن ئاجراپ چىقىپ توختاپ قالدى، گويا كى قىيامەت كۈندىكى يىغىلىش مەيدانىدىن بىر نەمۇنە ۋە ئەرسات غەۋغالىرىدىن بىر نىشانە ئاشكارا پەيدا بولغاندەك بولدى.

تاريخ هجرى بىرمىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى جامادىيەل ئاۋالنىڭ ئىككىنچى كۈنى (ميلادى 1866-يىل 9-ئايىنىڭ 12-كۈنى — ت) ئىدى. خوجاملار قورال-ياراقتىن باشقا يەنە ئىككى يۈز هارۋىدا غول زەنجىر كىشەنلەرنى ئېلىپ "كاشغەرگە بارىمىز ۋە بۇ جاينى ئالمىز، قىپچاق، ئەنجانىلىقلارنى قۇل ئەسىر قىلىپ، غول زەنجىرلەر بىلەن مەهكەم باغلاپ ئېلىپ كېلىمىز" دەپ خام تامالارنى ئوت ياقمىغان قازانغا سېلىپ تەييارلاپ پىشۇرۇپ، چىشى يوق قۇرۇق ئاغزىدا چاينىاپ لەززەتلىنىپ، خوش بولۇپ ماڭغان ئىدى. ئەمما خوجاملار هۆكۈمرانلىق قىلغان هەرقانداق دەۋر ۋە زاماندا، بۇنداق كۆپ ئەسكەر توپلىنىپ ئاتلانغان ئەمەس ئىدى. هەتتا بۇ ئەهۋال كېيىنكى كۈنلەردىمۇ بولۇپ باقمىدى. ئالەمنى ياراتقان هممەتلىك ئاللانىڭ فەزىل ئىنايىتى بىلەن سەئىد جامالدىن خوجام پادىشا رەڭمۇ-رەڭ شاهانىلىق كىيىمىنى ئۈچىسىغا كىيىپ، شاهى تاجىسىنى بېشىغا قويىدى ۋە ئىسپاهان قىلىچىنى

قۇۋۇەتلىك بىلىگە باغلىدى. ياخشى ئاتقا مىنىپ، چوڭ سۆلەت ۋە تەكەببۇرلۇق بىلەن جابدۇنۇپ تەييارلىنىپ، يولغا تىكىلىگەن ئۆيـ زەرىگاھ ۋە چېدىر ـ بارگاھلىرىغا چۈشتى. بۇ يەردە ئىككى كۈن ئارام ئېلىپ، چوڭ ـ كىچىك ئەسكەرلىرىگە ئۆز لايىغدا خىراجەت ۋە تون ـ كىيىملەرنى بېرىپ، ئۇچىنچى كۈنى ئارزۇ ۋە مەقسەت تەرەپكە قەدەم تاشلاپ ، ئاستا ـ ئاستا يۇرۇپ خانبېرىق تەۋەسىگە پادىشاھانە بارگاھىنى تىكلەپ، ئەسكەرلىرىنىڭ ئارقا ۋە ئالدىنى رەتلەپ مۇلاھىزە قىلىپ "ئەگەر ياقۇپ بېك قۇشبېگى بۇنچىلىك نۇرغۇن ئەسكەرنىڭ كەلگىنىنى بىلسە، ئىختىيارسىز كاشغەردە تۇرالماي، ئۆزىنى تاغنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئېلىشى ۋە كاشغەر ئەھلى ئاتىنىڭ ئايىغدا قېلىشى ئېھتىمالى بار" دەپ، ئەسكەرنىڭ كۆپلۈگىنى تەكىيەـ يۆلەنچۈك قىلدى. لېكىن، مۇلۇك ئىگىسى بولغان خۇداۋەندەكبەرەـ نىڭ كامالەت ـ قۇدرىتىنى تەكىيە قىلىشنى ئۇنتۇپ قالدى. ھەتتا بۇ پەلەكنىڭ خىلمۇ ـ خىل خىيالىنى ئويلاپمۇ قويمىدى. بۇ ئەڭ بۈيۈك ئالەم ئىگىسىنىڭ زاۋال ئاقۇۋەتكە يەتكۈزۈشىدىن تامامەن خەۋەرسىز ئىدى.

دەل مۇشۇنداق چاغدا يېڭى ھىسار تەرەپتىن بىر تۈۋ نامايان بولدى. تۈۋ ئىچىدىن ھەر خىل ئەلەمـ بايراقلار كۆرۈندى. سەپسەپـ لىپ قاراپ تۇرسا، كۆرۈنگەن بۇ تۈۋ ئەلەملەرنىڭ ئىچىدىن قۇشبېـ گىنىڭ قوشۇنى ئايان ۋە ئاشكارا بولدى، ھەر تەرەپكە قويغان ئىراـ ۋۇلچى ۋە قاراۋۇلچىلار يېتىپ كېلىپ كۆرگەن ۋە بىلگەنلىرىنى مەلۇم قىلدى، جامالىددىن خوجام "قۇشبېگىنىڭ يىگىتى ئاز، بىز بولساق كۆپ" دەپ لەشكەرلىرىنى ئوڭ ۋە سولغا بۆيرۇپ "ئىككى تەرەپتىن خۇددى ئەجدىھادەك باش تارتىپ، قۇشبېگىنىڭ يىگىتـ لىرىنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ، ئۇلارنى تاش سېپىلىدەك مۇھاسىرىگە

ئېلىپ سەپنى ئۈيۇشتۇرۇڭلار، ھەركىم قولغا چۈشسە تىرىك ئېلىپ كېلىڭلار" دەپ پەرمان ۋە ھۆكۈم قىلىپ، ئۆزى ئوتتۇرىدا خاتىرجەم تۇردى. دەرۋەقە بۇ قوشۇنغا قارايدىغان بولسا، قۇشبېگىنىڭ يېگىتلىرى گويا ئاسماندىكى بىر توپ فەرۋىن (ئۇكەر ـــ ت) يۇلتۇزغا ئوخشايتتى. خوجاملارنىڭ يېگىتى بولسا يەتتە قات ئاسماندىكى ھەممە يۇلتۇزنىڭ سانى باراۋىرىدەك كۆپ ئىدى. شۇ كۈنلەردە گولاپنىڭ ئۇلۇغى ھەمراخان دېگەن ئىككى يۈز ئەللىك كۈچلۈك جەڭگىۋار ئادەمى بىلەن خوجاملارغا ياردەمگە كەلگەن ئىدى. خوجاملار "بىزگە غەيرى يۇرتلارنىڭ ئادەمى كېرەك ئەمەس" دەپ چەتكە قاقتى. ھەمراخان نائۇمىد بولۇپ قۇشبېگىگە ياردەم قىلىپ، نۇرغۇن ئىشنى قىلدى.

لېكىن، قۇشبېگى خوجاملارنىڭ يېگىتىنىڭ كۆپلۈگىگە قاراپ ئەندىشە قىلىپ، ئۆز ئادەملىرىنىڭ ئازلىغىنى، پەملەپ، ئاللا دەرگاھىغا تەۋەككۈل قىلىپ، يېگىتلىرىنى توپ ـ توپ قىلىپ ھەر تەرەپكە قۇشۇلىدى. ئابدۇللا ناملىق بىر پانسەت باھادۇرلىرىنى باشلاپ، خۇددى بالا ـ قازا ياغدۇرىدىغان قىياپەتتە كېلىپ، خوجاملارنىڭ لەشكىرىگە ئۆزىنى ئۇردى. خوجاملارنىڭ ئىككى قانات قوشۇنلىرى ئارىلىغىدا توپ ـ زەمبىرەكلەر بىلەن توپلىشىپ تۇرغان تۇغچانلارنىڭ يېنىغا كېلىپ، يەنە كەينىگە ياندى. يەنە بىر تەرەپتىن غازىبېك پانسەت، ئەزىز بېك جاللاتلار چەپ تەرەپتىن ئات ئوينىتىپ كېلىپ ئۇرۇش مەيدانىدىكى جەڭ ۋە قىرغىنچىلىق مەرىكىسىنى ئەۋجىگە يەتكۈزدى. ئابدۇللا پانسەت ئىككى ـ ئۈچ نۆۋەت جەۋلانباز قىلىپ ئارقىغا چېكىنىپ تۇرغان بىر ھالەتتە، خوجاملارنىڭ لەشكەرلىرى چەپ قول تەرەپتىن زەربىگە ئۇچراپ ئارقىغا چېكىندى. بۇ ئارىلىقتا بىرمۇنچە

ئادەم هالاك بولغانلىغى ئۈچۈن "ئارقىغا يېنىڭلار" دىگەن ئاۋازنىڭ ساداسى كەلدى. خوجاملار ئىلاجسىز بولۇپ ۋە «ھەدىس شېرىپ»تە كۆرسەتكەن "كۈچى يەتمەي چىداشلىق بېرەلمىگەن چاغدا، قاچماقلىق بولسا پەيغەمبەرنىڭ يولىدۇر" دىگەن سۆزىنى ئۆزلىرىگە لازىم ۋە ۋاجىپ دەپ ھىساپلاپ، قوش پىلتىرلىق قورال-جابدۇقلار ھەم چېدىر-بارگاھ ۋە باشقا قورال-ياراقلىرى، يىمەك-ئىچمەكلىرى، مال-دۇنيا غەزنە قاتارلىق خىلمۇ-خىل ئەشيالىرىغا قارىماي، ئات قامچىسىنى مەغلۇبىيەتكە ئۇرۇپ، ئاقسۇ يولىغا قاراپ مېڭىشنى ئىختىيار قىلدى، نەزىم :

پاراكەندە لەشكەر قولىدىن ئىش كەلمەگەي،
ئىككى يۈز مەردانە جېڭى ياخشىراق يۈز مىڭدىن.

بۇ ھال ئاللانىڭ قۇرئانى كېرىمدە يېزىلغان «ئاللانىڭ ياردىمى ئاستىدا ئاز سانلىق قوشۇن ھامان ئۆزىدىن كۆپ سانلىق بولغان قوشۇننى يېڭەلەيدۇ»دىگەن ئايىتى مەزمۇنىغا بەكمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. خوجاملار ئىككى يىل ئىچىدە ئاقسۇ، كۇچار، ياركەنت، ئۇچتۇرپان ۋە كورلىغىچە بولغان يۇرتلارنىڭ خىراجىتى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ پۇل ھەم جېنى بىلەن تەييارلانغان ئۇسكۇنە ۋە قورال-ياراقلارغا ئىگە بولۇپ تۇرۇپ، ئەقەللى ئىككى سائەتمۇ باراۋەرلىك قىلالماي، خۇددى چاك-تۇزاڭدەك توزۇپ كەتتى. قىتئە:

خۇدايىكىم ئىرۇرلەر مالىكۇل مۇلك ،
كى ھەركىمگە بەرسە تۇتىۇل مۇلك .
نەھەددى بولغاي كىشغە مۇلك ئالماق،

شەھنشاھىكى ئولدۇرتەنزۇلمۇلك.

خوجاملار قۇشبېگى ھەققىدە ھەر خىل گەپلەرنى قىلىغان ئىدى. بۇ قايرىلىپ ئۆزلىرىنىڭ بېشىغا كەلدى. «ھەددىس شېرىپ»تە يېزىلغان "بىر تۇققان بۇرادىرىگە ئورا كولىغان ئادەم، ئاخىرى بۇ ئورىغا ئۆزى چۈشىدۇ" دېگەن سۆز دەل بۇلارنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. خوجاملارنىڭ ئىچىدە بىرقانچە ياخشى ئادەم بىھۇدە ئۆلۈپ كەتتى. بىرمۇنچىسى ئەسىرگە چۈشتى، بىرمۇنچىسى ئات-ئۇلاقلىرى، كىيىم-كېچەكلىرىدىن ئايرىلىپ يالىڭاچ بولۇپ، يە تائام ۋە يە سۇ تاپالماي ئاچ قېلىپ، چول-جەزىرىلەردە يوقاپ كەتتى. بەزىلىرى يېرىم جان بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئەسلى يۇرتىغا قايتىپ كەلدى. مەغلۇبىيەت كۈنى گويا ئۇلارغا قىيامەت قايىم بولغاندەك بولدى. "مەن ۋە مەندىن غەيرى ئادەم يوق" دەپ ناغرا چالغان خوجاملار بولسا ئۆز جېنىدىن بىزار بولۇپ، بەزىدە ھۇشىغا كېلىپ، بەزىدە ھۇشىنى يوقىتىپ بىخۇت بولۇپ، چۈش كۆردۈمۇ ياكى شۇنداق بىر خىيال بۇ ئەھۋاللارنى ماڭا كۆرسەتتىمۇ؟ ھېنىكىدە قانداق ئەھۋاللار يۈز بەردى؟ مەن نېمە بولدۇم دەپ نەششە چېكىپ كاللىسى ئايلانغان بەڭگىلەردەك، ياكى ئەپيۇن چېكىپ كۆڭلى خىيالغا چۈشۈپ كەتكەن ئەپيۇنكەشلەردەك، كۆڭلى ئايلىنىپ، تىلى كالۋالىشىپ، جېنى چىققۇدەك بولۇپ ياكى يېرىم جان بولۇپ، نۇرغۇن جاپا-مۇشەققەتچىلىك ۋە ئاۋارىچىلىق بىلەن ئاران دېگەندە تۇرماقچى بولغان ئارامگاھقا كېلىۋالدى. ئېھتىمال بۇ كۆك ئاسمان ۋە كاج شۇم پەلەك ئۆزىنىڭ سېھرىگەرلىك ئويۇنلىرىنى كۆرسەتتى بولغاي.

بۇ چاغدا ياركەنت پايتەختىدە تۇرغان سەئىد ئەلەم ئاخۇن خوجام

خانېرىقىتتىن قېچىپ كەلگەنلەردىن بۇ ۋەقەلەرنى ئاڭلاپ، تاقىتى تاق بولۇپ ئولتۇرالماي، "مەن كاشغەرگە بارىدىغان بولۇپ قالدىم" دىگەن بانا بىلەن ئۆزىنى يارکەنتتىن قۇتۇلدۇرۇپ ئاقسۇ تەرەپكە راۋان بولدى. دىمەك، خوجامىلار شۇنداق قىلىپ بىر دودا ئىككى شەھەرگە ئاياق تاشلىدى. كاشغەرنى ئالمەن دەپ يارکەنتتىنمۇ قۇرۇق قالدى. نەتىجىدە ئۇلار ئاران دىگەندە ھۇشىغا كېلىپ، كاشغەر بىلەن يارکەنتتىن تەمە قىلىپ، بۇ جايلارنى زادىلا كۆڭلىگە تۇتمايلى، ئۇ تەرەپنى ھەرگىزمۇ ئارزۇ ۋە ھەۋەس قىلمايلى دىيىشتى. ئۇلار كېيىن دەرۋەقە بۇ جايلارغا كېلەلمىدى، ئۇلارنىڭ ئاغزىدىن نىمە چىققان بولسا ئۆزلىرىمۇ نەتىجىنى كۆردى. نەزم :

خۇدا بەرگەنگە سەن ھەرگىز ئۆچەشمە،
ئاتا ئەيلەپ ئۆزى بەردى خۇداۋەندە.

لېكىن بۇ چاغدا تۇڭگانلار ئون ئىككى مىڭ كىشىدىن ئارتۇق ئىدى. ئۇلار گويا ئۇكەر يولتۇزدەك توپ بولۇپ، توپلىرىنى پىلتىرلاپ، نۇرغۇن ئادەمنى زەخمە قىلىپ تاكى نامازشامغىچە قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرىنى يېقىن كەلتۈرمىدى، قۇشبېگى بولسا يوتىسغا ئوق تېگىپ دەرمانسىزلاندى. ئاقۇەت تۇڭگانلار بىلەن سۇلھى شەرتلىرىنى تۈزۈپ، ئۇلارنى توپ ۋە توپ خانىلىرى بىلەن بىللە كاشغەرگە ئاپىرىپ، ھەر بىرىگە ئۆز مەرتىۋىسى بويىچە مۇۋاپىق ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى قىلىپ، ھەر خىل ۋەدە-قەسەمىلەرنى بېرىپ، داغدۇغا قىلىپ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلدى. قورال-ياراقلىرىنى ئېلىۋېلىپ، تون كىيدۈرۈپ، ھەر خىل ئەمەل-مەنسەپلەرنى بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە رام ۋە قۇش قۇشلايدىغان قىلىۋالدى.

9

سەئىد خېتىپ خوجامنىڭ ۋۇجۇت باغستانىنىڭ غۇنچە نەۋ باھارى ۋە قەلبى سەدەپلىرىنىڭ تېپىلماس گۆھىرى، يەنى مەھمۇدىن خوجام پادىشانىڭ ھۆكۈمرانلىغى ۋە مەنكى كەمنە بۇ ئەسەر ئىگىسى مولا مۇسانىڭ سەرگۈزەشتە ماقالاتلىرى، بىرقانچە سۇئال پىرقەلىرىنىڭ ئېتىقادى قاتارلىق ئەھۋاللار بايانى

ھۇرمەتكە ئىگە يارەنلەر، پەيغەمبىرىمىزنىڭ ئالى مۇقام زېھنىلىرىگە مەخپى ۋە ئېلانسىز قالمىغايكى، سەئىد بۇرھانىدىن خېتىپ خوجام كىچىك ئوغلى مەھمۇدىن خوجامنى ئۆز ئورنىغا ۋەكىل قىلىپ ئۇچتۇرپان مەملىكىتىنىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ، ئۇچتۇرپان ھاكىمى توختى بېك ۋە كۇچارلىق تەلەي دادخۇانى ئۇنىڭ خىزمىتىگە بەلگىلەپ غازاتقا ئاتلانغان ئىدى. بۇ پادىشا خوجام ئۇچتۇرپان مەملىكىتىنىڭ ئالى ھۆكۈمرانى بولغاندىن كېيىن، «ھەدىس شېرىپ» تە يېزىلغان "ئىسلام دىنى ئۆزىدىن بۇرۇنقى ھەممىنى يوق قىلىدۇ ــ ت" دىگەن مەزمۇن بويىچە، ئىلگىرىكى مەنسەپدار كاپىرلار، زالىم جەۋرىكەشلەرنىڭ رەسمىيەت ـ يوسۇنلىرىنى يوق قىلىپ، سەلتەنەت رەۋىشى ۋە يۇرتدارلىق ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى شەرىئەتنىڭ ئىنچىكە ھۆكۈملىرى بويىچە ئۆلچەپ بىر تەرەپ قىلدى. شەھەردىكى چوڭ بۇتخانىنى بۇزۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا بىر كاتتا مەچىت جامە بىنا قىلىپ،

ئۇنىڭغا ۋەخپە ۋە باشقا مال-مۈلۈكلەرنى تەيىنلىدى. بۇ خوجامنىڭ ئومۇمەن ئۇچ يىل بىر ئايدەك ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىدە، ھەچقاندائ ئادەم ئۇنىڭ ئىشلىرىغا دەخلى قىلىپ ئارىلىشالمىدى. چۈنكى، بۇ خوجام گەرچە باشقا خوجاملاردىن ياشتا كىچىك بولسىمۇ، لېكىن پەم-پاراسەت ۋە ئىلىم-دىيانەت، پەزىل-كامالەتتە ھەممىدىن چوڭ ئىدى. خۇسۇسەن ئىلىم بابىدا ھەممە خوجاملاردىن ئارتۇق ئىدى، ئۇزۇن مۇددەتتىن بۇيان، كاپىرلارنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى ۋە زۇلۇم-جاپالىرى، قەدىمقى بەگلەرنىڭ ئۆزىچە پەيدا قىلغان رەسمىيەت-تۈزۈملىرى ۋە ئەسكى ئىشلىرى يولغا قويۇلۇپ كەلگەن بۇ شەھەرلەردە، مەزكۇر خوجام «ھەدىس شەرىپ»تە ئېيتىلغان "سۆھبەتداشلىق تەسىر قىلىدۇ ــ ت" دىگەن مۆجىزىلىك ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ ۋە ئۆزىنىڭ خۇي-مىجەزىنىمۇ بۇنىڭغا توغرىلاپ، خالايىقنىڭ دىل-كۆڭلىگە ئورناپ مۇقىملىشىپ كەتكەن ۋە يامانلىنى ياخشىدىن ئايرىمايدىغان ئەسكى مىرەز ۋە بىدئەت ئىشلارنى قىلىچ ۋە نەيزە ئۇچى بىلەن يوق قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پەيغەمبەرنىڭ شەرىئەت-سۇننەتلىرى ۋە ھۆرمەت پەزىلەتلىرىنى تۇرغۇزۇپ، ئۇنى سىياسەت شەمشىرىنىڭ سۇيى ۋە تۇپرىغى بىلەن پەرۋىش قىلىپ كۆكەرتىپ، پۇراقلىق مايسا رەيھان گۈلىنى ئۆستۈردى. چۈنكى «ھەدىس شەرىپ»تىمۇ "جەننەت قىلىچىنىڭ سايىسى ئاستىدا" دەپ كۆرسىتىلگەن مەزمۇن بۇ ئىشلارغا گۇۋالىق بېرىپ تۇرىدۇ.

مەھمۇدىن خوجام يەنە شەھەر، سەھرالاردىكى مەچىت، خانىقالارغا ئىمام، مۇئەززىنلەرنى توختىتىپ، بەش ۋاقىت نامازنى جامائەت بىلەن ئۆتەشنى بەرپا قىلدۇردى. شەرىئەتنىڭ ھەممە قائىدە-يوسۇ-

نىنى روسۇللىلانىڭ سۆنىنەت كىتاۋىغا (ھەدىسكە ـ ت) ۋە توغرا يوللۇق ئۆلىمالارنىڭ سۆز ـ پىكىرلىرىگە ئاساسلىنىپ ھۆكۈم قىلدى، ئۇلۇغ شەرىئەت قائىدىلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىپ، شەرىئەتتىن چىققان ھىچقانداق ئادەمگە يۈزخاتىر قىلماي ھۆكۈم جارى قىلدى. ھەتتاكى قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، كەكلىكۋاز، تۇخۇمباز قاتارلىق ھەممە بازلارغا قەتئى ئەدەپ بېرىپ يوق قىلدى. لېكىن، ئۆزى شاخماتچى ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇ ئۇلۇغ شەرىئەتنىڭ قائىدىلىرىنى مەھكەم ھمايە قىلىپ، خالايىقنىڭ غەم ـ ئەندىشە ۋە راھىتىنى ئىستىگەنلىكىتىن، چوڭ ۋە كىچىكلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدىن رازى ۋە خوشال ئىدى.

بۇ ئەسەرگە قەلەم تەۋرەتكەن مەنكى كەمىنە مۇسا مەزكۇر خوجام پادىشانىڭ ھۇزۇرىدا ئۇلپەتداش ۋە سۆھبەتداش ئىدىم. مەيلى بىرەر ئۆلىما ياكى پازىللار بولسۇن ۋە ياكى ھاكىم ھەم دادخۇالار بولسۇن، مەندىن مەسلىھەتسىز بىرەر ئىشنى قىلالماس ئىدى. چۈنكى، مەن بۇ خوجام پادىشا بىلەن كۇچاردا يەتتە يىل مىقدارى بىر مەدرىس ۋە بىر ھۇجرىدا بىللە تۇرۇپ، ساۋاقداش، قۇرداش ۋە دوست ـ ئاداش بولۇپ كەلگەن ئىدىم. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئۇچتۇرپانلىق باي مۇھەممەت قازىبېك مەن پېقىرنى ئىپتارغا تەكلىپ قىلدى ۋە "ئىپتارقىلىپ، قونۇپ ئەتە كىرسىلە، پادىشا خوجامدىن مۇشۇنداق دەپ رۇخسەت ئېلىپ چىقسىلا" دەپ تەكىد قىلدى. چۈنكى، ئۇ كىشىنىڭ ھويلىسى شەھەرنىڭ تېشىدا ئىدى. مەن بولسام بىرەر كېچىمۇ خوجام پادىشادىن بىجاۋاپ باشقا يەرگە بارماس ئىدىم. چۈنكى، مەن خوجام پادىشا قاتنىشىدىغان بەش ۋاقىت نامازغا ئىمام ۋە مىچىت جامەگە خېتىپ ئىدىم. مەخپى گەپ ـ سۆز ۋە خەتلەرگە

سىرداش ئىدىم. توققۇز قاراۋۇلدىن كىرگەن ۋە چىقىقان ئادەملەرگە مەن مەسئۇل ئىدىم. قاراۋۇلىلارنىڭ يول خېتىمۇ مېنىڭ قولۇمدا ئىدى، ھېچقانداق كىشى مەندىن بىجاۋاپ قاراۋۇلدىن زادى ئۆتەلمەيتتى.

يەنە بىرى شۇكى، خوجام پادىشا پادىشالىق ئورنىدا ئولتۇرغان چاغدا، ئۇنىڭغا بىر مۆھۈر لازىم بولۇپ قالدى. مۆھۈرنى قانداق ئويدۇرۇش ھەققىدە ھەركىم ھەر خىل قاپىيەلىك سۆزلەرنى تىزگەن ئىدى. مەنمۇ شۇ كىشىلەرنىڭ قاتارىدا بىر سەجئى (قاپىيەلىك سۆز ــ ت) تۇزۇپ "يافەت ئىزىتى زى ھەزرىتى مەئبۇد، ئىبنى بۇرھانىدىن خوجەمەھمۇد" (ئۇلۇغ ئاللانىڭ دەرگاھىدىن ئىززەت تاپقان بۇرھانىدىن خوجا ئوغلى مەھمۇت ــ ت) دىدىم. خوجام پادىشا بۇ سەجئىنى ناھايىتى ياقتۇرۇپ ماقۇل كۆرۈپ، مېنى مۆھۈر ئويدۇرۇشقا تەيىنلىدى. مۆھۈركەند (تامغا ئويغۇچى ــ ت)نىڭ ئالدىدا قاراپ تۇرۇپ مۆھۈرنى راسلاپ، ئۇنىڭغا كۆرسەتتىم. خوجا پادىشا ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، مېنى مۆھۈردار قىلىپ، مۆھۈرنى تاپشۇردى، ھەرقانداق نىشان ۋە دەستەككە مۆھۈر بېسىش توغرا كەلسە ماڭا بۇيرۇيتتى. مەن ئۇلارغا مۆھۈر بېسىپ بېرەر ئىدىم. يەنە خىتايلاردىن قالغان بىر بۇغداي ئۇنى سېڭى، بىر بۇغداي سېڭى ۋە بىر ئارپا سېڭى بار ئىدى، بۇ ئۇچ ساڭنى باشقۇرۇشنىمۇ ماڭا تاپشۇرغان ئىدى، ئالى ئوردىنىڭ ئاشخانا، ئاتخانا ۋە مەھرەمىلەرنىڭ يىمەك ــ ئىچمەك ۋە باشقا چىقىملىرى مۇشۇ ساڭدىن سەرپ قىلىناتتى. مەن بۇ ئىشلارنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇشنى ئۆز ئىنىم مۇھەممەت خەلىپىگە تاپشۇرغان ئىدىم. ئۇ بۇيرۇق ۋە نىشانلار بويىچە ئاشلىقنى سەرپ قىلاتتى. بۇرچىخانىغا كىرەكلىك گۆش، ياغ، گۈرۈچ، سەۋزە ۋە پىيازغىچە بولغان

نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى مەزكۇر ساڭگىنىڭ ئاشلىغىنى سېتىش ئارقىلىق كۇندىلىكنى كۇندىلىك بازاردىن ئېلىپ بېرىلەتتى. بۇ ساڭدىكى ئاشلىقلار شۇنداق ھىساپسىز كەڭرى ئىدىكى، ئىككى يىلدىن كېيىن ساڭغا كىرسەم ئاشلىقنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىمۇ تېخى سەرپ بولۇنماپتۇ. لېكىن ئۆزەمگە تەقسىم قىلىنغان ئۇن ۋە بوغۇزدىن ئەقەللى بىر جىڭ ياكى بىر سەرمۇ ئارتۇق ئالمىغان ئىدىم. مەن ئىنىم بىلەن بىر ھويلىدا تۇراتتىم. ئەگەر بەزىدە چىراقتا ياغ ياكى شام لازىم بولۇپ قېلىپ، ساڭدىن بىر نەرسە ئېلىپ چىقسام، بازار نەرقى بىلەن ھىساپلاپ پۇلىنى بېرەتتىم. بۇ بولسا مېنىڭ ھەرگىزمۇ ھارامدىن ساقلانغانلىغىم ياكى تەقۋادارلىغىمدىن ئەمەس، بەلكى مېنىڭ ئىنساپ ۋە ئېھتىيات قىلغانلىغىم ئۈچۈندۇر. بۇنىڭدىن باشقا يەنە توققۇز ساڭدا لقمۇلۇق ئاشلىق بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىنكى كۇندە مۇھەممەت ياقۇپ بېگ قۇشبېگى ئاتالىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى. بىز بولساق بۇ ئاشلىقنى ياكى كەڭرى سەرپ قىلمىدۇق ياكى پۇل قىلىپ ھەمرا قىلمىدۇق.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، باي مۇھەممەت قازى بېكنىڭ دىگەن گېپى بويىچە خوجام پادىشادىن رۇخسەت ئېلىپ ئىپتارغا باردىم. ناماز تاراۋىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، بىر ئۆيگە ئېلىپ كىرىپ نەغمە ۋە دىل سۆزلەرنى ئېيتىپ مەشرەپ قىلدى. مېھماندارچىلىق قائىدىسىنى ناھايىتى ئاشۇرۇپ قىلدى. يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە مېنى مەجلىسى مەشرەپتە ئولتۇرغان خاس ئاممىدىن ئايرىپ، يالغۇز يەنە بىر مەخسۇس مېھمانخانىسىغا ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆيدە ئۇچتۇرپانىنىڭ كونا بەگلىرىدىن قۇربان غەزىنچى، ئىسمائىل باجىگەر، موللا ئىمىن شەيخ، موللا نۇر قاتارلىق ئون بەشكە يېقىن ئادەم بار ئىكەن. بۇ

ئۆيدىمۇ ياخشى زىياپەت ئۆتكۈزدى. تائامدىن كېيىن ئۇلار "خېتىپ خوجام بولسا ياشانغان ۋە كۆڭلى يۇمشاق، مۇلايىم ئادەم، ھامىددىن خوجام ناھايىتى غەيرەتلىك ۋە غەزەپلىرى ئارتۇق ئادەمدۇر، پادىشا خوجام بولسا يۇرتنى ناھايىتى ئوبدان سوربدى. بىز ھەممە چوڭ-كىچىكلەر بۇلاردىن رازىمىز. خېتىپ خوجام بىلەن ھامىددىن خوجام يۇرت ئىشلىرىغا ئارىلاشسىسا ئوبدان ئاقىۋەت بولماستىن، بەلكى يامان ئاقىۋەت پەيدا بولىدۇ. بۇ ئەرزىمىزنى ماقۇل قىلىدۇرۇپ بەرسىلە ياخشى بولاتتى. ئەگەر بۇنداق بولمىسا يامان ئىشلار بولارمىكىن" دەپ سۆزلىرىنى ئاياقلاشتۇردى، ئەتىسى شەھەرگە كىرىپ بۇلارنىڭ مۇددىئاسىنى پادىشا خوجامغا بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدىم. پادىشا خوجام "بۇ سۆزنى ياكى دادام ياكى ئاكامغا زادىلا ئىزھار قىلمىسلا، مەن بۇنى ئۆزۈم بىر يول بىلەن ئېيتىپ ماقۇل قىلسام" دىدى. ئۇنىڭغىچە ئۇچ كۈن ئۆتۈپ كەتتى. تۆتىنچى كېچىسى ئۇچتۇرپان ئەھلى قارا كالتەك بولۇپ، ئىتائەتتىن باش قايىتۇردى. خېتىپ خوجام بۇ خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەنلا، كۆچارلىق موللا توختى مۇتىسىپ دىگەن بىر قېرى ئادەمنى، پادىشا خوجام بولسا مېنى ئەلچى قىلىپ تەيىنلىدى. بىز ئىككىمىز ئەلچى بولۇپ شەھەردىن چىقتۇق ، كۈن چىققان مەھەلدە مازار تېرەك دىگەن جايغا باردۇق. بۇ جايغا ھەممە ئادەم باغى ۋە تاغى بولۇپ توپلانغان ئىكەن، ھەممە ئادەم ھۆكۈمەتتىن يۇز ئۆرۈپ، مىرزاجان ھەزرەت دىگەننى ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ قىلىپ، ئۇنىڭ ئەمىر-پەرمانلىرىغا بوي سۇنۇپتۇ. ھاۋا ناھايىتى سوغاق كۈنلەر ئىدى. ئۆيگە باشلاپ كىردى. بىز ئەلچىلەر تەرىقسىدە "ھەممە-چوڭ-كىچىك بۇ قول-پېئىللىرىدىن يانسۇن، ئەگەر يۇرتدارلىق ئىشىدا قايسى ئىش بەجا قىلىنمىغان ياكى ئورۇنـ

لانمغان بولسا، بىز ئۇنىڭ چارىسىنى قىلايلى. ئەگەر كۆڭۈللىرى ئاغرىغان بولسا، تون كېيدۇرۇپ، چاي قۇيۇپ كۆڭۈللىرىنى ئالايلى دەپ بىزنى بۇ يەرگە چىقاردى" دەپ سۆزىمىزنى تۇگەتتۇق. ھەزرەت باشلىق چوڭ-كىچىكلەر بېشىنى تۆۋەن قىلىپ ھەيران بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، ئىمىن شەيخ دېگەن ئادەم "قىرغىز، قازاقلارمۇ ئۆز يۇرتىنى ئۆزى سوراپ تۇرۇپتۇ. بىزمۇ قىرغىز، قازاقلاردىن كەم ئادەم ئەمەس. خوجاملار قانچە مېھنەت ۋە مۇشەققەت تارتقان بولسا، بەلكى ئۇنىڭ ئەجرىمۇ شۇنچىلىك قولىغا تەككەندۇر. قورال-ياراقلىرىدىن باشقا نەرسىلىرى بولسا، ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتسە، بىز ئات-ئۇلاغ بېرىپ، ئوبدان جابدۇپ يولغا سالساق، ئەمدى بىزنىڭ ئىچىدىغان چايلىرىمىز بولسا ئەجەل شەرتىتى، كىيىدىغان تونىمىز بولسا كېپەن بولۇپ قالدى، سۆزىمىز تۇگىدى" دىدى. موللا توختى مۇتەسىپكە بىر ئادەم قوشۇپ شەھەرگە ماڭدۇردى. مېنى بولسا شەھەرگە ئەۋەتكەن ئەلچى ئورنىدا بارىمتاي تۇتتى.

شۇ كۈنى جۈمە كۈنى ئىدى. مازار تېرەكتە بىر مىچىت بار ئىكەن. ھەممە ئادەم بۇ يەرگە يىغىلىپ ناماز جۈمە ئادا قىلىدىن كېيىن، ھەزرەتنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتىرىپ، ئۆزلىرىگە پادىشا قىلدى. ھەممىسلا يىغا-زارە قىلىشىپ شەھەرگە قاراپ ماڭدى. ئەمما ھەزرەت كىگىز ئۈستىدىن يىقىلىپ كەتتى. بۇنى پالىنىڭ شۇملۇغىغا ئۆرىدى. بۇ ئالامانچىلار بارغانلىرىچە شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى ئېچىپ كىرىپ، يەنە بىر دەرۋازىنى ئاچقىچە ھامىدىن خوجام توپ زەمبىرەكلەرنى ئېلىپ چىقىپ، ئوت بېرىپ ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈپ، دەرۋازىنى مەھكەم قىلىپ، سىپىل ئۈستىگە يىگىتلىرىنى چىقىرىپ ئوق ئېتىپ، ئۇلارنى يېقىن كەلتۈرمىدى. ئالامانچىلار بولسا

ئالته كېچه-كۈندۈزگىچه جېنىنىڭ بېرىچه هەركەت-تەرەددۇت قىلىپ، هېچ نەتىجه چىقىرالمىدى، بەلكى نۇرغۇن ئادەمنى زايا بولدى. مېنى بولسا بىر ئۆيگه قاماپ قويۇپ، نەچچه ئادەمنى كۈزەتكه قويدى. يەتتىنچى كېچىسى بولغاندا بۇ پېقىرنى هەزرەت ئىلىپ چىقىپ "ئۆزلىرى ئەلچى بولۇپ چىققان ئىدىله. ئەمدى بىز تەرەپتىن ئەلچى بولۇپ شەهەرگه كىرىپ، خوجاملار بىلەن بىزنى كېلىشتۈرۈپ، يۇرتنى ياخشى خوپ قىلىپ قويسىلا. چوڭ-كىچىك يۇزتقا نەسىهەت قىلدىم. يۇرت ئىلگىرىكىدەكلا پۇقرا ۋە خوجاملار پادىشا بولىدىغان بولدى" دەپ بىرتەچچه گەپنى قىلىپ مېنى يولغا سالدى. مېنىڭ ئېتىمنى سابىت يۇز بېگى دېگەن ئولجىغا ئالغان ئىكەن. تاپتۇرۇپ كېلىپ ئۆزەمگه قايتۇردى. تۆت بەگنى قوشۇپ "تومشۇق تېغىدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپ قايتىڭلار، ئادەم كۆپ، زىيان-زەخمەت قىلىپ قويمىسۇن" دەپ بۇيرۇق قىلدى. خوجاملار مەندىن كېيىن يەنه سەمەرقەنتلىك موللا قەلەندەر ئاخۇن دېگەن بىر مۆتىۋەر، ئەزىز ۋە سودىگەر كىشىنىمۇ ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن ئىكەن. بۇ كىشى مەن بىلەن بىر ئۆيده قامالغان ئىدى. مەن بۇ كىشىنىمۇ سوراپ ئېلىپ، هەمرا قىلىپ شەهەرگه كىردىم. كېچه قاراڭغۇ ئىدى. چېرىك بارلىغىنى بىلمەپتىمەن. تۇمشۇق تاقتا كەلگەنمده، مەزكۇر بەگلەردىن بىرى ماڭا ئاستا "مېنى پالاكەت بېسىپ بۇلارغا قوشۇلۇپ قالغان ئىكەنمەن. بىلله شەهەرگه كىرىپ كەتسەم، مېنى يوق قىلارمۇ" دەپ ئىزهار قىلدى. مەن ئەهۋالنى چاغلاپ بىلىپ ئاشكارىلا "ئەي نوروز مىڭ بېگى ئاكا، مېنىڭ بىلەن شەهەرگه كىرسىله. هەرقانداق مەسىله بولسا مەن هىمايه قىلىپ قوتقۇزۇپ ئالاي، بۇ هەقته مەن كېپىل بولاي" دېدىم. باشقىلارمۇ

بۇنى ئاڭلاپ، بىزمۇ كىرىپ كەتسەك دېيىشتى. ھەممىسىگىلا كاپالەتلىك قىلىپ شەھەرگە بىللە ئېلىپ كىردىم.

بۇ چاغدا ئۇچ خوجام ئۇچ دەرۋازىدا ئىكەن. مېنى ھامىددىن خوجام بار دەرۋازا بىلەن شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتۈردى. ئۆتكەن ۋەقەلەرنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدىم. ئۇ ناھايىتى خوش بولۇپ، ماڭا سەللە، كۇلاھ ۋە تون قاتارلىق ئىنئامالارنى بېرىپ "موللا قەلەندەر ئاخۇن باشلىق بەگلەر قېنى؟" دەپ سورىدى. مەن "دەرۋازا تېشىدا توختىتىپ قالدى" دېسەم، ئۇ "كىرسۇن" دەپ بۇيرۇدى. ئۇنىڭغىچە كۇن چىقتى. خېتىپ خوجامدىن ئادەم كېلىپ مېنى ئېلىپ باردى. بۇ خوجامغىمۇ ئەھۋالنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدىم، بۇمۇ ھەددىدىن زىيادە خوشال ۋە خۇرسەن بولۇپ، كۆز ياشلىرىنى ئابى نىسيانەك (4-ئاينىڭ بەركەت يامغۇردەك — ت) تامچا-تامچا تۆكۈپ يىغلاپ دۇئا قىلدى. چۇنكى، ئالتە كۇننىڭ ئىچىدە بۇ خوجاملار شەھەرگە سولىنىپ، تاقىتى تاق بولۇپ، شەھەردىن چىقىپ كېتىشىنىڭ ئىلاجىنى تاپالماي ياكى بۇ ئالامانچىلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلەلمەي، خۇدانىڭ قازا ۋە ھۆكۈمگە رازى بولۇپ، گەدىنىنى قازا جازاسىغا سۇنۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە ئىكەن. لېكىن شۇ كۇنى ئېپتارغا يېقىنلاپ قالغان مەزگىلدە، ھامىددىن خوجام توپ-زەمبىرەك، مەھرەم، سەرۋازلىرىنى بىللە ئېلىپ، مازار تېرەككە بېرىپ، ھەزرەتنىڭ ھويلىسىنى ئىككى تەرەپتىن قورشاپ زەمبىرەكىنى ئوت بەرگەن ئىكەن. بۇ چاغدا ئۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئېپتار بىلەن مەشغۇل ئىكەن. بۇلارنى چاپ-چاپ قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، ھەزرەتنى تىرىك تۇتۇپ شەھەرگە ئېلىپ كىردى، ئۇچتۇرپان ھاكىمى توختى بېگ ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى ئاق بېگ، باي مۇھەممەت قازىبېگ قاتارلىق

كۆپ ئادەممۇ تىرىك قولغا چۈشتى. شۇ كېچىسى تاڭ ئاتقىچە ئۇچرىغان ياخشى ۋە يامان ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى. قىرغىزلار باشلىق بىرقانچە ئادەم قېچىپ كاشغەرگە بېرىپتۇ. بەزىلىرىنى بولسا ياخشى-يامانىنى پەرق ئەتمەيدىغان قىرغىزلار تالان-تاراج قىلىپ يوق قىلىپتۇ. بەزىلەر بولسا چۆل-جەزىرىلەردە ۋە سوغاقتا ھالاكەتكە ئۇچراپ ئەجەل شەرۋىتىنى ئىچىپتۇ. ئىمىن شەيخ باشلىق بىرقانچە ئادەم ئىلى تەرىپىگە قاچقان ئىكەن. بۇلار سىرت دىگەن بىر چۆل-دەشتتە ئۆلۈپتۇ ۋە كېيىنمۇ تاپالمايمىز، بۇلارنىڭ جەسەتلىرى چۆل-جەزىرىدىكى قارغا-قۇزغۇنلارغا تائام بولۇپتۇ. ئاتىسى بالىسىدىن ۋە بالىسى ئاتا-ئانىسىدىن خەۋەر ئالالمايمىز ۋە بىربىرىگە پەرۋا قىلمايمىز، گويا كى قىيامەت سەھرا سىغا يولۇققاندەك، ھەممە ئادەم ئۆز ئەھۋالى ۋە جېنى بىلەن سەرسان ۋە سەرگەردان بولدى. ئۆلگەنلەرنىڭ سانى ئىككى مىڭدىن ئارتۇق دەپ ھېساپقا ئېلىندى. دەشت-جەزىرىلەردە ئۆلگەنلەرنىڭ سانى تېخىمۇ كۆپ. ھاۋا ناھايىتى سوغاق كۈنلەر ئىدى. خوجاملار شەھەرنى پەتھى قىلغاندا شوپاڭخانىنىڭ ھاراق قاينىتىدىغان بىر چوڭ قازىنىسى ئولجىغا چۈشۈرۈپ، ئۇنى قولتۇقمازار دىگەن بىر مازارغا ۋەخپە قىلىپ بەرگەن ئىدى. ئالامانچىلار بۇ قازانىنى ھەزرەتنىڭ ھويلىسىغا ئېلىپ بېرىپ، ئىپتارلىق ئۇماچ قىلغان ئىكەن. خوجاملار زەمبىرەكىنى ئوت بەرگەندە، قازاندىن ئۇماچ ئۈسۈپ بېرىۋاتقان ئىككى ئالامانچى قازاندىكى ئوماچقا چۈشۈپ چۆكۈپ كېتىپتۇ. قولغا تىرىك چۈشكەنلەرنى بولسا ھامىدىن خوجام سۆز سوراپ، ھەر كېچىسى نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ قۇدۇققا تاشلىدى. شۇنداق قىلىپ يەتتە قۇدۇق ئادەم ئۆلۈگى بىلەن تولدى، بۇنى كۆمدۈرۈۋەتتى.

كۆچمەنلەر دەپ ھىساپلانغان ئۇچتۇرپانلىقلارغا مۇنداق پالاكەت ۋە ھالاكەتنىڭ بولۇشىغا يەنە بىرمۇنچە سەۋەپ بار ئىدى. سەۋەپسىز مۇنداق ئىشلارمۇ سادىر بولمايتتى. چۈنكى، ئەسلىدە ئۇچتۇرپانلىقلار ئەھلى مۇسۇلمانچىلىق ۋە ئۇلۇغ شەرىئەت قائىدىلىرىنى چىڭ تۇتۇۋ-دىغان خەلق ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ يەنە باشقا ئاجايىپ ئەقىدىلىرىمۇ بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزىنى كۆبرەۋىيە،[146] ئىسھاقىيە،[147] نەئىمەتىيە،[148] رەبۇرىيە،[149] دەۋانىيە[150] قاتارلىق تەرىقەت سۇلۇكىلىرىدەدۇرمۇز دەپ ھىساپلايدىكەن ۋە بەزىلىرى بولسا "ئاللا خاسلىغى خوجاملارغا خاس" ياكى "ئاللا خوجام" دەپ خوجاملارغا ھەددىدىن زىيادە ئەقىدە ۋە ئىخلاس قىلىپ، ئۇلارنى ھەممىدىن يۇقۇرى مەرتىۋىلىك دەپ ھىساپلاپ، ئاللا بىلەن خوجام-لارنىڭ ئارىلىغىدا تۇرىدىغان ھېچقانداق بىرەر يۇقۇرى مەرتىۋىلىك ئىنسان ياكى جانلىنىڭ بولۇشىنى ئېتىراپ قىلمايدىكەن ۋە بۇنىڭغا يولمۇ قويمايدىكەن. شۇڭلاشقا، خوجاملار ئۇچتۇرپانغا يېڭى بارغان چاغلاردا، ئۇلار "ئەمدى بىز تىلىگەن ۋە ئارزۇ قىلغان خوجىمىزنى تاپتۇق" دەپ، ئۇلارغا ناھايىتى يۇقۇرى ئەقىدە باغلاپ، ئاتىلىرىنى يىلقا ئۈيۈرى بىلەن، كاللىرىنى ئېغىلى بىلەن، قويلىرىنى قوتىنى بىلەن ۋە قىزلىرىنى قىزلىق ئىپپەتلىرى بىلەن، سىكىلىك بولسا سىكى-لەكلىگى بىلەن ئېلىپ كېلىپ، خوجاملارغا تارتۇقلاپ، نەزىر-ھەدىيە قىلىپ "ئەمدى بىزگە ھېچقانداق نەرسە لازىم ئەمەس" دەپ ئۇلار-نىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ، "ئاللا خوجام" دەپ تۇرغان ئىدى. لېكىن خوجاملار بولسا "ھەممە پۇقرا مۇسۇلمانلارنىڭ ئورنى ئوخشاش بىر ئادەم" دەپ، بۇ ھەدىيىلەرگە نەزەر سالماي، ھەممىنى باراۋەر-تەڭ كۆرگەن ئىدى. شۇڭلاشقا، بۇ تايىپىلەر بۇ ئەھۋالىنى كۆرۈپ "بىز

دىگەن خوجىمىز بۇلار ئەمەس ئىكەن" دەپ، كەينى-كەينىدىن بۇ-لاردىن يۇز ئۆرۈدى.

يەنە بىر سەۋەپ شۇكى، بۇ تايىپلەر ئەر-خوتۇن ئارىلاش بىر چوڭ ئۆيگە يىغىلىپ، چوڭ قازانغا جىق چاي سېلىپ، نەچچە تاۋاقنا قايماق ئېلىپ كېلىپ، قازانغا قۇيۇپ قاينىتىپ، بىر مۆتىۋەر كىشىنى چايغا موئەككەل-ۋەكىل قىلىپ، غۇسۇل-تاھارەتتىن كېيىن چۆمۈچىنىڭ دەستىنى تۇتۇپ، توپلانغان ئادەملەرگە "تەۋرۈك كۆك چاي" دەپ ئاز-ئازدىن يېتىشچە بېرىدىكەن ۋە چاينى ناھايىتى تۆۋەن تازىم بىلەن، ھەتتا رۇكوغا ئېگىلگەندەك ئېگىلىپ تۇرۇپ قولىغا ئېلىپ ئىچىدىكەن. ئاندىن كېيىن نەغمە-ناۋا ساداسى ئىچىدە ئەر-خوتۇنلار ۋە باشقىلارمۇ بىر بىرىگە ئارىلاش ھالدا رەقسى ساماغا چۈشۈپ، شاۋقۇن-سۇرەن قىلىپ، بەزىدە يىقىلىپ، بەزىدە ئورنىدىن تۇرۇپ، بەزىدە مەسلەرچە غەرق بىخوت بولۇپ، ئېغىزىدىن كۆپۈك چىقىپ، ھۇزۇرلۇقتىن بىھۇزۇر ھالىتىگە كېلىشىدىكەن ھەم "ھۇزۇرۇم" دەپ بىر نەغمە مۇقام ئىجات قىلغان ئىكەن. بۇ نەغمە ئەنە شۇ تايىپە سۇلۇكلىرىدە كۆپ ئېيتىلىدۇ. بەزى مۇغەننىلەرمۇ بەزى مەجلىس-يىغىنلاردا ئۆز نەغمىلىرىنىڭ ئىچىگە قىستۇرۇپ ئېيتاتتى.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، ئۇلار ئەنە شۇنداق بىرنەچچە سائەت ھۇشسىز-بىخوتلۇقنى مەقسەت قىلىپ ياتقان ھالىتىدىن يەنە ھۇشىغا كېلىپ، ئۇھ دەپ كۆزلىرىنى ئېچىپ ئولتۇرىدىكەن. مۇنداق ئىش بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنى "كۆبرەۋىيە" سۇلۇكى دەپ ئاتاپ ئەقىدە قىلىدىكەن. ئۇلارنىڭ بۇ قىلغى شەرىئەتكە تامامەن خىلاپ ئىكەن. بۇ پىرقىنىڭ ئۇلۇغ پىشۋا خەلپىسى بىر كۈنى خوجامنىڭ ئالدىغا كېلىپ، تەۋرۈك چاي تىلەپ "بىزگە دۇئا قىلىپ بېرىشكە بىر

دۇئاگۇي تىلەيمىز" دەپ ئەرىز قىلغاندا، خوجام مەرھەمەت قىلىپ مەن كەمىنىنى بۇيرۇدى. ئۇلارنىڭ ئۇستىگە ببرىپ، ئۇلارنىڭ پائالىيىتىنى كۆزۈم بىلەن ئېنىق كۆردۈم. ئالدى بىلەن ئۇلار مېنى "خوتۇنلار بىلەن بىللە رەقسى ساماغا چۈشۈپ بەرسىلە" دەپ ئىلتىماس قىلدى. مەن "تېخى ئۆزەم ياش" دەپ بىر قېرى ئادەمنى ئۆزەمگە ۋەكىل قىلىپ مەيدانغا چۈشۈردۈم. پائالىيەت تۈگىگەندىن كېيىن، ئۇلار مەندىن "ئۆزلىرى بۇ سۇلۇك بىلەن كەم شۇغۇللانغانلىقىلىرى مەلۇم" دەپ سورىدى. مەن ئۇلارغا "ھېلى مەن ياش، شەرىئەت سۇلۇكلىرىنى تېخى تاماملىيالمىدىم، شەرىئەت سۇلۇكىنى تاماملىغاندىن كېيىن ئاندىن بۇ سۇلۇك بىلەن شۇغۇللانسام دەپ نىيەت قىلىپ تۇرۇپتىمەن" دەپ جاۋاپ بەردىم. ئۇلار خوجامىلارنى بىلمەي تۇرۇپ، بىزنىڭ خوجىمىز دەپ ئىزھار قىلغان ۋە مېنىمۇ تونۇماي تۇرۇپ تەۋرۈك چايغا ئېلىپ چىققان ئىدى. كېيىنچە ئۇلار بۇنىڭ ھەممىسىنى قىلغان ئۆزىمىز دەپ، قىلغان ئەقىدىلىرىگە گۇمان قىلىپ پۇشايمان يىدى، لېكىن پايدا بەرمىدى.

لېكىن شەرىئەت پانا خوجام پادىشا بولسا بۇ يولدىن ئاداشقان گۇرۇھلارنىڭ زالالەت يولىنى توغرا يول دەپ، يامان ئىشلاردىن جۇدا بۆلالماي ۋە ئىگە بولالماي، يامان ئىشلاردىن سۇننەتنى پەرق قىلىپ ئايرىيالماي يۈرگەنلىگىنى بىلىپ، پەيغەمبەر مۇستافاۋىيەنىڭ شەرىئىتى ۋە مىللەت سىراجىيە[151] چىرىغىنىڭ ھۆكۈم قائىدىلىرى ۋە يول كۆرسەتكۈچى ئىمامىلارنىڭ پىكىرلىرى، ئۆلىمايى ئىزامىلارنىڭ پەتۋالىرى بويىچە، توغرا ھەق يولىنى ئېلان قىلىپ، "ھەددىس شېرىپ"تە بايان قىلىنغان "ھەممە ئىشتا نەسىھەت ۋە توغرىلىقىنى تۇتۇشنىڭ ئۆزى دىن دىمەكتۇر" دىگەن سۆزلىرىگە ئەمەل قىلىپ،

مۇلايىم مىجەز ۋە شىرىن سۆز-ماقالالار بىلەن پەندى-نەسىھەت ھەم تەشۋىقاتلارنى قىلىپ، ئۇلارنىڭ مۇخالىپ كىيىملىرىنى پەندى-نەسىھەتنىڭ مەجبۇنى شەرۇتتى ۋە باشقا مەنىۋى دورىلار بىلەن داۋالاپ باقتى. لېكىن ئۇلارنىڭ قەساۋەت بىسىپ كەتكەن قەلبىگە بۇ دورىلار پايدا بەرمىدى. يەنە ئۇلارنىڭ داۋاملىق ھالدا ئەر-خوتۇنلار بىلەن بىر بولۇپ، پەردە-پەرەنجىسىز بىر يەرگە توپلانغانلىغىنى بىلىپ ئالدۇرتۇپ كېلىپ، شەربەت قامچىسى ۋە دەررىلىرى بىلەن قاتتىق ئەدەپ ۋە ئېھتىساپ بەردى. بۇ ئۇسۇللار ئۇلارنىڭ خاس مىجەزلىرىگە مۇۋاپىق كەلمىگەنلىگى ئۈچۈن، ئۇلار ئاداۋەت ئۇرۇغىنى چېچىپ، دۈشمەنلىك تىكەنلىرىنى كۆكەرتتى ھەم باغى ۋە تاغلىق دۈمباقلىرىنى جېنىنىڭ بېرىچە ئاشكارا سوقتى. ئاخىرى بۇ سەرەنجامسىزلار ئىشنىڭ يولىنى ئۇرۇش ۋە قان تۆكۈش تەرەپكە تارتتى. نەتىجىدە، ئۆزىنى خۇددى شامغا ئوخشاش يېنىپ تۇرغان ئوتئاتەشكە پەرۋانىدەك ئۇردى ۋە ھالاكەت مەنزىلگاھىدىن جايماكان تۇتتى.

نەزم:

چىراغنىكى ھەق ياندۇردى، قويدى،
كىشىكىم پۇۋ دىدى سەقالى كۆيدى.

بۇ شېئىرنىڭ مەزمۇنى دەل مۇشۇ يولدىن ئازغانلارنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىقتۇر. ئەگەر ئۇلاردىن "ئاللا خوجام دەپ كىمنى دەيسلەر؟ ئۇ كىشىنىڭ ئىسمى شېرىپلىرى كىم بولىدۇ؟" دەپ سورىسا، ئۇلارنىڭ خەلىپە، ماشايىخلىرىمۇ "خوجاملارنىڭ ئىسمى شېرىپلىرىنى ئاغزىمىزغا ئالالمايمىز، ئاتا-بوۋىلىرىمىزمۇ، ئاللا خوجام دەپ كەلگەن ئىكەن. بىزمۇ ئاللا خوجام دىسەك، خوجىمىز ئۆزى تېپىپ ئالالايدۇ. بەلكى

ئسمى شېرىپلىرىنى ئەسلا ئاڭلىمىغان ئىدۇق " دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. جانابى ئاللا يار سوپۇم[152] «"سۇببباتىل ئاجىزىن» دىگەن كىتاۋىدا مۇنداق مەسنەۋىنى زىكرى قىلىپ:

بولۇپتۇر ھەم تەقى بىر فىرقە پەيدا،
ئاتى مۆمن ۋەلى نەفسگە شەيدا.
يىغارلەر پارە ۋە بوينى يوغاننى،
سالۇرلار ئوتتۇراغا قىزۇ-جۇۋاننى.
ئالىپ بارسا كىشى ئەھلى ئايالىن،
كۆتەرۇر بەھممەتلىك ۋەبالىن.
ھارام ئىشنىكى تائەت بىلسە ئىنسان،
ئىرۇر بۇل ئېتىقادى نامۇسۇلمان.
بۇ ئايغان فىرقە كىم زاللى مۇزىلدۇر،
شەرىئەت ئەھلى بۇ ئەلدىن خىجىلدۇر.

دەپ يازغان ئىدى. بۇ مەسنەۋىنىڭ مەزمۇنى دەل مۇشۇ تايىپىلەرنىڭ شەنىگە ناھايىتى مۇۋاپىق كېلىدۇ.

ئىسھاقىيە، نەئمەتىيە قاتارلىق باشقا پىرقىلەرمۇ مۇشۇ تايىپىلەرگە ئوخشاش ياكى بۇلاردىنمۇ بەتتەر بولسا كېرەك. ھەرقايسى تايىپىلەر ئۆز ئەقىدە-سۇلۇكلىرىدە ناھايىتى مۇستەھكەم ئىكەن. توي-مەرىكە، نەزىر-چىراق ۋە ئامما ئولتۇرۇشلىرىدا بىر بىرى بىلەن ئارىلىشىدىكەن. لېكىن سۇلۇكلىرىنى ناھايىتى مەخپى-سىر قىلىپ ساقلايدىكەن. بىر بىرىنىڭ تەۋرۈك چاي ۋە نەزىرلىرىگە بارمايدىكەن ۋە بىر بىرىنى چىللىمايدىكەن. ئەگەر ئارىلىشىپ قالسا چىقىپ كېتىدىكەن ياكى چىقىرىۋېتىدىكەن. بەزى پىرقىلەر نەزىر-چىراقلاردا خوجامىلار ھەققى دەپ چوڭ بىر نان، خۇدايىم يولىدا دەپ ئۇنىڭدىن

كىچىگرەك بىر نان ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كىچىك بىر نانىنى پەيغەمبىرىم ھەققىدە دەپ ئوبدان پىشۇرۇپ، نانىنىڭ يۇزىنى سۇ يېغدا ياغلاپ، ئۇستىگە نوكچا شاملارنى قاداپ يورۇتۇپ، ئۇ نانلارنى نامازشام ۋاقتىدا ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىققاندىن كېيىن، دۇرۇت ۋە پاتمە ئوقۇپ، خەتمە قۇرئان قىلىپ، دۇئا-پاتىھەلەرنى تۇغقانلىرىدىن كېيىن، بۇ نانلارنى ئۇششاق-ئۇششاق قىلىپ پارچىلاپ، توپلانغان چوڭ-كىچىك ھەممە ئادەمگە بىر پارچىدىن "تەۋەرۈك" دەپ بېرىدىكەن دېگەن گەپ-نەقىللەرمۇ بار.

بۇ تايىپىلەر ئۇچتۇرپان كۆچمەنلىرىگە خاس بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يەتتە شەھەرنىڭ ھەممە جايىدا بار. يەنە "كۇبرەۋىيە دەپ قايسى تەرىقەتنى دەيسىلەر" دەپ سورىسا، ئۇلار بۇنىمۇ "بىلمەيمىز" دەپ جاۋاپ بېرىدىكەن. بۇلارنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا، بۇ مەزھەپ شەيخ نەجمىدىن تاممىتلىكۇبرا مەنسۇپ ئىكەنلىگى مەلۇم ھەم كۇبرەۋىيە تەرىقەتنىڭ سەرھەلقىسى شەيخى نەجمىدىن كۇبرا بۇ ئۇلۇغ زات دەل شۇ رەقسى ساماغا قايىل ئىدى ئەلۋەتتە دەيدۇ. ۋاھالەنكى، شەيخ نەجمىدىن تاممىتلىكۇبرانىڭ تەرىقەتلىرى بۇلار-نىڭ يامان تەرىقەتلىرىگە ھەرگىز ئوخشىمايتتى. بۇلار ئۆزىنى خىيالىچە ئۇ زاتنىڭ تەرىقەتلىرىگە تەقلىت قىلىپ، ئۆزىچە بىر سۇلۇك پەيدا قىلىپ، خوتۇنلىرى يۇزىنى ياپماي باشقا يات ئەرلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇرۇپ، ئۇلار بىلەن رەقسى ساماغا چۈشۈپ، ئۆزىنى ئاشكارا ھالدا چوڭ گۇناغا گىرىپتار قىلىپ، بۇ گۇنالىرىنى سۇلۇك قىلدۇق ۋە كۇبرەۋىيە تەرىقىتىنى تەۋرەتتۇك دەپ نەسىھەت بېرىشى، ئۇلارنىڭ ناھايىتى جاھىللىغى ۋە نادانلىغى، توغرا يولدىن چىققانلىغىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. چۈنكى شەيخ نەجمىدىن كۇبرا بولسا

كۆبرەۋىيە تەرىقەت ئەھلىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى ۋە ماشايىخلىرىنىڭ سەرداری، ئىلمىي قال (شەرىئەت ــ ت) ۋە ئىلمىي ھال (تەرىقەت ــ ت)دا ناھايىتى كامالەتكە يەتكەن بىر ئادەم بولۇپ، ئۇ كىشىنى يەنە تەرىپلەپ سۆيەتلەشكە تىل ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئەمدى ئاياللارنىڭ يۈز، ئەۋرەتلىرىنى يېپىش پەرزلىگى بولسا نەس ۋە ئايەت بىلەن قاتتىق چەكلەنگەن ئىدى. بۇ ئۇلۇغ زات ھەتتا شەرىئەت قائىدىلىرىنىڭ سىرتىدىكى مۇستەھەب (پەرز ۋە ۋاجىب ھىساپلانمايدىغان ــ ت) ئاددى ئىشلىرىگىمۇ ھېچقاچان خىلاپلىق قىلمىغان ئەمەس. ئەمدى پەرزنى تەرك ئېتىش بولسا، بۇ كىشىدىن قانداق سادىر بولۇشى مۇمكىن؟ ئىلاھىم، ئۆزەڭنىڭ كۆچلۈك قۇدرىتىڭ بىلەن زالالەت ۋە يولدىن ئاداشقانلارنى، بەلكى ھەممە مەخلۇقلىرىڭنى راست يولغا باشلاپ، تەۋپىق ۋە ھىدايەت بەرگەيسەن، ئەي توغرا يول كۆرسەتكۈچى ئاللا، يولدىن ئازغانلارغا توغرا يول كۆرسەتكەيسەن، ئامىن!

10

خوجا ئىسھاق خان خوجامنىڭ خوتەن ۋە ئىلىغا ماگدۇرغان ئەسكەر ۋە ئەلچىلىرىنىڭ ۋەقەلىرى ۋە ئەلچى بولۇپ كەلگەنلەرنىڭ خەت-ئالاقە، مۇراسىلە قاتارلىق ئىشلەر-نىڭ قىسقىچە بايانى

پەلەكنىڭ ئالى تەرىبىسىگە ئىگە يارەنلەر ۋە ئىدرەك ئىگىسى بولغان بۇرادەرلەرنىڭ چاقنان، سەزگۈر تەبىئەتلىرىگە مەخپى ۋە

خەۋەرسىز قالمىغايكى، نەقىل ۋە ھىكايىلەرگە ئاساسلانغانىدا، كۇچار شەھىرى بۇزۇلۇپ، خوجا ئىسھاق خان خوجام خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، ئىسلام قىلىچىنى كاپىرلارنىڭ بېشىغا ئاشكارا تارتقانلىغىنىڭ خوش خەۋەرلىرى ۋە مۇبارەكباتلىق چوڭ تەنتەنىسى يەتتە شەھەرنىڭ ۋالىلىرى ۋە ئاھالىسىگە ئاڭلاندى، بەلكى ھەر تەرەپكە تارقالدى. نەتىجىدە شەھەر-شەھەرلەردىكى مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانىلار ئىتتىپاقلىشىپ، ئىسلام شەرىپىنى ئاچماقنى ۋە زالىم كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ چاپماقنى مەقسەت ۋە ئىشتىياق قىلىپ، كۇچارنىڭ كەينىدىن ئىلىدىكى يەتتە شەھەرنىڭ تۇڭگانى ۋە تارانچىلىرى كاپىرلارنىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپ، ئەلەم مۇللا شەۋكەت ئاخۇنىنى ئۆزىگە باشلىق ۋە مۇستەقىل ھاكىم قىلدى. بۇ ناھايىتى پازىل ۋە دىندار كىشى ئىدى، جۇملىدىن خوتەن ئەھلىمۇ خىتايلارنىڭ ئىلكىدىن چىقتى. ياركەنت، كاشغەر خەلقىمۇ ئىتائەت ۋە پەرمانبەردارلىق يېپىنى ئۆزدى. چۈنكى، بۇ ئالتە شەھەرگە كۇچار گويا بىر دەرۋازا ئورنىدا بولۇپ، بىجىندىن كەلگەن چېرىكلەر ئالدى بىلەن كۇچارنى باسماي تۇرۇپ، باشقا يەرگە بارالمايتتى. بۇنى بىلگەن يەتتە شەھەر ئادەملىرى كەينى-كەينىدىن بۇزۇلۇپ، ھەرقايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى بىر ئادەمنى سەردار قىلىپ، يەنە بىر ئادەمگە پەرمانبەردار بولۇپ، ئۆز ئالدىغا مۇلكى تاۋايىف (تەۋەلىك دۆلەت ــ ت) قۇردى.

خۇسۇسەن خوتەندە مۇللا ھەبىبۇللا مۇپتى ھاجى دىگەن بىر تەقۋادار-پەرزگار ۋە شەرىئەتشۇناس، دىن-دىيانەتلىك بىر كىشى بار ئىدى. ھەممە خوتەن ئەھلى بىر ئىتتىپاق بولۇپ، بۇ كىشىنى ئۆزىگە سەردار قىلىشنى لايىق ۋە سازاۋەر بىلىپ، بېشىدا كۆتىرىپ،

خوتەن كاپىرلىرىنىڭ ئۈستىگە تىغ تارتىتى. تۇڭگانى تايىپىلىرىنىمۇ كاپىرلارغا قوشۇپ تامامەن يوق قىلىپ، يۇرتنى پەرزگار ۋە تەقۋادارلارنىڭ دىلىدەك پاكىز ۋە ساپ قىلىپ، تەختى سەلتەنەتتە ئولتۇرغۇزدى. بۇ چاغدا شەيخ نەزەربەدىن خوجام ياركەنتنى پەتىھى ۋە تەسەررۇف قىلىشنى نىيەت قىلىپ، ئاتلىنىپ ياركەنتكە باردى. بۇنىڭ بىلەن ھاجى غەزنىچى بەگمۇ بىللە بارغان ئىدى. شەيخ نەزەربەدىن خوجام ياركەنتكە بارغاندىن كېيىن، ھاجى غەزنىچى بەگنى بىر مىڭ يەتتە يۈز مۇسۇلمان، ئۇچ يۈز تۇڭگانى چېرىگى بىلەن خوتەنگە يولغا سېلىپ، ئۇنىڭغا "سىلىنىڭ خوتەنگە بارغانلىرىنى موللا ھەبىبۇللا ھاجى پادىشا ئۆزىگە پەخرى-ئىپتىخار دەپ بىلىپ، ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلاپ، گەدىنىنى تۆۋەن قىلىپ ئالدىلىرىغا چىقىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەتلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، سىلىنى تەختى سەلتەنەتتە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزى خىزمەتدارلىق رەسمىيەتلىرىنى ئۆتەيدىغان بولسا ناھايىتى ياخشى. ئەگەر سىلىدىن يۈز ئۆرۈپ قارشىلىق قىلسا ياكى سىلىگە بوي سۇنۇشتىن باش تارتىدىغان بولسا، ئۇنىڭغا جان-دىلى بىلەن كۈچ كۆرسىتىپ، خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ، ھاجى پادىشانى ئەۋلادى بىلەن مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا ئەۋەتسىلە" دەپ بىرقانچە سىياسى تەھدىت ۋە لاپ-قاپ، تۇزسىز-مەزىسىز ۋە ئاچچىق سۆزلەرنى قىلىپ يولغا سالدى. ھاجى غەزنىچى بېك مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، سانجۇغا بارغاندا، ھاجى پادىشاغا ناھايىتى غۇرۇرانە بىر خەت يازدى. ھاجى پادىشا خەتنى كۆرۈپ مۇلاھىزە قىلىپ، "بۇ خەتتىن ئاشنا-دوستلۇقنىڭ پۇرىغى كەلمەيدۇ. ئەكسىچە، بۇ خەتتىن دۇشمەنلىك ۋە خۇسۇمەت ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر ياخشىسى مەن ئۇنىڭ ئالدىغا كىشى

چىقىراي. قېنى، غايىپ پەردىسىدىن نېمە ئىش-ئەھۋاللار كۆرۈنەر ئىكەن" دەپ چوڭ ئوغلى ئىبراھىم خان سۇدۇرنى باش قىلىپ، ئۈچ مىڭ لەشكەر بىلەن ئالدىغا چىقاردى. زاۋا دىگەن شەھەردە ئىككى تەرەپ جەڭ-قىرغىنچىلىققا كىرىشتى. نۇرغۇن ئادەم ھالاك بولدى. ئىبراھىم خان سۇدۇرغا ئوق تېگىپ، ئالەم باقىغا سەپەر قىلدى(153) ئاقتۇەت ھاجى غەزنىچى بەگمۇ باراۋەرلىك قىلالماي، مەغلۇپ بولۇپ يارکەنتكە كەتتى. ھاجى پادىشانىڭ مۇلازىملىرى بولسا غالىپ بولۇپ، ئولجا-غەنىمەتلەرنى ئېلىپ، قايىغۇ ۋە ماتەم بىلەن خوتەنگە باردى.

ھاجى پادىشانىڭ ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلماسلىغىدىكى سەۋەپ شۇكى، ھاجى غەزنىچى بېگ ئەسلىدە كۇچارنىڭ بەگزادىلىرىدىن ئىكەن. ئانا تەرەپتىن خوجاملارغا تۇققانلىغى بار ئىدى. لېكىن، خىتايلارغا خىزمەت قىلىپ كەلگەن بۇرۇنقى بەگزادىلەردىن ئىدى. ئۇ بۇ ۋەقە بولۇشتىن بىر يىل ئىلگىرى خان، ئامبانغا تۇڭچى بولۇپ، يارکەنتكە بېرىپ مەنسەپ ئىشىنى تۇتۇپ، خىتاي تىلى بىلەن سۆزلەپ، خىتايچە كىيىم-كېچەكلەرنى كىيىپ-ياسىنىپ كەلگەن ئىدى. شۇڭلاشقا، ھاجى پادىشا "مېنىڭ ئۇستۇمگە ھاجى بېگ دىگەننى ئەۋەتكىنى قانداق ئىش؟ خوجاملاردىن بىرسىنى ئەۋەتمەك لازىم ئىدى، ئەگەر ئۇنداق قىلمىغاندىمۇ ئۇلارغا شەرىئەت ئىچىدە بولغان، شەرىئەت كىيىمىنى كىيىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزگەن بىر مۇسۇلمان مۆمىن ئادەم تېپىلمىغاندىمۇ؟ مېنىڭ ئۇستۇمگە بىر خىتاي يېتىمنى ئەۋەتكىنى نېمىسى" دەپ ئۆز يۇرتىغا مەھكەم ۋە ئۆز ئىشىغا پۇختا بولۇپ تۇردى.

شۇنداقلا، بۇ چاغدا ئىلى تارانچىلىرىمۇ كاپىرلاردىن يۈز ئۆرۈپ،

ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە جەڭ-قىرغىنچىلىقنى ھەركەت ۋە تەرەددۇت قىلىپ، غازىلىق مەرتىۋىسىگە ئۇلىنىپ، ناھايىتى زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ، "جانپىدالار" دېگەن نامغا ئېرىشىپ، نۇرغۇن ئادەم توغرا نىيەت بىلەن جېنىنى پىدا قىلىپ، قېنىنى تۆكتى. لېكىن، كاپىرلارنىڭ ئۇلۇغى جاڭجۇن تۇرغان كۇرە شەھىرى تېخى پەتىھى بولمىغان ئىدى. بۇ دەۋردە سائادەتلىك ۋە ئىنتىزاملىق مۇسۇلمانلار-نىڭ ئۇلۇغى موللا شەۋكەت ئاخۇن باشقىلارغا مەسلىھەت قىلىپ، "كاپىرلار بىلەن ئۇرۇشۇپ كۆپ ئادەم زىيان بولدى. كۆپ كاپىر-لارمۇ يوق قىلىندى. شۇڭلاشقا، بىزنىڭ ئۇستىمىزدە تۇرۇپ دۇئا قىلىپ بېرىدىغان پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن بولغان بىر ساھىپ دۇئا ئادەم كېرەك ئىدى، ئەڭ دەسلەپتە كۇچاردا ئىسلام ئېچىلغان ئىدى. بىز ئۇلارنىڭ يۆلەك ۋە مەدەتلىرىدىن قۇۋۋەت ئېلىپ، ئىلىدىكى كاپىرلارغا تەڭ تارتقات ئىدۇق. شۇڭلاشقا، خوجا ئىسھاق خان خوجامنى مۇبارەكلەپ، ئۆزىمىزنى ئۇنىڭ پەرمان ۋە ئىتائىتىگە كىرگۈزسەك، ھەممىمىزلا بىر مەزھەپ ۋە بىر مىللەت بولغانلىغىمىز ئۈچۈن، ئىتتىپاقلىق بېشىنى بىر ياقىدىن چىقىرىپ، بېشىمىزغا مۇشـ كۈل ئىش كەلگەندە بىر بىرىمىزگە دوستلۇق ۋە ياردەم كۆرسىتىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ راھىتى ۋە يۇرتلارنىڭ ئاۋاتلىغى ئۈچۈن تىرىشساق" دېدى. بۇ گەپنى ھەممە ئاكابىر ئەشرەپلەر ماقۇل تۇتۇپ، ئىتتى-پاق بىلەن بىر پارچە بەيئەتنامە يېزىپ، بىر ساھىپ دۇئا ئادەم تەلەپ قىلىپ، موللا قۇربان خېتىپ ئاخۇننى باش قىلىپ، ئۇنىڭغا قىرىق نەچچە ئادەمنى قوشۇپ، مۇۋاپىق سوغا-سالامىلار بىلەن ئەلچى ماڭدۇرغان ئىكەن. مەزكۇر ئەلچىلەر ئىلىدىن چىقىپ، سىرت دېگەن داۋاندىن ئېشىپ، ئۇچتۇرپانغا كەلدى، چۇنكى، بۇ چاغدا مۇزداۋان

بىلەن ئۆتكىلى بولمايتتى. ئۇچىتۇرپاندىكى خوجاملار ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغا چىقىپ، لايىق جاي-ماكانغا چۈشۈرۈپ، بەيئەتنامە بىلەن سۈرەت-ۋەقەنى خان خوجامغا سۈندى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، خان خوجامدىن ئەلچىلەر ئۆزىنىڭ يارلىغى بىلەن كەلسۈن دېگەن يارلىق كەلدى. خوجاملار ئىشەنچلىك خىزمەتكارلارنى بىللە قوشۇپ، مەزكۇر ئەلچىلەرنى كۇچارغا ماڭدۇردى. خان خوجام بۇلارنى كۇچاردا ئىككى ئاي مقدارى توختىتىپ، ئىنئام-ئېھسانلارنى قىلىپ قايتىشقا جاۋاپ بەردى.

خان خوجام يەنە باھاۋىددىن خوجامنىڭ ئوغلى سەئىد خوجامنى باش قىلىپ، ئىككى يۈز ئەلچىلىك لەشكەر، ئەلەم، تۇغ، پايراق، داقا-دۇمباق، قورال-ياراق، ئوق-ساغداقلار بىلەن ئىلىغا يولغا سالدى. بۇلار مۇزداۋان يولىنى ياساپ، ناھايىتى قىيىن-مۇشەققەت ۋە مېھنەتلەر بىلەن داۋاندىن ئۆتۈپ، تەكداشسىز ئاللا دەرگاھىغا شۇكرى-سانالارنى بەجا كەلتۈرۈپ، قالماقلارنىڭ زىيان-زەخمىتىگە ئۇچراشتىن غەم-ئەندىشە قىلىپ تېكەسكە يېتىپ بارغاندا، بىر-نەچچە ئاتلىق ئالدامچى قالماق يولنىڭ توغرىسىدىن چىقىپ، بۇلار-نىڭ ئالدىغا كېلىپ، "سىزلەر قانداق ئادەم؟ قايسى جايدىن كەلدى-ڭىزلەر ۋە قايسى جايغا بارىسىزلەر؟" دەپ سوراپ، بۇلارنىڭ ئاز-كۆپلۈكىنى بىلىپ، بۇلارغا "بۇ يەردە ھەر خىل باشباشتاق يامان ئادەملەر بار. مەن ئادەم قوشۇپ بەرسەم، سىزلەرنى تىنچ-ئامان ئۆتكۈزۈپ قويسا، بۇ ماڭىمۇ بىر خىزمەت بولۇپ قالار" دەپ، ئۇچ-تۆت قالماقنى قوشۇپ، "بۇ خوجا كىشىلەرنى پالانى يەرگىچە ئاپىرىپ ئۆتكۈزۈپ قويۇپ يېنىڭلار، بۇلارغا بىرەر ئادەم زىيان-زەخمەت قىلىپ قويمىسۇن، ئەگەر بۇنداق بولسا بىزگىمۇ ئوبدان بولمايدۇ"

دەپ مۇناپىقلارچە مۇبالىغە سۆزلەرنى تەكىتلەپ ئادەم قوشتى.

سەئىد خوجام باشلىق بۇ ئادەملەر "خۇداۋەندەكبىرىم بۇ ئەندىشە-مىزنىمۇ ئاسان قىلغاندەك" دەپ، ئىككى-ئۈچ مەنزىلگە بېرىپ، ئات-ئۇلاقلىرىنى ئوتلاقتا قويۇپ، خاتىرجەملىك بىلەن غىزا-تاماقتا تەييارلىنىپ، غىزالارنى يەپ-ئىچىپ ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. مەزكۇر قالماقلار ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، بايىقى قالماقلارغا خەۋەر بېرىپتۇ. ئۇشتۇمتۇت خۇددى ئاسماندىن چۈشكەن بالا-قازادەك، نۇرغۇن قالماق كېلىپ، تالان-تاراج قىلىپ، بۇلارنىڭ بىرقانچىسىنى ئۆلتۈرۈپ نابۇت قىلىپتۇ. بىرنەچچىسىنى ئولجا-ئەسىر قىلىپتۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى قېچىپ، ئۆزلىرىنى ئىسسىق كۆل قاتارلىق يەرلەرگە ئېلىپتۇ. لېكىن سەئىد خوجام ئانىدىن تۇغۇلما يالىڭاچ، يېرىم جان، ئاچ ۋە سەرسان-سەرگەردان بولۇپ، ئىلدىكى كەنتلەر-نىڭ بىرىگە بېرىپتۇ. بۇ كەنتنىڭ ئۇلۇغى بۇنىڭغا ئىگىن-ئايلاق بېرىپ، ئىلىنىڭ سۇلتانى بىلەن كۆرۈشتۈرۈپتۇ. خان خوجام پادىشا يەنە موللا ئاللا يار ئاخۇنۇمنى ئىلغا ماڭدۇرغان ئىكەن. بۇ بىر شاگىرتى بىلەن تىنچ-ئامان ئىلغا كىرىپتۇ. سەئىد خوجام بولسا، ئۆز بېشىغا كەلگەن ھادىسىلەرنى ئىلىنىڭ سۇلتانىغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، سۇلتان ئۇنىڭغا ئۆز لايغىدا تون كىيدۈرۈپ، تەمىنات تەيىن-لەپ، ئوبدان جاي-ماكان قىلىپ بېرىپتۇ. لېكىن ئۇنىڭغا بەيئەت ۋە ئىناۋەت قىلماپتۇ. شۇڭلاشقا، ئۇ "يالىڭاچ خوجام" دىگەن نام بىلەن داڭقى چىقىپتۇ. چۈنكى، بۇ خوجامىلار بارغىچە ئالامانچىلار ۋە جانپىدالار موللا شەۋكەت ئاخۇنىنى بىر گۇنا بىلەن بىكار قىلىپ، قاپقا سولاپ، تىرىك پېتى دەريا‌غا تاشلاپتۇ-دە، باشقا بىر ئادەمنى ئۆزىگە ئۇلۇغ قىلىپ سايلاپتۇ. بۇ ئۇلۇغنىڭ سەئىد خوجام قاتارلىقلار

بىلەن كارى بولماپتۇ. بۇلار ئىلىدا ئىستىقامەت قىلىپ تاكى دەۋرى زامان مۇھەممەت ياقۇپ بەك ئاتالىق غازىنىڭ قولىغا ئۆتكەندىن كېيىنلا ئۆز يۇرتى كۇچارغا قايتىپ كېلىپتۇ.

بۇ چاغلاردا ھەببۇللا ھاجى پادىشا ھاجى بەك غەزىنىچىنى باسۇرۇق قىلىپ يانغاندىن كېيىن، "ھەرقانداق بولسمۇ، بۇ ياخشى ئىش بولمىدى" دەپ، بىر تەرەپتىن شاتلىق ۋە يەنە بىر تەرەپتىن غەم-ئەندىشە قىلىپ، بۇ ئەھۋالنى بىرنەچچە كۈن مۇلاھىزە قىلىپ، "بىز بولساق خوجاملار بىلەن بىر مەزھەپ، بىر دىنداىكى مۇسۇلمان-لارمىز، ھەرقانچە بولسمۇ، ئۇلار بىلەن كېلىشىپ ئوبدان ئۆتۈشمىز لازىم ئىدى" دەپ، خوتەننىڭ ئوبدان ۋە كېلىشكەن زىلچىلىرى، مال-ماتالىرى، ئات -ياراقلىرى ۋە نەقدىنە پۇل قاتارلىق سوغا-سالاملارنى راسلاپ، دوستانىلىق رىشتىنى باغلاپ، ھەتتا ئىتائەت تۈزۈمىگە كىرىپ، زاۋا شەھىرىدە بولۇپ ئۆتكەن يامان ئىشلارغا ئۆزرە-خالىق قويۇپ، ئىنساپ ماقامغا كېلىپ "ھاجى بېكتىن باشقا بىر ئادەم كەلسە ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىپ، خىزمەتكارلىق قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى كەلتۈرەر ئىدىم. شۇنداقلا ئۆزلىرى خاقانى چىڭىزنىڭ بىر سۆزلۈك ۋە بىر قوللۇق ئوبدان ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يامان ئادەملەر بىلەن ئىتتىپاق بولۇپ پادىشالىق قىلىپلا، يەنى خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، تۇغقانلار بىلەن ئىتتىپاق بولۇپلا، ئەگەر تۇغقانلارنىمۇ يوق قىلغان بولسىلا ئىدى، مەن ئەلۋەتتە ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلار ئىدىم. ھىلىمۇ ئۆزلىرى بىزدىن بۇرۇن پايتەختتە ئولتۇرغان. بىزنىڭ ئىتائەت قىلىشىمىز لازىم" دىگەن يوسۇنلۇق بىرنەچچە مۇلايىم ياخشى سۆزنى بەتكە تىزىپ خەت يېزىپ، ئەخمەت مىراپ بەك دىگەن ئادەمنى باش قىلىپ، ئەلچىلىك نەچچە ئادەم قوشۇپ

ئەلچى قىلىپ كۇچارغا ماڭدۇردى. مەزكۇر ئەلچىلەر ئاقسۇغا كېلىپ بىرنەچچە كۈن توختاپ، ئاندىن كۇچارغا راۋان بولدى. بۇلار كۇچارغا بىر مەنزىل قالغاندا، خان خوجام ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ، بۇلارنىڭ سوغا-سالاملىرىنى ئېلىپ كەتتى. ئەخمەت بېگ باشلىق ھەممە ئەلچىنى ئات-ئۇلاغ، سەرەنجانلىرىدىن ئايرىپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنى سايرامدىكى ئۆز ئورنى بىلەن تەڭ ئادەملەرگە چۈشكۈن ئورندا تۇتقۇن قىلىپ بېرىپ، بۇلارنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇرسۇن دەپ قاتتىق يارلىق قىلدى. ئەلچىلەر سايرام كەنتلىرىدە بىر يىلچە تۇرۇپ، كۆرىستىپ بەرگەن جايلىرىدىن ۋەتەن تۇتتى. ئاتالىق غازى بۇ جايغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇلارمۇ ئۆزىنىڭ ئەسلى يۇرتى ۋە ئەھلى ئايالىرى بىلەن كۆرۈشۈشكە مۇيەسسەر بولۇپ قايتىپ كەلدى. ئەي ئاللا، چېچىلغانلارنى جەم قىلغۇچىدۇرسەن.

11

ئۇ ئالەمنى ياراتقۇچى ۋە ساقلىغۇچى ئاللانىڭ لۇتفى ئىنايىتى بىلەن سەيىد خوجا ئىسھاقنىڭ شەرقىي تەرەپكە يۈرۈش قىلغىنى ۋە ئۇششاقتالدا نۇرغۇن قارا چېرىكنى يوقاتقىنى، قارا شەھەرنى پەتھى قىلىپ ئىگەللەشكە مۇيەسسەر بولغانلىغى ھەم بەزى باشقا ۋەقەلەر بايانى

ئاقتۇەتنى ئويلايدىغان يارەنلەر، دەۋردىن ئەندىشە قىلغۇچى

بۇرادەرلەرنىڭ كۆڭۈل ۋە كۆزلىرىدىن مەخپى ھەم يوشۇرۇن قالمىغايكى، مۇنداق قىسسە-ھىكايە ۋە نەقىل-ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، راشىدىن خان غازى خوجام (ئاللا ئۇنىڭغا غەلىبە نۇسرەت ئاتا قىلغاي!) تەختى ئورندا ئولتۇرۇپ، مەشرىق تەرەپتىكى قارا شەھەر، تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى كاپىرلاردىن ئەندىشە قىلىپ جار سېلىپ، "خۇدا ۋە رەسۇللىلانىڭ ھەق يولىدا جېنىنى پىدا ۋە تەقدىم قىلىپ، كاپىر-دىنسىز ۋە مۇشرىك زالىملار بىلەن غازات قىلىپ، غازىلىق مەرتىۋىسىنى خوش كۆرىدىغان ۋە شاھادەتلىك دەرىجىسىنى ئىزدىگەن بىر مەرت-باھادۇر بارمىكىن؟" دىگەن چاغدا، توختى مۇھەممەت يۇز بېشى دىگەن بىر ئادەم كېلىپ، "مەن بولسەن، ئۇشبۇ خىزمەتنى بەجا كەلتۈرۈپ، بۇ دەرىجىلەرنى ئارزۇ ۋە ھەۋەس قىلغان ئىدىم" دەپ ئوتتۇرىغا چىقتى. خان خوجام ئىلتىپات قىلىپ، يۇز ئادەم تەينىلەپ، باھاۋىددىن خوجام بىلەن ئايدىن خوجامنى باش قىلىپ، كاپىرلار بىلەن قىلىدىغان ئۇرۇش ۋە قىرغىنچىلىققا يارلىق قىلدى. بۇلار بۇگۇرگە بېرىپ، ئۇ جايدىكى يۇزگە يېقىن كاپىرنى ئۆلتۈردى ۋە ئۇ جايدىن بىرمۇنچە ئادەم ئېلىپ كورلىغا ماڭدى. بۇ چاغدا بۇگۇردە سۇمۇلا دىگەن بىر تۇڭگان بار ئىدى. ئۇ تۇڭگانلارغا باش بولدى. خان خوجام ئۇلارنىڭ كەينىدىن خوجا ئىسھاق خوجام يەنە سىدىق دادخۇا، مەمۇر خەلىپىلەر باشلىق بىر يۇز ئەللىك ئادەم ماڭدۇردى. بۇگۇرلۇك دۇئايى خەلىپە يەنە بۇگۇردىن يۇز ئادەم ئالدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىتتىپاق بولۇپ كورلىنى بېسۋالدى، ئۇلار يەنە كورلىدىنمۇ ئادەم ئېلىپ، سانىنى كۆپەيتىپ، قارا شەھەرگە قاراپ قەدەم تاشلاپ راۋان بولدى. نەتىجىدە تۇغ-بايراق، ئەلەم، دەھۇل-دۇمباق، ئوقيا-

ساغداق، زەمبىرەك، مىلتىق، قورال-ياراق، كاناي، سۇناي ۋە داقا-دۇمباقلارنىڭ ياڭرىغان ساداسى بىلەن لەشكەرگەشىلىك دەبدەبىسى ۋە پادىشالىق داغدۇغىسى مەيداندا ياڭرىدى. ھەممە ئادەم خوشال-خورامليق بىلەن بېلىنى مەھكەم باغلاپ، غازاتنى نىيەت قىلىپ، مەقسەت تەرىپىگە قاراپ دەريا لېۋىگە باردى.

بۇ چاغدا، كاپىرلار دەريادىكى كېمىلەرنى چىقىرىۋېلىپ، زەمبىرەك، مىلتىقلاردىن ئوق ئېتىپ، ئۇلارنى ئۆتكىلى قويمىدى. ئۇلار ئامالسىز بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، كورلا باتۇرلىرىدىن ئىسلام خەلىپە دېگەن ئادەم "بۇ چوڭ يول بىلەن قارا شەھەرگە كىرگىلى بولمايدىغاندەك، شۇڭلاشقا باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ئوششاقتالغا بېرىپ، ئاندىن ئارقىمىزغا يېنىپ قارا شەھەرنى ئالساق" دەپ خۇددى ھەق تائالا ئىلھام بەرگەندەك، ناھايىتى ياخشى ۋە نۇرغۇن مەسلىھەت-كېڭەشلەرنى كۆرسەتتى. بۇ كېڭەشنى ھەممە ئادەم ماقۇل تۇتۇپ قوبۇل قىلىپ، كورلىغا يېنىپ كېلىپ، باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئايلىنىپ، توققۇز كۈندە ئوششاقتالغا بارسا، بۇ يەردە ئۇرۇمچىدىن كېلىپ ياتقان ئون سەككىز مىڭ خىتاي چېرىگى بار ئىكەن. شۇ كۈنى يامغۇر يېغىپ چېرىكلەرنىڭ ھەممە ئەسۋاپلىرى ھۆل بولۇپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن، ئۇلار زەمبىرەك، مىلتىق-ياراقلىرىمۇ ھۆل بولمىسۇن دەپ، ئۇلارنى قۇمغا كۆمۈپ بېپەرۋا ياتقان ئىكەن. غازاتچىلار بارغان ھامان جەڭ باشلاندى. كۆپ ئۇرۇش بولدى.

ئىلگىرى خوجا جاھانگىر تۆرەم بۇ يەتتە شەھەرنى ئالغان چاغدا، بىجىن تەرەپتىن كەلگەن چېرىكلەرنىڭ باشلىغى ئاي جاڭجۈن دېگەن ئادەم بۇ شەھەرلەرنى تۆرەمدىن تارتىۋالغان خىزمىتى ئۈچۈن، خاقان

ئۇنى بۇ شەھەرنىڭ تەربىيەتگەردىسى ۋە ساقلايدىغان ئىگىسى دەپ، ئۇنىڭ نامىغا بېغىشلاپ، بۇ يەردە بىر كاتتا بۇتخانا تەييارلاپ، ئۇنىڭ سۈرەتلىرىنى قويۇپ، ئەقىدە قىلىدىغان بىر بۇتخانىسى بار ئىكەن ــ ئۇلارنىڭ ئاغزىغا تاش ساپال ۋە قارا تۇپراق تولسۇن! بۇ قېتىم كاپىرلار شۇ بۇتخانىسىنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ كۆپ ئۇرۇش قىلدى. ئاقىۋەت ئۇلارنىڭ ھەممىسلا قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، تىخ سىياسەتتىن ئۆتۈپ، سەرەنجام تاپتى. بىجىن تەرەپكە بىرەر كاپىرمۇ قاچالمىدى، ئاز قىسمى ئۆزىنى قارا شەھەرگە ئالدى. بۇ چاغدا تۇرپان تەرەپتىن ئىككى نەپەر ئاتلىق خىتاي بىسپەرۋا ۋە بىغەم چىقىپ كەلدى. قالماقلار بۇلارنى تۇتۇپ كېلىپ خوجاملارنىڭ ھۇزۇرىغا كەلتۈردى. تەكشۈرۈپ كۆرسە، ئۇلارنىڭ يېنىدىن خەت چىقىپ قالدى. بۇ خەت قارا شەھەر ئامبانىغا بېرىلىدىغان خەت ئىكەن. خەتتە بىرقانچە كاتتا مەنسەپدارنىڭ نام-نەسەپلىرىنى يېزىپ، "بىز ئۇلۇغ خانىنىڭ يارلىغى بىلەن سىزلەرگە يار ۋە مەدەت بولۇش ئۈچۈن يىگىرمە مىڭ (كېيىنكى مەزمۇنلاردا "يىگىرمە تۆت مىڭ" دەپ بايان قىلىنىدۇ ــ ت) چېرىك، تۆت يۈز يەتمىش زەمبىرەك، ئىككى يۈز ھارۋىدا ئوق-دورا ۋە قورال-ياراق بىلەن كەلدۇق. يەنە ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۇششاقتالغا بارىمىز. بىزگە كەڭرى ئوزۇق ۋە ئوت-بوغۇز چىقارسۇن" دىگەن مەزمۇندىكى خەت ئىكەن. خوجاملار بۇ ئەھۋالنى ھەممە ئادەمگە ئېلان قىلىپ، "ئۇلاردىن ۋاقىپ بول، ھازىر بول" دەپ تۇرغان بىر پەيتتە، ئۇ تەرەپتىن تۇغلار نامايان بولدى. تۇغ ئىچىدىن قارا چېرىكلەرنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ئىسلام لەشكەرلىرى بۇ چاغدا چۆلنىڭ ئاغزىنى ۋە سۇنىڭ ياقىسىنى قولدا تۇتۇپ ياتقان ئىدى. مەزكۇر چېرىكلەر بىسپەرۋا، بىخەۋەر

هالدا "بىزنىڭ ئالدىمىزغا ئوزۇق ئېلىپ چىققان ئادەملەر ئوخشايدۇ" دەپ تېخىمۇ يېقىن كەلدى. بۇ چاغدا خۇددى ئاللانىڭ بالا-قازاسى كەلگەندەك، بىر تەرەپتىن ئىسھاق خوجام ۋە توختى مۇھەممەت خەلپىلەر، بىر تەرەپتىن باھاۋدىن خوجام، مەمۇر خەلپىلەر ۋە يەنە بىر تەرەپتىن ئايدىن خوجام، دۇئاي خەلىپە سۇمۇلالار يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن "ئاللاھۇ ئەكبەر" دەپ تەگبىر ئېيتىپ، ئات چاپتۇرۇپ قىرغىنچىلىققا ئۆتتى. لېكىن، توساتتىن قارا چېرىكلەر ئايدىن خوجامنى كەينىگە چېكىنىدۇردى. ئىش ئەكسى نەتىجىگە قاراپ ماڭدى. بۇ ئەھۋال ئاستىدا ئىسھاق خوجام دۇئاغا قولىنى كۆتىرىپ، ئاللا دەرگاھىغا ئاجىزلىغىنى بىلدۈرۈپ شپا تىلەپ، لەشكەرلىرىگە قاراپ، ئۇلارنى جەڭ-غازاتقا تەرغىپ قىلىپ رىغبەت قىلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىردىنلا يىغا-زار بولۇپ قىلىپ، "ئاللاغا تەۋەككۈل" دەپ، جان-دىلى بىلەن ئۇرۇش ۋە سوقۇشقا تۇردى. ئوڭ قاناتنى سول قاناتقا، سول قاناتنى ئوڭ قاناتقا يۆتكەپ، ئەتىگەندىن كەچكىچە ۋە كەچتىن تاڭ ئاتقىچە، ھەتتا چۈشتىن پىشىنگىچە بولغان ئارىلىقتا چاپ-چاپ دېگەن ئاۋازلار، "ھازىر بول"، "ۋاقىپ بول" دېگەن سادالار ۋە توپ-زەمبىرەكلەرنىڭ پەريات-پىغانى يۇلتۇز پەلەكتىن ئۆرلىدى. ئاقىۋەت پەتھى زەپەر ئىسھاق خوجام تەرەپتىن ئېچىلدى. بىر كىچە ۋە ئىككى كۈندۈز كۈچلۈك كاپىرلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى تازىلىدى. ئۇلارنىڭ بەشىنى ئۆلتۈرگىچە ئونىنى ئۆلتۈرگىچە ئوتتۇزى ئۆزىنى ئۆزى ھالاكەتكە يەتكۈزدى. ئۇلار دۈشمەن قولىدا ئۆلۈشنى ئار ۋە نومۇس دەپ بىلمىدىكەن. ئەگەر ئۇلار ئۆزىنى ئۆزى ھالاكەت قىلمىسپ بەرمىگەن بولسا، بۇ بەش كىچە-كۈندۈزدە ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ

تۇگەتكىلى بولماس ئىدى. چۈنكى، ئىسلام لەشكەرلىرى ئىككى مىڭغا يەتمەيتتى. كاپىرلار بولسا يىگىرمە تۆت مىڭ بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ئىدى. پەقەت مىڭ ئادىملا جېنىنى جايلىيالىدى. قالغانلىرى تامامەن يوق بولدى.

بۇ ئارىلىقتا ئىسلام لەشكەرلىرىگە ياكى سۇ ئىچىشكە پۇرسەت بولمىدى ۋە ياكى تائام يىيىشكە ئارام ۋاقىت چىقمىغان ئىدى. ئۇلار بىرئاز سەرەنجام بولۇپ، غىزا-تاماقتا مەشغۇل بولۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، قارا شەھەردىن يەتتە مىڭ خىتاي چېرىگى، ئۇچ مىڭ قالماق چېرىگى ئەللىك ئالتە ھارۋىدا ئوق-دورا، توپ-زەمبىرەك ۋە ئىككى يۈز ئەللىك تۆگىگە ئوزۇق-ھەم جەڭ ئەسۋاپلىرىنى يۈكلەپ، قارا شەھەردىن چىقىپ تېۋىلغۇ دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى دېگەن خەۋەر كەلدى. ئۇلارنىڭ گېلىدىن يا تاماق ئۆتمىدى ۋە يا باشقا ئىشلارنى خىيال قىلىشقىمۇ پۇرسەت بولمىدى. ھەممىسى بىر نىيەت، بىر ئىتتىپاق بولۇپ، غازات قىلىپ، جانىنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە كاپىر ھەم قالماقلار بىلەن ئۇرۇشۇشنى نىيەت ۋە مەقسەت قىلىپ، قارا شەھەرگە قاراپ راۋان بولدى، ئوتتۇز يول مىقدارى يۇرۇپ چۈقۇر دېگەن جايدا خىتايلار بىلەن ئۇچراشتى. ئاردا جەڭ قىرغىنچىلىق باشلاندى، ئاقىۋەت خوجا ئىسھاق خوجام ئۇزۇمە چومغىنى قولىغا ئېلىپ، شۆھرەتلىك باتۇرلىرى بىلەن بىللە كاپىر چېرىكلىرىنىڭ ئوستىگە ئات چاپتۇردى. بۇ چاغدا كاپىرلار تۆگىلىرىنى چۆكتۈرۈپ، ھارۋىلىرىنى قاتار قىلىپ تىزىپ، دالدا ۋە پانا قىلىپ، ئوق ئاتماقتا ئىدى. ئۇلار ئات چاپتۇرغانىنى كۆرۈپ "ئەمدى ئىشىمىز ياماں بولدى" دەپ تۆگىلىرىدىكى دورىغا ئوت قويدىمۇ، پاكى خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن ئۆزى ئوت

كەتتىمۇ، ئىش قىلىپ، نۇرغۇن دورىغا ئوت كەتتى، تۆگە ۋە قورال-ياراقلارنى ئاسمان-پەلەك كۆتۈرۈپ، دورىلارنىڭ ئىس-تۈتۈنلىرى ۋە ئاتلارنىڭ ئايىغىدىن چىققان چاڭ-توزاڭلار، بۇ توزاڭلىق زېمىن يۈزىنى قاپلاپ قاراڭغۇ قىلىپ، ئاپتاپ نۇرىنى سۇسلاشتۇرۇپ خىرە قىلدى. ھېچقانداق ئىنسان گۈرۈھىنىڭ كۆز نۇرى كۇندۇز بىلەن كېچىنى ئايرىپ پەرقلەندۈرۈشكە مۇمكىنچىلىك تاپالمىدى. گويا ئالەمدە قىيامەتنىڭ جازا مەيدانىدىن بىر نەمۇنە ۋە ئاخىرەت كۇنىدىن بىر نىشانە ئاشكارا پەيدا بولدى. كاپىرلار قاچتى، خوجاملار قوغلىدى.

شۇنداق قىلىپ، خوجاملار تېۋىلغۇ دېگەن مەنزىلگە بېرىپ ئارام ئېلىپ، ئەتىسى قالماقلارغا يول باشلىتىپ، قارا شەھەرگە يېقىن يەتكەندە، ئىراۋۇلچى خىتايلاردىن ئىككى خىتاي قولىغا چۈشتى. بۇلار سوراقتا "چوڭ يولغا تەيپو-زەمبىرەكلەرنى قۇرۇپ تەييارلاپ قويدى" دىدى. خوجاملار قالماقلارنىڭ مەسلىھىتى بويىچە چوڭ يولنى تاشلاپ، سول قولىغا قاراپ، قارا شەھەرنىڭ كۈن يۈرۈشى تەرىپىدىن ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ قىبلە تەرىپىدىكى تېرەكلىك دېگەن يەرگە چۈشتى، بۇ يەرنىڭ بىر تەرىپى دەريا، بىر تەرىپى تاغ ۋە بىر تەرىپى چوڭقۇر ئۆستەڭ ئىدى. شۇ كۈنى شەھەرنىڭ تېشىدىكى ۋەي شاڭ بازارلىرىدا تۇرغان كاپىرلارنى تامامەن ئۆلتۈرۈپ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، قاتتىق جەڭلەرنى قىلدى. كاپىرلارنىڭ ئۆلۈگىنىڭ كۆپلۈگىدىن ماڭغىلى يول تېپىلمىدى. لېكىن، ئۇرۇش قىلغان يەردە ئىككى كاتتا ئۆستەڭ بار ئىكەن. چوڭقۇرلۇغى ئىككى نەيزە مىقدارى بار ئىدى. بۇ ئۆستەڭلەر كاپىرلارنىڭ ئۆلۈگى بىلەن توشۇپ، سۇيى تولغىنىپ تېشىپ چىقىپ، ھەر تەرەپكە ئېقىشقا باشـ

لاپتۇ. ئۆستەڭ سۇيىنىڭ رەڭگى قىزىل قانغا بويىلىپ، سۇدىن قانسىغا ئايلىنىپ كەتتى. قارىماققا قىپ-قىزىل قان ئاقاتتى.

سۆزىنىڭ ھاسلى شۇكى، مۇشۇنداق ئۇرۇش-جەڭلەردىن كېيىن، سېپىل ئىچىدىكىلەردىن باشقا جايدا كاپىر قالمىدى. لېكىن، سېپىل ئىچىدىكى كاپىرلار سېپىلدىن ئوق ئېتىپ، خودەن تاشلاپ، ئەسلا يېقىن كەلتۈرمەيتتى. شۇ ھالەتتە خوجاملار ھارۋىلارنى ئېلىپ كېلىپ قاتار قىلىپ، تۆگىلەرنىڭ جازىسىنى سۇغا چىلاپ ھۆل قىلىپ، ھار-ۋىلارنىڭ ئۇستىنى توشقۇزۇپ، بىرقانچە باتۇرنى ھارۋىنىڭ ئاستىغا كىرگۈزۈپ، ھارۋىنى ماڭدۇرۇپ دەرۋازىغا ھەيدەپ بېرىپ ئوت قويدى. كاپىرلار دەرۋازىنىڭ كۆيگەنلىگىنى كۆرۈپ ھۇش-كاللىسىدىن كەتتى. ئوي-سەزگۈلىرىدىن تامامەن ئايرىلىپ، يورۇق جاھان ئۇلارنىڭ كۆزىگە گويا قاراڭغۇ كۆرۈندى. قوللىرىدىن قورال-ياراقلار چۈشۈپ كەتتى. پۇتلىرى ھەركەتتىن توختىدى. ئۆلۈك-تىرىكلىگىدىن بىخەۋەر بولۇپ ھاڭۇبقىپ، دىڭ تۇرۇپ قالدى. بۇ چاغدا قالماقلارغا خوجەك قازى دېگەن تۈڭچى بولغان ئىكەن. ئۇ قالماقلارغا "سىلەر خوجاملارغا ئوق چىقارماڭلار، ئەگەر ئۇلار بىرلا دۈئا قىلسا ھەممە نەرسىگە ئوت كېتىدۇ" دەپتۇ. بۇ سۆز قالماقلارغا ماقۇل چۈشۈپ، بۇلارمۇ خىتايلارغا "بىز خوجا جاھانگىر زامانىسىدىن تارتىپ، نەچچە قېتىم خانىنىڭ يارلىغى بىلەن كاشغەرگە بېرىپ خوجالار بىلەن ئۇرۇشتۇق، بىزگە ياخشىلىق كەلمىدى، ئارىمىزدا كېسەل پەيدا بولۇپ نۇرغۇن ئادىمىمىز ئۆلۈپ كەتتى. چارۋا مالىلىرىمىزغا چېچەك چىقىپ يوقالدى. بىر خوجىلارغا ئوق ئاتمايمىز" دەپ ئۆزلىرىنى ياقىغا ئالدى ۋە زادىلا ئوق چىقارمىدى. بۇ چاغدا ئىسلام لەشکىرى شەھەرگە كىرىپ، بىر تەرەپتىن ئوت قويۇپ، يەنە بىر

تەرەپتىن قىرغىن قىلىپ، شەھەرنىڭ ئىچىنى ۋەيران قىلىپ، قارا شەھەرنى شۇم قۇشلارغا ئۇۋا ۋە دۆ-پىرىلەرگە جاي-ماكان قىلىپ بېرىپ، كاپىرلارنىڭ جېنىنى جەھەننەم تەرەپكە يولغا سالدى. نەزم:

شاھقا ئەگەر بولسالار بەختى يار،
بولۇر پەتھى نۇسرەت شاھلارغا دۇچار.

نەتىجىدە بىر ھەپتە ئىچىدە ئۆلگەن مەنسەپدارلار، چېرىكلەر، مەيمەيچىلەر ۋە خويجالار بولۇپ چوڭ-كىچىك ئىككى يۈز مىڭدىن زىيادە كاپىر مۇشرىك نىست نابۇت بولدى. لېكىن، مۇسۇلمانلاردىن شاھادەتلىك دەرىجىسىگە ئېرىشكەنلىرى ئىككى يۈزگە يەتمەپتۇ. ئۇچ يۈزگە يېقىن ئادەم ياردار بولۇپتۇ. سەيىد غازى خوجا ئىسھاق ياراتقۇچى ئاللانىڭ لۇتپى ئىنايىتى بىلەن ھەممە ئەسكەرلىرى ۋە باشقىلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ غەلىبىگە ئېرىشىپ، ياراتقۇچى ۋە ساقلىغۇچى ئاللا دەرگاھىنىڭ پاك موبارەكلىرىگە شۈكرى ۋە سانالارنى بەجا كەلتۈرۈپ، تەشەككۈر نامىزى ۋە ئىبادەتلىرىنى ئادا قىلدى، ھەممە ئادەم مۇبارەكبادلىق ساداسىنى كۆك رەڭلىك پەلەكتىن، ھەتتا يەتتە قات ئاسماندىن ئۆتكۈزۈپ، پەرىشتە-مەلائىكە گۈزەللەرنىڭ ئىچىگە غۇلغۇلا ۋە پەرىشانلىق سالدى.

دەرۋەقە، بۇ يۇرتلاردا، بەلكى ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن بۇ دەۋر-گىچە بولغان يەر يۈزىدە، مۇنداق نۇرغۇن دىنسىز چېرىكلەرنىڭ جەڭ غازاتتا قورال-ياراقلىرى ئۆزىدىن كەمدىن-كەم ۋە ئازدىن-ئاز مۇسۇلمانلار تەرىپىدىن بېرلا ۋاقىت ۋە بىرلا جايدا نىست-نابۇت قىلىنغانلىغى ھەققىدە ھېچقانداق تارىخ كىتاۋىدا بىرەر مەلۇ-

مات يېزىلمىغان ۋە ئاڭلانمىغان. لېكىن «رەۋزە تۇسسافا» ۋە «ئاتەشـ كىدە» (ئوتخانا ـــ ت) دېگەن كىتاپلار ۋە يەنە باشقا كىتاپلاردا بايان قىلىنىشچە، بىرلا ۋاقىتتا بۇنىڭدىن كۆپ مۇسۇلمانىنىڭ ھالەك بولۇپ شاھادەتلىككە يەتكەنلىگى ۋە كاپىر ـ مۇشرىكلارنىڭ غالىپ بولغانلىغى مەلۇم. لېكىن بۇ قېتىمقى غازاتتا مۇسۇلمانلار غالىپ بولۇپ، كاپىر ـ مۇشرىكلار مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. بىراق غەلىكىن ۋە مالالللقتىن قۇتۇلۇشقا ئىنتىلگەن مۇسۇلمانلارغا يۇزلىنىپ، كاپىرلارنىڭ ئۇستىدىن ئىستىلا تېپىشقا سەۋەپچى بولغان بۇ غازات خوشاللىغىنى بۇ زامان كۆزى ۋە دەۋران قۇلىغى تېخى كۆرمەپتۇ ۋە ئاڭلىماپتۇ.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، بۇ رەسۇللىلا ئەۋلادى بولغان سەيىد غازى خوجا ئىسھاق (ئاللا ئۇنىڭغا غەلىبە ۋە نۇسرەت ئاتا قىلغاي!) يەنى ساھىبى ياراق ھەم قورال چوماقنى ھەممە خەلىپە، باتۇرلار، شۇنىڭدەك بىرنىيەت، بىر ئىتتىپاققا ئۇيۇشقان مۇسۇلمان، تۆكىگانى ۋە قالماقلار بىرلىشىپ، بىر يەكدىن قول چىقىرىپ، ناغرا، كاناي ۋە داقا ـ دۇمباق تەنتەنە بىلەن ئۆزلىرىگە چوڭ ۋە ئەمىرى لەشكەر قىلىپ سايلاپ، ئۇنىڭغا بولغان پەرمانبەردار ۋە خىزمەتكارلىق ئورنىنى ئۆزلىرىگە پەخىر ۋە ئىپتىخار بىلىشىپ، بويىنىنى تۆۋەن ئېگىپ، تازىم ۋە ھۆرمەت قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، قارا ـ كۆكۇلـ لۈك ۋە دۇشمەنلىكتىن خالاس بولدى، نەزم:

مەسنەدى شاھلىقتا ئولتۇردى سائادەت كۇنلەرى،
تەختكە چىقتى ئاچىلىپ غۇنچە يەكلىغ باغلارى.

ئەسلىدە يەتتە پۇشتىدىن بۇيان جىنازە سۈپەتلىك ئوروق ئاتىقا لىگگىرچاققا ئوخشاش ئىگەر توقۇپ، ياغاچتىن ئۇزەكگە ۋە شوينىنى قۇشقۇن قىلىپ كەلگەن بۇ سەھرالقلار بۇ قېتىمقى غازات جەكىدىن

كېيىن قالماق ئاتلىرى ۋە قازاق توپچاقلىرىغا يۈز سەر كۈمۈشكە ئەرزىيدىغان بىجىن ئىگەرلىرىنى توقۇپ، ئالتۇن-كۈمۈش بىلەن سۈۋارى قىلىپ بېزەلگەن ئۇزەڭگە، قۇشقۇنلارنى سىلىپ ئاتلىق بولدى. ئەسلىدە ياز كۈنلىرى بېشىغا ئوڭلۇقىنا بۆك كىيىمگەن، سوغاق ۋە ئىسسىق كۈنلەردە كىيىشكە تۇماق تاپالمىغان ھەم ئىككى يېرىم باغلىق بۆز خامنى مېھمانلىق تون، كۆينەك ۋە تامبال قىلىپ كىيگەن، بەش تەڭگە پۇلنى خىراجەت ئۈچۈن يېنىغا سىلىپ باقمىغانلار، ئەمدىلىكتە كەشتە قويۇلغان تۇماق ۋە تولكە سۇلۇسۇنىدىن تىكىلگەن جۇۋا كىيىپ، تاۋار-دۇردۇنىنى پايتىما قىلىپ، شوينا خۇرجۇنلارغا تولغان پار-پۇر ئالتۇن، كۈمۈش ۋە لوپ تاغارلىرىغا تولغان تاۋار-دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەرگە ئىگە بولدى. ۋاھالەنكى، پانسەت، يۈز بېشى، خەلىپە، باھادۇرلارنىڭ قولىغا چۈشكەن ئولجا-غەنىمەتلەرنىڭ يەنە قانچىلىك كۆپ ئىكەنلىگىنى بۇنىڭدىن قىياس قىلىپ بىلگەيسىزلەر.

ئەلقىسسە، قارا شەھەر پەتھى بولۇپ يۇرتنى سەرەنجام قىلغاندىن كېيىن، خوجاملار ئوتتا كۆيمەي قالغان توپ-زەمبىرەك، مىلتىق ۋە باشقا قورال-ياراقلارنى ۋە غەنىمەت ئېلىنىغان غەزنە مۇلۇكلىرىنى يىغىش ھەم جان تالاشقان ياكى يېرىم جان بولۇپ ياتقان قارا چېرىكلەرنى يەنە ئۆلگەنلەرنىڭ قاتارىغا قوشۇش ئۈچۈن، ئۇششاق-تالغىچە بولغان جايلاردىن خەۋەر ئېلىپ، تەكشۈرۈپ بارسا، ئۇششاق-تالنىڭ شەرقىدىكى تاشلىق قارا ساي كاپىرلارنىڭ قېنى بىلەن گويا قىزىل كىگىز يايغاندەك قىزىل سايغا ئايلىنىپتۇ ھەم پەرھات قەۋرە-سىنىڭ ئۇستىدىكى تۈۋرۈكسىز تاغ بولسا ئۇنىڭ دەشتىدىكى لالىزار-لىقتىنمۇ رەڭگا-رەڭ بولۇپ كېتىپتۇ. ئەمدى بۇ سوقمىسىز يېڭى تاغ

لالىزارى بولسا پەرھات قەۋرىسىنىڭ ئەتراپىدىكى لالىزارلىق بىلەن بەس-بەس قىلىپ، ئۇششاقتال قىزىللىغىدىن بىر نەمۇنە ۋە نىشان بولۇپ قاپتۇ. خوجاملار بۇ جايلارنى سەيىر-تاماشا قىلىپ، خۇداۋەندە كېرىمىنىڭ تولۇق ئىلتىپاتىغا شۈكرى سانالارنى بەجا كەلتۈرۈپ، قورال-ياراق، ئىگەر-توقۇم ۋە ئات-ئۇلاغ ھەم ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى ئېلىپ ياندى. ئەمدى بۇ پەتھى تەلەي-بەخت خۇش خەۋىرىنى پەتھنامە قىلىپ، كۈچار دار سەلتەنەتىگە ئەۋەتىش لازىم ۋە زۆرۈر بولدى. خوجاملار قورال-ياراق، توپ-زەمبىرەك، ئالتۇن-كۈمۈش، پاكىز ۋە خۇش پۇراقلىق چاي، چىرايلىق چىنە قاچا ۋە كۆزگە يېقىملىق تاۋار-دۇردۇن قاتارلىق سوغا-سالاملارنى راسلاپ، توختى مۇھەممەت يۈز بېشىنى باش قىلىپ، كۈچارغا ماڭدۇردى.

لېكىن، كۈچار بۇزۇلغان كۈنلەردە ئەخمەت ۋاڭ بېگىم كۈچاردا ئىدى. بۇ كۈچاردا بولغان ۋەقە-ھادىسىلەرنى قەغەز بېتىگە بىر-بېرلەپ تىزىپ، ئۇلۇغ خانغا ئەرز قىلىپ، ئوغلى ھامىت تاجى ھاكىم بېگىمگە ئۈچ نەپەر ئىشەنچلىك ئادەم قوشۇپ، تاغلارنىڭ ئىچى ۋە قالماقلارنىڭ ئارىسى بىلەن قارا شەھەر ۋە ئۇرۇمچىگە ماڭدۇرغان ئىكەن. مەزكۇر تاجى بېك قالماقلارنىڭ ئىچى بىلەن مېڭىپ قارا شەھەرگە بېرىپ-تۇ. ئەرزنى ئۆرتەڭ-پوچتا ئارقىلىق خانغا ئەۋەتىپ، قارا شەھەردە تۇرۇپ قالغان ئىكەن. قارا شەھەر پەتھى بولغاندىن كېيىن مەزكۇر تاجى بېگىم جېنىنى ئېلىپ ئىسلام لەشكەرلىرىگە ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ، ئۆزرە-خالىقىتىن گەپ ئېچىپ، تۇۋا-ئىستىغپار قىلىپ تۇرۇپتۇ. مەزكۇر پەتھى ئىگىسى بولغان سەيىد غازى ئىسھاق خوجام ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئۇلۇغلۇغى ۋە بىر يۇرتداش ئىكەنلىگىنى ئويلاپ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، كۆڭلىنى خوشال قىلىپ، ئەپۇ

قەلمىنى سۈردى ھەم ئۇشبۇ بانا ۋە خوشلۇقنىڭ سەۋەبلىرى تۆۋەندىكى راشىدىن خان خوجامدىن ئۇنىڭ گۈناسىنى تىلەپ، ئالاھىدە ئەرز قىلىپ، ئۇنى توختىتى مۇھەممەت باتۇر يۈز بېشىغا قوشۇپ كۈچارغا ماڭدۇردى. توختىتى مۇھەممەت باتۇر يۈز بېشى قارا شەھەردىن چىقىپ كۈچارغا كېلىپ، سوغا-سالام تارتۇقلارنى خان خوجام ئالىلىرىنىڭ نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ تەبرىكلىدى. جۈملىدىن ئەرز بىلەن قوشۇپ تاجى بېگىمنىمۇ خان خوجام ئالى مۇقامىلىرىنىڭ نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزدى. خان خوجامۇ شاھانىلىق ئىلتىپات ۋە ئۇلۇغ مەرھەمەتلەرنى قىلىپ، ئۇنىڭ بۇرۇنقى گۇناھىغا ئەپۇ قىلىمنى سۈرۈپ، خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلدى. لېكىن، ئىككى ئادەمنى سىياسەتتىن ئۆتكۈزۈپ دارغا ئاستى.

تاجى بېگىم خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ بۇ قىلغان ياخشىلىقلىرىنى ئادەمگەرچىلىك ياخشىلىقلىرى بىلەن قايتۇرۇپ، ئۇرۇق-تۇققانچىلىق مۇناسىۋىتىنى تىكلەشنى قارار قىلدى. شۇڭلاشقا، ئۇ نوموس پەردىسى ئىچىدىكى قىممەت باھا بىر يەككە گۆھەردەك، خۇش مۇئامىلە، ئاپتاپ كۆزىدىن باشقا كۆزنىڭ كۆزى چۈشمىگەن ۋە ئاي نۇرىدىن باشقا نۇرنى كۆرمىگەن، ئىپپەت زامان، ياخشى دەۋران، چولپان يۈلتۇزىدەك يالغۇز بىر قىزى بار ئىدى، بۇ قىزنى ئىسھاق خوجامنىڭ كۆز نۇرى بولغان پەررۇخشاھ خوجامنىڭ ئەقىدە-نىكاھىغا سۇندى. بۇ خوجام سەيىد بولغىنى بىلەن، پۇقرا-خالايىققا ئوخشاشلا ئادەتتىكى دۇئاگويلۇق ئورنىدا ئىدى. بۇ ۋاڭ بېگىملەر بولسا ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن پادىشالىق مۇقامى ۋە جەرە كەسىدە ئىدى. ئەگەر خۇداۋەندەكبىرىم مۇشۇنداق يوللار بىلەن مۇيەسسەر قىلمىغان بولسا ئىدى، بۇ خوجاملار ئۇ

ئۇلۇغلارنىڭ يۇقۇرى مەرتىۋىلىك خانىدانلىرىغا تىل سۇرۇشكە مۇيەسسەر بولالمايتتى. بۇ سۆزىمىزنىڭ توغرىلىغىنى بۇ ۋەقەنىڭ كېيىنكى نەتىجىسى تولۇق ئىسپاتلىدى.

يەنى خاقانى چىن ئەھلى كېلىپ بۇ يەتتە شەھەرنى ئىتائەتكە كىرگۈزگەن چاغدا، مەزكۇر تاجى بېگىمنى كاشغەرگە ھاكىم قىلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئىسلام دەۋرىدە ئاتالىق غازىنىڭ پەرمانى بويىچە خوجا ئىسھاق خوجام بارلىق ئائىلە تاۋابىئاتلىرى بىلەن يارکەنتتە تۇراتتى. خاقان مەنسەپدارلىرى بىلەن چېرىكلىرى بۇ يەرگە كەلگەندە، خوجام ئۇلاردىن قورقۇپ ئەندىشە قىلىپ، بالا-پەرزەنتلىرىنى ئېلىپ فەرغانە ۋىلايىتىگە چىقىپ، ئوش دېگەن شەھەردە تۇرۇپ قالغان ئىدى، تاجى بېگىم دەل مۇشۇ كۈنلەردە كاشغەرگە ھاكىم بولغان ئىدى. بۇ ئوشتىكى ئىسھاق خوجامغا قىزىمنى سېغىنىدىم دېگەن بانا بىلەن خەت يېزىپ، قىزىنى ئەۋەتىشنى سورىدى ۋە ئالدۇرغاندىن كېيىن ئۇنى چىقىرىپ ئالماقچى بولدى. ئىسھاق خوجام ئوغلى پەررۇخشاھ خوجامغا بارلىق ئائىلە پەرزەنتلىرى ۋە يەنە بىر ئوغلىنى قوشۇپ "قاراۋۇلغىچە ئاپىرىپ قويۇپ بۇلارنى تىنچ-ئامان قاراۋۇلدىن ئۆتكۈزۈپ، قايتىپ كېلىڭلار، كاشغەرگە كىرمەڭلەر" دەپ كۆپ تەكىتلەپ يولغا سالدى. لېكىن، تاجى ھاكىم بېگىم ئالىلىقاچانلا قاراۋۇلچىلىرىغا "ئەگەر خوجالار قاراۋۇلغا كەلسە، مەيلى قانداق قىلىپ بولسىمۇ ئۇلارنى تۇتۇپ كاشغەرگە ئەۋەتكىن" دەپ ھۆكۈم قىلغان ئىكەن. بۇ خوجىلار قاراۋۇلغا كېلىشى بىلەنلا ئۇلارنى تۇتۇپ، دەرھال كاشغەرگە ئېلىپ كەلدى. خوجاملار ئوچ-تۆت كۈن كوچا-بازارلاردا يۈرگەندىن كېيىن، تاجى بېگ "ئىلگىرى يۈرتىنى بۇزغان كۈچارلىق خوجىلار

يەنە ئەنجاندىن كېلىپتۇ" دەپ لوشەي دارېنغا(154) مەلۇم قىلىپ، ئۇلارنى دېگۈدا نەزەربەنت قىلىپ، قىزىنى چىقىرىۋېلىشنىڭ كويىغا چۈشتى. بۇ قىزىمۇ نەچچە بالىلىرىم بار ئىدى، دەپ، بۇنىڭغا ھەيران بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە، لوشەي دارىن بۇ خوجازادىلەرنى يوقلاپ سوراپ، بىر مەنسەپدارى بىلەن بىر تۈگچىسىغا ئىككى يۈز سەر كۈمۈش بېرىپ "كۈچارلىق خوجىلارنىڭ ئوغلانلىرى بىزنى كەلدى دەپ قورقۇپ ئەندىشە قىلىپ، ئەنجانغا كەتكەن ئىكەن. ئەمدى يەنە ئۆز يۇرتىمىزغا كەلسەك دەپ، ئۇلۇغ خانىنىڭ كەچىلىگىنى سېغىنىپ كەلگەن چاغدا، ھاكىم بېگ خوجىلار ئەنجاندىن كەلدى دەپ ناھەق مەلۇم قىلغانىدا، مەن ئۇلارنى سولاپ قويسۇن دەپ يارلىق قىلغان ئىدىم، سەنىلەر بۇ كۈمۈشنى ئېلىپ بېرىپ، خوجىلار ياتقان ئۆيگە كىگىز-كېرەكلەر، قازان، چۆگۈن، چىنە قاتارلىق لازىم نەرسىلەرنى راسلاپ ئاپىرىپ بېرىپ، ئاشقان كۈمۈشنى خوجىلارنىڭ خىراجىتىگە بېرىڭلەر" دەپ يارلىق قىلىپ ئەۋەتتى. بۇلار بۈيرۇق بويىچە لازىمەتلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى خوجازادىلەرگە تەييارلاپ بېرىپ ئۇچۇرىنى مەلۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خوجازادىلەر ئون ئالتە ئاي مىقدارى نەزەربەنتلىكتە ياتتى. ئاخىرى لوشەي دارىن تاجى ھاكىم بېگىمگە يارلىق قىلىپ "بۇ خوجىلارغا ئۆزۈن بولدى، سىزنىڭ سۆزىڭىز بىلەن سولۇنۇپ قالغان ئىدى. ئۇلارغا ۋابال بولدى، يەنە ئۆزىڭىز ئۇلارنى تىلەپ ئالسىڭىز" دىدى. تاجى ھاكىم بېگىم تىلەپ ئەرز تۇتتى. لوشەي دارىن بۇ ئىككى خوجازادىنى ئالدۇرتۇپ كېلىپ "ئۇلۇغ خانىغا چوڭ خۇدانىڭ ئاچچىغى كېلىپ كايىپ كېتىپ، بۇ يۇرتلارنى سىزلەرنىڭ دادىڭىزلارغا تاپشۇرغان ئىكەن. ئەمدى چوڭ خۇدا ئاچچىغىدىن يېنىپ يۇرتلارنى ئۇلۇغ

خانغا تاپشۇردى. ئۇلۇغ خان بۇرۇن ھەرقانداق ئادەمنىڭ گۇناھسىدىن ئۆتكەن ئىدى. ئەمدى بىز كەلگەندىن كېيىن سىزلەردىن يەنە بىر گۇنا ئۆتسە، قائىدە بويىچە بەنلەيمىز (جازا بېرىمىز ــ ت). ئىلگىرى قىلغان گۇناھىڭلارغا بۇيوجىڭ (كېچىرىم يوق ــ ت)، تىنچ بۇلۇپ پۇقراچىلىق قىلىڭلار" دەپ قويۇپ بەردى.

يەنە شۇ كۈنلەردە ئۇلۇغ خاندىن "پۇقرالىرىم ئالغان خوتۇنلىرىنى قويۇپ بەرمەسلىگى لازىم. ئەگەر خوتۇنىنى قويۇپ بەرسە ياكى خوتۇنلار ئەرلىرىدىن چىقىپ كەتسە، ئۇلارغا قاتتىق جازا بەرگەندىن تاشقىرى، بۇ گۇناھىدىن ئۆمۈرباقى ئۆتەمەيمەن" دەپ يارلىق كەلگەن ئىدى. بۇ يارلىقنى شەھەر ــ شەھەرگە ئېلان قىلىپ، بازار ــ گۈزەرلەرگە كوسى خەت (گۈڭسى خەت ــ ت) چاپلىدى، بۇنى كۆرگەن تاجى بېگىم كۆڭلىدىكى مەقسەت مۇددىئالىرىنى ئاشكارا قىلالمىدى.

سەيىد غازى ئىسھاق خوجام بولسا مۇلايىم، خۇش خۇي، كۆڭلى ئوبدان ۋە ساددا مىجەز، توغرا، خۇش مۇئامىلىلىك، شىجائەتلىك، پۇقرا ئەندىشە، ئىش ھۆكۈمدە ئادالەتلىك كىشى ئىدى. خۇددى «ھەدىس شېرىپ»تە خەلق ئۆز پادىشالىرىنىڭ دىنىدا بولىدۇ دەپ كۆرسىتىلگەندەك، نۇسرەتلىك لەشكەرلىرى ۋە خاسىيەتلىك پەرزەنت ــ مۇشە شاخلىرىنىڭ كۆڭۈللىرىمۇ ئوبدان، نىيەتلىرى ساپ ئىدى ۋە يەنە خۇددى «ھەدىس شېرىپ»تە، ئەمەل بولسا نىيەتكە باغلىق دەپ يېزىلغاندەك، سەيىد ئىسھاق خوجامنىڭ نىيىتى راست ۋە توغرا بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ھەممە ئادەم غازىلىق دەرىجىسىگە ئىگە بولدى. ئەگەر پەرز، ۋاجىپ ۋە سۇننەتنى تۇتقۇ-

چىلار ياكى پەرىز ۋە سۈننەتتىن تاشقىرى ياخشى ئىشنى ئۇتقاد-
لارنىڭ نىيىتى توغرا بولمايدىغان بولسا، ئۇلار ساۋاپ ۋە ياخشى
نەتىجىگە ئىگە بولالمايدۇ. غازات ئەلۋەتتە ئۇلۇغ پەرز ئىشتۇر،
شۇڭلاشقا، ئۇنىڭغا توغرا نىيەت كېرەك. چۈنكى بۇ چاغدا بەرەر
ئولجا ئالاي ياكى بۇ بانا بىلەن بەرەر شەھەرگە ھاكىم بولاي ۋە
ياكى باتۇر دەپ نام قازناي دېگەن يامان خيال ۋە كاسات سەۋدا-
لىغى ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە كىرىپ باقمىغان ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممە-
سىدە بىر ئىتتىپاق ۋە بىرنىيەت بىلەن كاپىر ۋە قالماقلارنىڭ ئۇس-
تىگە ئىسلام تېغىنى تارتىش، ئەجەل يەتسە خۇدا يولىدا جېنىنى
پىدا قىلىپ قۇربان بېرىشتىن باشقا مەقسەت ۋە مۇددىئاسى يوق
ئىدى، ئۇ ھاكىم مۇتلەق ئۇلۇغ سۇلتان ئالىلا ئۆزىنىڭ ياخشى
پەزىلىتى بويىچە، بۇلارنى غازىلىق دۆلىتى ۋە مەنسۇبى، شاھا-
دەتلىك ئالى دەرىجە ۋە مەرتىۋىلىرىگە ئىگە قىلدى. ئالىلانىڭ
كىتابى، رەسۇلىللانىڭ سۈننەتلىرى ۋە ماشايىخ، ئالىملارنىڭ يولىيو-
رۇق ۋە كۆرسەتمىلىرىگە لايىق غازات قىلغان تايىپىلەر بولسا، دەل
مۇشۇ ئادەملەردىن ئىبارەت. خۇدا ئۆزى قالغان ھەممە ئىشنىڭ
ھەقىقىتىنى ئوبدانراق بىلگۈچىدۇر. ئەي خۇدا، ئۇلۇغ پەزىلىتىڭ ۋە
كامىل قۇدرىتىڭ بىلەن ھەممىگە مۇۋاپىق توغرا يول، راست نىيەت
ۋە خالىس ئەقىدە بەخش ئاتا قىلغايسەن ــ ئامىن! بۇ
مەرمۇنلار ئۇلۇغ پەزىلەت ئىگىسىنىڭ فەزلى ۋە كەرەمى بىلەن
ئايانقلاشتى.

12

قۇدرەتلىك ئاللانىڭ فەزلى ئىنايىتى بىلەن سەيىد غازى خوجا ئىسھاق تۇرپان غازاتىغا بارغىنى، پەتھىگە مۇيەسسەر بولۇپ نەچچە بازارلارنىڭ ئاسانلا ئېلىنىشى، قارا خىتاي ئەھلىنىڭ چىكەتكە ۋە چۇمۇلىدەك يوقىتىلغانلىغى ۋە بۇ ئارىلىقتا يۇز بەرگەن ۋەقەلەر بايانى

دۆلەتكە يېقىن دوستلار ۋە مۇھەببەتپەرۋەر ئاغىنىلەرنىڭ يىراقنى كۆرگۈچى كۆزلىرىگە يېتىپ مەلۇم ۋە يېقىن بولغايكى، شۇنداق قىسسە ۋە ئەپسانىلەرگە ئاساسلانغاندا، ھەققەتنىڭ ۋارىسى ۋە گۈزەل ئەخلاقنىڭ نامايەندىسى بولغان سەيىد غازى خوجا ئىسھاق قاراشەھەر-دىكى كاپىر-مۇشرىك ۋە قالماقلار جېڭىدىن كېيىن، خاتىرجەم بولۇپ، كونا تۇرپانىنى پەتھى ۋە ئىتائەت قىلدۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، دادخۇا، خەلىپە ۋە باتۇرلارنى يىغىپ، مەسلىھەت-كېڭەش قىلىپ، مەسلىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىر نىيەت ۋە بىر ئېغىزدىن "تۇرپان يولىنىڭ قاتتىقلىغى تەرىپى بولسا ھەممە ئىنسان گۈرۈھىغا خۇددى قۇياش نۇرىدەك روشەن، بۇ يول مۇشەققەت ۋە قاتتىق بولغانلىغى ئۈچۈن، بۇ يولدىكى ئايغىر بۇلاق دىگەن جايدا مىتىن بىلەن تاققا ئويۇپ يېزىلغان بىر چوڭ خەت، بار ئىكەن. بۇ خەتتە، بۇ يولدىن بىر نۆۋەت ئۆتكەنلەر بولسا ئۆزىنىڭ بىلمەسلىگى

ۋە ناھايىتى نادانلىغىدىن ئۆتىدۇ. ئىگگىنچى مەرتىۋە ئۆتكەنلەر بولسا مازارلارنى زىيارەت قىلىشنى ئويلاپ، تىجارەت، نەپەقە، ئەھلى ئايال زۆرۈرىيىتىدىن ئۆتىدۇ. ئۈچىنچى مەرتىۋە ئۆتكەنلەر بولسا، ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق بولىدۇ دىگەن گەپلەر يېزىلغان ئىكەن. بۇ خەتنىڭ قايسى زامان ۋە قايسى دەۋرانىدا يېزىلغانلىغىنى كىشى بىلمەيدۇ. شۇڭلاشقا، يېتەرلىك ئوزۇق ـ تاماق، ئات ـ ئۇلاغ ۋە قورال ـ ياراق راسلاپ تەييار قىلىپ، ئاندىن قەدەم قويساق بولارمىكىن" دەپ مەسلىھەت بېرىپ ئەرز قىلدى. بۇ مەسلىھەت سەيىد غازى خوجا ئىسھاق خوجامغا ماقۇل چۈشۈپ، نەچچە ـ نەچچە ھارۋا، تۆگە، ئات ۋە ئېشەكلەرگە ئوق ـ دورا، زەمبىرەك ۋە قورال ـ ياراق، ئوزۇق ـ تۇلۇك، ئوت ـ بوغۇزلارنى يۈكلەپ، سائادەتلىك زامان ۋە ياخشى بىر ۋاقىتتا غەلىبە ئۇزەكگىسىگە ئاياقلىرىنى قويۇپ ئاتلاندى. لەشكەرلىرى كۆپ خىتايىنى ئۆلتۈرۈپ، يۇرتىگى توختاپ، كۆزلىرى قىزىرىپ، ئاجىزلىرى كۈچلۈك بولۇپ، كۈچلۈكلىرى باتۇر بولۇپ، ھەرقايسىسى گويا ئۆزىنى ئىسپەندىيارى رويىنتەندەك[155]، دەلاۋۇرى تۆھمىتەندەك[156] پالۋان ـ باتۇر چاغلاپ، رۇستەم[157] بەرزۇدىن[158] ئارتۇق بىلىپ، خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ لۇتپى ئىنايىتىگە يۆلىنىپ، ھەممىسى بىر نىيەت، بىر دىل، بىر جەھەت ۋە خالىس نىيەت، خالىس ئەقىدە بىلەن، ئاللا تەۋەككۈلىنى تىللىرىغا ئېلىپ، "ئەي ئىلاھىم! دىنغا نۇسرەت بەرگۈچىلەرگە نۇسرەت بەر، دىننى خار قىلغۇچىلارنى خار قىلغىن" دىگەن دۇئانى ھەممىسى بىرلىكتە يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن ئوقۇپ، مەقسەت تەرەپكە راۋان بولدى. كاناي، سۇنايلارنىڭ ساداسى، توپ ـ زەمبىرەكلەرنىڭ غەۋغاسى، "ھۇزۇرۇم" نەغمىسىنىڭ دىل مىسرا ئاۋازلىرى ھەم ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ كۆركەم ھەشەمەت تام ـ تاماشاسى، ئوق،

نەيزە، قىلىچلارنىڭ ئوتتەك پارقىراشلىرى تىقىلغان، سىقىلغان جامائەتنىڭ پوش-پوش دېگەن ئاۋازلىرى بۇ كۆك گۈمبەزدەك پەلەك-ئاسمانغا تاقاشتى.

خوجاملار ئاخىرى تېۋىلغۇ دېگەن يەردە قونۇپ، ئەتىسى ئۇششاق-تالغا بارسا، كاپىرلارنىڭ نىجىس تەنلىرى توپ-توپ، دۆۋە-دۆۋە بولۇپ ياتقان ئىكەن. ئۆلۈكلەرنىڭ كۆپلۈگىدىن يولدىن ئۆتكىلى بولمايتتى. يولنىڭ بىر تەرىپى تاغ ئېتىگى، يەنە بىر تەرىپى دەريا لېۋى ئىكەن. ھاشار ۋە مەدىكارلار ئارقىلىق كاپىرلارنىڭ نىجىس تەنلىرىنى ھەر تەرەپكە تارتىپ، يوللارنى ئېچىپ ئۆتتى. بۇ دەشت-بايا‌ۋاندىكى ئۆلۈكلەر خۇددى دېخان ئەشرەپلەرنىڭ ئېتىزدىن ئورۇپ ئالغان بۇغداي ئەنجۈسىدەك، ھەتتا قاراساي تاشلىرىدەك قۇرۇپ، چىرىپ كەتكەن ئىكەن. خىتايلار ئىككىنچى قېتىم كەلگىچە بۇ ئۆلۈك-لەرنىڭ سۆڭەكلىرى يول ئۈستىدە قۇرۇپ ياتقان ئىدى، ھاۋانىڭ ئىسسىق تەپتىدىن بۇ ئۆلۈكلەرنىڭ بەزىسى باش ئۈرۈپ چوقۇنغان-دەك، بىرقانچىسى "چەنكەن" بولۇپ ئالدىغا ئېگىشكەندەك ۋە بەزىلىرى سوراقچىلارنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغاندەك بولۇپ قالغان ئىكەن. كېيىنچە ھەرقانداق مۆمىن مۇسۇلمان ۋە سودىگەر ئەشرەپلەر بۇ يولدىن ئۆتكەن چاغدا، كاپىرلارنىڭ ئۈستىخانلىرى خۇددى تاش توخاق-تەك، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىغا پۇتلىشىپ تۇرىدىكەن. شۇڭلاشقا يولدىن ئۆتكەنلەر ھامان تەھسىن ۋە ئاپىرىن ئوقۇپ، خوجاملارغا ۋە غازات قىلغان ئەرلەرنىڭ ھىممەت ۋە شىجائەتلىرىگە دۇئا پاتىھە قىلىپ ئۆتىدىكەن.

كېيىنكى كۈنلەردە خاقان لەشكەرلىرىنىڭ قەدىمى بۇ يەرگە يەتكەندە، چوڭ گۈمبەزلەرنى ياستىپ، بۇ ئۈستىخانلارنى جۇغلاپ

گۈمبەزنىڭ ئىچىگە سولاپ، ئاغزىنى مەھكەم ئەتكەن ئىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئاتالىق غازى ئىسھاق خوجامنى كۈچاردىن ئېلىپ كېلىپ يارکەنتكە ئەۋەتىپ، مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا تاپشۇرۇپ، كۈنلۈك تەمىناتىغا بىر قىزىل تىللا، ھەر جۈمەدە بىر قېتىم مۇناسىپ تون، ھەر يىلدا ئىككى مىڭ چارەك غەللە ئاشلىق قاتارلىق تەمىنات-ۆەزىپە بەلگىلەپ، قولغا ئالى مۇبارەكنامە بېرىپ، مېھرىۋانلىق قىلغان ئىكەن. مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئاتالىق غازى كېيىنچە ئۇرۇمچى، تۇرپان تۈگىنلىرىغا دەشنەم بېرىشنى مەقسەت قىلىپ تۇرپانغا بارغاندا، ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ ئەمەلدار، سەركارلىرى بۇ نۇسرەت نەمۇنىلارغا ھەر جەھەتتىن يارەم بېرىش لازىملىغى بولۇپ، مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇل ئاتالىق غازىغا ئىلتىماس قىلىپ "ئۆزلىرىنىڭ مەرھىمەتلىرى بويىچە نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان ئىسھاق تۆرەگە تەيىنلەنگەن تەمىنات-ۆەزىپىنى بېرىپ تۇردۇم. ئەمدى ھازىرقى خىزمەتلەرنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، بەلگىلەنگەن تەمىناتنىڭ يېرىمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بۇنى زەپەر نەمۇنە قوشۇنلارنىڭ تەمىناتىغا بەرسەم، چۈنكى، يارکەنت ئىچى ئەرزانچىلىق، تەمىناتنىڭ يېرىمى ئۆزىگە يېتىدۇ" دەپتۇ. جانابى ئاتالىق غازى شاغاۋۇلنىڭ مۇددىئاسىنى بىلىپ، رەنجىپ ئاچچىغلاپ قايتا خىتاپ قىلىپ، خۇش پۇراقلىق ئالى ئىنايەتنامە ۋەئەنبەرنامە بېرىپ، مېھرىۋانلىق كۆرسىتىپ، "مەن ئۆزەمنىڭ ناھايىتى بېخىل ۋە پەسكەشلىگىمدىن ئىسھاق تۆرەگە ئاز تەمىنات تەيىنلىگەن ئىكەنمەن. شۇڭلاشقا، بۇ ئالى نىشان-بۇيرۇقنى كۆرگەندىن كېيىن، بۇرۇنقى تەيىنلەنگەن تەمىناتنى ئىككى ھەسسە قىلىپ بېرىپ، ئالى دۆلىتىمىز ئۈچۈن ئۈنىڭ دۇئاسىنى ئالغايسىز. ئەگەر ئىسھاق تۆرەنىڭ

ئۇششاقتالدا قىلغان جەڭ-غازاتلىرىنى ۋە كاپىرلارنىڭ ئۇستىخان-لىرىنى ئۆز كۆزىڭىز بىلەن ئوچۇق كۆرسىڭىز ھەم مېنىڭ ئورنۇمدا سىز بولۇپ ئىش باشقۇرغان بولسىڭىز ئىدى، ئىسھاق تۆرەنىڭ داستىخىنىغا پۇتۇن يارکەنتىنى ئۆز تەۋەسى بىلەن ئىنئام قىلىپ بەرگەن بولار ئىدىڭىز-ئەلۋەتتە" دەپ چوڭ ئىنساپ ۋە دىيانەتلەر بىلەن ئىسھاق تۆرەگە تەھسىن ۋە ئاپىرىنلارنى ئوقۇپ، ئالى ئىنايەت-نامە بېرىپتۇ. دىيانەتكار ۋە ئىنساپ شوئار ئاتالىق غازىنىڭ بۇ قۇۋۋەت ئىلھام سۆزلىرى بولسا، ئىسھاق تۆرەمنىڭ شجائەتلىك ۋە جەسۇرلۇق شەنىگە نەق گۈۋادۇر.

ئەلقىسسە، ئىسھاق تۆرەم باشچىلىغىدىكى ھەممە نۇسرەتچى ئەسكەرلەر پىلىتىر ۋە قوش ئات قوشۇپ تەييارلاپ، ئوت-بوغۇز، نان-توقاچ ۋە تالقانلارنى راسلاپ، ئۇششاقتالىدىن مەقسەت تەرەپكە راۋان بولدى. شۇ كۈن دۆڭ دېگەن جايدا قوندى. ئاندىن يۇرۇپ قارا قېرىن دېگەن جايدا ياتتى. ئاندىن ئۆتۈپ كۈمۈش ئۆتىگىدە كېچىلدى. بۇ جايلار بولسا ئوت-خەشەك ياكى سۇ ھەتتا چىش كولايدىغان ياغاچمۇ تېپىلمايدىغان يەرلەر ئىكەن. لېكىن كۈمۈش ئۆتىگىدە ئازراق سۇ بولۇپ، جېنىدىن قېينالغان يىگىرمە ياكى ئوتتۇز كىشى بالا-چاقىلىرى بىلەن تۇرمۇش كەچۈرسە بولىدىغان بىر جاي ئىكەن. ئۇلار بۇ يەردىن ئۇزۇمەدۆڭ دېگەن جايغا باردى. ئاندىن ئايغىر-بۇلاقتا يەتتى. بۇ يەردىمۇ نۆۋەت بىلەن ئات سۇغىرغىچىلىك ئازراق سۇيى بار ئىكەن. بۇ يەردىن ئۆتۈپ سۇ بەشى، توخسۇنغا باردى. توخسۇن خېلى كاتتا يۇرت ئىكەن ۋە بازار ۋەيشاڭ-لىرى بار ئىكەن. بۇ جايدىن ئۆتسە تۇرپانغا بارىدىكەن. خوجامىلار شۇنداق قىلىپ، تۇرپان تەۋەسىگە كەلدى. بۇ نۇسرەتلىك ئەسكەر

يېتىپ بارغىچە، بۇ جايدا ئىستىقامەت قىلىپ تۇرغان سايرام خوجىلىرىدىن مەسۇمخان خوجام دەپ بىر سەيىد ئادەم، تۇرپانلىق قاسىم چاڭگا، ۋايىت خەلىپە، زايىت خەلىپە، ھاجى باقى خەلىپە دېگەن ئادەملەر بىلەن جامائەت پەيدا قىلىپ، تۇرپان سەھرالىرىدىكى چېرىك، مەيمەيچى، خۇيجا قاتارلىق خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، تۇرپان شەھرىدىكى خىتايلار بىلەن تۇتۇشۇپ غەلبە قىلغان ۋە خىتايلار شەھەرگە كىرىپ دەرۋازىلىرىنى مەھكەم قىلىپ سولاقتا تۇرغان ئىكەن، تۇرپانغا قاراشلىق ئون توققۇز يەردىكى بازار ۋەيشاڭلاردا مەيمەيچى، خۇيجا يەنى دىخان خىتايلار ناھايىتى نۇرغۇن ئىكەن. بۇلار ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى نارسىدە بالىلىرىنچە يوق قىلىپ، ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ ۋەيران قىلىپ تۇرۇپتىكەن. بەزى بازارلاردا يەتتە-سەككىز مىڭ، بەزى بازارلاردا ئىككى-ئۈچ مىڭدىن خىتاي بار ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى نابۇت قىلىپ، شەھەر ئىچىدىكى خىتايلارغا قاراپ تۇرغان بىر پەيتتە، ئىسھاق خوجام غەلىبىچى ئەسكەرلىرى بىلەن يېتىپ كېلىپ، شەھەرنىڭ يېنىغا چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكتى. ھەر تەرەپكە قاراۋۇلچى، ئىراۋۇلچىلارنى قويۇپ، جەڭگە ھازىرلىق قىلدى. شەھەر بولسا مۇستەھكەم، خىتايلىرى كۆپ ئىكەن. ئىككى كۈننىڭ بىرىدە زەمبىرەك، قورال-ياراقلىرىنى ئېلىپ چىقىپ ئۇرۇشۇپ، باراۋەرلىك قىلالماي، يەنە شەھىرىگە كىرىپ كېتىدىكەن. بۇ ئارىدا نۇرغۇن كاپىرلار يوق بولدى. مۇسۇلمانلار دىنمۇ شاھادەت شەرىتىنى ئىچكەنلەر بار ئىدى. شەھەر پەتھى بولمىدى. ئاقىۋەت خوجاملار نەچچە يەرگە شىبەلەرنى تەييارلاپ، باتۇر، پالۋانلار بۇنىڭ ئۈستىگە چىقىپ، شەھەر ئىچىدىكى كاپىرلارنىڭ بېشىنى چىقارغىلى قويمىدى. كاپىرلارنىڭ ئوقى تامغا تېگەتتى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئوقى بولسا ھەرگىز زايا

كەتمەي كاپىرغا تېگەتتى.

بۇچاغدا ئۇرۇمچىدىكى سودا لويە[159] ۋە داۋۇت[160] خەلىپىلەردىن ئەلچى كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئۇرۇمچى ۋەيشاڭلىرىنى ئېلىپ، خىتايلارنى شەھەرگە قامال قىلغانلىغىنى خەۋەر قىلىدى ۋە "بىزگە يار-مەدەت بېرىپ، خوجاملاردىن بىرىنى باش قىلىپ لەشكەرئەۋەتسىكىزلەر" دېگەن ئەرزىنى سۇندى. ئىسھاق خوجام باھاۋۇددىن خوجامنى باش قىلىپ، بىر مىڭ لەشكەر، مەسۇمخان خوجامغا بىر مىڭ لەشكەر، ۋايىت خەلىپە، زايىت خەلىپە ۋە تۇڭگانلاردىن نۇراخۇن، ئەلى خەلىپە قاتارلىقلارنىڭ ھەر بىرىگە يەتتە، سەككىز يۈز لەشكەر تاپشۇرۇپ، ئۇدۇل ئۇرۇمچىگە ماڭدۇردى، ئۇلارنىڭ كەينىدىن يەنە رەھىمەت باھادۇر، ھاجى باقى خەلىپىلەرگە مىڭ ئادەم بېرىپ يولغا سالدى. بۇلار ئۇرۇمچىگە بېرىپ جەڭ-غازاتلارنى قىلىپ، بىرنەچچە كۈندىن كېيىن شەھەرنى پەتھى قىلدى. ئوتتۇز مىڭدىن زىيادىرەك كاپىر يوق بولدى. ئاندىن جىمىسارنى ئالدى ۋە ئالتە مىڭچەسىنى نابۇت قىلدى. ئاندىن گۇچۇڭزىغا باردى. لېكىن، گۇچۇڭزىنىڭ شەھىرى ناھايىتى كاتتا ۋە ھەممىسىلا خىتاي بولۇپ، بۇ يەردە پەقەت مۇسۇلمان يوق ئىكەن. گۇچۇڭزا دېگەن سۆز خىتاي تىلىدا "ئىتنىڭ قۇرۇتى" يەنى "ھىساۋى يوق" دېگەن سۆز بولىدىكەن. ۋەيشاڭ بازارلىرىمۇ ناھايىتى كاتتا ۋە زور بولۇپ، ئۇزۇنلۇغى ئۈچ پوتەي، ھەتتا تۆت پوتەي كېلىدىكەن دەپ نەقىل قىلىشىدۇ. بۇنىڭغا قاراشلىق يەنە بىرقانچە جايدا بازارلىرى بار ئىكەن. ھەممىسى بولۇپ تەخمىنەن ئىككى يۈز ئائىلىدىن ئارتۇق[161] ئادەم ياشايدىكەن. غازاتچىلار بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ قىرىپ تاشلىدى. لېكىن بەزىلىرى تاغ، جەزىرىلەرگە قېچىپ جانلىرىنى قوتقازدى.

غازاتچىلار بۇ جايدىن ئۆتۈپ سىنتەنگە باردى. بۇ يەردىمۇ ئون بەش مىڭنى يوق قىلدى، ئاندىن يۇرۇپ فۇكانغا (فۇكاكغا ـ ت) باردى. بۇ يەردىمۇ ئون مىڭ ئادەم يوق بولدى. ئاندىن ئۆتۈپ جىسىمكوغا باردى. سەككىز مىڭچە ئادەم نابۇت بولدى. ئاندىن ئۆتۈپ قاراباسۇنغا باردى. ئون مىڭدىن تولاراق ئادەم يوق بولدى. ئاندىن ماناسقا باردى، كۆپ ئۇرۇش بولدى، ئەللىك مىڭچە ئادەم يوق بولدى. ئاندىن ئۆتۈپ جىڭخوغا باردى، يىگىرمە مىڭدىن تولاراغى يوق بولدى. بۇ يەردە ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇشلار بولدى. خۇداۋەندەـ كېرىم ئۆز مەرھىمىتى بىلەن ئاسانلىق ئاتا قىلدى. بىرنەچچە خەلىپە، باتۇرلار مال غەنىمەتـ ئولجىغا ئىگە بولدى. بۇ چاغدا سوغاق شىددىتى ۋە قارـ شۇنىڭدەك ھەشتى ناھايىتى قاتتىق بولدى. غازاتـ چىلار نائىلاج تۇرپانغا يېنىپ چۈشتى، ئىككى ئاي ئىچىدە مەركۇر بازار ۋە شەھەرلەرنى سەرەنجام قىلىپ، ھەممە جايىنى ۋەيران قىلىپ، قاغاـ قوزغۇنلارغا ئۇۋا، دىۋەـ پەرىلەرگە جايـ ماكان قىلدى.

بۇ كۈنلەردە ئىسھاق خوجام ئايدىن خوجامنى باش قىلىپ، ھەسەن قاسىم باھادۇر، تۇڭگانى خوخەلىپە، ھىدايەت خەلىپە، مۇسا مىڭ بېگى قەشقەرلىق مۇسا خەلىپە، قۇربان خەلىپە، كۇچارلىق توختى مۇھەممەت خەلىپە، شەھيارلىق موللا ئوسمان شەيخ باھادۇر، يولداش مىرزا، ئىدرىس خەلىپە، ئاقسۇلۇق ھوشۇر خەلىپىلەرنىڭ ھەر بىرىگە يەتتەـ سەككىز يۈز، ئەقەللى تۆت ـ بەش يۈزدىن لەشكەر تەينىلەپ، ئوق ـ دورا ۋە قورال ـ ياراقلار بىلەن ئون ئىككى مىڭ ئەسكەرنى مورخۇ تەرەپكە ئەۋەتتى. بۇلار چوڭ يول بىلەن يۇرۇپ، بەش مەنزىلدە چىقتىم دىگەن بازارلىق ئۆتەڭگە بېرىپ، ئاندىن چوڭ

يولنى تاشلاپ سول قولغا قاراپ، تاغنىڭ ئىچى بىلەن داۋاندىن ئۆتۈپ تاز بولاق دىگەن يەرگە باردى، ئاندىن ئۆتۈپ يەسانگە چەنزە دىگەن جايغا باردى. بۇ كاتتا بازارلىق ۋەيشاڭ ئىكەن. خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ئون مىڭچە ئادەمنى نابۇت قىلدى. ئاندىن يۈرۈپ يەبا چەنزەگە باردى. ئون ئىككى مىڭغا يېقىن ئادەم يوق بولدى. ئاندىن تاللىق بىلەن ئۆتۈپ مورخۇغا باردى. بۇ جايدا كۆپ سوقۇش بولدى. بۇ سېپىلى يوق چوڭ بازارلىق بىر جاي ئىكەن. خىتايلىرى كۆپ ۋە ھەممىسىلا باتۇر ـ غەيرەتلىك ئىكەن. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يوق بولدى. ئاز قىسمى مۇسۇلماندارچىلىققا مۇيەسسەر بولۇپ، ئامانلىق دۆلتىگە ئىگە بولدى. ئاندىن ئۆتۈپ دۇڭچىنغا باردى. بۇ يەرنىڭ سېپىلى مۇستەھكەم، خىتايلىرى كۆپ ئىكەن، ناھايىتى قاتتىق جەڭ ـ مۇھاربىلەر بولۇپ، قىرىق مىڭغا يېقىن دىنسىز مۇشرىك يوق بولدى. لېكىن، كاپىرلارنىڭ كۆپلۈگىدىن بۇ يەر زادى پەتھى بولمىدى. ئاقۇۋەت كاپىرلار غەلىبە قازاندى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قار ـ شۇرغان چىقىپ قاتتىق جۇدۇن بولۇپ، لەشكەرلەر بۇنىڭغا تاقەت قىلالماي تۇرپانغا يېنىپ چۈشتى.

بۇرۇنقى زامانلاردا فەغفۇرچىنى بۇ يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ، ھەتتا پۈتۈن موغۇلستان مەملىكىتىگە ئىگە بولغان چاغدا، بۇ يەتتە شەھەردىكى قەدىمقى مۇسۇلمان خانلىرى، يەنى چىنگىز قائان ئەۋلاتلىرىدىن بولغان موغۇل خانلىرى ۋە ئۇنىڭدىنمۇ بۇرۇنقى بۇغرا خانلار زامانىدىن نەمۇنە قالغان ساۋۇت ـ ئولپاق، دەۋۇلغا ـ قالپاق، نەيزە، قىلىچ، ئوقيا، ساغداق ۋە ئىچىگە پولات سالغان مەشتۇت چاپانلار ۋە تۆمۈر زىرەد نىمچە تونلار، مىلتىق، گۈرزە، ئايپالتا، نەيزە قاتارلىق قورال ـ جابدۇقلارنى مۇسۇلمانلارنىڭ قولىدىن

تارتۇبلىپ، ھەممىسىنى دۈڭجىن شەھىرىدە ساقلىغان ئىكەن، ھەتتا خاقانى چىن بۇ غەزىنىدىن جابدۇقلارنىڭ باراۋىرىدە، بەلكى بۇنىڭ دىنمۇ كۆپ جابدۇقىنى ئېلىپ كېلىپ، دۈڭجىن شەھىرىدە غەزنە قۇرۇپ، چېرىكلىرى بىلەن ساقلىغان ئىكەن، كېيىن دۈڭجىن شەھىرى پەتىھى بولغاندىن كېيىن، بۇ يەردە ساقلانغان ھەر خىل ۋە ھەر رەڭدىكى قورال ۋە جابدۇق بۇيۇملارنى، پارچە تۆمۈرلەرنى بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ھەممە كىراكەشلىرى يەتتە يىلغىچە توشۇپ بولالماپتۇ. ئۇنىڭغىچە خاقانى چىن ئەھلى يېتىپ كېلىپ بۇ بۇيۇملارغا ئىگە بولدى.

بۇ چاغدا تۇرپان شەھىرى تېخى پەتھى بولمىغان ئىدى، ئارىلىقتا بىرمۇنچە ۋەقە بولۇپ ئۆتتى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ بىرى بولسا، بۇرۇن بۇگۇردە قالغان سۇمۇللا دېگەن تۇڭگانى خوجامىلارنىڭ كەينىدىن يېتىپ كېلىپ، تۇرپاننىڭ ئېلىنمىغانلىغىنى كۆرۈپ "تۇرپاننى پەتھى قىلمىغىچە ھېچ نەرسە يىمەيمەن" دەپ ئەھدى ئىمان قىلىپ، قەسەم ئىچتى ھەم ئادەملىرىنى باشلاپ شەھەرگە چاپتى. بارغانلىرىچە خىتايلارنى قوغلاپ شەھەرگە كىرىپ قالدى، نەچچە كاپىرنى ئۆلتۈرۈپ، كاپىرلارنىڭ بېشىنى ، پۇت-قوللىرىنى، ھەتتا ھەممە ئەزاسىنى سېپىلىنىڭ تېشىغا تاشلاپ، ناھايىتى چوڭ قەھرىمانلىق كۆرسەتتى. بۇ پەيتتە ئۇنىڭ ئۆزىگە بىر ئەجەل ئوقى كېلىپ تەگدى، جېنىنى جان ئالغۇچى ئەرۋاھقا تاپشۇردى. كاپىرلار بۇنىڭ كېيىم-كېچەكلىرىنى سالدۇرغاندا، يانچۇغىدىن بىر مۆھۈرى چىقتى. بۇنى غازاتچىلارنىڭ چوڭ باشلىغى ئىكەن دەپ، ئۇنى ئوتتا پىشۇرۇپ كاۋاپ قىلىپ يەپ كەتتى. چۈنكى، شۇ يىلى باھاردا ئۇلار ساڭدىكى ئاشلىغىنى پۇقرالارغا ئۆتنە بەرگەن ئىدى. ئەمدى ئۇلارنىڭ

ئاشلىغى تامامەن تۇگەپ كېتىپ، ئىت، ئېشەك، مۇشۇكلەرگىچە، ھەتتا قېرىلىرىدىن-ياشلىرىغىچە ئۆلتۈرۈپ يەپ، تاقىتى تاق بولغان ئىدى. شەھەر پەتىي بولماي سەكسىز ئايدىن ئاشتى، بۇ چاغدا خوجاملار بول ئېرىق تەرەپنى توسىغان لەشكەرلىرىنى يانداۋرۇپ كېلىپ، "ئەمدى خىتايلار بىجىن تەرەپكە كەتسۇن، شەھەرنى بىكار قىلسۇن، بىز يول بېرىمىز" دەپ ئېلان قىلدى. بۇنى ئاڭلىغان ھەممە خىتاي شەھەردىن چىقىپ بول ئېرىقىغا بارغاندا، چاپ-چاپ قىلىپ ھەممىنى قىردى. تىغ سىياسەتتىن ئاشقانلىرىنى بولسا ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ خىزمىتىگە سالدى. شەھەر ئىچىدىكى قورال-ياراق، توپ-زەمبىرەك قاتارلىق پادىشالىق ئىشلىرىغا كېرەكلىك جابدۇق ۋە سايمانلارنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، مۇسۇلمانلار شات خاندان، كاپىر مۇناپىقلار غەم بىلەن ھەيران ۋە سەرگەردان بولدى. شۇنداق قىلىپ، تۇرپان شەھىرىدىكى مەنسەپدار، چېرىك، مەيمەيچى، خويجا ۋە ئون توققۇز ۋەيشاڭدىكى خىتايلار بولۇپ جەمئى بىر يۈز ئەللىك مىڭدىن ئارتۇق كاپىر نابۇت بولدى. مۇسۇلمانلاردىن تۆت يۈزچە كىشى شاھادەتلىككە يەتتى. ئومۇمەن بۇ يەتتە، سەككىز ئاي ئىچىدە تۇرپاندىن باشقا بۇ تەرەپ ئۇرۇمچى، ئۇ تەرەپ مورخۇ ۋە دۇڭجىندىن بولۇپ جەمئى بەش يېرىم لەكدىن (بىرلەك 50 مىڭ ــ ت) ئارتۇق كاپىر مۇشرىك ھالاكەتكە يەتكەندۇر، بەلكى بۇنىڭدىنمۇ كۆپتۇر. بۇنىڭ ئېنىق ھىساۋىنى ئۇ ئالەمۇل غەيىپ ۋەشىھادەت ئالالادىن باشقا بىرەر ئەھدى ئىنسانىنىڭ ئەقىل ئىدرىگى ۋە پىكىر تەسەۋۋۇرى ئېنىق ئويلاپ ھىساپلاپ تەكتىگە يېتەلمەيدۇ ــ خۇدانىڭ ئۆزى ھەددىدىن بەك بىلىدۇ.

ئەمدى بۇ قەلەمنىڭ خۇش يۈرۈشى ۋە خۇش تىزگىنىنى ۋە

چۇلۇۋرىنى سەل-پەل مۇبالىغە تەرەپكە مايىل قىلىپ، بۇ سۆزلەرنىڭ تەپسىلىنى بايان قىلىشقا جۇرئەت قىلساق، ئوقۇغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا مالالىق يېتەمدىكىن دەپ، ئۆتكەن ۋەقەلەرنىڭ مىڭدىن يۇزىنى، يۇزىدىن ئوننى ۋە ئوندىن بىرنى ئىلغاپ قىسقارتىپ تالىلاپ، بۇ ۋاراق سەھىپىسىگە ئورناتتىم. گەپنىڭ قىسقىسى، بۇ موغۇلىستان يۇرتىغا كاپىرلىقنىڭ قاراسىياھى تارقىلىپ، ھەممىنى قاراڭغۇ ۋە زۇلمەتتە تۇتقان ئىدى. كېيىنچە شەمشەر ۋە خەنجەرنىڭ ئاپىتاپ روشەن تاشلىرى بۇ دىيارغا يېڭىۋاشتىن روشەنلىك بېغىشلىدى. ئىلاھىم مۇسۇلمانلارغا پەيتھى نۇسرەت ۋە خاتىرجەملىك، كاپىرلارغا خارلىق ۋە رەنجىشلەرنى بېرىپ، بىزگە خاتىرجەملىك ئاتا قىلغايسەن. ئامىن! "تاھا" ۋە "ياسىن" سۈرىلىرىگە ھۇرمەتسىزلىك بولمىسۇن.

13

ياخشى ئەخلاقلىق سەيىد غازى خوجا ئىسھاقنىڭ مورخۇغا ئىككىنچى قېتىم لەشكەر ماڭدۇرغىنى ۋە مەقسەتكە يېتەلمەي قايتىپ كەلگىنى، قامۇل ۋالىق خانلىغىدىن[162] ئەلچى ۋە مەرغۇپ ھەدىيەلەر كەلگىنى، لۇكچىن شەھرىنىڭ ئىككىنچى قېتىم ئېلىنىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ياخشى تەبىئەتلىك يارەنلەر ۋە ياخشى نىيەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ

ساپ دللىرىغا يېتىپ روشەن ۋە ئاشكارا بولغايكى، شۇنداق نەقىل ۋە ھېكايىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئايدىن خوجامنى ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن دۇئجىن تەرىپىگە ئەۋەتكەندە، ئۇ شددەتلىك سوغاق تۇپەيلىدىن تۇرپانغا يېنىپ كەلگەن ئىدى. يەنە لەشكەر تەييارلاپ باھاۋۇددىن خوجامنى باش قىلىپ، تۇڭگانى خوخەلىپە، توختى مۇھەممەت خەلىپىلەر باشچىلىغىدىكى ئون بەش مىڭدىن ئارتۇق داڭلىق پالۋان-باتۇرنى توپ-زەمبىرەك قاتارلىق قورال-ياراقلار بىلەن ئىككىنچى قېتىم موخۇر ۋە دۇئجىن غازاتىغا يولغا سالدى. بۇلار مەنزىلمۇ-مەنزىل يۇرۇپ مورخۇغا يەتتى. بۇ ئەتراپتىكى يېزا-قىشلاقلاردا بۇرۇن تىغدىن ئېشىپ قالغان كاپىرلار يەنە جەم بولۇپ جەڭگە كىرىشتى. كاپىر ۋە مۇسۇلمان ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم زىيانغا ئۇچرىدى ۋە جەڭمۇ ناھايىتى قاتتىق بولدى. ئاقىۋەت كاپىرلار يەنە غەلبە قىلىپ، ئىسلام لەشكەرلىرى تۇرپانغا يېنىپ كەلدى. بۇ چاغدا قامۇل ۋاڭلىغىنىڭ ئاشلىغى تۇگەپ، گۇچۇڭغا ئاشلىقىقا ئەۋەتكەن سۇيۇرگە بېك دىگەننى ئەلچىلىك ھارۋا ۋە يۇز تۆگىسى بىلەن يولدىن تۇتۇپ ئېلىپ كەلدى. خوجا ئىسھاق خوجام بۇلارنى سوراق قىلىپ كۇچارغا ماڭدۇردى. راشىدىن خان خوجام سۇيۇرگە بېككە ناھايىتى تولا ئىلتىپاتلارنى قىلدى. سۇيۇرگە بېك بولسا قامۇلنى مەن ئېلىپ بەرسەم دەپ ۋەدە-ۋەئىيەتلەرنى قىلدى. شۇڭلاشقا، ئۇ ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا قايتۇرۇلدى. ئاڭغىچە قامۇلنىڭ بىر ئەلەمى بىرقانچە ئادەمنى ھەمرا قىلىپ، ۋاڭلىقنىڭ ئەۋەتكەن سوغا-سالاملىرىنى ئېلىپ كەلدى. بۇ ئەلچىلەر ئېلىپ كەلگەن سوغا-سالاملارنىڭ ئىچىدە ھەر خىل ۋە ھەر تۈرلۈك قىممەت باھا ۋە ياخشى بۇيۇملار بار ئىدى. بولۇپمۇ بۇ بۇيۇملارنىڭ ئىچىدە،

جاهانگىرخان تۆرەم خىتايلارنىڭ قولىغا چۈشكەنىدە ئۆزى كىيگەن بىر زەررە داۋۇدى تون بار ئىدى (داۋۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ تونىغا ئوخشاش تون ــ ت) بۇ تونىنىڭ ئىككى مۇرىسى، ئىككى جەينىگى، كۆكرىگى ۋە ئىككى تىزىغا خۇددى چىننىڭ ئاغزىدەك دۇگۈلەك ئالتۇن قۇببە بېكىتىلگەن ئىدى. بۇنىڭ ئۈستىگە "ئىننايە-تەھنا" (قورئاندىكى "غەلىبە" سۈرىسى ــ ت) سۈرىسى ئالتۇن سۈيى بىلەن يېزىلغان ئىدى. بۇ قۇببىلەرنىڭ ھەر بىرى جاھان ئاپتۇندەك پالىلداپ تۇراتتى. بۇ بۇيۇملارنىڭ ئىچىدە يەنە جاھانگىر خان تۆرەمىنىڭ ئوقيا، ساغداقلىرى، ھەتتا ئۆزى ئىشلىتىدىغان پادىشالىق ئەينەكلىرىمۇ ئۇنىڭدىن ئارتۇق ۋە ھەممىسلا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئىدى، يەنە جاھانگىر خان تۆرەمنىڭ بىر مەپىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممە جابدۇقلىرى خۇددى يېڭى تىكىلگەندەك ۋە ئىگەر، كۆپچەكلىرىگىمۇ ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئىكەن. بۇنى تۆرەم "سىز تەۋەرۈك قىلىپ ساقلاڭ" دەپ ۋاڭ خانلىغىغا ئىلتىپات قىلىپ بەرگەن ئىكەن. ۋاڭنىمۇ بۇنى تەۋەرۈك قىلىپ غەزىنىدە ساقلىغان ئىكەن. ۋاڭ بۇ مەپە بىلەن بۇ ياراق-جابدۇغلارنى خوجاملارغا لايىق دەپ، خان خوجامنىڭ دارسەلتەنەتىگە ماڭدۇرغان ئىكەن. ئەلچىلەر بۇ سوغا-سالاملارنى ئېلىپ ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا كەلدى. خوجام ئۇلارنى بۇ يەردە ئۈچ-تۆت كۈن ئارام ئالدۇرۇپ، ھەممە سوغا-سالام تارتۇغى بىلەن يەنە ئادەم قوشۇپ كۇچارغا ماڭدۇردى. بۇ ئەلچىلەر كۇچارغا كېلىپ، ھەممە سوغا-سالام ۋە تەۋەرۈك تارتۇغىنى خان خوجامنىڭ مۇبارەك ئالى مەنزۇر-نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ ۋە ئۇنىڭ قوبۇل شەرەپلىرىگە ئېرىشتى. خان خوجام ئەلچىلەرنى بىرقانچە كۈن دەم ئالدۇرۇپ، ۋاڭ خانلىغىغا ئالتۇن

تالالىق سەللە، كىمخاپ تون، شاپ-خەنجەر ۋە ئالىي يارلىقلارنى مەرھەمەت قىلىپ، ئەلەم ئاخۇن باشلىق ھەممە ئەلچىگە ئۆز لايىغىدا تون-كىيىم، سەللە، كۈلا ۋە خەشلەيدىغان تىللا قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلىپ قايتىشقا رۇخسەت قىلدى.

بۇ ئارىلىقتا ئىسھاق خوجام موللا تۆمۈر خەلىپە، توختام باھادۇر باشلىق ئون مۇسۇلمان ۋە ئالتە تۈكگانىنى ئەلچى قىلىپ قامۇلغا ماڭدۇرۇپ، سۈپۈرگە بىككە ھەم رۇخسەت بەردى. ئەلچىلەر قامۇلغا كېلىپ، ۋاڭلىق خانلىغى بىلەن يۈز كۆرۈشۈپ، ئەلچىلىك يوللىرىنى بەجا كەلتۈردى. لېكىن، قامۇلدىكى مەنسەپدارلارغا ۋە شەھەر ئىچى-تېشىدىكى خىتايلارغا ھېچكىم دەخلى قىلمىغان ئىدى. موللا تۆمۈر خەلىپە "قامۇلدىكى كاپىرلارنى بىز پەتھى قىلساق" دەپ ۋاڭلىق خانلىغىغا مەلۇم قىلدى. ۋاڭ خان بۇنى بىلمىگەن كىشى بولۇپ، بەش يۈز كىشىلىك قورال-ياراق، زىرە تون، ساۋۇت، ئولپاق، ملتىق، ئوق يا، ساغداق، ئەلەم، بايراق قاتارلىق جەڭگە لازىملىق نەرسىلەرنى بەردى. بۇلار ئادەم جەملەپ ئۇرۇشۇپ پەتھى قىلدى.

ئەلقىسسە، دۇڭجىندىن ئەسكەر ئىككىنچى قېتىم قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، لۇكچىننىڭ خوجا ۋە بىكزادە ئىسىللىرىدىن بولغان ئىبراھىم خان، ھېيزۇللاخان، يولباس خان، شاھ مەھرەم قاتارلىق بىرقانچە ئاكابىرى ئەشرەپلەر بىرلىشىپ، مورخۇ تەرەپتىن تۆت-بەش مىڭ خىتاينى مەخپى ئېلىپ كېلىپ بىر يەردە مەخپى توختىتىپ، ئىبراھىم خاننى خان كۆتىرىپ، دۇشمەنلىك ۋە قارشىلىق ناغرىسىنى ئاشكارا سوقتى. خوجا زايىت خەلىپە، ۋايىت خەلىپەلرنى ئۆزىگە تارتىپ يۈلەنچى ۋە مەھرەم قىلدى، ۋاڭ بېگىنىڭ بىر نەۋرىسى بار ئىكەن. ئۇنى خوجا زاھىد

خەلىپىگە تارتۇق قىلدى. زاھىت خەلىپە بۇنىڭ خوشلۇغىدا "بۇ دولانـ
لارنىڭ(163) قانچە ئېتىۋارى بولسۇن، مەن ئۇلارنى بوي سۇندۇرۇپ
بېرىمەن" دەپ ۋەدىلەرنى بېرىپ جەڭگە تەييارلانـدى. بۇ چاغدا
خوجا ئىسھاق خوجام ناسىرىددىن خوجامـنى باش قىلىپ، توختى
مۇھەممەت، موللا ئوسمان شەيخ باھادۇر، بەختىمەت خەلىپە، سايرام-
لىق مۇھەمـمەت ئەلـى خەلىپە، كاشـغەرلـىق مۇسا خەلىپە، قۇربان
خەلىپە، ئاقسۇلۇق ھىدايەت خەلىپە، نىياز خەلىپىلەر باشـلىق سەككىز
مىڭ باتۇر ۋە قەھرىمانلارنى ئۇرۇشـقا يولـغا سالـدى. ھەر ئىككى
تەرەپ ئۇرۇشقا كىرىشىپ، ئاردىدا قاتتىـق جەڭـلەر بولـدى ۋە كۆپ
ئادەم زىيانغا ئۇچرىدى. ئاقۇۋەت خوجاملار مەغلـۇپ بولۇپ تۇرپانغا
قايتتى.

لېكىن، لۇكچىنلـىك خوجـلار بولـسا كۇچارلـىق بۇ خوجـلارنى
تۇتۇپ ئالساق، يۇرتـلارنى ئۆزىـمىز سورىـساق، ئەگەر ئىچكرىـدىن
خىتايلار چىقـىپ قالـسا، بىز بۇ خوجـلارنى ئۇلارغا تارتۇق قىلىپ
مەنسەپ تاپساق دېگەن خام خىياللارنى ئويـلاپ، بىھۇدە مۇشەققەت-
لەرنى تارتىپ، مۇسۇلـمانـلارنىڭ خۇن-قانـلىرىـغا زامـىن بولدى.
بۇ چاغدا لۇكچىنـدە تـۆت يۈز ئـۆيـلۇكـتىن ئارتۇق تۇڭـگانى بار
ئىدى. لۇكچىنلـىك خـوجامـلار بۇلارنىڭ ئـۆي-ماكانـلىرىـغا ئوت
قويۇپ، نارىسىدە بالـلىرىـغـچە يوق قىلـدى. بۇنى ئـۇرۇمچىدىكى
سودالويە ئاڭلاپ، غەيرەت-ھىممەتلىرى ئۆرلەپ، ئۇچ مىڭ تۇڭگانىنى
بۇ تۇڭگانىلارغا يارەمگە ئەۋەتتى. بۇ قوشمۇ-قوش شاتلىق زامانىدا،
ئەھرىيارى ئافاق سەئىد ئەئىنى سەيىد غازى خوجا ئىسھاق ئۆزى باش
بولۇپ بىرنەچچە تەڭداشـسىز باتۇر بىلەن بىللە ئىككىنچـى قېتىم
لەشكەر تارتىپ، ئون بەش مىڭ قان خوماري ئەسكەرلەرنى ھەمرا

قىلىپ لۇكچىنگە ماڭدى ۋە ئاۋات دىگەن جايغا چۈشۈپ، بۇ جايدا ئاۋاتلىق پەيدا قىلدى. بۇ چاغدا تۇرپانلىقلار ھەر ئىككى تەرەپكە ياردەم بەرمەي ئۇتتۇرىدا تىنچ تۇرغان ئىدى. لۇكچىنلىكلەر بولسا نۇرغۇن ئادەم تەيياراپ كېلىپ ئۇرۇش قىلدى. بىرقانچە قېتىم غەلىبە قىلدى ۋە بىرنەچچە قېتىم مەغلۇپ بولدى. ئاقىۋەت پەتھى زەپەر شامىلى نۇسرەت ئەسەرلىك لەشكەرلەر تەرىپىدىن نامايان بولۇپ، بۇ دۆلەت ۋە ئىقبال شاماللىرى دۈشمەنلىككە ۋەدە تۇتقانلارنى خۇددى خەس-خەشەكتەك ئۇتتۇرىدىن كۆتىرىپ ئۇچۇرۇپ، دەشت-بايابان غارىنىك ئىچىگە تىقتى. ۋايىت خەلىپە ئىشىنىك ئەكسىگە قاراپ ماڭغانلىغىنى بىلىپ، لۇكچىنلىك خوجاملارنىك كاتتىلىرىدىن بىرقانچىنى باغلاپ تۇتۇپ كېلىپ خوجاملارغا كۆرۈنۈش بەردى. خوجاملار ئۇنىڭغا ئەپۇ قەلىمىنى سۇرۇپ گۇناھىدىن ئۆتتى. ئاندىن شەھەر دەرۋازىلىرىنى ئېچىپ كىرىپ، نۇرغۇن ئادەمنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى، شەھەر ۋە سەھرالارنى تالان-تاراج قىلدى ۋە ئۇلارنىك كاتتىلىرىدىن بىرقانچىسىنى سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى ياكى دارغا ئاستى. بۇلارنىك بەزىلىرى قامۇل ياكى بالەكۆل (باركۆل — ت) قاتارلىق جايلارغا قېچىپ جېنىنى جايلىدى. قىسقىسى، ئۇلار لۇكچىن ئىشلىرىنى سەرەنجام قىلىپ خاتىرجەم بولۇپ، لۇكچىنلىك ھاشىر تاجى بېكنى لۇكچىنگە ھاكىم قىلدى. تۇرپانغا قاسىم چاڭگانى ھاكىم قىلدى ۋە ئۆزى مازارى ماشايىخلارنى زىيارەت قىلىپ، خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ، نەزىر-سەدىقە ۋە خەيرىيەتلەرنى بېرىپ، شۈكرى سانالارنى قىلىپ، دۇئا ۋە ئىلتىجالار بىلەن تۇرغان كۈنلەردە، تەكلىپ قىلىپ قامۇلدىن كىشى كەلدى. ئىسھاق خوجام قامۇلغا ئاتلىنىشقا قارار قىلدى.

14

شەھرىيارى ئافاق ئەئنى سەيىد غازى خوجا ئىسھاق قامۇلغا ماڭغىنى ۋە بىجىن تەۋەسىگە ئات سۇرگىنى، چۇن ۋاڭ خان ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ قامۇلنىڭ بوي سۇنغىنى ھەم ۋاقتىسىز ۋە ئۇرۇنسىز يارلىق پەرمانلىرى ھۆكۈمى بويىچە قايتىپ كەلگەنـ لىگى ۋەقەلىرى بايانى

كونا يارەن، سەمەرقەنىدىكى دوستلارنىڭ زېھنى ۋە ئەقىللىرىدىن يوشۇرۇن ۋە مەخپى قالمىغايكى، بۇنداق بىر نەقىل ۋە ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئىككىنچى يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 1865ـ يىلى 6ـ ئاينىڭ 13ـ كۈنى ـــ ت) دىكى بىر ئۇلۇغ دەۋران ۋە ياخشى ۋاقىتـ زامانىدا، ياخشى ئەخلاقلىق سەيىد غازى خوجا ئىسھاق ئەسكەر، ئەلەم، بايراق ۋە قورالـ ياراق، كاناي ـ سۇناي، داقاـ دۇمباقلارنى ئېلىپ، بۇلارغا شادىـ خورام ۋە بەغەم ئۆزى باش بولۇپ، نۇسرەتلىك ئون ئالتە مىڭ لەشكەر بىلەن قامۇلنى ئېلىش مەقسىدىگە قەدەم قويىدى. بۇ چاغدا قامۇلغا بۇرۇن بارغان مولـلا تۆمۇر خەلىپە باشلىق ئادەملەر قامۇلدىكى خىتايلارنى تازىلاپ، خوجاملارنىڭ قەدەم تەشرىپ قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان ئىدى.

قامۇل بولسا تۇرپاندىن ئون ئىككى مەنزىل يول ئىكەن. بۇ يوللار ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، ئوتـ بوغۇز، ئاشـ تاماق تېپىلمايدىكەن.

خوجاملار مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ قامۇلغا بەش مەنزىل قالغاندا، ۋاڭ خانلىغىدىن نەچچە ھارۋا ۋە تۆگىدە كەڭرى چۈشكۈن، قونالغۇ، قوي، ئوت-بوغۇز، نان-توقاچ ۋە يەل-يىمىشلەر يېتىپ كەلدى. بۇنىڭ كەينىدىن ۋاڭ خانلىقىمۇ كېلىپ خوجاملار بىلەن يۈز كۆرۈشۈش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولدى. ھەممە ئەسكەرلەرگە نان-توقاچ، چاي ۋە ئاشلارنى تارتىپ ھال سورىدى. ئاندىن ئۇلارغا ناھايىتى مول سوغا-سالاملارنى بەردى. بۇ سوغا-سالاملارنىڭ ئىچىدە تۆت يۈز يامبۇ، سەككىز مىڭ ئاختا ئات بار ئىدى. بەرگەن قويلارنىڭ بولسا ھىساۋى يوق ئىدى. باشقا سوغا-سالاملارنىڭ قانداق ۋە قانچىلىك ئىكەنلىگىنى پەقەت مۇشۇنىڭدىن قىياس قىلىپ بىلگەيسىلەر. سوغا-سالاملار ۋە زىياپەت-مېھماندارلىق ئاياقلاشقاندىن كېيىن ۋاڭ خان ئالدى بىلەن ياندى ۋە يول باشلاشقا ئادەم تەييارلىدى، جانابى خوجام يۇلتۇزدەك نۇسرەتلىك ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ شەھەرگە يېقىنلاشقاندا، ۋاڭ يەنە ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، چوڭ بىر ئالى ئوردىغا چۈشۈردى. باشقا خەلىپە، باتۇرلارغىمۇ ئۆزلايىغىدا ۋە ئۆز دەرىجىسى بويىچە ئورۇن ھازىرلىدى. ھەممىسى ئورۇنلىشىپ سەرەنجام بولغاندىن كېيىن، يەنە ئالاھىدە سوغا-سالاملارنى تارتۇق قىلدى. بۇ سوغا-سالاملارنىڭ ئىچىدە سەككىز مىڭ يامبۇ، سەككىز مىڭ ئاختا ئات، قورال-ياراق سايمانلىرى، تۈرمۇش بۇيۇملىرى، چىرايلىق كىمخاپ قاتارلىق ناھايىتى كەڭرى نەرسە-كېرەكلەر بار ئىدى، خەلىپە ۋە باتۇرلارغىمۇ ئۆز لايىغىدىن ئاشۇرۇپ سوغا-سالام بەردى. ھەر تۆت كۈندە تۆت كىشىگە بىر قوي، ئىككى جىڭ كۆك چاي قاتارلىق تەمىناتلارنى ئاشۇرماي ۋە كېمىتمەي بېرىپ

تۇردى. چوڭلىرىغا بۇنىڭدىن كۆپ بەردى. بۇ يەرگە بارغانلار بىز قامۇلدا ئۇچ ئاي ياكى بۇنىڭدىنمۇ كۆپ تۇردۇق، تەمىناتنى يەنىلا شۇنداق بېرىپ تۇردى. قامۇل ۋاڭلىغىنىڭ مەنسۇى چوڭ، دۇنياسى كۆپ ۋە ھىساپسىز ئىكەن. خوجامىلار مەزكۇر ئاتىلارنى ئەسكەرلەرگە تەقدىم قىلدى. لېكىن قاراپ باقساق، ھەممە ئاتلىرى قېرى بولۇپ، يىگىرمە ياشتىن كەم ئات زادى يوق ئىكەن. قويىلرىنىڭمۇ ئاغزىدا چىشى يوق ئىكەن. بىز بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىساق، ئۇلار ۋاڭ خانـ نىڭ يىلقىلىرى ناھايىتى كۆپ، سانىنمۇ بىلمەيمىز، قويىلرى بولسا ئىككى يۈز ئاتمىش قوتان، ھەر بىر قوتان قوي يەتتە يۈزدىن كەم ئەمەس، بىر مىڭ ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئەمەس. باھار پەسلى كىرگەن چاغدا، بىر بېك بىلەن ئۇچ مىرزا ئاتىلرىنى خەتلىگىلى بارىدۇ، بىر بېك بىلەن ئۇچ مىرزا قويىلرىنى خەتلىگىلى بارىدۇ. بۇلار بەش ئاي ياكى ئالتە ئايدا خەتلەپ ـ ساناپ دېرىگىنى ئېلىپ ۋاڭ خانغا مەلۇم قىلىدۇ. يايلاق ـ قىشلاقلىرىغا بىر ئايدا ئاران بارغىلى بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ قانچىلىك كۆپلۈگىنى بىز بىلمەيمىز دەپ جاۋاپ بەرگەن ئىكەن.

نەقىل، ھىكايىلەرگە قارىغاندا، سۇ يەنشەي (يۇەنشۇەي ـــ ت) [164] ۋە دايەنشەيلەر [165] ئوتتۇز مىڭ تۇڭگانى بىلەن قامۇلغا بېرىپ تالان ـ تاراج قىلماقچى بولغاندا، قامۇل ۋاڭ ئەلچى چىقىرىپ، ئوتتۇز مىڭ تۇڭگانىغا بىردىن ئاختا ئات، بىردىن يامبۇ بەرسەم، چوڭلىرىغا كۆپ بەرسەم، تالان ـ تاراج قىلمىسا دەپ تەلەپ قىلدى. تۇڭگانلار بۇنىڭغا ماقۇل دېمەي، تالان ـ تاراج قىلىپ، قامۇل ۋاڭنى شاھادەتلىككە يەتـ كۈزدى. كۆزىگە كۆرۈنگەن ۋە قولىغا چىققانلا نەرسىنى بۇلاپ ـ تالاپ، ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ ياكى ئولجا قىلىپ ياكى ئەسىرگە

ئېلىپ ئۇرۇمچىگە ھەيدەپ كەلدى.

بۇ ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى بولغان مەن ئۆزەمنىڭ كۆرگەنلىرىمگە ئاساسلانغاندا، قامۇل ۋاڭ خوتۇنىنىڭ بىر ھەمبىلى بار ئىدى. بۇ ھەمبەل تامامەن مەرۋايىت، زۇمرەت، لەلى ـ ياقۇت، يېشىل رەڭلىك ئىسسىل تاش، ئالماس قاتارلىق قىممەت باھا پاكىز تاشلارنى تىزىپ توقۇپ تەييارلانغان ئىكەن. بۇ كۇچارلىق ئاق موللا بايىنىڭ قولىغا چۈشكەن ئىكەن. ئۇ بۇنى ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ زاكاتچىنىڭ ئالدىدا مەرغىلانلىق مىر مەھمۇت بايغا ئون يەتتە يامبۇغا ساتتى. چۈنكى بۇ ئولجىغا چۈشكەن مال بولغانلىقتىن، ئەرزان سېتىلدى. قالغان ئەشيالارنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىگىنى بۇنىڭدىن بىلگەيسىلەر.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، قامۇلدا ئون بەش مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى، بۇلار "ھەممىمىز قامۇل ۋاڭ خانلىغا ئىشلەيمىز. مەيلى قىش ياكى ياز بولسۇن، خىتايلارغا بىر نەرسە بەرمەيمىز. ئەگەر خىتايلار قامۇلغا تەئەللۇق زىمىنىدىن بىر كەتمەن توپا ـ تۇپراق ئالماقچى بولسا، ۋاڭ خانلىقىنىڭ غەزىنىسىگە كۈمۈش بېرىپ ئاندىن ئالالايدۇ. قامۇل ۋاڭ خاقانى چىنىنىڭ ئۇلۇغ خانىدىن باشقا مەنسەپدارلارغا تازىم قىلىپ باش ئەگمەيدۇ. خىتاي مەنسەپدارلىرى بولسا شاڭتاڭ ۋە شاڭ يامۇن ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ يامۇنلىرىدا قىلماي، بەلكى ۋاڭ خانلىقىنىڭ ئوردىسىغا كېلىپ بېجىرىدۇ. ئون بەش ئەۋلات بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئۇزاقتىن بېرى ئۇلۇغ خان بىزنى قامۇلنىڭ زىمنى بىلەن قوشۇپ قامۇل ۋاڭغا جۇلدۇ ـ جاساق قىلىپ بەرگەن ئىكەن. شۇڭلاشقا بىز قۇل قاتارىدا ئىشلەيمىز، جۇلدۇ ـ جاساق دېگەنىنىڭ مەنىسى شۇ" دەپ، ئۆتكەن ۋەقەلەرنى بايان قىلدى. ۋاڭ خانلىق بولسا ئۇلۇغ خانغا ھەر يىلدا ئۈچ يۈز

ئاتمىش قوغۇن، توققۇز بىلەي تاش تارتۇق قىلاتتى. ئۇ بۇنىڭ ھىساۋىدا ئۇلۇغ خاندىن نۇرغۇن ئىنئام ئالاتتى. يەنى ۋاقى خانلىق ھەر يىلى ئۇلۇغ خانىنىڭ غەزىنىسىدىن يەتمىش تۆت يامبۇ، خان ئاغچا پۇچىن خانىم ئوتتۇز بەش يامبۇ ۋە بىرنەچچە توپ تاۋار-دۇردۇن ئالاتتى. قامۇل ۋاقى ئۇچ يىلدا بىر قېتىم بىجىنگە بېرىپ خانغا كۆرۈنۈش بېرەتتى. بېرىپ كەلگەن چىقىملىرىنىڭ ھەممىسىنى خانىنىڭ غەزىنىسىدىن ئالاتتى. قامۇل ۋاقى ھەر قېتىم بىجىنگە بېرىپ كەلگەندە، ئاز دېگەندىمۇ بەش يۈز يامبۇ پايدا ئېلىپ كېلەتتى دەپ ھىكايە ۋە تەرىپلەرنى قىلىشىدۇ. ۋاڭنىڭ پايدىسى بەلكى بۇلارنىڭ دېگىنىدىنمۇ ئارتۇق بولسا كېرەك.

خاقانى چىنىغا قارايدىغان مۇسۇلمانلارنىڭ ئىچىدە قامۇل ۋاڭدەك كاتتا ئۇلۇغ يوق ئىدى، ئۇنىڭ قەدىمدىن بۇيانقى قائىدە-قانۇنلىرى ۋە ئادەت-رەسمىيەتلىرى ھەتتا كامالى دۆلەتلىرى شۇنداق ۋە شۇ قەدەر ئۇلۇغ ئىدىكى، مەيلى باشقا ۋاڭ، گۇڭ قاتارلىق كاتتا مەنسەپ-دارلار بولسۇن، ياكى موللا، پازىل، ئۆلىما، ئىشان ھەزرەت ۋە ئەپەندىلەر بولسۇن، ۋاڭ ئۆزى ئۇلارغا بۇۋاستە گەپ-سۆز قىلمايتتى. ئۇلارنىڭ گەپ-سۆزلىرىنمۇ بۇۋاستە ئاڭلىمايتتى، ئاڭلىغان تەقدىردىمۇ بۇ گەپ-سۆزلەر ئۇنىڭ قۇلىغىغا بۇۋاستە كىرەلمەيتتى. ئۇنىڭ بىر ياكى ئىككى نەپەر "مەلۇمچى" دېگەن بېكلىرى بار ئىدى. ۋاڭ خانلىقىنىڭ ھەر خىل يارلىق ۋە بۇيرۇقلىرى بولسا، ئالدى بىلەن ئۇنى مەلۇمچىلارغا دەيدىكەن. مەلۇمچىلار بولسا ۋاڭ خانلىغىنىڭ بۇ يارلىق-بۇيرۇقلىرىنى "ۋاڭ خانىنىڭ يارلىغى ۋە بۇيرۇغى" دەپ ئېلان قىلىدىكەن. ئەگەر باشقىلارنىڭ گەپ-سۆزلىرى بولسا، مەلۇمچىلار "ئۇ مۇنداق بىر تەرىقىدە ئەرز قىلىدۇ" دەپ مەلۇم قىلىدى-

گەن. ئەگەر بىرەر ئادەم ۋاڭ خان بىلەن بىر ئۆي ۋە بىر جاي-ماكاندىكى بىر سورۇندا ئولتۇرۇپ سۆزلەشسىمۇ، مەلۇمچىلارنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن سۆزلىشىدىكەن. ۋاڭ خان ئۆزىنى زور، يارلىقلىرىنى ناھايىتى ئۇلۇغ ۋە بۇ ئۇلۇغ سۆزلەرگە ئۇششاق ئادەملەرنىڭ ۋۇجۇدى چىدىمايدۇ دەپ ھىساپلاپ، ئۇلارنى مەلۇمچىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن بىر دەرىجە پەسەيتىپ ئاندىن ئۇلارغا يەتكۈزۈشنى يارلىق قىلغان ئىكەن. مەلۇمچىلار بولسا باشقىلارنىڭ سۆزلىرىنى ناھايىتى تۆۋەن دەرىجىدە دەپ بىلىپ، بۇنى ۋاڭ خانغا ئۆز پېتىچە يەتكۈزۈشكە لاياقىتى يوق دەپ ھىساپلاپ، ئۆزلىرىنىڭ يامان ئەقىدىسى بىلەن ئارىدا دەرىجە پەيدا قىلىپ، ۋاڭ خانىنىڭ ئاڭلىشىغا لايىق قىلىپ، ئاندىن يەتكۈزىدىكەن ياكى ئۇلار مۇناداق قىلىشنى ئالاھىدە بىر مەنسەپ دەپ بىلىسە كېرەك. مۇناداق بىر ئاجايىپ رىۋايەت بارکى، ئىسھاق خوجام تۇرپان. ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەردىكى مەنسەپدارلار، چېرىكلەر ۋە نەچچە تۈمەن، نەچچە مىليون كاپىرنى ئۆلتۈرۈپ، بوي سۇندۇرۇپ، ئاندىن قامۇلنى بوي سۇندۇرماقچى بولۇپ، نەچچە مىڭ قان خومار ئەسكەر بىلەن ئاتلىنىپ، "ئەگەر ۋاڭ ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلسا، ئۇنىڭ مال-جىنىسنى ۋە يۇرت ئەھلىنى ئۆزىگە ئىنئام قىلىپ، ئامانلىق بېرىمەن. مۇبادا ئىتائەتتىن باش تارتسا، ۋاڭ باشلىق ھەممىسنى ئۆلتۈرۈپ تۈگىتىمەن" دەپ ۋاڭ-لىقنىڭ بېشىغا تىغ تارتىپ بارغان چاغدا، ۋاڭ خان ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ، خوجام بىلەن ئىككىسى بىر يا مىقدارى يېقىن بولغان ئىككى سەندەلدە ئولتۇرغان ئىكەن. شۇ چاغدا ۋاڭ خان "خوجاملارنىڭ ئىسلام ئېچىپ قەدىم تەشرىپ قىلغانلىرىغا مۇبارەك بولغاي" دەپتۇ. مەلۇمچى بۇ سۆزنى ۋاڭ خانلىق بۇ تەرىقىدە يارلىق قىلىدۇ دەپ

ئىسھاق خوجامغا يەتكۈزۈپتۇ ۋە ئىسھاق خوجامنىڭ سۆزلىرىنى بولسا خوجام بۇ تەرىقىدە ئەرز مەلۇم قىلىدۇ دەپ ۋاڭغا يەتكۈزۈپتۇ. مەلۇمچى يەنە سۆز باشلىغاندا، ئىسھاق خوجام "ئەي مەلۇمچى بېك، ئۆز جايىڭىزغا بېرىڭ. ۋاڭ خانىڭ تىلىنى مەن بىلىمەن. مېنىڭ سۆزۈمنى ۋاڭ خان پەملىيەلەيدۇ" دەپ ئۆزلىرى بۇاستە سۆزلەشىپتۇ. دېمەك، قامۇل ۋاڭ خاقانى چىنىڭ ئارتۇق ئىلتىپاتى ۋە پۈل دۇنياسىنىڭ كۆپلۈگى، ئۆزىنىڭ بىغەم-خاتىرجەملىگى تۈپەيلىدىن مۇشۇنداق مەغرۇر ۋە مەپتۇن بولغان ئىكەن.

قامۇل ۋاڭلىرى ئۆزىنىڭ نەسەپ ۋە ئەسلىنى "تارخان بېك" لەرگە باغلايدىكەن. «تارىخىي زەفەرنامە»[166] دېگەن كىتابتا يېزىلىشچە، چىنگىز قائان يېڭىدىن باش كۆتەرگەن زامانىدا، نايمانىڭ ئۇلۇغى بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنىڭ قولىغا چۈشتى ۋە ئەپۇ قىلىپ ئۆز تەربىيىسىگە ئالدى ھەم قىزىنى بېرىپ كۈيوغۇل قىلدى. لېكىن، ئۇنىڭدىن ئەندىشە قىلىپ خاتىرجەم بولالماي كەينىگە چۈشۈپ ئۆلتۈرمەكچى بولدى، خانىڭ ۋەزىرى "تېمۈچىنىنى خان ئۆلتۈرمەكچى بولدى" دەپ خوتۇنىغا ئېيتىپ قويدى، ئاق ئۆيىنىڭ تېشىدا تۇرغان ئىككى مەھرىسى بۇ گەپنى ئاڭلاپ، تېمۈچىنىغا خەۋەر قىلدى. تېمۈچىن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۆزىنى بۇ ھالاكەت ئورنىدىن قۇتقۇزۇپ، خالاسلىق سائادىتىگە ئۇلاشتۇردى، چىنگىز قائانىنىڭ بۇرۇنقى ئىسمى تېمۈچىن ئىدى. ئۇ كاتتا پادىشا بولغاندا، يۇقۇرقى ئىككى مەھرەم ئوغۇلىنى ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقىچە تارخان قىلىپ يارلىق تاپشۇرۇپ، ئۆز يېقىنلىرىدىنمۇ ئۈستۈن قويۇپتۇ. چىنگىز قائان ئەۋلاتلىرى زامانىدا، ھەتتا ئەمىر تېمۈر كوراگانىنىڭ زامان-ئەسىرلىرىدىمۇ بۇ تارخان بەگلىرىنىڭ ئەۋلادى ناھايىتى

مۇتىۋەر ۋە ئەزىز نامدار باتۇرلار جۇملىسىدىن ئىبارەت ئىدى، ئومۇمەن، بارلىق تارخان بەگلىرى ئۆز نەسەپلىرىنى بۇ ئىككى مەھرەم ئوغۇلغا باغلايدۇ دىگەن رىۋايەتلەر بار. بۇلارنىڭ ئەقىدىلىرى پاكىز، ئىخلاسلىرى زىيادە، شەرىئەت ئەھكاملىرى ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئۆلىما ۋە فوزولالارنى (پەزىلەتلىكلەرنى ــ ت) يېتىشتۇرۇش، مەدرىسە، مەكتەپ، خانىقالارنى ئېچىپ گۈللەندۇرۇش، ئىلىم ئۇگەنگۈچى تالىپلارنى تەربىيىلەش قاتارلىق جەھەتلەردە ھەتتا ئىلمى تىبابەتچىلىك ئىشلىرىنى تىرىشىپ راۋاجلاندۇرۇشتا ناھايىتى سۈپەتتىن تاشقىرى ئۇلۇغ تەرىپلىرى بار ئىدى، شۇڭلاشقا، ھەممە قامۇل ئەھلى ئاللانىڭ ھەممە پەرزلىرى، شەرىئەت مەسىلىلىرىنى ئادا قىلىشتا ۋە ئۇنى ئۇگىتىشتە، ھەتتا تىبابەتچىلىك بابىدا ناھايىتى دانا خەلق بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېچىدە ئىلىمسىز ـ تۇركلەر ناھايىتى كەم.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، خوجا ئىسھاق خوجام قامۇلدا تۇرغان چاغدا، ساجۇ[167] تۇڭگانىلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ، "خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى ئۆلتۇرۇپ ۋە قوغلاپ شەھىرىگە كىرىپ قالدۇق ۋە شەھەرنى ئالدۇق. لېكىن خىتايلار يەنە بىر دەۋازىدىن چىقىپ بىزنى شەھەرگە قورشاپ ئالدى. بىز شەھەرگە سولىنىپ قالدۇق. شۇڭلاشقا يار ـ مەدەتتە بولۇپ، لەشكەر ئەۋەتىپ بىزنى قۇتقۇزۇپ ئالسىڭىزلەر" دىگەن ئەرز خەتنى تاپشۇردى. لېكىن، بالەكۆلگە تۇرغان، ئۇرۇمچىدىن قېچىپ بارغان خىتايلار ۋە ئۆز شەھىرىنىڭ خىتايلىرى بولۇپ، جەمئى بىر لەكتىن ئارتۇق خىتاي توپلانغان ئىكەن، بالەكۆلدىكىلەر قېچىپ بارغان خىتايلارنى شەھەرگە كىرگۈزمەي، شەھەردىن بىر مەنزىل يىراقتا يېگىپەن سوقۇپ، ئاش ـ

ئۇزۇقلىرىنى يەتكۈزۈپ، ئۇلارنى قاراۋۇلچى تەرىقىسىدە توختىتىپ قويغان ئىكەن. بۇ چاغدا، ئىسھاق خوجام خەلىپە باتۇرلارنى باش قىلىپ، ئون مىڭ لەشكەرنى بالەكۆلگە بۇيرۇدى. بۇلار بالەكۆلگە يېتىپ بېرىپ، نەچچە قېتىم يېڭىپ ۋە نەچچە قېتىم يېڭىلىپ، يېڭىپەندىكى خىتايلارنى بوي سۇندۇرۇپ، شەھەرگە باردى. شەھەرنىڭ بىر تەرىپىدە قالماقلار بىنا قىلغان بىر شەھەر بار ئىكەن. بالەكۆلنىڭ خىتايلىرى ناھايىتى باتۇر ۋە ياماق ئىكەن. ئۇرۇشقا چىققان نەچچە مىڭ خىتاينىڭ ئىگەر-جابدۇقلىرى، ھەتتا كۆرپىچە-يوپۇشلىرىغىچە ھەممىسلا ئەنجانچە ئىكەن. بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىساق، ئۇلار "بۇ خىتايلار كاشغەرگە ئۇرۇشقا بارغان ۋە تولا ئۇرۇش كۆرگەن" دەپ جاۋاب بەردى.

بالەكۆلدىكى ئۇرۇش بازىرى ناھايىتى قىزىپ، جانلارنى بېرىپ، جانلارنى ئېلىپ تۇرۇشقان ھەم شەھەرنى پەتھى قىلىشنىڭ خوشاللىق مەۋسۇمى چىرايىنى ئېچىپ يېقىنلاشقان، مۇرات-مەقسەت باغچىلىرىدىن گۈللەرنى ئۈزىدىغان كۈنلەر يېتىپ كېلىپ، ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ دۆلەت ئىقبالى مەرتىۋىسى كۈندىن-كۈنگە يۇقۇرىلاپ ۋە تەرەققى قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىقبال نۇر شولىسى كۆتىرىلىپ ۋە ئۇلۇغىيىپ، ھەممە جەھەتتىن ئاسانلىق ۋە سائادەتمەنلىك يەتكۈزۈپ تۇرغان بىر پەيتتە، راشىدىن خان خوجامدىن بىر يارلىق كەلدى. يارلىقتا "قىرغىز، قىپچاقلار كاشغەرنى ئالدى ۋە ياركەنتنىمۇ بېسىۋاپتۇ. بۇ تەرەپتىكى خوجىلارنىڭ ھەممىسى قېچىپ كەلدى. تولا لەشكەر، قورال-ياراق ۋە غەزنە زىيان بولدى. ئۆزلىرى دەرھال لەشكەرنى باشلاپ كېلىپ، ئەنجانلىق ۋە قىپچاقلاردىن بۇ شەھەرلەرنى ئاجرىتىپ ئالمىسلا، بۇ دۈشمەنلەر كۈچىيىپ كەتكەندىن

كېيىن ئىش ياخشى بولماس. چۈنكى، بۇلار بىزگە يېقىن كېلىپ قالغان ئەكە ياماق دۇشمەنلىرى، تامام" دەپ يېزىلغان ئىدى. بۇ خەۋەر لەشكەر ئارىسىغا تارالدى. بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ ھەممىسلا ئاتا-ئانا ئۇرۇق-قايناشلىرىنى، بالا-پەرزەنتلىرى، خوتۇن-ئايالىرى ۋە قېرىنداشلىرىنى ياد ئېتىپ سېغىنىپ تۇرغان بىر ھالەتتە تۇراتتى. ئۇلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ جەڭ-غازاتتىن پۈتۈنلەي كۆڭلى سوۋۇپ، ئۆز يۇرتىغا يېنىش ھەۋەس-ئارزۇسىغا چۈشتى. ئۇلارنىڭ چوڭ-كىچىك ھەممىسلا بىر ئىتتىپاق-بىر نىيەتكە كېلىپ، "ئۆز يۇرتىمىزغا قايتىپ، ئالاھىدە ئايرىم كېلىپ يەنە قالغان شاھەرلەرنى پەتھى قىلساق" دەپ خوجاملارنىڭ ئاياقلىرىغا يۇزىنى سۈرتۈپ يىغلىشىپ تۇردى. نۇسرەتلىك بۇ ئەسكەرلەرنىڭ ئىنتىزامى خېلى بۇزۇلۇپ پاراكەندە ۋە بىسەرەنجام بولدى. خوجاملار بۇنىڭغا بىر نەرسە دېيىشكە ھەيران بولۇپ، سەراسىمە قالدى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، ھەرقانداق تىك تۇرغانىنىڭ يىقىلىشى ۋە ئۆرلىگەنىنىڭ تۆۋەنلىشى بولسا، قەدىمقى زاماندىن بۇ ئىنتىزام ۋە بىسەرەنجام دەۋرگىچە داۋاملىشىپ، ۋەقە ۋە جارى بولۇپ كەلگەن بىر ئەھۋالدۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە مۇنداق دۆلەت ئىنتىزام ۋە سائادەت سۆلەت لەشكەرلەر نۇسرەتكە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ تۇرغان بىر ھالەتتە، مۇنداق مەھەلسىز ۋە پايدىسىز يارلىقىنىڭ كېلىشى، خۇددى ۋەيران خارابلىقتا ھۇقۇش سايرىغاندەك ۋە قاتتىق زاۋال ۋاقتىدا خوراز چىللىغاندەك، جەمىيەتنىڭ پاراكەندە بولۇشى، ئىقبال شام چىرىغىنىڭ بەختسىزلىك بورانلىرى تەرىپىدىن ئۆچۈرۈلۈشى، دۆلەت ئاپىتىنى زۇلمەت بۇلۇتىنىڭ خىرە قىلىشىغا

سەۋەپ بولدى، ئاقۇەت، ئسھاق خوجام بالەكۆلنى چالا تاشلاپ، قامۇلنى چۇن ۋاڭ خانلىغىغا بېغىشلاپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق تۆڭگانى شەھەرلىرىنى داۋۇد خەلىپە بىلەن سودالويەگە مەرھەمەت قىلىپ، تۇرپاننى ئايدىن خوجام بىلەن سۇ يۇەنشۇەيگە ئسنايەت قىلىپ، كورلىنى ئۆزىنىڭ كۆز نۇرى بولغان پەررۇخشاھ خوجامغا تاپشۇرۇپ، بۇگۇرگە تاھىر قازى بېكنى سۇيۇرغال قىلىپ، خۇداۋەندەكبېرىمنىڭ ئىلتىپاتى ھەم دۆلەت ئىقبال ئۇلۇغ مەرتىۋىلىرى بىلەن ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ دەبدەبە ساداسى، سۇناي، كاناي نەغمە-ناۋاسى بىلەن ھاي-ھۇيلارنى قىلىپ، دارۇل سەلتەنەت كۇچار زىمىنغا يېتىپ باردى. ئالدىغا چىققانلارنىڭ كۆپلۇگى، ئاتا-بالا قېرىنداشلارنىڭ كۆرۈشۇشى، شاھادەت شەرىتىنى ئىچكەنلەرنىڭ ئاتا-ئانىلىرى، خوتۇن-بالىلرىنىڭ يىغا-زارى ۋە ئاھ-پىغانى، تاماشىچىلارنىڭ هاي-ھۇي دىگەن غۇلغۇلا ئاۋازى پەلەكتىن ئۆتۈپ پەلەككە چىقىپ، توققۇز راۋاقتىكى پەرىشتە-مالايىكىلەر قۇددۇس گۇرۇھىنىڭ ئىچىگە قوزغىلاڭ سالدى. خوجاملار مۇشۇنداق داغدۇغا ئىچىدە كۇچارغا چۇشۇپ كەڭ-كۇشادە ۋە كۆكۇلگە لايىق جاي-ماكانلارغا ئورۇنلىشىپ، دۆلەت ئىقبال ۋە ئۇلۇغ مەرتىۋىلىرى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ خىش-ئەقرىبالىرى، دوست جامائەتلىرى ۋە ئەھلى ئايالىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، بۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، غېرىپ ۋە ئاجىزلارغا نەزىر-چىراقلارنى قىلىپ، خىش-ئەقرىبالىرىغا كېيىم-كېچەك، خىراجەت تىللا قاتارلىقلارنى ھەدىيە ۋە ئېھسان قىلىپ، كۆڭلى خاتىرجەم بولدى، ئالىلانىڭ بەرگەن مەرھەمەت ۋە ھەمىمە ھالىغا شۇكۇر.

15

ياخشى ئەخلاقلىق سەيىدخوجا ئىسھاقنىڭ يارىكەنىت ۋە كاشغەر غازاتىغا قەتئى نىيەت باغلىشى ۋە ئاتالىق غازى مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگى بىلەن سۆلھى شەرتنى تۈزۈپ ئۆز ۋەتەن ئەسلىگە قايتقانلىغى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مۇھەببەتلىك خالىس يارەنلەر، ئىخلاسلىق خاس بۇرادەرلەرنىڭ دىللىرىغا ئاشكارا ۋە مۇئەييەن بولغايىكى، كۇچار دار سەلتەنەتىدە گويا مۇشتەرى (يوپپىتېر ـ ت) بىلەن ناھىد (ۋېنېرا ـ ت) سەييارىلىرى بىر سىزىقتا ئۇچراشقاندەك، راشىدىن خان خوجام بىلەن ئىسھاق خوجام بىر بىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، مۇڭدىشىپ، سەرگۈزەشتىلىرىنى ئېيتىشىپ، سوغا ـ سالام ۋە زىياپەت ـ مېھماندارچىلىقلار ئادا قىلىنغاندىن كېيىن، ئىسھاق خوجام غەلبە ـ نۇسرەتلىك ۋە ياخشى ئاقىۋەتلىك لەشكەرلىرىنى باشلاپ، مۇرات ـ مەقسەتنىڭ غەلبە ئۇزەكگىسگە ئاياق ـ لىرىنى تاشلىدى، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئىككىنچى يىلى ماھى باراتنىڭ (ھىجرى 8 ـ ئاي ـ ت) ئىككىنچى كۈنى (مىلادى 1865 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ـ ت) ئىسھاق خوجام كۇچاردىن يولغا چىقىپ، مەنزىلمۇ ـ مەنزىل يۈرۈپ، ئاقسۇغا باردى ۋە ئالى دەرىجىلىك، كەڭ ـ كۇشادە خانلىق باقىغا چۈشتى. لېكىن قامۇلدىن ئىسھاق خوجامنىڭ تۇغلىرىغا ئەگىشىپ كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى كۇچاردا تۇرۇپ قالدى. ئىسھاق خوجام

بولسا ئۆزىگە خاس مەھرەم ۋە مۇلازىم، دادخۇا ۋە ياساۋۇل باتۇر-لىرى بولۇپ جەمئى ئۇچ مىڭدىن كۆپرەك ئادەمنى باشلاپ كەلگەن ئىدى. چۈنكى ئۇچتۇرپان لەشكەرلىرىنى ھامىددىن خوجام باشلاپ باردىۇ دىگەن يارلىق چۈشكەن ئىدى. ئىسھاق خوجام ئاقسۇدا ئون كۈنچە تۇرۇپ، نۇر ماشايىخلارنىڭ مازارلىرىنى زىيارەت قىلىپ، غېرىپ-بىچارىلەرگە نەزىر-چىراق ۋە خەير-سەدىقىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ پەتە ۋە دۇئالىرىنى ئېلىپ، توختى مۇھەممەت باتۇر، ئىبراھىم باتۇرلارنى باش قىلىپ، ئىككى مىڭ لەشكەرنى بىر كۈن بۇرۇن يولغا سالدى. ئىسھاق خوجام بولسا ئۆزىگە بىۋاستە قاراشلىق مەھرەم، دادخۇا ۋە باتۇرلارنىڭ كەينىدىن يولغا چىقتى. بۇلارنىڭ دەبدەبىلىرى، قورال-ياراقلىرى ھەم سۆلەتلىرىدەك ئەھۋال بۇ موغۇلستان يۈرتىدىكى ھېچقانداق پادىشادا بولۇپ باقمىغان بولسا كېرەك. بولۇپمۇ سەپنىڭ ئالدىدا ئىككى ئاتلىق لەشكەر لەئلۇجەۋھەر، ئالماس، ياقۇت قاتارلىق قىممەت باھا بۇيۇملاردىن كۆز قويدۇرۇپ ياسالغان قالماقچە كانايىنى چېلىپ ماڭغان ئىدى، ئۇنىڭ كەينىدىن ئىككى ئاتلىق سۇنايچى، ئالتە ئاتلىق ناغرىچى ماڭغان ئىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن يەنە ئىككى ئاتلىق كانايچى ماڭغان ئىدى. بۇ ئون ئىككى ئاتلىق كانايچى ۋە سۇنايچىلارنىڭ كاناي، سۇنايلىرى بىر بىرىدىن ئارتۇق بولۇپ، خۇددى لەلۇ ياقۇت ۋە ئۇنچە-زۇمرەتتەك پارقىراپ تۇراتتى. بۇ ئون ئىككى ئادەم مىنگەن ئاتلارنى ئون ئىككى پىيادە ئادەم مەنزىلمۇ-مەنزىل يېتىلەپ ماڭغان ئىدى. ئالدىدىكى بىر جۈپ كاناينىڭ ئاۋازى پەس، ئۇنىڭ كەينىدىكى بىر جۈپ كاناينىڭ ئاۋاز-ساداسى ۋە باشقا كانايلارنىڭ ئاۋازى بىراز پەسلىشى بىلەن، ئارقا-دىكى سۇنايلارنىڭ مۇڭلۇق غەزەل-مۇقاملىرى، كىشىنى مەپتۇن

قىلىدىغان زىل-بوم جىگەر سۆزلىرى، «ھۇزۇرۇم» نەغمىسىنىڭ دىلنى ئاچقۇچى بېيىتلىرى بۇ كۆك ئالەم گۈمبىزىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، يۇلتۇزى پەلەككە چىرماشتى .

بۇ چاغدا، ئاتىسىنىڭ ئەمرىگە بوي سۇنماي، ئانىسىنىڭ پەرمانىغا باش ئەگمەي، باغ سەيلىسى ۋە قىزىل گۈل تاماشىسىنى خىيال قىلىپ، ياكى ئاتا-ئانىسىدىن خەۋەر ئالماي ياكى خوتۇن، بالىسى بىلەن كارى بولماي، بىھۇش ۋە بىخوتلارچە ئۆزىنى يوقاتقان ئۇچ مىڭ ياكى تۆت مىڭ ياش يىگىت ئۇلارنى ئەگىشىپ ئىككى-ئۇچ مەنزىل يەرگە بارغاندا، بەزىلىرى ئۆزىنى توختىتىپ كەينىگە ياندى. بەزىلىرى ئۆزىنى توختىتالماي، يۇقۇرقىدەك شىرىن خىيالىلار بىلەن يارىكەنتكە ماڭدى. بەزىلىرىنى بولسا ئاتا-ئانىلىرى ياندۇرۇپ كەلدى. بەزىلىرى ئاتا-ئانىلىرى مىنىپ بارغان ئاتلارنى مىنىپ، قوشۇنىنىڭ كەينىدىن يەتتى. ئىسھاق خوجام ئەنە شۇنداق ئەھۋال ئاستىدا يارىكەنت تەۋەسىگە باردى ھەم ياراتقۇچى ئاللانىڭ خەيرىخاھلىغى ۋە لۇتىپى ئىنايىتى بىلەن يارىكەنت شەھىرىگە كىرىپ تەينىلەنگەن زىننەتلىك، كەڭ بىر ھويلىغا چۈشتى. لېكىن ھامىددىن خوجامدىن ھىچقانداق خەۋەرنىڭ ئەسىرى ياكى لەشكەرلىرىدىن بىرەر نىشان-نەمۇنە بولمىدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن جامالىددىن خوجام خانبىقىتىن قاچقان چاغدا، مۇھەممەت ياقۇپ بەگ قۇشبېگى يارىكەنتنى بوي سۇندۇرۇپ، كىچىك خان تۆرەمنى يارىكەنتىگە ھاكىم قىلغان ئىدى. ئىسھاق خوجام يارىكەنتكە بېرىشى بىلەنلا، تۇڭگانىلار كىچىك خان تۆرەمنى يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ، ئۆزىگە ھەمرا قىلىپ زادىلا سىرتقا چىقارمىدى، نەتىجىدە يارىكەنتنىڭ بىر قىسمىغا خوجامىلار، يەنە بىر قىسمىغا تۇڭگانىلار ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئسهاق خوجامنىڭ يارگەنت تەختىدە ئولتۇرغانلىغىنى قۇشبېگى ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ شاخماتۇازلىق هۇنىرىنى كۆرسىتىپ، نۇرغۇن قوشۇن بىلەن مارالۇبشىغا كېلىپ، تۈڭگانىلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، بۇ جايىنى بوي سۇندۇردى. ئۇنىڭ شاخماتۇازلىغىنى شۇنىڭدىن كۆرۈش مۇمكىنكى، بىر ئات سەكرەتمەكلىك بىلەنلا مات قىلىپ ئۆلتۈرۈش ئويۇنىنى ئويناپ، شاهىنى بەنت قىلدى، يەنى ئسهاق خوجام يارگەنتتە سولىنىپ قالدى. بۇ چاغدا، قۇشبېگى يارگەنتكە بېرىپ، هەفتى مۇهەممەدان مازىرىدا چېدىر-بارگاهلىرىنى تىكتى. قۇشبېگى شەهەرنىڭ تېشىدا، خوجاملار كونا شەهەردە، تۈڭگانىلار بولسا كىچىك خان تۆرەم بىلەن يېڭى شەهەر ئىچىدە تۇراتتى. بۇ ئۇچ تەرەپ بىرنەچچە كۆنگىچە ئۇرۇش قىلماي، بىر بىرىنى ماراپ تىنچ تۇردى. ئاقىۋەت تۈڭگانىلار ئسهاق خوجام بىلەن مەسلىھەتلىشىپ جەڭ-جىدەلگە تەييارلاندى. بۇ جاغدا نىياز ئىشكاهى بېك بۇ ئەهۋالدىن خەۋەر تېپىپ، قۇشبېگىگە "پالانى كېچىسى توققۇز مىڭ تۈڭگانى ۋە ئىككى مىڭ يەرلىك كىشى چىقىپ، كېچىلىك هۇجۇم قوزغىماقچى، بۇنىڭغا تەدبىر قىلسىلا، بۇنىڭدىن باشقىغا قولۇم كەلمەيدۇ، تامام" دەپ خەۋەر قىلدى. قۇشبېگى بۇ خەۋەردىن ۋاقىپ بولۇپ، شۇ كېچىسى لەشكەرلىرىنى تۆت تەرەپكە چىقىرىپ، چېدىر-بارگاهلىرىنى بوشىتىپ، دىققەت بىلەن قاراپ تۇرسا، تۈڭگانىلار توپ-زەمبىرەك، قورال-ياراقلىرىنى كۆتىرىپ چىقىپ، قۇشبېگىنىڭ قوشۇنىغا كېچىلىك هۇجۇم باشلاپ، بارگاهىغا خۇددى پەرۋانىدەك ئۆزىنى ئاتتى. لېكىن ئۇلار قاراپ باقسا، بۇ يەردە هېچ ئادەمنىڭ نىشان ياكى ئەسىرى يوق ئىدى. هەممە چېدىر-بارگاهلار بولسا ئۆز جايىدا خالى تۇرۇپتۇ. شۇ پەيتتە قۇشبېگىنىڭ قوشۇنلىرى

خۇددى باللايى-ئاپەتتەك چۇقان-قىقاس ساداسىنى ياڭراتتىپ، تۆت تەرەپتىن يېتىپ كېلىپ، تۆڭگانلارنى ئارىغا ئېلىپ، چاپ-چاپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى نەس-نابۇت قىلدى. ئالتە يۈزچە تۆڭگانى ۋە سەككىز يۈزچە مۇسۇلمان جېنىنى جايلاپ ئامان قالدى. قالغانلىرى بولسا غەزەپ-قەھرىيەت ۋە تىغ سىياسەت ئاستىدا ھالاك بولۇپ يوقالدى.

ئىسھاق خوجام بىلەن تۆڭگانلارنىڭ جەڭ-جىدەلگە ماداری قالمىدى، شۇڭلاشقا، ئۇلار سۇلھى قىلىشتىن باشقا يول تاپالماي، ئامالسىزلىقتىن سۇلھى تۈزۈشكە قارار قىلدى. چۈنكى، لەشكەرلەرنىڭ كۆپ قىسمى ھالاك بولغان ئىدى. تاماشا ئۇچۇن بارغانلارنىڭمۇ كۆپ قىسمى نابۇت بولدى. بۇنىڭدىنمۇ كۆپ قىسمى ئولجا ئەسىرگە چۈشتى. قۇشبېگنىڭ ئىلتماسى بويىچە، ئىسھاق خوجام قۇشبېگنىڭ چېدىرىغا تۆۋەنچىلىك بىلەن يېتىپ بېرىپ سۇلھى تۈزۈشتى. قۇشبېگى كاتتا زىياپەتلەرنى قىلىپ، كۆپ سۆزلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە ئۇنى مىرزا ئەھمەت قۇشبېگنىڭ چېدىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇچ كېچە-كۈندۈز لەشكەرلىرىدىن ئايرىپ قويدى ھەم ئۇنى يەنە ئالدىغا چاقىرىپ، مېھرىۋانلىق قىلغاندەك بولۇپ، ئىسھاق خوجامنىڭ خاپا بولغانلىغىنى سېزىپ، چاقچاق تەرىقىدە "ئەگەر مۇشۇنداق يول بىلەن بىز ئۆزلىرىنىڭ قولىغا چۈشسەك نېمە قىلار ئىدىلە" دەپ سورىدى، خوجام "مۇبادا سىز مېنىڭ قولۇمغا چۈشكەن بولسىڭىز ئىدى، سىزنى ئاتقا تېڭىپ، مەھكەم باغلاپ، كۇچارغا ماڭدۇرار ئىدىم. بۇ كەمگىچە سىز مارالۇبشى ئەتراپىغا يەتكەن بولار ئىدىڭىز" دەپ جاۋاپ بەردى، بۇ سۆز ئاتالىق غازىغا ناھايىتى ماقۇل چۈشتى. ئۇ خوشال بولۇپ، "ئەي تۆرەم، راست سۆزنى ئېيتتىلا، ئۆزلىرى

بولسا راست سەيىد ئىگەنلا، مەن تەستىق قىلدىم" دەپ كۆپ ياقتۇ-
رۇپ ئاپىرىن ئوقۇدى. قۇشبېگى يەنە "راشىدىن خان خوجا ئاقسۇنى
ئۆزلىرىگە بەرسۇن، ئۆزلىرى ئاقسۇدا تۇرۇپ مارالۇبشىنىڭ ئۇ تەرە-
پىگىچە بولغان جايلارنى سۈرىسلا. بىز بۇ تەرەپنى سورىساق، ئۆز-
لىرى خىتايلار بىلەن كۆپ غازات قىلىپ، غازىلىق دەرىجىسىگە
مۇيەسسەر بولۇپتىلا، ئەمدى بىز ئىتتىپاقلىشىپ، ئارىمىزدا خەت-
ئالاقە ئىشلىرىنى قىلىپ تۇرساق، مۇبادا بىرىمىزنىڭ بىرسىگە بىر
تەرەپتىن دۇشمەن كەلسە، بىر بىرىمىزگە يار-مەدەت بەرسەك،
ئەگەر خان خوجا ئاقسۇنى ئۆزلىرىگە بەرمىسە، مەن ئۇنىڭ ئۈستىگە
لەشكەر تارتىپ بېرىشىم مۇمكىن. ئۇ چاغدا ئالەمنىڭ قۇدرەتلىك
ئىگىسى بولغان ئاللا پەتھى غەلىبىنىڭ ئىشىگىنى قايسىمىزغا قارىتىپ
ئاچسا، بىز بۇنى ئۆزىمىزنىڭ بەخت-تەلىيىدىن كۆرسەك" دەپ،
ئۆز لايىغىدا ياخشى تون-كېچەك، سەللە، كۈلا ۋە بارلىق جابدۇق-
لىرى بىلەن ئارغىماق ئات تەييارلاپ، خوجامنىڭ قولتۇغىدىن يۆلەپ
ئاتقا مىندۈرۈپ، ئولجا-ئەسىرلەرگىمۇ ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، يول
خىراجىتى ۋە ئوزۇق-تۈلۈك، ئات-ئۇلاغلارنى بېرىپ ئۇلۇغلاپ،
كۈچارغا يولغا سالدى.

بۇ چاغدا ياركەنتتىن ئاقسۇ، كۈچار تەرىپىگە ۋە ئاقسۇ، كۈچاردىن
ياركەنت تەرىپىگە بىرەر ئادەم ئۆتەلمەي ۋە نېمە ئىش بولغانلىغى-
نىمۇ بىلگىلى بولماي تۇرغان بىر ۋاقىت ئىدى. بۇ كۈنلەردە خان
خوجام يارلىق قىلىپ، ھامىددىن خوجامنى ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان
لەشكەرلىرىگە باش قىلىپ مارالۇبشىغا ماڭدۇرغان ئىدى ھەم بۇلار
ئالدى بىلەن مارالۇبشىنى ئېلىپ، ئاندىن ياركەنتكە بېرىپ، ئىسھاق
خوجامغا مەدەت ۋە يارەدەم بەرسۇن دەپ ئويلىغان ئىدى، ھامىددىن

خوجام جەمئى بىر مىڭ لەشكەر بىلەن ئاتلىنىپ، چار باغ ئۆتكىدە تۇرغان ھېكىم خان تۆرەمىڭ ئىراۋۇلچىلىرىنى تۇتۇپ باغلاپ، ئولجا ـ ئەسىرگە ئالدى. بەزىلىرىنى يوق قىلدى، بەزىلىرى قېچىپ بېرىپ ھېكىم خان تۆرەمگە خەۋەر قىلدى. تۆرەم لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ جەڭگە كىرىشتى. ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز قاتتىق جەڭ بولدى. ئاخىرى ھاممىدىن خوجامغا شىكەستلىك يېتىپ، ئارقىغا چېكىندى، ئەجەل يەتكەنلىرى كەتتى، تىرىك قالغانلىرى بولسا پىيادە ۋە ئاتلىق بولۇپ، ئاچ ـ يالىڭاچ ئاۋارىگەرچىلىكلەرنى تارتىپ، ھەرقايسىسى ئۆز ماكانلىرىغا جېنىنى ئېلىپ، ئامان كەلگەنلىرىگە ناماز شۈكۈر ۋە ھەمدۇ ـ سانالارنى قىلىشتى.

ئىسھاق خوجام قۇشبېگىنىڭ دەستى ـ چاڭگىلىدىن تىنچ ئامان قۇتۇلۇپ، مالال ۋە غەمكىن ھالدا مەنزىلمۇ ـ مەنزىل يۈرۈپ ئاقسۇغا كەلدى. لېكىن، ئاقسۇدا خوجاملار ياركەنتىنى بىر ئاتقا سېتىپ كېلىپتۇ دېگەن تەنە گەپلەر تارقالغان ئىدى، بىراق خان خوجام ئىسھاق خوجام بىلەن قامۇل، تۇرپان ئەتراپلىرىدىن كەلگەن لەشكەرلەرنى كۈچاردا قالدۇرۇپ، ئىسھاق خوجامنى ئاز ئادەم بىلەن ياركەنتكە ماڭدۇرغان ئىدى، ئاقسۇدىنمۇ چېرىك قوشمىغان ئىدى. ھاممىدىن خوجامنى باردۇ دەپ يارلىق قىلغان ئىدى، لېكىن ئۇنى ئەۋەتمىدى. خان خوجامنىڭ نىيەتلىرى بولسا باشقىچە بولۇپ، ئۆزگەرگەن ئىدى. چۈنكى، ھەممە چوڭ ـ كىچىكىنىڭ ئاغزىدا ھەتتا ھەممە شەھەردە ئىسھاق خوجامنىڭ نامى شۆھرەت تېپىپ، ھەممە لەشكەر ۋە پۇقرالار ئىسھاق خوجام تەرىپىگە مايىل بولغان ئىدى. شۇنداقلا ئىسھاق خوجام قانداق شەھەرگە قەدەم قويسا، شۇ جايدا زەپەر ئىشىگى ئېچىلىپ، غەلىبىگە ئېرىشىپ تۇرغانلىغى ئۈچۈن خان

خوجام يارکەنت ۋە کاشغەزنى بانا قىلىپ، ئۇنى لەشکەرلىرى، قورال-ياراقلىرى ۋە سۆلەت-شەۋكەتلىرىدىن ئايرىماقچى بولغان ئىدى. خان خوجام ئاقتۇەت بۇ مەقسەتكە يەتتى. شۇنىڭدەك، خان خوجام ئىسھاق خوجامنى ئاز ئادەم بىلەن كۆپ دۇشمەن ئۇستىگە بېرىشنى يارلىق قىلغان ئىدى ھەم دۇشمەنلەر مارالۇبشنى قولغا كىرگۈزۈپ، يوللار ئېتىلىپ، ئىسھاق خوجامغا ياردەم ۋە مەدەت ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىدى، خان خوجام بۇ ئەيىپنى ۋە بەخەستىلىكنى ئۆزىدىن كۆرمەي، بەلكى ئىسھاق خوجامغا قويدى. گەرچە ئىسھاق خوجامنىڭ كەينىدىن بىر مىڭ بەش يۈز لەشكەر ئەۋەتكەن بولسىمۇ، مەھەلسىز ئەۋەتىلگەن بۇ لەشكەرلەر يارکەنتكە بارالماي، ئاقسۇدا تۇرۇپ قالدى. بۇ لەشكەرلەر بولسا قامۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئىسھاق خوجامنىڭ خىزمەتىدە بولغان لەشكەرلەر ئىدى. ئىسھاق خوجام بۇ ئەھۋاللاردىن خاپا بولۇپ كۇچارغا قاراپ يولغا چىققاندا، بۇ لەشكەرلەر بىلەن بۇرۇن ئاقسۇدا تۇرغان لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسلا ئىسھاق خوجامغا ئەگىشىپ يولغا چىقتى ۋە بۇ جايدىن ئۆزى خالىغانچە ئايرىلماقچى بولدى.

بۇ چاغدا، ئاقسۇدىكى جامالىددىن خوجام ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا ئۆزى كېلىپ، ئۆزرە-خالىق سوراپ، بارلىق گۇنانى ئۆز ئۇستىگە ئالدى ۋە ئالاھىدە سوغا-سالامىلارنى بېرىپ زىيارەت ۋە مېھماندارچىلىقلارنى قىلدى. بىر بۆلۈم ئەسكەرلەرنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ، ئىتتىپاق ۋە ئىناقلىقنىڭ يېپىنى يېڭىۋاشتىن باغلىدى. خۇش پېئىل ۋە ئالى مۇقاملىق ئىسھاق خوجام جامالىدىن خوجامنىڭ ئىلتىماسىنى ماقۇل كۆرۇپ، ئەسكەرلەرنىڭ مەسلىھىتى بويىچە تاھىرىددىن خوجام، ھوللاش غەزنىچى، ئابدۇلۋاھىت بېك،

ئەيسا بېكـلەرنى باش قىلىـپ، بىر مـىڭ لەشكەرنى جامالـىددىـن خوجامـغا ئۆتـكۈزۈپ بەردى. جامالـىددىن خوجام ناھايـىتى خـوش بولۇپ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، مەزكۇر لەشكەرلەرگە تون ـ كېـچەك بېرىپ خوشال قىلدى، لېكىن، لەشـكەرلەرنىڭ ئىتتىپاق ۋە ئىناقـلىق يىپـى بوشاپ، دۆلەت ۋە ھۆكـۈمەت ئەندىزىـسى بوشاپ سۇسـلۇقـقا قاراپ يۈزلەندى. سەيىد غازى ئىسھاق خوجام بولسا دۆلەت ئىقـبال بىلەن ئاتلىنىپ كۆچار شەھىرىگە كېلىـپ، قۇدرەتلىـك ئاللا دەرگـاھىدىن قانداق ئىشلار يۈز بېرەر ئىكىن دىگەن خىيالـلار بىلەن ئالـلاغا دۇئا قىلىـپ مەدەت تـىلەپ، خاتـىرجەمـلىك بىلەن يالـۋۇرۇپ قاخشاپ، ئۇنىڭ مەرھەمەتلىرىگە يۈز كەلتۈردى. بەش ۋاقىت نامازنى تولۇق ئۆتەپ، نەزىر ـ چىراقـلارنى ئۆتكـۈزۈپ، خىش ـ ئەقرىـبا ۋە دوست ـ بۇرادەرلىرىگە رەھىم ـ شەپقەتلەرنى كەلتۈرۈپ، كىيىم ـ كېچەك، تىللا قاتارلىـقلارنى ئىنئام قىلىپ كۆڭلىنى كۆتىرىپ ياتتى ـــ تامام.

16

كۆچارلىق خوجاملارنىڭ ئىتتىپاقـسىزلىـغى ۋە ئۇلارنـىڭ بۇرۇنقى ھالەتلىرى، ئېرىشكەن بۇ ئۇلۇغ دۆلەتكە شۈكرى قىلماي، دۆلەت ۋە ھۆكۈمەتتىن تامام ئايرىلىشى، كۈتۈلـمىگەن بەزى ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشى، ئاتالىق مۇھەممەت ياقـۇپ بېك غازىنىڭ ئىستىلاسى ۋە ھۆكۈم ـ رانلىغى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ياخشى ئاقىۋەتلىك ئەزىز ياردەمـلەر، ئاقىۋىـتى خەيرىيەتلىـك ۋە

لەزەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ ئالى مۇقام زىھنىلىرىگە روشەن ۋە ئاشكارا بولغايىكى، مۇنداق ھىكايە ۋە ئەپسانىلەرگە ئاساسلانغاندا، بىر دىن - بىر قۇدرەتلىك ۋە مەرھەمەتلىك ئاللانىڭ لۇتپى ئىنايىتى بىلەن، سەيىد غازى خوجا ئىسھاق ياركەنتتە ئاتالىق غازى بىلەن سۇلھى تۈزۈپ، خالايىقنىڭ رىقابەتلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ، يۇرت، پۇقرالارنىڭ راھىتىنى ئىزدەپ، ۋەدە - قەسەملەر، ئانت - ئىماندارنى ئەھدى پەيمان شەرتلىرى بىلەن چىكتىپ، ئۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ، كۆچارغا يېنىپ كېلىپ ئىستىقامەت قىلىپ ياتتى. لېكىن، راشىدىن خان خوجام ۋە جامالىددىن خوجام ئاكا - ئۇكىلار بىلەن جامالىددىن خوجامنىڭ پەرزەنتى يەھيا خوجام باشلىق چوڭ - كىچىك خوجاملار ئۆز مەزھەپلىرى ۋە مىللەتلىرىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى ھەم تەختى سەلتەنەت تۈزۈملىرىگە قارشى بولغان بەدخۇي ئەخلاق ۋە قىلمىشلارنى قىلىپ، بەزى لايىق ياكى نالايىق ئىشلارنى پەيدا قىلىشقا باشلىدى. ھامىددىن خوجام بولسا "نەچچە يىللار مابەينىدە ياركەنت، كاشغەر دىكى دۇشمەنلەرگە زەربە بەردىم ۋە دۇشمەنلەردىن زەربە يەپ قېچىپ، كۆپ مۇشەقەت تارتتىم. ئاقيار دىگەن جاينى دەستۇر خېنىمغا لازىم قىلسام" دەپ جامالىددىن خوجامغا ئەرز قىلدى. جامالىددىن خوجام بۇنى ماقۇل كۆرمىدى. ئاقۇەت ئۇ ئۆزىنىڭ غەيرىتى ۋە كۈچ - قۇۋۋىتىگە يۆلىنىپ، نىشان ۋە دەستەك بىلەن ئاقيارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ بېكىتتى. ئاقسۇدىن ئاقيارغا ھىچقانداق دورغا ياكى مۇلازىملار بارالمىدى، بارغانلارنى بولسا قاتتىق جازا بېرىپ ياندۇردى. شۇڭلاشقا، ھىچبىر دورغا ياكى مۇلازىم ئاقيارغا بېرىشقا جۇرئەت قىلالمىدى. ئاقۇەت نۇرغۇن ھىلە - مىكىرلىك ۋە مۇناپىقلارچە ئۇسۇل -

لارنى ئويلاپ، مەككارلىق توزاقلىرىنى قۇرۇپ، يالغانچىلىق ئۇرۇغىنى چېچىپ، ئۇچتۇرپاندىكى خوجاملارغا خەت يازدى. بۇ خەتتە "ھامىددىن خوجا ئۇكام دەرۋەقە تولا مېھنەت ۋە مۇشەققەت تارتتى. ئۇنىڭ ئاقيارنىڭ مەھسۇلاتىنى مەن سەرپ قىلسام دېگەن سۆزى ماڭا ئانچە ماقۇل كەلمىگەن ئىدى. خىيال قىلسام، بۇ ئوبدان ئىش بولمىغان ئىكەن. ئۇكام بۇ يەرگە بىر كېلىپ كەتسە، مەن ئۇنى بۇ يەردە بىر-نەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ زىياپەت قىلىپ، بۇ يەرنى ئۆز قولۇم بىلەن بەرسەم، ئەگەر ئۇ ئۆزىچە بۇ يەرنى تەۋە قىلسا، بىزنىڭ ئىتتىپاق-سىزلىغىمىز يېراق ۋە يېقىن دۇشمەنلەرگە ئاشكارا بولۇپ قالىدىغان ئېھتىمال بار. بۇ ئوبدان بولماسمىكىن" دەپ يېزىلغان ئىكەن. ھامىددىن خوجام بولسا راست ۋە توغرا پەزىلەتلىك بولغانلىغى ئۈچۈن، مۇناپىقلارچە يېزىلغان بۇ خەتنى دوستانە خەت دەپ چاغ-لاپ، ئالدىنىپ ۋە مەغرۇرلىنىپ، ئاقيارنى تاما قىلىپ، ئىشتىھالىرىنى پاكىزلەپ، چىشلىرىنى بۇلەپ، يېقىن مۇلازىم، مەھرەم ۋە دادخۇالد-رىنى باشلاپ، داغدۇغا ۋە ھەشەمەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ ماڭدى. جامالىددىن خوجام بۇنىڭغا ناھايىتى خوشال بولۇپ، ئالدىغا ئادەم چىقىرىپ، ناھايىتى ئىززەت-ئىكرامىلار بىلەن، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئەمرى-لىك مەھكىمىسىگە چۈشۈردى. ئادەملىرىنىمۇ ئۆز لايىغىدىكى جايلارغا چۈشكۈنگە بەردى. زىياپەتتىن كېيىن جامالىددىن خوجام مەھرەم-لىرىگە قاراپ، "سىلەر ئارام ئېلىڭلار، بىز ئاكا ۋە ئۇكا ئۇزۇن مۇددەتتىن بۇيان ئەسلا بىر يەردە بولۇپ كۆرۈشەلمىگەن، ھال-ئەھ-ۋاللىرىمىزنى بايان قىلىپ، گەپ-سۆزلىرىمىزنى تۈگىتىپ، ئاندىن ئارام ئالارمىز" دەپ رۇخسەت بەردى. مەھرەملىرىنىڭ ھەممىسى ئەمدى مۇشتەرى بىلەن زوھرە يۇلتۇزى بىر سىزىقتا ئۇچراشقاندەك

بولدی دەپ خاتىرجەم بولۇپ ئۇيقۇغا كەتتى، جامالىددىن خوجام بىرنەچچە ئادەمنى بىر يەردە مەخپى تەييارلاپ قويغان ئىكەن. دەل ھامىددىن خوجامنىڭ كۆزى ئۇيقۇغا بېرىشى بىلەن، مەخپىي تەييارلانغان مەزكۇر ئادەملەر چىقىپ باغلۇالىدى. ئۇنىڭ ئادەملىرىنمۇ ئۆيـ ئۆيدە مېھمان بولغان يەرلىردە تۇتۇپ باغلىدى. خوجامنى ئۇچ ئادەمى بىلەن قوشۇپ ئاتقا مىندۈرۈپ مەھكەم باغلاپ، بىر كىچەـ كۈندۈزدە كۇچارغا يەتكۈزۈپ نەزەربەنت قىلدى. ئاقسۇلۇق مۇسا بېگ دېگەن ئادەمنى قۇمغا باستۇرۇپ ھالاك قىلدى. دېمەك، ھامىددىن خوجام گويا ئۆز قولى بىلەن ئۆز پۇتىغا كەكە چاپقانىدەك بولدى. بۇ ئۇنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچكەنلىگىنىڭ نىشانىسى ئىدى.

قىرغىزلار بۇ ئاجايىپ ۋەقەدىن خەۋەر تېپىپ، كاشغەرگە بېرىپ قۇشبېگىگە يەتكۈزدى. قۇشبېگى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ناھايىتى خوشال بولۇپ، خەۋەر بەرگەن قىرغىزلارغا تونـ كىيىم ۋە ئات بېرىپ "ئەلھەمدۇللىلا، ئەمدى ئاقسۇ، كۇچار جەڭـ جىدەلسىز قولۇمغا كىرىدىكەن" دەپ خۇرسەن بولدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى بىر ۋەقە بولۇپ، ئۇچتۇرپان ئەھلى يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورايمىز دەپ بەھۇدە ئىشلارنى قىلىپ، كۆپ ئادەم جېنىنى ئېلىپ پانا ئىزدەپ كاشغەرگە قېچىپ بارغان ئىدى. بۇ ۋەقە يۇقۇرىدا تەپسىلى بايان قىلىنىدى. كاشغەرگە قېچىپ بارغانلار بولسا ئۆزىنى قۇشبېگىنىڭ ھمايىسىگە تاشلاپ، ئەرزـ ھالىنى مەلۇم قىلىپ، يول باشلاپ بېرىشنى تەقەزـ زالىق بىلەن كۆتۈپ تۇرماقتا ئىدى، شۇنىڭدەك يەنە ئاقسۇدىكى كۇچارلىق ئابدىراخمان دادخۇا، ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دىۋان بېگى قاتارلىقلار ئەسلىدە جامالىددىن خوجام پادىشانىڭ خىزمىتىدە ئىدى. پۈتۈن مەملىكەت ئىشلىرى بۇلارنىڭ رايـ ئىختىيارىغا باغلىق ئىدى،

بۇلار خوجاملارنىڭ ئەھۋال ۋە ۋەزىيەتلىرىنى چاغلاپ كۆرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ جان مۇھاپىزىتىنى كۆزلەپ، قۇشبېگنىڭ دۆلىتى ئۇلغىيىۋاتقانلىغىنى كۆرۈپ، قۇشبېگنى تەكلىپ قىلىپ بىر پارچە مەخپى خەت ئەۋەتتى. كۇچاردىكى ۋەزىر جۇملە تولمۇلىك توختى ئىشىك ئاغا بېكمۇ "بۇ يۇرتلارنى ئۆزۈم ئېلىپ بەرسەم" دەپ ۋەدە قىلىپ ئەرز ئەۋەتتى. ئاتالىق غازى مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگى بۇ خەت-ئەرزلەرنى بىر-بىرلەپ كۆرۈپ، غەيرەت تومۇرى جۇش ئۇرۇپ سوقتى. مەملىكەت تاماسى تېخىمۇ شاۋقۇنغا كەلدى.

ئەمما، ئەسلىدە كۇچاردىكى مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ نۇرلۇق مازىرىدا شەيخلىق دەرىجىسى ۋە ئورنىنى ئۆزلىرىگە پەخرى ئىپتىخار بىلىپ، بۇ مازارنىڭ بېغىغا پېتىپ-سىغىپ كەلگەن خوجاملار ئەمدى بۇ يەتتە شەھەرگە، ھەتتا موغۇلستان ئۆلكىسىگە سىغماي-پاتماي قالدى. ئۇلارنىڭ بىر تۇققان-ئەقرىبالىغى ۋە ئىتتىپاقى بولسا ئۆزئارا قارشىلىق ۋە مۇناپىقلىققا ئايلاندى ۋە بۇ ئۆزئارا قارىمۇ-قارشىلىق ھەم مۇناپىقلىق بولسا دۇشمەنلىك ۋە ئادا-ۋەتكە ئايلاندى، ئۇلار بۇ ئۇلۇغ دۆلەت قەدرىنى بىلمىدى، ئۇنىڭغا شۇكرى قىلمىدى، بەلكى بۇنى كاپىرلارچە نېئىمەت دەپ بىلىپ مەغرۇرلىنىپ، ئىپتىخار قىلدى-دە، ھەممىنى قولىدىن بېرىپ قويدى. بۇنىڭغا ئەپسۇس ۋە مىڭ-مىڭلارچە ئەپسۇس ۋە نادامەت! يەنە شۇنىمۇ تەكتىلەش كېرەككى، ئەسلىدە مازارى شېرىپلارنىڭ ۋەخپە ئەشيالىرىغا قانائەت قىلىپ، دىخان ئەشرەپلەرنىڭ ئۆشرە-زاكات ۋە نەزىر-سەدىقىلىرىگە مۇھتاج بولۇپ، مازار شېرىپلەردىن ماكان تۇتۇپ، ھۇجرا ئىچىگە بورا سېلىپ تائەت ۋە ئىبادەت بىلەن كۈن ئۆتكۈزگەن، بىر جۇپ قۇرۇق نان ۋە بىر تاۋاق گۈلە قاقا خورسەن

بولۇپ كەلگەن بۇ خوجىلار مەرھىمەتلىك ۋە ھەممىگە يول كۆرسەتكۈچى ھەم رىسق بەرگۈچى ئاللانىڭ لۇتپى ئىنايىتى بىلەن بىردىنلا پادىشالىق تەختى ۋە ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىققان ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقىچە بولغان ئاتا ـ بوۋىلىرى ئۆز ھاياتىدا، بەلكى بۇ موغۇلستان شەھەرلىرى ئىچىدىكى ھىچقانداق بىر ئادەم ـ ئىنسان بۇنداق دۆلەت ۋە ئىززەتكە مۇيەسسەر بولمىغان بولسا كېرەك. لېكىن بۇنىڭغا دەل مۇشۇ خوجاملارلا مۇيەسسەر بولالىدى. قىتئە:

تەكيە قىلما ئەي ئەزىزلەر دۆلتى يىلدامىنى،
باش يانىڭدىن پات ئالۇرلەر دۆلتى ئىقبالىنى.
ياتقۇزۇپ جىسمى لەتىفىڭنى بۇ تىرەپاك ئۇزە،
يوق ئېتىپ دۆلەت ھەشەمنى بەس قىلۇرلار نايىتى.

خوجاملارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ ئەتىگەنلىك ناشتىلىرىغا ھەر خىل ھالۋا، مەۋىز قەندالات، ھەر خىل مۇرابا، مەجۇنى شەرۋەت، كەيپىلەندۇرگۈچى تائاملار ۋە يۇمشاق پاخلان گۆشىنىڭ كاۋاپلىرى، خوشاڭ، تاڭ بوفا ھەم لەززەتلىك ۋە شىرىن بىجىنچە تائاملارنى، ھەر تۈرلۈك نازۇ ـ نېئمەتلەرنى يىگەنلىگى، ھۇر ـ پەرىدەك خوتۇن ـ قىزلار ئالدىدا تەييار تۇرغانلىغى ئۈچۈن، ئۇلار بۇ رۇنقى ھالەتلىرىنى تامامەن ئۇنتۇدى. بولۇپمۇ ئۇلار ئۆز كۆچمىز بىلەن ئىسلام ئېچىپ پادىشالىقنى تاپقۇق ۋە كەتمەس دۆلەتكە ئۇلاندۇق دەپ، ئەتراپىدا پادىشالىق تۇغ ـ ئەلەملىرىنى كۆتەرگەن پادىشالار بىلەن ياخشى ئۆتمىدى، چىقىشالمىدى، ھەتتا ئۇلارنى كۆزگە ئىلمىدى. خوجا ھاپىز شىرازىنىڭ (ئاللا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى جەننەتتە قىلسۇن!) "لىسانۇلغايىپ" (غالىپلارنىڭ سۆزى ـ ت) دىگەن

كىتاۋدا نەقىل كەلتۇرگەن مۇنداق ئىبرەتلىك ماقالىلىرىغا رىئايە قىلمىدى. ھاپىز:

ئاسايىش دوگىتى تەفسىرى ئىندۇ ھەر پەست،
بادۇستان مۇرەۋۋەت بادۇشمنان مادار!(167).

خوجاملار ھەممىگە قائىدە بولۇپ قالغان بۇ سۆزلەرنى نەزەرگىمۇ ئالمىدى. ھەتتا ئۆز قېرىنداشلىرى، ئاكا-ئۇكىلىرى بىلەن بىر نىيەت ۋە بىر ئىتتىپاقلىق يولىنى تۇتمىدى. بىر بىرىگە رەھىم-شەپقەت قىلمىدى. دۇنيادىكى ھەممە ئېھتىياجدىن ھاجەتسىز بولدۇق، دىگەن خىيال ۋە تەسەۋۋۇرلارنى قىلىپ، ناھايىتى تەكەببۇرلىشىپ، ھەر بىر خوجىنىڭ ئەسلى تەبىئىتىدىكى مەغرۇرلۇغى ئىچ-ئىچىدىن ئۆرلەپ "مەندىن باشقا ھىچنىمە يوق" دىگەن ناغرىسىنى ئالاھىدە ياڭرىتىپ چېلىشقا باشلىدى، خۇددى "قۇرئان كېرىم"دە "ئىنسان پۇل ۋە بايلىق بىلەن يامان يولغا كىرىدۇ" دەپ كۆرسىتىلگەندەك، ئۇلارنىڭ ئەسلى ئىنسانى تەبىئىتىدىكى يوشۇرۇن تەكەببۇرلۇغى ئاشكارا بولۇشقا باشلاندى. نەزىم:

ئۆزىگە سازاۋەردۇر كىبرىيا ئۇ مېنى،
كى مۇلكى قەدىمدۇر زاتى غەنى.

دەل مۇشۇنداق بىر چاغدا، مۇھەممەت ياقۇپ بەگ ئاتالىق غازى خۇددى ئاللانىڭ قازاسى ۋە ئاسمانىنىڭ بالاسى كەلگەندەك، مۇشۇك چاشقان كۆتەرگەندەك، قۇرغۇي قۇچقاش ئالغاندەك ۋە ئىگىز ئۇچقان بۇركۇتتەك بىر شاھانە قىياپەتتە بۇ چايغا قەدەم تەشرىپ قىلدى. خوجاملارنىڭ دۆلتىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە قوشۇپ خۇددى چاڭ-توزاڭدەك توزۇتتى. بۇ رەھىمسىز ئالدامچى پەلەك چاقى تەتۇر چۆگىلەپ، ئۆزىنىڭ قەدىمقى ئادىتىنى يەنە تەكرارلىدى.

نەزم:

بىرىنىڭ باشىغا تاجۇ-تەختىنى قويۇپ،
بىرىنى تاجۇ-تەختىدىن ئالىپ يەرگە ئۇرۇپ.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئاقىل ۋە دانالار بۇ دۇنيا ئىشلىرىنىڭ دۆلەت ئىقبالىغا ۋە ئۇلۇغلۇققا يەتكۈزۈشى بىلەن، ئاياق ئاستى قىلىپ تۆۋەنلەشتۈرۈش ئويۇنلىرىنى كۆزگە ئىلماي، ئۇنىڭ غېمى ۋە خوشاللىغىغا باراۋەر ۋە بىردەك قاراشلىرى لازىم. قىتئە:

قەنى ئۇل كەسرائى گۆر خەۋەر نەق،
بۇ ئالەمدىن ئۇچۇپ كەتتى ھاۋالىق.
ئەگەرچە يەخشىلىققا يوق ۋافائى،
ۋەرەق ئىچرەسۇخەن باردۇر ۋەفالىق.

ئەلقىسسە، جامالىددىن خوجام چىلان ۋە يايدى قاتارلىق جايلاردا توختى خەلىپە دىگەننى ئىككى يۈز ئەللىك ئەسكەرگە باش قىلىپ قاراۋۇلچى قىلىپ قويغان ئىدى. بىر كېچىسى ئەتىگەندە قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرى كېلىپ بۇ جايلارنى بېسىۋالدى. ئات سۈغىرغىلى چىقىقان بىر يىگىت بۇ ھادىسىنى كۆرۈپ، كەينىگە قېچىپ جامالىددىن خوجامغا خەۋەر قىلدى. قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرى بولسا قالغانلىرىنى ئولجا-ئەسىر قىلىپ كاشغەرگە ئېلىپ ماڭدى. ئاندىن ئۇلار سايىرىقنى قونالغۇ قىلىپ ئاقسۇغا ئۆتتى. ئاتالىق غازى چىلان دىگەن جايدىن خوجا نەزەر بىك دىگەننى باش قىلىپ مۆمىن يۈز بېشى باشلىق ئوتتۇز توققۇز يىگىت بىلەن ئۇچتۇرپانغا بۇيرۇغان ئىكەن. بۇ قۇرۇق ئۇزۇم يولى بىلەن ئاچا تاقىغا بارغاندا، يولچىلارخەۋەر تېپىپ شەھەرگە

خەۋەر قىلىپتۇ. خوجاملار بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، خوجا نەزەر بىككە چۈشكۈن قونالغۇ چىقاردى ۋە ئاتالىق غازىنىڭ كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، مۇبارەكبادلىق قىلىپ، ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەت ئەلى دادخۇالار ئارقىلىق ئاتالىق غازىغا سوغا-سالاملار ۋە ئىناۋەتنامە ئەۋەتىپ ئىتائەت قىلىدىغانلىغىنى بىلدۈردى. ئەتىسى خوجا نەزەر بىك شەھەرنىڭ شىمالىدىكى تۈگمەنبېشى دېگەن جايغا چۈشتى. ئىككى يىگىتنى خېتىپ خوجامنىڭ ئالدىغا كىرگۈزۈپ ساڭ، قورال-ياراق ۋە غەزىنىنىڭ ئاچقۇچلىرىنى بەرسۇن، ئۆزلىرى تاۋابئاتلىرى بىلەن جانابى ئاتالىق غازى بەدۆلەتنىڭ خىزمەتلىرىگە بېرىپ، دۈئا قىلىپ كۆرۈشۈپ يانسۇن، ئاتالىق غازىنىڭ ئالى پەرمانىمۇ مۇشۇنداق ئىدى دېدى.

ھەممىمىز لا شەھەردىن چىقىدىغان بولدۇق. ئاقشەت پىشىن ۋاقتىدا دەرۋازا ئالدىغا كەلدۇق. ئۇلار ئىككى خوجامنى، موللا توختى مۆتۈ-سۈپىنى ۋە مەنكى بۇ ئەسەرنى يازغۇچىنى بىر مىراخور بىلەن دەرۋازا-زىدىن چىقاردى، قالغانلارنى توساپ قالدى. "بۇ زامانىدا زامان، زامان ئاتالىق غازىنىڭ زامانى" دەپ جار سېلىپ، توپ-زەمبىرەكلەرگە ئوت تۇتاشتۇرۇپ، شادىيانە ناغرا ساداسىنى كۆككە كۆتىرىپ، بىز بەش كىشىنى خوجا نەزەر بېكنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى، بىزگە يىگىرمە بەش ئاتلىق ئادەم قوشۇپ ئاقسۇغا ماڭدۇردى. ياڭىخى دېگەن قىشلاقتا قونۇپ، ئەتىسى يولغا چىقىپ توشقان دەرياسىغا كەلدۇق. بۇ يەردە مۇھەممەت بابا يۈز بېشى يولۇقتى. بۇنىڭغىچە ئاتالىق غازى ئاقسۇغا كېلىپ، مەزكۇر يۈز بېشىنى ئۇچتۇرپانغا توقسابە قىلىپ خېتىپ خوجامغا مېھرىۋان يارلىق قىلىپ ماڭدۇرغان ئىكەن، يارلىقنى بەردى. يارلىق مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، ئاتالىق

غازى تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلدۇق. توقسابە ئۇچتۇرپانغا كەتتى. بىز ئاقسۇغا قاراپ ماڭدۇق. مەن بۇ يارلىق مەرھەمەتنامىنى كەم ۋە زىيادە قىلماي، تەۋەرۈك ئورنىدا ئۆز ئەينى بىلەن كۆچۈرۈپ، بۇ ۋاراق سەھىپىسگە ئورناتتىم.

ئالى ئىتايەتنامە يارلىغى:

سيادەت① پاناھى بۇرھانىددىن خوجا ئىشان زاد ئىززە:

دەئۋات مۇتەۋاففىرە② ۋە تەسلىمات مۇتەكاسىرە③ ئىبلاغىدىن④ سۆكرە، خاتىر-خەتىر⑤ ۋە زەمىر مۇنىرلارىغە⑥ رەۋشەن ۋە مۇبەر-ھەن⑦ ئولغايكىم: بۇ ئاۋان⑧ مەيمەنەت⑨ نىشانىدە ھەزرىتى ھەق سۇبھانەۋە تەئالەنى ئەۋنى⑩ ئىنايەتى بىرلە ئىسلام شىرىف ئاچماق ۋە شەرىئەتى غەررا⑪ نەبەۋىيە⑫ قىلچىنى "ئەلجەننەتۇ تەھتى زىلالەسسىيۇف"⑬ مەزمۇنى شىرىفچە چافماق نىيىەت خەيرىيىەسى⑭

---

① سيادات — سەيتلىك، ئۇلۇغلۇق.

② دەئۋات مۇتەۋاففىرە — كۆپتىن-كۆپ دەۋەت.

③ تەسلىمات مۇتەكاسىرە — ناھايىتى تۆۋەنچىلىك.

④ ئىبلاغ — يەتكۈزۈش

⑤ خاتىر-خەتىر — كۆڭۈل خاتىرى

⑥ زەمىر مۇنىرلەرىغە — نۇرلۇق دىللىرىگە

⑦ مۇبەرھەن — ئېنىق

⑧ ئاۋان — ۋاقىت، زامان.

⑨ مەيمە نەت — بەخت-سائادەتلىك.

⑩ ئەۋن — ياردەم

⑪ غەررا — پاللىداق.

⑫ نەبەۋىيە — پەيغەمبەرلەر

⑬ "ئەلجەننەتۇتەھتى زىلالەسسىيۇف" — جەننەت قىلچىنىڭ سايىسىدادۇر.

⑭ خەيرىيە — ياخشى

برله، بەلكى ئابدانە① تەقدىرى ئىلاھا برله بۇل دىيارلارغە نەسىبەمىز تۇشىدىغاسلۇل كالام. مۇھەررەمە ئەلھەرەمە يىگىرمە بەشدە② ئاقسۇ مەسەندىدە③ نۇزۇل ئىجلال④ كىرگۈزۈپ تۇرغان ۋەقتىمىزدە، كامالى خولۇس⑤ يولدىن ۋە ناھايەتى مۇھەببەت خۇسۇس⑥ يۇزىدىن يەئقۇپ خوجا ئىشان ۋە مۇھەممەت ئەلى دادخۇالار قولىدىن ئىزھار ئىتائەت ۋە ئىنقىياد⑦ ئەيلەپ "ئەتىئۇ ئۇلۇەلەلئەمرى"⑧ فەھۋاسى شىرىفغە ئامىل بولۇپ بىر فارچە رۇقئە ئىرسال⑨ ئەيلەگەن ئىكەنلەر. ياخشى سائەتدە ۋاردى⑩ ئولۇپ، مەزمۇنى مەفھۇم⑪ بولۇپ، خۇرسەندى ھاسىل ئولدى. تەھاددۇ ۋە تەھابىۋ⑫ مەزمۇنىچە تۆت ئات ۋە بىرنەچچە لىباس ۋە بىر كالامى شىرىف ھەدىيە ئىبەرگەن ئىكەنلەر، بى كەم-كاس⑬ كېلىپ تەگدى. مۇندا جامالىددىن خوجە بەئزى ئىشلاردىن ۋەھشەت قىلىپ قاچقان ئىكەن.

---

① ئابدانە — تاپشۇرۇق.

② مۇھەررەمە ئەلھەرەمە يىگىرمە بەشدە — ھىجرى بىرىنچى ئايىنىڭ 25 — كۈنى

③ مەسەند — ئورۇن، جاي.

④ نۇزۇل ئىجلال — نۇرلاندۇرۇش، رەۋشەنلىك چۈشۈرۈش.

⑤ خۇلۇس — خالىسلىق، توغرۇلۇق.

⑥ خۇسۇس — مەخسۇس.

⑦ ئىنقياد — بوي سۇنۇش.

⑧ "ئەتىئۇ ئۇلۇەلەلئەمرى" — ئەمىرگە بوي سۇنۇش

⑨ رۇقئە ئىرسال — خەت ئەۋەتىش.

⑩ ۋاردى — كېلىش، تېگىش

⑪ مەفھۇم — چۈشۈنۈش.

⑫ تەھاددۇ ۋە تاھابىۋ — سوغا ۋە سالام.

⑬ بى كەم — كاس — كەم — كۈتىسز، تولۇق.

يىگىتلەر ئالىپ كېلدى. بەئزى ئۆتكەن ئىشلارغە تەۋبە قىلدى. بىزمۇ "ۋەلكازىمىنەلغەيزە ۋەلئافىن ئەناس"① مەزمۇنىچە جەرايىم ماتەقەددەملارغە② ئەفۋە قەلەمنى سۈرۈپ مەرفۇئ③ قىلدۇق ۋە سەرپايى مۇناسىپ بېرىپ مەرھەمەت قىلدۇق. ئۇزلەرى بولسالەر بۇ تەرەفدەكى سەئىدلەر زۇبدەسى،④ نىيىەتلىرىمۇ سافدۇر. ئۆزلەرى ۋە تەۋابئات (لاردا) ھەرزىلىك⑤ خۇلق بولسا گۇناھىنى ئەفۋە قىلدۇق. بۇ بارە⑥دىن كوكىللەرىغە بىرنىمە كېلمەسۇن. بىز بولساق ھەممەدىن ئىلگىرى تانىغان، مۇتلەقەن ۋەھشەت ۋە ھەراس⑦ قىلماسۇنلەر. ۋەللاھۇ ئەلا مانەققەلۇشھەد. ۋەسسالام. 1284ـسەنەت".

بۇ خەتنى ئېلىپ شۇ كۇنى ئاقسۇغا كەلدۇق. بىزنى كونا ئۆتەكگە چۈشۈردى. بىر سائەت ئۆتمەيلا ھەمدەم باتۇر بېشى دىگەن ئادەم نەچچە پەتنۇستا قەن، ناۋات، پىستە، بادام، مۇنىر قەندالات قاتارلىق نەرسىلەر ئېلىپ كېلىپ دەستۇرخان سالدى ۋە ھايال بولماي بىر چوك قازان گۇرۇچ ئاشنى قازىنى بىلەن كۆتىرىپ كېلىپ، خوجاملارنىڭ ئالدىدا ئاغزىنى ئېچىپ ئاش تارتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇچ كۇنگىچە كېمىتمەي داستىخان سېلىپ زىياپەت قىلدى. تۆتىنچى كۇنى سارايلاردىن تون، نىمچە، قەن، ناۋاتلارنى لىگەنـلەپ

---

① "ۋەلكازىمىنەلغەيزە ۋەلئافىن ئەناش" ــ "ئۆز گۇناھىغا تولۇق تۆۋە قىلغانلار كەچىرىمگە سازاۋەردۇر"

② جەرايىم ماتەقەددەم ــ بۇرۇن ئۆتكۇزگەن گۇناھلىرى

③ مەرفۇئ ــ ئۇرنىنى كۆتۈرۈش

④ زۇبدە ــ ياخشى، ئىسىل

⑤ ھەرزى ــ يامان، پايدىسىز.

⑥ بارە ــ سەۋەپ

⑦ ھەراس ــ قورقۇنچ.

ئېلىپ چىقىپ ۋە مىنىپ كەلگەن ئاتلىرىمىزنى يېتىلەپ بارگاھ ئالىلىرىغا ئېلىپ بېرىپ تارتۇق قىلدۇق. ئىككى خوجامنى ئاتالىق غازى ئۆز چېدىرىغا باشلاپ كىرىپ زىياپەت بەردى. بىزنى بارگاھ ئىچىگە ئولتۇرغۇزۇپ داستىخان سالدى. مۇناسىپ تون-كىيىم، سەللە، كۆلا قاتارلىقلارنى مەرھەمەت قىلدى. پەرمان بويىچە ئاقسۇ شەھىرىنى ئايلاندۇق. پەتە قىلىدىغان يەرلەرگە بېرىپ پەتە قىلىپ، ئۆز جايىمىزغا كېلىپ ئارام ئالدۇق.

بۇ كۈنلەردە كۈچار تېخى پەتھى بولمىغان ئىدى، راشىدىن خان خوجام كۈچاردىن ئىبراھىم باھادۇر، يۈسۈپ باھادۇر، تەلەي باھادۇر، ياقۇپ باھادۇرلارنى تۆت مىڭ لەشكەرگە باش قىلىپ، قۇشبېگىگە قارشى ئۇرۇشقا چىقارغان ئىكەن. بۇلار ياقا ئېرىق تەۋەسىگە كېلىپ، چوغا دىگەن جايغا چۈشۈپ، يولىنى توساپ، سۇ بەرمەي، كۆپ ئۇرۇش قىلىپ، قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرىنى قىستاپ قوشتام، ياقا ئېرىق ۋە چوغا قاتارلىق جايلاردا كۆپ زىيان-زەخمەتكە سېلىپ، ناھايىتى باتۇرلۇق قىلىپ غەلبە قازاندى. لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ مەھەلسىز باتۇرلۇغى ھىساپقا كىرمىدى؛ ئاقۇەت قۇشبېگىنىڭ يىگىتلىرى غەلبە قىلىپ، ئۇلارنى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى.

بۇنىڭدىن بۇرۇن لۇكچىنلىكلەرنىڭ كونا ئاداۋىتى قوزغىلىپ، بىرمۇنچە تۈڭگانىنى ئۆزىگە ھەمرا قىلىپ، تۇرپانىدىكى ئايدىن خوجامنى لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇپ ھەيدەپ چىقىرىپ، تۇرپاننى ئۆزى سوراپ، كۈچار تەرەپكە قەدەم قويۇپ بۇگۇرگە يېتىپ كەلگەن ئىدى. بۇ چاغدا خان خوجام ئىسھاق خوجامنى كورلىغا ئالاھىدە ھاكىم قىلىپ ئەۋەتكەن ئىدى، ئىسھاق خوجام يېتىپ بېرىپ غەلبە قىلىپ تۇرغان پەيتتە، خان خوجام ئۇنىڭ كەينىدىن ھامىدىن

خوجامنی همایه ئۇچۇن ئەۋەتمەكچی بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئۆزرە-خالىق سوراپ، كۆپ ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، تۆت مىڭ لەشكەر، توپخانا، قورال-ياراق، ئەلەم، تۇغ، بايراقلار بىلەن تۇڭگانىلارغا قارشى ئۇرۇشقا ئەۋەتكەن ئىدى. ئىسھاق خوجام، ھامىددىن خوجامىلار تۇڭگانىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنى قوغلاپ قاراشەھەردىن ئۆتكۈزۈپ تۇرغان كۈنلەردە، قۇشبېگىنىڭ ئاقسۇغا كەلگەنلىگى توغرىسىدىكى دەھشەتلىك خەۋەر ئاڭلاندى. خان خوجام ھامىددىن خوجامنى قارا شەھەردىن قايتۇرۇپ كېلىپ، يەنە ئۆزرە-خالىقنى قويۇپ، كىيىم-كېچەك، پۇل-تىللا قاتارلىق ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى چەكتىن ئاشۇرۇپ قىلىپ، لەشكەرلىرى بىلەن قۇشبېگىگە قارشى ئۇرۇشقا ماڭدۇردى. بۇ كۇچاردىن چىقىپ بايغا كېلىپ، بەھۇزۇر بىر ئوت-چۆپلۈك يايلاقنى جاي-ماكان قىلىپ، لەشكەرلىرى بىلەن كارى بولماي "ئىختىيار ئۆزەڭلەردە" دەپ جاۋاپ بېرىپ، سۇرەت-ۋەقەنى قۇشبېگىگە مەلۇم قىلىپ ئەرز ئەۋەتتى. بۇ خەت جانابى ئاتالىق غازى ياقا ئېرىققا كەلگەن چاغدا تەگدى. قۇشبېگى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەنلا "ھامىددىن تۆرە دەرھال يېتىپ كەلسۇن، بىز تاقەتسىز كۆتىمىز" دەپ مەھرەم ماڭدۇردى، ھامىددىن تۆرەم يېتىپ بېرىپ كۆرۈشتى. تەبرىك-مۇبارەكلەشلەر ئۆتكەندىن كېيىن، قۇشبېگى "ئەي تۆرەم! يەنە بىز بىلەن ئۇرۇشىدىغان ئادەم بارمۇ" دەپ سورىغاندا، ھامىددىن تۆرەم "جانابىڭىز بىلەن ئۇرۇشىدىغان مەن ئىدىم، خىزمىتىڭىزگە كەلدىم، ئەمدى ئۇرۇشىدىغان ئادەم يوق، دېمەك، كۇچارمۇ قول ئاستىڭىزغا ئۆتتى دېگەن سۆز. مۇبارەك بولسۇن" دەپ جاۋاپ بەردى. قۇشبېگى ناھايىتى خوش بولۇپ، "بىر نان تاپساق تەڭ-باراۋەر ئوتتۇرىدا بولسۇن" دەپ نەچچە قەۋەت

كىيىم-كېچەكنى ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ، "بىز كۇچاردىن يېنىپ بارغىچە، ئۆزلىرى كاشغەردە دۇئا قىلىپ تۇرسىلا" دەپ كاشغەرگە يولغا سالدى. ھامىددىن خوجام ئاتالىق غازى دۆلەت سۇرگەن زاماندا، بىرنەچچە مۇددەت ئۇنىڭ تۆرىلىرى قاتارىدىن ۋە كاتتىلىرىنىڭ سوروئلىرىدىن ئوروئن ئېلىپ، غەلىتەمىنات ۋە كىيىم-كېچەكلەر بىلەن ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تەمىنلەنگۈچىلەر بىلەن ئوخشاش تەمىنلەندى.

قۇشبېگى ياقا ئېرىقتىن ئاتلىنىپ چىقىپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ كۇچارغا كەلدى. بىرقانچە يىگىت كىرىپ راشىدىن خان خوجامنى ئېلىپ چىقتى، لېكىن، خان خوجام بىر تەرەپتىن بىرنەچچە ئېغىز تەنە ۋە ئاچچىق سۆز قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن تون-كىيىملەرنى بەرگەن بولۇپ، بۇلارنى ئوردىسىغا باشلاپ كىردى. بىراق خان خوجام بىردىنلا قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ئاتالىق غازىنىڭ بىر مەھرىمنى چاپتى ۋە قولىغا قورال ئېلىپ سېپىلىنىڭ ئۈستىگە يۈگۈرۈپ چىقىپ، "مېنىڭ باتۇرلىرىم قايىقا كەتكەن، بۇ قېپچاق، ئەنجانلىقلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ شەھەردىن ھەيدەپ چىقارمامسىلەر!" دەپ يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن ۋاقىراپ تۇرغان پەيتتە، ئاتالىق غازىدىن كىشى كېلىپ، خان خوجامنى تۇتۇپ باغلاپ بارگاھقا ئېلىپ باردى.

راشىدىن خان خوجام بولسا ئۆزىنىڭ خاتا خاھىشلىرى بويىچە شەرىئەتكە خىلاپ بىرقانچە يامان ئىشنى ئۆزىگە ۋە لەشكەرلىرىگە لازىم ۋە راۋا دەپ بىلگەن ئىدى. ئۇنىڭ بىرى بولسا، خان خوجام ئۆزىنى ۋە شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلىپ ساقلاش ئۈچۈن، ئۆزىگە خاس مەھرەم، يىگىت، سەرۋازلىرىنىڭ كېچىلەردە ئۇخلىمايلا قىمار ئويناپ سەگەك تۇرۇش ۋە شۇنداق يوللار ئارقىلىق شەھەرگە پاسبا-

نلىق قىلىش دىگەن تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، شەرئەتكە تامامەن خىلاپ بولغان بۇ خىل يامان ئىشلارغا يول قويىدى ۋە رۇخسەت قىلدى. ھەتتا قىمارۋازلارغا غەزىنىدىن پۇل ئاجرىتىپ قىمار ئويناتتىپ، بۇ ئىشلارنىڭ راۋاجلىنىشىغا كۆش-كۆش قىلدى. شۇڭلاشقا شەرئەت پانا جانابى ئاتالىق غازى شەرئەت ئالىملىرىدىن "قۇرئانى كېرىم" ۋە "ھەدىس شېرىپ"تە قاتتىق چەكلەنگەن بۇنداق بىشەرئەت ئىشلارغا مەملىكەتكە ئۇلۇغ بولغان ئادەملەر ئۆزى خىلاپلىق قىلسا ۋە ئۇنى چەكلىمەي راۋاجلاندۇرسا، نازۇك شەرئەت قانداق ھۆكۈم قىلىدۇ" دەپ سوراپ، ئۇلاردىن پەتىۋا ئېلىپ، پەتىۋانىڭ مەزمۇنلىرىنى ئاشكارا ئېلان قىلىپ، خان خوجامنىڭ شەرئەتكە خىلاپ گۇناللىرىنى ئۆز بويىنىغا ئارتىپ يوق قىلدى. خان خوجامنىڭ نىمە بولغىنىنى ۋە قايسى جايغا دەپنە قىلىنغانلىغىنى كىشى كۆرمىدى ۋە بىلمىدى. بۇ ۋەقە تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن تۆتىنچى يىلى ماھى سەپەر مۇزەپپەرنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 1867-يىلى 6-ئاينىڭ 17-كۈنى ــ ت) يۈز بەردى. خان خوجام بولسا ئاتىمىش ياشقا يېقىنلاشقان، سېرىق چىراي، بۇغداي ئۆڭلۇك، ئوتتۇرا بوي، كۆزلىرى چوڭ، چىشلىرى كۆشادە، بېشى يوغان ۋە كەينى دوقسى چوڭ كىشى ئىدى. ئۇنىڭ بىر ئىنىسى پەخىرىددىن خوجا شەرئەت ئەھكاملىرىغا بوي سۇنماي، قازى، مۇپتىلارنى ھەتتا ئۇلۇغ شەرئەتنى ھاقارەتلەپ، كۆزگە ئىلمايدىغان بىر ئادەم ئىدى. يەنە بىر ئىنىسى جالالىددىن خوجا بولسا، ئۆز ئىرىگە ئىددەت ساقلىغان ۋە تېخى ئۇنىڭ ئەمىر ئىتائىتىدىن چىقمىغان بىر خوتۇننى ئۆز ئەمرىگەقىدىگە ئالغان ئىكەن. ئاتالىق غازى "ئۆلىمالارنىڭ توغرا ھۆكۈمى ئاللا ۋە ھەممىنى رازى قىلالايدۇ ــ ت" دىگەن پەتىۋا ھۆكۈمى ۋە ئۇلۇغ

ئۆلمالارنىڭ پەتـۋاسى بويىچە، بۇ پەتـۋا مەزمۇنـىنى مەزكۇر خوجىلارغا ئېلان قىلىپ، ئۇلارنى ئاممىغا ئىبرەت قىلىپ ئۆلتۈردى. جامالىددىن خوجىنى ياركەنتتە يوق قىلدى. شەيخ خوجا، باھاۋىددىن خوجا ۋە ئىبراھىم تۆرىلەرنىمۇ تىغ سىياسەتتىن ئۆتـكۈزدى. خېتىپ خوجام ۋە ئوغلى مەھمۇدىن خوجامـلارنى كاشـغەرگە ئېلىپ بېرىپ، مەھمۇت خوجا ھەزرىتىمـگە تاپشۇردى. بۇلار ھەزرەتنىڭ ئاشخانىسـىدىن ئاش-تاماق يەپ، تون، كىيىم-كېچەكـلەرنى كـىيىپ، ئون بىر يىلنى ئۆتكۈزدى. بىجىن ئەھلى بۇ جايلارغا ئىككىنـچى قېتىم ئـسگە بولغاندا، بۇلارمۇ ئاتا يۇرتلىرىغا قايتىپ، قەۋمـى-قېرىنداشـلىرى ۋە ئۇرۇق-قايـاشلىرى بىلەن كـۆرۈشۈپ ئـۆمۈر ئۆتكـۈزدى. بۇگۈنـكى كۈندە ئىسھاق خوجام، ھامىددىن خوجام، مەھمۇدىن خوجامـلار ئەنە شۇ جايدا خاتىرجەم ھايات كەچۈرمەكتە.

راشىدىن خان خوجام شۇنـداق قىلىـپ تولۇق ئۇچ يىـل ۋە بىر ئاي يەنى ئوتتۇز يەتتە ئاي پادىشالـىق قىلىـپ، شەرقـي ھۇدۇدى قامۇل، بالەكۆلگىچە، شىمالىي ھۇدۇدى قالمۇقستانغىچە(169)، غەربىي ھۇدۇدى ياركەنت، ماراللۇبشى، جەنۇبىي ھۇدۇدى لوپ، چەرچەنگىچە بولغان جايلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇلار بولۇپمۇ بىجىن كاپىرلىرىنى ھەددىدىن زىيادە ھالاكەتكە يەتكۈزدى. بۇ شەھەرلەردىكى غەزنە-مۇلـۈك، قورال-ياراقـلارغا ئىگە بولـدى، ناھايـىتى كـۆپ غـەزنە توپلاندى. بۇلارنىڭ ھەممىسى تولۇق مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى، ئۇلار شۇنچىلىـك دۆلەت ھۆكـۈمەتـكە ئىگە بولۇپ، نۇرغۇن مال-مۇلۇك توپلىغان چاغـلاردا، يا ئۆزبـىنىڭ بىرەر ئۇرۇق-قايـاشلىرىغا رەھـىم ۋە شەپـقەت قىلىـپ باقمـدى، يا بىرەر دۈشمىنى، ئەھـلى پەزىـل ۋە ھـۈنەرۋەنـلەرگە كەڭـرى ئىنـئام ۋە

ئېھسان قىلىپ، ئۇلارنىڭ مال-دۇنياغا بولغان ئېھتىياجىدىن چىقمىدى، يا بىرەر دەريا-ئۆستەڭگە كۆۋرۈك سالدۇرۇپ ياخشىلىق قىلمىدى، يا مېچىت، خانىقا بىنا قىلىپ، كۆل، قۇدۇقلارنى كولىتىپ، ۋەخپە ئەشيالارنى توختاتمىدى. ھەتتا ئۆزلىرى ئولتۇرىدىغان بىر-ئىككى ئېغىزلىق مېھمانخانا تەييارلىمىدى، ياكى ئاتا-ئانا قەۋرىلىرىنى يېڭىۋاشتىن ئىسلاھ قىلىپ، بىرەر نەمۇنە ئەسەر قالدۇرماي، نام-نىشانسىز كەتتى. ئۇلاردىن ھېچبىر نەمۇنە يادىكار ياكى ياخشى ئىش باقى قالمىدى. بىراق، ئىلگىرى يۇرت سورىغان ھاكىم، ئەمىرا ۋە بېكلەر، ھەتتا باي سودىگەرلەرمۇ ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ، بۇ پانى ئالەمگە بىرەر يادىكار ۋە نەمۇنە قالدۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ، ئۆز يېنىدىن پۇل، كۈمۈش سەرپ قىلىپ، مېچىت، مەدرىسەلەرنى بىنا قىلىپ كەلگەن ئىدى. ھەتتا خىتاي، ئورۇس، پەرەڭ قاتارلىق مۇشرىكلەرمۇ مۇسۇلمانلار قىلالمىغان مېچىت، مەدرىسە، كۆۋرۈكلەرنى بىنا قىلدۇرۇپ، مازارلىرىنى تۈزىتىپ، نامىم قالسۇن دىگەن ئۈمىت بىلەن كۈمۈش، ئاقچىلارنى سەرپ قىلىپ كەلگەن ئىكەن.

لېكىن، شۇنداق ئۇلۇغ مەرتىۋىگە ئېرىشكەن خان خوجامنىڭ بىرەر نەمۇنە يادىكارقويمىغانلىغىنى قانداق يول بىلەن ۋە قانداق ئەيىپكە بۇيرۇساقمۇ توغرا بولىدۇ. مۇسۇلمانلارغا لەنەت ئوقۇش ياخشى ئەمەس. بىراق، بۇ قىلغانلىرىغا لەنەت قىلساق ئەيىپ ئەمەس. بۇ لەنەت ئىسھاق خوجابىنىڭ سارىمساق خوجا باشلىق خوجىلار ۋە ئۇلارنىڭ خىش-ئەقرىبالىرى، ئەھلى ئايماقلىرىغىمۇ مەنسۇپ. بولۇپمۇ بولارنىڭ ھەممىسلا پادىشالىق قائىدە-قانۇنلىرىنىڭ ئىلمىي ھىكمەتلىرىنى ۋە ئەمىلىيەتلىرىنى بىلەلمىدى ۋە قىلالمىدى. ئۇلار ھەرقانداق ئىشنى قەدىمقى پادىشالارنىڭ ئەمەل-دەستۇرلىرى ياكى ئۇلۇغ

شەرىئەتنىڭ رىئايىلىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆز خىيالى ئىجادى بويىچە قىلدى، شۇڭلاشقا، ئۇلار نامسز ۋە نىشانسز كەتتى، ياكى ئۆزلىرى راھەت-پاراغەت كۆرەلمىدى، ياكى پۇقرالارغا ئارامىلىق بولمىدى، ئۇلار دۆلەت سۇرگەن يىللاردا ھەممە پۇقراغا تەڭلىك ۋە تارلىق يۈز كەلتۈرگەنلىگى ئۈچۈن، ھېچبىر ئادەم ئۇلار كەتكەندىن كېيىن، ئۇلارنى سېغىنىپ ياكى ئارزۇ-ئىشتىياق قىلىپ، "ياخشى" دەپ ئاتىمىدى. بۇلاردىن بارلىق ئۇرۇق-قاياشلىرى، قەۋمى-قېرىنداشلىرى ۋە يۇرت ئەھلىمۇ نارازى بولدى.

ئەي ئىلاھىم! ئۇلۇغ بولغانلارنى بۇ يول بىلەن نالايىق ئىشلارنى قىلىپ، خالايىق-پۇقرالارنىڭ نارازىلىغىنى قوزغاشتىن ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن ساقلاپ ئامان تۇتقايسەن، ئامىن! سائادەتلىك پەيغەمبەرنىڭ رىغبىتى بىلەن سۆز دېگىزىدىن چىقىپ، بۇ باپنى تامامىغا كىرگۈزدۇك. ئەمدىكى سۆزىمىزنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ كاڭ پەلەكنىڭ چاقى ۋە پايدىسز دۇنيا خوجاملارنىڭ پېئىل-ئەتۋارلىرىغا رەھىم ۋە مۇڭەپپەقىيەت قىلماي، ئۆزىنىڭ قەدىمقى بۇاپالىق يولىنى كۆسەتتى، بۇ يەتتە شەھەرنىڭ دۆلەت ۋە ھۆكۈمرانلىقى، ئىززەت-سەلتەنەتىنى جانابى مۇھەممەت ياقۇپ بەگ ئاتالىق غازىنىڭ پەزىلەتلىك ۋۇجۇدىغا ئامانەت تاپشۇردى. بۇ خۇش خۇي قەلەمۇ ئۆزىنىڭ تىزگىنىنى كۇچارلىق خوجاملارنىڭ قىسسە-ئەپسانىلىرىدىن تارتىپ، شەھرىيارى ئاتالىق غازىنىڭ قىسسە ۋە داستانلىرى تەرەپكە يۆتكەپ، ئۇنىڭ كەڭ مەيدانلىرىدا تېرىشىپ ئىلگىرىلەپ ئات چاپتۇرۇپ، بۇلارنى شەرھىلەشكە قەدەم قويدى.

ئاللا مۇڭەپپەقىيەت ۋە يارەدەم بەرگۈچىدۇر.

ئىككىنچى داستان

1

ئالەم ۋە شۆكرى مىننەت ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ ئىرادە ۋە تەقدىرى بىلەن مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر ـ موغۇلستان مەملىكىتىگە ئىستىلا قىلىشى، ئۇنىڭ ۋەقە ۋە سەرگۈزەشتىلىرى، بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ تەختىنى سەلتەنەتكە ئولتۇرۇشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ھۇرمەتلىك ئۇلۇغ ئەركانلار، يۇقۇرى مەرتىۋىلىك ئۇلۇغ زاتلارنىڭ ئالى مۇقام زېھنىلىرىگە يېتىپ روشەن ۋە ئاشكارا بولغايكى، شۇنداق قىسسە ۋە ھىكايىلەرگە قارىغاندا، مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگىنىڭ ئەسلى يۇرتى تاشكەنت تەۋەسىدىكى پىسكەنت دېگەن جايدا بولۇپ، ئۇ شۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئىكەن ۋە كىچىگىدىن باشلاپلا سىپاھىرلىك ۋە باتۇرلۇقنى ئادەت قىلغان ئىكەن. ئۇ ۋاقىتتا نار مۇھەممەت قۇشبېگى دېگەن بىرسى تاشكەنتكە ھاكىم بولۇپ، بۇ ياقۇپ بېكنىڭ ھەمشىرىسىنى ئەمرى ئەقىدىگە ئالغان ئىكەن. شۇ

سەۋەپتىن، ياقۇپ بەك ئۇنىڭ مەھرەملىرى قاتاردا خىزمەت قىلىپ، ئورنى كۈندىن-كۈنگە ئۆرلەۋاتقان بىر مەزگىلدە، قانائەت شاھ غازى دېگەن بىرسى تاشكەنتكە ھۆكۈمران بولۇپتۇ. ياقۇپ بەك بۇنىڭغىمۇ مەھرەم بولۇپ ئىشلەپ، كېيىنچە مەھرەملەر يۇز بېشى بولۇپتۇ. ئاندىن كېيىن، دەشتى قىپچاقنىڭ مەشھۇر شەھەرلىرىدىن بولغان ئاق مەچىتكە ھاكىم قىلىپ تەيىنلىنىپتۇ. بۇ شەھەر تاشكەنتىكە ئون ئىككى مەنزىل كېلىدىكەن. بۇ ۋەقە تەخمىنەن تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئاتمىشىنچى ياكى يەتمىشىنچى يىللىرى (مىلادى 1844 — 1854-يىلى — ت) ئارىلىغىغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ چاغدا ئوروسىيىنىڭ بىرقانچە ئادەمى ياقۇپ بەگنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋەتلىرىنى تىكلەپ "ئۇشبۇ دېگىز (دەريا — ت) دىكى بېلىقلارنى سېتىپ بەرسىگىز، بىز ئۇنى تۇتۇپ قاق قىلىپ ئىچكىرى شەھەرلىرىمىزگە ئېلىپ كەتسەك" دەپ ماقۇل كەلتۈرۈپتۇ. ياقۇپ بەك بۇ دەريانىڭ بېلىقلىرىنى قىرىق مىڭ سومغا سېتىپ، ئۇلارنىڭ تىلىدىن ئىشەنچ-ھۆججەت ئېلىپتۇ. ئوروسىيە بۇ بېلىقنى بانا قىلىپ فەرغانە ۋىلايىتىگە كېلىپ ئۇ جايىنى بېسۋاپتۇ. شۇنىڭدەك ئاق مەچىت ئەتراپىدىكى قازاق، قىرغىزلار بۇرۇنىدىن تۆلەپ كېلىۋاتقان زاكات-سېلىقلاردىن باش تارتىپ، زاكاتقا چىققان ئادەملىرىنى ئۇرۇپ، ئولجا-ئەسىر قىلىپتۇ. بۇنى مۇھەممەت ياقۇپ بەك ئاڭلاپ، نۇرغۇن قوشۇن بىلەن ئۇلارنىڭ ئۇستىگە باستۇرۇپ بېرىپ قىرغىن قىلىپ، نۇرغۇن چارۋا-مالىلىرىنى غەنىمەت ئېلىپ ئۆزى تۇرغان يەرگە قايتىپ كېلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ دۆلتى ۋە ئىقبالى كۈندىن-كۈنگە يۇقۇرىلاپىتۇ.

شۇ كۈنلەردە مۇھەممەت ياقۇپ بەك قوقەنىد دارسىلتەنەتىگە

ئەرز بېرىپ، "گەمنە گەمىتەرنى قۇللىرى خان ھەزرەتنىگە[170] دۇئا قىلىپ، يۇكسەك ئاستانىلىرىنى سۇرمەگە ئوخشاش تۇتىيا قىلىپ، كۆزلىرىمگە سۇرتۇپ، خىزمەتكارچىلىغىمنى مەلۇم قىلىپ يانسام دىگەن ئارزۇ-ھەۋىسىنى مۇبارەك ئالىلىرىغا مەلۇم قىلدىم. ئۇمىتدۇركى، قوبۇللۇق دەرىجىسىگە مۇيەسسەر بولسا" دەپتۇ. بۇنىڭ بەرگەن ئەرزى خان ھەزرەتكە ماقۇل چۈشۈپ "كەلسۇن" دەپ يارلىق قىلىپتۇ. مۇھەممەت ياقۇپ بېگ شۇ ھامانلا سوغا-سالاملارنى تەييارلاپ توققۇز توققۇز قىرغىز، قازاق قىزلىرىنى ناھايىتى كەم ئۇچرايدىغان رەڭگا-رەڭ ئىسىل كىيىم-كېچەكلەر بىلەن بېزەپ كىيىندۇرۇپ، توققۇز توققۇز بىساقال كېلىشكەن ياش بالا-يىگىتلەرنى ھەر خىل توقۇلغان كىيىملەر بىلەن كىيىندۇرۇپ، شاپ خەنجەرلەر بىلەن مۇكەممەل قىلدى، توققۇز توققۇز قازاق، قالماق ئاتلىرىنى ئىگەر-جابدۇقلىرى بىلەن تولۇقلاپ تەييارلىدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ھەر خىل مال-ماتا، نەپىس جابدۇق-ياراقلارنى تەييارلاپ، سائادەتلىك ۋاقىت ۋە ياخشى سائەتتە قوقەندنىڭ گۈزەل تەختى سەلتەنەتىگە كېلىپ، سوغا-سالاملىرىنى خان ھەزرەتىنىڭ مۇبارەك كۆزلىرىدىن تامامەن ئۆتكۈزدى. خان ھەزرەت ئۇنىڭ بۇنداق خىزمەتكارچىلىغىغا ناھايىتى خوش-خۇرسەنت بولۇپ، شاھانە ئىلتىپات ۋە پادىشانە مەرھەمەتلەرنى قىلىپ، ئۆزىنىڭ ھەممە ۋەزىر ۋە ئۆمىرا-سەركەردىلىرىدىن ئۇستۇن قويۇپ، ئۆز ئورنىغا قايىتىشقا رۇخسەت بەردى. دەشتى قىپچاق تەرىپىدىن ياكى باشقا سەركەردىلەر تەرىپىدىن تا بۇ كەمگىچە بۇنداق سوغا-سالاملار كەلمىگەن ئىدى.

مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئاق مەچىتكە كەتكەندىن كېيىن، ۋەزىرا ۋە ئەمرالارنىڭ ئاچچىق ھەسەت تۇمۇرلىرى ھەركەتكە كېلىپ، ياقۇپ

بېكنى سۈندۈرۈپ ئاياق ئاستى قىلىشقا تىرىشتى. ياقۇپ بېكنىڭ بۇ خىل سوغا-سالاملارنى قىلىشتىكى مەقسىدى بولسا تاشكەنتكە ئوخشاش بىرەر چوڭ يۇرتقا ھاكىم بولۇش ۋە تاشكەنت قولىغا كەلگەندىن كېيىن، ئىلاھى غايىپ ئۈنگۈغا قوقەند پايتەختىنى مۇيەسسەر قىلسا ھەجەپ ئەمەس دېگەن خىياللار خۇددى تاشقا ئويۇلغان نەقىشتەك ئورۇنلاشقان ئىدى. چۈنكى ئالىلا ئۈنىڭ ھىممەتلىرىنى يۇقۇرى، كۆڭلىنى ئىززەت بىلەن ياراتقان ئىكەن. مەزكۇر ئەمىرالار ئۆزلىرىنىڭ غەيۋەت-شىكايەتلىرىنى خان ھەزرەتلىرىنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا يەتكۈزۈپ "مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئۆزى توپلىغان دۇنيانىڭ ئوندىن بىرىنى، ھەتتا يۇزدىن بىرىنى تارتۇق قىلدى. ئۈنىڭ ئالغان ئولجا-غەنىمەتلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپلۈگىگە تەرىپ ۋە سۈپەت ئاجىزلىق قىلىدۇ دەيدىكەن. ئۈنىڭ تاشكەنتكە ھاكىم بولۇش تاماسى بار ئىكەن، ئەگەر ئۈنگۈغا تاشكەنت ياكى باشقا بىرەر كاتتا شەھەرنى ئىلتىپات قىلسىلا، ئۇ ناھايىتى تېز پۈرسەتتە بۇ دۆلەتنىڭ ئولىنى خاراپ ھەم ۋەيران قىلىشقا ئەيمەنمەي قەدەم قويالايدۇ. بۇنداق غەرەز ئۈنىڭ قىياپىتى ئەسەرلىرىدىن ئاپ-ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ" دەپ كەينى كەينىدىن بىر-بىرلەپ ئەرز تۇتتى. بۇلارنىڭ غەيۋەت شىكايىتى خان ھەزرەتكە تەسىر قىلىپ "ياقۇپ بېكنى تۇتۇپ، ئۈنىڭ ھەممە نەرسىسىنى يىغىشتۇرۇپ كېلىپ، پادىشاھى ئاسمان پەلەك ۋە ئالى مۇبارەك دۆلەتخانىغا (غەزىنىگە-ت) يەتكۈزۈلسۇن" دەپ يارلىق چۈشۈرۈپ، قىرىق ياساۋۇلنى يولغا سالدى.

بىراق، ياقۇپ بېك خان ھەزرەتنىڭ ئالدىدىكى خاس مەھرەملەر-دىن "ئىنسان ئېھسانىنىڭ قۇلى" دېگەندەك ئابدۇلا يۇز بېشى

قاتارلىق بىرقانچە مەھرەمگە كۆپ ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەيلىنى تارتىپ، ئىخلاسىنى باغلاپ يېقىن قىلىپ، "ئەگەر خان ھەزرەتنىڭ ئالدىدا ھەرقانداق ياخشى ۋە يامان گەپ-سۆزلەر بولسا ماڭا خەۋەر قىلىڭلار" دەپ تاپشۇرغان ئىدى. ئۇنىڭغا قاتتىق ئىخلاس باغلىغان ئابدۇللا يۈز بېشى باشلىق بۇ مەھرەم نامەھرەملەر ۋەدىگە ۋاپا قىلىڭلار دىگەن تەمسىلگە ئاساسەن، ئۆز ۋەدىسى بويىچە بۇ پىتنە خەۋەرنى مۇھەممەت ياقۇپ بېككە يەتكۈزدى. مۇھەممەت ياقوپ ب.بېك بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، "دارسەلتەنەت قوقەنددىن مېھمان كېلىدۇ. ئالدىغا بېرىپ، ئۇچرىغان يەردە توختىتىپ زىياپەت بېرىپ، ماڭا ئۇچۇر بېرىڭلار. ئۆزۈم ئالدىغا چىقىپ باشلاپ كېلىمەن" دەپ ياساۋۇللىرىنى يولغا سېلىپ، ئۇچ مەنزىلگىچە بولغان يەرگە ئادەم تەينەلەپ ئەۋەتتى. بارغان مۇلازىملار ياساۋۇللار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇچۇرىنى بەرگەندىن كېيىن، ياقۇپ بېك يەنە قالغان ئەمىرا ۋە يىگىتلىرىنى بۇ ياساۋۇللارغا بېرىپ تۇرۇڭلار، مەن يېرىم كېچىدە ئاتلىنىپ ئارقاڭلاردىن بارىمەن دەپ شەھەرنى خالى قىلىپ، كونا خىزمەتچىسى ئالاش بىينى ھەمرا قىلىپ، پۇل-نەقدىنەلەرنى يەكدانلارغا قاچىلاپ، كېچە بىلەن يولغا چىقىپ، بۇخارا شەھرىگە راۋان بولدى. خان ھەزرەت ئەۋەتكەن ياساۋۇللار ياقۇپ بېك چىقماپتۇ، نىمە ھادىسە بولغانىدۇر دەپ شەھەرگە كەلسە، ئۇنىڭدىن ئەسەر-نىشانمۇ يوق. ياساۋۇللار خان ھەزرەتنىڭ غەزىبىدىن قورقۇپ، ياقۇپ بېكنى قوغلاپ سىر دەريا-سىنىڭ بويىدا كەينىدىن يەتتى. ياقۇپ بېك بىرنەچچە ئۆشكىنى تۇلۇمدەك قىلىپ سويۇپ تەييارلىغان ئىكەن. ئۇ بۇ تۇلۇملارنى پۇدەپ ئىچىگە يەل توشقۇزۇپ، ئاغزىنى مەھكەم قىلىپ ئېتىپ،

ئۇستىگە چىقىپ، ئاتلىرىنى ئۆزدۇرۇپ، خەتەرلىك دەريادىن خەتەرسىز ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ياساۋۇللار بولسا دەريادىن ئۆتەلمەي، نائىلاج كەينىدىن قاراپ تۇرۇپ يېنىپ كەپتۇ. ياقۇپ بېك تىنچ-ئامان بۇخارا شەھرىگە بېرىپتۇ.

بۇ چاغدا مەللە خانمۇ[171] قوقەنددىن بۇخاراغا بارغان بولۇپ، زامان ھادىسىلىرى ۋە دەۋران بالا-قازالىرىدىن قۇتۇلۇپ، بۇخارا ئەمىرىنىڭ ھمايىسىگە كىرگەن ئىدى. بىرنەچچە كۈن تىنچ-ئامان مەللە خان بىلەن بۇخارادا تۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە مەللە خان بىلەن دار سەلتەنەت قوقەندگە كەلدى. بۇ ئادالەت نىشانلىق زاماندا، خۇدايار خاننىڭ دۆلەت ئاپىتىگە كۈنپېتىش تەرەپكە قەدەم قويۇپ، مەللە خاننىڭ ئاي نۇرى كۈنچىقىش تەرەپتىن كۆرۈنۈپ، جاھان يۈزىنى نۇرلاندۇرۇشقا باشلىدى. بۇ كۈنلەردە ياقۇپ بېك خوجەند ھاكىملىغىغا مۇيەسسەر بولدى. ئۇ بۇ جايغا ناھايىتى خاتىرجەملىك بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان كۈنلەردە، ئۇنىڭ رەقىبلىرى يەنە مەللە خانغا گەپ يەتكۈزۈپ ماقۇل قىلدى. خان ھەزرەت ياقۇپ بېكنى ئېلىپ كېلىپ سىياسەتتە ئولتۇرغۇزۇشنى نىيەت قىلىپ ئادەم بۇيرۇدى. ئەمما سەگەك، بەختلىك، يولى دۆلەتلىك ياقۇپ بېك بۇنىڭدىن ئالدىن خەۋەر تېپىپ، مەزكۇر ئادەملەرنىڭ شەھەرگە كىرىشى بىلەنلا، ئارقا ئىشىك بىلەن قېچىپ چىقىپ، دەريادىن بىخەتەر ئۆتۈپ يەنە بۇخارا شەھرىگە كەتتى. چۈنكى، ئىشلارغا پىشقان ۋە دەۋر سىناقلىرىدىن ئۆتكەن ياقۇپ بېك بولسا، زامان تەجرىبىلىرىدىن ھەممە ۋاقىت خەۋەردار ئىدى. بۇ چاغدا خوجەند شەھرىنىڭ بىر تەرىپى دەريا‌غا تۇتاشقان بولۇپ، شەھەرنىڭ ئىچكى قەلئەسى دەريا لېۋىدىكى ئىگىز بىر جايغا ئورۇنلاشقان ئىدى.

ئۇ يەنە بۇخارا تەرەپتىكى يوللارغا ئات ۋە ئادەم قويۇپ باقتۇرۇپ قويغان ئىدى. شۇڭلاشقا، ئۇ بۇ دەملەپ سوۋۇتقان تەييارئاتلارغا منىپ، مەقسەت قىلىنغان بۇخارا تەرەپكە راۋان بولدى. كەلگەن ئادەملەر مەيۇسلۇك بىلەن ئۈمىت ئۈزۈپ، مەقسەتكە يېتەلمەي، دارسەلتەنەت قوقەندگە يېنىپ كېلىپ، ئۆتكەن ئەھۋالنى خان ھەزرەتكە بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدى. خان ھەزرەتنىڭ غەزەپ ئوتلىرى چاقناپ، ناھايىتى ئاچچىق بىلەن بۇخارا ئەمىرىگە خەت يېزىپ، "ياقۇپ بېك دېگەن بىر پىسكەنتلىك گۇنا ئۆتكۈزۈپ بۇخارا شەرىپكە قېچىپتۇ. بۇنىڭ يامان ۋە بەدنىيەتلىگى ھەممە ۋىلايەتكە مەشھۇر. ئۇنى ھەپسىگە ئېلىشقا پەرمان بەرگەيلا. بۇنداق قىلىش ئۆز دۆلەتلىرىگىمۇ ياخشى" دېدى. بۇخارا ئەمىرى خەتنى كۆرۈپ، ياقۇپ بېكنى زىندانغا تاشلاشقا پەرمان بەردى.

ياقۇپ بېكنىڭ بۇ قېتىمقى بۇخارا سەپىرىدە ئالاش بىي، مۇھەممەت بابالارمۇ بىللە ئىكەن. ياقۇپ بېك زىندانغا چۈشكەندىن كېيىن، ئۇلار ئۇنىڭغا ئاش-ئوزۇق توشۇپ بېرىپ، بىرنەچچە ۋاقىت ئۇنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىپتۇ ۋە زىندانبانلارغا تىللا-تەڭگە بېرىپ دوستلۇق ئورنىتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ، يەتتە، سەككىز ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، بۇخارا ئەمىرى شەھىرى سەبزگە لەشكەر تارتىپ بارىدىغان بولۇپ، زىندانىدىكى گۇناكارلارغا ئەپۇ قەلىمىنى سۇرۇپ، ئۇلارنى نۇسرەت ئەسەرلىك قوشۇنلار بىلەن بىللە ئېلىپ بېرىشنى قارار قىلىپ بېكىتىپتۇ. بۇ چاغدا بۇخارا ئەمىرىنىڭ ئىلگىرى ياقۇپ بېك بىلەن دوستانە ئۆتكەن بىرقانچە يېقىنى ياقۇپ بېكنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ياخشى سۈپەتلىرى ۋە كارغا يارايدىغانلىغىنى ئەمىرگە مەلۇم قىلىپتۇ. بۇ ئەمىرگە ماقۇل چۈشۈپ، ئۇنى

تۇردا ـ بارگاهىغا ئالدۇرۇپ، قىياپەت تۇرقىدىن قابىلىيەتلىك ئىكەنـ لىگىنى چاغلاپ، پانسەد دەربىسىدە ئات، ياراق ۋە بايراق بېرىپ، خىزمەتكە تەينىلەپتۇ. ياقۇپ بېك بولسا، ئۇرۇش ـ جەڭلەردە مەردانە باتۇرلاردەك نۇرغۇن خىزمەت كۆرستىپتۇ. بۇنىڭغا ھەمـمە ئادەم خوش بولۇپ ئاپىـرىـن ئوقۇپتۇ. ياقۇپ بېكـمۇ قەدىـر ـ قىممىتى ئۆرلەپ، خاتىرجەم بولۇپتۇ. لېكىن بۇ كۈنـلەردە، مەللە خان ئورنـ ىدىن چۈشۈپ، خۇدايارخـان ئىككىنـچـى قېتىم قوقەنـد پايتەختى دار سەلـتەنەتىگە چـىـقـقان بىر ۋاقـتى ئـىدى. بىراق، يۇرتـنى باشقۇرۇش ھوقۇقى ئالىم قۇل قىرغىزنىڭ قولىدا ئىدى. ياقۇپ بېك ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىـپ، سەمەرقەنتىكە بېرىپ، مازار ماشايىخلارنى زىيارەت قىلسام، خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ، ئاجـزلارغا ئۆز لايىغـدا نەزىر ـ سەدىقە بېرىپ، خان ھەزرەتلىرىگە بولغان دۇئاسـنى ئېلىپ كەلسـەم دەپ بۇخارا ئەمـرىـدىن رۇخـسەت سوراپ سەمەرقەنـتىكە كەلدى. بۇ جايدا ئىككى ـ ئـۈچ كـۈن تۇرۇپ، ئاتـلىرىـنى دەم ئالـ دۇرۇپ، بىر كېچىدە قاچتى ۋە فەرغانە ۋىلايىتىگە كېلىپ موللا ئالىم قۇلغا ئۇچراشتى.

ئەلقىسـسە، بۇ كۈنـلەردە كۇچار شەھـرى بۇزۇلۇپ، راشـدىن خوجامنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغانـلىغـى ھەرقايـسى شەھەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىرىگە ئاڭـلانـغان ۋە كاشـغەردە سىدىق بېـك دېگەن قىپچاق باش كۆتىرىپ، جەمىيەت پەيدا قىلىپ، خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ ۋە شەھەرگە قاماپ، كاشغەرگە ئىگە بولۇپ، قوقەند دار سەلتەنەتىگە "تۆرەملەردىن بىرسـنى تىلەيـمەن، بۇ يەرگە كېلـىپ دۇئا قىلىپ بەرسە، مەنكى كەمىنلىرى كاشـغـەرنى قوقەنـد دار سەلـتەنەتـىگە ئىتائەت ۋە ئىناۋەت قىلـدۇرسام" دېگەن مەزمۇنـدا ئەرز ئەۋەتـتى.

موللا ئالىم قۇل بۇ ئەرزىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنى قەشقەرگە بۇيرۇدى. ئۇنىڭغا ھەمدەم باتۇر بېشى، تۇراپ خوجا ياساۋۇل بېشى، ئابدۇللا يۈز بېشى، غازى يۈز بېشى قاتارلىق يۈزدەك ئادەمنى قوشتى. بۇلار ئوش دېگەن جايغا كەلگەندە، ئەزىز بەك جاللات، ياقۇپ كاناي باشلىق يەنە يۈزدەك ئادەم قوشۇلدى.

بۇ ئارىدا موللا ئالىم قۇلغا بۇخارا ئەمىرىدىن يارلىق كەلدى. يارلىقتا "پىسكەنتلىك ياقۇپ بەك دېگەن بىرسى مەللە خانغا باش ئەگمەي، بۇ جايغا قېچىپ كەلگەن ئىكەن. ئۇنى بىرقانچە ۋاقىت ھەپىسىدە تۇتتۇم ۋە يەنە مۇساپىر ئىكەن دەپ مەرھەمەت-شەپقەت قىلىپ، ئۆز يېنىمغا يېقىن جايدىن ئورۇن بەردىم. لېكىن، ئۇ ماڭمۇ ھىلە ئىشلىتىپ قېچىپ كېتىپتۇ. شۇڭلاشقا، ئۇ بارغان ھامان دەم قىلىچنىڭ تېغىدىن ئۆتكۈزگەيلا مۇبادا يارلىقنى كېچىكتۈر-سىلە ياكى ئىجرا قىلمىسىلا، بۇخارا ئەمىرىنى ئۆزىنىڭ نۇسرەت قىياپەتلىك ئەسكەرلىرى بىلەن فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئۇستىدە كۆرگەيلا. ئەگەر ئاجىز بىچارىلەر ئاتالارنىڭ ئايىغىدا قالىدىغان بولسا، بۇنىڭ ۋابالى سىلىنىڭ گەدەنلىرىدە بولسۇن، ۋەسسالام" دەپ يېزىلغان ئىدى. بۇ تەھدىت يارلىغى كەلگەندىن كېيىن موللا ئالىم قۇل ھەيران بولۇپ، بىر كېچىدە ياقۇپ بەگنى ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ، بۇخارا ئەمىرىدىن كەلگەن يارلىقنى كۆرسەتتى ۋە "ئەمدى فەرغانە ۋىلايىتىدە تۇرۇشلىرى مۇناسىپ ئەمەس، مەسلىھەتنىڭ ياخ-شىسى بۇكى، سىدىق بەگنىڭ ئىلتىماسى بويىچە، بۇزرۇك خان تۆرىنى كاشغەرگە ماڭدۇردۇم. لېكىن ئۇ خوجا يۈرتداشلىق رەۋىشى ۋە ئەسكەرلىك ئىشلىرىدىن خەۋەرسىز بىر بېپەرۋا ئادەم.

سله ناهايىتى چاپسان مېڭىپ بۇزرۇك خان تۆرىنىڭ ئارقىسىدىن يەتسله. مەن سلىنى ئۇنىڭغا قۇشبېگى قىلىپ تەينىلىدىم" دەپ يولغا سالدى. ئۇنىڭ قولىغا مۇبارەكنامە بېرىپ، بۇزرۇك خان تۆرىدىگىمۇ مەلۇم قىلدى. ياقۇپ بېك بۇزرۇك خان تۆرەمگە داۋان ئۈستىدە يېتىشىپ كەلدى. خان تۆرەم ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۇپ، كەلگىنىگە ناهايىتى خوشال بولۇپ ئېتىخار بېلىپ، ھەممە يىگىتلىرىنى مەزكۇر قۇشبېگىگە تاپشۇردى. نەتىجىدە، بۇزرۇك خان تۆرەم تۆرىلىك مەنسۇبدە، قۇشبېگى خىزمەتكارلىق دەرىجىسىدە تۇرۇپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، كاشغەر تەۋەسىگە يېتىپ كەلدى. بۇ تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈزسەكسەن بىرىنچى يىلى (مىلادى 1864 ــ 1865 ـ يىلى ــ ت) جەددى (ئوغلاق ــ ت) پەسلى ئىدى.

بۇ چاغدا، سىدىق بېك ئۆزى قىلغان ئىشىغا خاپا ۋە پۇشايمان بولۇپ، ئىلاجسىز خان تۆرەمنىڭ ئالدىغا كىشى چىقارىدى، كەينىدىن نائىلاج ئۆزىمۇ چىقتى. چوڭ-كىچىك كاشغەر ئەھلى توپ-توپ بولۇپ تۆرەمنىڭ ئالدىغا چىقىپ زىيارەت قىلىپ، شادى-خۇراملىق بىلەن شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، سىدىق بېكنىڭ جاي-ماكانىغا چۈشۈردى. دەل مۇشۇ چاغدا، كاشغەر ئەھلىنىڭ ئىچىدىكى تۆرەمگە ئەقىدە-ئىخلاس قىلىدىغان بىر ئادەمنىڭ ناهايىتى يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن "خوجاملار كەلدى، قىپچاقلارنى ئۇرۇپ ھەيدەپ چىقىرىش كېرەك" دىگەن ئۇن-ساداسى ئاڭلاندى. كاشغەر ئالامانچىلىرى قىرغىز قىپچاقلارنى تاياق، چوماق بىلەن ئۇرۇشقا باشلىدى، شىددەتلىك تاياق زەربىسىدىن قىرغىز-قىپچاقلار قېچىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا سىدىق بېكمۇ تۇرالماي ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ، ئۆز يۇرتى

بولغان پاراشقا باردى. بۇ يەردە يەنە ئالتە-يەتتە مىڭ ئادەمنى توپلاپ، ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىپ، شەھەرنى قامال قىلدى. بۇزرۇك خان تۆرەم بىلەن قۇشبېگىمۇ ئۆزىنىڭ يىگىتلىرىنى ئېلىپ، شەھەر-دىكى نۇرغۇن باشباشتاق ئادەملەرنى توپلاپ ئۇرۇشقا كىرىشتى. بۇ چاغدا، سىدىق بېككە ئوق تېگىپ يىقىلدى. لەشكەرلىرى پاراكەندە بولدى. تۆرەملەر ئولجا ۋە غەنىمەتكە ئىگە بولۇپ، غەلىبە بىلەن ئۆز تەختى بارگاھىغا قايتىپ ئارام ئالدى ۋە يەڭ-دۇشمەنلەردىن خاتىرجەم بولدى.

بۇ چاغدا، قۇشبېگى ھەرقانداق ئىشنى تۆرەمدىن بىجاۋاپ قىلمايتتى. چوڭ ئوردىنى تۆرەمگە بارىگاھ ۋە ئارامگاھ قىلىپ تەيىنلەپ بەردى. تۆرەم بولسا كېچە-كۈندۈز نەغمە-ناۋا ئويناپ، شادى-خورامليق، ئويۇن-كۈلكە، ھاي-ھۇيلىرى بىلەن بىغەم-خاتىرجەم بولۇپ، ياكى يۇرتدارلىق ئىشى ياكى دادخۋا-ئەسكەرلەرنىڭ ھال-ئەھۋالىنى سوراش ۋە ياكى بىرەر ئىشقا تەدبىر ياكى مەسلىھەت قىلىپ بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق ئىشلارنى زادىلا ئۆزىنىڭ دىل ئەينەكلىرىگە چۈشۈرمىدى. لېكىن قۇشبېگى كۈچارلىق ئۆمەر ھاكىم بېك دېگەننىڭ مەدىرىسىنى ئۆزىگە مسكىنى ماكان قىلىپ، تىنماي ۋە ھارماي يىگىت تەييارلاش تەرەددۇتلىرى، قورال-ياراق راسلاش ھەركەتلىرى بىلەن مەشغۇل بولۇپ، تۇزۇكىنە ئارام ئالالمىدىياكى يىمەك-ئىچمەك ۋە ياكى ئۇيقۇ بىلەن پەرۋاسى بولمىدى. سىدىق بېكنىڭ غەزىنىسى ۋە يۇرتلاردىن ئېلىنغان غەللە-پاراقنى يىگىتلىرىگە سەرپ قىلدى. ئۇ بۇ جايلاردا يەرلىك ۋە مۇساپىر بايلاردىن خالىغانچە پۇل، كۆمۈش قەرز ۋە ئانە توپلاپ، يىگىت تەييارلاشتىن باشقا مەقسەت ۋە ھەۋەسنى زادىلا ئويلاپ قويمىدى. شۇ كۈنلەرنىڭ

ئىچىده نىياز ئىشكائى بېك بىرقانچه ياركەنت كاتتىسىنىڭ غايىبانه نامىنى يېزىپ، ياركەنتتىن قۇشبېگىگه خەت ئەۋەتىپ، ياركەنتكه تەكلىپ قىلغان ئىدى. ئۇ خەتته "خوجالار، تۇڭگانىلار ۋە ھەزرەتـ لەر ئوتتۇرىسىدا جىدەل ۋە تالاش-تارتىشلار پەيدا بولۇپ، ياركەنت شەھىرى بىكار قالدى. تۆت-بەش يۈز ئادەم بىلەن كەلسىلە بۇ يەرنى تەسەررۇف قىلغىلى بولىدۇ" دەپ يازغان ئىدى. قۇشبېگى ناھايىتى چوڭ ئۈمىت بىلەن دۇشمەننى سەل چاغلاپ، ياركەنتكه بارغان چاغدا، ھامىدىن خوجام بىلەن تۇڭگانىلار بىر ئىتتىپاق بولۇپ، ئۇرۇش-جەڭگه كىرىشتى. قۇشبېگى باراۋەرلىك قىلالماي، چېدىر-بارگاھلىرىنى تاشلاپ، ئۆز جېنىنى جايلاپ، يايداق ئاتقا ئاران ئۇلىشىپ، كاشىغەرگه قاچتى. ھەممه تاۋابىئات ۋە تەئەللۇقاتلىرى ھامىدىن تۆرە قولىغا چۈشتى. بۇ ۋەقه ئاۋالقى داستاندا زىكىر قىلىنغان ئىدى. ئىلگىرى ھامىددىن تۆرەم نىياز ئىشكائى بېكنىڭ مەككار ھەم ۋاپاسىزلىغىنى بىلىپ، ئۇ سالامىغا كەلگەندە تۇتۇپ باغلاپ، يالىڭاچ قىلىپ، تېرەكىكه ئېسىپ قويغان چاغدا، دادىسى خېتىپ خوجام بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ئاجرىتىپ ئالغان ئىدى. نىياز ئىشكائى بېك دەل مۇشۇ ئاچچىغدا قۇشبېگىگه خەت ئەۋەتكەن ئىكەن. قۇشبېگى قاچقان چاغدا، خىجالەت بولۇپ، كەينىدىن بېرىپ كۆپ ئۆزرە-خالىقلارنى قويۇپ يەنه ياركەنتكه قېچىپ كەلدى. بۇنىڭدىن خوجاملار خەۋەرسىز قالدى.

بۇ كۈنلەردە، قۇشبېگى ئەزىز بېك جالالاتىنى يېڭى ھىسار مۇھاسىرىسىگه تەيىنلىگەن ئىدى. ئۇنىڭدىن "شەھەرنىڭ پەتھى يېقىنلاشتى. تۆرەم باشلىق بىرەر ئۇلۇغ قەدەم تەشرىپ كەلتۈرسە،

بىز جاناپلارنىڭ قەدىم تەشرىپ قىلىشىغا قاراپ قالدۇق" دەپ ئەرز يازدى. بۇزرۇك خان تۆرەملەر بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلىغان ھامان ھەشەمەت ئىنتىرام بىلەن يېڭى ھىسارغا ئاتلاندى. ئەزىز بېگ جاللات لەخمىلەرنى كولىتىپ، دورىلارنى قويۇپ تەييارلاپ قويغان ئىكەن. تۆرەملەر بارغان ھامان دورىغا ئوت تۇتاشتۇردى. سېپىل پوتەيلىرى بىلەن ھاۋاغا كۆتىرىلدى. نۇسرەت نەمۇنە قوشۇنلار تېزلىك بىلەن شەھەرگە يۇگۇرۇپ كىرگىچە، دورىنىڭ كۇچى بىلەن ھاۋاغا كۆتىرىلگەن توپا-تۇپراقلار قايتىپ چۈشۈپ، شەھەردىكى مۇسۇلمان، تۇڭگانى ۋە خىتايلاردىن مىڭدەك كىشىنى نابۇت قىلدى. بىرمۇنچىسىنى تۇپراق ئىچىدىن تارتىپ چىقاردى، شۇنداق قىلىپ شەھەر پەتھى بولدى. خىتايلارنىڭ كۆپ قىسمى ھالاك بولدى، ئاز قىسمى مۇسۇلمان بولدى. دوستلار شادى-خورام بولدى. دۇشمەنلەر غەم-ئەندىشگە چۈشتى. قوشۇنلار نۇرغۇن ئولجا-غەنىمەتكە ئىگە بولدى. بۇزرۇك خان تۆرەم بۇ ئۇرۇشنىڭ پەلەكىكە يەتكەن بەخت خوشاللىغىنى موللا ئالىم قۇلنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا يەتكۈزۈشنى لازىم دەپ تاپتى ۋە توققۇز توققۇز خىتاي زەمبىرەكلىرى، بىر توققۇز پاكىز، دىلغا مۇڭاپىق نازىنىن بىجىن قىزلىرى، بىر توققۇز ساقال-بۇرۇتسىز چىرايلىق ماچىن يىگىتلىرى، بىر توققۇز قازاق ۋە قالماق ئېتى، بىرقانچە توققۇز بىجىن يامبۇ، كۇمۇشلىرى، توققۇز توققۇز جانان چىنە، خەسە، تاۋار، دۇردۇن قاتارلىق كەم ئۇچرايدىغان يېڭى مالىلار ۋە كۆڭۈلگە ياقىدىغان خۇش پۇراق چاي قاتارلىق نۇرغۇن سوغا-سالاملارنى راسلاپ، قوقەند دار سەلتەنەتىگە ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك خىزمەتچىلىرى بىلەن يولغا

سالدی. بۇ خىزمەتچىلەر خوپ ۋاقىت ۋە ياخشى سائەتتە قوقەندگە يېتىپ بېرىپ، مولا ئالىم قۇلغا كۆرۈنۈش پۈرسىتىگە ئىگە بولدى. مولا ئالىم قول بولسا بۇ سوغا-سالاملارنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، بارغان خىزمەتچىلەرگە تون-كېچەك، خەجلەيدىغان تىللا، قورال-ياراق ئېھسان ۋە ئىنئام قىلىپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنى خان كۆتىرىپ، ناھايىتى قىممەت باھا تاشلار بىلەن بېزەلگەن ئالتۇن تاج، ھەممە ئىگەر جابدۇقلىرى تامامەن ئالتۇندىن يېرىم چەمبىرەك قىلىپ بېزەپ نەقىشلەنگەن ئات، ئىككى نەپەر كۇچلۇك ۋە ئاۋازى ياخشى شاتىر، توققۇز توققۇز نەمچە تون، خەسە، ئىگەر-جابدۇقلىرىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەن توقۇز ئات ۋە بىر توققۇز مىلتىق قاتارلىق سوغا-سالاملارنى ئەۋەتىپ مۇبارەكلەپ، ھەددىدىن زىيادە مەرھەمەت ۋە ئىلتىپاتلارنى قىلىپ، ناھايىتى زور مېھرىۋانلىق قىلدى. بۇ خىزمەتچىلەر شەرەپلىك ۋاقىت ۋە گۈزەل سائەتتە يېتىپ كېلىپ، بۇزرۇك خان تۆرەم بىلەن كۆرۈشتى. تۆرەم شاھلىق تاجسىنى مۇبارەك بېشىغا قويدى، ئاتقا مىنىپ، قورال-ياراقلارنى قولىغا ئالدى. ھەممە چوك-كىچىكلەر مۇبارەكبادلىق سادالىرىنى ۋە خوشلۇق ئاۋازىنى بۇ كۆك رەڭلىك پەلەكتىن ئۆتكۈزدى. سۇلتان، پادىشالارنىڭ قائىدە-ئۇسۇلۇپلىرى بويىچە پادىشالىق تەختىگە ئورۇنلاشتۇردى. ئۇ ئاتۇشلۇق مەھمۇت خانىنى شاغاۋۇل قىلىپ تەيىنلىدى ۋە باشقا ھۇدەيچى، پەرۋانچى، ئىشىك ئاغىسى قاتارلىق مەنسەپدارلارنى بەلگىلىدى. ئىلاھىم ئۇنىڭ ئاپتاپ دۆلەت-لىرى سايىسىنى ئۇستۇن قىلغايسەن — ئامىن!

2

زەفەر ئاتىسى جانابى سەئىد بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ۋە كۈچارلىق خوجاملارغا قىلغان ئىستىلاسى، فەرغانە ۋىلايىتىدىن قېچىپ كەلگەن كاتتىلارنىڭ ئەھۋالى، مۇھەممەت ياقۇپ بېك قوشبېگىنىڭ ماقالاتلىرى، قىپچاق بۇزغۇنچىلىرىنىڭ ۋەقەلىرى بايانى

باتۇر خىسلەتلىك دوستلار، يېقىن مۇھەببەتلىك سۆھبەتداشلارنىڭ ئوچۇق كۆڭلىگە يېتىپ مەلۇم ۋە يېقىن بولغايكى، بۇنداق قىسسە ۋە ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، ئۇلۇغ پەيغەمبەر ۋە سەئىد ئەۋلادى بۇزرۇك خان تۆرەم بولسا جاھانگىر خان تۆرەمنىڭ ئوغلى، جاھانگىر خان تۆرەم بولسا سالىھ خان تۆرەمنىڭ ئوغلى، بۇ بولسا بۇرھانىدىن خان خوجام پادىشانىڭ ئوغلى، بۇ ئەخمەت خان تۆرەمنىڭ ئوغلى، بۇ بولسا سەيىد ئاپاق خوجامنىڭ ئوغلى ئىدى. بۇزرۇك خان تۆرەم تەخت سەلتەنەتتە ئولتۇرۇپ، كاشغەر، يېڭى ھسار تەۋەسىگە چە مۇناسىپ ئادەملەرنى تەينلەپ، ھەرقايسىسىغا ئۆز لايىغىدا تونكۆچەكلەرنى بېرىپ، شاھانىلىق مەرھەمەت ۋە پادىشالىق ئىنايەتلەرنى قىلىپ خاتىرجەم بولدى. قالايمىقان ۋە بىسەرەمجان كۈنلەر ئۆتۈپ، ئىنتىزام ئورنىتىلدى.

ياقۇپ بېك قوشبېگى بولسا لەشكەر تەييارلاشنىڭ ھەركىتى ۋە تەرەددۇتلىرىگە چۈشىتى ۋە جانابى تۆرەمگە ئەرز تۇتۇپ، "يۇرت-

پۇقرالاردىن نەرسە ئېلىپ يېگىت تەييارلىساق" دىدى. جانابى تۆرەم پۇقرالارغا زۇلۇم بولارمىكىن دەپ ئانچە ماقۇل تۇتمىدى. قۇشبېگى خاپا بولۇپ، ھەر كۈندىكى ۋەزنپە سالامغا كەلمەي، بەلكى كېتىمەن دەپ، سەرمەن دېگەن جايغا چىققاندا، جانابى تۆرەم كىشى ئەۋەتىپ، ئىلتىجا بىلەن ياندۇرۇپ كەلدى. بۇ چاغدا، كاشغەر تەۋەسىدىكى مۇغال تېرىملىق مۇقەررەپ شاپېك، غازى پانسەت، ئەزىز بېك جاللات، موللا ئىبراھىم قاتارلىقلار ئەرز قىلىپ، "قۇشبېگىنىڭ نىيىتى باشقىچە، دۆلەت ئالىلىرىنى دەپسەندە قىلىپ، ئۆزى مۇستەقىل ھۆكۈمران بولۇش تەقەززاسىدا ھەركەت قىلىپ، دىمىغىنى بۇزۇپ تۇرۇپتۇ، ئەگەر جاھانشۇمۇل ھۆكۈم يارلىقلىرى بىز كەمىنەلىرىنىڭ قولىغا چۈشسە، قۇشبېگىنىڭ بېشىنى كېسىپ كېلىپ، ئاستانە پەلەك ئالى بارگاھلىرىنىڭ ئالدىغا تاشلىساق" دىدى. بۇزرۇك خان تۆرەم مېھرىۋان بولۇپ "سەۋرى قىلىڭلار، بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدا ئەھدى-فەيمانلار ۋە ئانت-قەسەملەر بار" دەپ، ماقۇل تۇتمىدى. لېكىن بىر مەھرەم بۇ سىردىن ۋاقىپ بولۇپ، بەختى ئويغاق قۇشبېگىگە خەۋەر يەتكۈزۈپ، ئۇنى غەپلەتتىن ئويغاتتى. قۇشبېگى ۋاقتىنى غەنىمەت بىلىپ، مەزكۇر پىتنە-پاساتچىلارنى تۇتۇپ سىياسەتتىن ئوتكۈزمەكچى بولغاندا، كاتتا خان تۆرەم باشلىق كاتتىلار ئارىغا چۈشۈپ، بۇلارنىڭ گۇناھىنى تىلەپ، "ھەرقانداق قىلسىلمۇ بۇلارنىڭ ئورنىغا بىزنى قىلسىلا" دەپ تۇرغاندا، قۇشبېگى ئۇلارنى ئىلاجسىز ئەپۇ قىلىپ، ھەپسىگە بۇيرۇدى. ئۇلار ئۆز گۇناھىغا توۋا-پۇشايمان قىلغاندىن كېيىن، يەنە مەرھەمەتكە ئېرىشتى. لېكىن ئوتتۇرىدا يەنىلا زىددىيەت پەيدا بولدى. مۇقەررەپ بېك بۇ ئەھۋالنى چۈشىنىپ، ئۆز يۇرتىغا قايتىپ، بىر مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى توپلاپ،

ئۇرۇشقا تەييارلاندى. بۇزرۇك خان تۆرەم، قۇشبېگى قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئۇستىگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ، تالان-تاراج قىلىپ ياندى. مۇقەررەپ بېك باراۋەرلىك قىلالماي، كۆچار خوجىلىرىنىڭ ھمايەسگە كىردى. بۇ خوجاملار بولسا مۇقەررەپ بېكنى ئۆزىگە يېقىن-مۇقەررەپ قىلىپ، ئۇنىڭ كېلىشىنى پالىنىڭ ئوبدان چۈشكىنى دەپ ھساپلىدى. ئۇلارنىڭ قۇشبېگى بىلەن ئۇرۇشۇش مۇددىئاسى يېڭىۋاشتىن ئويغاندى. ئەنە شۇنداق ھالەتتە كۆچار خوجىلىرى نۇرغۇن پاراكەندە لەشكەرلەر بىلەن خان ئېرىقتا كەلدى. بۇ ۋاقە ئاۋالقى داستاندا يېزىلغان ئىدى، يەنە تەكرارلانسا ئوقۇغۇچىغا مالالىق يېتىشى مۇمكىن.

لېكىن، قۇشبېگى خوجاملارنىڭ كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ ۋە لەشكەر-لىرىنىڭ كۆپلۈگىنى بىلىپ، ئاللا دەرگاھىغا ئىلتىجا قىلىپ يالۋۇرۇپ مۇناجات قىلىپ، ھاجەتلىرىدىن چىقىشىنى تەلەپ قىلىپ، "ئەي ئالەم سىرىنى ۋە مەخپىيەتلىرىنى بىلگۈچى ئاللا! بۇ كەمسىنەنىڭ دىلىدىكى يوشۇرۇن سىرلار سېنىڭ دەرگاھىڭدا روشەن ۋە ئاشكارادۇر. ئەگەر ھەق خوجالار تەرىپىدە بولسا، ئۇلارغا پەتھى نۇسرەت ئاتا قىلغايسەن ۋە ئەگەر ھەق بۇ بەندەڭ تەرىپىدە بولسا زىمىن يۇزىدىكى بارلىق بەختى قۇتۇپ يۇلتۇزىدەك ئەۋلىيا ئەززەملەر، ئۇلۇغ پەرىشتىلەر ھەتتا ئىنسى جىن ۋە دىۋە پەرىزاتلارنى ماڭا يار-مەدەت ۋە يۆلەكچى قىلغايسەن" دەپ سۇبھان ئاللا تائالادىن نۇسرەت ۋە زەپەر ئۇمىت قىلىپ، ئەسكەرلىرىنى تەييارلاپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنى باش قىلىپ، جەڭگە قاراپ يولغا چىقتى. لېكىن ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى ئىككى مىڭغا يەتمەيتتى. بۇ سائادەت ۋە ئىنتىزاملىق زامانداا، گۇلاپ ھاكىمى ھەمراخان دىگەن ئىككى يۈز ئەللىك نەپەر تەييار ئادىمى بىلەن يار-

دەمگە كەلدى. بۇلارنىڭ كېلىشى مۇبارەك پالىنىڭ ئالدى دەپ هىساپلىدى. خوجالارنىڭ لەشكەرلىرى بولسا ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى جەڭگە كىرىشتى. بىرقانچە باتۇر ۋە قەيسەر يۈرەكلەر ئوتتۇرىغا ئات سېلىپ كېلىپ، ئۇرۇشقا كىرىشتى. نۇرغۇن ئادەم نابۇت بولدى. كۇچار لەشكەرلىرى بىرقانچە قېتىم غەلبە قىلىپ، قۇشبېگىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئارقىغا يانداردى. ئاخىرى ئابدۇللا پانسەت ۋە غازى پانسەتلەر خوجالار سېپىنىڭ بىر تەرىپىنى بۇزدى. بۇ چاغدا قۇشبېگىنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ توختاپ قالدى. ئۇ ناھايىتى بەھۇزۇر بولۇپ، ئابدۇللا پانسەتكە "ماڭا ئوق تەگدى. ئاتقا ئولتۇرالمايدىغان هالەتكە يەتتىم" دەپ ئەمدىلا ئېغىز ئېچىشى بىلەن، مەزكۇر پانسەت "هەي نامەرت! مۇشۇنداق چاغدىمۇ بۇنداق گەپنى قىلامدىكەن. بىزلەر كىم ئۈچۈن جان بېرىپ ۋە جان ئېلىپ تۇرۇپتىمىز؟ قانداق پادىشا ئۇلۇغلار بۇنداق جەڭ مەيدانىغا هازىر بولغان؟ هەرنىمە بولسا ئۇ ئات ئۈستىدىن چۈشمەن دېمىگىن" دەپ بىر تەرەپتىن ئۇچى ئاغرىپ، يەنە بىر تەرەپتىن دۆلەتخالىق يولىنى قىلىپ، قاتتىق سۆزلەر بىلەن دەشنەم بېرىپ، يەنە جەڭگە كىرىپ كەتتى. ئەنە شۇنداق پەيتتە ئۇرۇشنىڭ غەلبە شامىلى قۇشبېگى قوشۇنلىرى تەرەپكە يۈزلەندى، كۇچار لەشكەرلىرى ئارقىغا يېنىپ قاچتى. بۇلار ئىككى تاش ياكى ئۈچ تاش مىقدارى كەينىدىن قوغلاپ بېرىپ، ئولجا ـ ئەسىرلەرنى ئېلىپ ياندى. قىتئە:

گەر گادا ۋە شاهقا كەلسە قازادىن چارە يوق،
تارتماي بولماس ئىلاج دەفئىغە ئانىڭ چارە يوق.
سەختىلىقنى ئەهلى دۇنياغا مۇقەررەر قىلدىلەر،

باشقا كېلسه بىنا گاهى سەبىر قىلماي چارە يوق .

نەزم:

لەشكەرى فەراكەندەدىن ئىش كەلمەگەي،
ئىككى يۈز مەردانە جەڭى ياخشىراق يۈز مىڭدىن.

لېكىن بۇ چاغدا ئون مىڭچە تۈڭگانى تايىپىلىرى بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى توپ، زەمبىرەكلىرىگە ئوت بېرىپ، تا نامازشامغىچە ئورنىدىن زادى يۆتكەلمىدى. بۇ چاغدا ئىككى تەرەپ ئەلچىلىشىپ، ئەھدى-فەيمانلارنى قىلىشىپ، سۇلھى شەرتنامىلەر بىلەن ياراشتى. قۇشبېگى ئۇلارنى كاشغەر دارسەلتەنەتىگە ئېلىپ ماڭدى ۋە توپ، زەمبىرەك، قورال-ياراق، ئالتۇن، كۈمۈش، ئوق-دورا قاتارلىق ئولجا-غەنىمەتلەرگە ئىگە بولدى. بۇ ۋەقە تارىخ ھىجرى بىرمىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئىككىنچى يىلى جامادىل ئاخىرىنىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى (مىلادى 1865-يىلى 11-ئايىنىڭ 12-كۈنى — ت) يۈز بەرگەن ئىدى.

قۇشبېگى قەشقەرگە قايتىقاندىن كېيىن، زامان سىناقلىرىدىن ئۆتكەن تەجرىبىلىك جاراھەتچىلەرنى ھازىرلاپ، ئۇستۇرا بىلەن يوتىسىنى يېرىپ ئوقنى ئالدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، جاراھەتچى بەدۆلەت ئالىلىرىنىڭ يوتىسىنى تىغ بىلەن يېرىپ ئوقنى ئېلىۋاتقان چاغدا، ئۇ بىر مىرزىنى ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ، ئىنايەتنامىلەر يېزىشقا سۆز سۆزلەپ تۇرۇپتۇ. مىرزا بولسا ئۇنىڭ سۆزىنى پۈتۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ياكى رەڭ-چىرىيى ئۆزگەرمەپتۇ ۋە بۇنىڭغا پەرۋاسۇ قىلماپتۇ، ياكى بۇيرۇق-پەرمانلىرىدىن ئازماپتۇ. دېمەك، قۇشبېگىنىڭ

غەيرەت ۋە جۇرئەتلىرىنى بۇنىڭدىن قىياس قىلىپ بىلگە-
يسىزلەر.

بۇزرۇك خان تۆرەم، قۇشبېگىلەر غەلبە بىلەن دارسەلتەنەت كاشغەرگە بارغاندىن كېيىن، مۇلايىم سۆز ۋە شىرىن تىللار بىلەن تۇڭگانلارغا نۇرغۇن ئىنئام-ئېھسانلارنى قىلىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە قارىتىپ، قولدىكى قورال-ياراقلىرىنى جەڭ-جىدەلسىز قولغا ئېلىپ، مۇناسىپ تون-كېچەك، سەللە، كۇلا ۋە پۇل-تىللالارنى سوغا قىلىپ، ۋەدىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى تىنچلاندۇرۇپ، قورقۇنچتىن خالاس قىلدى. لېكىن، بۇ چاغدا خىتايلار شەھىرى تېخى ئېلىنمىغان ئىدى. خىتايلارنىڭ بولسا ئاش-ئوزۇقلىرى تۈگەپ، ئاچلىق دەردىدىن قېرىلىرىنى ۋە كىچىك نارسىدە بالىلىرىدىن ئىت، مۇشۇكلىرىگىچە ئۆلتۈرۈپ يەپ تۈگىتىپ، گويا ھەر بىرى خۇددى بىر پانۇستەك بولۇپ، ئۆز جېنىغا رازى بولۇپ، دەرۋازىنى ئېچىپ چىقىپ، خۇددى شاھادەت ئېيتقاندەك ئاغزىدا بىرنەمىلەرنى دەپ تۇردى. دەسلەپكى مۇھاسىرىدىن بۇ دەمگىچە تولۇق ئون ئىۋچ ئاي ئۆتكەن ئىدى. بۇ پادىشاھى بەختىيار ۋە سائادەت ئەسار بۇزرۇك خان تۆرەم بارلىق خىتايلارغا رەھىمى-شەپقەتلەرنى قىلىپ، ئۇلارنى ئىمان شېرىپكە دالالەت قىلدى، ھەممىسلا شاھادەت ئېيتىپ مۇسۇلمان بولدى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە تېگىشلىك ئىنئام-ئېھسانلارنى قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى ۋە خۇدالويە دىگەن باشلىغىنى يەنە چوڭ قىلىپ، بۇلارنى خۇدالويەگە تاپشۇردى. خۇدالويە دىگەننىڭ خۇددى يەككە ئۇنچىدەك، گۆھەر قىيابەتلىك، پەردە نومۇسلۇق گۈزەل بىر قىزى بار ئىدى. ئۇنى ئۆز ئەقىدىگە ئېلىپ، نىكا رىشتىسىگە باغلىدى. ناھايىتى زور مەرھەمەت ۋە

ئىلتىپاتلار بىلەن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى مەمنۇن قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى.

ئەلقىسسە، كاشغەر شەھىرى پەتھى بولۇپ تېخى ھەپتە ئۆتمىگەن ئىدى. تاشكەنتنىڭ مىڭ ئۇرۇق دىگەن جايىدا موللا ئالىم قۇل ئوروسىيە بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئوق تېگىپ، شاھادەتلىك شەرۋىتىنى ئىچتى. ئۇنىڭ ھەممە نۇسرەت ئالامەت ئەسكەرلىرى خۇدايارخاننىڭ ئالدىغا بېرىشقا جۇرئەت قىلالمايى، تېزلا پارچىلىنىپ، ھەر تايىپە ھەر تەرەپكە بۇزلەندى. چۇنكى، بۇلار موللا ئالىم قۇلنىڭ ئىنئام-ئېھسانلىرىغا مەغرۇرلىنىپ ۋە ئالدىنىپ، ئارقىسىغا كىرىپ كەتكەن ئىدى، بۇلارنىڭ بىرقانچە كاتتىسى جان ساقلاشنىڭ ۋەھىمىسى ۋە قايغۇسىدا كاشغەرگە قاراپ راۋان بولدى. بۇ ۋەقە بۇزرۇك خان تۆرەم كاشغەرگە كېلىپ يەتتە ئايدىن كېيىن يۈز بەرگەن ئىدى. كەلگەنلەرنىڭ ئىچىدە كاتتا خان تۆرەم، كىچىك خان تۆرەم، ۋەلى خان تۆرەم، ئىسرائىل خان تۆرەم، مۇھەممەت رەھىم خان تۆرەم، ھېكىم خان تۆرەم، مىرزا مۇھەممەت قۇشبېگى، مۇھەممەت نەزەر بېك، قادىر قۇلى بېك، خۇدايقۇلى بېك، ئۆمەر قۇل باھادۇر بېشى، مىر بابا دادخۇا، تۇردى قۇل دادخۇا، باقى بېك دادخۇا، بېك مۇھەممەت قۇرچى، تاش دادخۇا، پەيزۇللا دادخۇا، تاشباي دادخۇا، ئاۋغان جامىدار دادخۇا ۋە خەير مۇھەممەت توپچى، دار بوخچە بەردار قاتارلىق بىرقانچە زامان ئىشلىرىدىن تەجرىبىلىك باتۇرلار ۋە بالا-چاقىلىرى بولۇپ يەتتە مىڭدىن كۆپرەك باتۇر ۋە تەيىار ئادەمنىڭ كاشغەرگە كەلگەنلىگى خەۋىرى ئاڭلاندى. بۇزرۇك خان تۆرەم، قۇشبېگىلەر ئاڭلاپ، ئىككى پانسەتنى يىگىتلىرى بىلەن ئالدىغا چىقاردى ۋە بۇلارغا "ئەگەر ئۇلار ئىتائەت ۋە فەرمانبەردار بولۇپ كەلگەن بولسا،

بىزگە ئۇچۇرىنى بېرىپ، يول باشلاپ كېلىڭلار، مۇبادا باشقا غەرەز-مۇددىئالىرى بولسا، قاراۋۇلدىن بۇ تەرەپكە ئۆتكۈزمەي، بىزگە خەۋەر بېرىپ، توساپ ئۇرۇشۇڭلار، ئۇستۇڭلىرگە بېرىپ، يار-مەدەت بېرىمىز" دەپ بۇيرۇق بېرىپ يولغا سالدى. مەزكۇر پانسەتلەر ئۇلار بىلەن قىزىل سۇيىنىڭ لېۋىدە ئۇچراشتى. كاتتا خان تۆرەم، مىرزا ئەخمەت قۇشبېگىلەر پانسەتلەر بىلەن كۆرۈشۈپ "يۇرتىمىزنى ئوروسىيە بېسۋالدى. بىز جانىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ھەرقانچە بولسىمۇ ھەمدىيارلىق رىئايە شەپقىتى بار، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىسلام ئېچىپتۇ. ئەگەر خىزمەتكە سالسا بەقەدەر ئەھۋال خىزمەت قىلارمىز. ئەگەر خىزمەتكە سالمىسا، بىرنىمە قىلىپ كۈن ئالارمىز دەپ باشپاناقاپ كەلدۇق" دەپ قاتتىق قەسەم-شەرتلەرنى تەكتىلەپ قاراپ تۇردى. پانسەتلەر بۇنى ئاڭلاپ، بۇزرۇك خان تۆرەمىلەرگە ئۇچۇرىنى بېرىپ، باشلاپ كېلىپ ئۇچراشتۇردى. ئوتتۇرىدا باشقىدىن ئەھدى-فەيمانلار ۋە ئانت-قەسەملەر ئادا قىلىنغاندىن كېيىن، خان تۆرەم ئۇلارنىڭ ھەممىسگە ئۆز لايىغدا تون-كېچەك كىيدۈرۈپ، جاي-ماكان تەينىلەپ ئورۇنلاشتۇردى.

لېكىن، ۋەلىخان تۆرەم كاشغەر شەھىرىگە كىرىشى بىلەنلا، ھېچ تارتىنماستىن "زامانىنىڭ زامانى ۋەلىخان تۆرەمىنىڭ زامانى" دەپ كوچىلاردا جار سېلىپ، ناغرا، كانايلارنى شادىيانىگە سوقتى. قۇشبېگى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئىككى پانسەتنى دەستەسى يارەمچىلىرى بىلەن بۇيرۇپ، ۋەلىخان تۆرەمنى بارگاھىغا ئېلىپ كېلىپ، غەزەپ بىلەن قاتتىق ئەيىپلەپ، "بىزلەر بۇ يەردە خىتاي شەھىرىنى ئالالماي بىرمۇنچە جاپا-مۇشەققەتنى چېكىپ، ھەرنىمە ئىشلارنى قىلىپ يۈرۈپتىمىز، سىز بولسىڭىز بەش، ئوندەك باشباشتاق

ئادەمنى تېپىپ، ئۆزىگىزچە بۇ يۇرتىلارغا ئىگدارچىلىق ئىشتياقىنى قىلىپ يۈرىسىز. ئىلگىرى كېلىپ كاشغەرنى ئالالىماي مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىدىن كاللا مۇنارلارنى ياساپ، كۆپ ناھەق قانلارنى تۆكۈپ، نەچچە مىڭ ئادەمنىڭ خۇنىغا زامىن بولۇپ قېچىپ كەتتىگىز، ئەمدى بىز خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، جاپا-مۇشەققەتلەرنى تارتىپ تۇرغان ۋاقتىمىزدا، سەن نېمە ئادەم دېيىشكە ئاغزىگىز بارماي، شەھەرنى ئۆزىگىزنىڭ قىلغىلى قەست قىلىسىز" دەپ قاتتىق سۆزلەرنى قىلىپ، غەزەپ ئاتەشلىرى ئۆرلەپ، خەنجىرىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ چاپقىلى تەمشەلگەندە، كاتتا خان تۆرەم باشلىق چوڭلار ئارىغا چۈشۈپ، ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇۋېلىپ، گۇناسىنى تىلەپ ئالدى. لېكىن، ئىككى ناغرىچىسى ئۈچ ئادىمىنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈردى. ۋەلىخان تۆرەمنى يېڭى ھىسارغا ئەۋەتتى، ئۇنىڭ نېمە بولغانلىقىنى ھېچ كىشى كۆرمىدى ھەم بىلمىدى.

گەپنىڭ ھاسىلى شۇكى، كۇچارلىق خوجامىلار خان ئىرىقتىكى جەڭدە شىكەستە يەپ قاچتى. ياركەنت قۇشبېگىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشتى. ياركەنتتىكى خوجاملارمۇ ئەندىشە قىلىپ قورقۇپ، بۇ جاينى قۇشبېگىگە قوشۇپ بېرىپ يانغان ئىدى. بۇ سائادەت يار ۋە دۆلەت ئاسارنىڭ دۆلىتىنى مۇلاھىزە قىلىپ تاماشا قىلىماق لازىمكى، ئۇ بىر تال ئوق بىلەن ئىككى كېيىكنى ئاتتى. بىر ھۇجۇم بىلەن ئىككى شەھەرگە ئىگە بولدى. قۇشبېگى ياركەنتنىڭ بوش قالغانلىغىنى بىلىپ، بۇزرۇك خان تۆرەم باشلىق كاتتىلارنى ھەمرا قىلىپ ياركەنتكە بېرىپ، بۇ جاينى رەسمىي ئۆزىنىڭ مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىغى دائىرىسىگە ئالدى. لېكىن، ياركەنتتىكى تۇغقانىلار ئىتائەت قىلماي، شەھىرىنى مەھكەم ساقلاپ دەرۋازىلىرىنى ئاچمىدى.

تۆرەم باشلىق ھەممە قوشۇنلار يارکەنتتىکى تۇڭقانلار شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغان بۇ كۇنلەرنىڭ ئىچىدە، بىك مۇھەممەت قۇرچى بىرقانچە بۇزغۇنچى قىپچاق ئەھلى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، توغرا ئىتتىپاق يولىدىن چىقىپ، شەيتان سۈپەتلىك پىتنە-پاساتلارنىڭ ئىشىگىنى ئېچىپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنىمۇ توغرا يولىدىن ئازدۇرۇپ، قورال-ياراقسىز ئېلىپ قېچىپ، كاشىغەرگە ئاپىرىپ، يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ قارشىلىق ۋە ئۇرۇش دۇمبىغىنى سوقۇشقا باشلىدى. قۇشبېگى بۇ پىتنە خەۋىرىنى ئاڭلاپ، كاتتا خان تۆرەم بىلەن جامىدار دادخۇانى بىرقانچە يىگىت بىلەن كاشغەرگە ماڭدۇردى. بۇلار كېلىپ بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ قايسى جايدا ئىكەنلىگىنى ئېنىقلاپ ئەلچى كىرگۈزدى. ئەلچىلىك مۇڭەپپەقىيەتلىرىدىن ئەسەر بولمىدى. شۇڭلاشقا، ئىككى تەرەپ جەڭگە تەييارلاندى. ئارىدا يەنە ئون كۈن ئۆتىمەيلا، قۇشبېگى كىچىك خان تۆرەمنى يارکەنتتە قالدۇرۇپ كاشغەرگە كەلدى. ئارىدا ھەر كۈنى دىگۈدەك جەڭ-جىدەللەر يۈز بېرىپ، نۇرغۇن ئادەم زىيان بولدى. بۇ كۈنلەردە ياراتقۇچى سۇبھان ئاللانىڭ مۇقەددەس دەرگاھىدىن چۈشكەن دەلۇە پەسلىدىكى قىش-زىمىستان ھاۋاسى ۋە دەھشەتلىك قار-شۇرغان سوغاقلىرى دوست بىلەن دۇشمەنگە باراۋەر تەسىر قىلاتتى. شۇنداق قىلىپ، ئاتمىش كۈن ئۆتتى. ئاخىرى ئۇزاق تەدبىرلىك، نازۇك تەمكىنلىك ۋە قاتتىق دۆلەتلىك قۇشبېگى غازى ئاتالىق ئۆزىنىڭ كاتتىلىرىدىن بىرىنى چىقىرىپ سۈلھى يولى بىلەن بۇ پالاكەتتىن قۇتقۇزۇشنى ئويلىدى ۋە پىتنە-پاساتچى بىك مۇھەممەت قۇرچىنىڭ ئالدىغا ئەلچى كىرگۈزدى. مەزكۇر ئەلچى مەقسەت-

مۇددىئاسىنى سۆزلىگەندىن كېيىن، قۇرچى "ئەمدى بىزنىڭ ئارىمىزدىن ئىتتىپاقلىق كۆتىرىلدى. ئەمدى ئىككىنچىلەپ مۇرەسسە قىلىپ يالغان دوست بولۇشنىڭ ئېھتىمالى يوق. ياخشى مەسلىھەت شۇكى، قۇشبېگى جاۋاپ بېرىپ بىزگە زىيان-زەخمەت قىلمىسا، بىز بارلىق قىپچاقلار بالا-چاقىلىرىمىزنى ئېلىپ يۇرتىمىزغا چىقىپ كەتسەك" دەپ جاۋاپ قايتۇردى. ئەلچى قۇرچىنىڭ جاۋابىنى بىر-بىرلەپ قۇشبېگىگە مەلۇم قىلدى. قۇشبېگىمۇ ماقۇل بولۇپ جاۋاپ بەردى. قىپچاق گۇرۇھى ئۆزلىرىنى جابدۇپ، ئىككى يۈزدەك كاتتىلىرى دەرۋازىدىن چىقىشى بىلەن، قۇشبېگى دەرۋازىنى مەھكەم ئېتىپ قالغانلىرىنى چىقارمىدى. چىققانلىرى چىقىپ كەتتى. قالغانلىرى شەھەردە قالدى. قۇرچى باشلىق يولغا چىققانلارنىڭ خوتۇن-بالىلىرى قۇشبېگىنىڭ قولىغا چۈشتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى، بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى. پىتنە-پاساتلار بىر تەرەپ بولۇپ، يۇرتقا تىنچلىق ھاسىل بولدى.

لېكىن، بۇزرۇك خان تۆرەم خىجالەتچىلىكىتىن بېشىنى ئۇستۇن ئالالمىدى. شۇنداق ھالەتتە قۇشبېگى ئۇنىڭ يېگىت، مەھرەملىرىگە ئىنئام ئىشكىلىرىنى ئېچىپ، ئۇلارغا تون-كېچەكلەرنى ياپتى، تىللا-تەڭگىلەرنى چاچتى، ھەممە قوشۇن يېگىتلىرى قۇشبېگىگە ئۇلاشتى. خۇددى "ئىنسان ئېھسانىڭ قۇلىدۇر" دېگەندەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسلا قۇشبېگىنىڭ كەينىگە ئەگەشتى. بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ ئالتە يۈزچە خاس يېگىتلىرى بار ئىدى. بۇلارمۇ ئىنئام-ئېھسانلارنى كۆرۈپ قۇشبېگى تەرەپكە ئۆتتى. تۆرەم پەقەت ئەللىكچە يېگىتى بىلەنلا قالدى. ئاخىرى

قۇشبېگى تۆرەمنى بەش نەپەر يىگىتى بىلەن يېڭىسارغا ئەۋەتتى ۋە بۇ بەش نەپەر يىگىتتىنمۇ ئايرىپ تەنھا تۇتۇپ، ئۆز يىگىتلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىنى تۆرەمىنىڭ خىزمىتىگە قويۇپ، ئۇنى نەزەربەنت ئورنىدا مۇھاپىزەت قىلدى.

بۇ چاغدا بېگ مۇھەممەت قۇرچى قوقەندگە بارغاندىن كېيىن، ئالى مۇقامىلىق خۇدايارخان ئالىلىرى خەۋەردار بولۇپ "سەن قېچاقلار بۇ شەھەرلەرنى بىسەرەمجان قىلىپ ئورۇسلارغا بەردىڭ. ئاندىن كاشغەرگە قېچىپ بېرىپ كاشغەرنىمۇ بىسەرەمجان قىلدىڭ" دەپ غەزەپ ئاتەشلىرى ئۆرلەپ، قۇرچى باشلىق قېچاقلارنى دەم تىغدىن ئۆتكۈزۈپ، بۇرۇنقى پانا يولىغا قەدەم قويۇپ، كەتسە كەلمەس بولۇپ كەتكەن كارۋانلارنىڭ ئارقىسىدىن ناھايىتى تېز يولغا سالدى. شۇنىڭدىن كېيىن، قېچاقلار كاشغەردىن قېچىپ بارالمىدى، مەزكۇر قۇرچى بولسا قەدىمقى ئابائى ئەجداتلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن ۋە دەشتى قېچاقلار ئىچىدە ئۇلۇغلۇق بىلەن ئۆتكەن گۆر ئوغلى(172) باتۇرنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىدى. ئەنە شۇ كۈندىن باشلاپ بارلىق قېچاقلار گەدەنلىرىنى تۆۋەن قىلىپ، بوينىنى سۇنۇپ، ئەمىر ئىتائەت ۋە پەرمانىبەردارلىقنى ئۆزلىرىگە لازىم ۋە راۋا دەپ بىلدى. بۇمۇ قۇشبېگىنىڭ دۆلەت ئىقبالىلىرىنىڭ ئۆرلىشىگە سەۋەپ بولدى. نەزم:

شاھقا ئەگەر بولسەلەر دۆلەت بەختى يار،
بولۇرشاھلارغا پەتىھى نۇسرەت دۇچار.

3

يارانتەۇچى سۇبھان ئالالا ئىگەمنىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن مۇھەممەت ياقۇپ بېگ قۇشبېگى غازىنىڭ تەختى سەلتەنەتتە ئولتۇرغانلىغى، مۇخالىپلار سەرەمجانى ۋە لەشكەر كەشلىك قانۇن - تەرتىپلىرى، مارالۇبشى، يار - كەنتنىڭ ئېلىنىشى، خوجا ئىسھاق تۆرەنى ئىستىلا تاپقىنى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

ئەقىدىسى سادىق بۇرادەرلەر ۋە مۇۋاپىق مۇھەببەتلىك دوستلارنىڭ توغرا سەۋىيىلىرىگە يېتىپ ئوچۇق - ئاشكارا بولغايكى، نەقلى ھىكايە ۋە قىسسە - ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئاتالىق بارلىق بىسەرەمجان ۋە باشباشتاقلىقلارنى ئۆزى كۆزلىگەن مەقسەت ۋە نىشانى بويىچە تىنجىتىپ ۋە ئىنتىزامغا سېلىپ، ئۇ مېھرىۋان ھەم قەھرى - غەزەپلىك ئۇلۇغ ئاللانىڭ ھەممىگە تېگىشلىك لۇتپى ئىتايەتلىرىگە پۇتۇنلەي تەۋەككۇل قىلىپ، كاشىغەر، يېڭى ھىسار ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق كەنت - زىمىنلارغا ئۆزى مۇستەقىل ۋە ئىختىيارەن ھۆكۈمران بولدى. جاي - جايلارغا ھاكىم، سۈيۇرغاللارنى تەيىنلىدى، دۆلەت ئىقبالىرى بويىچە بارلىق يىگىتلىرىگە لۇتپى ئېھسانلارنى قىلىپ، كۆڭلى كۆتىرىلىپ، خاتىرجەم بولدى. ئۇ جالا - لەتلىك خۇدانىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن يۇلتۇزلىرى يورۇقلۇق بۇرچىدا ياندى. شۇ چاغدا ئۇنىڭ كۆڭۈل ئەينىگىگە كېچە - كۈندۈز يىگىت راسلاش، سەرۋاز تەييارلاش، جەڭ قورال - يارالىرىنى سوق-

تۇرۇشتىن باشقا ھىچقانداق خىيال ياكى ئىشتىياق چۇشمەيتتى.

دەل مۇشۇ كۇنىلەردە شەرق تەرەپتىكى كۇچار خوجىلىرىدىن بولغان ئىسھاق تۆرە قىيامەت ئەسەرلىك لەشكەرلىرى بىلەن ئاتلىنىپ، ياركەنت شەھرىگە كىرىپ ئولتۇردى دىگەن يامان خەۋەر قۇشبېگنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا ئاكىلانغىلى تۇردى. ئۇ يىگىت ۋە سەرۋازلىرىنىڭ سانىنى خەتلەپ تىزىمغا ئالدى. نەتىجىدە ئون ئىككى مىڭ ئاتلىق يىگىت ۋە ئۇچ مىڭ پىيادە سەرۋاز دەپتەرگە چۇشتى. جامىدار دادخۇانى ئۇچ مىڭ سەرۋازغا ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، توپ-زەمبىرەك، تۇغ، ئەلەم، بايراق، داقا-دۇمباق قاتارلىقلارنى تەقسىم قىلىپ، قول ئاستىغا سەككىز پانسەتنى تەينىلەپ، ئۇنى يارلىق جاھاننامە بىلەن ئورنىنى كۆتەردى؛ يەنە مىرزا ئەھمەت قۇشبېگنى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، سەككىز پانسەتنى يارەمچى قىلىپ، ئۇنىڭغا ئۇچ مىڭ يىگىتنى تەقسىم قىلىدى ۋە تۇغ، ئەلەم، بايراق قاتارلىقلارنى ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنى قۇياش نۇرىدەك يارلىق بىلەن مەمنۇن ۋە ئۇستۇن قىلدى؛ ئۆمەر قۇل باتۇر بېشىنى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، سەككىز پانسەت تەينىلەپ، ئۇچ مىڭ يىگىت، تۇغ، بايراق، ئەلەم بىلەن مېھرىۋانلىق كۆرسىتىپ، ئۇنىڭغا مۇبارەك يارلىق بويىچە ئالاھىدە ئورۇن بەردى؛ ئابدۇللا پانسەتنى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، سەككىز پانسەت بىلەن ئۇچ مىڭ يىگىت ئايرىپ، تۇغ، بايراق، ئەلەملەرنى ئىنايەت قىلىپ، ئۇنى ئالەم ئىتائەت يارلىغى بويىچە ئىززەتلىدى. قۇشبېگى جانابى ئاللىرى ئۆزىگە سەككىز پانسەت، ياساۋۇل، مەھرەم ۋە ئۇچ مىڭ يىگىتنى خاس قالدۇرۇپ، ئۇلارغا كاتتا تۇغ تاپشۇردى. بۇ زامان ئىنتىزامنىڭ ھۆسنى نىشانى بولغان مىرزا ئەھمەت قۇشبېگنى چاپاۋۇل قىلىپ يىگىتلىرى بىلەن مارالۇبۇ-

شىنى مۇھاسىرە قىلىشقا چوڭ يارلىق چۈشۈردى. قالغان ئەسىرى لەشكەرلەرنى قىل قۇيرۇق قىلىپ، كەينى-كەينىدىن ماڭدۇرۇپ، ئەڭ ئاخىردا ئۆزى پادىشالىق دەبدەبەسى ۋە سەلتەنەت داغدۇغىسىنى نامايىش قىلىپ، دۆلەت ئەركانلىرى ۋە بۇرۇندىن بىللە بولغان ھۆكۈمرانلارنى باشلاپ غەلبە ئۇزەڭگىسىگە ئاياق قويدى ۋە مەدىنىلىك-مەنزىل يۈرۈپ مارالۇبشىغا كېلىپ چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكتى.

مارالۇبشى شەھىرىدە تۇڭگانى ۋە مۇسۇلمانلار بولۇپ ئۇچ مىڭ ئادەم بار ئىدى. بۇ جايدىكى تۇڭگانىلار كۇچارلىق خوجامىلارغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىپ، مۇسۇلمانلار گۈرۈھىدىن ئورۇن ئېلىپ، ئۆز تىرىكچىلىگى بىلەن كۇن ئېلىپ تۇرغان ئىدى، بۇلار قۇشبېگى قوشۇنلىرىنىڭ كەلگەنلىگىدىن خەۋەر تېپىپ، دەرۋازىلارنى مەھكەم ئېتىپ، سېپىلنىڭ ئۈستىگە چىقىپ جەڭگە تەييارلاندى، ئاندىن ئىككى تەرەپ بىر ھەپتە جەڭ قىلىشقاندىن كېيىن، قۇشبېگىنىڭ قوشۇنلىرى لەخمە كولاپ، دورا قويۇپ، ئوت قويۇپ بەردى. بۇ سېپىلنىڭ بىر تەرىپىنى بۇزۇپ ئاسمان قەھرىگە كۆتەردى. ئاندىن لەشكەرلەر چاپسان يۈگۈرۈپ شەھەرنى پەتھى قىلدى، ئەجەل بىلەن ۋەدىلەشكەنلىرى كەتتى، ئەجەل يەتمىگەنلەر ساق قالدى، قۇشبېگى ساق قالغان تۇڭگانىلار ۋە مۇسۇلمانلارغا مادالويە دىگەننى باش قىلىپ، ھەممە تۇڭگانىلارنى كاشغەرگە يولغا سالدى. مارالۇبشىنى ھېكىم خان تۆرەمگە تاپشۇردى ھەمدە مىڭبېشى باتۇرنى باتۇر بېشى قىلىپ تەينىلەپ، مۇبارەكلەش يۈزىسىدىن قولىغا مۇبارەكنامە تاپشۇردى. بۇ ۋەقە تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى رەبىئۇل ئاۋالىنىڭ ئىككىنچى كۇنى (مىلادى 1866-يىلى 7-ئاينىڭ

15 ـ كۇنى ـــ ت) يۇز بەرگەن ئىدى.

ئەي جان يارەنلەر! بۇ پادىشانىڭ شاخماتۇازلىغىنى شۇنىڭدىن تاماشا قىلىپ بىلىڭلاركى، ئۇ بىر ئات سەكرىتىش بىلەنلا شاھنى مات قىلدى. يەنى ئۇ ئىسھاق خوجامنى يارکەنتىكە بەنت قىلىپ قويدى. ئاقسۇ، كۇچاردىن يارکەنتكە ياكى يارکەنتتىن ئاقسۇ، كۇچار تەرىپىگە ھىچقانداق كىشى بارالمىدى، ھەتتا بۇ يولدىن ئادەم ئۆتەلمىدى ۋە ھەرقايسى تەرەپتە كىم قانداق بولغانلىغىنىمۇ بىلەلمىدى. بەختى تەلەيلىك بۇ جەڭ ئاياقلاشقاندىن كېيىن، قۇشبېگى غازى نۇسرەت ئەسەرلىك ئەسكەرلىرىنى ھەمرا قىلىپ، يارکەنتتىكى ئىسھاق خوجام بىلەن جەڭ قىلىشقا ئاتلاندى. بۇزرۇك خان تۆرەمنى نۇسرەت ئۇلۇگۇلۇك قوشۇنلىرى بىلەن نەزەربەنت ئورنىدا ھەمرا قىلىپ، مەنزىل ـ مۇ ـ مەنزىل يۇرۇپ يارکەنتكە بېرىپ، شۆھرەت ـ تەنتەنە قىلىپ، كونا شەھەر بىلەن يېڭى شەھەرنىڭ ئالدىدىن قورقماي ئۆتۈپ، ھەقتى مۇھەممەدان دىگەن بىر ئۇلۇغ مازارنىڭ ئالدىدا تۇپ ـ تۇز كەتكەن بىر پارچە كەڭ ۋە ئىگىز مەيدانغا چىدىر ـ بارگاھ تىكىپ ئورۇنلاشتى.

بۇ چاغدا، تۇڭگانلار يېڭى شەھەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. ئىسھاق خوجام بولسا كونا شەھەرگە ئايرىم پەرمان قىلاتتى. ئاتالىق غازىمۇ بۇ جايدا ئۆز ھۆكۈمرانلىغىنى جارى قىلدى. ئىسھاق خوجام يارکەنتكە بارغان چاغدا، تۇڭگانلار كىچىك خان تۆرەمنى يېڭى شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ، دەرۋازىنى مەھكەم سولاپ، ئۇنى تاشقىرىغا چىقارمىدى، راشىدىن خان خوجام بۇ چاغدا ئاتالىق غازىنىڭ مارال ـ ۋېشىنى ئالغانلىغىنى ئاڭلاپ، ھامىددىن خوجامغا بىر مىڭ لەشكەر تاپشۇرۇپ، مارالۋېشىغا ماڭدۇرغان ئىدى. ھېكىم خان تۆرەم بۇنىڭ ـ

دىن ۋاقىپ بولۇپ، چارباغ ئالدىغا چىقىپ ئۇرۇشتى. شۇنداق قىلىپ، ئون نەچچە كۈن ئۆتتى. بەزىدە غەلىبە قىلىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ تۇرغان چاغدا، ئاخىرى قۇدرەتلىك غوپۇر ئالىلانىڭ پەزلى ئىنايىتى بىلەن ھېكىم خان تۆرەم غەلىبە قىلىپ، ئولجا-غەنىمەتلەرگە ئىگە بولدى ۋە بۇ ئىقبال خۇش خەۋىرىنى نۇرغۇن سوغا-سالاملار بىلەن قوشۇپ، ئاتالىق غازىنىڭ پەلەككە ئوخشايدىغان بارگاھىغا ئەۋەتتى. بۇ خەۋەر سائادەتلىك ۋاقىت ۋە شەرەپلىك سائاتتە يېتىپ بېرىپ، ئاتالىق غازىنىڭ ئۇلۇغ نەزەر ۋە بۇيۇك نىشانلىرىنىڭ ئالدىدىن ئۆتتى. ئاتالىق غازى بۇنىڭغا ناھايىتى خۇرسەن ۋە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، خەۋەر يەتكۈزگەن خىزمەتچىلەرگە تون، خەجلەيدىغان تىللا، قورال-ياراق قاتارلىقلارنى ئالاھىدە ئىنئام-ئېھسان قىلىپ، ھېكىم خان تۆرەمگىمۇ خەسە تون، ئات، تۇغ، بايراق، قورال-ياراق قاتارلىق نۇرغۇن سوغا-سالاملارنى مۇكەممەل تەييارلاپ ئەۋەتىپ، شاھانىلىق ئىلتىپات ۋە پادىشالىق مەرھەمەتلەرنى قىلدى.

بۇ چاغدا، ياركەنت تېخى قولغا كىرمەي، مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئىدى. تۆكگانىلار بولسا ھەرقانداق چارە بىلەنمۇ شەرت-سۇلھىگە مايىل بولمىدى. چۈنكى، بۇ تايىپىلەرنىڭ سانى يىگىرمە بەش مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، قورال-ياراقلىرىمۇ كۆپ ئىدى. ئاقۇۋەت تۆكگانىلار بىلەن ئىسھاق خوجام ئىتتىپاقلىشىپ، يەتتە مىڭ تۆكگانى، ئىككى مىڭ مۇسۇلمان ۋە توپ-زەمبىرەك، جەزايىل، خودەن، قەللاپ قاتارلىق قورال-ياراقلار بىلەن بىر كېچىدە مەخپى چىقىپ كېچىلىك ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلاندى. بەختى ئوچۇق، دۆلتى بىللە ئاتالىق غازى نىياز بېكنىڭ ئىملاسى بىلەن بۇنىڭدىن خەۋەردار

بولۇپ، شۇ كېچىسى قوشۇنلىرىنى توۋۇت تەرەپكە پارچىلاپ، چېدىر-بارگاھلىرى ۋە تۇرار جايلىرىنى خالى قىلىپ، ئالدىدا دەرگاھىغا يالۇۇرۇپ تۇرغان بىر ھالەتتە، تۇڭگانى گۇرۇھى خۇددى چىكەتكىدەك ئۇشتۇمتۇت يېتىپ كېلىپ چېدىر-بارگاھلارغا ھەر تەرەپتىن زەمبىرەك ئېتىپ كۇچ كۆرسىتىپ، ئاندىن ئات يۇگۇرتۇپ كېلىپ قارىسا، چېدىر-بارگاھلار خۇددى دۇۋە-جىنلارنىڭ ماكانىغا ئوخشاپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ھېچقانداق ئىنسان خىلى ياكى ئادەم گۇرۇھىدىن ئەسەر يوق ئىكەن. بۇلار ئەھۋالنى كۆرۈپ سەراسىمگە چۈشۈپ ھەيران بولۇپ تۇرغان ھالەتتە، خۇددى ئاسماندىن كەلگەن بالا-قازادەك ئۇشتۇمتۇت توۋۇت تەرەپتىن نۇسرەت بىشارەتلىك قوشۇنلار يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىپ، قىساس-سۇرەن ساداسىنى ئاسمان-پەلەككە كۆتىرىپ يېتىپ كېلىپ، شۇنداق چاپ-چاپ قىلدىكى، تۇڭگانىلارنىڭ جەسەتلىرى خۇددى ئۇلۇغ دىخانلارنىڭ زىرائەتگا-ھىدىكى ئۇنجىلەردەك يەر يۇزىدە توپ-توپ ۋە دۆۋە-دۆۋە بولۇپ يېتىپ قالدى. بۇلارنىڭ قانلىرى بىلەن قارا تۇپراقلارنىڭ يۇزى خۇددى دەشتى دالادا ئۆسكەن لالىزاردەك قىزىل گۇلىستانغا ئايلاندى. شۇنداق قىلىپ بىر كېچە-كۇندۇز، بەلكى ئىككىنچى كۇنى چاشكا ۋاقتىغىچە ئۇرۇش قىرغىنچىلىق ئوتلىرى كۆيۈپ تۇردى. نەتىجىدە، ناھايىتى ئاز ئادەم بۇ ئۇشتۇمتۇت كەلگەن بالا-قازادىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنى نىجات شەھىرىستانىغا ئالدى، بىر-مۇنچىسى ئولجا-ئەسىرگە چۈشۈپ تىغ سىياسەت ۋە غەزەپ-قەھرىمانىغا يەتتىن ئۆتتى. ئۇرۇش غەلىبىسى ئالغا ئىلگىرىلەۋاتقان بىر پەيتىتە، ئاتالىق غازى ئاللىرى "ئىككى مىڭ نەپەر سەرۋاز پىدائىلار بىرلا

ۋاقتتا يالىڭاچ بولۇپ سېپىلغا يۇگۈرۈپ چىقىپ، شەھەرنى پەتھى قىلىپ قىرغىنچىلىق قىلسۇن" دەپ يارلىق قىلدى. بۇ چاغدا ئەمىرى-لەشكەرلەر ۋە كاتتا ئەمىرائىلار ئارىغا چۈشۈپ، "مەرھەمەتپانا سەر-ۋازلار يۇگۈرۈپ بېرىپ شەھەرنى ئالغاندىن كېيىن كۆپ ئادەمنىڭ قېنى تۆكۈلەرمىكىن، شۇڭلاشقا ئالدى بىلەن ئەلچى كىرگۈزۈپ كۆرۈلسە، ئەگەر ئۇلار ماقۇل بولمىسا، ئاندىن سېپىلغا يۇگۈرۈپ چىقىپ شەھەرنى ئالغىلى بولىدۇ" دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى بۇنىڭغا ماقۇل بولۇپ، ئابدۇلخالىق ئىشانىنى ئەلچى قىلىپ، خوجالار ۋە تۇڭگانلارغا كىرگۈزدى. بۇ كۈنى جۇمە ئىدى. شۇڭلاشقا ئالى پەرماندا "بۇگۈن جۇمە نامىزىغىچە سۇلھى شەرتلىرىنى ئۆزلىرىگە لازىم تۇتۇپ، بىزنىڭ نۇسرەت بىشارەتلىك قوشۇنلارنىڭ مۇبارەك بارگاھلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىڭلار، ئۆزلىرى ۋە مال-جانلىرى، تەئەللۇق تاۋابئاتلىرىنىڭ ئامانلىغىغا كېپىللىك قىلىمىز، ئەگەر قارشىلىق قىلىپ شەرتكە كۆنمىسلە، چوڭ-كىچىك ۋە ياش نارسىدىلەر ئات ئاياقلىرىدا ھالاكەتكە ئۇچراپ، تالان-تاراج ۋە بالايى-ئاپەتلەرگە دۇچار بولۇپ، ئولجا-ئەسىر بولغۇسىدۇر-ۋەسسالام" دەپ يېزىلغان ئىدى.

خوجا ۋە تۇڭگانلار بۇ شەرتكە كۆنمەسلىكە چارە تاپالماي، بارلىق تاۋابئاتلىرى بىلەن بىللە ئاتالىق غازى گۇمانى پەلەكنىڭ بارگاھىغا كېلىشكە مەجبۇر بولدى ۋە شاھانە مەرھەمەت، پادىشاھانە ئىلتىپاتلارغا ئېرىشتى. توپ، زەمبىرەك، قورال-ياراق قاتارلىق پادىشالىق ئىشلىرىغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئالى دۆلەتخانا ۋە غەزنە ئىمارەتكە تاپشۇردى. ئاتالىق غازى ئىسھاق خوجام بىلەن

يانمۇ-يان يېقىن ئولتۇرۇپ، نۇرغۇن گەپلەرنى ئارىغا سېلىپ، دوستانىلىق قائىدىلىرىنى تۇزۇپ، ئاشنادارچىلىق بىپىنى باغلاپ، ئۇنى قاتتىق قەسەم-شەرتلەر ۋە ئەھدى كېپىللىك بىلەن مۇستەھكەملەپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەتلەرنى بەجا كەلتۇردى. مۇناسىپ كىيىم-تونلارنى ياپتى، ئۆزى مىنىدىغان چوڭ ئارغىماق ئاتنى بارلىق ئىگەر-توقۇم ۋە جابدۇقلىرى بىلەن مەرھەمەت قىلىپ، ئۆز قولى بىلەن ئاتقا يۆلەپ مىندۈرۈپ، كۈچار تەرەپكە يولغا سالدى. قالغان ئەسكەرلىرىگمۇ ئۆز لايىغىدا تون-كېچەك، خەجلەيدىغان تىللا، ئوزۇق-تۈلۈك، ئات-ئۇلاقلارنى بېرىپ يولغا سالدى. تۇڭگانى تايىپىلىرىگمۇ كۆپ شەپقەتلەرنى كۆرسىتىپ، ھەممىسىنى ئۆزىگە ئىتائەتمەن ۋە فەرمانبەردار قىلىپ، بىرقانچىسىنى كاشغەرگە ئەۋەتىپ ماداالويەگە تاپشۇردى. قالغانلىرىنىڭ گۇناھىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ كېچىرىم قىلدى. ياركەنتنى مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا تاپشۇرۇپ، ئۇنىڭغا مەملىكەتنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى مۇستەقىل بىر تەرەپ قىلىدىغان يۇقۇرى ئورۇن بەردى. نىياز ئىشكائى بېكىنى شاغاۋۇلغا شاغاۋۇل قىلىپ تەينىلىدى. كېپەك لاۋۇرنى باتۇر بېشى، قازى زىيائىددىن دامولىلامنى قازى كالان قىلىپ ئالاھىدە يارلىق ۋە مەنسۇرنامە بەردى. يۇرتقا تىنچلىق ئورناتتى. بۇ يەردە بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ بەختى دۆلەتتىن خۇرسەن ۋە خوشال بولۇپ، تارىخ ھىجرى بىرمىڭ ئىككى يۈزسەكسەن ئۇچىنچى يىلى رەبىئولسانىنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى (مىلادى 1866-يىلى 9-ئايىنىڭ 6-كۈنى — ت) يەنى قوي يىلى دار سەلتەنەت كاشغەرگە قايتتى.

4

جانابی بەدۆلەت ئاتالىق غازىنىڭ خوتەن ئۇرۇشىغا ماڭغىنى ۋە ھىلە-تەدبىرلىرى، ھاجى پادىشانىڭ قۇياش ئاپتۇنى پېتىپ تامامەن يوق بولۇشى، مەقسەتتىكى ئاھۇ كىيىكنىڭ خوتەن زىمىنىدا جىلۋە قىلىشى ۋە مەھبۇپىنىڭ مۇراد قۇچىغىدا گىرەلىششى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مۇڭاپىق رەڭىش دوستلار، ساداقەتلىك ئەرباپلارنىڭ ئايدىڭ كۆڭۈللىرىگە يېتىپ روشەن ۋە مۇئەييەن بولغايكى، شۇنداق نەقلى-ھىكايە ۋە قىسسە-ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، پادىشادەك بەختلىك، زامانىدىن تەجرىبە تاپقان ۋە ماداري پەلەكىكە يەتكەن مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازى ياركەنت ئۇرۇشىنى ئاياقلاشتۇرۇپ، كاشغەر دار سەلتەنەتىگە قايتىپ، ئادالەتلىك ئىشىكلىرىنى ئېچىپ، جەڭرى-زۇلۇم بابىنى ئاياقلاشتۇرۇپ، پۇقراپەرۋەرلىك تۈزۈملىرىنى ئورناتتى. يۇرت ياخشىلىرى ۋە چوڭلىرى، بەلكى ئاممىخاسلىرىنىڭ دىل ئۇچار قۇشلىرىنى ئىنئام-ئېھسان دان-يىمەكلىرى بىلەن ئۆزىگە تارتىپ، كىيىك ئوۋلاشقا تاشلاپ، ئۆزىنى دۇشمەن رىقابەتلىرىدىن ئامان ساقلىدى. مازارى ماشايىخلارىدىكى ئەرۋالارنىڭ روھىغا خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ خەيرى ساخاۋەت تىلەپ، دۇئا ۋە پاتىھەلەرنى ئادا قىلىپ، داشقازانلارغا ئۆز قولى بىلەن ئوت قالاپ

ۋە سۇ قۇيۇپ، ئاجىز-بىچارىلەرگە كەڭرى نەزەر، خەيرى-سەدىقە-لەرنى بېرىپ، ھەممە ئادەمنى شادى-خورام ۋە پاراۋان قىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاتالىق غازىنىڭ دۆلەتلىرىگە بى ئىختىيار قول-لىرىنى كۆتىرىپ، دۇئا قىلىشقا مەشغۇل بولدى.

بۇ چاغدا، ئاتالىق غازىنىڭ يۇرتلارنى كېڭەيتىش ھەۋەسلىرى ۋە مەملىكەت ئىلىش داغدۇغىسى كۈندىن-كۈنگە ئۇلغىيىپ، ئۇنىڭ خىيالىغا مەھكەم يېپىشتى. بولۇپمۇ گۈزەل خوتەننى بوي سۇندۇرۇش مۇددىئاسى ئۇنى بىئارام ۋە بىقارار قىلىشقا باشلىدى. لېكىن، خوتەن پۇقرالىرى ھاجى پادىشاغا ناھايىتى قاتتىق ئىخلاس ۋە ئەقىدە قىلاتتى. يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ھەممە چوڭ-كىچىكلەر ئۆز ئىختىيارى بىلەن پادىشاغا لەشكەر بولۇپ جانىپىدا ئىدى. ئاتالىق غازى بۇنى ناھايىتى ئوبدان مۆلچەرلەپ، ئەركان-لىرىغا "ئەگەر پادىشانىڭ پۇقراغا ئىشەنچىسى ۋە پۇقرانىڭ پادىشاغا ئىتتىپاقى مۇۋاپىق بولسا، ئاندىق شەھەرگە بىر يىگانەنىڭ قول سېلىپ بوي سۇندۇرۇپ، مۇرات باغچىلىرىدىن مەقسەت غۇنچىلىرىنى ئۈزگەنلىگى ھېچقانداق زامانىدا ياكى بىرەر تارىخ كىتاۋىدا كۆرۈلمە-گەن ۋە سۆزلەنمىگەن. مۇۋەپپەقىيەتلىك بار جايىدا دۆلەتنىڭ بار. دۆلەت بار يەردە ئەلۋەتتە مۇۋەپپەقىيەتلىك تەيىاردۇر. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر ئادەم بىر تەرەپكە كېتىپ بارغان ئىكەن. يەنە بىر ئادەم يولدا ئۇچراپ نەگە بارىسىز ۋە نەدىن كەلدىڭىز ۋە ئېتىڭىز كىم دەپ سوراپتۇ. ئۇ ھېنىڭ ئېتىم دۆلەت، قايسى مەملىكەتتە مۇۋەپ-پەقىيەتلىك بولسا، مەن شۇ جايغا بارىمەن ۋە قايسى مەملىكەتتىن مۇۋەپپەقىيەت ۋە ئىتتىپاق كۆتىرىلسە، مەنمۇ ئۇ يەردىن ئۆزەمنى باشقا تەرەپكە ئالىمەن دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. دېمەكچىمەنكى،

خوتەنده مۇڭەپپەقىيەت ۋە بىرلىك بار. ئۇ جايىنى زورمۇ-زور زەمبىرەك، تەيپو ۋە قىلىچ، گەرزۇ بىلەن بوي سۇندۇرۇشمىز مۇمكىن ئەمەس. لېكىن ھاجى پادىشانىڭ يېشى يەتمىشكە يەتتى، ئەقىل-پىكرى بولسا ئاجىزلىق تەرەپتىن يول تاپتى، ئۇمۇر ئاپتۇى غەرپتىكى قايتىش مەھەلىگە يېقىنلاشتى" دەپ، ئىشىنىڭ تېگىگە يېتەلمەي، تەپەككۇر بېشىنى خيال تىزىغا قويۇپ، چوڭقۇر خىيال بىلەن ۋەزىيەتنى ھىساپقا تىزىپ، ئىمتىھان كۆزى بىلەن قاراپ، بىرەر تەدبىر قىلسام، بۇ ئۇمىت تەدبىرىم ئاللا تەقدىرىگە مۇۋاپىق چۈشۈپ قالسا، خوتەننى قولغا كىرگۈزۈش ئېھتىمالىدىن يىراق ئەمەس دەپ ئويلىدى. ھىلە-مىكىر تەدبىرىگە قەدەم قويۇپ، مەككارلىق توزاقلىرىنى يېيىپ، يالغانچىلىق ئۇرۇق دانىلىرىنى چېچىپ، نەيرەڭچىلىك ھۇنەرلىرىنى ئوينىتىپ، دەۋرىنىڭ ئۆزۈن ئاقۇبەتىدىن ئەندىشە قىلىپ، پىكىر-خىيالىرى چەكسىز دەريانا غەرق بولدى ۋە بۇ دەريانا چۆمگەن تەپەككۇرى ئىچىدە مۇرات-مەقسەت گۈلىنىڭ تەسەۋۋۇر جىلۋىسىنى كۆردى. شۇ ئاندا ئۇ بېشىنى ئۇستۈن كۆتىرىپ، نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرىغا نەزەر سالدى-دە "راسلىنىپ تەييار بولۇڭلار، مازارى شېرىپ زىيارىتىگە بارىمىز" دەپ ئالى پەرمان قىلدى. چوڭ تۇغلار بىلەن تۇت نەپەر ئەمىرى لەشكەر، قىرىق پانسەت، سەرجاڭ، لاۋۇر، توپچى قاتارلىقلار بولۇپ ئون بەش مىڭ ئەسكەر، سەرۋاز، جانبازلار بىلەن ئاتلىنىپ، بۇزرۇك خان تۆرەمنى ھەمرا قىلىپ، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۇز سەكسەن ئۇچىنچى يىلى (قوي يىلى) ماھى بارات ئېيىنىڭ سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 1866-يىلى 12-ئاينىڭ 16-كۈنى) يارکەنتكە يېتىپ كەلدى.

ئاتالىق غازى يارکەنتته بىر ھەپته تۇرۇپ، يىگىت، سەرۇازلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئۇلارغا تون-كېچەك، خەجلەيدىغان تىللا، ئات ۋە قورال-ياراقلارنى بېرىپ تەييارلاندى. جۇملىدىن، بۇزرۇك خان تۆرەمنىڭ نامىدا ھاجى پادىشاغا خەت يازدى. بۇ خەتته "كاشغەر زىمىنىغا كەلگىلى ئۇزۇن بولدى. بۇ مەملىكەتلەردىكى مازارى ماشا-يىخلارنىڭ زىيارىتىنى ئىمكانىيەتىنىڭ يېتىشىچە ئادا قىلدىم. ئەمما ئارزۇ-ھەۋىسىم شۇكى، بابام ئىمام جەپىر سادىق ھەزرەتلىرىنىڭ(173) مازارلىرىنى بىر زىيارەت قىلىپ يانسام دىگەن مۇددىئا ۋە غەرىزىم بار ئىدى. ئەگەر ھاجى پادىشا ئاغام يول بېرىپ، ئەزەن-ئىجازەت قىلسا، بۇ مازارى ماشايىخنى زىيارەت قىلغاچ، ھاجى پادىشا ئاغام بىلەنمۇ كۆرۈشۈپ يانسام دىگەن تەلىۋىمنى مۇبارەك قۇلاقلىرىغا ئىزھار قىلىپ، ئەرز ئىخلاسمىنى مەلۇم قىلىپ مەكتۇپ يازدىم-ۋەسسالام" دەپ يېزىلغان ئىدى. ئاتالىق غازى ھىلە-مىكىر بىلەن يېزىلغان بۇ خەتنى بۇزرۇك خان تۆرەمىنىڭ ئۇلۇغ مۆھۈرى بىلەن مۆھۈرلەپ، ئىشەنچلىك خىزمەتچىسىنى ئەۋەتتى. كەينىدىن ئۆزىمۇ يولغا چىقىپ، يارکەنت زىمىنىنىڭ ئاخىرى ۋە خوتەن زىمىنىنىڭ باشلىنىدىغان بىر يېرىگە ئۆز چېدىر-بارگاھلىرىنى تىكتى.

ھاجى پادىشا بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، ئوغلى نەمىتوللا خاننى قونالغۇغا لازىملىق سوغا-سالاملار بىلەن ئالدىغا چىقاردى، ئاتالىق غازىمۇ بۇلاردىن خەۋەر تېپىپ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ، ئىززەت-ئىكرامىلار بىلەن باشلاپ كېلىپ، ياخشى زىياپەتلەرنى قىلدى. ئاندىن كېيىن، ئالتۇن سەللە، تەتۇللا تون، ھەممىسى ئالتۇن بىلەن نەقىش-لەنگەن قورال-جابدۇق، ئېگەر-توقۇم ۋە باشقا جابدۇقلىرى تامامەن ئالتۇن، كۈمۈش بىلەن بېزەلگەن ئارغىماق ئات قاتارلىق-

لارنی ئىنئام - ئېهسان قىلىپ تارتۇقلىدى، يىگىت، مەھرەملىرىگىمۇ تون - كېچەك، خەجلەيدىغان تىللا قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلىپ "ئەلھەمدۇلىللا بۇ يەرگە كەلدىم. پادىشا زادەمنىڭ جاھان ئارا جامالىنى كۆرۈپ، كۆزۈمنى روشەن ۋە نۇرلۇق قىلىپ مۇرادىمغا يەتتىم. ئەمدى ھاجى پادىشا دادامنى بىر كۆرمەككە مۇيەسسەر بولامدىكىن دېگەن ئارزۇ - ھەۋەسنى قىلىمەن. بۇ كەمىنە كەمبەغەل خىزمەتكارلىرى پادىشا ئاتامنىڭ ئوردا ھۇزۇرىغا بېرىشقا مۇيەسسەر بولسام ۋە پادىشا ئاتامنىڭ ئاياقلىرىنى، تۇغلىرىنى ساقلىم بىلەن سۆيۈرسەم دەيمەن، ئەگەر بۇ نادان غۇلامنى ئۆزىنىڭ كەمتەرىن غۇلام - چاكارلىرى قاتاردا كۆرۈپ، مۇبارەك نەزەرلىرى بىلەن مەرھەمەت قىلىپ، يارلىقنامە ۋە ئالى نىشاننامە بىلەن مېھرىۋانلىق كۆرسەتسىلا، بۇ قارا تۇپراق ئۈستىدىكى خار ۋە ئېتىۋارسىز بېشىمنى ئاسمانى قۇتۇپتىكى فەرقەدان (شىمالى قۇتۇپ يۇلتۇزىنىڭ يېنىدىكى ئىككى يۇرۇق يۇلتۇزنىڭ ئورتاق نامى ــ ت) يۇلتۇزلىرى بىلەن تەڭ قىلغانىدەك بولاتتىم. بۇ كەمىنىنىڭ ساددا كۆڭلىدە ئەنە شۇ ھەۋەسلەردىن باشقا يەنە ھېچقانداق مۇددىئا ۋە مەقسەت يوق. ئەگەر پادىشا دادام شەرەپلىك قەدەملىرىنى ئاياپ بۇ يەرگە كېلىشنى خالىمىسا، مەن ئۆزۈم بېرىپ، پادىشا دادامنىڭ ئۇلۇغ ئاستانىلىرىگە يۈزۈمنى سۈرتۈپ، خىزمەتكارچىلىغىمنى جان - دىلىم بىلەن مەلۇم قىلىپ، ئۇنىڭ ئاپتاپ دۆلەتلىرى نۇرىنىڭ بىر قەترە شولىسىدىن بەھرىمەن بولۇپ، ئۇنىڭ جاھان ئارا جامالى بىلەن كۆزۈمنى روشەن قىلىشىدىن باشقىغا تاقەت ئىلاجىم زادى قالمىدى" دېگەندەك خوشامەت گەپلەر، پىتنە سۆزلەر ۋە نەيرەڭ تەدبىرلەر بىلەن پادىشا زادىنىڭ كۆڭلىنى ئىتائەتمەن بۇركۈتتەك ئۆۋغا سالدى ۋە ھاجى پادىشانىڭ

دىل-قەلبىنى بولسا قارارسىز ئاشقىلاردەك بىئارام قىلدى. شۇنداقلا، پادىشا زادىگە ئابدۇللا ئەمرى لەشكەرنى قوشۇپ، سېھرىگەرلەردەك بىرنەچچە ئېغىز پىتنە-ئەپسۇن سۆزنى قۇلاققا ئاسقان مونچاقتەك بىر-بىرلەپ تىزىپ بېكىتىپ، بىر پارچە پۇختا خىشنى "كالامى شېرىف"دەك قىلىپ ياساپ، ئۇنى نەچچە قەۋەت تەتۈللا، تاۋار، ئەتلەسلەر بىلەن ئورап، لىپاپىدەك قىلىپ تەييارلاپ، ئىززەت-ئىكرام بىلەن ئەمرى لەشكەرگە بەردى ۋە ئۇنىڭغا "مېنىڭ ئۇچۇن ھاجى دادامنىڭ خىزمىتىگە بېرىپ، ئەقىدە ۋە ئىخلاسمىنى ئۇنىڭ ئۇلۇغ قۇلاقلىرىغا بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلىڭ. ئەگەر ئىشەنمىسە ئۇشبۇ قۇرئانى كالامنى مېنىڭ ئۇچۇن ئىگىز كۆتىرىپ قاتتىق ئەھدى-پەيمان ۋە ئانت-قەسەملەرنى قىلىپ، سۆز تەكتىنى مۇسەتەھكەملەپ، كاپالەتلىك قىلىپ، ھاجى دادامنىڭ خىزمەتلىرىدە بولۇپ باشلاپ چىقىڭ. قالغان ئەرز ئىخلاسمىنى بولسا بۇ پادىشا زادەم مەن كەمىنە قۇللىرىغا ۋاكالىتەن ئەرز ئەيلەيدۇ" دەپ يولغا سالدى.

نەمىتۇللا خان پادىشا زادە بىلەن ئابدۇللا ئەمرى لەشكەر ھاجى پادىشانىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ كېلىپ كۆرۈشتى. زىيافەتلەر ئىياقلاشقاندىن كېيىن، مەزكۇر ئەمرى لەشكەر ئاتالىق غازىنىڭ دىگەنلىرىنى ئەسلى پەرماندىكىدەك، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ئاشۇرۇپ ھاجى پادىشانىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا مەلۇم قىلىپ، ئىككى قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ قوۋۇشتۇرۇپ، پادىشانىڭ مۇلازىملىرى قاتاردا ئىتائەتمەن بولۇپ پەگادا تىك تۇردى. لېكىن، سۆت بىلەن سۇ ئارىلاشسا ئاجراتقىلى بولمىغاندەك، ھاجى پادىشا بۇ سۆزنىڭ راست ياكى يالغانلىغىنى پەرق قىلىپ ئايرىيالماي، ھاڭ-تاڭ بولۇپ ئوغلىدىن سورىدى.

ئوغلى پادىشا زادە بولسا بۇ پەلەك ئىقلىمىنىڭ ھىلىگەرلىگىنى كۆرمىگەن، زامانە تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى تېتىمىغان ۋە توشقان ئۈيقۇسى غەپلىتىدىن تېخىچە ئويغانمىغان ئىدى. شۇڭلاشقا، مەزكۇر ئەمىرى لەشكەر ھاجى پادىشانىڭ ئاتالىق غازى ئالدىغا چىقىشىنى ئوبدان دەپ بىر مەرتىۋە تەرغىپ قىلسا، مەزكۇر ياش نادان شاھزادە بۇ ئىشنى ھەر خىل تەرىپ ۋە سۈپەتلەر بىلەن مىڭ مەرتىۋە تەرغىپ قىلدى، نەتىجىدە، ھاجى پادىشانىڭ نۇرلۇق پىكرى ئاتالىق غازىنىڭ ئالدىغا بېرىشقا قارار تاپتى.

ئەگەر خوداۋەندە ئالەمىيان ئۆز بەندىلىرىنىڭ يۈزىگە دۆلەت ئىشىكلىرىنى ئاچماقنى ئىرادە ۋە تەقدىر قىلسا، ئۇ ھەر خىل بانا ۋە سەۋەبلەر بىلەن ئۇنىڭغا دۆلەت ۋە ئىززەت بېغىشلايدىكەن. دېمەك، قۇشبېگىنىڭ تەدبىرى بۇ تەقدىرى سۇبھانەگە مۇۋاپىق چۈشتى. ھىلە-ئەپسۇنلىرىنىڭ ئەسراتى نەتىجە بېغىشلىدى. ھاجى پادىشاغا بولسا دۆلەت ئىشىگى ئېتىلدى، زۇلمەت دەرىزىسى ئېچىلدى ۋە ئەقلىي كۆزى يېپىلدى. پادىشازادە بىلەن ئەمىرى لەشكەر ئىككىسى گويا كى تەقدىر قازاسىنىڭ قۇدرەتلىك ئىككى ھايداقچىسىدەك ھاجى پادىشانى جاھالەت-زۇلمەتكە ۋە ھالاكەت تەرەپكە ھەيدىدى. شۇنداق قىلىپ، ھاجى پادىشا ئۆز ئايىغى بىلەن ئاچ شىر ۋە ئۇسسىز ئارسلانغا دۇچار بولدى. بىراق، ھاجى پادىشا چۈشۈم بۇزۇلغان ئىدى، غايىپ ئۆز پەردىسىدىن يەنە قانداق ئىشلارنى كۆرسىتەر دەپ ئېھتىيات قىلىپ، بىر مىڭ مەھرەم، يىگىت، ياساۋۇلىنى ئېلىپ، مەقسەت تەرەپكە راۋان بولدى ۋە يېتىپ كېلىپ چېدىر-بارگاھلارغا كۆزى چۈشتى. قۇشبېگىمۇ يىراقتىن كۆرۈپ، ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىپ، ھاجى پادىشانىڭ ئۇزەڭگىسىگە يۈز-كۆزىنى سۈرتۈپ، ئاتنىڭ

چۇلۇۋرىنى قولىغا ئېلىپ، بەزىدە چۇلۇۋرىنى بوينىغا سېلىپ، تۆت پانسەت تۆت تەرەپتىن يۇگۈرۈپ، بارگاھ ئالدىغا كەلگەندە ئاندىن كۆتىرىپ چۇشۇرۇپ، قولتۇقلىرىدىن يۆلەپ بارگاھقا ئېلىپ كىرىپ ھەددىس شېرىپتە "كىمكى بىر ھاجىنى ياكى غازاتچىنى قۇچاغلاپ بوينىغا قول سېلىپ كۆرۈشسە، مىڭ پەيغەمبەرنى قۇچاغلاپ كۆرۈشكەندەك بولىدۇ" دېگەن پەيغەمبەرنىڭ بۇ سۆزى بويىچە، "ئۆزلىرىنىڭ بويۇنلىرىغا قول سېلىپ كۆرۈشۈشكە مۇمكىن بولارمىكىن" دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ تىك قاراپ تۇردى. ھاجى پادىشامۇ ئورنىدىن تۇرۇپ قۇچاغلىدى. قۇشبېگى ھاجى پادىشانىڭ بوينىغا قول سالغانچە كۆتىرىپ يەنە بىر ئۆيگە ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆيگە ئادەم تەييارلاپ قويغان ئىكەن. ئۇلار ھاجى پادىشانى تۇتتى-دە، يېقىتتى، باغلاپ ئىگىن-ئىياقلىرىنى سالدۇرۇپ ئالدى. ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ نېمە بولغانلىغىنى ھېچكىم كۆرمىدى ۋە بىلمىدى. ئىست! ئىست! ئادەم جىنسى ۋە ئىنسان گۈرۈھىنىڭ ھىلە-مىكىرلىك تەدبىرلىرىنى ئەنە شۇنىڭدىن كۆرۈپ تاماشا قىلىش كېرەك-ئەلۋەتتە. نەزم:

ئىنسان ئەگەر ئاچسە تەلبىسغە* ئەغىز،
بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن* بي تەمىز*.

بۇ چاغدا ھاجى پادىشاغا قاراشلىق يىگىت، مەھرەملەر ئىتائەت بىلەن ئاتلىرىدىن چۇشمەي، ھاجى پادىشانى مۇھاپىزەت قىلىپ

---

* تەلبىس — ھىلە-مىكىر، نەيرەڭ.
* لەئىن — مەلئۇن، لەنەت.
* بي تەمىز — ئاق-قارىنى پەرق ئىتەلمەيدىغان.

ئەمر كۆتۈپ قاراپ تۇرغان ئىدى. ئاتالىق غازى قۇشبېگى دەرھال هاجى پادىشانىڭ نامىدىن "مەن ئۆكام قۇشبېگى بىلەن بىر كېچە مۇڭدىشىپ بىللە قونۇپ، ئەتىلىككە يول باشلاپ شەھەرگە كىرىمەن. سىلەر خاتىرجەم بولۇپ شەھەرگە قايتىپ، ھەر بىرىڭلار ئۆز ئىشىڭلارنى قىلىپ تۇرۇڭلار، ئەتىلىككە نەمىتۇللا خان ئالدىمىزغا چىقسۇن" دىگەن بىر پارچە خەت چىقاردى. جۇملىدىن، ئىشقا ياراپدىغان ۋە بىرەر ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان يىگىرمە-ئوتتۇز نامدار باتۇرنىڭ نامىنى تىزىپ، "ئەتىلىكىكە بىللە ئالىغاچ چىقىڭ" دەپ نەمىتۇللا خانغىمۇ خەت يېزىپ، هاجى پادىشانىڭ مۆھۈرىنى بېسىپ بىللە چىقاردى. ئەسكەرلەر بۇ خەتنى كۆرۈپ، ئەمدى شۇملۇق كەتتى، ئۇلۇغ سائادەت يۇزلەندى، مۇشتەرى (مارس — ت) يۇلتۇزى بىلەن ناهىد (ۋىنىرا — زوهرە — ت) يۇلتۇزى بىر بۇرجدا تەڭداش بولدى دەپ خوشال بولۇپ، ئاتلىرىدىن چۈشمەيلا شەھەرگە قاراپ چاپتى.

ئەتىسى ئەتىگەندە ئاتالىق غازى شەھەرگە قاراپ ئاتلاندى، ئىككى پوتەي مىقدارى يەرگە بارغاندا پادىشازادە نەمىتۇللا خان ئىشقا ياراپدىغان يىگىرمە ئوتتۇزچە چوڭ ئەمىرانى ھەمرا قىلىپ ئەبدى دۆلەت ئىگىسى ئاتالىق غازىغا ئۇچراشتى. ئاتالىق غازى ئۇلار بىلەن ناھايىتى ياخشى كۆرۈشۈپ "هاجى پادىشا دادام كەينىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ، سىلە بىرىپ بىللە كەلسىلە" دەپ يولغا سالدى. بىراق، ئۇنىڭ ئادەملىرىنى بىر بىرىگە قوشماي چېدىر-بارگاهلارغا ئېلىپ كىرىپ يوق قىلدى ۋە هاجى پادىشانىڭ غەزنە بايلىغىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن ئەزىز بېك جاللاتنى يىگىتلىرى بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ ماڭدۇردى. بۇ شەھەرگە كىرىپ هاجى پادە-

شانىڭ باللىرىنى بىر تەرەپكە ھەيدەپ چىقىرىپ، ئوردا ئىچى ۋە غەزنىلىرىگە ئىگە بولدى. جانابى ئالى بەدۆلەت ئىقبالى سەلتەنەت بىلەن كەينىدىن يېتىپ بېرىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى شەھەر-نىڭ ئالدىغا تىكتى. ئاندىن ئەمىرى لەشكەر، سەرچەڭ لاۋۇر، ياسا-ۋۇللىرىنى بىر بىرىنىڭ كەينىدىن قىل قۇيرۇق قىلىپ شەھەرگە بۇيرۇپ، ھاجى پادىشانىڭ دۆلەتمەن مۇلازىملىرىنى ھەيدەپ كېلىپ، بەزىلىرىنى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى ۋە بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى.

بۇ چاغدا، ھاجى پادىشانىڭ خوتۇن، بالىلىرى، ئەسكەر ۋە پۇقرالىرى بىر بىرىگە قاراپ "ھاجى پادىشاھىم كەلدىمۇ؟ نەدە قاپتۇ؟ نىمە ئۈچۈن شەھەرگە كىرمىگەندۇر؟ بۇ قېپچاق ئەنجانلىقلار شەھەرنى بېسىۋالدى، نىمە ھادىسە ۋە نىمە ۋەقەلەر بولغاندۇر؟" دەپ ئىشىنىڭ ماھىيىتىنى بىلەلمەي، ھەيران ۋە سەرگەردان بولۇپ، ھاڭ قېتىپ، دىڭ تۇرۇپ قالدى. بۇنىڭغىچە ئىككى كېچە-كۈندۈز ئۆتۈپ كەتتى. ئاندىن كېيىنلا ئۇلار ۋەقەنىڭ قانداقلىغىدىن ۋاقىپ بولۇپ، ئون مىڭ ۋە ئون بەش مىڭ ئادەم قورال-ياراق، چوماق-كالتەكلىرىنى كۆتىرىپ، شەھەرنىڭ تەرەپ-تەرەپلىرىدىن كېلىپ، "ھاجى پادىشاھىم قېنى؟"، "پادىشا زادىمىز قېنى؟" دەپ، قۇشبېگى-نىڭ كوچا-بازارلاردا ئۇچرىغانلا يىگىت، سەرۋازلىرىنى ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ، قوغلاپ، ھەر خىل قاتتىق گەپلەرنى قىلدى. ھەتتا قەلەم بىلەن يازغىلى بولمايدىغان ھاقارەت ۋە دەشنەملەرنى قىلدى. ھەرقانچە نەسىھەتى، تەرغىباتلارنى قىلسىمۇ ئاڭلىمىدى. قۇشبېگىنىڭ ئادەملىرى بۇ ئالامانلارنىڭ ھاقارەتلىرىگە چىداشقا تاقىتى نائىلاج بولدى. دەل مۇشۇنداق چاغدا، ھاجى پادىشانىڭ بىرمۇنچە ئادىمى

كالتەك چوماقلىرىنى كۆتىرىپ بارگاھقا چاپتى. شۇ ئاندا ئاتالىق غازىدىن "ئۇرۇڭلار، ئۆلتۈرۈڭلار" دىگەن ئالى يارلىق كەلدى. لېكىن بىرىنى ئۆلتۈرسە ئونى ۋە ئونىنى ئۆلتۈرسە يەنە ئوتتۇزى كېلىپ "غولى نىمە دەيتۇ بۇ" (بۇلار نىمە دەيدۇ ــ ت) دەپ تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئۆلۈكلەرنى دەسسەپ ئۆتۈپ بارگاھقا يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئاتالىق غازىمۇ چىداپ تۇرالماي ئاتقا مىنىپ قىرغىن قىلىشقا يارلىق قىلدى. ھەممە ئەسكەرلەر قىرغىنغا چىقىپ، چاپ-چاپ قىلىپ، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئىت، ئېشەك، مۈشۈكلىرىگىچە بولغان جانلىقلىرىنى ئۆلتۈرۈپ جانسىز قىلدى. ئەتىسى ئون مىڭدىن ئارتۇق چوماقچى ئالامانلار چوماق-تاياقلىرىنى كۆتىرىپ، بىردىن تۇلۇمغا ئوزۇق تالقانلىرىنى سېلىپ، ئاغزىنى بۇغۇپ مەھكەم قىلىپ، گەدەنلىرىگە ئېسىپ قارا كالتەك بولۇپ قارا قاشتىن كەلدى. ئاتالىق غازى بۇلارنىمۇ قىرغىن قىلىپ، ئىلگىرى ئۆلۈمگە ماڭغانلارغا قوشتى. ئاندىن كېيىن چىرەلىكلەر قىل قۇيرۇق بولۇپ، چوماق، ئوزۇقلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، ئەھۋالىنى كۆرۈپ، كۆيۈپ تۇرغان ئوت ئاتەشكە خۇددى پەرۋانىدەك ئۆزىنى ئاتتى. لېكىن، بۇلارمۇ ھالاكەت مەنزىلىدىن ئورۇن ئالدى.

بۇ چاغدا خوتەن تەۋەسىدە ئالتە شەھەر بار ئىدى. ھەرقايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى بەش مىڭ ياكى ئون مىڭدىن بولۇپ، بىر بىرىدىن خەۋەرسىز خوتەنگە ئۇلاشتى. ئاتالىق غازى بۇلارنىمۇ بىر بىرىگە قوشماي، كەتكەنلەرنىڭ كەينىدىن كەلمەس يولغا سېلىپ ۋىدالاشتى. خوتەن خەلقى "غولى نىمە دەيتۇ بۇ" دەپ بىر ئىشنى ئويلاپ ئاسانلىقچە ئورنىدىن قوپمايدىكەن. ئەگەر ئورنىدىن تۇرسا، بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلماي قويمايدىكەن. دېمەك، بۇ قېتىم

ئورنىدىن قوپماي تىنچ تۇرغانلىرى سالامەت ۋە ئامان قالدى، بۇ ئىشنى ئويلاپ ئورنىدىن قوپقانلىرى بولسا شەھەرگە كىلىپ، "ھاجى پادىشاھىم، ئاھ پادىشاھىم" دەپ زار-زار يىغلاپ "پادىشاھىمىزدىن ئايرىلىپ تىرىك قالغىنىمىزدىن ئۆلگىنىمىز مىڭ مەرتىۋە ياخشىراق" دەپ ئۆزىنى ئۆزى ھالاكەتكە تاشلىدى. چۈنكى، خوتەن ئەھلى جان ساقلايمەن دەپ ھالاكەتتىن قاچمايدىكەن ۋە قېچىشنىمۇ لازىم كۆرۈپ راۋا تاپمايدىكەن. ئۇلارنىڭ كامانى جاھىللىغىنى ئەنە شۇ مىجەزىدىن ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ.

قۇشبېگىنىڭ يېگىت، سەرۋازلىرى ئادەم ئۆلتۈرۈشتىن چارچىدى، قوللىرى قاپاردى ۋە بۇنى ئاتالىق غازىغا ئەرز قىلدى. ئاتالىق غازى بازارغا كەلگەن خوتەنلىك قاسساپ ۋە غەيرى خوتەنلىك مۇساپىر قاسساپلارنى نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن بىللە تۇرۇپ ئادەم ئۆلتۈرۈشكە پەرمان بەردى. بۇلار خەنىدەكىلەرنىڭ لېۋىدە تۇرۇپ ئادەم ئۆلتۈرۈپ، ئۆلۈكلەرنى خەنىدەكىكە ۋە چوڭقۇر يەرلەرگە تاشلىدى. خەنىدەك ۋە باشقا چوڭقۇرلۇقلار جەسەت بىلەن لىقمۇ-لىق تولدى. دەرۋازىلارغا ئەمىرى لەشكەر ۋە پانسەتلەر، سەر-ۋازلارنى قويۇپ، تۈتۈلغانلارنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ سەرۋازلارغا تاپشۇردى. بۇلار ئۇلارنى بىر بىردىن يېتىلەپ، ئۆلتۈرىدىغان يەرگە ئېلىپ ماڭدى. بارغىچە "بىر نەرسەڭ بولسا ماڭا بەرگىن، ئۆلتۈرمەي قويۇپ بېرەي" دىسە، بەزىلىرى بۇنى ماقۇل كۆرمەي، ئۆلۈمنى لايىق ۋە سازاۋەر كۆرۈپ ئۆلۈپ كەتتى، بەزىلىرى يۇز تەڭگىدىن ئەقەللى بىر تەڭگىچە پۇل بېرىپ، ئۆزىنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇپ، جېنىنى جايلاپ، يۇرت-ۋەتىنگە قايتتى. بەزىلىرى قولۇمدا ھازىر پۇل يوق ئىدى، تېپىپ بەرسەم ياكى ئەكېلىپ بەرسەم، دىسە،

نەسىيە قىلىپ قويۇپ بەردى. ئاتالىق غازىنىڭ ئادەملىرى تۆت ياكى بەش تاشقىچە يەرلەرگە ھەتتا تېخىمۇ يىراقتا بېرىپ، تالان-تاراج قىلىپ ياندى. شۇنداق قىلىپ، بەش كېچە-كۈندۈز ئۆتتۈپ كەتتى، ئۆلۈم بازىرى ناھايىتى قىزىپ كەتتى. پۇقرا-خالايىق خاراپ ۋە ۋەيرانچىلىققا يۈزلەندى. پەقەت شۇنىڭدىن كېيىنلا جانابى ئاتالىق غازى پەرمان بېرىپ قىرغىنچىلىقنى توختاتتى. تارىخ كىتاپلىرىدا "بىر تۈمەن ئادەم ھالاكەتكە يەتكەن بولسا، بىر مۇردا قولنى ئۈستۈن كۆتىرىدۇ، ئىككى تۈمەن ئادەم ھالاكەتكە يەتسە، ئىككى ئۆلۈك قولنى كۆتىرىدۇ، ئەگەر ئون تۈمەن ئادەم ھالاك بولسا، بىر ئۆلۈك ئۆرە تۇرىدۇ" دەپ يېزىلغان. بۇ چاغدا خوتەنده بەش ئۆلۈك قولنى كۆتەرگەن ئىكەن، بۇنىڭغا قارىغاندا ئەللىك مىڭ ئادەم ھالاك بولغانلىغى مەلۇم. بەختى ئويغاق، دۆلىتى يار ۋە پەلەك ھەيۋەتلىك مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق غازى ئەنە شۇنداق تەدبىر ۋە ھىلە-مىكىرلەرنى قىلمىغان بولسا ئىدى، ئۇ خوتەنىنى قولغا كىرگۈزۈشكە مۇيەسسەر بولالمايتتى. چۈنكى، پۇقرا-خالايىقنىڭ ھاجى پادىشاغا بولغان ئەقىدە-ئىخلاسلىرى، ھەتتا ئەڭ يۇقۇرى تەسەۋۋۇر چېكىدىنمۇ ئاشقان ئىدى.

سۆزنىڭ ھاسلى، ئاتالىق غازى بۇ قېتىمقى ئۇمۇمى قىرغىنچىلىقتىن بىكار بولۇپ، ھاجى پادىشانىڭ غەزنە بايلىغىنى تىزىمغا ئېلىپ، ئالى دۆلەتخانىغا تاپشۇردى. ئۇنىڭ قورال-ياراقلىرى ناھايىتى مۇكەممەل ۋە تولۇق ئىكەن. كۈمۈش، تىللا ۋە پۇلدىن باشقا يەنە ئون ئالتە قاپتەك چوڭ ۋازىغا ساپ ئالتۇن توپلىغان ئىكەن. بۇنىڭدىن يىگىتلىرىگە تۆزۈك بىر نەرسە بەرمەپتىكەن. ئىسراپ بولىدۇ دەپ ئۆزى ۋە ئەھلى ئىيالىلىرىغمۇ بۇ ئالتۇندىن

سەرپ قىلمىغان ئىكەن. ئوتتۇز ئاي پادىشالىق قىلغان مەزگىل ئىچىدە، ھەتتا ئۆز ئاشخانىسىغىمۇ ئابائى ئەجداتلىرىدىن مىراس قالغان زىمىنلىرىنىڭ مەھسۇلاتىنى ئىشلەتكەن ئىكەن. كىيىم-كېچەكلىرىگىمۇ شۇنى سەرپ قىلىدىكەن. شەرئىەت بويىچە يۇرتتىن كەلگەن نەرسە-لەر ۋە خىتايلار ياكى بەگلەردىن ئولجا چۈشكەن مال-دۇنيانىڭ ھەممىسىنى ئۆز پېتى بويىچە دەپتەرگە ئېلىپ، زايا قىلماي غەزىنىدە ساقلىغان ئىكەن. جانابى بەدۆلەت ئاللىرى بۇنى كۆرۈپ بىلگەندىن كېيىن "مەن بۇرۇن دادام دەپ يۈرگەن ئىدىم. بۇ راستىنلا مېنىڭ دادام ئىكەن" دەپ تەبەسسۇم قىلىپ ئاپىرىن ئوقۇدى. ھاجى پادىشا بولسا بۇرۇن ئۆتكەن سۇلتانلارنىڭ قائىدە-يوللىرىنى، بولۇپمۇ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ[174] خەلىپىسى ئۆمەر بىننى ئابدۇلئەزىز خەلىپە ھەزرەتلىرىنىڭ (ئالا ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى يۇقۇرى قىلغاي!)[175] يول ۋە رەۋىشىنى تۇتقان ئىكەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ جازا يەلپۇشلىرى چوڭ ماۋۇتتىن، نۇقتا ۋە بويىندىكى پۆپۈكلىرى مەشۇت-يىپەكتىن ئىشلەنگەن، بۇ پۆپۈكلىرىگە قاتار-قاتار جەرس-قوڭغۇراقلارنى ئېسىپ بېزىگەن تۆت چوڭ نار تۆگىسى بار ئىدى. بۇ زامانىدا ھېچقانداق جايدا تۆگىلەرنى بۇنچىلىك بېزەپ ياسىمىغان ئىكەن. بۇ نار تۆگىلەر بارلىق تاماشىچىلارنىڭ ئەقلىنى ھەيران، كۆزلىرىنى خىرە قىلىپ قاماشتۇرغان ئىكەن. تۆگىلەرنىڭ ھەممىسىلا ئاتالىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى. ئاتالىق غازى ھاجى پادىشانىڭ غەزنە بايلىغى، قورال-ياراقلىرى، ئەسۋاپ-سايمانلىرىنى بۇ تۆگىلەرگە يۈكلەپ كاشغەر دار سەلتەنەتىگە ئېلىپ ماڭدى. نەزم:

شاھقا ئەگەر بولسالەر دۆلەت بەختى يار،
بولۇر پەتھى نۇسرەت شاھلارغا دۇچار.

ئاتالىق غازى ئەمرى لەشكەر، پانسەت، ئەمرالىرى باشلىق ھەممە يىگىت، سەرۋازلىرىغا ئىنئام-ئېھسانلارنى يەتكەنچە بېرىپ، مەمنۇن قىلىپ ھاجەتتىن چىقاردى. ئاندىن خوتەندىكى شەھىدان ئىمامىلارنىڭ مازارلىرىغا قوي، كالا، گۈرۈچ، پۇل، تون ئەۋەتىپ، بۇ جايلارغا ئىشەنچلىك مۇلازىملارنى تەينىلەپ، غېرىپ-بىچارە-لەرگە كەڭرى نەزىرلەرنى ئۆتكۈزۈپ، خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ ساۋابىنى ئېلىپ، ماشايىخلارنىڭ روھىغا ئاتاپ بىچارە دۇئاگۈيلارغا تون-كىيىم، پۇل-تىللا سەدىقە قىلىپ، دۇئاسىنى ئېلىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، ياركەنتلىك نىياز ئىشكائى بېكىنى خوتەنگە ھاكىم ۋە مۇستەقىل سۈيۇرغال قىلىپ، مەملىكەت ئىشلىرىنى ئۆزى خالى-غانچە بىر تەرەپ قىلىش، مۇھىم ئىشلارنى ئۆزى خالىغانچە ھەل قىلىش، ئەمەلدارلارنى ئىختىيارىي تىكلەش ۋە ئورۇندىن قالدۇرۇش قاتارلىق مۇھىم ھوقۇقلارنى تۇتقازدى. يەنە خوتەندىكى ئالتە شەھەر-نىڭ قىرىق كۈنلۈك تەۋەسىگىچە بولغان جايلارنى، يارلىق بويىچە، ئۈنىڭ باشقۇرۇشىغا قوشۇپ بېرىپ، ئورنىنى كۆتەردى.

ئاتالىق غازىنىڭ نىياز ئىشكائى بېكىكە مۇنچىلىك ئالاھىدە مەر-ھەمەت ۋە مېھرىۋانلىق قىلىشىدا بىرمۇنچە سەۋەپلەر بار ئىدى، ئۈنىڭ بىرسى، جانابى ئاتالىق غازى ئىلگىرى نىياز بېكنىڭ ئىلتىماسى بويىچە ياركەنتكە كەلگەن ئىدى ۋە ھامىددىن تۆرە بىلەن ئۇرۇشۇپ، باراۋەرلىك قىلالماي قاچقان چاغدا، نىياز بېك كەينىدىن يېتىپ بېرىپ، ئىككى تاش يولغىچە ئۇزەتكىداش بىللە مېڭىپ، ئۆزرە-خالىق ئېيتىپ تەسەللى بېرىپ، نۇرغۇن سۆز ۋە مەسلىھەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇڭداشقان ئىدى، شۇ چاغدا قۇشبېگى بۇنى كاشغەرگە بىللە ئېلىپ كەتمەكچى بولغان ئىدى. لېكىن ئۇ ئېتىنى

سۇغىرغان بولۇپ ئارقىغا يېنىپ، ئېتىغا بىر قامچا ئۇرۇپ، تېزلىك بىلەن يارىكەنت تەرەپكە قېچىپ، ئۆزىنى بىر دالىدىغا ئالدى، بۇ چاغدا قۇشبېگى ئۇنىڭ كەينىدىن ناھايىتى زور ئاپىرىن ئوقۇپ، "ناھايىتى ھۇشيار ئادەم ئىكەن، بىزنىڭ يۇز-خاتىرىمىز ۋە رايىمىزنى قىلىپ مۇۋەپپەقىيەت بىلەن بۇ يەرگىچە كەلدى-دە، يارىكەنتىكى بالا-چاقىلىرىدىن ئەندىشە قىلىپ يانىدى، قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەم ئىكەن" دەپ كۆكلىدە ئۇنىڭغا ماقۇل بولدى. يەنە بىر سەۋەپ شۇكى، يارىكەنتتىكى ئىسھاق خوجام تۇڭگانلار بىلەن بىللە توققۇز مىڭ چېرىك چىقىرىپ كېچىلىك ھۇجۇم قىلماقچى بولغانىدا، نىياز بېگىم مەخپى ئادەم ئەۋەتىپ "بۇ كېچە نۇرغۇن چېرىك چىقدۇ. تەدبىر ۋە مەسلىھەتتە بولغايلا، بۇنىڭدىن ئارتۇق ئىش قولۇمدىن كەلمەيدۇ" دەپ خەۋەر بەرگەن ئىدى. سەگەك توخۇدەك زېرەك قۇشبېگى بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، ئامالىنى قىلىپ مەقسەتكە يەتكەن ئىدى. بۇ ۋەقەلەر ئاۋالقى داستاندا زىكىر قىلىندى. يەنە بىرى، نىياز بېگ بىلەن ئاتالىق غازى ئۇسۇل-تەدبىرده، ئىش-كەسپتە ۋەھىلىگەرلىكتە ھەمساۋاق ئىدى. ئۇلار بىر ھەرپلىك، ئوخشاش قاپىيىلىك، ھەتتا يۇلتۇزلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بىر بۇرجدا كۆرۈنگەن، بەخت-تەلەيلىرى باراۋەرلىكتە بىر خانىدىن ئورۇن ئالغان ئىدى. شۇڭلاشقا، ئاتالىق غازى ئۇنىڭغا خوتەنىدەك ئالتە شەھەرنى قىرىق كۈنلۈك تەۋەسى بىلەن قوشۇپ، پۈتۈنلەي مەرھەمەت قىلدى. ئۇ بىرەر قېتىممۇ خوتەننىڭ زىيان-زەخمەتلىرى قانداق بولغاندۇر دەپ ئاغزىغا ئالمىدى، ھەتتا ئويلاپمۇ قويمىدى. نىياز بېگ بولسا ھەرقانداق ئىشنى ئۆزى خالىغانچە قىلالايتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئاتالىق غازىغا بولغان نىيىتى زادىلا راست ئەمەس

ئىدى. ئاخىرى ئاتالىق غازىنىڭ قوتۇلماس ۋەقەگە دۇچار بولۇشىغا دەل مۇشۇ نىيىتى يامان نىياز بېك سەۋەپ بولدى، بۇ ۋەقە ئىنشاللا كېيىن زىكىر تاپقۇسىدۇر.

شۇنداق قىلىپ، ئاتالىق غازى نىيىتى بۇزۇق نىياز بېككە خوتەننى ئوڭچە تاپشۇردى. خالمان پانسەتنى ئەمىرى لەشكەر، ھاجى تۇراپنى قازى ئەسكەر قىلىپ، يارلىق-مەنسۇر بىلەن مېھرىۋانلىق قىلدى، لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە ئەمىرى لەشكەرنى بوشاتتى ۋە قازى ئەسكەرنىمۇ بوشىتىپ، ئۇنى جەۋرى-ئەلەم ۋە زەھەرلىك قىيىن-قىستاقلار بىلەن ئازاپلىدى، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن ئۈچىنچى يىلى ماھى شەۋۋال ئېيىنىڭ يىگىرمە سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 1867-يىلى 3-ئاينىڭ 5-كۈنى — ت) ئاتالىق غازى دۆلەت ئەركانى ھۆكۈمرانلىرى بىلەن دارسەلتەنەتىگە يانىدى. تۆت مەنزىل قالغاندا ئەزىز بېك جاللاتنى تۇتۇپ يوق قىلدى. چۈنكى، ئۇ ھەممىدىن بۇرۇن خوتەن شەھرىگە كىرىپ، ھاجى پادىشانىڭ غەزىنىسىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا قويۇلغان ئىدى، لېكىن، ئۇ ئەسكەر-لەرنىڭ ھەققىدىن ئىككى يۈز يامبۇغا خىيانەت قىلغان ئىكەن، گۇناسىنى بويىنىغا ئارتتى. ئۇ يەنە بۇنىڭدىن بۇرۇن ئاتالىق غازىغا نىيىتىنى بۇزۇپ، بۇزرۇك خان تۆرەمگە يېقىنلىق قىلغان ئىكەن. بۇ ۋەقە يۇقۇرىدا بايان قىلىنىدى. بۇنى "جاللات" دەپ ئاتاشتىكى سەۋەپ شۇكى، ۋەلىخان تۆرەم ئىلگىرى كاشغەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭغا جاللات بولۇپ خىزمەت قىلغان ئىكەن. ئەسلىدە بولسا يېڭى ھىسارلىق ئادەم ئىكەن. بۇ تۈز بەرگەن يەرگە نىيىتىنى بۇزۇپ خىيانەت قىلدى-دە، جازاسىنى تاپتى. ھەرقانداق ئادەم بۇ ئالەم زىرائەتگاھىغا ياخشىلىق ياكى يامانلىق ئۇرۇغىنى چاچسا، ئۇ ھامان

بۇ بىباقى ئالەمدە ئۇنىڭ ھوسۇلىنى كۆرمەي، لەززىتىنى تېتىماي تۇرۇپ، ئۇ ئاخىرەت ئالىمگە كەتمەيدۇ. ئىلاھىم ئۆز ئۇلۇغلۇغۇڭ بىلەن ھەممە بەندىلىرىڭنى راست يولىغا باشلاپ، ئەگىرى-توقاي يوللاردىن ساقلاپ، ئادىللىق ۋە راستلىق دەرىجە-مەرتىۋەڭ بىلەن ھەممىنى ئۆز ئادالەت سايەڭدە ساقلىغايسەن-ئامىن!

5

ھاجى پادىشا ئەئىنى موللا ھەبىبۇللا خانىنىڭ ياخشى پەزىلەتلىرى، سەلتەنەت-دۆلەت ھۆكۈمرانلىغى ئەھۋاللىرىنىڭ قىسقىچە بايانى

ئۇلپەتداش يارەنلەر، ھەمسۆھبەت بۇرادەرلەرنىڭ قىممەتلىك زېھنىلىرىدىن يوشۇرۇن ۋە بىخاتىر قالمىغايكى، قىسسە ۋە ھىكايەلەرگە قارىغاندا، ھاجى پادىشا ئەڭ بۇرۇن مۇفتى ئىكەن ۋە ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ خوتەن ۋىلايىتىدە ئۇلۇغ شەرىئەت خىزمەتلىرىدە ئەمەلدار بولۇپ، شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرۇشقا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئۇلۇغ شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى جارى ۋە ئىجرا قىلىپ كەلگەن ئىكەن. ئۇ ناھايىتى پەتىۋاچى، دىندار ۋە پەرز ئىشلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىدىغان ئادەم بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە تاھارەتسىز يەرگە قەدەم قويمىغان، مەيلى بىر يەردە تۇرسۇن ياكى سەپەردە بولسۇن، نامازنى ھەججۇدنى (كېچىسى ئۇقۇيدىغان نامازنى ت) تەرك قىلمىغان، يېرىم كېچىدىن كېيىن كۆزى ئۇيقۇغا بارمايدىغان ئادەم ئىدى، ئەجداتلىرىدىن مىراس قالغان زىمىنىنىڭ بىر پارچىسىغا ئۆزى ئىشلەپ كەتمەن

چېپىپ، قوشنى ئۆزى ھەيدەپ، ئومنى ئۆزى ئورۇپ، ئۆز قولى بىلەن ئىشلەپ، پىشانىسىدىن تەر تۆكۈپ، بىر پارچە نان بولسىمۇ ھالال يەيمەن دەپ ھەركەت قىلاتتى. يەردىن چىققان ھوسۇلنى ئۆزى يەپ، ئۆزى ئىچىپ، ئۆز ھاجىتىدىن ئۆزى چىقاتتى. ئەمەلدار بېكلەر ۋە ئاخۇنلار، ھەتتا ھەرقانداق مۇسۇلمانلىق ئۆيىگە بارسا، ئۇلارنىڭ ئاش، چايلىرىنى، نان-توقاچلىرىنى يىمەيدىكەن ۋە ئىچمەيدىكەن، بىر ئادىمگە چايجۇشتا چاي كۆتەرتىپ، بارغان جايدا ئۆز چېيىنى ئىچىپ، دۇئا قىلىپ يانىدىكەن.

بىر زاماندا مۇفتى ھەببۇللاخان بىر ئىش بىلەن ئاقسۇغا كېلىپ، بېك، ئاخۇنلارنىڭ ئۆيىگە پەتىگە بېرىپتۇ ۋە بۇ جايلاردا ئۆزى چايجۇشتا ئېلىپ بارغان چېيىنى ئىچىپ، دۇئا قىلىپ يېنىپتۇ. بۇ چاغدا ئاقسۇدا ئىشانجان ھەزرىتىمگە خەلىپە بولۇپ، سەججادە نەشىنلىكىتە (ئەرىقەتچىلەرنىڭ سەجدىسىگە باشلامچىلىق قىلىدىغان ــ ت) تۇرغان ھادى خەلىپەم دىگەن ئاقسۇلۇق بىر پىشۋا تەرىقەت ئۇستازى بار ئىكەن، مۇفتى بۇ ئادەمنىڭ ئۆيىگە بارغاندا، ئۇنىڭ چېيىنى ئىچمەي، ئۆز چېيىنى ئىچىپ يېنىپتۇ. بەزىلەر "ھادى خەلىپەمۇ دىندار، پەرزگار ئادەم تۇرسا، نىمە سەۋەپتىن ئۇنىڭ چېيىنى ئىچمىدىلە" دەپ سورىسا، ئۇ "ھەقىقەتەن دىندار ۋە ئىقتىدارلىق ئادەم ئىكەن، لېكىن، ئۆزى ئەمگەك قىلىپ، پىشانىسىدىن تەر ئاققۇزۇپ ھوسۇل ئېلىپ يەمەيدىكەن، نەزىر ياكى ئۆشرە-زاكات دەپ بەرگەن نەرسىلەرنى ئۆزىنىڭ ئاشخانىسىغا سەرپ قىلىدىغان، كىشىنىڭ نەزىرىگە كۆز تۇتقان ئادەم ئەلۋەتتە تامادىن خالى ئەمەستۇر، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزىمۇ زاكات بېرىشكە تېگىشلىك ئادەم ئىكەن، زاكات بېرىشكە تېگىشلىك ئادەمنىڭ زاكات يىگەنلىگى

شەرىئەتتە ھالال ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ چېيىنى ئىچىمەي، ئۆز چېيىمنى ئىچىپ يانىدىم" دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. ھەممە ئادەم ماختاپ، ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. لېكىن، بۇ زات ئۆز پىشانە تەرلىرىنى ئاققۇزۇپ، ئۆشرە-زاكاتنى شەرىئەتكە مۇۋاپىق ئادا قىلىدىغان دېخان ئەشرەپلەرنىڭ ئۆيىگە بارسا، ئۇلارنىڭ ئاش-تاماق، نان-توقاچ-لىرىنى توختىماي يەيدىكەن.

مۇفتى ھەببۇللاخان مۇفتىلىق ئەمەلدىن بىكار بولۇپ، ھەرەمەيىن شېرىپكە زىيارەتكە باردى ۋە مەككە مۇكەررەمە بىلەن مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەئىككى ھەرەمدە يەتتە يىل مقدارى ئىستىقامەت قىلىپ، مۇجاۋۇرلۇق دەرىجىسىگە ئېرىشىپ، مەككە مۇئەززەمە ۋە مەدىنەئى مۇنەۋۋەرەنىڭ دۆلەتلىرىنى ھاسىل قىلىدى، مۇرات-مەقسەتلىرىگە يېتىپ ئۆز ۋەتەن ئەسلىگە قايتىپ كەلدى. دەل مۇشۇ كۈنلەردە، كۇچار خوجىلىرى ئىسلام ئېچىپ، جامىدا بولغان جەڭدە خاقانى ئەھلىگە باراۋەرلىك قىلالماي جېنىنى جايلاپ قاچقان كۈنلەردە، خوتەن ھاكىمى ئەلشىر ھاكىم بېك مەرھۇمنىڭ ئوغلى تۆمۇر غەزنىچى بايغا ھاكىم ئىدى. بۇ چاغدا، تۆمۇر غەزنىچى ئاقسۇ تەۋەسىدە ئۇچ-تۆت كۈن مەخپى تۇرۇپ، ۋەقەنى كۈزىتىپ خوتەنگە باردى. خوتەن ئامبانى بۇجايدىكى ۋەقەلەرنىڭ ماھىيىتىنى سوراپ خەۋەردار بولۇپ تۇرغاندا، خوتەن ئەھلىمۇ كۇچار ۋەقەسىدىن خەۋەردار بولۇپ، داغدۇغا بىلەن ئىسلام ئېچىپ، خىتايلارنى يوق قىلماقچى بولۇپتۇ. يۇرت پۇقرالىرى كىمنى باشلىق قىلىمىز دەپ مەسلىھەت قىلىشىپ، ئاخىرى مەسلىھەتلىرى مۇفتى ھەببۇللاخان ھاجىغا توختاپتۇ. ھەممىسى بىر ئىتتىپاق ۋە بىر نىيەت بىلەن بۇرۇن ئۆتكەن پادىشالارنىڭ قائىدە-رەسمىيەتلىرى بويىچە ھاجى ھەببۇللاخاننى ئاق كىگىز

ئۇستىده ئولتۇرغۇزۇپ كۆتىرىپ، ئۆزلىرىگە پادىشا قىلىپتۇ، ئاندىن كاپىرلارغا قول سىلىپ، مەيلى خىتاي ياكى تۈركگانى بولسۇن — هەممىسنى يەر بىلەن يەكسان ۋە قىرغىن قىلىپتۇ. ھەتتا نارسىده باللىرىغىچە ئۆلتۈرۈپ، تەختى سەلتەنەتكە چىقىپ ھۆكۈمرانلىغنى جارى قىلىپ، پۇقراپەرۋەرلىك مەئىشەتلىرىده مول سەۋەپلەرنى قىلغان ئىكەن.

دەل مۇشۇ كۈنلەردە، كۇچارلىق نەزەربدىن شەيخ خوجا ياركەنتىن هاجى غەزنىچى بىلەن دىگەنىنى باش قىلىپ، مۇسۇلمان ۋە تۈركگانلاردىن ئۈچ مىڭ ئەسكەرنى هاجى پادىشا ئۈستىگە ئەۋەتىپ، نامۇلايىم ئەسكى سۆزلەرنى تىزىپ خەت ئەۋەتتى. بۇ ئەھۋال هاجى پادىشانىڭ كۆڭلىگە ئېغىر كېلىپ، ئوغلى ئابدۇراخمان سۇدۇرنى باش قىلىپ، بىرمۇنچە ئەسكەربىلەن ئالدىغا ئەۋەتتى. ئارىدا جەڭقاتاللار يۈز بېرىپ، كۇچار لەشكەرلىرى شىكەست يەپ كەينىگە قاچتى ۋە كۆپ ئادەمدىن ئايرىلدى. سۇدۇرخانغا ئوق تېگىپ ئالەمدىن كەتتى. گەرچە بۇ ئەھۋال يۈز بەرسمۇ، هاجى هەبىبۇللا خان يەنىلا كامالى ئىنساپ بىلەن "بىزنىڭ ئىسلامى شېرىپ ۋە ئەززەمى دۆلەتكە مۇيەسسەر بولۇشىمىزغا يەنىلا كۇچارلىق خوجامىلار سەۋەپ بولدى. مۇبادا بۇلار ئىسلام ئاچمىغان بولسا، بىزنىڭ بۇ يەردىكى ئىشلارنى قىلىشقا هەددىمىز يوق ئىدى. يەنە بىرى شۇكى، ئۇلار خاقانى چىنىنىڭ بىر سۆزلۈك ۋە بىر قوللۇق ئوبدان ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، يامان ئادەملىرى، يەنى تۈركگانىلار بىلەن شىرىك ۋە ئىتتىپاق بولۇپ يۈرت سوراپتۇ. بۇ ۋەجىدىن ئۇلارغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلمىغان ئىدىم دىگەن بىرمۇنچە ماقۇل سۆزنى خەتكە يېزىپ، كۆڭلىده مايىل بولۇپ، ئەھمەت مۇراپ بېكىنى باش قىلىپ، لايىق

سوغا-سالاملارنى راسلاپ، ئۆزىنىڭ ئىتائەت قىلىپ، پەرمانلىرىغا بوي سۇنىدىغانلىغىنى بىلدۈرۈپ، راشىدىن خان خوجامغا ئەللىك نەچچە كىشىلىك ئەلچى ئەۋەتتى. لېكىن، خان خوجام بۇلارنى قوبۇل قىلمىدى. بۇ ۋەقە ئاۋالقى داستاندا زىكىر قىلىندى.

بۇ ۋەقەدىن ئىلگىرى، مۇفتى ھەبىبۇللاخان قوقەنىت دار سەلتەنىتىدىن مەدەت ۋە ياردەم تىلەپ، بەلكى ئىتائەتلىرىگە كىرمەك بولۇپ، ئوغلى ئابدۇراخمان خانىنى ئەۋەتكەن ئىدى. پادىشا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، بىرنەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ، زىياپەت بېرىپ مېھمان قىلىپ، ئۇنىڭغا سۇدۇرلۇق مەنسۇبىنى بېرىپ، ئات، ياراق، تون-كېچەكلەرنى بېرىپ ئۇلۇغلىدى. ئادەملىرىگمۇ تون-كېچەك، تەڭگە-تىللا قاتارلىقلارنى ئاتا ئەيلەپ مېھرىۋانچىلىق كۆرسەتتى. ھاجى پادىشاغمۇ ئۆز لايىغىدا تون-كېچەك، كۈلا، قورال-ياراق قاتارلىق سوغات تەۋەررۈكلەرنى ئەۋەتتى. نار مۇھەممەت پەرۋانچىنى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، ئىككى يۈز يىگىتنى ۋە مىرزا بابا بېك ھىسارىنى مىرزا بېشى قىلىپ، ئەللىك يىگىت مۇكەممەللەر بىلەن سۇدۇرخانغا قوشتى. بۇلار كاشغەرگە كەلسە، مۇھەممەت ياقۇپ بېك قۇشبېگى ھامىددىن تۆرە بىلەن يارکەنتتە ئۇرۇش قىلىشاتقان ئىكەن. بۇلار قۇشبېگى بىلەن يارکەنتتە كۆرۈشتى. قۇشبېگى نار مۇھەممەت پەرۋانچىنى يىگىتلىرى بىلەن ۋە مىرزا بابا بېكنىڭ يىگىتلىرىنى يېنىدا قالدۇرۇپ، مىرزا بابا بېكنى پەقەت ئىككىلا ئادىمى بىلەن سۇدۇرخانغا قوشۇپ، يارلىق ۋە قورال-ياراق قاتارلىق سوغا-سالاملار بىلەن خوتەنگە ماڭدۇردى. ھاجى پادىشا مىرزا بابا بېكىكە مۇناسىپ جاي-ماكان تەيىنلەپ، ھەر كۈنلۈگىگە تەمىنات توختىتىپ، ئىززەت-ئىكرامىلىرىنى

بەجا كەلتۈرۈپ، ئوبدان يەردىن ئۆيلەندۈرۈپ، ئۆزىگە ئۇلپەتداش ۋە سۆھبەتداش قىلدى.

ھاجى پادىشا قەدىمقى خىتاي شەھرىنى "ئەسكەر خانا" دەپ ئاتاپ، كاتتا بىنا سالدۇردى، مىچىت، جامە ۋە خانىقا بىنا قىلدۇردى. خوتەن ئەھلىنىڭ شەھەر ۋە سەھرالىرىدىكى چوڭ-كىچىك ئەر-خوتۇنلارغا شەرىئەت ئەھكاملىرىدىن تەلىم بېرىپ، شەرىئەت قائىدىلىرىنى جارى قىلدى. ئون ئادەمگە بىر خەلپەت بېكىتىپ، مۇسۇلمانچىلىق بويىچە سۇبھان ئاللانىڭ بىرلىك سۈپىتى ۋە يول-تەرىقەتلىرىنى، توقسان توققۇز پەرز ناماز، روزا، ئۆشرە زاكات، ھەج، ئىلمى ھەيز (ئايالالار-دىن ئادەت كىلىشنى تەتقىق قىلدىغان ئىلىم ــ ت)، ئىلمى نەفاس (تۇغۇتقا ئائىت ئىشلارنى تەتقىق قىلدىغان ئىلىم ــ ت) قاتارلىق زۆرۈر مەسىلىلەردىن ھەممە كىشىگە تەلىم بېرىپ، يادى ئالدۇرتۇپ ئوقۇتۇپ، ياماندىن ساقلىنىشنىڭ ئالدىنى ئالدى. يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ھەممە ئەر-خوتۇن خۇددى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئوخشاش ساۋاق ئېلىپ، بۇ مەسىلەرنى ئۇگىنىپ تەكرارلايتتى. ھەر جۈمە كۈنى چوڭ مىچىتكە ئۆزىنى جۇۋدا كۆتەر-تىپ باراتتى. نامازغا تۇرغاندا ئۇنىڭ كەينى-يانلىرىدا ئالتىدىن ئون ئىككى ئادەم چوڭ قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ، خوددى ھازىرلا بىر ئادەمنى چاپىدىغان قىياپەتتە بولۇپ، ئۇنىڭغا يېقىن ئۆرە تۇراتتى. نامازدا رۇكۇ-سۇجۇت قىلماس ئىدى. بەلكى ئىما-ئىشارەت بىلەن ئوقۇسا كېرەك. چۈنكى، نامازغا كەلگەنلەرنىڭ ئىچىدە بىرەر دۈشمەنىڭ قەستلەپ، زىيان-زەخمەتكە يەتكۈزۈشىدىن ئېھتىيات قىلسا كېرەك. مۇشۇنداق ئېھتىيات قىلىدىغان بىر پادىشا قازا ۋە تەقدىر

يەتكەندە، ياقۇپ بېگ غازىنىڭ بارگاھىغا ئۆز پۇتى بىلەن قەدەم دەسسەپ بېرىپ، نىمە بالايى ئاپەتلەرگە دۇچار بولمىدى؟ بۇ ۋەقە يۇقۇرىدا زىكىر قىلىندى. هاجى پادىشا خوتەنىنى گويا مىسىر (176) دەپ بىلىدى. ئىككى رەكەت جۇمەنى ئوقۇدى-دە، ئېھتىيات ئۈچۈن نامازنىڭ پىشىن ۋە سۈننەتلىرىنى ئوقۇتمىدى.

هاجى پادىشا يەنە خوتەندە بىر مىسقاللىق شەرتى ئاق تەڭگە سوقتۇردى، ئۇنىڭ بىر يۈزىگە "لائىلاهە ئىللاللا، مۇھەممەدۇن رەسۇللىللا" (ئاللادىن باشقا ئىلاھ يوق، مۇھەممەت بولسا ئۇنىڭ ئەلچىسىدۇر — ت) دەپ، يەنە بىر يۈزىگە "زەربى خوتەن لەتىف" (گۈزەل خوتەندە سوقتۇرۇلدى — ت) دېگەن خەتلەرنى ئويدۇردى. ئۆزىنىڭ مۆھۈرىگە "هۇۋالهەببۇللەزى تۇرجا شىفائەتھۇ" (پەيغەمبەر بولسا ئاللانىڭ هەبىب — دوستى، ئۇنىڭدىن شىپائەت ئۈمىت قىلىندۇ — ت) دېگەن سۆزنى نەقىش قىلدۇرۇپ ئويدۇرغان ئىدى. هاجى پادىشا هەببۇللاخان ئەگەر ئوغرى، قىمارۋازلارنى تاپسا، هايال قىلماي دەرهال ئۆلتۈرەتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بىر ئادەم سەھرادا ئېتىزلىقتىن بىر كەتمەن ئوغرىلىغان ئىكەن، ئىقرار قىلغاندىن كېيىن بىر چوڭ توپنى يەرگە كۆمۈپ، ئاغزىنى ئۈستۈن قىلىپ، دورا سىلىپ پۇختا بېكىتىپ، مەزكۇر ئوغرىنى توپنىڭ ئاغرىغا ئولتۇرغۇزۇپ، دورىغا ئوت تۇتاشتۇرۇپتۇ. دورا ئوغرىنىڭ بەدىنىنى توت پارچە قىلىپ هاۋاغا كۆتىرىپتۇ-دە، خالايىقنىڭ كۆزىدىن غايىپ بولۇپ، يەنە يەرگە چۈشۈپتۇ، بۇ ئىشنى شۇ كۈنى جۇمە نامىزىدىن كېيىن قىلغان ئىكەن. توپ-توپ بولۇپ تۇرغان خالايىق بۇنى كۆرۈپ، يۈرەكلىرى ئورنىدىن قوزغىلىپ، لەرزىگە كېلىپ تىترەپتۇ.

يەنە بىر ئادەم سەھرادا قوناقلىقتىن ئالىتە باش چۇرۇش قوناقىنى ئۈزۈپ ئالغان ئىكەن، ئۇنى ئالدىغا كەلتۈرۈپ، سوراق قىلىپ، ئىقرار قىلدۇرۇپ دارغا ئاسقان ئىكەن. ئومۇمەن، سەللا گۈنا ئۇچۇن بىر ئادەمنىڭ خۇنىنى تۆكۈپ ئىبرەت قىلاتتى. ئۇنىڭ قەھرى سىياستى ناھايىتى چېكىگە يەتكەن ئىدى. ھاجى پادىشا ناھايىتى قەھرى ئادەم بولۇپ، ئاغزىدا چىشى قالمىغان ئىدى. ئەگەر ئۇ لېۋىنى چىشلىسە، ھەرقانداق ئادەمنىڭ ۋۇجۇت خامىنى كۆككە سورۇلاتتى. سەھرالاردا دىخانچىلىق قىلىدىغان ئادەملەر كەتمەن، ئوغاقلىرى ۋە باشقا ئەسۋاپلىرىنى دىخانچىلىق قىلىدىغان قىشلاقلاردا تاشلاپ، ئۆزلىرى ئۆيىگە كېلىپ قونۇپ، ئەتىسى بىرىپ ئىشنى قىلسۇن، ئىشىك، دەرۋازا ۋە دۇكانلىرىنى ئوچۇق قويۇپ ياتسۇن دەپ يارلىق قىلىپ، قەھرى سىياستىنى ئەۋجىگە چىقاردى. ئەگەر تەپسىلى بايان قىلىنسا، ئوقۇغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا مالالىق بولغۇسىدۇر.

خوتەن ئەھلىگە ھادىسىلەر يۈز كەلتۈرۈشتىن ئىككى ئاي ئىلگىرى، ھاجى پادىشانىڭ چۇشى بۇزۇلۇپ ئەندىشە قىلىپ، ئورنىدىن تۇرۇپ سالامدىن كېيىن، ئۆلىمالار، مۆتىۋەرلەر، پازىللار ۋە مۇئەببىرلەرنى (چۇش ئۆرۈگۈچىلەرنى ــ ت) ھازىرلاپ، كۆرگەن چۇشىنى بايان قىلىپ، "مەن ئۇيقۇدا، خوتەن ئەھلىنىڭ تەلىرى بار، باشلىرى يوق چۇش كۆرۈپتىمەن. بۇ چۇشنىڭ تەبىرى نىمە؟" دەپ سوراپتۇ. ھەممە كىشى ھەيران بولۇپ، تەپەككۇر قىلىپ، بىر نەرسە ئېيتالماي تۇرغاندا، ھاجى پادىشانىڭ ئۆزى "بۇ چۇشنىڭ تەبىرى بەلكى خوتەن ئەتراپىدىكى بارلىق مۇسۇلمان ۋە مۇئەسسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى مىقدارى قىلىپ كېسىپ باش ياساتسۇن

دىگەنلىك بولسا كېرەك" دەپ تەبىر بەردى. ھەممە ئۆلما ۋە پازىللار تەھسىن ۋە ئاپىرىن ئوقۇدى. شۇكلاشقا، خوتەن ئەتراپىدىكى ھەممە مۇئەللىك ۋە مۇئەسسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى مىقدارى قويۇپ، باشتەك قىلىپ كېسىلگەن ئىكەن. بۇنداق تەبىر ۋە تەدبىر تەقدىر سۇبھان ئاللاغا مۇۋاپىق چۈشمىدى. ئاقىۋەت ھاجى پادىشا-نىڭ بېشىغا ۋە پۇقرالارنىڭ كاللىسىغا تەقدىردىن قازا ۋە ھادىسىلەر يۇز بەردى، بۇ ئەھۋال يۇقۇرىدا قىسقىغىنا بايان قىلىندى.

ھاجى پادىشا گەرچە ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ، بولۇپمۇ ئۆزى دەرۋىشلىكنى كەسپ قىلىپ، دىندار دىگەن ئاتاق بىلەن، ھەممىگە پىشۋا ۋە يولباشچى بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن يۇرتدارلىق ئىشلىرى ۋە سىياسەرلىكىنىڭ نازۇك ئىلمىي ھىكمەتلىرىدىن بىخەۋەر ئىكەن. يەنە بىر تەرەپتىن قارىغاندا، دەرۋىشلىك بىلەن سىياسەرلىك بىر بىرىگە ماسلاشمايتتى. ئەگەر ئۇ بۇرۇندىنلا بىرەر ئالى پادىشانىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، سىياسەرلىك ئىلىملىرىنى كەسپ قىلىپ، مەرتىۋەلىك ئورۇن پەيدا قىلىپ، تەجرىبە ھاسىل قىلغان بولسا ئىدى، ئۇ ئەلۋەتتە بۇ ھادىسىلەردىن ساقلىنىشقا بىرەر چارە ياكى تەدبىر قوللانغان بولاتتى. شۇكلاشقا، تارىخ كىتاپلىرىدا يېزىلغان مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇرۇنقىلار ئەزەلدىن بۇيان، ئاتا-بوۋىلىرىدىن بۇيان ئۇلۇغ بولۇپ، ئورۇن-مەرتىۋە بىلەن يۇرتدارلىق ھۆكۈمرانلىغىنى قىلىپ كەلگەن ئادەملەرنى ياكى ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرىنى تېپىپ، تەختى سەلتەنەتتە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇلارغا ئىناۋەت ۋە بەيئەت قىلىپ كەلگەن ئىكەن. بۇلارنىڭ قەدەم شېرىپلىرى بەركىتىدىن پۇقرالارغا تىنچلىق ۋە يۇرتقا جامائەت-ئىتتىپاقلىق ھاسىل بولۇپ، دۆلەت

هۆكۈمرانلىغىنىڭ ئۇزۇن ۋە مەڭگۈ بولۇشىغا سەۋەپ بولىدىكەن. ھەتتا زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ هۆكۈمرانلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ئۇزۇن مۇددەت يوقسۇزلۇق كوچىسىغا كىرىپ، يەنە دۆلەت ۋە هۆكۈمەت ئۈستىگە چىقىپ، يۇرتدارلىق ئىشىنى ئالى دەرىجىگىمۇ كۆتەرمەي، تۆۋەن دەرىجىگىمۇ چۈشۈرمەي، پەقەت ئوتتۇرا مۇقام بىلەنلا تۇتۇپ، هۆكۈمەت ئىشلىرىنىڭ چارىسىنى تاپالىسا، پۇقرا-پەرۋەرلىكنى نەق ئۆزىنىڭ جاي ۋە مەركىزىدە قىلالىغان بولسىلا، ئۇلار يەنىلا ئۆز ئەجدادىنىڭ ئەسلى يولىنى تېپىپ كېتەلەيدىكەن. هۆكىمالارنىڭ "ھەممە مەقام ئۈچۈن بىر ماقال ۋە ھەممە ئەمەل ئۈچۈن بىر ئەر كېرەك" دىگەن سۆزلىرى بۇ تايىنىپلەرنىڭ شەنىگە مۇۋاپىق ۋە ماس كېلىدۇ. يەنە ماشايىخلارنىڭ "ئوۋ ئوۋلىسا، قەدىمقى ئوۋچى بىلەن" دىگەن مەسەللىرى بار. كىچىك باللارمۇ ئۆز ئويۇنلىرىدا "ئاتاڭ نىمىچى؟" دەپ سورىسا، "ئاتام تۆمۈرچى" دەپ جاۋاپ بېرىدۇ ۋە شۇ چاغدا يەنە بىرى "بىرىپ تۆمۈرچىلىك قىل" دەيدۇ. ئەگەر "ئاتام دىخان" دىسە، "دىخانچىلىق قىل" دەپ ئويلايدۇ. بۇ گەپلەرمۇ زادى بىكار سۆز ئەمەس. نەزم:

ئاتا قىلماقنى قىلماق لازىم ئىرمىش،
خۇدايىم رىزقىنى ئاندىن ئىبەرمىش.

دىمەك، بۇنىڭدىن مەلۇمكى، هەرقانداق ئادەم ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ كەسپى-هۈنەرلىرىنى ئۆگىنىپ ۋە لايىق كۆرۈپ، خۇداۋەندەكبىرىم ئاتا قىلىپ بەرگەن نازۇ-نېئىمەتلىرىگە شۈكۈر قىلىپ، ئۆز مەرتىۋە ۋە مەقاملىرىدىن زىيادە، ئۆز ئۆلچەملىرىدىن ئارتۇق ئىشلارغا قەدەم قويۇش ياكى كۈچەشكە ئۇرۇنۇشتىن تامامەن ئېھتىيات قىلىشى،

ئاللانىڭ پەرز سۆزلىرىگە ئەمەل قىلىشى لازىم. ئەگەر ئۆز دەرىجە ۋە مەرتىۋىسىدىن ئۈستۈن قەدەم قويۇپ، بۇرۇنقى ھالەتلىرىنى ئۇنتۇسا، ئۇنداق ئادەمگە خۇددى ھاجى پادىشانىڭ بېشىغا كەلگەن كۈنلەر كېلىدۇ. نەزىم:

ئۆرگەنەي دەپ قارغا كەكلىك ماڭىشىن،
ئۆرگەنەلمەي ئۇنۇتتى ئۆز ماڭىشىن.

ھاجى پادىشانىڭ بۇرۇنقى ئاتا-بوۋىلىرىدىن داۋام قىلىدۇرۇپ كېلىۋاتقان دەرۋىشلىك سۈپىتى رەۋىشلىرىنىڭ ئۆزىمۇ، ئۇنىڭ ئۈچۈن كەتمەس دۆلەت ۋە تۈگىمەس راھەت ئىدى. ئۇ ئۆز قەدىر-قىممىتىنى بىلمىدى-دە، ئۆتكەن ئۆمرى ۋە ئەھۋالاتلىرىغا پۇشايمان قىلدى، ھەتتا ئار-نومۇس قىلدى. لېكىن ئۇنى ئىزدەپ تاپالمىدى، كېيىنكى پادىشالىق بولسا بۇۋاپا ئىدى. بۇنى ئۆز قامىت ۋە ئىستەكلىرىگە لايىق ۋە مۇۋاپىق كۆرۈپ سۆيۈندى ۋە كەتمەس دۆلەتكە ئۇلاندىم دەپ مەغرۇرلىنىپ ئالدانىدى. ئۇنىڭ ئەھلى ئايالىلار، چوڭ-كىچىك، ياش-قېرىلار، قەۋمى-قېرىنداشلار، ھەتتا پۇل، جان باشلار، ئومۇمەن، خوتەن ئالىتە شەھەر، قاراقاشلارغىچە بولغان پادىشالىغى چوڭ بالايى-ئاپەت، ھۆكۈمرانلىغى ئازاپ ۋە ئەلەم ئاقۇبەت بولدى. ھەممىسىنىڭ جان ۋە مالىرى، يامان نىيەتلىك قەھرى غارىغا دۇچار بولۇپ، يوق بولۇپ كەتتى. نەزم:

دۆلەت يىلدامىغا يوقتۇر باقا،
ئات، زەن، شەمشەرگە يوقتۇر ۋاپا.
ۋەسسالام.

6

جانابی بەدۆلەت ئاتالىق غازىنىڭ ئاقسۇ، كۇچارنى ئېلىشىنى مەقسەت ۋە نىيەت قىلىپ ئات چاپتۇرغىنى ۋە بىر ھۇجۇمدا نەچچە شەھەرنىڭ پەتھى نامايان ۋە ھۇۋەيدا بولۇپ قولغا كىرىشى، ئۇنىڭ مۇرات باغچىلىرىدىن غۇنچىلارنى ئۈزۈپ، مەقسەت-مۇددىئالىرىنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئۆز مۇقەررەرگاھىغا قايتىشى، بۇ ئارىلىقتا يۇز بەرگەن قالايمىقانچىلىق ۋەقەلىرى قاتارلىق ھادىسىلەرنىڭ بايانى

ئەقلى زېرەك دوستلار ۋە سادىق قوللۇق بۇرادەرلەرنىڭ دىل قاينامىلىرىغا يېتىپ روشەن ۋە ئوچۇق بولغايكى، شۇنداق رىۋايەت ۋە قىسسە ھېكايىلەرگە قارىغاندا، جانابى بەدۆلەت ئالىلىرى خوتەن، ياركەنت، مارالۇبشى، يېڭى ھىسار قاتارلىق جايلارنى ئۆز تەۋەسى بىلەن بوي سۇندۇرۇپ، خوتەننى نىياز ئىشكائى ئاغا بېككە، ياركەنتنى مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا، كاشغەرنى ئالاش بىيگە، يېڭى ھىسارنى كامىلخان تۆرەمگە، مارالۇبشىنى ھېكىم خان تۆرەمگە بېرىپ، ئۇلارنى ئۆز ئالدىغا ھوقۇقلۇق سۈيۇرغال قىلىپ تەينىلەپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، يېگىت، سەرۋازلار ھەركەت تەرەددۇتى، قورال-ياراق تەييارلاش ئىشلىرى بىلەن بولدى. بۇ خوشال ئىنتىزاملىق چاغلاردا، ئۇچتۇرپاندىن بىرقانچە ئادەم كۇچارلىق خوجاملار-

نىڭ ئەمر-ئىتائەتلىرىدىن چىقىپ، ئاتالىق غازىنىڭ ھىمايەتلىرىگە كىرىپ، ئاقسۇ تەرەپكە ئاتلانماقتا تەرغىپ قىلىپ ھەركەت باشلىدى. ئاقسۇدىن ئابدۇراخمان دادخۇا، ئابدۇللا دۆڭان بېگى قاتارلىقلارنىڭ تەكلىپ قىلىپ يازغان ئەرز خەتلىرى ئاتالىق غازىغا يەتتى. كۇچارلىق توختى ئىشىك ئاغا بېكىمۇ بۇ شەھەرلەرنى مەن ئېلىپ بېرىمەن دەپ ھۆددە قىلىپ ئەرز تۇتتى. كۇچارلىق خوجاملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇڭەپپەقىيەتسىلىك قارىمۇ-قارشىلىقتا يۈزلەندى. بۇنداق شاتلىق خەۋەرلىرى ئاتالىق غازىنىڭ سائادەتلىك قۇلاقلىرىغا يەتتى. ئاقسۇ، كۇچارنى ئىتائەت قىلدۇرۇش ئارزۇ-ئىشتىياقى، ئۇنىڭ كۆڭۈل ئەينەكلىرىدە باشقىدىن قوزغىلىشقا باشلىدى.

ئەنە شۇنداق ھالەتتە جانابى بەدۆلەت ئالىلىرى ئۆزىگە خاس مەھرەم، ياساۋۇل، پانسەتلەر بولۇپ ئۇچ مىڭ نەپەر باتۇرقان ئىچەرلەر، ئەمرى لەشكەر جامىدارغا قاراشلىق ئۇچ مىڭ نەپەر يىگىت، سەرۋاز، جانباز داقا-دۇمباقچىلار، ئەلەم، بايراق، كاناي-سۇنايچىلار، توپ، جەزائىل زەمبىرەكچىلەر، ئۆمەر قۇل ئەمرى لەشكەرلەرگە تەئەللۇق ئۇچ مىڭ نەپەر مۇكەممەل قوراللانغان يىگىتلەر، ئابدۇللا ئەمرى لەشكەرگە تەقسىم قىلىنغان ئۇچ مىڭ نەپەر يۈرەكلىك باتۇرلار، مىرزا ئەھمەت قۇشبېگىگە مۇقەررەر قىلىنغان ئۇچ مىڭ يىگىت تەييار جەڭگىۋارلارنى تەييارلاپ، شەرەپلىك زامان ۋە گۈزەل دەۋراندا، ئەمرى لەشكەرلىرىنى ئالدىغا كەلتۈرۈپ" مارالۇبشىنىڭ قورغىنى بۇزۇلغىنچە تۇرۇپ قالدى. ھەممە قوشۇن بىلەن بېرىپ، تۈزۈتۈپ يانساق قانداق بولاركىن" دەپ، ئارىغا مەسلىھەت سالدى. ھەممىسلا بىر نىيەتتە "ناھايىتى ياخشى بولىدۇ" دەپ جان-دىلى بىلەن قوبۇل قىلىپ تەييار بولدى.

تاریخ هجری بر مك ئیككی یۈزسەكسەن تۆتىنچی یىلی ماهی مۇهەررەمنىك تۆتىنچی كۈنی (مىلادی 1867 ـ یىلی 5 ـ ئایىنىك 8 ـ كۈنی ـــ ت) جەۋزا پەسلىنىك ئاخىری، یەنی مایمۇن یىلی، ئاتالىق غازی دۆلەت ئىقبال ۋە ئۇلۇغ هەشەمەت بىلەن ئاتلىنىپ، مارالۇبشغا كىلىپ چىدىر ـ بارگاهلىرىنی تىكىپ، تۆت كۈن تۇردی. بۇ جەریاندا هىچقانداق پەرمان چۈشمىدی. بەشىنچی كۈنی بولغاندا، ئۇ ئەمری لەشكەرلەرگە "ئاقسۇ، كۇچارغىچە بېرىپ، مازار ـ ماشایىخلارنی زىیارەت قىلىپ یانساق، نىمە دەیسزلەر" دىگەندە، هەممىسلا بىرنىیەتتە "پەرمانبەردارىدۇرمىز، خىزمەتكارچىلىغىمىزنی جان ـ دىلىمىز بىلەن كۆرسىتىمىز" دەپ جاۋاپ بېرىشتی. ئاقسۇەت ئەمری لەشكەر مىرزا ئەخمەت قۇشبېگنی چاپاۋۇل قىلىپ ئىلگىری ماڭدۇردی. هەمدەم باتۇر بەشی ، غازی پانسەتلەرنی پىش جەك (ئالدی هۇجۇمچی ـــ ت) قىلدی. هەر بىر ئەمری لەشكەرگە سەككىز ـ دىن پانسەت تەیىنلەپ، تۇغ، بایراق ۋە ئەلەملەرنی ئىنئام قىلىپ، هەر بىر ئەمری لەشكەرگە ئىككىدىن ئالتۇن جابدۇقلۇق تۆگە، ئات ۋە ئالتىدىن كۈمۈش چابدۇقلۇق تۆگە، ئات مەرهەمەت قىلدی. هەر بىر پانسەتكە ئىككىدىن كۈمۈش جابدۇقلۇق ئات سوغا قىلدی، ئەمری لەشكەر ۋە پانسەتلەرنىك ئالدىدا مەزكۇر ئالتۇن جابدۇق ۋە كۈمۈش جابدۇقلۇق ئاتلارنی سۆلەت هەم هەشەمەت ئۇچۇن یېتىلەپ یۈرەتتی. هەر بىر ئەمری لەشكەرنىك داغدۇغسی گویا ئۇلۇغ شاهـ پادىشالارغا ئوخشایىتتی، هەر بىر پانسەتىنىك داغدۇغسی بولسا، گویا بىر ۋىلایەت هاكىمىنىك هەشەمەتلىرىگە تەڭ ئىدی. هەر بىر ئەمری لەشكەر ۋە پانسەتكە تەیىن ۋە مۇقەررەر قىلىنغان قاری مۇرەتتىپ، ئىمامىلار بولسا رەتلىك تىزىلىپ، قولىدا قۇرئان تۇتۇپ

ئالدىدا ماڭاتتى.

ئاتالىق غازى ئەنە شۇنداق زور سۆلەت-داغدۇغا ۋە ھەشەمەت بىلەن مارالۇبشىدىن ئاتلىنىپ چىلانغا كەلدى. دولانلىق بىر كىشىنى تۇتۇپ "يولدا خوجالارنىڭ چېرىگى بارمۇ؟" دەپ سورىسا، ئۇ "يايدى تەرەپتە ئىككى يۈز چېرىگى بار، سايىبرىقتا ئەللىك چېرىگى بار" دەپ مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى بۇنى ئۇقۇپ، يايدىنىڭ ئاياق تەرىپىدىن كېچىلەپ يۇرۇپ، سەھەردە چېرىكلەر ياتقان جايدىن ئاقسۇ تەرەپكە ئۆتۈپ، بىخەۋەر ياتقان چېرىكلەرنى تۇتۇپ باغلاپ، ئولجا-ئەسىر قىلىپ، مارالۇبشىغا ماڭدۇردى. ئۇلارنىڭ چوڭى توختى خەلىپە دېگەننى تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزدى. لېكىن، بۇ چېرىكلەرنىڭ بىرى ئات سۈغىرغىلى چىققان ئىكەن، بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، ئاقسۇدىكى جامالىددىن خوجامغا كېلىپ "سايىبرىقتىكى چېرىكلەرنى تۇتۇپ قۇل-ئەسىر قىلدى" دەپ خەۋەر قىلدى. ئاتالىق غازى دەريا لېۋىگە ئىككى تاش مىقدارى يېقىن كەلگەندە، جامالىددىن خوجام ئوغلى يەھيا خوجامنى باش قىلىپ، ئۈچ مىڭ لەشكەر بىلەن دەريا لېۋىگە چىقاردى ۋە "كېمىنى تارتىۋېتىپ، ھازىرلىق قىلىپ ئۇرۇشۇپ، دەريادىن بۇ تەرەپكە ئۆتكۈزمەكچىلەر" دەپ تەكىت مۇبالىغە سۆزلەرنى قىلىپ يولغا سالدى. لېكىن ئاتالىق غازىنىڭ يىگىتلىرى كېمىگە زادىلا نەزەر سالماي، قانداق جايى توغرا ۋە ئۇتتۇر كەلسە، شۇ جايدىن ئات بىلەن ئۆتۈپ، كېمىنى زادىلا لازىم قىلمىدى. كۈچار لەشكەرلىرى بىر ھۇجۇم بىلەنلا كەينىگە قاچتى. لەشكەرلىرى پاراكەندە بولۇپ، جېنىنى جايلاپ ھەر تەرەپكە ماڭدى. ھەمدەم باتۇر بېشى ۋە غازى پانسەتلەر ئۇلارنى قوغلىغانچە ئاقسۇ شەھىرىگە كىرىپ، ئوردىغا چىقىپ، "زامانىڭ زامانى بولسا مۇھەم-

مەت ياقۇپ بېك ئاتالىق زامانى" دەپ جار سېلىپ، ناغرا ساداسىنى شادىيانىغا كەلتۈردى. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ جامالددىن خوجام ئاغىچىسى بىلەن ئوردىنىڭ كەينىدىكى ياردىن ئۆزىنى پەسكە تاشلىدى. جامالددىن خوجام پەخرىددىن مازارىغا بېرىپ يوشۇرۇندى، ئاغىچىسىنىڭ پوتى چىقىپ كېتىپ، بىر ئادەمنىڭ ئۆيىگە ئۆزىنى ئالدى. توپ-توپ نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلارنىڭ كاناي-سۇناي، داقا-دۇمباق ساداسى ۋە نۇسرەتلىك قوشۇنلارنىڭ هاي-هۇيلىرى، سەرۋاز-جانبازلارنىڭ مەشق تاماشىسى ئىچىدە، ئاتالىق غازى ئۆزىنىڭ دۆلەت ئەركانلىرى، ئەمەلدارلىرى بىلەن داغدۇغا، سەلتەنەتلەرنى قىلىپ، ئاقسۇ دار سەلتەنەتىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. ئەنە شۇنداق پەيتتە يىگىتلەر جامالددىن خوجانى تۇتۇپ كەلدى، ئاتالىق غازى ئۇنىڭغا بىرقانچە قەھرى-غەزەپلىك سۆزنى قىلىپ، يەنىلا گۇناسىغا ئەپۇ قەلبىنى سۇرۇپ، مۇناسىپ تون-كىيىملەرنى بېرىپ يارىكەنتىكە ئەۋەتىپ، هاجى پادىشا بىلەن بىر ئۆيى، بىر ماكانىدا بىللە مەڭگۈ ئۇيقۇغا سالدى. ئاقسۇنىڭ ھەممە تەۋە شەھەر، قىشلاقلىرىنى قولىغا كىرگۈزۈپ خاتىرجەم بولدى.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى چىلاندا تۇرغان چاغدا، ئاتالىق غازى بۇ يەردىن خوجا نەزەر بېك ھىسارىنى باش قىلىپ، مۆمىن يۇز بېشى بىلەن ئوتتۇز توققۇز يىگىتنى ئۇچىتۇرپانغا بۇيرۇپ "ئۇچىتۇرپان ئەھلى خوجىلاردىن، خوجىلار بولسا ئۇچىتۇرپان ئەھلىدىن بىزار بولۇپ زېرىكىدىكەن، بۇرھانىددىن خوجىنىڭ بىزگە ئىشەنچىسى بار ئىكەن. مەزكۇر خوجىنى ئوغلى بىلەن ئازار بەرمەي ئالى دۆلەتخانا ئوردىمىزغا ئەۋەتىپ، يۇرتتىن خەۋەر ئېلىپ تۇرۇڭلار" دەپ يولىغا سالغان ئىدى. بۇلار ئۇچىتۇرپانغا كېلىپ، قورال-ياراق، غەزنە، ساۋ-

لارنىڭ ئاچقۇچ ـ كىلىتلىرىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، بۇرھاندىن خوجامنى ۋە ئوغلى بىلەن يەنە ئۈچ ئادەمنى مۆمىن يۇز بېشىغا قوشۇپ، ئاقسۇغا ماڭدۇردى. بۇ ۋەقە ئاۋالقى داستاندا زىكىر قىلىنغان ئىدى.

ئەلقىسسە، ئاتالىق غازى ھېكىم خان تۆرەمنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلىپ، باي، سايرام ئەتراپىنىمۇ قوشۇپ مەرھەمەت قىلىپ، بۇ جايلارغا سۈيۈرغال ۋە مۇستەقبل ھۆكۈمران قىلىپ تەيىنلىدى، ھەمدەم باتۇر بېشىنى ئۇنىڭغا ئالاھىدە باتۇر بېشى قىلىپ بەردى. خوتەنلىك موللا ئابدۇللا ئاخۇنۇمنى قازى كالان قىلىپ، ئالاھىدە يارلىق ـ مەنسۇرلەر بىلەن ئورنىنى كۆتۈرۈپ مەمنۇن قىلدى. ئاندىن كېيىن تاش خوجا پانسەتنى ئىككى يۇز ئەللىك يىگىتى بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ كۈچارغا ماڭدۇردى. بۇ باي شەھرىگە بىر يېرىم تاش مىقدارى كېلىدىغان سايلەنگەر دىگەن مەنزىلگە يېتىپ بارغاندا، كۈچارلىق خوجامىلار ئىبراھىم تۆرە، باقى تۆرە، يۈسۈپ باھادۇر، ياقۇپ باھادۇر، تەلەي باھادۇرلارنى باش قىلىپ، تۆت مىڭ لەشكەر بىلەن ئالدىغا چىقارىدى. بۇلار قوشتام دىگەن جايدا تاش خوجا پانسەتنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇنى بىر يۇز ئاتمىش يىگىتى بىلەن ئۆلتۈردى، ئىككى ئايدىن كېيىن، تاش خوجا ئىشانىڭ ئۇستىخىنى بىلەن، بىللە ئۆلتۈرۈلگەن يەنە بىر مۆتىۋەر ئەمىرنىڭ ئۇستىخانلىرىنى ئېچۇۋېلىپ، دەريا سۈيىگە باغلاپ تازىلاپ ۋە بۇ ئىككى ئادەمنىڭ ئۇستىخانلىرىنى خالتىغا قاچىلاپ، كاشغەرگە ئېلىپ بېرىپ، ھەززەت ئاپاق مازىرىدا دەپنە قىلدى. چۈنكى، بۇلار مۆتىۋەر ۋە ئەزىز ئادەملەرنىڭ جۇملىسىدىن ئىكەن.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، كۇچار لەشكەرلىرى يۇقۇرىدا بايان قىلىنغاندەك، بەدۆلەت غازىنىڭ قانخومار لەشكەرلىرىنى قوغلاپ ئار ـ

قىغا ياندۇرۇپ، جوغا دىگەن جايدىن ئۆتكۈزۈپ، جوغىنى ئۆزلىرىگە جاي-ماكان قىلىپ، سۇنى توسۇۋېلىپ يول بەرمەي تۇردى ۋە كۆپ ئادەمنى ياقىرىقتا توختىتىپ، تاغ ئىچىدىكى غار-ئىچىغزلارغا بولۇق-تۇرما قىلىپ قويۇپ، نۇرغۇن ئادەمنى نابۇت قىلدى. تىرىك قولغا چۈشكەنلىرىنى تىرىك پېتى ئېسىپ، تېگىدىن ئوت قالاپ كۆيدۇرۇپ، كاۋاپ قىلىۋەتتى. ئاتالىق غازى بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ غەزەپ ئوتلىرى چاقناپ، نۇرغۇن سەرۋاز-جانبازلارنى قىل قۇيرۇق قىلىپ، ھۇجۇمغا پەرمان بەردى. ئارقىدىن جانابى بەدۆلەت ئاتالىق غازى زەپەر ئۇزەگ-گىسىگە ئاياقلىرىنى قويدى. ئەمىرى لەشكەر، پانسەتلەر جانابى ئالى-نىڭ غەزەپ ئوتلىرىدىن قورقۇپ، ھەممىسى بىردەك ئات چاپتۇ-رۇپ، جوغىنى ئېلىپ، ياقىرىقتا يېتىپ بېرىپ، لەشكەرلەرنىڭ بېشىغا كەلگەن ھادىسىلەرنى ئوچۇق كۆرۈپ، تاقىتى تاق بولۇپ، غەزەپلىرى ئۆرلەپ، ساي لېۋىدە شۇنداق جەڭ-قىرغىنچىلىقلارنى قىلدىكى، ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆلۈك-مۇردىلىرى خوددى سايىنىڭ قارا تاشلىرىدەك يېتىپ كەتتى. ئاخىرى بۇ نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلار غالىپلىق قىلدى. كۇچار لەشكەرلىرىدىن ئىبراھىم تۆرە باشلىق ئاز ئادەم جېنىنى جايلاپ قاچتى. باشقىلىرى تىغ سىياسەت ۋە غەزەپ-قەھرىيەتتىن ئۆتتى. بەزىلىرىنى ئولجا-ئەسىر قىلىپ ئاقسۇغا ئېلىپ كەلدى. كۇچار لەشكەرلىرىدىن ئۇچ مىڭغا يېقىن ئادەم نابۇت بولۇپتۇ. ئاتالىق غازى تەرەپتىن سەككىز يۈزدىن كۆپرەك ئادەم زىيان بولۇپتۇ. بۇ چاغدا كۇچاردىن ھامىددىن تۆرە باشلىق يەنە تۆت مىڭ لەشكەر چىقتى. بۇ زامان ۋەزىيىتى ۋە تەقەززاسىغا قاراپ ئەل بولۇپ، ئىتائەت قىلىشنى لازىم كۆرۈپ، ئاتالىق غازىنىڭ خىز-مەتلىرىگە ئۆزىنى تاشلاپ، ئۇنىڭ بىلەن ياقىرىقتا ئۇچرىشىپ، ئۇنىڭ

قوبۇل قىلىش دۆلەتلىرىگە مۇيەسسەر بولدى. ئاتالمىش غازى ھامىددىن تۆرەدىن ناھايىتى خوش بولۇپ، تون-كېچەك ۋە خەرجى تىللا ئىنئام-ئېھسان ئاتا قىلىپ، "بىزلەر كۆچاردىن يېنىپ بارغىچە كاشغەرگە بېرىپ، دۇئا قىلىپ تۇرسىلا، بىر نان تاپساق ئوتتۇرىدىن تەڭ بۆلۈپ بىللە يەيمىز" دەپ ئەھدى-ۋەدىلەرنى قىلىپ، مۇلازىملارنى قوشۇپ يولغا سالدى ۋە "ھەدىس شېرىپ"لىك "ئەھدىگە ۋاپا قىلىڭلار" دىگەن مەزمۇنى بويىچە، ئۆز ۋەدىسىگە ۋاپا بولۇپ، تۆرىلەر قاتارىدىن كاتتا ئورۇن بەردى، ئالدى تەمىنات ئالغۇچىلار قاتارىدا تون-كېچەكلەرنى بەردى. ئىككى يىلدىن كېيىن، ئۇنىڭدىن كايىپ ھەزرەت ئاپاق مازىرىغا تاشلىدى.

جانابى ئاتالمىش غازى ئاندىن كېيىن دەبدەبە سۆلەت ۋە ھەشەم سەلتەنەت بىلەن ياقىرىقتىن كۆچارغا ئاتلاندى، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، قىزىل دىگەن جايدا قوندى. خەيىر مۇھەممەت توپچىدار پانسەتنى يىگىتلىرى بىلەن چاپاۋۇل قىلىپ ماڭدۇردى. بۇ چاغدا راشىدىن خان خوجىمۇ بىرمۇنچە ئەسكەر چىقارغان ئىكەن. بۇلارنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا كەينىگە قاچۇردى. ئاندىن كۆچارنى قولغا كىرگۈزۈپ، شامالۇاغ دىگەن جاينى مەنزىل قىلىپ، جانابى ئالىلىرىنىڭ خىزمىتىگە ئەرز ماڭدۇردى. جانابى غازى بەدۆلەت مەڭگۈلۈك ئىقبال ۋە ھەشەمەت بىلەن كۆچارغا كېلىپ، شامالۇاغ ئاستىدىكى بۇلاق بېشىدا چېدىر-بارگاھنى تىكلەپ ئورۇنلاشتى، خان خوجىنى ئېلىپ چىقىپ دۇئا قىلدۇرۇپ، غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، بىرقانچە قاتىتىق سۆزنى قىلىش بىلەن تەڭ، يەنە گۇنالىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ، مۇناسىپ تون-كېچەكلەرنى بېرىپ، مەھرەم قوشۇپ، ئۆز ئوردىسىغا قايتۇردى. خان خوجا ئوردىغا كىرىپ بىر مەھرەمنى چېپىپ يوق

قىلدى ۋە قولغا ملتىق-ياراق ئېلىپ سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ: "مېنىڭ لەشكەرلىرىم نەگە كەتكەن، بۇ قېچىق-ئەنجانلىقلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ، شەھەردىن قوغلاپ چىقارمامسىلەر" دەپ قىقاس-شاۋقۇنلارنى سېلىپ، مەس دېۋانىلەردەك ھەر تەرەپكە يۈگۈرۈپ يۈردى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ لەشكەرلىرىدىن بىرنەچچە يۈز بولۇپ، ھەر-قايسىسى جېنىنى جايلاپ ھەر تەرەپكە قېچىپ كەتكەن ئىدى. بۇ چاغدا ئاتالىق غازىدىن مۇلازىملار كېلىپ، ئۇنى تۈتۈپ باغلاپ ئېلىپ چىقتى. ئۇنىڭ نېمە بولغانلىغىنى، نەگە بارغان ۋە تۇرغانلىغىنى ۋە قانداق جايدا دەپنە قىلىنغانلىغىنى ھېچ كىشى كۆرمىدى ۋە بىلمىدى، ئۇ بىر دەرەك، بىر خەۋەر، بىر سەس يوقالدى. باشقا ئەھۋاللار ئاۋالقى داستاننىڭ ئاخىرىدا زىكىر بولۇپ ئۆتتى. بۇ جايدا قايتا تەكرارلانمىدى.

ئاتالىق غازى مەخسۇس ئىشەنچىلىك مۇلازىملارنى تەيىنلەپ، خان خوجىنىڭ غەزنە، قورال-ياراق، توپ، زەمبىرەك قاتارلىق پادىشالىققا لازىملىق ئەشيا-كىزەكلىرىنى خەتلەپ، ئۆز غەزنىسىگە ئالدى. قامۇلدىن تارتىپ بۇ ئالتە شەھەر خىتايلىرىنىڭ غەزىنىلىرى، قورال-ياراقلىرى، تامامەن خان خوجىنىڭ غەزىنىسىگە توپلانغان ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىنلا جانابى بەدۆلەت ئالىلىرىنىڭ ئالى دۆلەتخانىسىغا ئۆتكۈزۈپ، كاشغەر دارسەلتەنەتىگە ماڭدۇردى. ئاندىن ئۇ كۆچارنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئىسھاق خوجامنى كورلىدىن ئالدۇرتۇپ كېلىپ، كۆچار، شەھىيار، بۈگۈر، كورلىغىچە بولغان جايلارنى مەرھەمەت قىلىپ، مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ، ئالى يارلىق بىلەن ئورنىنى كۆتەردى. توختى ئىشىك ئاغا بېكنى ياساۋۇل بېشى دەرىجىسى بىلەن ئىسھاق خوجامنىڭ خىزمىتىدە

قويدى. مۇللا يۇسۇپ ئاخۇنۇمنى قازى كالان قىلىپ، يارلىق-مەنسۇرە بىلەن ئىشقا تەيىنلىدى. ئاتالىق غازى كۇچاردا ئىككى ئاي مقدارى تۇرۇپ، ئۇرلۇق مازارى ماشايىخلارنى زىيارەت قىلىپ، غېرىپ ھەقدارلارغا نەزىر-سەدىقە بېرىپ، ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا بېغىشلاپ خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ ساۋابىنى ئالدى ۋە سائادەتلىك زامان، شەراپەتلىك سائەتتە دار سەلتەنەت كاشغەرگە يولغا چىقىپ، ئاقسۇدا بىر ئاي مقدارى تۇرۇپ قالدى. ئاقسۇنىڭ چوڭلىرىدىن موللا ئابدۇل باقى موفتى ئاخۇنۇم، مۇھەممەت ئابدۇللا ئىشىك ئاغا بېك، ئابدۇللا قازىم، قاسىم قازى بېك باشلىق ئون يەتتە ئۆيلۈك ئادەمنى جازالاپ، ئاق ئۆيلۈك قىلىپ يارکەنتكە ھەيدىدى. ئاقسۇ-دىكى مازارى مۇتەبىرىكاتلەر ھەقىقدە بۇرۇن كەم قالغان خەتمە قۇرئانىنى تولدۇرۇپ، غېرىپ-ھاجەتمەنلەرگە كەڭرى سەدىقە بېرىپ، ئاش قاينىتىپ، ھەر خىل ئىنئام-ئېھسانلارنى قىلىپ، ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنى ئېلىپ، زەپەر ئۇزەكگىسىگە ئاياقلىرىنى قويۇپ، ئۇچتۇرپانغا باردى. بۇ يەردە يىگىرمە كۈن مىقدارى تۇرۇپ، ئالاۋىددىن بېكنى مۇھەممەت بابا توقسابىيگە سەركار قىلىپ بەردى، مازارى ماشايىخلارغا كەڭرى نەزىر-نىيازلارنى ئۆتكۈزۈپ، دۇئالىرىنى ئېلىپ، خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، قاقشال ئىچى ۋە قىرغىزلارنىڭ ئارىسى بىلەن كاشغەر دارسەلتەنەتكە راۋان بولدى، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۇرۇپ، كاشغەرگە ئىككى ھەنزىل كېلىدىغان ساغۇن قاراۋۇلى دېگەن جايدىكى بىر سۇ ئېغزىنى ئوتلاق-يايلاق يەر ئىكەن دەپ، بۇ جايغا نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن چۇشۇپ ئورۇنلاشتى. ئەمما كېچىسى ھاۋا بۇزۇلدى، چېقىلغان ئاۋازىنىڭ ساداسى جىلۋىگە كەلدى.

گەينىدىنلا ئازراق ياغۇر ياغدى. ئۇلار بۇنىڭغا پەرۋا قىلماي تۇراتتى. لېكىن، يېرىم كېچىدە تاغنىڭ ئاغزىدىن بالادەك بىر كەلكۈن چىقىپ، غەزنە، قورال-ياراق، تۆگە، ئات، ئارغىماق، سەرۋاز توپخانا، بازارچى، پىلتىرچىلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى كۆتۈرۈپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇ پالاكەت ۋە ھالاكەتكە غەرق بولۇپ، نەس-نابۇت بولدى. لېكىن جانابى ئالىنىڭ بارگاھىنى ئېگىز يەرگە تىككەن ئىكەن، كەلكۈن بالاسى تەسىر قىلالماپتۇ. زايا بولغان غەزنە، قورال-ياراق، يىگىت، سەرۋازلارنىڭ بەزىسىنى بىر كۈنلۈك ياكى ئىككى كۈنلۈك يەرلەردىن ئىزدەپ تېپىپتۇ، كۆپ قىسمىنى تاپالماي يېنىپ كېلىپتۇ. بۇ ۋەقەلەردىن زادىلا ئىزھار قىلماي ۋە بىلىندۇرمەي، قالغانلىرىغا تون-كېچەك، ئات، ياراقلارنى ئىنئام-ئېھسان قىلىپ خوش قىلىپتۇ. مىزان پەسلى ئىدى. كاشغەر تەرەپتىن نۇرغۇن ئېشەكتە قوغۇن، تاۋۇز، شاپتۇل، ئۈزۈم، ئەنجۇر قاتارلىق يەل-يېمىشلەر يېتىپ كەلدى. جانابى ئالىلىرى قوغۇنلارنى ئۆز قولى بىلەن تىلىپ، ھەر قوغۇندىن ئۆزى بىر تىلىم يەپ، قالغىنىنى چوڭ-كىچىك سەرۋازلارغىچە ئوبدان مۇئامىلە، تەسىرلىك گەپلەر ۋە مۇلايىم سۆزلەر بىلەن تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئالاھىدە رام ۋە سەييات قىلدى. ئاندىن ئۆتۈپ ئاتۇشتا قونۇپ كاشغەر دارسىلتەنەت تەختىگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. بۇ كۈنى تارىخ ھىجرى بىرمىڭ ئىككى يۈز سەكسەن تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1867-يىلى — ت)، يەنى مايمۇن يىلى ماھى جامادىلئاخىرنىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى (مىلادى 10-ئاينىڭ 21-كۈنى — ت) ئىدى. ئاندىن كاشغەردىكى مازاردا نەزىر-سەدىقىلەرنى ئۆتكۈزۈپ، غېرىپ-بىچارىلەر، يېتىم-ئاجىز دۇئاگۇيلارنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ

خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، ئەمىرى لەشكەر، پانسەت، يەكىكە يېگىت، سەرۋازلار، ھەممە چوڭ-كىچىك جانبازلارغا ئۆز لايىغدا مەنسەپ، يارلىق، تون-كېچەك، خەرجى تىللا قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلدى. ئەمىرى لەشكەر مىرزا ئەھمەت قۇشبېگىدىن كايىپ، ئۇنى يوق قىلدى. بۇزرۇك خان تۆرەمگە ئون مىڭ قىزىل تىللا بېرىپ، بەدەخشان يولى ئارقىلىق ھەرەم شېرىپ زىيارىتىگە يولغا سالدى. شۇنداق قىلىپ، ئون ئاي ئىچىدە ياركەنت، خوتەن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچار، كورلىغچە بولغان جايلارنى قول ئاستىغا كىرگۈزدى. يەنى موغۇلستان مەملىكىتىگە ئىگە بولۇپ، ھەممىنى يەك قەلەم بۇيرۇغىغا ئىتائەت قىلدۇردى-ۋەسسالام.

7

ياراتقۇچى ئاللانىڭ لۇتپى ئىنايىتى بىلەن بۇ زەمىننىڭ ئۇلۇغ شاھى جانابى مۇھەممەت ياقۇپ بېك خوش ئەخلاقنىڭ بۇ يەتتە شەھەر-موغۇلستان يۇرتىغا ئىستىلاسى ۋە ئادالەت گىلەملىرىنى يايغىنى، بىرنەچچە پاراكەندىچىلىك ۋەقەسىنىڭ يۈز بېرىشى قاتارلىق ھادىسىلەرنىڭ بايانى

ئەقىدەتكەش ئەھبابلار، خەيرىيەت ئەندىشە دوستلارنىڭ دانا كۆڭۈللىرىدىن مەخپى ۋە يېپىق قالمىغايكى، ئۇستا گەپچىلەر ۋە تالانتلىق ۋەزىنچىلەرنىڭ شۇنداق قىسسە ۋە داستانلىرىغا قارىغاندا، ئاقسۇ، كۇچار شەھەرلىرى قولغا كىرىپ بوي سۇندۇرۇلغاندىن كېيىن،

جانابی ئاتالق غازی دۆلەت ئەرکانلىرى ۋە دائىمى ئەمەلدارلىرى بىلەن دارسەلتەنەت تەختى كاشغەرگە كېلىپ خاتىرجەم ئارام تاپتى. موغۇلستان تەۋەسىدىكى دۇشمەنلەر بىر تەرەپ قىلىندى. ھۆكۈمدار-لارغا بوي سۇنۇشلار دىگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىچە، بۇ زېمىندىكىلەرنىڭ ھەممىسلا ئىتائەت بەلۋېغىنى مەھكەم باغلىدى. ئاتالق غازى بۇ قىشنى تىنچ-راھەت ۋە ئەيشى-ئىشرەت بىلەن ئۆتكۈزدى. ئاخىرى يىل ئۆرۈلۈپ، باھار كۈنلىرى كەلدى، گۈل-رەيھانلار يەر يۈزىدىن باش كۆتەردى. ئەنە شۇنداق ھالەتتە ئاتالق غازى كاشغەر، يار-كەنت، خوتەنده ئىشخانا قۇرۇشقا پەرمان قىلدى. شۇڭلاشقا، زەرگەرلەر ئالتۇن، كۈمۈشتىن كەسسە كەمەر، تىردان، يۈگەن، قۇشقۇن، پۇشتان قاتارلىق جابدۇقلارنى تەيىار-لاشقا باشلىدى. تۆمۈرچىلەر شاپ-قىلىچ، ئۇزەڭگە قاتارلىق پادىشالىققا لازىمەتلىك نەرسىلەرنى راسلاشقا مەسئۇل بولدى. قازان-چىلار كاتتا توپ ۋە چاچما ئوقلارنى ياساشقا تەيىن قىلىندى. كىيىم تىكىدىغان خەيياتلار كىمخاپ، تەتۇلا، تاۋار، بەقەسەم، شايى-ئەدرەس، بىنارەس، چىت چەكمەن ۋە خەسە يەكتەكلەرنى تەييارلاش ئىشلىرى بىلەن قىزىپ كەتتى. پوستىندۇزلار (جۇۋىچە-لار — ت) قۇندۇز-بۇلغۇن، سۇلەسۇن، تۇلكە تېرىسىدىن تۇيۇق كۆرپە، ئۇرۇشتا كىيىدىغان جىبىيە تون، رۇمچە نىمچە، شىم، تەلپەك-تۇماقلارنى تىكىشكە مەشغۇل بولدى. موزدۇز-ساراچلار ھەر خىل كەسسە كەمەر، تىردان، پۇشتان، ئۇزەڭگە بېغى، يۈگەنلەرنى راس-لاشقا كىرىشتى. ياغاچچى، قوندۇقچى، مىخگەر، قۇيماگەر، ئىلمەدۇز، زەردۇز، چېدىرچى-خىمەگەر قاتارلىق ھەممە ئەھلى كەسىپ ۋە ھۇنەرمەنلەرنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ھۇنەرلىرىگە كىرىشىپ، پاتىپاراق

بولدى. قوقەند دارسەلتەنەتىنىڭ ئىشخانىلىرىدىن چىققان ئۇستا ۋە ماهىر ئۇستىلارنى ئالدۇرۇپ كېلىپ، بۇ يەردىكى ئۇستىلارغا ئۇستا بېشى قىلدى. مەللە خانىنىڭ نامىدا تىللا سوقتۇردى. فەغفۇرجىننىڭ پۇلىغا ئوخشىتىپ مىس پۇل قۇيدۇردى. ھەممە ئۇستا بېشىلارنىڭ ئۇستىدە يەنە ئىش بېشىلارنى تەيىرلاپ، ھەممە ھۇنەرۋەنلەرگە ئايلىق تەمىنات بەلگىلىدى. ھىچقانداق ئادەمگە زورلۇق ياكى تەھدىت سالمىدى. ھەرقانداق ئادەم ئۆزى خالىغانچە كېلىپ، ئۆز ھۇنەرلىرىنى قىلىپ، قىلغان خىزمىتىگە لايىق ھەق-ئەجرىنى ئالدى.

ئاتالىق غازى ئادالەت ئىشىگىنى ئاچىتى، زۇلۇم ۋە دەرت-ئەلەملەر خۇددى سۇمرۇغ قۇشىدەك كويىقاپ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى. ھەممە پۇقرا ۋە خالايىق ئاتالىق غازىنىڭ دۇئاي دۆلەتلىرىگە بىشىختىيار تىللىرىنى ئېچىپ، مىچىت-مىچىتلەردە بەش ۋاقىت نامازنى ئۆتىگەندىن كېيىن، ئاتالىق غازىنىڭ ئۆمۇر دۆلەتلىرىنىڭ زىيادىلىگىگە دۇئالارنى قىلىشتى. ئادالەت سىياسىتىنى ناھايىتى ئېھتىيات بىلەن يۈرگۈزۈپ، پۇقرا ۋە خالايىقىنىڭ پۇل ۋە جېنىغا ئەسكەرلەرنىڭ قول ئۇزىتىپ دەخلى قىلماسلىغىنى قەتئى قەيت قىلىپ بېكىتتى. بىر كۈنى نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلار يارکەنتتىن كاشغەرگە ئەمدىلا كېلىپ، چۆلدىن ئاۋادانلىققا چىقىپ تۇرغان بىر ھالەتتە، بىر كەمپىر مەزلۇم بىرنەچچە تاۋاق قېتىقىنى يولغا ئېلىپ چىقىقان ئىكەن. بىر يۇز بېشى بىر تاۋاق قېتىقىنى پۇل بەرمەي ئىچىپ كېتىپتۇ. ئاڭغىچە ئاتالىق غازى كېلىپ قاپتۇ. كەمپىر مەزلۇم ئۇنىڭغا "بىر سىپاھى بىر تاۋاق قېتىغىمنى ئىچىپ، پۇل بەرمەي كەتتى" دەپ ئەرز قىلىپتۇ. ئاتالىق غازى ناھايىتى مېھرىۋانلىق بىلەن "قېتىق ئىچكەن سىپاھنى تونۇمسىز" دىگەندە، ئۇ "تونۇيمەن" دەپتۇ،

قوشۇن ئىچىگە كىرگۈزسە، ئۇ "مانا مۇشۇ سپاھى ئىدى" دەپ كۆر-سەتكەن ئىكەن. ئاتالىق غازى پەرمان بىلەن "ئەي ئانا، بۇ يىگىتنىڭ قوسىغىنى يېرىپ كۆرىمەن، ئەگەر ئىچىدىن قېتىق چىقمىسا، سىزنى سويسام ۋابال بولمايدۇ" دىگەندە، ئۇ "ۋابال بولمايدۇ" دىگەن ئىكەن. ئاندىن يىگىتنى دەرھال سويۇپ قارىنىنى يېرىپ كۆرسە، مەزكۇر قېتىق تېخى ئۆزگەرمىگەن ئىكەن. بۇ يىگىتنىڭ تون-كىيىملىرىنى مەزكۇر كەمىپىرگە بېرىپتۇ. شۇنداقلا جانابى ئالى غازى تۇنجى قېتىم ئاقسۇغا كەلگەندە، بىر يىگىت بىر بىدىچىنىڭ ئىككى باغ بىدىسىنى پۇل بەرمەي زورلۇق قىلىپ ئېتىغا بېرىپتۇ. بىدە ئىگىسى ئەرز قىلىپتۇ. ئاتالىق غازى تەھقىقلەپ بىدە ئالغان يىگىتنى تېپىپ، زورلۇق قىلغانلىقىنى سازايى دەپ، قىلمىشىنى ئېلان قىلىپ، ئاممىغا ئىبرەت ئۇچۇن سويۇپ تاشلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ يىگىتلەر بىرەر ئادەمنىڭ بىرەر نەرسىگە زورلۇق قىلىشقا ياكى بازار نەرقىدىن كەم سوراپ قاتتىق-يىرىك سۆزلەرنى قىلىشقا ھەددى بولمىدى ۋە بۇنداق ئىشلارمۇ تامامەن يوقالدى. ئالماق-ساتماق ئىشلىرىدا ھەممە ئادەم مۇلايىم ۋە شىرىن سۆز بولۇپ، تىنچ مۇئامىلە قىلىدىغان بولدى، يەنە بىر قېتىم جانابى ئاتالىق غازى ئاقسۇغا كەلمەكچى بولۇپ مارالۇبشىدىن ئۆتكەندە، ئۆز پەرزەندى بىر نەرسىگە ئوق ئېتىپتۇ. ئۇ تەرەپتە بىر ئېشەك ئوتلاپ يۈرگەن ئىكەن. ئوق بېرىپ خاتا تېگىپ ئېشەكنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئېشەكنىڭ ئىگىسى "ئۇشبۇ يىگىت ئېشىگىمنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ قويدى" دەپ ئەرز قىلىپ، يىگىتنى كۆرسەتكەن ئىكەن. قارىسا ئۆز پەرزەندى، ئۇنى ئالدىغا كەلتۈرۈپ، رىئايە قىلماي تاياقتا تۇتۇپ "سىز ئاتالىق غازىنىڭ ئوغلى بولىمەن دەپ پۇقرانىڭ ئېشىگىنى ئاتسىڭىز ۋە سەۋەپسىز ئوق چىقارسىڭىز

بولامدۇ" دەپ، غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، قاتتىق ئەدەپ بەرگەن ئىكەن. بۇ بالا شۇ سەۋەپ بىلەن ئۆلۈپ كېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن ئەمرى لەشكەر، پانسەت، ئەمرائى يىگىت، سەرۋازلارنىڭ كۆڭلىگە قورقۇنچ ۋە زىل-زىلە، ۋەھىمەت-لەرزىلەر چۈشۈپ، ھەممىسلا يېڭىۋاشتىن تۆۋە ئىستىغپار بىلەن ياقلىرىنى تۇتۇپ، تېخىمۇ چوڭقۇر ئىتائەت ۋە ئىناۋەتكە بەل باغلىدى.

ئەلۋەتتە، پادىشالار مۇلازىم-خىزمەتكارلىرىنىڭ زۇلۇم تەئەددۇتلىرىنى سەل چاغلاپ، گۇناللىرىغا غاپىل ۋە سۇسلۇق قىلىپ، سىياسەتتە ئولتۇرغۇزمىسا، باشقا مۇھىم ئىشلارغا مەسئۇل بولغان ياكى مۇھىم ئىشلارنى ۋاكالىتەن باشقۇرىدىغان كاتتا ئەمەلدار ۋە ئۇلۇغ ئەمىرلەر، بۇنىڭدىن ئۆرنەك ئېلىپ، ھۆكۈمەت شىرازى-ئىنتىزامى سۇسلۇقتا، يۇرتدارلىق ئۆلچەملىرى بوشاشقا يۈزلىنىپ، خالايىقنىڭ رايى قايتىپ، ئەسكەرلەرنىڭ ئىنتىزامى قوزغىلىپ كەتسە، كېيىن بۇنى ئۆز جاي-مەركىزىگە ئېلىپ كېلىشكە تەدبىر ئاجىزلىق قىلىدۇ ياكى يېتىشمەيدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ خەيرىيەتلىك كۈنلەر ۋە دۆلەت ئىنتىزامى كۈچەيگەن زامانلاردا، بىر كىشى يەنە بىر كىشىگە خالىغانچە زورلۇق ۋە تەئەددى قىلىدىغان ئەھۋاللار، مەيلى ئەل ئىچىدىن ياكى يىگىتلەر ئارىسىدىن تامامەن كۆتىرىلدى. جانابى ئالى غازىنى ھەممىسلا ھازىر تۇرغانىدەك كۆرۈپ، "يىراق يېقىندۇر، غايىپ ھازىردۇر"، "كىچە-كۈندۈز دۇر" دېيىشىپ، ھەرقانداق كىشى سەۋەپسىز ۋە ئورۇنسىز بىر ئىشقا قەدەم قويالمىدى، بەلكى بۇنى ئويلاشقىمۇ جۇرئەت قىلالمىدى. ئۇ مەيلى غايىپ بولسۇن ياكى يېقىن-يىراق بولسۇن، ئۇنى خۇددى ھازىر قاراپ تۇرغاندەك كۆردى ۋە ئۇنى شۇنداق بىلىپ ئېتىقات قىلدى. ئەمما

ۋەقەنى خەتلەپ تۇرىدىغان ماراقچىلار ھەر زامان، ھەر ماكان ۋە ھەر جايدا ھازىر بولۇپ تەييار تۇراتتى. بۇ تايىپلەرنى ھىچبىركىشى زادى بىلەلمەيتتى ۋە تونۇمايتتى .

ئەلقىسسە، ئاتالىق غازى مۇھەممەت ياقۇپ بېكنىڭ يىگىتلىرى سانى ئەللىك مىڭدىن ئاشتى. ئىشخانىلاردا ئايلىق-تەمىنات ئالىدىغانلارنىڭ سانىمۇ ئەللىك مىڭغا يېقىنلاشتى. ھەزنە بايلىغىمۇ خېلى بوشاپ قالدى، بۇ چاغدا ئاتالىق غازىنىڭ دۆلەت ھۆكۈمرانلىغى شەرقىي تەرەپتە باغراش ۋە ئۇشاقتال، شىمالىي تەرەپتە مۇزتاغ ۋە زەۋقى، غەربىي تەرەپتە ئالاي ۋە بەدەخشان، جەنۇبىي تەرەپتە قاراكۇمۇ تاغ، لوپ، چەرچەنگىچە بولغان جايلارغا سوزۇلغان ئىدى. ئاتالىق غازى مۇلازىملارنى چىقىرىپ بۇ ھۇدۇت ئىچىدىكى تاغ-جەزىرە، يايلاق ۋە قىشلاق، جاڭگال ۋە تاشلاق (ئىگىسىز جايلار — ت) بولۇپمۇ ئولجا ۋە خىنىيە زىمىنلار (خان ياكى دۆلەتكە تەۋە زىمىن — ت)، باغلار، شەھەر، سەھرا ۋە كەنت-قىشلاقلارنى ساتماقتا تەرەددۇت قىلدى. جۇملىدىن ئاقسۇغا مۇھەممەت نەزەر قۇشبېگى، مىرزا قاسىم مۇھتەر، مىرزا ئابدۇللەزىز بۇخارى قاتارلىقلارنى چىقىرىپ ، ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دىۋان بېگىنى مۇباشىركار — مەسلىھەتچى قىلىپ تەيىنلەپ، خىتاي، تۇڭگانلاردىن قالغان باغ-زىمىن، بىنەم-جاڭگال، يايلاق ۋە قىشلاقلارنى ۋە خىنىيەلەرنى ساتماقچى بولدى.

بۇرۇنقى چاغلاردا خاقانى چىنى ئەھلى بۇ يەتتە شەھەرگە ئىگە بولۇپ ۋاللىق قىلغاندا، ئاقسۇدىكى ھاكىم ۋە ئىشىك ئاغا باشلىق قىرىق ئالتە بېكنىڭ ھەر بىرىگە قىلغان خىزمىتى ئۈچۈن خىنىيەدىن بېرىدىغان مائاش-كۆلەن كۈمۈش ئورنىغا زىمىن ۋە ئادەم تەييارلاپ

بەرگەن ئىكەن. چوڭلىرىغا كۆپرەك، كىچىكلىرىگە ئازراق بېرىدىكەن. مەسىلەن، ئاقسۇغا ھاكىم بولغان كىشىگە بىر يۈز ئۆيلۈك، ئىشىك ئاغا بولغان كىشىگە ئاتمىش ئۆيلۈك، مەرتىۋىسى كىچىكلەرگە تۆت ئۆيلۈكتىن ئادەم ۋە شاڭلاپ زىمىن بەرگەن ئىكەن ۋە بۇ ئادەملەر تەيىنلەنگەن شۇ بەگلەرنىڭ دىخانچىلىغىنى قىلسۇن، خىزمىتىنى ئۆتسۇن دەپ جۇلدۇ-جاساق قىلىپ يارلىق بەرگەن ئىكەن. تا ئىسلام بولغىچە ھەرقانداق ئادەم قايسى مەنسەپكە يەتسە، بۇ يارلىق ھۆكۈمى بويىچە، جۇلدۇ قىلىپ بېرىلگەن مەزكۇر زىمىننى تېرىپ، ئادەملىرىنى ئىشلىتىپ، خىزمىتىگە سېلىپ كەلگەن ئىكەن. بۇ قائىدە-ئۇن يەتتە شەھەرنىڭ ھەممىلا جايىدا بۇرۇنىدىن بۇيان جارى بولۇپ كەلگەن ئىكەن. بۇ ئادەملەرنىڭ ئۇستىدىكى بەگلەر بولسا ئۇلارنى خوددى سېتىۋالغان مۇلكى ۋە ئالتۇنغا تېگىشكەن قۇللار ياكى ئاتا مىراسى قۇللىرىدەك كۆرۈپ، مەزكۇر ئادەملەردىن خالىغانچە پۇل، ئوتۇن، ياغاچ قاتارلىق ھەر خىل نەرسىلەرنى ئالغانلىغىنى ۋە يەر تېرىستىپ غەللە ھاسىل قىلدۇرغىنى ئۆزىگە ھالال دەپ قاراپ، بۇ ئىشقا ئەقىدە قىلىدىكەن. بۇ ئادەملەر يۇرت، خالايىقتا ئارىلىشالمايدىكەن ياكى ھەرقانچە پۇل بېرىپ، ئەقەللى ئون بەشى، مۇئەززۇن، جارۇپ قاتارلىق ئەمەلىرىنمۇ ئالالمايدىكەن. بۇلار يۇرت ئىچىدە "قوڭى تامغىلىق يانچى" دەپ ئېتىۋارغا ئېلىنمايدىكەن.

يەنە يەتتە شەھەر خىتايلارغا قارىغاندىن كېيىن، خىتايلار سۇ چىقىرىپ ئاۋات قىلغان زىمىنىمۇ خىنىيە دەپ ئاتايىتتى. ئاتالىق غازى مەزكۇر خىنىيە زىمىنىدىكى يايلاق ۋە قىشلاقلارنى، شۇ جايدا ئولتۇرۇشلۇق ياكى ئۇنىڭغا يېقىن كەنت، مەھەللەردىكى كىشىلەرگە سېتىپ بېرىپ، پۇلىنى دۆلەتخانىغا ئالدى. ئاقسۇ تەۋەسىدىكى

ئاقيار، كەلپىن، تا قوشتام، ئونباشقىچە بولغان زىمنىلار بەش لەك ئەللىك ئالتە مىك تەڭگە پۇل بولدى، باي، سايرام قاتارلىق جايلار بولسا ئەڭ كەم دىگەندىمۇ تۆت لەك تەڭگە پۇل بولدى. ئالتە شەھەرنىڭ قالغان جايلىرىدىكى ئەھۋالىنى مۇشۇنداق بەلكى بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق دەپ بىلىسە ۋە ئىمتىھان قىلىپ كۆرسە بولىدۇ. شۇنداقلا ھەر يىلدا بىر كاتتا سپاھى بىرنەچچە مىرزا بىلەن كېلىپ، پادىشالىق زىمىن سېتىلماي قالغان ئىكەن، بىز تەكشۈرۈشكە كەلدۇق دەپ، تەھقىقلەپ، بانىلارنى كۆرسىتىپ، كەمنى تولدۇرىمىز دەپ، نەچچە مىڭ تەڭگە پۇلنى دۆلەتخانىغا ئالاتتى. يەنە "مەزكۇر زىمنىلارنى جانابى بەدۆلەت ئاتالىق غازى سېتىپ، پۇلىنى مەن ئالدىم" دەپ خەت-چەك يېزىپ، ئۆز مۆھۈرىنى ۋە ئۆلىمائى-ئەززەملەرنىڭ چوڭ مۆھۈرلىرىنى باستۇرۇپ بېرەتتى. كېيىنچە يەنە ساتقان زىمنىلارنىڭ مۆھۈر پۇلىنى بەرمىگەن ئىكەن دەپ، بىر تەڭگىگە بىر داچەن، يۈز تەڭگىگە زىمىن ئالغان ئادەمگە تۆت تەڭگىدىن مۆھرانە پۇل قويۇپ، يەتتە شەھەردىن نەچچە لەك تەڭگە پۇل ئالدى.

بۇ كۆنلەردە كاشغەردە پۇقرالار جەم بولغان بىر مەجلىستە، بىر ئادەم ئۇستىلىق، بەلكى تەنە بىلەن "ھەجەپ تىنچلىق ئوبدان زامان بولدى، قوينىڭ ئۈچىسىدا تورغاي ئۇگا سالىدىغان زامان بولدى" دىگەندە، كاشغەر تالىپلىرىنىڭ ئەلەملىرىدىن بولغان مولا زەرىپ مولا مۇھەممەتيار خەلپىتىم دىگەن بىر دانا ۋە پازىل كىشى "جانابى ئالىلىرى يەتتە قەۋەت زىمىننى سېتىپ تۈگەتتى. تورغاي ئۇگا سالىدىغان جايمۇ قالمىدى، ئەمدى قوينىڭ ئۈچىسىغا ئۇگا قىلماي نەگە قىلسۇن" دەپ ئۇستىلىق بىلەن جاۋاپ بەرگەن ئىكەن.

رىئايەتلەرگە قارىغاندا، كۆچارلىق خوجىلار زامانىدا، كەشمىر

تەرەپتىن مۇھەممەت ئەلىخانىڭ ئوغلى مۇزەپپەرخان يارکەنت مەملىكىتىگە كېلىپ، ئاندىن كۇچارغا بېرىپ، كۇچاردىن كورلىغا كەلگەندە، ئاتالىق غازى ئۆزبەكنىڭ نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن كۇچارغا كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، كورلىدىن ئۇرۇمچىگە بېرىپتۇ، ئۇ بىرنەچچە ۋاقىت غۇربەتچىلىك بىلەن ئۆمۈر كەچۈرۈپ تۇرغان كۇنلەردە، ئىلى تەرەپتىن بارغان فەرغانە ۋىلايەتلىك بەزى سودىگەر بايلىرى مۇزەپپەر خانىنى تونۇپ قېلىپ، ئۇنىڭ ئىززەت-ئىكراملىرىنى قىلىپتۇ. تۇڭگانلارنىڭ ئۇلۇغى داۋۇد خەلىپە بۇنى ئاڭلاپ، ئارتۇق ئىززەتلىرىنى قىلىپ، ئۇنىڭغا نەچچە ساندۇق چاي ۋە كۇمۇش بېرىپتۇ. باشقا تۇڭگانلارمۇ نەزىر-سەدىقىلەرنى قىلىپتۇ. قولىغا پۇل كىرگەنلىكتىن ئۇنىڭ ئەتراپىغا بىر-مۇنچە ئادەم جەم بولۇپتۇ، بۇ كۇنلەردە قوقەنددىن قېچىپ كەلگەن ۋە مۇھەممەت ئەلىخانىڭ خىزمىتىدە بولغان كونا ۋە چوڭ سىپاھىلاردىن مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى، نار مۇھەممەت پەرۋانچى، مىربا-با دادخۇا غازى پانسەت قاتارلىقلار مۇزەپپەر خانىغا "ئىلاجى بولسا ئاقسۇ تەرەپكە، ئەقەللىسى كۇچار تەۋەسىگە قەدەم تەشرىپ قىلسىلا، ئۆزلىرىنى خان كۆتىرىپ، يەتتە شەھەرگە خان قىلىپ، خىزمەتكارچىلىق قىلساق، سىلى ھەممىزنىڭ ئۇلۇغ خانزادىمىز ۋە خوجمىز" دەپ كەينى-كەينىدىن خەت يېزىپتۇ. ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراشنى كەسپي ھۈنەر قىلىپ كەلگەن مۇزەپپەر خانىڭ ئۇلۇغ بولۇپ، سەلتەنەتتە ئولتۇرۇش ئارزۇسىشتىياقى ئۇنىڭ دىل كۆڭلىنى بىقارار ۋە بىئارام قىلىشقا باشلىدى. پاراكەندە تۇڭگانلاردىن بىرقانچىسى ۋە مۇساپىر نەمەنگانلار جەم بولۇپ جەمىيەت پەيدا قىلدى، بىرنەچچە بايلار ھۆكۈمەت تاماسىدا

قولىدىكى دەسمايىلىرىنى قەرز بەردى ۋە باشقىلاردىنمۇ قەرز ئېلىپ بەردى. ئات، قورال-ياراق، بايراقلارنى ھازىرلاپ، شاپاشلاپ، ناغرا، كانايلارنىڭ ساداسىنى ياڭرىتىپ، كورلىنى ئىشغال قىلدى. كورلىنىڭ ھاكىمى ھاجى بېگ كۇچارغا قېچىپ كېلىپ، ۋەقە-سۇرەتلەرنى بىر-بىرلەپ تىزىپ، خۇددى كۆز قاماشتۇرىدىغان چېقىلغاندەك تېز يۇرۇشلۇك بىر ئەرزچىنى كاشغەر دارسەلتەنەتىگە ئىلدام يولغا سالدى.

جانابى ئاتالىق غازى مۇزەپپەر خانىنىڭ كورلىغا كىرگەنلىگىنى ئاڭلاپ، كونا ۋە كاتتا سپاھلىرىدىن ئەندىشە قىلدى، چۈنكى، ئۇ بۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇلۇغى ۋە خانزادىسى ئىدى. شۇڭلاشقا، دەرھال ئىسھاق خوجام نامغا پەرمان چۈشۈرۈپ "مۇزەپپەر خانىنىڭ ئۇستىگە ئۆز يىگىتلىرىڭنى ئېلىپ بېرىپ، ئىلاجى بولسا مۇزەپپەر-خاننى تىرىك قولغا كەلتۈرۈڭ، ئەگەر مۇيەسسەر بولمىسا ھەرقانداق قىلىپ ئوتتۇرىدىن كۆتىرىپ، خىزمەتكارچىلىغىڭنى مەلۇم قىلغايسىز" دىدى. بۇ ئىتايەتنامە يېتىپ بېرىشى بىلەنلا، ئىسھاق خوجام قول ئاستىدىكى ئىككى مىڭ يىگىتى بىلەن كورلىغا يېتىپ بېرىپ، مۇزەپپەرخان بىلەن ئۇرۇشتى. مۇزەپپەر خان ئاز ئادەم بىلەن قېلىپ، باراۋەرلىك قىلالماي بىر چېدىرغا يوشۇرۇندى. چۈنكى، ئۇ ئىلگىرى بىرمۇنچە ئەسكى قالماق بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن ئىدى، بۇلار ئىسھاق خوجامنىڭ ئوسرەتلىك ئەسكەرلىرىنى كۆرۈش بىلەنلا ئۆزلىرىنى ياقىغا ئالغان ئىدى، ئىسھاق خوجام چېدىرنى قورشاپ، تەرەپ-تەرەپتىن ئوق ئېتىپ، مۇزەپپەر خانىنى ھالاكەتكە يەتكۈزدى. ئۇنىڭ چېدىرى ئوق زەربىسىدىن گويا غەلۋىرەدەك بولۇپ كېتىپتۇ، بۇ ۋەقە تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن

بەشىنچى يىلى (مىلادى 1868 ـ يىلى ـــ ت) يەنى مۇرغ (توخۇ يىلى ـ ت) مىزان پەسلىدە يۈز بەرگەن ئىدى، ئاقسۇ ھاكىمى ھېكىم خان تۆرەم ئالى پەرمان بويىچە قىزىل دىگەن يەردە قارا كۆرسىتىپ، ھمايە قىلىپ تۇرغان ئىدى. لېكىن مۇساپىر نامىدىكى پانسەت، يىگىت قاتارلىقلارنى كۆچارغا كىرگۈزمىدى. چۈنكى، ئۇلاردىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلىش توغرىسىدا شۇنداق پەرمان بېرىلگەن ئىدى. مۇزەپپەرخان بىر تەرەپ قىلىنمىغىچە بۇ خەۋەرنى كاشغەردىكى ئەمىرى لەشكەر، پانسەتلەرگە زادى ئىزھار قىلمىغان ئىدى، ئەمما بايلار قاتارىدا كەلگەن نەمەنگانى مۇسا كالال بايىنى ۋە ئۇنىڭ ئۇچ نەپەر نەمەنگانى ئادىمىنى كاشغەرگە ئاپىرىپ يوق قىلدى. مۇزەپپەر خانىنىڭ ئۇستىدىن زەپەر قىلىپ كۆڭلى خاتىرجەم بولدى.

يەنە شۇ كۈنلەردە فەرغانە ۋىلايىتىدىن سەيىد ۋە پازىلىلاردىن بولغان ئەھرارخان تۆرەم ۋە سەيىد ئەردىلەرنى داموللام قاتارلىقلار كاشغەرگە كەلدى. بۇ كۈنلەردە يەنە بىر ۋەقە بولدى، يەنى ئىراق تەرەپتىن شەيخ مۇھەممەت ۋە شەيخ ئەخمەت دىگەن ئىكىكى ئادەم سایاھەت قىلىپ، بەدەخشانغا كېلىپ بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، ياقۇپ بېك ئاتالىق غازىنى مۇبارەكلەپ ئۆزلىرىنىڭ پەزىلەتلىرىنى ئىزھار قىلىپ خەت ـ ئەرز بەرگەن ئىكەن. بۇ خەتتە "بىزلەر مەككە مۇئەززەمە شەرىپلىرىنىڭ ساپ نەسەپلىك ئەۋلاتلىرىدىن بولىمىز، پەيغەمبەر ھەزرەتلىرىنىڭ قەۋرە ـ باغستانلىرىدىن بىشارەت بولۇپ، نېسپ ـ رىسقىمىز بۇ دىيارلارغا چۈشتى. خېلى مۇددەتتىن بۇيان بەدەخشان ئۇلۇغلىرىنىڭ ئىلتىماسى بىلەن بۇ جايدا تۇرۇپ قالدۇق. جاناپلىرىنىڭ ئىسلام ئېچىپ پادىشا بولغانلىرىنى خۇداۋەندەكبىرىم مۇبارەك

قىلغاي. ئەمما ئۆزلىرىگە دۇنياۋىلىق ۋە ئاخىرەتلىك توغرىسىدىن بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلىش لازىم ۋە زۆرۈر كۆرۈلدى. ھازىر بىزگە ئالەمۇلغايىپتىن شۇ نەرسە مەلۇم بولدىكى، ئۆزلىرى باشلىق جەمئىي يۇرتلىرىغا ئىلاھى قازاسى بىلەن بىر ئاسماندەك ئاپەت چۈشۈپ تۇرۇپتۇ. بىر ئىلاجى قىلىپ ۋاقە يۇز بېرىشىدىن بۇرۇن بۇنىڭدىن قۇتۇلۇش لازىم. جاناپلىرى باشلىق ھەممە چوڭ-كىچىك ئۆلىما ۋە پەزىلالار، ئەمىر ۋە ئەمرائىلار، پۇقرا ۋە خالايىق، ئاتا-بوۋا، ئۇلۇغ ئەرۋاھلارغا سىغىنىپ، يېڭىۋاشتىن تۆۋە قىلىپ، يالۋۇرۇپ يىغا — زارە قىلىپ، نەزىر-نىياز، خەير-سەدىقىلەرنى ئادا ئەيلەپ، بۇ بالايى ئەززەمدىن ئامان ۋە نىجات بولۇشقا دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلغايلا. بىزمۇ كېچە-كۈندۈز دۇئاغا مەشغۇلدۇرمىز" دىگەن سۆزلەر يېزىلغان ئىكەن.

بۇ خەت-ئەرز يېتىپ كەلگەن ھامان، جانابى ئالى غازى چوڭ سەيىدلەر، قازى ئۆلىما ۋە پەزىلالار، ئەمىرى لەشكەر، پانسەت، ئەمرا-لارنى ھازىر قىلىپ، بۇ خەتنىڭ مەزمۇنىنى ئايان ۋە بايان قىلىپ، ئۆزى باشلىق ھەممىلا يېڭىدىن ئالاھىدە توۋا قىلىپ، يۈرت، ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرىغا ۋە پۇقرا-خالايىقا ئېلان چىقىرىپ، "ھەر بىرىڭلار مەنئى قىلىنغان يامان ئىشلاردىن يېنىپ، توۋا قىلىپ يالۋۇرۇپ، نەزىر سەدىقىلەرنى بېرىڭلار" دەپ ئالى ئىنايەتنامە چۈشۈردى، شەھەر-شەھەرنىڭ ئادەملىرى ۋاقىپ بولۇپ، ھەممىلا چىن قەلبىدىن يالۋۇرۇپ يىغا-زارە قىلىشىپ، توۋا-ئىستىغپار بىلەن شۇغۇللاندى. ئاتالىق غازى مەزكۇر شەيخلەردىنمۇ ئامانلىق سوراپ، تۆھپە-ھەدىيە ئەۋەتىپ ئىنايەتنامە بەردى. مەزكۇر ئىكىكى شەيخ بۇنى ئاڭلاپ بىلىپ، بىزنىڭ دىگەنلىرىمىز ياقۇپ بېگ باشلىق

يەتتە شەھەر ئادەملىرىگە تەسىر قىلىپتۇ. ئەمدى ئۆزىمىز بېرىپ فەزىل-كارامەت قىلىپ كۆرەيلى، قېنى ئىشىمىز نەدىن چىقىدۇ دېيىشىپ، رام ھىلىسىنى يېيىپ، يالغانچىلىق دانىلىرىنى چېچىپ، ھىلە-مىكىر ۋە نەيرەڭلەرنى ئىشلىتىپ يالغان دەۋالارنى تەييارلاپ، شەيخ مۇھەممەت ئۆزبنى "مەھدى ئاخىر زامان(177) دېگەن مەن بولىمەن" دەپ، شەيخ ئەھمەت ئۇنىڭغا ۋەزىر بولۇپ، يارىكەنت زېمىنغا كەلدى ۋە بىرنەچچە كۈندىن كېيىن "مەن سىزلەرنى بەيئەت ۋە ئىناۋەت قىلدۇرتۇپ، راست يولغا تەكلىپ قىلىش ئۈچۈن كەلدىم" دەپ ئىمام مەھدىلىك دەۋاسىنى قىلدى.

بۇ چاغدا، ئەينى زامان دىنىي ھوقۇقلار ئىلمىنىڭ ئالىمى قازى زىيائىددىن دامواللام يارىكەنتتە قازى كالان ۋە شەرىئەت باشلامچىسى بولۇپ تۇراتتى. ئۇ بۇ شەيخىلەرگە "بۇ مەنىسىز دەۋالارنى قىلىپ، ساراڭ ئەسەبىلەردەك كالاڭلارنى بۇزماڭلار" دەپ، شەرىئەت يوللىرىنى كۆرسىتىپ، پەند ــ نەسىھەت قىلدى. لېكىن، بۇ ئۇ خىل يولدىن ئازغان يامان نىيەتلىك شەيخىلەرنىڭ قارا كۆڭلىگە تەسىر قىلمىدى، قازى كالان بۇ ئەھۋالنى بەدۆلەت ئالىلىرىغا ئەرز قىلدى، ئاتالىق غازى ئەرز مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدى ھەم ئۇنىڭدىن "شەرىئەت ۋە مىللەتنىڭ توغرا ۋە پاك ھۆكۈم-يولىرى بويىچە، بۇ دەۋاگەر كاززاپلارنىڭ جازاسىنى بېرىپ، مۇسۇلمانلارنى بۇ ئالدامچىلارنىڭ كاساپىتىدىن ئامان قىلغايسىزلەر" دېگەن ئىنايەتنامە كەلدى. قازى كالان بۇ ئىنايەتنامىنىڭ مەزمۇنىنى ئۇ ئالدامچىلارغا يەتكۈزۈپ، شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى چۈشەندۈرسە، ئۇلار يۇقۇرقى دەۋالىرىدىنمۇ چوڭ ۋە ئاجايىپ دەۋالاردىن ئېغىز ئېچىپ، "خۇداۋەندە ئالەمىيان

ئۆز ئىرادىسى ۋە تىلىگى بويىچە، ئۆزىنى ياقۇپ بېكىنىڭ ۋۇجۇت-شەكلىدە كۆرسەتكەن. ھالبۇكى، بۇ زىمىن يۈزىنىڭ خۇداسى ياقۇپ بېكىتۇر. بۇنى سىزلەر بىلىشىڭلەر كېرەك. بىزنى ياقۇپ بېك ئەۋەتكەن، بۇنى ئۆزى بىلىدۇ، مۇبادا بىزنى ئۆلتۈرسەڭلا، بىزنىڭ ھەر بىر قەترە قېنىمىزدىن نەچچە مىڭ قورال-ياراقلىق ئەسكەر تۇغۇلۇپ، يەتتە شەھەرنى، ھەتتا زىمىن يۈزىنى خاراپ ۋە ۋەيران قىلىدۇ. بىزنى سەل چاغلاپ، بىرەر چوڭ بالا-قازاغا مۇپتىلا بولماڭلار" دەپ يەنە بىمەنە دەۋالارنى قىلدى، بۇنى ئېيتىشقا قەلەم تەۋرىمەيدۇ ھەم ئېغىز بارمايدۇ-خۇدا ئۆزەڭ پانا بولغايسەن!

ئەھۋال بۇ يەرگە يەتكەندە، ھەممە شەرىئەتشۇناس ئۆلىمالار بىر نىيەتتە بىر يەكدىن قول چىقىرىپ، دىن مۇجتەھىدلىرىنىڭ قوللىرى بىلەن، بۇ يالغانچى ئازغۇنلارنى ئۆلۈم ھۆكۈمىگە بۇيرۇپ، ھەممە چوڭ-كىچىك مەملىكەت ئەئيانلىرى، پۇقرا-خالايىق ھازىر بولۇپ، ئۇلارنى بىر كەڭرى مەيدانغا ئېلىپ چىقىپ، يەرگە بىلىگىچە كۆمۈپ، ئالدى بىلەن قازى كالان، مەزكۇر ھۆكۈم بويىچە تاش ئاتتى، ئاندىن چوڭ-كىچىك ھەممەيلەن ئۇلارنى ئۆلگىچە تاش-كېسەك قىلىپ يوقىتىپ، بۇ پاكىز زىمىننى ئۇ كاپىر بۇزۇقلارنىڭ يامانلىغىدىن تازىلىدى.

بۇ كۈنلەردە يەنە بىر ۋاقە يۈز بەردى، يەنى بۇ چاغدا بىرقانچە سودىگەرلەرگە ھىندىستان تەرەپكە بېرىشقا رۇخسەت بېرىلگەن ئىدى. شۇغنان قاراقچىلىرى يولدا بۇ سودىگەرلەرنى بۇلاپ، ئولجا-ئەسىر قىلغانلىغى خەۋىرى ئاتالىق غازىنىڭ سائادەتلىك قۇلاقلىرىغا ئاڭ-

لاندى. ئۇنىڭ غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، يەتتە مىڭ لەشكەر تەييارلاپ، ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەر بىلەن ھاجى مىرزا بېشىنى باش قىلىپ، يىگىرمە پانسەت ۋە ئىشقا يارايدىغان بىرقانچە ئەمرائىلەرنى ھەمرا قىلىپ، ئالتە يۈز تۆگىدە ئاش-ئوزۇق، قورال-ياراق ۋە ئون مىڭ قوي قاتارلىق قورال-جابدۇق، ئوزۇق-تۇلۇك بىلەن شۇغنان تەرەپتىكى ئەسقەر ئەلى خان ئۇستىگە يارلىق بىلەن يولغا سالدى. يارلىقتا "سىزلەر بېرىپ شۇغنان ئۇلۇغنغا دەپ سودىگەرلەرنىڭ پۇل-مالىلىرىنى تامامەن ئېلىپ بېرىڭلار. ئۇ ئەگەر بىزگە ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلسا، ئەھدى-پەيمانلارنى توختىتىپ كېلىڭلار، مۇبادا باش تارتىپ قوبۇل كۆرمىسە، ئۇرۇشۇپ تالان-تاراج، قىرغىن ۋە ئولجا-ئەسىر قىلىڭلار" دەپ يېزىلغان ئىدى. بۇلار دەشت-جەزىرىلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۇرۇپ، شۇغنانغا بېرىپ، ئەسقەر ئەلى خانغا سىياسەت قىلىپ خەت يېزىپ، ئەلچى كىرگۈزدى. ئەسقەر ئەلى خان بۇنى ئاڭلاپ ھۇش كالىسىنى يوقاتتى. سودىگەرلەرنىڭ پۇل-مالىلىرىنى تامامەن قايتۇرۇپ، ئۇلارنى خوش ۋە رازى قىلدى. ئاندىن دوستانىلىق رەسمىيەتلىرىنى تۈزۈپ، ئىتائەت ۋە پەرمانغا بوي سۇنۇپ، ئەلچى بىلەن ئەرز-خەت چىقاردى، خەتتە "بۇ ئىشتىن مېنىڭ خەۋىرىم يوق، ئۇنى باشباشتاق پۇقرالار قىلغان ئىكەن، ئۇلارنىڭ قاتتىق جازاسىنى بېرىپ، ئۆزەم باشلىق ھەممىمىز بۇ نالايىق ئىشلاردىن توۋا قىلدۇق. ئەگەر قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭ-تالاڭ قىلمەن دىسە، بۇ ياقۇپ بېگ خانىنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا. ئەگەر ئىلتىپات قىلىپ، بىزنى قۇل ۋە خىزمەتكار ئورنىدا كۆرۈپ مەرھەمەت قىلسا، مەنكى قېرى قۇل چاكارلىق قىلمەن.

بۇرۇنلا ئەرز بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ، مۇبارەكبادلىق قىلىپ، دوستلۇق ئورنىتىشىم لازىم ۋە زۆرۈر ئىدى. ئەينى مەندىن ئۆتۈپتۇ. ھىلىمۇ دوستانىلىق قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى تۇرغۇزۇپ، ئۇنى قەسەم، ئىمانلار بىلەن مۇستەھكەملىسەك، ئۇنىڭ ئۈستىگە نومۇس پەردىسى ئىچىگە يوشۇرۇنغان بىرغۇنچە نەۋ باھارىم بار. بۇنىڭغا ھېچقانداق سەھەر شامىلىنىڭ بۇي-پۇراقلىرىمۇ تەگمىگەن، ئۇنىڭ باغىستان-ئاناربستانىغا ھېچكىمۇ قول ئۇزاتمىغان. ئەگەر جانابى ئالىنىڭ پاك تەبىئەتلىرى خالايدىغان بولسا، ئۇنى قۇل-چۆرىلىرى قاتاردا تارتۇق قىلسام" دىگەن بىرقانچە سۆز يېزىلغان ئىدى. ئۇ يەنە "بۇ ئەرز-خەتنى ياقۇپ خانىنىڭ سائادەتلىك قۇلاقلىرىغا ئىزھار قىلىپ قويسىلا" دەپ ئۆتۈنگەن ئىدى.

ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەر قاتارلىقلار بۇ خەت-ئەرزنى يېتىپ كەلگەن ھامان جانابى غازى ئالىلىرىغا ماڭدۇردى. جانابى ئالىلىرى خەتنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ، خۇرسەنلىك بىلەن ئەسقەر ئەلى خانىنىڭ قىزىنى ئۆز ئايالىلىرىنىڭ قاتارىغا قوشماقنى ئىختىيار قىلىپ، كەڭرى جابدۇقلار بىلەن پانسەت توختى خان ئايىمنى باش قىلىپ ئادەم ماڭدۇردى. ئەسقەر ئەلى خان بىلەن دوستلۇق قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى تۇزۇپ، ئاتا-بالىلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىپ، نىكا رەسمىيەتلىرىنى ئادا قىلدى. ئۇشبۇ ھەيۋە ۋە سۆلەت بانىسى بىلەن كانجۇت ئۇلۇغى سەفدەر ئەلى خانمۇ ئىتائەت ۋە ئىناۋەت رىشتىسىنى بوينىغا سالدى. ۋاخاقنىڭ ئۇلۇغمۇ پەرمانبەردارلىق رىشتىنى بەرپا قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ ئەتراپتىكى كوھىستان-تاغلىق رايونلارنىڭ ھەممە ئۇلۇغلىرى جانابى ئالىلىرىنىڭ قەيد-ئىتائەتلىرىگە كىردى،

يۇرتلارغا ئاراملىق، يوللارغا تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك پەيدا قىلدى.

بۇنىڭغىچە جەددى پەسلى يېقىنلىشىپ، "توقسان"(178) كىرىشكە باشلىدى. جانابى ئاللىرى تەۋەسىدىكى ئەمرى ھۆكۈمرانلىقىغا ئىگە بارلىق ۋىلايەت ھاكىملىرى، ئەمەلدارلار، ئىش باشقۇرغۇچىلار، قەدىمقى ئالى دەرىجىلىك خان ۋە قائان، ئېھتىرامىلىق پادىشالار، ئۇلۇغ سۇلتانلارنىڭ قائىدە-قانۇنلىرى، يول-رەسمىيەتلىرىنى يېڭە-ۋاشتىن ئىزغا چۈشۈرۈپ ۋە شۇ بويىچە توقسان تارتۇق قىلىش ھەركىتى ۋە تەرەددۇتىغا چۈشتى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرسى ئۆزىدە بولغان ھەرقانداق نەرسىسىنى جان-دىلى بىلەن تەييار قىلىپ، يەتمىسە ئۇستىگە قەرز ئېلىپ، سوغا-سالام ۋە تۆھپە-تارتۇقلىرىنى تىرىشچانلىق بىلەن راسلاپ، دارسىلىتەنەت كاشىغەرگە ماڭدۇردى، جۈملىدىن، خوتەن ھاكىمى نىياز بېگ سەككىز چارەك ساپ ئالتۇن، مىڭ دانە يامبۇ، تۆت يۈز ئات، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى يۈزى ئىگەر-جابدۇقلىرى، ھەتتا قامچىلىرىغىچە مۇكەممەل قىلىپ تەييارلانغان، يەنە ئىككى يۈزى يۈگەن، نۇختا، يالپۇش، كۆرپىچىلىرى بىلەن راسلانغان ئىدى. يەنە تۆت يۈز ئاتقا تەييارلىنىپ يۈكلەنگەن سۇلە-سۇن، تۇلكە تېرىسى ۋە پاخلان كۆرپىسىدىن تىكىلگەن مىيانەجۇۋا، شۇم، تەلپەك، رۇمچە نىمچە چاپان، تەتۇللا، كىمخاپ، تاۋار، بەقە-سەم، شايى، بىنارەس، ئەدرەس، قارامتۇل توق يېشىل رەڭلىك چەكمەن تون، ئالاھىدە رەختتىن ئىشلىنىپ، بوققۇش، يانچۇقلىرى-غىچە بىللە راسلانغان ئىشتان، نەق خۇرۇم، كۆندىن تىكىلگەن ۋە پاكىز پايتىمىلىرىغىچە بىللە راسلانغان ئۆتۈك، يەنە ئالاھىدە نەقىش-

لەنگەن توققۇز توققۇز چاي چۆگۈنى، توقىقۇز توقىقۇز مىس قازان، كەپكۇر، چۆمۈچ، توققۇز توققۇز ئاپتۇا ۋە چىلاپچىن قاتارلىق قاپ، غىلاپلىرى بىلەن تەييارلانغان بۇيۇملار، لاھۇردا ئىشلەنگەن توققۇز توققۇز چىرايلىق قىرما، ھەر خىل گۈل نۇسخىلىرى بىلەن تەييارلانغان توققۇز توققۇز زىلچە قاتارلىق كۆڭۈلگە ئەرزىيدىغان ھەددى ھىساپسىز تۆھپە-تارتۇقلارنى ئېلىپ كاشغەرگە كېلىپ، ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك كۆز-نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ بىرنەچچە كۈن تۇردى. ئۇ ھەر كۈنى ناشتا ۋاقتىدا بىر توققۇز يامبۇ، بىر توققۇز بوخچا نەپىس بۇيۇملار، ئىگەر-جابدۇقلىرى مۇكەممەل بىر توقىقۇز ئات ئېلىپ كىرىپ، ئاتالىق غازىغا تازىم-ئىھتىرامىلارنى بىلدۈرۈپ، دۆلەت مۇددەتلىرىنىڭ مەڭگۈ بولۇشىغا دۇئا قىلىپ، بىللە ئولتۇرۇپ، ناشتا قىلىپ ياناتتى. ھەممە دۆلەت ئەركانلىرى تەھسىن-ئاپىرىن ئوقۇپ، كۆڭلىدە ھەيران بولۇپ بارماقلىرىنى چىشلەيتتى. باشقا ۋىلايەت ھاكىملىرىمۇ ئۆز ئەھۋالىغا قاراپ، خۇددى شۇنداق تۆھپە-تارتۇق-لىرىنى كەينى-كەينىدىن ئېلىپ كېلىپ، ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتكەزدى. ئاتالىق غازى ھەممە سەركەردىلىرىدىن خۇرسەن ۋە مىننەتدار بولۇپ، ھەر بىرىگە نەچچە قەۋەت ۋە نەچچە قاتار تون-كىيىم، سەللە، كۇلا، قورال-ياراق ۋە ئالاھىدە نىشان-ئالامەتلەرنى مەرھەمەت قىلىپ، شاھانىلىق كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ خىزمەتكارلىرىغىمۇ تون-كىيىم، خەجلەيدىغان تىللا بىرىپ مېھرىۋان بولۇپ، ھەر بىرىنى ئۆز مۇقەررەرگاھلىرىغا قايتىشقا رۇخسەت قىلىپ، تارتۇقلاپ مەمنۇن قىلدى. ئىلاھا ئۇنىڭ ئاپتاپ دۆلەتلىرىنى بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە مەڭگۈ ۋە دائىم قىلغايسەن-ئامىن!

8

ئاتالىق غازىنىڭ ھەرەمەيىن ئەشرەفىنىڭ خادىمى، مۇسۇلمان مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى، يەر يۈزىنىڭ خەلىپىسى، ئىسكەندەر قۇۋۋەت ئابدۇلئەزىزخانغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىپ ئەرز بىلەن ئەلچى ھەدىيە-سوغا ۋە بەيئەتنامە ئەۋەتكىنى، بۇ يەر يۈزى خەلىپىسىنىڭ نۇرلۇق تەبىئەتلىرىگە قوبۇل چۈشۈپ، يارلىق، دەرىجە-مەنسەپ ۋە ئالاھىدە تاج ئەۋەتىپ، ئۆز ھىمايەتلىرىگە ئېلىپ، رۇمغا[178] تەۋە قىلغانلىغى ۋە-قەلەرى بايانى

تەبىئىتى ساغلام ئەھباپلار، توغرا زېھنىلىك ئەرباپلارنىڭ ئالىجاناپ دىللىرىغا روشەن ۋە ئاشكارا بولغايكى، نەقىل-ھېكايە، قىسسە-ئەپسانىلارگە قارىغاندا، ئاتالىق غازى يۇرت ھاكىملىرىنى ئۆز يۇرتلىرىغا رۇخسەت بېرىپ ماڭدۇردى. قىش پەسلىنىڭ سوغاق ھاۋاسى ئۆز ۋەتەن ئەسلىگە يانىدى، يېڭى يىل ئۆرۈلدى. باھار كۈنلىرى كەلدى، زېمىن يۈزىدىن گىيا-ئۆسۈملۈكلەر باش كۆتەردى. پاختەك-قومرى قۇشلىرى ساداغا كەلدى، خۇش ناۋالىق بۇلبۇللار-نىڭ ناله-پىغانلىرى بولسا ئەمدىلا كۆرۈشكەن ئاشقىلارنىڭ دىل ئەينەكلىرىدىكى پىغانلىرىنى قاينىتاتتى. گۈل-رەيھانلار ئېچىلىپ، رەڭمۇ-رەڭ گۈللەر ئۆزىنىڭ گۈل ئاپتۇۋى بىلەن بۇ زېمىن يۈزىنى خۇددى تۆتىنچى پەلەكنىڭ يورۇقلۇغىدەك نۇرلاندۇردى ۋە ناھايىتى

زور خوشاللىق بېغىشلىدى، مۇشۇنداق ئەيىش-تاماشا ۋە كۆڭۈل شاتلىغى بىلەن، ياراتقان ئاللا دەرگاهى ئەزىز ئۇلۇغقا ھەمدۇ-سانا ۋە چەكسىز شۈكرى-شاتلىقلارنى ئادا قىلىپ، دۇئا پاتىھەلەر بىلەن تەلەپ، ئىلتىجا قىلىپ تۇرغان ھالدا، تاشكەنتلىك ياقۇپ خان قازى تۆرەم ھەرەمەيىن شېرىپ زىيارىتىدىن يېنىپ كاشغەرگە كەلدى، ئاتالىق غازى بىلەن ھەر باپ، ھەر مەسىلە توغرىسىدا سۆز-سۆھبەتلەرنى قىلىشىپ، ئاخىرى جانابى ئالى بەدۆلەتنى زىممىنىڭ خەلىپىسى، ھەرەمەيىن شىرەفنىڭ خادىمى، مۇسۇلمان مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى يەنى ئابدۇلئەزىزخان بىننى ئابدۇلمەجىدخان — خۇدا ئۇنىڭ مۇلكى ۋە دۆلتىنى ھەمىشە قىلسۇن — ھۆزۇرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، رۇمغا تەۋە بولۇپ، بوي سۇنۇشقا تەرغىپ ۋە دالالەت قىلدى. جانابى ئاللىرى ياقۇپ خان قازى تۆرەمگە ناھايىتى مۇلايىملىق بىلەن "ئۆزات مۇسۇلمان مۆمىنلەرنىڭ ئەمىرى، يەر يۈزىنىڭ خەلىپىسى تۇرسا، مەن ئۇنىڭ ئالدىدا قانچىلىك ئادەم؟ قانداق قىلىپ ئۇنىڭغا ئەلچى ئەۋەتىپ، سالىمىنى يەتكۈزەلەيمەن؟ "دەپ نەپسى سۇنۇقلۇق بىلەن ئۆزرە ئېيتتى. بۇ ھالدا قازى خان تۆرەم ئەرز قىلىپ "تاشكەنتنى ئوروسىيەلەر بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئۆلىما پەزىلالار، سەيىد كىبىرا-رىسالار ئەمدى بىزگە بۇ يۇرتلار ھارام بولدى دەپ، ئوروسىيەگە ئىتائەت ۋە ئىنابەت قىلىشتىن باش تارتىپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننەت-شەرىئەت يولىنى جارى قىلىپ ۋە پەيغەمبەرنى تەقلىت قىلىپ، ھىجرەتنى ئىختىيار قىلىشتى. جۇملىدىن مەنمۇ ھىجرەتنى ئىختىيار قىلىپ، ئىككى ھەرەم ئاللىرىنىڭ زىيارىتىنى تۇگىتىپ رۇمغا كېلىپ، بىرنەچچە كۈن ئىستىقامەت قىلدىم. بۇ جايدىكى ئەركان ۋە ئەئيانلار بىلەن ئۇلۇپەت ۋە سۆھبەت

قىلىشقا مۇيەسسەر بولدۇم. ئۇلارنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئۇلار فەرغانە ۋىلايىتىنى ئوروسىيە بېسىۋاپتۇ. لېكىن خاقان ۋىلايەتلىرىدىكى بىرنەچچە مۇسۇلمان ئىتتائەتتىن چىقىپ، ئىسلام ئېچىپ غەلىبە قىلىپتۇ. جانابى خەلىپە ھەزرەت ئاڭلاپ، مەسچىت-مەسچىتلەردىكى بەش ۋاقىت نامازدىن كېيىن شەرق تەرەپتە ئىسلام ئاچقان مۇسۇلمانلارنىڭ راۋاجى ئۈچۈن دۇئا قىلىنسۇن دەپ يارلىق قىلىپ، ئۆزى باشلاپ شەرق تەرەپكە دۇئا قىلىپتۇ. ئىسلام ئېچىپ باشلىق بولغان ئۇلۇغنىڭ ئىسمى-نامىنى ھاجىلاردىن سوراپتۇ، بەزىلەر خوتەنلىك ھاجى پادىشا دەپتۇ، بەزىلەر كۇچارلىق خوجىلارنى خەۋەر قىلىپتۇ، بەزىلەر ئىلى سۇلتانىنى مەلۇم قىلىپتۇ. خەلىپە ئىسلام ئاچقان كىشىنىڭ نەق ئېتىنى بىلەلمەپتۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ پۇشتى-پاناھى بولغان ئوسمانىيە دۆلىتى — رۇم خەلىپىلىگى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەر يۈزىدىكى مۇسۇلمانلار باش كۆتىرىپ راۋاج تاپسا، ھەر زامانىدىكى رۇم خەلىپىلىرى خوشال بولۇپ، ئۇلارنىڭ راۋاجى ئۈچۈن، دۇئا قىلىدىكەن، ئەگەر ئۇلارنىڭ شىكەستە يەپ مەغلۇپ بولغانلىغىنى ئۇقسا، كۆڭلى يۇمشاپ، غەمكىن بولۇپ، ئوكۇشلۇق تىلەپ دۇئا قىلىدىكەن. ئەتراپىدىكى باش كۆتەرگەن مۇسۇلمانلارنىڭ ھەرقانداق ئىشلىرىنى ئاڭلىسا، ئۇنى دەپتەرگە ئېلىپ، ئالەمگە ئاشكارا قىلىپ، شۆھرەتكە ئىگە قىلىش بولسا، ھەرقانداق زامانىدىكى خەلىپىلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەن. بۇ موغۇلستان يۇرتلىرى جانابىگىزغا قاراپتۇ. ئۆزىگىزنى خەلىپىگە مەلۇم قىلىشىگىز ئەلۋەتتە زۆرۈر ۋە لازىمدۇر" دەپ مەلۇم قىلدى.

بۇ سۆزلەر سائادەت ئەسەر ۋە دۆلەت يار، بەختى ئوچۇق مۇھەممەت ياقۇپ بېگ غازىغا ماقۇل چۈشۈپ، خاقانى چىنىنىڭ كۆڭۈلدە-

كىدەك ئارزۇغا لايىق تۇرلۇك چىرايلىق ۋە پاكىز مالىلىرى، تاۋار، دۇردۇن، خۇش بۇيلۇق چايلار، جانان چىنىلەر، ئالتۇن، كۈمۈش، قالماق ۋە قازاق ئاتلىرى، توققۇز توققۇز پاكىز، دىلىخۇش ئاچىنى — خىتاي قىزلىرى، توققۇز توققۇز يېڭى جۇۋان ۋە زىبا بويلۇق ئەجنەن غۇلاملىرى قاتارلىق سوغا-سالام ۋە تارتۇق ھەدىيەلەرنى راسلاپ، سائادەتلىك زامان، شەرەپلىك سائەتتە، قازى خان تۆرەمنى باش قىلىپ، خىزمەتكە ئىشەنچلىك مۇلازىملارنى تەينلەپ يولغا سالدى. بۇلار مەنزىلمۇ-مەنزىل يۇرۇپ، خوپ ۋاقىت، كۆكسۇلدىكىدەك سائەتتە رۇم دارىلخىلافەتكە يېتىپ بېرىپ، مۇسۇلمان مۇمىنلەرنىڭ ئەمرى، يەر يۈزىنىڭ خەلىپىسى، ئوسمانىيە دۆلىتىنىڭ پادىشاسى ھۆزۇرىغا كىرىپ، ئېھتىرام بىلەن كۆرۈشۈش شەرىپىگە ئىگە بولدى، سوغا-سالام تارتۇقلىرىنى ئۇنىڭ ئالىي نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئەلچىلىك قائىدە-يوسۇنلىرىنى بەجا كەلتۇردى.

مۇسۇلمان مۇمىنلەرنىڭ ئەمرى، ھەرەمەيىن شەرەفىنىڭ خادىمى، ئاللانىڭ مەڭگۈ بەندىسى ئابدۇلئەزىزخان بۇ سوغا-سالام تارتۇقلار، ئەرز ۋە ئەلچىلەرگە ھەددىدىن زىيادە خۇرسەن ۋە مەمنۇن بولۇپ، قازى خان تۆرەم باشلىق ھەممە مۇلازىملارغا تولۇق ئىززەت ۋە ئارتۇق ئابرويلارنى قىلدى. ئۇلارغا نۇرغۇن ئىنئام — ئېھسانلارنى بەخش ۋە ئاتا قىلىپ، بىرنەچچە مۇددەت تۇرغۇزۇپ، زىياپەتلەرنى قىلىپ، قايتىشقا يارلىق قىلدى. ئاتالىق غازى بەدۆلەتكە "مىراخور باشى"لىق ئەمەل بېرىپ، بۇ يەتتە شەھەرنى رۇمغا تەۋە قىلىپ، ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ، ئۇنى كاتتا پادىشالارنىڭ دەرىجىسىدە كۆرۈپ، مەرۋايىت، ئالماس، ياقۇت، گۆھەر تىزىپ كۆز قويدۇرۇپ بېزىگەن بىر كاتتا ئالتۇن تاج — شاھ ئالي تۇماق ۋە جىيەك، ئېتەكلىرىدىن،

كۆكره‌ك، ئېتەك ئەتراپىدىن ياقىلىغىچە ئالتۇن بىلەن پار-پۇر ئالماس، لەلى-ياقۇت قاتارلىق قىممەتباها تاشلار بىلەن قاتار-قاتار كۆز قويۇپ بېزەلگەن رۇمچە نىمچە، ھەممە قاپ، باغلىرى ئالتۇن بىلەن ئالماس، لەئل-ياقۇت، سۇزۇك گۆھەر، يېشىل زۇمرەتلەر بىلەن راسلانغان بىر شاپ قىلىچ، ھەتتا سۇمبۇلىرىغىچە ئالتۇن، كۈمۈش بىلەن راسلانغان ياكى ئالتۇن، كۈمۈش بىلەن سۇۋاد قىلىنغان بىر دانە مىلتىق قاتارلىق نەزەر سالغۇچىلارنىڭ كۆزلىرىنى خىرە، تاماشابىنلارنىڭ نەزەرلىرىنى قاماشتۇرىدىغان كۆكۈلدىكىدەك چىرايلىق نەرسىلەرنى جاھان ئالى ئالەم يارلىغى ۋە شاھانىلىق ئىنايەتنامە بىلەن ئەلچىلەرنى ياندۇردى.

ئەلچىلەر شەرەپلىك دەۋران ۋە گۈزەل زاماندا كاشغەرگە يېتىپ كېلىپ، تۆھپە-ھەدىيىلەرنى جانابى ئاتالىق غازىنىڭ نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزدى. جانابى ئاتالىق غازى گۈل غۇنچە ئىچىگە سىغمايلا ئىچىلىغانىدەك خوش بولۇپ، تاجى شاھى-تۇماق ئالىنى دۆلەتلىك بېشىغا قويدى، ئون-نىمچە تەۋرۈكنى مۇبارەك ئۇچىسىغا كېيدى، قىلىچ ئالىنى مۇبارەك بېلىگە تاقىتى. مىلتىق نايابىنى قوللىرىغا ئېلىپ، رۇم تەرەپكە قاراپ ئەدەپ بىلەن تازىم قىلىپ، دۇئا قىلدى. گويا جاھان تاپ-ئاپتاپ بىلەن ئاي، يەتتە تەبەقە ئاسمان يۇلتۇزلىرى ياقۇپ بېك غازىنىڭ تەن-ۋۇجۇدىدا پالىلداپ جىلۋە قىلغاندەك بولدى. چوڭ-كىچىك ۋە تۆۋەن، ئالى دەرىجىلىك ئادەملەرنىڭ ھەممىسى مۇبارەكبادلىق شاۋقۇن ساداسىنى پەلەك گۈمبىزىدىن ئۆتكۈزدى. ئاتالىق غازى نەچچە كۈن توي-تاماشا ئۆتكۈزۈپ ئۆلىما ئەززەملەر، ئېھتىراملىق پازىلار، ھۈرمەتلىك سەيىدلەر، ئەمىرى لەشكەرلەر، ئالى دەرىجىلىك ئەسىرلەر ۋە چوڭ-كىچىك ئەمەلدارلارغا تون-كېچەك بەخش

قىلىپ، ھەممىسىنى مەنئون ۋە بىنىياز قىلدى. ئاندىن كېيىن ئابدۇلئەزىز خاننىڭ نامىدا تىللا-تەڭگە ۋە چاقا پۇل قۇيدۇرۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى جارى قىلىپ، بۇ يەتتە شەھەرنى خەلىپە رۇم — دۆلەت ئوسمانىيىنىڭ تەۋەلىگىدە ئاتىدى. بۇ ۋاقىت تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈزسەكسەن ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1869-يىلى — ت) ئىدى.

ئەلقىسسە، بۇ ئوسمانىيە سۇلتانلىرىنىڭ ئەسلى نەسەپلىرى ۋە ئۇلۇغ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ نەسەپ ئالى ئىكرامىلىرىمۇ تۈرك بىننى يافەس بىننى نوھ ئەلەيھىسسالامغا باغلىنىدۇ دەپ زىكىر قىلىنىدۇ. تۈرك تايىپىلىرى بولسا باشقا قەبىلىلەردىن كۆپ ھەم شىجائەت-غەيرەتتە يەكتا، ساخاۋەت ۋە ھىممەتتە تەڭدىشى يوق تايىپىدۇر. بەزى تارىخ كىتاپلىرىدىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىسلام شېرىپ يېڭى ئاشكارا بولغان چاغدا، ھەق تائالا فۇرقانى ئەزىمنى (قۇرئاننى — ت) ھىندىستانغا ئەۋەتكەن ئىكەن. ئۇلار ھۇرمەتسىزلىك قىلىپ، ئۇنى يەرگە تاشلاپتۇ. ئاندىن تۈركستانغا ئەۋەتىپتۇ. تۈركلەرنىڭ سەردارى ئۇنى بېشىدا كۆتىرىپ ئۇلۇغلاپتۇ. بىر ۋاقىتدا بۇ خەۋەر ئەرەپ ئۇلۇغلىرىغا يېتىپتۇ. شۇ زامانىدىكى ئەۋلىيالارنىڭ بىرى "ھىندىلار ھەمىشە خار ۋە بى ئېتىۋار بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ھىچقانداق شەھەر ۋە سەھرالاردا ئىززىتى بولمايدۇ. تۈركلەر ھەمىشە ئۇلۇغ ۋە دەستى ئۇستۇن، ئەزىز ھەم ھۇرمەتلىك بولۇپ، ھەممە ۋاقىت غالىپ بولىدۇ. پۇلارغا كىشىلەر كەمدىن-كەم غالىپ بولالايدۇ" دىگەن گەپنى نەپەسلىرىدىن چىقارغان ئىدى. ئەۋلىيالارنىڭ سۆزى خۇدانىڭ سۆزىدۇر. ئەۋلىيالارنىڭ سۆزى ھەممە ۋاقىت زاھىر ۋە ئاشكارا بولۇپ كەلگەن.

دۆلەت ئوسمانىيىنىڭ پايتەختى قوستەنتىيە[180] بولسا ناھايىتى ئۇلۇغ، ناھايىتى كەڭرى ۋە ئاجايىپ شەھەردۇر. قوستەنتىيە شەھەرىنى سام بىننى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرىسى قوستەنتىن دىگەن بىر ئۇلۇغ ئادەم بىنا قىلغان. پۈتۈن يەر يۈزىدە بۇنداق شەھەر يوق. بۇ شەھەر قەدىمقى زاماندا قەيسەرلەر ۋە نسارىلەرنىڭ تەختگاھى ۋە تايانچ نىشانگاھى بولۇپ كەلگەن ئىدى. ۋەھالەنكى، ئالى ئوسمانىيە سۇلتانلىغى دەۋرىدە "ئىستانبۇل" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى. دۆلەت ئوسمانىيىلەر بولسا قاي خان بىننى كۈن خان بىننى ئوغۇز خان نەسلىدىندۇر. بەزى تارىخ كىتاپلىرىدا ئۇلارنىڭ نەسلىنى قالى ۋە قەۋاي ئەۋلادى دەپمۇ يېزىلغان. ئەمما ئوغۇزخان بولسا قاراخانىنىڭ ئوغلى، قاراخان بولسا موغۇلغانىنىڭ ئوغلى ۋە تۈرك بىننى يافەسنىڭ نەۋرىسىدۇر.

خۇددى ئىلگىرىكى مۇقەددىمىدە زىكىر قىلىنغانىدەك، قاراخان كاپىر مۇشرىكتىن ئالىلانى بىر دەپ تونۇغان ئوغۇزخان مۇسۇلمان ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇ ئۇۋەيسى (ئوغما ئەۋلىيا ئىدى ــ ت،) بىر يۇز يەتمىش يىل قۇرۇقلۇقنىڭ كۆپ قىسمىغا پادىشالىق قىلىپ ئۆتتى. ئۇنىڭ ئالته ئوغلى بار ئىدى. ھەر ئوغلىغا خۇداۋەندە كىرىم تۆتتىن ئوغۇل ئاتا قىلدى. ھەر بىر ئوغلىغا بىرىدىن ئات قويدى. نەتىجىدە بۇلار يىگىرمە تۆت شۆبە، يەنى يىگىرمە تۆت شاخ بولدى. ھەر بىر شاخنىڭ بالا ـ پەرزەنتلىرى بىر قەبىلە، يەنى بىر ئۇرۇق بولۇپ، بىز پالانى ئۇرۇقدىن بولىمىز دەپ، ئاتا ـ بوۋىدىلىرىنىڭ ئىسمىغا ئۆزىنى نىسبەت قىلدى دەپ ئىما ـ ئىشارەت قىلغان ئىدۇق.

تارىخ ھىجرى ئالته يۈز يىگىرمە ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1225 ـ

يىلى) چىنگىزخان غەرپ تەرەپكە سەپەر قىلغان زامانداﺍ، ئۇشبۇقاي قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغى سۇلايمان شاھ قاي[181] دېگەن ئادەم ئىكەن. ئۇ ئۆزىگە تەۋە ئەللىك مىڭ ئۆيلۈك ئەل-ئۇلۇسىنى كۆچۈرۈپ، فەرات ۋە دەجلە دەريالىرىدىن ئۆتۈپ، رۇم تەرەپكە بېرىپتۇ. سۇلايمان شاھ قاي بۇلارغا بېگ ۋە سەردار بولۇپ تۇرغان چاغلاردا، ئۇنىڭ ئەسلى يۇرتى تۈركستانىنىڭ ماھان دېگەن يېرىدە ئىدى. ئۇ يۇقۇرقىدەك بالايى ۋەيرانچىلىق ئاپەتلىرىدىن تىنىچ ئامان قۇتۇلۇپ ئۆمۈر ئۆتكۈزۈپتۇ. ئۇنىڭ ئوغلى ئارتۇغرۇلبېك[182] پەم-پاراسەتلىك ۋە ئەقىلى پاكىز ئادەم بولۇپ، ئاتىسىنىڭ ئورنىدا ئولتۇرۇپ بەگلىك قىلىپتۇ. ئۇنىڭ يېشى يۇزگە يېقىنلاشقاندا، ئوغلى ئوسمان بېگ دېگەننى ئورنىغا دەسستىپتۇ. بۇ ئوسمان بېگ سۇلتان ئالائىددىن سەلجۇقنىڭ[183] خىزمىتىنى قىلىپ، نىسارىلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ، تولا غازاتلارنى قىلىپ، نەچچە شەھەرنى پەتھى قىلغانلىغى ئۇچۇن، ئالائىددىن سەلجۇقى پادىشا خوش بولۇپ، ئۇنىڭغا سۇلتانلىق مەنسەپ بېرىپ، ئاش يەيدىغان، ئاتلىنىدىغان ۋە ئاتتىن چۈشىدىغان چاغدا ناغرا چېلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ناغرا ئەۋەتكەن ئىكەن. بىر كۈنى ئوسمان سۇلتاننىڭ دەرۋازىسىدىن ناغرا ئاۋازى چىقىپتۇ. سۇلتان بۇ نىمە ئاۋاز دەپ سورىغاندا، مۇلازىملىرى پادىشا ئالائىددىن سەلجۇقى نۆۋەت ناغرىسى ئەۋەتىپتۇ، بۇ شۇنىڭ ئاۋازى دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. سۇلتان پادىشالىق ناغرىسىنىڭ ئىززەت ۋە ھۆرمىتىنى قىلىپ، ئورنىدىن قوپۇپ ئۈچ قەدەم مېڭىپ، ھەر قەدەمدە بىر تازىم قىلغان ئىكەن. ھالبۇكى، ھەر قاچان نۆۋەت ناغرا ئاۋازىنى ئاڭلىغاندا، ئورنىدىن تۇرۇپ ئۈچ قەدەم يۈرۈپ، ئۈچ تازىم قىلىدىغان قائىدە-رەسمىيەت تا بۇ زامانغىچە جارى ۋە باقىدۇر.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى، بىر قەۋمگە بىر كاتتا ئەمىر باشچىلىق قىلىدىكەن. بۇ ئوسمان بېگ زامانىغا كەلگەندە، سەلجۇقى پادىشالىرىنىڭ دۆلتى بىرلىككە كېلىپ، قەۋملەرنىڭ تارقاقلىغى تامامىغا يەتتى. ئۇلار ئىسلامى شېرىپىنىڭ زۇۋال ۋە زەئىپ بولۇشىدىن ئەندىشە قىلىپ، جەمھۇر ئەھلى ئىسلام ئەمىرلىگى ھۆكۈمىتىنىڭ تىزگىنىنى ئوسمان سۇلتانغا تاپشۇرۇپ، ھەممىسى ئىتتىپاق بىلەن ئۇنىڭغا بەيئەت ۋە ئىناۋەت قىلىپتۇ. ئۇ سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپ، ھۆكۈمەت ئىشىنى تامامەن قولغا ئالغاندىن كېيىن، ئۆزىگە "ئوسمانخان" دەپ لەقەپ قويۇپتۇ. دېمەك، بۇ ئوسمانخان ئوسمانىيە دۆلتىنىڭ ئەسلى قۇرغۇچىسىدۇر. ئەڭ ئاۋالقى پادىشالىق سۇلتان ئوسمانخاننىڭ نامى بىلەن ئاتالغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭ خانلىق ئەۋلادىمۇ "ئوسمانىيە سۇلتانلىغى" دەپ ئاتالغان ۋە بۇ دۆلەتنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى، ئەرەپلەرنىڭ ئەبجەت ھىساۋى بويىچە "ئوسمانىيە" يىلىدىن باشلاپ ھىساپلانغان ئىكەن. ئوسمانخانمۇ شۇ يىلدىن باشلاپ ئۆز نامىدا پۇل چىقىرىپ، خۇتبە ئوقۇتۇپتۇ، ئۇنىڭ دۆلەت سەلتەنەتى كۈندىن-كۈنگە زىيادە بولۇپ، پەتھى-ئۇرۇشلارنى كېڭەيتىپ، نەچچە ۋىلايەتنى قولغا كىرگۈزۈپتۇ. يۇرتدارلىق نىزاملىرى، مەملىكەت ئىشلىرى ۋە پۇقرالىرىغا مۇئامىلىك تۈزۈملىرى توغرىلىق جەمھۇرى دانالارنىڭ مەسلەھەتلىرىنى ئېلىپ، قائىدە ۋە قانۇنلارنى تۈزىتىپ، ماقۇل يول-ئۇسۇلۇپقا سېلىپ، دەستۇرى ئەمەل ئورناتتى. بۇ قائىدە ۋە قانۇنلار، ئۇنىڭ بۇيۇك ئەۋلادلىرى ئىچىدە تا ھازىرغىچە ھەمىشە جارى قىلىنماقتا. ئوسمانخان توختاتقان بۇ قائىدە ۋە قانۇنلار قىلچىلىكمۇ بۇزۇلماي ۋە ئۆزگەرتىلمەي كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ مەنسەپ-مەرتىۋىلىرى، بايلىق ھەشەمەتلىرى ۋە ئۆز ئالدىغا

هوقۇق ـ ئىستقلاللىرى كۈندىن ـ كۈنگە زىيادە ۋە ئارتۇق بولۇپ كەلمەكتە.

ئوسمانخان تارىخ ھىجرى ئالتە يۈز ئەللىك بەشىنچى يىلى (مىلادى 1257 ـ يىلى ـ ت) دۇنياغا كەلدى. ئالتە يۈز توقسان توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1299 ـ 1300 ـ يىلى ـ ت) تەختكە چىقتى، يىگىرمە يەتتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى، يەتتە يۈز يىگىرمە ئالتىنچى يىلى (مىلادى 1325 ـ 1326 يىلى ـ ت) ئۇلۇغلۇق ئالىمگە سەپەر قىلدى، يەتمىش يىل ئۆمۈر كۆردى، ئاندىن كېيىن ئوغلى ئۇزخان تەختتە ئولتۇردى. ئوتتۇز بەش يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى مۇرادخان ئاۋال تەختكە چىقتى، بۇ ناھايىتى باتۇر، شجائەتلىك، يۈرەكلىك كىشى ئىدى. ئۇ ئۆزىگە "خۇداۋەندە كار" (خۇدانىڭ ئىشىنى قىلغۇچى ـ ت) دەپ لەقەپ قويدى. رۇم سوقۇشىدا شۆھرەت بولدى. ئاندىن كېيىن سۇلتان بايزە يىلدەرەم تەختتە ئولتۇردى. بۇ ئەسىر تېمۇر بىلەن زاماندىش ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا نۇرغۇن جەڭلەر بولغان ئىدى. بۇ ئەھۋال تارىخ كىتابلىرىغا يېزىلغان. ئاندىن كېيىن، ئوغلى مۇھەممەت خان ئاۋال تەختتە ئولتۇردى، ئالتە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئاندىن كېيىن، مۇرادخان سانى تەختكە چىقتى، ئوتتۇز يىل ھۆكۈمران بولدى. ئاندىن كېيىن سۇلتان مۇھەممەت خان سانى تەختكە چىقتى، ئوتتۇز ئۈچ يىل ھۆكۈم سۈردى، ئىستانبۇلنى پەتھى قىلدى ۋە "مۇھەممەت خان فاتىھ" دەپ ئاتالدى. ناھايىتى داڭدار ۋە مەشھۇر كىشى ئىدى. ئىستانبۇل بۇ زامانغىچە نىسارىلەرنىڭ تەختى تەسەررۇفىدا ئىدى. ئىستانبۇلنىڭ بوي سۇندۇرۇلۇشى ئەبجەتچە "بەلدەتەن ـ تەيـ يەبەتەن" (185) يىلىدىن باشلاپ ھىساپلاندى. بۇ مۇھەممەت خان

فاتمه بولسا ئۇلۇغ ئوسمانلارنىڭ يەتتىنچى سۇلتانى ئىدى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، بۇ ئۇلۇغ دۆلەت ـ ئوسمانىيە سۇلتانلىرى ـ نىڭ ئىپتىداسى بولغان ئوسمانخان ئاۋۋالدىن تا بۇ زامانىدىكى ئاللانىڭ باقى بەندىسى، ئىتائەتچىسى ۋە ئېھسانى بولغان سۇلتان ئابدۇلھەمىد خان بىننى ئابدۇلمەجىد خان دەۋرىگىچە جەمئى ئوتتۇز بىر خەلىپە ئالتە يۈز قىرىق بىر يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، سەلتەنەتتە ئولتۇرۇپ كەلدى. ئىسلام پادىشالىرىدىن بولغان ئومەييە، ئابباسىيە، سەلجۇقىيە، [186] غەزنەۋىيە، سامانىيە، [187] خۇارەزىم شاھىيە، [188] چىڭغاتىيە، [189] تېمۇرىيە [190] ئەۋلاتلىرى قاتارلىق نۇرغۇن پادىشاھى ئىسلام ـ لار ئۆتۈپتۇ. ئۇلارنىڭ ھىچبىرىنىڭ دۆلىتى ئالتە يۈز يىلغا يەتمەپتۇ. چۈنكى، بۇ پادىشالار جەبرى ـ زۇلۇم، ئەيشى ـ ئىشرەتلەرنى كۆپ قىلىپ، نۇرغۇن غەپلەتكە يولۇققان. شۇڭلاشقا، ئۇلارنىڭ دۆلەت سەلتەنەتلىرى ئىنقىرازغا دۇچار بولۇپ، تېزلا زۇۋاللىققا يېتىپتۇ. لېكىن، ئوسمانىيە سۇلتانلىغىنىڭ ھەممىلا ئەۋلاتلىرى ئەھلى سۈننەت (سۈننى ـــ ت) مەزھىبىنىڭ يولىنى تۇتۇپ، خەلقىگە پاراۋانلىق ۋە تىنچلىق پەيدا قىلىپ، پۇقرا پەرۋەرلىكتە غەپلەت ۋە سۇسلۇقنى راۋا كۆرمىدى ۋە بۇنىڭغا ئورۇنمۇ بەرمىدى. شۇڭلاشقا، ئۇلارنىڭ دۆلەتلىرى ئۇزۇن بولۇپ، داۋاملىق راۋاجلىنىپ، شاھىنشاھلىق مەرتىۋىسىگە ئىگە بولدى. ئىلاھا بۇ دۆلەت سايىسىنى ھەمىشە بارلىق ئەھلى ئىسلامنىڭ بېشىغا تىكلەپ، بۇ دۆلەتنىڭ ئاياقلىرىنى پۈتۈن دۆلەتلەر ئۇستىدە قويغايسەن! ئىلاھىم ئىسلام سۇلتانلىرىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن نۇسرەت ئاتا قىلغايسەن!

مەقسەتكە كەلسەك، رۇم ئاندىق ئۇلۇغ شەھەركى، ئۇنىڭ تەرىپىنى قىلىپ، سۇپەتلەپ بايان قىلىشقا ئەقىل ـ پىكىر يەتمەيدۇ، خوش،

قەلەمنىڭ يۈرۈشى ئاجىزلىق قىلىدۇ. رۇم شەھىرىنى رۇم بىنىسى ئەيسى بىنىنى ئىسھاق ئەلەيھىسسالام[191] بىنا قىلغان دەپ زىكىر قىلىنىدۇ. رۇم بولسا بىر مەملىكەتكە خاس ئىسىم ئەمەس، بەلكى ئۇ نەچچىلىگەن كاتتا ۋە كەڭرى ئۇلۇغ مەملىكەت ۋە ئىقلىمدىن تەركىپ تاپقان. شەھەرنىڭ ئەتراپى ئون ئۈچ تاش مىقدارى كېلىدۇ. شەھەرنىڭ ئىچىدە ئالتە يۈز ھەممام بار، توخۇ، كەكلىك قاتارلىق قۇش بازىرى بىر تاش مىقدارى كېلىدۇ. قالغان ئەھۋالنى بۇنىڭدىن قىياس قىلغايسىزلەر.

دانىشمەن ئەرباپلارغا مەخپى قالمىغايكىم، بۇ تارىخچىدا كاشغەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتلارنى زىكىر قىلىش بىلەن تەڭ، يەنە قۇستەنتىيە زىكىرى ۋە ياخشى سۈپەتلىك نەسەپ دانالىرىنىڭ ئەھۋالىنىمۇ بايان قىلىشنى توغرا تاپتۇق. بۇنداق قىلىشتىكى مۇددىئا ۋە غەرەز شۇكى، يەر يۈزىنى ۋە ئىقلىملارنى ئۆلچەپ، تەھقىق ۋە تەپتىش قىلغۇچى قەدىمقى ھۆكۈمالار، رۇم ۋە قۇستەنتىيە قاتارلىق نۇرغۇن شەھەرلەرنى ئالتىنچى ئىقلىم[192] جۇملىسىدىن دەپ ھىساپلاپ، يەتتە سەييارە ئىچىدىكى ئاتارىد (مىر كۇرى ــ ت) سەييارىسىگە نىسبەت قىلىپتۇ. ئالتىنچى ئىقلىمدا بولسا قۇتۇپنىڭ ئىگىزلىگى قىرىق بەش دەرىجە ۋە ئۇنىڭ تۆتتىن بىرىدە دەپ ھىساپلاپتۇ. قۇستەنتىيە بىلەن موغۇلىستان شەھەرلىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپى بۇ ئىقلىمغا تەۋە. ئادەملىرىنىڭ رەڭگى-رويى، خۇي-پېئىلى، كېچە-كۈندۈز سائەتلىرىنىڭ ئۇزۇن قىسقىلىغى بىردەك-ئوخشاش ئىكەن. شۇنداقلا بۇ موغۇلىستان شەھەرلىرىدىن بولغان كاشغەر ئەتراپى بولسا، رۇم خاقانى ئەزىزەملىرى ۋە شاھنشاھى مۇئەززەملىرىنىڭ ئەمر-ئىتائەت ۋە ھىمايەتلىرىگە كىرگەن ئىدى. شۇڭلاشقا، رۇم

ۋە قۇستەنتىيە زىكرىنى بۇ ۋاراقچىغا كىرگۈزۈش لازىم بولدى،

بۇ كۇنلەردە يەنە بىر ۋەقە يۈز بەردى، يەنى بۇ كۇنلەردە ئورو-سىيە ئىقلىمى ئاق پادىشادىن ئەلچى كەلدى. ئاتالىق غازى ئۇلار-نىڭ ئىززەت-ئىكراملىرىنى قىلىپ، ئوبدان ئۇزاتتى. بۇ ئەلچىلەر-نىڭ كېلىشىدىكى مەقسىدى شۇكى، ئۇلار ئاتالىق غازى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىش، ھەتتا ئۆزىگە ئىتائەت ۋە پەرمانبەردار قىلىپ، بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمىتىگە ئىگە بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇنداق قىلىپ، ئاق پادىشادىن نەچچە قېتىم ئەلچى كەلدى، ئوبدان خىزمىتىنى قىلىپ، جاۋاپ بېرىپ قايتۇر-دى. ئۇلار يەنە خۇددى ئاق مىچىت ھىلىسىنى يەنە تەكرارلاپ بېلىق بانىسى بىلەن فەرغانە ۋىلايىتىگە ئىگە بولغاندەك، بۇ يەتتە شەھەرگىمۇ بىر بانا ۋە سەۋەپ بىلەن ئىگە بولغىلى بولامدىكىن دېگەن مەقسەتنى ئويلىغان ئىدى. ئاتالىق غازى ئۇلارغا زادى سىر بەرمىدى. بەلكى ئۇلارنى كىشىلەرگىمۇ كۆرۈشتۇرمەي، ناھايىتى ئېھتىيات-مەخپىلىك بىلەن يولغا سالدى.

يەنە بۇ ئارىلىقتا فەرەڭ[194] مەلىكىسى فۇرسەت سائىپ[195] دېگەن بىر ئەلچى ئەۋەتتى ۋە ئاتالىق غازى بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى پەيدا قىلىپ خەت يازدى. خەتتە "باشقا دۆلەتلەر بىلەن دوستلۇق قىلماي، بىزگە دوستلۇق قىلسىلا، ئەگەر قورال-ياراق ۋە ئەسكەر لازىم بولسا كاشىغەردە بىر كونسۇل بىلەن ئون، يىگىرمە مىڭ قوراللىق ئەسكەر توختاتسام، ئەگەر دۈشمەن غەلىبە قىلماقچى بولسا، يەنە كۆپ ئەسكەرئەۋەتىپ، ھىمايەت ۋە ئىنايەت يەتكۈز-سەم، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىنى تەڭ تۆلىسەك، شۇنداق قىلىپ ئاتمىش يىل ئۆتسە، ئاتمىش يىل ئۆتكەندىن كېيىن يەتتە شەھەرنى

بزگه تاپشۇرۇپ بەرسىلە، ئاندىن بىز سورىساق، شۇ چاغدىمۇ ئەۋلات-نەۋرىلىرىگە تەربىيە ۋە شەپقەتلىرىمىزنى ئايمايمىز، بۇ ھەقتە ئانت-ئىمان ۋە ئەھدى-پەيمانلىرىمىزنى قاتتىق شەرتلەر بىلەن مۇستەھكەم قىلساق" دىگەن مەزمۇنلار يېزىلغان ئىدى. ئەلچى يېتىپ كېلىپ، ئەلچىلىك قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، ئاتالىق غازى ئوبدان خىزمەت ۋە ياخشى زىياپەتلەرنى قىلىپ، بىرنەچچە كۈن مېھمان قىلدى ۋە مەلىكىنىڭ بۇ مۇددىئالىرىنى ماقۇل كۆرمەي، سىلىق سۆزلەر ۋە ئاشكارا گەپلەر بىلەن دوستلۇق قائىدە-قانۇنلىرىنى بەرپا قىلىپ، خەت ۋە ئەرز بىلەن ئەلچىلەرنى يولغا سالدى.

بىر تەرەپتىن ئاق پادىشا ئەلچى ئەۋەتىپ، بۇ يەتتە شەھەر ھۆكۈمىتىدىن تاما تۇتقان، يەنە بىر تەرەپتىن مەلىكە كونسۇل بىلەن ئەسكەر توختىتىپ ئىنايەت قىلسام دەپ خەت يېزىپ، ئەلچى ئەۋەتكەن كۈنلەردە، فەغفۇرچىنى بۇ قەدىمقى مۇلكىنى يوقلاپ تېپىپ ئالماق ئۈچۈن چېرىك ماڭدۇرۇپتۇ دىگەن خەۋەر ئاڭلاندى. بۇ چاغدا ئاتالىق غازى دۆلەت ئەركانلىرى ۋە سەلتەنەت ئەئىيانلىرىغا "ياخشى مەسلىھەت شۇكى، ئۇ شاھىنشاھ، يەر يۈزىنىڭ خەلىپىسى، مۇسۇلمانلارنىڭ ئەمرى بولغان دۆلەت ئوسمانىيە خىزمەت ئالىلىرىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەرز مەلۇم قىلسام، بىر پادىشا بىلەن يىگىرمە-ئوتتۇز مىڭ ئەسكەر ئەۋەتسە، يەتتە شەھەرنى ئۇلۇغ ئوسمانىيە دۆلىتىگە تاپشۇرۇپ، بۇ ئۇلۇغ شاھنشاھنىڭ تۇزنى يىگەن كىچىك بىر خىزمەتچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ پەلەك ئاستانە بارگاھىنىڭ بۇسۇغىسىنى كۆزۈمگە سۈرمە تۇتىيا قىلىپ سۈرۈپ، ھەرەمەيىن شەرىپىنىڭ زىيارىتىگە مۇيەسسەر بولسام دىگەن نىيەت ۋە ئارزۇدىن

باشقىنى دىلىمغا سىغدۇرالمايمەن. ئەگەر ۋاقىت پۇرسەت تۇغدۇرسا ئۇشبۇ مۇرادىمغا يەتسەم دەيمەن" دىگەنىدە، ھەممە دۆلەت ئەركانلىرى ۋە سەلتەنەت ئەئيانلىرى "تولا ئوبدان بولىدۇ" دەپ رازى بولۇپ، ئاپىرىن ئوقۇدى. بۇ چاغدا بىجىن تەرەپتىن خۇددى قارا چۈمۈلىدەك نۇرغۇن قارا چېرىكلىرىنىڭ قارىسى قامۇلدا كۆرۈندى دىگەن خەۋەر ئاڭلىنىشقا باشلىدى. ئاتالىق غازى قادىر ئاللانىڭ ئىرادە ۋە تەقدىرى بىلەن تۇرپانغا ئاتلاندى. ئوسمانىيە دۆلىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، مۇراد ۋە تەلەپلىرىگە يېتىشكە پۇرسەت بولمىدى. بۇنداق ئالى دەرىجىگە ئىگە بولغان ئاتالىق غازى بولسا ساھىبى ئىختىيارلارنىڭ تىزگىن ئىختىيارى، قازا ۋە تەقدىر بارگاھىنىڭ مۇقەددەسلىگى ئالدىدا ئاجىزلىق قىلىپ يوق بولدى. ھەممىگە ئاللا تائالا ئۆزى قادىر ۋەسسالام!

9

ئۇرۇمچى تۈڭگانلىرىنىڭ كورلا، كۇچار ئەھلىنى ئۆز يۇرتىدىن بەجا قىلىشى، جانابى بەدۆلەت غازى ئاتالىقنىڭ زەپەر قىياپەت قوشۇنلار بىلەن شەرقىي تەرەپكە ۋە تۈڭگانلار ئۇرۇشىغا بەل باغلاپ ئات چاپتۇرغىنى ۋە مۇرات باغچىلىرىدىن مەقسەت گۈللىرىنى مۇرات ۋە مەقسەتتىكىدەك ئۆزگىنى ۋە باشقا ھادىسىلەرنىڭ بايانى

ھەمقەدەم يارەن ۋە زاتلار، ياخشى سۆپەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ

خاس دىل مەۋجۇدىيەتلەرنگە روشەن ۋە ھىكايە بولغانلىكى، زامان خەۋەرلىرىنى نەقىل قىلغۇچى ئەخبارلارنىڭ قىسسە ۋە ئەپسانىلىرىگە قارىغاندا، جانابى ئاتالىق غازىنىڭ دۆلەت ئىقبالىلىرى كۈندىن-كۈنگە تەرەققى قىلىپ يۈكسەلدى. دۆلەت سەلتەنىتى گويا ئىككىنچى ئەمىر تېمۇر كوراگانى بولدى. شۇنداق قىلىپ يىل ئۆرۈلۈپ، باھار كۈنلىرى كەلدى. سەۋىر پەسلىنىڭ ئاخىرى ئىدى. ئۇشتۇمتۇت تۇرپان تەرەپتىن ئۆزى يەنشەي، لەنشىڭ يەنشەي دىگەن ئۇرۇمچى تۇڭگانىلىرى سەن تۇر، مەن چاپاي دىگەن يىگىرمە مىڭ تۇڭگانىغا باش بولۇپ كېلىپ، كورلا تەۋەسىدە نامايان بولدى. بۇ چاغ تارىخ ھىجرى بىرمىڭ ئىككى يۈز سەكسەن يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1870-يىلى ــ ت) ئىدى.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئاتالىق غازى مىر بابا دادخۇا، ھاجى مىرزا بېشىنى كورلىغا بۇيرۇپ، ھاجى مىرزىنى كورلىدا بىر زاكاتخانا سېلىشقا، مىربابا دادخۇانى ئۇششاقتالدەك بىر يەرگە چوڭ قاراۋۇلخانا بىنا قىلىشقا تەيىنلەپ، بۇ جايدا قاراۋۇل بېگى بىلەن يىگىتلەرنى توختىتىپ، تۇڭگانىلار بىلەن پاسىل ئايرىشنى مەقسەت قىلغان ئىدى. لېكىن، ئەۋەتكەن يىگىتلەر ئازلىق قىلىپ، تۇڭگانىلار بىلەن باراۋەرلىك قىلالماي، كورلا بېگى ھاجى بېك باشلىق ھەممىسلا كۈچارغا قېچىپ كېلىپ، بۇ ۋەھشەت خەۋەرنى خۇددى بىرىنچى ئاسماندا تېز يۈرۈپ سەيىر قىلىدىغان ئايدەك بىر ئىلدام يۈرۈشلۈك ئەرزچى ئارقىلىق گۇمانى ئاسمان-پەلەكتەك بارگاھىغا يولغا سېلىپ، ئاتالىق غازىغا مەلۇم قىلدى. بۇ خەۋەر يېتىپ بارغان ھامان ئاتالىق غازى ھېكىم خان تۆرەمنى ئىككى مىڭ لەشكىرى بىلەن تۇڭگانىلارغا قارشى جەڭ قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. ئۇ يارلىقنى

كۆرۈش بىلەنلا ئاقسۇنى مىرزا بابابېك زاكاتچى بىلەن مۇھەممەت سەيىد قۇر بېشىغا تاپشۇرۇپ، يىگىت، سەرۋاز، توپ، زەمبىرەكلىرىنى ئېلىپ، كۆچار شەھىرىدىن بىر پوتەي مىقدارى قارايا‌غاچ دىگەن يەردە تۆگىگانلار بىلەن ئۇچراشتى. ئارىدا جەڭ باشلىنىپ، ئاتلىق يىگىتلەر بىر تەرەپ، سەرۋاز جانبازلار بىر تەرەپ بولۇپ، ئۇرۇش ئوتلىرىنىڭ شولىسى ئۆرلەپ تۇرغان بىر ھالەتتە، ئوشتۇمتوت ئاتلىق يىگىتلەر قاچتى. سەرۋاز جانبازلار بىر باغنىڭ ئىچىگە كىرىپ، پاناقاپ ئوق ئېتىپ، تۆگىگانلارنى يېقىن كەلتۈرمەي تۇرغان چاغدا، ئۇلارنىڭ دورىلىرى تۈگەپ نائىلاج بولدى. تەرەپ-تەرەپ-تىن تۆگىگانلار ھۇجۇم قىلىپ، بۇلارنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ نابۇد قىلىپ، كۆچار شەھىرىنى بېسىۋالدى. نەتىجىدە ئىككى مىڭغا يېقىن يىگىت، سەرۋاز زىيان بولدى. ھېكىم خان تۆرەم، ئىسھاق تۆرەم باشلىق ئاتلىق يىگىتلەر قېچىپ چىقىپ ئاقسۇغا كېلەلمەي، باي تەۋە-سىدە تۇرۇپ قالدى. بۇ چاغدا نۇرغۇن كۆچار ئەھلى بالا-چاقىلىرىنى ئېلىپ، يۇلتۇز باغ، مۇقۇر يولى بىلەن ئاقسۇغا كەلدى. ئاقسۇدا يىگىت، سەرۋازلار قالمىغان ئىدى. مىرزا بابابېك زاكاتچى ئاقسۇدىكى ياقا-يۇرتلاردىن كەلگەن مۇساپىر بايلار ۋە سودىگەر بەچچىلەرنى ئېلىپ كېلىپ، قورال-ياراق بېرىپ، يىگىتلەر قاتارىدا كېچە-كۈندۈز شەھەرنى ساقلاپ، يۇرتتىن خەۋەر ئالدى. كۆچاردىن قېچىپ كەلگەن بىھۇدە ۋە باشقا نىيەتتىكى ئادەملەردىن خەۋەردار بولۇپ، نەچچىسىنى نەزەربەنت قىلدى. ئاقسۇ ئىچىمۇ سەراسىمگە چۈشتى. شۇ ئاندا بىرسى "ئاقسۇدىكى تۆگىگانلاردىن كۆپ خەۋەر ئېلىش كېرەك، بىر ئىش پەيدا قىلىپ قويمىسۇن" دىدى. مىرزا بابابېك زاكاتچى يىگىتلەرنى بۇيرۇپ، "ھەرقانداق جايدىكى

تۇڭگانىلارنى تۇتۇپ كېلىڭلار" دەپ چىقاردى. بۇلار بىرىپ تىنچ-ئامان ئۆز ھۇنەر-كەسپلىرىنى قىلىپ تۇرغان ۋە ئۆز تىرىكچىلىگى بىلەن سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن ئون توققۇز گۇناسىز تۇڭگانىنى تۇتۇپ كېلىپ قاماپ قويدى. تەكشۈرۈپ كۆرسە، بۇلار تىنچ تۇڭگانىلار ئىكەن. ئەمدى سولاپ قويۇپ يەنە قويۇپ بېرىشتىن ئېھتىيات قىلدى، تۇتۇپ كەلمىسەك بولۇپتىكەن دەپ پۇشايمان قىلدى. شۇنداق بولسىمۇ ئېھتىيات ئۈچۈن كاشغەرگە ئەۋەتىپ، تىنچ تۇڭگانىلار ئىكەن دەپ ئەرز بەرسەك دېگەننى ماقۇل كۆرۈپ، ئۇلارنى ئىككى ھارۋىغا سېلىپ، ئىككى يېگىت قوشۇپ كاشغەرگە ماڭدۇردى. بۇ ۋاقىتتا جانابى ئاتالىق غازى كاشغەردىن ئاتلىنىپ يولغا چىققان كۈنلىرى ئىكەن. ئاتالىق غازىنىڭ غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، قاراقچىن دېگەن جايغا كەلگەندە، بۇلار يېتىپ بېرىپ دۇئا قىلىپتۇ. ئاتالىق غازى "بۇ نىمە تۇڭگانىلار ئىكەن" دەپ سوربغاندا، "ئاقسۇدىكى زاكاتچى قۇلىڭىز ئەۋەتتى" دەپ ئەرزنى تۇتۇپ بەرگىچە، بىر ھارۋىدىكىلەرنى يولنىڭ بۇ تەرىپىگە، يەنە بىر ھارۋىدىكىلەرنى يولنىڭ ئۇ تەرىپىگە تارتىپ "بۇلارنى سويۇپ تاشلا" دەپ جاللاتقا پەرمان قىلىپتۇ ۋە ئون توققۇز بىگۇنا تۇڭگانىنى سويۇپ تاشلاپتۇ. ئەرزنى كۆرمەپتۇ، ھەتتا قولىغمۇ ئالماپتۇ. بۇ ھىكايىنى قىسقىچە بايان قىلىشتىكى مەقسەت بولسا پادىشانىڭ غەزەپ ئوتىنى تونۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت. ئەي يارەن ئەزىزلەر، ئەلھەزەر-ئەلھەزەر. پادىشانىڭ غەزىۋىدىن بەس قىلىپ پانا تىلىمەكلىك بولسا، ئەلۋەتتە، مۇھىم ۋە ئەھمىيەتلىك ئىشلارنىڭ جۇملىسىدىندۇر.

بۇ كۈنلەرنىڭ ئىچىدە تۇڭگانىلار كۇچاردا توققۇز كۈن تۇرۇپ، بۇلاڭ-تالاڭچىلىقتىن ئىبارەت مۇسۇلمانچىلىق دائىرىسىدىن تاشقىرى

بولغان قاباهەت ئىشلارنى ئۆزلىرىگە راۋا دەپ بىلىپ، بىر كېچىدىلا تۇرپانغا قاراپ چىقىپ كېتىپتۇ، كورلىدىمۇ شۇنداق ئىشلارنى بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ئىشلارنى قىلىپ، بۇ يەردىنمۇ ئۆتۈپ كېتىپتۇ دىگەن خەۋەر كەلدى، بۇ چاغدا ئاتالىق غازى مارالۇبشىنىڭ هاكىمى دەرۋىش مىراخور باشىنى يىگىتلىرى بىلەن هېكىم خان تۆرەمنىڭ كەينىدىن يارەمگە ئەۋەتكەن ئىدى. هېكىم خان تۆرەم بىلەن ئىسهاق تۆرەم ۋە مارالۇبشىنىڭ هاكىمى باشلىق يىگىتلەر كۇچارغا بېرىپ، ۋاپات بولغان يىگىتلەرنى دەپنە قىلدۇرۇپ كۇچارغا تۇردى. بۇ ئەسنادا جانابى شەهىرى يارى ئاتالىق غازى لەشكىرى قىيامەت ئەسەرلەر بىلەن كېلىپ، ئاقسۇدىكى سارىيىغا چۈشتى ۋە تۇڭگانلارنىڭ يېنىپ كەتكەنلىگىنى ئاڭلاپ غەزەپ ئوتىلىرى خېلى پەسەيدى. لېكىن، مۇسۇلمانلارنىڭ مال-جانلىرىغا ئىچى ئاغرىپ ناهايىتى خاپا بولدى. ئاقسۇلۇق شەمسىدىن ئەلەم ئاخۇنۇم ئوغلى باهاۋىدىن ئاخۇن ۋە هادى خەلىپەم، مۇهەممەت خوجا خېتىپ ئاخۇن، موللا ئەيسا ئاخۇنلارنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ قەشقەرگە هەيدىدى. ئاقسۇنى موللا جىيەن مىرزا بېشىغا مەرهەمەت قىلىپ، ئاقسۇدا كاتتا ئوردا بىنا قىلىشقا پەرمان بەردى. بۇ جايدا ئون كۈندەك تۇرۇپ، ئەمىرى لەشكەرلەرنى قىل قۇيروق قىلىپ ماڭدۇرۇپ، كەينىدىن غەلىبە ئۇزەتگىسىگە ئاياقلىرىنى قويۇپ كۇچارغا باردى. هېكىم خان تۆرەمگە كايىپ، تۇرپانغا بىللە ئېلىپ ماڭدى، هەمدەم باتۇر بېشى، مىر بابا دادخۇالارغا كايىپ مەخپى يوقاتتى. بۇلارنىڭ نەگە بارغانلىغىنى ۋە نىمە بولغانلىغىنى كىشى كۆرمىدى ۋە بىلەلمىدى.

ئاندىن جانابى ئاللىرى سەككىز ئەمىرى لەشكەرگە سەكسىزدىن

پانسەت ۋە ھەر بىر پانسەتكە بەشتىن يۇز بېشى تەيىن قىلىپ، ئۆزىگە خاس مەھرەم، ياساۋۇللار بولۇپ دەپتەرگە ئېلىنغان يىگىرمە بەش مىلك يىگىت، سەرۋاز جانباز قاتارلىق مۇكەممەل قوراللانغان تەييارىلار بىلەن راۋان بولدى. قۇشچى، پىلتىرچى، بازارچىلار بۇ ھىساپ دەپتەردىن تاشقىرى ئىدى ھەر بىر ئەمىرى لەشكەرنىڭ شەنى گويا پادىشاھى ئەززەملەرگە ئوخشايتتى، پانسەتلەرنىڭ سۆلتى بولسا گويا ھاكىمى ۋىلايەتلەردىن زىيادە ئىدى، قالغان سۆلەت، ھەشەمەتلىرى بولسا ئۆز ئورنىدا زىكىر قىلىندى. بۇلارنىڭ كەيىنىدىن بىر پانسەت ئارىلىغى مقدارى قۇرىبېشى، جاللاتلار ۋە مۇرشاپ غەزەپخۇۋالار بىلەن نەچچە ھارۋا گۇناكارنى ماڭدۇردى. بۇ گۇناكارلارنىڭ بەزىلىرى بوينىغا غول-زەنجىر بېكىتىلگەن، بەزىلىرى تۆمۇر ھالقا بىلەن ھارۋىغا باغلانغان، بەزىلىرى ھارۋا ئىچىدە مۇستەھكەم ئىشكال بىلەن بەنت قىلىنغان ئىدى. ھارۋىلار بولسا تۆمۇر سىم بىلەن تورلانغان بولۇپ، ئەتراپىدا ئايىپالتا ۋە كىچىك پالتىلارنى دېۋەيلەپ كۆتەرگەن جاللاتلار ھازىر ئىدى. يەنە بىر پانسەت ئارىلىغى مقدارى بەگگە، قەلەندەر-دىۋانە، باكارچىلار توپ-توپ بولۇپ، ئەلەم، بايراقلىرىنى كۆتىرىپ، نۇسرەت قىيا-پەتلىك قوشۇنلارنىڭ كەينىدىن پىيادە ياكى ئاتلىق يۇرۇپ، چۇشكەن مەنزىلىردە دائىم چەت-ياقا جايلارغا چۇشۇپ، ھەر ئەتىگەندە قوشۇنلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئارىلاپ "خۇدا ھەققى بىر نەرسە بېرىڭلار" دەپ تىلەمچىلىك قىلىپ، نەزىر-سەدىقىلىرى بولسا ئېلىپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا قايتىپ، ئاقساقال-بوۋىلىرىنىڭ ئەمرى ئىتائىتىدە تۇراتتى. جانابى ئاللىرى كىيىم تارقاتقان چاغدا، بۇلارغىمۇ جەندە، كۇلا، تەگگە، تىلالارنى بەخش قىلىپ،

ئۆز لايىغدا ياخشى مۇئامىله قىلىپ، ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنى ئېلىپ، ئۇلارنى خوش ۋە مىننەتدار قىلار ئىدى. ئەمما بۇلار مەمۇرى تەپتىش ۋە ھىساب-ھۆكۈمدىن خالى ئىدى. باشقا نۇسرەت قىياپەتلىك ئەسكەرلەرنىڭ سۆلەت ۋە ھەشەمەتلىرىنى بۇنىڭدىن قىياس قىلىپ مۇلاھىزە قىلغايسىزلەر.

ئاتالىق غازى چېدىر-بارگاھلىرىنى تىككەندىن جايغا ئىككى كۈن ئىلگىرىلا رەستە-بازار قىلدۇرۇپ، گۆش، ياغ، گۈرۈچ، بوغۇز، نان-توقاچ، ئوت، ئوتۇن ۋە ھەر خىل كۆكتات، مىۋە، ھالۋا، يەل-يېمىش، قەندەلەت، ھەر خىل مەئجۇن، مۇرابباً، خوش كەيپ دورىلار قاتارلىق شەھەرده تېپىلمايدىغان نەرسىلەرنى كەلتۈرۈپ، قوشۇن بازارلىرىدا تەييار قىلدۇرۇپ تۇراتتى، مەيلى كۆل، يۇرتلار ئىچى ياكى چۆل ۋە تاغلاردىمۇ بۇ ئەھۋال ھامان مۇشۇنداق بولۇپ تۇراتتى. ھەر زامان ۋە ھەرقانداق سەپەرگە ئاتلانسا، بىللە ماڭىدىغان ئەللىك ھارۋىدا تىللا، ئاق تەڭگە، كۈمۈش ۋە يەنە ئەللىك ھارۋىدا قىزىل پۇل، چاقا پۇل، ئىككى يۈز نار تۆگىسىده ھەر خىل خاس تون، جۇۋا، شىم، تەلىپەك ۋە ئۆتۈك، ئىككى يۈز تۆگىده مۇكەممەل ئىگەر، توقۇم قاتارلىق ئات جابدۇقلىرى، بەش يۈزى مۇكەممەل ئىگەر، جابدۇقلار بىلەن تەييارلانغان ۋە بەش يۈزى يەلپۇش، كۆرپىچىلەر بىلەن راسلانغان ياياق ئات، جەمئى مىڭ ئاتنى بىللە ئېلىپ ماڭاتتى، ھەر بىر ئاتنى بىر قۇل يېتىلەپ ماڭاتتى، بۇ ئاتلارنى ئېتى ئۆلۈپ پىيادە قالغان يىگىتلەرگە ئىنئام قىلاتتى. ئۆزىگە خاس نەچچە ھارۋىدا بورداق-سىمىز قازاق ۋە ھىسارى قويلىرى، نەچچە ھارۋىدا توخۇ، تۇخۇم، نەچچە ھارۋىدا قوي يېغى، سۇ يېغى نەچچە ھارۋىدا كۆلال تونۇر، نەچچە ھارۋىدا

كەتمەن، پالتا، چوت، چىراق، شامدان ۋە نەچچە ھارۋىدا چوڭ-كىچىك سۇپۇرگە ھازىر ئىدى. چوڭ تۇغلۇق ئەمىرى لەشكەر، پانسەتلەرنىڭ بولۇپ جەمئى بەش يۈزدىن زىيادە سۇچى-مىشكاپچىلار مەشلەرگە سۇ تولدۇرۇپ، ئاتلىق كۆتىرىپ يۈرەر ئىدى. مەيلى كۆلدە بولسۇن ياكى چۆلدە بولسۇن ۋە سۇ-دەريالىق مەھەللىدە بولسۇن، ياكى بىر جايدا تۇرغاندا ياكى سەپەردە بولسۇن، مەشلىرىدىن زادى سۇ كەم بولمايتتى. بارگاھ ئالدىنى قاچان ۋە قايەرگە تىككەن بولسۇن، ئاشقان سۇلاردىن بارگاھ ئالدىغا سىپەر ئىدى، يەنە تۆت مىڭ ياكى بەش مىڭ قوي، سېغىن ئىنەك، موزاي، توپاقلارنى بىللە ئېلىپ ماڭاتتى. ھەر كۈنى ئەتىگەندە چوڭلار باشلىق ھەممە يىگىتلەرنىڭ ئالدىغا يېگى قايماق بىلەن ناشتىلىق شىرە چاي، يۇمشاق ۋە ئىسسىق نان، گۈلچە توقاچ، قەن، لەززەتلىك ھالۋا، رىشالە، تەمى شىرىن شويلا، شوۋاگۈرۈچ قاتارلىق تاماقلار بىلەن پاكىز، خۇش پۇراق چايلارنى ئېلىپ چىقاتتى. ئاش قىلىدىغان بورچىخانىلىرى ئىككى قاتاردىن بولۇپ، ھەر كۈنى بىر قاتارغا نۆۋەت كېلەتتى. ھەر بىر مەنزىلگە يەتكەندە ئاشپەز-تەببا خلىرى نەچچە كاتتا قازانىدا گۈرۈچ ئاش ۋە سۇيۇق ئاشلارنى تەييارلاپ تۇراتتى. ھازىر بولغان چوڭ-كىچىك ئەمىرى لەشكەرلەر، ئەمىرائىلەر، پانسەت، ياساۋۇل، مەھرەم قاتارلىقلارغا بارغان ھامان تەڭ-باراۋەر ئاش تارتاتتى.

جانابى ئالىنىڭ دەستۇرخانىلىرى شۇ قەدەرگە ئىدىكى، قاغا، پاختەك، قۇشقاش قاتارلىق ياۋايى ئۇچار جانۋارلارغىمۇ تۇرغاندا ۋە سەپەردە بېرىدىغان بىر توقۇزتاۋاق ئاشلىرى بار ئىدى، بۇنىڭغا نەچچە مەھرەم ۋە ياساۋۇللار مەسئۇل ئىدى. ھەر كۈنلۈگى

يىگىتلەرگە ئاش تارتقاندا، تاۋاقلارغا ئاش ئۇسۇپ، ئۇستىگە گۆش قويۇپ، پارچە-پارچە توغراپ، جانابى ئاللىرىنىڭ كۆز ئالدىدا، ئوردا ئالى سەھنىلىرىدە ياكى بارگاھ ئالدىدا قويۇپ بېرەتتى. ئاشقا ياكى قولغا كۆنگەن قاغا، پاختەكلەر تاما قىلىپ سايراپ بولۇپ، ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك ياراتقۇچى ۋە رىسقى بەرگۈچى مۇقەددەس ئاللا دەرگاھىغا ئۆز تىللىرى بىلەن تەشەككۇر ۋە مەدھىيىلەرنى ئوقۇپ، ئاندىن ئۇچۇپ كېتەر ئىدى. بۇلارغا ھېچ-قانداق ئادەم دەخلى قىلىپ تېگىشمەيتتى. دېمەك، جانابى ئاللىنىڭ دەستۇرخان ۋە تۇرلۇك نېمەتلىرىدىن بۇ خىل مەخلۇق-جاندارلارمۇ پايدا كۆرۈپ، بەھرىمەن بولۇپ، ئائۇمىت ۋە نامەھرۇم قالمايتتى. جانابى ئاللىنىڭ ئۆزىگە خاس ئاشخانىلىرىغا ھەر كۈنلۈگى ئاتمىش چارەك گۈرۈچ سەرپ قىلاتتى. ھەر بىر ئەمىرى لەشكەر پانسەتلەر-نىڭ بۇرچىخانىلىرىغمۇ ئەنە شۇنداق ئالاھىدە خىراجەتلەر سەرپ قىلىناتتى. ھاكىملار يۇرتى ۋە ۋىلايەتلىرىدىن ھەر كۈنلۈگى ئىككى، ئۈچ يۈز ئېشەكتە گۈرۈچ، تۆت يۈز ياكى بەش يۈز ئات ھارۋىدا ئۇن، بۇغۇز كەم بولماي ۋە ئۆكسۈمەي يېتىپ كېلىپ تۇراتتى.

شۇنداق قىلىپ، سائادەت ئاسار، دۆلەتيار ۋە پەلەك قىياپەتلىك مۇھەممەت ياقۇپ بېگ غازى ئەنە شۇنداق داغدۇغا ۋە ھەشەمەت بىلەن مەنزىلمۇ-مەنزىل يۇرۇپ، مۇبارەك بارگاھىنى كۈچار تەختىگاھى ئۇستىگە تىكلىدى. ئۇ پەزىلەت ۋە ھۆرمەت ئىگىسى بولغان جانابى مۇھەممەت ئەنھەزرەت ئەلەيھۇسسالاۋات زامانىدىن بۇ زامانغىچە بولغان ئارىلىقتا، بۇ موغۇلستان يۇرتىدا ئىسلام ئاچقان پادىشالار، مۇھەممەت ياقۇپ بېگ غازىدەك سۆلەت ۋە ھەشەمەت بىلەن جەمىيەت پەيدا قىلىپ، بۇ يولدا ماڭغانلىغىنى ھېچ زاماندا

بىرەر ئىنسانىنىڭ قۇلىغى ئاڭلىمىغان ياكى كۆزى كۆرمىگەن ئىدى. ئاتالىق غازى كۇچاردىن ئىسھاق خوجامنى تەئەللۇقاتلىرى بىلەن كۆچۈرۈپ، يارکەنتكە ئەۋەتىپ، شاغاۋۇل دادخۇاغا تاپشۇرۇپ، ئايلىق ۋە يىللىق مائاش-ۋەزىپە تەيىنلىدى. توختى ئىشىك ئاغا بېكنىمۇ ئورنىدىن ئېلىپ، يەككە يىگىت قاتاردا قىلىپ قويدى، كۇچارنى نار مۇھەممەت پەرۋانچىغا مەرھەمەت قىلدى. ئاندىن كۇچاردىن ئاتلىنىپ، كورلىنى مەقام مەنزىل قىلىپ، نىياز مۇھەممەت توقسا بىينى كورلىغا ھاكىم قىلدى. بۇ شاتلىق ئۇستىگە پاراغەتلىك پەيدا بولغان زامانىدا، كورلا، كۇچاردا بۇلاڭ-تالاڭغا يولۇقۇپ، پۇل-ماللىرىدىن ئاجراپ، پەقىر ۋە يوقسۇزلۇق كوچىلىرىغا كىرىپ قالغان، ھەيران ۋە سەرگەردان مۇجاۋۇر-مۇساپىر سودىگەر بايلار يىغلاپ-يىغلاپ، ئۆزلىرىنى يەرگە تاشلاپ، ئەرز-ھالىنى مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى مەرھەمەت قىلىپ، بەزىلىرىگە تون-كېچەك، بەزىلىرىگە پۇل، تىللا ئاتا قىلىپ، "سىزلەرگە ۋابال بولغانلىغىنى ئاڭلاپ بىلدىم، ئەمدى پۇلۇڭلارنى غەزىدىن بەرسەم، دۇنيا قىلىپ تۇرۇڭلار، مىرزا چىقىرىمەن، دەسمايە پۇلۇڭلارنى راستى بىلەن خەتلەپ بېرىڭلار، شۇنىڭغا قاراپ پۇل بېرىمەن" دەپ يارلىق ئالى چۇشۇرۇپ، زەينۇلئابىدىن مەخزۇم مىرزا بېشىنى چىقاردى. بەزىلىرى راستىنى خەتلەيتتى، بەزىلىرى بولسا بىرنى ئون قىلىپ كۆرسەتتى، جانابى غازى بەدۆلەت پاراسەت نۇرى بىلەن ئۇلارنىڭ يالغان ۋە خىيانەت قىلغانلىغىنى پەملەپ "تۇرپان پەتھى بولغاندىن كېيىن بېرىمىز، دۇنيا قىلىپ تۇرۇڭلار" دەپ ئىلتىپات قىلدى، گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، تۇرپان ئېلىنغاندىن كېيىن، ئۆلىمائى ئىسلامىلاردىن پەتۋا ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىلگىرى دۆلەتخانا ئالىغا تاپشۇرغان زاكاتلىرىنىڭ

سانغا قاراپ، پەتۋا بويىچە پۇل بەردى.

ئەلقىسسە، جانابى ئالى بەدۆلەت ئۇششاقتالىدىن يۆرۈپ قاراق-چىنغا بارغاندا، ئۆمەر قۇل ئەمىرى لەشكەرنى پانسەتلىرى بىلەن يىلانلىق يولى ئارقىلىق توخسۇنغا بۇيرۇدى. ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەر-نى پانسەت ۋە يىگىتلىرى بىلەن ئايغىر بۇلاق يولى ئارقىلىق توخسۇنغا يارلىق قىلدى. ھەر ئىككى ئەمىرى لەشكەر ئىككى تەرەپ-تىن تەڭ باراۋەر توخسۇندىكى تۇڭگانىلارنىڭ ئۇستىگە چۇشۇپ، جەڭ-جىدەللەرنى قىلىپ، غەلىبە بىلەن توخسۇنىنى قولغا كىرگۈز-دى. بۇ يەردە ئىككى مىڭچە تۇڭگانى بار ئىكەن. ئىككى يۈزچىسى جېنىنى جايلاپ تۇرپانغا قاچتى، قالغانلىرى تىغ سىياسەتتىن ئۆتتى. شۇ ھالدا جانابى ئالى تۇرپانغا يېرىپ، بارگاھى ئالىلىرىنى دادوڭ دىگەن جايغا تىكلىدى، ئىككى كۈندىن كېيىن، تۇرپان شەھىرىدىن يەمشى دىگەن جايغا ئالتە مىڭ تۇڭگانى چىقىپ ئۇرۇش قىلدى، قاتتىق جەڭلەر بولدى. ئاخىرى تۇڭگانىلار قاتتىق جەڭدە مەغلۇپ بولۇپ، ئاز بىر قىسمى ئۆزىنى شەھەرگە ئالدى، قالغانلىرى بولسا تىغ سىياسەت ۋە غەزەپ قەھرىيەت بىلەن يوق بولدى. دادوڭ دىگەن جاي بولسا شامال-بورانىڭ كان-مەدەنى ئىكەن. بۇ جايدا تۇرغىلى بولماي، چېدىر-بارگاھلىرىنى يار دىگەن مەنزىلگە تىكتى.

ھۆسنى ئۇستىگە گۇزەللىك قوشۇلغان مۇنداق بىر چاغدا، ئۇرۇمچىدىكى داۋۇد خەلىپە يەنى لورىن جا دىگەنىڭ ئون يەتتە مىڭ نامدار تۇڭگانىلىرى تۇرپانىدىكى تۇڭگانىلارغا يار-مەدەت بولۇش ئۈچۈن يولغا چىقىپ، تۆت-كۈندىن كېيىن، يېتىپ كەلدى. بۇنىڭدىن تۇرپانىدىكى تۇڭگانىلارمۇ خەۋەردار ئىكەن. نەتىجىدە سەككىز مىڭ تۇڭگانى شەھەردىن چىقىپ قارسىنى كۆرسىتىپ،

ئاتالىق غازىنىڭ نۇسرەت قىياپەتلىك قوشۇنلىرىنى ئىككى تەرەپتىن ئوتتۇرىغا ئالماقچى بولدى. بۇ چاغدا ئۆمەر قۇل ئەمىرى لەشكەر بىلەن ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەر ئىككى تەرەپكە تەڭ باراۋەر جەڭگە چىقتى. باشقا ئەمىرى لەشكەر ۋە پانسەتلەرنىڭ ھەر بىرىمۇ خۇددى رۇستەمى داستان[196] ۋە سام[197] نەرىماندىن[198] زىيادە باتۇرلۇق ۋە جاسارەتلىك كۆرسەتتى. ئاقىۋەت ئۇرۇشنىڭ غەلبە ئىشىگى نۇسرەت قىياپەت قوشۇنلار تەرەپكە ئېچىلدى. تۆڭگانىلارنىڭ ئاز قىسمى جېنىنى ئۆز يۇرتىغا ئالدى، قالغانلىرى بولسا ئولجا-ئەسىر چۇشۇپ، كەتسە كەلمەسلەرنىڭ كەينىدىن راۋان بولدى.

ئاندىن كېيىن، ئاتالىق غازى چېدىر-بارگاھ ۋە ئۆي-ياتاقلىرىنى تۇرپان شەھرىگە بەش يول مەنزىلى مىقدارى بىر يەرگە تىكىپ، ئەتراپىغا خەندەك، سېپىل، قوختا، دەرۋازىلار ۋە پوتەيلەرنى سالدۇرۇپ مۇستەھكەملەپ، بىر قوشۇن شەھىرى پەيدا قىلدى. ھەممە چوڭ كىچىك ئەمەلدارلار، يىگىت، سەرۋازلارنى سېپىلنىڭ ئىچىگە ئالدى، ھەر كېچىدە بىر پانسەت بەش يۇز يىگىتى بىلەن نۆۋەتلىشىپ بۇ شەھەرنى چۆرىدەپ ساقتالىق (ساقچىلىق — ت) ۋە پاسىبانلىق قىلدىغان بولدى. بازارچىلاردىن بىرمۇنچىسى بۇ شەھەر-نىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا قار، يامغۇر، شامال، شۇرغان، ئىسسىق ۋە سوغاقتىن پانا بولغۇدەك جاي-ماكان تەييارلىدى. لېكىن تۇرپان شەھىرى ئېلىنماي، مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سوزۇلدى. ھەر ھەپتە ئون كۈندە نۇرغۇن تۆڭگانىلار شەھەردىن چىقىپ ئۇرۇش قىلىپ، باراۋەرلىك قىلالماي يەنە شەھەرگە كىرىپ كېتەتتى. بۇ چاغدا لۇكچىن تۆڭگانىلىرى گېپىنى بىر قىلىپ، ئىتتىپاقتىن چىقىپ، جەڭ-مۇھاربىگە تەييارلاندى. ئاتالىق غازى ئۆمەر قۇل ئەمىرى لەشكەر ۋە

ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەرلەرنى تەۋە يىگىتى بىلەن لۇكچىنگە بۇيرۇدى، بۇلار يېتىپ بېرىپ، ئۇرۇش-جەڭلەرنى قىلىپ، لۇكچىننى غەلبە بىلەن قولغا كىرگۈزۈپ، تېخى ئەمدىلا غىزا-تاماقتا قول ئۇزىتىپ تۇرغاندا، ھايال بولماي دەرمەھەل يېتىپ كېلىكلار دىگەن ئىنايەتنامە ئالى كەلدى. بۇلار كەلسە ئۇرۇمچىدىن يەنە ئون ئىككى مىڭ تۇڭگانى كەلگەن ئىكەن. ئەمىرى لەشكەرلەر كەلگەن ھامان ئۇرۇشقا كىرىشتى. ئاخىرى بۇ تۇڭگانىلارنىمۇ ئوتتۇرىدىن كۆتىرىپ، ئاللا دەرگاھىغا شۈكرى-سانالارنى بەجا كەلتۈرۈپ تۇرغان كۈنلەردە، ئەمىرى لەشكەر ئاۋغان خەيىر مۇھەممەت توپچىدار جانابى ئالىدىن يۈز ئۆرۈپ، تۇڭگانىلار شەھىرىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى، تۇڭگانىلارنى قورقماي ۋە ئەيمەنمەي جەڭ-جىدەلگە تەرغىپ قىلىپ كۈشكۈرتۈپ، تولا ھەركەتلەرنى قىلدى. بىر كېچىدە خەيىر مۇھەممەت نۇرغۇن تۇڭگانىنى ئۆزىگە ھەمرا قىلىپ قوشۇن شەھىرىگە چىقتى، بەزىلىرى قوشۇن شەھىرىگە كىردى، بەزىلىرى سىپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقتى. بۇ ئىشتىن جامىدار دادخۇا خەۋەردار بولۇپ، ئالدىراشلىقتا توپ، زەمبىرەكلەرگە ئاق تەڭگە، چاقا پۇلىلارنى سېلىپ بىرمۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، بىرمۇنچىسىنى قولغا تىرىك چۈشۈرۈپ يوق قىلدى، خەيىر مۇھەممەت توپچىدار زەخمىدار بولۇپ، ئۆزىنى تۇڭگانىلار ئىچىگە ئالدى. سەرەنجام بولغانىدىن كېيىن سەرھىساپ قىلىپ كۆرسە، ئىراۋۇلچى يىگىتلەردىن پەقەت يىگىرمە-ئوتتۇزىلا ئۇخلاپ قالغان يېرىدە ئۆلتۈرۈلۈپتۇ. باشقىلىرى كېلىپ توپقا قوشۇلۇپتۇ. باشقا زىيان-زەخمەت بولماپتۇ.

جانابى ئالى مېھرىۋانلىق بىلەن جامىدارداخۇادىن "بۇ قورقۇنچلۇق ۋەقەدىن قانداق يىگىت خەۋەر تېپىپ ئاگاھ قىلدى" دەپ

سوردغاندا، ئۇ "ئىككى ئاۋغان يىگىتى ئاگاھ قىلدى" دەپ مەلۇم قىلدى. مەزكۇر ئىككى ئاۋغان يىگىتىدىن "قانداق خەۋەر تېپىپ خەۋەر بەردىڭلار" دەپ سوردغاندا، ئۇلار "گۇنايىمىزنى ئەپۇ قىلسىلا، ئاندىن مەلۇم قىلساق" دىدى. ئاتالىق غازى "ئەپۇ قىلدىم" دەپ ئىلتىپات كۆرسەتكەندىن كېيىن، ئۇلار "بىز بەك تارتىماقچى بولۇپ، ئوت ئىزدەپ چېدىرلارغا باردۇق، ئوت تاپالماي يېنىپ كېلىۋېتىپ غەيرى مۇخالىپ ئادەملەرنى كۆردۇق-دە، جامىدار دادخۇانى ئاگاھ قىلدۇق" دەپ مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى بۇنىڭدىن ئىلگىرى بەك-نەششە چەككەن ئادەمنى كۆرسە ئازاپ-ئەلەم قىلاتتى، ھەتتا يوق قىلاتتى. بۇ كۇندىن باشلاپ بەك-نەششە چېكىشكە ئىجازەت بەردى. چۇنكى، بەگلەر بەك خومارىدا ئۇخلىمايدىكەن. ئاتالىق غازى مەرھەمەت ئەيلەپ ئىككى ئاۋغانىنى توپچىلارغا يۇز بېشى قىلىپ، ئالاھىدە ئات جابدۇغى، زەر باسقان تون، ئالاھىدە چېدىر قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلىپ، يارلىق بىلەن ئورنىنى كۆتەردى.

شۇ كېچىسى ئاجايىپ بىر كېچە بولغان ئىدىكى، جانابى ئاتالىق غازى باشلىق ھەممە قوشۇنلارغا ئۇيقۇ لەشكىرى غالىپلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇيغۇ ۋە ھەركەتلىرىنى تالان-تاراج قىلىپ، قوشۇنلارنى ئوتتۇرىدىن كۆتىرىپ پاراكەندە قىلىشقا تاسلا قالغان بىر كېچە ئىكەن. لېكىن بۇلارنى خۇداۋەندەكبرىم ئۆز مۇھاپىزىتى ئىچىدە ساقلاپتۇ. شۇڭلاشقا، ھەممىسى قەدىر ئاۋال نەزىر-سەدىقەلەرنى بېرىپ، ئاللانىڭ ئۇلۇغلۇغىغا شۇكرى سانالارنى ئادا قىلىشتى. ئاندىن كېيىن تۇرپانىڭ چوڭلىرىدىن ئابدۇلقاھھار بېك، خوجا ئابدۇللا بېكلەر ئۆز غەللە مەھسۇلاتلىرىدىن كەڭرى ئاق، قارا ئاشلىق-لارنى غەلىبە قىياپەت قوشۇنلارغا يەتكۈزۈپ بېرىپ، كۆپ خىزمەت-

لەرنى قىلدى ۋە جانابى ئالىنىڭ مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتۈپ، بۇيۇك يارلىق ئالىلىرىغا بەھرىمەن ۋە مەمنۇن بولۇپ كۆتىرىلدى.

گەپنىڭ ھاسلى، تۇرپان شەھىرى تولۇق توقۇز ئاي مۇھاسىرىدە ياتتى، ھېچ پەتھى مۇيەسسەر بولمايتتى، تۇڭگانلارمۇ قامالدا قېلىپ كۆپ تەڭلىك تارتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسلا بىر نىيەت بىلەن كاتتا خانقالىرىغا جەم بولۇپ، يېڭىۋاشتىن ئەھدى-پەيمانلارنى مەھكەم قىلىپ، ئالىلاغا توۋا قىلىپ يالۋۇرۇپ، جان-دىلى بىلەن ئاتالىق غازىنىڭ نۇسرەت قىياپەت قوشۇنلىرىغا ئۆزلىرىنى پەرۋانىدەك ئۇرماقچى بولۇپ، مەسلىھەتلىشىپ تۇرغاندا، جامىدار دادخۇا تۇرپاندا قۇيدۇرغان بىر كاتتا بام توپنى سىناپ كۆرمەك ئۈچۈن، ئوق سېلىپ، بىر ئەتىگەنلىكى تۇڭگان شەھىرىگە قارىتىپ ئاتقان ئىكەن. ئۇنىڭ چاچما ئوقىمۇ رەسمىي بىر قازانداەك بار ئىكەن. بۇ چاچما ئوق بېرىپ، تۇڭگانلار مەسلىھەتلىشىپ تۇرغان خانىقا ئىچىگە چۈشۈپ، يېرىلىپ يەنە نەچچە پارچە بولۇپ نۇرغۇن تۇڭگانىنى ئۆلتۈرۈپ يوق قىلىپتۇ، بەزىلىرىنى زەخمدار قىلىپتۇ. بۇنى كۆرۈپ تۇڭگانلارنىڭ كۆڭلىگە ئالەمى غايىپتىن قورقۇنچ ھەم ۋەھشەت زىلزىلىسى چۈشۈپ، بۇ لاۋ پادىشا ئۇلۇغ كىشى ئىكەن، بىزنىڭ يامان نىيەت قىلغىنىمىزنى بىلىپ، بىزگە ئوق ئاتتى دەپ ئەندىشە قىلىپ، ئەمدى بولمىدى، ئامانلىق تىلەپ كىشى چىقىرىپ ئىتائەت ۋە بەيئەت قىلايلى دەپ مەسلىھەتلىشىپ، مۇددىئا ۋە غەرەزلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان ۋە ئىزھار قىلىپ، بوي سۇنۇپ، باش ئەگمەكچى بولۇپ ئەلچى چىقاردى. جانابى ئالى ئۇلارنىڭ ئىلتىجا ۋە ئىلتىماسلىرىنى ماقۇل كۆرۈپ قوبۇل تۇتۇپ، مەرھەمەت قىلدى. تۇڭگانلارنىڭ ئۇلۇغى سۇ يەنشەي باشلىق ھەممە تۇڭگانى قورال-ياراقلىرىنى

بوينىغا ئېسىپ، گۈمانى پەلەك بارگاھىغا ئۆزلىرىنى تاشلىدى. مۇ-
لازىم ۋە دۆلەتخۇالارنى ئېلىپ كېلىپ، دۆلەت ئالىلىرىنىڭ كۆرۈ-
شۈش شەرىپىگە ئىگە بولدى. ئاتالىق غازى سۇ يەنىشەي باشلىق
ھەممە تۈڭگانىنى مېھمان قىلىپ، زىياپەت بېرىپ، تون-كېچەكلەرنى
ئىنئام قىلىپ، ھەممىسىنى خاتىرجەم قىلىپ، پەرمانبەردار قىلدى.
گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، ئاتالىق غازى ئەنە شۇنداق يوللار بىلەن
مەقسەتكە يېتىپ، تۇرپان شەھىرىنى بوي سۇندۇردى. ھېكىم خان
تۆرەمنى مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ مەرھەمەت قىلدى، ھەيدەر قۇلى
پانسەتنى ئەمىرى لەشكەر قىلىپ بەردى، تۇرپانلىق خوجا ئابدۇللا
بېكنى سەركار، قازى سۇرخ ئاب بېينى قازى كالان قىلىپ، يارلىق-
نىشانلار بىلەن بېكىتتى. ئاندىن تۇرپان ئىشلىرىدىن خاتىرجەم
بولۇپ، ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىنغان سايرامىلىق مەسۇم خان
خوجام ۋە تۇرپانغا ھاكىم بولغان ۋەييد خەلىپىلەر تۈڭگانلار ئېچىدە
تۇرۇپ، ئۇلارغا كۆپ خىزمەتلەرنى قىلىپ، كۆپ يىگىتلەرنى
زىيانغا ئۇچراتقان ئىدى. شۇ سەۋەپتىن بۇلارغا كايىپ، گۇناكار
قىلىپ، مەسۇمخان تۆرەمنى كورلىدا يوق قىلدى. ۋەييد خەلىپىنى
باي ھاكىمى ئەخمەت بېكىكە ئەۋەتىپ، بارغان ھامان ئۆز قولۇڭ
بىلەن سويغىن دەپ ئىنايەتنامە ئالى ئەۋەتتى. بۇ ئالى ئەمر بويىچە
ئەخمەت بېك ۋەييدىنى ئۆز قولى بىلەن سويدى. لېكىن ئەخمەت
بېك كېچىسى ۋەييد قولىغا پىچاق ئېلىپ قوغلاپ يۈرگەن بىر
چۇش كۆرۈپ قورقۇپ كېتىپ، يەتتە كۈن يېتىپ ئۆلدى. ئاغاچەسى
نىيازخان باي، سايرامنى ئالتە ئاي سوردى. ئاندىن كېيىن
باي، سايرامنى مۇھەممەت ئىمىن توقسابەغە ئىنايەت قىلدى-
ۋەسسالام.

10

ئاتالىق غازى بەدۋلەتنىڭ ئۇرۇمچى تەرەپكە ئاتلىنىپ پەتھىگە مۇيەسسەر بولۇشى، نەنسەندىكى خىتايلار ئۇلۇغى شى - شى گۇڭنىڭ[199]، ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىشى ھەم تۈگگانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ بۇيۇك غەلىبىگە ئىگە بولۇشى، ئۇنىڭ ئىززەت - ئىكرام تامامىدىن كېيىن ئۆز تەختىگاھىغا قايتىشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

قۇدرەتلىك ئەزىز ياردەملەر ۋە لەززەت تەمنى بىلدىغان بۇرادەر - لەرنىڭ يەقىن ئالى كۆڭۈللىرىگە روشەن ۋە ئىزھار بولغايكى، بۇنداق قىسسە ۋە ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، ئۇ شەھرىيار ئاتالىق غازى تۇرپان ۋە لۇكچىن غازاتلىرىدىن خاتىرجەم بولۇپ، بۇ جايدا ئون ئاي مىقدارى ئىستىقامەت قىلدى. بۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىكى لوردىن جا يەنى داۋۇد خەلىپە دىگەن ئۇرۇمچى، تۇرپان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى تەۋە تۈگگانلار ئىچىدە، گويا بىر شانى - شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشا بەلكى مۇستەقىل خانلاردەك ئورۇنغا ئىگە بولدى. ئۇ نەچچە قېتىم لەشكەر ئەۋەتىپ جەڭ - مۇھاربە قىلدى، بەزىدە ئاشناچىلىق يېپىنى باغلاپ خەت - ئالاقە ۋە بېرىش - كېلىشلەرنى قىلىپ تۇردى. بۇ چاغدا جانابى ئاتالىق غازى ئەزىم پانسەتكە يەنە تۆت پانسەتنى قوشۇپ، بىر مىڭ بەش يۈز يىگىت بىلەن ئۇرۇمچىدىكى داۋۇد خەلىپىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن ئىدى. داۋۇد خەلىپە بۇنى ئاڭلاپ، ئالدىغا كىشى چىقىرىپ، ئىززەت - ئىكرامىلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، شەھرىنىڭ ئالدىغا

چۈشۈرۈپ، كەڭرى چۈشكۈن-قونالغۇ چىقىرىپ، ئوبدان خاتىرجەم قىلدى. لېكىن، ناماز شام بولغانـدا، نۇرغۇن تۇڭگانـنى ئەۋەتـىپ بوشاڭغۇ ۋە بىپەرۋالىق بىلەن تۇرغان يىگىتلەرگە بىرلا ھۇجۇم قىلىپ، نۇرغۇن يىگىتنى يوق قىلدى. مەزكۇر پانسەتلەر تۆت يۈزچە يىگىتى بىلەن جېنىنى جايلاپ، ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك بارگاھىغا ئۆزىنى ئالدى.

شۇنداقلا بۇ چاغدا، ئۇرۇمچى بىلەن يۇلتۇز ئارىسىدىكى نەسەن دېگەن جايدا ئون مىڭ ئۆيلۈكتىن كۆپرەك خىتاي بار ئىدى. بۇلار ئىسھاق خوجامنىڭ قىرغىنچىلىغىدىن قۇتۇلۇپ قالغانلاردىن ئىدى، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغىنى شى-شى گۇڭ دەپ ئاتايتتى. بۇلار تۇڭگانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، بەزىدە غالىپ بولۇپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ يۈرگەن ئىدى. بۇ ۋاقىتتا ئۇ جانابى ئالى بەدۆلەتنىڭ تۇرپان ئەتراپىغا كەلگەنلىگىنى ۋە تۇڭگانلارنى ئۆلتۈرۈپ يوق قىلغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئىنىسى ماشۇيەنى ھەمرا قىلىپ، تولۇق قورالـلانـغان ئىككى مىڭ بەش يۈز خىتاي لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ، جانابى ئالىنىڭ ھىمايەتلىرىگە ئۆزىنى تاشلاپ، سەككىز مىڭ قوي، سەككىز يۈز ئات، سەككىز يۈز كالا ۋە نەچچە يۈز قوي ھەم تۆگىگە يۈكلەنـگەن ئاش-ئوزۇق، يامبۇ، كۈمۈش، چىنى تاۋار ۋە خۇش بۇي پاكىز چايلارنى تارتۇق قىلىپ، راسلاپ كەلگەن ئىدى. ئاتالىق غازى بۇ خىتايلارغا ھەددىدىن ئارتۇق ئىلتىپاتلارنى كۆرسىتىپ، ئىنئام-ئېھسانلارنى قىلدى. شى-شى گۇڭ بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، ئىنىسى ماشۇيەنى بىر مىڭ بەش يۈز خىتاي بىلەن خىزمەت قىلسۇن دەپ تاشلاپ، ئۆزى بىر مىڭ ئادىمى بىلەن نەنسەنگە ياندى. بۇ خىتايلار تۇرپانىدىكى تۇڭگانلار بىلەن بولغان جەڭلەردە كۆپ مۇڭاپىق خىزمەت كۆرسەتتى.

ئاقۇەت جانابى ئالى ئۇرۇمچىگە ئاتلىنىشنىڭ تەييارلىغىنى قىلىشقا باشلىدى. جانابى ئالى تۇرپانىنى پەتھى قىلىپ، ئۇرۇمچىنىڭ ئېلىنماسلىغى بولسا، زادىلا ھىساپ ۋە ئېتىۋارغا كىرمەيدىغانلىغىنى نۇرلۇق پاراسەتلىرى بىلەن سېزىپ، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن يەتتىنچى يىلى ماھى رەجەپنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 1870 ـ يىلى 10 ـ ئايىنىڭ 10 ـ كۈنى ـــ ت)، يەنى قەۋس پەسلىدە ئۇرۇمچىگە ئاتلاندى. ئابدۇللا ئەمىرى لەشكەرنى چاپاۋۇل قىلىپ ئىلگىرى ماڭدۇردى، ئۇنىڭ كەينىدىن ئۆزى غەلبە ئۇزەتكۈچى سىگە ئاياقلىرىنى قويۇپ ئۇرۇشقا ماڭدى. داۋانچى تۇڭگانلىرى تارتۇق ھەدىيە بىلەن ئالدىغا چىقىپ ئىتائەت ۋە ئىناۋەت قىلىپ، ئامانلىق دۆلەت شەرابىتىگە ئىگە بولدى، ئاندىن ئۇرۇمچى تەۋەسىنىڭ چېتىدىكى بىر تاغنىڭ ئاغزىدىن ئۇرۇمچىگە سۇ كىرىدىغان جايغا ئورۇنلاشقان دەقيانۇس[200] شەھىرى دېگەن جايغا ئورۇنلىشىپ، سېپىل، خەندەكلەرنى بىنا قىلىپ ياتاتتى. بۇ يەر ئۇرۇمچىگە ئوتتۇز يول مىقدارى بار ئىدى. ئەما بەھەمەن (شەمسىيە 11 ـ ئاي ـــ ت) ئايلىرىدىكى قىشنىڭ سوغاق شىددەتلىرى ۋە قار ـ شۇرغانلارنىڭ قاتتىق سوغاقلىرى يىگىتلەرنىڭ ھالىنى خاراپ ۋە زەئىپلەشتۈرۈشكە باشلىدى. بىرمۇنچە بازارچى، پىلتىرچى ئۆلدى. بۇ چاغدا شى ـ شى گۇڭ نەچچە يۈز ھارۇدا تاشكۆمۈر يەتكۈزۈپ بېرىپ، كۆپ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇنداق قىلىپ يىگىرمە يەتتە كۈن ئۆتتى. ئۇشتۇمتۇت لورىنجانىڭ يارلىغى بىلەن ئاتمىش مىڭ تۇڭگانى كېچىلىك ھۇجۇم باشلاشقا تەييارلىنىپ، نامازشام مەھەللە غەلبە قىيابېت قوشۇنلارغا قاراپ يولغا چىقتى. بۇ چاغدا ھاۋا بۈزۈلدى، قار ياغدى، شۇرغان قوزغالدى، تۈن ـ كېچىسىمۇ خۇددى تۇڭگانلارنىڭ كۆڭلىدەك قارا ۋە

قاراڭغۇ بولدى. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن تۇڭگانى قوشۇنلىرىنىڭ ئارىلىغىدا بىر تاش مىقدارى كېلىدىغان تاغ-ئېدىر بار ئىدى. بىرمۇنچە تۇڭگانى بۇ تاغ ئېغىزىغا كىرىپ قالدى ۋە يەنە بىرمۇنچىسى ئىدىرغا كىرىپ قېلىپ يول تاپالماي، ھەيران ۋە سەرگەردان بولدى. گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، بۇلار ئۇرۇمچىدىن ئۇچ يۆلەك ۋە ياكى تۆت بۆلەك بولۇپ چىققان ئىكەن. ئوتتۇز يول مىقدارى يەرگە كېچىسى ئۇزۇن بولغان بۇنداق بىر كېچىدىمۇ يېتىپ بارالماپتۇ. بەلكى بۇ خالىس خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ئۇلۇغ رەھمى-مەرھىمىتى بولسا كېرەك. جانابى ئالى ئاتالىق غازى ناماز بامدات ئاداسىدىن كېيىن قاراپ باقسا، تاغ ئۇستىدە ئەلەم، بايراقلار نامايان بولۇپتۇ. ھەممىسى بىردەكلا ئاتلىنىپ، بۇلار بىلەن يۈزمۇ-يۈز ئۇرۇش قىلىپ تۇرغاندا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەلەم، بايراق كۆرۈنۈپتۇ، بۇلار بىلەنمۇ جەڭ قىلىپ، ئۇرۇش ئوتىنىڭ شولىسى ئۆرلەپ تۇرغاندا، تۇڭگانىلار يەنە بىر تەرەپتىن ئەلەم-بايراقلىرىنى كۆتىرىپ كېلىپتۇ. ئارىدا ناھايىتى قاتتىق ۋە كەڭ دائىرىلىك جەڭلەر بولۇپ، ئۇشتۇمتۇت تۇڭگانىلار ئاتالىق غازىنىڭ سەرۋازلىرىغا غالىپلىق قىلىپ كەينىگە قاچۇردى.

بۇ چاغدا جانابى ئالى بىلەن ئون ئالتە مىڭ ئەسكەر ھەمرا ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسلا جەڭگاھتا ئۇرۇش قىلماقتا ئىدى. ئاتالىق غازىنىڭ يېنىدا مەھرەم، ياساۋۇللار بولۇپ پەقەت ئۇچ يۈزچە يىگىت قالغان ئىدى. ئۇنىڭ قېشىدا يەنە بىر مەزگىل جانابى ئالىنىڭ پەرمانى بويىچە، نىسار مەسۇم ھەزرىتىم تۇرپانغا ئاپىرىپ، دۇئا قىلدۇرتۇپ، ئىلتىپاتلار كۆرسىتىپ يەككە يىگىتلەر قاتارىغا كىرىپ، ئەمدىلا نەزەربەنتچىلىكتىن نىجات تاپقان مىرزا ئەخمەت قۇشبېگىمۇ بار ئىدى. جانابى ئالى سەرۋازلىرىنىڭ قېچىپ كەلگەنلىگىنى

كۆرۈپ، مىرزا ئەخمەت قۇشبېگنىڭ قارىشىغا "بۇ قاچقان سەرۋازلارنى ئۇرۇڭ، ئۆلتۈرۈڭ، چېپىڭ" دەپ ئالى پەرمان قىلدى. بۇ يېتىپ بېرىپ بەش-ئالتە سەرۋازنى چاچتى. بۇنى كۆرگەن سەرۋازلار كەينىگە يېنىپ بېرىپ توڭگانىلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۆزىگە تەۋە مەھرەم، ياساۋۇللارنىمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن يولغا سالدى، ئۆزىمۇ ئۇستىگە بېرىپ قاراپ تۇردى. شۇنداق قاتتىق جەڭ بولدىكى، بۇنىڭغا تەڭ ۋە بايان ئاجىزلىق قىلدۇ. توڭگانىلارنىڭ كۆپ قىسمى پىيادە ئىكەن، سوغاق شىددەتلىرىدىن ئەھۋالى خاراپلىقىغا يۈزلەندى، نەچچىسى مۈزلاپمۇ قالدى. لېكىن ئىگىز بىر تاغ بار ئىكەن، توڭگانىلار مەزكۇر تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئوق ئاتقىلى تۇردى. يېگىت، سەرۋازلار بولسا پەستە تۇرۇپ ئوق ئاتاتتى. توڭگانىلارنىڭ ئۆلۈكلىرى يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە قاراپ يۇمۇلاپ-يۇمۇلاپ چۈشۈشكە باشلىدى. يېگىت، سەرۋازلار توڭگانىلارنىڭ ئۆلۈگىنى ئۆزلىرىگە دالدا ۋە قوقتە قىلىپ قارىغا ئېلىپ ئېتىپ، ئاخىرى غەلىبە قىلىپ يەڭدى. جانابى ئاتالىق غازىنىڭ قەھرىمانلىقىدىن دۆلەت سۈرگەن دەۋرىدە، بۇنداق ئۇرۇش-جەڭ زادىلا بولۇپ باقمىغان ئىدى. بەلكى ئۇ قادىر ئاللا ئۆزىنىڭ كۈچ-قۇدرىتى ۋە تېگىشلىك مەرھەمەتلىرى بىلەن بۇنداق كۈچلۈك دۈشمەنىنى قەھرى-غەزەپكە دۇچار قىلىپ، مەغلۇپ قىلىپ بەرگەن بولسا كېرەك. ئاتالىق توڭگانىلارنىڭ ئازلا قىسمى بۇ ئۇشتۇمتۇت زەربىدىن جېنىنى قۇتقۇزۇپ، لورىنجاغا ئۇچراشتى. قالغانلىرى ھالاكەت ۋە پالاكەت گىرداۋىغا مۇپتىلا بولۇپ، قارىنىڭ ئاستىدا قاتتى-دە، قالدى. بۇ پەتھى پەلەك بەختى يار مىرزا ئەخمەت قۇشبېگنىڭ نامىغا تۇغۇلدى. ئاتالىق غازى بۇ غەلىبىدىن كېيىن قۇشبېگنىڭ ھەددىدىن زىيادە مەرھەمەتلەرنى كۆرسەتتى.

ئەسلىدە ئۇرۇمچىدىن چىققان تۆگىگانىلار "بارىمىز-دە، ئالىمىز، ئۆلتۈرۈپ ئات-ئۇلاغ، قورال-جابدۇقلىرىنى، ئالتۇن، كۈمۈش، ئەسۋاپلىرىنى ئولجا-ئەسىر قىلىمىز" دىگەن خام خىيال بىلەن كەلگەن ئىكەن. ئۇلار ئاتلىنىشتىن بۇرۇن بالا-چاقىلىرىغا "ئەتە ئەتىگەندە ئولجا ئاتلارنى باغلىغلى ئاغامچا ئېلىپ ئالدىمىزغا چىقىڭلار" دەپ چوڭ گەپلەرنى تاپشۇرۇپ يولغا چىققان ئىكەن. ئاتالىق غازىنىڭ يىگىت، سەرۋازلىرى قاچقان تۆگىگانىلارنى قوغلاپ كېتىپ بارسا، ئۇلارغا ئون ياش ياكى ئون ئىككى ياشلاردىكى ئون مىڭ تۆگىگان باللىرى ئۇچراشتى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنىڭ قولىدا بىر-ئىككىدىن ئاغامچا بار ئىكەن. ئۇلار دادىلىرى ئولجا ئېلىپ كەلگەن ئاتلارنى باغلاپ مىنىپ كەلگىلى چىققان ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھالاكەتكە يەتكۈزۈپ، دادىلىرىنىڭ كەينىدىن كەتسە-كەلمەس يولغا راۋانە قىلدى.

بۇ چاغدا لوپنىجا قېچىپ بارغانلاردىن ۋەقەنى ئاڭلاپ، ئۆزىگە ۋە شەھەرگە بىر ئىلاج بولارمىكىن دىگەن خام خىيال بىلەن ئون مىڭچە ئۇغۇل-قىز نارسىدە تۆگىگانى باللىرىغا بىرىدىن كالامى شېرىپنى كۆتەرتىپ، يۇقۇرى ئاۋاز بىلەن قىرائەت قىلدۇرتۇپ، نۇسرەت نىزاملىق قانخومار ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىغا چىقاردى. قوشۇنىنىڭ ئالدىدا كىرگەن ئابدۇللا ئەمرى لەشكەر ۋە پەيزى يۇز بېشى باھادۇرلار باشلىق يىگىتلەر، بۇ باللارغا قارىماي ۋە پەرۋا يۇز-خاتىر قىلماي، باللارنى باستۇرۇپ، دەسسىتىپ، دەرۋازا ئالدىغا كېلىپ ئوق چىقىرىپ تۇرغاندا، ئاتالىق غازىدىن "شەھەرگە كىرمەڭلەر" دىگەن پەرمايىش ئالى سادىر بولدى. بۇلار شەھەرگە كىرمەي، ئاتلىرىنىڭ چۇلۇۋىرىنى تارتىپ تۇرۇشتى. ئاقۇۋەت ئەمىر

لەشكەر ئابدۇللا پانسەتنىڭ شام-چىرىغى ئۆچۈپ كۆزى كور بولدى. بەلكى مۇشۇ بىئەدەپسىزلىك ۋە ھۈرمەتسىزلىك ئۈنىڭ كور بولۇشىغا سەۋەپ بولغاندۇر. پەيزى يۇز بېشىمۇ تېز پۇرسەتتە يوق بولدى. بۇ ئارىدا بىرمۇنچە يىگىت، سەرۋازلار تۈگىگانلارنىڭ ئوغۇل قىز بالىلىرىنى ئولجا-ئەسىر قىلىپ ئېلىپ چىققان ئىكەن. جانابى ئالى بۇنى كۆرۈپ، "بۇ دۇشمەنلەرنىڭ بالىلىرىنى نېمە ئۈچۈن تىرىك ئېلىپ چىقتىڭ" دەپ ناھايىتى غەزەپلىنىپ، ئولجا ئېلىپ چىققان يىگىت، سەرۋازلارنى ۋە ئولجا بالىلارنىمۇ بىردەك چاپتى. نەتىجىدە بىرمۇنچە گۇناسىز ۋە گۇناسىز نارسىدە ئوغۇل-قىزلار ۋە باشقا تۈگىگانلار بىردەك يوق قىلىندى.

بۇ چاغدا داۋۇت خەلىپە لورىنجادىن ئەلچى چىقىپ "دا پادىشا (چوڭ پادىشا — ت) باشلىق قوشۇنلار شەھىرىمىزگە كىرمىسە، بىزنىڭ خوتۇن-بالىلىرىمىز ناھايىتى قورقىدۇ. بىز ئىتائەت قىلساق، ئەگەر نىمىگە يارلىق قىلسا، بىز بەجانىدىل قوبۇل تۈتۈپ خىزمەتكارچىلىغىمىزنى مەلۇم قىلساق" دىدى. جانابى شەھرىيارى ئاتالىق غازى ماقۇل بولۇپ قوبۇل تۈتۈپ، ئۇبدان بولىدۇ دەپ قىرغىنچىلىقنى توختاتتى. داۋۇت خەلىپە نەچچە توققۇز يامبۇ، كۈمۈش، ئالتۇن، جانان چىنە، ئالاھىدە تاۋار، دۇردۇن، خۇش بۇيلۇق پاكىز چاي، ئات، قورال-ياراق قاتارلىق بىجىنىدىن چىقىدىغان قىممەت باھا ئىسىل ماللار ۋە غەزىنىدىكى ھەممە بار ئەشيا نەرسىلەرنى تارتۇق قىلىپ، ئاتالىق غازىنىڭ گۇمانى پەلەك بارگاھىغا چىقاردى. لېكىن ئۆزى چىقماي، ئارتۇق ئۆزرە-خالىقنى ئادا قىلىپ، ئىتائەت بەلۋىغىنى بېلىگە مەھكەم باغلاپ "ئەگەر تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزىمەن دىسە، جان ۋە تېنىم ئۇلۇغ لاۋ پادىشا ھەقىدە پىدا ۋە يوق

بولسۇن، ئەگەر مەنكى قېرى كەمتەرىن دۇئاغا قولىنى كۆتەرگەندە، جانابى ئالى ئەپۇ قىلسىنى سۇرۇپ، كېچىردىم قىلسا، بۇ ئۇنىڭ پادىشاھىڭ ياخشىلىق قىلغانلىغى بولىدۇ" دەپ خەت-ئەرز چىقاردى. شەپىقەت ئەسەر ۋە دۆلەتيار ئاتالىق غازى بۇنىڭغا رازى بولۇپ، كۇپايە دەپ ئامانناما بەردى. بۇ چاغدا ئاتالىق غازى تۇرپاندىكى تۇڭگانىلارنىڭ ئۇلۇغى سۇ يەنشەينى خىزمەتچىلىرى قاتاردا بىللە ئېلىپ بارغان ئىدى. بۇ ئىلگىرى قىلغان گۇناسى ئۈچۈن كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەن ئىدى. شۇڭلاشقا بۇنى ئۇرۇمچىگە دايەنشەي قىلىپ، ئالتۇن كەمەر، كىسە-خەتدان، مىلتىق، ئالاھىدە پەينەكلىك قورال-ياراقلار، پاكىز تۇغ، بايراق، ئەلەم ۋە ئىسىل كىمخاپ تون، ئالاھىدە يارلىق نىشان-ئالى شانلارنى بېرىپ، ئۇرۇمچىگە قاراشلىق قۇتۇبى، گومادى، ماناس قاتارلىق ئالتە شەھەرنى ھەممە تەۋەلىگى بىلەن قوشۇپ ئىنئام-ئېھسان قىلىپ ئۇلۇغلىدى. ئەمدى بۇ دايەنشەيگە ئۆزى خالىغان ۋە لايىق تاپقان تۇڭگانىنى بۇ ئالتە شەھەرنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىگە يەنشەي قىلىپ بەلگىلەش، ئۇلارغا ئات، قورال-ياراق بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ ئەمىر-ئىتائەتىگە قاراشلىق قىلىش قاتارلىق ھوقۇقلارنى بەردى. لېكىن بۇ چاغدا دايەنشەي ئەرز قىلىپ "ئىسلام پادىشالىرىنىڭ قائىدە-قانۇن ۋە رەسمىيەتلىرىنى بىلمەيمەن. خەت-ئالاقە يوللىرىغا ئاجىزدۇرمەن، دۆلەتخۇاللىرىدىن بىر كىشى ماڭا بۇ قائىدە-رەسمىيەتلەرنى ئۇگەتسە دەپ تىلەيمەن" دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. ئاتالىق غازى بۇنى قوبۇل قىلىپ، زەينۇلئابىدىن مەخدۇم مىرزا بەشىنى سالام ئاغىسى قىلىپ ئۇرۇمچىدە قويدى.

ئۇرۇمچىنىڭ سوغاقلىغى ھەممە ئىنسان گۇرۇھىغا خۇددى قۇياش

نۇرىدەك ئاشكارا. ئەگەر شى-شى گۇڭ نەنسەندىن تاشكۆمۇر يەتكۈزۈپ بەرمىگەندە ئىدى، جاننى مۇھاپىزەت قىلىش ئەلۋەتتە مۇشكۈل بولغان بولار ئىدى. ئۇنىڭ ئىنىسى ماشۇيەمۇ چېرىكلىرى بىلەن تولا خىزمەت قىلدى. بۇ چاغدا شى-شى گۇڭ يەنە كۆپ تارتۇق-ھەدىيە بىلەن كېلىپ، جانابى ئاتالىق غازى بىلەن كۆرۈشۇش دۆلىتىگە مۇيەسسەر بولدى. ئاتالىق غازى ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، شى-شى گۇڭغا قاراپۇشقاق كىمخاپ تاشلىق جۇۋا، ئالتۇن سەللە، كۈلا، پەينەكلىك ملتىق، ئالتۇن كەمەر ۋە كىسە، جابدۇقلىرى ئالتۇندىن ياسالغان ئارغىماق ۋە ئىگەر توقۇم، كاتتا تۇماق قاتارلىقلارنى ئىنئام-ئېھسان قىلدى. ئىنىسى ماشۇيەگىمۇ خۇددى شۇنداق ناھايىتى ئىلتىپاتلارنى قىلدى. قالغان چېرىكلىرىگىمۇ ئۆز دەرىجىسىگە قاراپ سۇلەسۇن، تۇلكە، پاخلان تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا، شىم، تەلپەك-تۇماق، تىللا ۋە تەڭگە قاتارلىقلارنى ئاتا قىلدى. دايەنىشەيدىن شى-شى گۇڭغا ئون مىڭ تاغار ئاشلىق بۇيرۇپ بېرىپ، ئۇنى قايتىشقا رۇخسەت قىلدى.

گەپنىڭ ھاسىلى شۇكى، جانابى ئاتالىق غازى ئالى مەقام ئۇرۇمچىدە ئۇچ ئاي تۇرۇپ، ئۇنىڭ دائىرە ۋە تەۋەلىگىنى تىنچلاندۇرۇپ، نۇسرەت ئىنتىزام ئەسكەرلىرى بىلەن يولغا چىقىپ تۇرپانغا كەلدى. بۇ جايدا ئىككى ئايدەك تۇرۇپ، بىرمۇنچە تۇڭگانىنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپانغا ھەيدىدى. ئاندىن كېيىن ئۆزى خوشال-خورامىلىق بىلەن غەلىبە ئۇزەڭگىسىگە پۇتنى تاشلاپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۇرۇپ، ھەمەل پەسلىدە قارا شەھەرگە كەلدى. بۇ جايدا بىرنەچچە كۈن تۇرۇشنى ئىختىيار قىلىپ، قاراشەھەر دەريا سىنىڭ لېۋىدە بىر شەھەر بىنا قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى ۋە ئۆزى

باش بولۇپ قالۇ سوقۇپ، خىش كۆتىرىپ خىزمەت قىلىدى. بۇنى كۆرگەن ئەمىرى لەشكەر، پانسەت، ئەمىرائىلەر، ئۆلىمائى ئەززەملەر ۋە پەزىلائى ئەكرەملەر، ھەممە ياش-قېرىلارمۇ ئورنىدا تۇرالماي، سېپىل سوقۇش ۋە شەھەر بىنا قىلىشنۇ ھەركەت-تەرەددۇتلىرىغا چۇشۇپ، ناھايىتى تېز پۇرسەتتە شەھەر قۇرۇلۇشىنى تۇگەتتى.

بۇ كۇنىلەردە قالماقلارنىڭ خاتۇن خان دىگەن بىر خېنى كورلىغا يېقىن قارا مۇرۇن دىگەن بىر جايغا كەلگەن ئىكەن. ئاتالىق غازى بۇ تايىپىلەرنىمۇ ئەمىر ئىتائىتىگە كىرگۇزۇپ بوي سۇندۇرۇشنى نىيەت قىلىپ، ئۇنى تەكلىپ قىلىپ كىشى ماڭدۇردى. لېكىن خاتۇن خان ئۆزى قارا شەھەرگە كىرىشنى رەت قىلىپ، لاما ۋە گىچىل قاتارلىق مەنسەپدارلىرىنى ۋەكىل ۋە باش قىلىپ، تارتۇق-ھەدىيىلەر بىلەن جانابى ئالىنىڭ خىزمەتلىرىگە كىرگۇزدى. . بۇلار بىلەن بەش يۇزچە قالماق بىللە كىرگەن ئىدى. ئۇلارنى بىرنەچچە كۇن توختىتىپ مېھمان قىلىپ زىياپەت بەردى. ھەر كۇنلۇگى قەندىن رىشالە، گۇلقەن قاتارلىق شىرىن لەززەت نېمەتلىرى، قەن، ناۋات، بادام، پىستە، مېغىز، قەندالەت، مۇرابا، شىر بەرەنجى، تاتلىق شويلا ۋە خۇش بۇي پاكىز چاي قاتارلىق يىمەك-ئىچمەكلەر بىلەن ناھايىتى كەڭرى مېھمان قىلىدى. بۇ ئارىدا مۇھەممەت مۇسا توقسابىيىنى بىرمۇنچە يىگىت بىلەن ئەۋەتىپ، خاتۇن خانىنى ئۆز ئىختىيارىغا قويماي ۋە بۇ قالماقلارغىمۇ بىلىندۇرمەي، قارا شەھەرگىمۇ كىرگۇزمەي، باشقا بىر يول بىلەن ئېلىپ مېڭىپ كورلىغا ئاپىرىپ، ئاخۇن جىيغان دىگەنىڭ ھويلىسىدا ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئاندىن بۇ قالماقلارغا سېرىق لاچىگا ۋە سېرىق دابا قاتارلىق رەختلەردىن تۇن-كېچەكلەرنى تىكتۇرۇپ تەييارلاپ قويغان ئىكەن. بۇلارغا بۇ

خىل نەرسىلەر ۋە تەڭگە، تىللا، ئوزۇق-تۇلۇكلەرنى ئىنئام ۋە ئاتا قىلىپ قايتىشقا جاۋاپ بەردى. بۇ قالماقلار بولسا خانىنىڭ كورلىغا كەلگەنلىگىدىن بىخەۋەر ھالدا خوشال-خورام ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. ئاتالىق غازى مەزكۇر خاتۇن خانىغا ۋەزىپە مائاش تەييارلاپ كورلا ھاكىمى ھاجى مىرزا بېشىغا تاپشۇردى.

بۇ ئاردىدا ئۇرۇمچىدىن نەسەندىكى شى-شى گۇڭ نۇرغۇن چېرىك بىلەن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، دايەنشەينى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ-تالاپ چىقىپ كەتتى دىگەن خەۋەر ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك قۇلاق-لىرىغا كېلىپ يەتتى. بۇ خەۋەر كېلىپ ئارقىدىنلا زەينۇلئابىدىن مەخدۇم ئوتتۇز نەچچە تۆگىدە يامبۇ، كۆمۈش، چاي، تاۋار، چىنە قاتارلىق سوغا-سالام بىلەن بىللە ئەللىك نەچچە تۆگىگانىنى ئېلىپ كېلىپ، ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، دۇئا قىلدى. ئەسلىدە زەينۇلئابىدىن مىرزا بېشى دايەنشەي تەرەپتىن شى-شى گۇڭغا ئەلچى بولۇپ بارغان ئىكەن. شى-شى گۇڭ ماقۇل تۇتماپتۇ. ئاندىن ئۇ ئۇرۇمچىگە كېلىپ، سوغا-سالاملارنى ئېلىپ جانابى ئالىنىڭ خىزمەتلىرىگە بېرىپ دۇئا قىلىپ يانسام، ئۇرۇمچىنىڭ ھاۋاسىمۇ ياقماي تۇرىدۇ دەپ دايەنشەيدىن رۇخسەت ئېلىپ يولغا چىققان ئىكەن. يۇقۇرقى ۋەقە مىرزا بېشى يولغا چىقىپ ئىككى كۈندىن كېيىن يۇز بېرىپتۇ. بۇنىڭدىن مىرزا بېشىنىڭ خەۋىرى يوق ئىكەن. جانابى ئالى مېھرىۋان بولۇپ، ئۇرۇمچىدە شى-شى گۇڭ بىلەن بولغان ۋەقەنى مىرزابېشىغا ئۇقتۇرۇپ، "خۇداۋەندە ئالىمىيان ئۆزىنىڭ ھىكمەت ئىشارىتى بىلەن بىر بانا-سەۋەپ قىلىپ، سىز مىرزا بېشىنى مۇھاپىزەت قىلىپ، بارگاھى ئالىغا ئامان-ئېسەن يەتكۈزۈپتۇ" دەپ شۇكرى-سانالارنى بەجا كەلتۈرۈپ، تەھسىن-

ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. چۈنكى، بۇ مىرزا بېشى بولسا پەزىلەتلىك ئالىم، شائىر ۋە ھەممە باپتا يېتىشكەن ئەرباپ، نەچچە خان ھۆزۈرىدا مىرزا بېشى بولۇپ ئۆتكەن، كۆپ ئىززەت ۋە ئابروي تاپقان، جانابى ئالىنىڭ خىزمەتلىرىدىمۇ زور قەدىر-قىممەتكە ئىگە بولغان، مۇنشىلىكتە يەكتا، خەت-قەلەمدە تەڭداشسىز بىر زات ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ تەبىئى ئىدرىگى، ئۆتكۈر زېھنى قۇۋۋىتى ۋە مۇھاپىزىتى بىلەن «دىۋانى فۇزۇلى»[201] ئۈسلۇبىدا بىر جىلدلىك دىۋان نەزمە-غەزەل يازغان ئىكەن. ئۇنىڭ تەخەللۇسى "مەھجۇرى" ("چەتتە قالغان"، "جۇدا بولغان" دېگەن مەنىدە ــ ت) ئىدى. مەزكۇر دىۋاندا كۆپ پەندنەسىھەت، مائارىپ ۋە ھەقىقەتلەرنى ئىما ۋە ئىشارەتلەر بىلەن كۆرسەتكەن ئىدى. بۇنى ھەممە پازىللار ئۆز ئولتۇرۇش-مەرىكىلىرىدە ئوقۇپ بېقىپ، ھەيرانى بارماقلىرىنى تەپەككۇر چىشلىرى بىلەن چىشلەپ قالاتتى. ھەر ئەھدى ئۇنىڭ يازغان كۇي قاپىيىلىرىگە پەقەت يۇقۇرى ئىنساپ بىلەنلا قارايدىغان بولسا، ئاندىن ئۇنىڭ ماھارىتىنى بىلەلەيدۇ. بۇ ئىككى قىتئە ئۇنىڭ دىۋان جۇملىسىدىندۇر. نەزىم:

گەر نەسەپ ئولسا بۇ مەھجۇرە تاۋاڤى كەئبە.
باش ئۇرۇپ ئۆتكەن ئىشەتە ۋىبە تەزرىئدە لىم.

سۆزىنىڭ ھاسلى شۇكى، جانابى غازى ئالى مەقامىنىڭ ئۇنچە-گۆھەر تىلىدىن شۇنداق شاھانە ئىلتىپاتلىق سۆز چىقتىكى، ئۇ "ئەگەر ئۇرۇمچى ئىتائەتتىن چىقسا، يەنە لەشكەر ئەۋەتسەم، ئىتائەت ۋە پەرمان ئالغا كىرگۈزگىلى بولار، دايەنشەيىنى ئۆلتۈرسە، يەنە بىر تۈڭگانىنى يارلىق ئالى بىلەن بىر تەرەپ قىلساق، بەلكى بۇمۇ دا يەنشەي بولۇپ كېتەر، ئەمما سىزدەك مىرزا بېشىنى ئىككىنچى قېتىم تېپىشقا مۇيەسسەر بولغىلى بولماس ئىدى" دەپ مېھرىۋانلىق

قىلىپ، ناھايىتى كۆپ ئېھسانلارنى قىلدى. جانابى بەدۆلەت غازى كورلا، قارا شەھەردە بولۇپ ئۇچ مقدارى ئىستقامەت قىلدى. ئاندىن بارگاھى مۇبارەكلىرىنى يۇلتۇزلارغا تاقاشقان دۆلەت بىلەن قوزغاپ، دۆلەت ئەركانلىرى ۋە دائىمى ئەمەلدارلىرى بىلەن ئاقسۇ بارگاھىغا كېلىپ، يېڭى بىنا قىلىنغان ئالى ئوردىغا چۈشتى. بۇ يېڭى ئوردا بولسا فەرغانە ۋىلايىتىدىكى خانلارنىڭ ئىچكى شەھەر ۋە ئوردىلىرىنىڭ شەكلى ۋە سياقىدا بىنا قىلىنغان ئىدى. جانابى ئالى ئوردىنى ناھايىتى ياقتۇرۇپ، ئىش بېشى نىياز باقى ۋە باشقا ئۇستىلارغىمۇ چوڭ ئىنئام-ئېھسانلارنى بېرىپ تارتۇقلىدى. بۇ ۋاقىت تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1871-يىلى — ت)، يەنى مۇچ (چاشقان — ت) يىلى ئىدى.

11

ئۇ شەھرىيارى ئاتالىق غازىنىڭ ئالى پەرمايىشى بىلەن ھېكىم خان تۆرەمنىڭ ئۇرۇمچى تۆڭگانلىرى ئۇستىگە لەشكەر تارتقىنى ۋە توغرا يوللۇق پەرزەنتى بېك قۇلى بېگىمنى ھمايەت ئۈچۈن كەينىدىن ماڭدۇرغىنى، بەزى ھادىسىلەرنىڭ يۈز بېرىشى، مۇرات-مەقسەت گۇللىرىنى ئەسلى مۇرات-مەقسەتلىرىدەك مۇرات قولىغا كەلتۈرۈپ، يۇزىنى گۈمانى پەلەك بارگاھىغا سۈرتۈشى قاتارلىق ۋەقەلەرنىڭ بايانى

مۇلايىم تەبىئەتلىك دوستلار، راست كۆڭۈللۈك قەدىمى يارەنلەر-

نىڭ نۇرلۇق كۆڭۈللىرىدىن يوشۇرۇن ياكى مەخپى قالمىغايكى، مۇنداق بىر نەقلى ھكايە ۋە قىسسە-ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، ئۇ غازى ساھىبى دۆلەت ئاتالىق ئۇلۇغ ئىقبال ۋە بەخت بىلەن ئاقسۇدىكى ئۇلۇغ تەختتە مۇقىم بولۇپ ئورۇنلاشتى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئاتالىق غازى ئاقسۇغا ئىككى مەنزىل قالغاندا، كورلا ھاكىمى ھاجى مىرزا-دىن ئىككى مىڭچە يامان نىيەتلىك قالماق قورال-ياراق ۋە بايراق-لارنى كۆتىرىپ، بىر دىل ۋە بىر نىيەتتە بولۇپ، بىر كىچىدىلا كورلىغا كىرىپ، ئىككى يۈزچە ئادەمنى نابۇت قىلىپ، جېنىنى ئېلىپ، يۇلتۇز ئىچىگە قىچىپ كىرىپ كەتتى دىگەن بىر ئەرز كەلدى.

بۇ ۋەقەگە كەلسەك، ھاجى مىرزا قالماقلارنىڭ توپىلىڭىدىن خەۋەر تېپىپ، يىگىتلىرى بىلەن قالماقلارغىلىدىغان تاغ ئاغزى يولىنى توسۇ-ماقچى بولۇپ، شەھەرگە ئوتتۇز يول مقدارى كېلىدىغان خال خامان دىگەن مەنزىلگە چىقىپ يولىنى توساپ ياتقان ئىكەن. بۇ قالماقلار باشقا يول بىلەن كورلىغا كىرىپ خاتۇنخانىنى ئېلىپ چىقىپ كېتىپتۇ. بۇ چاغدا يەنە ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا نەسەندىكى شى شى گۈڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇرۇمچىگە كىرىپ، دايەنشەيىنى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ-تالاپ چىقىپ كەتتى دىگەن خەۋەر ئاڭلاندى.

بۇ ۋەقە مۇنداق بولغان ئىدى: سۇ يەنشەي بىلەن شى شى گۈڭ-نىڭ ئوتتۇرىسىدا كونا ئاداۋەت بار ئىدى. شۇڭلاشقا شى شى گۈڭ جانابى ئالىغا يار-مەدەت يەتكۈزۈپ، سوغا-سالام ۋە چېرىكلىرى بىلەن كېلىپ خىزمەت قىلغان بولۇپ، سۇ يەنشەيىنى يوق قىلماقچى ئىكەن. لېكىن بۇ ئۇنىڭ مۇددىئاسىدەك بولماي، سۇ يەنشەينىڭ ئۇرۇمچىگە دايەنشەي قىلىپ بەلگىلەنگەنلىگى ۋە چوڭ مەرتىۋە بېرىلگەنلىگى

لىگىگە چىدىماي، قاتتىق ھەسەت قىلىدىكەن. شۇنداقلا، ئاتالىق غازى شى شى گۇڭغا دايەنشەيدىن ئون مىڭ تاغار ئاشلىق بېرىشكە يارلىق قىلغان ئىدى. شى شى گۇڭ بۇنى ھازىر ئالمەن دەپتۇ. دايەنشەي بولسا پۇقرالارنىڭ قولىدا ئاش يوق، خامان ئالغانىدا بەرسەم دەپ ئۆزرە ئېيتىپتۇ. ئو بۇنىڭغا ماقۇل بولماي، بانا قىلىپ ئۇرۇش پەيدا قىلىپتۇ.

ئاقتۇەت شۇنداق بىر خەيرىيەتلىك چاغلاردا، جانابى ئالى كۇچاردىن نار مۇھەممەت پەرۋانچىنى ئەمرى لەشكەر دەرىجىسىگە كۆتىرىپ، ئىككى مىڭ لەشكىرى بىلەن ھەممە لەشكەرلەرگە باش قىلىپ، ئۇرۇمچى ئۇستىگە يۇرۇش قىلىشقا پەرمايىش قىلدى. كورلە-دىن ھاجى مىرزا بېشىنى بەش يۈز يىگىتى بىلەن بۇيرۇدى. ھاجى مىرزا ئۆز ئوردىدا تاشلان قازىبەگنى تاشلىدى. تۇرپاندىن ھېكىم خان تۆرەمنى يىگىتى بىلەن پەرمايىش قىلدى. نەتىجىدە ھېكىم خان تۆرەم نارمۇھەممەت پەرۋانچى، ھاجى مىرزا بېشى، ھەيدەر قۇل ئەمرى لەشكەر، مەھمۇت بېك پانسەت ئۆرگەنچى قاتارلىقلار باشلىق سەككىز مىڭ يىگىت، سەربازلىرى بىلەن ئۇرۇمچى ئۇستىگە باردى. ئۇرۇمچىدىكى تۇڭگانلار سۇدا يەنشەي ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى تالىپ ئاخۇننى دادىسى ئوردىدا بىلىپ دا يەنشەي قىلىپ، ئۇنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلدىكەن. جانابى ئالمۇ بۇ تالىپ ئاخۇنغا تەلەپكار بولۇپ، دا يەنشەي قىلىپ مۇبارەك يارلىغى بىلەن بېكىتكەن ئىدى. بۇ ئەسنادا ھېكىم خان تۆرەملەر تۇڭگانلارنىڭ ئىتتىپاقى بىلەن شى شى گۇڭدىن ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن نۇسرەت ئەسەرلىك ئەسكەرلىرىنى باشلاپ نەنسەن ئۇستىگە بېرىپ ئۇرۇشقا كىرىشتى. كاپىرلار باراۋەرلىك قىلالماي كىچىك نەنسەننى تاشلاپ، چوڭ

نەنسەنگە قاچتى. تۆرەم باشلىق ھەممە قوشۇن گىچىك نەنسەدە تۇرۇپ، سۇرەت-ۋەقەنى جانابى ئالىغا ئەرز مەلۇم قىلدى. جانابى ئالىدىن خىتايلار قاچقان بولسا ئىشكىلار بولمىسۇن، ئەمدى بۇ قىشنى ئۇرۇمچىدە چىقىرىڭلار دىگەن ئالى ئىتايەتنامە بىلەن پەرمايىش سادىر بولدى.

قەۋىس پەسلى ئىدى. تۆرەملەر ئۇرۇمچىگە كەلسە تۇڭگانلار دا-يەنشەي تالىپ ئاخۇنى ئورنىدىن بىكار قىلىپ، داۋۇد خەلىپىنى ئۆزلىرىگە چوڭ قىلىۋالغان ئىكەن. ئۇلار تۆرەملەرنى ئۇرۇمچىگە كىرگۈزمىدى. بۇ ھالدا ھېكىم خان تۆرەم مۇھاربىگە قول سالدى. تۇڭگانلار غالىپلىق قىلدى. تۆرەم بۇنىڭ ئۇچۇرىنى جانابى ئالىغا ئەرز تۇتتى. لېكىن ئۇرۇش جەريانىدا پەيزى يۇز بېشى، ئارسلانقۇل قىپچاق ۋە تاغاي قۇرشاقلار شۇنداق باتۇرلۇق ۋە قەيسەرلىك قىلىدىكى، خۇددى قىسسە ۋە داستانلاردا ئالاھىدە مۇبالىغە قىلىپ بايان قىلىنغان رۇستەمى داستان ۋە سام نەريمانلار ئاشكارا كېلىپ قالغاندەك بولدى. تۆرەمنىڭ لەشكەرلىرى ساق قالدى. بۇنىڭغا خۇدا-ۋەندەكبىرىم ئۆزىنىڭ لۇتپى ئىنايىتى بىلەن باشدىن-ئاياق مۇھا-پىزەت قىلىشى ھەم بۇ باھادۇر-مەرتلەرنىڭ يار-يۆلەنچۇك بولۇشى بائىس ۋە سەۋەپ بولدى.

گەپنىڭ ھاسلىغا كەلسەك، تۆرەمنىڭ ئۇچۇر ئەرزى جانابى ئالىنىڭ ئالدىغا بارغان ھامان، ئۇ ئاقسۇدىن ئۆمەر قۇل ئەمرى لەشكەر ۋە ئەزىم پانسەتلەرنى باش قىلىپ، بىر مىڭ بەش يۇز ئەسكەر بىلەن تۆرەم ۋە پەرۋانىچىلەرنىڭ ھىمايىتىگە راۋان قىلدى. بۇلار يېتىپ بېرىپ ناھايىتى قاتتىق ئۇرۇشلارنى قىلىپ، لورىنجا داۋۇد خەلىپىنىڭ پايتەختى لوچىڭ (كونا شەھەر ــ ت) دىگەن شەھەرنى

قولغا كىرگۈزۈپ ئورۇنلاشتى. خەنچىڭ (خەنزۇلار شەھىرى — ت) شەھرىمۇ بۇلارنىڭ تەۋەلىگىگە ئۆتتى. بۇ ھالدا لورىنجامۇ بىرمۇنچە تۈڭگانى بىلەن ماناسقا قېچىپ كەتتى. تۆت پانسەت يىگىتلىرى بىلەن تۆرەمنى مۇھاپىزەت قىلىش خىزمىتىگە تەيىنلەندى، ئون ئالتە پانسەت لوچىڭ شەھىرى بىلەن خەنچىڭ شەھىرى ۋە تەۋە بولغان تۈڭگانىلارنى ساقلاپ ماناس تەرەپتىن كېلىدىغان يوللاردىن خەۋەر ئېلىپ، ھازىرلىق قىلىپ، قاراۋۇلچىلار قاتارىدا ساقتالىق قىلىشقا مەسئۇل بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇز بەش كۈن ئۆتتى. لورىنجا بولسا ماناسقا بارغاندىن كېيىن، نەنسەندىكى شى شى گۇڭ بىلەن يارۇ-ھەمدەملىك ۋە ئىتتىپاق تۈزدى. شى شى گۇڭ ئىنىسى ماشو يە بىلەن تۆت مىڭ خىتاينى ھەمرا قىلىپ لورىنجاغا قوشۇلدى. تۈڭگانىلار ئون ئالتە مىڭ چېرىك راسلاپ، جەمئى يىگىرمە مىڭ كىشى بولۇپ كېلىپ، مەزكۇر يولدىكى پانسەتلەرنى قوغلاپ خەنچىڭ شەھرىنى قايتۇرۇۋالدى. تۆرەم باشلىق ھەممە يىگىت لوچىڭ شەھرىگە قامىلىپ قالدى. ئىسلام لەشكەرلىرى كامىل تۆت ئايغىچە ئەسلا باش چىقىرالمىدى.

ئۇرۇمچىنىڭ قەدىمقى شەھىرى بولسا خەنچىڭ دەپ ئاتىلىدىكەن. داۋۇد خەلىپە خانلىققا كۆتىرىلگەندە تۈڭگانىلار بۇ شەھەرگە يېقىن يەنە بىر شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنى داۋۇد خەلىپىگە پايتەخت قىلىپ بېرىپ، لوچىڭ دەپ ئاتاپتىكەن. بۇ ئىككى شەھەردە ئوق-دورا، نەيزە، قىلىچ، قورال-ياراق قاتارلىق جەڭ ئەسۋاپلىرى ناھايەتسىز تولا ئىكەن. جۇملىدىن سەككىز مىڭ كاتتا توپ ۋە تەيپو زەمبىرەك، ئوقيا، ساغداقلار تەييار ئىكەن. ساڭدا بولسا غەللە ئاشلىق ۋە ياغلىرىمۇ كۆپ ئىكەن. بۇلارنى تىنچلىق زامانىدا بىجىن

تەرەپتىن مەيمەيچىلەر ئېلىپ كېلىپ، ساراي ۋە دەڭىلەردە ساقلاپ ياتقان ئىكەن. ھەر خىل ۋە ھەر قىسىم پاكىز خۇش بۇي چاي، چىنە، تاۋار، دۇردۇنىلەر، بىجىنىنىڭ ھەر خىل پاكىز ۋە چىرايلىق نەپىس مال-ئەشيالىرىمۇ ھەددىدىن زىيادە تولا ئىكەن. تۆڭگانىلار مەزكۇر مال ئىگىلىرى بولغان مەيمەيچىلەرگە ئىمانى ئىسلام ئۇگىتىپ، ئۇلارنى مۇسۇلمانچىلىق تايىپىسىگە داخىل قىلىپ، ئۆز مال-لىرىغا ئۆزلىرىنى ئىگە ۋە پاسبان قىلىپ قويغان ئىكەن ۋە بۇنى لازىم بولغاندا خالىغانچە ئېلىپ ئىشلىتىپ تۇرىدىكەن.

شەھەر قولغا چۈشكەندە، تۆرەم بىرنەچچە سارايدىكى پۇل، مالالارنى پادىشالىققا خەتلەپ ئالدى. باقماندىسىنى يىگىتلەرگە ئىنئام قىلدى. ھەر بىر ئادىدى يىگىتمۇ ئەقەللى ئوتتۇز مىڭ تەڭگە قىممىتىدە مال-مۇلۇككە ئىگە بولدى. لېكىن، بۇ مال-مۇلۇك، بۇنداق قىممەتچىلىك كۈنىلىرىدە ھىچ نەرسىگە ئەرزىمىدى-دە، يوق بولۇپ كەتتى. يىگىتلەر بولسا تاۋار، دۇردۇنىنى كۆينەك، تامبال ۋە پايتىما قىلىپ ئىشلەتتى. چۈنكى، بۇنىڭدىن باشقا خەسە چىت ۋە بۆز-خامدەك نەرسە يوق ئىدى. ھەر خىل چاينىڭ كۆپلۈگى شۇ مىقدارغا يەتكەن ئىدىكى، يىگىتلەر ئاتلىرىغا ئوقۇر ياساش ئۈچۈن بۇ خىل چايلارنى ئىشلەتكەن. يەنە ئۇلار تاختا چايلارنى خام خىش ئورنىدا ئاتېشى يېتىدىغان جايغىچە تىزىپ) ياغاچ ئورنىدا ئۇنىڭدىن تۇرۇك ياساپ، ئۇستىگە لاي سۈۋاپ، ئاتلىرىغا ئوقۇر قىلىپ بېرەتتى. ئاتلار ئوت تاپالمىغان كۈنلەردە بولسا، ناھايىتى ئاچلىقتىن مەزكۇر چايلارنى پارچە-پارچە قىلىپ يەپ ۋە ئاياقلىرىدا دەسسەپ يوق قىلۋېتەتتى.

ئەلقىسسە، بۇ چاغدا يەنە بىر ئاجايىپ ۋەقە يۈز بەرگەن ئىدى. يەنى تۆڭگانىلار لورىنجاغا شەھەر بىنا قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، بۇ

شەھەرنىڭ دەرۋازىسىغا يۈز قەدەم مىقدارى كېلىدىغان جايغا بىر كاتتا مسچىت جامە سالدۇرۇپ، مۇنارە مۇئەززىنە (ئەزانخانا ــ ت) لىرىنى ناھايىتى ئىگىز قىلىپ كۆتىرىپ ياساتقان ئىكەن. تۆرەملەر سولىنىپ قالغان كۈنلەردە، بىر كېچىسى بىرمۇنچە تۈڭگانى مسچىت جامەنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ، دەرۋازا، مۇنارە مۇئەززىنىلەرنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ، شەھەرگە قارىتىپ ئوق ئېتىپ، ھىچ ئەھدىنى ئىشىگىدىن باش چىقارتماي، ناھايىتى ئامالسز ئەھۋالدا قويدى. ئاخىرى مەسلىھەت شۇنىڭغا قارار تاپتىكى، بۇ تۈڭگانىلار بىلەن يۈزمو-يۈز ئۇرۇشۇپ مىچىت جامەنى ئېلىشىمز مۇمكىن ئەمەس، مەسلىھەتنىڭ ياخشىراقى شۇكى، بىرمۇنچە يىگىت، سەرۋازلارنى يۈگۈرتۈپ ئالمساق ئەسلا ئىلاجى يوق دەپ، ھەممىسى بىر نىيەتكە كېلىپ، ھەر پانسەتتىن ئون ياكى ئون بەش باھادۇر تەلەپكارنى ئىلغاپ ۋە تاللاپ، جەمئى ئۈچ يۈز ئادەمنى تەييارلاپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىردەك يالىڭاچ تامبالچاق قىلىپ، شاپ خەنجەرلەرنى يالىڭاچ بېلىگە باغلاپ، قىلىچلارنى قولىغا ئېلىپ، بىرمۇنچە بورىنى ياققا چىلاپ ئوت تۇتاشتۇرۇپ، مىچىت جامەگە يۈگۈردى.

دەلۋە پەسلى، ھاۋا سوغاق، ئاسمان بىلەن باراۋەر قار ۋە مۇز بىلەن قاپلانغان ئىدى. بۇلار بارغان ھامان دەرۋازىغا ئوت ياقتى، ھەر تەرەپتىن تاملىرىنى بۇزۇپ، مىچىت جامە ئىچىگە كىرىپ ئوت قويۇپ، غەلبە قىلىپ، جامەنى قولىغا كىرگۈزدى. ئۈچ يۈزچە تۈڭگانىنى تىرىك تۇتۇپ، بىرىنى يەنە بىرىگە چېتىپ ياتقۇزۇپ، ئۈستىگە ياغاچ، كىگىز، بورا قاتارلىقلارنى تاشلاپ، نۇرغۇن ياغلارنى چېچىپ ئوت يېقىپ كۆيدۇرۇۋەتتى ۋە يەنە بۇ تۈڭگانىلارنىڭ يامان-لىرىدىن ئۈچ يۈز قىرىق ئادەمنى سىرناپ ۋە ئىلغاپ، گۇنا-جىنايەتـ

لىرنى بوينىغا ئارتىپ، ھەر بىرنى بىر تۈۋرۈككە باغلاپ، ھەر بىر پانسەتنىڭ يېگىتلىرىگە بۇ تۈگىنىلارنىڭ يېگىرمە ياكى ئوتتۇزنى تەيىنلەپ بىر سائەت ئوق ئېتىشقا پەرمايىش قىلدى. بۇلار ئىمكانىيىتىنىڭ يېتىشچە بىر سائەت ئوق ئاتتى. ئۇلارنىڭ ئۇستىخانلىرى زىرە ۋە قىيما-قىيما بولۇپ گويا خېمىردەك بولۇپ كەتتى، گۆشلىرى بولسا ئوقنىڭ زەربى ۋە ئەسراتىدىن ئۇچۇپ يوق بولۇپ كېتىپتۇ. بىر سائەتتىن كېيىن ئېتىشنى توختاتتىپ، ئۇلارنىڭ خىش ئەقرىبالىرى كېلىپ، ئۆلۈكلىرىنى دەپنە قىلىشۇن دەپ پەرمايىش قىلدى، تۇڭگانلار كېلىپ قارايدىغان بولسا بۇلارنى ئېگىن، ئاياق ياكى رەڭگى-رويىدىن تونۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇلارنى ئېلىپ بېرىپ دەپنە قىلدى. بۇ جەريانىدا تۇڭگانلاردىن بىر مىڭ بەش يۈزچە كىشى يوق بولۇپتۇ. يېگىت، سەرۋازلارنىڭ ئۇچ يۈزدىن زىيادە-رەگى زايا بولۇپتۇ.

تۆرەملەر قامىلىپ ياتقان كۈنلەردە بىر ئىلاج قىلىپ بىر ئەرزچىنى ئەرز بىلەن كاشغەرگە ماڭدۇرغان ئىدى. بۇ جانابى ئاتالىق غازى ئاقسۇدا توققۇز ئاي تۇرۇپ كاشغەرگە بارغان كۈنلىرى ئىدى. ئاتالىق غازى ئەرزچى يېتىپ بارغان ھامان ئەھۋالىدىن ۋاقىپ ۋە ئاگاھ بولۇپ، توغرا يوللۇق پەرزەندى بېگ قۇلى بېگىمنى باش قىلىپ، مۇھەممەت كېرىم دادخۇا، ئەلى بېك پانسەت، مۇھەممەت سەئىد پانسەت، نوروز پانسەت، خالمان پانسەت، ئەشمۇھەممەت پانسەت، بوخچە بەردار، مىر كېرىم قۇرچىلارنى قوشۇپ، بەش مىڭ يېگىت ۋە تۆرە قۇل لاۋۇر، مۇھەممەت رەھىم پەھلىۋان، خەلىل ئەپەندىلەرگە ئىككى مىڭ سەرۋاز، دەھول-دۇمباق، ئەلەم-بايراق ھەم ئۆمەر خوجا ئىشانغا تۆت چوڭ بام توپ ۋە چاچما ئوق-دورا-

لىرى، بىلەن ئادەملىرىنى قوشۇپ، تۆرەملەرنى ھمايە قىلىش ئۈچۈن يولغا سالدى.

بېك بەچچە (بېك قولى بېك ــ ت) مۇسۆلەت ۋە سەلتەنەتلىرىنى، لەشكەركەشلىك تەرتىپ، قائىدىلىرىنى خۇددى جانابى بەدۆلەتىنىڭ تەرىقە رەۋىشىگە ئوخشاش ھەشەمەت بىلەن راسلاپ، بارلىق ھەشەمەتلىك ئەرباپلىرى بىلەن غەلىبە ئۇزەتكىسىگە ئاياقلىرىنى قويۇپ، مەنزىلمۇ ـ مەنزىل يۈرۈپ، ئوتتۇز ئالتە كۈندە توخسۇنغا يېتىپ كەلدى. توخسۇن ھاكىمى جاھان دادخۇا بەقەدەر ئەھۋالغا قاراپ خىزمەتكارچىلىغىنى بەجا كەلتۈردى. جانابى بېك بەچچە بۇ تەرەپلەرنىڭ بۇرۇنقىدەكلا تۇرغانلىغىنى كۆرۈپ خاتىرجەم بولۇپ، بەش كۈن تۇرۇپ ئارام ئېلىپ، مەقسەت ـ مىرام تەرەپكە قەدەم قويدى. بۇ چاغدا داۋانچىننىڭ تۇتقانلىرىمۇ لورىنجاغا ئالاھىدە ئىناۋەت قىلىپ، يۈز ئۈرۈپ قارشىلىق قىلىپ، مۇخالىبەتلىككە ئەدەپسىزلىك بىلەن يۈز قويغان ئىدى. شۇڭلاشقا، داۋانچىننى قولغا كىرگۈزمەي تۇرۇپ ئۇرۇمچىگە بېرىشقا مۇيەسسەر بولماس ئىدى. ئامالسز داۋانچىن شەھىرىنىڭ مۇھاسىرىسىگە قەدەم قويۇپ، قىرىق كۈندىن كېيىن ئۇرۇش غەلىبىسىنىڭ مەيىن شامالىرى پەيدا بولۇپ، مەقسەت گۈللىرى بېك بەچچىنىڭ قولغا كىردى. بۇ جەريانىدا مىڭدىن زىيادەرەك تۇتقانى يوق بولۇپتۇ، ئىككى يۈز ئەللىكچە يىگىت زايا بولۇپتۇ. داۋانچىن پەتھىدىن كېيىن تۆرەملەرنى ھمايە قىلىش ئۈچۈن، تېز سۈرئەت بىلەن ئۇرۇمچى ئۈستىگە يېتىپ باردى. تۆرەم شەھەرنىڭ ئىچىدىن، بېك بەچچە شەھەرنىڭ تېشىدىن نۇرغۇن ھەركەت ۋە تەرەددۇتلارنى قىلدى. قاتتىق ۋە زور جەڭلەر بولدى. ئاقۇەت بۇلار غالىپلىق قىلىپ تۇڭ ـ

گانىلارنى بوي سۇندۇردى. بۇ ۋاقىت تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن توققۇزىنچى يىلى (مىلادى 1872 ـ يىلى ـــ ت) ئىدى. ئون بەش مىڭغا يېقىن تۈگگانى ۋە خىتايلار يوق بولدى. شى شى گۈڭنىڭ ئىنىسى ماشويەمۇ تەيىنلەنگەن ئورنى جەھەننەمىنىڭ تۆۋىگە موللاق ئېتىپ چۈشۈپ كەتتى. يىگىتلەردىن مىڭدىن كۆپرەگى زايا بولۇپتۇ. بېيىك بەچچە بۇ پەتىھى ئىقبال بەختىنى پەتھىنامە قىلىپ بارگاھى ئەلاغا ئەۋەتتى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى تۆرەملەر شەھەرگە سولىنىپ تۇرغان كۈنلەردە، يىگىتلەرنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى خاراپ بولغان ئىدى. قىممەتچىلىكمۇ ناھايىتى قاتتىق بولغان ئىدى. بىر سەر كۈمۈشكە بىر جىڭ نان تېپىلمايىتتى ۋە نۇرغۇن قىممەت باھا ئاتلارمۇ ھالاك بولۇپ كەتكەن ئىدى. ھەتتا تاملارنى بۇزۇپ، سۇۋاقلىرىنى سۇدا يۇيۇپ، ئۇنىڭ ساماڭلىرىنى پاكىز ئايرىپ ئاتقا بەرگەن ئىدى. بۇنىڭ بىلەنمۇ ئىش ھەل بولمايىتتى.

ئۇرۇمچى پەتھى بولغاندىن كېيىن، بېيىك بەچچە تۆرەمگە تەۋە يىگىتلىرى بىلەن بىللە تۇرپانغا قايتىشقا رۇخسەت بەردى ۋە قالغان يىگىتلىرى بىلەن ئۇرۇمچىدە ئىكىكى ئاي تۇرۇپ، ئاندىن ئەمىرى لەشكەر، پانسەت، يىگىت ۋە سەرۋازلىرى بىلەن گۇمادىغا ئاتلاندى. گۇمادىدىمۇ ئون مىڭدىن كۆپرەك كارغا يارايدىغان تەمەن تۆگىگانى بار ئىكەن. گۇمادى تۆت ئاي مىقدارى مۇھاسىرىدە بولدى. ئاردىدا كۆپ قاتتىق جەڭ مۇھاربىلەر بولۇپ، ئاقىۋەت تۆگىگانىلار باراۋەرلىك قىلالماي، ئەمرى ئىتائەتكە بويۇنلىرىنى سۇنۇپ، ھەدىيە ـ تارـ تۇقلار بىلەن ئالدىغا چىقىپ، ئامانلىق دۆلەت شەراپىتىگە ئىگە بولدى. بېيىك بەچچە ئۇلارنىڭ يۇرتىنى ئۆزىگە ئىنئام قىلىپ، بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ ياندى. خالمان پانسەت بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا

شاهادەتلىك شەرۇتىنى ئىچتى.

بۇ كۈنلەردە يەنە جانابى ئالى بەدۆلەت مەرغىنانىلىق يەھيا يۈز بېشىنى كاشىغەردىن ماناستىكى لورىنجا ئالدىغا خەت، سوغات ۋە بال، ناۋاتتەك شىرىن گەپلەر ھەم ياخشى سۆزلەر بىلەن ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن ئىدى. مەزكۇر يۈز بېشى ماناسقا بېرىپ ئەلچىلىك قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ تۇرغاندا، لورىنجا يەنى داۋۇد خەلىپە "مەن ئەنجانلىقلارنىڭ خەت-سۆزلىرىنى ئاڭلىمايمەن ۋە ئەلچىنىمۇ كۆرمەيمەن" دەپ ناھايىتى غەزەپ جاھالەتتىن مەز-كۇر يۈز بېشىنى دارغا ئاستى ، ئۇنىڭ ئۇچ ئادىمىنىمۇ يوق قىلدى. جانابى ئالى غازى لورىنجانىڭ بۇ خىل نالايىق قىلىق پېئىلىنى ئاڭلاپ، غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ، ئاللا بېرىك پانسەت، ھىسامىدىن پانسەت، ئاخۇن پانسەتلەر باشلىق ئون پانسەت ۋە ئىككى مىڭ نەپەر خۇن ئىچەر ئەسكەرنى تەيىنلەپ يولغا سالدى. بۇلار يېتىپ بېرىپ جانابى بېرىك بەچچە بىلەن كۆرۈشۈپ، سائادەتلىك زامان ۋە شەرەپلىك ۋاقىتلاردا ئاتلىنىپ يولغا چىقىپ، ماناس تەۋەسىگە يېتىپ كەلدى. شەھەرنى مۇھاسىرە قىلىپ، جەڭ-مۇقابىلىگە كىرىشتى. بىرقانچە قېتىم غەلبە قىلىپ، بىرقانچە قېتىم مەغلۇپ بولدى. ئۇ يا-راتقۇچى غەيۇر ئاللانىڭ فەزلى ئىنايىتى بىلەن ماناس شەھىرىنىمۇ ئېلىشقا مۇيەسسەر بولدى. لېكىن شەھەر ئېلىنىدىغان كۈنلىرى لو-رىنجا دورا يەپ جېنىنى جان ئالغۇچى ئەرۋاھقا، مال دۇنياسىنى بولسا غەلبە نىشانلىق قوشۇنلارغا تاپشۇرۇپ، ئامانلىق ھاسىل بولدى. بۇ جەرياندا ئۇچ يۈزدىن كۆپرەك يىگىت زايا بولدى. مىڭدىن ئوشۇق تۆگىگانلار يوق بولدى. شۇنداق قىلىپ تۆگىگانلار-نىڭ شەھىرى ئىككىنچى قېتىم جانابى ئاتالىق غازىنىڭ ئەمرى ئىتا-

ئىتىگە كىردى.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن كېيىن، بېك بەچچە ئۇرۇمچىگە قاراشلىق ئالتە شەھەردىكى چوڭ-كىچىك ۋە باي ياكى كەمبەغەل تۈگكانلارنى خەتلەپ تىزىمغا ئېلىپ، بايلارغا مىڭ سەردىن، قالغانلارغا ئۆز دەرىجىسى بويىچە سەككىز يۈز سەر، ئالتە يۈز سەردىن تارتىپ، ئەقەللى ئون سەرگىچىلىك كۈمۈش پۇل غەلىە قويۇپ، دۆلەتخانىغا ئالدى. بۇ يارغۇ كۈمۈشنى تاپشۇرغاندىن كېيىن، تۈگكانلار ئاجىزلىق ۋە زەئىپلىككە يۈز قويۇپ، ئۆز ئورنىنى تونۇپ بىلىپ، ئۆز كەسپى-ھۈنەرلىرى بىلەن مەشغۇل بولىدىغان بولدى. بۇ چاغدا كاشغەردە سالارلىق (سالاتايىپسىدىن — ت) كەنجە ئاخۇن دېگەن بىر نامدار كاتتا تۈگكانى بار ئىدى. ئاتالىق غازى ئۇنى ئۇرۇمچىدىكى تۈگكانلارغا دايەنشەي قىلىپ، تۈگكانى يۈسۈپ بېك ياساۋۇلنى ياساۋۇل بېشى قىلىپ، ئات، قورال-ياراق، ئەلەم، بايراق قاتارلىقلارنى ئىنئام-ئېھسان قىلىپ، ئۇرۇمچىگە يولغا سالدى. بۇلار ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن، بېك بەچچىمۇ ئۇرۇمچىنىڭ چوڭ تۈگكانلىرىنى كەنجە ئاخۇنغا تاپشۇرۇپ، غەلىبە نىشانلىق قوشۇنلىرى بىلەن تۇرپانغا يېنىپ چۈشتى، تۇرپاندىكى ئۇلۇغ مازار-ماشايىخلار ھەققىدە ئالەم ئىگىسىنىڭ كالامىنى خەتمە قىلدۇرۇپ، غېرىپ-بىچارىلەرگە كەڭرى نەزىرلەرنى قىلىپ، سەدىقە بېرىپ، ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ خاتىرجەم بولدى.

لېكىن، كورلا ھاكىمى ھاجى مىرزا بېشى بۇرۇن بىپەرۋالىق قىلىپ خاتۇن خانىنى قولىدىن بەرگەن ۋە قالماقلارنىڭ بىرنەچچە ئادەمنى زايا قىلىشىغا سەۋەپ بولغان ئىدى. بۇنى گۇناھىدىن ئىبارەت دەپ بوينىغا قويۇپ، ئورنىدىن بىكار قىلىپ، كاشغەرگە ئېلىپ

ببرىپ ئۇچ يىل ئىستىقامەت ۋە تۇۋا-نادامەتكە تاشلىدى. كورلىنى بولسا نىياز مۇھەممەت توقسا بىيگە مەرھەمەت قىلدى. نار مۇھەممەت پەرۋانچىنى بولسا پىشقەدەم ۋە كاتتا سپاھ دەپ، تۆرەم بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە بۇيرۇغان ئىدى ھەم ئۇنىڭغا ئەمىرى لەشكەرلىك مەنسۇبى ببرىلگەن ئىدى، ھەتتا ئۇرۇش ۋاقتىدا تۆرەمىنمۇ بۇ پەرۋانچىنىڭ ئەمىرى پەرمانىغا بوي سۇنۇشى توغرىلىق مۇبارەك يارلىق ببرىپ، ئورنىنى كۆتەرگەن ئىدى، لېكىن بۇ ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن مەخپى تۇرده مەرھۇم دايەنىشەيىنىڭ ئوغلى تالىپ ئاخۇندىن مەخپى ھالدا بىرمۇنچە نەق پۇل ئېلىپ، جانابى ئالىغا خەت يېزىپ، تالىپ ئاخۇننى دايەنىشەي قىلىپ بەرسىلە، چۇنكى، ھەممە تۆڭگانىلار تالىپ ئاخۇنىنىڭ تالىبى ئىكەن دەپ تەلەپ قىلغان ئىدى، جانابى ئالىمۇ تالىپ ئاخۇنغا تەلەپكار بولۇپ دايەنشەي قىلىپ ئالى يارلىق چۈشۈرگەن ئىدى. لېكىن، تۆڭگانىلارنىڭ چوڭلىرى ھەتتا پۇقرا ئاممىسمۇ تالىپ ئاخۇنغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىشنى ئۆزلىرىگە ئار-نومۇس بىلىپ، ئىككىنچىلەپ لوربىنجاغا ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە يۇقۇرىدا بايان قىلىنغاندەك شى شى گۇڭ بىلەن تالىپ ئاخۇنىنىڭ دادىسى سۇ يەنشەي ئوتتۇرىسىدا كونا ئاداۋەت بار ئىكەن. شۇنداقلا تۆڭگانىلار-نىڭ خاس پۇقرالىرى ۋە ھەممىسلا داۋۇد خەلپىنى كەسپي كارامەتلىرى ئاشكارا، دەۋەت ئىگىسى دەپ جان-دىلى بىلەن ئەقىدە ئىخلاش قىلىدىكەن. ئەگەر نار مۇھەممەت پەرۋانچى ئىكىنچى قېتىم داۋۇد خەلپىنى تۆڭگانىلارغا ئۇلۇغ قىلىپ ببرىلسە دەپ ئەرز بەرگەن بولسا ئىدى، بەلكى مۇبارەك يارلىق ئارقىلىق داۋۇد خەلپە تۆڭگانىلارغا ئۇلۇغ قىلىنغان ۋە ئاردىدا جىدەل-ماجىرا چىقمىغان،

يىگىت، سەرۋازلارنىڭ قانلىرىمۇ تۆكۈلمىگەن بولار ئىدى. ئاتالىق غازى ئەنە شۇ ۋەقەلەرنى بابا-سەۋەپ قىلىپ، نار مۇھەممەت پەرۋا-نىچىنى كۇچاردىكى مەنسۇبىدىن بىكار قىلىپ، كاشىغەرگە ئېلىپ بېرىپ، مۇزلۇق ئۆيگە سولاپ قويۇپ، مۇزلىتىپ يوق قىلدى. كۇچارنى بولسا ئامىلخان تۆرەمگە ئىنايەت قىلدى ۋە ئۇرۇمچى، ماناس ئۇرۇشلىرىدا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن ئارسلان قۇل قىپچاقنى پانسەتلىككە كۆتەردى. تاغاي قۇرشاقنى ياساۋۇللارغا يۇز بېشى قىلىپ تەينىلدى. پەيزى يۇز بېشى ئۆز باشلىغى مەھمۇت بېك پانسەتكە ئەدەپسىزلىك قىلغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن كايىپ مۇزداۋانىدا قويدى. لېكىن ئۇ مۇزداۋانىدىن قاچقانىدا تۇتۇۋېلىپ، كاشغەرگە ماڭدۇرسا، يولدىن يەنە قاچتى. ئۇنىڭ گۇناسىنى گەدىنىگە يۈكلەپ، سويۇپ تاشلىدى. يەنە ئۇرۇمچىنىڭ كونا شەھىرىدە بىر مىڭ يىگىت تۇرۇشقا يارلىق قىلدى. تۇردى قۇلى دادخۇانى ئەمرى لەشكەر قىلىپ، ئۇنىڭغا يەنە تۆت پانسەت تەينىلەپ ئۇرۇمچىدە توختاتتى ۋە ھەر يىلى تۆت پانسەت نۆۋەت بىلەن ئالمىشىپ تۇرىدىغان بولدى.

تارىخ ھىجرىگە بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان (مىلادى 1872-يىلى — ت)ئىدى. جانابى بېك بەچچە غەلىبە ۋە نۇسرەتتىن كېيىن، دۆلەت-ئىقبال بىلەن كاشىغەر داروس سەلتەنەتىگە مۇراجەت قىلىپ، بۇيۇك ئاستانىگە بېرىپ، جانابى ئالىنىڭ شەرەپ بىلەن قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. تۆكىگانلاردىن ئولجا ۋە يارغۇ قىلىپ ئالغان مال غەنىمەت-يامبۇ، كۈموش، چاي، چىنە، تاۋار، دۇردۇن، قورال-ياراق قاتارلىق نەرسىلەرنى بىرمۇ-بىر خەتلەپ، ئۇلارنى ئۆز تىزىمى بىلەن ئالى بايلىق غەزنىسىگە تاپشۇردى ۋە تۆكىگانلار شەھىرىدە بولغان ۋەقە-ھادىسىلەرنى جانابى ئالىنىڭ

مۇبارەك قۇلاقلىرىغا بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدى. جانابى ئالى ماختاپ ۋە تەقدىرلەپ، ئۇنى نۇسرەت ئۇلگىسى بولغان ھەممە قوشۇنلارنىڭ ئەمىرالار ئەمىرى ۋە لەشكەر بېشى دېگەن ئالى مەنسەپ بىلەن مۇكاپاتلاپ ئورنىنى كۆتەردى. باشقا ئەمىرى لەشكەر، پانسەت ۋە يەككە يېگىت ئەمىرالىرى، ھەتتا سەرۋازلارنىمۇ ئۆز لايىغدا مەنسەپ، تون-كىيىم قاتارلىق نەرسىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنى شاھانە ئىنئام ۋە پادىشالىق ئىلتىپاتلار بىلەن مەمنۇن قىلىپ، كۆڭلىنى كۆتەردى. شۇنداقلا بۇنىڭ شەرىپىگە كاتتا توي ئۆتكۈزۈپ، ئۆلىما، فەزىلا ۋە سەيىد كوبرالار، ئەمىرى لەشكەرلەر، يەككە يېگىت، لەشكەر ئۇمىرا-لىرى، پۇقرالار، ھەتتا ھەممە ئادەم، ئاجىز-بىچارىلەر، غېرىپ-غېرىبالارغىچە تون-كىيىم، تەڭگە، تىللا بەخش-ئېھسان ئاتا قىلدى ۋە ئۇلارغا ئۆزلايىغدا نەزىر-سەدىقىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ پەتە ۋە دۇئاسىنى ئالدى. نەچچە قارى مۇرەتتىپلەر ۋە قىرائەتچى-لەرگە ئۇلۇغ ئاللانىڭ مۇقەددەس كالامىنى تامام قىلدۇرۇپ، ساۋابىنى پاك ۋە مۇقەددەس ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا بېغىشلاپ دۇئا قىلدۇردى.

دەسلەپتە جانابى ئاتالىق غازى ئۇرۇمچىگە بېرىپ، ئۇنى ئۆزىگە بىر قېتىم تەۋە قىلىپ يانغان ئىدى. ئىككىنچى قېتىم بېك بەچچە بېرىپ ئۇ جاينى ئالاھىدە بوي سۇنىدۇردى. بۇ ئارىدا تولۇق ئۇچ يىل ئۆتتى. غەزنە تولا سەرپ بولۇپ كەتتى. ھەتتا بۇ يەتتە شەھەر-نىڭ باج-خىراجلىرىمۇ يەتمەي قالدى. خۇسۇسەن كاتتا قىممەت باھا ئارغىماق ئاتلار ھالاكەتكە يەتتى. قىممەتچىلىك كۈنلىرىدە يېگىت، سەرۋازلار ئات گۆشىنى يەپ قويغان سەۋەپ بىلەن ئىسسىق

كۈنلەردە قوساق ئاغرىغىغا گىرىپتار بولۇپ، ئىچىدىن قان كېلىپ ئاللانىڭ قۇدرەتلىك قازا ئوقلىرىغا دۇچار بولدى. شۇنداقلا تېخ قەھرى ۋە شاھانە سىياسەت، ھەتتا قۇدرەتلىك ۋە ھەممىگە ئىگە بولغان ئاللانىڭ تەقدىرى بىلەن ئىككى يۈز مىڭغا يېقىن تۈڭگان ھالاكەت سەيلىسىدە غەرق بولۇپ، بالايى-ئاپەتكە ئۇچراپ، يوقلۇق شەھرىستانىنى ئاۋات ۋە باي قىلدى. ھالبۇكى، مۇنچە تۈڭگانىنىڭ ئۆلگەنلىگىگە قارىغاندا، ئۇلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ ئىكەن. ھەتتا ئۇرۇش ۋاقتىدا ئۆلگەن چوڭ-كىچىك نارىسىدە ئوغۇللار ۋە بويىغا يەتكەن ياكى يەتمىگەن قىز بالىلارنىڭ سانىنى بولسا، ئۇ غايىپ ئالەم شاھىدى بولغان ئاللادىن باشقا بىرەر ئىنسان ياكى بىرەر جانلىنىڭ ئەقل ئىدرىگى تەسەۋۋۇر قىلىپ، ئۇنىڭ تېگىگە يېتىشى مۇمكىن ئەمەس. جۇملىدىن بۇ چاغدا مۇسۇلمانلاردىنمۇ ئۆلگەنلەر بار ئىدى.

سۆزىمىزنىڭ ھاسىلى شۇكى، ئاۋالقى ئىسلام دەۋرىدىن تا بۇ زامانغىچە خىتاي، قالماق، تۈڭگان ۋە قازاقلارنىڭ بالىلىرىنى ئەسكەر ۋە سودىگەرلەر خالىغىنىچە ئولجا ۋە ئەسىر قىلىپ ئالاتتى. بەزىلىرىنى ئازغىنا ئاش-ئوزۇق، نان-توقاچقا ساتاتتى، ياكى ئۇلارنىڭ قوسىغىنى بېقىپ خىزمىتىگە سېلىپ، ئۇلارنىڭ ئازادىلىگى ۋە مىننەتدارلىغىغا ئىگە بولاتتى، ياكى قىزلارنى چوڭ قىلىپ خالىغانچە ئۆز ئەمرى ئەقىدىگە ئالاتتى، ياكى يەنە بىر ئادەمنىڭ ئەمر ئەقىدىسىگە مۇستاپانىڭ سۇننەت يولى بىلەن بېرەتتى. بۇلار ئۆيى تەئەللۇق تۈتۈپ، بالا-پەرزەنتلىك بولۇپ قالاتتى. بۇلاردىن تۇغۇلغان بالىلار چوڭ بولۇپ ئادەم قاتارىغا كىرىپ، مۇسۇلمانلار

بىلەن ئارىلىشىپ كېتىۋاتتى. بۇلار مەزكۇر ئولجا بالىلارنى مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇتۇپ ساۋادىنى چىقىرىپ، خەت ئۇگىتىپ، بەزىلىرىنى بولسا ھۈنەرۋەن قىلىپ، كەسىپ بىلەن شۇغۇللاندۇراتتى. بەزىلىرىنى بولسا قارى مۇرەتتىپ قىلىپ، پەزىلەت كامالەتكە ئىگە قىلاتتى. ئۇ زاماندا ھەر بىر ئادەمنىڭ ئۆيىدە ئەقەللىسى بىر-ئىككى ئولجا مۇسۇلمان بالا بار ئىدى، ئۇلارنىڭ ھەممىسلا مۇسۇلمانچىلىق دائىرە-سىگە كىرەتتى. ھەتتا ئۇلارنى بۇ شەھەرلەردىن چىقىپ فەرغانە ۋىلايىتى، بۇخارا مەملىكىتى، تۈركىستان، بەدەخشان بەلكى رۇم، ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا ئېلىپ باراتتى. ئۇلار تا ھازىرغىچە مۇسۇلمانچىلىق قائىدىسىدە مەھكەم تۇرۇپ، يەر، سۇ، جاي ۋە مۇلۇك سېتىۋېلىپ ئۆمۈر كەچۈرمەكتە. ئىلاھا ئۆز كامالى قۇدرىتىگە ۋە پەزلى ئىنايىتىگە بىلەن مەزكۇر يېڭى مۇسۇلمانلارنى، ھەتتا بارلىق "لائىلاھۇ ئىللاللا، مۇھەممەدۇن رەسۇللىلا" دىگەن ئۇلۇغ كەلىمە شېرىپنى تىللىرىدا جارى قىلغان مۇسۇلمانلارنىڭ بارلىق چوڭ-كىچىك گۇناللرىنى ئەپۇ قىلىپ، خۇددى مۆجىزىلىك ھەدىس شېرىپ-نىڭ بىر مەزمۇنىدا "ئاللانىڭ بىرلىگى ۋە مۇھەممەتنىڭ پەيغەمبەرلە-گىگە ئىشەنگەن مۇخلىسلار بولسا جەزمەن جەننەتكە كىرەلەيدۇ" دەپ بايان قىلىنغاندەك، ئۇلارنى ئۆزەڭنىڭ جالالەتلىك ۋە ئۇلۇغ دىدارىنى كۆرۈشكە نېسىپ قىلىپ، جەننەتى نېمەتىنىڭ ئىشكىلىرىنى ئۆز ئۇلۇغ سۈپىتىڭ بىلەن بۇ بەندە گۇناكارلارنىڭ يۈزىگە قارىتىپ ئاچساڭ، بۇ سېنىڭ ئۇلۇغ دەرگاھىڭ ئالدىدا ھېچ-قانداق بىر ئاجايىپ ئىش ئەمەس، ئۇلۇغلۇغۇڭغا مەرھەمەت — ۋەسسالام.

12

ئۇ بەدۆلەت ئالى غازى ئەئنى مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىقنىڭ ئىككىنچى قېتىم تۇرپانغا يۈرۈش قىلىش نىيىتى، بەزى پاراكەندىچىلىك ۋەقەلىرىنىڭ يۈز بېرىشى، دۆلەت ئىنتىزامىنىڭ ئەينى قېيامدىن زاۋالغا مايىل بولۇشى، تەلەيگە قارشى ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشى تۈپەيلىدىن دۆلەت ئاپىتىگە مەغرۇرلۇقى قاراپ پېتىشى

دىيانەت ئەسەرلىك يارەنلەر ۋە مۇھەببەت شوئارلىق بۇرادەرلەر-نىڭ ئوچۇق كۆڭۈللىرىگە روشەن ۋە ئاشكارا بولغايكى، بۇ تەرىقە قىسسە ۋە خەۋەرلەرگە قارىغاندا، تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 1871 ـ يىلى ـــ ت)، يەنى چاشقان يىلى جەۋزا پەسلىنىڭ ئاخىرىدا، جانابى شەھرىيارى ئاتالىق غازى ئۈرۈمچى، تۇرپان غازاتلىرىدىن خاتىرجەم بولۇپ، دارۇسسەلـ-تەنەت ئاقسۇغا كەلدى. مۇلـلاجىيەت مىرزا ئىبشىنى بىكار قىلىپ، كۇچارلىق ئابدۇراخمان دادخۇانى ئاقسۇغا ھاكىم قىلدى ۋە مەھمۇت مۇسا توخسابىينى سالام ئاغىسى ھەم ئۈرۈنباسار قىلىپ تەينىلەپ، توققۇز ئاي ئاقسۇدا تۇرۇپ، ئاندىن كاشغەرگە بېرىپ، ئىككىنچى ئوغلى ھەق قۇلى بېگىمنى ئاقسۇدىكى پانسەت، يېگىت، سەرۇازلارغا ئەمىرى لەشكەر ۋە ئۆزبەكنىڭ ئاقسۇدىكى ئۈرۈنباسارى ھەم سالام ئاغىسى قاتارلىق مەنسەپلەرگە تەينىلىدى.

تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن توققۇزىنچى

يىلى (ملادى 1872 ـ يىلى ـــ ت) بېك قۇلى بېگمىنى ھېكىم خان تۆرەملەرنى ھمايە قىلىشقا ۋە ئۇرۇمچىنى ئىككىنچى قېتىم تەسەررۇف قىلىشقا پەرمان بەردى. ئۇلار ئۇرۇمچىنى تەۋەسىنى ئون تۆت ئايدا سەرەمجان قىلىپ، تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسانىنچى يىلى (ملادى 1873 ـ يىلى ـــ ت) سەرەتان پەسلىدە يېنىپ كېلىپ، جانابى شەھرىيارى غازى بىلەن كۆرۈشۈش شەرىپىگە ئىگە بولدى. بۇ يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئىدى. بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان بىرىنچى يىلى (ملادى 1874 ـ يىلى ـــ ت) تىنچ ـ ئامانلىق بىلەن ئۆتتى.

لېكىن، تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان ئىككىنچى يىلى (ملادى 1875 ـ يىلى ـــ ت)، خۇددى بۇ ئەسەرنىڭ مۇقەددىمە ئاخىرىدا بايان قىلىنغاندەك، قامۇل ۋە لەنجۇ سېپىك تەرەپتىن داخۇ، شوخۇ[202] دېگەن ئىككى نامدار تۈڭگانى ئوتتۇز مىڭدىن كۆپرەك باتۇر ۋە جەسۇر تۈڭگانى بىلەن تۇرپان ئىقلىمىغا بېسىپ كىردى. ئۇلارنىڭ ئىسلام ئاچقان پادىشاھى ئىسلام، يەنى مۇھەممەت ياقۇپ بېك غازى ئالى خىزمەت كىراملىرىغا ئۆزىمىزنى تاشلاپ، ھمايەتـ لىرىگە ئۇلىشىپ، ھەممىمىز بىر نىيەتتە تۇرۇپ بىجىن مۇشرىك ۋە دىنسىزلىرىغا قارشى كۈرەشتە بىللە بولساق دېگەن مۇددىئا ۋە ئەرزلىرى بار ئىكەن. ئۇلار بىجىن تەرەپتىن چىققان نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىگە باراۋەرلىك قىلالماي قېچىپ چىقىپ كەتكەن. ھېكىم خان تۆرەم ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا نۇرغۇن ئاش ـ ئوزۇق چىقىرىپ، تۇرپانغا كىرگۈزمەي، بىر چەت ـ ياقا بىلەن ئۇرۇمچى، ماناس تەرەپكە ئۆتكۈزۈپ، تېرىقچىلىق قىلسا ھوسۇل ئالالىغۇدەك كەڭرى زېمىن، ئوتلاق ۋە ياياقلارنى كۆرسىتىپ

بەردى. ئۇلار دىخانچىلىق ھەركىتى ۋە تەرەددۇتلىرى بىلەن مەشغۇل بولدى. لېكىن، بۇ تۇڭگانىلار قامۇل ئەھلىنى بۇلاپ-تالاپ، شەھەر، سەھرايى-كەنت، ئايماقلارنىڭ چوڭ-كىچىك ئادەملىرىنى ئۇلارنىڭ خوتۇن-بالىلىرى بىلەن بىللە كۆچۈرۈپ ئالدىغا سېلىپ، بەزىلىرىنى پىيادە، بەزىلىرىنى ئاتلىق ۋە ئاچ-يالىڭاچ ھالدا خېلى ئاۋارە قىلىپ ھەيدەپ، بىللە ئېلىپ كەلگەن ئىكەن. ھېكىم خان تۆرەم بۇلارغىمۇ رەھمى-شەپقەت قىلىپ، بۇ شەھەر-شەھەر، سەھرايى-كەنت، ئايماقلاردىن كەلگەنلەرگىمۇ ئاش-ئوزۇق چىقارتىپ، كۆپ مەرھەمەتلەرنى قىلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى جانابى ئالى تۇرپانغا قەدەم تەشرىپ كەلتۇرۇشتىن بۇرۇن، تۇڭگانى دايەندىشەي، سۇ يەنسەي دىگەنلەر ئوتتۇز مىڭ تۇڭگانى بىلەن قامۇلغا بېرىپ، ۋاڭ-خانلىقنى يوق قىلىپ، ئۇنىڭ ئاغىچىسى فۇچىن خاننى ئوغلى ۋە بىرمۇنچە ئادىمى بىلەن ئولجا-ئەسىر قىلىپ ۋە بۇلاپ-تالاپ تۇرپانغا ئېلىپ كەلگەن ئىدى. بۇ ۋەقە يۇقۇرىدا بايان قىلىندى.

يەنە بىر ۋەقە شۇكى، جانابى ئالى بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن نۇرغۇن ھەدىيە ۋە سوغا-سالام راسلاپ، دوستلۇق ئىزھار قىلىپ خەت يېزىپ، ئابدۇلسەمەت ئىشىك ئاغىسىنى لەندەندىكى[203] مەلىكە پەرەڭگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن ئىدى. مەلىكە پەرەڭ بۇنىڭغا تولا ئېتىۋار بىلەن قاراپ، يېگىرمە مىڭ دانە پىستانلىق پاكىز ۋە قىممەت باھا كارخانا ملىتىغى ئەۋەتكەن ئىكەن. بۇ قوراللار يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەممە يىگىت، سەرۋازلارغا تەقسىم قىلىپ بەرگەن ئىدى. ئىككىنچى قېتىم يەنە ئەھدارخان تۆرەم بىلەن مۇھەممەت جانبايلارنى لايىقەتلىك نۇرغۇن سوغا-سالام بىلەن ئەلچى قىلىپ، قورال-ياراق

ئېلىپ كېلىش ئۇچۇن نۇرغۇن تىللا ۋە تەڭگىلەرنى ئەۋەتكەن ئىدى. بۇلار مەلىكە پەرەڭ بىلەن ياخشى سائەتتە ئۇچرىشىپ، قىرىق مىڭ دوملە پاكىز پەرەڭ كالتوس مىلتىغى ۋە مىلتىق ياسايدىغان ئون ئىككى نەپەر ماھىر پەرەڭ ئۇستىسى بىلەن ھەر بىر شىركىسى يۇز جىڭ كېلىدىغان ئىككى يۇز شىرە خۇش پۇراق چاي ئېلىپ كېلىپ، جانابى ئالىنىڭ نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزدى. جانابى ئالى بۇ ئىككى يۇز شىرە چاينىڭ شىركىلىرىنى ئېچىپ، ئوردا ئالىنىڭ سەھنەسىنى خامان قىلىپ تۆكتۈردى. سەھنىدە گويا بىر كاتتا دۆۋە كۆمۈك پەيدا بولغاندەك بولدى. ئەمرى لەشكەر، ئەمرائى پانسەتلەر، يىگىت، سەرۋازلار، ھەتتا چوڭ-كىچىك ھەممە مىراخور پاراشلار-غىچە ئون لىگەن ياكى بەش لىگەن، ئەقەللىسى بىر لىگەنگىچە چاي مەرھەمەت-ئىنئام قىلدى. ھېچبىر مۇلازىم خىزمەتچى بۇ ئومۇمى ئىنئامدىن مەھرۇم ياكى نائۇمىت قالمىدى. بۇ شۇنداق خۇش پۇراق ۋە پاكىز چايلار ئىدىكى، گويا ئوردا ئىچى، ھەتتا پۇتۇن شەھەر ئىچىگە خۇش پۇراق ئەتىر تۆكۈلگەندەك، ياكى مۇشكى ئەزفەردەك ھەممە ئادەمنىڭ دىمىغىنى خۇش پۇراقلىق ئەتىر قىلىپ ياراتتى.

بۇ كۈنلەردە جانابى ئالى غازىنىڭ دىل ئەينەكلىرىدە يەنە بىر سەپەر قىلىش ئارزۇ-ئىشتىياقى پەيدا بولدى. دەل شۇ چاغدا فەرغانە ۋىلايىتى تەرەپتىن قىپچاق ئاپتابەچىدىن ئەلچى كەلدى. ئۇ توپ، زەمبىرەك قاتارلىق ياراقلار بىلەن قوراللانغان ئىككى مىڭ تۆڭگانى بەرسىلە، ئوروس دىنسىزلار بىلەن غازات قىلىپ، فەرغانە ۋىلايىتىنى ئۇلارنىڭ قولىدىن ئاجراتسام دەپ تەلەپ قىلغان ئىكەن. مەزكۇر ئاپتابەچى بۇ كۈنلەردە بىرمۇنچە قىپچاقنى ئۆزىگە يار-ھەمدەم قىلىپ، ئوروسىينىڭ ئىناۋەت ۋە ئىتائىتىدىن باش تارتىپ،

بىر چەت-ياقىدا كۇن كۆرۈپ يۈرگەن ئىدى. جانابى ئاتالىق غازى ئۆزىنىڭ دەرھال جاۋابىدا خۇددى رەببانى ئاللادىن ئىلھام كەلگەن ۋە سۇبھانى خۇدا كۆڭلىگە سالغانىدەك "ماڭا ئۇرۇمچى تەرەپتە دۇشمەن پەيدا بولۇپتۇ. مەن بۇنىڭغا ئۆزۈم ئاتلانماقچى بولۇپ قوشۇن ماڭدۇرۇپ تۇرۇپتىمەن. پات-يېقىندا تىنجىتىپ قايتىپ كېلىپ، نۇرغۇن قوشۇن بىلەن ئۆزۈم چىقىپ يار-مەدەت بەرمىسەم، بۇنداق چوڭ دۇشمەننى ئىككى مىڭ تۆڭگانى بىلەن يوقاتقىلى بولمايدۇ" دەپ شىرىن گەپ ۋە تاتلىق سۆزلەر بىلەن بىر بانا قىلىپ ئەلچىنى يولغا سالدى.

لېكىن، بۇ ۋاقىت ئاتالىق غازىنىڭ دۆلەت قۇياشىدىن چېچىلغان نۇرلار ئۆز قىيامىدىن زاۋالغا قاراپ ماڭغان ۋە يۇقۇرىغا قاراپ ئۆر-لەۋاتقان دۆلتى بولسا ئىگىزلىكتىن پەسكە قاراپ قەدەم قويغان بىر ھالەتكە كىرگەن ئىدى. ئەمما زامانى ئۇلۇغ ۋە زۇۋالى گۈزەل ئاتالىق غازى تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان ئىككىسى (مىلادى 1875-يىلى — ت)، يەنى نەھەڭ (ئەجدىھا — ت) يىلىنىڭ مىزان پەسلىدە، نەھەڭ ئاغزى تەرەپكە يۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ قەدەم تاشلاپ، يېڭسارغا كەلدى. لېكىن، ئۇ ئاتالىنىشىنىڭ ئالدىدا جامىدار دادخۇا، ئۆمەر قۇل ئەمرى لەشكەرلەر باشلىق بىرنەچچە كاتتا ئەرباپ دۆلەتخالىق ھەققىدە ئىلتىماس مەلۇم قىلىپ، "جانابى ئالى بۇيۇك بارگاھى سەلتەنەتىدىن قوزغالمىسا، ھەرقانداق خىز-مەت بولسا بىزدەك كەمىنە قۇللىرىغا پەرمان ئالى چۈشۈرۈلسە، بىز بېرىپ بۇ خىزمەتنى قىلىپ كەلسەك" دىگەن چاغدا، جانابى ئالى مېھرىۋانلىق بىلەن "سىزلەر قەشقەردە بىرەك بەچچە ئالدىدا تۇرۇڭلار، ئۆزۈم بېرىپ كېلەي" دەپ، ئۇلارنىڭ ئىلتىماسىنى ماقۇل كۆرمىدى.

چۈنكى، جامدار دادخۇا، ئۆممەر قۇل ئەمرى لەشكەر قاتارلىقلارنىڭ بىز بارماي تۇرۇپ ھېچقانداق دۇشمەن ئېلىنمغان ئەمەس دېگەن گەپلىرى ئۇنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا چۈشۈپ قالغان ئىكەن. شۇڭلاشقا بۇلارنى ئەۋەتمىدى ۋە بىللىمۇ ئېلىپ ماڭمايلا، ئۆزى ئاتلانغان ئىدى دېگەن گەپلەر بار.

بۇ كۈنلەردە زامان رىۋايەتچىلىرىنىڭ خاقانى چىنى تەرەپتىن نۇرغۇن قارا چېرىكلەر چىقىپ قامۇلغا كىرىپتۇ دېگەن يامان خەۋەرلىرى كەلدى. جانابى غازى ئالى مەقام يارکەنتكە كېلىپ چۈشتى. يارکەنتتىكى قازى رەئىس موللا نەمان ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ھوقۇق دائىرىسىدىن چىقىپ، يولدىن چەتنەپ، باشقىغا قول ئۇزارتىپ، بىھۇدە ئارتۇق ئىشلارنى قىلغان ئىكەن. خۇسۇسەن خۇددى بىر ئالى ئوردا سىياقىدا بىر كاتتا ھويلا ئىمارەت بىنا قىلدى دېگەن گەپ جانابى ئالىنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا ئاڭلانغان ئىدى. ئۇ بىر كېچىدە مەخپى بېرىپ، بۇ ھالنى ئۆز كۆزى بىلەن ئەينەن كۆرۈپ، ئەتىسى مۇلازىم بۇيرۇپ ئالدۇرۇپ كېلىپ، بۇ قازى رەئىسنى ئەيىپلەپ نەزەربەنت قىلىپ، مال ئەشيالىرىنى ئالى دۆلەتخانىغا تاپشۇرۇپ ئالدى. ئىككى يۈز سەرۋاز بۇيرۇپ ئىمارەتلىرىنى تامامەن بۇزۇپ، ئورنىغا خالا جاي سېلىشقا پەرمان قىلدى. ئۇلار بۇ ئىمارەتنى ئون بەش كۈندە بۇزۇپ، ئورنىغا تەرەتخانا سالدى. جانابى ئالى يارکەنتە يىگىرمە كۈن مىقدارى تۇرۇپ، تەنتەنە ۋە سەۋلەت ھەم ناھايىتى قاتتىق زىل-زىلەر بىلەن ئاقسۇدىكى دار سەلتەنەت تەختىگاھىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى.

بۇ كۈنلەردە خوتەن ھاكىمى نىياز بېك توقسان تارتۇق ئېلىپ كۆرۈنۈشكە كەلدى. ئۇنىڭغا جاۋاپ بەرمەي توختىتىپ قالدى. قىش

هاۋاسى ئۇزاپ، باهار كۈنلىرى كەلدى. بۇ جەريانىدا تۇرپان، ئۇرۇمچى تەرەپلىرىگە قىل قۇيرۇق لەشكەرلىرىنى ماڭدۇرۇپ تۇردى. تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان ئۇچىنچى يىلى (مىلادى 1876 ـ يىلى ـــ ت) جانابى ئالى كۆزلىگەن مەقسەتنى نىيەت قىلىپ، نىياز ھاكىم بېكنى ئۇلىپەت ۋە ھەمرا قىلىپ، زەپەر ئۇزەڭگىسىگە ئاياق قويدى ۋە يەنە ئەمىرى لەشكەر تۇڭگانى مادالويە، ھەيدەر قۇل دادخۇا، كىرىمبايى مىرزا شاغاۋۇلىنىڭ ئوغلى ئىسھاقجان پانسەت، ئابدىراخمان دادخۇانىڭ ئوغلى ھاپىز بېك پانسەت، قادىر پانسەت، مەمۇر پانسەت، مۇھەممەت ئەلى پانسەت، سەپەر پانسەتلەر باشلىق ئون مىڭ يىگىت ھەم تۆرە قۇل لاۋۇر، كىپەك لاۋۇر، مۇھەممەت ئەپەندى، خىلىل ئەپەندى، مۇھەممەت رىھىم پەھلىۋان، ئۆمەر خوجا ئىشانلار بىلەن ئۇچ مىڭ سەرۋاز ۋە دوھۇل ـ دۇمباق، ناغرا، كاناي، توپ، جازا يىل ، زەمبىرەك، توغ، بايراق قاتارلىق سۆلەت ۋە داغ ـ دۇغا ھەشەمەتلەر بىلەن ئاستا ـ ئاستا كۇچار ـ دارۇس ـ سەلتەنەتىگە كىلىپ چۇشتى. بۇ جايدا بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، ئاندىن ئۆتۈپ كورلىنى مەقامى مەنزىل قىلدى. بۇ يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئىدى.

بۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىكى تۇڭگانى كەنجە ئاخۇن دايەنشەي تەرەپتىن يۈسۈپ بېك ياساۋۇل باشى دىگەن ئادەم سوغا ـ سالاملار بىلەن بىر ئەرز ئىلىپ كىلىپ دۇئا قىلدى. ئەرزنىڭ مەزمۇنىدا "بىجىن تەرەپتىن بىرمۇنچە خىتاي چىقىپ، گۇچۇڭزىغا كىلىپ ئورۇنلۇشۇپتۇ" دىگەن گەپ بار ئىكەن جانابى ئالى بۇ ئەرزنى كۆرۈپ، يەنىمۇ تەھقىق ۋە تەپتىش قىلىپ، ئۇنىڭ راس ـ يالغانلىغىنى بىلىپ كىلىش ئۈچۈن، تاغاي يۈز بېشىنى ئۇرۇمچى، گۇچۇڭزا قاتارلىق جايلارغا

ماڭدۇردى. مەزكۇر يۇز بەشى ئۇرۇمچىگە بېرىپ يېنىپ كېلىپ، بىرمۇنچە پاراكەندىلەردىن يىغىلغان خىتاينىڭ گۇچۇڭزىغا كەلگەنلىگى راست ئىكەن دەپ مەلۇم قىلدى. بۇ ئارىلىقتا جانابى ئالى كورلىدىن قوزغىلىپ، قاراشەھەردىنمۇ ئۆتۈپ، ئۇششاقتالنى قارار ۋە ئارامگاھ قىلغان ئىدى. ئەمدى بۇ جايدىنمۇ يولغا چىقىپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۇرۇپ توخسۇنغا باردى.

لېكىن، ئۇ كورلىدىكى چاغدا ئاقسۇدىكى ئوغلى ھەق قۇلى بەگنىڭ دەرھال يېتىپ كەلسۇن دەپ، بىرنەچچە ئەمرائى پانسەتىنىڭ نامىنى ئالى ئىنايەتنامىگە كىرگۈزۈپ خەت ئەۋەتكەن ئىدى. بۇ ئالى پەرمان بويىچە مۇھەممەت كېرىم دادخۇا، بەچچە باتۇر پانسەت، ئالمباي پانسەت، ئەلى بېك پانسەتلەر باشلىق يىگىرمە نەچچە پانسەت ۋە سەرجەڭلەر ئون مىڭ لەشكەر بىلەن ئاتلىنىپ توخسۇنغا بېرىپ، جانابى ئالىنى دۇئا قىلدى. بۇلار كەلگىچە توخسۇندا بىر شەھەر بىنا قىلغان ئىدى. بېك بەچچىنى يىگىتلىرى بىلەن مەزكۇر شەھەرگە چۈشۈردى.

ئەسەد پەسلى ئىدى. جانابى ئالى غازى توخسۇندا تۇرۇپ، ئەمىرى لەشكەر مادالويەنى بىر مىڭ بەش يۇز تۇڭگانى يىگىتى بىلەن، ئەزىم قۇل پانسەتكە يەنە تۆت پانسەت قوشۇپ يىگىتلىرى بىلەن گۇمادىغا ماڭدۇردى. بۇلار ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن، ئەزىم قۇل پانسەت ئۇرۇمچىدىن گۇمادىغا ئاتلاندى. مادالويە بىلەن قالغان پانسەتلەر ئۇرۇمچىدە قالدى. بۇ چاغدا گۇچۇڭ تەرەپتىن بىرمۇنچە خىتاي چىقىپ، ئەزىم قۇل پانسەت بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇنى بىرنەچچە كۈن شەھەرگە سولاپ قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈردى. ئاخىرى قارا چېرىكلەر غالىپلىق قىلىپ، گۇمادىنى ئالدى، ئەزىم

قۇل پانسەتنى بىرمۇنچە يىگىتى بىلەن شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. كەيىنىدىن مادالويە چېرىكلىرىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا ھامى بۇلۇش ئۇچۇن گۇمادىغا ئاتلاندى. بۇ تېخى يېتىپ بارماي تۇرۇپلا چىداۋان دىگەن شەھەردە خىتايلارغا دۇچار بولۇپ، قاتتىق جەڭ قىلدى. غالىپلىق قىلىپ تۇرغان بۇ بىر پەيتتە، خىتايلار بىلەن ئۇرۇش قىلماڭلار، مادالويە چېرىكلىرى بىلەن دەرھال يېتىپ كەلسۇن دىگەن ئالى ئىنايەتنامە پەرمانى كەلدى. مادالويە يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، يۇزچە تۇڭگانى بىلەن كاشغەرگە ماڭدۇرۇپ، كاشغەرگە بېرىپ، تۇڭگانىلاردىن بەش مىڭ يىگىت ئېلىپ تەييارلاپ تۇرۇڭ، ۋاقتى كەلگەندە ئىنايەتنامە بېرىمەن، شۇنىڭغا قاراپ كېلەرسىز دەپ پەرمان قىلىپ يولغا سالدى. لېكىن ئەزىم قۇل پانسەت بىلەن گۇمادىغا بارغان يىگىتلەرنىڭ تولىسى زىيانغا ئۇچرىدى. زەخمدار بولغانلىرى جانابى ئالىنىڭ خىزمىتىگە كەلدى، لېكىن ئۇلارغا ئىلتىپات قىلمىدى.

بۇ چاغلاردا، كورلا ھاكىمى نىياز مۇھەممەت توقسابى، ھەيدەر قۇل پانسەت، ئەشمۇ ھەممەت پانسەت قاتارلىق يەتتە پانسەتنى داۋانچىنغا پەرمان قىلىپ، داۋانچىنىدا بىر شەھەر بىنا قىلىشقا يارلىق قىلدى. شەھەر ناھايىتى تىزلا پۈتتى، ھەممە قوشۇن شەھەرگە كىرىپ ئولتۇردى. بۇ كۈنلەردە داخۇ، شوخۇ دىگەن تۇڭگانىلار ماناس، ئۇرۇمچىدىن كېلىپ، جانابى ئالىغا دۇئا قىلدى. ئۇلارنى بىرنەچچە كۈن توختىتىپ زىيافەت قىلىپ، ئىنئامى-ئېھسانلارنى بېرىپ، ئۇرۇمچىگە يانداۋۇرۇپ، كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلىپ، كىيىم-تون، خەجلەيدىغان پۇل، تىللالارنى بېرىپ خاتىرجەم قىلدى. بىراق، ئۇ ھەرقايسى ئەمىرى لەشكەر، پانسەتلەرگە تەكىت ۋە مۇبالىغەلەر بىلەن خەت يېزىپ، خىتايلار بىلەن ئۇرۇشماڭلار

دەپ ئالى ئىنايەتنامە ۋە پەرمان ئەۋەتتى. يىگىتلەر ئۇرۇشماي تىنچ تۇردى، لېكىن خىتايلار كېلىپ ئۇرۇش باشلىدى. يىگىتلەرمۇ جاننى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئۇرۇشۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئۆز جېنىنى ساقلاشقا تىرىشىپ سەۋەپلەرنى قىلدى. بىراق، جانابى ئالى نىمە ئۈچۈن ئۇرۇشتۇڭلار دەپ بۇنىڭدىن خاپا بولدى. چۈنكى، جانابى ئالىنىڭ خاقانى چىنى بىلەن يارىشىپ، ياخشى سۇلھى-شەرتلەر ۋە ئەھدى-پەيمان قائىدىلىرىنى ئانت-ئىمان بىلەن مۇكەممەل ۋە مۇستەھكەم قىلسام دېگەن مۇددىئا ۋە غەرەزلىرى بار ئىدى. ئۇنىڭ بۇ مۇددىئاسى ئەمەلگە ئاشمىدى. خىتايلارنىڭ بىرنەچچە كاتتا مەنسەپدارى قولغا تىرىك چۈشتى، ئۇلارغا دەخلى تەئەررۇز قىلدۇرماي، ئاقسۇ، كۇچار ۋە بايىنىڭ ھاكىملىرىغا تاپشۇرۇپ، ئايلىق مائاش-كۇلەنلەرنى تەيىنلەپ، ئۇلارنى بىرنەچچە زامانغىچە ئوبدان ئاسراپ باقتى. لېكىن بۇ ھاكىملار كېيىن ئىنايەتنامە كەلدى دەپ ھەممىنى يوق قىلدى. ئۇ يەنە بۇ كۇنلەردە خىتايلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن، ئىنئام خوجا ئىشانىنى جاسۇس قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇ بېرىپ، ئەھۋالنى بىلىپ يېنىپ كېلىپ، خىتايلار گۇرۇھى ھەددى-ھىسابسىز تولا ئىكەن، ئەلەم، بايراقلىرىنىڭ باش-ئايىغى كۆرۈنمەيدۇ. ئۇلار فەغفۇرچىنىڭ يارلىغى بىلەن چىققان چېرىكلەر ئىكەن دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. بۇ چاغدا تۆرەمنىڭ يىگىتلىرىدىن ئاقسۇلۇق باقىش مىراپ، سىدىق بېك، يۈسۈپ بېكلەر باشلىق ئالتە شەھەر يىگىتلىرىدىن بىرنەچچىسى خىتايلار ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى. تۇرپان بەگلىرىدىن مۇقبۇل بېك، شاھىياز بېك يۈز بېشىلار خىتايلارغا خەت بەرگەن ئىكەن. بۇ خەت جانابى ئالىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقتىن، ئۇلاردىن گۇمانلىنىپ، بۇ بەگلەرنىڭ

خوتۇن، باللىرىنى ۋە يەنە خىتاي تەرىپىگە مايىل بولغان بىرنەچچە ئادەمنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ (ئۇي-ماكانسىز قىلىپ ــ ت) يارىكەنتىكە ھەيدىدى. ھەتتا سىرىق قولىغىمۇ ماڭدۇردى. شۇنداقلا ئۇ ئەگەر خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ غەلىبە قىلسام نۇر ئۈستىگە نۇر قونار، ئەگەر ئىش ئەكسى نەتىجە بەرسە، مۇنداق كۈنلەردە قايەرگىمۇ يېتىپ بېرىش مۇمكىن، چۈنكى، يول ئۇزۇن ۋە چۆلدۇر. ھالبۇكى، بۇنداق ھالەتتە مۇسۇلمانلارنىڭ خۇن ۋە مال-جېنىغا زامىن بولۇ-شۇم مۇمكىن دىگەن ئەندىشىلەرنى قىلىپ، خىتايلار بىلەن ئۇرۇشە-مەن دىمەكچىلەر دەپ ئىنايەتنامە بېرىپ، تۇرپاندىن كورلىغا يانىدىغان بولدى. ئۇ توخسۇندا تۆت ئاي مىقدارى تۇرۇپ ئەقرەپ پەسلىدە كورلىغا كەلدى. ئۇ دەسلەپتىلا كورلىدىن قوزغالماي تۇرغىنى ياخشى ئىدى. لېكىن، تەدبىرى تەقدىر سۇبھانىگە مۇۋاپىق چۈشمىدى. ئۆز ئاياقلىرى بىلەن مۇشەققەتلىك قەدەم تاشلاپ ھالاكەت ئاغزىغا بار-غان ئىكەن.

جانابى ئالىنىڭ ئەقلى پاراسەت ۋە پەھمى زېرەكلىگى شۇ قەدەر ئىدىكى، ھىچقانداق بىر ئالى دەرىجىلىك پادىشانىڭ ۋۇجۇت زىھە-نىدە بۇنداق ئەھۋال بولمىغان بولسا كېرەك، ئۇ بۇ يەتتە شەھەرنى ئون تۆت يىل سوردى. ھەممە ئىشنى ئۆز ئەقىل-پاراستى بىلەن بىر تەرەپ قىلدى. ئۇ بۇ جەريانىدا بىرەر دىيانەتلىك ۋەزىر ئىشلەتـ-مىدى، ياكى بىرەر كىشى دۆلەت ئىشلىرى ھەققىدە بىرەر سۆزنى ئۇنىڭ مۇبارەك قۇلاقلىرىغا مەلۇم قىلالمىدى، ياكى بىرەركىشى گۇناغا لايىق بولغان بىر ئادەمنىڭ ئوتتۇرىسىغا چۈشۈپ گۇناسىنى تىلەپ ئالالمىدى. ئۇنىڭ دۆلەت قەھرىدە بۇنداق ئىشلارنىڭ مەۋجۇت بولۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. سۆزنىڭ ھاسىلى

شۇكى، دۆلەت ئىقبال يۈز كەلتۈرگەندە، مەيلى ئۇ ئەقىللىق دانا بولسۇن ياكى ئەقىلسىز ـ نادان بولسۇن، ھەممە ئىش ئۆز ئۆزىچە بىر بانا ـ سەۋەپ بىلەن راست ۋە تەييار بولىدىكەن. ئەگەر دۆلەت ئىقبال يانغاندا، گەرچە ئۇ بۇزۇر جەمھۇردەك[204] دانا ۋەزىر ياكى كاتىپ بولغان بىلەنمۇ، قازا ۋە قۇدرەتلىك تەقدىرئۆز مۇددىئاسىنى يەنىلا ئۆز خاھىشىدەك قىلىدىكەن. ناۋايىنىڭ "كىشىدىن يانسا دۆلەت، ئالغان ئالتۇن تۆپراق بولغۇسى، بەخت كېلىپ يار بولسا، ئالغان كۆلدىن كۆمۈش پۇتكۈسى" دىگەن تەمسىلى بۇ خىل ئىش ۋە ئەھۋاللارغا مۇۋاپىق ۋە توغرا كېلىدۇ.

بۇ چاغدا، جانابى ئالى كورلىغا يانىدىغان بولدى. سۆيۈملۈك پەرزەندى ھەق قۇلى بېگىمنى ئون مىڭ يىگىت، سەربازنى قورال ـ ياراق، توپخانىلىرى بىلەن توخسۇندا قويۇپ، خىتايلارغا ئوق چىقارماقلار دەپ ئالاھىدە تەكىتلىدى. يېڭى ھىسارلىق ھوشۇر مەھرەم بولسا غەزىنىچى ئىدى. جانابى ئالى كورلىغا مىڭىپ، بىر كۈن كېيىن غەزىنىلەرنى قوزغاپ، بىرمۇنچە نەق پۇلنى ئېلىپ، بىرنەچچە ئادەمنى ھەمرا قىلىپ خىتايلارنىڭ ئىچىگە قاچتى. بىرمۇنچە يىگىت ئارقىدىن قوغلاشتى، لىكىن بۇلار يېقىن يەتكەنىدە ھوشۇر غەزىنىچى تىللا، تەڭگىلەرنى يولغا چاچتى، قوغلاپ بارغانلار تىللا، تەڭگىگە ئولاشتى، ئولار بولسا ئۇزاپ بېرىپ خىتايلارغا ئۇچراشتى، جانابى بەدۆلەت باشلىق ھەممە كىشى لەۋلىرىنى چىشلەشتى ۋە ئىلاجى بولماي ئامال ـ سىزلىقتىن پەسلەشتى. ھوشۇر مەھرەم بۇ خىزمىتى ئۈچۈن كېيىن يارىكەنتنىڭ ھاكىملىغىغا ئۆلاشتى.

بۇ كۈنلەردە خىتايلار داۋانچىنغا كەلگەن ئىدى. نىياز مۇھەممەت توقسابى نەچچە كۈن ئوق چىقارماي سەۋر قىلدى. ئاخىرى ئىلاجى

بولمىدى. بۇ يەردىكى ئىككى مىڭچە يىگىت، سەربازلىق ئىچىدىن تۆت يۈزچە كىشى تەرتىپ-نىزام بويىچە مەشق قىلىپ، دەرۋازىدىن چىقىپ كاپىرلارغا ئوق چىقاردى. ئازلا مۇددەت ئىچىدە بىر مىڭغا يېقىن كاپىرنى يوق قىلدى. لېكىن جانابى ئاللىدىن ئوق چىقارماڭلار دىگەن پەرمان كەينىدىن كەلگىلى تۇردى. شۇڭلاشقا ئەمىرى لەشكەر ياكى يىگىتلەرنىڭ كۆڭلى بۇزۇلۇپ، دىللىرى غازاتتىن تاما-مەن سوۋۇدى. ئاقىۋەت خىتايلار كۆپلەپ كېلىپ، توپ، زەمبىرەك-لەر بىلەن ئېتىپ داۋانچىنىنى بېسىۋالدى. ئالتە شەھەرلىك ئادەملەر-نىڭ قورال-ياراقلىرىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ قويۇپ بەردى. لېكىن نىياز مۇھەممەت توقسابى باشلىق يەتتە پانسەت، بىرنەچچە مۇساپىر يۇز بېشىنى تامامەن نەزەربەنت قىلىپ، بىرنەچچە زامانىدىن كېيىن، پانسەتلەرنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. قالغانلىرىنى بولسا بىجىندىن ئۈچ ئايلىق نېرى بىر خىتاي شەھىرىگە ماڭدۇردى. بۇلار خىتايلار ئىچىدە يىگىرمە يىل تۇرۇپ، بەزىلىرى ژاپات بولۇپتۇ. بەزىلىرى يېنىپ كېلىپ فەرغانە ۋىلايىتىگە چىقىپ كەتتى.

بۇ چاغدا ھەق قۇلى بېگىم توخسۇنىدا ئىدى. ساڭدىكى ئاشلىق قاتارلىق ئېغىر نەرسىلىرى بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە ئوت قويۇپ بېرىپ كورلىغا قاچتى. خىتاي چېرىگى يەمىشى دىگەن يەتمىش يول يەرگە كېلىپ چۈشتى. ھېكىم خان تۆرەم تۇرالماي توخسۇنغا كەلدى. شۇ كۈنى خىتايلار تۇرپان شەھىرىنى تەسەررۇف قىلدى. يىگىتلەر يارلىق بويىچە خىتايلارغا ئوق چىقارمىغان ئىدى. ئەگەر ئوق چىقىرىپ ئۇرۇشقان بولسا ئىدى، ئوتتۇز مىڭ يىگىتكە ئون يىلدىن ئارتۇق يەتكۈدەك ئاش-ئوزۇق، بوغۇز-ئوت، ئوتۇن قاتارلىق نەرسىلەر پەقەت تۇرپان، توخسۇنغىلا توپلانغان ئىدى.

توخسۇندىكى ئاشلىق كۆيۈپ كۈل بولۇپ كەتتى، تۇرپاندىكى ئاشلىق خىتايلارغا نىسپ بولدى. خىتايلار توخسۇنىنىڭ بوشاپ قالغانلىغىنى ئاڭلاپ، بەش كۈندىن كېيىن بۇ يەرگە كەلدى. بۇ چاغدا ھېكىم خان تۆرەم، بېك بەچچە ۋە ئەمىرى لەشكەر، سەرباز، يىگىتلەر قارا شەھەرگە كەلدى. جانابى ئالىدىن ئۇلارغا كورلىغا كەلسۇن دىگەن يارلىق كەلدى. بۇلار قورقۇپ بارالماي، بىزگە پەرمان بولسا غازات قىلساق دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. جانابى ئالى ئىلاجسىزلىقتىن قارا شەھەردە ئىلگىرى دەريانىڭ ئۇ تەرىپىگە بىنا قىلىنغان شەھەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، دەريانىڭ بۇ تەرىپىگە بىر شەھەر بىنا قىلىڭلار دەپ پەرمان بەردى، بۇ شەھەر ناھايىتى ئاز ۋاقىتتىلا پۈتۈپ تامام بولدى. جانابى تۆرەم ۋە ھەق قۇلى بېگىملەرگە ئوتتۇز مىڭ يىگىت ھەمرا ئىدى. جانابى ئالىنىڭ ئالدىدا بولسا ئۈچ مىڭدىن كۆپرەك مەھرەم، ياساۋۇل ۋە يىگىتلەر ھازىر بولدى.

دەسلەپكى باھار پەسلى ئىدى. تۆرەملەر ئىككى ئاي مىقدارى قارا شەھەردە ئىستىقامەت قىلدى. بۇ چاغدا جانابى ئالىنىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ، غەزەپ ئوتلىرى كۆندىن-كۈنگە ئۇشتۇمتۇت ئۆرلەپ تاشىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ بىر كۈنى تاسادىپى مولا كامالدىن مىرزادىن ناھايىتى قاتتىق كايىپ، ئۇنى تاياقتا تۇتتى. ياساۋۇللار كۆچىنىڭ بېرىچە ئۇردى، غەزىۋىگە چىدىماي ئۆزىمۇ ئورۇپ تەپتى، چارچاپ ۋە ھالسىراپ "سوغاق چاي" دىدى. بىر مەھرەم سوغاق چاي كەلتۈرۈپ بەردى، قولىغا ئېلىپ كۆتىرىپ ئىچتى. لېكىن ئۇ سوغاق چاي ئىچمىدى، بەلكى ئەجەل شەربىتى ئىچتى، يىقىلدى-دە، قېتىپ قالدى، رەڭگى كۆكەردى، بەدىنى چاك-چاك يېرىلدى، بىز خۇداغا مەخسۇسدۇرمىز ۋە ھەممىمىزلا ئاقۇۋەت ئۇنىڭ دەرگاھىغا

باردىمز. بۇ چوڭ ھادىسە يۈز بەرگەندە تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى سەرەتان پەسلى ماھى رەبىئوسساتـ نىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 1877 ـ يىلى باھار پەسلى 4 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ـــ ت) ئىدى.

گەپ ـ سۆزلەرگە قارىغاندا، جانابى ئالى نىياز ھاكىم بېكتىن كۆڭلى ئىمىن ئەمەس ئىدى. نىياز ھاكىم بېكمۇ ئۇنىڭدىن ئارتۇق قەست قىلىپ، ئۇنىڭ پېيىگە چۈشۈپ، يوقتىشنىڭ بىر ۋاقتى ـ ئامالىنى تاپالماي ۋە تەدبىرىنىڭ كۆپلۈگىدىن جېنىنى ساقلاپ يۈر ـ گەن ئىدى. ئەمدى ئۇ ۋاقىتنى غەنىمەت كۆردى. ئۇ "ئىنسان ياخشىلىقنىڭ بەندىسى" دىگەن مەزمۇن بويىچە، جانابى ئالىنىڭ بىرنەچچە مەھرىمىگە تىللا، تەڭگىلەرنى بېرىپ، ئۆزىگە رام ۋە ئەسرار قىلىپ كەلگەن ئىدى. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى "بەدزاد" ئۇرۇغى ۋە ئەسلى يامان بىر مەھرەم بولسا ئۇزۇندىن بۇيان نىياز ھاكىم بېكتىن ۋەزىپە ـ ئىنئام ئېلىپ كەلگەن ئىدى. نىياز ھاكىم بېك ئۇنى خاس ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ، بەدۆلەتنى يوقتىش تەدبىر ـ لىرىدىن تەلىم بەردى. نۇرغۇن تىللالارنى بېرىپ، ئۇنىڭغا ۋەدە ـ ئەھدىلەرنى قىلىپ "بىرچىنە چاغدا ئوزىڭىز بىلىدىغان ياكى جانابى بەدۆلەت كىشىلەرگە بەرگۈزۈپ تەجرىبە ھاسىل ئەتكەن زەھەرىدىن قوشۇپ ئارىلاشتۇرۇپ قويۇڭ. ئۇ قاتتىق غەزەپكە كەلگەندە بۇنى ئېلىپ چىقىپ بەرسىڭىز، ئاچچىغىدا بىلمەي ياكى پەرق ئېتەلمەي ئىچۈۋېتىدۇ. شايىتكى، بۇ تەدبىر بىلەن ئۇنى بىر تەرەپ قىلغىلى بولار" دىدى. مەزكۇر مەھرەم بۇنداق ئىغۋا ھەم ۋەسۋەسە ھىلە ـ نەيرەڭلەرنى خۇددى نىياز ھاكىم بېكتەك ئۇستا شەيتان ئادەمدىن ئۇگىنىپ ھەم بۇ ھىلە ـ نەيرەڭلەرنى كەسپ قىلغانلىغى تۈپەيلىدىن،

جانابی ئالىنىڭ ئاتەش غەزەپ دۈتلىرى شولا ئۇرغان چاغدا، بۇ زەھەرلىك چاينى ئېلىپ چىقىپ ئۇنىڭغا بەردى، ئۇ پەرق ئەتمەي ئىچتى. ئۇنىڭ تەدبىرى ئىلاھى تەقدىرگە مۇۋاپىق چۈشۈپ تامام بولدى دىگەن گەپلەر بار. بەزىلەرنىڭ گېپىگە قارىغاندا، جانابى ئالى شۇ چاغدا چاينى قولىغا ئالغان ۋە پاراسەت نۇرى بىلەن زەھەرنى بىلىپ، قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ "يا رۇسۇلىللا"نى ئۈچ قېتىم ئوقۇپ، ئۇنى بىرلا كۆتىرىپ ئىچكەن ئىكەن. ئادەتتىكى چاغلاردا ئۇ سۇننەت يولى بويىچە چاينى ئايرىم-ئايرىم ئۈچكە بۆلۈپ ئۈچ مەرتىۋە ئىچەر ئىدى دىگەن گەپلەر بار، دىمەك قانداق بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، مەيلى ئالى مقدار گەردۇن مادار پادىشا بولسۇن ياكى خارلانغان ئاجىز گاداي بولسۇن، ھەممىسلا ئەجەل شەربىتىنى ئىچمەي ۋە جان ئاچچىغىنى تېتىماي ئەسلا ئىلاج ۋە چارە يوقتۇر. ئەجەل سائىتى يەتكەندە ھەممە ئىنسان ۋە جان ئىگىلىرى باراۋەر ۋە ئوخشاشلا يەكسان بولىدۇ. قۇرئانى كېرىمدىمۇ "ئىنسانغا ئەجەل كەلسە بىر سائەتمۇ ئىلگىرى كەلمەيدۇ ۋە بىر سائەتمۇ كېيىن قالمايدۇ" دىگەن ئايەت بار، بۇنىڭغا قارىغاندا، ھەممە ئىنسان ۋە جان ۋاقتى كەلگەندە بىرەر بانا ۋە سەۋەپ بىلەن بۇ بىباقى ئالەمدىن ئاخىرەت دۇنياسىغا كېتىدىكەن. "ھەممە شەيئى ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ" دىگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، ئاللانىڭ ئادىتى شۇ تەرىقە بىلەن بولۇپ كەلگەن ۋە بۇنى ھەقىقى ئىجرا قىلغۇچىمۇ دەل ئاللانىڭ ئۆزىدۇر. ئاللا نىمىنى خالىسا، شۇنى قىلالايدۇ ۋە نىمىنى ئىرادە قىلسا شۇنىڭغا ھۆكۈم قىلالايدۇ. قىتئە:

پادىشاھ سايەئى لوتفى ئىلاھ،
نۇر شەمئىدىن پەلەك تاپىپ زىيا،

تالەئى نۇرى تاپىپ ئەپسۇس زۇۋال
كەتتى بۇ فانى جاھاندىن ئاھ-ئاھ.

ئالىلانىڭ "بارلىق ھايات ئۆلۈمنى تېتىيدۇ" دىگەن ھۆكۈمى بويىچە، ئەنبىيائى مۇرسەلىن ئەلەيھىم ئەسسالاۋات ئەتتەھيە ۋە ئالىلانىڭ رازىلىغىغا ئېرىشكەن قەدىمقى ئەۋلىيالار، ھەتتا بارلىق ئىنسانلارنىڭ ھەممىسلا ئەجەل شەرۋىتىنى ئىچمەي قالمايدۇ. "بارلىق ئىنسان يوقالغۇچىدۇر" دىگەن ئايەتكە قارىغاندا، بۇ قارارسىز ئالەم ئىچىدە ياشىغۇچىلارنىڭ ھەممىسلا ماتەم كىيىمىنى كىيىمەسلىگى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس. ئۆلىمالار ۋە فازىللار تايىپىسى بەلكى ئادەم ئەۋلادىنىڭ چۈشەنچىسىگە روشەن ۋە ئاشكارىدۇركى، ئۇ ھەمىشە ھايات ئاللا ئۆزىگە تېگىشلىك ئۇلۇغ مەرتىۋىسى ۋە ھەممىگە يەتكۈدەك لۇتپى ئارقىلىق ئادەم خىلىدىن بىرىنى تاللاپ "ئۆز مۇلكىنى ئاتا قىلالايدۇ" دىگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە، تاج ئەفسەر ۋە زىنەت تۇمىغىنى ئۇنىڭ مۇبارەك بېشىغا لايىق ۋە سازاۋەر قىلىپ، ئۇنى تەختى سەلتەنەت ئۇستىدە مۇقىم قارارلاشتۇرۇپ، "سۇلتان ئالىلانىڭ سايىسى" دىگەندەك، ئۇنى ھەممە ئادەم گۇرۇھىغا پادىچى ياكى سۇلتان قىلىدىكەن. ئاخىرى يەنە ئۇ ئېھتىياجسىز ھايات ئىگىسى ئۆزىنىڭ كامىل قۇدرىتى ئارقىلىق باي مەملىكەت دۇنياسىدىن ئۇنىڭ قولىنى قىسقا قىلىپ، خۇددى قۇرئان ئايەتلىرىدە ئېيتىلغاندەك، ئۇنى يەنە ھىچبىر كۆز كۆرمىگەن ۋە مەخسۇس چىدىرلاردا ئورۇنلاشقان ھۆر قىزلىرى بار ئالى دەرىجىلىك جەننەتكە يۆتكەپ، ئاستىلىرىدىن ئېرىق سۇلار ئېقىپ تۇرغان جەننەتنىڭ راھىتى تەرىپىگە مايىل ۋە ئىختىيار قىلدۇرىدىكەن. مەسنەۋى:

ئۆمۈر كۆرمەك ئۇزۇن ئەمرى ماھالـدۇر①،
بۇ دۇنيانىڭ باقاسى② پات زۇۋالدۇر.
ھەمشە بولماغايلار پادىشاھلىق،
ئۇمىت يوقمۇ بەلكى دۇنيادىن ۋاپالىق.
ھەمشە يوق تىرىكلىك ھىچ كىشىگە،
ۋاپا يوق دۇنيانىڭ نېئمەتلىرىگە.
جاھان فانى دۇرۇر ئەي خۋاجە زىنھار③
كى سەن باقى تەسەۋۇر ئېتمە ئەي يار.
كى ھەق دۇرۇر دۇنيا ئەرۇسى④.
ئېرۇر فانى ۋەلى⑤ كۆرگۈزسە ئانى.
مەسنەۋى: بۇ ۋاپا دۇر پـەلەك بۇ قەلەمۇن⑥،
ساز ئاھاڭغا يوق بىر قانۇن⑦.
يوق باقا شەھ ئىلە شەۋكەتكە داغى⑧،
يوق ۋاپا ئۆمۈر ئىلە دەۋلەتكە داغى.
كۆركى ھەر شەھكى يۈرۈپ ئالدى جاھان،
بارچە باردۇرمۇ قارا يەرگە نىھان⑨،

---

① ئەمرى ماھال — مۇمكىن بولمايدىغان ئىش ياكى ئارزۇ.
② باقا — باقى، ھەمشە بار بولغان.
③ زىنھار — ھەرگىز.
④ ئەرۇسى — كېلىن، يېڭى توي قىلغان قىزى.
⑤ ۋەلى — ۋەلەيكىن.
⑥ قەلەمۇن — ھەر خىل قىياپەتلىك دەۋر.
⑦ قانۇن — قالۇن (چالغۇ ئەسۋابى).
⑧ داغى — يەنە، تېخى.
⑨ نىھان — يوشۇرۇش.

هەم كيومرس ئىله هۇشىڭ قانى①؟
ئىكىگە تاج ئىله ئەۋرەڭ قانى②؟
قانى جەمشىت، فەرىدۇن ئاخىر③،
بىرىنى گەردۇن④ قويمادى ئاخىر.
ئەكيانى بار، نەسا سانى⑤،
نە ئىسكەندەر داغى نە ئىشكانى⑥.
قانى رۇستەم ئىله سام داغى⑦؟
يەزدىجەرد ئوتى جەھرام داغى⑧؟
قانى خانلار خانى ئول چىنگىز خان؟
ئوكتاي خانىكم ئىردى قائان.
قانى تەمۇر شەھ ئىسلام پاناھ⑨؟
كى جاھان ئالدى چېكىپ خەيلى سپاھ⑩.
تافەلەك بىلدى تەئەددى فەننى،
قايسىدىن ئالمادى ئۆز بەرگەننى.

---

① كيومرس ئىله هۇشىڭ ـ ئىران پادىشالىرى.
② ئەۋرەڭ ـــ تەخت.
③ جەمشىت، فەرىدۇن ـــ ئىران پادىشالىرى.
④ گەردۇن ـــ زامان، دەۋر.
⑤ كيانى، ساسانى ـــ ئىران سۇلالىلىرى.
⑥ ئىشكانى ـــ ئىران سۇلالىسى.
⑦ رۇستەم، سام ـــ «شاھنامە»دىكى ئەپسانەۋى قەھرىمانلار.
⑧ يەزدىجەر، بەھرام ـــ ئىران پادىشاسى نۇشىرۋاننىڭ نەۋرىلىرى.
⑨ تەمۇر شەھ ـــ ئەمىرتەمۇر كوراگانى.
⑩ خەيلى، سپاھ ـــ كۆپ قوشۇن.

كىمكى قۇياش بەردى ئەۋجىگە شەست①،
كىمنى يەنە قىلمادى تۇپراققە پەست.
كىمگە بىر نوش ئىلە يەتكۈزدى بەھىر②،
كىم يەنە تۇتمادى ساغىرى زەھىر③.
چۈن بۇ مەئنى بۇ سۈپەت بولدى ئادا.
كىمنى شەھ قالغۇسى باقى نە گادا④.
لوتىپ قىلغاي ئاڭا كىم ھەييى غەفۇر⑤،
دۇنيەۋى ئاخىرەتى نى مەئمۇر⑥.

13

ئۇ پادىشاھى ھەفتە شەھەر⑦ ئەئنى مۇھەممەت غازى دىنپەرۋەرنىڭ دۆلەت ئىقبالىغا سەۋەپ بولغان ياخشى ئەخلاقلىرى ۋە دۆلەت ئىقبالىنىڭ زاۋالغا قاراپ مېڭىشىغا سەۋەپ بولغان يامان سۈپەتلىرىنىڭ بايانى

جاھان ئاقىللىرىنىڭ ئاق نۇرلۇق كۆڭۈللىرىگە ۋە دەۋران

---

① شەست — ئوق.
② بەھەر — پايدا.
③ زەھىر — زەھەر.
④ گادا — يوقسۇل، كەمبەغەل، گاداي.
⑤ ھەييى غەفۇر — گوناھارنى كېچىرگۈچى دائىمى ئاللا.
⑥ مەئمۇر — باي. ئاۋاتچىلىق.
⑦ ھەفتە شەھەر — يەتتە شەھەر.

فازىللىرىنىڭ قۇياشتەك ئوچۇق نەزەرلىرىگە روشەن ۋە ئاشكارا بولغايكى، خۇداۋەندەكبرىم ئۆزىنىڭ كامىل قۇدرىتى بىلەن ئۇ شەرىئەتكە راۋاج بەرگۈچى ۋە ئۇنى نۇرلاندۇرغۇچى، ئۆلىمالارنى دوست تۇتقۇچى، پۇقرا-خەلقنى تەربىيىلىگۈچى، يامان ئادەتلەرنى تۇگەتكۈچى، زۇلۇملارنى يوقاتقۇچى شەپقەتلىك ۋە مېھرىۋان ئاتا، يەنى مۇھەممەت ياقۇپ بېك غازىنىڭ ئەسلى تەبىئىتى ئۇستۇن يارىلىشىنى ئىزھارتىلىك قىلىپ ياراتقان ئىكەن. ئۇ پەم-پاراسەت ۋە ئەقىل-ئىدراكتا تەڭداشسىز، قۇۋۋەت مۇھاپىزەتتە مىسلىسىز، سىياسەت ئىجراسىدا ئوخشىشى يوق ئىدى. بۇنداق خۇسۇسىيەتلەر ھەرقانداق پادىشانىڭ ۋۇجۇدىدا بولمىغان بولسا كېرەك. كۆپچىلىك خەلق ئۇنىڭ پاراسەتلىرىنى كارامەت دەپ بىلەتتى. ئۇنىڭ ئورنى ۋە قۇۋۋىتى يەتكەن ۋىلايەتلىرى ھەقىقى ۋەلىلەرنىڭ دەرىجە ۋە مەرتىۋىسىگە يەتسە يەتتىكى، لېكىن ئۇنىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭغا قاراشلىق يۇرتلار شەرقتە گۇمادى، غەربتە سېرىق قولغىچە يۇز كۇنلۇك مەنزىل ئىدى. شىمالى مۇزداۋان ۋە زەۋقى، جەنۇبى قاراڭغۇ تاققىچە سەكسەن كۇنلۇك يول ئىدى. ئۇ بۇ ھۇدۇت ئىچىدىكى ئۇرۇمچى تەۋەسى ۋە يەتتە شەھەر دائىرىسىدىكى چوڭ-كىچىك ئوتتۇز تۆت ھاكىملىق شەھەرگە ئون تۆت يىل پادىشا ۋە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل سۇلتان بولدى. بۇ جەريانىدا ئۇنىڭ توغرا مىجەزىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش ياكى غەيرىلىك بولمىدى. نەپسىنىڭ تۆۋەنلىگى ھەم مەنسەپكە بېرىلمەسلىگى تۇپەيلىدىن، ئۇ ھېچقاچان ئۆزىگە پادىشا، ياكى سۇلتان ۋە ياكى خان دەپ لەقەپ قويغان ئەمەس. مۆھۇرىنىڭ چوڭلۇغى پەقەت تاۋۇزنىڭ ئۇرۇغىچىلىكلا بولۇپ، ئۇنىڭغا "مۇھەممەت ياقۇپ" دىگەن خەت نەقىش قىلىنغان

ئىدى. دەسلەپكى مەنسەپدىگە بەدۆلەت غازى دىگەنىنى قوشتى. مەندىن غەيرىسى يوق دىگەن سازدىن سادا چىقىرىدىغان ۋە ئۆزىدىن ئۆزگە پادىشالارنى كۆزىگە ئىلمايدىغان مەرتىۋىلىك بەش پادىشا ۋە خانىنى[205] ئۆزىنىڭ ئىداره ئاستىغا كىرگۈزۈپ، غەزنە بايلىق، قورال-ياراق، ئەسكەر ۋە پۇقراسىغا ئىگە بولدى.

ئۇنىڭ قىياپىتى بۇغداي ئوڭلۇك، چېچەكىتەك ئىللىق چىراي، يۇمىلاق ساقاللىق، ئوتتۇرا بويلۇق دۇغلاق كىشى ئىدى. دەسلەپتە ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، ئېھتىياتچانلىق بىلەن، شەرىئەت ئۆلچىمى ئىچىده ئۆتتى. ئۇ پېئىل ئېتىۋارى ۋە ئىش-هەركەتتە خۇددى بىر تەقۋادار ئىشان ياكى ئەدەپلىك ئۆلىماغا ئوخشايتتى. كىيىم-كېچەكلىرى خۇددى بىر سودىگەر ئەشرەپىنىڭكىدەك، مىندىغان ئات ۋە ئىشلىتىدىغان قورال-جابدۇقلىرى بولسا بىر پىنجابېشى مىقدارى كېلەتتى. ئۇ دائىم ئاق جايىنماز كىگىز ياكى بورا ئۈستىده سەللە بىلەن خۇددى نامازغا ئولتۇرغانىدەك يۇكۇنۇپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ بەل تاسمىسىنى بېلىدىن يەشكەنلىگى ياكى بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرغانلىغىنى ھېچكىم كۆرمىگەن ئىدى، ئۇ ئىگىز يەردە ياكى كات تەخت ئۈستىده ئولتۇرمايتتى. ئەكسىچە، كۆپ ۋاقىتلاردا چېدىر-بارگاھ ئالدىغا سېلىنغان بورا ئۈستىده ۋە پەس جايدا ئولتۇراتتى. يەرگە تاھارەتسىز ئاياق قويمايتتى.

"خەلق ئۆز پادىشاسىنىڭ دىنى بىلەن" دىگەن ماقال بويىچە، ئۇ چاغدا ھەممە چوڭ-كىچىك ئادەم ھەمىشە تاھارەت بىلەن يۈرەتتى. ناماز ۋاقتى كەلگەندە، ئالى بارگاھ مەسچىتىنىڭ مۇئەززىنى ئەزان ئوقۇش بىلەنلا، باشقا ھەممە مۇئەززىنلەرمۇ تەڭلا باراۋەر ئەزان ئوقۇيتتى. ھەتتا بازارچىلارنىڭ ھەر بىر دۇكىنىدىمۇ بىر

ئادەم ئەزان ئوقۇيتتى. شەھەر، سەھرالاردىكى مەسچىتلەرنىڭ مۇئەززىنلىرىمۇ بىرلا ۋاقىتتا تەڭ-باراۋەر ئەزان ئوقۇيتتى. ئىلگىرى كېيىن ئوقۇمايتتى. بىر مەرتىۋە ئەزانىنىڭ دۇئا مۇقەررەرنى ئوقۇپ تاماملىغچە، بىر شەھەرنىڭ ھەممە مۇئەززىنلىرى ئەزانىنى تاماملاپ بولۇشى كېرەك ئىدى. ھەممە مۇئەززىنلەر مۇئەززىنىدە تۇرۇپ جانابى ئالى ناماز ئوقۇيدىغان مەسچىت مۇئەززىنىنىڭ ئەزان ئوقۇشىغا قاراپ تۇراتتى. ھەتتا ئۇلار كېچىلەردە سەھەر قوپۇپ، تاھارەت بىلەن مەسچىتلەرنىڭ ئۆگزىسىگە چىقىپ، سالاۋات ئېيتىپ، دۇئا ئىستىغپار بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەسچىت ئالىنىڭ ئەزىنىغا قۇلاق سېلىپ ھازىر تۇراتتى. رەئىس ۋە موئتەسىپلەر كوچا-بازارلاردا يۈرۈپ "ئەي مۇئەززىنلەر، ئەزانغا ھازىر بولۇڭلار، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ قالمىسۇن" دەپ تەھقىق ۋە تەپتىشلەرنى قىلاتتى.

جانابى ئالى ھەر قېتىملىق نامازنى ئەقەللىسى بەش يۈز كىشى بىلەن ئادا قىلاتتى. نىياز ھاكىم بېك ئېلىپ كەلگەن تارتۇقلارنىڭ ئىچىدە ئالاھىدە ياساتقان بىر كاتتا مەسچىت بار ئىدى. ئۇنىڭ تېشى مەللە چەكمەن، ئىچى زەيتۇن چەكمەندىن ئىشلەنگەن بولۇپ، سەككىز تۈۋرۈك قويۇلغان ئىدى. ھەرقايسى تۈۋرۈكلەر مەشتۇت تازاپ ئارقان بىلەن بىر بىرىگە چېتىلغان ئىدى. قىرىق نەپەر مەھرەم بىلەن قىرىق نەپەر پاراش كېچە-كۈندۈز بۇ مەسچىتكە مەسئۇل ئىدى. بۇنى تىكىدىغان ۋە يېغىپ ئالىدىغان چاغدا يەنە يۈز نەپەر ياساۋۇل يارەمدە بولاتتى. سەپەرگە ماڭغاندا، بۇ مەسچىتنى يىگىرمە ئاتقا، جايىنامازلارنى تۆت ئاتقا يۈكلەپ ئېلىپ ماڭار ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئون سەپ كىشى ناماز ئوقۇيتتى. ھەر بىر سەپتە ئەللىكتىن بەش يۈز كىشى تىزىلىپ تۇراتتى. بۇ مەسچىت

باشقا هەممە مەسچىت ۋە چېدىر-بارگاھلاردىن ئەقەللى تۆت-بەش گەز ئىگىز ئىدى. ئۇنىڭ تۆت تۈۋرۈگى ئۇستىگە ئادەم ئولتۇرغۇدەك قىلىپ تۆت ئاق قۇبىبە ئورنىتىلغان ئىدى. بۇ خۇددى كۈن ۋە ئايغا ئوخشاش نۇر چېچىپ پاللىداپ تۇراتتى. بۇنىڭ نۇرىنى ئىككى ياكى ئۈچ تاش مىقدارى يېراقتىنمۇ كۆرگىلى بولاتتى.

شۇنداقلا، بۇ چاغدا ھەرقانداق چوڭ-كىچىك ئەسكەر ياكى پۇقرا كوچا ۋە بازارلاردا دەستارسىز (سەللىسىز — ت) يۈرەلمەيتتى. رەئىس ۋە ئېھتىساپچىلارنىڭ تەھقىق ۋە تەپتىشى ناھايىتى قاتتىق ئىدى. ئەگەر ئۇلار تۇماق ۋە دوپپا بىلەن يۈرگەن كىشىنى كۆرسە، ئۇنىڭ تۇماق ۋە دوپپىلىرىنى قايچىدا كېسىپ ياكى يىرتىپ پارە-پارە قىلىۋېتەتتى. ھاراقۇ-شاراپ، بەڭ-بوزا، تاماكا، نەغمە-ناۋا ۋە ئۇسۇلۇ-ساما قاتارلىق مەنئى قىلىنغان پايدىسىز نەرسىلەرنىڭ مەخپى ۋە ئاشكارا بولۇشىغا زادىلا يول قويۇلمايتتى. ھەتتا بۇ ئەھۋال خالايىقنىڭ ئىچىدە ئۇنتۇلۇپ يوقالغان ئىدى. مۆتىسىپلەر شەرىئەتكە خىلاپ ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشىگە قارشى دائىم تەييار تۇراتتى. يولسىز باشباشتاقلار، پىتنە-پاساتچىلار، ئۇرۇش-تالاشچىلار، بىكار تەلەپ بۇزغۇنچىلار، ئوغرى، قىمارۋازلار، سوكو كەپتەرۋازلار قاتارلىق بىھۇدە ئادەملەرنىڭ ھەممىسى جانابى ئاتالىق غازىنىڭ قەھرى سىياسىتى ۋە پاللىداق قىلىچ قەھرىيىتى، سۆلەتۇ-ھەشەمەتلىرىدىن قورقۇپ، يالۋۇرۇپ توۋا ئىستىخپار بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ئەگەر ئۇرۇش-تالاش ياكى تۆھمەت ۋە خۇسۇمەت قىلغان ئادەملەر ئالدىغا چۈشۈپ قالسا، ئۇلارنى دەرھال يۇز بېشى، پانسەت ياكى جاللاتتەك ئادەملەرگە تاپشۇرۇپ سەرباز قىلاتتى. جانابى ئالى ھەر كۈنى ئىككى قېتىم ئەرزى دات سورايتتى. يىگىت، ياساۋۇللار

كوچا، بازارلاردا "ئەرزى داتلىرىڭ بارمۇ" دەپ جار سېلىپ، دەردى بارلارنى ئېلىپ كېرىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا توغرا قىلاتتى. ئۇ ئۇلارنىڭ ئەرزى داتلىرىنى ئوقۇتۇپ ئاڭلاپ كۆرۈپ، يىگىت قوشۇپ شەرىئەت قازىلىرىنىڭ هۆزۇرىغا ئەۋەتەتتى. هەرقانداق چىرماش جەدەل ياكى دەۋا، خۇسۇمەتلەرمۇ ئۇلۇغ شەرىئەت هۆكۈملىرى بويىچە بىر سائەتتىلا بىر تەرەپ بولاتتى. چۈنكى، هەرقانداق ئادەم جانابى ئالىنىڭ سۆلەت ۋە سىياسەتلىرىدىن قورقۇپ ياكى ئەندىشە قىلىپ، تۆهمەت ۋە خۇسۇمەتلەرنى تىلغا ئالالماس ئىدى. دەۋاگەر ۋە جاۋاپكارلار راستىنى بايان قىلىشتىن باشقا چارە ياكى ئىلاج تاپالماس ئىدى. هازىرقى چاغدا بىر يىلدا تۈگىمەيدىغان دەۋالار، ئىسلام زامانلىرىدىكى شەرىئەت هۆزۇرىدا بىر كۈندىلا تۈگەپ كېتەتتى. بۇرۇنقى تەكەببۇر بەگلەر، ئەيانى ئەشرەپلەر ۋە بەگزادىلەر يانچى، كانچى، پۇقرائى خالايىقىنىڭ ئورنىنى باراۋەر قىلىپ، پەرقنى يەكسان قىلدى. ئۇ زاماندا بۆرە قوي بىلەن بىر كۆلچەكتىن سۇ ئىچەتتى، كەپتەر لاچىن بىلەن بىر شاختا چۈجە چىقاردى دېيىشكە بولاتتى. ئۆتكەن سۇلتانلار پادىشا موجازىلارنىڭ ئىش ئىزلىرىنى بايان قىلغان تارىخ كىتاپلىرىدا، ئەمىر تېمۇر كوراگانى، مىرزا سۇلتان هۇسەيىن بىننى مىرزا بايقارا قاتارلىق ئۇلۇغلار تەرىپىلەنگەن ئىكەن. گەرچە ئۇلارنىڭ يۇرت ۋە ئەسكەرلىرى ناهايىتى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن دۆلەت ۋە هەشەمەتتە جانابى ئالى بەدۆلەت ئۇلاردىن ئەسلا كەم ئەمەس ئىدى. شۇنداقلا بۇ ئۆتكەن سۇلتانلار هاراقۇ-شاراپ ۋە باشقا مەنئى قىلىنغان ئىشلاردىن خالى ئەمەس ئىدى. لېكىن جانابى ئالىنىڭ كۈچلۈك دۆلىتىدىكى پۇقرائى-خالايىق، هەتتا ئۇنىڭ ئومۇمى تەۋەلىگىدە بۇ خىل مەنئى قىلىنغان

ئىشلارنىڭ بولغانلىغى ياكى ئاڭلانغانلىغى ئەسلا مەلۇم ئەمەس. خەلىپائى بەرھەق يەنى خەلىپە ئابباسلارمۇ بۇ خىل ئىچىملىك ۋە مەنئى قىلىنغان ئىشلاردىن خالى ئەمەس بولۇپ، ھەتتا ئۇلارنىڭ كويچىلىگى بۇ ئىشلارنى قىلىشقا ئىجتىھات بىلەن تىرىشاتتى. شۇڭلاشقا جانابى ئاتالىق غازىنى بۇ ئۆتكەن سۇلتانلاردىن ئۈستۈن قويسا ھەرگىزمۇ مۇبالىغە بولمايدۇ.

گەپنىڭ قىسقىسى، جانابى ئالى مۇقام شەرىئەت شېرىپىنىڭ يوللىرى، ھارام ئىشلاردىن ساقلىنىش ۋە يولدىن چىقىش قاتارلىق ئىشلارغا ناھايىتى ئەھمىيەت بېرەتتى. شۇڭلاشقا، شەرىئەت ئۆلىمالىرى، ئىمام پىشۋالار، دىنىي بولباشچىلار، ۋىلايەت ياكى يېگىت ئەمرائىلىرى ۋە باشقا ئەمەلدار كاتتا باشلارنىڭ بىرەرسىمۇ زورلۇق شەرىئەتكە تاجاۋۇز قىلالماس ئىدى. ئەگەر ئۆلىمالاردىنمۇ سەللا گۇنا ياكى خاتالىق سادىر بولىدىكەن، ئۇلارمۇ ئازاپ-ئەلەم ۋە ئىسكەنجە-سىقىمغا مۇپتىلا قىلىناتتى. ھەرقايسى شەھەردىكى ھەرقانداق ئادەم پەقەت موللا ياكى شەرىئەتپەرۋەرلا بولىدىكەن، ئۇ ئاتا-بوۋىسى ۋە ئەجدادى نەسەپلىرىنىڭ ئۇلۇغ ياكى پەس بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، "ئۆلىمالار پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسى" دېگەن ھەدىس شېرىپىنىڭ مەزمۇنى بويىچە، ھامان قازى، ئەلەم، مۇفتى، رەئىس، مۆتەسىپ، موللا مۇدەررىس، ئىمامىلىققا تەيىنلىنىپ، يارلىق ۋە مەنشۇرنامە بىلەن ئۇلۇغلىناتتى. نۇسرەت نىشانلىق ئەسكەرلىرىنىڭ ئىچىدىمۇ قازى ئەسكەر، مۇفتى ئەسكەر، رەئىس، ئېھتىساپچىلار ھازىر ۋە تەييار ئىدى. جەدەل-ماجىرا، خۇسۇمەت-دەۋالارمۇ شەرىئەتنىڭ ئادىل ھۆكۈم ئۆلچەملىرى بويىچە بىر تەرەپ قىلىناتتى. بۇ زاماندا جانابى ئاتالىق غازى بۇ يەتتە شەھەر

ئاھالىسىگە ھۆكۈمران ئىدى، ئۇ "ئىسلام ئۆزىدىن بۇرۇنقىنى يەتتىپ ئۆيران قىلدۇ" دىگەن ھەدىس بويىچە، نەچچە زامان ۋە نەچچە دەۋران خىتايلار ئىستىلاسى جەريانىدا ئادەت ۋە جارى بولۇپ كەلگەن بىدئەت يامان ئىشلار، خۇددى ھەدىس شېرىپتە "بىللە بولسا تەسىر قىلىدۇ" دىگەنىدەك خالايىقنىڭ دىل-كۆڭۈل-لىرىگە خۇددى سۇنىنەت قائىدىلىرىدەك ئوبدان كۆرۈنۈپ ياكى ئاڭلىنىپ جارى ۋە رەسىم بولۇپ قالغان يامان ئادەتلەرنى ئاللانىڭ رازىلىغىغا ئېرىشكەن ھەممە دىنىي ئۆلىمالارنىڭ پەتۋالىرىغا سېلىش-تۇرۇپ ۋە تەتبىقلاپ تامامەن يوق قىلدى.

ئەسلىدە بۇ يەتتە شەھەر ئىچىدە ھامام بولمىغان ئىدى. كاشغەر، ياركەنت، ئاقسۇدا ھامام بىنا قىلدۇردى. زاكىرجان قارىنى مەككە مۇئەززىمەگە ئەۋەتىپ، بۇ يەتتە شەھەر نامىدا تەكىيە خانا (مېھمانخانا ـ ت) بىنا قىلىشقا تەيىنلىدى. قۇرۇلۇش ئەمدىلا باشلـ-نىپ تېخى پۈتكىچە ئۇنىڭ ئۆمرى ۋاپا قىلمىدى. ئۇ يەنە ھەرقايسى شەھەرنىڭ ئەمەلدار ۋە كاتتا باشلىرىغا بۇ يەتتە شەھەر ئىچىدىكى نۇرغا تولغان مازار-ماشايىخلارنىڭ سەنالىرىنى كېڭەيتىش ياكى بېكىتىۋاشتىن بىنا قىلىشقا يارلىق چۈشۈردى. ئۇ يەنە ئۇستا بېشىلارنى تەيىنلەپ، خانىقا، مەسچىت پەشتاقلىرىنى ئىگىزلىتىپ ۋە پۈختا تاش خىش، مەرمەر قاتارلىقلار بىلەن زىننەتلەپ، سىر، گىل، گەچ قاتار-لىقلار بىلەن سىرلاپ پارقىرىتىپ، تېخىمۇ ئالاھىدە قىلىپ بېكىتىلدى. يوللاردىكى قونالغۇ-راباتلارغا قورغانچە بىنا قىلىپ، چىرايلىق ئىمارەتلەرنى تەييار قىلدۇردى. جۈملىدىن كاشغەردىكى ھەزرىتى ئاپاق خوجامنىڭ خانىقا پەشتاقلىرىنى بېكىتىدىن بىنا قىلدۇردى. بولۇپمۇ گۈمبىزىنى بۇزۇپ كېڭەيتىپ، پىشىشق خىش بىلەن بىر

ئالى گۈمبەز بىنا قىلدىكى، بۇ يەتتە شەھەر ئىچىدە بەلكى موغۇلستان ئۆلكىسىدىمۇ بۇنچىلىك ئالى ۋە كۆركەملىك گۈمبەز ھېچقاچان بىنا قىلىنغان ئەمەس. بۇنىڭ مەسچىت، خانىقا ۋە ئىگىز پەشتاقلىرى ھىلىمۇ ئۆز ئورنىدا مۇستەھكەم تۇرماقتا. بەلكى بۇ نەچچە ئەسىردىن كېيىنمۇ يەنە شۇنداقلا تۇرسا كېرەك. ئەمما جانابى ئالىنىڭ دەبدەبە ۋە سۆلەت يۇلتۇزى، ھەشەمەتلىرى كۆزدىن غايىپ بولدى. لېكىن بىنا قىلىپ ياساتقانلىرى نەمۇنە ۋە نىشانە قالدى.

شۇنىڭدەك، جانابى ئالى غازى ھەر بىر شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلسا، بۇ شەھەرگە بىر مەنزىل قالغاندا بىر ئىشەنچىلىك مەھرەم ئارقىلىق شۇ جايدىكى مەكتەپدار موللالارغا كىيىم-تون ۋە بىرەردىن قىزىل تىللا ھەدىيە-سوغا ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ، مەكتەپ باللىرىنى ئازات قىلدۇرتۇپ، مەكتەپخان باللاردىن جانابى ئالى ھەقىقىدە دۇئا ئالاتتى. مەزكۇر مەكتەپدار موللىلار باللىرىنى شەھەرنىڭ تېشىغا ئېلىپ چىقىپ دۇئا قىلاتتى. جانابى ئالىمۇ ئېتىدىن چۈشۈپ مۇلايىم چىراي بىلەن بالىلارنى كۆرۈك كۆرۈپ ئون تەڭگە، بەش تەڭگە، ئەقەللىسى بىر تەڭگىگىچە ئاق تەڭگە ئىنئام قىلاتتى. كالامى شېرىپ ئوقۇيدىغان باللارغا كالامى شېرىپ، ھەپتىيەك ئوقۇيدىغان باللارغا ھەپتىيەك شېرىپ ئېھسان قىلىپ، ئاندىن ئاتقا مىنىپ شەھەرگە ياكى ئالى بارگاھلىرىغا بېرىپ چۈشەتتى.

جانابى ئالى يەنە ھەر ۋاقىت زەپەر ئۈزەڭگىسىگە ئاياق قويغان چاغدا، ئەقەللىسى ئون مىڭ يىگىت، سەرۋاز بىلەن بىللە سەپەر قىلاتتى. بۇنداق چوڭ قوشۇن ئىچىدىمۇ جاراڭ-جۇرۇڭ ياكى يۇقۇرى-پەس ئاۋاز چىقمايتتى. ئۇلارنىڭ تەرتىپ-ئىنتىزامى شۇ قەدەر ئىدىكى، يىگىت ۋە مەھرەملەر ئاۋازىنى كۆتىرىپ سۆز

قىلالمايتتى، بەلكى ئاتىلىرىمۇ كىشنىيەلمەيتتى. ئۇ يىگىتلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن بىر دەقىقىمۇ خەۋەرسىز ئەمەس ئىدى. راھەت ۋە پاراغەتنى ئۆزىگە ئەسلا راۋا كۆرمەيتتى.

نەزم؛

"ئەگەر خۇايىش ئەتسەڭ ئۆز ئاسايىشىڭ، دىيارىڭدا ئارام ئالالماس كىشىڭ" دىگەن گەپلەر بۇ ئاتالىق غازىنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق كېلەتتى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ يارلىق ۋە نىشانلىرى گويا بىر سەجدىگە باش قويۇپ ئولتۇرغان ماشايىخلارنىڭ ئىرىشادلىرىدەك ياكى بىر ئايەت ھەدىسلەردىن ھۆكۈم چىقارغۇچى مۇجتەھىدلەرنىڭ ھۆكۈم شېرىپلىرىدەك باشتىن-ئاياق تەربىيە-نەسىھەت ۋە شەرىئەت شېرىپىنى راۋاجلاندۇرۇش ھەم گۈللەندۈرۈشكە پايدىلىق بولغان ياكى تەربىيۇى ئەھمىيەتكە ئىگە مەزمۇنلار يېزىلغان نىشان ۋە ئىنايەتنامىلەر ئىدى. ئۇنىڭ يارلىقلىرى ئىچىدىن ئىككى پارچە فارسى ۋە بىر پارچە تۈركى تىلدا يېزىلغان يارلىقىنى تەۋرۈك ئۈچۈن كەم ياكى زىيادە قىلماي، ئۆز ئەينى بويىچە كۆچۈرۈپ بۇ سەھىپىگە بېكىتتىم. تا كېيىنكى زامانلاردا بۇنى كۆرگەن ۋە مۇتالىيە قىلغان دىيانەتلىك مەنسەپدارلارنىڭ دۇئا قىلىشىغا سەۋەپ بولارمىكىن دەيمەن.

ئىنايەتنامە ۋە ئەنبەرشەمامە فارسى
دۇئاگوي سەمىمى قازى ئەسكەررا!

بەئىداز تەبلىغ پەيام نەمۇدە ئەنكى، دەردىن ھەنگام ئانچە مۇكالىمات بەردادخۇاھ ۋە ئانچە مۇئەخخەزات بەتەخمىن زولم ئىكتىناھ ۋە قەلەم ئۇچى ۋە غەيرىھا ۋە ئانچە مەئرىفەت ئەز شە-

رئەتى ئىلاھە بەسوۋبى كوۋمە مۇھەممەد ئەزىم بېك رارەۋانە ساختەن ۋە بەساھىب ئەزىز مەرگەن رەۋانە داشتە يودەئىد. رەسىدە ئەزمەزمۇ- نەش مۇتتەلەئ شۇدە سەبەب تەزا يۇد خۇرسەندى گەردىد. دۇنياكى فەنايى ئۇ زاھىر ۋە دۇر ئالاتى زۇلىم خۇداۋەند قاھىر ئەست. دايىما دەرھەر ئەفئال ۋە ئەھمال ھازىر ۋە نازىر ئەست. ئەزخاتىر دۇرنە ساختەراستى بەمەشھۇن ھەق رۇستى كارنەمايەندىكى كورھەق ئەست. مارابا دادخۋاھ دەرىيەك نەماندە شەفائەت زۇلم ھىچ مەھەل ۋەفا نەمسازەد. ھەق گويى ۋە ھەق جويى ۋە ھەق پويى كارنەما- ئىدكى خۇشنۇۋدى رەھمان ۋە خۇرسەندى مۇجتەھىدان كارسازىد دەربابەت رەددى مەزالىم ئەزھەر ئەمۇر ئەتسنابى ئېھتمام تەمام كۇنىد. باقى لسان سدق ئەست ۋە مۇئەكىكەد ئەست ۋەسسالام.
.1289

"خۇش پۇراقلىق ئىنايەتنامە فارسى"نىڭ تەرجىمىسى:
سەمىمى دۇئاگۇيىمىز قازى ئەسكەرگە!

سالامدىن كېيىن يېتىپ مەلۇم بولغايكى، بۇ كۇنلەردە...* دادخۋادىن ئۆتكەن مەسىلەر، يەنى تەخمىنەن نەرسە ئېلىش، زۇلۇم بىلەن جاپا قىلىش، قەلەم ئۇچى ھەققى ۋە باشقا نەرسىلەرنى ئالغانلىغى توغرىلىق يازغان مەلۇماتىڭىز پەقەت ئاللانىڭ مەرپىتى ۋە شەرىيتى ئۇچۇندۇر. گۇما بازىرىدىن مۇھەممەت ئەزىم بېككە ئەزىز مەرگەننى ھەمرا قىلىپ ئەۋەتكەن ئىكەنسىز. بۇلار يېتىپ كەلدى. مەلۇماتىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدۇق. بۇ بىزنىڭ خۇرسەن بولۇشىمىزغا سەۋەپ بولدى. 'دۇنيانىڭ فانىلىغى زاھىردۇر'، زۇلۇم بولسا

* بۇ يەردە سۆز چۈشۈپ قالغان.

ئۆتكۈنچىدۇر. خۇدا بولسا قەھرى قىلغۇچىدۇر. ئۇ ھەر دائىم ھەر بىر ئىشتا ۋە ھەرقانداق ئەھۋالدا ھازىر ۋە نازىر (نازارەت ــ ت) دۇر. بۇنى خاتىرىگىزلەردىن چىقارمىغايسىزلەر، راستلىق ۋە ھەقلىق بىلەن ئىش قىلغايسىزلەر. گۆر ھەقىقەتدۇر. خۇدا بىز بىلەن دادخۇانى بىر جايدا قويمايدۇ. زۇلۇمنى ھمايە قىلىش بولسا ھىچقاچان ۋاپا بەرمەيدۇ. ھەقىقەتنى سۆزلەش ۋە ھەقىقەتنى ئىستەش لازىم ۋە لايىقتۇر. ئاللانىڭ خۇشنۇدلىغى، مۇجتەھىتلەرنىڭ خۇرسەندلىگى بويىچە ئىش قىلغايسىزلەر. زۇلۇمنى يوقتىشقا ۋە ھەرقانداق ئىشنى قىلىشقا غەيرەت قىلغايسىزلەر. قالغان ئىشلاردا بولسا راست تىللىق ۋە راست بولۇشىگىزلارنى تەكىتلەيمىز، ھىجرى 1289 ـ يىلى (مىلادى 1872 ـ يىلى ــ ت).“

ئىككىنچى ئىنايەتنامە فارسى
فەقاھەت پاناھى قازى ئەسكەررا!

بەئىداز تەبلىغ پىيام مەرھەمەت فەرجام نەمۇدە ئەنكى، دەرىن ھەنگام ۋە بەھجەت ئىنتىزام ئەزدەست مۇھەممەت رەسۇل مەرگان ئەزۋەجھى رەسىدەن مىلاتىغە شەرىغە ئەزمەسھۇب لۇتفۇللا ياساۋۇل قەۋائىد سىياس دارى ۋە مۇراسىم دۇئابە تەقدىم رىسانىدە. فۇقرايان گۇماۋەزانگۇيا ۋە دۇئائى پىيالمەبەكۇللى مۇزافات ئەزمراھىم ئەئلام ھمايۇنى ئاگاھى دادە دۇئاگىرىفتەن ۋە ئەيزەن ئەدەم لىياقەت قازى ئەزەنجابى دەرۋىلايەت گۇما مەئەمۇزافات تەھقىقى نەمۇدە ھۇقۇق فۇقرايان بىر زىمەمەئى دىۋان بىگىيان بۇ دە بىئاقساقالان قەمتۇ نەمۇدە دەرگەردەن ئەنھامانىدە رەددى ھۇقۇق بىمەنىلھەق بەرەزائى تەرەفەيىن ئەھەق گەردانىدە قەتئى خۇسۇمەت ۋە رەفئى

نىزائى ۋە جىدەل مامىزا بەينەھۇم نەمۇدە بىلكۇللىيە ئەتمام رىسا-
لىدەن مۇھەممەت كىرىم مىرزا مەئەلۇتىغۇللا ياساۋۇل بىبەلىدەئى
مەھرۇسە يارىكەند ئەربابەت تەھقىقات مىيانە دۇئاب ئەزتاۋابىئات
ۋىلايەت مەھرۇسە يارىكەند. ئەربابەت مۇھەممەت ئەزىم نام بىئەزىز
ئەرزۇرىسانىدىن شۇدەن ئەززۇ ۋەجىجە جەبىرۇ-زۇلۇم، تەئەددى
ئەھمەدىيارسەركار بەسۇپ قىرائىنى مەزكۇرە بائىستىمال ئەمىرمۇ ئەللا
ئامىدەن ۋە بەرۋەفىق ھۆكۈمى شەرئى شىرىق تەھقىقى نەمۇدە
بىئەزىز ئەرزى رىسانىدىن شۇدەن ئەرىزە نىيازمەندى ۋە سەھىپە
ئەبۇدىيەتمەندى راۋانە داشتە بۇدىد دەر ئەھسەن زامان ۋە
ئەشرەف ئاۋان ئامىدە شەرف ۋۇسۇل يافتەمىزامىن مۇندەرەجەئى
ئۇمۇبمۇ بۇ ۋەززۇھ پەيۇەستە بائىس تەزائىدى خۇرسەندى ۋە
سەبەبى فەرھەمەندى گەردىد رەفئى تەئەددى ۋە دەفئى زۇلۇم
ئەزكافىفە ئەنام لازىم ۋە مۇھەممات ئەست چىنىن خۇۋائىد ساختە
سانىيان ئىنكى دەربابەت ئەمرى شەرئى ۋە رەۋاج ئۇجنان كۇشد-
كى، ئەگەرمەردە دەرىن ئەمرى مۇردەھرى ئائىنە خسلەت ئۇدەر
شاھادەت ئەست مەيدانىد شەرف ھىممىتى نەمايىد. رىئايە مەئنى
سادىر نەگەردەدكى، ئەزئەۋۇەل ۋە ئاخىردا دەگى نەمەكرا ئەزىشما-
رازى نەمىشۇم ئىجتناب رىئايە ئەھرى ئىكتىساب رىئايە شەرئى
سازىد. ھالامەرھەمەت نەمۇدە مۇھەممەت رەسۇل مەرگەن لىباس ۋە
خەرجى دادە گەردانىدە ئەيىم ۋە سالام. 1289.

"ئىككىنچى ئىنايەتنامە فارسى"نىڭ تەرجىمىسى: "دىنىي ھوقۇق
ئىلمىنىڭ ئالىمى قازى ئەسكەرگە! مەرھەمەتلىك سالامىم يېتىپ مەلۇم
بولسۇنكى، ئىنتىزاملىق كۇنلەردە خوشالىلىق تەقدىم قىلغان سوغا-
سالاملىرىمىزنىڭ يەتكەنلىگى توغرىسىدا مۇھەممەت رۇسۇل مەرگەن

نامىدىن لۇتپۇللاياساۋۇل ئارقىلىق تەشەككۇر بىلدۈرۈپ ئەۋەتكەن مەكتۇبىڭىزلار قولىمىزغا كېلىپ تەگدى. بىزنىڭ مۇبارەك ئېلانىمىز گۇما، زانگۇي، پىيالما تەۋەسىدىكى پۇقرالارغا ئۇقتۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ دۇئالىرى ئېلىنغانلىغى ھەم ئۇ تەرەپ قازىسىنىڭ لايىقەتسىزلىگىدىن ئۆتكۈزگەن خاتالىقلىرى گۇما ۋىلايىتى تەۋەلىگىدە تەكشۈرۈپ-تەھقىقلانغانلىغى، پۇقرالارنىڭ دىۋان بەگلەر بوينىدىكى ھەققىنى يۇرت ئاقساقاللىرى بىلەن بىللە يۈزمۇ-يۈز تۇرۇپ، ئىككى تەرەپنىڭ رازىلىغى بويىچە ھەق ئىگىلىرىگە ئېلىپ بېرىلگەنلىگى ۋە ئىككى تەرەپ ئارىسىدا يۈز بەرگەن خۇسۇمەت ۋە نىزالارنى تېخىمۇ قەتئى تۈگىتىش ئۈچۈن مۇھەممەت كېرىم مىرزىنى لۇتپۇللا ياساۋۇل بىلەن ياركەنت ۋىلايىتىدىكى ئىككى سۇ ئارىسىغا تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىلگەنلىگى، يەركەنت ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئەھمەت يارسەركەرنىڭ مۇھەممەت ئىزىم نامىلىق كىشىگە زۇلۇم تەئەددى توغرىلىق ئەرزدات قىلىپ، ئۇنى جانابى ئالىنىڭ يارلىغى بويىچە ۋە شەرىئەتكە مۇۋاپىق تەكشۈرۈلگەنلىگى ھەققىدىكى ئەرز مەلۇماتىگىزلارنى مەنكى كەمتەرىگىزلەر ياخشى زامان ۋە شەرەپلىك چاغدا تاپشۇرۇپ ئېلىپ، ئۇنىڭ مەزمۇنىدىن بىرمۇ-بىر ۋاقىپ بولدى. خەلقە قىلىنغان تەئەددى زولۇمنى ئەلۋەتتە ئاممىنىڭ ئۈستىدىن كۆتىرىپ تاشلاش كېرەك. بۇ ناھايىتى مۇھىم — بىرىنچى ئىشتۇر. ئىككىنچىسى، شەرىئەت ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا تىرىشىڭلار. ئەگەر بىرەر ئادەم شەرىئەت ئۇچۈن ئۆلۈپ كەتسە، ئۇنىڭ شان ۋە خىسلەتلىرى شېھىتتۇر. شۇنى بىلىگىزلەركى، بۇ ھەقتە غەيرەت ۋە ھىممەت كۆرسىتىگىزلەر. شەرىئەتكە خىلاپ بىرمۇ ئىشنى باشتىن-ئاخىر قىلمىگىزلار. ئەگەردە شەرىئەتكە قارشى بىرەر ئىش قىلسىگىزلار، بەرگەن تۇزۇمغا رازى

بولمايمەن. خەلقپەرۋەرلىكىگە رىئايە قىلىڭلار، شەرىئەتىگە رىئايە قىلىڭلار. مەرھەمەت قىلىپ مۇھەممەت رۇسۇل مەرگەن خىراجەت، كىيىم ـ كېچەك بىلەن قايتۇرۇلدى ـ ۋەسسالام. ھىجرى 1289 ـ يىلى (مىلادى 1872 ـ يىلى ـــ ت).

ئىنايەتنامە ئالى تۇركى

فۇقاھىيەت پانا① موللا ئابدۇللا غازى كالانغا! پىيام② مەرھەمەت فەرجام③ سوڭىدە مەفھۇم④ ئولكى، بۇ ئەييام⑤ مەيمەنەت ئەنجام⑥دا فەزىل⑦ خۇداۋەندە ۋە دۆلەت ئىسلامىدا مەئەتتاۋابات⑧ لەيلەن ناھارەن⑨ ھەزرىتى رەبىۋل ئىززەت⑩ دەرگاھىغە تىلتىجائى تەمام⑪ ۋە ئىستىد ئايى مەدام⑫ سىباتى دۆلەت⑬ جونۇدى مۇنقادى مىللەتـ ـنى⑭ فانۇس ئىسمەت ئىچرە ئەفاتى سۇۋەرى ۋە بىللىيات

---

① فۇقاھىيەت پانا ـــ دىنىي ھوقۇق ئىلمىنىڭ ئالىمى.

② پىيام ـــ سالام، خەۋەر.

③ مەرھەمەت فەرجام ـــ رەھىم ـ شەپقەتلىك.

④ مەفھۇم ـــ مەزمۇن.

⑤ ئەييام ـــ كۈنلەر.

⑥ مەيمەنەت ئەنجام ـــ مۇبارەك چاغ.

⑦ فەزىل ـــ پەزىلەتلىك.

⑧ مەئەتتاۋابات ـــ تەۋەلىرى بىلەن.

⑨ لەيلەن ناھارەن ـ كېچە ـ كۈندۈز.

⑩ رەبئۇل ئىززەت ـ تۇنجى ئىززەتلىك.

⑪ ئىلتىجا تەمام ـ تولۇق ئىلتىماس.

⑫ ئىستىد ئايى مەدام ـ داۋاملىق تەلەپ قىلىش.

⑬ سىباتى دۆلەت ـ دۆلەتنىڭ مۇقىملىقى.

⑭ مۇنقادى مىللەت ـ مىللەتكە بوي سۇنغۇچى ئەسكەرلەر.

مەئنۇبدىن① مەھفۇز② ۋە فەتھى زەفەر ئەتاسى③ بىرلە مەھزۇر④ بولماقىن سالاۋات خەمسە⑤ ئاداسىدىن سۇڭرە تىلەپ، شىكەستە-دىل⑥ غۇربا⑦ ۋە ئاجىز فۇقرالەر ھاجىتى شەرئى شىرىف ھۆكۈمى بىرلە ئىجرا قىلماق بىرلە خۇرسەندى ئەيلەپ ۋە بۇ دۆلەت زىياسى⑧ ئەھلى ئىسلام باشىدىن مەھۇى⑨ ئولماسلىغى دۇئاسىغە مەشغۇل ئىكەنىكىزنى قوبۇلىيەت شەرىفىن مۇشەررەف⑩ بولماقى ئۈمىدىدە ئەرزە داشت⑪ مەئلۇم قىلىپ ئىنىكىز موللا ئابدۇلكەرىمنى بىر بوخچە، بىر ئات بىرلە ئىبەرىپ ئىكەنسىز، مۇھەررەم ئەلھەرەم يىگىرمە بەشى جۇمئە نەمازى ئاداسىدىن سوڭرە، سائادىتى مۇڭاسىلەت⑫ ۋە شەرافىتى قوبۇلىيەت كۆرگۈزدى. مەزامىن⑬ مۇندەرەجەلەرى مۇبەمۇ ئىتتىلاھ⑭ دەرەجەسىغە مۇشەررەف تافىپ بائىس

---

① بىلىات مەنۇى — مەنۇى ئاپەت.
② مەھفۇز — ساقلاش.
③ فەتھى زەپەر ئەتاسى — ئۇرۇش غەلىبىسى.
④ مەھزۇر — ساقلىنىش.
⑤ سالاۋات خەمسە — بەش ۋاقىت نامازى.
⑥ شىكەستەدىل — جارائەت دىل.
⑦ غۇربا — غەرىپلار.
⑧ زىيا — نۇر.
⑨ مەھۇى — يوقلىش.
⑩ مۇشەررەف — شەرەپ.
⑪ ئەرزە داشت — توغرا قىلغان.
⑫ مۇڭاسىلەت — ئىھتىياج.
⑬ مەزامىن — مەزمۇنلار.
⑭ مۇبەمۇ ئىتتىلاھ — بىرمۇ-بىر ۋاقىپ بولۇش.

ئېھتىياج① ۋە مەسىرەت② ئولدى. ئەلتافى خۇدايى ئالىمىيان③ شاملۇ ھالدۇركىم، ئافتابى شەرىئەت ھەزرىتى سەيدىلئىننس ۋە ئەلجان ۋە رەسۇلىر رەھمان پەرتۇ شئائى④ بۇ يەتتە شەھەر ئاھالى فەرقدە⑤ مۇشەئئەلدۇر⑥. مۇنىسىبادىيانەت ۋە فوقەھا ئۇممەت ئۇشبۇ دۆلتى شەرىئەتغە دۇئا ۋە ئىستىدامەت⑦، ئىلتىزامى ھەممەت⑧ مەبزۇل⑨ ئەتمىشدۇر. بۇ خاكىراھى⑩ ھەزرىتى شەرىئەتنىڭ شەرئى شىرىف تەرۇيجى⑪ ۋە فۇقرائى ئەھلى تەرفىھى⑫دىن ئۆزگە مۇددىئا ۋە مەقسۇت قاچان بولسۇن. ھەممە ھال بۇ مەقسەد مەرام⑬ دۇركىم، شەرىيتى خەيرلىبەشەر⑭ سالاۋاتۇللا ۋە ئەتتەھيە لاۋاسى زىياسىن⑮ مەقسۇد ئېتىپ ئۆمۇر شەرئىيە نەبۇۋىيە⑯ئەلا شەرئىھا

---

① بائىس ئېھتىياج ــ ئېھتىياجغا سەۋەپ.
② مەسىرەت ــ خوشال.
③ ئەلتافى خۇدايى ئالىمىيان ـ ئالەم خۇداسىنىڭ لۇتپى.
④ پەرتۇ شئائى ـ پارلاق نۇرى، روشەن.
⑤ فەرقدە ــ پىشانىسىدە.
⑥ مۇشەئئەل ــ مەشئەل.
⑦ ئىستىدامەت ــ تەلەپ قىلىش.
⑧ ئىلتىزامى ھەممەت ــ ھەممەتلىك مەجبۇرىيەت.
⑨ مەبزۇل ــ مول.
⑩ خاكىراھى ــ كەمتەر.
⑪ تەرۇيجى ــ تەرەققىيات.
⑫ تەرفىھ ــ ئۇلغايتىش.
⑬ مەرام ــ ئارزۇ.
⑭ خەيرلىبەشەر ــ ئىنسانلارنىڭ ياخشىسى ـ پەيغەمبەر.
⑮ زىيا ــ نۇر.
⑯ ئۆمۇر شەرئىيە نەبۇۋىيە ــ شەرىئەت ئەمرى بولغان ئىشلار.

ئەسسالاۋات ۋە ئەتتەھيە ۋە ئەھكامى مۇجتەھىددىن① رىزۋانۇللا ئەلەيھىم② ئەجمەئىن تەرەۋۋىج ۋە روۋناقلىقغە مۇستەدام③ شۇغۇل تەمام قىلساڭىز كېرەك. بۇ زىيا ۋە روۋناق خاسىيەتنى ئىزدەپ خاسىيەت ۋە نەتىجەسى رىئايە رىفاھىتى④ سەۋەبى بولىشىدىن ئەلتازام قىلدىڭ⑤. بەش كۈنلۈك ئالەم فانى ئۆتكۈنچىدۇر. روزى جازا⑥ بۇ ۋەجھىدە⑦ جاۋاپ بىسا مۇشەققەت⑧ دۇر. ئەمما زىممە ئالىدا سىزلەرغە مۇفەۋۋەز⑨ ۋە مۇئەممەل⑩ دۇر. ئوقۇبا سەئىدە⑪ بولۇڭ. ئۇمىد رەجا⑫ بۇكى، دۇنيايى بى رىيا⑬ ۋە ئىلتىجاھى⑭ دەرگاھى بەھەمتا جەھەتى⑮ ئىستىدامەت دۆلەت موئەللا زىيادە

---

① مۇجتە ھىددىنى ــ ئايەت ۋە ھەدىسلەرگە ئاساسەن شەرىئەت قانۇنلىرىنى تۈزگۈچىلەر.

② رىزۋانۇللا ئەلەيھىم ــ

③ مۇستەدام ــ داۋاملىق.

④ رىئايە رىفاھىتى ــ پۇقرالار مەنىشتى.

⑤ ئەلتازام ــ مەجبۇرىيەت.

⑥ روزى جازا ــ قىيامەت كۈنى.

⑦ ۋەجھى ــ ھەققىدە.

⑧ بىسا مۇشەققەت ــ كۆپ مۇشەققەت.

⑨ مۇفەۋۋەز ــ تاپشۇرۇلغان.

⑩ مۇئەممەل ــ بېكىتىلگەن.

⑪ ئوقۇبا سەئىد ــ ئاقىۋىتىگە تىرىشىش.

⑫ رەجا ــ ئۈمىت.

⑬ بى رىيا ــ راست.

⑭ ئىلتىجا ــ سەجدە.

⑮ بەھەمتا ــ تەڭداشسىز.

قىلىڭ ۋە ئەلھال ھەزە موللا ئابدۇلكېرىمغە سەرۇپا ۋە خەرجى ئىلتىفات ئېتىپ ۋە سىزغە لىباس ۋە سەللا كۆلاھ، رويمال مەرھەمەت ئەيلەپ ئىبەردۇڭ ـ ۋەسسالام. 1294 (ملادى 1877 ـ يىلى ـــ ت)".

جانابى ئالى بەدۆلەتىنىڭ دۆلەت ۋە سەلتەنەتكە ئىگە بولۇشدىكى يەنە بىر سەۋەپ شۇكى، ئىشەنچلىك ئادەملەر جۇملىسىدىن بولغان بىر ئادەم تۆۋەندىكىدەك پاكىتلارنى كەلتۈرىدۇ، يەنى ئۇ بىز مەرغىنانىدىن ئىدۇق، دادام سودىگەر ئىدى، ئانام باشلىق بىزنى كۆچۈرۈپ تاشكەنتكە ئېلىپ بېرىپ، قېرى بىر مەزلۇمنىڭ ھويلىسىدا ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، قازاق ئىچىگە سودىگەرچىلىككە كەتتى. بىز ئۇزۇن مۇددەت بۇ قېرى مەزلۇمنىڭ ھويلىسىدا ئولتۇرۇدۇق. بۇ موماي بولسا قوپسا ياكى ئولتۇرسا، تۇرسا ياكى ماڭسا، ھەتتا كېچە ـ كۈندۈزمۇ زىكرى تەسبىھ ۋە تەھلىل ئورنىدا "ياقۇپ بېك جېنىنى دۆلەتمەن قىلغايسەن، ئۇنىڭغا ئىززەت ۋە ھۆرمەت بېرىپ ئامان قىلغايسەن" دېگەندىن باشقىنى زادىلا تىلغا ئالماس ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا مەن سەككىز ـ ئون ياشلاردىكى كىچىك بالا ئىدىم. تەئەججۈپ قىلىپ ئانامدىن بۇ موماينىڭ نېمە دېگىنى دەپ سورىسام، ئانام بۇ موماينىڭ ياقۇپ بېك دەپ ئوغلى بار. شۇ ئوغلىنى تىلەپ دۇئا قىلىدۇ دېدى. لېكىن، بۇ كۈنلەردە ياقۇپ بېك بەزى يۇرتلارنى سوراپ، سەركەردە بولۇپ، يېگىتلەرنىڭ ئۇستىدە چوڭ ئەمەلدار ئىكەن. ئۇ ئانىسىنىڭ قىلغان دۇئالىرىنىڭ تەسىرى بىلەن ئۇزۇنغا ئۆتمەي كاشغەردە تەختى سەلتەنەتكە چىقتى. ئانىسىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنمۇ ئارتۇق قىلاتتى دەيدۇ. بۇ ھەقىقەتەنمۇ راستتۇر. بىر كۈنى بىرسى يەنە بىرسىدىن سوئال سوراپ، قوي ھەر يىلدا پەقەت ئىككىنىلا تۇغىدۇ: نېمە ئۈچۈن ئۇ يەنە كۆپ؟

ئىت بولسا ھەر يىلى يەتتە، سەككىزنى كۆچۈكلەيدۇ، نىمە ئۈچۈن ئۇ ئاز؟ دىگەندە، ئۇ "ئىتنىڭ كۆچۈگى ئانىسىنى ئىززەت قىلماي بېسىپ تۇرۇپ ئېمىدۇ، قوينىڭ قوزىسى بولسا ئانىسىنى ئىززەتلەپ بېشىنى تۆۋەن قىلىپ، يۈكۈنۈپ تۇرۇپ ئېمىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قوي كۆپ، ئىت ئاز، يەنە بىرى شۇكى، قوي بولسا يۈڭاش ۋە مۇلايىم، ئىت بولسا ئازار بەرگۈچى، زالىمدۇر. ھەرقانداق مەخلۇق زالىملىق قىلىدىغانلا بولسا، ئۇنىڭغا خارلىقمۇ بار، بالا-پەرزەنتلىرى-گىمۇ بەركەت يوق. ھەرقانداق مەخلۇق يۇڭاش ۋە مۇلايىملا بولسا، دۆلەت ئۇنىڭغا يارىدۇر، بەركىتىمۇ ناھايىتى كۆپ بولىدۇ،" دەپ جاڭاپ بەرگەن ئىكەن. خوش مۇبارەك ۋە ئاخىرەتتە بەخت-سائادەتكە يېتىشكەن ئادەم جەزمەن ئاتا-ئانىسىنىڭ دۇئاسىنى ئالغان ئادەمدۇر. ئاتا-ئانىسىنىڭ دۇئاسىنى ئالغانلار، پەقەت بۇ دۇنيادا ئىززەت، ئابرويغا ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى ئاخىرەتكە پۇتۇلگەن خۇش پۇراقلىق جەننەتتىن ئورۇن ئېلىشى مۇقەررەر. ئىلاھا ئۆز كارامىتىڭ بىلەن ھەر ئەھدىنى ئاتا-ئانىسىنىڭ دۇئاسىغا ئىگە بولۇشىنى نېسىپ قىلغايسەن، ئامىن، پەزىلەت ۋە كارامەت ئۆزەڭگە مەنسۇپ.

ئەلقىسسە، جانابى ئاتالىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى ھەققىدىكى بەزى ۋەقە ۋە سۆزلەر يۇقۇرىدا ئاز-تولا بايان قىلىنغان ئىدى، بۇ باپتا تېخىمۇ ئاز قىسمىلا كۆرسىتىلدى. چۈنكى، تەپسىلى ۋە بىر-بىرلەپ بايان قىلساق، ئوقۇغۇچى ۋە ئاڭلىغۇچىلارغا مالالىيەت يېتىپ قېلىشى مۇمكىن دىگەن ئەندىشە بىلەن ئېھتىيات قىلىپ، شۇنچىلىكمۇ يېتەر دىگەن خىيال بىلەن سۆزنى بۇ جايدا توختاتتۇق. لېكىن، ياخشىلىق بار جايدا يامانلىقمۇ تەيىار. نەپ بار جايدا زىيانمۇ ئۇنىڭغا يارىدۇر. گۈل تىكەنسىز ئەمەس. ھەسەل ھەرىسىز

ئەمەستۇر. ھەرقانداق بىر مەخلۇقنا ياخشى خسلەتلەر بولىدۇ، ئەلـ
ۋەتتە. لېكىن ئۇ يامان ۋە قاباھەت پېئىللارغىمۇ دۇچار بولىدۇ.
ھۆسنى گۈزەللىك بىلەن قەبىھ سەتىلىك بىر بىرىدىن زادى جۈدا
بولمىغان قوشكېزەكتۇر. ئاللانىڭ ئادىتى بۇرۇندىنلا شۇنداق جارى
بولۇپ كەلگەندۇر. قەھرى چاقماق نامايان بولسا، رەھمەت يامغۇرىمۇ
بىللە كېلىدىغان ئادىتى بار. ھالبۇكى، جانابى ئالىنىڭ يامان
خسلەتلىرىنى قىسقىچە ئىندەك بايان قىلساق، سۆزىمىز گويا ئىسكەن
جدەك ئوغۇراپ، ئۇنىڭ ئاچچىق چۇچۇك تەمى ئوقۇغۇچىلارنىڭ
تىللىرىغا تاتلىق تېتىپ، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ قۇلاقلىرىغا لەززەت بېغىش
لاپ، ئۇلارغا ئارزۇلۇق بىر مەرغۇبە ۋە مەھبۇبە بولۇپ كۆرۈنسە
ھەجەپ ئەمەس.

لېكىن تارىخ كىتابلىرىدا ئۆتكەن سۇلتانلارنى زىكىر قىلغاندا،
مۇئەللىپلەر ئۇلارنىڭ ياخشى خسلەت ۋە يامان سۈپەتلىرىنى بىر
بىرلەپ بايان قىلغان ئىكەن. ئۇلارنىڭ بۇنداق يېزىشىدىكى مۇددە
ئاسى بولسا كېيىنكى زامانىدىكى پادىشا، ھاكىمى ۋىلايەت ۋە ئەمەل
دارى مەملىكەتلەر بۇنداق ياخشى ئىشلارنى قىلسا، ئۇلارنىڭ دۆلەت
لىرى زىيادە، ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن بولۇپ، پەرزەنت، دۆلىتى نەۋرە
لىرىگىچە مۇستەھكەم بولۇپ، ئۇلارنىڭ ياخشى نام ۋە ئوبدان
سۈپەتلىرى جاھان سەھىپىسى ۋە ئەھلى ئالەم ئارىسىدا باقى قېلىپ،
نامى ئۆچمەي، خالايىقنىڭ دۇئا قىلىشىغا سەۋەپ بولىدۇ. مۇبادا
يامان بىدئەت ئىشلارنى پەيدا قىلىپ، خەلقىگە زۇلۇم ۋە جەۋرى
قىلسا، ئۇلارنىڭ ئۆمرى قىسقا، دۆلەتلىرى كەم بولۇپ، زىمىن
يۈزىدە يامان سۈپەت بىلەن مەشھۇر بولۇپ، خالايىق ئۇنداق ئۇلۇغ
لاۋغا ئەسىردىن ـ ئەسىرگىچە لەنەت ئوقۇيىدۇ. بالا ـ پەرزەنتلىرىمۇ

ئەسكى كۈنگە دۇچار بولۇپ خارلىقا قالىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇلار بۇ خىل ئەھۋاللاردىن ئىبارەت ئېلىپ، ئۆزلىرىنى مەجبۇرى ياخشى يول تەرەپكە مايىل قىلىپ، ياخشىلارنىڭ سېپىگە قوشۇلىشۇن دېگەنلىكتىن ئىبارەت ئىكەن. شۇڭلاشقا، بۇ جايدا جانابى ئاتالىق غازىنىڭ يامان سۈپەت ۋە نالايىق ئىشلىرىنىمۇ قىسقىچە ۋە ئىنىدەك بايان قىلىش لازىم بولدى.

جانابى ئاتالىق غازى ناھايىتى ئۇلۇغ بىر پادىشا ئىدى. لېكىن ئۇ بىرەر قابىلىيەتلىك، دىيانەتلىك ۋە ياكى بىرەر ھۇشيار ئادەمنى ۋەزىر قىلمىدى. مەملىكەتنىڭ ھەممە ئىشلىرىنى ئۆزىلا ئىشلىدى، باشقا كىشىگە ئىشەنمىدى. ئۇ خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ تىل يەتمەس ۋە كەمچىلىكسىز كالامى مۇلكۇلئەللامدا كۆرسىتىلگەن "ھەر ئىشنى كۆپچىلىك بىلەن مەسلىھەت قىلىشىپ ئىشلەڭلەر" دېگەن شەرت ۋە مەسلىھەتلىرىگە بوي سۇنماي، خىلاپلىق قىلدى. ئۇ ئۇلۇغ سەيىدلەردىن بولغان كاتتا خان تۆرەم ۋە كىچىك خان تۆرەملەرگە خۇددى ئۆزىنىڭ ئاخىرقى ئۆمرىدە نېسىپ بولغان شەرىبەتنى ئىلتىپات قىلدى. بۇ شەرىبەت ئىچىش بىلەنلا تەسىر قىلىپ، ئۇلار بۇ تۇيۇقسىز ئالەمدىن مەڭگۈلۈك باغچىسىغا ئۇچۇپ كەتتى. ۋەلى خان تۆرەمنى تامغا باستۇرۇپ يوق قىلدى، بۇزرۇك خان تۆرەمنى بولسا ئۆزىگە ھەمرا قىلىپ "تۆرەمنىڭ پەرمايىشى بىلەن كەلدىم" دېگەن بولۇپ، ئۇنى نەزەربەنت قىلغان ھالدا بىللە ئېلىپ يۇرۇپ، بۇ يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ تىنجىتقاندىن كېيىن، ئەمدى ئۇ ھەج قىلىپ كەلسۇن دەپ يۇرتتىن ھەيدىدى.

ئۇ دەسلەپتە بىر ئادەمدىن بىر گۇنا سادىر بولسا، ئۇنىڭغا تەربىيەنەسىھەت قىلىپ ئەپۇ قىلاتتى ۋە ئازلا خىزمەت قىلىپ

قويسا تولا ئىلتىپاتلارنى قىلىپ كېتەتتى. كېيىنكى كۈنلەردە بولسا، كۆپ خىزمەت قىلسا ئاز ئىلتىپات قىلىدىغان، ھەتتا ئۇلارنى بىر سەۋەپ بىلەن قاتتىق ئازاپلايدىغان بولدى. بۇرۇن بىر باغ بىدە ياكى بىر ئاياق قېتىق ئۈچۈن بىر ئادەمنى سويغان ئىدى. ئاخىرىدا نەچچە ئادەمنىڭ خانىلىرى ۋەيران، ساھىپخانىلىرى سەرگەردان بولغانلارنىڭمۇ دادى-پەريادىغا يەتمىدى. باشلىق ۋە ھاكىملارنىڭ زۇلۇم-جەۋرلىرىنىڭ ئۇلغىيىشىغا يول قويدى. خۇسۇسەن كېيىنكى سەپەرلىرىدە، بولۇپمۇ تۇرپانغا ئىككىنچى مەرتىۋە ئاتلانغاندا، بىرەرمۇ ئادەمنىڭ ئەرزى-دادلىرىغا يەتمىدى ۋە بۇنىڭغا پەرۋاسىز قىلمىدى. شۇنداقلا ئۇ بىرەر تەرەپتىن كەلگەن مۇساپىر ياكى باشقا يۇرتلاردىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ مال-مۈلكىنى ئېچىپ كۆرۈپ خەتلەپ، ھەممىسىنى ئالى دۆلەتخانىغا ئالاتتى. مال ئىگىلىرى بولسا پەقەت ئارقان ۋە مال ئوراپ كەلگەن پارچە كىگىزلىرىنلا ئېلىپ چىقىپ كېتەتتى. ھەتتا زاكاتچىلار زاكات شەرئىنى بەرسۇن دەپ ئۇلارنىڭ كەينىگە ئادەم قوشۇپ قويماتتى. بۇ بايلار "مالىلىرىمىزنى ئالى دۆلەتخانىغا ئالغان" دەيدىغان بولسا، بۇ زاكاتچىلار "ئەمسە دۆلەتخانىدىن پۇل چىققاندا پۈلۈڭلارنى ئالسىلەر. ھازىر زاكات شەرئىنى كېچىكتۈرمەي ئادا قىلىڭلار" دەپ زاكاتنى ئېلىۋالاتتى. بۇ بايلار جازانىغا پۇل ئېلىپ ياكى قەرز قىلىپ زاكاتنى بېرەتتى ۋە ئۆزىمۇ بۇنىڭدىن خىراجەت قىلىپ جان باقاتتى. ئەگەر دۆلەتخانىدىن پۇل چىقىپ قالسا پۈلنى ئالاتتى. ئەگەر چىقماي قالسا سەرگەردانلىق بىلەن پېقىر-يوقسۇللۇق كۆچىسىغا كىرىپ قالاتتى. مىراس تەقسىم قىلىدىغان تەركەچىلەرنىڭ ھال-ئەھۋالىرىمۇ خۇددى شۇنداق، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ يامان ئىدى. يۇرت ھاكىملىرى، ۋىلايەت باشلىقلىرىنىڭ

ۆەزىپىسى بولسا سەھرايى كەنت، قىشلاقلارغا غەللە خىراج، ئۆشرە-زاكات، تاناپ ئۇچۇن ئادەم ئەۋەتىپ پۇل يىغىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئون مىڭ ياكى يىگىرمە مىڭ تەڭگە پۇلنى كېچىدە بارسا كۈندۈزگە ئۇلماي، كۈندۈزدە بارسا كېچىگە قوندۇرماي ھەم پەقەت كېچىكتۈرمەي ۋە پۇل جايلاشقا پۇرسەت ياكى مۆھلەتمۇ بەرمەي، ناھايىتى تېز ۋە ئالدىراشلىق بىلەن ئالاتتى. بۇ بولسا ئۇنىڭ ھۆكۈمىنىڭ ناھايىتى تېز ۋە ئىتتىكلىگىنىڭ نىشانىسى. بولۇپمۇ خوتەننى نىياز ھاكىم بېگ، ئاقسۇنى ئابدۇراخمان دادخۇا، باي ۋە سايرامنى مۇھەممەت ئىمىن توقسابى دىگەنلەر خاراپ ۋە ۋەيران قىلدى. ھەر بىر ياغاچنىڭ پاناسى ئۆزى بىلەندۇر دىگەن مىسال ناھايىتى مەشھۇر. بۇ ھاكىملار پۇلنى پۇقرادىن ئالدى، ئۇنى دۆلەتخانىغىمۇ بەردى، ئۆزلىرىمۇ غەزنە قىلدى. لېكىن ئەيىپنى بەدۆلەت ئالىغا قويدى. جانابى ئالىنىڭ ئەيىۋى بولسا يۇرتنىڭ كىرىم ۋە چىقىمىنى كۆزەمگەنلىگى ھەم سورىمىغانلىغىدىن ئىبارەت. ھەر بىر ھاكىمى ۋىلايەتنىڭ بەش يۈز، ئالتە يۈز، ئەڭ ئاز دىگەندىمۇ يەتمىش، سەكسەندىن دىۋانلىرى بار ئىدى. ئۇلار ھەر يىلى ھەرقايسى كەنت ئىچىدىن بىر بايىنى تۇتۇپ، ئۇنىڭ خالىغان ياكى خالىمىغىنىغا قويماي دىۋان قىلىپ بەلگىلەيتتى. ئۇنىڭغا نىشان ۋە پەتتە بەرگەن ھامانلا، ئادەم قوشۇپ پۇل ئالغىلى تۇراتتى. ئۇلار بىر يىل توشقىچە خالايىقتىن شەرىئەتكە مۇۋاپىق زاكات، ئۆشرە، خىراج، تاناپ پۇل يىغىپ تاپشۇراتتى. بىر يىل توشقاندىن كېيىن ئۇلارغا قوشۇپ قويۇلغان بۇ خىل جاللات سۈپەت مىرزا ۋە زالىم تەبىئەتلىك ئادەملەرنى ئەۋەتىپ، بۇ پالاكەت باسقان دىۋانلارنى تەكشۈرۈپ تەپتىش قىلاتتى. بۇلار بىرنى ئون، ئوننى يۈز قىلىپ خەتلەپ، دىۋان-

لارنىڭ زىممىسىگە ئون مىڭ، يىگىرمە مىڭ تەڭگە پۇلنى ئارتىپ قويىانتى. بۇلار ياكى زىمن-چارپاي ۋە ياكى كىگىز-بىسات، قازان، قوشۇقلىرىغچە سېتىپ پۇل قىلىپ، باشلىقلىرىغا بېرەتتى. ئەگەر ئۇلارنىڭ بۇنى تۆلەشكە مال ئەشياسى يەتمەي قالسا، "مەن پالانى دېڭاندۇرمەن. ئالى دۆلەتخانىغا قەرزدارمەن" دەپ ھۆججەت خەت بېرەتتى. بۇرۇن دېڭانلار يۇرت پۇقرالىرىدىن ئالغان پۇلنى شەرىئەت ئۇچۇن دەپ ئاتايتتى. كېيىن دېڭانلار تۆلەيدىغان قەرزنى بولسا ھەقىقەت ئۇچۇن دەپ ئاتايدىغان بولدى. مۇبادا بۇلار ئەرزى-دات قىلسا، ئۇنى يەنە شۇ ھاكىمى ۋىلايەت باشلىقلىرىنىڭ ئۆزىگە بۇيرۇپ بېرەتتى. بۇلار بولسا ئۆزىنىڭ خالىغىنى بويىچە ۋە قولىدىن كەلگىنچە زۇلۇم قىلىپ، گەدەندىكى پۇلنى ئالاتتى. ئەگەر خىتايلار بەرگەن ئوتاغات ۋە قالپاقلىرىنى ساقلاپ، يەنىلا ئۇلاردىن ئۇمىت ۋە ئىشەنچە كۈتۈپ تۇرغان قەدىمقى بەگلەرنىڭ بەگزادىلىرىگە ياكى كۆڭۈللىرى دۇشمەنلىككە تولغان بەگلەرگە پۇتۇلگەن ئەجەل يەتكەن بولسا، بۇنى جانابى ئالى بەدۆلەت نۇرلۇق پاراستى بىلەن كۆرۈپ، زالىم بەدنىيەت تەركە ۋە شۇم تەلئەت مىرزىلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ مۇلكىنى تارتىۋالاتتى. مەسىلەن، مىرزا قاسىم مۇھتەر ۋە ئابدۇلئەزىز بۇخارى مىرزالارنى ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دېۋان بېكنىڭ مىراس تەقسىماتىغا ئەۋەتتى، مەزكۇر مىرزىلار كېلىپ، ئۇنىڭ كۆز قويۇلغان پۆپۈكلۈك ئوتاغاتىنى ئون مىڭ تەڭگە، كۆز قويۇلغان خىتايچە قالپىغىنى بەش مىڭ تەڭگە، يەنى بىر ئوتاغات بىلەن بىر قالپاققىلا ئون بەش مىڭ تەڭگە دەپ قويۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىدىن مىراس تەقسىم قىلىش ھەققىنى ھىساپلاپ تەركە ئالدى. باشقا مال-مۇلكىنىمۇ مۇشۇنداق باھالاپ، قىرىق تەڭگىدىن

بىر تەڭگىنى تەركە ۋە ئەسكەر ھەققى دەپ ھىساپلاپ، ئۇنىڭغا قىرىق ئالتە مىڭ تەڭگە تەركە ۋە ئەسكەر ھەققى سالدى. ئۇ بارلىق مال-مۇلكىنى سېتىپ، ئاران دېگەندە يىگىرمە سەككىز مىڭ تەڭگە-پۇل قىلدى. يەتمىگەنلىرىنى ئۇرۇق-تۇققانلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىدىن تىلەپ تېپىپ تاپشۇردى. ۋەھالەنكى، ئۆلگۈچىنىڭ قىزى بولسا ئالى ئوردىنىڭ ئىگىسى جانابى ئاتالىق غازىنىڭ مۇبارەك ئەقىدىگە نىكالانغان خوتۇنلار قاتارىدىكى بىر خوتۇن ئىدى.

بۇ چاغدا جانابى ئالىنىڭ ئەمرى ئەقىدە ۋە ئىلكى مۇلكىدە بولغان مۇسۇلمان، تۈڭگانى، خىتاي، شۇغنان، قالماق، قازاقلاردىن ئولجا ئېلىنغان جۇۋان، چوكان، كاتتا ئۇلۇغلارنىڭ ئەۋلادى قاتارلىق ئايىم ئاغىچا-خوتۇنلىرىنىڭ سانى تەخمىنەن ئالتە يۈزدىن ئارتۇق ئىدى. دېگەن قىسسە ۋە ھىكايىلەر بار. ئۇنىڭ خوتۇنلىرىنىڭ ئىچىدە توختىخان ئايىم دېگەن بىر ئايال پانسەت بار ئىدى. ئۇ ھەممە خوتۇنلارنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، تەلىم ۋە ئەدەپ ئۈگىتىپ، جانابى بەدۋلەتنىڭ سۆھبەتلىرىگە لايىقلاپ تەييار قىلاتتى. جانابى ئالى ھەر شەھەردە بىر كاتتا ھويلا قىلىپ، ئىچىگە نەچچە ھۇجرىنى تەينىلەپ، ھەر بىر ھۇجرىغا نەچچە خوتۇنىنى سولاپ، ئۇلارنىڭ خىزمىتىگە كىچىك ۋە ياش مەھرەم ئوغۇللاردىن بىرقانچىسىنى قويۇپ خەۋەر ئېلىشقا بەلگىلىگەن ئىدى. ئۇ بەزى خوتۇنلارنى بىر قېتىم ئىلكىگە ئېلىپلا قارىماي قوياتتى. مەزكۇر مەزلۇملار ئۆز نەپسى شەھۋىتىنى مۇھاپىزەت قىلالماي، بالاغەتكە يەتكەن ياش باللارغا ئېسىلىپ، شەرىئەت چەكلىگەن ئىشلارغا خىلاپلىق قىلاتتى. شۇڭلاشقا بۇنداق خوتۇنلارنىڭ كۆپ قىسمى ۋە نۇرغۇن ياش ئوغۇل بالىلار-نىڭ قانلىرى نەچچە قىسىم ئازاپ-ئەلەملەر بىلەن ناھەق تۆكۈلۈپ،

ئۇلارنى ئۆزلىرى ئولتۇرغان ئۆيلىرىگە كۆمىدۇرگەن ئىدى. جانابى ئالى ئۆزى ئالغان خوتۇننى باشقىسى ئالالماس ئىدى، ئالغانلار بولسا ئۆز جېنىدىن ئۈمىت تۈتماس ئىدى، ئەگەر جانابى ئالى ئۆزى خالسا بەزى خوتۇنلىرىنى ئەمرائى پانسەت، يېگىتلەرگە ئىنئام قىلاتتى. ئەگەر سەپەرگە چىقسا، ئون، ئون بەش ھارۋىنىڭ ئۈستىگە ئۆي ـ ھوجرا قىلدۇرۇپ، ئۇنىڭغا ئايىملىرىنى سولاپ كىشىگە كۆرسەتمەي ئېلىپ يۈرەر ئىدى، ئۇلار بىلەن كۆڭلى خالىغان چاغدا سۆھبەت قىلالايتتى. مۇنچە نۇرغۇن خوتۇنلارنىڭ ئەقىد نىكاسىنى شەرىئەتنىڭ قانداق يولىغا مۇۋاپىق قىلدىكىن ـ تاڭ.

يەنە بىر ۋەقە شۇكى، فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئادەملىرى مىجەز ـ خۇلقى جەھەتتىن ئايغىر ئاتنى ياخشى كۆرىدىكەن. ئاخىتا ئاتنى ناھايىتى كەم مىنىدىكەن. بىر ۋاقىتتا نىياز ھاكىم بېگ بىرمۇنچە كاتتا ۋە ياخشى قالماق، قازاق ئاتلىرىنى تارتۇق قىلغان ئىكەن. بۇ ئاتلار ئاتخانىغا بۇيرۇپ بېرىلگەن ئىدى. بىر چاغدا بەدۆلەت ئالى ئاتخانىغا كىرىپ نەچچە ئاتنى ئالدىغا ئالدۇرتۇپ كېلىپ كۆرسە، بۇنىڭ ھەممىسىلا ئاختا قىلىنغان ئاتلار ئىكەن. ئۇنىڭ مىجەزى ئۆزگىرىپ، مىراخور بېشىدىن "بۇ ئاتلارنى قانداق ئادەم ئاختا قىلغان؟" دەپ سوريغاندا، ئۇ كۇچارلىق يۈسۈپ بېگ دەپ ئات كېسىدىغان بىر ئادەم بار. خوتەنگە بېرىپ نىياز ھاكىم بېكنىڭ ئاتلىرىنى ئاختا قىلغان ئىمىش. ھازىر بۇ يەرگە كېلىپتۇ" دەپ مەلۇم قىلغاندا، ئۇ يىگىت بۇيرۇپ ئالدۇرتۇپ كېلىپ، "سىزنى ئات كېسىدۇ دەپ ئاڭلىدىم. سىز ئوبدان ئۇستىمۇ" دەپ سوريغاندا، ئۇ "ئالتە شەھەردە يەنە مەندەك ئات كېسىدىغان ئۇستا يوق" دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. "نەچچە ئات ئاختا قىلغانسىز؟" دىگەندە، "ئەڭ ئاز

دىگەندىمۇ يىگىرمە مىڭ ئات ئاختا قىلغاندۇرمەن" دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. يەنە "قانداق ئۇسۇل بىلەن ئاختا قىلىسىز" دەپ سوراپ، ئۇنىڭ ئاختا قىلىش ئۇسۇلىنى ئوبدان كۆرۈۋېلىپ، "چىقىپ تۇرۇڭ" دەپ چىقىرىۋېتىپ، مىراخور بېشىغا "ئات كېسىشنىڭ يولىنى كۆرۈڭمۇ، سەنمۇ كېسەمسەن" دەپ سورىغاندا، مىراخور بېشى "پەرمان بولسا كېسىمەن" دىگەن ئىكەن. "ئانداق بولسا يۈسۈپ كۆرسىتىپ بەرگەن يول بويىچە، ئۆزۈنى ئۆز ئەسۋاپلىرى بىلەن ئاختا قىلىپ قويغىن" دەپ پەرمان بېرىپ، ئاتخانىدىن چىقىپ كېتىپتۇ. يۈسۈپنى تۇتۇپ كېلىپ، ئاختا قىلغانىنىڭ جازاسىمۇ دەپ، ئۆز ئەسۋاپلىرى بىلەن بىر جۇپ تېشىنى قىسىپ تۇرۇپ، بىرلا تولغاپ تارتىپ تاشلاپتۇ. بۇ ئادەم ئىككى كۈن يېتىپ ئۆلۈپ قاپتۇ.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، دۆلەت ئىقبالى زاۋالىغا قاراپ يۈزلەنگەندە، ئالدى بىلەن پادىشاھى ئۇلۇغلارنىڭ مىجەز-خۇلقى ئۆزگىرىپ قالىدىكەن. پۇقرالار، بەلكى ئەسكەرلەر، خىزمەتچى خادىملارنىڭ ئەھۋالى ۋە تەرتىپ-نىزاملىرىمۇ باشقىچە بولۇپ قالىدىكەن. بۇ چاغلاردا مەيلى ئەمرلەر، ئەسكەرلەر ياكى يىگىت دۆلەتخۇالار جانابى ئالىنىڭ كىيىم-كېچەك ۋە پوستلىرىنى كىيىپ، ئاتلىرىغا مىنىپ، تىللا ۋە پۇللىرىنى خىراجەت قىلىپ، خوتۇنلىرىنى ئېلىپ، كۆڭلى خالىغان تاماق-غىزالىرىنى تەييارلاپ، ئېغىز ۋە چىشلىرىدا جايناپ ۋە چىشلەپ تۇرۇقلۇق، يەنىلا دۆلەت ئىگىسى ئۇستىدە شىكايەتلەردىن تىلىنى زادىلا يىغمىدى. تۇز ھەققىغە رەئايە قىلماي، كاپىرانە نېمەت قىلغانلار ئاقىۋەت جازاسىنى تاپتى، نەتىجە ۋە تەسىر-ئاقىۋىتىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى.

نەقىللەرگە قارىغاندا، كاشغەردىكى پەيزاۋات كەنتىدە بىر ئادەم

قوش هەيدەپ، ئۇرۇق چېچىپ تۇرغان چاغدا، يەنە بىر ئادەم كېلىپ "ئەي بۇرادەر، بۇ يەرگە نېمە تېرىدىڭىز؟" دەپ سورىغاندا، ئۇ "نېمە تېرىماقچى ئىدىم، خىتاي تېرىدىم" دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. سورىغۇچى تەبەسسۇم قىلىپ خوش بولۇپ كېتىپتۇ. ئالتە ئايغا قالماي مەزكۇر زېمىنىنىڭ ئۇستىگە خىتايلار توشۇپ، يىڭىچە سوقۇپ ئولتۇرۇپتۇ. ھازىر بۇ جايدا خىتايلار بىر شەھەر بىنا قىلىدى دەيدۇ. بۇ چاغدا ئىككى ئادەم بىر يەردە بولسا خىتايلارنىڭ كېلىدىغانلىغى توغرىلىق راست ياكى يالغان سۆزلەرنى توقۇپ، ئۆزلىرىنى خوش قىلار ئىدى، كاشغەردە بىر يىغىلىشتا ئولتۇرغان ئادەملەر ئىچىگە يەنە بىر ئادەم كىرىپ ئولتۇرۇپ، "ئۇھ! ئۇھ!" دەپتۇ. باشقىلار "ئۇھ؟" دەپ نېمە بولدىڭىز" دەپ سورىغاندا، ئۇ "ئىسلام دىگەن ئالتە ئاي ۋە يا بىر يىل بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئون تۆت يىلمۇ ئىسلام بولامدۇ؟ ئىسلام ئۇزۇنغا سوزۇلغانلىقتىن، مەن كۆپ ھېرىپ كەتتىم" دىگەن ئىكەن. بۇ سۆزنى تەستىقلايدىغان بىر ۋەقە ئېسىمگە كەلدى: زامانە ئاۋالدا زامانە زاھىد ۋە دەۋران ئابىدلىرىدىن ئۇچ نەپەر دەۋەتچى ئاغىنە بىر تەرەپكە يولغا چىقىقان ئىكەن. يول ئۈستىدە ئۇلارنىڭ چىرىگەن، كونىرىغان بىرمۇنچە ئۇستىخانلارغا كۆزى چۈشۈپتۇ. بىرسى "بۇ كونا ئۇستىخانلار قانداق مەخلۇقلارنىڭ ئۇستىخانلىرى بولغىيدى، بۇنىڭ ئەھۋالىنى بىلسەك" دەپ دۇئا قىلغان ئىدى، دەرھال شامال قوزغالدى-دە، ئۇستىخانلار بىر بىرىگە ئۇلاندى. يەنە بىرى دۇئا قىلسا، ئۇستىخانلاردا گۆش، پەي، تومۇر-لار پەيدا بولدى. يەنە بىرسى دۇئا قىلسا، ئۇستىخانلارغا جان كىردى-دە، ئاچ ۋە ئۇسسۇز، ھەيۋەتلىك، زور بىر شىر سەكرەپ قوپتى. چۈنكى، ئۇ ئاچلىق دەردىدىن ئۆلگەن ئىدى، ئۇ ئۇچ نەپەر

ئابىدنى كۆرۈپ پارە-پارە قىلىپ يەپ كەتتى. ھازىر بۇ تىلەپ تاپقان خىتايلارمۇ خۇددى جان كىرگەن بۇ ئاچ شىرغا ئوخشاش بولدى.

ئەي يارەن ئەزىزلەر، تارىخ كىتاپلىرىدا شۇنداق ئايدىڭ بايان قىلىنغانكى، قەدىمقى پادىشالارنىڭ سۈپەتلىرى لۇتۇپ بىلەن قەھرىيەت، جامال بىلەن جالالەت ھەم يۇمشاق سۈپەت بىلەن سىياسەتتە ئىپادىلەنگەن ئىدى. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ پادىشا ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەردىمۇ دەل ئەنە شۇ سۈپەتلەر جارى بولسا كېرەك. چۈنكى، پادىشا ۋە ھاكىملارغا لۇتپى ئېھسان قىلماقتىن باشقا چارە يوق. غەزەپ-سىياسەت يۈرگۈزمەيمۇ ئىلاجى يوق. ئەگەر پادىشالار يۇمشاق سۈپەت بولۇپ، سىياسەت قىلىشنى ئۆزىگە راۋا كۆرسە، پۇقرالارنىڭ مەنپەئەت ۋە پايدىسى كاپالەتكە ئىگە بولالمايدۇ. يۇرتلار قالايمىقانچىلىق ۋە ھالاكەتكە يۈزلىنىدۇ. ئەگەر زۇلۇم ۋە قەھرىيەتلىك سۈپەت بىلەنلا بولۇپ، ئادىل سىياسەتنى ئۆزىگە كېرەك قىلمايدىكەن، پۇقرالارغا تىنچلىق ۋە ئاراملىق بولمىغىنىدەك، ئۆزلىرىگىمۇ تىنچلىق ۋە ئاراملىق بولمايدۇ. بىرەر زۇلۇمغا ئۇچرىغان ۋە سەھەردە تۇرغان دىلى سۇنۇق بىرسىنىڭ ناله ۋە ئاھ-زارلىرى ھەممەتلىك ئاللا دەرگاھىغا يېتىپ قوبۇللۇق شەرپىگە ئىگە بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئاھ-نادامەتىدىن يىغلىغان كۆز ياشلىرىنى قات دەريانىڭ دولقۇنىغا ئايلاندۇرۇپ، ئانداق پادىشانى، ھەتتا ئۇنىڭغا تەۋە خادىملىرى، ھەشەمەتلىك تۇغ، بايراق، ئەلەم، دەھۇل، دۇمباق، نەي، سۇناي ۋە تەرتىپ-تۈزۈملىرىنى بۇ خورلۇق تۈپرىغى ئۈستىگە ئۇرۇپ، تۈگىمەس ئېقىنىغا تاشلاپ غەرق قىلىپ، ئاجىز ۋە نابۇت قىلىدىكەن. ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان بۇ پەلەك ھادىسىلىرىدىن پايدىلىق

تەجرىبىلەرنى ھاسىل قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىش كېرەك. خۇدا قۇرئاندا "ئەي ئەقىل ۋە كۆز ئىگىلىرى ئىبرەتلىك بولۇڭلار" دىگەن ئايەتنى كۆرسەتكەن. قىتئە:

تەكىيە قىلما ئەي ئەزىزلەر دۆلىتى يىلدامىغە①،
باش يېنىڭدىن پات ئالۇرلەر دۆلتى ئىقبالىنى.
ياتقۇزۇپ جىسمى لۇتفىڭنى② بۇ تىرە خاك③ ئۇزە،
يوق ئېتىپ سۆلەت ھەشەمنى④ بەس قىلۇرلەر نايىنى.

خۇداۋەندەكبىرىم ئۆزىنىڭ چوڭقۇر ھىكمىتى بىلەن ھەر بىر دۆلەت ئىگىسى ۋە نېمەت ئىگىلىرىنىڭ دۆلەت نېمەتلىرىنى ئېلىشىنى ئىرادە تەقدىر قىلماقچى بولسا، ئۇ ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئوبدان خۇلقى-مىجەزلىرىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا نالايىق قىلمىشلار ۋە يامان ئەخلاقلارنى ئولتۇرغۇزۇپ، ھالال نېمەتتىن ھارام نېمەتكە كەلتۇرۇپ، ئاندىن دۆلەت ئاپتۇنىنى قارا ئىغۇلاشتۇرۇپ، بەخت-ئىقبال نۇرىنى خىرە، بەلكى ئۆچۈرۇپ يوق قىلىپ، يەنە بىر لايىقەتلىك دۆلتى ئىگىز ۋە بەختى يۇقۇرىنىڭ بېشىغا سەلتەنەت تاجىسىنى قويۇپ، نەي نۆۋىتىنى ساداغا كەلتۇرىدىكەن. خائى ئالى دەرىجىلىك پادىشالار بولسۇن، ياكى ئاجىز گادای ۋە بىئېتىۋارلار بولسۇن، ئۇلارنىڭ بەش كۈنلۈك دۇنيادا ياخشى ئىشلارنى بەرپا قىلىپ، ياخشى نام قالدۇرغۇچىلارنىڭ جۇملىسىدىن بولۇپ دۇنيادىن كەتمەكلىگىنى نېسىپ قىلغايسەن. قىتئە:

---

① يىلدام — شامالدەك.
② لۇتف — يۇمشاق.
③ تىرە خاك — قارا تۇپراق.
④ ھەشەم — ھەشەمەت.

بۇ ئالەم ئىچرە ياخشى ئەت ئىمارەت،
كى قالغاي نىك نام① ھەم باقالىق②.
ۋەرەق ئىچرە قالىپدۇر ياخشى ئاتلار،
ئەگەر كىسرا غا③ ئوخشە قىلسا شەلىق④.

14

ئالى دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئاقىۋەتسىز قوشۇنلارنىڭ ئىتتىپاقى بىلەن ھېكىم خان تۆرەمنىڭ خانلىق تەختى ۋە سەلتەنەت ئورنىغا ئولتۇرغۇزغانلىرى، بۇ كاج چەرخى پەلەك مۇۋەپپەقىيەتلىك قىلماي، ئۇنىڭ "سۆيۈملۈك ۋەتەن ئىماندۇر" دېگەن ئىستىگى بويىچە ئۆز ئەسلى ۋەتىنىگە قايتىقانلىغىنىڭ بايانى

ئەزىز، ئۇلۇغ دوستلار ۋە شىرىن لەتاپەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ شاراپەتلىك دىللىرىدىن مەخپى ۋە يوشۇرۇن قالمىغايكى، قىسسە ۋە ھىكايىلەرگە قارىغاندا، بۇ ۋاقىتتا جانابى ئاتالىق غازى بەدۆلەت دۆلەت خانىنى تاشلاپ، ئاخىرەت باقىنى خوش ئېتىپ، جەننەتنى قابىزۇل ئەرۋاھ ـ ئەزرائىلغا، مال ـ مۈلكى ۋە ئوغلانلىرىنى بىر قېپ-چاققا ھەتتا خىتاي بىلەن قالماقتا تاپشۇردى. نىياز ھاكىم بېك ۋە

① نىك نام ـــ ياخشى نام.
② باقالىق ـــ مەڭگۈلۈك.
③ كىسرا ـــ قەدىمقى ئىران پادىشاسى.
④ شەلىق ـــ شاھلىق.

ئەھرار خان تۆرەملەر ئۇنىڭ ئالى جەسەتلىرىنى ئۆيىنىڭ ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ ياتقۇزۇپ، قارا شەھەردىكى ھېكىم خان تۆرەم بىلەن ھەق قۇلى بېگىملەرگە بۇ دەھشەتلىك سۇرەت-ۋەقەنى بايان قىلىپ، تېزلىك بىلەن خەت ماڭدۇردى. ئۇچىنچى كۈنى بېك بەچچە يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭغىچە نىياز ھاكىم بېك ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئەرزى-دار بولسا، خۇددى بۇرۇنقىدەك بەدۆلەت ئالدىغا ئېلىپ كىرگەن بولۇپ، يەنە يېنىپ چىقىپ، "جانابى ئالىنىڭ مىجەز شېرىپ-لىرى ئىندەك ئۆزگىرىپ قاپتۇ. ھىلىلا چىقماقچى" دەپ پەرمان بېرىپ، كىشىلەرنى كىرگۈزمەي ۋە بىلدۈرمەي ئۇچ كۈنىنى ئۆتۈ-كۈزدى. بۇ چاغدا تۆرەم باشلىق ئەمرى لەشكەر، يېگىت، سەرباز-لارمۇ يېتىپ كەلدى. ئاندىن نىياز ھاكىم بېك، ئەھرارخان تۆرەم، كېرىم باي مىرزا، مۇھەممەت مۇسا توقسابى، تاشباي دادخۇا، ئاتا-باي پانسەتلەر باشلىق بارلىق ئەمرائى ئەسكەرلەر ئىتتىپاق بىلەن بىللە كېڭەش-مەسلىھەت قىلىپ، ھېكىم خان تۆرەمنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ، بۇرۇنقى سۇلتانلارنىڭ قائىدە-رەسمىيەتلىرى بويىچە كۆتىرىپ، ئۆزلىرىگە خان ۋە ھۆكۈمران قىلدى. غەزنە ئىشكىلىرى ۋە ساندۇقلارنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ، دادخۇالار باشلىق ھەممە چوڭ-كىچىك ئەمەلدارلارغا تون-كېچەك، پۇل، تىللا، قورال-ياراق، ئىگەر جابدۇقلىرى مۇكەممەل ئاتلارنى بېرىشكە باشلىدى، شۇنداق قىلىپ يەتتە كۈن ئۆتتى، بىر كېچىدە بېك بەچچە جانابى ئالىنىڭ جەسەت جىنازىسىنى ئېلىپ ماڭدى. دادخۇالار باشلىق ھەممە كاتتىلار ئەرز قىلىپ، "بېك بەدۆلەتنىڭ جەسەتلىرىنى ئېلىپ، تېز سۇرئەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ مېڭىپتۇ، ئاقسۇغا بېرىپ غەزنىلەرنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئاندىن كاشغەرگە بېرىپ، كاشغەردىكى غەزنىلەرنى

يغىشتۇرۇپ، ئاكا-ئۇكا ئىككىيلەن غەزىلەرنى قولغا ئېلىپ، بىزگە قارىماي ئەنجانغا چىقىپ كەتسە، غەزنە بولمىغاندىن كېيىن بىز خىتايلار بىلەن قانداق ئۇرۇشىمىز" دەپ تۆرەمنى ماقۇلغا كىرگۈزدى. بۇ چاغدا تۇڭگانى دادخۇالارمۇ كورلىغا چىققان ئىدى. تۆرەم كور-لىنى دادخۇاغا تاپشۇردى. ئاقسۇلۇق كوچى ۋاڭنىڭ ئوغلى ئاخۇن نىياز بېكنى ئۇنىڭغا تۇڭچى-تىلماچ ۋە ياساۋۇل بېشى قىلىپ بەردى. بۇ ئاخۇن نىياز بېك بۇرۇن بەدۆلەتنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ، خىتاي، تۇڭگانىلارغا تىلماچلىق قىلاتتى ۋە ياساۋۇلباشى دىگەن دەرىجە بىلەن ناھايىتى ئىززەت ۋە ئابرويغا ئىگە ئىدى. باي مۇھەممەت جارچى باشىنى بەش يۈز يىگىتنى بىلەن دادخۇانىڭ ئالدىدا قويۇپ كورلىدا قالدۇردى. ئاندىن تۆرەم باشلىق ھەممە قوشۇنلار ئاقسۇغا قاراپ راۋان بولدى. ناھايىتى تېز ئالدىراپ ئاقسۇغا كەلدى. بېك بەچچە ئاقسۇغا ئالدىدا كېلىپ، غەزنىلەرنى سەرەمجان قىلىپ تۇرغان ھالەتتە، بارلىق قىرغىز-قىپچاق ئەسكەرلەرمۇ يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭ-غىچە ئىككى كۈن ئۆتتى. بېك بەچچە جانابى ئالىنىڭ جەسىدىنى ئېلىپ كاشغەرگە ماڭدى. ئۇ ئەسلىدە دادامنىڭ جەسىدىنى كاشغەرگە ئېلىپ بېرىپ، ھەزرىتى ئاپاقتا دەپنە قىلىپ، ئاكام بىلەن مەسلىھەت-لىشىپ، ياكى ئاكام ياكى مەن كېلىپ خىتايلار بىلەن غازات قىلار-مىز دىگەن ياخشى نىيەت ۋە مەقسەت بىلەن يولغا چىققان ئىدى.

بۇ چاغدا نىياز ھاكىم بېك باشلىق بىرنەچچە پىتنە-پاساتچى، ئۇرۇغى بۇزۇق بەدنىيەتلەر پىتنە-پاسات ئوتىنى شۇم نەپسى بىلەن پۈدەپ تۇتاشتۇرۇپ، كاشغەردىكى چوڭ بېكىكە خەت يېزىپ، "كىچىك بېگىم كەتتى، خۇي-پەيلى باشقىچە، ئەلۋەتتە ئېھتىيات قىلغايلا-ۋەسسالام" دەپ خەۋەر قىلدى. چوڭ بېك خەتنى كۆرۈپ

مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولدى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە بۇرۇنمۇ كىچىك بىكتىن ئەندىشە بار ئىدى. بۇ ئەندىشىسى يېڭىدىن تېخىمۇ كۆپىيىپ، مۇھەممەت زىيا پانسەتنى باش قىلىپ، بىرنەچچە مەھرەم، ياساۋۇلنى ئالدىغا چىقاردى. ئۇلارنى "ھەق قۇلى بېكنى ئۇچرىغان يەردە ھالاكەتكە يەتكۈزۈپ، مال-ئەشيالىرىنى ئۆزەڭلا ئېلىڭلار" دەپ ئانتەقەسەم ئىچكۈزۈپ ماڭدۇردى. بۇلار لۇڭكۇ دىگەن جايدا ھەق قۇلى بېك بىلەن ئۇچرىشىپ، ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، بىر بىرى بىلەن ئوبدان كۆرۈشۈپ، بىر پىيالىدىن چاي ئىچىشىپ يەنە ئاتقا مىنىپ، ئۆتكەن ۋەقەلەرنى ئۆزئارا بايان قىلىشىپ، بىخەۋەر كېتىپ بارغان چاغدا، قەمبەر مەھرەم دىگەن ئۇشتۇمتۇت ئوق چىقىرىپ ئۇ. ئوق ئەگىپ كېتىپتۇ. ھەق قۇلى بېك بۇ نەمە پوق يېگىنىڭ دەپ، قىلىچىنى غىلاپىدىن تارتىپ ئېلىپ ئۇنىڭغا تەڭلىشىگە، يەنە بىر مەھرەم ئوق ئېتىپتۇ. ئۇ ئاتتىن يېقىلىپ ئۆلۈپتۇ-دە، ئۇلارنىڭ مال ئەشيالىرىنى تاشلاپ كېتىپتۇ. بۇنىڭدىن بىرنەچچە كاشغەرلىق خەۋەر تېپىپ، بىر جىلغا ئىچىگە دەپنە قىلىپ، بىر نىشان قاداپ قويۇپتۇ. بۇ جاي ھىلىمۇ "ھەق قۇلى بېك جىلغىسى" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر. بۇ ۋەقە تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى جامادىلئەۋۋەلىنىڭ يىگىرمە ئىككىنچى كۈنى يەنى مىزان پەسلى (مىلادى 1877-يىلى 6-ئاينىڭ 4-كۈنى — ت) بولغان ئىدى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، جانابى ھېكىم خان تۆرەم ئاقسۇ دارسەلتەنەتىدىن ئورۇن ئېلىپ خانلىق تەختىگە چىقتى. بۇ چاغدا قىپچاق-قىرغىزلار غەزىنىنى بۇلاپ كەتتى. بۇ تالان-تاراچنى "خان تالانى" دەپ ئاتايدىغان بولدى. بۇنداق پاراكەندە كۈنلەرنىڭ ئىچىدە نىياز ھاكىم بېك، يېگىت، مەھرەم ۋە مۇلازىملىرىنى ئېلىپ،

خوتەنگە قاراپ قاچتى. ھېكىم خان تۆرەم بۇرۇنقى دەستۇر بويىچە ئابدىراخمان دادخۇانى، مۇبارەك يارلىق بىلەن ئاقسۇغا ئالاھىدە ھاكىم قىلدى. كۇچاردىن ئاملىخان تۆرەمنى ئېلىپ كېلىپ، مۇھەممەت رەھىم خان تۆرەمگە ياردەمچى قىلىپ بېكىتتى. ئۇچتۇرپانىنى ھېكىم باقى پانسەتكە مەرھەمەت قىلدى. باي، سايرامنى بولسا مۇسامىس بېگىگە ئىنئام قىلدى. مۇھەممەت مۇسا توخسابى بىلەن ئاتاباي پانسەتنى ھۆدەيچى قىلىپ، ئالتۇن يارلىق بىلەن مېھرىۋانلىق قىلدى. بەچچە باتۇر پانسەتنى ھەممە لەشكەر ئۇستىگە ئەمرى لەشكەر قىلدى. كېرىم باي دادخۇا، مولا ئالىم قۇلىنىڭ ئوغلى شىر مۇھەممەت مىرزىلارنىمۇ ئەمرى لەشكەر قىلىپ تەينەللىدى. پانسەتلەرنى دەپتەرگە ئېلىپ، تىزىمنى ئۇلارغا تاپشۇردى. كىپەك لاۋۇر، مۇھەممەت رېھىم پالۋان، مۇھەممەت ئەپەندىلەرنى سەربازلارغا ئەمرى لەشكەر قىلىپ، يارلىق توپ، زەمبىرەك، دۇھۇل، دۇمباق، قورال-ياراق ۋە بايراقلارنى بۇلارغا تاپشۇردى. قوشۇنلارنى جەمئى سەككىز ئەمرى لەشكەرگە تەقسىم قىلىپ، ئۇچ مىڭ يىگىتنى بىر پانسەتكە قوشۇپ، يەتكۇدەك قورال-ياراق، ئات-ئارغىماقلارنى بېرىپ، ئۇلارنى نۇرانە يارلىق ۋە شاھانە ئىلتىپاتلار بىلەن مەمنۇن ۋە خاتىرجەم قىلدى.

بۇ كۇنلەردە كاشغەردىن بېگ قۇلى بېگ، جامدار دادخۇا، ئۆمەرقۇل ئەمرى لەشكەر، ئالاش بەي دادخۇالار باشلىق سانسىز قوشۇنلار ئاقسۇ قەستىدە يۇلغا چىقتى دېگەن دەھشەتلىك خەۋەرلەر كېلىشكە باشلىدى. ھېكىم خان تۆرەمۇ بەچچە باتۇر لەشكەر بېشىنى باش قىلىپ، قالغان ئەمرى لەشكەر ۋە ئەمرائىلارنى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرىنى قىل قۇيرۇق قىلىپ، يىگىرمە بەش مىڭ

يىگىت، سەرباز بىلەن ئاتلىنىپ، مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، ئاقسۇ-دىن تۆت مەنزىل يىراقتىكى يايدى دىگەن جايغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. بىك بەچچەنىڭ چاپاۋۇلى ئالاش بىي دادخۇا دىگەن بولسا چۆلقۇدۇق دىگەن يەرگە ئورۇنلاشقان ئىكەن. جانابى تۆرەمنىڭ پەرمانى بىلەن مۇھەممەت سەيىد پانسەت، ھاپىز بىك پانسەتلەرمۇ چاپاۋۇل بولۇپ، بۇ يەرگە يېتىپ بېرىپ جەڭگە كىرىشتى، ئالاش بىي دادخۇانى يىگىتلىرى بىلەن قوشۇپ ئارقىغا ياندۇرۇپ، بىرنەچچە يىگىتنى ئولجا-ئەسىر قىلىپ ئېلىپ كېلىپ، جانابى تۆرەمگە دۇئا قىلدى. كاشغەرلىق ئاخۇن پانسەت ئۆز يىگىتلىرى بىلەن تۆرەم تەرىپىگە قېچىپ ئۆتۈپ دۇئا قىلدى ۋە ھەممىگە مۇبارەكبادلىق ۋە خۇرسەنلىك ئېلىپ كەلدى. ئۇ كۈنى ئارام ئېلىپ، ئەتىسى ئىككى تەرەپنىڭ خۇددى دەريادەك ئاققان ۋە مۇكەممەل قوراللانغان قانخور قوشۇنلىرى بىر بىرىگە قارشى سەپ تارتىپ جەڭگە كىرىشتى. ئۆلتۈ-رۈش-قىرىش ئوتلىرىنىڭ شولىسى جۇش ئۇرۇپ ئۆرلەپ، ھەر ئىككى تەرەپمۇ زىيانغا ئۇچراشقا باشلىدى. تۆرەمنىڭ باتۇرلىرى بىك بەچچەنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىغا ياندۇرۇپ، گىرەلەپ تۇرغان بىر ھالەتتە، ئاتاباي ھۆدەيچى سەپىنى بۇزۇپ، يىگىتلىرىنى ئېلىپ، تۆرەمدىن يۇز ئۆرۈپ، بىك بەچچە تەرەپكە قېچىپ كەتتى. نەتە-جىدە بىك بەچچە تەرەپكە قۇۋۇەت ھاسىل بولدى. تۆرەم تەرەپ زەئىپلەشتى. مۇشۇنداق ھالەتتە تۆرەمنىڭ مۇقەررەپلىرىدىن ھۇسەيىن مەھرەم بېشىغا ئوق تېگىپ جان ئۈزدى. تۆرەم ئارقىغا ياندى. ئەمرى لەشكەر كېرىم قۇل داخۇا، كېرىم باي مىرزا، ئەلى بىك پانسەتلەرمۇ ئارقىغا ياندى. مۇھەممەت مۇسا توقسابى، مۇھەممەت رېھىم پەھلىۋان، كىپەك لاۋۇرلار بىر مىڭ بەش يۈز يىگىت، سەر-

بازلىرى بىلەن كەلپىننى ئارىلاپ، قاقشال ئىچى بىلەن ئەنجانغا راۋان بولدى.

ئىككى تەرەپ ئالتە سائەت ئۇرۇش قىلغان ئىدى. ئىككى تەرەپتىن بىر مىڭ بەش يۈزچە يىگىت، سەرباز زىيان بولۇپتۇ. ئاتاباي ھۆدەيچى بىرىك بەچچە تەرەپكە ئۆتۈپ دۈئا قىلىپ تۇرۇپ "يايدىدا بىرمۇنچە غەزنە بار ئىدى، زايا بولارمىكىن" دىگەندە، بىرىك بەچچە "ئانداق بولسا سىز ئىلگىرى بېرىپ غەزنىلەرنى ئېلىشقا ھازىرلىق قىلىپ تۇرۇڭ" دەپ پەرمان قىلدى. ئۇ تېزلىك بىلەن بېرىپ، غەزنىلەرنى ئېلىۋاتقان چاغدا جانابى تۆرەم يېتىپ كەلدى. ئاتاباي قاچقان بولسىمۇ، ئۇنى تۇتتۇرۇپ كېلىپ، يالىڭاچ قىلىپ باغلاپ "سەن مەندىن نىمە يامانلىق كۆردۈڭ؟ مەن سېنى ھۆدەيچى قىلىپ ئىلتىپات قىلدىم. سەن بولساڭ ماڭا تۇزكورلۇق قىلدىڭ" دەپ يامان بىر سەركەش توسۇن ئات تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئۇنى ئاتنىڭ قۇيرۇغىغا باغلاپ سۆرۈتۈپ قويۇپ بەردى. ئۇ پارچە-پارچە بولۇپ يوقالدى. غەزنىنى تالاشقا بۇيرۇق قىلدى. ھەممىسلا تالاپ كەتتى. نەزم:

ناله قىلما غەيرىدىن ئۆزۈڭ ئىشىدىن بول مەلۇل
كىم زەرەرنى تارتىپ ئېردىڭ ھەم زەرەر تاپتىڭ ھوسۇل

نەزم:

شەمئى پەرۋانەنى كۆيدۈردى،
ھەم كۆيگۈسى ئۆز ئاياغى بىلەن.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، جانابى ھېكىم خان تۆرەم ئايكۆلگە كېلىپ، ئاندىن ئارالغا بېرىپ، بۇ جاينى ئارىلاپ ئوچتۇرپانغا ئۆتتى. ئاندىن بەدەل داۋاننى ئېشىپ ئىسسىقكۆلگە بېرىپ ۋە بۇ جايدىمۇ تۇرالماي، فەرغانە ۋىلايىتىدىكى ئەسكە دىگەن جايدىكى ئاتا-بوۋدە-

لىرىنىڭ مەھەللىسىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى. تۆرەم ۋە مۇھەممەت مۇسا توقسابىيلەر بىلەن بىللە ئون مىڭغا يېقىن يىگىت، سەرباز چىقىپ كەتتى. بەچچە باتۇر باشلىق بىرمۇنچە يىگىت توختاپ قېلىپ، بىرى بەچچىنى دۇئا قىلىپ ئىلتىپاتقا يەتتى. بىرى بەچچىگە ئىشەنچىسى يوق بىرنەچچە ئەمەلدار ـ مەنسەپدار ۋە يىگىت، سەربازلار خوتەن قاتارلىق تەرەپ ـ تەرەپتىكى جايلارغا قېچىپ سەرگەردان بولدى، بىرمۇنچىسى چۆلنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىپ، چىقالماي يوق بولدى. چۈنكى، جانابى ئاتالىق غازى ئۆلۈپ كەتكەندە، ئىسلام روۋاقى بىلەن راۋاجمۇ بىللە كەتكەن ئىدى. جانابى ئالى ئاتالقىنىڭ ئىسمى لەقەپلىرى "بەدۆلەت" ئىدى. بۇ ئۇنىڭ ئىسمى جىسمىغا لايىق لەقەم ئىكەن. ئىلاھا مۇسۇلمانلارنىڭ دىل كۆڭۈللىرىدىن ئىسلامى شېرىپ نۇرى ۋە مۇھەببىتىنى يىراق ۋە يوق قىلمىغايىسەن ۋە ئۇنى مۇسۇلمانلار جامائىتى بىلەن بىللە قويغايسەن. ئىلاھىم قىيامەتتە بىزنى مۇسۇلمانلار ۋە مىسكىنلەر (يوقسۇللار قاتارىدا) ھەشر قىلغىن (قىيامەتكە يەتكىن ـــ ت) نەبى ۋە مۇرسەل پەيغەمبەرلەرنىڭ ھۇرمىتى بىلەن ئامىن!

15

جانابى بېك قۇلى بېك ئىبنى مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىقنىڭ مۇستەقىل ھۆكۈمرانلىغى ۋە ئاقسۇ، خوتەننى ئىلكىگە ئېلىشى ھەم دۆلەتنىڭ تامامەن يوق بولۇشى ۋە بۇ جەريانداغى يۈز بەرگەن ۋەقە، ھادىسە ـ ئەھۋاللارنىڭ بايانى

ئەزىز تەمكىنلىك يارەنلەر، لەۋزى لەززەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ

ياخشى ـ ياماننى ئايرىيدىغان كۆڭۈللىرىگە روشەن ۋە ئوچۇق بولغايكى، بۇنداق بىر خىل نەقلى ھىكايە ۋە قىسسەئى ئەپسانىلەرگە قارىغاندا، جانابى ئاتالىق غازىنىڭ جەسىدىنى بىر قۇلى بىكىنىڭ بۇرادەر ئىنىسى ھەق قۇلى بىگىم ئېلىپ كاشغەرگە ماڭغان ئىدى. بىرنەچچە پىتنە ـ پاساتچى يامان غەرەز ئادەمنىڭ ئۇستىلىق بىلەن پىلانلىشى، بەلكى ئۇ قادىرى مۇختار ئاللانىڭ ئىرادە تەقدىرى بىلەن، ئۇ ئەڭ ئاۋال ئۆزىنىڭ بىگۈنا ۋە ئەيىپسىز بۇرادەر ئىنىسى بىلەن ناھەق قان ئارقىلىق ۋىدالىشىپ، دۇنيا ۋە ئاخىرەتتىكى ھاقارەت ۋە نەپرەتكە نىشانە بولدى. ئاندىن كېيىن جانابى سەيىد ھېكىم خان تۆرەم بىلەن دۇشمەنلىشىپ، ئۇنى يوق قىلىشنى قەتئى نىيەت قىلدى ۋە ئەمىرى لەشكەر ئۆمەر قۇل دادخۇا، جامىدار دادخۇا، ئالاش بىي دادخۇالار باشلىق ئون بەش مىڭدىن ئارتۇق شانلىق قوشۇن بىلەن تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى ماھى جامادىلئاخىرىنىڭ ئون تۆتىنچى كۈنى (مىلادى 1877 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ـــ ت) ناھايىتى داغدۇغىلارنى قىلىپ، ئاتلىق يۇرۇپ، چۆلقۇدۇق ۋە يايىدى قاتارلىق جايلاردا تۆرەم بىلەن ئۇرۇشتى. مۇھەممەت قاۋۇل ياساۋۇلبېشى ۋە پىسەر پانسەتلەر ئوقتا ئۆلدى. جامىدار دادخۇانىڭ بەشماداق قولىنى ئوق ئوچۇرۇپ زەخمدار قىلىپ، كاردىن چىقاردى. ئۇ مەغلۇبىيەتكە يۈزلىنىپ تۇرغاندا، ئۇشتۇمتۇت غەلىبە چىرايىنى كۆرسىتىپ، ھېكىم خان تۆرەم ئارقىغا ياندى. بۇ ۋەقەلەر يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئىدى. جانابى بىك بەچچە ئەركانى دۆلەتلىرى بىلەن مەنزىلمۇ ـ مەنزىل يۇرۇپ ئاقسۇدا رۇس سەلتەنەتىگە ئورۇنلىشىپ، ئاتا مىراسى تەختىگاھىغا چىقتى. نەتىجىدە ئاقسۇ، كۇچار، ئوچتۇرپانغچە

بولغان جايلار بېك بەچچەنىڭ ئىدارىسىگە ئۆتتى.

ئۇ ئىلگىرى تۆرەمگە قارايدىغان چوڭ-كىچىك ئەمرلەر، پانسەتلەرگە جازا قويۇپ ئەيىپلەپ، بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى. بەزىلىرىنى كاشخەر، ياركەنتكە ھەيدىدى. ئۇ ئاقسۇدىكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئابدۇلراخمان دادخۇانى ئاقسۇغا ئالاھىدە ھاكىم قىلدى. مۇھەممەت رېھىم خان تۆرەمنى كوچاردىكى ئورنىدىن ئېلىپ ئامىل خان تۆرەمگە يارەمچى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇچتۇر-پاندىكى مۇھەممەت بابا توقسابېينى بىكار قىلىپ، كۇچارغا ئاپىرىپ نەزەربەنت قىلغان ئىدى، كېيىن يەنە ئۇنى ئالدۇرتۇپ كېلىپ، ئۆز يۇرتىنى مەرھەمەت قىلدى.

لېكىن، ئامىل خان تۆرەم كۇچارغا بارغاندىن كېيىن، خاتىرجەم يېتىپ بىرەرۋالىق قىلدى. ئۇ دەسلەپتە كۇچارلىق قادىر بېك پانسەت، شەھيارلىق مەمۇر پانسەت، ئالاش دادخۇانىڭ ئىنىسى يولداش بېي پانسەت باشلىق بەش پانسەتنى بۇگۇرگە قاراۋۇلچى قىلىپ قويغان ئىدى. بۇ پانسەتلەر زامانىنىڭ ئىش ئەھۋالىلىرىغا قاراپ، نىيەتلىرىنى بۇزۇپ، ھەممىسى بىللە ئولتۇرۇپ كېڭەش-مەسلىھەت قىلىپ، يامان نىيەت بىلەن "كۇچارنى ئەڭ دەسلەپتە بىز بۇزۇپ، خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، يۇرتلارغا ئىگە بولغان ئىدۇق. ھازىر خىتايلار يەنە چىقىپ تۇرپانغا كىردى. بۇگۈن ياكى ئەتە كۇچارغا كېلىش ئېھتىمالى بار. خاقانى چىنىنىڭ زور ۋە كاتتا دۇشمىنى داخۇ، شوخۇ دېگەنلەر ئىكەن. بىز كۇچارنى ئەنجانلىقتىن ئاجرىتىۋېلىپ، ئۆزىمىز باشقۇرساق ۋە داخۇ، شوخۇلارنى قولغا كەلـ تۈرۈپ خىتايلارغا تارتۇق-سوغا قىلساق، بۇ بانا بىلەن خاقانى چىنى بىزنىڭ بۇرۇنقى گۈنالىرىمىزغا ئەپۇ قەلىمىنى سۇرۈپ، كەچىرىم

قىلسا ھەجەپ ئەمەس" دېيىشپ، بىر كىچىدە بۇگۇردىن قوزغىلىپ، كۇچارغا قاراپ يولغا چىقتى. كۇچارغا بىر مەنزىل كېلىدىغان ياقا توقۇناي دىگەن ئۆرتەڭگە كېلىپ، تاغ ئېرىغى كەنتلىرىدىن ئىككى مىڭ توپىلاڭچىنى توپلاپ، ئاندىن يۇرۇپ كېچىلەپ كۇچارغا كېلىپ، شەھەرنىڭ تۆت تەرىپىنى قورشىدى. بۇ ۋەقەنى ئامىل خان تۆرەمگە مەلۇم قىلسا، ئۇ "قادىر پانسەتىنىڭ ھەددى بارمۇ، بىھۇدە سۆزلەرنى قىلما" دەپ، پەرۋا قىلماي، يەنە ئۇيقۇغا كەتتى. كۇچاردا توپ، زەمبىرەكلەر بىلەن قوراللانغان بىر مىڭ تۇڭگانى ۋە سەر-بازلار بار ئىدى. قادىر پانسەت مەخپى ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلارنى ئۆزىگە قاراتتى . ئۇنىڭغىچە تاڭ ئاتتى. تۆرەمۇ ئۇيقۇدىن كۆزىنى ئېچىپ قاراپ باقسا، ئىش ئەكسىچە بولۇپتۇ، ئۇ ھەيران بولۇپ ئۇرۇشقا تەييارلاندى. ئىككى تەرەپمۇ ئوق چىقىرىپ ئۇرۇشقا كىرىشتى. تۆرەمنىڭ ئادەملىرىدىن ئابدۇللا بېك باشلىق بىر يۈز سەكسەنچە ئادەم نابۇت بولدى، تۆرەم باراۋەرلىك قىلالماي ئۆزىنى ئاقسۇغا ئالدى. قادىر پانسەت كۇچارنى ئىگەللىدى.

ئاردىدىن بىر ئاي ئۆتمەيلا تۇڭگان داخۇ، شوخۇلارنىڭ ئۆز ئادەملىرى بىلەن بىللە كورلىدىن قوزغىلىپ كېلىۋاتقانلىغى ئاڭلاندى. قادىر پانسەت ئاڭلاش بىلەنلا بەش مىڭ ئادەم تەييارلاپ، قارايانغاچ، ئۈچ قارا دىگەن جايغا چىقىپ، ئۇلارغا قارشى ئۇرۇشتى. ئۇچ يۈزچە ئادەم زىيان بولدى. تۇڭگانلار غەلىبە قىلدى. كۇچار لەشكەرلىرى باراۋەرلىك قىلالماي، قالايمىقان بولۇپ قاچتى. قادىر پانسەتمۇ ئۆز جېنىنى جايلاپ يوشۇرۇندى. تۇڭگانلار كۇچارنى بېسىۋالدى. ئۇ قادىرى مۇختار ئاللانىڭ قۇدرەت كۈچىنى شۇنىڭدىن كۆرۈش كېرەككى، كۇچار بىر ئاي ئىچىدە ئامىل خان

تۆرەمدىن قادىر پانسەتكە ئۆتتى ۋە قادىر پانسەتتىن تۆۋگانلار ئالدى ھەم تۆۋگانلارنىڭ قولىدىن خىتايلارغا ئۆتتى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ دۇنيا بىر قېرى مومايدۇر. ئەمما بۇ ئۆزىنى گۈزەل جۈۋانده‌ك ساھىپ جامال كۆرسىتىپ، ھەر كۈنى بىر ئەرنىڭ بوينىغا قول ئۇزارتىپ قۇچىغىغا ئالىدۇ ۋە ھەر بىر كېچىده دىلىنى بىر ئەرنىڭ مېھرى-مۇھەببىتىگە بېغىشلاپ ئۇلپەت بولالايدۇ. شۇنداقلا بۇ دۇنيا ئۆزىنىڭ سائادەت سەلتەنەت شادىيانە-لىرىنى ھەر زامان باشقا بىر يەرده ئۇرىدۇ. سەلتەنەت خۇتپىسىنى بولسا ھەر جۈمە كۈنى بىر ئادەمنىڭ ئىسمى-نامىلىرىغا ئوقۇيدۇ. بۇ دەھرى ئالەم ۋە بىنىزام دۇنيا ئۆزىنىڭ بەش كۈنلۈك نۆۋىتىنى ھەر بىر ئېھتىرام ئىگىلىرىگە ئەنە شۇنداق كۆرسىتىپ كەلگەن.

ئەلقىسسە، نىياز ھاكىم بېك ئاقسۇدىن قاچقىنىچە خوتەنگە بېرىپ، قارشىلىق ۋە دۈشمەنلىك نەغمىسىگە كۈچەپ سادا بېرىپ، ئۇنىڭغا "مەندىن باشقا غەيرى يوق" دىگەن سەكىكە (پېچەت ــ ت) چاپلىدى. بېك بەچچە بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن كاشىغەرنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلىپ، خوتەن تەۋەسىدىكى نىياز بېكنىڭ قۇلغىنى تولغاشنى مەقسەت قىلىپ تەييارلاندى. ئەمرى لەشكەر ئۆمەر قۇل دادخۇا، مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى، جامىدار دادخۇا، ئالاش بېي دادخۇا، ئەمرى لەشكەر تۆۋگان مادالويە ۋە شىر مۇھەممەت پانسەت، ئالىم باي پانسەت، ئاخۇن پانسەت، ئەبۇلقاسىم پانسەتلەر ۋە توپ، زەمبىرەك، دۇھۇل، دۇمباق، ئەلەم، بايراق، قورال-ياراق، ئات-ئارغىماق قاتارلىقلار بىلەن مۇكەممەل قورال-لانغان تەڭداشسىز يىگىرمە تۆت مىڭ ئەسكەر بىلەن ئاتلىنىپ، زىل-زىلە ۋە ھەشمەت بىلەن مەنزىلمۇ-مەنزىل يۈرۈپ، جانابى

ئاتالىق بەدۆلەتنىڭ تەرتىپ ۋە سۆلەت، قائىدە-قانۇن ھەم سەلتەنەت-لىرىگە ئوخشاش داغ-دۇغا بىلەن يارىكەنتىكە قەدەم قويىدى ھەم يارىكەنتىنى شاغاۋۇل دادخۇانى بىر مىڭ يىگىتى بىلەن ھەمرا قىلىپ، خوتەن تەۋەسىدىكى زاۋا دىگەن شەھەرگە چۈشتى. بۇنىڭدىن نىياز ھاكىم بېكىمۇ خەۋەردار بولۇپ، ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن لەشكەر بېشى بىلەن ئۆز ئوغلىنى باش قىلىپ، ئون مىڭ يىگىت، سەرباز ۋە جېنىدىن كەچكەن يىگىرمە مىڭ توپىلاڭچى بولۇپ، جەمئى ئوتتۇز مىڭ ئادەم بىلەن بېيك بەچچەنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. ھەر ئىككى تەرەپمۇ سەپ تۈزۈپ جەڭگە كىرىشتى. خوتەن ئادەم-لىرىنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن پاراكەندە چوماقچىلار ئۆلۈپ كەتتى. ئاقتۇەت بېيك بەچچەنىڭ يىگىتلىرى غەلبىە قىلدى. مۇھەممەت ئىمىن بېيك پاراكەندە ئادەملىرى بىلەن پىتىراپ قاچتى. نىياز ھاكىم بېكمۇ تەييار تۇرۇپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاش بىلەنلا كىرىيە تەرەپكە قاراپ يولغا چىقتى. ئوردا ئىچىدىكى غەزىنىلەرنى بولسا يىگىت، سەرباز ۋە توپىلاڭچىلارنىڭ تالان-تاراج قىلىشىغا ھۆكۈم قىلدى. بېيك بەچچە زەپەرگە ئىگە بولۇپ، نىياز ھاكىم بېكىنىڭ قاچقانلىغىنى ئاڭلاپ، ئەبۇلقاسىم پانسەت، مىرزا ئەلى پانسەتلەرگە سەككىز يۈز ئىلغار يىگىتنى قوشۇپ، نىياز بېكىنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن پەرمان قىلىپ، زاۋا دىگەن جايدىن يولغا سالدى. غەلبىە قازانغاندىن كېيىن، ئۇ مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى، ئۆمەر قۇل دادخۇا، جامىدار دادخۇا، شاغاۋۇل دادخۇا باشلىق كاتتىلار بىلەن ئادەتتىكىدەك مەسلىھەت قىلىپ، "خوتەننى ئالدۇق. ئەمدى خىتاي-لار بىلەن غازات قىلساق، ئۇدۇل كەنت يوللىرى ئارقىلىق ئاقسۇغا چىقىپ ئۇرۇشقا بارىمىزمۇ، ياكى ئالدى بىلەن كاشغەرگە بېرىپ

ئاندىن ئۇرۇشقا بارمىزمۇ، قانداق مەسلىھەت دەيسىزلەر" دېگەن گەپنى ئوتتۇرىغا تاشلىدى. ھەممىسلا باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ پىكىر-تەپەككۇر قىلالماي تۇرغان بىر پەيتتە، شاغاۋۇل دادخۇا سۆز ئېچىپ "خاقان ئىقلىمى بولسا ھەممىدىن چوڭ ۋە كاتتادۇر. دادىلىرىمۇ بۇنى بىلىپ ئۇرۇشمىغان. بىرنەچچە ياخشى باتۇرلار يايدى جېڭىدىن يانغاندىن كېيىن يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. بىرنەچچە باتۇرلار بولسا ئۆلۈپ كەتتى. ئەمدى ياخشى مەسلىھەت شۇكى، خاقانى چىنى بىلەن ئۇرۇشمىز دېمىسەك، مۇسۇلمانلارنىڭ قانلىرىغا زامىن بولمىساق، قاشقەردىن ئايىملارنى ئېلىپ كەلسە، ياركەنت بىلەن چىقىپ خەلىپەئى رۇمنىڭ خىزمىتىگە بارساق ياكى ھەرەم شېرىپنىڭ زىيارىتىگە كەتسەك" دەپ مەلۇم قىلدى. بىرى بەچچە باشقىلارغا قاراپ "سىزلەر نېمە دەيسىزلەر" دېگەندە، ئۇلارمۇ "دادخۇا تاغامنىڭ مەسلىھىتى ياخشى، ياخشى مەسلىھەتتۇر. بۇ بىزگىمۇ ماقۇل" دېيىشتى. بىرى بەچچىمۇ ماقۇل تۇتۇپ "ئانداق بولسا بىزلەر خوتەندىن يانغىچە ئايىملارنى ياركەنتكە ئېلىپ كەلسۇن" دەپ ئۇشۇر مۇھەممەت سەركانى ئايىملارغا ماڭدۇردى ۋە ئۆزى خوتەن شەھرىگە چۈشۈپ، خوتەننى كۇچارلىق سەئىد بىرىكە مەرھەمەت قىلىپ، بۇ مەملىكەتنىڭ بارلىق مەمۇرى ئىشلىرىنى تاپشۇرۇپ، خوتەننىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ، ماھى شەۋۋالىنىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 10-ئاينىڭ 26-كۈنى-ت) ياركەنتكە قايتىپ كەلدى.

كاشغەردىن ئايىملارنى ئېلىپ چىقىقان ھامان، كاشغەردىكى ئەمىرى لەشكەر خۇدالويە ئەمرى ئىتائەت رىشتىسىنى ئۇزۇپ، قارشىلىق ۋە دۇشمەنلىك قىلىشقا تەييارلاندى. نىياز ھاكىم بىرىنىڭ كەينىدىن ماڭدۇرغان ئەبۇلقاسىم پانسەت نىياز ھاكىم بىرىنىڭ

كەينىدىن ماڭدۇرغان ئەبۇلقاسىم پانسەت نىياز ھاكىم بېكنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ئون ئالتە كۈنلۈك يولنى تۆت كېچە-كۈندۈزدە مېڭىپ، نىيە دېگەن شەھەردە قوغلاپ يەتتى. نىياز بېكنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن ئەمرى لەشكەر يىگىتلىرى بىلەن توختاپ تۇرۇپ جەڭگە كىرىشتى. ئىككى تەرەپتىن ئىككى يۈزگە يېقىن ئادەم زىيان بولۇپتۇ. مىرزا ئەلى پانسەتكە ئوق تېگىپ شاھادەت شەربەتنى ئىچتى. تۆت كۈنلۈك يولنى بىر كۈندە مېڭىپ بارغاچ، كۆپ يىگىتنىڭ ئاتلىرى قۇملۇقتا ھېرىپ توختاپ قالغان ئىدى. ئاخىرى بۇ پانسەتلەر كەينىگە ياندى. نىياز بېك ختايلار تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. ئەبۇلقاسىم پانسەتلەر خوتەنگە يېنىپ كەلسە، سەئىد ھاكىم بېك نېيتىنى بۇزۇپ، ئۇلارنى تۇتۇشنى قەستلىدى. ئاقىبەت مەزكۇر پانسەتلەر يىگىتلىرىنى جەملەپ توپ بولۇپ، ئامان-ئېسەن ياركەنتكە كېلىپ، بېك بەچىگە دۇئا قىلدى ۋە سەئىد بېك بىتالەينىڭ ئەھۋالىنى مەلۇم قىلدى. بېك بەچىچە كىشى ئەۋەتىپ، سەئىد بېكنى ئەيىپلەپ گۇناكار قىلىپ، خوتەندىكى خىزمەتىدىن بىكار قىلدى. باي ھاكىمى مۇھەممەت ئىمىن توقسابېينى قارىقاشقا ھاكىم قىلغان ئىدى. ئەمدى ئۇنىڭغا خوتەننى مەرھەمەت قىلدى.

ئەلقىسسە، جانابى بېك بەچىچە ئاقسۇدىكى بارلىق ئەمىرى لەشكەرلەرگە بەچچە باتۇر ئەمرى لەشكەرنى چوڭ قىلىپ تاپشۇرغان ئىدى ۋە ھاجى ئارتۇق مىرزا بېشىنى بارلىق سەربازلارغا ئەمىرى لەشكەر قىلىپ، توپ، زەمبىرەك، دۇھۇل، دۇمباق ۋە قورال-ياراقلارنى تاپشۇردى. بەش مىڭ يىگىت، سەرباز ئاقسۇدا تۇراتتى. بۇ چاغدا كۇچاردىكى قادىر پانسەت ئەمرى ئىتائەتىتىن چىقىپ، كۇچارنى ئىگەللەپ ئولتۇرغان ۋە ئامىل خان تۆرەم ئاقسۇغا قېچىپ

كەلگەن ئىدى. شۇڭلاشقا تۆرەم بۇ كۈنلەردە ئۇچىتۇرپان ھاكىمى مۇھەممەت بابا توقسابېينى ئاقسۇغا ئەكېلىپ، قادىر پانسەتنى تۈتۈپ، كۈچارنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ تەرەددۇت ۋە مەسلىھەتىدە بولۇپ، ھىسابىدىن پانسەتنى باش قىلىپ، ئۇنى يەنە تۆت پانسەت بىلەن قارا يۇلغۇنغا ئەۋەتتى. بۇلار تىجىك يولى بىلەن كۈچارغا كىرمەكچى بولىدى، يەنە بەش پانسەتنى باش قىلىپ ياقېرىقتا ماڭدۇردى. بۇلار چوڭ يول بىلەن كۈچارغا كىرىپ، قادىر پانسەتنى تۈتۈپ، كۈچارنى قولغا كىرگۈزمەكچى ئىدى. دەل مۇشۇنداق مەسلىھەت بولۇۋاتقان مەزگىلدە، خىتايلار كۈچارغا كىرىپتۇ، تۈڭگانلار سايرامغا قېچىپ كەپتۇ دېگەن خەۋەر كەلدى، كۈچاردىكى مۇساپىر پانسەتلەر تۈڭگانلاردىن بۇرۇن ياقېرىقتا كېلىپ، ياقېرىقتىكى پانسەتلەر بىلەن بىللە تۇرۇپ خىتايلار بىلەن ئۇرۇشتى، خىتايلار غەلبە قىلىپ چوڭ يولغا كىردى. پانسەتلەر قىزىلبۇلاق يولى بىلەن قېچىپ، ئاقسۇغا كېلىپ، مۇھەممەت بابا توقسابي ئەمىرى لەشكەر قاتارلىقلارغا خەۋەر قىلدى. ھەممىسلا ھەيران بولۇپ، ئاقسۇدىكى ئابدۇلراخمان دادخۇاھىدىن گۇمان قىلىپ، ئۇنى نەزەربەنت قىلدى. ياساۋۇل بېشىغمۇ گۇنا قويۇپ تۈتۈپ، كاشىغەرگە ماڭدۇردى. ئاقسۇەت ئۇلار ھەر خىل مەسلىھەتلەرنى قىلىشىپ، باش-ئاياقلىرىنى تاپالماي، ھەيران ۋە سەراسىمگە چۈشۈپ، ناماز خۇپتەن بىلەن مۇقىم جان ئىش بېشىنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلدى. كېچىچە ئابدۇلراخمان دادخۇاھنىڭ غەزىنىلىرىنى خەتلىدى. لېكىن تاڭ ئاتقاندا ئۇلارنىڭ يىگىتلىرى پارا-كەندە بولدى. ئەمىرى لەشكەر ۋە پانسەتلەر تۈڭگانلار بىلەن ئۇرۇشمىز دەپ يولغا چىقتى. ئەمما تۈڭگانلار قېچىپ كېلىۋاتىدۇ، كەينىدىن خىتايلار دۇم-دۇم قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ دېگەن خەۋەرلەر

كەينى ـ كەينىدىن كەلگىلى تۇردى. ئەمرى لەشكەرلەر يولغا چىقىپ قويۇپ، تۆگىگانىلارغا تاقابىل تۇرالماي ۋە شەھەرگىمۇ قايتىپ كىرەلمەي، ئىلاجسىز كاشغەرگە راۋان بولدى. بۇنىڭغىچە ۋاقىت چۈشكە يېقىنلاشتى. تۆگىگانىلار گويا كى چېكەتكىدەك كېلىپ، شەھەرگىمۇ كىرمەي، ئۇچتۇرپان تەرەپكە قاراپ مېڭىپ، ئوتتۇز يول مقدارى بىر جايغا چۈشتى. شۇ كېچىسى تۆگىگانىلار گۈرۈھى تامامەن ئۆتۈپ بولدى. كېچە قاراڭغۇسى كۆتىرىلىپ، تاڭ ئېتىشى بىلەن تەڭ، شەرقىي تەرەپتىن خۇددى يالغان تاڭدەك نۇسرەت ئەسەرلىك قارا چېرىكلەر نامايان بولدى، بۇ تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى، يەنى ئات يىلى ماھى شەۋۋالىنىڭ ئون يەتتىسى چارشەنبە كۈنى ئەقرەپ پەسلى (مىلادى 1877 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ـــ ت) ئىدى. فەغفۇرچىنىڭ قاراچېرىكلىرى مىنگەن قارا ئاتلىرىنىڭ قارا تۇياقلىرى ئاقسۇ زېمىنىغا بېسىپ كىردى.

ئەلقىسسە، مەزكۇر ئەمرى لەشكەر ۋە يىگىتلەرمۇ ئاقسۇ ۋە كۇچار ـ دىن ئۇمىدىنى ئۈزۈپ، ئۇ ئاللا مالىكۇلمۇلۇك ئەلمەنانىنىڭ ئەمرى ـ پەرمانلىرىغا بوي سۇنۇپ، بەزىلىرى ئۇچتۇرپان ئارقىلىق ئىسسىق ـ كۆل تەرەپكە كەتتى. بەزىلىرى كاشغەر، ياركەنتكە باردى. بېك بەچچە بۇ ھادىسىلەردىن خەۋەردار بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە، يار ـ كەنتتىكى يىگىتلەر ئىچىدە مالىمان پەيدا بولۇپ، بەزىلىرى كاشغەرگە، بەزىلىرى يېڭى ھىسارغا قاچتى، بېك بەچچىنىڭ غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ يېڭى ھىسارغا كەلدى. قاچقانلارنىڭ ئىچىدىن ئاخۇن پانسەتنى چاپتى، نەچچە مەھرەم، يىگىتنى دارغا ئاستى، بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى. مۇشۇ يول بىلەن قاتتىق تۇتقانلىق ـ تىن، يىگىتلەر يەنە يىغىلدى، ئۇ كاشغەرنىڭ يېڭى مۇسۇلمان

خۇدالويەنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئاندىن خىتايلار بىلەن غازات قىلسام دىگەن مەسلىھەت بويىچە، تۇزكور خۇدالويە ئۇستىگە ئاتىلاندى. بۇ چاغدا ئۇنى ئالاش دادخۇا مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغان ئىدى. بىك بەچچە باشلىق ھەممە ئەمىرى لەشكەر ۋە يىگىت ئەسكەرلەر جەڭگە جان-تېنى بىلەن كىرىشتى. چۇنكى، بارلىق غەزنە ۋە چوڭ-كىچىك ئەمىرى لەشكەر، ئەمرائى پانسەتلەرنىڭ خوتۇن، بالىلىرى، ئۆي تەئەللۇقات ئەسۋاپلىرىنىڭ ھەممىسى يېڭى شەھەردە ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە خۇدالويە بىلەن خىتايلار ئىگە بولغان ئىدى.

سۆزنىڭ ھاسلى شۇكى، ئۇلار ياغاچ ۋە شوتىلاردىن پوتەي-ئىستىھكام قۇرۇپ، كۇچىنىڭ يېتىشى ۋە تاقىتىنىڭ بىرىچە ھەر خىل ھەركەتلەرنى قىلىپ باقتى. شۇنداق قىلىپ، يىگىرمە سەككىز كۇن ئۆتتى. شەھەرنى ئالالمىدى. زۇلھەججە ئېيىنىڭ توققۇزىنچى كۇنى (مىلادى 12-ئاينىڭ 15-كۇنى — ت) شەھەر سېپىل پوتەيلىرىنىڭ تېگىگە لەخمە كولاپ، تېگىگە دورا قويۇپ تەيىارلاپ، ئەتىسى ئوت تۇتاشتۇرۇپ شەھەرنى ئالماز دىگەن چاغدا، شۇ ئەتىسى خىتاي چېرىكلىرى يېتىپ كەلدى. سېپىلغا ۋە باشقا ئىشلارغا قاراشقا ئەسلا پۇرسەت ۋە ئارام بولمىدى. ئۇلار ئىلاجسىز ئەنجان يولىغا قاراپ راۋان بولدى. مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى بىر مىڭدىن كۆپرەك يىگىت بىلەن قوم دەرۋازىسىدا تۇرۇپ، يىگىتلەر ۋە مۇساپىر سودىگەر بايلارنى ئامان-ئېسەن شەھەردىن چىقىرىپ، كۆپ ياخشىلىقلارنى قىلدى. خىتاي چېرىكلىرى شەھەرگە كىرگەندىن كېيىن، مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى يىگىتلىرى بىلەن شەھەردىن چىقىپ، ئۆزىنى فەرغانە ۋىلايىتى تەرەپكە ئالدى، خىتايلار ئاتا-بوۋا ئەجداتلىرىدىن باشلاپ ئىگەللەپ كەلگەن مىراسىغا يەنە ئىككىنچى قېتىم ئىگە بولدى.

دىمەك، جانابى ئاتالىق غازىدەك شۇنچە ئۇلۇغ ۋە شەۋكەتلىك پادىشاھى ئەززەمنىڭ نەمۇنە ۋە نىشانلىرىدىن، قىسسە ۋە ھىكايىدىن باشقا، بىرمۇ نەمۇنە يادىكارى قالمىدى. بۇ ئاجايىپ ۋەقەلەر بولسا ئەلۋەتتە تەجرىبە-ساۋاق ۋە ئىبرەت ئېلىشقا تېگىشلىك ئىشلاردۇر. "ئەي ئىبرەت كۆزىنىڭ ئېچىلىرى ئىبرەت ئېلىڭلار" دېگەن ئايەتمۇ بار. قىتئە:

خۇدايىكىم ئىبرۇر مالىكىلمۇلك،
ھەركىمگەكى بەرسە تۇتتى ئەلمۇلك.
نەھەددى بولغاي كىشىگە مۇلك ئالماق،
شەھىنشاھىكى ئول تەنزىئىلمۇلك.

نەزم:

ھەرچە خالىق خۇائىلاغانى ئول بولۇر،
ئانچە مەخلۇق خۇائىلاغانى قايدا بولۇر.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، ئۇ دايىمى خۇدانىڭ ئېھتىياجسىز ۋە شەپقەتسىز شامىلى قوزغالدى. بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىنىڭ پىشانىسىدىن ئىسلام نۇرىنىڭ چىرىغىنى ئۆچۈردى. شەرق تەرەپتىن كەلگەن قارا چېرىكلەرنىڭ زۇلۇم بورانلىرى ئۆرلىدى ۋە بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىنىڭ باشلىرىغا قارا پالاس ياپتى. دىيانەت نەسىلىك مۇسۇلمانلارغا گويا بىر ئەلەم مۇسىبەت ۋە غەم يۈز كەلتۈردى. لېكىن مۇسۇلمان سۈرەتلىك ۋە دىلى مۇناپىقلارغا گويا بىر توي-مەرىكە، شادى-خورامىلىق ۋە چىن كۆڭلىدە بىپايانلىق ھاسىل بولدى. ئۇ ئاللا خالىقى مۇختار ئۆزىنىڭ ئىرادە تەقدىرى بىلەن قازا ھۆكۈمنى مۇنداق يول بىلەن ئىجرا قىلىپ تۇرغاندا، ئۇنىڭ ئەمرى ئىتائىتى ۋە پەرمان-بۇيرۇغىغا بوي سۇنماي، ھىچ چارە-ئىلاجىنىڭ يوقلۇغى بولسا

هەممە ئىنسان تىپىغاخۇددى قۇياش نۇرىدەك ئايدىڭدۇر. شۇڭلاشقا، ئۆلىمائى ئەززەملەر، دىندارلار، ئالى دەرىجىلىك ئەئيانى كىرەملەر ئىلاجسىز ۋە ئىختىيارسىز بەللىرىنى مەھكەم باغلاپ، ئۆز خىزمەتلىرىگە تەييار بولدى.

بەيىت:

شاھلار كەتتى چىقىپ مۇلكى جاھان بەندەنەكى،
نەچە ۋاقىت بولدى ھۆكۈمەتنىڭ بارى كەندە نەكى①.
سورادىم بائىسنى ئەھلى خەرد② ئەيدى ماڭا،
بىلسەڭىز ئۇشبۇ جاھان هەممە شەرمەندە نەكى.
رىشە③ دۇر ئەھلى خەردلەرنىڭ دىلى غۇسسە بىلەن،
ئىشرە تۇ ئەيشى جاھان ئاغزى تۇلا خەندە نەكى④.
سىغمادى ئەھلى خەردىنىڭ باشى ھەر يەرگە تۇزۇك،
مۇلكى جاي هەممە ئەسۋاپ پاراكەندە نەكى.
پۇقرادۇر رەمە قوي⑤ باقىقالى چۇپانى خىتاي،
بۆرىلەرنىڭ يولى بولدى رەمەدە دەرەندە نەكى⑥.
ياشۇنۇپ ئەھلى خەرە تارتتى ئۆزىنى پەزلى راسا،
ئاشكار ئولدى پۇجۇر⑦ هەممە سۆز مەيخۇا رەنەكى.
گەرىيە ⑧ قىل فىر دوس ئەھلى تەرسەندە نەكى.

---

① كەندە نەكى — سىپسقلارىنڭكى.
② خەرد — ئەقىللىق.
③ رىشە — جاراھەت.
④ خەندە — ۋالاقتەككۇر.
⑤ رەمەقوي — قوي پادىسى.
⑥ دەرەندە — يىرتقۇچلار.
⑦ پۇجۇر — بۇزۇق.
⑧ گەرىيە — يىغا - زارە.

16

ئىككى يۈزلۈك نىياز ھاكىم بېكنىڭ قىسسە ۋە ھىكايىلىرى، يامان خۇلقى ـ مىجەزلىرى، ئەھۋال ئاقىۋەتلىرى ۋە يوقلىشى قاتارلىق ۋە ـ قەلەرنىڭ قىسقىچە بايانى

ئىنساپ دىيانەتلىك ۋە مۇھەببەت، ساداقەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ توغرا كۆڭۈللىرىگە روشەن ۋە ھىكايە بولغايكى، بۇنداق نەقلى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، نىياز ئىشىك ئاغا بېك چەت ـ ياقىدا ياشايدىغان ياركەنتلىك بىر دىخان ئەۋلادى ئىكەن، ئۇ كىچىگىدىن باشلاپلا خىتاي مەنسەپدارلىرىغا مەھرەم ۋە خىزمەتچى بولۇپ ئىشلەپ، ھەدىس شەرىپتە "سۆھبەت تەسىر قىلىدۇ" دەپ كۆرسەتكەنىدەك، خىتايلارنىڭ مىجەز ـ خۇلقى بىلەن تەربىيىلىنىپ، قەدەمۇ ـ قەدەم چوڭ مەنسەپ تېپىپ، ئىشىك ئاغا بولغان چاغدا، بۇ يەتتە شەھەردە مالىمانچىلىق پەيدا بولدى. بۇ چاغدا ئۇ ياركەنتتە ئابدۇلراخمان ھەزرىتىمنىڭ خىزمىتىدە بولدى. تۇڭگانلارنىڭ خىزمىتىنمۇ قىلدى. كۇچارلىق خوجامىلار بارغاندا، ئۇلارغىمۇ خىزمەتكار ۋە پەرمانچى بولدى. مۇھەممەت ياقۇپ قۇشبېگى يېڭىدىن باش كۆتەرگەن چاغدا، قۇشبېگىنىڭ خىزمىتىنمۇ قىلىپ، ھەرقايسى تەرەپ بىلەن ياخشى چىقىشىپ، ئۇلار بىلەن مەخپى ياكى ئاشكارا ئالاقىلەرنى قىلىپ تۇردى. بۇنىڭدىن كۇچارلىق ياقۇپ دىۋان بېگى خەۋەردار بولۇپ "ئۆزلىرى ھەممىسى بىلەنلا تەڭ ـ باراۋەر كۆرۈشىدىكەنلا، بىرلا ئۇلۇغ ـ

نىڭ خىزمىتىدە بولمايدىكەنلا. بۇ ئىشلىرى ئوبدان ئەمەس" دەپ ئېتىراز بىلدۈرگەندە، ئۇ "بۇ يۇرت ئۇلارنىڭ قايسىبىرىگە قارار تېپىشنى بىلەلمەيمەن. شۇڭلاشقا، ھەممىسگىلا باراۋەر خىزمەت قىلدۇاتىمەن، ئەگەر ئۆزلىرى بىلگەن بولسىلا بىرەسىنى مۇقىملاشتۇرۇپ بەرسىلە، ئۇ چاغدا مەن بىر ئىشكىتىن باشقا ئىشككە ئەسلا بارمىغان بولاتتىم" دەپ چاقچاق-كىنايە بىلەن جاۋاپ بېرىپتۇ. بۇ مۇقەددىمىدىن مەلۇم بولدىكى، ئۇ ئالەمنى ياراتقۇچى ئاللا نىياز بېكىنىڭ ئەسلى يارىتىلىشىنى ئۆز قەدىمى ئىلمى ئارقىلىق خۇددى تاغدىن چىقىدىغان تۇزغا ئوخشاش، تۇزكور قىلىپ ياراتقان ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ تۇزكورلۇقنىڭ مۇكاپىتىنى بۇ باقى ئالەمدە ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ كەتتى. بىز بۇنى تۆۋەندە يەنە تېزلا بايان قىلىمىز — ئاللا سەۋىر قىلغۇچىلارغا يېقىندۇر — ئىنشائاللا!

ئەسلى سۆزىمىزگە كەلسەك، جانابى ئاتالىق غازى يارکەنتنى ئىلكىگە ئېلىپ، بۇ جايىنى مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا ئىنئام قىلدى. نىياز بېكنى بولسا بۇ شاغاۋۇلغا شاغاۋۇل قىلىپ تەيىنلىدى. چۈنكى، ئۇ نىياز بېك شۇ ئارقىلىق ئىسلام تەلىماتلىرىدىن تەلىم ئالسۇن دېگەننى مەقسەت قىلغان ئىدى. ئاتالىق غازى خوتەننى بېسىۋالغان چاغدا بولسا، نىياز ئىشىك ئاغا بېكنى خوتەنگە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ، ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن بېكنى ئەمرى لەشكەر قىلىپ بەلگىلەپ، ئۇلارغا يەنە سەككىز پانسەت تەيىن قىلىپ خوتەندە توختاتتى، ئۇ خوتەنگە ئون ئىككى يىل ھاكىم بولدى. ھاكىم بولغان كۈندىن باشلاپ ئون ئىككى يىلغىچە، ئۇ ھەرجۇمەدىن يانغاندىن كېيىن، بىر ئەرزىچى بىلەن يىگىرمە يامبۇلۇق قىممەتكە ئىگە ساپ ئالتۇنىنى ئەۋەتىپ، ئاتالىق غازىغا

دۇئا قىلىپ تۇردى. ئۇ بۇ ئادەتنىڭ زادىلا توختاتمىدى ۋە كەمىۋ بەرمىدى. يەنە ھەر يىلى ئىككى قېتىم چوڭ تارتۇق ئەۋەتەتتى، بۇ يۇقۇرىدا بايان قىلىندى. بۇ جايدا يەنە تەكرارلانمىدى.

بىر چاغدا جانابى ئالى بەدۆلەت بىر مۇھىم مۇددىئا ئۈچۈن نىياز ھاكىم بېككە ئىنايەتنامە ئەۋەتىپ، "بۇ ئىنايەتنامە تەككەن ھامان بىر مەھرەم بىلەن ئاتنى قامچىلاپ، كىشىلەرگە بىلدۈرمەي، مەخپى ھالدا كېچىلەپ مېڭىپ، پالانى كۈنى كېچىسى ئالى دۆلەتخانىغا كېلىپ، پالانى ۋاقىتتا دۇئا قىلىپ يانسىلا، بىز ناھايىتى تاقەتسىز كۈتمەكتىمىز" دەگەن ئىكەن. ئۇ ئىنايەتنامە بارغان ھامان ئاتنى قامچىلاپ، بىر مەھرەم بىلەن دەگەن ۋاقىتدا كاشغەر يېڭى شەھەر دەرۋازىسىغا كەلسە، ئىككى مەھرەم پانۇس تۇتۇپ، نىياز ھاكىم بېگ ھىلى كېلىدۇ دەپ قاراپ تۇرغان ئىكەن، ئاتتىن چۈشۈپ جانابى ئالى بىلەن كۆرۈشۈشكە كىرىپ كېتىپتۇ، ئاتلىرىنى بولسا ئاتخانىغا ئېلىپ كىرىپتۇ، ئۇ ئاتالىق غازى بىلەن تۆت سائەتچە سۆزلىشىپ يېنىپ چىقىپتۇ. ئۇ ئىككى كېچىك ساندۇقچىغا ئۇچ مىڭ سەردىن ئالتە مىڭ سەر نەق زىقچە ئالتۇن قاچىلاپ كەلگەن ئىكەن. كېچىدە ئېلىپ كىرىپ، ئۇنى ئاتالىق غازىنىڭ ئالى نەزەرلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، شاھانە مەرھەمەتكە ئىگە بولۇپتۇ. ئۇنى ئىككى كېچە توختىتىپ، خوتەنگە قايتىشقا جاۋاپ بېرىپتۇ.

جانابى ئالىنىڭ بۇ قېتىمقى بۇيرۇغى بويىچە، خوتەندە ئىشخانا قۇرۇلماقچى بولدى، چۈنكى، ئەقىل-پاراسەتلىرى بىلەن ھۇنەرۋەنچىلىك ئىشلىرىغا ئارتۇقچە تەدبىر قوللىناتتى. بولۇپمۇ ئۇ زىلچە ئۇستىلىرى ئارقىلىق يىپەك زىلچىلەرنى تەييارلىدى. ھېچقانداق زامانىدا بۇنداق زىلچىلەر ئىشلەنمىگەن ئىدى. ئۇ جانابى ئالىنىڭ

تارتۇقلىرىدىن ئاشۇرۇپ، تۆت توققۇز مېھرابلىق يېپەك زىلچە تەييارلاپ، مەككە مۇئەززىمەگە ھەدىيە قىلدى. يەنە تۆت توققۇز مېھرابلىق يېپەك زىلچە راسلاپ مەدىنە مۇنەۋۋەرەگە ھەدىيە قىلدى. ھەر بىر زىلچىنىڭ ۋەزنى يۈز جىڭدىن كەم ئەمەس ئىدى. يەنە بىر توققۇز يېپەك زىلچە ۋە بىر توقۇز يۈك زىلچە تەييارلاپ، ئەسھابۇل كەھەپكە ھەدىيە قىلدى. خوتەندىكى بارلىق بەركەت نۇرلۇق مازارلارنىڭ مەسچىت، خانىقالىرىنى بۇزۇپ ۋە كېڭەيتىپ، ئۇلارنى يېڭىدىن بىنا قىلدۇردى. شەھەردىكى مەسچىت جامە ۋە ھېيتكار مەھەللىلىردىكى مەسچىتلەرنى پۈختا خىش ۋە گەچ-ھاك بىلەن پۈختا قىلىپ زىننەتلىدى. خوتەنگە تەئەللۇق بارلىق يول قونالغۇلىرىغا كۆل كولىتىپ ۋە قۇدۇق قازدۇرۇپ، ھەر بىر مەنزىلگە بىر توققۇزدىن گۈمبەز، ھۇجرا، مەسچىت، ئاتخانا، ئاشخانا، مېھمانخانا سالدۇرۇپ، قارايدىغان ئادەملەرنى ئولتۇرغۇزۇپ، بۇ جايلارنى ئاۋات ۋە مەمۇر قىلدى. جانابى ئالىمۇ ئۆز تەۋسىدىكى بارلىق مەنسەپدار ۋە ئەمەلدارلاردىن نىياز بېكنى ناھايىتى چوڭ بىلىپ، ئۇنىڭغا ئىززەت ۋە ھۆرمەت قىلاتتى. ۋەھالەنكى، فەرغانە ۋىلايىتىدىن مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالىق، موغۇلىستان مەملىكىتىدىن نىياز ھاكىم بېك تۇغۇلغان ئىكەن. تەدبىر ۋە مەسلىھەتتە، كەسىپ ۋە دىنىي سۇلۇكتە بىر بىرىدىن كەم ۋە ئارتۇق ئەمەس ئىكەن، خۇددى "ھەرقانداق جىنس ئۆز جىنسىغا مايىللىق قىلىدۇ" دىگەن مەزمۇن بۇلارنىڭ ئەھۋالىغا مۇۋاپىق ۋە ماس كېلىدۇ. ئۇلار بىر بىرىنى كۆرگەندە گويا ھەسەل بىلەن سېرىق ماي بىر بىرىگە ئارىلاشسا ئۆز ئەينىنى يوقاتقاندەك، بىر بىرىگە ئەبجەش بولۇپ ئارىلىشىپ كېتەتتى. لېكىن، ئۇلار يەنىلا بىر بىرىگە قەست قىلىپ، بىر بىرىنى يوقىتىشنىڭ تەدبىر

ۋە مۆرىتىنى تاپالماس ئىدى.

جانابى ئالى بەدۆلەتنىڭ بۇ يەتتە شەھەرنى پەتھى قىلىپ ئىلگىگە ئىلىشتا ۋە بۇ جايىنى باشقۇرۇشتا تارتقان مېھنەت-مۇشەققەتلىرىنى يېزىشقا بۇ قەلەم ئاجىز، تىل قىسقا كېلىدۇ. لېكىن، پاراغەت ۋە ئەيشى-ئىشرەتىنى نىياز ھاكىم بېگ ۋە ئۇنىڭ بالا-چاقىلىرى كۆردى. بۇنى تەرىپلەپ يېزىپ تۈگەتكىلىمۇ بولمايدۇ. بۇ گويا كى جانابى ئالى بەدۆلەت فەرغانە ۋىلايىتىدىن پەقەت نىياز ھاكىم بېگ ئۈچۈن كەلگەندەك ئىدى، ئۇنىڭ ئىككى جايدا پىششىق خىش بىلەن ياسالغان ئالى ئىمارىتى ۋە چوڭ باغچىسى، باغنىڭ ئىچىدە چوڭ كۆللىرى بار ئىدى. كۆلنىڭ ئەتراپلىرى ۋە باققا سۇ كىرىدىغان ئېرىق ياقىلىرى تامامەن پۈختا خىش بىلەن ياسالغان ۋە گەچ بىلەن سۈۋاپ بېزەلگەن ئىدى. ئۇ بالا-چاقىلىرى بىلەن ھەر كۈندە كۆلدىكى كېمىگە چىقىپ، سەيرۇ-تاماشا ۋە نەغمە-ناۋا بىلەن كۆڭلىنى ئېچىپ كەيپى-ساپا سۈرەتتى. بولۇپمۇ ئۇ بىر باغ قىلدۇ-رۇپ، بۇنى "چېكىتىلىك ئوردا" دەپ ئاتىدى. ئىككى تاغار ئۇرۇق بارىدىغان زېمىننى نەيزە بوي مقدارى كولىتىپ، ئورنىنى پەسەيتىپ، توپىلىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئەتراپىغا پۈختا خىش بىلەن ئىگىز ئىھاتە تام سالدۇردى، مەزكۇر باغنىڭ زېمىن دائىرىسى مقداردا مەشتۇت ۋە يېپەكتىن تور توقۇتۇپ، ئىچىگە ئىگىز تۈۋرۈك-لەر ئولتۇرغۇزۇپ، تۈۋرۈكتىن-تۈۋرۈككە يېپەك تاناپلارنى تارتىپ، ئۇستىنى يېپەك توربىلەن ياپتۇرۇپ، تۆت ئاياقلىق ۋە ئىككى قاناتلىق ۋەھشى قۇشلارنى قولدا بېقىلغان ھەر خىل ھايۋان-جانىۋارلاردىن بىر جۈپ قىلىپ، باغنىڭ ئىچىگە سولىدى. شۇنىڭدەك، بۇ باغنىڭ ئىچىگە يەنە ھەر خىل مۇنبىلىك ۋە مۇنبىز دەرەخلەر ھەم جاڭگالدا

ۋە مەھەللىدە، ئۆسمەنغان ھەر خىل ئوت-گىيا، دەرەخلەر، قىزىل ياكى سېرىق گۈللەر، ھەتتا چىغ ۋە تىكەنگىچە كۆچەت قىلىپ تىكتۇردى. جاڭگال ۋە سەھرالاردا تېپىلمايدىغان دەل-دەرەخ ۋە چۆپ-گىيالارمۇ بۇ باغنىڭ ئىچىدىن تېپىلاتتى. ھەر كۈنلۈگى نەچچە تاغار ئاشلىقنى ئۇچار قۇش جانداراللارغا چېچىپ بېرەتتى ۋە نەچچە ئىت، ئېشەكنى ئۆلتۈرۈپ، بۆرە، يولۋاس، تۈلكە قاتارلىق يىرتقۇچ جانداراتلارغا تاشلاپ بېرەتتى. ئۇ كۆڭلى خالىغان چاغدا بۇ باققا چىقىپ سەيرۇ-تاماشا قىلىپ، كۆڭلىنى ئېچىپ قايتايتتى. نىياز ھاكىم بېك نىمىنى خالايدىغان بولسا، دەل شۇنىڭ ئۆزىنى مۇددىئاسىدەك قىلالايتتى.

ئۇ خوتەننى شۇنداق باشقۇردىكى، بىرەر ئادەم نىياز ھاكىم بېك توغرىسىدا گەپ قىلىشقا جۈرئەت ماداری يوق ئىدى. خوتەننىڭ يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان بارلىق ئادەملىرى نىياز ھاكىم بېك ۋە پادىشالىقنىڭ خىزمىتىدىن زادىلا بىكار بولۇپ ئارام ئالالمايتتى، زۇلۇم-جەۋرىنى شۇ قەدەر قىلدىكى، ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق جەۋرى-زۇلۇم بولمايتتى. ئەگەر بۇلارنى بىر-بىرلەپ بايان قىلساق، سۆزىمىز ئۇزاققا سوزۇلۇپ كېتىپ، كۆڭۈل قارىلىغىدىن باشقا نەرسە ھاسىل بولۇپ قالمىسۇن. ئۇنىڭ تەرىپ ۋە سۈپەتلىرى شۇ قەدەر ئارتۇق ئىدىكى، ئاقىللارنىڭ ئەقىل-پاراسىتى، ھۆكۈمالارنىڭ پىكىر ۋە تەپەككۇرىدىنمۇ ئارتۇق ھەم تاشقىرى ئىدى. ھەرقانچە يىراقنى كۆرەلەيدىغان زامان بىلەرمەنلىرى تەپەككۇر بېشىنى خىيال تىزىغا قويۇپ، پىكىر دەرياسىغا چۆمۈپ، سەكرەپ چىقىپ جەۋلان قىلسىمۇ يەنىلا ئۇنىڭ مۇرات ساھىلى ۋە مەقسەت قىرغىغىغا يېتەلمەيتتى ۋە ئۇنىڭ نەزەرلىرىگە جىلۋە قىلىپ تەڭ كېلەلمەيتتى. ئەگەر ئۇنىڭ تەرد-

پىنى يازماقچى بولغان خوش قەلەممۇ دۇۋەت دەريا سىغا چۆككىنچە بېشىنى ئۈستۈن تارتىپ ئالالماس ئىدى. دىمەك مۇشۇنداق ئەقىل-پاراسەت ۋە زېھنى زېرەكلىك خىسلەتلىرىنىڭ ھەممىسىلا نىياز بېكىنىڭ پىشانىسىگە پۈتۈلگەن بولۇپ، يەنە بۇلارنىڭ ھەممىسىلا جانابى بەدۋلەتنىڭ ئاپتاپ دۆلەتلىرىنىڭ نۇرى شولىسىدىن پەيدا بولغان ۋە ئۇنىڭدىن ئۇگەنگەن بىر نەمۇنە ۋە نىشانە ياكى بىر زەررىچە ئەسەر ئىدى. دىمەك، يەنە بىر تەرەپتىن جانابى ئاتالىق غازىنىڭ كاتتا ۋە زورلۇغىنى يەنە بۇنىڭدىنمۇ قىياس قىلىپ بىلەرسىزلەر. ھالبۇكى، شۇنداق تۇرۇقلۇقمۇ، نىياز ھاكىم بېكىنىڭ تەدبىرى جانابى ئالىنىڭ تەدبىرلىرىدىن غالىپ كېلىپ، ئاقىۋەت جانابى بەدۋلەتنى قەھرى ھىلاكەت بىلەن مەغلۇپ قىلدى. لېكىن، ئالى مۇقامىلىق جانابى ئاتالىقنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئىلتىپات ئىشەنچىلىرى ناھايىتى يۇقۇرى بولسىمۇ، ئەمما نىياز ھاكىم بېكىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھىلە-مىكىر ۋە خىيانەتلىرى يۈز ھەسسە ئارتۇق ئىدى.

بىر چاغدا نىياز ھاكىم بېك ئۆزىنىڭ بىر تاغىسىنى لەنجۇ سېپىغا بېرىپ، ئۇ جايدىكى خىتاي مەنسەپدارلىرىدىن ئامان-ئېسەنلىك سوراپ، بەلكى ئۇلارنى تەكلىپ قىلىپ يول باشلاپ كېلىش ئۈچۈن، لوپ ئىچىدىكى بىر جەزىرىدىكى يول بىلەن ئەۋەتكەن ئىكەن. بۇ نەچچە ئاي ۋە بىرقانچە مۇددەت چۆل-جەزىرىلەردە مۇشەققەت تارتىپ يولسىز بېرىپ، ئۇلاردىن خەت-خەۋەر ئېلىپ كەپتۇ. خەتنى كۆرۈپ، دېگەنلىرىنى تاغىسىدىن سوراپ، ئەھۋالنى ئۇبدان پەملەپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئىچىگە قۇدۇق كولىتىپ، ئاغزىنى ئەخلەت بىلەن ياپتۇرۇپ، ئۇستىگە كىگىز بىساتلارنى تاشلاپ، بىلدۇرمەستىن مەزكۇر تاغىسىنى شۇ ئۆيگە باشلاپ كىرىپ، قۇدۇق

تەرەپكە تەكلىپ قىلىپتۇ. تاغىسى بۇنى ئۇقماي بىر قەدەمدىلا قۇدۇقنىڭ ئىچىگە چۈشۈپ كېتىپتۇ-دە، نىيازھاكىم بېك زەمبىللەردە توپا-تۇپراق، قۇملارنى ئالدۇرۇپ، قۇدۇققا توشقۇزۇپ كۆمدۈرۈۋېتىپتۇ. بىر مەھرەم بۇنى كۆرۈپ سۆرەت-ۋەقەنى جانابى ئالى بەدۆلەتكە مەلۇم قىلىپتۇ. ئۇ مەلۇماتنى ئوبدان كۆرۈپ بولغاندىن كېيىن، نىياز ھاكىم بېككە ئىنايەتنامە چۈشۈرۈپ "پالانى مەھرەم سىزدىن شكايەت قىلىپ ئەرز بەرگەن ئىكەن. مەن ئۇنىڭغا ئەسلا ئىشەنمىدىم، مەزكۇر مەھرەمنىڭ جازاسىنى بەرگەيسىز" دەپتۇ. ئىتايەتنامە تەكىكەن ھامان نىياز ھاكىم بېك مەھرەمنى يوق قىلىپتۇ.

شۇنىڭدەك، جانابى ئالى ئاتالىق باقى ئالەمگە سەپەر قىلغاندىن كېيىن، نىياز ھاكىم بېك خوتەنگە بېرىپ، ئۆزىنىڭ تەن-ۋۇجۇدىدا مەخپى ساقلاپ كەلگەن ئاداۋەتىنى ئاشكارا قىلىپ، دۈشمەنلىك ۋە قارشىلىق نەغمىسىنى ئالاھىدە چالدى. بېك بەچچە خوتەنگە بارغاندا، ئوتتۇز مىڭ ئادەمگە ئىنسى مۇھەممەت ئىمىن بېك ۋە ئۆز ئوغلىنى باش قىلىپ جەڭگە چىقاردى. زاۋا دىگەن شەھەردە قاتتىق جەڭ-جىدەللەر يۈز بېرىپ، ناھەق قانلارنىڭ تۆكۈلۈشىگە سەۋەپ بولدى. خوتەن لەشكەرلىرى باراۋەرلىك قىلالماي قاچتى، نىياز بېك ھەممە ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، توپ، زەمبىرەكلىرىنى تەييارلاپ تۇرغان ئىكەن. ئۇ لەشكەرلىرىنىڭ قاچقانلىغىنى ئاڭلاپ، توپ، زەمبىرەكلىرىگە ئوت قويۇپ، خوتەن خەلقىنى ۋە ئەسكەرلىرىنى قىرىشنى قەستلىدى. خىزمەتچى ۋە باشقا مۇھىم دۆلەتخالىرى بۇ قەبىھ ئىشتىن خەۋەردار بولۇپ يىغلاپ تۇرغاندا، بۇ نالايىق پەيلىدىن توختاپ "مەيلى ئەسكەر ياكى پۇقرا بولسۇن، ئوردا ئىچى ۋە غەزنە-

لەرنى بۇلاپ ـ تالاپ ئالسۇن" دەپ تالان ـ تاراج قىلىشقا بۇيرۇق بېرىپ، خاس ئىشەنچلىك ئادەملىرى بىلەن نەخدانلارغا نەقدىنە ـ لەرنى قاچىلاپ ، كىرىيە يولى بىلەن خىتايغا قاراپ ۋە خىتايدىن ياخشىلىق ئۈمىت كۈتۈپ، كورلىنى كۆزلەپ راۋان بولدى. ئۇ بۇرۇنلا بۇ جايدىكى ھەر بىر مەنزىلدە ئاتلارنى تەييارلاپ باقتۇرۇپ تۇرغان ئىكەن، ئۇ ئەمدى ھەر بىر مەنزىلگە يەتكەندە بۇ دەملەنگەن ئاتلارنى ئالماشتۇرۇپ مىنىپ داۋاملىق يولغا چىقتى، لېكىن، بۇرۇن مىنىپ بارغان ئاتلىرىنىڭ پەيلىرىنى كېسىپ ئىشتىن چىقاردى. شۇنداق قىلىپ، ئون ئالتە كۈنلۈك يولنى تۆت كۈندە بېسىپ تۈگەتتى. ئۇ قاچقان يوللىرىدا ئۇچرىغانلا ئەنجانلىق يىگىت ياكى سودىگەر قاتارلىق مۇساپىر نامىدا ياشىغانلارنىڭ ھەممىسىنىلا يوق قىلدى. قاراۋۇلدا تۇرغان تاش بەچچە دىگەن ئادەم باشلىق ئۇتتۇزچە مۇساپىر يىگىت بار ئىدى. ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ كۆزلىرىنى ئويدۇردى، ئاندىن ھەممىسنى يوق قىلدى ئەبۇلقاسىم پانسەتلەر سەكسىز يۈز يىگىت بىلەن قوغلاپ بارغان ئىدى لېكىن، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئاتلىرى چارچاپ قۇملۇقتا توختاپ قالدى، پەقەت تۆت يۈزچە يىگىت نىيە دىگەن شەھەردە ئۇلارغا يەتتى. ئاردا جەڭ ـ قاتال باشلاندى. ئىككى تەرەپتىن ئىككى يۈزگە يېقىن ئادەم زىيان بولدى. يىگىتلەر ئازلىق قىلىپ ئۇنى تۇتالمىدى. بۇ ۋەقە يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان ئىدى.

نىياز بېگ ئەنە شۇنداق نىيەت بىلەن كورلىغا چىقىپ، خىتايلارغا قوشۇلدى. بۇ چاغدا خوتەندىكى قازى كالان موللا ئوسمان قاتارلىق ئىسلامى شەرىئەتپانا ئۆلىمالىرى دىنىي ئۆلىما ۋە شەرىئەت ئالىملىرى ـ نىڭ ھۆكۈمى بويىچە پەتۋا چىقىرىپ، ئاسى نىياز بېگنى مۇناپىق ۋە

كاپىر دەپ ھۆكۈم قىلدى ــ ئەئۇزۇبىللا، مۇنداق نىيەتتىدىن خۇداغا پانا تىلەيمىز!

بۇ كۈنلەردە خىتايلارنىڭ ئۇلۇغى لۇشەي دارېن بايدا، زۇڭتۇڭ دارېن[207] ئاقسۇدا ئىدى. نىياز بېك ئېلىپ بارغان ئالتۇن، كۈمۈشلىرىنى خىتايلارغا بەردى. لوشەي دارېن بىلەن زۇڭتۇڭ دارېنغا نىياز بېكنىڭ كەلگەنلىگى خەۋەر قىلىندى. "كەلسۇن" دىگەن يارلىق بويىچە، بۇ مۇناپىق نىياز بېك كېلىپ لوشەي دارېن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئاندىن كاشغەرگە باردى. بۇ چاغدا لوشەي دارېن ئاقسۇدا، زۇڭتۇڭ دارېن كاشغەردە، دۇڭ دارېن[208] ياركەنتتە ئىدى. كۆرۈشۈپ ئارام ئالغاندىن كېيىن، بۇ مەنسەپدارلارغا ئەھۋالىنى سۆزلەپ "خوتەنگە ئون ئىككى يىل ھاكىم بولدۇم. خوتەن ئەھلىنىڭ ئۇلۇغ خانىغا بېرىدىغان ئون ئىككى يىللىق مەھسۇلاتىنى ئېلىپ، مەخپى ساقلاپ قويغان ئىدىم. ئەگەر يارلىق بولسا، مەخپى ساقلاپ ئۇلۇغ خانىغا بەرمەكچى بولغان غەزنە ھەقلەرنى ئېچىپ چېرىكلەرگە تاپشۇرسام، بۇرۇنقى پادىشاغا بولسا بۇنىڭ ئارتۇق قىممىنى بېرىپ، ئۇنى ئالداپ تۇرغان ئىدىم" دىگەندە، زۇڭتۇڭ دارېن "سەن ئۇنىڭدىن ئىلگىرى نىمە ئىش قىلغان كىشى؟" دەپ سوراپتۇ. ئۇ "مەن ياركەنتتە تۆتىنچى جەرەكلىك ئىشىك ئاغا ئىدىم" دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. ئاندىن زۇڭتۇڭ دارېن "سېنىڭ كۆڭلۈڭ ياماق ئىكەن. ئىشىنىپ چوڭ ئادەم قىلىپ بىر چوڭ شەھەرگە ھاكىم قىلسا، تۇزبەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىلىپسەن. ئانچە ئوبدان ئادەم ئەمەس ئىكەنسەن، دەپ پىسەن قىلماپتۇ. ئاخىرى مەنسەپدارلارنى خوتەنگە ئاپىرىپ، مەخپى ساقلىغان غەزنىلىرىنى بىر-بىرلەپ ئېچىپ، چېرىكلەر ھەققى دەپ ئالدىغا قويدى.

ئەسلىدە خوتەن شەھىرىدىكى ئوردا بېغىنىڭ بىر تەرىپى پەس، يەنە بىر تەرىپى ئىگىز زېمىن ئىدى، نىياز بېگ بۇ چايدا شېھىتلەر بار ئىكەن دەپ، ئەتراپىغا ئىگىز تاملارنى سالدۇرۇپ، ئىچىگە قاريخانا، ئەھتكاپخانا، مېھمانخانا، ئاشخانا، ئاتخانا، مەسچىت زىيارەتكاھلارنى بىنا قىلدۇرۇپ، يەنە ئىككى قەۋرە ياساتقان ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىگە بىر مىڭ بەش يۈزدىن يامبۇ ۋە نەچچە چارەك زىقچە ساپ ئالتۇن كۆمگەن ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كاتتا توغ شادا ۋە ئەلەم، بايراقلارنى ئورنىتىپ، بىر كاتتا ئالى مازار زىيارەتكاھىنى پەيدا قىلغان ئىدى. يەر-زېمىن، دۆكانلارنى ئېلىپ مەزكۇر مازارغا ۋەخپە قىلىپ، ھوسۇلىنى قارىلارغا ۋە ئەھتكاپچى دۇئا گويلارغا بېرەتتى. ھەر دۈشەنبە، پەيشەنبە كۈنلىرى كالا ۋە نەچچە قوينى سويدۇرۇپ، كەڭرى نەزىر قىلىپ، غېرىپ-بىچارىلەرگە بېرىپ، دۇئاسىنى ئالاتتى. ھىندىستان، تۈركىستان ياكى فەرغانە ۋىلايىتى، بەدەخشانلاردىن كەلگەن ھەزرەت، ئەپەندى، ئىشانلارنى مەزكۇر مازاردا بىر ھەپتە، ئەقەللى ئۈچ كۈن دۇئا ئەھتكاپتا ئولتۇرغۇزۇپ، ئاندىن ئۇلارنى قوبۇل قىلىپ "بۇ مازارى شېرىپىنىڭ پەيزى سىرلىرى قانداغراق ئىكەن. بىرەر كەشپى كارامەتلەر بولدىمۇ-قانداق؟" دەپ سورايدىكەن. دۇئاگوي تاماخورلار بولسا "ناھايىتى ئۇلۇغ مازارى شېرىپ ئىكەن، بىزگە ھېچقانداق بىر مازارى شېرىپتە بۇنچىلىك پەيزى بولمىغان ئىدى. پەيزى كارامەتنى بۇ مازارى شېرىپتىن كۆردۇق" دىگەندە، ئۇ تەبەسسۇم قىلىپ "بۇ مازارى شېرىپ ئىلگىرى مەخپى ئىكەن، پەقەت جانابى ئاللىنىڭ دۆلەت كۈچىدىلا ئاندىن ئاشكارا بولدى، نۇرغۇن ئادەمنىڭ ھاجىتى راۋا بولۇپ، مۇرات-مەقسەتلىرىگە يەتتى" دەيدىكەن. مەزكۇر جايغا كۆمۈلگەن ئالتۇن،

گۈمۈشلەرنى گۆتىرىپ بارغان ياكى يەرنى كولاپ گۆمگەن ھاشارچى ۋە ياكى يىگىت، مەھرەملەرنىڭ بىرىنسىمۇ قويماي، غەزىنە قويغان جايغا بىللە دەپنە قىلىدىكەن ياكى بۇ سىردىن ئازراقلا خەۋىرى بولغان ئادەملەرنىمۇ ھەر خىل يوللار بىلەن بىللە يوق قىلىدىكەن. شۇڭلاشقا بۇ غەزىنىنىڭ بارلىغىنى ھېچكىممۇ بىلمىگەن ئىدى. ئاخىرى ئۇ خىتايلارنى خوتەنگە باشلاپ بېرىپ، مەزكۇر مازارنىڭ تۇغ، ئەلەم ۋە بايراقلىرىنى تامامەن يۇلۇپ تاشلاپ قەۋرىنى ئېچىپ، ئىچىدىكى ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى ئېلىپ، چېرىكلەرنىڭ ھەققىنى دەپ تاپشۇردى. ئەسلىدە بولسا بۇ ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى مەخپى ساقلاپ، ئۇنى مازارى شېرىپ دەپ، ھەزرەت، ئىشان، دۇئاگويلارنى ھاماقەت قىلىپ، مۇسۇلمانلارنى ئالداپ يۈرگەن ئىكەن. نەزم:

ئىنسان ئەگەر ئاچسا تەلىبسغە① ئېغىز،

بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بى مىز②،

دىگەن تەمسىل بۇ بېكىنىڭ شەنى ئەھۋالىغا بەكمۇ ماس كېلىدۇ.

ئۇ يەنە بىر باغدا يەنە بىر مىڭ يامبۇنى مەخپى كۆمۈپ، ئۈستىگە ئانار، ئۈزۈم، شاپتۇل قاتارلىق كۆچەتلەرنى تىكىپ باغ قىلغان ئىكەن. ئەمدى بۇ دەرەخلەرنى يۇلۇپ تاشلاپ، يامبۇلارنى ئېچىپ خىتايلارغا تاپشۇردى. يەنە باغنىڭ ئىچىدىكى كۆلنىڭ تېگىگە كۆمگەن ۋە بىجىن ئەھلى كۆرسە ناھايىتى مەمنۇن بولىدىغان ئىسىل قاش تاشلارنى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويدى. يەنە يەتتە يۈز يامبۇ ۋە بىرمۇنچە ئالتۇننى ئېلىپ، چېرىكلەر ھەققىنى دەپ تاپشۇردى. ئۇ ئەنە شۇنداق قىلىپ، تولا ئالتۇن، كۈمۈش ۋە پاكىز قاش تاشلىرىنى

① تەلبىس ــ ھىلە، مىكىر.

② لەئىن بى تەمىز ــ لەنەتلىك.

مەخپى ساقلىغان ئىكەن. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئېچىپ، مەنسەپدارلارنىڭ ئالدىغا قويىدى. ھەممە چوڭ-كىچىك خىتايلار بۇنى كۆرۈپ تەھسىن-ئاپىرىنلارنى قىلىپ، بۇنداق ئەقىدە-ئىخلاسى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا يارەنت ھاكىملىغىنى بەردى.

لېكىن، نىياز بېك ئۆز گۆڭلىدە مەنسەپدارلار ناھايىتى چوڭ جۇلدۇ-جاساق يەنى مىراسى مەنسەپ بېرىدۇ دېگەننى كۆزدە تۇتقان ئىدى، يارەنت ھاكىملىغىنى بولسا نەزەرگە ئالمىدى ۋە "مەن ئەقىدە قىلىپ، ئارزۇ-تەلەپ قىلغان خىتايلار بۇ خىتايلار ئەمەس ئىكەن" دەپ كۆڭلىنى بۇزۇپ، يەنە بۇرۇنقى ئادىتىنى يېگىلاپ، بۇ خىتايلارغىمۇ نىيىتىنى بۇزدى. يارەنتتە مەخپى ئىشخانا پەيدا قىلىپ، قورال-ياراق تەييارلاشقا باشلىدى. شەھەر، سەھرالاردىكى بۇرۇنقى تۈزكور ئادەملەرنى بىر-بىرلەپ مەخپى چاقىرىپ، ۋەدە ھەم ئايەتلەر بىلەن خوش قىلدى. قاتتىق قەسەم-ئانت ۋە شەرتلەر قىلىپ ئۆزىگە تارتتى. ئۇلارنى ئۈمىتۋار قىلىپ ۋاقىت ۋە پۇرسەتنى تەينىلىدى. لېكىن ھەدىس شېرىپتە "ھەرقانداق ئادەم كىمگە ئورا كولىسا، دەل شۇنىڭغا ئۆزى چۈشىدۇ" دېگەن بويىچە ئىش ئۆزىگە يانىدى. چۇنكى، بىر قونداقچى ئۇستىنىڭ نىياز بېكتىن كۆڭلى ئاغرىغان ئىدى. دۇڭ دارېنغا بۇ ۋەقەنى بايان قىلدى. دۇڭ دارېن مەخپى كىشى ئەۋەتىپ، ئەھۋالنىڭ راستلىغىغا ئىشىنىپ، بىر خان ئوقى بىلەن يىگىرمە چېرىك ئەۋەتتى. ئۇلار نىياز بېك ئولتۇرغان ئۆيىگە ئوقنى قادىپ قويىدى. ئۇنىڭ ئۆز ئۆيى ئۆزىگە خوددى زىندانغا ئوخشاش ھەپسىخانا بولدى. يارەنتنىڭ كۇچارلىق قادىر ئىشىك ئاغىغا بەردى، بۇ ئارىدا يىگىرمە كۈن ئۆتتى. كاشغەردىن بىر ئامبان بىر لەگزە چېرىك-

لىرى بىلەن كېلىپ، نىياز بېكنى قوروق ھارۋىسىغا سېلىپ، مەھكەم بېكىتىپ، كۈندۈزى يالاپ بازار ئايلاندۇرۇپ، خار ۋە ئېتىۋارسىز قىلىپ، كاشغەرگە ئېلىپ ماڭدى، نىياز بېكنىڭ ئەسلى تەبىئىتى مۇسۇلمانلارغا، بەلكى ئىسلام شېرىپقا ئاداۋەت بىلەن تولغان ئىكەن. بىر نازىم مەرھۇم خۇددى بۇنى بىلىپ كارامەت قىلغانىدەك، ئۇنىڭ زالىم ۋۇجۇدى بۇ دۇنيا نۇرانىغا كېلىشىدىن بۇرۇنلا، ئۇنىڭغا لايىق كېلىدىغان مۇنداق بىر شېئىرنى ئېيتقان ئىكەن، نەزم:

گەر قارا توقۇلسا ئەزەلدە كىشىنىڭ گىلەمى،

ئابى زەمزەم ① بىرلە ئاقارماس ھەرنەچە يۇيغان بىلە.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، نىياز بېگ ئالدى بىلەن كۇچارلىق خوجاملارنىڭ دۆلەت چىراقلىرىنىڭ خىرە بولۇپ ئۆچۈشىگە سەۋەپ بولدى. ئاندىن جانابى ئاتالىق بەدۆلەتنىڭ ئەمرى پەرمانى بىلەن خوتەندەك ئالتە ھاكىملىق كاتتا يۇرتقا ۋە يەتتە يۇز دىۋان، قىرىق كۈنلۈك مۇساپە ئارىلىغدىكى كەڭ زېمىنغا مۇستەقىل ھاكىم بولۇپ، ئۆز ھۆكۈمىنى ئۆزى خالىغانچە ۋە ئۆز مەقسەتلىرىدەك بېجىرىشكە ئىگە بولدى. لېكىن ئۇ شۇنداق دۆلەت ۋە مەنسەپكىمۇ قانائەت قىلماي، مۇسۇلمانچىلىقتا ئۆتكەن ئۆمرىنىڭ قەدىر ـ قىممىتىنى بىلمەي، شۇكرانە نېئمەت ئورنىغا كۇفۇرانە نېمەتنى ئالماشتۇرۇپ، خىتايلار ۋە دىنسىزلاردىن مەنسەپ تاما تۇتۇپ، ۋاپا ئۇمىت قىلىپ، مۇناپىق ۋە كاپىر بولغانلىغى بولسا، ئۇنىڭ كامالى ھاماقەت ۋە بىدۆلەتلىك نىشانىسىنىڭ ئاشكارا بولغانلىغى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. نەزم:

نېئمەتنىڭ ئارتار شۇكرانە نېئمەت ئەيلەسەڭ،

---

(1) ئابى زەمزەم ــ زەمزەم سۇيى.

قوللارنڭدىن پات گېتەر گوفۇرانە نېئمەت ئەيلەسەڭ.

شۇنسى ئاجايىپكى، ئۇ ئۆزىنىڭ دۆلەتكە ئىگە بولۇشىغا سەۋەپ بولغان ئۇلۇغ نېمەت ئىگىسىگە خيانەت قىلدى، بەلكى ئۇنىڭ يوق بولۇشىغا كۆچلۈك سەۋەپچى بولدى. كىچىك بېكىنى يوقتىشىنىڭ كويىغا چۈشۈپ، ئۇنى چوڭ بېكىنىڭ ناھەق قانلىق ئوقىغا نىشان قىلدى. بۇ ۋەقە يۇقۇرىدا سۆزلەندى.

نىياز بېك جانابى ئالىغا بەرگەن زەھەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆزۈگەنىڭ كۆزىدە ساقلىغان ئىكەن. ئۇ خىتايلارنىڭ غەزىۋىدىن قورقۇپ، زەھەرنى ئۆزۈك كۆزىدىن ئېلىپ ئاغزىغا سالدى، يورۇق جاھان ئۇنىڭ كۆزىگە قاراڭغۇ كۆرۈنۈپ، بۇ جاھان بىلەن خوشلاشتى. بۇنداق قەبىھ ئەتىۋار ۋە مىجەز-خۇلقىنىڭ جازا مۇكاپىتىنى دەل مۇشۇ ئالەمنىڭ ئۆزىدىلا ئوچۇق كۆردى. مەنسەپدارلار ئۇنىڭ جەسىدىنى ئۆلگەن جايدىن يۆتكەتمەي ۋە نامازخەيرى-سەدىقىلەرنىمۇ قىلدۇرماي، قىرىق كۈن توختىتىپ، ئاندىن ھاراق-شاراپلار بىلەن يۇيغۇزۇپ، سېپىتىپ، نەجىس جەسەت قىلىپ، چىرىگەندىن كېيىن دەپنە قىلىشقا جاۋاپ بەردى. نەزم:

ياماڭ قىلماق ياماڭ پەيدا قىلۇر، ياخشى ئىش ياخشى،
ئارپادىن ئۇنەر ئارپا، كى بۇغدايدىن ئۇنەر بۇغداي.

ئەلقىسسە، ئاڭلىماق كېرەككى، مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇل يارىكەنتتە ئون ئىككى يىلدىن كۆپرەك مۇستەقىل ھاكىم بولدى. ئۇنىڭ دۆلەت-ئابرويلىرى نىياز ھاكىم بېكنىڭ دۆلەت ئابرويلىرىدىن ئارتۇق ئىدى. لېكىن ئۇ مولا، مىرزا، خەتتات ۋە ئالىم، شائىر كىشى ئىدى. يۇرتدارچىلىق، غەللە-پاراق ئېلىش ئىشلىرىدا بولسا شەرئىئەت شېرىپىگە قىلچىمۇ مۇخالىپ ئىشلارنى قىلمايتتى.

هەرقانداق ئەھۋالدىمۇ شەرىئەتنىڭ ئاساسىي قائىدىلىرىنى قاتتىق ئېھتىيات بىلەن ساقلايتتى ۋە ئۇنىڭغا رىئايە قىلاتتى. ئۆز ۋاقتىدا ھېچبىر كىشىگە زۇلۇم تەئدى قىلىشنىڭ راۋا كۆرمىگەن ئىدى. لېكىن خاقانى ئەھلى قەدىم قويغان چاغدا، قورقۇنچىدىن نۇرغۇن ئەمىرا-ئىلار، يېگىت، سەربازلىرى بىلەن بىللە سېپىق قول تەرەپكە قاچتى. لېكىن داۋانلارغا قار چۈشۈپ، سوغاق قاتتىق بولۇپ ئۆتەلمەي، يارىكەنتكە يېيىپ كەلدى-دە، مەنسەپدارلارغا ئۇچراپ قالدى. مەنسەپدارلار بۇلارنىڭ بىرقانچىسىنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى. خۇسۇسەن مەنسەپدارلار شاغاۋۇل دادخۇاغا قاراپ، ئىززەت-ئىكرام بىلەن "سىز ناھايىتى ئوبدان ئادەم ئىكەنسىز، مەن ئاڭلاپ بىلدىم، لېكىن سىزنىڭ ئەيىبىڭىز بولسا، يېرىن يەنى بۆلەك ۋىلايەتنىڭ ئادىمى بولغانلىغىڭىزدا، تۇرىمەن دىسىڭىز مۇئاش-ۋەزىپە بەلگىلەپ بېرىمەن، مۇبادا كېتىمەن دىسىڭىز ئادەم قوشۇپ، يول خىراجىتى بېرىپ يولغا سالىمەن" دەپ ئىلتىپات قىلغاندا، ئۇ "يۇرتۇمغا چىقىپ كەتسەم" دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. زۇڭتۇڭ داربىن ئاشكارا دۇشمەنلىگى بىلەن، بەش يۈز سەر كۈمۈش ۋە ئات بېرىپ ئادەم قوشۇپ، فەرغانە ۋىلايىتىگە قايتۇردى. ئۇ خەلقە قىلغان ياخشىلىغىنىڭ نەتىجىسىنى بۇ ئالەمدە ئۆز كۆزى بىلەن ئوچۇق كۆردى. نەزم:

جاھاندا ياخشىلىق قىلغان كىشىنىڭ ئاتى ئۆچمەيدۇ،
يامانلىق قىلغان ئادەمنى قايان كەتتى دېمەس ھېچكىم.

بۇ سوزلەرنى تەپسىلى ۋە ئۇزۇن بايان قىلىشتىكى تەلەپ ۋە مۇددىئا شۇكى، بۇنىڭدىن كېيىنكى ھاكىمى ۋىلايەت، مەملىكەت ئەمەلدارلىرى دىيانەتلىك مەنسەپدارلارنىڭ يۇنۇسجان شاغاۋۇل

بىلەن نىياز ھاكىم بېكنىڭ ۋەقەلىرىدىن ئىبرەت ئالسۇن دىگەنلىكىتىن ئىبارەت. چۈنكى، مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇل دادخۇا بىلەن نىياز ھاكىم بېك ھەر ئىككىسىلا بىر پادىشانىڭ ھۆكۈم ئىلكىدىكى ئادەملەر بولۇپ، ھەر ئىككىسىلا بىر زامانداً ئىككى كاتتا شەھەرگە ئوخشاشلا مۇستەقىل ھاكىم بولغان ئىدى، سائادەتلىك يارلىق ۋە پەرمانلار بولسا ھەر ئىككىسگىلا تەڭ ۋە باراۋەر چۈشەتتى. لېكىن. ئۇلارنىڭ ئىش ئەھۋاللىرى ۋە ئاقىۋەت ھاللىرىغا چوڭقۇر نەزەر بىلەن قاراپ، تاماشا ۋە ياخشى سەيىر قىلىش كەيكى، ئۇلارنىڭ بىرىگە ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى دۈشمىنى سەممى دوست بولۇپ، ئۆز ھمايىسىگە ئېلىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەتلەر قىلىپ، ئۇنىڭ خاھش ۋە مۇرادىنى ئۆز خاھىشى ۋە مەقسەتلىرىدەك ئادا قىلىپ، ھال-جانلىرىغا ئامانلىق بېرىپ، ھەتتا نەق پۇللارنىمۇ ئاتا قىلىپ، ئۆز ئۇلۇش ۋە خىش ئەقرىبالىرىغا ئۇلاندۇرۇپ قوشتى. يەنە بىرسىگە بولسا ئۆزىنىڭ جان دوستى، ھەتتا ئىككى ئالەملىك قېرىندىشى ئۇنىڭ جان دۈشمىنىگە ئايلىنىپ، ئۆز ھمايىسىگە ئالماي، ئىززەت ۋە ئېتىۋاردىن ئايرىپ، خارلىق ۋە بىچارىلىك دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ، پۇل ۋە مال-جانلىرىنى ئېلىپ، مەقسەت ۋە ئارزۇلىرىدىن بىبەھرە ۋە نائۇمىت قىلىپ، ئەل-ئۇلۇسى، قەۋمى قېرىنداشلىرى، بالا-پەرزەنتلىرى، ئەقرىبائى دوستلىرى ۋە ئاداشلىرىدىن جۇدا قىلىپ، پۇل ۋە مالىرى، بەلكى شىرىن جانلىرىغىمۇ ئامانلىق بەرمەي، زىمىن قەھرىگە تاپشۇردى. دىمەك، پۇقرا-خالايىقنىڭ مول مەئىشىتى ۋە تىنچ-پاراۋانلىغىنى كۆزلەپ، ئادالەت ۋە ئىنساپ يولىنى ئۆزىگە لازىم تۇتقانلار، ئۇنىڭ نەتىجە ۋە ئەسراتىنى بۇ مۇكاپىتى ئالەمدە ئوچۇق-ئاشكارا كۆرەلەيدۇ.

پۇقرا ـ خالايىقنىڭ پۇل ۋە مالـلىرىنى سەل چاغـلاپ، زۇلۇم تەئدى قىلىپ، خالايىقـنىڭ كـۆز ياشـلىرىـدىن ئۆزىـنى تارتـىپ ئېھتىيات قىلمىغانلارمۇ، ئۇنىڭ نەتىجە ۋە ئەسراتىنى بۇ رەھـىمسىز ئالەمدىن كۆرەلەيدۇ. لېكىن، ياخـشـىلىق قىلـغانـلار بولـسا قـيامەت كۈندە خۇددى ئايەت كېرىمدە كۆرسـتىلگەنـدەك نەئـىم ئاتـلىق جەننەتى فـىر دەۋسـىنى جان ـ ماكان قىلـىشى مەقـسـەتـتۇر. مۇبادا يامان خۇلقى ـ مىجەزنى ئۆزىـگە لازىم تۇتـقانـلار بولـسا، ئۇلارمۇ خۇددى ئايەت كېرىمدە كۆرسىتىلگەنـدەك جەھـىم ئاتـلىق دوزاقـتا سقىم ۋە ئازابۇ ـ ئەلەملەرگە مۇپتىلا بولۇپ، ئەبـدىل ـ ئەبەت بۇ جايدا قېلىشمۇ مەقسەتتۇر.

17

ئۇ زۇھەلدەك① يۇكسەك دەرىجىلىك جانابى بەدۋلەتلىك زامانە ـ ئەسىرىدىكى مۇشتەرى② تەلئەتلىك ۋە سالاھـىيەتلىك ئۆلىمالار، ئەتارىد③ تەربىيىلىك مۇنشى ـ مىرزىلار، بەھـرام④ سـەۋلەتلىـك قانخۇمار ئەسكەرلـەر بايانى

زامان دانالىرى ۋە گـۈزەل سۆزلـۈك مەۋزۇن ساز تەبـئەتـلىك

① زۇھەل ـــ ساتۇرىن.
② مۇشتەرى ـــ يۇپىتىر.
③ ئەتارىد ـــ مىركۇرى.
④ بەھرام ـــ ئىران ئەپسانىلىرىدىكى قەھرىمان.

دەۋران فازىللىرىنىڭ زېھنىلىرىدىن مەخپى قالمىغايكى، بۇ يەتتە شەھەر تەۋەسىدىكى ئالى دەرىجىلىك مازارى ماشايىخلار روھىنىڭ ئۇلۇغ مەدەتلىرى ۋە پەزىلەتلىك دۇئاي دەۋەت ئىگىلىرىنىڭ دۇئاي خەيرات ئاساسەتلىرىنىڭ ئىجابىتى شاراپەت بەركىتىدىن، جانابى ئالى بەدۆلەت بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىگە ئون تۆت يىل ھۆكۈمران بولدى. ئەگەر ئەرۋاھى ھەزرەتلەرنىڭ مۇقەددەس روھى ۋە ئەھلى قۇتىپ، چىلتەنلەرنىڭ مەدەت-يارەملىرى بولمىسا، ئۇنىڭ بۇنداق ئۇلۇغ دۆلەتكە مۇيەسسەر بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

«نەفھاتىلئونس»[209] دېگەن كىتابتا زىكىر قىلىنىشىچە، ئاسماندىن يامغۇر يېغىشى ۋە زېمىن ئۈستىدىكى گىيا-ناباتاتلارنىڭ كۆكىرىشى بولسا، ئەۋلىيائى ئەززەملەرنىڭ قەدەم شېرىپلىرىنىڭ بەركىتىدىن بولغان، مۇسۇلمانلارنىڭ كاپىرلار ئۈستىدىن غالىپ بولۇشىمۇ، ئۇ ئەۋلىيائى كېرەملەرنىڭ ھىممەت ۋە نۇسرەتلىرىنىڭ نەتىجىسى ئىكەن. بۇ زاتلارنىڭ سانى تۆت مىڭ، ئالەمنىڭ ئىگىسى ئەنە شۇلاردۇر. بۇلار بىر بىرىنى تونۇمايدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ئۇلۇغلىغىنىمۇ بىلمەيدۇ. ئۇلار ھەرقانداق چاغدا خالايىقتىن مەخپى يۈرىدۇ. ئەقىدە مەسىلىلىرىنى يەشكۈچى زاتلار ۋە دەرگاھى ھەقنىڭ ئۇلۇغلىرى بولسا ئۈچ يۈزدۇر. بۇلارنى "ئەخيار" دەپ ئاتايدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن قىرىق تەنىسى "ئەبدال" دەپ ئاتايدۇ ۋە يەتتە تەنىسى "ئەبرار" دەپ ئاتايدۇ. تۆت تەنىسى بولسا "ئەۋتاد" دەيدۇ. ئۈچ تەنىسى "نوقۇبا" دەيدۇ. بىرىنى بولسا "قۇتپ" ۋە "غەۋس" دەپ ئاتايدۇ. بۇلار بولسا بىر بىرىنى تونۇيدۇ. ھەر بىر ئىشتا ئۇلار بىر بىرىنىڭ رۇخسەت-ئىجازەتلىرىگە مۇھتاج بولىدۇ دەپ بايان

قىلىنغان.

بۇ مۇقەددىمىنى يېزىشتىكى تەلەپ ۋە مۇددىئا بولسا جانابى ئاتالىق غازى دەۋرىدىكى ئۆلىمالارنى ۋە ئۇلارنىڭ خىسلەتلىرىنى تونۇشتۇرۇشتىن ئىبارەت. جانابى ئاتالىق غازىنىڭ دەۋرى ۋە زامانىدا ئۇلارغا ئوخشاش سەيىت كۆبرائى كېرەملەر، ئۆلىمائى ئىزام ۋە پەزىلەتلىك ئالى مۇقاملار كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ نۇسرەت نەمۇنىلىق قوشۇنلىرى سەكسەن مىڭدىن ئارتۇق ئىدى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ غەلبە ئەسراتلىق قوشۇنلىرىنىڭ ئىچىدە پەزىلەتلىك بىرنەچچە دىندار كىشى بار ئىدى. ئۇ زامانىنىڭ ماشايىخ ۋە ھەزرەتلىرى ئۇلارنىڭ ئىبادەت ۋە رىيازەتلىرىنىڭ ئوندىن بىرىنمۇ بەرپا ۋە ئادا قىلالمايتتى. ئەمما ئۇلار بىپاك يامان ئادەتلەردىنمۇ خالى ئەمەس ئىدى. دىمەك، سالاھىيەتلىك ئۆلىمائى ئەزىملەر دائىرىسى ۋە غەلبە ئەسراتلىق ئەسكەرلەر ياكى پۇقرا-خالايىقنىڭ ئىچىدىكى ئەخلاقى كېرەملەر ۋە ئەبرارى ئەزىم ئالى مۇقاملار بۇنداق ئىشلاردىن خالى ئەمەس بولسا كېرەك. چۈنكى ئۇ زاتلار مەخپى ۋە مەستۇرە ئىدى. ئەڭ دەسلەپكى ھايات ئىگىسى بولغان ئاللا تائالا بۇ دەرىجە ۋە مۇقاملارغا ھەركىمنى خالىسا يەتكۈزىدۇ، بۇ ئۇلۇغ دۆلەتنى كىمنىڭ يۈزىگە ئېچىشنى خالىسا شۇنىڭغا ئاشكارا قىلىدۇ. ئايەت كېرىمىدىمۇ "بۇ بولسا خۇدانىڭ فەزلى، خۇدا ئۇنى ئۆزى خالىغان كىشىگە بېرىدۇ، خۇدا چوڭ پەزىلەتنىڭ ئىگىسىدۇر" دەپ كۆرسىتىلگەن.

بۇ زاماندا پەيغەمبەر ئەۋلادىغا مەنسۇپ سەيىدلەر، پەزىلەتلىك دۇئا ئىگىلىرى، شەرىئەت ئۆلىمالىرى، فۇقۇھا ئىلىمنىڭ ئالىملىرى كۆپ ئىدى. بۇلار بولسا ئاتالىق بەدۆلەتنىڭ دۆلەت سۇرگەن ۋە

ئىنتىزاملىق مەملىكەت قۇرغان دەۋرىدىكى پەزىلەتلىك ئالىملار بولۇپ هىساپلىنىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرى شۇ زامانىدا ئۆزىنىڭ بۇ دۇنيادىكى هاياتلىق ئامانەت كىيىمىنى تاشلاپ، ئۇ دۇنيادىكى مەڭگۈلۈك هايات كىيىمنى كىيىشنى خالىدى. بەزىلىرى بولسا بۇ دۇنيادىكى هاياتلىق دائىرىسىده قالدى. بۇنىڭ ئىچىده بۇزرۇك خان تۆرەم بىننى جاهانگىر خان تۆرەم بار ئىدى. ئۇ بۇ جايدا بىرنەچچە يىل تۇرۇپ ئۆزىنىڭ ئەسلى ۋەتەنلىرىگە قايتتى. بۇنىڭ زىكرى يۇقۇرىدا بايان قىلىندى. يەنە بىرسى جانابى سەيىد كاتتا خان تۆرەم ئىدى. ئۇ "ئاللا ئۆز دوستىغا جەننەت ئاتا قىلىدۇ" دىگەن هۆكۈم ئىشارىتى بويىچە مەڭگۈلۈك باغچىسىغا سەپەر قىلدى ۋە كاشغەردە دەپنە قىلىندى. يەنە بىرى كاتتا خان تۆرەمنىڭ ئىنىسى كىچىك خان تۆرەم ئىدى، ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى. يەنە بىرسى ئىسرائىل خان تۆرەم بولۇپ، كونا تۇرپاندا دەپنە قىلىندى. مۇهەممەت رەهىم خان تۆرەم ساق-سالامەت ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. هېكىم خان تۆرەم بىننى كاتتا خان تۆرەمنىڭ زىكرى يۇقۇرىدا بايان قىلىندى، ئۇ ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ، تارىخ هىجرى بىر مىڭ ئۇچ يۈز يىگىرمە بىرىنچى يىلى (مىلادى 1903 — 1904 — يىلى — ت) بۇ ئالەم يۈزىدىن مەڭگۈلۈك باغچىسىغا كەتتى دىگەن خەۋەرلەر بار. ئەهرارخان تۆرەم بولسا سالامەت ئۆز ۋەتىنىگە كەتتى. بۇ پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ ئۇلۇغ پەزىلەتلىرى بولسا خۇددى ئاسماندىكى قۇياشتەك مەلۇمدۇر.

ئىشان تەبەقەلىرىدىن مەخسۇد خوجا هەزرەتلىرى بار ئىدى. ئۇ پەزلى كامالەتتە تەڭداشسىز ئىدى. ئۇ يەنە جانابى ئاتالىق بەدۆلەتنىڭ پىر ۋە پىشۋالىرىدىن بىرى ئىدى، بۇ كىشى كاشغەردە

ژاپات بولۇپ، شۇ جايدا دەپنە قىلىندى. يەنە ئەخمەت خوجاشەيـ خۇلئىسلام بار ئىدى. بۇ كىشىنىڭ پەزىلەت ۋە تەبىئەت ئەخلاقىنى تەرىپلەپ يېزىشنىڭ ھاجىتى يوق، بۇ كىشى ھەرەم شېرىپ زىيارەتـ تىگە كەتتى. يەنە بىرسى سەيىد ئەردىلانى بولۇپ، ئۇ مولـلا، ئۆلىما ۋە فۇقۇھا ئىلمىنىڭ دانا ئالىمى ئىدى. ئۇ ھەزرىتى ئاپاقتا دەرسگويلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ، نۇرغۇن تالىپلار بۇ كىشىدىن ئىلىم ئۇقۇپ مەنپەئەتدار بولغان ئىدى. يەنە شەيخ خۇداۋەندى تۆمۇرنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىشان تاجى خوجاسۇدۇر بار ئىدى، بۇ مەللە خانىنىڭ يېنىدىن مەلىكەئىي پەرەڭگە ئەلچى بولۇپ بېرىپ خىزمەت قىلغان ئەزىز ۋە مۆتەۋەر كىشى ئىدى. كېيىن يەتتە شەھەردىن يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. يەنە ھىندىستانلىق دۇئانە ئاتا ناملىق قەلەندەر مەجەزلىك لېكىن پادىشا سۆلەتلىك بىر قېرى ئاجىز كىشى بار ئىدى. بۇ قادىرىيە[210] تەرىقىتىدە رىيازەت قىلىدىغان، كەشپى كارامەت ئادەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سوپىلاشقان ئادەم ئىدى. ئۇ يەنە ئاتالىق غازىنىڭ پىرى ۋە ئىشەنچلىك پىشـ ۋالىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇ ھازىر بىر يۈز ئون سەككىز ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا تىمەن ۋە قۇۋۋەتلىك بولۇپ، ھازىر غەۋسىيە داشلىرىنى قاينىتىپ، غېرىپ-بىچارىلەرگە ئاش بېرىپ، ئاجىز-بىچارىلەرگە يار-يۆلەك بولۇپ، ئۇچىتۇرپاندا ۋەتەن تۇتتى.

بۇ چاغدا مەرتىۋىلىكلەر قاتاردا ھىساپلانغان يەنە بىرمۇنچە قارى بار ئىدى. ھىچقانداق زامان ۋە ئەسىردە بۇنداق بىر جەمـ يەت تەبەقىسى پەيدا بولغان ئەمەس. بۇلارنىڭ ئىچىدە قارى مولـلا سالىھ دېگەن ئادەم بولسا ئىمام، پازىل، ھاپىزى قۇرئان، خۇش

ئاۋاز، مۆمن دىندار ئادەم بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا "سالىھ" (دىنگە ياخشى ئەمەل قىلغۇچى ــ ت) دىگەن دىنىي ئىسىم بېرىلگەن ئىدى. يەنە پەزىلەتلىك ئۆلىما ئۇستازلاردىن كاشغەرلىق مولا مۇھەممەت شېرىپ خەلپىتىم بار ئىدى. ئۇ ئەلىك يىل، بەلكى ئاتمىش يىل مقدارى دەرسگويلۇق مۇقامىدا ئولتۇرۇپ، تالىپلارغا ئىلىم ئۆگىتىپ، ئۇلارغا پايدا يەتكۈزۈپ، پۈتۈن ئۆمرىدە ئەنە شۇ كەسپ بىلەن شۇغۇللىنىپ هايات كەچۈردى. تولا ئىلمى تالىپلار ئەنە شۇنىڭدىن يېتىشىپ چىقتى. ئۇ ئۆزۈندىن بۇيان ئىلمىنى كەسپ قىلغان كىشى ئىدى. ئۇنىڭ يەنە ئۈچ يۈزگە يېقىن تالىپى خەتمەگەردىلىك لاياقتىگە ئىگە بولۇپ، بۇنىڭدىن دەرس بېرىشكە رۇخسەت ۋە ئىرىشات (گۇۋاڭنامە ــ ت) ئالدى دەيدۇ، ئۇنىڭ ئۆمرى سەكسەن بەشكە يېتىپ، تارىخ هىجرى بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئونىنچى يىلى ماهى شېرىپ رەمەزانىنىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى (مىلادى 1894 ــ يىلى 3 ــ ئايىنىڭ 24 ــ كۈنى ــ ت) ئالەمدىن ئۆتتى. يەنە بىرى موللا مىر مۇھەممەدى ئاخۇنۇم قازى كالان بولۇپ، ئۇ فۇقۇها ئىلمىنىڭ ئالىمى، شەرىئەتشۇناس، دىندار ۋە ئىنساپلىق كىشى ئىدى. يەنە موللا ئابدۇلرەشىت ئاخۇنۇم ئەلەم بولسا موللا، دىيانەتـ شوئار، شەرىئەتپەرۋەر كىشى ئىدى. يەنە موللا مۇھەممەدى ئاخۇنۇم بولسا ئالىم، خۇش خۇي، گۈزەل سۆزلۈك، دەرسگوي، شېئىر مۇئەممادا تەڭداشسىز، مۇشكۈل ئىلمىلەردە ئوخشىشى يوق كىشى ئىدى. يەنە ئابدۇلخالىق ئىشان بوللا موللا مىر مۇھەممەدى ئاخۇـ نۇم قازى كالاننىڭ بىر تۇققان ئىنىسى ئىدى. ئۇ قادىرىيە ۋە چەشـ تىيە[211] سۇلۇك ۋە تەرىقەتلىرىنىڭ چوڭ پىشۋاسى ئىدى. جانابى ئاتالىق دۆلەتيارنىڭ پىرى ۋە ئىشەنچلىك پىشۋالىرىدىن بىرى

ئىدى. يەنە يارىكەنت ۋىلايىتىدىن قازى زىيائىددىن داموللامۇ ئىلىم ئۇستازى ۋە ئابرويلۇق قازى كالان ئىدى. ئۇنىڭ ھۆكۈملىرى ئىسلام پەتىۋا ئىلمىگە، ئەمرى شېرىپلىرى بولسا "كىشىلەرگە بولغان ھۆكۈم ھەق بولۇش كېرەك" دىگەن ئايەتكە مۇۋاپىق ئىدى. بۇ ساق-سالامەت ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. يەنە موللا قاسىم ئاخۇنۇم ئەلەم ۋە موللا نەئىمان ئاخۇن قازى رەئىسلەرمۇ دەل ئەنە شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن ئىدى.

ئىشانلار تەبەقەسىدىن بولسا كىيىر ساھىپ ھەزرىتىم، مىسكىن ساھىپ ھەزرىتىم ۋە ئابدۇلراخمان ھەزرىتىملەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەر بىرى گويا زامان پادىشاسى ۋە دەۋران ھاكىمغا ئوخشايتتى. ئۇلارنى تەپسىلى تەرىپلەشنىڭ ھاجىتى يوق. خوتەندە موللا ئىبراھىم قازى كالان(212) دىگەن ئادەم بار ئىدى. بۇ ئالىم، دىيانەتلىك، ھەق سۆزلۈك، ھەققەتچى كىشى بولۇپ، شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى ئىجرا قىلىشتا ھەممە قازىدىن ئۈستۈن ۋە غەيرەتلىك، شەرىئەت رىئايەتلىرىنى بەرپا قىلىشتا ھەممە فۇقۇھالاردىن يۇقۇرى ۋە پەۋقۇلئادده كىشى ئىدى. ئاقسۇدا خوتەنلىك موللا ئابدۇللا ئاخۇنۇم قازى كالان دىگەن ئادەم بار ئىدى. بۇ كىشى مۆمىن، دىندار، ئىنساپ ۋە دىيانەتتە تەڭداشسىز، فۇقاھىيەت ۋە ئادالەتتە ئوخشىشى يوق، شەرىئەت ئەھكاملىرىنى بولسا ئىمامىلار ۋە مۇجتەھىدلەرنىڭ يولى بويىچە ئىجرا قىلاتتى، ھۆكۈمنى ئىجرا قىلىشتا قاتتىق، ئىككى كىشىنىڭ دەۋاسى ئوتتۇرىسىدا ئادىل بولۇپ، خۇسۇمەت قىلىشقا قەتئى يول قويمايتتى. قازى كالانلىق مەنسۇبى بولسا بۇ كىشىنىڭ ئۇلۇغ زاتىغا ناھايىتى مۇۋاپىق ئىدى. بۇ زات تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئۈچ يۈز يەتتىنچى يىلى (مىلادى 1889 — 1890 - يىلى — ت)

ۋاپات بولدى. يەنە موللا مۇھەممەت ھەسەن ئاخۇنۇم دىگەن بىر ئەلەم بار ئىدى. ئۇ ئۆز مەنسۇبىگە لايىق ئۆلىمائى ئەلەم، پەزىلەت-لىك پازىل ۋە ھەممە ئىلىمگە ماھىر ۋە سەۋىيىسى دېڭىزدەك چوڭقۇر، زېھنى ئىدراكىلىرى تېز، مۇئەززىن تەبىئەتلىك نازۇك كىشى ئىدى. تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئونىنچى يىلى ماھى شەرىپ رەمەزانىنىڭ يىگىرمە يەتتىسى (مىلادى 1893-يىلى 4-ئايىنىڭ 15-كۈنى ــ ت) يەنى پەيشەنبە كۈنى ئالەمدىن ئۆتتى. يەنە موللا ئىسمايىل ئاخۇنۇم دىگەن ئادەم موفتى، شەرىئەت قانۇنشۇناس، خۇش خۇي، خۇش تىللىق، شىرىن سۆزلۈك، مۇلايىم، ھەرقانداق تەبەقەغە ماقۇل كىشى ئىدى. يەنە بايىلىق موللا ئوسمان ئاخۇنۇم دىگەن كىشى بار ئىدى. بۇ كىشىنىڭ زىكرى ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىندى. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا ھەممىدىن پىشقەدەم، دىنىي دىيانەت بابىدا مۇستەھكەم، پەرز تەقۋادارلىقتا ھەممىدىن ئىشەنچلىك، ئىلمىي فۇقۇھا ۋە ئىلمىي سەرپتە ھەممىدىن بىلىملىك، لېكىن ئىلمىي مۇشكۇلاتتا ئاساسى كەم ئادەم ئىدى، بۇ كىشى بولسا مەزكۇر سۆزلەرنى كۆچۈرۈپ بېرىۋاتقان مەنكى مۇئەللىپنىڭ ئۇستازى ۋە پىشقەدەمى ئىدى. يەنە موللا ئابدۇللەتىپ ھاجى ئاخۇنۇم دىگەن ئادەم بار ئىدى، بۇ ئادەم بۇخارائى شەرىپتە ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللانغان، ئىلمىي پەن، ئىلمىي شەرھى، ئىلمىي ئۇسۇل ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرىدا دەرس بېرىدىغان ئەلەم، خۇداگوي، پەقىر ۋە ھەر ئىشىنىڭ ئاخىرىنى ئويلايدىغان، مۇلايىم، لاتاپەتلىك كىشى ئىدى. بۇرۇنىدىن بۇيان ئاقسۇدا ئاخۇن زادە ۋە شەرىئەت ئىگىسى بولۇپ كەلگەنلەردىن يەنە شەمسىدىن ئەلەم ئاخۇنۇم دىگەن كىشى بار ئىدى. بۇ مۇمىن، دىندار، ساددا

مجەز، ئستىخاره (كېچىلىك) نامزىنى تاشلىمايدىغان، دۇئا ئىجا-ۋىتىنى كۆچلۈك مۇھاپىزەت قىلىدىغان كىشى بولۇپ، ناتىقلىقىتىمۇ تەڭدىشى يوق ئىدى. تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان بەشىنچى يىلى (1878-يىلى ــ ت) ۋاپات بولدى. يەنە ھادى خەلىپەم دىگەن ئادەم بار ئىدى. بۇ كىشى سەججا دەنەشىن (زىكرى تالاۋەت ــ ت) لىق بىلەن ئۆمۈر كەچۈرگەن ئىشان مىرغىياسىدىن ۋەلىئوللانىڭ نەۋرىسى ئىشانجان ھەزرىتىمنىڭ خەلىپىسى ئىدى. جانابى ئالى زامانىدا كاشغەردە ۋاپات بولدى. يەنە موللا ئابدۇلباقى ھاجى مۇفتى دىگەن كىشى بولۇپ، بۇ ئەقىل-پاراسەتتە تەڭداشسىز، دانا، فۇقۇھا ئىلمىنىڭ ئالىمى، تەڭداشسىز شائىر ۋە كىتاپ يازغۇچى بولۇپ، ئۆز ۋاقتىدا گويا بىر ئۇلۇغ پادىشاھەك ئىدى. ھەممە ۋاقىت نەغمە-ناۋا ۋە جەزمەددل ئارالىق بىلەن ياشايتتى. بەزىدە بىرەر پىيالە مەي ئىچىپ روھىنى خوشال قىلىپ، شادى-خورامىلىق بىلەن بەزمە قىلاتتى. ئۇ ناھايىتى خۇش تەبىئەتلىك، خۇش مۇناسىۋەتلىك، مەرت ۋە مۇساپىر كىشى ئىدى. تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئۈچ يۈزىنچى يىلى (مىلادى 1882 ــ 1883-يىلى ــ ت) ۋاپات بولدى.

ئىشان تەبەقەلىرىدىن يەنە ئىمام رەببانى[213] ۋە مۇجەددىد ئەلف سانى ھەم قۇتبى غەۋس سەمەدانى)، يەنى جانابى ئەھمەت فارۇقى سەھەرندىنىڭ[214] نەۋرىلىرىدىن ناسارمەسۇم ھەزرىتىم دىگەن كىشى بار ئىدى. بۇ كىشى ئاقسۇدا ۋەتەن تۇتۇپ، ھاپىزى كالام رەببانى رىيازەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ ۋە ئۇنىڭغا چىن ئىخلاسى بىلەن ئىشىنىپ، نەقى ئىسپات قىلىپ، دائىم سەجدە بىلەن شۇغۇللىناتتى. تارىخ ھجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان ئىككىنچى يىلى (مىلادى

1875 ـ يىلى ـــ ت) ئاقسۇدا ۋاپات بولۇپ، شۇ جايدا دەپنە قىلىندى. يەنە بۇ خانادانلاردىن ھەزرەت كالانىڭ پەرزەنتى ۋە ئالىلانىڭ پەزىلەتلىك ۋاستىسى بولغان سادىق ھەزرىتىم دېگەن ئادەم ئىدى، بۇ كېچىلىرى ئۇخلىماي كالامى شېرىپ ئوقۇيدىغان، دائىم رىيازەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، ئوچۇق قولۇق، غېرىپپەرۋەر، قەلەندەر رەۋىش، كەمبەغەل مىجەزلىك، پادىشا سۈپەتلىك كىشى ئىدى. ئۇ كېيىن ۋىلايەت تەرەپكە چىقىپ كەتتى. يەنە ۋىلايەتلىك موللا ئىبراھىم ئاخۇن قازى ئەسكەر دېگەن ئادەم بولۇپ، ئۇ دىندار، شەرىئەتپەرۋەر، شەرىئەت ئالىمى ۋە پەرزگار كىشى ئىدى. يەنە قىپچاق مولا نارقۇلى ئاخۇن مۇفتى ئەسكەر دېگەن كىشى بولۇپ، بۇ توغرا نىيەتلىك ۋە شىر سۈپەتلىك كىشى ئىدى. يەنە موللا سائادەت ئاخۇن رەئىس دېگەن كىشى ھىساپ ئىلمىگە ناھايىتى قىزىقاتتى. يەنە باي سايرامدا قازىلىق ئەملىگە نېسىپ بولغان موللا ئەكرەم شاھ قازى دېگەن ئادەم ئۆز قولى بىلەن ئىشلەپ تەر ئاققۇزۇپ، ئۆزىنىڭ زىمىنىنى تېرىپ ياشايتتى. بۇ تەقۋادار ۋە فۇقۇھاشۇناس ئالىم ئىدى. تۇڭگانلار دەسلەپ كەلگەن چاغدا، تۇڭگانلارنىڭ زۇلمەتلىك ئوقى بىلەن، تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1877 ـ يىلى ـــ ت) گۈناسىز ئۆلدى ۋە شېھىتلىك دەرىجىسىگە ئۇلاندى. بۇ چاغدا كۇچاردا موللا يۈسۈپ ئاخۇنۇم قازى كالانلىق مەنسىۋىگە نېسىپ بولدى. ئۇ فۇقۇھا ئىلمىنى شەرھىلىگۈچى ۋە تەكشۈرگۈچى ھەم ئۇستا ناتىقلار قاتاردىكى كىشى ئىدى. ئۇنىڭ مىجەزى نازۇك، سىپايى تەبىئەتلىك كىشى ئىدى. بىر يىلدىن كېيىن خىزمىتىدىن بوشىتىلدى. كېيىن يەنە مەرھەمەت قىلىپ، ئاقسۇدا قازى مۇتلەقلىق

ئەسلىنى بەردى. كۇچارغا بولسا موللا ئالىلا يار ئاخۇنۇمنى قازى كالان قىلدى. بۇ ئالىم، مۆمىن، دىندار، ساددا، فۇقۇھاچى، دىيانەتشوئار، تەمكىن كىشى ئىدى. ئۇنىڭ قازىلىق ھۆكۈملىرى پەيغەمبەر شەرىئەتلىرىگە، ئەمرى شەرىپلەر، ئىمامىلارنىڭ تۇتقان يوللىرىغا مۇۋاپىق بولۇپ، ئۆزى ناھايىتى غەيرەتلىك كىشى ئىدى ۋە ئۇ مەنكى بۇ ھەرپلەرنى يازغۇچىنىڭ ئۇستازى ۋە باش قويىدىغان پىشۋاسى ئىدى. ئۇ تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئۇچ يۈز تۆتىنچى يىلى (مىلادى1886 ــ 1887 ـ يىلى ــ ت) ھەرەم شەرىپ زىيارىتىدىن يانغاندا ئەنبەرسەر دىگەن جايدا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ يەنە بىر ئىنىسى موللا ئەلى ھاجى ئاخۇنۇم بىر مەزگىل ئەلەم بولدى. بۇ موللا، خوشگوي ۋە خۇش سۆزلۈك كىشى ئىدى. يەنە موللا ئابدۇلقادىر ئاخۇن مۇفتى دىگەن موللا فۇقۇھار شەرىئەتشۇناس، خۇش تەبىئەتلىك، خۇش مۇئاملىلىك، شائىرلىق ئىلمىگە مايىل، بەزمە ئارالىقا قايىل بىر كىشى بار ئىدى. ھازىر ئۇ كىشى ھايات بولۇپ، قازى كالانلىق مەنسۇبىنى ئۆتىمەكتە، كورلىدا بولسا موللا ئەخمەت ئاخۇن دىگەن كىشى قازى كالان ئىدى. بۇنىڭ ئىلمى ئازراق، ئىنساپ دىيانەتلىرى تولاراق كىشى ئىدى. تۇرپانغا قازى سورخ ئابى دىگەن كىشىنى قازى كالان قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ موللا، دىندار، فۇقۇھا ئالىمى، تەقۋادار كىشى بولۇپ، مەجەز شەرىپلىرى نازۇك، غەيرەتلىك ۋە چۇس ئادەم ئىدى. بىراق، مەنسۇبدىن تېزلا بىكار قىلىندى. ئۇنىڭ ئورنىغا تۇرپانلىق موللا تۆمۇر ئاخۇننى قازى كالان قىلدى. بۇ موللا، فۇقۇھا ئىلمىنى شەرھىلىگۈچى، دىندار، پەرزگارىكىشى ئىدى. ئۇنىڭ پەرزگارلىغى شۇنچىلىك ئىدىكى، ھېكىم خان تۆرەم تۇرپانغا ھاكىم بولغان ۋە

زامان قالايمىقان، ئىنقىلاپلار پارتىلىغان بىر چاغدا، ئۇ ھېكىم خان تۆرەمدىن بىر مىڭ بەش يۈز قىزىل تىللا ئامانەت ئالغان ئىكەن. بۇنى قايتۇرغىچە مالسىمان بولۇپ، ئوتتۇرىدىن ئون ئىككى يىل ئۆتۈپتۇ. ئاندىن قازى كالان "بۇ ۋاقىتقىچە بۇ ئامانەتنى ئىزدەپ كىشى كەلمىدى، ھايات چېغىمدا بۇ ئامانەتنى تاپشۇرۇپ بەرگەچ، ھەرەم زىيارىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ كېلەي" دەپ تۇرپاندىن چىقىپ فەرغانە ۋىلايىتىگە كېلىپ، ھېكىم خان تۆرەمنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ، بۇ ئامانەت ئالغان تىللانى ئالدىغا قويغاندا، تۆرەم "بۇ قانداق نەمە؟ قاچان ئامانەت ئالغانسىز؟" دەپتۇ. چۈنكى، بۇ ئىش ئۇنىڭ ئېسىدىن چىقىپ كەتكەن ئىكەن. قازى كالان ۋەقەنى بايان قىلىپ، ئۆزىنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، تۆرەم ئاندىن قازى كالانىنى تونۇپ، تەھسىن-ئاپىرىن ئوقۇپ "ئۇشبۇ زامانىدىمۇ مۇنداق ئىنساپ، دىيانەتلىك ئادەم بار ئىكەن، ئېسىمدىن چىقىپتۇ" دەپ خوش بولۇپ دۇئا قىلىپ، بىرنەچچە كۈن توختىتىپ مېھمان ۋە زىيافەتلەرنى قىلىپ يولغا سالغان ئىكەن. تۇرپان بىلەن فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ ئارىلىغى ئەققاللى ئاتمىش كۈنلۈك مەنزىل ئىدى. ئۇ سەمەرقەنتكە بارغاندا كېسەل بولۇپ ۋاپات بولۇپتۇ، بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوغلى بىللە ھەمرا ئىكەن. ئۇ ئوغلىغا "مۇبادا مەن ھەق تائالانىڭ ھۆكۈمگە بوي سۇنسام، سەن بۇ جايدىن ھەجگە بارساڭ راۋا بولمايدۇ، تۇرپانغا بېرىپ ئۇكىلىرىڭنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ مۇۋاپىق شەرىئەت ھەققىنى ئايرىپ بېرىپ، سەنمۇ ئۆز ھەققىڭنى ئايرىۋېلىپ، ئۆز پۇلۇڭ بىلەن ھەج قىلساڭ بولىدۇ" دەپ ۋەسىيەت قىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن ئىكەن. ئوغلى دادىسىنىڭ ئەمرى بويىچە تۇرپانغا قايتىپ كېلىپ، ئۆز ھەققى بىلەن ھەجنى ئادا قىلىپ كەلدى. يەنە مولا سايىت

ئاخۇن دەپ بىر ئۆلىما كىشى بار ئىدى. ھەممە ئىلمىدە ماھىر، سەۋىيىسى دېگىزدىنمۇ چوڭقۇر ئىدى. نۇرغۇن ئىلمىلىك تالىپلار بولسا "بۇ كىشىنىڭ ئىلمى خۇدا تەرىپىدىن بېۋاستە بېرىلگەن" دەيتتى. بۇ كىشى ئۆمۈر بويى دەرسگويلۇق بىلەن ئۆتتى. يەنە ئەسھاب بول كەھەب شەيخلىرىدىن موللا پولات شەيخ دېگەن ئەزىز، مۆتەۋەر ۋە باي بىر كىشى بار ئىدى. ئۇنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ ئاقسۇدا توختاتتى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ يەتتە شەھەردە يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان مەزكۇر ئۆلىما ۋە سالاھىيەت ئىگىلىرىدىن باشقا يەنە ئەتۋارلىق ئالىملار ۋە پازىللار تولا ئىدى. لېكىن سۆزىمىزنى شۇنىڭ بىلەن بەس ۋە كۇپايە قىلدۇق. بۇ زاماندا يۇرت سوراپ، ھاكىمى ۋىلايەت بولغانلاردىن يەنە كاشغەردە ئالاش بېي دادخۇا، ياركەنتتە مۇھەممەت يۇنۇسجان شاغاۋۇل دادخۇا، خوتەندە نىياز ھاكىم بېگ دېگەنلەر بار ئىدى. بۇلارنىڭ زىكرى ئۆز مۇڭرىتىدە بايان قىلىندى. ئاقسۇغا ئەڭ دەسلەپ ھېكىم خان تۆرەم ھاكىملىق قىلدى. ئىككى يىلدىن كېيىن موللا جىيەن مىرزابېشىنى ھاكىم قىلدى. بۇ ئاقسۇنى ئون سەككىز ئاي سوردى. ئاندىن كۇچارلىق ئابدۇلراخمان دادخۇانى ھاكىم قىلدى. ئۇچتۇرپانغا مۇھەممەت بابا توقسابېينى ھاكىم قىلدى. باي سايرامغا مۇھەممەت ئىمىن توقسابېينى ھاكىم قىلدى. كۇچارغا ئىسھاق خوجامنى ھاكىم قىلدى، ئىككى يىلدىن كېيىن نار مۇھەممەت پەرۋانچىنى ھاكىم قىلدى. ئاندىن ئامىل خان تۆرەمگە ئىنايەت قىلدى. تۇرپاننى ھېكىم خان تۆرەمگە ھۆكۈم قىلدى. ئۇرۇمچىنى تۇڭگانى كەنجە ئاخۇنغا يارلىق قىلدى.

ئەلقىسسە، ئاتالىق غازى (ئاللا ئۇنىڭ ياتقان ئورنىنى نۇرلۇق

قىلسۇن!) يۇرتدارلىق ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆزى قىلاتتى. دانا ۋە پازىل كىشىلەردىن ئاشكارا ھالدا بىرەر ۋەزىر تەيىنلىمىدى. لېكىن، ئۇ مەملىكەتدارلىق ئىشلىرىنى ھەل قىلىش، قېيىن مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ۋە ئورنىدىن قالدۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە دىندار، ھۇشيار مىرزىلار ۋە تەجرىبىلىك كىشىلەرنى، خۇددى ۋەزىرلەرنىڭ ئورنىدا كۆرۈپ، شۇلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن بىر تەرەپ قىلاتتى. ئەمەلدارلىق، دۆلەتخۇاڭلىق، پۇقرا-پەرۋەرلىك ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنلا ئۇلارنىڭ پىكرى بويىچە ئىجرا قىلاتتى. يۇرتلارنىڭ بارلىق كىرىم-چىقىملىرى، ئەمرائىلار، لەشكەرلەر سانى، ئات، ياراقلارنىڭ ھېساۋى، غەزنە، ئىشخانا، ئاشخانىلارنىڭ خىراجەت سەرپىياتى قاتارلىق ئىشلار مىرزىلارنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلگەن ئىدى. ھۆكۈمەتدارلىق ئىشلىرىنى ئاساسەن مىرزىلار بىر تەرەپ قىلىپ، ئاندىن جانابى ئالىغا مەلۇم قىلاتتى. ئەرزچىلەر ۋە ئەلچىلەرنىڭ ئىشلىرىمۇ مىرزابېشىلار ئارقىلىق ھەل قىلىناتتى. جانابى ئالىنىڭ ھوقۇقىدىن قالسا، مىرزا-بېشىلارنىڭ ھوقۇقى چوڭ ئىدى. مىرزابېشىلارنىڭ ئىززەت ۋە ھۆرمىتى ناھايىتى چوڭ ئىدى. لېكىن ئۇلار غەزەپ سىياسەتتىنمۇ خالى ئەمەس ئىدى.

بۇزرۇك خان تۆرەم جانابى ئالى دەسلەپ كەلگەن چاغدا، موللا ياقۇپ مىرزابېشى دېگەن ئادەم ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەلگەن ئىدى. ئۇ ئەقىل-پاراسەتتە تەڭداشسىز، مۇنشى خەتتاتلىقتا ئوخشىشى يوق ئىدى، ئۇ ئۇچ يىل مىقدارى مىرزىلىق ئەمەلنى ئۆتىدى، ئاندىن كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن مىرزا باراتنى مىرزا بېشى قىلدى. لېكىن ئۇ ئىش ئېلىپ بارالمىدى. ئاندىن مولا ئەي-

سانی مىرزا بېشى قىلدى. ئۇ راۋاج تاپالمىدى. ئاقۇەت كاشغەرلىق هاجى ئەلەم ئاخۇنىنىڭ ئوغلى مۇهىددىن مەخزۇمنى مىرزا بېشى قىلدى. ئۇنىڭ مەشھۇر ئىسمى مىرزا فەرسەخ ئىدى. چۇنكى، ئۇ كاشغەردىن تۇرپانغىچە بولغان يوللارنى فەرسەخ قىلىپ (ئۆلچەپ — ت)، تاش توختىتىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ ناھايىتى ھۇشيار، تەجرىبە-لىك، قاۋۇل، زېرەك، تېز قەلەم ۋە مۇنشىلىققا رىسالىلەر يازغان، ھەممە ئىلمىدە دانا ۋە ھەممىگە ماقۇل كىشى ئىدى. يەتتە خىل تىل بىلەتتى. ئالتە تايىپنىڭ خېتىنى يازاتتى ۋە ئوقۇيتاتتى. ئۇنىڭ يېنىدا يەنە بۇخارالىق مولىلا كامال مىرزا، تۇسلۇق كامالىدىن مىرزا، مولىلا بارات مىرزا، ئەۋلىيا مىرزا، كاتىتا خوجا مىرزا، شادى مىرزا، كاشىق خان تۆرە مىرزا قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەرغىنانلىق زەينۇلئابىدىن مىرزا دېگەن كاشغەرگە كەلدى. بۇ زاتنىڭ تەرىپى يۇقۇرىدا بايان قىلىندى.

بېك بەچچە ھۆكۈمىتنىڭ ئاخىرقى چاغلىرىدا، مەزكۇر مىرزا بېشىنى قىرىق ئاتلىق يىگىت بىلەن خاقانى مەنسەپدارلىرىغا ۋە زۇڭتۇڭ دارىنغا ئەلچى قىلىپ ماڭدۇردى. قورال-ياراقلىرى بىلەن كېلىپ مارالۇبشىدىن ئۆتكەندە، زۇڭتۇڭ دارىننىڭ چاپاۋۇل چېرىك-لىرىگە ئۇچراپ، بىر بىرىنىڭ مەقسىدىنى ئۇقۇشماي، تىل-زۇۋاندە-لىرىنى بىلىشمىگەنلىكتىن، زۇڭتۇڭ دارىنىڭ چېرىكلىرى قورال-ياراقلىق بۇ ئادەملەرنى كۆرۈپ ئوق چىقىرىپتۇ، مەزكۇر يىگىتلەرنىڭ ھەممىسىنى يوق قىلىپتۇ. مەخزۇمنىڭ ئاغزىغا ئوق تېگىپ، بوغۇزىدا توختاپ قاپتۇ. بۇ بەھۇش بولۇپ ياتقاندا، زۇڭتۇڭ دارىن يېتىپ كەپتۇ. ئۇنىڭغا جانابى ئالىنىڭ غەزىنىچىسى ھوشۇر مەھرەم، ئاقسۇلۇق سىدىق بېكلەر تىلماچ بولۇپ كەلگەن ئىكەن. ئۇلار بۇنى تونۇپ

زۇكتۇك دارىنغا مەلۇم قىلىپتۇ ۋە "بۇ كىشى لاۋ پادىشانىڭ (كونا پادىشانىڭ ــ ت) كاتتا ئادىمى ئىدى، بەك تىنچ ئادەم ئىدى" دىگەندە، ئۇ "ئانداق بولسا مەن چۈشكەن يەرگە تىنچ ئېلىپ بارسۇن" دەپ بۇيرۇپتۇ، ئېلىپ بارغاندىن كېيىن جاراھەتچى بىر ختايىنى ھازىر قىلىپ سۆز سورىسا، جاۋاپ بېرەلمەي، ئىما-ئىشارەت بىلەن "ماڭا دۇۋەت، قەغەز، قەلەم كېرەك" دەپتۇ، بۇلارنى كەلتۈرگەندىن كېيىن، مۇددىئالىرىنى خەتكە يېزىپ بېرىپتۇ. خەت مەزمۇنىغا قاراپ تۇرۇپ "ئۇلۇغ خاننىڭ مەنسەپدار ۋە چېرىكلىرىنىڭ كەلگەنلىگىنى ئاڭلاپ، بىلىپ تۇرۇپ، قورال-ياراق بىلەن ئۇلارغا دۇچار بولغىنىڭ قانداق؟" دەپ سورىغاندا، ئۇ خەتكە يېزىپ "مېنىڭ خەۋىرىم يوق، بېك بەچچە ئۆزىدىن قورقۇپ، مېنى ئەلچى قىلىپ بۇيرۇغان ئىكەن" دىگەندە، بۇ "ئۇ سېنى ئۆلسۇن دەپ بۇيرۇغان ئىكەن" دىسە، يەنە خەتكە يېزىپ "بېك بەچچە ياش ئىدى، ياشلىق قىلىپ بىمەسلىھەت مېنى بۇيرۇدى، بارمايمەن دىگىلى بولمىدى" دەپتۇ. بۇ "راستىڭنى ئېيتتىڭ" دەپ قايىل بولۇپ ئادەم قوشۇپ، كاشغەرگە ئېلىپ بارسۇن دەپ، يولدا خەجلەيدىغان كۈمۈش ئىنئام قىلدى ۋە كاشغەرگە بارغاندا، ئۇنىڭغا ئوبدان جاي-ماكان تەيىنلەپ، ۋەزىپە مۇئاش بەلگىلەپ، تۆت-بەش كۈندە سۆز سوراپ ئىلتىپات قىلىپ تۇردى.

ئاخىرى قىشنىڭ سوغاقلىرى ئۆز ماكانىغا كەتتى. باھار كۈنلىرى كەلدى، پاختەك، قوش-قومرىلەر سايراشقا باشلىدى. مەخزۇم مىرزا بېشىمۇ سۆزگە كىرىپ، "ئەمدى يۇرتۇمغا چىقىپ كەتسەم" دەپ ئەرز مەلۇم قىلدى. زۇكتۇك دارىن "چېرىكلەر سىزنى بىلمەي ئېتىپ قويۇپتۇ، كۆڭلىڭىزگە ئالماي، رازى بولۇپ ئەپۇ

قىلىڭ" دەپ ئۆزرە-خالىق ئېيتىپ، ئىككى يۈز سەر كۈمۈش ۋە ئات بېرىپ، فەرغانە ۋىلايىتىگە كېتىشكە رۇخسەت بېرىپتۇ. ئۇ ياخشىلىقنىڭ ئەسراتىنى بۇ ئالەمدە كۆرۈپ، مەرغىنانغا ساق-سالامەت بېرىپ، ئۇرۇق-قاياشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ، ھەرەم شېرىپ زىيارىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ، مۇرات-مەقسەتلىرى ھاسىل بولۇپ، يەنە يېنىپ كېلىپ مەرغىنانداً ۋاپات بولۇپتۇ.

يەنە نەجمىدىن مىرزا، ھاجى ئارتۇق مىرزا، موللا ئەيسا مىرزا، موللا قاسىم مىرزا، مولىلا كېرەم مىرزا قاتارلىق كۆپ مىرزىلار بار ئىدى. يەنە تاشكەنتتە غازى ئاتالىقىغا مىرزا بېشى بولۇپ، ئاندىن مەرغىنانغا ھاكىم بولغان ۋە كېيىنچە موللا ئالىم قۇل ئەمىرى لەشكەر خوتەنىدىكى ھاجى پادىشاغا مىرزا بېشى قىلىپ ئەۋەتكەن ۋە قارغىلىققا ھاكىم بولغان قانائەنشاھ دېگەن كىشى بار ئىدى، ھىسار بېك زادىلىرىدىن مىرزا بابابېك ھىسارى بولسا جانابى ئاتالىقنىڭ پەرمانى بىلەن ئاقسۇغا زاكاتچى قىلىپ تەينىلەندى. ئۇچتۇرپاندىن كورلىغچە بولغان جايلاردىن زاكات يىغىش ۋە زاكات ئېلىشقا بۇيرۇق بېرىش، قاراۋۇللاردىن ئۆتىدىغان يول خېتى قاتارلىقلارغا دەل بۇ زاكاتچىنىڭ مۆھۈرى بېسىلاتتى ۋە ئۇنىڭ پەرمانى بىلەن بىر تەرەپ قىلىناتتى. بۇ مۆمىن، دىندار، ئىنساپلىق كىشى ئىدى. ھەر ھەپتىدە قۇرئانى كېرىمنى بىر قېتىم ۋە دالايىلنى بىر قېتىم خەتمە قىلىپ چۈشۈرەتتى. مەزكۇر كىتابنى يازغۇچى مەنكى كەمىنە موللا مۇسا ئىبنى موللا ئەيسا خوجا سايرامىمۇ مەزكۇر زاكاتچىنىڭ خىزمىتىدە يەتتە يىل ئىشلەپ ئۆمرۇمنى ئۆتكۈزدۇم. ئۇنىڭ تاھارەتسىز يەرگە قەدەم قويغانلىغىنى كۆرمىدىم. ئۇ قىش ۋە يازدا سوغاق سۇدا تاھارەت قىلاتتى. نازۇك شەرىئەتكە قىلچىلىكمۇ تاجاۋۇز

ياكى خلاپلىق قىلمايتتى، بىر ھۇجرىنى پەقەت تالاۋەت قىلىشقا تەيىنلىگەن ئىدى، بۇ ھۇجرىدا ئىككى خام خىش، ئىككى پارچە بورا، بىر پارچە كالامى شېرىپ، بىر پارچە دالايىل، بىر دانە رەھلدىن باشقا ھېچ نەرسە يوق ئىدى. بۇ ئۆيگە مەندىن باشقا ئادەم-نىڭ كىرىشىگە ئىجازەت بېرىلمەيتتى. ھاۋا سوغاق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بىر مۇھىم ئىش ئۈچۈن ئۇنىڭ يېنىغا كىرسەم، ئۇ يېڭىلا تاھارەت ئالغان ئىكەن. تاھارەت سۇيى ئۇنىڭ بۇرۇت، ساقال ۋە قاش، ماقاللىرىدا مۇزلاپ قاپتۇ، مەن چىقىپ بىر خۇپخۇغا جىق كۆمۈر سېلىپ ئوت يېقىپ، ئىس-دۇتلىرىنى چىقىرىپ، كۆتۈرۈپ كىرىپ ئالدىغا قويدۇم. ئۇ قول ۋە يۈزلىرىنى بىر قاتار ئىستۇبېلىپ، دۇئا قىلىپ تۇرۇپ، "ئەي بوتام، بۇ ئوتنى ئېلىپ چىقىپ ئۆزەڭلەر ئىسسىنىڭلار، مېنى بۇنداق راھەتكە ئادەت قىلىپ قويماڭلار" دەپ چىقىرىۋەتتى. ئۇ قۇرئان تالاۋەت قىلىدىغان ئۆيگە زادى ئوت قالمايتتى ۋە "يېشىم ئاتمىشقا يەتتى، ئاقنى قارا قىلدىم، قارانى ئاق قىلدىم. ئۆمرۈمنى غەپلەت بىلەن ئۆتكۈزدۈم. دەرگاھى ئىلاغا قايسى يۈزۈم ۋە قايسى كۆزۈم بىلەن بېرىپ، ئۇنىڭ جامالىغا قانداق قارايمەن، ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا ئاق ساقلىمنى قىزىل قانغا بويىاپ تۆھپە قىلىپ ئېلىپ بارسام، بىر غازات قىلىپ ئۆلسەم" دەپ يىغلاپ-يىغلاپ، كۆز ياشلىرىنى خۇددى يامغۇردەك تامچا-تامچا قىلىپ تۆكەتتى. مەن كەمنە ئۆز كۆڭلۈمدە "مۇبادا خىتاي كەلسە، جاننى ساقلاش ئۈچۈن قايسى داۋان ياكى قايسى قاراۋۇل-دىن ئېشىپ كېتەر ئىكەنسىز" دەيتتىم. ئاخىرى ئۇ يارىكەنتتە كاپىرلارنىڭ قولىدىن شەربەتى شاھادەتنى ئىچتى ۋە مۇرادىغا يەتتى. ئۇ تولا كېچىلەرنى ئۇيقۇسىز تالاۋەت بىلەن ئۆتكۈزەتتى.

تالاۋەتتىن باشقا ئىشلارنى كەم قىلاتتى. نەقىل قىلىشلارغا قارىغاندا، خىتايلار قادىر قۇلى بېك، ئامىل خان تۆرە، مۇھەممەت ئىمىن توقسابىي، قارى مۇھتەر باشلىق ئون يەتتە كاتتا بېكنى بىر كۈندە شاھادەتلىككە يەتكۈزگەن ئىكەن، بۇلارنىڭ ئىچىدە مەزكۇر زاكاتچىنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا بولۇپ، نەچچە سەكرەپ، قاتتىق ئاۋاز بىلەن قاقاقلاپ كۈلۈپتۇ. بۇنى كۆرگىلى چىقىقان خالايىق ئاڭلاپ ۋە كۆرۈپ ھەيران بارماقلىرىنى تەپەككۇر چىشلىرىغا قويۇپ چىشلەپ، تەھسىن-ئاپىرىنلارنى ئوقۇغان ئىكەن. بۇنىڭغا جاللات كاپىرلارمۇ ھەيران بولۇپ قاراپ قالغان ئىكەن. ياركەنتتىن كېلىپ بۇ ۋەقەنى ماڭا سۆزلەپ بەرگەن ئىشەنچلىك سودىگەرلەر مەندىن "بۇ زاكاتچىدا قانداق ياخشى كارامەت ۋە خىسلەت بار ئىدى. ئۇ قانداقچە مۇنداق بولدى" دەپ ماھىيىتىنى سورىدى. بىلگەنلىرىمنى بايان قىلدىم، ئۇلار ئاپىرىنلارنى قىلىپ دۇئاغا قول كۆتەردى.

شۇ سائادەت ئەسىر ۋە دۆلەت يار زامانداا، ھۇشيار مىرزىلارنىڭ خۇش ئىنشا ۋە قەلەملىرىنىڭ سۆزلەرنى تەرتىپكە سېلىش ۋە تىزىش ئۇسلۇبى گويا مىرزا ئابدۇلقادىر بىيدىلى ئەررەھمەنىڭ (215) خەت ۋە سۆز ئۇسلۇبىغا ئوخشاش بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەر بىر ھەرپىدىن گۈل يۇزلۈك بىر مەھبۇپ، ھەر بىر چېكىتلىرىدىن بىر سۇزۇك لەئىلە پەيدا بولۇپ، ئوقۇغۇچىلارغا گويا بىر باغى جاھانىدەك، سەيىر-تاماشا قىلىپ، كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزلىرىگە روشەن نۇر، كۆڭۈللىرىگە ھەددىدىن ئارتۇق خوشاللىق بەخش ۋە ئاتا قىلاتتى. بۇ تەدبىرچى مىرزا ساھىپ ۋە دەپتەرچىلەرنىڭ خوش قەلەملىرىدىن چىققان گۈزەل ۋە شىرىن سۆزلەرنىڭ ھەر بىر ھەرپى بولسا پۈتۈرالارنىڭ مول مەئىشتى ۋە پاراۋانلىغا سەۋەپ بولاتتى. ئۇنىڭ

هەر بىر چېكىتى بولسا كۆكۈللەرنىڭ تەشۋىشلىرىنى ئورنىغا چۈشۈرۈپ، خاتىرجەملىكنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەپ بولاتتى.

بۇ چاغدا يەنە بەزى بەدبەخ مىرزىلار بار ئىدىكى، ئۇلار بولسا زالىم، خىيانەتچى، ئىنساپسىز ئادەملەردىن ئىبارەت بولۇپ، بىرنى ئون قىلىشتىن قورقمايتتى، ئۇلارنىڭ قەلبى بولسا گويا بىر چايانىڭ چېقىشى ياكى بىر جاراھەتچىنىڭ زەھەرلىك نەشتىرىگە ئوخشايتاتتى. دېمەك، ئۇ زامان مۇنداقلاردىنمۇ خالى ئەمەس ئىدى.

ئەلقىسسە، ئۇ ئادالەت ئىنتىزام ۋە ئاقۇئىتى خەيرلىك زامانىدا، جانابى بەدۆلەت غازىنىڭ ئالى دەرىجىلىك ۋە ئىنتىزام ئاقۇئەتلىك ئەسكەرلەر تەبەقىسى ئىچىدە مۇھەممەت نەزەر بېك، قادىر قۇلى بېك دېگەن ئادەملەر بولۇپ، بۇلار نەسەپ جەھەتتە فەرغانە ۋىلايىتىدىكى بابۇرىيە(216) خانلىرىنىڭ نەسەپلىرىگە مەنسۇپ ئىدى. خۇداي قۇلى خان بولسا خانلارنىڭ ئەۋلادى ئىدى. ئۇ ئاز ۋاقىت خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، ئاندىن تەختتىن چۈشتى. بۇنىڭ نامى بولباقاچى خان دېگەن ئىسىم بىلەن مەشھۇر. يەنە ئىلگىرىكى خوقەند خانلىرى زامانىدا خىزمەت قىلىپ، خانلارنىڭ مۇبارەك نەزەرلىرىدىن ئۆتۈپ يۈرت سوراپ، ئىسىلزادىلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالغانلاردىن مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى، نارمۇھەممەت پەرۋانىچى، باقى بېك دادخۇا، مىر بابا دادخۇا، پەيزۇللا دادخۇا، قوش دادخۇا، ھەمدەم باتۇر بېشى، مىرزا قاسىم مۇھتەر، بۇخارالىق ئابدۇل غاپپار بېك، ھىسارلىق مۇھەممەت ئىمىن بېك، خوجا نەزەر بېك بوخچە، بەردار ھۆدەيچى قاتارلىق ئىسىل كاتتا بېك ۋە بېكزادىلەر تولا ئىدى. بۇلار جانابى ئالىنىڭ مۇبارەك دۆلەتلىرى سايىسىدە خاتىرجەم ۋە ئىززەت، ئابروي بىلەن ئۇنىڭ ئوبدان ئەمرائىلىرى

بولۇپ ئۆمۇر گەچۈردى.

بۇلاردىن باشقا يەنە ئەسلىدىن بىكار قىلىنغان، ئەمما تەجرىبە-لىك ئىسىل ئەمرائىلەرمو تولا ئىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ يەنە جەڭ-ئۇرۇش كۈنلىرىنى تاماشا ۋە بەزمە قاتاردا كۆرۈپ، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق بىلىپ ئىش قىلدىغان ئەمرى لەشكەرلەرمۇ بار ئىدى. بۇنىڭ ئۈچىدە جانابى ئاتالىق غازىنىڭ پەرزەنت رىشتىسى بولغان بېڭ قۇلى بېگىم بولسا، ئۇ چاغدا ئەمرۇل ئەمرا ۋە لەشكەر بېشى ئىدى، ئىككىنچى ئوغلى ھەق قۇلى بېگىم بولسا ئەمرى لەشكەر ئىدى. مىرزا ئەھمەت قۇشبېگىمۇ ئەمرى لەشكەر ئىدى. بۇرۇنقى خانلار زامانىدا تاشكەنتنى نەچچە يىل سورىغان ۋە فەرغانە ۋىلايىتىدىن كەلگەنلەرنىڭ ئىچىدە، بۇ كىشىدەك كاتتا ۋە چوڭ ئەمەلدار يوق ئىدى. جانابى ئالى بۇ كىشىنى ئەمرى لەشكەر قىلدى. لېكىن ئۆز ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ، بىر مەزگىل نەزەربەنتتە تۇتۇپ، يەنە ئۇنىڭغا مېھرىۋان بولۇپ، ئەمرى لەشكەرلىككە تەيىنلىدى. بۇنىڭ زىكرى يۇقۇرىدا بايان قىلىندى. يەتە قىپچاق ئۆمەر قۇل دادخۇا دىگەن كىشى بار ئىدى. بۇنىمۇ ئەمرى لەشكەر قىلدى. بۇ ئەسلىدە فەرغانە ۋىلايىتىدىكى خانلارنىڭ ھۇزۇرىدا چوڭ ئەمەلدار ئىدى. بۇ ئون تۆت يىل ئەمرى لەشكەر بولۇپ، دۆلەت ئىززىتى بىلەن يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئابدۇللا پانسەتنى ئەمرى لەشكەر قىلدى. ئۇ بىرنەچچە يىل خۇددى رۇستەمى داستان ۋە سام نەريمانلاردىنمۇ ئارتۇق ئىشلارنى قىلدى. ئاخىرى كۆزى نۇردىن قالدى. بىرنەچچە مۇددەتتىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئىككى يۈز يامبۇ ئىنئام قىلىپ، ئادەم قوشۇپ، بەلخدىكى مازارى شېرىپكە ماڭدۇردى. ئۇنىڭ ئورنىغا

بەچچە باتۇر پانسەتنى ئەمرى لەشكەر قىلدى. بۇ جانابى بەدۆ-
لەت غازىنىڭ قول ئاستىدا ئۆسكەن ئىدى. يەنە قىپچاق تۇردى
قۇلنى ئەمرى لەشكەر قىلغان ئىدى. بۇ كېيىن ئورنىدىن بوشاپ
كۇچاردا تۇردى. بۇ مۆمن مۇسۇلمان، دىندار ۋە تالاۋەتتىن
باشقا ئىشلار بىلەن كەم شۇغۇللىنىدىغان كىشى ئىدى. ئاخىرى
ساق-سالامەت ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. يەنە قىپچاق مۇھەممەت
مۇسا توقسابىي دېگەن ئەمرى لەشكەر بار ئىدى. بۇ جانابى ئالى
تەرىپىدىن ئاقسۇدا سالام ئاغىسى ۋە ئۆزبېكنىڭ ئورۇنباسارى
قىلىپ تەيىنلەنگەن ئىدى. يەنە ئاۋغان جامدار دادخۇانى ئەمىرى
لەشكەر قىلىپ، توپ، زەمبىرەك سەربازلىرىنىڭ ئۈستىگە قويغان
ئىدى. بۇ ناھايىتى ھەيۋەتلىك، باتۇر ۋە شىجائەتلىك كىشى
ئىدى. بۇ ساق-سالامەت ئۆز يۇرتىغا قايتىپ، ھەرەم شەرىپىنىڭ
زىيارەت ئاللىرىغا مۇيەسسەر بولۇپ، مەقسەت-مۇرادىغا يېتىپ
ۋاپاتى بولۇپتۇ، يەنە كىپەك لاۋۇر، ئابدۇلرەھىم پەھلىۋان، ئۆمەر
خوجا ئىشان، تۆرە قۇل لاۋۇر، مۇھەممەت ئەپەندى، خېلىل
ئەپەندى قاتارلىقلارمۇ ئەمرى لەشكەرلىك دەرىجىسىدە تۇرغان
ئىدى.

ياساۋۇلباشلار جامائەسىدىن كاتتا ئەمەلدار ۋە ئەمرى لەشكەر-
لىك دەرىجىسىگە كۆتىرىلگەنلەردىن تۇراپ خوجا ياساۋۇلبېشى
دېگەن بار ئىدى. كېيىن ئۇ بىكار قىلىنىپ، ئورنىغا مۇھەممەت
قاۋۇل بېك يۈز بېشىنى ياساۋۇل بېشى قىلدى، ئۇ ئىسمى جىسمىغا
لايىق ناھايىتى قاۋۇل كىشى ئىدى. يايدى ئۇرۇشىدا ئوق تېگىپ
ئۆلدى. يەنە كورلا ھاكىمى نىياز مۇھەممەت توقسابىنى ئەمىرى
لەشكەر قىلىپ داۋانچىندا قويدى، ھەيدەر قۇلى پانسەت، ئەشمۇ-

هەممەت پانسەت باشلىق ئالتە پانسەتنى ئۇنىڭغا ھەمرا قىلدى. بۇلار خىتايلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ، شاھادەتلىكە يەتتى. يەنە باتۇر ۋە ناملىق پانسەتلەردىن ئەزىم قۇل پانسەت دىگەن بار ئىدى. ئۇ گۇمادىدا خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، بىرنەچچە يىگىتى بىلەن شاھادەتلىكە ئۇلاندى. كېرىم باي دادخۇا، كېرىم باي مىرزا، شىر مۇھەممەت پانسەتلەرمۇ ئاخىرىدا ئەمىرى لەشكەر بولدى. بۇلار ساق-سالامەت ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. ھاجى ئارتۇق مىرزا بېشىمۇ پانسەت، ئەمىرى لەشكەر قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان. موللا پازىل قارى بولسا كېلىشكەن مۇنشى ئىدى.

يەنە ئۆزگەنچ بېكلىرىدىن مەھمۇت بېك ئۆزگەنچى بولسا چوڭ پانسەت، مۆمىن، دىندار، غەيرەت-شىجائەتتە بىگۇمان كىشى ئىدى. ئورا توپە بېكزادىلىرىدىن ئەلى بېك پانسەت، ۋەلىئوللا پانسەتلەرمۇ كاتتا ۋە ياخشى ئادەملەر ئىدى. يەنە ئوبۇلقاسىم پانسەت، ئاسامىددىن پانسەت، ئالىم باي پانسەت، ئەيت مۇھەممەت پانسەت، باقى بېك پانسەت، مىركېرىم قۇرچى، باي مۇھەممەت پاراش بېشى، كاشغەرلىق ئاخۇن پانسەت، نوروز پانسەت قاتارلىق پانسەت، لاۋۇر، سەرجەڭلەر بولۇپ، ئومۇمەن ئالتۇن كەمەر ۋە ئوقدانلىق پانسەت، ئەمرائىلار ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئىدى.

ئالتە شەھەر ئادەملىرىدىن نىياز ھاكىم بېكنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىن بېك ئەمىرى لەشكەر ئىدى. تۆڭگان مادالويە، يېڭى مۇسۇلمان خۇدالويەلەرمۇ ئەمىرى لەشكەر ئىدى. تۆڭگانى ۋە يېڭى مۇسۇلمانلارمۇ يەنە بىرمۇنچە پانسەت، ئەمرائى، يۈز بېشىلار بار ئىدى. ئاقسۇلۇق ئابدۇلراخمان دادخۇانىڭ ئوغلى ھاپىز بېك دىگەن پانسەت بار ئىدى. ئۇ موللا ۋە ئۆلىما بولۇپ، شۇ زامانىنىڭ

ئۆلمالىرىدىن كەم ئەمەس ئىدى. ئىلمىي پەزىلەتلەردىن خالى ئەمەس ئىدى. دەسلەپتە ئۇ دادىسىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، بىللە ھەج ئىسلامنى ئادا قىلىپ كەلدى. بۇ يىلمۇ ھەرەم شەرىپ زىيارىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ كەلدى. لېكىن پەلەك ۋەزىيىتى ھاپىز ھاجىنىڭ تەبىئەت-ئىدراكلىرىگە مۇۋاپىق كەلمىگەنلىگى، زامانە ئادەملىرىنىڭ پېئىل ئەتىۋارىمۇ ئۇنىڭ نۇرلۇق مىجەزىگە ياقمىغانلىغى تۈپەيلىدىن، ئۇ شەھەرنى تاشلاپ سەھرانى خالىدى. بىرنەچچە مۇددەتتىن كېيىن شەھەرنىڭ ئۇلۇغلىرى، ئۇنى قايتۇرۇپ كېلىپ، قازى كالانلىق مەنسىۋىگە تەيىنلىدى. ھازىرمۇ قازىلىق ئورنىدا تۇرماقتا. يەنە كۇچارلىق قادىر پانسەت دېگەن بار ئىدى. خىتايلار كەلگەندە ئاز ۋاقىت مەنسەپ تۇتتى، ئاندىن ھەرەم شەرىپ زىيارىتىگە سەپەر قىلىپ ۋاپات بولدى. بۇنىڭ زىكرى يۇقۇرىدا بايان قىلىندى. يەنە شەھىيارلىق مەمۇر پانسەت دېگەن ئادەم خاقانى چىنى لەشكەرلىرى ۋە مەنسەپدارلىرى كەلگەندىن كېيىن، ئەمىرى ئىتائەتتىن چىقىپ، ئۆزبېشىمچىلىق قىلىپ، سۇنىسەت يولى ۋە رازىلىغىنى ساقلاپ، ھىجرەتنى ئىختىيار قىلىپ، بىرمۇنچە ئادەملىرى بىلەن كۆچۈپ ھەرەم شەرىپ زىيارىتىنى كۆزلەپ، شەھىياردىن قوزغىلىپ، ئاقسۇ تەۋەسىدىكى ئاۋات دېگەن جايغا كەلگەندە، زۇڭتۇڭ دارېن بىر كىچىدە لەشكەرلىرى بىلەن بېرىپ، ئادەملىرىنى تۇتۇۋالىدى. مەزكۇر پانسەت بىرنەچچە ئادىمى بىلەن قېچىپ ياركەنتكە بارغاندا تۇتۇلدى. مەنسەپدارلار ئالدىغا ئېلىپ كىرىپ، نۇرغۇن سۆزلەرنى قىلىپ، "ئەمدى يەنە نېمە مەقسەتكىز بار" دېگەندە، ئۇ "ئاتالىق غازى بەرگەن ئېتىمنى ۋە قورال-ياراقلىرىمنى بەرسىكىز، سىز چېرىكلىرىكىز بىلەن بىر كاتتا ئوچۇق مەيدانغا چىقسىكىز، ئۇ

يەردە مەن چېرىكلىرىڭىز بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۆلۈسەم دېگەن ئارزۇ-
ھەۋىسىم بار، بۇنىڭدىن بۆلەك مەقسىدىم يوق" دەپتۇ، مەنسەپدار-
لارنىڭ ناھايىتى غەزىۋى كېلىپ، ئاممىغا ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن،
ئۆلتۈرۈپ بېشىنى كېسىپ، ئاقسۇ، كۇچارغا ئاپىرىپ شۆھرەت
قىلدى. يەنە ئاقسۇلۇق مۇغەننى ئەخمەت ئاخۇن ببننى موللا رۇستەم
دېگەن ئادەم بار ئىدى. بۇ جانابى ئالى بەدۆلەتكە يېگىت ۋە
مەھرەم بولۇپ، ئۇ جانابى ئالىدىن زادى ئايرىلمايدىغان يارەمچى
ئىدى. ئۇ تۇرپان ۋە ئۇرۇمچى ئۇرۇشلىرىدا جانابى ئالى بىلەن
يەتتە يىل مىقدارى بىللە بولدى. ئۇ نەقلى ھىكايە ۋە خەۋەر
قىسسىلەرگە ناھايىتى ئۇستا ئادەم ئىدى. ئۇرۇمچى خەۋەرلىرى ۋە
تۇرپان داستانلىرىنى مەزكۇر كىشىدىن يۇزمۇ-يۇز ئاڭلاپ، ئۇنى
باشقىلارنىڭ دېگەنلىرىگە سېلىشتۇرۇپ تەھقىقلاپ، بۇ ۋەرەق
سەھىپىسىگە بېكىتتىم. چۈنكى، بىر كىشىنىڭ ھەممە جايدا ھازىر
بولۇپ كۆز بىلەن كۆرۈشى ھەم ۋەقەلەردىن تولۇق خەۋەردار
بولۇشىغا مۇمكىن بولمايدىغانلىغى ھەممە ئەقىل ئىگىلىرىگە روشەن
ۋە ئاشكارىدۇر-ۋەسسالام.

18

بۇ مەجمۇئە مۇئەللىپىنىڭ ئىسمى نەسەپلىرى، سەرگۈ-
زەشتە خەۋەرلىرى قىسمىنى ئەپسانىلىرى
ھەم ۋەقەلىرى بايانى

مۇۋەپپەقىيەتكە يېقىن يارەنلەر ۋە سادىق قىلقىلىق بۇرادەرلەر-

نىڭ ئوچۇق كۆڭۈللىرىگە روشەن ۋە يېقىن بولغايىكى، بۇ كەمىنە موللا مۇسا ئىبنى موللا ئەيسا خوجا سايرامى زەررىدىن كەم ۋە بى ئېتىۋار بىر ئەرز قىلىدۇكى، ئەگ دەسلەپتە يەنى بالاغەتكە يەتكەن دەسلەپكى چاغلاردا، ئاتام مەرھۇم ئىلىم ئارزۇسى ۋە تەلۋىدە، مېنى كۆچارغا ئېلىپ بېرىپ، موللا ئوسمان ئاخۇنۇم ئەلەيھىررەھمەنىڭ خىزمىتىگە قويغان ئىدى. مەن بۇ جايدا بىرنەچچە يىل مەدرىسىنىڭ تۆپرىغى، ئىلىم تالىپلىرىنىڭ دەپسەندىسى بولۇپ، تېخى ئەمدىلا توغرا بىلەن ناتوغرىنىڭ مەنىلىرىنى ئايرىپ ئىگەللەشكە كۈچ-قۇۋۋىتىم يېتىشكە باشلىغان چاغدا، كۆچاردىكى تۆگىگانىلار ئۇلۇغ خانىنىڭ ئەمرى ئىتائىتىدىن چىقىپ ئىسلام ئاچتى. بۇ كۈنلەردە بۇ ھەرپلەرنى يازغۇچى — مەن سايرامدا ئىدىم. ئۇشتۇمتۇت كۆچار تەرەپتىن بۇرھانىدىن خېتىپ خوجام ۋە پەرزەندى مەھمۇدىن خوجام ھەم موللا ئوسمان ئاخۇنۇملار ئىسلام شەرىپ ئاچماق ۋە ھەدىسىنىڭ "جەننەت قىلىچ سايىسىنىڭ ئاستىدا" دىگەن مەزمۇنى بويىچە شەرىئەت قىلىچىنى چاپماقنى نىيەت قىلىپ، ئاقسۇ تەرەپكە سەپەر قىلىپ، سايرامغا چۈشتى. كەمىنە مەنمۇ ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۇم. ئۆز ئىختىيارىمغا قارىماي، بىللە ھەمرا بولۇپ، قارا يۇلغۇنغا كەلدۇق. ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد بېگ باش بولۇپ، نۇرغۇن خىتاي چېرىگىنى ئېلىپ چىقىپ ئۇرۇشتى، باراۋەرلىك قىلالماي قاچتۇق. كەمىنە مەنمۇ بىرنەچچە ئادەم بىلەن موقۇر يولىغا كىرىپ، چۆل-جەزىرىلەر بىلەن كۆچارنىڭ يۇلتۇز باغ دىگەن كەنتىگە چىقتۇق. بۇ جايدىكىلەر كىيىم-كېچەك ۋە ئات-ئۇلاقلىرىمدىن ئايرىپ، مېنى خىتايلارغا تۆھپە-سوغا قىلىپ ئېلىپ بارماقچى بولدى. بىر ھەپتىدىن كېيىن يەنە كۆچارلىق خوجاملار ئادەم راستلاپ، ئاقسۇ تەرەپكە ماڭ-

غانلىغىنىڭ خەۋىرى ئاڭلاندى. ئۇلار بىزنى بوشاتتى. يولتۇز باغ-
دىن پىيادە ۋە يالغۇز كۇچار شەھىرىگە باردىم. كۇچار ئادەملىرىنىڭ
قىياپىتىدىن گويا قىيامەتنىڭ ئەسىرى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇراتتى.
پانا قىلغۇدەك بىرەر جاي-ماكانمۇ تېپىلمىدى. ئاخىرى
مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەللۇللانىڭ مازاراتلىرىغا باردىم. بۇ چاغدا موللا
ئاللا يار ئاخۇنۇم ۋە موللا يۈسۈپ ئاخۇنۇملار مازارنىڭ بېغىدىكى
خوجاملار ئەجدادىنىڭ ئاياقلىرىدا ئەھتىكاپ نىيىتى بىلەن دۇئا-
تەلەپ قىلىپ تۇرغان ئىكەن. مەن ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، سەرگۈ-
زەشتە ۋە باشقا ۋەقەلەرنى بايان قىلدىم، ئۇلارنىڭ ئالدىدا يىگىرمە
كۈنچە تۇردۇم. ئۇشتۇمتوت مەھمۇدىن خوجام ئاقسۇ ئىلىنغانلىغىنىڭ
خۇش خەۋىرىنى ئېلىپ كۇچارغا كەلدى. ئۇ خوجاملار بىلەن كۆرۈ-
شۇپ، تۆت-بەش كۈن تۇرۇپ ئاقسۇغا يانىدىغان بولدى. مەنمۇ بىللە
يانىدىم. سايرامغا كېلىپ نەزەر سالسام، يۇرتىنىڭ ئەھۋالى باشقىچە
بولۇپ كېتىپتۇ. بۇ جايدا تۇرۇشنىڭ ئىمكانىيىتى بولمىغانلىقتىن،
ئاقسۇغا بىللە كەلدىم. ئاندىن ئۇچتۇرپانغا باردىم، بۇ يۇرتلار ئاتالىق
غازى بەدۆلەتكە تەۋە بولغىچە ئۇچتۇرپاندا ئۆمۈر كەچۈردۇم. بۇ ۋە-
قەلەر ئاۋالقى داستاندا زىكىر قىلىنغان ئىدى. ئاندىن كېيىن جانابى
ئالى بەدۆلەت ئاقسۇدا قويغان زاكاتچىنىڭ قول ئاستىدا مەرزىلىق
خىزمەتنى ئۆتەپ، ئۇ زاكاتچى بىلەن ئون بىر يىل بىللە ھەمھە-
لىس، ھەمتاۋاق ۋە ھەمپىيالە بولۇپ، خاتىرجەم ۋە تىنچ كۆڭۈل
ئۆتتۈم. ئۇ قادىر ئالالىنىڭ جالالىتى ۋە ئىرادە تەقدىرى بىلەن،
ئۆمرىمنى ئۆتتى. ھازىر بۇ قېرى ئاجىز ۋە باشتىن-ئاياققىچە گۇناغا
چۆمگەن، ھېچنىمىنىمۇ بىلمەيدىغان بىچارە ئاقسۇ ئىچىنى جاي-
ماكان تۇتۇپ، بىر بۇلۇڭدا دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن پۇقرالىق كوچىسىدا

هەممىدىن خالى بولۇپ، پاك ھاياتلىق دائىرىسىدە ئۆمرىمىز ئۆتۈپ تۇرۇپتۇ ــ ئەڭ ئالى ماختاش ئاللاغا مەنسۇپتۇر!

ئەلقىسسە، مەن يۇقۇرىدا سايرامدىن بولىمەن دىدىم. ئەگەر سايرامنىڭ ۋەقە ئەھۋاللىرىنى ئىندەك بايان قىلمىسام، بۇ غېرىپ-بىچارە دىلسىزنىڭ دىللىرى ئۆز جاي مەركىزىگە چۈشمەيدىغاندەك تۇرىدۇ. بۇۋاي-ئەجداتلىرىمىز، ياشانغان باشقا قېرى دانا ئادەملەرنىڭ يۇزمۇ-يۇز ۋە ئىشەنچلىك مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، بۇنىڭدىن ئىككى يۇز يىل ئىلگىرى ئىلىدا جوراس (217) نەسلىدىن چىققان قۇنتەيجى دېگەن بىر مۇناپىق قالماق بۇ موغۇلستان يۇرتىغا تۆرە بولۇپ، خان دەرىجىسى بىلەن چوڭ ئورۇنغا ئىگە بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ شەرقى ھۇدۇدى قومۇل، بالەكۆل (بارىكول ــ ت)، شىمالى ھۇدۇدى كاتتا دېڭىز (بالقاش كۆلى ــ ت)، غەربى ھۇدۇدى تاشكەنت، چىمكەنت، سايرامغىچە، جەنۇبى ھۇدۇدى قاراڭغۇ تاققىچە بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمى مۇشۇ دائىرىدە جارى بولغان ئىكەن. بىر چاغدا ئۇ ئۇشتۇمتۇت لەشكەر تارتىپ، تاشكەنتنىڭ سايرام دېگەن جايىنى بېسۋېلىپ، ئەمرى ئىتائىتىگە كىرگۈزۈپ، ئۆز ئورنىدا بىر قالماقنى چوڭ قىلىپ، يەنە نەچچە قالماقنى ئۇنىڭغا يارۇ-ھەمرا قىلىپ، ئۆزى چېگرىسىغا يېقىن كەلگەندە، سايرام ئەھلى ئىتائەتتىن چىقىپ ۋەقە قوزغاپ، مەزكۇر قالماقلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ پەرمانىدىن چىقىپتۇ. بىرنەچچە قالماق جېنىنى جايلاپ قېچىپ كېلىپ، قۇنتەيجە جىگە يېتىشىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، قۇنتەيجى ئىلغا كىرمەي، ئۆزىنىڭ ئادەت رەسمىيەتلىرى بويىچە ئانت-قەسەمياتلارنى تىلغا ئېلىپ، سايرامغا يېنىپ بېرىپ، بۇ جايىنى ئىككىنچى قېتىم بېسۋېلىپ، بىرنەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، تالان-تاراج قىلىپتۇ.

بۇ چاغدا سايرام ئەھلى خوجا ئۇرۇغى، شاھ ئۇرۇغى، ئەمىر ئۇرۇغى دەپ ئۈچ قەبىلە ياكى ئۈچ ئۇرۇقتىن ئىبارەت ئىكەن. قۇنتەيجى بۇ ئۈچ ئۇرۇقنىڭ ئىسىل ۋە كاتتىلىرىنى ئىلغاپ، ھەر ئۇرۇقتىن يىگىرمە ئۆيلۈكتىن ئاتمىش ئۆيلۈك ئادەمنى ئەھلى ئايالـلىرى ۋە بالا ـ پەرزەنتلىرى بىلەن ئاق ئۆيلۈك قىلىپ كۆچۈرۈپ، ئۆز يۇرتى ئىلىغا ئېلىپ كېلىپ تۇ، بۇ جايدا بىر يىل ئەتراپىدا تۇرغۇزۇپ، ئاندىن ئۇلارنى تۇرپانغا ئەۋەتىپ تۇ. ئۇلار تۇرپاندا ئىككى يىلچە تۇرۇپتۇ. بۇ كۈنلەردە قۇنتەيجى يوقلۇق ماكانىدىن ئورۇن ئېلىپتۇ ۋە خاقانى لەشكىرى ئىلى بىلەن ئالتە شەھەرگە كەلـگەنلىگى خەۋىرى ئاڭلاندى. بۇ ئاتمىش ئۆيلۈك ئادەم ئەمدى ئۆز يۇرتىمىزغا كەتسەك بولىدىكەن دەپ، ھەدىستە "ۋەتەننى دوست بىلگەنلىك ئىماندۇر" دەپ كۆرىستىلگەندەك، ئۆز يۇرتىغا كېتىپ، قەۋمى قېرىنداشلىرىغا يېتىش ئارزۇ ـ ئىشتىياقى بىلەن تۇرپاندىن قوزغىلىپ، مۇزداۋانغا كەلگەندە، خىتاي چېرىگىنىڭ ئۇلۇغى ئۇچـراپ؛ "سىزلەر نىمە ئادەم؟" دەپ سورىغاندا، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئەرزى ھالىنى بايان قىلىپتۇ. ئاندىن ئۇ خىتاي ئۇلۇغى شەپىقەت يۇزىدىن "ئۇلۇغ خانىنىڭ چېرىكلىرى كەلدى، يوللار قالايمىقان، بۇ يۇرتلار تىنجىپ بولغىچە دىخانچىلىق قىلىپ كۈن ئېلىپ تۇرسىڭلار" دەپ بانا ـ سەۋەپ كۆرسىتىپ، كېتىشكە جاۋاپ بەرمەي، ياقىرىق دىگەن جايغا ئېلىپ كېلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇ. ئۇلار بۇ يەردىمۇ بىرـنەچچە يىل تۇرۇپ، ئاخىرى باي تەۋەسىگە بېرىپ ئولتۇرۇپتۇ. بۇ يەردىمۇ بىرنەچچە مۇددەت تۇرۇپ، يەنىلا كۆنەلمەي، تاغنىڭ ئاغزى ۋە كەڭرى جاي ئىكەن دەپ، ئۇشبۇ سايرامغا بېرىپ تۇختاپ قاپتۇ. ئۇلار ئەسلى تاشكەنتنىڭ سايرام دىگەن جايىدىن كەلگەنلىگى

ئۇچۇن، باشقىلار بۇلارنى سايرامى دەپ ئاتاپتۇ. ئاخىرى بۇ يۇرتـ
لارمۇ خىتايغا قارايتۇ. ئۇ چاغدا بۇ يەتتە شەھەردە ئادەم ئاز، تېخى
ئاۋات بولمىغان ۋاقتى ئىكەن. خىتاي مەنسەپدارلىرى بۇ سايرام
خەلقىنى ئۆزىگە پۇقرا ۋە ئىتائەتمەن قىلىشنى نىيەت قىلىدىكەن.
بۇ چاغدا سايرامدا ئەمىلەر ئۇرۇغىدىن بىر كىشى ئەمەلدارلىققا
ئاشىق، مەنسەپكە جانپىدا ئىكەن. خاقانى مەنسەپدارلىرى ئۇ ئادەم
دىن "بۇ ئادەملەرنى قانداق قىلسا، ئۇلار خانىغا تەۋە بولۇپ، خىز
مىتىنى قىلىدۇ؟" دەپ سوراپتۇ، ئۇ "بۇ ئادەملەر مېنىڭ سۆز ۋە
بۇيرۇغۇمدىن چىقمايدۇ. ماڭا چوڭ مەنسەپ بەرسىڭىز، مەن ئۇلارنى
ئۇلۇغ خانىغا تەۋە قىلىپ بېرەي" دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. خىتاي مەنسەپـ
دارى بۇنى ماقۇل كۆرۈپ خانىغا مەلۇم قىلىپ، ئاقسۇ، كۇچارنىڭ
ھاكىملىرى بىلەن ئوخشاش قىلىپ، ئۇچىنچى جەرەكەلىك مەنسەپ
بېرىپتۇ. شۇڭلاشقا سايرامنىڭ ھاكىملىرى بۇرۇندىنلا ئاقسۇ، كۇچار
نىڭ ھاكىملىرى بىلەن جەرەكە ۋە مەرتىۋىدە باراۋەر ئىدى. لېكىن
ئۇلارغا قارىغاندا، پۇقرالىسى ئاز ۋە يۇرتى كىچىك ئىدى.

سايرامدىكى بۇ ئۇچ ئۇرۇق نەچچە ئەسىر ۋە يىللار مابەينىدە
بىر بىرىگە ئارىلىشىپ، سىڭىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار
مۇناسىۋەتتە يەنىلا ئۆزلىرىنى ئايرىم دەپ ھىساپلايدۇ. شاھ ئۇرۇغى
دىگەنلەر ئۆزلىرىنىڭ نەسەپلىرىنى قەدىمقى كېيان پادىشالىرى[218]
ۋە تاجىك شاھلىرىنىڭ[219] نەسەپلىرىگە ئاپىرىپ باغلايدۇ، ئەمىر
ئۇرۇغى بولسا ئىلگىرى يۇرت سوراپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتكەن
ۋەزىرا، ئەمىرا ۋە ئەمىرلەر بىلەن نەسەپداش دەيدۇ. ئەمما خوجا
ئۇرۇغى دىگەنلەر ئۆزىنى ئەلەۋىلەر،[220] يەنى ئەلى كىرە مولا
ۋەجھۇ بىلەن نەسەپداش دەپ ھىساپلاپ، بىز ئۇنىڭ ئەۋلادى بولـ

مز دەپ ئىسپات قىلىپ پەخىرلىنىدۇ. كەمىنە مەنمۇ ئۇشبۇ ئورۇغ-دىن بولىمەن. ئاتا-بوۋىمىزدىن قالغان خوش مۇبارەك شەجىرە هازىرمۇ مەۋجۇت بولۇپ، مەن ئۇنى تەۋەررۈك قىلىپ ساقلىماقتىمەن.

بۇ مۇقەددىمىنى يېزىشتىن مەقسەت ۋە تەلەپ شۇكى، تامامى دىن ۋە مىللەتتە، ئۇلۇغ ئەشرەپلەر ئارىسىدا ياكى ئەرەپ، ئەجەملەر ئىچىدە، تۈرك، تاجىك، موغۇل تايىپىلىرىدە ئۆزبەكنىڭ نەسەپلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ، هەر بىر تايىپە ئۆزىنى بىر قەبىلگە نەسەپداش قىلىپ، بىر نەسىلگە باغلاپ كېلىپتۇ ۋە ئەجداتلىرىنىڭ ئۇستىخان-سۆڭەكلىرىگە هۆرمەت قىلىپ، شۇنىڭ بىلەن پەخىرلىنىپ كېلىپتۇ. هازىر خىتاي، قالماق، قىرغىز ۋە قىپچاقلار ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ نەسەپلىرىنى ساقلاش بىلەن تەڭ، پەرزەنت ۋە نەۋرىلىرىنى ئاگاهـ قىلىپ، نەسەپلىرىنى تەكتىلەپ ئۇگىتىدۇ. هەر بىر قەبىلە ئۆز ئۇرۇغ-غىنى ئىسپات قىلىپ، ئۇنى ئابروي دەپ بىلىپ، بىزلەر پالانى ئۇرۇغدىن بولىمىز دەپ پەخرى ئېيتىخار قىلىدۇ. مىللەت ۋە دىندىن بىگانىلارمۇ ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ ئۇستىخان ۋە ئىسمى-نەسەپلىرىنى بايان قىلىشىپ خۇرسەن بولىدۇ — بەس. شۇڭلاشقا كەمىنە مەنمۇ ئەجـ داتلىرىمىنىڭ زىكرى نەسەپلىرىنى ئىزهار قىلىپ بايان قىلىشنى لازىم ۋە زۆرۈر دەپ تاپتىم.

مېنىڭ نەسەپنامەم بولسا، مەنكى موللا مۇسا بولسا، مولا ئەيسا خوجانىڭ ئوغلى، ئۇ ئەزىزخان خوجانىڭ ئوغلى، ئۇ نىيازخان خوجا-نىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان سۇلتان خوجانىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان پادىشا خوجانىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان شاهى جاهان خوجانىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان غېرىپ شاهى خوجانىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان سەئىد جالالىدىن بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىشان سەئىد جامالىدىن بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ

ئىشان سەئىد كامالىدىن بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئىبراھىم بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئابدۇلجاپپار بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئابدۇلكېرىم بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئابدۇلمەجىت بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئابدۇلۇاھاپ بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئابدۇلئەزىز بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئارسلان بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئىلياس بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد مەھمۇد بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ سەئىد ئىپتىخار بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئۇسمان بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئۆمەر بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىسمايىل بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىسھاق بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلكېرىم بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلجەلىل بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلرەھىم بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلرەھمان بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلجەپپار بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئابدۇلغەتتاھ بابىنىڭ ئوغلى، ئۇ ئىمام مۇھەممەت ھەنىپەنىڭ ئوغلى، ئۇ ئەلى كىرەمۇللا ۋەجھۇنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئاللا ئۇلارنىڭ ھەممىسىدىن رازى بولغاي! بۇ شەجىرەئى مۇبارەك بولسا، سەمەرقەنت ۋىلايىتى ئەبەيدۇللاخان غازى[221] زامانىدا، يەنى تارىخ ھىجرى توققۇز يۈز قىرىق بەشىنچى يىلى (مىلادى 1538 — 1539 ـ يىلى — ت) ئالاھىدە يېڭى تۈرغۇزۇلۇپ، ئۇ زامانىدىكى ئۆلىمائى ئەزىزەملەرنىڭ مۆھرى كېرەملىرىنى بېسىپ بېكىتىپ، خانىنىڭ يارلىق مۆھۈرى ۋە ئىمزاسى بىلەن توغرىلاپ ۋە زىننەتلەپ، سەئىد كامالىدىن بايىغا مۆھۈرلۈك ئالتۇن نىشان بىلەن قوشۇپ بەرگەن ئىكەن. بۇ ھازىرمۇ مەۋجۇت. تەۋەررۈك ئۈچۈن، بۇ ئالى يارلىق نىشانىنى ئۆز ئەينى بويىچە يېزىپ بېكىتتىم.

ئالى يارلىق نىشانى

ئەبۇلغازى ئەبەيدۇللاخان سۆزىمىز، ئەزىز كامگار ① قەرىنـ

داشلار برله جۇۋان ② بەختى بەرخوردار ③ پەرزەنتلەر ۋە ئالى مۇقدار بېكلەر برله دىيانەت ئاسار سەدىرلەر ④ ۋە بائېتىۋار ⑤ ۋەزىرلەر برله ئامانەت شوئار ۋەكىللەر ئەلا ئەلغۇسۇس سايرام ۋىلايەتىنىڭ ھاكىمى ۋە سەججادە نەشىنلىرى ⑥ ۋە ماشايىخى قۇززات، مەدرىسە دانىشمەندلەرى ۋە يۇز بېگى، ئون بېگى ئەربابى كالانتەر⑦، خوجاشرىك رەئىيەت ⑧ ئايماق، ئايماق ۋە كەنتنىڭ ئۇلۇغ كىچىك تۇرك، تاجىك، كەدخۇدا ساكىن ⑨ مۇتەۋەتتەنلا⑩ـ رىغە مەلۇم بولسۇنكىم، ھەممەكى ھىممەت شەرىئەت ئايىن ⑪ ۋەتەـ مامى نېئمەت سائادەت قەرىنىمزدىن ⑫ ئىسلامى شېرىن راۋاجى ۋە روۋنەقىنغە ھەزرىتى سەيىدلىئىنس ۋە لەجىن ئەفزەلۇسسا لاۋات ۋە ئەكمەلسلام ⑬ مىللەت شەرىئەتىنىڭ تەقەۋۋىيەت ⑭ ۋە تەمەششـ

---

① كامگار ــ بەختلىك.
② جۇۋان ــ يىگىت.
③ بەرخوردار ــ بەھرىمەن، لايىق.
④ سەدىر ــ ئالى ئەمەلدارلار.
⑤ بائېتىۋار ــ ئەتىۋارلىق.
⑥ سەججادە نەشىن ــ جاينامازدا ئولتۇرغۇچى.
⑦ كالانتەر ــ چوڭراق،
⑧ رەئىيەت ــ خالايىق.
⑨ كە خۇدا ساكىن ــ ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق.
⑩ مۇتەۋەتتەنلەر ــ ۋەتەن تۇتقۇچىلار.
⑪ ئايىن ــ گۈزەل.
⑫ قەرىن ــ يېقىن.
⑬ ئەكمەلسلام ــ مۇھەممەت پەيغەمبەر.
⑭ تەقەۋۋىيەت ــ كۈچەيتىش.

غه ① مەسرەف ② ۋە مۇتەۋەججىه ③ بولغانى ئۈچۈن، سايرام تۇمانىنىڭ ④ سەججادە نەشىنلىك مەنسەبىن ئالى جاناپ ۋە مۇتە ئالى نىساب ⑤ ۋە كامالەت ئىكتىساب ⑥ تەئىبىرى ئەكابىرى ئەززام⑦ نەھەمەتۇل⑧ مەشايىخ ئىكرام كامالىددىن بابى سەيىددىمنى شەيخۇل ئىسلاملىقا مۇسەللەم ⑨ تۇتۇپ سۈيۈرغادۇق. ئەمدى بۇ نىشانە ئالىنى كۆرگەچ ئالىجاناپ مۇشارىللا ⑩ نى شەيخۇلئىسلام ۋە مۇقتىدا ⑪ بىلىپ، بۇ ئالى مەنسەبغە تەئەللۇق ئىش كۆرگەچ، ئالىجاناپقا رۇجۇئ⑫ قىلىپ، ئىززەت ۋە ئىكرامىنى لازىم بىلىپ، ھىچكىمەرسەنى بۇ مەنسەپتە ئۇلارغە شىرىك بىلمەسۇنەلەر ۋە ھىچ ئافىردە ⑬ ئۇلارنىڭ مۇھەممانىغە ⑭ دەخلى قىلما-

---

① تەمەششىيەت — ئىلگىرى سۈرۈش.
② مەسرەف — سەرپ قىلىش.
③ مۇتەۋەججە — يۈزلىنىش.
④ تۇمان — پىرقە.
⑤ مۇتەئالى نىساپ — ئالى نەسەپلىك.
⑥ ئىكساب — ھاسىل قىلىش، تېپىش.
⑦ ئەكابىرى ئەززام — ئۇلۇغ ئەكابىرلەر.
⑧ نەھەمە — مەنە ئېيتقۇچى.
⑨ مۇسەللەم — ئىشىنىش.
⑩ مۇشارىللا — ئىشارەت بېرىلگەن، مەزكۇر.
⑪ مۇقتىدا — رەھبەر.
⑫ رۇجۇئ — قايتىش.
⑬ ئافىردە — مەخلۇق.
⑭ مۇھەممات — ئېھتىياج.

سۇنلەر ۋە شەرىئەت مائابى ① قازى فەرىدۇن بىرلە ئۆزگە قازىلار ئالىجاناپ مۇشارىللانى مۇقەددەم بىلسۇنلەر ۋە خۇتۇت ② شەرئىيەنى ئۇلارنىڭ تەۋەققە ③ ۋە مۆھرى كىراملارنغە يەتكۈرسۇنلەر. يارلىغىدىن خىلاپ ئەتمەسۇنلەر ۋە ھەففاز ④ ئىمام، مۇئەززىن ۋە خەيىر بۇقئەلەرنىڭ ⑤ مۇجاۋۇرۇ مۇتەددىلەرى ⑥، ئالىجاناپنىڭ سۆزۇ مەسلەھەتىكىم شەرئى شېرىئغە مۇۋاپىق ۋە مىللىتى زەھراغا ⑦ مۇتابىق ⑧ بولغۇسىدۇر، چىقماسۇنلەر. مۇمەددۇ ⑨ مۇئاۋىن بولۇپ ئەكرىم ⑩ ۋە تەئەززىمنى بەجا كەلتۈرۈپ، تەخالىپ ⑪ ۋە تەمەررۇد ⑫ قىلماسۇنلەر. بەل سالۇنىكى ⑬ نىشانە ئالماسۇنلەر ۋە فەرۋانەچى تىلەمەسۇنلەر ۋە ئول جاناپنىڭ شەك-شىكايەتىنى تابىغايەت مۇئەبسەر ⑭ بىلسۇنلەر. ئوسال ۋە تەقسىر ⑮

---

① مائاب — يۆلەنچۈك.
② خۇتۇت — خەتلەر.
③ تەۋرەققە — بېكىتىش.
④ ھەففاز — ھاپىزلەر.
⑤ خەيىر بۇقئە — خەيرىيەت ئورنى.
⑥ مۇجاۋۇر مۇتەسەددى — راھىت ۋە باشلامچى.
⑦ زەھرا — گۈزەل.
⑧ مۇتابىق — تەدبىق، ئاساسەن.
⑨ مۇمەددۇ — مەدەت، ياردەم.
⑩ ئەكرىم — ھۆرمەتلەش.
⑪ تەخالىپ — مۇخالىپ.
⑫ تەمەررۇد — قارشى.
⑬ بەل سالۇنىكى —
⑭ مۇئەبسەر — تەسىرلىك.
⑮ ئوسال ۋە تەقسىر — ياماڭ ئەيىپ.

بولماسۇنلەر دەپ ئىت يىلى سەفەر ئايىنىدە تارىخ توققۇز يۈز قىرىق بەشتە (مىلادى1538 ـ يىلى 6 ـ ئايدا ـ ت) سەمەرقەنت بەلدەسىدە① مۇھۇرلۇك نىشانە پۈتۈلدى ـ ۋەسسالەم. 945 (مىلادى 1538 ـ يىلى ـ ت)"

بۇ ئىلگىرى ئۆتكەن ئادەم ناملىرىنى ۋە كونا توزۇپ كەتكەن يارلىقنى بۇ ۋاراق ئىچىگە مۇندەرىجە قىلىپ تىزىشتىكى سەۋەپ شۇكى، بۇ ئۆتكەنلەرنىڭ شەرابىستى ۋە خانلارنىڭ تەقدىم قىلغان يارلىق نىشانە ئىشارىتى بىلەن، بۇ سەھىپە پارچىلىرىمۇ شەرەپكە ئىگە بولۇپ، قاتارغا كىرىپ قالارمىكىن دېگەنلىكتىن ئىبارەت. شۇنداقلا بۇنى ئوقۇغان ياكى ئاڭلىغانلارنىڭ بۇ يارلىق ئالىنى تەقدىم قىلغان ئەزىز ۋە مۇبارەك خانلار ھەققىدە دۇئا ۋە پاتىھە قىلىشقا سەۋەپ بولارمىكىن دېگەن تەلەپ ۋە مۇددىئادىن باشقا تەلەپ ياكى غەرەز بۇ كەمنە مۇئەللىپنىڭ دىلىدىن ھېچقاچان يول تاپقان ئەمەس.

تارىخ كىتاپلىرىدا ئوچۇق بايان قىلىنىشىچە، خان، خاقان، پادىشا، سۇلتان ياكى ئەمىر بولۇش ئۈچۈنمۇ بۇ نەسەپ ناھايىتى مۇھىم بولۇپ كەلگەن. تارىختىكى ئادەملەر ھەرقانداق زامان ياكى چاغلاردا نەسەپ ئادەتلىرىگە ھەددىدىن زىيادە رىئايە ۋە مۇبالىغە قىلىپ، ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ نەسەپ ئاساسلىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ، ئۆزلىرىگە ئوبدان پادىشا كۆتىرىپ، ئۇنىڭ ئەمرى ـ پەرمانلىرىغا بوي سۇنۇپ ئۆتۈپىتۇ ۋە ئۇمۇرلۇك ئىگىسى، ھاكىملارنىڭ ھۆكۈمران سۇلتانى بولغان ئالىلانىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن، ئۇ پادىشالار بۇنداق ئۇلۇغ دۆلەتكە ۋە ئىززىتى ھۇرمەتكە يېتىپتۇ. ئەگەر بۇ ئاتالمىش پادىشالارنىڭ پۇقرا، خالايىق ئىچىدىكى بىرەر كەمتەر پۇقراسى خىزمەت كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ نەزىرىلىرىدىن بىر قېتىم ئۆتمەك ـ

① بەلدە ـ شەھەر.

لىك بىلەنلا، ئۇلارغا شاھانىلىق ئىلتىپاتلارنى ئاتا قىلىپ، ئايلىق ۋە يىللىق ـ مائاش ۋەزىپە، كۇلەنلەرنى تەيىن قىلىپ بەلگىلەپ، ئەۋلاتـ تىن ـ ئەۋلاتقىچە ۋە ئەسىردىن ـ ئەسىرگىچە جۇلدۇ ـ جاساقلىق مەنسـ ۋى، تارخانلىق دۆلتىگە ئىگە قىلىپ، يارلىق ۋە نىشان بېرىدىكەن. كېيىنكى خانلار، پادىشالارمۇ خىزمەت كۆرسەتكەن بۇ ئادەملەرنىڭ ئەۋلاتلىرىنى ئىزدەپ سوراپ، ئۇلارغا ئەجداتلىرىنىڭ مەنسەپ ۋە ئايلىق ـ ۋەزىپىلىرىنى يەنە ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى مەمنۇن ئېتىپ، ئورنىنى كۆتۈرۈپ، نەچچە يىلدا بىر قېتىم دەرگاھى بارگاھىغا ئېلىپ بېرىپ، كۆرۈشۈش شەرىپىگە ئىگە قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىمتىياز ۋە ھاجەتلىرىدىن چىقىدىكەن.

ئەي پادىشالارنىڭ پادىشاسى، ھۆكۈمرانلارنىڭ ھۆكۈمرانى، ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى، ھەقىقى پادىشالىق پەقەت ساڭلا تېگىشلىك ۋە خاستۇر. ئۆز قەدىمى ئىلمىڭ بىلەن مەخلۇق ۋە بەندىلىرىڭدىن بەزى ئىنسانىنى ئىلغاپ، ئۆز ئىلتىپاتىڭ بىلەن ئۇلارغا ئۇلۇغ دۆلەت ۋە كاتتا دەرىجە مەرتىۋىسىنى ئاتا قىلىپ، ئورنىنى كۆتىرىپ، يۈكسەك دەرگاھى بارگاھىغا يېقىنلاشتۇرساڭ ۋە ئۇنداق بەندىلىرىڭگە بىرەر سەۋەپ قىلىپ، ئەۋلاتتىن ـ ئەۋلاتقىچە، ھەتتا ئىنقىرازى ئالەمگىچە ئۆز كامالى قۇدرىتىڭ بىلەن، ئۇلارنى بۇ دۇنيادا توغرا يولغا سېلىپ، راستلىققا باشلاپ، ئۇلارنىڭ قىيامەت كۈندىكى چوڭ ـ كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، ئۆزەڭنىڭ يىگانە جاھانۇ جامال سۈيەت ۋە كامالىتىڭنىڭ دۆلەت شاراپىتىگە مۇيەسسەر قىلساڭ ۋە كەمىنە مەن مۇئەللىپنىمۇ ئۇلارنىڭ دائىرىسى ۋە دەرىجىسى قاتارىدا ھىساپلاپ، ئۆتكەنكى ۋە كېيىنكى خاتالىرىمغا ئەپۇ قەلىمىنى سۈرۈپ، **ئۇلۇغ ۋە كەچىرىم قەلەمتۇراشلىرى بىلەن گۇناھلار چېكىتىلىرىنى**

تارأشلاپ، ئۇنى ياخشىلىققا ئايلاندۇرۇپ، لايىق دەرگاھىڭغا يېقىنلاشتۇرساڭ، بۇ سېنىڭ ئەزىمەت دەرگاھىڭدىن ھېچبىر يېتىشمەيدىغان ۋە ئاجايىپ نەرسە ئەمەس. "ئاللا بەندىلىرىنىڭ گۇناھىنى ياخشىلىققا ئايلاندۇرغۇچىدۇر"، "ئەي ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى، رەھىمدىللىكلەرنىڭ رەھىمدىللىگى، سەن بولساڭ دۇئالارنى ئىجابەت قىلغۇچىدۇرسەن" — ۋەسسالام.

19

فەغفۇرچىنىڭ بۇيۇك ئىتائەت يارلىغى بويىچە كاتتا مەنسەپدارلىرىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر زېمىنى بەلكى موغۇلستان تەۋەسىگە ئىككىنچى قېتىم ئىستىلا قىلىپ، ئۆزىنىڭ مۇلكى مىراسىغا يەنە ئىگە بولغانلىغى ۋەقەلىرىنىڭ بايانى

ئىپتىخارلىق ئەزىز دوستلار ۋە خوش لەززەتلىك ئالى مۇقتار بۇرادەرلەرنىڭ قەلبى ئىزھارلىرىغا روشەن ۋە ئېتىۋار بولغايكى، بۇنداق قىسسە، ئەپسانە ۋە خەۋەرلەرگە قارىغاندا، خاقانى چىنى ئىقلىمىنىڭ خانى داۋۇاڭ[222] زامانىدا، خاقانى مەملىكىتىنىڭ تەۋەسى ناھايىتى تىنچلىق، مەمۇرچىلىق بىلەن ئۆتكەن ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرىمۇ ئامانچىلىق بىلەن ياشىغان ئىكەن. ئۇ ئوتتۇز ئىككى يىل[223] ھۆكۈمران بولۇپتۇ. ئاندىن كېيىن شەنغۇڭ خان ئون ئىككى يىل[224] خان بولۇپ ئۆتۈپتۇ. بۇ كۈنلەردە جەن موزا دېگەن تايپىلەر خانلىق تالىشىپ، جەڭ-جىدەل پەيدا قىلىپتۇ. ئاندىن تۇغجىرخان[225]

تەختكە چىقىپتۇ. بۇ خان تەختكە چىقىپ يەتتىنچى يىلى[226] يەتتە شەھەردىكى تۆگگانى تايىپلىرى باش كۆتۈرۈپ، ئىتائەتتىن چىقتى. بۇ ۋەقەلەر مەزكۇر كىتاپنىڭ مۇقەددىمە ئاخىرىدا بايان قىلىندى.

تۇغجۇر خان دەۋرىدە خاقانى چىنىنىڭ ئەتراپىدىكى يۇرتلار ناھايىتى پاراكەندە بولدى. خان قۇرئەنداز-پالچى، مۇنەججىم-يۇلتۇزشۇناسلارنى ھازىر قىلدى. خانىنىڭ تەلىيىنى سىناپ، يۇلتۇز-لارنىڭ پالىغا چۈشكەن ئورۇن ۋە دەرىجىسىنى مۇلاھىزە قىلىپ، يۇلتۇزلارنىڭ كۆرۈنۈشى ۋە يۇنۇلۇشىنى تەكشۈرۈپ، سىناقلارنى قىلىپ، "بۇ ئۇلۇغ خان خانلىقنى بېرىپ، يەرنىڭ ئاستىغا كىرمىگۈچە، خانىنىڭ يۇرتىدىن ياماڭلىق ۋە شۇملۇق زادىلا كۆتۈرىلمەيدۇ. پەلەكنىڭ ۋەزىيىتى ۋە يۇلتۇزلار كۆرسەتكەن دەلىللەردىن بۇنى كۆرگىلى بولىدۇ"، دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. خان پالىنىڭ مەزمۇنىغا قاراپ، ئۆز پايتەختىدىن بىر پوتەي يىراقلىقتىكى ئەجداتلىرىنىڭ گۆرىستانلىغىغا باردىغان بىر لەخمە كولىتىپ، يول پەيدا قىلىپ، خانلىقنى ئوغلى، يەنى خانزادىلەر بولغان كاڭشۇي[227] دېگەنگە بېرىپ، باش-لىرىنى چۈشۈرتۈپ بەرەھمەن[228] شەكلىگە كىرىپ، "ئەمدى مېنىڭ يەر يۈزىدە يۈرۈشۈم ھارام بولدى" دېگەن ئەقىدىسى بىلەن يەر ئاستىغا كىردى ۋە بۇ گۆرستانلىقتىن چىققاندىمۇ، كىشىگە كۆرۈنمەي-دىغان بولدى" دەپ ھىكايە قىلىدۇ. پايتەختىتىن گۆرستانلىققا باردىغان بۇ لەخمە ئىلگىرىكى خانلار زامانىدىن باشلاپلا بار ئىدى. ئەگەر ھەرقانداق چاغدا يۇقۇرقىدەك ۋەقە يۈز بەرسىلا، خانلار ئەنە شۇنداق قائىدە-يوسۇنلارنى قىلاتتى دەيدۇ.

لېكىن، كاڭشۇي خان تېخى كىچىك بولۇپ، ئۇچ ياشتا ئىدى. جۇڭتاڭ زۇندۇلىرى (ئوردا ئەمەلدارلىرى ياكى باش ۋاللار ـــ ت)

ئۆز قائىده ۋە نالايىق ئەقىدىلىرى بويىچە ئاسماندىن بىر ياش تىلەۋىلىپ خانغا بېرىپتۇ. خان تۆت ياشلىق بولۇپتۇ. زېمىندىن بىر ياشنى تىلەپ ئېلىپ خانغا بېرىپتۇ. خان بەش ياشلىق بولۇپتۇ. ئانسى بىر ياش بېرىپتۇ، خان ئالته ياش بولۇپتۇ. جۇڭتاڭ زۇندۇ-لىرى باشلىق ئەمەلدارلار بىر ياشنى تارتۇق قىلىپتۇ، يەتته ياشقا كىرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خانىمىز يەتته يېشىدا تەختته ئولتۇردى دەپ ئەقىده ئېتىۋار قىلىدىكەن. لېكىن، ئانىسى قۇچاقىغا ئېلىپ ئولتۇرۇپ، خانلىق ھۆكۈمنى جارى قىلدىكەن دەيدۇ. بۇ رىۋايەتنىڭ راستلىغىغا پەقەت رىۋايەتچىنىڭ ئۆزىلا ھۆججه قىلىدۇ.

ئىنتىزاملىق ۋە ئادالەتلىك بۇ زامانىدا، يەنە قۇرئەئەندىز مۇنەججىملەرنى ھازىر قىلىپ، قۇرئە تاشلاپ، خانىنىڭ تەلىيىنى كۆرۈپ، ئانا-ئادىمىزات، ئۆسۈملۈك-ناباتاتلارغا شاھىت يولتۇزلارغا نەزەر سېلىپ، ئولارنىڭ ۋاقىت ۋە ئورنىنى مولاھىزە-سىناق قىلغاندىن كېيىن "ھازىر ئۇلۇغ خانىنىڭ يولتۇزى ناھايىتى يۇقۇرى دەرىجه ۋە مەرتىۋىگه چىقىپتۇ. تەلىيى ئوڭ ۋە ئۇستۇن ئىكەن، دۇشمەنلىرىنىڭ يولتۇزى تۆۋەنلەپتۇ. يۇرتى تىنچ، پەلەك ۋەزىيىتى-نىڭ دەللىلىشى ۋە يولتۇزلىرىنىڭ ئەھۋالىغا قارىغاندا، ئەجداتلىرىنىڭ مولكى مىراس يۇرتلىرى يەنە ئىككىنچى قېتىم ئۇنىڭ قول ئاستىغا كىرىپ تۇرۇپتۇ. شۇڭلاشقا، ھەرقانداق تەرەپكە چېرىك ماڭدۇرسا، جەزمەن غەلىبە قىلالايدۇ" دىگەن مەزمۇندا ئەرز مەلۇم قىلىپتۇ. بۇ چاغدا جۇڭتاڭسىڭ لى خۇڭجاڭ[229] باشلىق ۋەزىر، باشقا كاتتا ئەمەلدارلىرى ئۇلۇغ خانىغا قاراپ "غەرپ تەرەپتىكى لەنجۇسېڭ قاتارلىق كۆپ شەھەرلەرنى تۇڭگانلار ئىگەللەپ غالىپ بولۇپ، يۇرت، پۇقرالارنى خاراپ ۋە ۋەيران قىلىپتۇ. ئىلىخونى ئوروسىيە-

له‌ر ئىشغال قىلىپتۇ ـ نه‌نسلۇ باچكىدىكى (جه‌نۇبى ئالته شه‌هه‌ر ـ ـ ت) چه‌نتۇلارغا (ئاق داستارلار ياكى مۇسۇلمانلار ـ ـ ت) غه‌رپ ته‌ره‌پتىن بىر ئادەم كېلىپ پادىشا بولۇپ، هۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرۇپتۇ. ئۇلۇغ خانىنىڭ دۆلەتلىرىده بۇ ته‌ره‌پتىكى دۇشمەنله‌ر يوق بولدى. قەدىمقى زاماندىن بۇيان ئۇلۇغ خانلارنىڭ هۆكۈمرانلىغى ۋە قول ئاستىدا بولۇپ كەلگەن غه‌رپ ته‌ره‌پتىكى يۇرتلارغا چېرىك ئەۋەتىپ، ئۇ جايلىكى ئۇششاق پۇقرالارنى يوقلىساق"[230] دەپ مەلۇم قىلدى. ئاندىن ئۇلۇغ خان "ئانداق بولسا چېرىك ببرىپ، مەزكۇر شەهەر ـ له‌رنى تېپىپ ئالسۇن، ئەگەر ئۇلار ئۇرۇشقا چىقسا ئۇرۇشۇپ ئالسۇن، ئۇرۇشماي ئەل بولغانلىرىنى يۇرت قىلسۇن، ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن قالغان بىر پۇڭ زېمىنىنى بىر مىڭ چېرىك يوق بولغىچه ئۇرۇشۇپ ئېلىپ، دۇشمەنلىدىن خالى قىلسۇن، مەن بولسام ئۇلۇغ خان، ئۇششاق پۇقرالىرىمنىڭ گۇناسىدىن ئۆتۈپ ئەپۇ قىلدىم" دەپ كەڭچىلىك قىلىپ يارلىق قىلدى. چىڭ جاڭجۇننى[231] قىرىق مىڭ چېرىك بىلەن ئىلغا بۇيرۇدى، لوشى دارىننى يىگىرمە بەش (مىڭ) چېرىك بىلەن نەنسلۇ باچكىغا بۇيرۇدى. نۇسرەت ئەسەرلىك بۇ مەنسەپدارلار غەلىبە ئەسەرلىك چېرىكله‌ر بىلەن له‌نجۇ سېڭغا كەلگەندە، له‌نجۇ سېڭنىڭ زۇڭدۇسى زۇڭتۇڭ دارىننى[232] يىگىرمە مىڭ چېرىك بىلەن لوشى دارىنغا قوشتى.

ئەلقىسسە، ئاڭلىماق كېره‌ككى، تۇڭگانلار فەغفۇرچىنىنىڭ ئىتا ـ ئىتىدىن چىقىپ، ئۆز ئىچىدىن ماخالۇڭ دېگەن ئۆلىماسىنى خان كۆتىرىپ، ئۇنىڭ ئالاهىده يارلىق هۆكۈملىرىنى جارى قىلدى. بۇ ۋەقەله‌ر يۇقۇرىدا مەزكۇر كىتابنىڭ مۇقەددىمه ئاخىرىدا بايان قىلىندى. مەزكۇر ماخالۇڭ يوقالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ باتۇرلىرىدىن

داخۇ، شوخۇ دىگەن داڭلىق ئىككى باتۇرتۇڭغانلارغا باش بولۇپ، خىتاي ئەھلى بىلەن ئۇرۇشۇپ، بەزىدە غالىپ، بەزىدە مەغلۇپ بولۇپ، قېچىپ يۈرۈپ، لەنجۇسىڭ ئەتراپىدىكى شەھەر ۋە سەھرايى كەنتلەردە، ئون يىل، بەلكى ئون ئىككى يىلغىچە خىتايلارنى بۇلاپ-تالاپ ئۆتكەن ئىدى.[233] بۇ چاغدا ئۇلار ئۇلۇغ خانلىق يارلىغى بىلەن مەزكۇر چېرىكلەرنىڭ لەنجۇسىڭغا كېلىپ ئورۇنلاشقانلىغىنى ئاڭلاپ، بۇ جايلاردىمۇ تۇرالماي، قامۇلغا چىقىپ، ئىككى ئايچە تۇرۇپ، قورقۇپ ئەندىشە قىلىپ، قامۇل ئەھلىنىمۇ قورقۇتۇپ، زورلۇق بىلەن چوڭ-كىچىك ئون مىڭغا يېقىن ئادەمنى ھەيدەپ تۇرپانغا چۈشتى. بۇ ۋەقە بايان قىلىنغان ئىدى.

بۇ كۈنلەردە ئۇلۇغ خانلىق چېرىكلىرى قامۇلغا كەلدى. چىڭ جاڭجۈن لەشكەرلىرى بىلەن شىخۇغا قاراپ ماڭدى. لوشى دارېن قامۇلغا جايلاشتى. زۇڭتۇڭ دارېن گۇچۇڭغا كەلدى.[234] ئۇ تۇرپان تەرەپكە ئاتلىنىدىغان بولۇپ تۇرغان كۈنلەردە، ئاتالىق غازى بەدۆلەت ئوتتۇز مىڭ لەشكەر ۋە توپخانىلىرى بىلەن تۇرپانغا كېلىپ چۈشتى دىگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئەندىشە قىلىپ، لەنجۇسىڭ زۇڭدۇسىغا "لاۋ پادىشا ئوتتۇز مىڭ چېرىگى بىلەن ئۆزى باش بولۇپ، تۇرپانغا كېلىپ چۈشۈپتۇ. كۇچ-قوۋۇتى ئارتۇق، قورال-ياراقلىرى تولا، ئادەملىرى باتۇر ۋە ياماندەك مەلۇم بولىدۇ. يەنە بىر مۇنچە چېرىك ياردەم ئىلتىپاتى بولسا" دىگەن مەزمۇندا ئەرز ئەۋەتتى. زۇڭدۇ گۇڭزۇڭىبۇ ئەرزنى كۆرۈپ، "مەن ئۆزۈم ئاتمىش مىڭ چېرىك بىلەن ئاتلاندىم، ئەندىشە قىلماي مەقسەت، مۇددىئا تەرەپكە قەدەم قويغايسىزلەر" دىگەن مەزمۇندا يارلىق كەلدى. مەنسەپدارلار ۋە چېرىكلەردە قۇۋۋەت ۋە شىجائەت پەيدا بولۇپ

يولغا چىقتى. ئۇلار قامۇلدا ئون ئايغىچە تۇرغاندۇر. ئاندىن لۇشى دارىن چوڭ يول بىلەن تۇرپانغا كىردى. زۇڭتۇڭ دارىن ئۇرۇمچى ماناس يولى بىلەن تۇرپانغا كىردى. بۇلار تۇرپاندا توققۇز ئايغىچە تۇرغان بولسا كېرەك. ئاندىن ئۇلار ئاتلىنىپ كورلىغا چىقتى. ئۇلار كورلىدىن چىققانچە داخۇ، شوخۇلارنى قوغلاپ ۋە تۇڭگانلار مۇسۇلمانلارنىڭ مال-جانلىرىنى بۇلاپ-تالاپ ۋەيرانچىلىق قىلمىسۇن ھەم ئۇلار بىر جايدا توختاپ، پۇقرالارنىڭ جانلىرىغا قول ئۇزارتمىسۇن دىگەن ياخشى نىيەت ۋە ئوبدان كۆڭلى بىلەن، يىگىرمە كۈنلۈك يولنى ئون ئىككى كۈندە بېسىپ، كورلىدىن ئاقسۇغا كەلدى. داخۇ، شوخۇلارنىڭ كۆڭلىگە ئالەمى غايىپتىن بىر ۋەھشەت-قورقۇنچ سالدى. ئۇلار ھېچقانداق يەردە ئارام ئېلىپ تۇرالماي، قاچقانلىرىچە شەھەرلەرگىمۇ كىرەلمەي، كۆزى كۆرگەن ۋە قولىغا چىقىقانلىكى نەرسىلەرنى بۇلاپ-تالاپ ماڭدى. داخۇ ئۇچۇرپانىنى ئارىلاپ، قاقشال ئىچى بىلەن كاشىغەرگە كىردى. شوخۇ ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ، چوڭ يول بىلەن كاشىغەرگە كىردى. زۇڭتۇڭ دارىن ئاقسۇغا كەلدى. بۇ تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆتىنچى يىلى، يەنى ئات يىلى ماھى شەۋۋالنىڭ ئون يەتتىسى چارشەنبە كۈنى (ميلادى 1877-يىلى 10-ئاينىڭ 25-كۈنى ــ ت) قەۋس پەسلى ئىدى. بۇلار بۇ جايدا قىرىق كۈنچە تۇرۇپ، ئاندىن زۇڭتۇڭ دارىن[235] چوڭ يول بىلەن كاشىغەرگە ئاتلاندى. لاۋ يىڭ ئاۋچۇ[236] ئۇچتۇرپانغا بېرىپ، قاقشال ئىچى بىلەن كاشىغەرگە باردى. زۇڭتۇڭ دارىن بىلەن لاۋيىڭ ئاۋچۇ ئىككىسى كاشىغەرگە بىر ۋاقىتتا كىردى. دۇڭ دارىن بولسا چېرىكلىرى بىلەن ياركەنتكە ماڭدى. بۇ قارا چېرىكلەر كاشىغەرگە كىرىشى بىلەن، مىرزا ئەھمەت قۇشبېگى

ئۆزىنى فەرغانە تەرەپكە ئالدى. دۇڭ داربن يارکەنتنى بېسۇالدى، خوتەنمۇ تەۋە بولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەتتە شەھەر، بەلكى موغۇلستان يۇرتىغا فەغفۇرچىنى مەنسەپدارلىرى ئىگە بولدى. ئىسلام نۇرىنىڭ شولىسىنى بۇ زۇلمەتلىك بۇلۇت خىرە ۋە قاراڭغۇ قىلدى. خۇددى ھەدىسته "ئىسلام غېرىپلىق ھالەتته باشلانغان، ئۇ يەنە غېرىپلىق ھالتىگە يانىدۇ" دىگەندەك ئەھۋال پەيدا بولدى.

داخۇ، شوخۇلار باشلىق تۆڭگانلار كاشغەرگە بېرىپ، بېشىك بەچچىگە ھامى بولۇپ، خۇدالويە بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇرغان بىر چاغدا، قارا چېرىكلەر يېتىپ كەلدى. داخۇ، شوخۇلار چاقماق قاراۋۇلى ئارقىلىق ئوروسىيە ئىچىگە قاچتى. لېكىن شوخۇنىڭ بىرمۇنچە يېگىتلىرى خاقانى چېرىكلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ يوق بولدى. داخۇ قىرىق مىڭغا يېقىن تۆڭگانى بىلەن ئوروسىيە ھمايىسىگە يەتتى. ئاق پادىشا ئۇلارنى ئۆز ھمايىسىگە ئېلىپ، ئۆز پۇقرالىرىنىڭ قاتارىدا يەر، سۇ ئىنئام قىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسلا باي، دۆلەتمەن ھەم ۋەلى نېمەتلىك بولۇپ خاتىرجەم بولۇشتى.

لېكىن ئۇلۇغ خاننىڭ زەپەر ئەسەرلىك چېرىكلىرى تۇرپاندىن چىقىپ كاشغەرگىچە بولغان جايلارنى قولىغا كىرگۈزگىچە، بىرەر ئادەم ئۇلارنىڭ يولىنى توساپ ئوق چىقارمىدى. بەلكى ھەرقايسى شەھەرلەرنىڭ مۆتىۋەرلىك ئەئيانلىرى ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئىززەت-ئىكرامىلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، قولىدىن كېلىدىغانلا خىزمەتكارچىلىغىنى كۆرسەتتى. لېكىن، خاقانى مەنسەپدارلىرى ھەرقايسى شەھەرگە كىرگەندە، "يامان ئادەملەر بولسا بىزگە چىقىرىپ بېرىڭلار، بىز ئۇلارنى ئىبرەت ئۇچۇن تىغ سىياسەتتىن ئۆتكۈزىمىز" دەپ يارلىق قىلدى. لېكىن يۇرت ئۇلۇغلىرىنىڭ، "ئەسلى ياخشى ئەرباپلار

ۆه یامان ئادەملەر ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ قورقۇپ، تۇرالمای قېچىپ كېتىشتى. ئوبدان ئادەملەر ئۆز جاي-ماكانلىرىدىن قوزغالمىدى" دىگەن گەپلىرنى ماقۇل تۇتتى. مۇبادا "يامان ئادەم ئىدى" دەپ مەلۇم قىلسا، بۇلارنىڭ جازاسىنى بەردى. لېكىن، ئۆزىچە بىرەر ئادەمنى ياخشى ياكى يامان دىمىدى. مەيلى مۇجاۋۇر ياكى مۇساپىر ۆه ياكى پۇقرا ياكى ئەسكەر بولسۇن، ئۇلارغا ھېچقانداق دەخلى قىلمىدى. بەلكى "تىنچ بولۇپ پۇقراچىلىق قىلىڭلار، ئوبدان بولۇپ، كۆڭلۈڭلەرنى يامان قىلماڭلار، ئۇلۇغ خان سىزلەرنىڭ ئىلگىرىكى گۇناھىڭلارنى ئەپۇ قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەن" دەپ، ھەرقايسى شەھەر ۆه سەھرايى كەنتلەرگە گۈڭسى خەتلەرنى چاپلىدى، چوڭ-كىچىك ھەممە ئادەم بۇنى ئوقۇپ خاتىرجەم بولدى. ئاندىن كېيىن، كاشغەرگە مىرزا ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنىڭ ئوغلى مىرزا ھامىتاجى بېگىمنى ھاكىم قىلدى. كۇچارغا يۈسۈپ شاڭ بېگىنى، ئاقسۇغا قاسىم قازىبەكنى، باي-سايرامغا مۇھەممەت توختى بېكنى، ئۇچتۇرپانغا ئالائىددىن بېكنى، خوتەنگە ئەھمەت مۇراپ بېكنى، ياركەنتكە توختى نىياز يۈز بېشىنى ھاكىم قىلدى. چۈنكى، بېك بەچچە خوتەننى بوي سۇندۇرۇپ يانغاندا، خاقانى لەشكىرى بىلەن ئۇرۇشمەن دەپ، مارالۇبشىغا ئوت، بوغۇز، ئۇن، گۈرۈچ ماڭدۇرۇڭ دەپ شاغاۋۇل دادخۇاغا پەرمان بەرگەن ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ مەزكۇر ئوت، بوغۇز قاتارلىق ئاشلىقلارنى مارالۇبشىغا ماڭدۇرۇپ، توختى نىياز يۈز بېشىنى باش قىلىپ ئەۋەتكەن ئىكەن. بۇ مارالۇبشىغا كېلىپ ساقلاپ تۇرغاندا، ئۇشتۇمتۇت زۇڭتۇڭ دارىنلار مارالۇبشىغا يېتىپ بېرىپتۇ. توختى نىياز يۈز بېشى مەزكۇر ئاشلىقلارنى ئۇلۇغ خانىڭ چېرىكلىرىگە تەقدىم قىلىپ، "ئۇلۇغ خانىڭ

نۇرغۇن چېرىكلىرى ئۇزۇن يەردىن بىز قەدىمى ئۇششاق پۇقرالارنى يوقلاپ تېپىپ ئېلىش ئۈچۈن ئاقسۇغا كەپتۇ دەپ ئاڭلاپ، ئۆزەم دىخانچىلىق قىلىپ ئالغان ئاشلىقلىرىمنى ئۆز ئۇلاقلىرىم بىلەن قوشۇپ، ئۇلۇغ خانىمنىڭ چېرىكلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ساقلاپ تۇرغان ئىدىم" دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. زۇكتۇڭ دارىن ناھايىتى خوش بولۇپ، "كۆڭلۈڭ ئوبدان ئادەم ئىكەنسەن" دەپ ماختاپ، مۇشۇ سەۋەپتىن ئۇنى يارىكەنتكە ھاكىم قىلىپتۇ.

ئاندىن ھەرقايسى شەھەردىكى ئاشلىق ساڭلىرىدىكى ئاشلىقنى خەتلەپ، دۆلەت خېنىيەسىگە ئالدى. يۇرت ۋە پۇقرالاردىن ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان ئاشلىق، ئوتۇن، سامان، بېدە، ئوت قاتارلىق ئىنسان گۈرۈھىغا لازىم بولىدىغانلىكى نەرسىنى خەتلەپ، يۇرتنىڭ ئۇلۇغ ئەئيانلىرى ۋە سودىگەرلەرگە چىقاردى. يەنە ئۇلارغا "بۇ خىل نەرسىلەرنىڭ بازار نەرقىنى توختىتىپ بەرسۇن، بىز بۇ توختاتقان باھاغا قاراپ تۇرۇپ، ئۇششاق پۇقرالار تۆلىگەن نەرسىلەرگە ئۇلۇغ خانىمنىڭ غەزنىسىدىن پۇل كۈمۈش بېرىمىز، پۇل بەرمەي بىكارغا ھېچ نەرسە ئالمايمىز، يەنە بىزگە يۈز قاراپ، نەرقىنى ئەرزان ياكى كەم باھالاپ، پۇقرالارغا ۋابال قىلىدىغان ئىشلارنى ئەسلا قىلماڭلار" دەپ قاتتىق تەكىتلەپ جاكار چىقاردى. لېكىن بېكلەر، ئۇلۇغ ئەئيانلار ئاشلىقتىن تارتىپ تېكەن، چىغ، تۇزغىچە نەرق توختىتىپ تىزىمغا ئېلىپ كۆرسەتتى. مەنسەپدارلار بۇنى كۆرۈپ "بۇ نەرقىتە پۇل كۈمۈش بەرسەك، پۇقرالارغا ۋابال بولمامدۇ؟" دەپ سوريىغاندا، ئۇلار "ۋابال بولمايدۇ" دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ، "ئانداق بولسا ۋابال بولمايدۇ دەپ كاپالەتلىك قىلىپ چى خەت (تىل خەت ــ ت) بېرىڭلار" دەپ بۇيرۇدى. بېكلەر "ئۇشبۇ نەرقىتە پۇل بېرىلسە ۋابال بولمايدۇ،

مۇبادا ۋابالى بولسا بىزلەر ھەر ئىككى دۇنيادا زامىندۇرمىز" دەپ كاپالەت قىلىپ، چى خەت، يەنى ھۆججەت بەرگەندىن كېيىن، پۇقرا - خالايىقتىن نۇرغۇن ئاق، قارا ئاشلىق، ئوت، ئوتۇن، بېدە، سامان، ياغاچ، بادىرا قاتارلىق ئىنسانغا كېرەكلىك نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئالدى. توختىتىپ بەرگەن باھا بويىچە ئۇنىڭ پۇل كۈمۈشلىرىنمۇ قولدا توختاتماستىن بىكلەرگە بېرىپ تۇردى. مۇشۇنداق ئەھۋال كەم ياكى ئارتۇقمۇ بولماي، بەش يىلغىچە بىر خىل داۋاملاشتى.

بۇ چاغدىكى يەنە بىر ۋەقە شۇكى، جانابى بەدۆلەت ئاقسۇ، كۇچارنى ئىگەللىگەندە، كۇچارلىق خېتىپ خوجامنى ئوغۇللىرى بىلەن قوشۇپ كاشغەرگە ئاپىرىپ قويغان ئىدى. بۇلار ئۇلۇغ خانىڭ چېرىكلىرى كەلگەندە بىر تەرەپكە قېچىپ كېتەلمەي، كاشغەردە تۇرۇپ قىلىپ، ھەرقايسى جاي - ماكانلاردا مەخپى يوشۇرۇنۇپ بىر - نەچچە ۋاقىتنى ئۆتكۈزدى. ئاخىرى زۇڭتۇڭ دارېن ئاگلاپ چاقىرتىپ كېلىپ، كۆپ سۆزلەرنى سوراپ، "بۇ شەھەرلەرنى نېمە ئۈچۈن بۇزۇپ، ئامبان دالويە چېرىكلىرىنى يوق قىلدىڭلار" دېگەندە، ئۇ "بىز كۇچار شەھىرىنىڭ تېشىدىكى مازار باغ دېگەن يەردە ئىدۇق. بىر كېچىدە تۇڭگانى، چەنتۇ قىمارۋاز، سوكۇ - سالتاڭلار شەھەرگە ئوت قويۇپ، ئامبان، چېرىك، مەيمەيچىلەرنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئەھمەت ۋاڭ بېگىمنى بىزلەرگە چوڭ بولۇپ بەرسىلە دېسە، ئۇ مەن ئۇلۇغ خانىڭ ئىلتىپاتىغا يەتكەن، ئۇلۇغ بولمايمەن دېسە، تولا ئادەملەر ئۇنى چوماقلاپ ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ، يەنە كۇچارنىڭ ھاكىمى باشلىق سەككىز بېگىنمۇ ئۆلتۈرۈپ، تەلىقاتلىرىنى بۇلاپ كېتىپتۇ. ئۇچ كۈندىن كېيىن، بىرمۇنچە تۇڭگانى قىمارۋاز مازار باقىغا چىقىپ،

بىزنى ئۆز ئىختىيارىمىزغا قويماي، ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ قىلغانلىغى راست. بىز ئۇلاردىن قورقۇپ ئۇلۇغ بولدۇق. ئەمما ئىختىيار بىزدە ئەمەس ئىدى. ئاڭغىچە لاۋ پادىشا بۇ يۇرتلارغا ئىگىدارچىلىق قىلدى. بىزنى كاشغەرگە ئېلىپ كېلىپ توختاتتى" دەپ جاۋاپ بەرسە، "ئۇ چاغدا سىز نەچچە ياشتا ئىدىڭىز؟" دەپتۇ. "ئاتمىش ئىككى ياشتا ئىدىم. ھازىر سەكسەن بىر ياشقا كىردىم" دەپ جاۋاپ بېرىپتۇ. خېتىپ خوجامنى كاشغەر ھاكىمى ھامىتاجى ھاكىم بېگىمگە تاپشۇرۇپ، "ئۇلۇغ خانغا ئەرز بېرىمەن، ئەمدى يارلىقىغا قارايسىز" دەپ چىقاردى. توققۇز ئايدىن كېيىن ئۇلۇغ خاندىن "قېرى ئادەم ئىكەن، گۇناھىنى ئەپۇ قىلدىم، ئۆز يۇرتۇمغا كېتىمەن دېسە يول خىراجىتىنى بېرىپ ماڭدۇرۇڭلار" دەپ يارلىق كەلدى. يارلىق ھۆكۈمى بويىچە ئۇنى چاقىرىپ، "ئۇلۇغ خاننىڭ ئىلتىپات قىلىپتۇ. ئۆز يۇرتىڭغا يېنىپ كېتىڭ" دەپ، يۈز سەر كۈمۈش خىراجەت بېرىپ، كۈچارغا يانداۋرۇپ، قولىغا ئالاھىدە يارلىق ۋە ئىجازەت خەت بېرىپتۇ. ئاندىن كېيىن ئوغلى مەھمۇدىن خوجام، ھامىدىن خوجام-لارمۇ ئىجازەت خەت ئېلىپ، كۈچارغا بېرىپ، ئۇلۇغ-قاياشلىرىغا قوشۇلدى، ھىچقانداق ئادەم ئۇلارغا ئېغىز ئېچىپ دەخلى قىلالمىدى. ئۆزلىرى نېمە خالسا شۇنداق يۈرىدىغان بولدى.

لېكىن دۇڭ دارىن دېگەن ئادەم ئۆز دىنىي ئېتىقادىغا ناھايىتى مۇستەھكەم، مۇسۇلمانلارغا بولغان ئىچكى ئاداۋىتى كۈچلۈك ۋە مەھكەم، غەيرەت ۋە باتۇرلۇقتا ھەممە مەنسەپدارلاردىن پىشقادەم، جۈرئەت ۋە غەزەپتە باشقا ھەممە سەردارلارغا قارىغاندا گويا بىر بالايى-ئەزىم ئىدى، سېرىق قولنىڭ ھاكىمى ئەلپ بېك[237] دېگەننى سەللا بىر گۇناھى بانا قىلىپ ئۇرۇپ ئۆلتۈردى. يەنە چوڭ پادىشا-

نىڭ ئۆلۈگىنى كۆرسىتىپ بەرسۇن دەپ، كاشغەر ئەھلىنى قىستاپ نەگىلكىنە قويىدى، ئۇلار ئىلاجسىز كۆرسىتىپ بەردى. چېرىكلىرىنى ئېلىپ چىقىپ، ئاتالىق غازىنىڭ گۆرىنى ئاچتۇرۇپ، نۇرغۇن ئوتۇن-لارنى دۆۋىلەپ، ئۇنىڭ جەسىدىنى كۆيدۈرۈۋەتتى، ھېچ ئىلاج بولمىدى. بۇنىڭدىن دىنى سۇس، ئەسلى زاتى يامان مۇناپىقلار خوشال-خورام بولدى. لېكىن، مۇسۇلمان سۈپەتلىك دىيانەتلىك ۋە ئاقۇەت ئەندىشىلىك خەيرىگاھلار غەمكىن بولۇپ، كۆزلىرى ياشقا تولۇپ، بەنىياز ئالىلانىڭ دەرگاھىغا تەقەد دۇسىدىن كەچۈرۈم سوراپ دۇئا ئىلتىجا بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلۇغ ئۆلىمالار بۇ ئاجايىپ ۋەقەنى كۆرگەندە "بۇنداق قىلىش بولسا ئۆلۈك-موردا ئۇچۇن دەرىجە ۋە مەرتىۋە، لېكىن تىرىكلەرنىڭ ھەقىقى ئۇچۇن زۇلۇم ۋە خارلىققا لايىقدۇر" دەپ ئۆرۈدى.

بۇنداق ئاجايىپ ۋەقە ئاتالىق غازى ئۆلگەندىن كېيىن سادىر بولدى. ئىلگىرىكى پادىشا ۋە خولۇپا بەرھەقلەردىمۇ سادىر بولغان ئىكەن. «تارىخى رەۋتۇسسافا» دىگەن كىتابتا، مۇھەممەت بىننى خاۋەندشاھ بايان قىلىپ، ئابباسلار خەلىپىسىنىڭ دەسلەپكىسى سەففاھ[238] ئىدى. يەنى ئابدۇللا بىننى مۇھەممەت بىننى ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ئابباس رەزىيەللاھو ئەنھۇ خەلىپىلىك تەختىدە ئولتۇردى. ئۇ بىننى ئومەييە يەنى مۇئاۋىيەلەرنىڭ گۆرىنى ئېچىڭلار، لېكىن ئۆمەر ئابدۇلئەزىزنىڭ[239] گۆرىگە دەخلى قىلماڭلار" دەپ ھۆكۈم يارلىق قىلدى. ئۇلار مۇئاۋىيەنىڭ گۆرىنى ئاچتى، قەۋرىسىدىن توپا-تۇپراقتىن باشقا نەرسە تاپالمىدى، يەزىد بىننى مۇئاۋىيەنىڭ[240] گۆرىنى ئاچتى، كۈلدىن بۆلەك نەرسە يوق ئىكەن. ئابدولمۇلۇك مەرۋاننىڭ[241] گۆرىدە بولسا بېشى، ھەشام بىننى ئابدۇلمۇلۇك-

نىڭ[242] گۆرىده بولسا ئۇنىڭ جەسىدى ۋە ھەممە ئەزالىرى پارچە-لىنىپ، بىر بىرىدىن ئاجراپ كەتكەن ئىكەن. بۇلارنى ئېلىپ چىقىپ كۆپ قامچىلاپ ئۇردى. ئاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنىڭ ئاستى-ئۈستىگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى كۆكىگە سورىدى. سۇلايمان بىننى ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ئاببباس رەزىلۇللا ئەنھۇ[243] بەسرەدە[244] ھاكىم ئىدى. ئۇ بەنى ئۇمەييە ئۇلۇغلىرىنىڭ گەدىنىگە تىغ ئۇرۇڭلار دەپ بۇيرۇق بېرىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆلۈكلىرىنى كوچا، يوللارغا تاشلىدى. بۇ شەھەرنىڭ ئىت ۋە باشقا يىرتقۇچلىرى ئۇلارنىڭ گۆش ۋە تېرىلىرىدىن نەچچە كۈن بەھرىمەن بولدى. بەنى ئۇمەييە خەلىپىلىرى ئەۋلاتلىرىدىن ھۇھەممەت بىننى ئابدۇلمۇلۇك[245]، ئۆمەر بىننى يەزىد[246]، ئابدۇلۋاھىد بىننى سۇلايمانلار[247] ناھايىتى باي ۋە ئەسۋاپ مۇلكى ھەددىدىن زىيادە كۆپ ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنلا ھالاك قىلىپ، مال-مۇلكىگە سۇلايمان بىننى ئەلى ئاببباس ئىگە بولدى. يەنى ئۇمەييە تايىپىلىرىدىن ئەجەل يەتمەي قالغانلىرى بولسا پېكىر ۋە يوقسۇللۇق كوچىلىرىغا كىرىپ، ئۆزلىرىنى ئالەمنىڭ بۇلۇڭلىرىغا ئېلىپ، مەخپى كۈن ئۆتكۈزدى دەپ بايان قىلىدۇ. ئەي ئەزىز يارەنلەر، بىلىڭلار ۋە ئاگاھ بۇلۇڭلاركى، ئۇ ۋاقىت تارىخ ھىجرىنىڭ بىر يۈز ئوتتۇز ئىككىنچى يىلى (مىلادى 749 — 750-يىلى — ت) ئىدى. شۇنداقلا بۇ دەۋر بولسا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام زامانىدىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمىگەن، بەلكى پەيغەمبەرنىڭ ساھابىلىرىنى كۆرگەنلەرمۇ تېخىچە ھايات ياشاۋاتقان بىر زامان ئىدى. ئەنە شۇنداق بىر زامانىدا، بىرەر مۇسۇلمان خەلىپە ۋە پادىشانىڭ تەبئىتى يەنە بىر مۇسۇلمان خەلىپىگە مۇنداق ئاجايىپ ۋەقەلەرنى قىلىشىنى راۋا ۋە دۇرۇس دەپ

گۆرگەن تۇرسا، ھالبۇگى، ئۇ چاغدىن ناھايىتى ئۇزۇن زامان ئۆتۈپ كەتكەن كېيىنكى بۇگۈنكى كۈندە، بىرەر كاپىر دىنسىزنىڭ مۇسۇلمان ۋە دىندار ئىسلام پادىشالىرىنى يەنە قانداق خار ۋە ئېتىۋارسىزلىقلارغا دۇچار قىلماسلىغى مۇمكىن.

ئۇ چاغدا خىتايلار ئاتالمىش غازىنىڭ جەسىدىنى كۆيدۈردى. چۈنكى، خىتايلارنىڭ ئېتىقادىچە، ئەگەر بىرەر ياخشىلىغى كۆپ، يامانلىغى ئاز ئادەم ئۆلسە، ئۇنىڭ جېنىنى يەنە بىر ئادەمنىڭ قوسىغىدا پەيدا قىلىپ، تېز ۋاقىت ئىچىدىلا ئۇنى يەنە تۇغدۇرۇپ، بۇ يەر يۈزىگە كەلتۈرىدىكەن. ئەگەر ياخشىلىغى ئاز، يامانلىغى كۆپ ئادەم بولسا، ئۇلار ئالدى بىلەن ئىت، ئېشەك قاتارلىق نەرسىلەر بولۇپ تۇغۇلۇپ، زىمىن يۈزىگە كېلىپ خىزمەت قىلىپ، زىمىن يۈزىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىپ، ئاندىن يەنە ئۆلۈپ، بىر ئايالنىڭ قوسىغىدا پەيدا بولۇپ، يەنە تۇغۇلۇپ كېلىدىكەن. ئەگەر كىشىنىڭ ئازراقلا ھەققى بولسا، ئەقەلبىسى توخۇ بولۇپ تۇغۇلۇپ كېلىپ، تۇخۇم تۇغۇپ بېرىپ، ھەققىنى ئادا قىلىپ، ئاندىن ئادەم بولۇپ تۇغۇلۇپ كېلىدىكەن. كىشىنىڭ ھەققىنى بەرمەي ئىلاجى يوق. پۇل ئىگىسىنىڭ ھەققىمۇ ئەسلا بىكارغا كەتمەيدۇ دىگەن يامان ئەقىدىلىرى مۇستەھكەم ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇلار كىشىنىڭ ھەققىدىن قورقۇپ ئەندىشە قىلىدىكەن دەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتالمىش غازىنىڭ جەسىدىنى كۆيدۈرۈشىدىكى ئەقىدىسى بولسا، بۇ لاۋ پادىشانىڭ جېنى يەنە بىر ئايالنىڭ قوسىغىدا پەيدا بولۇپ تۇغۇلۇپ كېلىپ، ئىككىنچى قېتىم يەنە بىئارامليق قىلمىسۇن دىگىنى ئىكەن. ئۇلار بۇ ئەقىدىسىنى روھىنىڭ يۆتكىلىشى دەپ قارايدۇ. راست ياكى يالغانلىغىنى ئاللا

بىلدۇ.

ئەلقىسسە، خاقانى مەنسەپدارلىرى خەلقنى بەش يىلغىچە يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان تۈزۈم بويىچە مۇئامىلە قىلدى. ئاندىن كېيىن يۇرت-دارلىق ئىشلىرىنى ئېنىقلىماقچى بولۇپ، ھەرقانداق كىشىنىڭ يەر-زىمىنىنىڭ ئاز-كۆپلۈكىگە قارىماي چىنىلاپ ۋە پۈكلاپ ۋە كەملەپ ئۆلچەپ، ئازغا ئازچە، كۆپكە كۆپچە ئاق ياكى قارا ئاشلىق، ساماننى قويۇپ دەپتەرگە ئالدى. ھەر بىر شەھەرنىڭ چىقىم، كىرىمىنى خەتلەپ توختىتىپ، ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلدى. ئۇلۇغ خاندىن "بىلدىم" دېگەن يارلىق چۈشتى. ھەرقايسى شەھەرنىڭ مەنسەپدار-لىرى تەيىن قىلىپ توختىتىلغان ئاشلىقنى كەم ياكى ئارتۇق قىلماي دۆلەت خېنىيىسىگە ئالدى. مەنسەپدارلار ئالۋاڭنى ئون ياكى ئون ئىككى يىلغىچە مۇشۇ تەرىقىدە ئېلىپ تۇردى. بەلكى بۇ ئالۋاڭنى بارغانسېرى كۆپەيتىۋەردى. ھازىر خاقانى مەنسەپدارلىرى بۇ جاينى ئىگەللىگەنلىگىگە ئوتتۇز يىلدىن ئاشتى، يەنى تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئۇچ يۈز يىگىرمىگە (مىلادى 1909-يىلغا-ت) يەتتى. خالايىق شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ئەجداتلىرىدىن قالغان مۈلكى مىراس زىمىنلىرىنى تاشلاپ، ھەر تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ھويلا-ئارام‌لىرى، ھەرەم باغلىرى، مال-مۈلكى ۋەيران بولۇپ، ھوقۇش، قوزغۇنلارغا ئاش، دېۋە-پىرىلەرگە جاي-ماكان بولۇشقا باشلىدى. ئۇلار يۇرت-دارلىق ئالۋاڭلىرىنى تۆلەشكە ئاجىز قېلىپ، يەر-زىمىنىنى باشقا ئادەمگە بىكارغا بەرسىمۇ ئالمايدىغان بولدى. خاقانى مەنسەپدارلىرى-نىڭ ئىچكى كۆڭۈللىرىدىكى مۇددىئا غەرەزلىرى بولسا، چەنتۇ پۇقرالار ئۈز خۇداسىنىڭ رەھمى-شەپقەتلىرىگە سېغىنىپ، خۇداسى-

دىن باشقا ھىچ مەخلۇقتىن ياخشى ۋاپا ۋە ئۇمىت تۇتمىسۇن، پەقەت بىزنىلا ئارزۇ-ھەۋەس قىلىپ، بىھۇدە جەۋرى-مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، ئۆمرىنى زايا قىلمىسۇن، يەنە ئىككىنچى مەرتىۋە باشقا تايىپە ۋە پادىشالارنى تەلەپ قىلىپ، بىزگە ناشۇكۇرچىلىك قىلمىسۇن، ئاسمان ۋە زېمىن خۇداسى كىمنى خالاپ ۋە كىمنى ئۇلۇغ قىلىپ بەرسە، شۇلارنىڭ ئەمرى-پەرمانلىرىدىن چىقماي سەۋر قىلسۇن، دېگەنلىكتىن ئىبارەت ئىكەن. ئەگەر ئۇلارنىڭ يۇرت سورايدىغان مۇددىئاسى بولسا ئىدى، پۇقرا-خالايىقا مۇنچىلىك زۇلۇم قىلىشنى راۋا ۋە لايىق كۆرمەس ئىدى، بەلكى ئۇلار مۇسۇلمان زالىملىرى ياكى خىتاي ئەمەلدارلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولۇپ، سىياسەت يۈرگۈزگەن بولار ئىدى. خۇداۋەندە ئۆز رەھمى ۋە پەزىلەتلىرى بىلەن بۇ لەنىتى زالىملارغا يەنىلا ئىنساپ ۋە ئادالەت ئاتا قىلسا ھەجەپ ئەمەس.

ئەي نادان ئاسى، بىمىقدار، خارگۇناكار ۋە بىمادار! سېنىڭ بۇنداق ئىقتىدارلىق پادىشالار ۋە ئەتىۋارلىق ساھىبى يولباشچىلارنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىپ، ئۇلار ھەققىدە سۆز ئېچىشقا نىمە ھەقلىك ۋە مۇناسىۋىتىڭ بار؟ سەن بۇنداق گەپلەرنى قىلىشقا قانداقمۇ جۇرئەت قىلالايسەن؟ ئەي مۇغەننى ئالىملار، سىلەرمۇ بىھۇدە ۋە يوغان سۆزلىرىڭلارنى ئاۋايلاپ سۆزلەڭلەر. چۈنكى، پادىشا ۋە ھاكىملارنىڭ ھەممىسلا ئۆز قۇۋۋىتە ۋە شجائەتلىرىمىز بىلەن شەھەر ئالدۇق دەپ ئۆزلىرىگە ئىشەنچە قىلىدۇ. ھەقىقەتنى ئايرىغۇچى بولسا، پەقەت ھايات ئىگىسى بولغان ھەقىقى ئالىلانىڭ ئۆزىدۇر. ھالبۇكى، ئۇ ئالەمنىڭ خۇداسى ئۆز ئىلمىي قەدەملىرى بىلەن ئىسلام دىنىدىكى

یاکی دىنسز کاپىر پادىشالارنىڭ قايىسىبىرى بولسۇن، ئۇلارنىڭ هەممىسىنلا بىز مەخلۇقلارنىڭ ئۇستىگە ئىگە قىلىپ ئەۋەتكەن-بەس! شۇڭلاشقا هەر زامان ۋە هەرقانداق ۋاقىتتا پادىشا ۋە هاكىمى ۋىلايەتلەر، ئەمەلدارلارنىڭ ئىنساپ ۋە ئادالەتلىرى هەققىدە دۇئا قىلماق لازىمدۇر. ئەگەر ئۇ ئىسلام پادىشا بولىدىكەن، ئۇنىڭغا دۇئا قىلىش كېرەك ۋە ئۇنىڭ توغرا يولى، ئىنساپ ئادالەتلىرىنى تىلەش لازىمدۇر. چۈنكى، بۇنداق پادىشالار نېئىمەت ئىلاهى جۈملىسىدىندۇر. نەزم:

هەممە هالغا شۈكرى قىلماق لازىم ئىرۇر،
كى مۇبادا ئانىڭدىن ئولغاي يامان.

ئەي ئاقىللار! باغۋەنلەرنىڭ قۇرۇق ئۇستىگە قويغان تىكەنلىرى، قويچى پادىچىلارنىڭ ئىتلىرىمۇ نېئىمەت ئىلاهى جۈملىسىدىندۇر. ئەگەر قويچىلارنىڭ ئىتلىرى بولمىسا ئىدى، قويلىرىنى بۆرىلەردىن مۇهاپىزەت قىلىپ ساقلىشى مۇمكىن بولمايىتتى. ئەگەر باغچىلارنىڭ قۇرۇق ئۇستىگە قويغان تىكەنلىرى بولمىسا ئىدى، مۇڭلىرىنى ئوغرىلاردىن ساقلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز قۇدرىتى بىلەن ئۆز ۋاقتىدا هەرقانداق ئىنسان خىلى ئىچىدىكى ئۇلۇغلار نەسلىدىن بىرسىنى بىز مەخلۇقلارنىڭ ئۇستىگە ئىگە قىلىپ بەرسە، بارلىق پۇقرا ۋە خالايىقلارنىڭ ئۇنىڭغا شۈكرى سانا قىلىپ، ئۇلار هەققىدە دۇئا قىلىشلىرىمۇ لازىم تۇتۇپ بىلىشكە تېگىشلىك ئىشلار جۈملىسىدىندۇر. ئىلاها ئۇلۇغلارغا ئىنساپ ۋە ئادالەت، پۇقرالارغا توغرا يول ئاتا قىلغايسەن. هۇرمەت سەيىدىلمۇرسەلىن ۋە ئەنبىيالارغا مەنسۇپ — ئامىن!

20

فەغفۇرچىنىڭ پۇقراپەرۋەرلىك تەرەپتىكى ئادالەت-سۈپەتلىرى، زىمىننىڭ كەڭرى-چوڭ ۋە ئۇلۇغلۇغى، زىمىن دائىرىسى تەرىپى ھەققىدە قىسقىچە ۋە نەمۇنە بايانى

راست سۆزلۈك يارەنلەر، ئەقىللىق بۇرادەرلەرنىڭ روشەن ۋە ماقۇل كۆڭۈللىرىدىن مەخپى ۋە نامەلۇم قالمىغايكى، بۇ تارىخچىنىڭ مۇقەددىمە ئاخىرىدا بايان قىلىنغانىدەك، فەغفۇرچىنى خانى بۇ شەھەرلەردىكى مەنسەپدارلارنىڭ گەدىنىدىن ئايمۇ-ئاي پۇل ئېلىپ تۇردى. بۇنى "چوقابېشى" دەپ ئاتىدى ھەم تۇزغىچە باج قويدى دەپ بايان قىلىنغان ئىدى. بۇنىڭ تەپسىلى بايانى بۇكى، ئاقسۇلۇق موللا نىياز ئاخۇن ناملىق زېرەك ھەم ھۇشيار بىر مىرزا كەمىنە مەنكى بۇ ئېتىۋارسىز قەلەم تەۋرەتكۈچىگە ئۆز ئاغزى بىلەن شۇنداق بىر قىسسىنى ھىكايە قىلىپ بەرگەن ئىدى. يەنى تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز ئاتمىشىنچى يىلى (مىلادى 1844-يىلى — ت) ئەترابىدا شەنغېيڭ خان دەۋرىدە[248] چاڭ موزا دېگەن بىر تايپە، ئەنگلىيە نىسارىلىرى ۋە بۇزۇلغان تۆڭگانلار ئۇلۇغ خانغا يوپۇشقان كۈنلەردە، خان مەزكۇر تايپىلەر ئۈستىگە لەشكەر ماڭدۇرۇپ، بۇ نەنلۇباچىڭ تەرەپكە ئىلگىرىكىدەك كولەن-ۋەزىپە ئەۋەتىشكە پۇرسەت يەتمىگەن زامانلاردا، بۇ يەتتە شەھەردىكى مەنسەپدارلار "بىزمۇ بۇ شەھەردىن كان تېپىپ ئۇلۇغ خانىنىڭ غەزنىسىگە كۈمۈش سالساق، پۇقرالارنىڭ

گەدىنىگە پۇل قويۇپ باج يىغۇۋېلىپ، بۇنى ئۇلۇغ خانىغا مەلۇم قىلىپ، مەنسەپ ۋە ئابروي تاپساق" دەپ مەسلىھەتلىشىپ، ئاقسۇنىڭ چىگىچەي ئامبانى مەن دارىن دىگەن ئادەم ئاقسۇنىڭ ھاكىمى باشلىق مەنسەپدارلارنى ھازىر قىلىپ، ئاقسۇنىڭ ئادەم ۋە ئۆي نوپۇسىنى خەتلەپ، ھەر ئۆيلۈك ئادەمگە ئىككى تەنگىدىن مىس پۇل قويدى. بۇنى "چوقابېشى" دەپ ئاتىدى. ئۇلار شۇنداق قىلىپ پۇقرالاردىن ئون تۆت مىڭ تەنگە چوقا بېشى پۇلى ئالدى. ئۇلۇغ خانغا بۇنىڭ راستى مەلۇم بولماي ۋە سوردىغىمۇ قىلىنماي يوقاپ كەتتى. بىر ئۆيلۈك ئادەمىنىڭ ھەر ئايدا ئىچىدىغان تۇزىغا ئىككى پۇلدىن باج قويۇپ، ئۇچ ئايدا ئۇچ داچەن، يەنى ئالتە پۇل ئېلىشنى قارار قىلدى. بۇنى ھساپلاپ كۆرگەندە، پۈتۈن ئاقسۇ تەۋەلىگىدىن بىر يىلدا ئون بەش مىڭ نەچچە يۈز تەنگە پۇل يىغىلىدىكەن. نەتىجىدە بۇ پۇلنى ئېلىشقا ھۆكۈم جارى بولۇپ، ئۇچ ئاي توشقاندىن كېيىن، يۇرتنىڭ ئەمەلدارلىرى يۇقۇرقى تۈزۈم بويىچە پۇقرالاردىن بۇ پۇللارنى يىغۋالدى ۋە ئۇنى ھاكىم بېكىنىڭ ئوردىسىغا ئېلىپ كېلىپ، بۇ تۇز بەجىنى ساناش ۋە ساقلاشقا پېقىر موللا ئاخۇن مەسئۇل تەيىنلىدى. بۇ پۇلنى ئېلىپ تۇرغان كۈنلەردە، قەدىمدىن بۇيان فەرغانە خانلىغىنىڭ ئاقسۇدا تۇرۇپ يەر-زىمىن ۋە مۈلۈكىكە ئىگە بولغان ھەم دىخانچىلىق قىلىپ ئۇلۇغ چىنى خاقانىنىڭ ساڭلىرىغا ئاشلىق تولەيدىغان بىر مىڭ بەش يۈز ئۆيلۈكتىن ئوشۇقراق پۇقراسى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ بۇ كۈنلەردە مىرزا باي دىگەن بىر ئاقساقالى بار ئىدى. ئاقسۇ ھاكىمى مىرزا بايغا "قول ئاستىدىكى پۇقرالىرىدىن ھەر ئايدا بىر داچەندىن تۇز بېجى ئېلىپ خېنىيەگە تاپشۇرىسەن" دەپ ھۆكۈم

خەت بېرىپتۇ. مەزكۇر ئاقساقال "كاشغەردىكى ئۇلۇغۇمغا مەلۇم قىلىپ، ئاندىن كېيىن تۇز بېجىنى ئېلىپ بېرەي" دەپ، بۇ ھۆكۈم خېتىنى كاشغەردىكى چوڭ ئاقساقالغا ئەۋەتىپتۇ. چوڭ ئاقساقال بۇنىڭدىن خەۋەردار بولۇپ، ئەرز قىلىپ، بۇ ھۆكۈم خېتىنى ياركەنتتىكى خان ئامبانغا ئەۋەتىپتۇ. خان ئامبان بۇ خەتنى ئوقۇپ كۆرۈپ، يەنىمۇ راستىنى بىلەي دەپ ئاقسۇغا مەخپى ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپتۇ. ئۇ ئادەم ياركەنتكە يېتىپ بېرىپ، ۋەقەنىڭ راستلىغىنى خان ئامبانغا مەلۇم قىلىپتۇ.

بۇ كۈنلەردە باي ھاكىمى قاسىم بېگ مەنسەپ توغرىسىدىن ياركەنتكە بارغان ئىكەن. بۇ بېكدىنمۇ راستىنى ئېنىقلاپ چى خەت ئېلىپتۇ. ئاندىن ئۇ ئۇلۇغ خانغا "ئاقسۇدىكى مەن دارىن دېگەن ئەمەلدار ئۇلۇغ خانىڭ شانى-شەۋكىتىنى سۈندۈرۈپ، خوتۇنلار ئېچىدىغان تۇزدىن باج ئېلىپتۇ. بۇ ھال يىراق-يېقىن مەملىكەتلەرگە ئاڭلانسا ياخشى ئىش بولمايدۇ" دېگەن مەزمۇندا ئەرز ئەۋەتىپتۇ ۋە بۇ ئىشنىڭ راستىنى ئېنىقلاشقا ئادەم ئەۋەتىشنى تىلەيمەن" دەپ مەلۇم قىلىپتۇ. بۇ ئۇلۇغ خانغا يېتىپ، جۇنلە (تەستىقلىنىپ — ت)، كوي دارىن دېگەن ئامبانىنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتىپتۇ. ئاقسۇنىڭ ئامبانى مەن دارىن ئۇنىڭ يارلىق بويىچە ئەھۋالىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئاقسۇغا كېلىدىغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئۆزىدىن ئەندىشە قىلىپ، ئاقسۇ ھاكىمى باشلىق چوڭ-كىچىك خىتاي ۋە يەرلىك ئەمەلدارلاردىن يەتمىش ئىككى ئەمەلدارنىڭ تىلىدىن "تۇزغا باج ئالمىدۇق، بۇ بىر يالغان سۆز" دەپ چى خەت ئالدى. پېقىر مولا ئاخۇن مىرزىدىنمۇ "پۇل ئالمىدىم" دەپ تاندۇرۇپ چى خەت ئالدى. ئۇنىڭغىچە مەزكۇر تەكشۈرگۈچى ئامبان ئاقسۇغا كەلدى. تۇز بېجى

ئالغانلىقنىڭ راستىنى پۈقرالاردىن ئېنىقلاپ بىلىدى ۋە كەمىنە مەنمۇ ئېلىپ بېرىپ سۆز سوردىدى. يالغان سۆزنى راست سۆزنىڭ جايىغا ئەپكېلىش ناھايىتى مۇشكۈل بولدى. "راستلىق خالاسلىقتۇر" دىگەن ئەقىدىنى مەھكەم تۇتۇپ، "بىر ئۆيلۈك ئادەمدىن بىر ئايدا ئىچىدىغان تۇز بېجىغا ھەر ئايدا بىر داچەندىن پۇل ئېلىپ ماڭا تاپشۇردى، جەمى بىر مىڭ ئالتە تەنگە ئالتە پۇل ئېلىنغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ خان بۇ توغرىدىن كايىپتۇ دىگەن گەپنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭدىن ئارتۇق پۇل ئېلىنمىدى" دەپ مەلۇم قىلدىم، ئۇ "بۇ پۇل قولۇڭدا ھازىر بارمۇ؟" دەپ سوردىدى. مەن "بەزىسى ھازىر بار" بەزىسىنى ئۇستۈمدىكى دۇئان بېگى ئۆتنە ئېلىپ ئىشلەتتى، يەنە بۇنىڭ ئورنىغا پۇل سېلىپ قويىمىز دەپ ئالغان ئىدى. بۇ دەپتىرىمگە يېزىقلىق" دەپ مەلۇم قىلدىم. ئۇ بۇ سۆزۈمنىڭ راستلىغى ئۈچۈن چى خەت ئالدى. ئاقسۇنىڭ ئامبانى بۇنى ئاڭلاپ "مەن ئىقرار قىلما دىسەم يەنە نىمە ئۈچۈن ئىقرار بولىسەن" دەپ كايىپ، ئىككى جىڭلىق پالاقتا سەكسەن تاياق ئۇردى ۋە دىگزىدا مەھكەم قىلىپ سولاپ قويدى. ئارىلىقتا سەكسەن كۈن ئۆتتى. ئۇلۇغ خاندىن "تۇز پۇلى تۇتقان موللىنى، ئاقسۇ ھاكىمى ھوشۇر، باي ھاكىمى قاسىم ۋە دۇئان بېگى موللا ھوشۇرنى ئىلغا ئېلىپ چىقىپ، جاڭجۈن ۋە خان ئامبانلار ئۆزى سوراق قىلىپ، ۋەقەنىڭ راست ياكى يالغانلىغىنى ئېنىقلىسۇن" دىگەن يارلىق كەلدى. يارلىق ھۆكۈمى بويىچە بۇ تۆت كىشىنى ئىلغا ئېلىپ باردى. بۇ كۈنلەردە ئاقسۇ ھاكىمى ھامىد تاجى ھاكىم بېگىم ھاكىملىغىدىن بىكار بولۇپ، ئورنىغا ھوشۇر بېگ دىگەن كىشى ئارىيەت ھاكىم بولۇپ، تامغا تۇتۇپ تۇرغان ئىدى. جاڭجۈن ۋە خان ئامبان باشلىق ئون ئېكىي نەپەر

كاتتا مەنسەپدار دەققەتۇر قاتار ئولتۇرۇپ، بىردىن بىر-بىرلەپ، ناھايىتى نازۇك ۋە ئىنچىكىلەپ ئالدىرىماي سوراق سوردى. بىر ئايدا تۆت-بەش نۆۋەت سۆز سورايتتى، بەزى كۈنلەردە ئۈچ-تۆت نۆۋەت سۆز سورايتتى. شۇنداق قىلىپ سەككىز ئاي سوراق سوردى. شۇنداق نۇرغۇن سۆزلەرنى سوردىكى، بۇنى يېزىشقا قەلەم ئاجىز كېلىدۇ. ئاخىرى بۇنىڭ راستىنى ئېنىقلاپ، ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلغاندا، ئۇلۇغ خاندىن چىڭ خان ئامبان دېگەنگە "بۇلارنى ئۆز يېرىگە ئاپىرىپ، ئۇششاق پۇقرالاردىنمۇ سوراپ ئېنىقلاپ، بىر قارارغا كېلىپ، ئۈچۈرى بېرىلسۇن" دېگەن مەزمۇندا يارلىق كەپتۇ. خىراجىتگە بەش مىڭ سەر كۈمۈش يارلىق قىلىپ، يەنە ھەر كۈنلۈك خىراجىتى ئۈچۈن ھەر ئۆتەكىدىن ئەللىك سەر كۈمۈش ئېلىشقا يارلىق چۈشۈپتۇ. مەزكۇر خان ئامبان ئۇرۇمچى-تۇرپان يولى بىلەن داغدۇغا ھەشەمەتلەرنى قىلىپ ئاقسۇغا كەلدى. ئاقسۇ ئامبانى مەن دارېن، تاجى ھاكىم بېگىم، ھوشۇر ھاكىم بېك باشلىق خىتاي ۋە يەرلىك مەنسەپدارلاردىن يەنە ئېنىقلاپ سوراپ، راستىنى ئېيتقۇزۇپ، ھەممىسىدىن چى خەت ئالدى. مەن موللاخۇندىن بىر مىڭ تەكىگە ۋە يەنە ئالتە تەكىگە ئالتە پۇلنىڭ ھىساۋىنى سوردى، بۇ پۇلنىڭ ھازىرغا ھازىرچە ۋە يوق بولغان پۇلنىڭ دېرىكىگە پۇل ئالغان ئادەملەرنى تۈتۈپ جاۋاپ بەردىم. لېكىن بۇ پۇلدىن تۆت پۇل كەم چىقتى. ئۇ "نىمە قىلدىڭ؟" دەپ سورىغاندا، مەن "ئېسىمگە ئېلىپ ئاندىن جاۋاپ بەرسەم" دېدىم. ئۇ ماقۇل بولدى. ئاخىرى بۇ ئىككى داچەن يەنى تۆت پۇل ئۈچۈن يەتتە نۆۋەت كاتتا سوراقخانىغا ئېلىپ كىرىپ سوراق قىلدى، ئاخىرى "بۇ تۆت پۇلغا قەغەز ئېلىپ، باج بەرگەن ئادەملەرگە

باغاق هۆججەت قىلىپ بەردىم" دەپ جاۋاپ بەرسەم، بۇ سۆزۈمنى هۆججەت قىلىپ تۇرۇپ، تاجى بېگىمنى ئېلىپ كىرىپ "باج تۇتقان بۇ موللىغا خېنىيىدىن قەغەز بەرگەنمۇ؟" دەپ سورىدى. ئۇ "قەغەز بەرمىگەن ئىدى" دەپ جاۋاپ بەردى. خان ئامبان "ئانداق بولسا قەغەز بەرمىگەن دەپ مۆھۈرىگىزنى بېسىپ چى خەت بېرىڭ" دەپ چى خەت ئالدى. ئاندىن كېيىن مەندىن ئالغان هىساپ سورىغىنى تۇگىتىپ، بۇ سوراقنىڭ ئۇچۇرىنى ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلدى. ئۇلۇغ خاندىن "بىلدىم، مېنىڭ ئۇششاق پۇقرالىرىم ئۇستىدىكى مەنسەپدارلار، ئۇلارغا جەۋرى-جاپا سېلىپتۇ. مەن ئۇلۇغ خان ئۇنىڭدىن خەۋەر ئالالماپتىمەن" دەپ "مەزكۇر چىگىچەي مەن دارىن، ئاقسۇ هاكىمى، باي هاكىمى، باي-سايرام هاكىمى باشلىق خىتاي، يەرلىك ئەمەلدارلاردىن يەتمىش ئىككى مەنسەپدارنى مەنسۇبدىن ئالدىم. بۇلار هىچقانداق مەنسەپ ئىشلىرىغا ئارىلاشمىسۇن، لېكىن قائىدىسىگە سېلىپ، ماددىلىرىنى ئاختۇرۇپ كۆرسەم، بۇ مەنسەپدارلارنى بەش مىڭ يوللۇق يەرگە پالاپ، بوغۇپ ئۆلتۈرىدىغان قانۇن بار ئىكەن. لېكىن مەن بولسام ئۇلۇغ خان، خۇددى ئىگىز بىر تاغ، پۇقرالىرىم بولسا كىچىك دەريا غا ئوخشاش، مەن ئۇلارنىڭ گۇناسىنى ئەپۇ قىلدىم. ئۇلار ئۆز يېرىگە بېرىپ پۇقراچىلىغىنى قىلسۇن، يەنە بىرى مەن يېڭى تەختكە چىقتىم. بۇلارنىڭ گۇناسىنى ئەپۇ قىلدىم" دەپ يارلىق چۈشۈردى. بۇ ۋەقە شەنبېڭ خانىنىڭ ئوننىچى يىلى (مىلادى 1860-يىلى ــ ت) يۇز بېرىپ سوراق قىلىنغان ئىدى، سوراق تۈگىگىچە شەنبېڭ خان ئالەمدىن ئۆتتى، ئورنىغا تۇڭجۇر خان بولۇپ، ئوتتۇرىدا تولۇق ئۈچ يىل ئۆتكەن ئىدى. مەزكۇر خان ماڭا رەھىمى-شەپقەت قىلىپ ماختاپ، ئوتتۇز سەر كۆمۈش

شاكلاپ بېرىپ، پۇقراچىلىغىڭىنى قىلغىن دەپ جاۋاپ بەردى دەپ سۆزلەپ بەرگەن ئىدى. مەنكى كەمىنە قەلەم تەۋرەتكۈچى ئۇ چاغدا ئۆيلەنگەن ئىدىم. مەنمۇ ئەل قاتارى ئوچ ئايدا ئۇچ داچەن بەرگەن ئىدىم.

ئەي زامانە ئادەملىرىنىڭ رەسالىرى ۋە دەۋرانىنىڭ ئەقىللىق دانالىرى، بۇ ئۇلۇغ خانىنىڭ ئادالەتلىگى ۋە پۇقراپەرۋەرلىگى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، بۇ يەتتە شەھەر ھىساۋىدا بىر مىڭ تەڭگە ئالتە پۇلنى خىتاي ھىساۋىدا ئاتمىش ئىككى يېرىم سەر كۈمۈش، ئوروسىيە ھىساۋىدا بىر يۈز ئاتمىش سوم نەچچە تىيىن ئاقچا ھىساپلايدىكەن. دىمەك، ئاران مۇشۇنچىلىك پۇل ئۇچۇن، ئۇلۇغ خان ئىلىدىن خان ئامبانىنى بۇيرۇپ، خىراجىتىگە ئۆز غەزنىسىدىن نەچچە مىڭ سەركۈمۈش بەرگەنىنىڭ تېشىدا، پارچە خىراجەتلىرى ئۇچۇن يەنە نەچچە مىڭ سەر كۈمۈش تەيىنلەپ "مەن ئۇلۇغ خاندىن يارلىق بولماي تۇرۇپ، مەنسەپدارلىرىم ئۇششاق پۇقرالىرىمىدىن ھەر ئايدا بىر داچەنىدىن پۇل ئېلىپ جەۋرى قىلىپتۇ" دەپ تەكشۈرۈپ، چىكچەي ئامبان باشلىق ئۇچىنچى، تۆتىنچى جەرەكەلىك مەنسەپكە يەتكەن ھاكىم ۋە چوڭ-كىچىك يەتمىش ئىككى مەنسەپدارنى مەنسۇبىدىن ئالدى، بەلكى تۆز بېجى تۇتقان ياكى ئالغان يۈز بېگى، ئىمام، مۇئەززىن، ئاقساقاللارغىچە بىكار قىلدى. يەنە ئىككى داچەن ئۇچۇن نەچچە كۈن سوراق قىلىپ، راستىنى ئېنىقلاپ، بۇ ئىشقا ئەجەپلىنىپ، قىياس ۋە ئىمتىھان كۆزى بىلەن قاردى. ئۇنىڭ بۇنداق ئىنساپ ۋە ئادالەتلىرىگە ئىنساپ قوشۇلسۇن ! گەرچە ئۇلۇغ خانغا ئاكلانغىنى بىر داچەن بولسىمۇ، غەزنىسىدىن نەچچە مىڭ سەر كۈمۈش سەرپ قىلىپ، ياخشى سوراق قىلاتتى. بىراق،

بۇگۈنكى كۈندىكى مەنسەپدارلار بولسا، خېنسيه ئالۋاڭلىرىنى بانا قىلىپ، بىر پۇقرادىن بىر مىسك تەڭگە پۇلىنى ئورۇن-سەۋەپسىز ئالماقتا. پۇقرالار دادى-پەريادىنى ئۇلۇغ خانىغا يەتكۈزەلمەيدۇ ۋە ئاڭلىتالمايدۇ. ئۇلۇغ خان بولسا چوڭلۇق قىلىپ، مەنسەپدارلىرىنىڭ خۇلقى-مىجەزى ۋە زۇلۇم-جەۋرىسىدىن خەۋەر ئالمايدۇ. بۇ سۆزلەرنى يېزىۋاتقان چاغدا، خۇددى مۇشۇنداق يەنە بىر گەپ ئېسىمگە كەلدى.

تارىخ كىتابلىرىدا بايان قىلىنىشىچە، قەدىمقى زامانىدا پادىشا نوشىرۋان ئادىل[249] ئۆڭا چىقىپ بىر كەنتتە قونىدى. بورچىلار ئاشخانىغا تۇز تەييارلىمىغان ئىكەن. بۇ ئىشنى سەل چاغلاپ، مەزكۇر كەنتتىن تۇز ئېلىپ ئىشلىتىپتۇ. بۇ ۋەقە نوشىرۋانغا ئاڭلانغاندىن كېيىن، ئۇ باقاۋۇل بەشى باشلىق بورچىلارغا سىياسەت قىلىپ، ئۇلارنى ئىبرەت ئۈچۈن دارغا ئېسىپتۇ ۋە ئۇ "ئاشخانىنىڭ تۇزى بولسا ئاز ۋە چاغلىق نەرسە ۋە تولا ئىشلەتكىلىمۇ بولمايدۇ، لېكىن بۇنى يارلىق بولماي تۇرۇپ ئۆزىچە ئېلىپتۇ. بىراق بۇ ئىشنى سەل چاغلاپ ئۆتكۈزۈۋەتسەم، مەندىن بەخەسلىك يۈز بېرىپ، پۇقرالارنىڭ ئۈستىگە بۇ قائىدە رەسمىي جارى بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، جەۋرى-زۇلۇم بىللە پەيدا بولىدۇ، زۇلۇمنىڭ يىلتىزى كچىك نەرسە، لېكىن ئۇ پاتلا چوڭ بولۇپ كېتىدۇ. ئۇنى كچىك چېغىدا يۇلۇپ تاشلاش ئاسان، مۇبادا ئۇ يىلتىزى چوڭ بولۇپ، رەسمىي قائىدىگە ئايلىنىپ قالغاندىن كېيىن، پۇقرالارغا زۇلۇم پەيدا بولۇپ، يۇرتتىن ئىنتىزام قوزغىلىپ كەتسە، ئۇنى جايىغا ئېلىپ كېلىش ئەلۋەتتە تەس بولىدۇ. بىرەر تەدبىر قوللانغىلىمۇ بولمايدۇ. ھەر ئىشقا كچىك ۋاقتىدىلا تەدبىر قوللىنىپ ئالدىنى ئېلىش لازىم

دەپ ئاگاھلاندۇردى. شۇڭلاشقا نۇشىرۋانىنى "ئادىل" دەپ ئاتىدى. بۇنداق دەپ ئاتاشقا يەنە باشقا سەۋەپلەر بولسىمۇ، لېكىن بۇمۇ ئۇنىڭ بىر سەۋىۋى.

ئەلقىسسە، بۇ سۆزلەرنى تەپسىلى بايان قىلىشتىن مەقسەت شۇكى، بۇ چەت-ياقا يۇرتلارغا مەنسەپدار بولۇپ كەلگەن ئەمەلدارلارنىڭ جەۋرى-زۇلۇملىرى ئۇلۇغ خانغا راستىنى بىلەن مەلۇم بولمايدىغان ئوخشايدۇ. لېكىن ئۇلۇغ خان مۇبادا راستىنى ئاڭلاپ بىلىپ قالسا، ئۇنى ياخشى تەكشۈرۈپ، تەپتىشلەرنى قىلىپ، پۇقراپەرۋەرلىك سىياستىنى ئوبدان يۈرگۈزۈپ، ھەققانى ئادالەتنى خۇددى ئاپتاپقا ئوخشاش ھەممىگە باراۋەر يەتكۈزۈپ ئىش كۆرىدىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭ ئادالەت نەتىجىلىرى ۋە خاسىيەت ئەسەرلىرى بەركىتىدىن تاكى نوھ نەبىيۇللا زامانىدىن بۇ زامانغىچە بولغان ئالتە مىڭ يىل ياكى يەتتە مىڭ يىل مابەينىدە چىنى ماچىننىڭ[250] ئەۋلادلىرى بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى خان بولۇپ، ئۇلارنىڭ خانلىق دۆلىتى ۋە بەختىگە قۇسۇر يېتىپ، باشقا پادىشالارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، باشقا تەختى سەلتەنەت قۇرۇلغانلىغىنى ھەچقانداق تارىخ كىتابىدا ئوچۇق يازغان ئەمەس.

لېكىن تارىخ كىتابلىرىدىكى تىزما بايانلارغا قارىغاندا، پىشدا دىيان پادىشالىرىدىن ئىسكەندەر رومى[251] دېگەن ئادەم ئالەمنى ئۆزىگە قاراتقان بىر پادىشا بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاقىۋەت فەغفۇرچىنى بىلەن دوستلۇق ئورنىتىپ، سۇلھى تۈزۈپ ياندى. يەنە كېيىنكى پەيغەمبەر ئاخىر زامان دەۋرىدىكى پادىشالاردىن بولغان چىنگىز قائان بىرمۇنچە يۇرتنى ئۆزىگە قاراتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلۇغ خان سۇلھى تۈزۈشكە مايىل بولۇپ، قىزىنى چىنگىز خانغا بېرىپ، ئۇنى كۈيوغۇل قىلدى.

چىنگىز قاتان ئۇنىڭ قىزىنى ئۆز خوتۇنلىرىنىڭ قاتارىغا ئېلىپ، ئۆز يۇرتىغا ياندى ۋە بۇ زىمىنغا مۇستەقىل پادىشالىق ھۆكۈمىنى جارى قىلالمىدى. شۇنىڭدەك ئەمرتېمۇر كوراگانىمۇ(ئالىلا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلۇق قىلسۇن!) خاقانى چىنى بىلەن غازات قىلىمەن دەپ، ئۆز يۇرتىدا ئۇچ يىل ئەسكەر جەملەپ، ئۇچ يۈز ئاتمىش ئالتە مىڭ نەپەر يارامسلىق ئەسكەر تەييارلاپ، بىجىننى مەقسەت قىلىپ، تاشكەنتنىڭ يۇقۇرىسىدىكى ئوترار دېگەن كونا شەھەرگە كەلگەندە، قىش-زىمىستانلىغى تۇپەيلىدىن ھاۋا ناھايىتى سوغاق بولۇپ كېتىپ، بۇ يەردە قىشلاپ، باھار كىرگەندە ئاتلىنىمەن دەپ تۇرغان چاغدا، ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەسكەر ۋە ئات-ئۇلاغلىرى شىددەتلىك سوغاقتا مۇزلاپ ھالاك بولدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئەمرائى دۆلەتخۇالىرى مەسلىھەتلىشىپ، "سوغاق يامان بولۇپ كەتتى، شۇڭلاشقا تاشكەنت ياكى چىمكەنت، سايرامغا كىرىپ قىشلاپ، باھاردا يېنىپ چىقساق" دەپ ئەرز-مەلۇم قىلدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانى بۇنى ئاڭلاپ، غەزەپ ئاتەشلىرى ئۆرلەپ "مۇنچىلىك سوغاقتىن قورقۇپ، ئارقىغا يانغىنىم قانداق؟" دەپ، بارگاھىنىڭ ئالدىغا يالاڭ كۆينەك بىلەن چىقىپ، ساتراچ چاقىرتىپ چاچ ئالدۇرغىلى تۇردى. بۇ ھاۋا ناھايىتى سوغاق دەلۇە پەسلى ئىدى. ساتراچ بولسا ئۇنىڭ چېچىنى ئېلىشقا باشلىدى؛ ئەزرائىل ئەلەيھىسسالام بولسا ئۇنىڭ جېنىنى ئېلىشقا باشلىدى. پادىشا شىددەتلىك سوغاق تۇپەيلىدىن مۇزلاپ قېتىپ قالدى دەپ بايان قىلىنىدۇ. ئۇمۇ شۇ سەۋەپ بىلەن بىجىنگە بېرىش مەقسىدىگە يېتەلمەي، كېيىنكى ئالەمگە يۇرۇپ كەتتى. بۇ بولسا خالىس خۇداۋەندەكبىرىنىڭ ئۆز پەزلى ئىنايىتى بىلەن خاقانى چىنىنىڭ يۇرت، پۇقرالىرىغا

قىلغان ئادالەتلىك سىياستىنى ساقلىغانلىغى بولسا كېرەك.

گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، ئەتراپ ۋە تەرەپلەردە پادىشالىق ئەلەملىرىنى كۆتىرىپ، ئۆزىدىن ئۆزگە پادىشالارنى كۆزگە ئىلمىغان ئوروسىيە، گىرمانىيە، ئىتالىيە ياكى فەرەڭگى ۋە باشقا پادىشالار بولسۇن، خاقانى چىننى قەستلەپ، نىيەتلىرىنى بۇزۇپ، قارا ساناشتى، لېكىن، ئۇلۇغ خان ئۇلارنىڭ ئالدىدا خۇددى ئىگىز بىر تاققا ئوخشايدىكەن. ئۇ قىمىرلاپ مەركەت قىلغاندەك كۆرۈنگەن بىلەن، يەنىلا ئۆز پايتەختىدە مۇستەھكەم ئورۇنلاشقان ئىكەن. ئۆزگە پادىشا ياكى ئۇلۇغلار بولسا خۇددى بىر دەريا غا ئوخشايدىكەن. چۈنكى دەريا دىگەن ئۆزىنى ھەرقانچە تاققا ئۇرغان بىلەنمۇ، تاققا باراۋەرلىك قىلالمايدۇ، يەنىلا ئۆز جايىدا ئاقىدىكەن. خاقانى چىننىڭ دۆلتى زور ۋە مۇستەھكەم بولۇشىدىكى سەۋەپ بولسا، ئۇنىڭ ئادالەتلىگى، لۇتفى سىياسەتلىرىنىڭ نەتىجىسى ۋە خاسىيەتلىرى، يۇرت پۇقرالىرىنىڭ كەڭرىلىگى، نىيەتلىرىنىڭ ساپ ۋە خالىسلىغى، كۆڭلىنىڭ كەڭلىگى ۋە خۇي-پېئىلىنىڭمۇ كەڭلىگى، ئېغىرلىغى ئەسەراتىنىڭ نەتىجىسىدىن ئىبارەت. ئۇنىڭ يۇرت-زېمىنلىرىنىڭ كەڭ ۋە موللۇغىنى شۇنىڭدىن بىلىش مۇمكىنكى، ئۇ يۇز مىڭ ئۆيلۈك، ئەقەللىسى ئەللىك ياكى ئاتمىش مىڭ ئۆيلۈك ئادەم جەم بولغان شەھەرگە بىر چىڭچەي مەنسەپ قويىدىكەن. سەككىز چىڭچەي ئۇستىدە بىر خان ئامبان تۇرىدىكەن، تۆت خان ئامبان ئۇستىدە بىر جاڭجۇن تۇرىدىكەن. ئىككى جاڭجۇن تۆپىسىدە بىر زۇڭدۇ تۇرىدىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇلۇغ خان ئۆز ھۆكۈمىنى يېگىرمە بىر زۇڭدۇلۇق زېمىن ئىچىدىكى پۇقرالارغا جارى قىلدىكەن دىگەن ھىكايىلەر بار. يەنە ھەر بىر زۇڭدۇغا قارايدىغان زېمىننى بىر سىڭ (ئۆلكە-ت) دەپ ئاتايدۇ. ھازىرقى

كۈنده بىر خان ئامبانغا قارايدىغان زېمىندىن ئىككى داتەبيە خەۋەر ئالىدۇ. بۇ ھىساپ بويىچە بولغاندا، ئۇلۇغ خانىنىڭ ئىككى يۈز ئوتتۇز ئالتە خان ئامبانلىق پۇقرا زېمىنلىرىنىڭ بارلىغى مەلۇم. بىز مەزكۇر تارىخچىدە لاۋ پادىشا مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالقىنىڭ سەلتەنەت ھەشەمەتلىرىنى تەسۋىرلەپ تەرىپلىدۇق. قىياس بويىچە ئېيتقاندا، ئۇ پەقەت بۇنداق كەڭ زېمىن ئىچىدىكى بىر خان ئامبانلىق پۇقرا زېمىنىغلا پادىشا ۋە ھۆكۈمران بولغان ئىكەن. دېمەك ئۇلۇغ خانىنىڭ دۆلىتى كاتتا ۋە پۇقرا زېمىنىنىڭ كەڭرى ۋە تولالىغىنى مانا شۇنىڭدىن پىكرى قىياس ۋە ئىمتىھان قىلىپ بىلگەيسىزلەر.

ئۇلۇغ خانىنىڭ ساپ ۋە خالىسلىغى يەنە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ قەدىمدىن باشلاپ ئۆز ئەجداتلىرىدىن قالغان پۇقرا ۋە زېمىنلىرىنى باشقا پادىشالارغا قويۇپ بەرمىگەن. باشقا پادىشالارنىڭ پۇقرا، زېمىنلىرىغا، ھەتتا ئۆز تەۋەسىدىكى پۇقرالارنىڭ مال-مۈلكىگە، خوتۇن، بالىلىرىغا كۆزىنى ئېچىپ نىيەت بۇزمىغان. چوڭ مەنسەپدارلار ياكى سودىگەر-مەيمەيچىلەردە بولسا يالغان سۆز ياكى يامان خىيانەت ۋە ھىلە-مىكىر يوق بولۇپ، بىر سۆز ۋە بىر قوللۇقتا مەھكەم ئىدى. ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ كەڭلىگى ۋە ئېغىرلىغى يەنە شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدىكى، باشقا ئەتراپىدىكى پادىشالار گەرچە قاتتىق-يىرىك ياكى ئاچچىق-چۈچۈك سۆزلەرنى قىلىپ ئەلچى كىرگۈزسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئۇلۇغلۇق ۋە ئېغىرلىق قىلىپ، بۇنى كۆڭلىگە ئالماي، كەڭلىك ۋە مۇلايىم-يۇمشاق سۆزلەر بىلەن جاۋاپ بېرىپ، دوست-ئاشنالىق يولىنى تۇتىدىكەن. ئەگەر ھەرقانداق چوڭ ياكى كىچىك مەنسەپدارلاردىن بىرەر گۇنا سادىر بولۇپ، مەنسۇبىدىن ئايرىلىپ كەتسە، ئۇلاردىن جەرىمانە ياكى «بەرغۇ»

دەپ پۇل ئالمايدىكەن. ئۇلارنىڭ ھەرقانداق يول بىلەن توپلىغان پۇللىرىمۇ يەنىلا ئۆزلىرىدە قالىدىكەن. ئۇ مەنسەپ ئالغانىنى گويا جان ئالغاندەك كۆرىدىكەن. ئۇششاق پۇقرالىرى لى-قائىددىن چىقماي، ھەر خىل يول بىلەن ئۆز ھۈنەر-كەسپىنى قىلىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغانلا بولسا، ئۇلۇغ خانىنىڭ ئۇلار بىلەن ئەسلا كارى بولمايدىكەن. ئۇلاردىن "ھىزانە" دەپ پۇلىمۇ ئالمايدىكەن. ئەگەر لى-قائىدە بىلمەيدىغان ئادەملەردىن بىرەر گۇنا سادىر بولۇپ، ئۇلار لى-قائىدە بىلمەيمەن دېسىلا، ئۇلارنى ئەپۇ قىلىدىكەن ۋە لى-قائىدە ئۆگەنگىن ياكى بىزنىڭ رەسىم-قائىدىلىرىمىزگە كىرگىن دەپ زورلۇق پاكى تەھدىت سالمايدىكەن. ھەرقانداق تايىسپە ئۆز دىنى مەزھەپلىرىنىڭ يولىنى تۇتۇپ، مىللىتىدە مەھكەم تۇرىدىغانلا بولسا، ئۇلارنى ئوبدان كۆرىدىكەن. ئەگەر مەنسەپدارلارنىڭ ئوستىدىن ئەرز قىلمىسا، ئۇلار ھەرقانچە ئىش قىلسىمۇ كارى بولمايدىكەن، ئەگەر ئەرز قىلىدىغان بولسا، ئۇنى ناھايىتى نازۇك ۋە ئىنچىكىلەپ سوراپ، راست ياكى يالغانلىغىنىڭ سەۋەپلىرىنى تەپتىش قىلىپ، ھەق بىلەن ناھەقنى بىر-بىرلەپ ئايرىپ، ئاندىن ئۇنى سوراقتا تارتىپ، مەسلىنىڭ ماھىيىتى بويىچە بىر تەرەپ قىلىدىكەن. ئومۇمەن يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسلا ئۇلۇغ خانىنىڭ ئادالەت تەرىپلىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەنە شۇنداق ئادالەت قەھرى سىياسەتلىرىگە ئۆزى ناھايىتى قاتتىق دەرىجىدە ئەمەل قىلغانلىغىنىڭ سەۋەپ ۋە خاسىيەتلىرى تۇپەيلىدىن، بۇنداق ئۇزۇن زامانلار مابەينىدە ھېچقانداق زور شەۋكەتلىك پادىشامۇ ئۇنىڭ ھۆكۈمەت ۋە سەلتەنەتىگە يامان نىيەت بىلەن لەشكەر تارتىپ كېلىپ، نۇقسان ياكى ۋەيران قىلالمىغان. ھەرقانداق

خان یاکی پادىشا ئۆزىنىڭ ئادالەت ۋە لۇتفى سىياسەتلىرىنى ھەممە ۋاقىت ئۆز مەرتىۋە دەرىجىسى بويىچە يولغا قويۇپ، پۇقراپەرۋەرلىگىنى ئوبدان قىلىدىغانلا بولسا، ئۇ ھەقىقى پادىشا ۋە شاھلارنىڭ ئۇلۇغ شاھى بولغان ئاللا ئۆزىنىڭ كامالى قۇدرىتى بىلەن، ئۇنداق پادىشالارنى ئۆزىنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا ئاسراپ، ئۇنىڭ دۇشمەنلىرىنى ھەرقانداق چاغدا مەغلۇپ قىلىپ بېرىدىكەن.

شۇنداقلا پۇقرالارنىڭ باي ۋە مول مەئىشەتلىك بولۇشى، يۇرتلارنىڭ ئاۋات ۋە مەمۇرىلىغى، باغ، ئىمارەتلەرنىڭ ياخشى ۋە ئېگىز بولۇشى، غەللە مەئىشەت ھاسىلىنىڭ كۆپىيىشى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسلا پادىشالار سىياستىنىڭ ئوبدان نەتىجىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئەسكەرلەرنىڭ باي ۋە قۇۋۋەتلىك بولۇشى، پۇقرالارنىڭمۇ باي ۋە تىمەن بولۇشىمۇ ئەنە شۇ توغرا سىياسەت ئەسەرلىرىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇرۇن ئۆتكەن ھۆكۈمالار "يۇرت دېگەن پۇقراسىز بولمايدۇ، پۇقراسىز بولسا يۇرت بولمايدۇ، مالسىز دۇنيا بولمايدۇ، مال-دۇنيانى پۇقرا جەملەيدۇ، ئادىل سىياسەت بولمىسا پۇقرا قانداق مال جەملەيدۇ" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. ئەنبىيانىڭ ھەدىس شېرىپىدىمۇ "بىر سائەتلىك قىلغان ئادالەت بولسا ئىنسى-جىنىنىڭ ئىبادىتىدىن ئەۋزەل" دەپ كۆرسىتىلگەن. تاكى كۇندىكى قىيامەتنىڭ جازا مەيدانىدا، خان ۋە پادىشالاردىن ئالدى بىلەن ئادالەتلىك توغرىسىدا سوراق قىلىنىدىكەن. ئەگەر ئادىل بولغان بولسا، باشقا سوئالىلارنىڭ جاۋابىمۇ ئاسان بولىدىكەن. قۇدرەتلىك ئاللا زامانىنىڭ زاھىدلىرى ۋە دەۋرانىنىڭ ئابىدلىرى يەتمىش يىل رەنجى-مېھنەت تارتىپ، ئىبادەتلەرنى قىلىپ مۇيەسسەر بولمىغان خىسلەتلەرنى بولسا، ئادىل پادىشاغا بىر

سائەتتىلا كارامەت قىلىپ بېرىدىكەن. بۇنداق ئۇلۇغ دۆلەت بولسا، خان، پادىشا، مەملىكەت ئەمرلىرى ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەر، قازى-قوززاتلار، شەرىئەت ئىگىلىرىلا نەسىپ بولالايدىغان ۋەزىپە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

لېكىن ئايماقلارنىڭ مىڭبېشى، يۈز بېشى، ئىمام، مۇئەززىن، بەلكى ھەر بىر ئۆيگە ئۇلۇغ بولغانلاردىمۇ، ئەلۋەتتە بىقەدەر تېگىشلىك تاقەت ۋە ئادىل سىياسەت بولۇشى لازىم. ئەگەر ئۇلار ئۆزىگە مەنسۇپ ئەھلى ئايالىرى ۋە بالا-پەرزەنتلىرى، غۇلام-چاكارلىرى قاتارلىقلارغا ئادالەتلىك قىلىدىغان بولسا، ئۇلار بۇنىڭدىن ساۋاپ ۋە نەتىجىگە ئېرىشەلەيدۇ. ئادالەتلىك قىلىدىغان جايغا ئادىللىق قىلماي سۇسلۇق قىلسا، زۇلۇم پەيدا بولىدۇ. ئەگەر سىياسەت قىلىدىغان جايغا سىياسەت قىلماي ئەپۇ قىلسا يەنە ئوخشاشلا زۇلۇم پەيدا بولىدۇ. ئادىللىقتىن قانداق ساۋاپ ۋە نەتىجە ھاسىل بولسا، سىياسەتنىمۇ ئۆز ئورنىدا جارى قىلسا، خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاشلا ساۋاپ ۋە نەتىجىگە مۇيەسسەر بولالايدۇ. پادىشالارغا ئادىللىق قىلماسلىققا ئىلاجى يوق. شۇنداقلا سىياسەت قىلماسلىقىمۇ ئەسلا چارە يوق. خۇدانىڭ رازىلىغىغا ئىگە بولغان بارلىق شەرىئەتشۇناس مۇجتەھىدلەرنىڭ ھەممىسى كۆپچىلىك ئاممىنىڭ مەنپەئەتىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان، لېكىن ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە زىيانلىق بولغان بەزى ئىشلارغا رۇخسەت قىلىپ بېرىپتۇ. شۇڭلاشقا پادىشالار بەزى چاغدا شەرىئەت بويىچە ئۆلۈم ۋاجىپ بولمايدىغان جايلاردىمۇ ئاممىنىڭ مەنپەئەت ۋە زىيانلىرىنى كۆزلەپ، ئىبرەت ئۈچۈن قەتلى سىياسەتنى راۋا كۆرۈپتۇ. پۇقرا ۋە خالايىقنىڭ تىنچلىغى، يۇرتلارنىڭ ئاۋاتلىغى بولسا ھامان پادىشاھى ئىقتىدار ئىگىلىرىنىڭ سائادەتلىك

قەدەملىرى ۋە لۇتفى سىياسەتلىرىنىڭ ئەسەر ۋە خاسىيەتلىرىنىڭ نەتىجىسىدۇر. ئەي ئىلاھا كەرىما! ھەممە جاھان خاقان ۋە دەۋران پادىشالىرى، زامان ھاكىملىرىنىڭ مۇسۇلمان ياكى دىنسىز كاپىر بولۇشىدىن قەتئى نەزەر، ئۇلارغا ئۆز كامالى قۇدرىتىڭ بىلەن ئىنساپ ۋە تەۋپىغى ھىدايەت، ساپ نىيەت ۋە خاتىرجەملىك ئاتا ئەيلەپ، ئۇلارنىڭ ئادالىتىنى كۇندىن-كۇنگە تازا ۋە پۇقرا-پەرۋەرلىگىنى چەكسىز قىلغايسەن — ئامىن! ئەگەر پادىشا ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەر ئادىللىق ۋە سىياسەتلىرىنىڭ ئۇنتۇپ قالسا، پۇقرا-خالايىق پادىشالارغا، ھاكىمى ۋىلايەتلەرگە بىرەر ناشۇكرىچەلىك ۋە يامان نىيەت باغلايدۇ-دە، بىرمۇنچە نارسىدە-رىسىدىلەر ئاتلارنىڭ ئايىغىدا ھالاكەتكە گىرىپتار بولۇشى ھەممە ئىنسان خىلغا كۇندىنمۇ روشەن ئىشتۇر. شۇڭلاشقا، ھەممە پادىشا ۋە ھاكىملار ئادىللىق، رەھمى-شەپقەتنى ئۆزىگە ناھايىتى كىرەكلىك بىر پەرز دەپ بىلىشى لازىم. ھەممە پۇقرانىڭ ۋە پادىشا، ھاكىملارغا ھەممە ۋاقىت ئىنساپ ئادالەت ۋە تەۋپىقى ھىدايەت ئاتا قىلغايسەن دەپ دۇئا قىلماقلىرىمۇ، ئۇلارنىڭ ئۆز بوينىدىكى ۋاجىپ ۋە قەرز دەپ بىلىشى لازىم.

ۋەز - نەسىھەتلەرنىڭ ئاخىرى

ئەي بۇرادەر ئېھتىرام ئىگىلىرى، زىھنى ئالى، ئاقۋىتى ياخشى بۇرادەرلەرگە خۇلاسە سۆز بولسۇنكى، نىزامسىز كاپىرلار ۋە بىسەرەدجانلارنىڭ جەۋرى - زۇلۇم تەئەددىتلىرىنى ئاجىز پۇقرالار كۆتىرەلمەي، ئۇ ھايات ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ تەقەددۇسىدىن ئىلتىجا ۋە

ئۇمت ئىزدەپ، كۆز ياشلىرىنى تۆكتى. ئۇلارنىڭ دۇئاسى، يىغا-زارى ئاللانىڭ ئىجاۋىتىگە مۇيەسسەر بولدى. ئالىلا بۇ زالىملارنىڭ ئۈستىگە كۈچارلىق خوجامىلارنى تاشلىدى. ھەممە پۇقرالار گويا ئازابۇ-ئەلەم ۋە دوزاخ — جەھەننەمدىن قۇتۇلۇپ، بەھەشتى-جەننەت ۋە باقى خوشاللىق ئالىمىگە كىرگەندەك شادى-خورام بولۇپ، مۇبارەكبادلىق ساداسىنى پەلەكنىڭ كۆك گۈمبىزىدىن ئۆتكۈزدى. بۇ خۇجاملارمۇ زۇلۇم ئىشىگىنى تېزلا ئاچتى. لېكىن بۇلارمۇ ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ھالىتىنى ئۇنتۇدى. پۇقرا-خالايىق يەنە ئاللا دەرگاھىغا سېغىنىپ، ناله-زارىغا چۈشتى. ئۇ قۇدرەتلىك ئاللا يەنە ئۆزىنىڭ پەزىلەت كەرەمى بىلەن ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى قوبۇل قىلىپ، ئىجاۋەتكە مۇيەسسەر قىلدى. بۇلارنىڭ ئۈستىگە مۇھەممەت ياقۇپ بېگ ئاتالىق غازىنى تاشلىدى. خالايىق كۈچارلىق خوجامىلارنىڭ دەستى-ئىلكىدىن ۋە ئالۋاڭ چۈشكۈنچىلىرىدىن قۇتۇلغانلىغىغا ناماز شۈكرانە ۋە دۇئا-تەكبىرلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، بىر بىرىنى مۇبا-رەكلىدى، ۋە پۈت-قولىنى بىرقانچە ۋاقىت كەڭ يايغان بولدى. بىراق، ئاخىرى ئاتالىق غازى بەدۆلەتنىڭ مىجەز-خۇلقى ئۆزگىرىپ، نالايىق ئىشلارنى پەيدا قىلىشقا باشلىدى. پۇقرا-خالايىقنىڭ تاقىتى يەنە تاق بولۇپ، يۈرت ئالۋاڭلىرىدىن جاق تويدى. شۇڭلاشقا، ئۇلار يەنە شۇ ئالەمنى يارىتقۇچى ئاللا دەرگاھىغا يۈزىنى سۈرتۈپ، كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ، خاقانى چىنىنى ئارزۇ ۋە تەلەپ قىلىپ، ناله-زارىنى پەلەكتىن ئۆتكۈزدى. ئاخىرى ئۇ ھايات ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ ئىجاۋىتى بىلەن فەغفۇرچىنى مەنسەپدارلىرىنىڭ قەدىمى بۇ يەتتە شەھەرگە يەتتى. ئۇلار بۇ زېمىنىنى ئىلكىگە كىرگۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئاتا-بابا ئەجداتلىرىدىن قالغان مۇلكى مىراسىغا، بەلكى

بۇ جايدىكى تەختى مىراسغا ئىككىنچى قېتىم ئىگە بولىدى. ھەممە پۇقرا-خالايىق، ھەتتا بۇرۇنقى ئەمەلدارلارمۇ خۇددى ئۆزىنىڭ خان-تۇققانلىرى ياكى ئاتا-ئانىلىرى ئىككىنچى قېتىم تىرىلىپ كەلگەندەك خۇرسەن بولۇپ، ئىچ-ئىچىگە سىغماي، خۇددى غۇنچە-دەك ئېچىلىپ كەتتى. بۇلار ھەققىدىكى ھىكايە ۋە داستانلار يۇقۇرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى.

بۇ سۆزلەرنى يېزىشتىكى مۇددىئا ۋە غەرەز بولسا، پۇقرا-خالايىقنىڭ، بەلكى بارلىق مەخلۇقاتنىڭ ئۇ ئالەمنى ياراتقۇچى قۇدرەتلىك ئاللا دەرگاھىنىڭ تەقەددۇسى ئۈچۈن يىغا-زارە قىلىپ، قول كۆتىرىپ قىلغان دۇئالىرى ھەرگىزمۇ بىكار كەتمەيدىكەن. قۇرئانى كېرىمدە "قىلىنغان دۇئا ئىجابەت بولىدۇ" دەپ كۆرسىتىلگەندەك، خالايىق ھەرقانداق زامان ۋە دەۋردە، پەقەت چىن كۆڭلى بىلەن دۇئا قىلىدىغانلا بولسا، ئۇ ھاجەت ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ ئىجابەت قىلىشى ھەقىقەتتۇر. يەنە خۇددى "ئېزىلگۈچىلەرنىڭ، ھەتتا بۇ ئېزىلگۈچىلەر كاپىر بولسىمۇ ئۇلارنىڭ دۇئاسىدىن قورقۇڭلار! چۈنكى، ئۇنداق دۇئا ئىجابەتكە يېقىندۇر" دەپ كۆرسىتىلگەندەك، ئاجىز ئىسىدىلەردىن قورقۇش لازىم. چۈنكى، ئۇلار كاپىر بولسىمۇ ئىجابەتكە ئېرىشەلەيدۇ. خۇداۋەندەكېرىمنىڭ ئۆز مەخلۇقلىرى ئىچىدىكى قايسى مەخلۇق، قايسى تايىپە ياكى قانداق بىر ئىنسانغا رەھمى قىلىش ياكى ئۇلارنىڭ قايسىبىرىنىڭ دۇئالىرى دەرگاھى ئىلاھىغا يېتىپ، ئىجابەتلىك دەرىجىسى ۋە شارائىتىغا ئىگە بولۇشى، بۇ بەندىلىرىنىڭ ئەقلى ئىدراكلىرى ياكى كۆزلىرىگە نامەلۇمدۇر-بەس. شۇڭلاشقا پۇقرا-خالايىقنىڭ، بەلكى بارلىق مەخلۇقاتلارنىڭ ناله ۋە ئاھ-زارىدىن ئەلۋەتتە ئېھتىيات قىلىش لازىم.

لېكىن، بۇگۈنكى تارىخىي كۈنلەردە، خاقانى مەنسەپدارلىرى يەنە ئىنساپتىن ۋازكېچىپ، ئادالەت سىياسەتلىرىنى ئۇنتۇماقلىق تەكچىسىگە ئېلىپ قويۇپ، زۇلۇملىرىنى لەھزە-لەھزە كۈچەيتىشكە باشلىدى. ئاجىز بىچارە جاپاكەشلەرنىڭ كۆز ياشلىرى يەنە تۆكۈلۈشكە باشلىدى. ئىلاھا ئۆز كامالى قۇدرىتىڭ بىلەن پادىشالارغا ئادالەت، پۇقرا-خالايىقىغا تەۋپىقى ھىدايەت ئاتا قىلغايسەن. بۇ زامانىڭ ئاقىللىرى، بارلىق مۆمىن مۇسۇلمانلار ھەرقانداق ياخشى ۋە يامانلىق ئاللانىڭ تەقدىر ۋە ئىرادىسىدىن تاشقىرى ئەمەس دەپ بىلىپ ۋە ئەقىدە قىلىپ، راست ۋە دۇرۇس ئەقىدە بىلەن، ئۆز ئىمانلىرىنى توغرىلاپ، مەخلۇقاتلارنىڭ لۇتفى ئىنتايىتى ۋە شەپقەتلىرىگە پەرۋا ۋە ئىلتىپات قىلماسلىغى لازىم. ئەگەر ھەرقانداق ئادەم ياراتقان ئاللانىڭ ئىلتىپات ۋە شەپقەتلىرىنى ئۇنتۇپ، باشقا مەخلۇقلىرىدىن ۋاپا مەرھەمەت ياكى ئىلتىپات، شەپقەت ئۇمىت قىلسا، ئۇنداق ئادەملەرگە مەزكۇر مەخلۇق دۇشمەن بولۇپ، ۋاپانىڭ ئورنىغا جاپانى، ئىلتىپات ئورنىغا غەزەپنى يەتكۈزىدۇ. بۇ ھەممە ئىنسان خىلىغا روشەن ۋە ئاشكارا مەسىلىدۇر. خوش مۇبارەك ئالدى بىلەن ئۇ شەرەپلىك ئادەم ئاقىۋەتكە مەنسۇپ بولۇپ، ھەرقانداق ئىش ۋە ھەرقانداق زامانىدا، ئۇ ياراتقۇچى ئاللا تەرەپكە مايىل بولۇپ، ئۇنىڭ رەھمى-شەپقەتلىرىگە ئۇمتۇار بولۇپ، بىر قولىغا نۇرلۇق قۇرئان كىتابىنى، يەنە بىر قولىغا رەسۇلىللانىڭ نۇرلۇق ھەدىس كىتابىنى مەھكەم تۇتۇپ، بالا ۋە قازانىڭ ئوتتۇرىسىدىن بىر توغرا يولنى تاللاپ ماڭسا، ئۇ سەلتەنەتى ئۇلۇغ بولغان ھەقىقى پادىشا ۋە سۇلتان ئۇلارنى ئۆز ھىمايە چىرىغىنىڭ ئىچىدە ئاسراپ، يامان پادىشالارنىڭ زۇلۇم ۋە غەزەپ سىياسەتلىرىدىن،

هەتتا دىنسىزلارنىڭ يامانلىقلىرىدىن مۇھاپىزەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ خاس بەندىلىرى قاتارىدىن ئورۇن بېرىدۇ ھەم ئۆز كامال قۇدرىتىدىن بەھرىمەن قىلىپ، ئەڭ ئالىي دەرىجە ۋە مەرتىۋە ئاتا قىلىدۇ. ئەي پەزىلەتلىك ۋە قۇدرەتلىك ئاللا! سەن ھەممىگە تەۋپىق، مېھرىبانلىق ۋە توغرايول كۆرسەتكۈچىدۇرسەن- ئامىن!

خاتىمە

موغۇلستان تەۋەلىگىنىڭ ھۇدۇدى ۋە ئەھۋالاتى، بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئايرىم- ئايرىم بايانلىرى، ئادەملىرىنىڭ پېئىل- ئەتىۋارى ۋە ئادەت- قائىدىلىرى، مازارى ماشايىخلىرىنىڭ قىسقىچە زىكرى ۋە ئىندەك نەمۇنە بايانى

زامانە ئاقىللىرى ۋە دانالىرى، دەۋران فازىللىرى ۋە ئالىملىرىنىڭ ئوچۇق كۆكۈللىرىدىن يېپىق ۋە مەخپى قالمىغايكى، تارىخ كىتاپلىرىدا، خۇسۇسەن بۇ يەتتە شەھەردە ۋالى ۋە ھۆكۈمەت تۇتقان مىرزا ھەيدەر كوراگاتى (خۇدا ئۇنىڭ ياتقان جايىنى نۇرلۇق قىلسۇن!) نىڭ «تارىخي رەشىدى» ناملىق كىتاۋىدە قەدىمقى پادىشالارنىڭ يارلىق ۋە پەرمانلىرى ھەققىدىكى ھۆججەتلەرگە ئاساسەن، بۇ موغۇلىيە ھۇدۇدىنى بايان قىلىپتۇ. ئۇنىڭ بايانچە، بۇ موغۇلستاننىڭ شەرقىي ھۇدۇدى بالەكۆل (باركۆل — ت) ۋە قامۇل (قومۇل — ت)، شىمالىي ھۇدۇدى كاتتا دېڭىز، غەربىي ھۇدۇدى تاشكەنت تەۋەسىدىكى

چاقسمان ۋە ئەنجان تەۋەسىدىكى سامىغەر، لەلى كانى، بەدەخشان، جەنۇبىي بولسا تىبەت ۋە ئۇيغۇر ۋىلايىتىدۇر[252]. بۇ ھۇدۇد ئىچىدىكى زىمىنىنىڭ توغرىسى ۋە كەڭلىگى ئۇچ ئايلىق يولدۇر. قەدىمقى ھۆججەتلەردە بۇ ھۇدۇد ئىچىدىكى زىمىننى "موغۇلستان" دەپ ئاتاپتۇ دەپ زىكرى قىلىدۇ، رۇمچە[253]، چۆچەك[254] قاتارلىق جايلار بۇ ھۇدۇد ئىچىگە كىرىدۇ. موغۇلستان مەملىكىتى ئىچىدىكى شەھەرلەرنى "يەتتە شەھەر" دەپ ئاتاپتۇ. يەتتە شەھەر دىگەن كاشغەر، ياركەنت، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار ۋە كونا تۇرپان قاتارلىق جايلاردىن ئىبارەت. لېكىن، خاقانى ئەھلى بۇ يەتتە شەھەرنى "نەنلۇ باچبىڭ" دەيدۇ. بۇ جەنۇپ تەرەپتىكى سەككىز شەھەر دىگەن بۇلار ئىمىش. ھالبۇكى، ئۇنىڭ سەككىزىنچىسى كورلا بولسا كىچىك. قەدىمقى مۇسۇلمان خانلىرى دەۋرىدە بۇ يەتتە شەھەرنىڭ پايتەختى ياركەنت بىلەن تۇرپان ئىكەن.

بۇ يەتتە شەھەر زىمىندا ماشايىخى كىچىم ئالىماقام ۋە ئەۋلىيائى ئىزاملارنىڭ زىيارەتگاھى ناھايىتى تولا، لېكىن كۆپچىلىگەنىڭ ئىسمى-نەسەپلىرى ۋە نامى تەزكىرىلىرى مەلۇم ئەمەس. ئەگەر ئىسمى-تەزكىرىلىرى بولغان تەقدىردىمۇ كۆپچىلگەنىڭ تەزكىرىلىرى يەنىلا قەدىمقى كىتاپلارغا مۇۋاپىق ئەمەس. چۈنكى، ھەر زامانىنىڭ ئادەملىرىدىن بىرسى تارىخ كىتاپلىرىغا قارىماي، ئۆز مۇددىئالىرىدەك تەزكىرە قىلىپ پۈتۈپ قويغان بولسا كىچىك. مەسىلەن. بەزى مازار-لارنىڭ نامىنى قوشقار ئاتا، خوراز ئاتا، توغراق مازار، كۇموش كۆزلۈك ئاتا، ساقال ئاتا، بوغرا ئاتا دەپ ئاتايدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئەسلى ئىسمى نامەلۇم بولغانلىقتىن، ئەنە شۇ ناملار بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالغان ۋە ئۇلارنىڭ تەزكىرىسىمۇ شۇنىڭغا مۇۋاپىق قىلىپ

توپلانغان بولسا كېرەك. بىراق، ئۇلارنىڭ ئىسىملىرى بۇ ناملاردىن باشقا بولسا كېرەك. بۇلار ئۆز ئورنىدا بايان قىلىنغۇسىدۇر. ئىنشا-ئاللا ئەلغۇفۇر!

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، ئۆتكەنكى ۋە كېيىنكى ھۆكۈمائى مۇھەندىسلەر پۈتۈن زېمىن دائىرىسىنى يەنى جەزىرە-باياۋانلىرى بىلەن ئاۋات يەرلىرىنىڭ دەرىجە-دەقىقە جەدۋەللىرىنى ئوچۇق تۈزۈپ چىققان ئىكەن. ئۇلار ئاسماندىكى يەتتە يۇلتۇز سەييارىلىرى بىلەن قۇرۇقلۇقنىڭ شەرقىي ئېتىداسىدىن غەربىي تامامىغچە بولغان زېمىن يۈزىنى يەتتىگە تەقسىم قىلىپ، ھەر بىر تەقسىمنى بىر ئىقلىم دەپ ئاتاپتۇ. ھەر بىر ئىقلىمغا يەتتە يۇلتۇزنىڭ بىرسىنى. مەنسۇپ قىلىپتۇ. مەسىلەن، ئاۋالقى ئىقلىمغا زۇھەلنى، ئىككىنچى ئىقلىمغا مۇشتىرىنى، ئۈچىنچى ئىقلىمغا مىررىخنى مەنسۇپ قىلغان ئىكەن..... بۇ قىياس بويىچە يەتتە يولتۇزنى يەتتە ئىقلىمغا نىسبەتلەشتۈرگەن ئىكەن. ھەرقايسى ئىقلىمغا تەئەللۇق ئادەملەرنىڭ پېئىل-خۇيلىرى، رەڭگى-رويى ۋە مىجەزلىرى، تەئەللۇق شەھەر، دەريا، جەزىرە-باياۋان ۋە ئاۋات يەرلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ، تارىخ توپلىغان دانا مۇئەللىپلەر ئۆز كىتاپلىرىنىڭ خاتىمە ئاخىرىدا، بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلى بايان قىلىپ، رىسالىلىرىگە زىننەت بېرىپتۇ. لېكىن كەمىنە-مەنكى بۇ نادان ۋە تامامەن يېتەرسىز، ئاجىز بىچارە ئۇ ئەمرى ئەزىملەرنىڭ بۇيۇك ئىلمىنى تەتقىق قىلىشقا ئاجىز بولغانلىغىم ئۈچۈن، يەتتە ئىقلىمنى بايان قىلىشنىڭ ئورنىغا، يەتتە شەھەرنى ۋە ئادەملىرىنىڭ بەزى ھال-ئەھۋالىرىنى بايان قىلىشقا جۇرئەت قىلىپ، ئۇلارنى بۇ ۋاراق سەھىپىسىگە تىزىپ بېكىتتىم. ئالىلا ئۆزى مۇۋەپپەقىيەت ئاتا قىلغۇچى ۋە ياردەم قىلغۇچىدۇر.

كاشغەر

مەزكۇر يەتتە شەھەرنىڭ ئەڭ ئەلا ۋە ئەڭ ئاۋالقىسى كاشغەر بولۇپ، بۇ ناھايىتى كونا، داڭلىق ۋە مەشھۇر شەھەردۇر. ئادەملەر-نىڭ ئەلپازىغا كەلسەك، ئۇلار ئۆلىما ۋە ياخشى كىشىلەرگە دوست ۋە ئامراق كېلىدۇ. سەپەر ۋە مۇساپىرلىقنى ھەۋەس قىلىدۇ. گەرچە ئۇلار ئۇلپەت ۋە مۇھەببەتتە دانا ھەم مۇلايىم سۆزلۈك، چاقچاقچى بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلار ئاقىۋەتسىزلىك ۋە نائاشناچىلىق قىلىدۇ. ئەمما، بۇ شەھەردىكى ئۆلىمالارنىڭ ئىلىم تالىپلىرىغا رىۋاج بېرىش، فوزىلا ۋە ساھىپ دۇئالارغا رۇناق بېرىش، تىجارەتچىلەر ۋە دىخان ئەشرەپلەرنىڭ ھوشۇر-زاكات ۋە خەير-سەدىقە بېرىشى، ئەھلى كەسپ ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ تىرىشچانلىغى جەھەتتە باشقا شەھەرنىڭ ئادەملىرىگە قارىغاندا، ئۇستۇن ۋە زىيادە تۇرىدۇ. خۇسۇسەن، ئۆلىمالار رىۋاجى ۋە سودىگەرلەرنىڭ سودا تىجارىتى بابىدا، ئۇ شەھەر گويا "ئىككىنچى بۇخارا" دەپ ئاتالسا، ئەسلا مۇبالىغە بولمايدۇ. ئادەملىرىگە قارىغاندا، يەر-زىمىنى ئاز، غەللە مەئىشەتلىرى ئۆز شەھىرىگە كۇپايە قىلمايدۇ. ھەر ھەپتىدە ئىككى مىڭ ئېشەك ئاشلىق ياركەنتتىن كەم بولماي كاشغەرگە كېلىپ تۇرىدۇ. يايلاق-ئوتلاقلىرى ئاز، چار پايلىرى كەمچىل.

كاشغەر زىمىنىدا مازارى ماشايىخ كېزەملەردىن ھەزرىتى ئافاق دىگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى خوجا ھىدايىتۇللا خوجا بىننى يۈسۈپ خوجا بىننى مۇھەممەت ئىمىن خوجا بىننى مەخدۇم ئەزەم قۇددۇس سىرە ئەزىزدۇر. بۇلارنى تەرىپلەپ سۆپەتلەشنىڭ يەنە

هاجتی یوق. بۇنىڭدىن باشقا يەنە سۇلتان ساتۇق بوغراخان غازى دىگەن بولۇپ، ئۇنى ئەفراسياپنىڭ ئەۋلادى دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. ئۇ تارىخ ھىجرى ئۇچ يۈز ئوتتۇز ئىككىنچى يىلىدىن (مىلادى 943—944 - يىلى—ت) دىن ئۆتكەندە، ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ[255] تىرىشىپ دالالەت قىلىشى ئارقىسىدا، ئىسلام دىنىنىڭ دۆلەت شەرائىتىگە ئىگە بولۇپتۇ. بۇ يەتتە شەھەر ئەھلىمۇ بۇ زاتى شېرىپنىڭ بەركەتلىك قەدەم شېرىپلىرى بەركىتىدىن ئىسلامى شېرىپنى قۇبۇل تۇتۇپ، مۇسۇلمانچىلىق دائىرىسىدىن ئورۇن ئېلىپتۇ. تارىخ ھىجرىنىڭ ئۇچ يۈز يەتمىشىنچى يىلى (مىلادى 980 — 981 - يىلى—ت) خوتەن ئەھلىمۇ ئىسلامى شېرىپنىڭ دۆلەت شەرائىتىگە ئىگە بولۇپتۇ. "ھەددىس" شېرىپتە "تۈركلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاۋال ئىسلام دىنىغا كىرگۈچى كىشى بولسا ساتۇقدۇر" دىگەن سۆز دەل مۇشۇ زاتنىڭ شەنىگە مەنسۇپتۇر. بۇنىڭ زىيارەتگاھى ئارتۇش دىگەن جايدا مەشھۇردۇر. يەنە سەيىد جالالىدىن باغدادى قۇتبۇللا خوجام، ھەسەن پەيزۇللا خوجام ئوردا پادىشايىم يەنى قىزىل ئارىسلانخان دەپ ئاتالغان مازار - ماشايىخلار بار، تەزكىرىلىرى تېپىلمىدى. بۇلاردىن باشقا مازار شېرىپلەر ۋە قەدەمجاھ زىيارەتگاھى ئالىلار تولا، قىسقىچە شۇنچىلىك يېزىلدى.

ياركەنت

ياركەنت قەدىمقى كونا شەھەردۇر. ئادەملىرىنىڭ خۇلقى - مىجەزى بىچارە سۇپەت، ئۆز ئىشلىرىغا پۇختا ۋە پىششىق، ئىشان، ھەززەت، ئەپەندى ساھىپلارغا بولغان ئەقىدە - ئىخلاسلىرى ۋە ئۇلارغا ياردەم ۋە

رۇاج بېرىشلىرى، ھىندى، كەشمىرى، ئافغانى، بەدەخشى قاتارلىق مۇساپىر تايىپلار تولا. ئۆزلىرى بولسا مۇساپىرەتچىلىككە كەم چىقىدۇ. ھەممە ئادىمى دېخان ئەشرەپ بولۇپ، زېمىنى كەڭرى ۋە ياخشى، غەللە ھاسىلى ئۆز شەھرىگە كۇپايە قىلىدۇ. بەلكى ئېشىپمۇ قالىدۇ. يايلاق ۋە قىشلاقلىرى بىسپايان، چارپاي ۋە قوتازلىرى ئىنتايىن كۆپ، يەل-يېمىشلىرى پاراۋان، غەللىسى كەڭرى ۋە ئەرزان، يۇرتلىرى پايانسىزدۇر.

مەشھۇر مازارلاردىن مول نۇر چاچقۇچى خوجا مۇھەممەت شېرىپ پىر بۇزرۇكۋار(256) دېگەن مازار بار. يەنە ھەپتە مۇھەممەدان دېگەن مازارى شېرىپمۇ بار. ھەپتە مۇھەممەدان دېگىنىگە قارىغاندا، بۇ جايدا مۇھەممەت ئاتلىق يەتتە ماشايىخ ياتقان بولسا كېرەك. بۇلار چىلتەنلەردىن ئىكەن دېگەن رىۋايەت بار. يەنە ئالتۇن مازاردىكەن بىر زىيارەتگاھمۇ بولۇپ، بۇ قەدىمقى مۇسۇلمان خانلىرىدىن بولغان سۇلتان سەيىدخان باھادۇر زامانىدىن تا ئىسمايىل خان بىنىي ئابدۇرەھىم خان ۋە مۇھەممەت ئىمىن خان زامانىغىچە بولغان ئىككى يۈز يىلغىچە، بەلكى بۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، بىرمۇنچە خانلار يەتتە شەھەرنى سوراپ، ياركەنتنى پايتەخت قىلىپ ئۆتكەن ئىكەن. موغۇللار خانلارنىڭ جەسىدى بار يەرلەرنى، بەلكى خانلارنىڭ جەسىدىنمۇ ھۇرمەتلەپ ۋە ئىززەتلەپ "ئالتۇن" دەپ ئاتايدىكەن. ھەتتا خانلارنىڭ نەزىرى چۈشكەن ياكى قولىغا تېگىپ مۆھۈرى باسقان يارلىق ۋە نىشانە خەتلەرنىمۇ ئۇلۇغلاپ "ئالتۇن نىشان"، "ئالتۇن دەستەك" دەپ ئاتايدىكەن. شۇڭلاشقا، بۇ مازارمۇ "ئالتۇن مازار" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان بولسا كېرەك. يەنە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن خوجا شۇئەيىپ خوجام،

خوجاشادی خوجام ۋە دانىيال خوجاملار باشلىق خوجا ئىسھاق بىننى مەخدۇم ئەزەمىنىڭ بىرنەچچە پەرزەنت-نەۋرىسى بولغان سەيىد زادىلەرنىڭ مازار تەۋەرۈكلىرى بار. يەنە باشقا مازاراتلارمۇ كۆپ.

خوتەن

خوتەن ناھايىتى كونا ۋە قەدىمقى مەشھۇر شەھەردۇر. ئادەملەرنىڭ خۇلقى-مىجەزىگە قارىغاندا، بىر سۆزلۈك، بىر قوللۇق، بىر نىيەتلىك ۋە ئىتتىپاق بولۇپ ھساپلىنىدۇ. پىششىقلىقتا بىنەزەر، بېخىللىقتا مىسلىسىزدۇر. تەقۋاپەرزگارلىرى تولا، بىپاك يامانلىرىمۇ ئاندىن تولا. ھەممە ئادەملىرى كاسپ-ھۇنەرۋەن، تەبىئەت ئىدرىگى پاكىز، زېھنى يۇگۇرۈك بولۇپ، ھەرقانداق ھۇنەرنى ئۆز كامالىغا يەتكۈزۈپ، خېرىدارغا يارىغۇدەك قىلىپ ئوبدان كۆرسىتىپ، ئۆز قولىدىن ئۆتكۈزۈپ، نەق پۇلىنى ئېلىشقا كامىل ۋە قابىلىيەتلىكدۇر. بۇ جايدىن مەشتۇت، يىپەك تولا چىقىدۇ، ئالتۇن كانى بار. سۇ، تېشىمۇ تەييار. سودىگەر ئەشرەپلەر تەرەپ-تەرەپتىن قانچە كۆپ پۇل ئېلىپ كېلىپ مال ئالسىمۇ، پۇلى تۈگەپ كەتسە كېتىدىكىن، لېكىن مال تۈگەپ كەتمەيدۇ. خوتەندىن باشقا شەھەرلەرگە مال چىقسا چىقىپ كېتىدۇ. لېكىن، ئالتۇندىن باشقا پۇل ئەسلا چىقىپ كەتمەيدۇ. ئادەملىرىگە قارىغاندا، يەرلىرى ئاز ۋە كۈچسىز، بەلكى كۆپ قىسمى قۇملۇقتۇر. مەھسۇلاتىمۇ كەمچىل. مۇە-يىمىشلىرى بولسا ناھايىتى مول ۋە كۆپ، يايلاق-باياۋانلىرى بىپايان، چارۋا-مالىلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ.

خوتەن زېمىندا ناھايىتى مەشھۇر بولغان ئىمامى جەفەرسادىق[257] رەزىلۇللائەنھۇنىڭ قەۋرىسى بار. بۇ چوڭ زىيارەتگاھى ئالى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ھەممە خالايىق ئىمامى جەفەر سادىق رەزىلۇللائەنھۇنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرى خوتەن دىيارىدا دەپ ئەقىدە ئىخلاس قىلىدۇ. لېكىن . تارىخ كىتاپلىرىدا، بولۇپمۇ "رەۋزە تۇسسافا" دېگەن كىتاپتا، ئىمامى جەفەر سادىق بولسا ئىمامى مۇھەممەت باقىرنىڭ[258] ئوغلى، ئۇ بولسا ئىمامى ئەلى، يەنى لەقەپلىرى زەينۇلئابىدىن بىننى ئىمامى ھۈسەيىن ئەنھۇدۇر[259]. ئىمامى جەفەرسادىق بولسا خەلىپە ئابباسىيە دۆلىتىنىڭ جەفەر دەۋاتىقى زامانىدا، يەنى تارىخ ھىجرىيىسىنىڭ بىر يۈز قىرىق سەككىزىنچى يىلى (مىلادى 765-يىلى ـــ ت) ۋاپات بولدى ۋە دادىسى مۇھەممەت باقىر، بوۋىسى زەينۇا-ئابىدىننىڭ ئايىغىدا دەپنە قىلىندى. مۇبارەك جەسەتلىرى بەقىئە گۆرىستانلىغىدا دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا، جەفەر نامىلىق بىر ئالىي مەقام ماشايىخ سۈننەت يوللىرىنى كامالەت دەرىجىسىگە يەتكۈزگەنلىگى ئۈچۈن، ئىمام ۋە پىشۋالىق مەرتىۋە ۋە دەرىجىسىنى تاپقان بولسا كېرەك. شۇنداقلا ئۇ زامانىدىكى مۇرىت-مۇخلىسلىرى بۇ كىشىنى "ئىمامى جەفەر سانى" (ئىككىنچى ئىمامى جەفەر ـــ ت) دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك. "سانى" سۆزى بەلكى ئاممىنىڭ جانلىق تىلىدا "سادىق" دېگەن خاتا سۆزگە ئايلىنىپ قالغان بولسا كېرەك. چۈنكى "سانى" سۆزى بىلەن "سادىق" دېگەن سۆز مەيلى ۋەزىن ياكى مەخرەج جەھەتتىن بىر بىرىگە يېقىن كېلىدۇ. بەلكى ھاجەت ئىگىسى بولغان ئاللاتائالانىڭ ئۆزى زىيارەت ۋە سۈننەتنى ئۆز كامالىغا يەتكۈزگەن ئىمامى جەفەر سانىغا ئىمامى جەفەر سادىق رەزىلۇللا ئەنھۇنىڭ پەزىلەت-پەزايىللىرىنى ئاتا قىلسىمۇ ھەجەپ ئەمەس. چۈنكى "بۇ

بولسا خۇدانىڭ پەزىل ئاتاسى، ئۇنى خودا ئۆزى كىمنى خالىسا شۇنىڭغا بېرىدۇ" دىگەن ئايەت بار. شۇنداقلا خوتەنىدە يەنە ئىمامى جەفىر تەيران، ئىمامى زەبىھۇللا، ئىمامى قاسىم، ئىمامى ھاشىم قاتارلىق نۇرغۇن ئالىي دەرىجىلىك زىيارەتگاھلار ۋە تەۋەررۈك جايلىرى بار.

شۇنداقلا زالىم كۇچلۇك خان بىرمۇنچە ئەھلى پەزلى، سالىھلەرنى قەتلى ئام قىلغان ئىدى. بۇلار "قەۋمى شەھىدان" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر. شۇ سەۋەپتىن خوتەن زىمنىمۇ "شەھىدانى خوتەن" دەپ ئاتالغان ئىدى. لېكىن بۇ ئىماملارنىڭ ئادەت كارامەتلىرى زاھىر ۋە ئاشكارا مەلۇم بولۇپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر بىرەر ئىنسان بىر پىر مۇرشىدىنىڭ خىزمەتلىرىنى قىلىپ، پاك سۈننەتنى تولۇق بەجا كەلتۈرسە، خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ پەزىل ئىنايىتى بىلەن ئۇنىڭ بۇيۇك دەرىجە، ئۇلۇغ مەرتىۋە دۆلەت شەرابىتىگە ئىگە بولۇشىدا ھېچبىر شەكشۇبھىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەستۇر. ھەرقانداق ئىنسانىنىڭ ۋۇجۇدىدا ئەۋلىيالىق قۇۋۋىتى بولىدۇ. لېكىن ئۇ پەقەت كەسپىي شۇغۇل ۋە رىيازەت ئارقىلىقلا بۇنداق قۇۋۋىتىنى ئاشكارا قىلىپ، ھەقىقى ئەۋلىيالىق دەرىجىسىگە ئىگە بولالايدۇ. شۇنداقلا ئۇ ھايات ئىگىسى بولغان خۇداۋەندەكبىرىم ئەۋلىيائى ئەزىملەر ياكى ماشايىخى كېرىملەرگە دەرىجىلەرنىڭ ئېچىدىن بىرەر ئولۇغلۇق دەرىجىسىنى ئاتا قىلسا، ئۇلار بىر ۋاقىت ياكى بىر زامانىنىڭ ئۆزىدىلا شامى شېرىپتە ۋە ياكى مەككە مۇئەززىمەدە، ياكى باشقا ۋىلايەتلەردە ئۆزىنى ئاشكارا قىلىدىغانلىغىنى كۆردۇق دىگەنلەرمۇ بار. لېكىن ئۇ زاتنىڭ ئۆز جاي ـ ماكانلىرىدىن باشقا يەرگە بارغانلىغىنى، ياكى بىر كۈن، يېرىم كۈن غايىپ بولغانلىغىنى ھېچ كىشى بىلمەيدىكەن. بىراق، بۇنداق

قىلىش بولسا ياراتقۇچى ئاللا دەرگاھىنىڭ ئالدىدا ناھايىتى ئاسان بىر ئىشتۇر. شۇڭلاشقا، خوتەندىكى ئىمامىلار بولسا خۇددى ئەنە شۇنداق يۆتكىلىپ ياكى غايىپ بولۇپ تۇرغۇچى ئالىي دەرىجىلىك تاپىپلەر بولسا كېرەك. بۇنىڭ راست ياكى يالغانلىغىنى بىر ئاللانىڭ ئۆزى بىلىدۇ.

ئىناۋەتلىك تارىخىي كىتاپ بولغان «رەۋزەتۇسسافا» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، زامانە ئاۋالدا، يەنى تارىخ ھىجرىيىنىڭ ئالته يۈز ئون تۆتىنچى يىلى (مىلادى 1217 — 1218 - يىلى — ت) نايمان قەۋملىرىنىڭ ئۇلۇغى، تاياڭ خان دىگەن كىشى چىنگىز قائان بىلەن ئۇرۇشۇپ، باراۋەرلىك قىلالماي يوق بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ ئوغلى كۈچلۈك خان ئۆز يۇرتى ۋە ئەل - ئۇلۇسىنىڭ ئىچىدە تۇرالماي، بىرمۇنچە ئادىمى بىلەن قەشقەرگە كېلىپ، بۇ جايىنى ئىتائەت ۋە ئەمرى پەرمانىغا كىرگۈزۈپ، جەۋرى - زۇلۇم پەيدا قىلغان ئىكەن. ئۇ زىرائەتلەرنى چارى پايلىرىغا ئەسىستىپ يوق قىلىپ، ھەتتا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ، نابۇت قىلغان ئىكەن. بۇ زالىمنىڭ چېرىكلىرى بىرەر ھۈرمەتلىك كىشىنىڭ ئۆيىگە خۇددى ئۆز ئۆيىدەك كىرىپ، ئۇنىڭ خوتۇن - بالىلىرى ئالدىدا ئىختىيارى ئولتۇرىدىكەن، ساھىپخانىنى بولسا زادىلا كۆزگە ئىلمايدىكەن. كۈچلۈك خان ئۆزى ئاتەشپەرەس، خوتۇنى بولسا نەسارا ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇ ھەممە خەلقنى ئۆز دىنى ۋە مىللىتىگە تەكلىپ قىلىپ، زورلۇق ۋە تەھدىت سالىدىكەن. كۈچلۈك خاننىڭ دىنى ۋە مىللىتىگە ئىختىيار قىلغانلار بولسا ئامان قالىدىكەن. ئەگەر قارشىلىق قىلغانلار بولسا، ئۇلارنى ھەر خىل ئەلەم ۋە ئىسكەنجە - سىقىملارغا مۇپتىلا قىلىپ يوق قىلىدىكەن ئاندىن، ئۇ خوتەن ئەھلىنىمۇ ئۆز دىنىغا

تەكلىپ قىلىپ، بىر كۈنى "ھەرقانداق ئەھلى سالاھىيەت ئىگىلىرى ۋە ئەھلى ئەمامە (سەللە ـ داستارلىق كىشىلەر ـ ـ ت) دىن تارتىپ پۈقرالارغىچە بولغان ھەممە ئادەم ھازىر بولسۇن" دەپ جار سالغان ئىكەن. ھەممە ئادەم كەڭرى بىر جايغا چىقىپتۇ. بۇ جايدا ئۇچ مىڭدىن كۆپرەك ئەھلى ئەمامە ۋە باشقا ئادەملەر ھازىر بولۇپتۇ. بۇ چاغدا كۈچلۈك خان "ئىچكىلاردىن ھەق سۆزنى يايماي، قورقماي ۋە راستلىق بىلەن دىن ۋە مىللەت ھەققىدە بەس مۇنازىرە قىلىدىغان كىم چىقىدۇ؟" دىدى، بۇ چاغدا خوتەنلىك مەۋلانا ئەلائىددىن مۇھەممەت ناملىق بىر موللا ئۆرلەپ ۋە جۇرئەتلىك بىر كىشى ھەقىقەت ۋە راستلىق كەمەرىنى بېلىگە باغلاپ، كۈچلۈكنىڭ ئالدىغا كېلىپ، دىنى مۇھەممەتنىڭ ئۇستۇنلۇكىنى ئىسپاتلاپ دەلىللىدى. ئۇ بىپاك كاپىرنىڭ ۋۇجۇدىنى تىترەك باستۇرۇپ قورقۇنچقا سالدى ۋە بۇ ھەقىقەتنى بۇزغۇچى ئالەم جاھىلى ئۇستىدىن غالىپ كەلدى. كۈچلۈكنىڭ تىلى توتۇلۇپ، يېڭىلىش ۋە خىجالەتچىلىك پەيدا بولدى. ئاندىن ئۇ ھەيرەت ۋە خىجالەتتە غەزەپلەرى ئۆرلەپ، مۇھەممەت مۇستاپا ئەلەيھىسسالامنىڭ شەنى ھەققىدىكى ياماڭ سۆزلەرنى تىلغا ئېلىپ، بىئەدەپلىك قىلىشقا جۇرئەت قىلدى. بۇ چاغدا ئۇ ياخشى تەبىئەتلىك ۋە پاك ئېتىقاتلىق مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەت ئۆزىنىڭ كامالى غەيرەت ۋە ھىممىتىنىڭ ئارتۇقلۇغىدىن، بۇ بىھۇدە گەپلەرنى كۆتىرەلمەي، "ئەي قاغىش تەككۇر كۈچلۈك، قارا تۇپراق-تەك ئاغزىڭغا قارا توپا تولسۇن" دەپ دەشنەم بەردى. كۈچلۈك بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ئۇ دىندار ئادەمنى ھەپسىگە سالدى ۋە دىنىي ئىسلامدىن يېنىپ، دىنىي ئاتەشپەرەسلىككە ئۆتكىچە تۈتۈپ تۇرۇشقا ھۆكۈم قىلدى. لېكىن، ئۇ دىنىي مۇھەممەتتىن يانمىدى. ئاقىۋەت

بۇ ھەقگوي ئىمانى ئۆزى بىنا قىلغان مەدرىسىگە چاھارمىخ قىلىپ، يەنى تۆت مىخ بىلەن مىخلاپ، نەچچە كېچە-كۈندۈز ئازاپقا سالدى. ئۇ ئىمام بۇنىڭغا پىسەن قىلماي، كەلمە شاھادەتنى تىلغا ئېلىپ، خالايىقىقا نەسىھەت قىلىپ، "بۇ دۇنيانىڭ ئازاپ-ئوقۇبەتلىرىدىن قورقۇپ، دىنىي مۇھەممەتنى قولدىن بەرمەڭلەر، بۇ فانى دۇنيانى دەپ، ئاخىرەتتىكى دەرەجات ئاللاھ بىكارغا كەتمىسۇن" دىدى. ئايەت كېرىمدە "بۇ دۇنيا ئورۇنسز ئىش ۋە ئويۇن-تاماشادىن باشقا نەرسە ئەمەس. خۇدادىن قورقمانلارغا دارى ئاخىرەت ياخشىراق، ئايا ئولەر بۇنى چۈشەنمەمدۇ؟" دىگەن سۆز بار. شۇنداق قىلىپ، ئالائىددىن مۇھەممەت خوتەنىنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدى ۋە نۇرغۇن ئەھلى ئۆلىما ۋە ئامما نى يوق قىلدى. بۇ ۋىلايەتلەردە ئەزان ئاقامەت ۋە تەكبىر سالاۋەت، ناماز جۇمە ۋە جامائەت ئىشلىرى تامامەن يوق قىلىندى. زۇلۇم بىداد ۋە پىتنە-پاسات ئىشكىلىرى ئېچىلدى. ئاجىز ۋە پەرزگارلار دۇئاي تەلەپكە قوللىرىنى كۆتەردى. دۇئالىرى ئىجابەتلىك نىشانىسىگە تەگدى.

چۇنكى، بۇ چاغدا چىنگىز قائان خىتاي شاھەرلىرىنى ئىگەللەپ، ئۆز تەختىگاھىغا يېنىپ، خاتىرجەم تۇرغان ئىدى، بۇ چاغدا ئۇنىڭغا كۈچلۈك كاشغەر ۋە خوتەنگە بېرىپ، زۇلۇم-جەبرىلەرنى قىلىپ، كۆپ ئادەمنى ۋەيران ۋە نابۇت قىلدى دىگەن خەۋەر ئاڭلاتدى. چىنگىز قائان ئەسرائى نويانلىرىدىن جەتە نويانىنى (جەبە نويانىنى-ت) نەچچە تۇمەن ئادەمى بىلەن تېزلىكتە كۈچلۈكىنىڭ ئۇستىگە ئەۋەتتى. جەتە نويان بارغان ھامان، كۈچلۈك باراۋەرلىك قىلالماي، بەدەخشان تەرەپكە قاچتى ۋە شۇ چۆلدە ھالاكەتكە يەتتى، ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ، چىنگىز قائانغا ئەۋەتتى، شۇنداق قىلىپ، ئۇ يەتتە شاھەرگە

تۆت يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ چاغدا جەتە نويان "ھەرقانداق ئادەم ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ رەسمى-قائىدىسى بويىچە، ئۆز مىللىتى ۋە خاھىشىدا بولسۇن" دەپ بۇيرۇق ئېلان قىلدى. شۇڭلاشقا، ئەھلى خالايىق بۇرۇنقى زامانغا قارىغاندا، بۇ زامان گويا ئىسلام زامانى بولدى دەپ بىر بىرىنى قۇتلۇقلاپ مۇبا-رەكلەشتى، ۋاھالەنكى، نويان ھەممە دىندىن بىگانە قىلماقچى ئىدى دەپ بايان قىلىنىدۇ.

گەپنىڭ ھاسلى شۇكى، دىنمەك، ئىلگىرىكى زامانىدا بۇ يەتتە شەھەر ئەھلىگە ئەنە شۇنداق ھادىسىلەر كەلگەن ئىدى. بۇ ھىكايىنى مەزكۇر سەھىپىگە يېزىشتىن مەقسەت ۋە مۇددىئا شۇكى، بۇرۇنقى زامانلاردا ئابائى ئەجداتلىرىمىزنىڭ باشلىرىغا بۇ خىل ھادىسىلەر كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار بۇ قىسىم جەۋرى-زۇلۇملارغا چىداپ، خۇدا ۋە رەسۇللىلانىڭ ئەمرى ئىتائەت ۋە پەرمانىدىن چىقماپتۇ، دىنىي مۇھەممەتتىن يانماپتۇ ھەم قايتىماپتۇ دىگەننى بېلىدۇرۇش ۋە بۇ زاماندا بولۇۋاتقان ئىشلارغا شۇكرى سانا بەجا كەلتۈرۈپ، دۇئا قىلىشقا ئۇنىدەشتىن ئىبارەت. يەنە بىر مۇددىئا شۇكى، مەرھۇم مۇھەققىق ئۆلىما ئالائىددىن مۇھەممەت خوتەنى باشلىق مۇسۇلمانلار دىنسىز كاپىرلار ۋە بىپاك زالىملار بىلەن بەس-مۇنازىرىلەرنى قىلىپ، دىنىي مۇھەممەتنى قوللىدىن بەرمەي، شىرىن جېنىدىن كېچىپ، شاھادەتلىك دەرىجە تاپقانلىغىدىن ئىبارەت، بۇ پەخرى شۆھرەت ۋە ئالى دەرەجات ۋەقەسىنى خەلقى خوتەن ئەھلىگە، ھەتتا يەتتە شەھەر مۇسۇلمانلىرىغا يەنە جاكا قىلىشىدىن ئىبارەت. دىمەك، يەتتە شەھەرنىڭ ئۆتكەن دەۋرى، شۆھرىتىنى تەرىپلەش ئۈچۈن، بۇ ھىكايىنىڭ ئۆزىمۇ كۇپايە.

ئاقسۇ

ئاقسۇ ئەھلى توغرا، ساددە، يۇۋاش، مۇنايىم، كەمتەر، لېكىن غەم-ئەندىشىلىك، ئۇلپەت ۋە ئىتتىپاقى يوق، پاراكەندە، مۇھەببەت ۋە مەسلىھەتى يوق، چېچىلاڭغۇ، مەھسۇلات ساقلىمايدىغان، تەۋەككۈلچى خەلقدۇر، شەھەر خەلقىنىڭ كۆپىنچىسى دىگۈدەك كۈنلۈك نانلىرىنى ئۇدۇللۇقچە بازاردىن سېتىپ ئالىدۇ. شۇڭلاشقا ئاشپەز، ناۋايلىرى ئاسانلا راۋاج ۋە رونىق تاپىدۇ. ھۈنەرۋەنلىرى ئاز، دىخانلىرى كۆپ، مۇۋەيمەش مەھسۇلاتى ئۆز شەھرىگە كۇپايە قىلىدۇ. گۈرۈچلىرى پاكىز بولۇپ، ھەرقايسى شەھەرلەرگە توشۇپ كېتىلىدۇ. يايلاق ۋە قىشلاقلىرى كەڭرى، چارۋايلىرى كۆپ بولۇپ، ئۆزىگە يېتىدۇ. ھەتتا ئېشىپمۇ قالىدۇ.

ئاقسۇ زېمىنىدا مەۋلانا جالالىددىن كىتىكى دىگەن بىر ئالىي مازارى زىيارەتگاھ بار. بۇ ئايكۆل دىگەن جايدا، بۇ زاتنى خوجا ئەبۇ ھەبىزى كەبىر بۇخارى قۇدرۇسسىر ئەزىزنىڭ نەۋرە-زادىلىرىدىن ئىدى دەيدىكەن. بۇ ئەھۋال ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە ئىمامى بەتتال غازى ناملىق بىر بۈزرۈكۋارنىڭ ئالى مەقاملىق بىر زىيارەتگاھى بار. بۇ زاتنىڭ ئىسمى شېرىپلىرىنى ئىمام ئابدۇلراخمان ئەلەۋى يەنى ئەلى كەررەمۇللا ۋەجھۇنىڭ ئوغلى ئىمام مۇھەممەت ھەنەفە رەزىلۇللا ئەنھۇنىڭ تۆتىنچى نەۋرىسى دەيدىكەن. بۇنىڭ ماھىيىتى خۇداۋەندە ئالەمىيانىنىڭ ئۆزىگە مەلۇم. يەنە سۇلتان ماخمۇت غەزنىۋى[260] دەپ بىر مەشھۇر مازارى ئالىي دەرەجات بار. لېكىن، سۇلتان ماخمۇت غەزنىۋىنىڭ قەۋرىسى

بولسا غەزنە شەھىرىدە. بۇ مازارنىڭ ئىگىسى بەلكى ماخمۇت غەزنەۋى بىلەن ھەمنام بولسا كېرەك، ياكى سۇلتان ماخمۇت غازى بولسا كېرەك. ئاممۇى تىلدا "غازى" سۆزى "غەزنەۋى" دەپ ئۆزگىرىپ قالغان بولسا كېرەك. يەنە شەيخ جۇنەيدى باغدادى[261] ۋە سەرى سەقەتى[262] دېگەن ئىككى مازار بار. «نەفاھا تۇلئۇنس» دېگەن كىتاپتا بۇلار باغدات شەرىپىدىكى شونىزىيە مەسچىدىدە دەپنە قىلىندى دېگەن مەلۇمات بار. ئەمدى بۇ جايدىكى سەرى سەقەتى دېگەن زات بولسا ئېھتىمال ساقى ئاتا دېگەن ئادەم بولسا كېرەك. ئاممۇى تىلدا "ساقى" سۆزى "سەرى سەقەتى" دەپ ئۆزگىرىپ قالغان بولسا كېرەك. قانداقلا بولمىسۇن، بۇلار مولۇق بەخشەش قىلغۇچى مازار ۋە مۇرات بەخشەش قىلغۇچى زىيارەتگاھلاردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

يەنە ئاقسۇنىڭ شىمالىدا ئالتە تاش مقدارى كېلىدىغان بىر تاغ ئاغزىدا چوڭ بىر مازار بولۇپ، بۇنىڭ ئىسمى شەرىپلىرىنى سۇلتان قۇرمش سەيدىلمۇسلىمن دەپ ئاتايدۇ. بۇنىڭ تەزكىرىسمۇ بار. بۇ تەزكىرىدە، تارىخ ھىجرىنىڭ ئوتتۇز ئۈچىنچى يىلى (مىلادى 653 — 654 ـ يىلى — ت) پەيغەمبەر ئاخىر زامان مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام سۇلتان قۇرمش سەيدىلمۇسلىننى ئوتتۇز ئۈچ مىڭ بۇيۇك ساھابىلەر بىلەن شەھرى بەربەردىكى[263] قەھقە جادۇ ۋە زۇمرە ئاتەشپەرەسلەرنىڭ ئۇستىگە ئەۋەتتى، كاپىرلار غالىپ كېلىپ، ئوتتۇز ئۈچ مىڭ بۇيۇك ساھابىلارنى ئۈچتۇرپان تەۋەسى ۋە ئاقسۇ كەنتلىرىنىڭ بەزى جايلىرىدا شاھادەتلىككە يەتكۈزدى، ئۇلارنىڭ مۇبارەك جەسەتلىرى ئۇشبۇ زىمىندا دەپنە قىلىندى دەپ بايان قىلىنىدۇ. لېكىن، ئىشەنچلىك كىتاپلاردا بۇلارنىڭ دەپنە قىلىنغان جايلىرى بولسا بەقەئە

گۆرستانلىغى، شامى شەرىپ، كۇففە، مىسر قاتارلىق جايلاردا دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇنىڭدەك تارىخ ھىجرىنىڭ ئۇتتۇز ئۈچىنچى يىلى (مىلادى 653 — 654 - يىلى — ت) چارىيارلارنىڭ ئۈچىنچىسى ئوسمان ئىبنى ئەففان رەزىللاللا ئەنھۇ تەختى خىلافەتتە ئىدى. بۇ چاغدا مۇھەممەت پەيغەمبەر ئاخىر زامان بۇ بىپايان ئالەمدىن باقى ئالەمدىكى جەننەتكە سەپەر قىلغانلىغىغا خېلى ئۇزۇن ۋاقىت بولغان ئىدى.

شۇنىڭدەك، بەنى ئۇمەييە خەلىپىلىرىدىن ۋەلىد ىبنى ئابدۇلمۇلۇك[264] زامانىدا ئەمىر قۇتەيبە ىبنى مۇسلىمنىڭ تىرىشچانلىغى ۋە دالالىتى بىلەن بۇخارا، سەمەرقەنت، فەرغانە ۋە تۇركىستان، كابىل قاتارلىق جايلار پەتھى قىلىنىپ، ئىسلامى شەرىپنىڭ دۆلىتىگە مۇيەسسەر بولغان ئىكەن. بۇ دەۋر بولسا تارىخ ھىجرىنىڭ تۇقسان بىرىنچى يىلى (مىلادى 709 — 710 - يىلى — ت) ئىدى. ئەمدى سۇلتان قۇرمش سەيدىلمۇسلىمن كەلگەن چاغدا بولسا، بۇ شەھەرلەر تېخى ئىسلام شەرىپى دۆلىتىگە مۇيەسسەر بولمىغان ئىدى. ھالبۇكى، بۇنچىلىك نۇرغۇن ساھابىلەر قايسى زىمن بىلەن ئۆتۈپ كەلگەندۇ؟ بۇ ئاقىل ۋە دانالارنىڭ پىكىر ۋە مۇلاھىزە قىلىشتا تېگىشلىك بىر ئىش. ئىشەنچلىك كىتاپلارغا قارىغاندا، ساھابە ئەزىملەر ئامۇ دەريا سىنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتمىگەن ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئامۇ دەريا سىنىڭ بۇ تەرىپى ئۇ چاغدا تېخى ئىسلامى شەرىپىنىڭ دۆلىتىگە مۇيەسسەر بولمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن، سۇلتان قۇرمش تەزكىرىسى ئەتىۋاردىن يىراقتۇر. ياكى بۆلەك ۋىلايەت ياكى باشقا زىمىندىمۇ شەھىرى بەر بەر دىگەن بىر شەھەر بولسا كېرەك. بۇ شەھەرنىڭ زۇمرە ئاتەشپەرەس ۋە قەھقە جادۇ دىگەن ئۇلۇغلىرى بولسا كېرەك. پەيغەمبەر ئاخىر زامان

ساھابىلەرنى ئەنە شۇ شەھەرگە ئەۋەتىكەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمقى زاماندا ئۇچتۇرپانىڭ شەھرى بەر بەر دەپ ئاتالغانلىغىمۇ ئەلۋەتتە گۇمانلىق ۋە يالغان بولسا كېرەك. لېكىن، بۇ جايدىكى نۇرغۇن مازارات ئالى زىيارەتگاھلار بۇگۇنكى كۈندىمۇ يەنىلا مۇقەددەس ئورۇنلاردىن ھىساپلىنىدۇ ئۇنىڭ ئورۇن شەكلى ۋە كارامەتلىرى زاھىر ۋە روشەن كۆرۈنۈپ ھەم بىلىنىپ تۇرۇپتۇ. بۇ جايدا ياتقانلار بولسا بىرەر ئىش تۇپەيلىدىن كاپىرلار بىلەن غازات قىلىپ، شاھادەتلىك دەرىجە ۋە مەرتىۋىسىگە يەتكەن كىشىلەر بولسا كېرەك. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئىسمى ھەر خىل بولۇپ، باشقا زامان ۋە ئەسىرلەردە ئۆتكەن كىشىلەر بولسا كېرەك. شۇڭلاشقا ماڭا ئوخشاش تارىخ ۋە ئىشەنچلىك سىيەر كىتاپلارنىڭ تەمسىنى تېتىمسىغان ۋە سۆزنىڭ باش-ئايىغىدىن خەۋەر تاپمىغان بىر نادان ئادەم ئۆز خاھىشى بويىچە بەھۋدە جاپا چېكىپ تەزكىرە يېزىپ قويغان بولسا كېرەك. مەزكۇر تەزكىرىنى مۇتالىئە ۋە مۇلاھىزە قىلىپ، ئۇنى ئىشەنچلىك كىتاپلارنىڭ مەزمۇنىغا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ راست-يالغانلىغى ئاشكارا بولىدۇ. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇنىڭدىن باشقا مازاراتلارمۇ كۆپ. ئۇلارنىڭ نامى نەسەپلىرى ۋە قايسى زاماندا ئۆتكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. شۇڭلاشقا ئۇلارنى بايان قىلىشقا جۇرئەت قىلىنمىدى.

يەنە ۋىلايەت تەرەپتىن ئەبۇلھەسەن ھەزرىتىم دېگەن كىشى بۇ يەتتە شەھەرگە كېلىپ، ئاقسۇدا بىرنەچچە زامان ئىستىقامەت قىلدى. ئۇنىڭ بۇ زېمىنغا سەپەر قىلىشىدىكى مەقسىدى بولسا بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۆلۈك دىللىرىنى تەۋەججۇھ ۋە نەفىي ئىسپاتلار بىلەن جانلاندۇرۇش، ئۇلارنى زەلالەت ۋە ئازغۇنلۇق، ھالاكەتلىك-

تىن قۇتقۇزۇپ، ھەقسىزگە ئېلىپ چىقىش ۋە فەيزى ئىلاھىنىڭ ئۇنچە-مارجاندەك قىممەتلىك سۆزلىرىنى مۇرىد-مۇخلىس-لىرىنىڭ دىل ئەينەكلىرىگە بېكىتىپ، ئۇلارنىڭ مەقام مەرتىۋىلىرىنى بۇيۇكلۇك دەرىجىسىگە كۆتىرىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ زاتى شېرىپ-نىڭ سائادەتلىك قەدەملىرىنى ئاقسۇ زىمنى ئۇستىگە قويۇپ، مىسكىن ۋە مەقام تۇتقان ۋاقتى بولسا، جانابى ئاتالىق غازىنىڭ بۇ يەتتە شەھەرگە ئەڭ دەسلەپ قەدەم قويغان ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ زاتى شېرىپ ئاقسۇ زىمنىغا كەلگەندىن كېيىن، بۇ جايدىكى ھەممە ئۆلىمالار باشقا ئۆلىمائى ئەزىملەرگە ۋە ھەزرەتلەرگە كۆڭۈل بېرىپ، مايىل بولۇ-شىدىن باش تارتىپ، بۇ كىشىگە چىن دىلى بىلەن مۇرىد-مۇخلىس بولۇپ، ئۇنىڭ دەرىجە ئىلتىپاتلىرىغا ئېرىشىپ، ئۇنىڭغا جان-دىلى بىلەن ئىناۋەت ۋە ئىتائەت قىلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئۇنىڭ خاس مۇرىدلىرىگە ئايلاندى. بۇ زاتى شېرىپ بولسا نەقشە بەندىيە سۈلۈ-كىدە ۋە خۇفىيە تەرىقىتىدە ئىدى. ئۇ بىرمۇنچە كارامەتلەرنى پەيدا قىلدى. ئۇنىڭ كارامەتلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇنىڭ مۇرىد-مۇخلىس-لىرىدىن بىرى «كىتابى شاھنامە» ۋە «ئەمىر ھەمزە» قاتارلىق جەڭنامە كىتاپلىرىغا ناھايىتى ئاشىق ۋە شەيدا ئىكەن. جانابى ھەز-رەتنىڭ بۇنىڭغا كۆزى چۈشۈپ، ئوقۇشنى مەنئى قىلىپتۇ. يەنە بىر كۈنى يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتسا، ھىلىقى مۇرىدىنىڭ يەنە جەڭنامە ئوقۇغان جايدا ئولتۇرغانلىغىنى كۆرۈپ قاپتۇ. مەزكۇر مۇرىد بۇ چاغدا كۆڭلىدە بۇنداق ئاجايىپ جەڭ-جىدەللەرنى قىلغان ئەفرا سىياپ ۋە كەيكاۋۇس دېگەن قانداق پادىشالار بولغىدى دەپ ئويلاپ، كۆزى ئۇيقۇغا كېتىپتۇ. كېچىسى چۈشىدە ئىككى زور ھەيۋەت-لىك پادىشا بىر بىرىنى قوغلاپ كېتىپ بارغاندا، خالايىقنىڭ مانا

ئەفرا سىياپ ۋە كەيكاۋۇس دىگەنلىگىنى ھەم ئۇلارنىڭ بۇنداق يىغىلىشىدىن قورقۇپ بىدار بولغانلىغىنى كۆرۈپتۇ. ئەتىسى ھەلقىغە كىرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، تەۋەججۇھ ۋاقتىدا جانابى ھەزرەت ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنىڭدىن "ئەفرا سىياپ ۋە كەيكاۋۇسنى كۆردۈڭمۇ، ئۇلار باشقا نەرسە ئەمەس، بەلكى ئىككى كاپىردۇر" دەپتۇ. ئۇ مۇرىدى ئۆز چۈشىدە كۆرگەنلىرى بولسا جانابى ھەزرەتىنىڭ ئىشارىتى ئىكەنلىگىنى بىلىپ، يېڭىۋاشتىن توۋا قىلىپ، ئىككىنچى قېتىم جەڭنامە ئوقۇغان يەرگە بارماپتۇ.

جانابى ھەزرەتىنىڭ يەنە مولىلا ئابدۇلكېرىم نامىلىق بىر ياش مۇرىدى بار ئىكەن. ئۇنىڭ بىر ئېشىگىمۇ بار ئىكەن. بىر كۈنى ئەتىگەندە بۇ ئېشەك بىكار بولۇپ قېچىپ كېتىپتۇ. ئۇ ئىزدەشكە ئادەم بۇيرۇپ، ئۆزى ھەلقە زىكىرگە ھازىر بولۇپتۇ. لېكىن كۆڭلىدە ئېشەك نەگە كەتكەنىدۇ، قاچان تېپىلىدۇ دەپ، كۆڭلى پەرىشان بولۇپ تەشۋىشلىنىپتۇ. بۇ چاغدا تەۋەججۇھ نۆۋىتى ئۇنىڭغا كېلىپ قاپتۇ. جانابى ھەزرەت تەۋەججۇھ بىرىپ تۇرۇپ، بېشىنى ئۇستۇن قىلىپ، كايىپ تۇرۇپ "ئەي كىچىككىنە بىر ئېشەكنىڭ يوقالغانلىغىغمۇ شۇنچىلىك پەرىشان بولامسەن؟ خاتىرەڭنى جەم قىل، ئېشەكنىمۇ تاپالايسەن، ئاتقىمۇ ئىگە بولالايسەن" دەپ مەرھەمەت قىلىپتۇ. ئۇ يېڭىدىن توۋا قىلىپ، ئەيۇنى بوينىغا ئېلىپ، ئۆزۈر-خالىق سوراپ تۆۋەنچىلىك قىلىپتۇ. بۇگۈنكى كۈندە موللا ئابدۇلكېرىم قازى رەئىس بولسا بۇنداق مال-دۇنيا، ئات، ئېشەككە ناھايىتى باي بولۇپ، بۇنداق مۇلۇككە يەنە ئېھتىياجى يوق. مەن بۇ ۋەقەنى مەزكۇر موللا ئابدۇلكېرىم قازى رەئىسنىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلاپ بۇ ۋەرەقچىگە پۈتتۈم. ئەگەر بۇ زاتى شېرىپىنىڭ لەقەپ ۋە تەرىپىنى

بىر-بىرلەپ تەپسىلى بايان قىلساق، ئۇ ئالاھىدە چوڭ بىر تەزكىرە كىتابى بولالايدۇ. ئۇنىڭ نام ۋە نىشانلىرى خالايىق ئىچىدە ئۇنتۇلۇپ كەتمەسلىگى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ۋەقەلىرىدىن ئىنىدەك بايان قىلىشقا جۈرئەت قىلىندى. بۇ زات تارىخ ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز سەكسەن بەشىنچى يىلى ماھى سەپەرنىڭ ئون سەككىزىنچى كۈنى (مىلادى 1868-يىلى 6-ئاينىڭ 10-كۈنى ــ ت) ۋاپات بولدى، ۋەسىيىتى بويىچە ئۆز ھويلىسىدا دەپنە قىلىندى. تەسەررۇف كىتاپلىرىدا پىر كامىللارنىڭ سۆھبەتلىرىنى كىبىرىتى ئەھمەرگە[265] ئوخشىتىدىكەن. شۇڭلاشقا، بۇ زاتى شېرىپنىڭ سۆھبەتلىرىمۇ ئەلۋەتتە كىبىرىتى ئەھمەر ئىدى. پىر كامىلىنىڭ ئۆزىمۇ دەل مۇشۇ زاتى شېرىپ ئىدى، ئۇنى بۇنىڭدىن ئارتۇق تەرىپلەپ سۈپەتلەشكە خوش قەلەم جۈرئەت قىلمىدى.

بۇ كەمىنە موللا مۇسا ئىبنى موللا ئەيسا خوجا سايرامى ئۇ چاغدا ئامىلى زاكاتچى، يەنى زاكاتچى ئەمەلدار خىزمىتىدە ئىدىم. ياش ۋە غۇرۇر ۋاقتىم ئىدى. ئۇنىڭ نەچچە قېتىم سۆھبىتىدە بولدۇم. لېكىن دوستلۇق ئىزدەشكە مۇيەسسەر بولالمىدىم. ھازىر ئۇنىڭدىن تولۇق ئوتتۇز ئالتە يىل ئۆتۈپتۇ. ئۆمرۈم ئاخىرىغا يەتكەچە بۇ زاتى شېرىپنىڭ سۆھبەت ۋە مۇھەببەتلىرى چىن قەلبىمدە جۇش ئۇرۇپ تۇرىدۇ. مەن ئۇنىڭدىن باشقا بۇنداق بىرەر مۇرشىدىن ئىكىكىنچى قېتىم تاپالمىدىم ۋە كۆرمىدىم نەزىم:

ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر قەدرىنى ئاھ بىلمىدىم،
ۋەسلى بولماي جاۋدانى فۇرقەت كېلۈرىنى بىلمىدىم.

ئۇچتۇرپان

ئۇچتۇرپان قەدىمقى كونا شەھەردۇر. ئۇنىڭ بۇرۇنقى ئېتى ئۇچ ئىكەن. يەنە شەھىرى بەر بەر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مەنسۇرخان زامانىدا[266]، ئۇنىڭ ئادەملىرى بىئەدەپلىك قىلىپ ئىتائەتتىن چىققانلىقى ئۈچۈن كايىپ، ئەمىرالار ئەمىرى مىرزا جەپسار بەردى بېگ دوختۇنىنى لەشكەرلىرى بىلەن ئەۋەتىپ، ئۇچ ئەھلىنى قەتلى-ئام قىلىپ، ساق قالغانلىرىنى يۇرت-يۇرتلارغا تارقىتىۋېتىپ، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزۇپ ئاۋات قىلغان ئىكەن. شۇڭلاشقا، بۇ جايدىكى كەنت، ئايماقلارنىڭ ئىسمى ناملىرى تۇرپاندىكى كەنت، ئايماقلارنىڭ ئىسمى ناملىرىغا ئوخشايدىكەن. شۇڭلاشقا، "ئۇچ" سۆزىگە "تۇرپان" سۆزى قوشۇلۇپ، "ئۇچتۇرپان" دەپ ئاتالغان ئىكەن. ئاممىۋى تىلدا بولسا "ئۇشتۇرپان" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شۇنىڭدەك خاقانى چىنى بۇ شەھەرنى ئىگەللىگەندىن كېيىنكى ئۇچىنچى يىلى ئۇچتۇرپان ئەھلى خاقانى چىنىنىڭ ئەمرى ئىتائىتىدىن چىققان ئىكەن.[267] خاقانى چىنىدىن ناھايىتى نۇرغۇن چېرىك كېلىپ، بۇ جايىنى يەنە تەسەررۇف قىلىپ، ئادەملىرىنى قەتلى ئام قىلىپ، ئالتە شەھەردىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزۇپ ئاۋات قىلغان ئىكەن. شۇڭلاشقا، ھازىر بۇلارنى "كۆچمەن" دەپ ئاتايدۇ. بۇ ۋەقە ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىنىدى. شۇڭلاشقا بۇ جايدىكى ئادەملەر بىرقانچە پىرقە ۋە چېچىلاڭغۇ بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ كاسىپ، ھۈنەرۋەنلىرى كەم، ئادەملىرى دېخان، يەر-زىمىنى ئوبدان، غەللە ھاسىلى كەڭرى ۋە ئەرزاندۇر.

ئۇچتۇرپان زېمىندا ئىملىرىم دىگەن بىر ئالى مازار مەقامات بار. ئۇنىڭ ئىسمىنى ئىمام مۇھەممەت غەززالى[268] دەپ ئاتايدۇ. يەنە قازغاندا بىر ئالى مازارات بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى ئەخمەد غەززالى[269] دەيدۇ. لېكىن "نەفەھانۇلئۇنس" دىگەن كىتاپتا ئىمام ئەھمەد غەززالىنى قەزۋىن شەھىرىدە دەپنە قىلىندى دەيدۇ "قەزۋىن" ۋە "قازغان" سۆزى ئاھاڭ جەھەتتىن بىر بىرىگە يېقىن. ئۇنى ئالىلانىڭ ئۆزى بىلىدۇ. يەنە ساۋۇتقى بازار دىگەن بىر قەدىمقى جاي بار. ساۋۇتقى دەپ ئاتاشتىكى سەۋەپ شۇكى، تارىخ ھىجرىنىڭ ئوتتۇز ئۇچىنچى يىلى (مىلادى 653 — 654 - يىلى — ت) يۇقۇرقى قۇرمش سەيدىلمۇسلىمىن شاھادەتلىككە يەتكەندىن كېيىن، پەيغەمبەر ئاخىر زامان رەسۇلىرىراخمان ئەلى شىر يەزدانى كىرەمۇللا ۋەجھۇنى[270] قەھقە جادۇ ۋە زۇمزە ئاتەشپەرەسلەرنىڭ شەھرىگە بېرىشقا ئەمىر قىلغان ئىكەن. بۇ چاغدا ھەززەت ئەلى شىر يەزدانى ئەلى شىر خۇدا[271] ئىككى شاھزادە كېرەم ۋە بىرنەچچە ياش ساھابىزادىلەرنى ھەمرا قىلىپ، سوۋىگەر شەكلىگە كىرىپ، ناھايىتى تېزلىك بىلەن كېچە-كۇندۇز يول يۇرۇپ، ئۇشبۇ شەھىرى بەر بەرگە كېلىپ، بىر بۇلاق بېشىغا چۇشۇپ، دۇلدۇلىرىنى بۇلاق بېشىدىكى بىر تۇپ سۆگەتكە باغلاپ، ساۋۇت سوۋۇتۇپ قويغان ئىكەن. بۇ بىر تۇپ سۆگەت كۆكىلەپ ئۆرە تۇرۇپ، يەنە يىقىلىپ ئۆرە بولۇپ كۆكىلەپتۇ. بارغانسېرى ئەتراپىدىن بىر تاغار ئاشلىق ئۇرۇغى كەتكىچە بولغان زېمىن ئىچىدە يەنە يىقىلىپ، يەنە ئۆرە بولۇپ كۆكىلەۋېرىپتۇ. ھىچقانداق ئادەم بۇنىڭ مەيلى قورۇق ياكى شېخىنى كېسەلمەپتۇ. ھەتتا ئۇنىڭغا تېگىشكىمۇ جۇرئەت قىلالماپتۇ. بۇ سۆگەتنىڭ تۇۋىدە بىر بۇلاق بار ئىكەن. ئۇنى «ئەينۇل سەئبان» (يىلانلار بۇلغى — ت)

دەپ ئاتايدىكەن. بىر زامانىدا سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ(272) ئەمىر-پەرمانى بويىچە بۇ بۇلاققا يىلانلار توپلانغان ئىكەن. ھەزرىتى ئەلى كېرەمۇللا ۋەجھۇنىڭ قەدەم شېرىپلىرى بۇ يەرگە يەتكەندە، ئۇ "ئەي سەبانلار (يىلانلار — ت)، بۇلاق ئۇستىدىن ئۆزۈڭلەرنى بىر تەرەپكە ئېلىڭلار، پەيغەمبەر ئاخىر زامانىنىڭ بارگاھلىرىنى تىكمىز" دىگەندە، يىلانلار بۇ بۇلاق بېشىدىن كۆچۈپتۇ. لېكىن، بۇلاق سۇيى يىلانلارنىڭ زەھىرى بىلەن ئاچچىق بولۇپ قالغان ئىكەن. ئىكىكى شاھزادە كېرەملەر ئېغىز سۇلىرىنى (تۇكرۇكلىرىنى—ت) مەزكۇر بۇلاققا تاشلاپتۇ-دە، سۇ يەنە تاتلىق ۋە شىرىن بولۇپ قاپتۇ. شۇڭلاشقا بۇ جاينى "ساۋۇتقى مازار" دەپ ئاتاپتۇ. خالايىق بۇ جاينى زىيارەت قىلىپ، بۇلاق سۇيىنى شەرۇستى تەۋەررۇك ھىساپلاپ، تەرەپ-تەرەپكە تەۋەررۇك قىلىپ ئېلىپ كېتىدۇ. بۇ جاينىڭ تەرىكىرىسىدىمۇ مەزكۇر مازارنىڭ ئورنىنى ئەلى كېرەمۇللا ۋەجھۇنىڭ قەدەم قويغان يېرى دەپ بايان قىلىنغان. لېكىن، بەزى تارىخ كىتاپلىرىدا ئەلى كېرەمۇللا ۋەجھۇ ئىراق زېمىنىنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتمىگەن دەپ بايان قىلىنغان. بۇنىڭ راست ياكى يالغانلىغىنى خۇداۋەندە ئالىمىيانىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ. ئەمما بۇ ئادەتتىكى جاي ئەمەس، بەلكى ئالاھىدە كارامەتلىك بىر مازاردۇر. بۇنىڭدىن باشقا مازارات ۋە زىيارەتگاھى تەۋەررۇككانلارمۇ كۆپ. بۇلارنىڭ ھەممىسىنىلا ساھابىلارنىڭ ئىسمى شېرىپلىرى بىلەن ئاتايدۇ. لېكىن، قانداقلىغى مەلۇم ئەمەس ھەم ئىشەنچلىك دەلىلىمۇ يوق، شۇڭلاشقا بۇلارنى بايان قىلىشقا قەلەم جۈرئەت قىلالمىدى. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن، ئۇچتۇرپانىنىڭ غازات ۋە جەڭلەر كۆپ بولغان بىر جاي ئىكەنلىگى مەلۇم. ۋەللاھۇ ئەلەم.

كۇچار

كۇچارنىڭ قەدىمقى ئىسمى كۇسەن ئىكەن. كۇچار ئەھلى پېئىل ئەتىۋارى جەھەتتىن بىر ئىتتىپاق، ئۇلپەتلىگى زىيادە خەلق بولۇپ، ھەممە ئادىمى سىپايە، خۇش خۇي، گۈزەل سۆزلۈك بولۇپ، ئايال-لىرىنىڭ هەممەت ۋە جۇرئىتى ئەرلەردىن ئارتۇق. ئۇلار ئىلىمي ئەمەل ۋە كەسپى-ھۈنەردىمۇ كەم ئەمەس. بىراق، مۇساپىرلار بىلەن خوشى يوق، لېكىن، بۇ كۈنلەردە كۇچارغا ھەر تەرەپتىن كەلگەن مۇساپىرلار جەم بولۇپ، جەمىيەت پەيدا قىلىپ، سودا خانىلارنى قۇرۇپ راۋاجلانماقتا. كۇچارنىڭ ئادەملىرىگە قارىغاندا زىمىنى كەڭرى ۋە تازا، ھەر ھەپتىدە باي، سايرامدىن ئەقەللىسى بەش يۈز ئېشەك ۋە ئۇلاقتا ئاشلىق ۋە ياغ كېلىپ تۇرىدۇ. ھەر خىل يەل-يېمىشلىرى ۋە باشقا مەئىشەتلىرى باشقا شەھەرلەردىن كۆپ. سودىگەرلەر ھۆل ۋە قۇرۇق يېمىشلىرىنى شەھەر-شەھەرگە توشۇپ كېتىدۇ. چارۋا-مالىرى تولا ۋە ئۆز ئېھتىياجىغا يېتىدۇ، ھەتتا ئېشىپمۇ قالىدۇ.

كۇچار زېمىنىدا مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىئۇللانىڭ ئارامگاھى ۋە قەۋرىسى بار. بۇ زاتى شېرىپنىڭ دالالتى ئارقىلىق تۇغلۇق تېمۇر-خان ئۆز تەۋەلىگى بىلەن بىللە ئىسلامى شېرىپنىڭ دۆلتىگە مۇيەسسەر بولۇش بىلەن تەڭ، ئىلى تەۋەسىدىمۇ دىنىي ئىسلامنىڭ چىرىغىنى ياندۇرغان ئىدى. خان بۇ زاتنى "ئۇلۇغ مۇللام" دەپ ئاتايتتى، بۇ ئاۋالقى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە شەيخ نىزامىددىن دىھلىۋى[273] دېگەن بىر مازارات بار. بەزىلەر "دىھلىۋى"نى "دەھبىدى" دەپ

ئاتايدۇ. بۇ ناھايىتى كېلىشكەن ۋە ھەيۋەتلىك مازار بولۇپ مىساپ-لىنىدۇ. يەنە بەلىخ ئاتا دېگەن بىر مازارى ئالىمەقام بار، بۇنىڭ ئىسمى ۋە نەسەپلىرى ھەم ئۇنىڭ قايسى زاماندا ئۆتكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. يەنە نەۋرە خوجام دېگەن بىر زىيارەتگاھ بولۇپ، بۇ ھەز-رىتى باھاۋەددىن نەخشە بەندە قۇددۇسسىرەنىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىدى دېگەن مەلۇماتلار بار. يەنە بابا قەمبەر ۋەلىلۇللا دېگەن بىر مەشھۇر مازار بار. لېكىن، بابا قەمبەر ۋەلىلۇللا بولسا ھەزرىتى ئەلى كېرەم-وللا ۋەجھۇنىڭ مىراخورلىرىدىن بولۇپ، بۇ مازارنىڭ ئىگىسى ئەنە شۇ زات بىلەن ھەمنام بولسا كېرەك. بابا قەمبەر ۋەلىلۇللا دېگەن مازار يەنە ئۇچتۇرپان، خوتەن قاتارلىق جايلاردىمۇ بار. يەنە بىر مازارى ئالى زىيارەتگاھىنىڭ نامىنى ئىبراھىم ئەدھەم[274] دەپ ئاتايدۇ. لېكىن، مەزكۇر مەشھۇر پىشقەدەم ئەۋلىيا ئىبراھىم ئەدھەم قۇددۇسسىرەنىڭ قەۋرىسى بولسا مەككە مۇئەززەمەدۇر. بەلكى بۇ مازارنىڭ ئىگىسىمۇ مەزكۇر ئەۋلىيا بىلەن ھەمنام بولسا كېرەك. ياكى مازار ئىگىسىنىڭ نامى ئىبراھىم ئاتام بولۇپ، ئاممىۋى تىلدا "ئاتام" دېگەن سۆز "ئەدھەم" سۆزىگە ئالمىشىپ قالغان بولسا كېرەك. ۋەللاھۇ ئەلەم بىساۋاپ.

كونا تۇرپان

كونا تۇرپان بولسا كونا ۋە قەدىمقى شەھەردۇر. ئادەملىرى راست قوللۇق، راست سۆزلۈك، پۇختا ۋە پىششىق، ھىلە-مىكرى ۋە خىيا-نىتى يوق. ئەقىدە-ئىخلاسلىرى ساپ، ھاۋاسى ئىسسىق، سۇيى كەم بولۇپ، ھەممىسلا كارىز سۇيى بىلەن زىرائەت تېرىيدۇ. زىمىنى

ئوبدان، مەھسۇلاتى ئۆزىگە يېتىدۇ. غوزا-كېۋەزلىرى ئوبدان بولىدۇ. تەرەنجۈل كونا تۇرپانىنىڭ خاس مەھسۇلاتىدۇر. كىشمىش ئۈزۈملىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ شەھەر-شەھەرلەرگە توشۇلىدۇ. كونا تۇرپاننىڭ زېمىن دائىرىسى كەڭ، ئارىلىغى يىراق.

بۇ زېمىندا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ياتقان ئورنى، مازار زىيارەتگاھى بار، لېكىن تەفسىرلەردە ئەسھابۇلكەھەفنى رۇمنىڭ تەرسۇس[275] دېگەن شەھىرىدە دەپ بايان قىلىنىدۇ. تەفسىرچىلەر ۋە تارىخچىلارنىڭ "رۇم" دېگەنلىرى بولسا ئۇشبۇ رۇمچە شەھىرىدۇر. چۈنكى، رۇمچە بولسا قەدىمقى زامانلاردىن بۇيانلا ئۇلۇغ پادىشا ۋە تۆرىلەرنىڭ مەقام مەنزىلى بولۇپ كەلگەن. خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز ھىكمەت ئىشارىتى بىلەن ئەسھابۇلكەھەفنى خالايىق ئارىسىدا مەخپى قىلىپ كەلگەن. ھەتتا ئۇنىڭ تەكتى ئىسمىمۇ مەخپىدۇر. ئۇنىڭ زېمىن ئۈستىدە بىرقانچە جايدا زىيارەتگاھى بار دېگەن خەۋەرلەر بار. ئۇنىڭ بىرى رۇمدىكى تەرسۇس شەھىرىدە. تەفسىر ۋە تاۋارىخلاردا بايان قىلىنغىنى دەل مۇشۇ ئەھۋالدۇر. ئىككىنچىسى لۇقان تېغىدا، ياكى پەلەستىن زېمىنىدا، ئۇچىنچىسى ئەدەندە[276]، يەنى ئافرىقا قىتئەسىدە، تۆتىنچىسى مەغرىپ تاغلىرىدا، بەشىنچىسى ھىندىستاندا، ئالتىنچىسى ئىسپاھاندا[277]، يەتتىنچىسى ئەرمىنىيەدە، سەككىزىنچىسى چىن مەملىكىتىدە دەيدىكەن.

ئۇرۇمچىنىڭ ئەسلى ئىسمى رۇمچە ئىكەن. ئامما ئۇيغۇر تىلىدا "رۇمچە" سۆزىنىڭ ئالدىغا ئەلىف (ا) ھەرپىنى، ئاخىرىغا بولسا "يا" (ي) ھەرپىنى ئارتۇقچە قوشۇپ "ا رومچى" (ئۇرۇمچى) دەپ ئاتىغان بولسا كېرەك. شۇنىڭدەك تۇركى تىلدا "چە" دېگەن ئىبارە "كىچىك" دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تۇرۇكانلار (تۇركلەر-ت) چوڭ

نەرسلەرنى كىچىكلەشتۈرمەكچى بولسا، ھامان "چە" ئىبارىسىنى قوشۇپ سۆزلەيدۇ. يەنى "چە"، "جە" سۆزىنى قوشۇپ كىچىكلىتىدۇ. مەسلەن، "باغچە"، "ھويلىچە"، "دەكچە" دېگەندەك. بىراق باغلىرى چوڭ ۋە دائىرىلىك بولسا، ئۇنى "باغ" دەپ ئاتايدۇ. ئەگەر كىچىگرەك بولسا "باغچە" دېگەن سۆز بىلەن ئاتايدۇ. "ھويلىچە"، "دەكچە" دېگەنلەرنىڭ قائىدىسىمۇ ئەنە شۇنىڭغا ئوخشاش. شۇڭلاشقا بۇ جايدا "رۇمچە" دېگەنلىگى بەلكى "كىچىك رۇم" دېگىنى بولسا كېرەك.

تەپسىر كىتاپلىرىدا ئەسھابۇلكەھەپنى رۇمدىكى تەرسۇس شەھىرىدە دېگەن مەلۇمات توغرا بولسا كېرەك. "تەرسۇس" سۆزىمۇ ئاممىۋى تىلدا "تۇرپان" بولۇپ قالغان بولسا كېرەك. بەلكى خىتاي، موغۇل، قىرغىز، قىپچاق، تاتار، ئۇيغۇر ۋە قالماقلارنىڭ تىلىدا "تەرسۇس" دېگەن سۆز ئېغىر تەلەپپۇز بولۇپ تۇيۇلغانلىقتىن، ئۇ "تۇرپان" دەپ سۆزلەنگەن بولسا كېرەك. ئەسھابۇلكەھەپنىڭ زامانى بولسا، ھەزرىتى ئەيسا ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالاۋاتنىڭ زامانىدىن ئىلگىرى ئىكەن. بۇنىڭغا قارىغاندا، ئۇ بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرى ئۆتكەن بولىدۇ. بۇ ئۇزۇن زامانلار مابەينىدە، بىرنەچچە زامان تاتار ئەھلى، بىرنەچچە ئەسىر موغۇل قەۋمى، بىرنەچچە ۋاقىت ئۇيغۇر گۈرۈھى، بىرنەچچە دەۋر مۇسۇلمان پادىشالىرى ۋە بىرقانچە چاغ خىتاي تايپىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ئۇلارنىڭ ھەر بىرى ئۆز شەھەرلىرىنى ئۆز تىلى بىلەن ئاتاپتۇ. مەسلەن، خىتايلار ئۇرۇمچىنى "خو مبيۇزە" دەپ ئاتايتتى. ھازىر "شىڭ شاڭ سىن" (شىنجاڭ ئۇلكىسى) دەپ ئاتىدى. شۇڭلاشقا تەرسۇس دېگەن ئىسمنىڭ ئۆزگىرىپ قالغانلىغىمۇ ئاقلىلار-

نىڭ ئەقلىدىن يىراق ئەمەس. شۇڭلاشقا، ئەسھابۇلكەھەقنى زورمۇ-زور ئۇشبۇ تۇرپان تەۋەسىدىكى تۇيۇق دېگەن جايدا دەپ ئەقىدە ئىخلاس قىلىشلىرىمۇ ئەنە شۇنداق گەپ بولسا كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، بەزىلەر خۇداۋەندەكبرىمىنىڭ ئۆز كالامىدا ئەسھابۇلكەھەقنىڭ غارى ھەققىدە چۈشۈرگەن ئايەتلىرى دەل تۇيۇقتىكى بۇ غارغا مۇۋاپىق دەپ ھىساپلاپ، پۈتۈن موغۇلستان، بەلكى فەرغانە، تۈركستان، ھىندىستان قاتارلىق تۆت-بەش ئايلىق يولدىن نەزىر ۋە ھەدىيىلەر بىلەن كېلىپ زىيارەت قىلىپ يانىدۇ. بۇ يەرنىڭ شەيخ-لىرى زىيارەتكە بارغانلارغا ھەر تۈرلۈك ھىلە-نەيرەڭلەرنى كۆرسىتىپ، بۇ يەردە ئاتتىن چۈشىدۇ، بۇ يەردە ناماز ئوقۇيدۇ، بۇ يەردە تاۋاپ قىلىدۇ دەپ، گويا بۇ يەرنى ھەرەم شەرىپىتەك كۆرسىتىپ ۋە شۇ جايدىكى قائىدىلەر بويىچە تەلىم بەرگەن بولۇپ، ھىلە-مىكىر بىلەن ئۇلارنىڭ نەرسىلىرىنى ئېلىۋالىدۇ. ھەتتا بەزىلەر ھەرەم شەرىپكە بېرىشقا ئاجىزلىق قىلغان تەقدىردە، ئۇشبۇ ئەسھابۇلكەھەقكە بىر قېتىم كېلىپ زىيارەت قىلسا، يېرىم ھاجىلىق ئادا بولغان بولىدۇ دەپمۇ ئەقىدە قىلىدۇ. ئەسھابۇلكەھەق ئورۇنلاشقان جاي ئىگىز بىر تاغ بولۇپ، بۇ جايغا نەچچە-نەچچە شوتا بويى پەلەمپەي بىلەن چىقىدۇ. تاغنىڭ ئۈستىدە بىرقانچە ھۇجرا، ئايۋان، راۋاقچە، مەسچىت، مېھراپ، مۇنبەر ۋە دۇئا قىلىدىغان جايلار بار، ئەتراپە-دىمۇ كۆپ ئۆيلەر بار. بۇ مازارنىڭ خادىملىرى سېكۈنت قىلىپ، ۋەخپە ئەۋقاپلىرىنى ئىچىپ-يەپ كۈن ئۆتكۈزىدۇ. بۇ مازارنىڭ شەيخلىرى ئۇچ يۈز ئۆيلۈكتىن ئارتۇق. بۇرۇن مۇسۇلمان خانلار ۋە ھاكىمى ۋىلايەتلەر، ئەمىرالارمۇ ئادەمگەرچىلىك ۋە خەيرىيات ئۈچۈن بىرمۇنچە ۋەخپە ئەۋقاپلارنى بەرگەن ئىدى. دەقىيانۇسنىڭ

شەھری ۋە تەختىگاھىمۇ ئۇشبۇ تۇرپان تەۋەسىدە ئىكەن. ئەسھا-بۇلكەھەق بولسا دەل مۇشۇ غاردا ئۇخلايدۇ دەپ مۆلچەرلەپ ئېتىقات قىلىدىكەن. تارىخ ھجرى بىر مىڭىنچى يىللاردىن (مىلادى 1600 - يىللار - ت) كېيىن ھەزرىتى ئاپاق خوجا تۇرپانغا بارغان ئىكەن. ئۇ تۇرپان ئەھلىنىڭ بۇ جايغا كېلىپ ئىززەت ۋە ئېھتىرام قىلغانلىغىنى كۆرۈپ، بۇ ئەھۋالنى دەسلەپتە مەنئى قىلىپتۇ. كېيىنچە بۇ غارنىڭ ئىچىگە كىرىپ مۇراقبە ۋە تەۋەججۇھكە چۈشۈپ، كەسپىي كارامەتلەرنى قىلىپ، خالايىقا "بۇ جاي بولسا ئىتلارنىڭ جاي مەنزىلى دەپ گۇمان قىلغان ئىدىم. مۇراقبەدىن كېيىن ماڭا ئاشكارا بولدىكى، مېنىڭ گۇمانىم توغرا ئەمەس ئىكەن. سىزلەرنىڭ ئەقىدە ئىخلاسلىرىڭىزلار راست ئىكەن. ئەسھابۇلكەھەفنىڭ بۇ مەنزىلدە ئىكەنلىگىدە شەك - شۇبھە يوقدۇر، زىيارەت قىلۇبىرىڭلار ۋە بۇنى غەنىمەت بىلىڭلار" دەپتۇ دىگەننى گۇۋا ۋە ھۆججەت قىلىپ سۆزلەيدىغانلارمۇ بار.

بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، تارىخ ھجرىنىڭ بىر مىڭىنچى يىللىرىغىچە (مىلادى 1600 - يىللىرىغىچە - ت) بولغان ئارىلىقتا، ئەسھابۇلكەھەق بۇ غارنىڭ ئىچىدە تۇرغان ئىكەن. ئۇنىڭ بۇ جايدا ئىكەنلىگىنىمۇ ھېچقانداق ئادەم بىلمەيدىكەن. ھەتتا كاپىرلارمۇ بۇ غارنى بۇتخانا قىلىپ، لاما لودو ۋە بەرھەمەنلەرنى توختىتىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمىتىنى قىلىپ كەلگەن جاي ئىكەن. تارىخ ھجرىنىڭ بىر مىڭ يەتمىش نەچچىنچى يىللىرىغا (مىلادى 1660 - يىللىرىغا - ت) كەلگەندە، تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن سۇلتان سەئىد باباخان باھادۇر[278] دىگەن تۇرپان، قامۇلغا پادىشا بولغان ئىكەن. بۇ ئۆز دەۋرىدە خالايىقنىڭ تەرەپ - تەرەپتىن بۇ غارغا كېلىپ زىيارەت

ۋە تاۋاپ قىلغانلىغى ۋە ئۇلارنىڭ بۇ جايغا بولغان ئەقىدە ئىخلاسىنى مۇلاھىزە قىلىپ ماقۇل كۆرۈپ، بۇ زىيارەتگاھقا شەيخ، جارۇپكەش، چىراغچىلارنى تەيىنلەپ، ئىمام، مۇئەززىن توختىتىپ، ۋەخپە ئەۋقاپلارنى بەلگىلەپ تەۋلىد قىلدۇرتۇپ، مۇتەۋەللىگە تاپشۇرۇپ، ئالى يارلىق نىشانى بەرگەندىن كېيىن، بۇ غار ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى ئىكەنلىگى رەسمىلىشىپ، شۇ نام بىلەن مەشھۇر بولۇپتۇ. مەن بۇ يارلىقنى ئۆز ئەينى بويىچە بۇ سەھىپىگە يازدىم.

يارلىق نىشان ئالى:

ئەبۇلفەتتاھ سۇلتان سەئىد باباخان سۆزىمىز، تىلال فەر سەلتەنەت① ۋە ھىما يۇن،② دىنى مەئدەلەت③، رۇز ئەفزۇن④ ساھىپقىرانى ئەئزەم، زۇبدە تۇلسلاتىن⑤ ئەرەپ ۋە ئەجەم راپتە⑥ ئەمىن⑦ بىلاد⑧ ۋاستە ئامان ئىباد⑨ شۇجائەت شوئار ۋە ساخاۋەت ئاسار، جۇۋان بەخت بەر خوردار⑩ قەرىنداشلار بىرلە جىللىسلىشەئىنى⑪

---

① تىلال فەر سەلتەنەت ــ ئالتۇن نۇرلۇق سەلتەنەت.

② ھىمايۇن ــ مۇبارەك.

③ دىنى مەئدەلەت ــ دىنى ئادالەت.

④ رۇز ئەفزۇن ــ ئۇزۇن كۈنلۈك.

⑤ زۇبدە تۇلسلاتىن ــ تاللانغان سۇلتان.

⑥ راپتە ــ باغلاش، ئالاقە.

⑦ ئەمىن ــ تىنچلىق.

⑧ بىلاد ــ شەھەر.

⑨ ئىباد ــ قۇل، قۇللۇق.

⑩ بەرخوردار ــ لايىق، بەھرىمەن.

⑪ جىللىسلىشەئىنى ــ ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك.

ئەزىمۇلقۇدۇر①، ئەدىلىسشەمس شىبە② ئەلبەددىر③ فەرزەنتلەرغە ۋە ئەمرائى مۇلكى ئاراي④ ئالىشاندۇر. ئەي نېكۇ⑤ راي كۇفايەت نىشان سەددىر سۇدۇر⑥ ئالى مەقام ۋە ئۆلمائى ۋاجىبۇلئېھتىرام ۋە قۇززاتى ئەنام⑦، شەرىئەت ئەنجام⑧، نوقە بائى كىرام⑨ ۋە زۇمرەئى ئەنام⑩ ۋە جەمھۇرى خاس ۋە ئاملارغا ئانداق ۋەزىئە⑪ ۋە لايىھە بولسۇنكىم، خوجە ئەيۇپ موللا قامۇش ھەبىب ئوغلى كىچىك موللا مۇلك بۇ..... ئۆيلۈك كىشىنى ھەزرىتى سۇلتان ئەسھابۇلكەھف قۇددۇس سىر ھەمنىڭ خىزمەتلىرىدە بولغان سەۋەپتىن، ئىنايەت شاھانە ۋە ئىلتىپات خوسراۋانە⑫ قىلىپ، بىرىنى چىراقچى، بىرىنى جارۇپكەش ۋە بىرىنى باكاۋۇل قىلىپ تەرخان ⑬ قىلدۇق. ئوغلانلارىدىن ئوغلانلارىغا ۋە قىزلارىدىن قىزلارىغا تەرخان دەپ بىلسۇنلەر. ئاقىتۇر تاھارەت سۇلارىنى ھەم قىساماسۇنلەر. تىنىجى كۆڭۈل

---

① ئەزىمۇلقۇدۇر — ئۇلۇغ قۇدرەتلىك.

② ئەدىلىسشەمس شىبە — قۇياشقا ئوخشاش، قۇياش بىلەن تەڭ.

③ ئەلبەددىر — تولۇن ئاي.

④ مۇلكى ئاراي — قاراشلىق يەرلەر.

⑤ نېكۇ — ياخشى، گۈزەل.

⑥ سەددىر سۇدۇر — باشلامچى، يۇقۇرى مەرتىۋىلىك.

⑦ قۇززاتى ئەنام — جامائەت قۇززاتى.

⑧ ئەنجام — ئاقىۋەت.

⑨ نوقە بائى كىرام — ئۇلۇغ ھۇرمەتلىك كىشىلەر.

⑩ زۇمرەئى ئەنام — جامائەت پىرقىسى.

⑪ ۋەزىئە — تەيىنلەش، بەلگىلەش.

⑫ خوسراۋانە — شاھانە.

⑬ تەرخان — ئالۋاڭ ـ ياساقتىن ئازات قىلىنغان تەبەقە.

ۋە فەراغ خاتىرلەر① بىرلە دۇئا ئىشىغە مۇقەييەد② بولسۇنلەر. تەرخانلىق نىشانى ئالىشان ساقى كۆرگەچ، تۇرپان ۋىلايەتىنىڭ ھاكىمى ۋە داروغەسى باشلىق تەخسىس ياڭخى، تۇيۇق ساھىپ تەكبىر قازىلارىغا كېلۇر ۋە بارۇر. ئىشچى ۋە كۇشچى، سۇچى، تاۋاپچى جەمئى ئەمەلدارلار مۇشار ئىلەيھەلەرغە③ ھىچ جۇملەدىن ۋە ھىچ رەھگۇزاردىن④ مەزاھىم⑤ ۋە مۇتەرىز⑥ بولماسۇنلار. ئالبان ياساق، ئۆزگە قونالغە ھەشارمەر دىكار؛ ئوقۇش پىتىر، چاپار ئۇلاغ قان چىقار شۇ سۇن، (نەزىر ـ چىراقتا سويۇلىدىغان مال ـــ ت) تەكلىپ قىلماسۇنلەر، سالماسۇنلەر، ئالماسۇنلەر. ھەركىم بۇ يوسۇندىن ئۆزگە قىلسە، ھەق سۇبھانە ۋە تائالانىڭ رەھمەتى ۋە مۇھەممەد رەسۇللالا شىپائەتى ۋە پەرىشتەلەر مەغفىرەتىدىن⑦ مەھرۇم بولۇپ، ھەزرىتى ئەسھابۇلكەھەف تەقسىرىگە⑧ قالغاي. بەل سايرۇنناس⑨ ۋە ئەججەننىڭ لەنىتىگە گىرىپتار ئولغاي، قىيامەت كۇنى زالىملار قاتارىدا مەھشۇر⑩ بولۇپ، ئازاپ ئەبەدىگە گىرىپتار ئولغاي دەپ

---

① فەراغ خاتىرلەر ـــ خاتىرجەملىك.

② مۇقەييەد ـــ قەيت قىلىش.

③ مۇشار ئىلەيھە ـــ مەزكۇر.

④ رەھگۇزار ـــ ئاياق ئاستى قىلىش.

⑤ مەزاھىم ـــ زىيان ـ زەخمەت.

⑥ مۇتەرىز ـــ ئېتىراز، قارشىلىق، قىينچىلىق.

⑦ مەغفىرەت ـــ ئەپۇ قىلىش، كېچىرىش.

⑧ تەقسىر ـــ ئەيىپ، گۇناھ.

⑨ بەل سايرۇنناس ـــ پۈتۈن خالايىقنىڭ.

⑩ مەھشۇر ـــ يىغىلىش، توپلىنىش، ھازىر قىلىنغۇچىلار.

داروسسەلتەنەت تۇرپان ۋىلايىتىدە، ئوشۇر ئاي چىمارشەنبە كۈنى تاريخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئاتمىش سەككىزىنچى (مىلادى 1657 ـ يىلى 10 ـ ئاي ـ ـ ت) يەنى چاشقان يىلى نىشان ئالى قىلدى" بۇ يارلىقنىڭ ئاخىرىغا ئىككى مۆھۈر بېسىلغان ئىكەن، ئۇستىدىكى خەتنى ئوقۇشقا بولمىدى.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە يىراق ۋە يېقىنىدىن زىيارەتكە كەلگەن ئادەملەر ئۆزلىرىنىڭ پەزىل ـ پەزائىل ۋە كامالاتلىرىنى ئىزھار قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىززەت ـ ئابرويىنى كۆزلەپ، زامانە ۋەزىيىتىگە قاراپ، شەيىخ، جاروپكەشلەرنىڭ كۆڭلىنى ئاياپ ۋە ئولارنىڭ خاھىشى ھەم خوش بولۇشىنى ئىزدەپ، ئۇشبۇ غار بولسا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ جاي مەنزىلى دىگەن بولسا كېرەك. ھەتتا تەفسىر ۋە تەۋاريخ كىتاپلىرىنىڭ مەزمۇنىغا نەزەر سالماي، ئۆزى خالىغىنى بويىچە ئويدۇرۇپ، شەيخ ۋە جاروپكەشلەرگە خوشامەت قىلىپ، بۇ جاي راستىنلا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى ئىكەن دىگەن بولۇشمۇ مۇمكىن. ھەتتا بەزىلەر ئۇرۇمچىنىڭ ئەسلى ئىسمى رۇمچە ئىكەن، تەرسۇس دىگەن ناممۇ ئاممۇي تىلدا تۇرپان دىگەن نامغا ئالمىشىپ قالغان ئىكەن دەپ، ئاساسسىز، پايدىسىز ۋە بىھۇدە سۆزلەرنى كۆچەپ ئويدۇرۇپ، تەۋلىيە ۋە تەزكىرىلەرنى پەيدا قىلىپ، مازارى ئالىجاھ ۋە زىيارەتگاھى بارگاھلارنى تىكلەپ، ئەسلىدە ھىچقانداق نامى ـ نىشانى يوق بىر كونا شەھەرگە دەقيانۇسنىڭ شەھىرى دەپ شۆھرەتلىك نام بېرىپ كەلگەن ئىكەن. قەبرى ـ ياشانغان ئادەملەر ئەنە شۇنداق قىسسە ۋە ھىكايىلەرنى توقۇپ ۋە ئىشىنىپ كەلگەن ئىكەن. ئەسھابۇلكەھەفنىڭ تۇرپاندا بارلىغىنى ئىسپاتلايدىغان يەنە باشقا ھىچقانداق دەلىل ۋە ئىسپات زادىلا يوق.

لېكىن، بەزى ئۆلىمائى ئىززەمىلەر ئەسھابۇلكەھەف زىيارىتىگە بېرىپ، بۇ غارنىڭ ئالامەت ۋە ئەسەرلىرىنى ئايەت شېرىپىنىڭ مەزمۇنىغا سېلىشتۇرۇپ، بۇ غار خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ئۆز قۇرئانى كالامىدا تەرىپلىگەن غار بىلەن تامامەن ئوخشمايدىغانلىغىنى ۋە تۈيۈق غارى بولسا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى ئەمەسلىگىنى دەلىل ۋە ھۆججەتلەر بىلەن ئىسپاتلايدۇ. بەزى ئۆلىمالار بولسا بۇ پىكىرنىڭ قارشىسىدا بولۇپ، ئەسھابۇلكەھەف بولسا ئۇشبۇ تۈيۈق غارىدا دىگەن دەلىل-ئىسپاتلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. دىمەك، بىر ئۆلىما يەنە بىر ئۆلىمانىڭ پىكرىگە قارشى ھۆكۈم چىقىرىدۇ.

كەمىنە — مەنكى مۇللا مۇسا ئىبنى مولالائەيسا خوجا سايرامنىڭ كۆڭلىگە شەك-شۇبھە چۈشۈپ، قارشى پىكىرلەر پەيدا بولۇپ ۋە بۇ قارشى پىكىرلەرنىڭ مۇلاھىزىسى ئىچىدە غەرق جۇدا بولۇپ، توغرا پىكىرلەر بىلەن خاتا مۇلاھىزىلەرنىڭ دېگىزىغا چۆككەن ھەم بۇ ئۆلىمالار ئوتتۇرىغا قويغان ھەر خىل پىكىرلەرنىڭ قايسىبىرى كۈچلۈك ئاساسقا ئىگە ۋە قايسىبىرلىرىنىڭ ئاساسى ئاجىز ئىكەنلىگىنى تەپەككۇر قىلىپ سەراسىمگە چۈشۈپ ھەيران بولۇپ تۇرغان بىر ۋاقىتىدا، ئۇ سەيىدىنا ۋە مەۋلانا ھەم ئۇستىدارلىق ۋە ھەققەتنى ئاچقۇچى ئالىم، فۇقۇھا ئىلمىنىڭ تاللانغان تەتقىقاتچىسى، تەجرىبىلىك بىلىم ئىگىسى، شەرىئەت نىزاملىرىنى توغرا يولغا سالغۇچى، شەيىخلەرنىڭ ئەۋلادى سەئىدۇششەيخ مۇھەممەت بىننى ئەششەيخ ئابدۇلۋاھىدبىننى ئەششەيخ ئەلى ئەلئەسلى ئەششامى ئەلتەرا بىلسىنىڭ مۇبارەك ۋە ئېھتىياجلىق قەدەملىرى شەرەپ بىلەن بۇ موغۇلستان يۇرتىغا ئىككىنچى قېتىم قويۇلدى. بۇ چاغدا بۇ قەدىرسىز مەنمۇ ئۇنىڭ سۆھبەت شېرىپلىرىگە مۇيەسسەر بولۇپ، بەش ئاي

مقداری ئۇنىڭ بىلەن كېچە-كۈندۈز بىللە سەپەردە بولدۇم. بۇ چاغدا، مەن ئۇنىڭدىن ئەسھابۇلكەھەف غارىنىڭ تېگى-تەكتىنى سورىدىم. ئۇ "مەن تۇرپاندىكى ئەسھابۇلكەھەفكە ئوخشاش مەرتىۋە باردىم. ئەسھابۇلكەھەف غارىنىڭ تېگى-تەكتىنى بىلىش ئۇچۇن، ھەق تائالادىن چۇشكەن سۆز-ئايەتلەرنى ۋە مۇئەررىخلەر-نىڭ ئۇلۇغ قۇرئان ۋە تەفسىرگە ئاساسەن يازغان دىللىللىرىنى قاراپ چىقتىم. شۇنداقلا بۇ سۆزلەرنى ئۆزەمگە ھۆججەت ۋە دەلىل قىلىپ، ئۇنى يەنە بىرقانچە دەلىل-ئىسپاتلار بىلەن كۇچەيتىپ، ئەسھابۇلكەھەف بولسا رۇمدىكى تەرسۇس دېگەن شەھەردە، بۇ تۇرپاندا ئەسھابۇلكەھەف دېگەن يوق نەرسە دېگەنىنى دەلىل-ئىسپاتلار بىلەن بايان قىلىپ، ئىنساپلىق مۇسۇلمان ۋە مۆمىن دىندارلار ۋە باشلىق جامائەت خاس ئاممىنى كۆزلەپ، قاراشلىرىمنى روشەن ئىلان قىلىپ بىر رىسالە يازغان ئىدىم" دەپ بۇ كىتابنى مېنىڭ قولۇمغا بەردى. بۇنى كۆرۈپ مۇتالىئە قىلغانىدىن كېيىن، تۇركى تىلغا تەرجىمە قىلىپ، ئۇ زاتنىڭ نەزەر ئالىلىرىدىن ئالاھىدە ئۆتكۈزۈپ تۇزىتىپ، بۇ تارىخچىنىڭ خاتىمە قىسمىغا كىرگۈزدۇم. ئاممانا ئىنساپقا كېلىپ ئېتىراپ قىلىپ، تەسلىم باشلىرىنى تەۋرەتكەن زامانە فازىللىرى ۋە خاس ئاممىنى سادىقلارنىڭ جۇملىسىگە توپلاپ ئورۇن بەرگەي، قارشىلىق ۋە مۇخالىپىلىق قىلىپ، سۆزمەنلىك ئۇيۇنلىرىنى ئويناپ، گەدەنلىرىنى تولغۇغانلارنىمۇ، بۇ غارنى تەرىپ ۋە تەسۋىرلەپ چۇشكەن ئۇلۇغ ئايەت ۋە كالامى قەدىمىيەتـلەر، ھەق ۋە ھۇرمەت ئۇچۇن، ئۇلارنى توغرا يولغا باشلاپ، توغرا ئىنايەت ئاتا قىلغاي — ئامىن!

دىمەك، بۇ رىسالىدە ئەسھابۇلكەھەفنىڭ تۇرپاندا ئەمەسلىگى

توغرىسىدا بىر قانچە دەلىل ـ ئىسپات ئوتتۇرىغا قويۇلغان.

ئاۋالقى دەلىل: پەيغەمبەر ئەلەيھىسسەلاۋات ۋە ئەتتەھيە تەختى رىسالەتتە ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى، تۇيۇق دېگەن بۇ جايدا ھىچقانداق بىرەر قەدىمى بىر كىشىنىڭ قەۋرىسى بولغانلىقى ھەققىدە ھەقىقى بىر دەلىل يوق. شۇنداقلا بۇ جايدا گۇمان بىلەن بىرەر ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالاملارنىڭ قەۋرىسى بولغان دېگىلىمۇ بولمايدۇ. ھەتتا بۇنداق گۇمانىنى روشەن دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلاشمۇ مۇمكىن ئەمەس. ھەقىقەت ئەھلى پەقەت كىشىلەر ئارىسىدا ئىسپاتلانغان ئايەت ۋە ھەدىستە كۆرسىتىلگەنلەرنىلا دەلىل دەپ ھىساپلايدۇ. زامانىنىڭ ئۇزۇنلۇغى، تارىخنىڭ گۇمانلىق يېپ ئۇچلىرى ۋە قالايمىقان ھادىسىلەرنىڭ پەيدا بولۇشى قاتارلىقلار زادىلا دەلىل ۋە ھۆججەت بولالمايدۇ.

بىزنىڭ ئۆلىمالىرىمىز بىرەر ئەنبىيائى ئەلەيھىسسەلاۋات ۋە ئەتتەھيەتلەرنىڭ قەۋرىسىنى بىرەر شەھەر ياكى بىرەر جايماكانغا خاس دەپ بېكىتمىگەن. پەقەت مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھۇ ئەلەيھىۋەسەلامنىڭ قەۋرىسلا بۇنىڭ تېشىدا بولۇپ، ئۇنىڭ قەۋرىسى پەقەت مۆمىن مۇسۇلمانلارنىڭ ئانىسى بولغان توغرا سۆزلۈك ئايشە رەزىيەللاھۇ ئەنھانىڭ ھۇجرىسىدا ئىكەنلىگىنى بارلىق مۇسۇلمانلار تەسدىقلايدۇ. بۇ يەرگە ھەر جايدىن كەلگەنلەر زىيارەت قىلىپ يانىدۇ، بۇنىڭغا ھىچقانداق شەك ـ شۇبھەنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەستۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالاملار بۇنىڭدىن غەيرى بولۇپ، ياتقان ئورنى ئېنىق ئەمەس. بۇ پەيغەمبەرلەرنىڭ ئورنى پالانى يەردە دېگەن گەپ پەقەت كىشىلەر تەرىپىدىن ياساپ چىقىرىلغاندۇر. ئۇلارنىڭ پەيغەمبەرلەر قەۋرىسى دېگەنلىرى بەلكى

پادىشالارنىڭ ياكى كاپىر ۋە زالىملارنىڭ ۋە ياكى ئۇلارنىڭ غەيرى-دىنكى بىرەر كىشىنىڭ قەۋرىسى بولسا كېرەك، ياكى بۇت-سەنەملەر-نىڭ ئورنى ياكى ئىچىدە ھەچبىر كىشىنىڭ جەسىدى بولمىغان قۇرۇق قەۋرە، ياكى پۇل-دۇنيانىڭ غەزىنىسى دەپنە قىلىنغان جايلار بولسا كېرەك. بەزىلەر ئۇشبۇ قەۋرە قەدىمقىلارنىڭ قەۋرىسى دەپ گۇمان قىلىپ، ئۆزىچە جاپا-مۇشەققەت تارتىدۇ. ھەتتا بەزىلەر ئەنە شۇنداق گۇمان بىلەن مۇسابىنىنى ئەمران[279] ۋە داۋۇت،[280] زىكرىيا[281] ۋە ياكى بۇلاردىن باشقا ئەنبىيائى ئەلەيھىسسەلاۋات ۋە ئەفزەلۇتتە ھەييات-لارنىڭمۇ قەۋرىسى دەل مۇشۇ قەۋرە دەيدۇ. بۇمۇ ئاساسسىز بىر گەپ. ئانداق بولسا بۇلار ۋە باشقا پەيغەمبەرلەرنىڭ قەۋرىسى قانداق قىلىپ بۇ جايدا پەيدا بولغان ئىكەن ۋە ئۇنى كىم بىلگەن ۋە كۆرگەن ئىكەن. مەسىلەن، ئەگەر بىرەر ئادەم ئاتا ۋە ئانىسىنىڭ ياكى پەرزەنت، قېرىنداشلىرىنى ئۆز قولى بىلەن مەقبىرەزارلىقتا دەپنە قىلىپ، ئۇنىڭغا بىرەر ئالامەت ياكى نىشان ئورناتمىسا، ئوتتۇز ياكى قىرىق يىل چەتتە يۈرۈپ قايتىپ كەلسە، ئۇ مەزكۇر قەۋرىنى جەزمەن بىلەلمەيدۇ. بۇنداق ۋەقەلەر ھەر زاماندا كۆپ ئۇچرايدۇ-بەس. ھالبۇكى، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ جاي-ماكانلىرىمۇ ئەنە شۇلارنىڭ جۇملىسىدىندۇر.

ئىككىنچى دەلىل: ئەرەپ ۋە ئەجەمنىڭ قەدىمدىن بۇيانقى تەفسىرچى ۋە مۇئەررىخلىرى ئەسھابۇلكەھەفنى رۇم دىيارىدىكى تەرسۇس دىگەن جايدا دەپ بايان قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بىرەرسىمۇ ئەسھابۇلكەھەف تۇرپاندىكى تۇيۇق دىگەن جايدا دىگەن ئەمەس. كاشغەر، تۇرپان قاتارلىق بۇ موغۇلىستان مەملىكىتىدىنمۇ نۇرغۇن تەتقىقاتچى ئەرباپلار ۋە ئۆلىما-مۇئەررىخلەر مەشھۇر بولۇپ

ئۆتكەن. ئۇلار بۇ جايدا قەدىمدىن بۇيان غازات ۋە جاھاد قىلىپ ئۆتكەن پادىشالارنى بايان قىلغان ئىدى. لېكىن شۇنداقلا ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىرسىمۇ ئەسھابۇلكەھەففنى بايان قىلغان ئەمەس. ئەمىرالار ئەمىرى مىرزا ھەيدەر كوراگانغا ئوخشاش قىلىچى ئەلەم ۋە كىتابى قەلەم ئىگىسى «تارىخى رەشىدى» دېگەن بىر كىتاپ يازغان ئىدى. بۇ كىتاپتا قەدىمقى زاماندىن باشلاپ تاكى ئۆزى ياشىغان دەۋرگىچە بولغان ۋەقەلەرنى بايان قىلغان ئىدى. بۇ تارىخچى ئۆز كىتاۋىدا ئەسھابولكەھەف توغرىسىدا بىرەر ئىبارە ۋە ئىشارەتمۇ قىلغان ئەمەس. موغۇلستان مەملىكىتىدە سۇلتان ساتۇق بوغراخان، يۈسۈپ قەدىرخان، مەۋلانا جالالىددىن كىتكى، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ئالائىددىن خوتەنى باشلىق شاھادەتلىكە يەتكەن ئۇچ مىڭ نەپەر ئىمامنى بىرمۇ-بىر ئۆز نام‌لىرى بىلەن بايان قىلغان ئىدى. لېكىن زاتلارنىڭ ئىچىدە ئەسھابۇلكەھەففنىڭ نامى بايان قىلىنمىغان.

تارىخ ئەھلىنىڭ قائىدىسى بولسا، بۇ خىل ئۇلۇغلارنىڭ نامى-لەقەپلىرىنى ئۆز تارىخ كىتاپلىرىغا بايان قىلىپ بېكىتىشتىن ئىبارەت. ئۇلارنىڭ نامىنى قالدۇرۇپ قويۇش بولسا تارىخ ئالدىدا ياماندۇر. ئاباھەت ھىساپلىنىدۇ. «تارىخي زەپەرنامە»نىڭ مۇئەللىپى مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلىكى يەزىدى ۋە «رەۋزە تۇسسافا»نىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەت ئىبنى خاۋەندشاھ قاتارلىقلار ئۆز ئەسەر ۋە تەلىماتلىرىدا تۇرپان، قاراخوجا ۋە دىيارلارنىڭ ۋەقەلىرىنى تەپسىلى بايان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئەسھابۇلكەھەففنى بايان قىلمىغان ئىدى. بۇلاردىن باشقا تارىخچىلاردىنمۇ بىرەر كىشى ئەسھابۇلكەھەففنىڭ بۇ دىيارلاردا ئىكەنلىگىنى يازغان ئەمەس. تارىخ ھىجرىنىڭ سەككىز يۈز يىگىرمە ئىككىنچى يىلى (مىلادى 1419-يىلى ــ ت)

همرات پادىشاسى شاهروه مىرزائىبنى ئەمىر تىمۇر گوراگانى خاقانى چىنغا شادى‌خوجا دىگەن ئەلچىنى ئەۋەتىپ، بىجىنگە بېرىپ كەلگىچە يۇز بەرگەن ھەرقانداق ھادىسە، ھەرقايسى كەنت، شەھەر ۋە ھەر بىر دىيار، مەھەللە ئەھۋاللىرىنى، چۆل-دەشتى باياۋان، ياخشى-يامان ۋە مەمۇر-ئابادانلىرى، ئۇلۇغلىرى بىلەن پۇقرالىرىنىڭ خۇي-پەئىللىرىنىچە ۋاقىپ بولۇپ، بىر رۇزنامىدە دەپتەر قىلىپ يېزىپ كەلگەيسىز دەپ پەرمايش قىلدى. ئۇ بېرىپ كەلگىچە بولغان جەريانىدىكى بىلگەن ۋە كۆرگەن ۋەقەلىرىنى بىرمۇ-بىر تەپسىلى دەپتەرگە ئېلىپ مەلۇم قىلدى. بۇ چاغدا، ئۇ تۇرپانغىمۇ كەلگەن ئىدى. لېكىن بۇنىڭ ئىچىدە ئەسھابۇلكەھەف توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات يوق. چۇنكى ئۇ زامانىدا بۇ جايدا بۇت-سەنەم-لەردىن باشقا رۇزنامىگە يازغۇدەك بىر نەرسە مەۋجۇت بولمىغانلىقتىن، ئۇ پەقەت بۇت-سەنەملەرنىلا خەتلەپ كەلگەن ئىدى. ئۇ بۇ نەرسىلەرنى تەھقىق ۋە تەپتىشلەرنى قىلىپ، رۇزنامىسىگە يازغان ئىدى. ھالبۇكى، خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز قۇرئانى كالامىدا ياخشى ياراتقان ۋە تەرىپ-تەسۋىرلىرىنى قىلغان ئەسھابۇلكەھەفنىڭ بۇ جايدا ئىكەنلىگىنى ئەلۋەتتە يازغان بولار ئىدى.

ئۇچىنچى دەلىل: تۇرپان ئەھلىنىڭ ئىسلامى شېرىپكە كىرگەن ۋاقتى بولسا تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، فەرغانە ۋىلايىتى ۋە قەشقەر ئەھلىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋاقتىدىن كېيىن ئىكەن. تۇرپان، قارا خوجا، قامۇل ئەھلىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن ۋاقتى تارىخ ھېجرىنىڭ سەككىز يۇزىنچى يىللىرىغا (مىلادى 1397-1398-يىللىرىغا) يېقىن بولۇپ، يەنى خىزىر خوجاخان بىننى تۇغلۇق تىمۇر خانىنىڭ كۇچى بىلەن ئىسلام دىنى شەرىپىتىگە ئىگە

بولغان ئىكەن. ھالبۇكى، بۇ جايىنىڭ ئادەملىرى ئەسلىدىمۇ ئەسلىدىمۇ ئەسلىدىمۇ بۇ دىيارىدا ئىكەنلىگىنى قانداق بىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ھادىسىلىرىنى قانداقچە ھېكايە قىلىپ ئېيتالايدۇ؟

كىشىلەر ئەسلىدىمۇ ئەسلىدىمۇ توغرىسىدىكى ئاساسىي دەلىل ۋە ھۆججەت ئافاق خوجا تۇرپانغا كېلىپ كەشپىي مۇراقىبە قىلغان چاغدا ئاشكارىلانغان دەيدۇ. لېكىن، ئافاق خوجانىڭ بۇ كەشپىي كارامەتلىرى ھەققىدىكى نەقىل-رىۋايەتلەرنى يەنە باشقا دەلىل ۋە ھۆججەتلەر بىلەن ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، كەشپ ۋە مۇراقىبە پەقەت مۇسۇلمان ئەۋلىيالىرىغىلا خاس نەرسە ئەمەس. باشقا دىنىدىكى ياكى ئىسلام دىنىدىن باشقا دىنلاردىكى كاپىر، مۇشرىك لاما لودولار، بەرھەمەن موغۇللار ۋە بۇلاردىن باشقا تايىپىلارمۇ رىيازەت ئارقىلىق كەشپى ئىلھام ۋە كارامەت پەيدا قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ كارامەتلىرىنى بولسا شەرىئەت شۇئار ئۆلىمالار ھۇزۇرىدا ئىشەنچىلىك ھۆججەت بولالمايدۇ دەپ رەت قىلىدۇ. ھەتتا مۇسۇلمان ئەۋلىيائى ئەززەملىرىنىڭ كەشپى كارامەت ۋە ئىلھاملىرى ئارقىلىق ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالاملارنىڭ قەۋرىسى قانداق جايدا ئىكەنلىگىنىمۇ ئىسپات قىلىش مۇمكىن ئەمەس. ھالبۇكى، ئافاق خوجىدەك بىر ئادەمنىڭ كەشپى ۋە مۇراقىبىلىرى ئارقىلىق ئەسلىدىمۇ ئەسلىدىمۇ بۇ تۇيۇق دېگەن جايدا دەپ ھۆكۈم قىلىش بولسا، شەرىئەت مىزانى بىلەن ئۆلىمالار جامائىتىنىڭ ئۆلچەملىرىگە تامامەن خىلاپلىق قىلغانلىق بولىدۇ. ئەگەر ئەۋلىيالارنىڭ كەشپى ئىلھام ئارقىلىق پەيدا قىلغان سۆز-چۆچەكلىرىنى ئىشەنچلىك ھۆججەت ئاساسى دەپ قارىسا، ھەرقانداق ئادەممۇ ئەۋلىيالىق دەۋاسىنى قىلىپ، كەشپى كارامەت ۋە مۇراقىبەدە ماڭا مۇنداق نەرسە مەلۇم بولدى دەپ، ئالەم خەلقىنى

يولدىن ئازدۇرۇپ كېتىشىدە شەك-شۇبھە يوقىدۇر. ئەمما مۇنداق قىلىشنىڭ ئۆزى بولسا، شەرىئەت شېرىپىنىڭ ھۆكۈمىگە خىلاپتۇر. زامانىنىڭ شەيخ ۋە جاھىل سوپىلىرى ئۆزلىرى قىلالمايدىغان مۇشكۈل ۋە شەرىئەتكە قارشى ئىشلىرىنى راۋاج ۋە جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ھەزرىتى ئافاقىتىن دەلىل كەلتۈرىدۇ. ھەزرىتى ئافاقىتىن بولسا بۇنداق ئىش پەيدا بولمىغان بولسا كېرەك، ئەلۋەتتە.

مەنسۇرخان ۋە باباخان قاتارلىق پادىشالارنىڭ ۋە ۋاڭلارنىڭ، ئەمرائى ئۇلۇغلارنىڭ ۋەخپە تەۋلىيەلەرگە ئۆز قوللىرى بىلەن مۆھۈر بېسىپ، ئۇشبۇ زىمنىنى ئەسھابۇلكەھەفكە ۋەخپە قىلىپ بەردىم دەپ ئىشارەت قىلغانلىغى ياكى ئۇشبۇ ئەسھابۇلكەھەفكە چىراغچى، مۇتەۋەللى، ئىمام، مۇئەززىن بەلگىلىدىم دەپ ھۆكۈم ۋە يارلىق قىلغانلىغى بىلەنلا، ئەسھابۇلكەھەفى بۇ زىمنىدا بولۇپ قالغان بولمايدۇ ۋە بۇ ئۇنىڭ بۇ جايدا ئىكەنلىگىگە ئىشەنچلىك ھۆججەتمۇ بولالمايدۇ. پادىشالار بەزى چاغدا ئاۋام خالايىقنىڭ رايىغا قاراپ ئىش كۆرىدۇ. بەزى چاغدا پىتنە ۋە جىدەلىلەرنى پەسەيتىش ئۈچۈن، مەملىكەت مەمۇرىيىتىدە بەزى ئىشلارنى كەڭ ۋە ئېھسانلىق بىلەن باشقۇرىدۇ. تارىختا مۇنداق ئىشلار كۆپ ئۇچرايدۇ، جۈملىدىن مەنسۇرخان بىلەن باباخانلارمۇ بەزى ماشايىخ ۋە سوپىلاردىن ئاڭلىغانلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مەسلىھەتلىرى بويىچە، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ بۇ جايدا ئىكەنلىگىنى تەستىق قىلىپ، يارلىق چۈشۈرۈپ مۆھۈر بېسىپ بەرگەن بولسا كېرەك ۋە بۇ ئەسھابۇلكەھەفى بۇ جايدا دىگەنگە دەلىل-ئىسپات بولۇپ قالغان بولسا كېرەك. ئەسلىيەتتە زادىلا ئۇنداق ئەمەس. پەقەت ئايەت ۋە ھەدىستىن بىردەك مەنە ئېيتقۇچىلار، تەھقىقاتچى ئەرباپلار، ھەققەتچى ئۆلىمالارنىڭ ئۆزى

ئىسپاتلىغان ھۆكۈملىرىنىلا ئىشەنچىلىك ئىسپات ۋە ھۆججەت دېگىلى بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقىلارنىڭ سۆزلىرىگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئەسھابۇلكەھەففىنىڭ غارى ھەققىدىكى تەرىپ ۋە تەسۋىرلەر پەقەت ئەنە شۇنداق كەسكىن دەلىللىك ئايەت بىلەن قەيت قىلىنغاندۇر.

تۆتىنچى دەلىل: تۇرپان ئەھلىنىڭ ئەسھابۇلكەھەف بۇ جايدا ئىكەنلىگىنى ئىسپاتلايدىغان يەنە بىر ئاساسى بولسا، تۇرپانىنىڭ ئەسلى ئىسمى "تەرسۇس" بولۇپ، زامانە ئۆزگىرىشلىرى تۈپەيلىدىن "تۇرپان" بولۇپ قالغان، ئۇرۇمچىنىڭمۇ ئەسلى ئىسمى "رۇمچە" بولۇپ، ئامىمىزى تىل ۋە تاۋۇش يېقىنلىغى تۈپەيلىدىن "رۇمچە" دېگەن سۆز "ئۇرۇمچى" دېگەن سۆزگە ئۆزگىرىپ قالغان دېگەنلىكىتىن ئىبارەت. ئۇلار يەنە باشقا يۇزەكى چۆچەكلەر بىلەنمۇ ئۆزلىرىنىڭ دىمەكچى بولغان مەقسەتلىرىنى ئىسپاتلىماقچى بولىدۇ. بىراق، ئۇلار بۇ كەلتۈرگەن ئىسپاتلىرى بولسا ئۆزلىرىگە خىجىللىق پەيدا قىلىدىغانلىغىنى بىلمەيدۇ.

بەزى يېڭى ياكى قەدىمقى تارىخ كىتاپلىرىدا، بۇ زېمىنىنىڭ نامى "طرفان" (تەرفان ــ ت) دەپ يېزىلىپ كەلگەن. بەزىلەر بۇ جايىنىڭ نامىنى ئۇلۇغلاپ "طورفان" (تۇرفان ــ ت) دەپ يازغان ئىكەن. بىراق "تەرسۇس" دېگەن سۆزنىڭ قايسى زاماندا "تەرفان" سۆزىگە ئۆزگىرىپ قالغانلىغىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ. لېكىن، بەزى كېيىنكى تارىخچىلار ئۆز تارىخ كىتاپلىرىدا "تەرسۇس" دېگەن ھەرپ "تەرفان" سۆزىگە ئۆزگىرىپ قالغان دەپمۇ يازغان ئىدى. ئەمما بۇ سۆزگە يەنە دەلىل ـ ئىسپات كېرەك. بىرەر ئادەمنىڭ گۇمان ۋە ئېھتىمال بويىچە دەپ قويغان سۆزلىرى ھۆججەت ۋە ئاساس

بولالمايدۇ. تەتقىقاتچى ئۆلىمالار ئۆز سۆزىنى پەقەت ئېنىق لۇغەت ئىلمى بىلەنلا بايان قىلىدۇ، ئەقلى قىياس بىلەن ھۆكۈم قىلمايدۇ. گەرچە "تەرسۇس" "تۇرپان" غا، "رۇمچە" "ئۇرۇمچى"گە ئايلاندى دىگەن سۆزنى راست دىگەندىمۇ، بۇ قاراشقا تەسلىم بولغىلى بولمايدۇ چۈنكى، "تەرسۇس" دىگەن ئىسمنى ئىككى شەھەر ياكى ئىككى دىيارنىڭ نامى قىلىپ ئاتاشنىڭ ئېھتىمالى بار. ئىككى شەھەر ياكى ئىككى كەنتنىڭ نامىنى بىر ئات بىلەن ئاتايدىغان ئەھۋال مۇ بار.

ئەمدى ئۇرۇمچىنىڭ نامى بولسا تارىختا "ئۇرۇمچى"، "ئۇرۇمچىن"، "ئىرۇمچى" دەپ ئاتىلىپ كەلگەن ئىدى. بۇنىڭ مەنىسى موغۇل تىلىدا "زېرەك"، "ھۇشيار" "باھادۇر" دىگەن سۆز بولىدىكەن. "ئۇرۇمچى" دىگەن نام بولسا موغۇل خانلىرىدىن دۇمنە خانىنىڭ نەۋرىسى ئەمىر قاچۇلى دىگەن كىشىنىڭ بىر ئوغلىنىڭ نامى ئىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ ئالتىنچى بوۋىسىنىڭ ئىسمى ئۇرۇمچى باھادۇر ئىكەن. بۇ ناھايىتى كاتتا ئەمىر ۋە نويانلارنىڭ تەبەقەسىدىن بولۇپ، لەقەبلىرى "بارلاس" ئىكەن. بارلىق بارلاس قەبىلىسىنىڭ نەسەپلىرى بۇ كىشىگە يېتىدۇ. بۇ كىشى ئۆز قەۋمى ۋە نەۋرە، پەرزەنتلىرى بىلەن بۇ جايغا كېلىپ ماكان قىلىپ، ئۆيى-ئىمارەتلەرنى ياساپ ئۆمۈر ئۆتكۈزگەنلىگى ئۈچۈن، مەزكۇر ئۇرۇمچى باھادۇرنىڭ ئىسمى بۇ جايىنىڭ نامى بولۇپ قالغان ئىكەن. بۇ ھال جاھان سەھىپىسىدە ناھايىتى كۆپ ئۇچراپ كەلگەن. بىجىن ئەھلى ئۇرۇمچىنى "خومىيۇزە" دەپ ئاتايدۇ. ئەمما بۇ ھەرگىزمۇ رۇم دىگەن بىر شەھەرنىڭ نامى ئەمەس. بەلكى بۇ "ئۇلۇغ مەملىكەت" ياكى "ئىقلىم" دىگەن مەنىدە بولسا كېرەك. رۇم زېمىنى ھەممە

خالايىقتا مەشھۇر بىر نامدۇر. رۇم شەھىرىنى رۇم بىنىسى ئەيس[282] بىنىسى ئىسھاق[283] بىنىسى ئىبراھىم[284] ئەلەيھىسسالام بىنا قىلىپ ئاۋات قىلغان. شۇڭلاشقا، بۇ جاي ئەنە شۇ كىشىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. رۇمنى ئەسلىدە دەپمۇ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى بىنىسى ئەسلىدە دەپمۇ قويىدۇ. رۇم شەھىرىنىڭ پادىشالىرىنى بولسا قەيسەر دەپ ئاتايدۇ، بۇ نام تارىخ ۋە جۇغراپىيە كىتابلىرىدا ناھايىتى مەشھۇر. رۇم زېمىنى بولسا ناھايىتى قەدىمقى جاي بولۇپ، ئۇ رۇم شەھىرى بىلەن داڭقى چىققان. ئۇنىڭ پايتەختى قۇستەنتىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ، بىجىن ئەھلى بۇ جايىنى "رۇم گو" دەيدۇ. بۇ "رۇم ئىقلىمى" دىگەن سۆز ئىكەن. خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز كالامىدا "رۇملۇقلار زېمىنىنىڭ ئەڭ تۆۋەن بىر جايىدا يېڭىلدى. ئۇلار پات يېقىندا يەنە غالىپ بولىدۇ" دەپ كۆرسەتكەن. دىمەك، رۇم دىگەن نام ئەنە شۇ ئايەت بىلەن قەيت قىلىنغان. بۇنىڭ دىن گۇمانلىنىشقا ياكى باشقىچە قىلىپ ئېيتىشقا بولمايدۇ. بۇ ئايەتتە دىمەكچى بولغان ۋەقە شۇكى، زامانە ئاۋالىدا رۇم ئەھلى بىلەن پارىسلار ئارىسىدا قاتتىق جەڭ-جىدەل بولۇپ، بۇ جەڭدە ئەھلى پارىسلار غەلىبە قىلىپ، رۇمنى ئىلكىگە ئېلىپ پادىشالىق قىلدى. يەتتە يىلدىن كېيىن خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ياردەم ۋە مەدەتلىرى بىلەن رۇم ئەھلى غەلىبە قىلىپ، رۇمنى پارسلاردىن ئاجرىتىپ ئالدى. نەقىلچىلەر ئەھلى ۋە تارىخچىلار بۇ ۋەقەنى پەيغەمبەرگە ۋەھى كەلگەندىن كېيىن ۋە ھىجرەتتىن بۇرۇن يۈز بەردى دەپ بايان قىلىدۇ. لېكىن، ئەھلى رۇم قەبىلىلىرى ياكى ئەرەپ تايىپىلىرى تۇرپان، خوميۇزە، تۈيۈق دىگەن يەرلەرگە ياكى موغۇلستان ۋە تۈركىستان مەملىكەتلىرىگە غالىپ بولۇپ، ھۆكۈمرانلىغىنى جارى

قىلدى، بۇ جايلارنىڭ شەھەرلىرىدە تۇرۇپ ماكان تۇتتى دېگەن سۆز ھېچقانداق تارىخ كىتابىدا ئۇچرىمايدۇ. گەرچە ئىسكەندەر رۇمى تۇركستانغا كەلگەن بولسىمۇ، ئۇ سۇلھى قىلىپ يانىدى، ھۆكۈمرانلىقتا تۇرالمىدى، لېكىن تۇركى موغۇللىرى گويا ئاسماندىكى يۇلتۇز ۋە زېمىندىكى قۇملارنىڭ سانىدىنمۇ كۆپ بولۇپ، جەڭ-جىدەل ۋاقىتلىرىدا، ئۇلارنىڭ شىجائەت، قەھرىمانلىق ۋە جەڭگىۋارلىغى ھەممىگە روشەن ۋە ئاشكارىدۇر. موغۇل قەۋمىنىڭ زورلۇغى ھەممە خالايىقىقا مەشھۇردۇر. تۇركى موغۇللىرى رۇم، مىسىر، دەمەشق، شام، ھەلەپ قاتارلىق ئەرەپ يۇرتلىرىنىڭ ئۇستىدىن نەچچە قېتىم غەلبە قىلىپ، ھۆكۈمرانلىغىنى تىكلەپ، بۇ جايلاردىن ۋەتەن تۇتتى دېگەن سۆز ھەممىگە مەشھۇر. لېكىن تۇركستان ۋە موغۇلستان دىيارلىرىنى، بۇرۇنقى زامانلاردا ئۆتكەن ھەزرىتى مۇسا ۋە ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالاۋات ۋە ئەتتەھەييالىرنىڭ دىن ۋە مەزھەپلىرىگە تەكلىپ ۋە تەرغىپ قىلغان بىرەر قەۋم ۋە قەبىلىنىڭ بولغانلىغىنى، ھېچبىر تەفسىر ۋە تەۋارىخ بايان قىلغان ئەمەس. ھەتتا بۇنداق نەقىل ۋە ھىكايىمۇ مەۋجۇت ئەمەس. بۇنى ئىنكار قىلىش ئۈچۈن ئىسپات كېرەك، ئەلۋەتتە.

بەشىنچى دەلىل: تارىخچىلار ئەھلى ئەسھابۇلكەھەفنىڭ قەددى-قامىتىگە قارىغاندا، ئۇزۇن بويلۇق ۋە يوغان باشلىق كىشى ئىدى. بويىنىڭ ئۇزۇنلۇغى بىلەن بېشىنىڭ چوڭلۇغى قىرىق گەز-دىن-ئاتمىش گەزگىچە بار ئىدى، دەپ بايان قىلىدۇ. بۇنداق كاتتا ۋە زور قامەتلىك كىشىگە ئۆز قەددى-قامىتى سىغىدىغان كەڭ ۋە زور جاي بولمىسا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. ئەمما بۇ تۇيۇقتىكى كىچىك بىر غاردۇر. ئۇنىڭ ئىشىگىگە قويمۇ سىغمايدۇ. ئايەتتە بولسا

ئەسھابۇلكەھەفتىك سان-يوتىسنى ئۇچ (گەز) دىن سەككىز (گەز) گىچە دەپ بايان قىلىنغان. بۇنچىلىك زور قەددى-قامەتلىك كىشى قانداق قىلىپ بۇنچىلىك غارغا سىغىدۇ، بەس. ئەلۋەتتە ئويلاپ پىكىر قىلىش لازىم. چۈنكى، بۇ ئەھۋال پەم ۋە قىياستىنمۇ يىراق-تۇر.

ئالتىنچى دەلىل: تۇرپاندىكى غار بولسا ھەق تائالا ئۇلۇغ قۇرئا-نىدا بايان قىلغان غارنىڭ تەرىپى بىلەن ئوخشىمايدۇ. قۇرئاندا بايان قىلىنغان غارنىڭ ئالامىتى بولسا، كۈن چىقىقان چاغدا، ئۇ غارنىڭ يۈزىگە كۈن چۈشمەيدۇ، بەلكى ئۇ خۇداي تائالانىڭ قۇدرىتى بىلەن سايىدا تۇرىدۇ. تۈيۈقتىسكى بۇ غار بولسا تامامەن ئۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، كۈن چىققان ھامان ئۇنىڭ يۈزىگە كۈن چۈشىدۇ. چۈش ۋاقتىنىڭ ئالدى ۋە كەينىدىمۇ، خۇددى باشقا يەرگە كۈن چۈشكەن-دەك، ئۇنىڭ يۈزىدە كۈن سايىسى بولىدۇ. ئەسھابۇلكەھەفكە بارغان ھەرقانداق ئادەم بۇنى ئۆز كۆزى بىلەن ئوچۇق كۆرەلەيدۇ ۋە بىلەلەيدۇ، خۇداۋەندەكبىرىم بۇ ھەقتە "ئەي كۆرگۈچى! كۈن چىققان چاغدا ئاپتاپ نۇرى ئۇ غارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن بۇرۇلۇپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. كۈن پاتقىدىغان چاغدا ئاپتاپ نۇرى ئۇ غارنىڭ سول تەرىپىدىن بۇرۇلۇپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۇلار (ئەسھا بۇل كەھەبەت) ئەنە شۇ غارنىڭ بوش ئوچۇق يېرىدە تۇرىدۇ. بۇ ئاللانىڭ قۇدرەت نىشانىسى بولۇپ، ئۇ كىمنى خالىسا توغرا يولغا باشلىيالايدۇ ۋە كىمنى خالىسا بۇ يولدىن ئازدۇرالايدۇ-بەس! سەن ھەرگىز ئۇنىڭ ئۇچۇن يول كۆرسەتكۈچى مۇرىشد ئىزدىمە" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. يەنى "ئەي مۇھەممەت رەسۇلىللا، ئەسھابۇلكەھەف بار جايغا بېرىشنى ۋە بۇ غارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشنى خالىساڭ، ئۇ غارغا بار-

غەن، ئەسھابۇلكەھەف ھازىر شۇ غارنىڭ ئىچىدە. بۇ غارنىڭ ئالامىتى ۋە نىشانىسى شۇكى، كۇن چىقىپ ئاپتاپ نۇرى غارغا مايىل بولغان چاغدا، ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىگە كۇن چۇشمەيدۇ. ئەنە شۇ غار ئەسھابۇلكەھەف غارىدۇر" دىگەن ئىدى. خۇداۋەندەكبىرىم يەنە بۇ ئايەتتە "بۇ غار شۇنداق كەڭ بىر ماكاندۇركى، ئۇنىڭ ئۆگزىسى يوق، سايە قىلىدىغان بىر نەرسىمۇ يوق، ئوتتۇرىسىدا ئوچۇق، كاتتا بىر سەھنە بولۇپ، بۇ جايغا كۇننىڭ ھارارىتى ۋە نۇرى چۇشمەيدۇ" دەيدۇ. بۇنداق ئالامەت پەقەت خوداۋەندەكبىرىمنىڭ قۇدرىتىدىن باشقا نەرسىدىن پەيدا بولۇشى مۇمكىن ئەمەستۇر. بۇنداق ئالامەت بولسا پەقەت خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ بىرلىگىنىلا كۆرسىتىدۇ-بەس. دىمەك، ئەسھابۇلكەھەف ئەنە شۇ غارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ تېنىگە راھەت شامال تېگىپ تۇرىدۇ. بۇ غار ئاپتاپ ھارارىتىنىڭ بۇزغۇنچىلىغىغا ئوخشاش غەم-ئەندىشە ۋە تەشۋىشلەردىن خالى ۋە ئاماندۇر. بۇ ئەسھابۇلكەھەف غارىنىڭ ئىشىگى ئاسماندىكى چوڭ ئېيىق يۇلتۇزىنىڭ دەل ئۇدۇلىغا توغرا كېلىدۇ. كۇننىڭ چىقىشى ۋە پېتىشى دەل سەرەتان يۇلتۇزىنىڭ چىقىشى ۋە پېتىشىغا، يەنى سەرەتان بۇرچىغا يېقىن كېلىدۇ، سەرەتان يۇلتۇزى دەۋرى قىلىپ تۇرىدۇ. كۇن چىققاندا، سەرەتان يولتۇزى كەھەفنىڭ ئوڭ تەرىپىدە يەنى غارنىڭ غەرپ تەرىپىدە، كۇن ئولتۇرغان چاغدا بولسا، ئۇ كەھەفنىڭ چەپ تەرىپىدە، يەنى غارنىڭ شەرق تەرىپىدە بولىدۇ. بۇ ئىككى ۋاقىتتا كۇن نۇرىنىڭ ئەكسى شولىسى غارغا چۇشۇپ، غارنىڭ سېپىق پۇراقلىرىنى چىقىرىپ، ياخشى ھاۋا بىلەن ئالماشتۇرىدۇ. لېكىن، كۇن نۇرى زادىلا غارغا بىۋاستە كىرمەيدۇ. ئەگەر كۇن نۇرى بىۋاستە غارغا چۇشۇپ قالسا، ئەسھابۇلكەھەف-

نىڭ مۇبارەك جەسەتلىرىگە زىيان يەتكۈزۈپ، كىيىملىرىنى چىرە-
تىۋەتكەن بولار ئىدى. شۇڭلاشقا، كۈن نۇرى زادىلا بىۋاسىتە غار-
نىڭ ئىچىگە چۈشمىگەن. بۇ غارنىڭ مۇبارەك ئەتراپ ۋە دىيارلە-
رىغا كۈن نۇرىنى چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ ئىچىگە چۈشۈرمەي، غارنى
ئايەت ۋە بۇرغۇنچىلىقتىن ساقلىغانلىق بولسا، خۇداۋەندەكبرىمنىڭ
بىرلىگى ۋە تەنھالىغىنىڭ ئالامىتى ۋە دەللىدۇر. خۇدايىتائالا ئۆز
بەندىلىرىنىڭ بىرسىگە تەۋپىق ۋە ھىدايەت ئاتا قىلىدىغان بولسا،
ئۇ جەزمەن دوزاخ ئوتىدىن قۇتۇلالايدۇ. ئەگەر بىرسىنى يولدىن
ئادىشتۇرماقچى بولسا، ئۇ گەرچە توغرا ۋە راستلىقنى ئىزدىگەن
بىلەنمۇ توغرا ۋە ھىدايەتكە ئىگە بولالمايدۇ. تەۋپىق ۋە ھىدايەتنىڭ
ھەممىسلا، پەقەت خۇداۋەندەكبرىمنىڭ يارىدىمى بىلەنلا بولىدۇ.
بۇ خىل ئالامەت ۋە مۆجىزاتلار بولسا، جاھان سەھىپسىدە كۆپ
ئۇچرايدۇ. ئەگەر خۇداۋەندەكبرىم تەۋپىق ھىدايەت، نۇرلۇق
نۇسرەت ۋە ئىبرەتنى، ئۆزىنىڭ قەدىم ئىلمى ئارقىلىق ئۆز غايىپ
غەزىسىدىن ئاتا قىلمايدىكەن، ئەنبىيائى ئەلەيھىسسالاملار، ماشايىخى
كىراملار ۋە مازاراتى ئەزاملىرىمۇ ئۆز خىزمەت ۋە زىيارەتلىرىدىن
مەنپەئەت ئېلىشقا مۇيەسسەر بولالمايدۇ. ئالىلا ئۆزىنىڭ قەدىمى
كالامىلىرىدا، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ نىشانە ۋە ئالامەتلىرىدىن خەۋەر
بەرگەندە، ئۆزىنىڭ بۇ تاپىپلاردىن رازى ئىكەنلىگىنى بىلدۈرگەن
ئىدى. شۇڭلاشقا، ھەرقايسى زاماندا ياشىغان ھەرقانداق بىر كىشى
ئايەتتە كۆرسىتىلگەن مەزكۇر ئالامەتلەرنى مەيلى شەرق ياكى
غەربىي تەرەپتىن تاپسا‌ڭلار، مۇرات ۋە مەقسەتلىرىڭلەرنى تاپقان
بولىسىلەر. ئەگەر بۇنداق بولمىسا، قىلغان تاما سەۋەپلىرىڭلار ۋە
مېھنەت ـ مۇشەققەتلىرىڭلار بىكار بولۇپ، بۇ بىھۇدە زىيان تارتقانلىق-

تىن باشقا نەرسە بولمايدۇ.

يەتتىنچى دەلىل: ئايەت كېرىمدە "سەن ئۇلارنى ئويغاق دەپ گۇمان قىلىشىڭ مۇمكىن، ۋاھالەنكى، ئۇلار ئۇيقۇدادۇر. مەن ئۇلارنى ئوڭغا ۋە سولغا ئۆرۈپ قويىمەن. ئولارنىڭ ئىتلىرى بولسا ئىككى پۇتىنى دەرۋازىغا سوزۇپ ياتىدۇ. ئەگەر سەن ئۇلارغا قارايدىغان بولساڭ، ئەلۋەتتە ئۇلاردىن قورقۇپ قاچىسەن ھەم قاتتىق ۋەھشەتكە چۈشۈسەن" دەپ كۆرسەتكەن. يەنى: ئەي مۇھەممەت، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ كۆزى ئوچۇق ۋە ئويغاق دەپ گۇمان قىلسەن، ۋاھالەنكى، ئانداق ئەمەس. بەلكى ئۇ ئۇخلايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ كۆزى ئۇخلىغان ئادەم كۆزىنىڭ تەتۇرىچە ئوچۇق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ جەسىدىگە زىيان يەتمەسلىگى ئۈچۈن، خۇددى ئۇخلىغان ئادەم ئۇ يان ياكى بۇ يانغا ئۆرۈلگەندەك، ئۇنى ئۆزىمىز ئۆرۈپ قويىمىز؛ ئۇ بۇ جايدا ئىككى قولىنى يېيىپ ياتىدۇ. ئەگەر بۇنىڭغا قارىساڭ قورقۇپ قېچىپ كېتىسەن. (يەنى ئۇنىڭ سۆلىتى ناھايىتى ھەيۋەتلىك، قەددى-قامەت ۋە شەكلى ناھايىتى چوڭ ۋە يوغان، تىرناق ۋە ساقاللىرى بەكمۇ ئۇزۇندۇر). بۇ قورقۇنچنى ئىچىڭگە سىغدۇرالمايسەن" دەپ كۆرسىتىلگەن.

پەيغەمبەر ئاخىر زامان مۇھەممەت مۇستاپا سەللەللاھى ئەلەيھە ۋەسەللەم ئاسمان ۋە زېمىن پەرىشتىلىرى بىلەن قورقماي سۆزلەشكەن، جەبرائىل ئەلەيھىسسالامنى ئۆز شەكلىدە كۆرگەن، ئونىڭ ئالتە يۈز قانىتى بار ئىدى. ئەگەر ئۇ ئىككى قانىتىنى يېيىپلا قويسا، زېمىن ئۈستىگە كۈن نۇرى چۈشمەيتتى. پەيغەمبەر ئاخىر زامان يەنە جىنلار بىلەن سۆزلەشكەن ۋە ئۇلارنى ھىدايەتكە باشلاپ، قۇرئاندىن تەلىم بەرگەن ئىدى. ئۇ يەنە شەيتانلىرىنى كۆرگەن بولۇپ، بۇ تايىپىلەر-

دىنمۇ قورقمىغان ئىدى. دىمەك، پەيغەمبەر ئاخىر زامان بولسا ھەممە ئىنسان ۋە جاندىن قۇتۇلماق، غەيرەتلىك، قورقماس يۈرەكلىك بولۇپ يارالغان ئاۋالقى زات ئىدى. ھالبۇكى، خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز ئايەتلىرىدە مۇشۇنداق بىر يۈرەكلىك ئادەمگە "سەن ئەسھابۇلكەھەفنى قورقۇپ كۆرەلمەيسەن" دەپ خەۋەر بەرگەن تۇرسا، باشقا ئادەم قانداق قىلىپ ئۇنى قورقماستىن كۆرەلەيدۇ؟ دىمەك، بۇنى ئەقىل بىلەن قىياس قىلىپ، پەم-ئىدراك بىلەن تەسەۋۋۇر قىلىشمۇ مۇمكىن ئەمەس. بىزگىچە ئېقىپ كەلگەن گەپ-سۆزلەرگە قارىغاندا، تۈيۈقسىز شەيخلىرى ئەسھابۇلكەھەفنى ئاشكارا كۆرگەن ئىمىش، چىراق يېقىش ئۈچۈن ئەسھابۇلكەھەفكە كىرەرمىش، يوپۇقلىرىنى ھەر دائىم يېڭىلاپ تۇرارمىش دىگەن سۆزلەر بار.

يەنە مۇھەممەت ياقۇپ بېك ئاتالمىش زامانىدا بىر ئەرەپ بۇ غارغا كەپتۇ-دە، ئۇمۇ ئەسھابۇلكەھەفنى خۇددى باشقا شەيخلەر-دەكلا كۆرگەنلىگىنى سۆزلەپتۇ. ئۇنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئەسھا-بۇلكەھەفنى ساقلايدىغان ئىتنىڭ جەسىدى كىمخاپ، تاۋار، ئەتلەس بىلەن يېپىلغان ۋە تاشقا ئايلانغان. ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ئۆز جەسە-دىمۇ تاشقا ئايلانغان دەپ نەقىل قىلىشىدۇ. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى ئەسھابۇلكەھەفكە بولغان بۆھتان ۋە ئۇ ھەقتە توقۇلغان يالغانچىلىق-تۇر. ئايەت شېرىپىنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، ئاللا ئەسھابۇلكە-ھەفنىڭ مۇبارەك جەسىدىنى خۇددى تىرىك ئادەملەرنىڭ بەدىنىگە ئوخشاش قىلىپ ئوبدان ساقلاشقا قادىردۇر. ئۇنىڭ زىيان-زەخمەت ۋە ئاپەت بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى ياكى ئۆزگىرىپ چىرىپ كېتىشىدىن ئەلۋەتتە مۇھاپىزەت قىلىدۇ. ئوبدان كۆرگەن مەخلۇقلىرىنىڭ تۇسىنى ھەرگىز ئۆزگەرتىپ باشقا سۈرەتكە ئايلاندۇرمايدۇ. ئەگەر

قاراشلىرىمىزنى ئىسپات قىلىشتىن ئىبارەت. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بۇ سۆزلىرى پەقەت بىزنىڭ پايدىمىزغا ۋە ئۆزلىرىنىڭ زىيىنىغا مەنسۇپتۇر. ئۇلار بولسا بۇ ھالنى بىلمەيدۇ. سىزلەرمۇ بۇنى مۇلاھىزە قىلىپ سىناپ باقمايسىزلەر.

سەككىزىنچى دەلىل: ئەسھابۇلكەھەفنىڭ قىسسىلىرى بولسا، زامانىنىڭ ئاجايىپ ۋە غارايىپلىرى جۇملىسىدىن بولۇپ، بارلىق ئەھلى تەفسىر ۋە مۇئەررىخلەرنىڭ زېھنى پىكىرلىرى ۋە قەلەم تىللىرى بۇ بىپايان چوڭقۇر دەريانىڭ ھەقىقى تېگىگە يېتەلمەي، ھەمىشە ھەيران-سەرگەردان بولماقتا. ئەسھابۇلكەھەفنى بىلەن ئەسھابۇر رەقىم بىرمۇ ياكى باشقا-باشقىمۇ؟ ئۇ بۇگۈنكى كۈندە تىرىكمۇ ياكى باشقا خالايىقتا ئوخشاش ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟ ئۇ قايسى زامان ۋە قايسى تارىختا تۇغۇلغان؟ ئۇنىڭ ئىسمى كىم؟ ئاتىسى كىم ۋە قايسى قەبىلىگە مەنسۇپ؟ قايسى جاي-ماكاندا ئۆتكەن ۋە سانى قانچە؟ بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە ھەممە تەفسىرچى ۋە مۇئەررىخلەر، جۇملىدىن ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدا ھەرقايسى زامان، ھەرقايسى ماكان ۋە ھەرقايسى تىللاردا ھەر دائىم ئىختىلاپلار بولۇپ كەلمەكتە. دېمەك، ئەسھابۇلكەھەفنى بۇنداق ئىختىلاپلاردىن زادىلا خالى بولمىغان.

خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز قۇرئانى كالامىدا ئەسھابۇلكەھەفنى توغرىلىق خەۋەر بەرگەندە، ئۇ يەنە ئەسھابۇلكەھەفنى ئۇچ يۈز توققۇز يىلغىچە غاردا ئۇخلىدى، ئاندىن يەنە ئويغاندى ۋە ئاندىن يەنە ياتتى دەپ خەۋەر بەرگەن ئىدى. ئاللاتائالانىڭ قۇرئانى شېرىپتە بەرگەن خەۋەرلىرىدىن كەم ياكى ئارتۇق گەپ قىلىشقا قۇدرىتىمىز يوق، ئۇ تاھازىرغىچە مۇشۇ ئەھۋالدا تۇرماقتا. بىر ئايەت-

نىڭ مەزمۇنىدا "ئۇلار ئۇيقۇدادۇر. مەن ئۇلارنى ئوڭغا ۋە سولغا ئۆرۈپ قويۇمەن" دەپ كۆرسىتىلگەن. يەنى ئۇلار ئوخلايدۇ! لېكىن ئۇلار تىرىكتۇر. بۇ بولسىمۇ خۇدايىتائالانىڭ بىرلىگى، باقىلىغى ۋە كارامىتىنىڭ كۆپلۈگىنىڭ ئىشەنچلىك دەلىللىدۇر.

بەزى ئۆلىمالار ئەسھابۇلكەھەفنى خىزىر ئەلەيھىسسالام بىلەن ئەيسا ئەلەيھىسسالام ئاسماندىن چۈشكەندىن كېيىن شام شەھرىنىتە كۆرۈشىدۇ دەپ بايان قىلىدۇ. ئەسھابۇلكەھەفنىڭ تەرىپ ۋە سۈپەتلىرى ھەممە تەفسىر كىتابلىرى ۋە تارىخلاردا بايان قىلىنغانلىغى ئۈچۈن، بىز بۇ يەردە يەنە ئالاھىدە تەكرارلىمىدۇق. بىزنىڭ بۇ جايدىكى غەرىزىمىز بولسا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ھەقىقى تەرىپ ۋە سۈپەتلىرى ھەققىدە چۈشكەن ئايەتلەرنىڭ مەزمۇنىنى تەھقىق ۋە تەپتىش قىلىپ، زېھنى ئىدراكلىرىمىزگە مەلۇم بولغانلىرىنى ئاشكارا بايان قىلىپ، ئۇنى كېيىنكىلەرگە يادىگار ۋە نەمۇنە قىلىشتىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا، بىز بۇ جايدا ئەنە شۇنداق ئىرادە بىلەن بىرقانچە سۆزنى ۋاراق سەھىپىسىگە تىزىپ يېزىشقا جۇرئەت قىلدۇق. راست ۋە يالغانلىغىغا خۇدا ئۆزى ئىگە.

ئەسھابۇلكەھەف بولسا، خۇدانىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۈممەتلىرىدىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ئۆز قۇدرىتى بىلەن ئۇلۇغ قىلغان ئادەمىدۇر. شۇڭلاشقا، بىزمۇ ئۇنى ئۇلۇغ دەپ بىلىشىمىز لازىم. لېكىن، مەككە مۇئەززەمەدىن باشقا جايلاردىكى، يەنى، مەدىنە مۇنەۋۋەرە ۋە ياكى باشقا جايلاردىكى ئەنبىيائى ئەلەيھىم ئەسسالامىلارنىڭ قەبرىسى ياكى ئەسھابۇلكەھەف ۋە ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ قەبرىسى قاتارلىقلارنى خۇددى مەككە مۇئەززەمەگە ئوخشىتىپ دەپ قىلىش، تاۋاپ قىلىش ياكى ئىبادەت

قاراشلىرىمىزنى ئىسپات قىلىشتىن ئىبارەت. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بۇ سۆزلىرى پەقەت بىزنىڭ پايدىمىزغا ۋە ئۆزلىرىنىڭ زىيىنىغا مەنسۇپتۇر. ئۇلار بولسا بۇ ھالنى بىلمەيدۇ. سىزلەرمۇ بۇنى مۇلاھىزە قىلىپ سىناپ باققايسىزلەر.

سەككىزىنچى دەلىل: ئەسھابۇلكەھەفنىڭ قىسسىلىرى بولسا، زامانىڭ ئاجايىپ ۋە غارايىپلىرى جۇملىسىدىن بولۇپ، بارلىق ئەھلى تەپسىر ۋە مۇئەررىخلەرنىڭ زىھنى پىكىرلىرى ۋە قەلەم تىللىرى بۇ بىپايان چوڭقۇر دەريانىڭ ھەقىقى تېگىگە يېتەلمەي، ھەمىشە ھەيران-سەرگەردان بولماقتا. ئەسھابۇلكەھەف بىلەن ئەسھابۇر رەقىم بىرمۇ ياكى باشقا-باشقىمۇ؟ ئۇ بۇگۈنكى كۈندە تىرىكمۇ ياكى باشقا خالايىققا ئوخشاش ئۆلۈپ كەتكەنمۇ؟ ئۇ قايسى زامان ۋە قايسى تارىختا تۇغۇلغان؟ ئۇنىڭ ئىسمى كىم؟ ئاتىسى كىم ۋە قايسى قەبىلىگە مەنسۇپ؟ قايسى جاي-ماكاندا ئۆتكەن ۋە سانى قانچە؟ بۇ مەسىلىلەر ھەققىدە ھەممە تەپسىرچى ۋە مۇئەررىخلەر، جۇملىدىن ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىدا ھەرقايسى زامان، ھەرقايسى ماكان ۋە ھەرقايسى تىللاردا ھەر دائىم ئىختىلاپلار بولۇپ كەلمەكتە. دېمەك، ئەسھابۇلكەھەف بۇنداق ئىختىلاپلاردىن زادىلا خالى بولمىغان.

خۇداۋەندەكبىرىم ئۆز قۇرئانى كالامىدا ئەسھابۇلكەھەف توغرىلىق خەۋەر بەرگەندە، ئۇ يەنە ئەسھابۇلكەھەف ئۈچ يۈز توققۇز يىلغىچە غاردا ئۇخلىدى، ئاندىن يەنە ئويغاندى ۋە ئاندىن يەنە ياتتى دەپ خەۋەر بەرگەن ئىدى. ئاللاتائالانىڭ قۇرئانى شېرىپتە بەرگەن خەۋەرلىرىدىن كەم ياكى ئارتۇق گەپ قىلىشقا قۇدرىتىمىز يوق، ئۇ تاھازىرغىچە مۇشۇ ئەھۋالدا تۇرماقتا. بىر ئايەت-

نىڭ مەزمۇنىدا "ئۇلار ئۈيقۇدادۇر. مەن ئۇلارنى ئوڭغا ۋە سولغا ئۆرۈپ قويۇمەن" دەپ كۆرسىتىلگەن. يەنى ئۇلار ئوخلايدۇ! لېكىن ئۇلار تىرىكتۇر. بۇ بولسىمۇ خۇدايىتائالانىڭ بىرلىگى، باقىلىغى ۋە كارامىتىنىڭ كۆپلۈگىنىڭ ئىشەنچلىك دەلىللىدۇر.

بەزى ئۆلىمالار ئەسھابۇلكەھەفنى خىزىر ئەلەيھىسسالام بىلەن ئەيسا ئەلەيھىسسالام ئاسماندىن چۈشكەندىن كېيىن شام شەھرىنىتە كۆرۈشىدۇ دەپ بايان قىلىدۇ. ئەسھابۇلكەھەفنىڭ تەرىپ ۋە سۈپەتلىرى ھەممە تەفسىر كىتابلىرى ۋە تارىخلاردا بايان قىلىنغانلىغى ئۈچۈن، بىز بۇ يەردە يەنە ئالاھىدە تەكرارلىمىدۇق. بىزنىڭ بۇ جايدىكى غەرىزىمىز بولسا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ھەقىقى تەرىپ ۋە سۈپەتلىرى ھەققىدە چۈشكەن ئايەتلەرنىڭ مەزمۇنىنى تەھقىق ۋە تەپتىش قىلىپ، زېھنى ئىدراكلىرىمىزگە مەلۇم بولغانلىرىنى ئاشكارا بايان قىلىپ، ئۇنى كېيىنكىلەرگە يادىگار ۋە نەمۇنە قىلىشتىن ئىبارەت. شۇڭلاشقا، بىز بۇ جايدا ئەنە شۇنداق ئىرادە بىلەن بىرقانچە سۆزنى ۋاراق سەھىپىسىگە تىزىپ پىزىشقا جۇرئەت قىلدۇق. راست ۋە يالغانلىغىغا خۇدا ئۆزى ئىگە.

ئەسھابۇلكەھەف بولسا، خۇدانىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئۈممەتلىرىدىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ ئۆز قۇدرىتى بىلەن ئۇلۇغ قىلغان ئادەمىدۇر. شۇڭلاشقا، بىزمۇ ئۇنى ئۇلۇغ دەپ بىلىشىمىز لازىم. لېكىن، مەككە مۇئەززىمەدىن باشقا جايلاردىكى، يەنى، مەدىنە مۇنەۋۋەرە ۋە ياكى باشقا جايلاردىكى ئەنبىيائى ئەلەيھىم ئەسسالامىلارنىڭ قەۋرىسى ياكى ئەسھابۇلكەھەف ۋە ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ قەۋرىسى قاتارلىقلارنى خۇددى مەككە مۇئەززىمەگە ئوخشىتىپ دەۋر قىلىش، تاۋاپ قىلىش ياكى ئىبادەت

دەپ ئېتىقات قىلىش بولسا كاپىرلىق بولىدۇ. بۇ ئىشلارنى قىلىش بولسا شەرئى شېرىپكە توغرا كەلمەيدۇ. ھەرقانداق ئىبادەت ۋە ياخشى ئەمەلنى پەقەت ئاللا يولى ئۈچۈنلا قىلىش كېرەك. خۇدادىن باشقىغا ئىبادەت قىلىش ياكى شېرىك قىلىش بولسا كاپىرلىق بولىدۇ. بىز خۇدايىتالانىڭ بەندىسى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەنبىيا ۋە ئەۋلىيا، مازارى ماشايىخلارنىمۇ خۇدانىڭ بەندىسى دەپ تونۇپ، ئۇلارنىڭ ئەقىدىسىنى ئۆز يولى بىلەن قىلىش بولسا ۋاجىپتۇر.

توققۇزىنچى دەلىل: زىمىن يۈزىدىكى بۇ غار پەقەت بىر شەھەر ياكى بىر كەنتكىلا خاس ئەمەس. بەلكى بۇنداق غارلار نۇرغۇن شەھەر ۋە تاغلاردا ناھايىتى كۆپ. ھەرقايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى ئەسھابۇلكەھەف بىزنىڭ شەھرىمىزدە دېگەن گۇمانى سۆزلەرنى قىلىدۇ. لېكىن، ئۇلارنىڭ بۇنىڭغا ئىشەنچىلىك دەلىلى يوق. گۇمان بىلەن كەلتۈرگەن دەلىل بولسا ھەرقانداق ۋاقىتتا توغرا كەلمەيدۇ. ھالبۇكى، تۇرپان ئەھلى ئەسھابۇلكەھەف بۇ جايدا دەپ قانداق ئېيتالايدۇ؟ بىز خۇددى يۇقۇرىدا بايان قىلغاندەك، قەدىمقىلاردىن بولغان مۇھەممەت سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم، ھەزرىتى ئابا-بەكرى سىدىق(285) ۋە ئۆمەر فارۇق(286) رەزىلۇللا ئەنھۇلاردىن باشقا، يەنە ئەسھابۇلكەھەفنىڭ قايسى جاي ۋە ماكانىدا ئىكەنلىگى، خۇددى يۇقۇرقىغا ئوخشاشلا نامەلۇمدۇر. بۇنىڭدا سىرلىق بىر ھىكمەت بارکى، ئۇ بولسىمۇ ئۇنى خۇداۋەندەكبىرىم بىلدۇرگەندىلا بىلگىلى بولىدۇ.

بەزى ئادەملەرنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، ئەسھابۇلكەھەفنى بىر قېتىم زىيارەت قىلغانلىق يەبىرىم ھاجىلىق بىلەن باراۋەر، ئىككى قېتىم زىيارەت قىلغانلىق تولۇق ھاجىلىق بىلەن باراۋەر ئىكەن ۋە

بۇنداق ئادەملەردىن ھەج ساقىت بولىدىكەن. بۇنداق ئەقىدە قىلغۇچىلار بولسا تۆت مەزھەپ[287] ۋە مىللەتتە مەلئۇن ۋە مۇرتەد كاپىر بولۇپ ھىساپلىنىدۇ، ئىسلامى شېرىپىنىڭ بەناسى بەش بولۇپ، ئۇنىڭ ھەر بىرى بىر ۋاقىتقا ۋەدە قىلىنغان ۋە بىر ماكانغا تەيىن ھەم بىر زامانغا مەخسۇسدۇر. بۇ مەزكۇر بەنائى مۇسۇلمانچىلىقنىڭ ھەر بىرسى نەچچە شەرت ۋە روكىنلەر بىلەن بەرپا بولىدۇ ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى قەتئى ھۆكۈملەر بىلەن مەيدانغا كېلىدۇ. قەتئى ھۆكۈم بىلەن بولغان شەرت ۋە روكىنلەرنى ئۆزگەرتىشكە ياكى ئۇنىڭدىن باش تارتىشقا بولمايدۇ. بولۇپمۇ ھەجنىڭ روكىنلىرى ۋە ئۇنىڭ ئادا بولۇشى پەقەت ئايەت ئارقىلىقلا بارلىقتا كېلىدۇ. ئون ئىككى ئاي ئىچىدە بىر ئاي، يەنى زۇلھەججە ئېيىنىڭ توقۇزىنچى كۈنىدىن ـ ئون ئىككىنچى كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتىلا ئاندىن ھەجنىڭ بارلىق روكىنلىرى ۋە شەرتلىرى تامام بولىدۇ. بۇ خىل رۇكىننى ۋە شەرتلەرنى بۇ ۋاقىتتىن باشقا چاغ ۋە ماكاندا قىلسا توغرا بولمايدۇ. ھەتتا بۇ شەرت ۋە رەسمىيەتلەرنى باشقا بىر چاغدا مەككە مۇئەززەمە ياكى مەدىنە مۇنەۋۋەرەنىڭ ئۆزىدە ئادا قىلسىمۇ توغرا بولمايدۇ. ھالبۇكى، بۇنىڭدىن باشقا جاي ۋە ماكان ياكى زاماندا باشقا بىر دىياردىكى مازاردا، مەسىلەن، ئەسھابۇلكەھف، ئىمام جەفىرى سادىق قاتارلىق مازارلاردا ھەجنى قانداق قىلىپ ساقىت قىلغىلى بولىدۇ ۋە بۇ جايدا ئادا قىلىنغان "ھەج"نى قانداقمۇ قىلىپ مەككە مۇنەززەمەدە بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا ئادا قىلىنغان ھەج بىلەن تەڭ قىلغىلى بولىدۇ. دېمەك، مۇنداق ئەقىدىگە ئىشەنگۈچىلەرنىڭ ئۆزى كاپىر ۋە خوتۇنى تالاقتۇر. بۇنداق ئەقىدە قىلغۇچىلار گەرچە نۇرغۇن ياخشى ئىشلارنى قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ھەممە ياخشى ئىشلىرى

مۇشۇ ئەقىدە بىلەن تامامەن بىكار بولۇپ كېتىدۇ. ھەتتا بۇ ئېتىقاتقا ئازراق ئىشەنگۈچىلەر ياكى بۇنى كۆڭلىگە گۇمان بىلەن مۆكىدۈرۈپ قويغۇچىلارنىڭ دىنىي ئېتىقادىمۇ زىيانغا ئۇچرايدۇ.

بۇ دىيارلاردا ئۆزىنى مۇسۇلمان شەكلىگە كىرگۈزۈپ، خالايىقنى ئازغۇنلۇق، زەلالەت ۋە جاھالەتكە باشلايدىغان جاھىل، نادان، ئىپلاس سوپىلار ناھايىتى كۆپ. ئەگەر ئىسلامى شېرىپىنىڭ قەتئى دەلىللىرىنى ئىنكار قىلغۇچىلار دەيدىغان بولساق، بۇ ئادەملەر پەقەت جاھىل سوپى ۋە ئالدامچى ماشايىخلارنىڭ ئۆزىدۇر. خۇداۋەندەكبىرىم مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمانىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىش-ئەمەللىرىنى بۇ خىل ئالدامچى ماشايىخ ۋە سوپىلارنىڭ يامانلىغىدىن ساقلاپ ئامان قىلغايسەن-بەس! بۇ جايدا شۇنچىلىكلا سۆزلەيلى.

دېمەك، يۇقۇرىدا بايان قىلىنغاندەك، خۇداۋەندەكبىرىم ئەسما-بۇلكەھەقىنىڭ جاي-مەنزىلى ئاپتاپ چىقىقان ۋە ياتقان ۋاقتىدا مەلۇم بولىدۇ دېگەن ئىدى. بۇ تۇيۇقتىكى غار ئانداق ئەمەس. ئەسما-بۇلكەھەقنى تۇيۇقتا دېگەنلەر بولسا ئاللاتائالانىڭ ھەق سۆزلىرىنى يالغان دېگۈچىلەردىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇ خىل ئادەملەر بولسا ھەممە مەزھەپ، مىللەتنىڭ ئىچىدىكى كاپىرلاردىن ئىبارەت. خۇدايتا-ئالانىڭ سۆزلىرى ھەق ۋە راستتۇر. ئۇنى زادىلا يالغان دېگىلى بولمايدۇ. ئەمدى تۇيۇقتىكى غار بولسا، بەلكى ئاللانىڭ بىر بەندە-سىنىڭ قەۋرىسى بولۇشى مۇمكىن. لېكىن ئەسھابۇلكەھەفى بۇ جايدا ئەمەس. خۇدانىڭ دوستلىرى چۆل-جەزىرە ۋە باياۋانلاردا ناھايىتى كۆپ. يۇرت ۋە شەھەرلەرمۇ بۇلاردىن خالى ئەمەس. شۇنداقلا بۇ غار ئېھتىمال قالماق، موغۇللارنىڭ بۇت-سەنەمخانىلىرى بولسا كېرەك. ياكى بۇ جايدا ئىلگىرى بىرەر نەرسە بولماستىن، بەلكى بەزىلەرنىڭ

نەزىر-نەزىرات، قوي ۋە كالا كەلسۇن دەپ، بىر بانا بىلەن كۇن ئۆتكۈزمەكچى بولۇپ، هىلە-مىكىرلىك بىلەن ئالدام توزاقلىرىنى قۇرغان بىر جاي بولسا كېرەك. ئۇمۇمەن بۇنىڭ ئېھتىمالى هەممىدىن كۆپ.

خوتەندىكى نىياز هاكىم بېگ مۇهەممەت ياقۇپ بېگ ئاتالىق غازىنىڭ زامانىدا، بىرمۇنچە ئالتۇن، كۈمۈشلەرنى يەرگە كۆمۈپ، ئۇستىگە توغ شادا ۋە ئەلەم، بايراقلارنى قادىاپ، بىر كاتتا ئالى مازار پەيدا قىلغان ئىدى. بۇ يۇقۇرىدا نىياز هاكىم بېگ قىسسىسىدە بايان قىلىندى. بۇنداق هىلە-مىكىرلىك ئىشلار جاهان سەھىپسىدە ناهايىتى نۇرغۇن ئۆتكەن. هىلە-مىكىر قىلغۇچىلار بولسا ئۆزلىرىنىڭ مىكىرلىرىدىن پانا تىلەش لازىم-بەس! مۆمىن مۇسۇلمانلار بولسا بۇنداق ئىشلاردىن ساقلىنىشى لازىم. بۇ خىل ساختا ۋە يالغان مازارلاردىن ئېھتىيات قىلىش ۋاجىپتۇر ۋە بۇنداق جاي ۋە ماكانلارغا هۇرمەت قىلىپ ئۇلۇغلاپ زىيارەت قىلىش بولسا دىنىي ئىسلامدىن چەتنىگەنلىك بولىدۇ. بەزىلەر پۇل ۋە غەزنە ئىزدەپ مازارى ماشايىخلارنىڭ قەۋرىسىنى ئاچسا، موغۇللارنىڭ ئۆلۈگى ۋە ياكى بۇتتەك نەرسىلەر چىقىدىكەن دەپ هىكايە قىلىدۇ. پەتۋا كىتابلىرىدا بايان قىلىنىشچە، بۇتنى ئۇلۇغلاپ هۇرمەت قىلىش، ئۇنى زىيارەت قىلىپ دەۋر-تاۋاپ قىلىش قاتارلىقلارنىڭ هەممىسى ئاللا ۋە رەسۇللالانىڭ كىتابلىرىدىكى سۆزلىرىگە خىلاپ. ئەي ياران ۋە ئەزىزلەر، بۇ خىل نالايىق ئىشقاتلاردىن هەزەر ۋە يەنە هەزەر قىلىڭلار، بەس ۋە يەنە بەس بولۇڭلار!

ئونىنچى دەلىل: ئۇ قۇدرەتلىك ئاللا ئۆزىنىڭ ئالەمشۇمۇل قۇرئانى كالامىدا ئەسھابۇلكەههىنىڭ ئالامەتلىرىنى مەخسۇس ۋە

ئايردىم بايان قىلمىغان بولسا ئىدى، يۇقۇرقى كىشىلەرنىڭ سۆزلىرىنى شەرق ۋە غەربتىكى ھەممە غارلارغا تەتبىق قىلغىلى بولاتتى. ھەتتا ھەق سۆبھانى تائالا ئىبىتقان غارنى تۆيۈقتىكى شۇ غارنىڭ ئۆزىدۇر دىگەن ئىبتقاتمۇ توغرا بولۇپ چىققان بولار ئىدى. لېكىن، ھەق سۆبھانى تائالا ئۆز قەدىمى كالامىلىرىنىڭ ئىچىدە "ئەسھابۇلكەھەف ئاپتاپ چىققان ۋە پاتقان بۇ ئىككى ۋاقىتتا، كۇن نۇرى بۇغارنىڭ ئوڭ ۋە چەپ تەرىپىگە مايىل بولىدۇ، لېكىن بۇ ئىككى ۋاقىتتا ئاپتاپنىڭ ھارارىتى ۋە نۇرى غارغا كىرمەيدۇ" دەپ خەۋەر بەرگەن. ۋاھالەنكى، ئۇ غارنىڭ ئوستى ئوچۇق، ئاپتاپ نۇرىغا سايە بولىدىغان ھەم ئاپتاپنىڭ ھارارىتىنى توساپ تۇرىدىغان بىر نەرسە يوق ئىدى. ئەگەر يەر يۈزىدىكى بىرەر غار دەل خۇداۋەندەكبىرىمنىڭ قۇدرەت ۋە كامالىتى ئارقىلىق بولغان بۇ غارنىڭ تەرىپىگە ئوخشايدىكەن، دەل ئەنە شۇ غار ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى بولغان بولىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا جايدىكى غار بولسا ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارى ئەمەس بولۇپ چىقىدۇ ــ بەس. ئەگەر تۇرپان شەھىرىدىكى ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئەسھابۇلكەھەف ئۇشبۇ تۆيۈقتا دەپ ئىبتقات قىلىدىكەن، بۇلارنىڭ ئىبتقادى، بىزنىڭچە، شەرىئەت شېرىپىنىڭ ھۆكۈملىرىگە توغرا كەلمەيدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ بۇ ئىبتقادى ئايەت، ھەدىس تەفسىر ۋە تارىخلارنىڭ بايانىغا قارىشىدۇر ئىسلام ئۇلىمالىرىنىڭ بىرىمۇ زادىلا ئەسھابۇلكەھەف تۆيۈقتا دەپ كۆرسەتمىگەن. ئەگەر ئۇ بۇ جايدا بولسا ئىدى، ئۇلار ئۇنىڭغا جەزمەن دەلىل كۆرسەتكەن بولار ئىدى. سوپى ماشايىخلار ياكى پادىشالاردىن باقى قالغان بىدئەت ۋە بايان ئىشلارنىڭ ئاۋام خەلق ئارىسىدا ئۆرپ-ئادەت بولۇپ قېلىشى بىلەنلا ئۇنى ئىشەنچلىك دەلىل دىگىلى بولمايدۇ، چۈنكى،

ئۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاملار ۋە ئۆلىمائى ئەخبارلار تەرىپىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ ئىسپات قىلىنمىغان شۇڭلاشقا، بۇنداق تاياپىلەرنىڭ ھەممىسى كاپىرلارنىڭ قاتارىغا كىرىدۇ. كەبە شەرىپىكە ئوخشىتىپ مازار ۋە قەۋرىلەرگە سەجدە قىلىش، مازار ۋە قەۋرىلەرنى دەۋرى قىلىپ ئايلىنىش ۋە قوي، كالا، تۆگە قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ پەرزەنت تىلەش، رىسقى-رۇزۇانە ۋە شىپالىق تەلەپ قىلىش، ھەدىيە ئەۋەتىپ ۋەسىلە تەۋەرۈك ئىزدەش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسلا ھەددىس شەرىپتە بىدئەتچىلىك دەپ كۆرسىتىلگەن. بارلىق بىدئەتچىلىك، زالالەتلىك بولسا، جەزمەن زەلالەت ئوتىنىڭ ئىچىگە، يەنى جەھەننەمگە كىرىدۇ.

«سەھىھۇل بۇخارى[288]»، «سەھىھۇل مۇسلىمى[289]» ۋە «شەرھى بەقەۋى[290]» قاتارلىق ھەددىس شەرىپلەردە "ئاتا-ئانىسىغا لەنەت قىلغانلىق بولسا كىشىگە لەنەت قىلغانلىق؛ ئاللانىڭ غەيرى ئۈچۈن قۇربانلىق قىلغانلىق بولسا كىشىگە لەنەت قىلغانلىق؛ شەرىئەت شەرىپىكە خىلاپ بىدئەت ۋە يامان ئىشلارنى قىلغانلىق ياكى ئاللا-نىڭ غەيرىگە ئىبادەت بەرگەنلىك بولسا ئاللانىڭ ئۆزىگە لەنەت قىلغانلىق؛ يەر-زىمىننىڭ ھۇدۇت-پاسىللىرىنى (چېگرىسىنى — ت) ئۆزگەرتكەنلىك بولسا يەنىلا ئاللاغا لەنەت قىلغانلىق" دەپ يېزىلغان.

ئەندى "ئاتا-ئانىسىغا لەنەت قىلدى" دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى شۇكى، بىرەر كىشى "خۇدا ئاتا ۋە ئانامنىڭ بىرىسىگە لەنەت قىلسۇن ياكى ھەر ئىككىسىگىمۇ تەڭ لەنەت قىلسۇن" دەپ قاغاش ۋە ياكى ئاتا-ئانىسىنى بىۋاستە مەلئۇن دەپ تىللاش شۇنداقلا باشقا ھەر خىل دەشنەم ۋە ئاھانەتلەردىن ئىبارەت. لەنەت ئوقۇشنىڭ سەۋەپلىرى

بويىچە ئېيتقاندا، لەنەت دىگەن سۆزنىڭ مەنە جەھەتتىكى تارماقلىرى ناھايىتى كۆپ. مەسىلەن، بىركىشىنىڭ يەنە بىركىشىنى "خۇدا ساڭا لەنەت قىلسۇن" دىگىنى، ئىككىنچىسى بولسا ئۇنىڭغا جاۋابەن "خودا سەن ئۆزەڭنى لەنەت قىلسۇن" دىگىنى ياكى بىر كىشىنىڭ يەنە بىر كىشىنى "خۇدا سېنىڭ ئاتاڭغا لەنەت قىلسۇن" دىگىنىگە قاراپ، ئىككىنچىسىنىڭ "ياق! ئانداق ئەمەس، بەلكى سىنىڭ ئاتاڭغا لەنەت قىلسۇن" دىگىنى، شۇنداقلا بىرسىنىڭ يەنە بىرسىنى "سەن لەنەت گەردەنىڭ (لەنىتىنىڭ ـــ ت) بالىسى" دىگىنىدە، ئىككىنچىسىنىڭ "سەن ئۆزەڭ لەنەت گەردەنىڭ بالىسى" دىگىنى ۋە باشقا شۇ خىل دەشنەم ۋە ھاقارەتلەرمۇ لەنەت سۆزىنىڭ كۆپ تارماقلىرىدىن بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. دىمەك، ئاتا ۋە ئانىنىڭ دەشنەم، ھاقارىتى ياكى لەنىتىگە سەۋەپ بولۇش بولسا چوڭ گۇناھلارنىڭ قاتارىغا كىرىدۇ. بۇنىڭدىن ساقلىنىش ۋە ئېھتىيات قىلىش بولسا ۋاجىپتۇر.

"خۇدانىڭ غەيرى ئۇچۇن قۇربانلىق قىلىش" دىگەن سۆز بولسا، بىرەركىشىگە ئاتاپ قۇربانلىق قىلىش، كەبىگە ياكى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالاملارنىڭ بىرىگە ۋە ياكى بۇلاردىن باشقا ئەۋلىيائى ئەزەم، ماشايىخى كېرەملەر، ياكى بۇت، پادىشا ۋە ئەمىرالارنىڭ قەدىمى ئۇچۇن قۇربانلىق قىلىش دىگەنلىك بولىدۇ. بۇ مەزكۇر مېھمانلار قۇربانلىق قىلغان گۆشىدىن ياكى ئاز، ياكى كۆپ يىسە، ئاشقان گۆش ھالال بولىدۇ. لېكىن بۇ تايىپىلەر ئۇچۇن قۇربانلىق قىلغان گۆشنى بۇلار يىمىگەن بولسا، قۇربانلىق قىلغان گۆشنىڭ ھەممىسلا ھارام بولىدۇ، بۇغۇزلانغان نەرسە بىپاك، بوغۇزلىغۇچى گۇناكار بولىدۇ. شۇنداقلا قۇربانلىق قىلىنغان چاغدا خۇدادىن باشقىنىڭ ئۇلۇغلۇغى ۋە ھۆرمىتىنى نىيەت قىلغان، ياكى خۇدادىن باشقىلارنىڭ

ئىبادەت ۋە تازىمنى نىيەت قىلىپ پىچاق سۇرگەن كىشى جەزمەن كاپىر ۋە بوغۇزلانغان نەرسە هارام بولىدۇ. چۈنكى، كاپىر بوغۇزلىغان نەرسە هامان هارامدۇر. كاپىر دىگەن مۇرتەت(1) بولىدۇ. مۇرتەتتە دىن بولمايدۇ. ئۇنىڭ خوتۇنى جۇداغا (تالاق ــ ت)، مال-مۈلكى مۇسۇلمانلارغا ئولجا-غەنىمەت بولىدۇ. ئۇنىڭ نامىز روزا، هەج تالاۋەت، زاكات ۋە باشقا بارلىق خەيىر سەدىقىلىرىنىڭ هەممىسى راۋا كۆرۈلمەيدۇ. "ئەلئەيەزۇيللا" (ئاللا ساقلىسۇن ــ ت)، ياكى "بىسمىللا" (ئاللانىڭ نامى بىلەن ــ ت) دەپ تۇرۇپ قۇربانلىق قىلسا، لېكىن بۇ قۇربانلىق ئاللانىڭ غەيرىگە ئاتالغان بولسا، بۇمۇ هارامدۇر. هارام دىگەنلىك بولسا، چوڭ گۇنا قاتاردا بولۇپ هىساپلىنىدۇ. بۇ ئىشلاردىن ساقلىنىپ ئېهتىيات قىلىش بولسا ۋاجىپتۇر.

"هۈدۇت ۋە پاسىلەرنى ئۆزگەرتىش" دىگەن سۆز بولسا، ئۆزى بىلەن هەمسايىلىرىنىڭ ئارىسىدا توختىتىلغان تاش، ياغاچ، يول، ئېرىق ياكى قىر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر بەلگە قىلىنغان پاسىلەنى، هەمسايىلىرىنىڭ رۇخسەت-ئىجازىتىسىز مەخپى يۆتكەپ، مەخپى ئۆز يېرىگە قوشۇپ، ئۆز يېرىنى كېڭەيتىش دىمەكتۇر. بۇنداق قىلىش بولسا هارامدۇر. ئەگەر بۇنداق ئىشنى ئازراقلا قىلغۇچىلارمۇ دوزاخنىڭ ئازاۋىغا لايىق ۋە سازاۋەر بولىدۇ. بۇمۇ چوڭ گۇنالارنىڭ قاتارىغا كىرىدۇ. يەنە بىر هەدىس كىتاۋىدا بايان قىلىنىشچە، ئەگەر بىرەركىشى ئۆز هەمسايىسىنىڭ ئازراق يېرىنى ئۆز يېرىگە قوشۇپ ئالغان بولسىمۇ، بۇ ئالەمنىڭ ئەللىك مىڭ يىلى

(1) مۇرتەت ــ ئىسلام دىنىدىن يانغان ئادەم ياكى بۇرۇن مۇسۇلمان بولۇپ، كېيىن ئۇنى ئىنكار قىلغۇچى.

بىلەن باراۋەر كېلىدىغان قىيامەتنىڭ شۇنداق ئۇزۇن بىرلا كۈنى، ئاللا ئۆنى ئۆز تىرنىغى بىلەن يەتتە قەۋەت زېمىننى ، تاكى تەھتىلسەرىگىچە، يەنى سۇغا يەتكۈچە كولىتىپ تۆشۈك قىلىپ، زېمىننى ئۇنىڭ بوينىغا ھالقا قىلىپ ئېسىپ ئازاپ ۋە ئوقۇبەتكە سالىدىكەن. دېمەك، مۇنداق ئىشلاردىن ساقلىنىش ۋە ئېھتىيات قىلىشمۇ ۋاجىپتۇر.

شەرئىەت شېرىپكە توغرا كەلمەيدىغان بىدئەت ئىشلارنى قىلىش دىگەن سۆز بولسا، ناھەق قان تۆكۈش، زىنا قىلىش، بۇلاڭچىلىق، ئوغرىلىق قىلىش ۋە قىمار ئويناش قاتارلىق يامان ئىشلارنى قىلىش دىگەنلىك بولىدۇ، ياكى مۇنداق ئىشلارنى قىلغۇچىلارغا ياردەم قىلىش، ئۇلارغا جاي-ماكان بېرىپ، ئۇلارنى ئوبدان كۆرۈشمۇ شەرئى شېرىپكە توغرا كەلمەيدۇ. شۇڭلاشقا، بۇ خىل ئادەملەردىن يىراق بولۇپ، ئۇلارغا قارشى تۇرۇش بولسا ۋاجىپتۇر. ئەگەر ئۇنداق قىلمايلى، ئۇلارغا جاي ۋە ماكان تەييارلاپ بېرىپ، ئۇلارنى ھىمايە-سىگە ئېلىپ ياردەم قىلسا، ئۇنداق ئادەم خۇدايىتائالا، پەرىشتىلەر ۋە بارلىق ئادەملەرنىڭ لەنىتىگە ئۇچرايدۇ. پەرز ۋە ۋاجىپ بولسا ئارتۇقچە سەدىقە خەيرىياتلارنى قوبۇل قىلمايدۇ. شۇڭلاشقا بۇنداق ئىشلار ۋە شەرئى شېرىپكە خىلاپ بولغان باشقا ھەرقانداق ئىشتىن ساقلىنىش ۋە ئېھتىيات قىلىش بولسا ئەلۋەتتە ۋاجىپتۇر. دېمەك، يۇقۇرقى مەسىلىلەر چوڭ ھەدىس كىتاپلىرىدا ئوچۇق بايان قىلىنغان.

ھەدىس كىتاپلىرىدىكى بۇ مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇرۇن ئۆتكەن مۇقەسسىر ۋە مۇئەررىخلەردىن ئىشەنچلىك بىر ھۆججەت كەلتۈرمەي تۇرۇپ، ئەسلى ماھىيىتى نامەلۇم بولغان بىر غارنى ئەسھابۇلكە-ھەفنىڭ غارى شۇ بولسا كېرەك دەپ يۇرۇش ياكى ئۆلىمالار ۋە

مۇقەسسىرلەرنىڭ سۆزلىرىگە گۇمان بىلەن قاراپ، ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەنلىرىگە مۇخالىپلىق قىلىپ، بىرەر غارنى ئۆزىچە ئەسھابۇلكەھەفنىڭ غارىغا ئوخشىتىش ياكى شۇنىڭغا قەيت قىلىش، قۇرئان ئايەتلىرىدە بېرىلگەن خەۋەرلەرنىڭ تەتۇرسىچە تەبىر بېرىپ، شەرىئەتكە خىلاپ كېلىدىغان ئىشلارنى قىلىشمۇ، ھەدىس كىتابلىرىنىڭ مەزمۇنى بويىچە، زەلالەت ۋە يولدىن چىقىقانلىق بولىدۇ. بۇنداق ئادەملەر ھامان دوزاقتا گىرگۈچىلەرنىڭ قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ- ئاللا ئۆزەڭ ئۇلارنى يامان ئېتىقاتتىن ساقلىغايسەن!

رەھمەتلىك قازى ئىياس رەھمەتۇللاھى ئەلەيھى ئۆزىنىڭ «شىپائى شېرىپ» دىگەن كىتابىدا، خۇددى باشقا ئۆلىمالارغا ئوخشاشلا "بىرەر كىشى دىنىنىڭ قائىدىلىرىنى ئۆزگەرتىپ، ئۆزىچە بىر قائىدە چىقارسا ياكى ئاللادىن چۈشكەن ئايەتلەرگە كىنايە قىلسا، ياكى قۇرئانى شېرىپتە خەۋەر بېرىلگەن ھۆكۈملەرنى يالغانغا چىقارسا، ياكى كالا مۇللادا يېزىلغان گەپلەرنىڭ بىرەر ھەرپىنى كەم ياكى ئارتۇق قىلىپ قويسا، ياكى قۇرئانى شېرىپنىڭ بەزىلىرىنى يالغان دىسە، بۇ قۇرئانى شېرىپنىڭ ھەممىسىلا يالغان دىگەنلىك بولىدۇ" دەپ كۆرسەتكەن ئىدى. دېمەك، ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ بۇنداق ھۆكۈملىرىگە ئاساسلانغاندا، خۇداۋەندەكبىرىم ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ئالامەت ۋە خۇسۇسىيەتلىرى بولسا، باشقا غارلاردىن ئايرىم ۋە پەرقلىقتۇر ھەم باشقا غارلاردىن كەڭرىدۇر دەپ خەۋەر بەرگەن دەپ جەزمەن ئېيتالايمىز. ھالبۇكى، تۇيۇقتىكى غار بولسا كىچىك بىر غار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشىگىگە قويمۇ سىغمايدۇ. شۇنىڭدەك ھەر ئىككى ۋاقىتتىلا ئۇستىگە كۈن نۇرى چۈشىدۇ-بەس. دېمەك، بۇ تۇيۇقتىكى كەھەف بولسا ھەق تائالانىڭ ئۇلۇغ قۇرئانىدا بايان

قىلىغان كەھەق بىلەن زادىلا ئوخشىمايدۇ. ئەگەر ئۇنى ئوخشاش دەپ قارايدىغان بولساق، ھەق تائالانىڭ ھەق سۆزلىرى يالغان بولۇپ قالغان بولار ئىدى. ئاللانىڭ ھەق سۆزلىرىگە گۇمان قىلىش بولسا ئەمرگە خىلاپتۇر. يالغان نەرسىگە ئېتىقات قىلىش بولسا كاپىرلىق ۋە يولدىن ئاداشقانلىقتۇر - بەس! ئەگەر بۇلارنىڭ ھەقسىزلىكىنى بىلگەن كىشىلەر يەنى ئاللانىڭ بىرلىگىگە، رەسۇلىللانىڭ بەرھەقلىگىگە ئىمان كەلتۈرگەن ئادەملەرنىڭ، بۇ ئەسھابۇلكەھەف تۇيۇقتا دەپ ئېتىقات قىلىش زادىلا توغرا ئەمەس. بۇنداق ئېتىقات قىلغۇچىلار بولسا خۇددى فىرئەۋن[291]، نەمرۇد[292]، ھامان[293]، قارۇن[294] ۋە ئۇلاردىن باشقا كاپىرلارغا ئوخشاشلا دوزاققا كىرىدۇ ھەم دوزاقتا ئۇلار بىلەن بىللە ھەمرا بولىدۇ.

ئالەمگە مەشھۇر بولغان تەفسىرچىلەر جامائىتى ۋە ئەرەپ يېكى ئەجەمدە ئۆتكەن بۇرۇنقى تارىخچى، سىياھەتچى ئەرباپلارنىڭ ھەممىسىلا قۇرئاندا بايان قىلىنغان ئەسھابۇلكەھەف بولسا رۇم تەۋەسىدىكى تەرسۇس شەھىرىنىڭ ئەفسۇس تېغىغا جايلاشقان دەپ بايان قىلىدۇ. بەزى تەفسىرچىلەر بولسا ئەسھابۇلكەھەف يېتىقان غار مانجىلۇس ۋە نەجىلۇس دېگەن جايدا دەپ بايان قىلىدۇ. بۇ تەفسىرچىلەر جامائىتى ۋە مۇرىخلەرنىڭ ئېچىدە ھەييار ئەللامە ئابدۇللا ئىبنى ئاببباس[295]، ئەمرۇلمۇمىنىن مەئاۋىيە بىننى ئەبى سوفىيان[296] ۋە ھەببە ئىبنى مونبىيە[297] ۋە كەئبۇل ئەخبار[298]، ئىبنى ئەساكىر دەمەشقى[299]، ئىمام ئەبى جەئفە تەبىرى[300]، ئىمام مەسئۇت ئىبنى ئەسىر[301]، ئىمام بىننى ھەجەر ئەسقەلانى[302]، ئىمام قەستەلانى[303]، ئىمام ئەينى[304]، ئىمام زەمەخشەرى[305]، ئىمام مۇھسۇننە[306]، قازى بەيزاۋى[307]، ئىبنى كەسىر[308]، ئىبنى خەتىپ[309]، خازەن باغ-

دادی، [310] ئەبی لەیس سەمەر قەندی [311] ئىمام قوزۇنى [312] ،«ئاجا-
يىبۇل مەخلۇقات ۋە ھەيۋە تۇل ھەيۋان" دىگەن كىتاپنىڭ مۇئەللىپ-
لىرى ۋە ئىمام پەخرىددىن رازى [313] ، «رەۋزە تۇسسافا» دىگەن
كىتاپنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەت بىننى خاۋەندشاھ ھەم «تەسۋىرۇل-
بۇلدان» دىگەن كىتاپنىڭ مۇئەللىپى قاتارلىقلار بار. بۇلار بولسا بىز
ئىقتىدا ۋە تەكىيە قىلىدىغان ئەرباپلار بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. بۇلارنىڭ
ئىلىم نۇرلىرىدىن يەنە نۇرلۇق كەسپ ۋە بەركەت پەيدا بولىدۇ.

شۇنىڭدەك، تۇرك ۋە موغۇللارنىڭ تارىخچىلىرىمۇ ئۆز كىتاپلىرىدا
بىرەر ئىبارەت ياكى ئىشارەت بىلەن بۇ ئەسھابۇلكەھف تۇيۇقتا
ئىكەنلىگىنى زادىلا بايان قىلمىغان ئەمەس. بەلكى ئۇلارمۇ بۇنى
باشقا جايدا دەپ بايان قىلمىغان ئىدى. بىز يۇقۇرىدا ئەسھابۇلكە-
ھەف تۇيۇقتا دىگەن دەۋانى ئىشەنچلىك ھۆججەت بىلەن بەرپا قىلىش
كېرەك دەپ تەكرار سۆزلىدۇق. ھالبۇكى، بۇ دەۋانى بىرەر دەلىلنىڭ
ھۆججەتلەر بىلەن ئىسپاتلىماي تۇرۇپ، ئەسھابۇلكەھەفنىڭ ھەقىقە-
تىنى ئاچقان ھەقىقەتچى ئۆلىمالارنىڭ راست سۆزلىرىنى ئۆزگەر-
تىشكە بولماسمىكىن، ئۆزىچە ئويدۇرۇپ تەيىارلاپ چىققان خاتا
سۆزلىرىنى راستلىق دەرىجىسىدە چارى قىلىمەن دىگەنلىك بولسا،
گويا ئۆرۈمچەك يىپنى تۇتۇپ ئاسمانغا چىقمەن دىگەن يامان خيال
ۋە ئەسكى سەۋدالىقتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

تەنبىيە: ھەرقانداق كىشىنىڭ قىلغان سۆزى يەنە بىر كىشىنىڭ
سۆزىگە قارشى بولۇشى مۇمكىن. لېكىن كۆچلۈك ھۆججەتنى كەلتۇر-
مەي تۇرۇپ، ھەقىقەتكە يەتكىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ھەقىقى دەۋا
دىگەن ئۆزى مەۋجۇتتۇر. بىز يۇقۇرىدا بىرقانچە ھۆكۈملەرنى بۇ
ۋاراق سەھىپىسىگە تىزدۇق. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنى ئۆزىنىڭ ھەقىقى

دەللىرى ۋە نەقىللىرى بويىچە بايان قىلدۇق. ئەگەر بىزنىڭ كۆرسەتكەن دەللىرىمىزگە شەك-شۇبھە قىلغۇچىلار بولسا، ئۇلار بىز بايان قىلغان دەللىرىمىزدىنمۇ توغرا ۋە كۈچلۈك ھۆججەت ۋە ئىشەنچلىك دەللىلەرنى كەلتۈرۈپ، بىزنىڭ سۆزلىرىمىزنى رەت قىلسا، بىز ئەلۋەتتە ئۇلارغا تەسلىم بولىمىز. چۈنكى، تۆمۈرنى پەقەت تۆمۈر بىلەن كەسكىلى بولىدۇ، لېكىن ئۇنى پاختا ياكى يۇڭ بىلەن كەسكىلى بولمايدۇ. "خۇدا بىزگە ئىمان ئاتا قىلغاندىن كېيىن، خۇدانىڭ بەندە ۋە ئىنسان-جىنغا ئەۋەتكەن پەيغەمبىرى، ئەدنانىنىڭ پەرزەندى — خوجىمىز مۇھەممەت بىننى ئابدۇلمۇ تەللىپ شەرىئەتنى مەھكەم تۇتۇشقا يول باشلىغاندىن كېيىن، ئېنىپ ياكى شەرىئەت يولىدىن چەتنەپ كەتمەسلىك ئۈچۈن خۇدادىن پانا تەلەپ قىلىمىز. خۇدانىڭ كۆرسەتكەن يولىنى چىڭ تۇتقان ۋە ئۇنىڭ ھۆججىتى بىلەن ماڭغان كىشىگە نىجاتلىق بولىدۇ. ئۆزىنىڭ پەرۋەردىگارىدىن كەلگەن نەرسىگە ئىمان كەلتۈرگەن كىشىگە نىجاتلىق بولىدۇ."

يەنە تۈرپان تەۋەسىدىكى ئاستانە دېگەن جايدا سۇلتان ئالپ ئاتا دېگەن بىر ئالى مازار بار. ئۇ "ئالىپ ئاتا" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر. "ئالپ" دېگەن سۆز "باتۇر" دېگەن سۆز بولىدۇ. تۈركىستانىڭ مازارى ماشايىخلىرىنى "ئاتا" دېگەن سۆز بىلەن ئاتايدۇ. ئالپ ئاتا بولسا ئىمام مۇھەممەت ھەنىفەنىڭ (314) ئون ئالتىنچى نەۋرىسى ئىدى. ئاللا ئۈچۈن كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىپ، شاھادەتلىك دەرىجىسى ۋە مەرتىۋىسىنى تاپقان ئىدى. ئۇنىڭ لەقەبلىرى قۇتلۇق قاراخان بولۇپ، ئىسمى ئابدۇلفەتتاھ بولسا كېرەك. ئاممىنىڭ خاتا تىلىدا "ئالىپ ئاتا" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالسا كېرەك.

يەنە خوجا شەھىد خوجام دېگەن بىر زىيارەتگاھ بولۇپ، ئۇنىڭ

ئسمى ئەبۇلئەسىر خوجادۇر. ئۇ جالالىددىن كىتكىنىڭ نەۋرىلىرىدىن بولۇپ، كاپىرلار بىلەن غازات قىلىپ، شاھادەتلىكە يەتكەنلىگى ئۈچۈن "خوجا شەھىد مازار" دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ قالغان. بۇلاردىن باشقا مازارات ۋە تەبرىكاتلارمۇ كۆپ. بۇلارنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىشقا خوش قەلەم مايىل بولماي، شۇنچىلىككە بەس ۋە كۇپايە قىلىندى. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ يەتتە شەھەردىكى ئاۋات ۋە تاغ جەزىرىلەردە، دەشتى بايئاۋانلاردا نۇرغۇن ئەۋلىيائى ئەزەملەر، شەھىدائى ئالى مەقاملار دەپنە قىلىنغان. ئۇلار ھىلىمۇ بۇ جايلارنى ماكان قىلىپ ياتماقتا. بۇلارنىڭ سان ۋە ئەھۋالىنى ئۇ ئالەمۇلغايىپ ۋەششاھادەتدىن باشقا ھېچبىر جان ۋە ئىنسانىنىڭ بىلىشى مۇمكىن ئەمەستۇر.

ئەلقىسسە، يەنە بىر غارايىپ ۋە ئاجايىپ نەرسە شۇكى، بۇ موغۇلستان تەۋەلىگىدىكى ئالتە شەھەرنىڭ شەرق ۋە جەنۇپ بۇرچىنىڭ ئارىلىغىدا لوپ دېگەن بىر چوڭ ۋە مەشھۇر زېمىن بار. "تارىخى رەشىدى"نىڭ مۇئەللىپى مەرھۇم مىرزا ھەيدەر كوراگانى بۇرۇنقى تارىخچىلارنىڭ كىتابلىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ يازغان كىتابىنىڭ ئىچىدە، لوپ دېگەن جايدا ئون يەتتە چوڭ شەھەرنىڭ بولغانلىغىنى كۆرسەتكەن ۋە شەھەرنىڭ نامىلىرى، تەكىتى ئەھۋاللىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلغان ئىدى ھەم ئادەملىرىنىڭ كۆپلۈگى، زېمىنىنىڭ ئاۋاتلىغىنى يازغان ئىدى. شەھىرى كىتىك، شەھىرى تەركەن، شەھىرى چەمەن ۋە شەھىرى لوپ دېگەن شەھەرلەر بولسا ئەنە شۇلارنىڭ جۇملىسىدىندۇر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە شەھىرى كىتىك بىلەن لوپ شەھىرى ھازىرمۇ مەشھۇر. باشقىلىرى بولسا قۇم غەزىۋىنىڭ ئاستىدا قالغان، شامال چىقسا بەزىلىرى ئېچىلىپ قالدۇدە، يەنە

كۆمۈلۈپ قالدۇ دىگەن گەپلەر بار.

بۇ گەپنى بايان قىلىدىغان بولساق، كۈنلەرنىڭ بىر كېچىسى غەزەپ ئىلاھى پەيدا بولۇپ، ئاسمانىدىن خۇددى بالادەك قۇم ياغدۇرۇپتۇ، شەھەر ئادەملىرى بىلەن قوشۇلۇپ قۇمنىڭ ئاستىدا قېلىپتۇ. ئەفراسسىياپنىڭ قەۋرىسىمۇ مۇشۇ جايدا دىگەن گەپلەر بار. لوپنىڭ شەرقىي چېگرىسى لەنجۇسېكى تەۋەسىدىكى سۇجۇ(315)، ساجۇ دىگەن خىتاي شەھەرلىرىگە ئۇلىنىدۇ. شىمالىي چېگرىسى بولسا قامۇل، تۇرپان، كورلا قاتارلىق جايلارغا چېگرىداش، غەربىي تەرىپى بولسا شەھيار، چەرچەن، خوتەن، لاسا، چابە دىگەن ۋىلايەتلەرگە تۇتىشىدۇ. بۇ زېمىن ناھايىتى كەڭرى بىر جايدۇر. ئارىلىغى تۆت-بەش ئايلىق يول مەنزىلى كېلىدۇ دىگەن گەپلەرمۇ بار. بۇ زېمىندىن خوتەن، ياركەنت، ئاقسۇ، كورلا دەريالىرى ئۆتىدۇ. بۇ دەريالار بەزىدە قوشۇلۇپ، بەزىدە پارچىلىنىپ ئېقىپ بىجىن تەرەپكە كېتىدۇ. بۇ دەريالارنىڭ ئەتراپ ۋە ياقىلىرىدا ياكى ئارالچە ۋە شاخچىلىرىدا تەخمىنەن ئون ئىككى مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق قەدىمى ئاھالىنىڭ ياشايدىغانلىغى مەلۇم. ئۇلار زىرائەت تېرىشنى بىلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ باغ ئىمارەت، ھويلا-ئارام ۋە يەل-يېمىشلىرىمۇ يوق، بەلكى ئۇلار بۇ خىل نەرسىلەرنى ئەسلا كۆرمىگەن ياكى بىلمىگەن بولسا كېرەك. ئۇلار دەريادىن بېلىق تۇتۇپ تائام قىلىپ يەيدۇ. ھەتتا بېلىقلارنى قۇرۇتۇپ تالقان قىلىپمۇ يەيدۇ. قومۇشتىن كەپە ۋە ئۆي ياسايدۇ. ئۇلارنىڭ چارۋىسى كۆپ بولۇپ، بىر يەردە تۇرالمايدۇ، چارۋىلىرىنى كۆكلى خالىغان جايلارغا ھەيدەپ كېتىۋېرىدۇ. ئۇلار قانداقلا جايغا بارسا قومۇشتىن ئۆي ياساپ ئولتۇرىدۇ. ئۇلار ھەرقانداق چوڭ دەريادىن چوڭ قەچە ياكى سال ياساپ بېپەرۋا

ئۆتۈپ كېتەلەيدۇ. يەتتە ياشتىن ـ يەتمىش ياشقىچە بولغان ھەرقانداق ئەر ۋە ئايال شىناۋەرلىك، يەنى سۇ ئۈزۈش ئىلمىنى بىلىدۇ. ئەگەر چوڭ بىر ھادىسىگە ئۇچرايدىغان بولسا، ئەنە شۇ ئۇسۇل بىلەن چوڭ دەريالاردىن ئۆتۈپ، چارۋىلىرىنى ھەيدەپ، بىر ئاي ياكى قىرىق كۈنلۈك يەرگە كېتىۋېرىدۇ. ئۇلارنىڭ تۇراقلىق جاي ۋە ماكانلىرى يوق. ھەممە زىمىنى قومۇشلۇق جاڭگال، دەشتى جەزىرە ۋە پايانسىز قوم باياۋان بولۇپ، ئىچىدە چوڭ كۆللەر، بۇلاق سۇلىرى كۆپ.

ئوروسىيە ۋە فەرەڭكىيەنىڭ ھۆكۈمائى مۇھەندىسلىرى سايامەت قىلىپ، بۇ جايغا تولا كىلىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇلار لوپ زىمىنىدىن بىر ئالتۇن بۇلاقنى ئىزدەپ تېپىپتۇ. بىر خىتاي مەنسەپدارى بىر پەرەڭ ۋە بىر ئوروس قاتارلىق بىرنەچچە ھەمراسى بىلەن بىللە، بۇ بۇلاقنىڭ بويىدا بۇتخانا ۋە ئىمارەت ياساپ ئولتۇرۇپتۇ دىگەن ھىكايە ۋە گەپلەر بار.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، لوپ زىمىنىنىڭ كۆپ قىسمى قۇملۇق بولۇپ، قىش كۈنلىرى جىق ئوتۇن دۇگۈلاپ ئوت يېقىپ، قۇمنى قىزىتىپ، خوتۇن ۋە بالىلىرى بىلەن شۇ ئىسسىق قۇمنىڭ ئارىسىغا كىرىپ ياتىدۇ. بەزىدە ئۇلار چارۋا يۇڭلىرىنى ئىگىرىپ، شۇنىڭدىن ئىگىن، ئاياق قىلىپ كىيىدۇ. ئۇلار ئۆز خان، پادىشالىرىنىڭ ئەمرى ئىتائەتـ لىرىگە كىرمىگەن ياكى خان، پادىشالىرىمۇ ئۇلارنى ئۆز پەرمانىغا تەكلىپ ۋە تەرغىپ قىلىپ كۆرمىگەن ئىكەن. لوپ زىمىنى ئۇلۇغ خانىنىڭ تەۋەلىگىدە بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلۇغ خان ئۇلۇغلۇق ۋە كەڭلىك قىلىپ، بۇ زامانغىچە ئۇلارنى ئۆزىگە تەۋە قىلـ مىغان چاغلىرىمۇ بولغان ئىكەن. دېمەك، ئۇلار قەدىمقى زامان ۋە

ئاتا-بوۋا ئەجداتلىرىدىن تارتىپ، ئەنە شۇ يول بىلەن ياشاپ كەلگەن.

ئۇلار ئادەم ئەلەيهىسسالام ئەۋلاتلىرىدىن ياۋايى ياشاپ كەلگەن بىر تايىپەدۇر. ئۇلارنى مۇسۇلمان دىسە مەسجىدى يوق، كاپىر دىسە بۇتخانىسى يوق. ئۇلار بەلكى دەۋەت يەتمىگەن ئادەملەر بولسا كېرەك. بىراق، بىزنىڭ شەھەرلىرىمىزگە خوشنا ۋە يېقىن جايدا ياشايدىغان ئادەملىرى بولسا بىزنىڭ تىل-زۇۋانىمىزنى بىلىدۇ. يىراق ۋە چەت ياقىدىكى ئادەملىرى بولسا بىزنىڭ تىلىمىزنى بىلمەيدۇ، بەلكى ئۆز ئىچىدە ئۆز تىلى بىلەن سۆزلىشىدۇ. ئۇلار ئۆز يۇرتىدىن ناھايىتى كەم چىقىدۇ. بەزىلىرى پەقەت چىقمايدۇ ۋە بىزنىڭ شەھەرلىرىمىزگە كەلمەيدۇ. بىزنىڭ شەھەرلىرىمىزدىكى ئادەملەر بارسا، ئۇلار قورقۇپ يېقىن كەلمەيدۇ. دىمەك، باشقا ئادەملەر بىلەن ئارىلاشمايدۇ، بېرىش-كېلىش قىلمايدۇ. چۈنكى ئۇلار باشقا شەھەرنىڭ ئادەملىرىگە ئارىلاشساق چېچەك چىقىپ قالىدۇ، دەپ ئېھتىيات قىلىدىكەن. ئۇلار بۇغداي تاماقلىرىنى يىمىگەنلىگى ئۈچۈن چېچەك چىقمايدۇ دىگەن گەپلەر بار.

جانابى ئاتالىق غازىنىڭ زامانىدا، لوپنىڭ كورلىغا يېقىن جايدا ياشايدىغان ئادەملىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەش-ئالتە نەپەر كاتتىسىنى ئاقسۇغا ئېلىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسلا ئاتمىش ياكى يەتمىش ياشلاردىكى مويسىپت قېرى ئادەملەر ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرنەچچىسىگە چېچەك چىقىپ، بىرنەچچە كۈن يېتىپ ساقايغاندىن كېيىن، ئۆز يۇرتىغا يېنىپ كەتتى. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرەر چوڭ ياكى كىچىك ئادەمگە چېچەك چىقىدىغان بولسا، ئۇلار ئۇنىڭ بېشىغا بېلىق گۆشى ۋە بىرقاچا سۇ تاشلاپ

قويۇپ، ئۆزلىرى يىراق جايلارغا كۆچۈپ كېتىدۇ ۋە ھەپتە ئون كۈندە بىر قېتىم كېلىپ، ئۇنىڭ تىنچلىغىنى سوراپ كېتىدۇ. لېكىن چېچەك يۇقۇپ قالىدۇ دەپ ئۇنىڭغا زادىلا يېقىنلاشمايدۇ.

يېقىنقى ئون يىلدىن بۇرۇن چىڭ دۇسىڭ (316) ئەتراپىدىكى بىرمۇنچە تۈڭگانى ئۇلۇغ خانىنىڭ ئەمرى ئىتائىتىدىن چىقىپ غەۋغا قوزغىغان چاغدا، ئۇلۇغ خان نۇرغۇن چېرىك ماڭدۇرۇپ ئۇرۇشقان. تۈڭگانىلار باراۋەرلىك قىلالمايى، ئىچىدىن سەكسەن مىڭ ئۆيلۈكتىن ئارتۇق تۈڭگانىلار قاچقانچە لوپ تەرەپكە قاراپ يولغا چىققان. ئارىلىقتا بۇ تەرەپتىكى بىر تايىپە قالماقلار جۇدۇن يادا (يادا تاش ئارقىلىق جۇدۇن تەلەپ قىلىش ــ ت) قىلىپ ئاسماندىن قار، يامغۇر ۋە مۇز ياغدۇرغانلىقتىن، تۈڭگانىلار نابۇت بولۇپ، قىرىق مىڭغا يېقىن تۈڭگان لوپ تەۋەسىگە يېتىپ كېلىپ، بۇ يەتتە شەھەرگە يۇزلەنگەندە، ئۇرۇمچى ۋە كورلىدىن نۇرغۇن چېرىك چىقىپ، ئالدىنى توساپ ئۇرۇشقان. ئاردا بىرمۇنچە قان تۆكۈشلەر بولغاندىن كېيىن، يەنە سۇلھى توختام قىلىپ ياردىشىپ، ئۇلارنى لوپتا توختىتىپ، تېرىلغۇ قىلىپ، بۇ جاينى ئاۋات قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇلۇغ خان بۇنى سەۋەپ قىلىپ، لوپنىڭ ئادەملىرىنى يوقلاپ ئۆزىگە تەۋە قىلىش ۋە شەھەر بىنا قىلدۇرتۇپ، چېرىك بىلەن مەنسەپدار قويۇپ، بۇ زېمىننى ئاۋات قىلىش مۇددىئاسىدا بولۇپتۇ. لېكىن، لوپ زېمىنغا غەزەپ قۇملىرى ياققانلىغى ئۈچۈن، زىرائەتتىن ياخشى ھوسۇل چىقمىغانىدەك كۆرۈنىدۇ. ھازىر ھەرقايسى شەھەرنىڭ ئادەملىرى ئاش-ئوزۇق، مال، ماتا ۋە باشقا ھەر خىل ئىگىن ئاياقلىقلارنى ئېلىپ بېرىپ، سېتىپ قايتىدىغان بولدى. بەزى لوپ ئادەملىرىمۇ چىت، چەكمە شال، خەسە، بۆز، خام، چەكمەن،

سەگەز قاتارلىق نەرسىلەردىن ئىگىن، ئايال قىلىپ كىيىدىغان بولدى. لېكىن، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى خوتۇن، بالا ۋە چارپايلىرىنى ھەيدەپ، چوڭ بىر دەريادىن ئۆتۈپ، جاڭگال جەزىرىلەرگە كىرىپ كەتتى ۋە ئۇلۇغ خانغا تەۋە بولمىدى دىگەن گەپلەر بار.

لېكىن، بىر ئەسىر ياكى ئۇنىڭدىن ئۇزۇنراق زامانىدىن بۇيان، بۇ شەھەرلەردىكى ئىشان ھەزرەت، موللا ۋە ساھىپ ئادەملەر بۇ جايلارغا بېرىپ، ئۇلارنى ئىسلام ۋە بىنائى مۇسۇلمانچىلىققا تەرغىپ قىلىپ، ئاللانىڭ بىرلىگىنى ئۇگىتىپ تەلىم بەردى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمانچىلىق دائىرىسىگە كىرىپ، قومۇشتىن مەسچىت، خانىقالارنى بىنا قىلىپ، ناماز ئوقۇيدىغان بولدى دىگەن گەپلەر بار. ئىلاھا بۇ تايىپىلەرگە توغرا ئىنساپ يولىغا باشلاپ، ئۇلارنىڭ نىيەتلىرىنى تۈزەپ، دۇرۇس ئەقىدەت ئاتا قىلغايسەن ــ ئامىن يارەببەل ئالەمىن!

ئەزىز يارەن ئىقتىدار ئىگىلىرى ۋە ئەتىۋارلىق، لەززەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ كۆز خاتىر نۇرلىرىدىن مەخپى ۋە يوشۇرۇن قالمىغايكى، قىممەت باھالىق ئۆمۈر قەدرى-قىممىتىنى بىلمەي ۋە ئۇنى غەنىمەت كۆرمەي، بىھۇدە غەپلەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ يېشىم يەتمىشتىن ئاشتى. ئەمدى قانىلىق دەرىجىسىگە يېقىنلاشتىم. بۇ كەمىنە نادان، بىلىمسىزدىن دۇنيا ۋە خالايىق ئاغزىدا بىر ياخشى نام-نەمۇنە ۋە يادىگار قالمىغانلىغىدىن ئاھ نادامەتلەر چېكىپ، ئۇ ئەيىپلەرنى ياپقۇچى ۋە كەچۈرگۈچى قۇدرەتلىك ۋە كامالەتلىك ئاللانىڭ مۇقەددەس دەرگاھىدىن ئەپۇ ۋە كەچۈرۈم ئۈمىت قىلىپ، سۆزلىرىمنى يۇقۇرىدا يازغاندەك ئادا قىلىپ، پىكرى خىيال بىلەن تۇرغىنىمدا، بۇ غەملىك كۆڭلۈمگە مۇنداق بىر رۇبائى چۈشتى،

رۇبائى:

هەيىق (1) غەفلەت بىرلە ئۆتتۈم مەغفىرەت (2)
قىل ياسەبۇر (3)،
نىكمەرد (4) ئاراسىدىن قوغلاماغىل يەۋمەنى
نىۇشۇر (5).
ياخشىلىق ئۇمىت تۇتۇپ تارىخ پۈتۈپ مەن
يادىگار.
مەغفۇر ئولدەپ مۇژدە (6) بەرگەيمۇ شايەد (7)
غەفۇر (8).

مەزكۇر كىتاپ پەيغەمبەرگە مەنسۇپ بولغان تارىخ ھىجرىنىڭ بىر مىڭ ئۈچ يۈز يىگىرمە ئالتىنچى يىلى ماھى شەۋۋال ئېيىنىڭ ئونىنچى كۈنى (مىلادى 1908 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ـ ت) تامام قىلىندى. مېنىڭ ئاللاغا بولغان مىننەتدارلىغىم شۈكى، ھەرقانداق سۆزنىڭ بېشى ۋە ئاخىرى ئالا ۋە رەسۇللىلانىڭ سۆزلىرى بىلەن باشلىنىپ تاماملانسا، ئۇ ئاللانىڭ نۇرلۇق ۋە ئەلا دەرگاھىغا تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ ۋە ياراتقۇچى ئاللانىڭ ماقۇللۇغىغا

---

(1) ھەيىق ـ ئىسىت.
(2) مەغفىرەت ـ كەچۈرۈم.
(3) سەبۇر ـ سەۋرچان ئاللا.
(4) نىكمەرد ـ ياخشىلار.
(5) يەۋمەنىۇشۇر ـ قىيامەت كۈنى.
(6) مۇژدە ـ خۇش خەۋەر.
(7) شايەد ـ بەلكى.
(8) غەفۇر ـ كەچۈرگۈچى ئاللا.

ئېرىشىپ، خالايىقنىڭ دۇئا ۋە پاتىھەسىگە سەۋەپ بولغۇسىدۇر. لېكىن قەلەم ئۆزىنىڭ گۈزەل يۇرۇشى بىلەن، ئىنسانلارنىڭ ۋاقىت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئەڭ ياخشى ۋاسىتىسى بولغان ھەم سۆز-قىسسىلەرنى توپلىدى. سۆزنىڭ ئىنچىكە ۋە نازۇك تەرەپلىرىدىن ۋاقىپ بولغان ۋە كونا ھەم يېڭى داستانلاردىن خەۋەردار بولغان دانا رىسالىچىلاردىن ئۈمىت شۇكى، ئۇلار بۇ قىسسە ۋە داستانىنىڭ كەم ۋە نۇقسانلىرىنى تەرەپلىرىنى يېپىپ ئىسلاھ قىلسا ھەجەپ تۇيۇلمايدۇ. رۇبائى:

جەمئى ئېتىپ تارىخچەنى يەتمىشتىن
ئاشقان چاغدا مەن،
ئەقلى ئىدرەك، تەن زەئىپ، سۇرفە
سوئال (1) بولغاندا مەن.
بۇ پاراكەندە سۆزۈمدە كۆرسەتكىنىڭ
نۇقسانىنى،
رەھىمى ئېتىپ ئىسلاھ بېرىڭ
چۈنكى مەن بۇ ھالدا مەن.

مەن بىلىمسىز، نادان، كەمبەغەل، ئىلىمدە دەسمايىسى يوق ۋە پايدىسىز ئادەم بولساممۇ، لېكىن بۇ كىتاپنى يېزىشقا قۇۋۋەت ۋە ماغدۇرۇمنىڭ يېتىشىچە تىرىشتىم. غەپلەت، سۇسلۇق قىلىپ، ھەر بىر ئۇششاق مەسىلىنىڭ دېرەك ۋە ئىسپاتلىرىنى كەم قىلىپ قويۇشنى ئۆزۈمگە راۋا كۆرمىدىم. مېنىڭ ئۇ ئېھسان ئاتا قىلغۇچى مۇقەددەس ئاللا دەرگاھىغا بولغان تەلەپ ۋە مۇددىئالىرىم شۇكى، ئۇ دىل ئىگىلىرى ۋە ئۇلۇغلارنىڭ زاتلارنى تۇرلەرگە ئايرىشقا قادىر نەزەرلە-

(1) سۇرفە سوئال — يۆتەل، دەم سقىش.

رىنى قوبۇللۇق دەرىجىسىنىڭ شەرىپىگە ئىگە قىلغايسەن ـ ئامىن! ئىلاھا بۇ ئاجىز قېرى بىچارە بەندەڭنىڭ قارا دىلىنى، ئۆز كامالى قۇدرىتىڭ ئارقىلىق ئىمان نۇرى ۋە مەرىپەت چىرىغى بىلەن روشەن ۋە نۇرلۇق قىلغايسەن. بۇ بەندە گۇناكارنىڭ، ھايات بىلەن خوشلىشىپ ئاخىرەتكە كۆچۈش ۋاقتىدا يەنە ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن غايەتسىز ئىلتىپات ۋە ناھايەتسىز مەرھەمەتلىرىڭدىن ئۈمىتسىز ۋە مەھرۇم قويمىغايسەن ـ ئامىن! ئەلھەمدۇلىللاھى رەببىل ئالەمىن! ئالەم مۇلكىنىڭ ئىگىسى بولغان ئاللانىڭ ياردىمى بىلەن تارىخ ھىجرى 1329 ـ يىلى ماھى رەجەپنىڭ 10 ـ كۈنى (مىلادى 1911 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ـــ ت) تامامەن تۈگىدى.

ئىزاھاتلار:

1 مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام ــ ئىسلام پەيغەمبىرى. مىلادى 571 ــ يىلى ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ مەككە شەھىرىدە ياشايدىغان قۇرەيش قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولغان ئابدۇللابنىنى ئابدۇلمۇتەللىپنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. مىلادى 586 ــ يىلىدىن باشلاپ ئىسلام دىنىنى دەۋەت قىلىشقا باشلىدى. مىلادى 630 ــ يىلى 1 ــ ئايدا ئەرەپ ئىسلام خەلىپىلىگىنى تىكلەپ، مىلادى 632 ــ يىلى 6 ــ ئاينىڭ 8 ــ كۈنى مەدىنە شەھىرىدە ۋاپات بولغان ھەم شۇ جايدا دەپنە قىلىنغان.

2 ئىبراھىم خەلىلۇللا ــ «قۇرئان»دىكى رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىبراھىم خەلىلۇللا ئەرەپ قەبىلىلىرىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئەجداتلىرىدىن بىرى بولۇپ، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامدىن بۇرۇن ئۆتكەن پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى ئىكەن. رىۋايەتتە ئۇنىڭ كەئبە ئىبادەتخانىسىنى بىنا قىلغانلىغى ۋە 175 ياشتا ۋاپات بولغانلىغى، شۇنداقلا ئۇ ۋاپات بولغان چاغدا، ئۆز ئوغلى ئىسمائىل ۋە ئىسھاقلار تەرىپىدىن ھەبرەۋىن دېگەن يەردە دەپنە قىلىنغانلىغى بايان قىلىنىدۇ.

3 مەقامى مەھمۇد ــ ئىسلام دىنى ئېتىقادى بويىچە ئاللا تەرىپىدىن ماختالغان ئەڭ يۇكسەك دەرىجىنىڭ بىرى، "مەھمۇت" سۆزى ئەرەپچە "ماختالغان"، "ياخشى" دېگەن مەنىدە.

4 ئەششەرەئە مۇ بەششەزەئە ــ مىلادى 622 ــ يىلى 9 ــ ئايدا مۇھەممەت پەيغەمبەر مەككە شەھىرىدىن مەدىنە شەھىرىگە ھىجرەت قىلغاندا (كۆچكەندە)، ئىسلام ئۈچۈن جان پىدالىق بىلەن كۈرەش قىلغان ۋە ئاللا تەرىپىدىن چوقۇم جەننەتكە كىرىدىغانلىغى ھەققىدە بىشارەت بېرىلگەن ئەبۇ بەكر سىدىق،

ئۇمەربننى خەتتاپ، ئوسمان بننى ئەففان، ئەلى بننى ئەبۇ تالىپ، تەلئەبننى ئابدۇللا، زەبىربننى ئەۋام، ئابدۇلراخمان بننى ئەۋف، سەئىد بننى ۋەققاس، سەئىدبننى زەيد، ئەبۇ ئۇبەيدە بننى جەررراھ قاتارلىق ئون نەپەر ساھابە.

5 بەدرە ئەھلى ــ مىلادى 624 ــ يىلى 3 ــ ئايدا مۇھەممەت پەيغەمبەر 300 دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ، سۇرىيەدىن مەككىگە قايتقان قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئەبۇ سوفيانىنىڭ كارۋانلىرىنى توسۇپ ھۇجۇم قىلغان چاغدا، مەدىنە شەھىرىنىڭ غەربى جەنۇبىدىكى بەدرە (ھازىر سەئۇدى ئەرەبىستانىغا قارايدۇ) قەلئەسىدە يارەمگە كەلگەن مىڭغا يېقىن قۇرەيش يارەمچى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ 140 دىن ئارتۇق لەشكىرىنى يوق قىلدۇ. جۇملىدىن بۇ ئۇرۇشتا ئۆز تەرىپىدىنمۇ بىرمۇنچە ئادەم قۇربان بولۇپ، شاھادەتلىك دەرىجىسگە ئېرىشىدۇ. بۇلار بولسا بەدرە ئەھلى دەپ ئاتىلىدۇ.

6 ئۇھۇد ئەھلى ــ مىلادى 625 ــ يىلى 3 ــ ئايدا، مۇھەممەت پەيغەمبەر باشچىلىغىدىكى مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن بىلەن ئىسلام دىنىگە كىرمىگەن قۇرەيش قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئەبۇ سوفيان باشچىلىغىدىكى 3 مىڭ قوشۇن ئوتتۇرىسىدىكى ئۇھۇد (مەدىنە شەھىرىنىڭ يېنىدا) دىگەن تاغدا بولغان جەڭدە قۇربان بولغان كىشىلەر.

7 ئەقەبە ئەھلى ــ مىلادى 621 ــ يىلى يەزرىپ دىگەن جايىدىن كېلىپ ئەقەبە دىگەن جايدا مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن تۇنجى قېتىم سۆلھى تۈزۈپ، ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان قەزرەج قەبىلىسىنىڭ 10 نەپەر كىشىسى ۋە ئەۋس قەبىلىسىنىڭ ئىككى كىشىسى. شۇنداقلا 622 ــ يىلى يەنە شۇ يەزرىپىدىن كېلىپ ئەقەبەدە مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن ئىككىنچى قېتىم سۆلھى تۈزۈپ ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان 72 نەپەر كىشى.

8 سۇففە ئەھلى ــ مىلادى 657 ــ يىلى 3 ــ خەلىپە ئوسمان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ كۇيوغلى ئەلى خەلىپە بولۇپ سايلا-

نىدۇ. بۇ چاغدا سۇرىيە باش ۋالىسى ماتاۋىيە ئوسمانلىنىڭ ئۆلۈمىنى ئەلىدىن كۆرۈپ، ھازىرقى ئەفرات دەريالىرىنىڭ ياقىسىدىكى سوففە تۈزلەڭلىگىدە ئەلگە قارشى چوڭ جەڭ قوزغايدۇ. بۇ جەڭ 110 كۈن داۋاملىشىپ، ئەلى تەرەپتىن بىرمۇنچە ئادەملەر ھالاك بولىدۇ. بۇلار سۇففە ئەھلى دەپ ئاتىلىدۇ.

9 موغۇلستان ــ ميلادى 1348 ــ يىلى چاغاتاي ئەۋلادى تۇغلۇق تېمۇر-خان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ۋە ھازىرقى قورغاس ناھىيەسىنىڭ دائىرىسىدىكى ئالمىلىق شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ، شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن باشلاپ كاتتا دېڭىز (بالقاش كۆلى)غىچە، غەربتە فەرغانە ئويمانلىقىغى، جەنۇبىتا قارا قورۇم تاغلىرى، شەرقتە قۇمۇلنىڭ شەرقىغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان دۆلەت. 1514 ــ يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا يەركەن خانلىغى قۇرۇلغان.

10 فەغفۇرچىنى ــ بۇ ئەسلىدە "فاكپۇر" (Fakpur) دىگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، بۇ سۆز ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان قەدىمقى ساك تىلىدە "پادىشا"، "باشلىق" دىگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. ميلادى 10 ــ ئەسىردە نامەلۇم بىر كىشى تەرىپىدىن يېزىلغان «ھۇدۇتۇل ئالەم» دىگەن كىتابنىڭ 8 ــ بابىدا "چىنلىقلار (جۇڭگولۇقلار ــ ت) ئۆز پادىشاسىنى فەغفۇرچىنى دەيدۇ" دەپ يېزىلغان. «تارىخ ھەمدى»دە بولسا بۇ سۆز دۆلەتمەنزىنىڭ ئىچكى رايونلىرىدا مەيدانغا كەلگەن ھەرقايسى مىللەت سۇلالىلىرىغا قارىتىلغان.

11 ئوسمانىيە ــ ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيا ئوغۇز قەبىلىسىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئۇمان، ئەرەپ رايونلىرى ۋە ئاخىرىدا كىچىك ئاسىياغا كۆچكەن تۈرك دەپ ئاتالغان قەۋمنىڭ باشلىغى غازى سۇلتان ئوسمانخان تەرىپىدىن ھىجرى 699 ــ يىلى (ميلادى 1299 ــ 1300 ــ يىلى) قۇرۇلغان چوڭ سۇلالە بولۇپ، بۇ سۇلالە ميلادى 1924 ــ يىلى مۇستاپا كامال تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

12 ئابدۇلئەزىزخان بىننى ئابدۇلمەجىد خان ــ بۇ جايدا ميلادى 1860 ــ يىلى قېرىنداشى ئابدۇلمەجىدخان بىننى ماھمۇدخان سانى (ئىككىنچى) نىڭ ئورنىغا دەسسەپ، ميلادى 1876 ــ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئابدۇلئەزىز خان بىننى ماھمۇد خان سانى كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك.

13 بۇ جايدا ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ پايتەختى ئىستانبۇل شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

14 مىراخور باشى ــ ئەسلىدە خان، پادىشا ۋە ئەۋلىيائى ئەززەملەرنىڭ ئات باققۇچىلىرى باشلىغى دىگەن مەنىدە بولۇپ، كېيىنچە يەنە خان ۋە پادىشالارنىڭ باج ـ سېلىق، كىرىم ـ چىقىم ئىشلىرىغا نازارەت قىلغۇچى باش ئەمەلدارلارمۇ "مىراخورباشى" دىگەن نام بىلەن ئاتالغان.

15 سۇلتان مۇھەممەت مۇراد خان ــ يەنى سۇلتان مۇھەممەت مۇراد خان خامىس بىننى ئابدۇلمەجىد خان. مىلادى 1876 ـ يىلى ئابدۇلئەزىز خان بىننى ماھمۇد خان سانىنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، ئاز ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

16 ئەرەپ ــ ھازىرقى سەئۇدى ئەرەبىستانى، سۇرىيە، ئىراق، مىسىر ۋە ئافرىقادىكى "ئەرەپ مەغرۇبى" قاتارلىق جايلارنىڭ ئۇمۇمى جوغراپىيەلىك نامى ۋە بۇ جايلاردا ياشايدىغان ئەرەپ تىلىدە سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ ئۇمۇمى ئېتنىك نامى.

17 ئەجەم ــ ئەسلىدە ئاسىيادا ياشايدىغان غەيرى ئەرەپ مىللەتلىرىنىڭ ئۇمۇمى ئېتنىك نامى ۋە جوغراپىيەلىك نامى بولۇپ، كېيىنچە بۇ نام پەقەت ئىران زېمىنى ۋە ئىراندا ياشايدىغان پارىس مىللىتىنىڭ جوغراپىيەلىك ھەم ئېتنىك نامى بولۇپ قالدى.

18 ئابدۇلھەمىد خان ــ يەنى ئابدۇلھەمىد خان سانى بىننى ئابدۇلمەجىد خان. مىلادى 1876 ـ يىلى قېرىندىشى سۇلتان مۇھەممەت مۇراد خان خامىس بىننى ئابدۇلمەجىد خانىنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، مىلادى 1909 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

19 مىرزاھەيدەر ــ يەنى مىرزامۇھەممەت ھەيدەر بىننى مىرزا مۇھەممەت ھۈسەيىن دوغلاتى. مىلادى 1500 ـ يىلى قەشقەردە دۇنياغا كەلگەن. ياش ۋاقتىنى يەركەن خانلىغىدا ئىلىم ئۆگىنىش، سىياسەتچىلىك ئىشلىرىنى ئۆگىنىش بىلەن ئۆتكۈزگەن. مىلادى 1541 ــ 1551 ـ يىللىرى كەشمىردە تۇرغان مەزگىلدە مەشھۇر «تارىخى رەشىدى» ناملىق ئەسەرىنى يېزىپ، سۇلتان ئابدۇلرەشىت

خانغا تەقدىم قىلىغان. بۇ ئەسەردە ئاساسەن قەدىمقى تۈركى قەۋمىلەرنىڭ تارىخى، بولۇپمۇ مىلادى 14 ـ ئەسىرنىڭ يېرىمىدىن باشلاپ، ئاپتونۇرنىڭ ئۆزى ياشىغان دەۋرگىچە بولغان ۋەقەلەر تەپسىلى بايان قىلىنىدۇ.

20 ھەزرىتى ئادەم سەفىيۇللا ـ يەنى ئادەم ئەلەيھىسسالام. "قۇرئان" ۋە باشقا كىتابلاردىكى رىۋايەتلەردە، بۇ دۇنيادىكى پۈتۈن ئىنسانلارنىڭ ئەڭ تۇنجى ئاتىسى دەپ بايان قىلىنىدۇ. بەزى رىۋايەتلەردە، ئۇ مىلادىدىن 5584 يىل ۋە مۇھەممەت پەيغەمبەردىن 6216 يىل بۇرۇن ياشىغان دەپ ھىكايە قىلىنىدۇ.

21 قەيسەر ـ بۇ جايدا قەدىمقى رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ پادىشاسى يولىوس قەيسەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 101 ـ يىلى دۇنياغا كەلگەن. كېيىنچە ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقانىڭ بىرمۇنچە جايلىرىنى بىسۇيىلىپ چوڭ جاھانگىرغا ئايلانغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 35 ـ يىلى ۋاپات بولغان. كېيىنچە ئەرەپ تارىخچىلىرى بارلىق رۇما ئىمپىراتۇرلىرىنىڭ ھەممىسىنلا "قەيسەر" دىگەن نام بىلەنمۇ ئاتىغان.

22 كىسرا ـ قەدىمقى ئىران ساسانىلار سۇلالىسى (مىلادى 224 ـ 651 ـ يىلى) نىڭ 20 ـ پادىشاسى خوسرو نوشىرۋان ئاۋال (بىرىنچى) بولۇپ، مىلادى 531 ـ يىلى تەختكە چىقىپ 579 ـ يىلى ۋاپات بولغان. "كىسرا" دىگەن سۆز ئەرەپلەر تەرىپىدىن بېرىلگەن نام.

23 پىرئەۋن ـ مىلادىدىن بۇرۇنقى 3400 ـ يىلىدىن باشلاپ مىسىردا ھۆكۈم سۈرگەن يىگىرمە ئالتە سۇلالە پادىشالىرىنىڭ ئومۇمى نامى. ئاپتور بۇ جايدا پىرئەۋنلەر سۇلالىسىنىڭ 4 ـ ۋە 12 ـ سۇلالىلىرىنى كۆزدە تۇتىدۇ. چۈنكى بۇلارنىڭ ئالدىنقىسى مىسىردا ئەلئىھرامىلارنى بىنا قىلىشقا، كېيىنكىسى بولسا مىسىردا نۇرغۇن ھەشەمەتلىك شەھەر ۋە سارايلارنى بەرپا قىلىشقا تۆھپە قوشقان.

24 نەمرۇد ـ بۇ قەدىمقى بابىل دۆلىتىنىڭ (ھازىرقى ئىراق تەۋەسىدە) بىرقانچە سۇلالە ھۆكۈم سۈرگەن پادىشالارنىڭ ئومۇمى نامى. ئاپتور بۇ جايدا «تەۋرات»دا بايان قىلىنغان ۋە ئىبراھىم خەلىلۇللا بىلەن جەڭ ماجىرالارنى

قىلىپ، ئۇنى ئوتتا كۆيدۈرگەن نەمرۇدنى كۆزده توتسا كېرەك. بەزى رىۋا-يەتلەردە نەمرۇد ھامنىڭ ئوغلى، ۋە نوھنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، مىلادىدىن 2640 يىل بۇرۇن ئۆتكەنلىگى سۆزلىنىدۇ.

25 سۇلتان ئابدۇلرەشىت خان ــ مىلادى 1514 ــ يىلى قۇرۇلغان يەركەن خانلىغىنىڭ ئىككىنچى سۇلتانى بولۇپ، ياش ۋاقىتىنى ئىسلام، موزىكا ئوگىنىش، سپاھچىلىك، ھەربى ئەمەلدارلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن. بىر مەزگىل يەركەن خانلىغىغا قاراشلىق يەتتە سۇ رايونىنىڭ (ھازىرقى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى) باش ۋالىسى بولغان. مىلادى 1533 ــ يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1570 ــ يىلى يەركەندە ۋاپات بولۇپ، "ئالتۇنلۇق" قەبرىستانلىغىغا دەپنە قىلىنغان.

26 سۇلتان سەئىد خان ــ يەركەن خانلىغىنىڭ تۆنجى سۇلتانى، چاغاتاي ئەۋلادى. تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ 7 ــ ئەۋلادى، سۇلتان ئابدۇلرەشىت خانىنىڭ دادىسى. مىلادى 1514 ــ يىلى يەركەن خانلىغىنى قۇرۇپ، مىلادى 1533 ــ يىلى شىزاڭدىكى ئالى رايونىغا قىلغان ھەربى يۈرۈشىدە ئىس تېگىش كېسىلىگە دۇچار بولۇپ يەركەندە ۋاپات بولغان ۋە" ئالتۇنلۇق" قەبرىستانلىغىغا دەپنە قىلىنغان.

27 يەتتە شەھەر ــ بەزى ئەسەرلەردە ھازىرقى تېيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچار، كورلا قاتارلىق شەھەرلەر كۆزده تۇتۇلسا، بەزى ئەسەرلەردە قەشقەر، يېڭسار، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، كۇچار، كورلا قاتارلىق شەھەرلەر كۆزده تۇتۇلىدۇ. «تارىخى ھەمدى»دە بولسا قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچار، تۇرپان قاتارلىق يەتتە شەھەر كۆزده تۇتۇلىدۇ. ھازىر بۇ تەرەپلەر ئالتە شەھەر دەپ ئاتىلىدۇ.

28 نوھ بىننى ئادەم سانى ــ «تەۋرات»، «قۇرئان» قاتارلىق ئەسەرلەردە، يەر يۈزىدىكى "تۆنجى ئىنسان" ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادىدىن 2911 يىل بۇرۇن دۇنياغا كېلىپ، 950 يىل ئۆمۈر كۆرگەن دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

29 "موغۇللىيە" ــ 9 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن.

30 خاقانى چىنى ــ بۇ "جۇڭگو خاقانى" "جۇڭگو سۇلالىسى" دىگەن مەنىلەردە بولۇپ، مەملىكتىمىز جۇڭگودا، بولۇپمۇ ئوتتۇرا جۇڭگو رايۇنىدا مەيدانغا كەلگەن خەنزۇ ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان سۇلالىلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «تارىخى ھەمدى»دە بولسا ئاساسەن مانجۇلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسى (مىلادى 1644 ــ 1911 ـ يىلى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

31 «رەۋزە تۇسسافا»، بۇ ئەسەر خوراسان دۆلىتىدە (مىلادى 1451 ــ 1507 ـ يىلى) ياشىغان ئىران تارىخچىسى مۇھەممەت ئىبنى خاۋەندشاھ ئىبنى مەھمۇت مىرخۇند (مىلادى 1498 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن ئەلشىر ناۋايىنىڭ (مىلادى 1441 ــ 1501 ـ يىلى) تەشەببۇسى بىلەن ھىراتتىكى "ئىخلاسىيە" مەدرىسىسىدە يېزىلغان 6 تومىلۇق ئەسەر. بۇ ئەسەرنىڭ تولۇق نامى بولسا «رەۋزەتۇسسافائى فى سىرە ــ تۇلئەنبىيا ۋە مۇلكى ۋە ئەلخەلافە».

32 «مۇنتە خەبىۇت تاۋارىخ» ــ بۇ ئەسەر يەنە «تارىخى خوقەند» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئەسەر ھىجرى 1259 ـ يىلى (مىلادى 1842 ــ 1843 ـ يىلى) قوقانلىق شەيخۇلئىسلام ھاجى مۇھەممەت ھېكىم ۋەلىد سەيىد مەسۇم خان (خوجا مۇھەممەت ھېكىم خان تۆرە بىننى مەسۇمخان) تەرىپىدىن يېزىلغان بىرقەدەر مۇكەممەل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭ تارىخىغا دائىر ئەسەر.

33 جۇد تېغى ــ ھازىرقى ئىراق تەۋەسىدىكى دىجلى دەريالىنىڭ شەرقى يەنى ئىبنى ئۆمەر چۆللۇگىگە جايلاشقان بىر تاغنىڭ نامى. "قۇرئان" دا نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ بۇ تاققا چىققانلىغى سۆزلەنسە، «تەۋرات» دا، ئۇنىڭ ھازىرقى سۇۋېت ئەرمىنىيەسى بىلەن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسىدىكى ئارارات (ئاغرى) تېغىغا چىققانلىغى رىۋايەت قىلىنىدۇ.

34 بابىل ــ قەدىمقى بابىل دۆلىتىنىڭ پايتەختى بولۇپ، ئۇنىڭ خارابىسى ھازىرقى ئىراقنىڭ پايتەختى باغدات شەھىرىدىن 93 كىلومېتىر يىراق. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ شەھەرنى مىلادىدىن 2640 ـ يىل بۇرۇن ياشىغان

نەمرۇد بىنا قىلغان ئىكەن.

35 يەمەن ــ ھازىرقى ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبى قىسمى بولۇپ، رىۋايەتلەردە قەدىمقى ئەرەپ قەبىلىلىرى دەل مۇشۇ زېمىندا پەيدا بولۇپ كۆپەيگەن ئىكەن. دۇنيادا ئۆزىنىڭ زالىملىغى، پىخسىقلىغى بىلەن داڭ چىقارغان شاھ شەددات (شەددادبىننى ئەملەق بىننى ھام بىننى نوھ) ئەنە شۇ يەمەننىڭ ئەڭ دەسلەپكى ھۆكۈمرانلىرىدىن بىرى.

36 ھەزەرمۇت ــ ھازىرقى يەمەننىڭ جەنۇبىدىكى قەدىمقى بىر جاينىڭ نامى.

37 ئومان ــ ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ غەربى جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ ئومۇمى نامى.

38 ئىراقەيىن ــ ھازىرقى ئىراق ئەتراپى.

39 فارس ــ ئىران رايونى ۋە ئىراندا ياشايدىغان فارس تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ جوغراپىيەلىك ۋە ئېتنىك نامى.

40 يەجۇج ۋە مەجۇج ــ «قۇرئان» رىۋايەتلىرىگە قارىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ياشايدىغان ۋە ئىنسانىيەتكە بالايى ــ ئاپەت تۇغدۇرىدىغان ئەڭ قەدىمقى ئىككى بەدىۋى قەبىلە. قەدىمقى يەھۇدى ۋە خرىستىيان رىۋايەتلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 356 ــ 323 ــ يىلى) ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا بىر سېپىل سوقتۇرۇپ، ئۇلارنى مەڭگۈ قورشاپ قويغان ئىكەن. ئۇلار بۇ سېپىلدىن چىقىقان كۈنى قىيامەت قايىم بولىدۇ، دېگەن گەپلەر بار.

41 كىيومىرس ــ ئىراندىكى زەردەش دىنى تەرەپتارلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتاۋى "ئاۋېستا" ۋە مىرزا ئەبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» دېگەن كىتاۋىغا ئاساسلانغاندا، كىيومىرس ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاسى بولۇپ، ئۇ مىلادىدىن 5500 يىل بۇرۇن ياشىغان ئىكەن. زەردەش دىنى تەرەپتارلىرى كىيومىرسنى ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلىغا قويۇپ، ئۇنى "ئىنسانىيەتنىڭ تۇنجى ئەجدادى" دەپ قارايدۇ. "كىيومىرس" سۆزىنىڭ مەنىسىمۇ "بۇيۇك ئادەم" دېگەنلىك بولىدۇ.

42 تۈرك ــ ئىسلام دىنى رىۋايەتلىرىدە ئۇ ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرىسى يافەسنىڭ ئوغلى بولۇپ، تارىخى ماتېرىياللاردا بولسا ئۇلار ئەسلىدە خۇاڭخې دەريا سىنىڭ شىمالى، موڭغۇل ياياقلىرى، سىبىرىيەنىڭ جەنۇبى، ھازىرقى شىنجاڭ. ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە باشقا جايلاردا ياشايدىغان ئالتاي تىلى سىستېمىسىنىڭ تۈركى تىللار ئائىلىسىدىكى بىرمۇنچە قەبىلە ۋە ئۇلۇسلارنىڭ ئورتاق نامى. ملادىدىن ئىككى مىڭ يىل ئىلگىرى، دۆلىتىمىزنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىدە "دى" (狄) ، "بېي دى" (北狄) ، كېيىنچە يەنە "دىڭ لىڭ" (丁零) ، "تېيې لې" ، (铁勒) "تۈكيۇ" (突厥) دەپ تىلغا ئېلىنغان. بۇ ناملارنىڭ ھەممىسى "تۈرك" سۆزىنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى.

43 فەرىدۇن ــ بۇ ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ 6 ــ پادىشاسى، كېيومىرسىنىڭ ئەۋلادى. ئۇ ئەينى زامانىدا ئەرەپ ۋە توران (ئوتتۇرا ئاسىيا) رايونلىرىنى ئۆزىگە قاراتقان ئىكەن.

44 تۈر ــ شاھ فەرىدۇننىڭ ئوغلى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، فەرىدۇن ئۆزىگە قاراشلىق زېمىنلارنى تۈر، سەلىم ۋە ئىرەج قاتارلىق ئۈچ ئوغلىغا تەقسىم قىلغاندا، تۈران رايونى تۈرغا تەككەن ئىكەن ۋە "تۈران" دېگەن ناممۇ تۈرنىڭ دەۋرىدىن باشلانغان بولۇپ، ئۇ "تۈرك" دېگەن سۆز بىلەن "تۈر" دېگەن سۆزنىڭ قوشۇلمىسىدىن پەيدا بولغان ئىكەن.

45 تاناسىخىيە ۋە ھۇلۇلىيە ــ مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ كۈيوغلى ئەلىنى ئاخىرقى پەيغەمبەر دەپ تونۇيدىغان راپىزىيە سۇلۇگىگە تەئەللۇق بولغان دىنى ئىدىيىۋى ئېقىم بولۇپ، ئۆلگەن ئادەمنىڭ روھى يەنە يۆتكۈلۈپ تىرىلىپ قايتىدۇ دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

46 شىئە ــ ئىسلام دىنىدىكى ئەلى تەرەپتارلىرىدىن تەشكىللەنگەن بىرمەزھەپ بولۇپ، بۇ ئەرەپچە "ئەگەشكۈچىلەر" دېگەن مەنىدە. بۇ مەزھەپ ملادى 656 ــ يىلى ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ 3 ــ خەلىپىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، خەلىپىنىڭ ۋارىسلىغىنى تالىشىش سەۋەپلىرى بىلەن مەيدانغا كېلىپ، ئەلىنىڭ ۋارىسلىغىنى قوللىغان. كېيىنچە ئۇلار ئىسلام دىنىدە سۈننىي مەزھىبىگە قارشى بىر مەزھەپكە ئايلانغان. ئۇلار ئەلىنى مۇھەممەت پەيغەمبەردىن

يۇقۇرى قويغان، جۇملىدىن يەنە بىرمۇنچە دىنىي ئەقىدىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. مىلادى 1502 ـ يىلى، ئىران پادىشاسى شاھ ئىسمائىل (مىلادى 1502 ـــ 1524 ـ يىللىرى ئىچىدە تەختتە تۇرغان) شىئە مەزھىبىنىڭ قاراشلىرىنى ئىراننىڭ دۆلەت دىنى دەپ جاكالىغان.

47 مۇتەسەۋۋىفە ـــ بۇ ئىسلام دىنىدىكى ئالاھىدە بىر ئىدىيىۋى ئېقىم بولۇپ، يەنە "تەسەۋۋىفچىلەر"، "سوفىلار" "تەرىقەتچىلەر" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىدىيىۋى ئېقىم ئىسلام دىنىدىكى ئالاھىدە بىر مەزھەپ بولماستىن، بەلكى ھەممە مەزھەپلەرنىڭ ئىچىگە سىڭىپ كىرگەن بىر ئېقىم. ئۇلار جاپالىق زىكرى تالاۋەت قىلىشنى، بۇ يول ئارقىلىق "مۇتلەق ھەقىقەت"كە يېتىشنى، يەنى ئاخىرقى ھىساپتا ئاللا بىلەن ئادەمنىڭ بىرلىگىنى تەشەببۇس قىلىدۇ. شىنجاڭدا بۇ ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ نەخشىبەندىيە، قادىرىيە، چەشتىيە قاتارلىق تارماقلىرى بار.

48 ئىمام مۇھەممەد بىننۇلھەزم ئەلـزاھىرى ـــ بۇ ئەسلىدىكى ئىسلام ئەندالۇس رايونىدا (ھازىرقى ئىسپانىيە ۋە پورتۇگالىيە) ئۆتكەن مەشھۇر تەپسىر ۋە ھەدىس ئالىمى. ھىجرى 384 ـ يىلى (مىلادى 994 ـ يىلى) قىرتوپە دىگەن جايدا تۇغۇلۇپ، ھىجرى 456 ـ يىلى (مىلادى 1064 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

49 ئەمىر ئابامۇسلىم مەرۋىزى ـــ يەنى ئابدۇلراخمان بىننى مۇسلىم خوراسانى. خوراسان رايونىنىڭ مەرۋىز شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. شۇڭلاشقا ئۇ يەنە "خوراسانى" دىگەن تەخەللۇسنىمۇ قوللانغان. ھىجرى 132 ـ يىلى (مىلادى 750 ـ يىلى) 600 مىڭ قوشۇن بىلەن شام شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنى يوق قىلىپ، ئەرەپ ئابباسىيە سۇلالىسىنى تىكلىگەن ھەم ئەبۇ ئابباس سەففاھ ئابدۇللا بىننى مۇھەممەت بىننى ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ئابباسنى خەلىپە قىلىپ تىكلىگەن. ھىجرى 137 ـ يىلى (مىلادى 754 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

50 سۇلتان ئەبۇسە ئىدمىرزا ـــ يەنى ئەبۇ سەئىد بىننى مۇھەممەت بىننى ئەمىرانشاھ بىننى تىمۇرلەڭ. سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلغان تىمۇرىيە

سۇلالىسىنىڭ 7 ـ پادىشاسى. ھىجرى 859 ـ يىلى (مىلادى 1451 ـ يىلى) تەختكە چىقىپ، ھىجرى 873 ـ يىلى (مىلادى 1468 ـ يىلى) ئازەربەيجان ۋالىسى ئۇزۇن ھەسەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

51 خىتاي ـ چاغاناي يېزىغىدا يېزىلغان كىلاسسىك ئەسەرلەردە، بۇ سۆزنىڭ مۇندىق بىرقانچە مەنالىرى بار: بىرىنچى، بۇ ئەسلىدە ئالتاي تىل سىستېمىسى مانجۇ ـ تۇنغۇس تىللىرى ئائىلىسىدىكى (بەزىلەر تۈركى تىللار ئائىلىسىدە دەپ قارايدۇ) قەدىمقى بىر ئۇلۇسنىڭ نامى بولۇپ، مىلادى 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھازىرقى دۆلىتىمىزنىڭ شەرقى شىمال رايونىدا باش كۆتىرىپ، زور خىتاي خاندانلىغىنى (لىياۋ خاندانلىغىنى) قۇرغان. مىلادى 12 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خىتاي خاندانلىغى يىمىرىلىپ، ئۇنىڭ بىرقىسمى غەربكە كۆچۈپ، قەشقەر ۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسىنى يوقوتۇپ "قاراخىتاي" خاندانلىغىنى قۇرغان. دىمەك "خىتاي" سۆزى ئەنە شۇ ئۇلۇسنىڭ ئۆز نامى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئىكىنچى، بەزى تارىخى ئەسەرلەردە (جۇملىدىن ئەرەپچە، فارىسچە ئەسەرلەردە)، مىلادى 13 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى چىنگىز ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى ۋە چىنگىز ئىستىلاسى دەۋرىدىكى شىمالى جۇڭگو رايونى، بولۇپمۇ خۇاڭخې دەريا ـ سىنىڭ شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى. ئومۇمەن "خىتاي"، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى، بولۇپمۇ چاڭجاڭ دەريا سى ۋادىلىرىدىكى خەنزۇ رايونلىرى "چىن" ياكى "چىنى"، "سىنى" دىگەن جوغراپىيەلىك نامىلار بىلەن ئاتالغان. ئۇچىنچى، بۇ دەۋردە يەنە "خىتاي" سۆزى شىمالى جۇڭگو، شەرقى شىمالى جۇڭگو رايونلىرىدا ياشايدىغان مانجۇ ـ تۇنغۇس تىلىدىكى بىرمۇنچە ئاز سانلىق مىللەتلەر (موڭغۇللار بۇنىڭ تېشىدا) "خىتاي" ۋە جەنۇبى جۇڭگودىكى خەنزۇ ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر "چىن"، "چىنى"، "سىنى" دىگەن ئېتنىنىڭ نامىلار بىلەن ئاتالغان. تۆتىنچى، بەزى ئەسەر ـ لەردە مىلادى 14 ـ ئەسىردىن كېيىنكى چاغاتاي ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردىن باشقا بارلىق جۇڭگو زېمىنى، بولۇپمۇ مىڭ سۇلالىسى (مىلادى 1368 ـ 1644 ـ يىلى) ھۆكۈمرانلىغىدىكى جۇڭگو زېمىنىنى ۋە بۇ جايدا ياشايـ

دىغان خەنزۇ ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسى (موڭغۇللار بۇنىڭ تېشىدا) ئومۇمەن "خىتاي" ياكى "چىنى" دىگەن جوغراپىيەلىك ۋە ئېتنىك نام بىلەن ئاتالغان. "تارىخى ھەمىدى" دە بولسا، "خىتاي" سۆزى بەزىدە ئىچكى ئۆلكىلەردىكى غەيرى ئىسلام دىنىدە بولغان خەنزۇ، مانجۇ قاتارلىق مىللەتلەرنى كۆرسەتسە، بەزىدە بۇ ئەسەردە بايان قىلىنغان "موغۇلىستان" زىمىنىدىن باشقا جۇڭگو زىمىنى،بەزىدە ئىچكى ئۆلكىلەردە قۇرۇلغان خەنزۇ ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ سۇلالە ۋە پادىشالىقلىرىنى ئىپادىلەپ، "خاقانى چىنى"، "فەغفۇرچىنى" دىگەن نامىلار بىلەن بىر مەنىدە بايان قىلىنغان. بەزىدە بولسا پەقەت خەنزۇ مىللىتىنى كۆرسەتكەن. بۇ جايدا بولسا جۇرجەت خانلىغى (مىلادى 1115 ــ 1234 ـ يىلى) كۆزدە تۇتۇلدۇ.

52 ئالتانخان ــ مىلادى 1114 ـ يىلى شەرقى شىمالدىكى خىتاي خاندانلىغىنى يوق قىلىپ ئورنىغا دەسسىگەن مانجۇ ـ تۇنغۇس تىلىرى ئائىلىسىدىكى جۇرجەت ئۇلۇسى تەرىپىدىن قۇرۇلغان جىن (金) خاندانلىغىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئومۇمى نامى.

53 جۇڭدۇ ــ مىلادى 907 ـ يىلى قۇرۇلغان خىتاي خاندانلىغىنىڭ ئوتتۇرا پايتەختى دادىڭفۇ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ نىڭچېڭ ناھىيەسى) دىگەن شەھەرنىڭ نامى بولۇپ، بۇ جايدا خىتاي خاندانلىغىنىڭ تۆۋەنكى (جەنۇبى) پايتەختى يەنجىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ) شەھىرى كۆزدە تۇتۇلدۇ.

54 ئۇيغۇر مەملىكىتى ــ بۇ جايدا مىلادى 866 ـ يىلى ئۇرخۇن ئويغۇرخانلىغىنىڭ شاھزادىسى بارچۇق تېكىن تەرىپىدىن قۇرۇلغان قوچوئۇيغۇر-خانلىغى (ئىدىقۇت خانلىغى)نىڭ ئەسلى زىمنى كۆزدە تۇتۇلغان. بۇ خانلىق ئەينى زاماندا شەرقىتە جايۇگۇەن، غەرپىتە كۇچار (بەزى چاغلاردا خوتەن رايونىغچە)، شىمالدا بوغدا تاغلىرى، جەنۇبتا قاراڭغۇ تاغ قاتارلىق جايلارغىچە سوزۇلغان ئىدى.

55 خەلىپە مۇستەئسىم ــ يەنى ئەبۇ ئەھمەت ئابدۇللا بىننى مۇستەنسىر مەنسۇر بىللا: ئەرەپ ئاببا سىيە خەلىپلىگىنىڭ 37 ـ خەلىپىسى بولۇپ،

هجری 654 ـ یىلی (مىلادی 1256 ـ یىلی)، بەزی ماتىریاللاردا هجری 656 ـ یىلی (مىلادی 1258 ـ یىلی) چىنگىز خان ئەۋلادی هىلا كۆخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. نەتىجىدە ئەرەپ ئابباسىیە خەلىپىلىگی ئایاقلاشقان.

56 ئەبۇ ھەفس كۆبرا ــ یەنی ئەبۇ ھەفس (ھەفز) كۆبرا بۇخاری. بۇخارالىق مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسی، فۇقۇھا ۋە شەرىئەت ئىلمىنىڭ ئالىمی بولۇپ، هجری 616 ـ یىلی (مىلادی 1219 ـ یىلی) چىنگىزخان قوشۇنلىری تەرىپىدىن بۇخارادا ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ ئەۋلادی شەیخ جالالدىن كىتكی هازىرقی ئاقسۇ تەۋەسىدىكی ئایكۆل دىگەن جایغا كىلىپ ئورۇنلاشقان.

57 شەیخ نەجمىدىن كۆبرا ــ یەنی ئەبۇلجانابی ئەھمەت بىننی ئۆمەر ئەلھەیۋەتی. ئۇ خارەزمىلىك مەشھۇر سوپی شائىر بولۇپ، ئۆزبىنىڭ ئىلمی بەس ـ مۇنازىرىلەردىكی ماھىرلىغی بىلەن "ئەتتەمەتۇلكۆبرا" دىگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. هجری 616 ـ یىلی (مىلادی 1219 ـ یىلی) چىنگىزخان قوشۇنلىری تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

58 جەمشىت ــ ئىرانىنىڭ رىۋایەت دەۋرىدىكی قەدىمقی پىشدادىیان سۇلالىسىنىڭ 4 ـ پادىشاسی بولۇپ، ئۆزىنىڭ باتۇرلىغی، زېرەكلىگی، كەشپىیاتچىلىغی بىلەن شۆھرەت قازانغان. رىۋایەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ ئىرانىنىڭ نورۇزكالىندارىنی، هېیىت ـ بایرام كۈنلىرىنی ۋە باشقا قانۇن ــ ئۇزۇملەرنی بەرپا قىلغان، شاراپ ئىچىشنی ئىجات قىلغان ئىكەن. "جام" (قەدەھ) سۆزی. ئەنە شۇ جەمشىتنىڭ نامىدىن كىلىپ چىققان ئىكەن.

59 ماخمۇت بەگ یالۋاچ ــ مىلادی 1228 ـ یىلی، چىنگىزخان ئۆزىگە قاراشلىق بارلىق رایونلارنی ئۆزىنىڭ تۆت ئوغلىغا تەقسىم قىلغان چاغدا، هازىرقی شىنجاڭ رایونىنىڭ كۆپ قىسمی ۋە ئوتتۇرا ئاسىیا رایونی ئۇنىڭ ئىككىنچی ئوغلی چاغاتایغا تەقسىم قىلىنغان. بۇ چاغدا چاغاتاي خان ئوتتۇرا ئاسىیا رایونىنىڭ هۆكۈمرانلىغىنی ئۆزگەنچىلىك چوڭ سودىگەر ماخمۇت یالۋاچقا تاپشۇرغان. مىلادی 1238 ـ یىلی ماخمۇت یالۋاچ بىلەن چاغاتاي خان ئوتتۇرىسىدا چوڭ زىددىیەت پەیدا بولۇپ، ئۇ خان بالىق (هازىرقی بېیجىڭ) شەهىرىگە یۆتكىلىپ، بۇ جاینىڭ باش ۋاللىق ۋەزىپىسىنی

ئۆتىگەن. مىلادى 1254 ـ يىلى بۇ جايدا ۋاپات بولدى.

60 خەلىپە قادىر بىللا ـ يەنى ئەخمەت بىننى ئىسھاق بىننۇلمۇقتەدىر بىللاجەئفەر. ئەرەپ ئابباسىيە خەلىپىلىگىنىڭ 25 ـ خەلىپىسى، ھىجرى 336 ـ يىلى (مىلادى 947 ـ 948 ـ يىلى) تۇغۇلۇپ، ھىجرى 442 ـ يىلى (مىلادى 1031 ـ يىلى) باغداتتا ۋاپات بولغان.

61 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بولۇپ، قۇبلايخان (چىنگىز خاننىڭ نەۋرىسى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى پادىشاسى) 15 يىل ئەمەس بەلكى 31 يىل (مىلادى 1271 ـ 1294 ـ يىلى) ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى.

62 ئەمىر تىمۇر كوراگانى ـ تىمۇرلەڭ، ساھىپ قىران، ئاقساق تىمۇر دىگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان بولۇپ، ھىجرى 736 ـ يىلى (مىلادى 1335 ـ 1336 ـ يىلى) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى شەھىرى سەبز دىگەن جاينىڭ كەش دىگەن جايىدا دۇنياغا كەلگەن. نەسەپ جەھەتتىن مۇسۇلمانلاشقان موڭغۇل بارلاس قەبىلىسىگە مەنسۇپ، مىلادى 1360 ـ يىلى موغۇلىستان پادىشاسى تۇغلۇق تىمۇرخان تەرىپىدىن كەش ۋالىسى قىلىپ تەيىنلەنگەن. 1370 ـ يىلى موغۇلىستان خانلىقىغا قارشى ئىسيان كۆتىرىپ، ئوتتۇرا ئاسيانى بۆلۈۋېلىپ، سەمەرقەنتنى پايتەخت قىلىپ، تىمۇرىيە سۇلالىسىنى تىكلىگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي غەرپتە قارا دېڭىز، ئىران، جەنۇبتا ھىندىستانغىچە بولغان جايلارنى بېسىۋالغان. كېيىنچە موغۇلىستان پادىشاسى يۈنۇسخاننىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ "كوراگانى" (خانغا كۈيوغۇل) دىگەن نام بىلەن ئاتالغان. مىلادى 1405 ـ يىلى زور قوشۇن بىلەن جۇڭگوغا قىلغان ھەربى يۈرۈشىدە ئوترار (ھازىرقى جامبىل شەھىرى)دە ۋاپات بولغان.

63 بۇ جايدا چۆچەكلىك ئىمام قارى قۇربان ئەلى ۋەلىد ھاجى خالىد بېك تەرىپىدىن مىلادى 1908 ـ يىلى يېزىلغان «تاۋارىخ خەمسەئى شەرقى» ناملىق تارىخ كىتاۋى كۆزدە توتۇلدۇ.

64 ئابباسىيە ـ ھىجرى 132 ـ يىلى (مىلادى 750 ـ يىلى) ئەبۇ مۇسلىم خوراسانى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ خەلىپىلىگى بولۇپ، بۇ دۆلەت تۇنجى خەلىپە ئەبۇ ئاببىاس سەففاھ بىننى مۇھەممەت بىننى ئەلى بىننى

ئابدۇللابننى ئابباسنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. ئۇنىڭ پايتەختى ھازىرقى ئىراقنىڭ باغدات شەھىرى بولۇپ، ھىجرى 656 - يىلى (مىلادى 1258 - يىلى چىنگىز خاننىڭ نەۋرىسى ھىلا كۆخان تەرىپىدىن يوق قىلىنغان.

65 ماۋارائۇننەھرى — بۇ قەدىمقى يونانچە "تىرانسئوكسانىيە" (ئوكسۇس - ئامۇ دەريانىڭ نېرىقى تەرىپى) دىگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، ئەرەپچە "ماۋارائۇننەھرى" (دەريانىڭ نېرىقى تەرىپى) دەپ ئاتالغان. ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەريا بىلەن سىر دەريانىڭ ئارىلىغدىكى جايلارنىڭ ئومۇمى نامى.

66 خوراسان — قەدىمقى زامانىدا ھازىرقى ئىرانىنىڭ شەرقى قىسمى، ئافغانىستاننىڭ غەربى ۋە غەربى شىمالى قىسمى، ئامۇ دەريانىڭ جەنۇبىدىكى جايلارنىڭ جوغراپىيەلىك نامى بولۇپ، بۇ فارىسچە "خور" (قۇياش ياكى شەرق تەرەپ) دىگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان. ھازىر ئافغانىستاندىكى چوڭ بىر شەھەرنىڭ نامى.

67 قەھىستان — بۇ غەرپتە دەشتى كەبىر، جەنۇبتا دەشتى لوت، شەرقتە نائۇمىد ۋە شىمالدا بىر كىچىك چۆللۈك ئارقىلىق خوراسانغا تۇتۇشىدىغان ئىرانغا قاراشلىق بىر تاغلىق رايۇنىنىڭ جوغراپىيەلىك نامى. شۇڭلاشقا بۇ رايون يەنە "كوھىستان" (تاغلىق يەر) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

68 رۇكىنىدىن خورشاھ — يەنى رۇكىنىددىن خورشاھ بىننى خۇۋاۋەندە، ئىراندا قۇرۇلغان مۇلكى ئىسمائىلىيە ياكى مۇلاھىدەئى قەھىستان (كوھىستان) دۆلىتىنىڭ 8 - پادىشاسى بولۇپ، ھىجرى 653 - يىلى (مىلادى 1255 - يىلى) دادىسى خۇۋاۋەندە ئالائىددىن مۇھەممەتنىڭ ئورنىغا دەسسەپ، ھىجرى 634 - يىلى (مىلادى 1256 - يىلى) چىنگىز خاننىڭ نەۋرىسى ھىلاكۇخان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، دۆلىتى مۇنقەرز قىلىنغان.

69 مەۋلانا نەسىرىددىن تۇسى — يەنى مۇھەممەت بىننى پەخرىددىن مۇھەممەت رازى. مىلادى 13 - ئەسىردە ئالەمگە داڭقى كەتكەن بۇيۇك مۇتەپەككۇر بولۇپ، ھىجرى 597 - يىلى (مىلادى 1200 - 1201 - يىلى) ئىرانغا قاراشلىق تۇس شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ياشلىق دەۋرىدە ئەبۇئەلى

ئىبنى سىنا قاتارلىق ئىلمىي ئەجداتلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىن چوڭقۇر تەلىم ئېلىپ، ئىلمىي نۇجۇم (ئاستىرولوگىيە)، ماتېماتىكا، ئىلمى تەقۋىم. ئىلمى تەبىئەت، ئىلمى تىبابەت،ئىلمى شەرىئەت، ئىلمى تەپسىر، ئىلمى تەسەۋۋۇپ قاتارلىق جەھەتلەردە بىرمۇنچە نادىر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىلا كۆخان قەھىستانىنى زەبىت قىلغاندىن كېيىن، مەۋلانا نەسىرىددىن تۇسى زىندانغا تاشلانغان. ئۇزۇن ئۆتمەي ھىلا كۆخان ئۇنى زىندانىدىن بوشۇتۇپ، رەسمەت (ئوبسىرۋاتورىيە) باغلاشقا بۇيرۇق قىلغان. ئۇ بۇيرۇقنى بىنائەن "ئەززىياج ئىلخانىيە" (ئىلخانىيە دۆلىتى ئوبسىرۋاتورىيەسى) رەسەتخانىسىنى قۇرۇش بىلەن تەڭ، بۇنىڭ قارمىغىدا چوڭ بىركىتاپخانە تەسىس قىلىپ، يونانچە، ھىندىچە، ئەرەبچە، فارسچە، خەنزۇچە تىللاردا يېزىلغان 400 مىڭ تومىلۇق كىتاپ توپلىغان. بۇ ئەينى زامانىدا ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى چوڭ كىتاپخانە ئىدى. ھىجرى 672 ـ يىلى (مىلادى 1273 ـ 1274 ـ يىلى) مەۋلانا نەسىرىددىن تۇسى باغداتتا ۋاپات بولۇپ، ئىمام مۇساكازىم قەۋرىستانلىغىغا دەپنە قىلىنغان.

70 نوروز بىننى ئارغۇن ئاباقا ـ ھىلاكۇخانىنىڭ نەۋرىسى، يەنى ئاباقاخان بىننى ھىلاكۇخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، ھىجرى 694 ـ يىلى (مىلادى 1295 ـ يىلى) ئىسيان كۆتىرىپ، قانۇنى پادىشا بايدۇخان بىننى تاراقاي خاننى يېقىتىپ، جىيەنى غازان مەھمۇتخان بىننى ئارغۇنخانىنى ئىلخانىيە تەختىگە يۆلەپ چىقارغان.

71 ئىلكانى ـ مىلادى 1257 ـ يىلى ھىلا كۆخان باغداتنى پايتەخت قىلىپ قۇرغان ئىلخانىيە دۆلىتى مۇنقەرىز بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا قۇرۇلغان بىر دۆلەت بولۇپ، بۇ ھىجرى 745 ـ يىلى (مىلادى 1344 ـ يىلى) بۇرۇنقى ئىلخانىيە دۆلىتىگە قاراشلىق ئاناتولى رايونىنىڭ باش ۋالىسى ئەمىر شەيخ ھەسەن بىننى ئەمىرھۇسەيىن بىننى ئاقبۇغابىننى ئىلكان بىننى جالايىر تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ، ھىجرى 813 ـ يىلى (مىلادى 1410 ـ 1411 ـ يىلى) غىچە داۋاملاشقان. لېكىن «تارىخى ھەمدى»دە ئىلخانىيە بىلەن ئىلكانىيە دۆلەتلىرى بىر دەپ بايان قىلىنغان.

لرىنى تىكلىگەن.

79 ھەزرىتى باھائىددىن نەخشە بەندى ــ يەنى خوجا مۇھەممەت باھائىددىن نەخشە بەندى، ھىجرى 718 ـ يىلى (مىلادى 1318 ـ يىلى) بۇخارانىڭ يېنىدىكى قەسىر ئارفان دېگەن جايدا تۇغۇلغان. بالىلىق ۋە ياشلىق چاغلىرىنى بۇخارادا ئىلىم ئۆگىنىش، نەققاشچىلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن ۋە "نەخشە بەندى" (نەققاش) دېگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا تەرىقەت (سوپىلىق) ئىدىيىسى ئېقىمىغا مەنسۇپ "تەرىقەت نەخشەبەندىيە" گۇرۇھىنى تەشكىل قىلغان. شىنجاڭدىكى تەرىقەت ئەھلىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى بۇ گۇرۇھقا مەنسۇپ. ئۇ ھىجرى 791 ـ يىلى (مىلادى 1389 ـ يىلى) ئۆز يۇرتى قەسىر ئارفانىدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ۋاپاتى ئەمىر تېمۇر كوراگانى ۋاپاتىدىن 25 يىل بۇرۇن.

80 ئەمىر سەئىد ئەلى بىننى مۇھەممەت ئەلھەمەدانى ــ مىلادى 14 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئىران ئالىمى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە سەئىد جورجانى تەرىپىدىن يېزىلغان «شەمسىيە»، «مۇتالىيە» قاتارلىق كىتابلارنى شەرھىلەپ «ۋەقايە»، «ئىنايە» دېگەن ئەسەرلەرنى يازغان.

81 خوجاھاپىز شىرازى ــ يەنى خوجا شەمسىددىن مۇھەممەت ھاپىز شىرازى. 14 ـ ئەسىردە ئۆتكەن مەشھۇر ئىران شائىرى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە سەئىد قاسىم ئەنۋەر قاتارلىق شائىرلارنىڭ بىرمۇنچە غەزەللىرىنى توپلام قىلىش بىلەن تەڭ، يەنە ئۆزىمۇ بىرمۇنچە داڭلىق غەزەللەرنى يازغان. ئۇنىڭ غەزەللىرى بۇرۇن شىنجاڭدىكى مەدرىسلەردە ئاساسلىق دەرسلىك قىلىپ ئۆتۈلگەن. خوجاھاپىز شىرازى بىر رىۋايەتتە ھىجرى 791 ـ يىلى (مىلادى 1389 ـ يىلى)، يەنە بىر رىۋايەتتە ھىجرى 794 ـ يىلى (مىلادى 1392 ـ يىلى) ئىرانىنىڭ شىراز شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

82 ئەللامەتەفتازانى ــ يەنى ئەللامە سەئىددىدىن مەسئۇت بىننى ئۆمەر تەفتازانى. ئۆز دەۋرىنىڭ ئاتاغلىق ئىسلام ئۆلىماسى بولۇپ، ھىجرى 722 ـ يىلى خوراساننىڭ نىسا ۋىلايىتى تەفتازان شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ، ئۇنىڭ زور ھۆرمەت ۋە ئالقىشىغا

سازاۋەر بولغان. ئىلمى تەفسىر، ئىلمى فۇقۇھا، ئىلمى ئاقايىد ۋە باشقا پەنلەردە بىرمۇنچە نادىر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 892 ـ يىلى (مىلادى 1390 ـ يىلى) سەمەرقەندە ۋاپات بولغان.

83 مىرسەئىد شېرىپ ئەللامە جورجانى ـ يەنى مىرسەئىد ئەلى ئەشرىپ ئەبۇلھەسەن ئەلى جورجانى. مىلادى 14 ـ ئەسىرنىڭ مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە «شەمسىيە»، «مۇتالىئە»، «مۇۋاقىف» قاتارلىق چوڭ ئەسەرلەرنى يازغان.

84 ئىمام گەردىزى ـ يەنى ئەبۇلمۇزەففەر ئابدۇلغۇپۇر بىننى لوقمان ئەلگەردىزى. مىلادى 14 ـ ئەسىرنىڭ مەشھۇر تارىخ ۋە ئىسلام ئۆلىماسى بولۇپ، ھازىرقى خارەزىم شەھىرىنىڭ يېنىدىكى گەردىز دېگەن جايدا دۇنياغا كەلگەن ۋە شۇ جايدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ «تارىخى ئىمام گەردىزى» دېگەن ئەسىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركى قەۋملىرىنىڭ تارىخى، تىلى، جايلاشقان ئورنى ھەم ئورپ ـ ئادەت، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

85 ئەللا مەئىنى خەلدۇن ـ يەنى ئەبۇزەيىد ئابدۇلراخمان بىننى مۇھەممەت ئىبنى خەلدۇن ھەزرىمى. ئەسلىدە ئەرەبىستانىنىڭ ھەزرەمۇت دېگەن جايدا ياشاپ كەلگەن ئەرەپ ئەۋلادى بولۇپ، ھىجرى 732 ـ يىلى (مىلادى 1331 ـ 1334 ـ يىلى) ھازىرقى تونىستا دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ساياھەت بىلەن ئۆتكۈزگەن. ئۇنىڭ «مۇقەددىمەتۇل ئىبنى خەلدۇن» («تارىخى ئىبنى خەلدۇن») نامىلىق 7 تومىلۇق ئەسىرى دۇنيادىكى بىرمۇنچە تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان. ئۇنىڭ چاغاتاي تىلىدىكى تەرجىمىسىمۇ بار. ھىجرى 806 ـ يىلى (مىلادى 1403 ـ 1404 ـ يىلى) قاھىرە-دە ۋاپات بولغان.

86 ئىبنى ئەرەبشاھ ـ يەنى ئىبنى ئەرەبشاھ ئەھمەت. مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسى، شائىر ۋە تارىخچى بولۇپ، ھىجرى 804 ـ يىلى (مىلادى 1401 ـ 1402 ـ يىلى) دەمەشقتە ۋاپات بولغان. ئۆز ئۆمرىدە «ئاجايىبئۇل مەقدۇرفى ئەھۋالى تېمۇر». «فاكىھە تۇل خەلافا» نامىلىق ئەسەرلەرنى يازغان. ئاپتور

بۇ جايدا ئۇنىڭ ئالدىنقى كىتاۋىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

87 بۇخارى ــ يەنى مۇھەممەت شەمسىددىن ئەمىر بۇخارى. بۇخارا-لىق مەشھۇر ئىسلام پەيلاسوپى بولۇپ، ئۇز ئۇمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى تۇركىيەدە ئۆتكۈزگەن ھەم «تارىخى بۇخارى» ناملىق مەشھۇر ئەسەر يازغان. ھىجرى 833 ـ يىلى (ميلادى 1429 ــ 1430 ـ يىلى) تۇركىيەدە ۋاپات بولغان.

88 يىلدىرىم بايىزىد ــ يەنى يىلدىرىم سۇلتان بايىزىد خان ئەۋۋەل. ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ 4 ـ سۇلتانى. ميلادى 1360 ـ يىلى دۇنياغا كەلگەن. 1389 ـ يىلى تەختكە چىققان. 1402 ـ يىلى ئەمىر تېمۇر كوراگانى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

89 ئىمام جەزەرى ــ يەنى ئىمام شەمسىددىن مۇھەممەت ئەلجەزەرى. ئەرەپ چۆللۈكىدىكى جەزىرە تۈل ئىبنى ئۆمەر دىگەن جايدا دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە «ئەلھەسىن» دىگەن مەشھۇر ئەسەرنى يېزىپ، ھىجرى 733 ـ يىلى (ميلادى 1332 ــ 1333 ـ يىلى) ۋاپات بولغان. بىراق «تارىخى ھەمدى»نىڭ بۇ جايىدا بىر ئىنىقسىزلىق بار. چۈنكى مەزكۇر ئالىم ئەمىر تېمۇر كوراگانى توغۇلۇشتىن ئۇچ يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانى بولسا ھىجرى 736 ـ يىلى (ميلادى 1335 ــ 1336 ـ يىلى) دۇنياغا كەلگەن.

90 ئەللامەسيۇتى ــ يەنى جالالىددىن ئەبۇلخايرىل ئابدۇلراخمان بىننى مۇھەممەت سيۇتى. مىسىرنىڭ سيۇت شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە يۈز تومدىن ئارتۇق تارىخ، جوغراپىيە، تىل ۋە دىنغا ئائىت كىتاپلارنى يازغان. ھىجرى 911 ـ يىلى (ميلادى 1505 ــ 1506 ـ يىلى) مىسىردا ۋاپات بولغان.

91 مۇھەممەتخان شەيبانى ــ چىڭگىزخانىنىڭ ئوغلى جۇجىخانىنىڭ ئەۋلادى. ھىجرى 900 ـ يىلى (ميلادى 1494 ــ 1495 ـ يىلى) ماۋارا ئۇننەھرى ۋە خوراسان رايونىغا ھۇجۇم قىلغان. ھىجرى 916 ـ يىلى (ميلادى 1510 ـ يىلى) قىزىل باش ئىسمائىل سەفەۋى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇ تارىخىتا "شاھى بېك خان" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

92 ئىراقى ئەجەم ــ تارىختا ئىرانىنىڭ ئىراققا قاراشلىق غەيرى ئەرەپ

مىللەتلىرى ياشايدىغان رايونلىرىنىڭ جوغرافىيەلىك نامى.

93 ئىراقى ئەرەپ ــ تارىختا ئىراقتا قاراشلىق ئەرەپ مىللەتلىرى ياشايدىغان رايونلارنىڭ جوغرافىيەلىك نامى.

94 مەۋلانا شەمسىددىن مۇھەممەت ــ يەنى شەمسىددىن خەيالى بۇخارى. بالىلىق ۋە ياشلىق چاغلىرىنى سەمەرقەنتتە ئۆلىم ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات بىلەن ئۆتكۈزگەن. مىرزا ئۇلۇغ بېك بىلەن بىللە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. بىر مەزگىل ھىراتتا ياشىغان. ئۇنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئەينى زامانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋارائۇننەھرى ۋە خوراسان رايۇنىغا كەڭ تارقالغان. مىلادى 1449 ــ يىلى ۋاپات بولغان.

95 ئۇلۇغبېگ خان ــ تۆغلۇق تېمۇر تەرىپىدىن قۇرۇلغان موغۇلىستان خانلىغىنىڭ 5 ــ پادىشاسى. مىلادى 1418 ــ يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1428 ــ يىلى ئالمىلىقتا ۋاپات بولغان. بۇ جايدا بايان قىلىنغان يۇنۇسخان (ئۇستاد يۇنۇس) بولسا ئۇۋەيسى خانىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادى 1462 ــ 1487 ــ يىللىرى موغۇلستان تەختىدە تۇرغان.

96 سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا ــ ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ ئەۋلادى. مىلادى 1451 ــ يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1468 ــ يىلى ۋاپات بولغان.

97 مەۋلانا ھۇسەيىن ۋائىز كاشىفى ــ ئىرانىنىڭ مەشھۇر شائىرى ۋە دىنىي ئۆلىماسى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە «جەۋاھىرۇتتەفسىر»، «رەۋزەتۇششۇھۇدا»، «كاشىفىيە» ناملىق نادىر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 910 ــ يىلى (مىلادى 1504 ــ يىلى) ھىراتتا ۋاپات بولغان.

98 مەۋلانامۇئىننىددىن ــ خوراسان دۆلىتىنىڭ مەشھۇر ئالىمى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە «مۇئاجىرىننە بۇۋەت»، «رەۋزە تۆلجەننەت» ناملىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، مىلادى 15 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ۋاپات بولغان.

99 مەۋلىۋى جامى ــ يەنى مەۋلانانۇرىددىن ئابدۇلراخمان جامى ــ ھىجرى 817 ــ يىلى (مىلادى 1414 ــ يىلى) خوراسانىنىڭ جام شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ياش ۋاقتىنى ھىراتتا ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن. كېيىنچە خوجا باھائىددىن نەخشەبەندنىڭ خەلىپىسى

بۇ جايدا ئۇنىڭ ئالدىنقى كىتاۋنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

87 بۇخارى ــ يەنى مۇھەممەت شەمسىددىن ئەمر بۇخارى. بۇخارا-لىق مەشھۇر ئىسلام پەيلاسوپى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى تۇركىيەدە ئۆتكۈزگەن ھەم «تارىخى بۇخارى» ناملىق مەشھۇر ئەسەر يازغان. ھىجرى 833 ــ يىلى (مىلادى 1429 ــ 1430 ــ يىلى) تۇركىيەدە ۋاپات بولغان.

88 يىلدىرىم بايىزىد ــ يەنى يىلدىرىم سۇلتان بايىزىد خان ئەۋۋەل. ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ 4 ــ سۇلتانى. مىلادى 1360 ــ يىلى دۇنياغا كەلگەن. 1389 ــ يىلى تەختكە چىققان. 1402 ــ يىلى ئەمر تېمۇر كوراگانى تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

89 ئىمام جەزەرى ــ يەنى ئىمام شەمسىددىن مۇھەممەت ئەلجەزەرى. ئەرەپ چۆللۈگىدىكى جەزىرە تۈل ئىبنى ئۆمەر دېگەن جايدا دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە «ئەلھەسىن» دېگەن مەشھۇر ئەسەرنى يېزىپ، ھىجرى 733 ــ يىلى (مىلادى 1332 ــ 1333 ــ يىلى) ۋاپات بولغان. بىراق «تارىخى ھەمدى»نىڭ بۇ جايىدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى مەزكۇر ئالىم ئەمر تېمۇر كوراگانى توغۇلۇشتىن ئۈچ يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىدى. ئەمىر تېمۇر كوراگانى بولسا ھىجرى 736 ــ يىلى (مىلادى 1335 ــ 1336 ــ يىلى) دۇنياغا كەلگەن.

90 ئەللامەسىيۇتى ــ يەنى جالالىددىن ئەبۇلخازىل ئابدۇلراخمان بىننى مۇھەممەت سىيۇتى. مىسىرنىڭ سىيۇت شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە يۈز تومدىن ئارتۇق تارىخ، جوغراپىيە، تىل ۋە دىنغا ئائىت كىتاپلارنى يازغان. ھىجرى 911 ــ يىلى (مىلادى 1505 ــ 1506 ــ يىلى) مىسىردا ۋاپات بولغان.

91 مۇھەممەتخان شەيبانى ــ چىنگىزخانىنىڭ ئوغلى جۇجىخانىنىڭ ئەۋلادى. ھىجرى 900 ــ يىلى (مىلادى 1494 ــ 1495 ــ يىلى) ماۋارا ئۇننەھرى ۋە خوراسان رايونىغا ھۇجۇم قىلغان. ھىجرى 916 ــ يىلى (مىلادى 1510 ــ يىلى) قىزىل باش ئىسمائىل سەفەۋى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ئۇ تارىخىتا "شاھى بېك خان" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

92 ئىراقى ئەجەم ــ تارىختا ئىرانىنىڭ ئىراققا قاراشلىق غەيرى ئەرەپ

مىللەتلىرى ياشايدىغان رايونلىرىنىڭ جوغراپىيەلىك نامى.

93 ئىراقى ئەرەپ ــ تارىختا ئىراققا قاراشلىق ئەرەپ مىللەتلىرى ياشايدىغان رايونلارنىڭ جوغراپىيەلىك نامى.

94 مەۋلانا شەمسىددىن مۇھەممەت ــ يەنى شەمسىددىن خەييالى بۇخارى. باللىق ۋە ياشلىق چاغلىرىنى سەمەرقەنتتە ئۆلىم ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات بىلەن ئۆتكۈزگەن. مىرزا ئۇلۇغ بېك بىلەن بىللە ئىلمىي تەتقىقات ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان. بىر مەزگىل ھىراتتا ياشىغان. ئۇنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرى ئەينى زامانىدا ئوتتۇرا ئاسىيا، ماۋارائۇننەھرى ۋە خوراسان رايونىغا كەڭ تارقالغان. مىلادى 1449 ــ يىلى ۋاپات بولغان.

95 ئۇلۇغبېگ خان ــ تۆغلۇق تېمۇر تەرىپىدىن قۇرۇلغان موغۇلىستان خانلىغىنىڭ 5 ــ پادىشاسى. مىلادى 1418 ــ يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1428 ــ يىلى ئالمىلىقتا ۋاپات بولغان. بۇ جايدا بايان قىلىنغان يۇنۇسخان (ئۇستاد يۇنۇس) بولسا ئۇۋەيسى خانىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادى 1462 ــ 1487 ــ يىللىرى موغۇلستان تەختىدە تۇرغان.

96 سۇلتان ئەبۇ سەئىد مىرزا ــ ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ ئەۋلادى. مىلادى 1451 ــ يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1468 ــ يىلى ۋاپات بولغان.

97 مەۋلانا ھۇسەيىن ۋائىز كاشىفى ــ ئىرانىنىڭ مەشھۇر شائىرى ۋە دىنىي ئۆلىماسى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە «جەۋاھىرئوتتەفسىر»، «رەۋزەتۇششۇھۇدا»، «كاشىفىيە» ناملىق نادىر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 910 ــ يىلى (مىلادى 1504 ــ يىلى) ھىراتتا ۋاپات بولغان.

98 مەۋلانامۇئىننىددىن ــ خوراسان دۆلىتىنىڭ مەشھۇر ئالىمى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە «مۇئاجىرىننە بۇۋەت»، «رەۋزە تۆلجەننەت» ناملىق ئەسەرلەرنى يېزىپ، مىلادى 15 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ۋاپات بولغان.

99 مەۋلىۋى جامى ــ يەنى مەۋلانانۇرىددىن ئابدۇلراخمان جامى ــ ھىجرى 817 ــ يىلى (مىلادى 1414 ــ يىلى) خوراسانىنىڭ جام شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ياش ۋاقتىنى ھىراتتا ئۆگىنىش ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن ئۆتكۈزگەن. كېيىنچە خوجا باھائىددىن نەخشەبەندىنىڭ خەلىپىسى

سەئىدۇلھەق ۋەلىددىن كاشغەرىگە قول بېرىپ مۇرىد بولغان. ئۇز ئۇمرىدە «ھەفتە ئەۋرەك»، «باھارىستان»، «تۇھپە تۇل ئەھرار»، «يۇسىف ۋە زۇلەيخا»، «لەيلى ۋە مەجنۇن»، «نەفھاتىل ئۇنس»، «رىسالەئى قاپىيە»، «شەرھى روبائىيات» قاتارلىق 40 دىن ئارتۇق نادىر ئەسەرلەرنى ياراتقان. جامى ئىجادىيىتىنىڭ ئەلشىر ناۋائىغا بولغان تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. جامى ھىجرى 898 ـ يىلى (ملادى 1493 ـ يىلى) ھەج سەپىرىدىن قايتىپ ھىراتتا ۋاپات بولغان.

100 سەفەۋىلەر ـــ ئىراندا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بىر دۆلەت بولۇپ، ھىجرى 907 ـ يىلى شاھ قىزىل باش ئىسمائىل سەفەۋى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ۋە ھىجرى 1135 ـ يىلى (ملادى 1722 ـ يىلى) ئافغانلار تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

101 كۈچەم خان بىننى مەھمۇتخان بىننى ئابۇلخەيرخان ـــ تارىختا يەنە كۈچەنچى خان، گەرجەم خان دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ماۋارائۇننەھرىدە ھۆكۈم سۈرگەن ئۆزبېك سۇلالىسىنىڭ 2 ـ پادىشاسى بولۇپ، ھىجرى 916 ـ يىلى (ملادى 1510 ـ يىلى) تەختكە چىقىپ، ھىجرى 936 ـ يىلى (ملادى 1530 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

102 غەزنەۋىلەر ـــ ئافغانىستانىنىڭ غەزنە شەھىرىنى پايتەخت قىلغان بىر سۇلالە بولۇپ، ھىجرى 387 ـ يىلى (ملادى 997 ـ يىلى) سۇلتان مەھمۇت بىننى سەبۈكتېكىن تەرىپىدىن قۇرۇلۇپ، ھىجرى 545 ـ يىلى (ملادى 1150 ـ يىلى) سەلجۇق تۈركلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان. بۇ سۇلالە ناھايىتى كۈچەيگەن مەزگىلدە ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبى. ئافغانىستان، ئىراننىڭ بىر قىسمى. پاكىستان، غەربىي شىمالى ھىندىستان قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن.

103 شىر ئەلى خان ـــ موغۇلىستان خانلىغىنىڭ تۇنجى پادىشاسى تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ نەۋرىسى، يەنى موغۇلىستانىنىڭ 2 ـ پادىشاسى خىزىر خوجاخان (ملادى 1389 ـــ 1403 ـ يىلى) نىڭ ئۇچىنچى ئوغلى. 6 ـ پادىشا ئۇۋەيسى خانىنىڭ دادىسى.

104 خوجا مۇھەممەت پارسا ــ مىلادى 14 ــ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى، 15 ــ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ياشىغان مەشھۇر تەرىقەت ئۇستازى ۋە دىنىي ئالىم بولۇپ، نەقشەبەندىيە گۇرۇھىنىڭ ئەقىدىلىرى ئۇچۇن زور ئاساس سالغان. ئۆز ئۆمرىدە «فەزىلۇلكتاب فى ئەلمۇھازىرات» نامىلىق يىرىك ئەسەر يازغان. ھىجرى 822 ــ يىلى (مىلادى 1420 ــ يىلى) ۋاپات بولغان.

105 دوست مۇھەممەتخان ــ تۇغلۇق تېمۇر خانىنىڭ ئەۋلادى. موغۇلستان ــ نىڭ 2 ــ پادىشاسى خىزىر خوجاخان (مىلادى 1389 ــ 1403 ــ يىلى) نىڭ نەۋرىسى، يەنى شاھى جاھانىنىڭ ئوغلى. موغۇلستانىنىڭ 9 ــ پادىشاسى يۇنۇسخان (مىلادى 1462 ــ 1487 ــ يىلى) دەۋرىدە ھازىرقى ئاقسۇدىن تۇرپانغىچە بولغان جايلارنىڭ باش ۋالىسى (قارانىدى سۇلتان) بولۇپ تۇرغان ئىدى.

106 خوجا ئەھرار ــ مىلادى 15 ــ ئەسىردە ياشىغان چوڭ ئىشان بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا نەقشەبەندىيە گۇرۇھىنىڭ ئاساسىي ۋەكىلى ئىدى. مىلادى 1449 ــ يىلى ئالىم ۋە سۇلتان مىرزا ئۇلۇغ بېكنى ئۆلتۈرۈش قەستىگە بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلغان. كېيىنچە سەمەرقەنتتە ۋاپات بولغان.

107 مەخدۇمى ئەززەم ــ فەرغانە ۋىلايىتىنىڭ كاسان دىگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، تولۇق ئىسمى ئەخمەت بىننى سەئىد جالالىددىن خوجاگىنى كاسانى. ئوتتۇرا ئاسىيا نەقشەبەندىيە تەرىقەت گۇرۇھىنىڭ پىرى بولغانلىغى ئۇچۇن "مەخدۇمى ئەززەم" (ئۇلۇغ ئۇستاز) دىگەن نام بىلەن ئاتالغان. شىنجاڭدىكى نەقشەبەندىيە تەرىقەتچىلىرىنىڭ چوڭ خوجىلىرى ئۆز نەسەپنامىسىنى ئەنە شۇنىڭغا باغلايدۇ. يەركەن خانلىغىنىڭ 2 ــ سۇلتانى سۇلتان ئابدۇلرەشىت خان دەۋرىدە، يەنى ھىجرى 942 ــ يىلى (مىلادى 1535 ــ 1536 ــ يىلى) مەخدۇمى ئەززەم يەركەن، قەشقەر قاتارلىق جايلارغا كېلىپ نەقشەبەندىيە سۇلۇكىنى تارقاتتى. ھىجرى 949 ــ يىلى (مىلادى 1542 ــ يىلى) ئۇ كاسانغا قايتىپ، دەھبىدە ۋاپات بولدى.

108 سۇلتان سەئىدخان بىننى ئەخمەتخان ــ 26 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن.

109 مۇھەممەت سادىق كاشغىرى ــ قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن مەشھۇر

ئۇيغۇر تارىخچىسى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە بىرمۇنچە مۇھىم تارىخىي ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 1182 ـ يىلى «تەزكىرەئىي ئەزىزان» («تەزكىرەئى خوجاكان») دىگەن ئەسەرنى يازغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ ئىچىدە «زۇبدە ئۇل مەسائىل» (مىلادى 1840 ـ يىلى)، «تەزكىرەئى ئەسھابۇل كەھف» (1844 ـ يىلى) قاتارلىقلار بار. ئۇ يەنە «تارىخى رەشىدى» (مىلادى 1837 ـ يىلى)، «تارىخ تەبىرى» («تارىخى ئىسكەندەرى ۋە تاجنامەشاھى»، مىلادى 1846 ـ يىلى) قاتارلىق پارسچە ۋە ئەرەپچە كىتاپلارنى ئۇيغۇر تىلىگە تەرجىمە قىلغان. مىلادى 1849 ـ يىلى قەشقەردە ۋاپات بولغان.

110 قادىرىيە ـــ ئىرانلىق مەشھۇر تەرىقەت ئۇستازى ئابدۇلقادىر جىلانى ـــ گىلانى (مىلادى 1077 ـــ 1160 ـ يىلى) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك گۇرۇھى. بۇ گۇرۇھنىڭ مۇرىتلىرى شىنجاڭ ۋە گەنسۇ، شەنشى قاتارلىق جايلاردىمۇ بار.

111 ئەبۇنەسىر سامانى ـــ ھىجرى 287 ـ يىلى (مىلادى 900 ـ يىلى) ئىسمائىل بىننى ئەخمەت تەرىپىدىن بۇخارادا قۇرۇلغان سامانىلار سۇلالىسىنىڭ 2 ـ پادىشاسى ئەخمەت بىننى ئىسمائىلنىڭ ئوغلى. ھىجرى 301 ـ يىلى (مىلادى 913 ـــ 914 ـ يىلى) دادىسى ئۆز ئادەملىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەبۇ نەسىر سامانى چەت جايلارغا قىچىپ، ئۆزۈن يىللىق مۇساپىرچىلىق تۇرمۇشىنى ئۆتكۈزگەن. ئۇ ھىجرى 320 ـ يىلى (مىلادى 932 ـ يىلى) قەشقەر رايونىغا كېلىپ، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ شاھزادىسى ساتۇق تېكىنىنى ئىسلام دىنىگە دەۋەت قىلىدۇ. ساتۇق تېكىن ئوردا ئۆزگىرىشىنى قوزغاپ، قاراخانىلار تەختىگە چىقتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئەبۇ نەسىر سامانى ۋاپات بولىدۇ. ھازىر ئۇنىڭ قەۋرىسى ئاتۇشنىڭ مەشئەت يېزىسىدا.

112 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى بۇ چاغدىكى قەشقەر ھۆكۈمرانى ھارۇن بۇغراخان بولماستىن، بەلكى ساتۇق تېكىن (سۇلتان ساتۇق بوغرا قاراخان ئابدۇلكېرىم) نىڭ تاغىسى ئوغۇلچاق قادىرخان ئىدى. ھارۇن بوغراخان بولسا سۇلتان ساتۇق بۇغرا قاراخانىنىڭ نەۋرىسى يەنى مۇسا بۇغراخانىنىڭ ئوغلى. مىلادى 987 ـــ 992 ـ يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن.

113 ئەفراسسیاپ ــ رىۋايەتلەردىكى بۇ تارىخىي شەخس ھەققىدە ھەر خىل ماتېرىياللار بار. بىر رىۋايەتتە ئەفراسسياپ قەدىمقى تۈران پادىشاسى بولۇپ، ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشالىرى فەرىدۇن (ئەفرىدۇن)، زال قاتارلىقلار بىلەن بىرقانچە قېتىم چوڭ جەڭلەرنى قىلىپ، بىر مەزگىل ئىرانغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىكەن. بۇ چاغدا ئۇنىڭ پايتەختى قەشقەر ئىكەن. يەنە بىر رىۋايەتتە ئۇ فەرىدۇننىڭ ئوغلى تۇرنىڭ نەۋرىسى دەپ بايان قىلىنىدۇ. قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ بارلىق پادىشالىرى ئۆز نەسەپلىرىنى ئەفراسسياپقا باغلايدۇ.

114 بىجىن ــ «تارىخى ھەمدى» دە، "بىجىن" دىگەن نام بەزىدە ھازىرقى بېيجىڭ شەھرىنى كۆرسەتسە، بەزىدە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ بىرەر شەھرىنى مەركەز قىلىپ قۇرۇلغان جۇڭگو سۇلالىلىرىنىڭ پايتەختىنى (پايتەخت دىگەن مەنىدە) كۆرسىتىدۇ. بەزىدە بولسا بارلىق ئىچكى ئۆلكىلەرنى كۆرسىتىدۇ.

115 مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلىيەزىدى ــ ئىرانىنىڭ يەزد شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە «ھۇلۇل»، «مۇنازىر»، «مۇنتەخەب» ۋە «زەفەر نامە» ناملىق ئەسەرلەرنى يازغان. بولۇپمۇ ئۇنىڭ «زەفەرنامە» ناملىق ئەسىرى تېمۇرىيە سۇلالىسىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ، ھازىر ئۇنىڭ فرانسۇزچە، ئىنگلىزچە تەرجىمىلىرى بار. مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلىيەزىدى ھىجرى 858 ــ يىلى (مىلادى 1454 ــ يىلى) ۋاپات بولغان.

116 شېيخ مۇسلىھىددىن شىرازى ــ يەنى شېيخ مۇسلىھىددىن سەئدى شىرازى. مىلادى 1190 ــ يىلى ئىرانىنىڭ شىراز شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ ئۆز ئۆمرىنىڭ 12 يىلىنى بالىلىق ۋە ئوگىنىش بىلەن، 30 يىلىنى ئىلمى تەتقىقات بىلەن، 30 يىلىنى ساياھەت ۋە سپاھ ئەرلىك (ئەسكەرلىك) بىلەن، 30 يىلىنى ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزگەن ئىكەن. ئۇ دۇنياغا مەشھۇر بولغان «گۈلىستان»، ۋە «بوستان» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان. مىلادى 1292 ــ يىلى 102 يېشىدا ۋاپات بولغان.

117 خوجا ئىسھاق ۋەلىلۇللا ــ شىنجاڭدىكى نەقشىبەندىيە تەرىقەتچىلىرى

نىڭ پىرى مەخدۇمى ئەززەمنىڭ كىچىك ئوغلى. ھىجرى 936 ـ يىلى (مىلادى 1530 ـ يىلى) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كاسان قەلئەسىنىڭ (دەھبىد) دىگەن جايىدا دۇنياغا كەلگەن. يەركەن خانلىغىنىڭ 4 ـ سۇلتانى مۇھەممەتخان (مىلادى 1593 ـــ 1611 ـ يىلى) تەختكە چىقىپ 8 ـ يىلى، يەنى ھىجرى 1009 ـ يىلى (مىلادى 1601 ـ يىلى) شىنجاڭغا كېلىپ، يەركەن، قەشقەر، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ ۋە تىيانشان قىرغىزلىرىنىڭ ئىچىدە تەرىقەتچىلىك ئەقىدىلىرىنى تارقاتقان. ھىجرى 1031 ـ يىلى (مىلادى 1613 ـ يىلى) دەھبىدكە قايتىپ، شۇ يىلى ۋاپات بولغان.

118 فىساغۇرس ـــ بۇ قەدىمقى يونان پەيلاسوپى پىساگۇر (مىلادىدىن بۇرۇنقى 580 ـــ 500 ـ يىلى) نىڭ ئەرەبچە ئاتىلىشى بولۇپ، ئۇ ئۆز دەۋرىدە يەنە ماھارەتلىك مۇزىكانت، مەشھۇر ماتېماتىك، ئاستىرونوم، ئارخىتېكتۇر. تېئوپ ۋە ھەيكەلتاراش ئىدى.

119 خوجا مۇھەممەت شېرىپ بۇزرۇكۇار ـــ نەقشەبەندىيە تەرىقەتچىلىرىنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرىدىن بىرى. يەركەن خانلىغىنىڭ 2 ـ سۇلتانى سۇلتان ئابدۇلرەشىت خاننىڭ پىرى. ھىجرى 942 ـ يىلى (مىلادى 1535 ـــ 1536 ـ يىلى) مەخدۇمى ئەززەم بىلەن بىللە دەھبىددىن شىنجاڭغا كەلگەن. سۇلتان ئابدۇلرەشىت خان ۋاپات بولۇپ (مىلادى 1570 ـ يىلى) 6 يىلدىن كېيىن، يەنى ھىجرى 984 ـ يىلى (مىلادى 1576 ـ يىلى) يەركەندە ۋاپات بولغان.

120 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى خوجا يۈسۈپ مەخدۇمى ئەززەمنىڭ پەرزەنتى ئەمەس بەلكى نەۋرىسى. يەنى مەخدۇمى ئەززەمنىڭ چوڭ ئوغلى خوجاكالان (خوجا ئەخمەت كاسانى) نىڭ ئوغلى. شۇنداقلا خوجاھىدايىتۇللا (ئاپپاق خوجا) دادىسى خوجا يۈسۈپ بىلەن بىللە كەلگەن بولماي، بەلكى مىلادى 1626 ـ يىلى قۇمۇلدا دۇنياغا كەلگەن.

121 قۇنتەيجى ـــ بۇ موڭغۇل ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ مىلادى 16 ـ ئەسىردە ئۆتكەن باشلىغى بولۇپ، چاغاتاي تىلىدىكى ئەسەرلەردە ئويراتلارنىڭ (جۇمىلىدىن ئويراتلارنىڭ بىر قىسمى بولغان جۇنغارلارنىڭ) كېيىنكى باشلىقلىرىمۇ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇ جايدا مىلادى 1670 ـ يىلى تەختكە چىقىپ،

مىلادى 1695 ـ يىلى ئۆلگەن غالدان بوشوقتۇخان كۆزدە تۇتۇلدۇ.

122 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئىسمائىل خان يەركەن خانلىغىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى سۇلتانى بولۇپ، ئۇ بۇ جايدا بايان قىلىنغاندەك ھىجرى 1022 ـ يىلى (مىلادى 1613 ـ يىلى) ئىلغا كۆچۈرۈلگەن بولماي، بەلكى ھىجرى 1093 ـ يىلى (مىلادى 1682 ـ يىلى) كۆچۈرۈلگەن ئىدى.

123 غالدان جىرىن ـــ بۇ جايدا جۇنغارلارنىڭ باشلىغى غالدان بوشوقتۇ-خانىنىڭ جىيەنى غالدان سىرىن كۆزدە تۇتۇلدۇ.

124 «سىيەر شېرىف» ـــ بۇ مەۋلانا مۇئىننىددىن (98 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن يېزىلغان «مەئاجىرىننە بۇۋەت» دىگەن كىتابنىڭ ئۇيغۇر تىلىدىكى تەرجىمىسى بولۇپ، كىتاپ جەمئى تۆت بابقا بۆلۈنگەن، ئاساسەن پەيغەمبەر ۋە ئەۋلىيالارنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان. بۇ كىتابنى مۇھەممەت رېھىم دىگەن بىر ئادەم خوجا ئابدۇللا دىگەن بىر كىشىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان.

125 غەۋسىيە ـــ بۇ جايدا ئابدۇلقادىر جىلانى (مىلادى 1077 ـــ 1166 ـ يىلى) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان قادىرىيە سۇلۇكى كۆزدە تۇتۇلدۇ. چۈنكى ئابدۇلقادىرجىلانى ۋە باشقا قادىرىيە پىرلىرى تارىختا يەنە "غەۋسىل ئەززەم" دىگەن نام بىلەنمۇ ئاتالغان. شۇڭلاشقا قادىرىيە يەنە "غەۋسىيە" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

126 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار، چۈنكى بۇرھانىددىن خوجا (چوڭ خوجا دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئالتە شەھەر (قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچار) ھۆكۈمىتىگە ئىگە بولغان ۋاقتى، بۇ جايدا كۆرسىتىلگەندەك ھىجرى 1252 ـ يىلى (مىلادى 1836 ـــ 1837 ـ يىلى) ئەمەس، بەلكى ھىجرى 1170 ـ يىلى (مىلادى 1756 ـــ 1757 ـ يىلى) ئىدى.

127 ئاي جاڭجۇن ـــ ئاپتورنىڭ بۇ جايدا كىمنى كۆزدە تۇتقانلىغى ئېنىق ئەمەس. بۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ جاھانگىر خوجىنى يوقىتىش ئىشىغا قاتناشقان قوشۇنلىرىغا ئىلى جاڭجۇنى چاڭ لىڭ، شەنشى ـ گەنسۇ باش

ژالىسى ياڭ يۈي چۈن، سەندۇڭ شۇنغۇسى ژۇلۇڭتا قاتارلىقلار قوماندانلىق قىلغان ئىدى.

128 مۇھەممەت ئەلى خان ــ ميلادى 18 ــ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ كۈچەيگەن قوقان خانلىغىنىڭ پادىشاسى بولۇپ، ميلادى 1822 ــ يىلى تەختكە چىققان. ئۆز زىمىنىنى شىمالدا سىر دەريا ۋادىلىرى، جەنۇبتا پامىر ئىگىزلىگى قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيتكەن. ميلادى 1842 ــ يىلى ۋاپات بولغان. ئۇ تارىختا يەنە "مەدەلى خان" دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

129 تاۋاڭ خان ــ بۇ چاغدا جۇڭگو تارىخىدا مۇنداق نامليق بىر پادىشانىڭ ئۆتكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. ئاپتور بۇ جايدا تاڭ سۇلالىسى پادىشالىرىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. چۈنكى بەزى رىۋايەتلەردە ئىسلام دىنىنىڭ جۇڭگونىڭ تاڭ سۇلالىسى (ميلادى 618 ــ 907 ــ يىلى) دەۋرىدە جەنۇبى جۇڭگو ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە تارالغانلىغى ھەققىدە مەلۇماتلار بار.

130 بۇ جايدا بىر ئىنىقسىزلىق بار. چۈنكى يۇقۇرىدا ئېيتىلغان رىۋايەتتىكى ئەككاش ناملىق ساھابىنىڭ بۇگۈردە ياكى جايۇگۇەنگە يېقىنلاشقاندا ۋاپات بولغانلىغى، جايۇگۇەندىن ئۆتكەنىدىن كېيىن ۋەقىقاس ناملىق ساھابىنىڭ ۋاپات بولغانلىغى بايان قىلىنغان. بۇ جايدا ۋاپات بولغان كىشى ۋەقىقاس ئەمەس بەلكى ئاس بولسا كېرەك. بىراق، ئىشەنچلىك تارىخىي ماتېرىياللاردا ۋەقىقاس، ئەككاش، ئاس قاتارلىقلارنىڭ جۇڭگوغا كەلگەنلىگى ھەققىدە بىرەر ماتېرىيال كۆرۈلمىدى.

131 شى نەن فۇ ــ ئاپتورنىڭ بۇ جايدا 1856 ــ يىلى خۇيزۇ قوزغىلاڭلىرى پارتلىغان شىنەن فۇ (غەربى جەنۇبىي جۇڭگو) ياكى 1862 ــ يىلى قوزغىلاڭ پارتلىغان شىنىڭ فۇ (ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى)نى كۆزدە تۇتقانلىغى ئېنىق ئەمەس.

132 ماخالۇڭ ــ ماخۇالۇڭ. جۇڭگو خۇيزۇلىرى جەھرىيە سۇلۇكىنىڭ 5 ــ ئەۋلات ئىمامى. گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ لىن جۇ (ھازىرقى لىن ژۇ) ۋىلايىتىنىڭ جىنجىبۇ قەلئەسىدە دۇنياغا كەلگەن. ميلادى 1846 ــ يىلى ئىمامليق دەرىجىسىگە ئۇلاشقان. 1862 ــ يىلى گەنسۇ دىخانلار قوزغىلىڭىغا رەھبەرلىك

قىلىپ، مىلادى 1871 ـ يىلى چىكىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

133 چىڭجۇفۇ ـ ئاپتور بۇ جايدا 1862 ـ يىلى خۇيزۇ دىخانلار ئىنقىلاۋى قوشۇنلىرى ئىگەللىگەن چىڭجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ تىيەنشۇي ۋىلايىتى) دىگەن جاينى كۆزدە تۇتسا كېرەك. چۈنكى، بۇ شەھەر كېيىنچە شەنشى ـ گەنسۇ خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ ئاساسلىق بازىسى بولغان ئىدى.

134 ئۇسۇڭكوي يەنى جەن مۇزا ـ ئاپتور بۇ جايدا مىلادى 1851 ـ يىلى جەنۇبىي جۇڭگودا قوزغالغان تەيپىڭتىيەنگو (چاڭ موزا) ئىنقىلاۋىنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

135 سۇدالويە ـ ئاپتور بۇ جايدا بەلكى 1864 ـ يىلى ئۇرۇمچى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان سۇخۇەنجاڭنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. سۇخۇەنجاڭ ئىلگىرى گەنسۇ ئۆلكىسى گەنجۇ ۋىلايىتىنىڭ (ھازىرقى جاڭيې ۋىلايىتىنىڭ) ۋالىسى ئىدى.

136 شەن فېڭ ـ چىڭ سۇلالىسىنىڭ 7 ـ پادىشاسى چىڭ ۋىنزۇڭ ـ يى نىڭ. بۇ مىلادى 1851 ـ يىلى تەختكە چىقىپ، مىلادى 1861 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

137 فەرەڭ ـ بۇ ئەسلىدە "ئېۋروپىيەن" (ياۋروپالىقلار) سۆزىنىڭ ئەرەپچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولغان "ئېفرەنج" دىگەن ئاتالغۇنىڭ قىسقارتىلمىسى بولۇپ، چاغاتاي تىلىدىكى ئەسەرلەردە ئۇمۇمەن ياۋروپالىقلارنى كۆرسىتىدۇ. بەزى ئەسەرلەردە پەقەت فرانسىيە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. «تارىخى ھەمىدى»دە ئۇمۇمەن ئەنگلىيە كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئەنگلىيەنىڭ ئايال پادىشاسى بولسا "مەلىكەئى فەرەڭ" دىگەن نام بىلەن بايان قىلىنىدۇ.

138 مەۋلانا جالالىددىن رۇمى ـ ھىجرى 604 ـ يىلى (مىلادى 1207 ـ 1208 ـ يىلى) خوراسانىنىڭ بەلخ شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. كېيىنچە دادىسى مەۋلانا باھائىددىن ۋەلىدگە ئەگىشىپ ئىراق، سۇرىيە، مەككە ۋە مەدىنە قاتارلىق جايلارا ھىجرەتىلىك تۇرمۇشنى كۆچۈرۈپ، ئاخىرىدا سەلجۇق سۇلالىسىنىڭ كونىيە شەھىرىدە ۋەتەن تۇتقان. شۇڭلاشقا، ئۇ "رۇمى" تەخەللۇ

لۇسنى ئىشلەتكەن. جۇملىدىن تەرىقەتچىلەرنىڭ مەشھۇر پىشۋاسىغا ئايلانغان. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە «دىۋان ئەشھارى» (30 مىڭ مىسرا)، «مەسنەۋى شېرىف» (47 مىڭ مىسرا) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ ئالەمگە تونۇلغان. ھىجرى 672 ـ يىلى (مىلادى 1273 ـــ 1274 ـ يىلى) قونىيەدە ۋاپات بولغان.

139 ئەبۇ ھەفس كوبرا بۇخارى ـــ (56 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن). تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇ ھىجرى 617 ـ يىلى (مىلادى 1220 ـ يىلى) ئەمەس، بەلكى 616 ـ يىلى (مىلادى 1219 ـ يىلى) ئۆلتۈرۈلگەن.

140 تاجىك ـــ تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، بۇ چاغدا ئەرەپ ـ فارس تىلىدە سۆزلىشىدىغان قەبىلە ۋە ئۇلۇسلارنىڭ ھەممىسلا بۇ نام بىلەن ئاتالغان. جۇڭگونىڭ خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلىرىدە بولسا ئەرەپ مىللەتلىرى، بەزىدە ئاببباسىيە سۇلالىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئاپتور بۇ جايدا فارس تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنى كۆزدە تۇتىدۇ.

141 16 ياشلىق قىز ـــ ئاپتور بۇ جايدا ئىپارخاننى كۆزدە تۇتسا كېرەك. چۈنكى، قەشقەر، يەركەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق جايلاردا ئىپارخان ھەققىدىكى قىسسىنىڭ بۇژارىيانتى ناھايىتى كەڭ تارقالغان

142 رەھمىتۇللا بېك ـــ مىلادى 1765 ـ يىلى پارتلىغان ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى. ئۇ بۇ جايدا كۆرسىتىلگەنىدەك ئۇچتۇرپان ھاكىم بېگى بولماستىن، بەلكى ھاكىم بەگ ئابدۇللانىڭ قول ئاستىدىكى بىر كىچىك بەگ ئىدى. شۇ يىلى چىڭ سۇلالىسى كۇچلۇك قوشۇن ئەۋەتىپ، ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭىنى رەھىمسىز باستۇرۇش بىلەن بىللە، رەھمىتۇللا بەگمۇ ئۆلتۈرۈلگەن ئىدى.

143 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى، رەھمىتۇللا بەگ باشچىلىغىدىكى ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى "خاقانى چىنى يەتتە شەھەرنى تەسەررۇف قىلىپ ئون يەتتىنچى يىلى" يۈز بەرگەن بولماي، بەلكى 7 ـ يىلى (مىلادى 1765 ـ يىلى) يۈز بەرگەن ئىدى.

144 مەنسۇرخان ـــ مىلادى 1348 ـ يىلى تۇغلۇق تېمۇرخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان موغۇلىستان خانلىغىنىڭ 12 ـ سۇلتانى، يەنى ئەڭ ئاخىرقى پادىـ

شاسی بولۇپ، میلادی 1503 ـ يىلدىن 1543 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

145 كوھستان ـــ 67 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن.

146 كۇبرەۋىيە ـــ میلادی 13 ـ ئەسىردە ياشىغان خارەزىملىك ئەبۇلجانابى ئەھمەت بىننى ئۆمەر ئەلھەيۋقى ياكى شېيخ نەجمىدىن كۇبرا (57 ـ ئىزا ـ ھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك مەسلىگى بولۇپ، كېيىنچە ئەنە شۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. مەشھۇر ئىران ئىسلام ئۆلىماسى نەجمىدىن رازى (میلادی 1256 ـ يىلى ۋاپات بولغان). سەئىددىدىن ھەمەۋى (میلادی 1252 ـ يىلى ۋاپات بولغان) قاتارلىقلار، ئەنە شۇ شېيخ نەجمىدىن كۇبرىنىڭ سادىق مۇرىدلىرى ۋە بۇ مەسلەكنى راۋاجلاندۇرغۇچىلاردۇر.

147 ئىسھاقىيە ـــ مەخدۇمى ئەززەمنىڭ كىچىك ئوغلى خوجا ئىسھاق ۋەلىئۇللا (117 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان "قاراتاغلىق" (قاراتاقىيالىق) تەرىقەتچىلەر مەسلىگى "ئىسھاقىيە"، ئۇنىڭ چوڭ ئاكىسى خوجاكالان يەنى خوجا ئەخمەت كاسانى (میلادی 1523 ـــ 1620 ـ يىلى) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان "ئاق تاغلىق" (ئاق تاقىيالىق) تەرىقەتچىلەر مەسلىگى بولسا "ئىشقىيە" دىگەن نامىلار بىلەن ئاتالغان.

148 نەئىمەتىيە ـــ نەسەپ جەھەتتىن بۇخارالىق، ئۆزى ئىراننىڭ ماھان شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن شاھ نەئىمتۇللا ۋەلى (میلادی 1430 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان تەرىقەتچىلىك مەسلىگى بولۇپ، تۈپكى ئېتىقات ۋە ئېتىقات ئۇسۇلى جەھەتتىن قادىرىيە (110 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) ياكى غەۋسىيە (125 ـــ ئىزاھاتقا قارالسۇن) گۇرۇھىغا مەنسۇپ.

149 رەبۇدىيىە ـــ تۈپكى ئېتىقات ۋە ئېتىقات ئۇسۇلى تەرەپتىن قادىرىيە (110 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) ياكى غەۋسىيە (125 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) گۇرۇھىغا مەنسۇپ بىر تەرىقەتچىلىك مەسلىگى بولۇپ، ئەر ـ ئاياللارنىڭ بىر ماكاندا زىكرى ھەلقە قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ مەسلەكنى میلادی 8 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا ھازىرقى ئىراقنىڭ بەسرە دىگەن جايىدا ياشىغان رابىئەتۇل ئەدەۋىيە ياكى تاجى رەجال دىگەن بىر ئايال تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان ئىكەن. كېيىنچە، ئۇنىڭ

ئەقىدىلىرىنى قادىرىيە گۇرۇھى قوبۇل قىلىپ كېگەيتكەن ۋە ئۇنى ئۆز قاراشلىرى بىلەن راۋاجلاندۇرغان ئىكەن. رابىئەتۇل ئۇرۇۋۋىيە ھىجرى 135 - يىلى (مىلادى 752 — 753 - يىلى) قۇددۇس شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

150 داۋانىيە - ئىرانىنىڭ داۋان دېگەن يېرىدە دۇنياغا كەلگەن مۇھەممەت ئەسئەت بىننى سەئىددىدىن ئەسئەت جالالىددىن داۋانى (مىلادى 1502 - يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان بىر دىنى ئىدىيىۋى ئېقىم بولۇپ، كېيىنكى تەرىقەتچىلەر ئۇنىڭ شۆھرىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ كۆزقاراشلىرىنى تەرىقەتچىلىك مەسلىگىگە سۆرەپ كىرىپ، قادىرىيە (110 - ئىزاھاتقا قارالسۇن) مەسلىگىنىڭ تەركىۋىدىكى بىر ئىدىيىۋى ئېقىم پەيدا قىلىپ، ئۇنى "داۋانىيە" دەپ ئاتىغان. داۋانى ئۆز ئۆمرىدە «ئەخلاق جالالى»، «ئىسپاتى ۋاجىب»، «ھاشىيەئى شەمسىيە»، «شەرھى ئەقائىد» ناملىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ئۇنىڭ «ئەخلاق جالالى» ناملىق ئەسىرى ئېنگلىزچىگىمۇ تەرجىمە قىلىنغان.

151 مىللەت سىراجىيە — ئاللانىڭ بىرلىگى، مۇھەممەتنىڭ ئاللا تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن ئەڭ ئاخىرقى ئەلچى ئىكەنلىگىنى ئېتىراپ قىلىشتىن باشقا تارىختا ئۆتكەن بىرەر ئەۋلىيائى ئەززەم ياكى باشقا ئاتاغلىق زاتلارغا ئېتىقات قىلىشنى مەنئى قىلىدىغان دىنى ئېقىم. بۇ ئېقىم تەرىقەت مەسلىگىگە تۇيۇتىن قارشى بولۇپ، يەنە "شەرىئەت مۇستافاۋىيىە" (مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ شەرىئىتى) دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

152 ئاللا يارسۇپى — ئەسلى تۈركى قەۋمگە مەنسۇپ بىر شائىر بولۇپ، ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىران، ئەرەپ مەملىكەتلىرىدە دەرۋىشلىك سايامەت بىلەن ئۆتكۈزگەن.

153 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى قولىيازما «تەزكىرەئى ھەببۇللاخان غازى» ناملىق ئەسەردە، زاۋا رايوندا ھاجى غەزنىچى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ۋاپات بولغان كىشى ئىبراھىم خان سۈدۈر بولماستىن، بەلكى ھەببۇللا خاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئابدۇلراخمان پادىشا ئىدى.

154 لوشەي دارېن — تارىخى كىتاپلاردا چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ چاغدا

شنجاڭغا ئەۋەتكەن قوماندانلىرىنىڭ ئىچىدە بۇ ناملىق بىر قوماندانىنىڭ بارلىغىنى ئۇچراتمىدۇق. ئاپتور بەلكى بۇ چاغدا شنجاڭغا كەلگەن لىيۇ جىنتاڭ دېگەن سەركەردىنى (لىيۇشۇەي دارېن) كۆزدە تۇتسا كېرەك.

155 ئىسپەندىيار رويىنتەن ــ ئىراننىڭ رېۋايەت دەۋرىدىكى كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ 5 ـ پادىشاسى بولۇپ، يونان ۋە ياۋروپا تارىخلىرىدا دارا (دارىيوس) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ تۇران رايونىدا ناھايىتى نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 550 ـ يىلى يۇنانغا قىلغان ھەربىي يۈرۈشىدە مەغلۇپ بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 549 ـ يىلى مىسىردا ۋاپات بولغان ئىكەن. "رويىنتەن" ئۇنىڭ لەقىمى.

156 دەلاۋۇرى تۆھەمتەن ــ "باتۇر تۆھەمتەن" دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئەسلىدە رۇستەمنىڭ (157 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) لەقىمى ئىدى. لېكىن بۇ جايدا ئاپتور بۇ سۆزنى ئىسپەندىيارنىڭ "رويىنتەن" دېگەن لەقىمى بىلەن بىر ئورۇندا قويغان.

157 رۇستەم ــ «شاھنامە» دىكى رېۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ ئىرانىنىڭ رېۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ فەرىدۇن ۋە مۇنۇچەھرە زامانىدا تۇغۇلۇپ، كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ كەيقباد، كەيكاۋۇس، ھەتتا كۇشتاسپ، بەھمەن زامانىغىچە بولغان بىرقانچە يۈز يىل ياشىغان مەشھۇر قەھرىمان ئىكەن. ئۇ، ئۆزىنىڭ تەربىيەچىسى بولغان سىياۋۇش (كەيكا ۋۇسنىڭ ئوغلى) تۇران پادىشاسى ئەفراسسىياپ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن بىرقانچە قېتىم قاتتىق جەڭلەرنى قىلغان. ئۇ بىر مەزگىل ئىراننىڭ سىستان رايونىدا ياشىغان. يەنە زەردەش دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئۇچۇن كىيانىيان پادىشالىرى، بولۇپمۇ بەھمەنىنىڭ قارشىلىغا دۇچار بولغان.

158 بەرزۇ ـ رۇستەمنىڭ (نەۋرىسى) بولۇپ، ئەسلى مەنىسى "ئۇرۇشقاق"، "يەكمۇ ـ يەك جەڭچى" دېگەن مەنىدە. چۇنكى رۇستەم نۇرغۇن قېتىم مۇدھىش دىۋىلەر، يىرتقۇچ ھايۋانلار ۋە كۈچلۈك دۈشمەنلەر بىلەن يەكمۇ ـ يەك جەڭلەرنى قىلىشقان ئىكەن.

159 سۇدالويه ــ (135 ـ ئىزاهاتقا قارالسۇن).

160 داۋۇد خەلىپە ــ ئەسلى ئىسمى تۇمۇك ياكى تۇدەلىك بولۇپ، بۇرۇن گەنسۇ ئەتراپىدا پالچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرگەن. مىلادى 1864 ـ يىلى گەنسۇدىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ئۇرۇمچى خۇيزۇلىرىنىڭ باشلىغى سۇخۇەنجاڭ، ماچۇەن، مابا قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ، ئۇرۇمچى خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنى قوزغاپ، قوزغۇلاڭچىلارنىڭ خەلىپىسى بولۇپ تەيىنلەنگەن.

161 بۇ كۆچۈرۈش جەريانىدىكى خاتالىق بولسا كېرەك. چۈنكى «تارىخى ئەمنىيە»دە "ئىككى يۈزمىڭ ئۆيلۈكتىن زىيادە قىلادۇر" دەپ يېزىلغان.

162 قامۇل ۋاڭ خانلىرى ــ ئاپتور بۇ جايدا چىڭ سۇلالىلىرى تەرىپىدىن ئوتۇغات بېرىلگەن قۇمۇل ۋاڭلىرىدىن بەشىر ۋاڭنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ۋاڭلىق دەرىجىسى مىلادى 1690 ـ يىلى ئەبەيدۇللادىن باشلانغان ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تا ئىسھاق خوجا قۇمۇلغا بارغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىلگىرى ـ ئاخىرى بولۇپ غۇبا بەك ياكى گوپ بەگ (مىلادى 1707 ــ 1708 ـ يىلى)، ئىمىن خوجا (مىلادى 1708 ــ 1740 ـ يىلى)، يۈسۈپ (مىلادى 1740 ــ 1766 ـ يىلى)، ئىساق (مىلادى 1766 ــ 1780 ـ يىلى)، ئەردىشىر (مىلادى 1780 ــ 1813 ـ يىلى)، بەشىر (1813 ــ 1867 ـ يىلى) قاتارلىق جەمئى يەتتە ۋاڭ ئۆتكەن ئىدى. ئۇلاردىن كېيىن بولسا يېقىنقى زاماندىكى مەخمۇت، شامەخسۇت، نەزەر قاتارلىقلار.

163 دولانلار ــ "دولان" سۆزى "قۇل" ياكى "تىلەمچى" دىگەن مەنىدە بولۇپ، خان ۋە پادىشالارنىڭ ياكى ھاكىمى ۋىلايەت ياكى بەگلەرنىڭ يانچىلىرى، قۇللىرى، شۇنداقلا كاتتا خوجا ۋە ئىشانلارنىڭ يەر ـ زىمىنىنى تېرىيدىغان تېرىقچىلار ۋە موردىلار ئەنە شۇ نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن.

164 سۇ يەنشەي ــ (135 ـ ئىزاهاتقا قارالسۇن.) لېكىن بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى بۇ چاغدا مۇھەممەت ياقۇپ بەگ (بەدۆلەت) تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە ھاكىم بەگ قىلىپ تەيىنلەنگەن كىشى سۇ خۇەنجاڭ (سۇيەنشەي ــ سۇ يۈەنشۇەي) بولماستىن، بەلكى ئۇرۇمچى خۇيزۇلىرىنىڭ باشلىغى ماجۇڭ، كېيىنچە ئۇنىڭ ئوغلى مارىندي ئىدى. سۇ خۇەنجاڭ بولسا

مىلادى 1865 ـ يىلى ئۇرۇمچى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرى تۇرپاننى ئىگەللىگەندىن كېيىن كېسەل بولۇپ ۋاپات بولغان ئىدى.

165 دايەنشەي ـ ئاپتور بۇ جايدا ئۇرۇمچى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باش قوماندانى دايۇەنشۇەي ماشبىڭ دېگەن ئادەمنى كۆزدە تۇتسا كېرەك. بۇ مىلادى 1868 ـ يىلى ئۇرۇمچى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باش خەلىپىسى داۋۇد خەلىپە (نۇمىڭ) تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەن.

166 «تارىخى زەفەرنامە» ـ بۇ جايدا مەۋلانا شەرەفىددىن ئەلىيەزىدى (115 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن ھىجرى 824 ـ يىلى (مىلادى 1425 ـ يىلى) يېزىلغان «زەفەرنامە» نامىلىق تارىخىي ئەسەر كۆزدە تۇتۇلدۇ.

167 ساجۇ ـ ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇڭ خۇاڭ ئەتراپى. مىلادى 4 ـ ئەسىرلەردىكى شەرقى جىن پادىشالىغى دەۋرىدە تىكلەنگەن بىر ئايماق بولۇپ، بۇ ئايماقنىڭ دائىرىسى بىر مەزگىل ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئەنشى ۋىلايىتىدىن تۇرپانغىچە بولغان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

168 بۇ شىئېرنىڭ مەزمۇنى "بۇ دۇنيانىڭ راھىتى بولسا دوستلىرىڭغا ياخشىلىق قىل، دۇشمەنلىرىڭ بىلەن چېقىشىپ ئۆت" دېگەندىن ئىبارەت.

169 قالمۇقىستان ـ ئەبۇلغازى باھادۇرخان (مىلادى 1605 ـ 1664 ـ يىلى) تەرىپىدىن يېزىلغان «تارىخى شەجەرەئى تۇركى» قاتارلىق ئەسەرلەردە "قالماق" دېگەن نام تۇركى قەۋملىرىنىڭ بىر قەبىلىسىنىڭ نامى سۈپىتىدە بايان قىلىنىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ موڭغۇل ئويرات قەبىلىلىرىنىڭ نامى بولۇپ، "قالمۇقىستان" (قالماقستان) بولسا ئۇلارنىڭ تارالغان رايونلىرىنىڭ جوغراپىيەلىك نامى. ئاپتور بۇ جايدا تىيانشان تاغلىرىنى چېگرا قىلغان شىمالىي شىنجاڭ رايونىنى كۆزدە تۇتۇدۇ.

170 خان ھەزرەت ـ بۇ جايدا مىلادى 1845 ـ يىلى بىر نەۋرە تۇققىنى سۇلتان مۇراتخاننىڭ ئورنىغا تەختكە چىقىقان خۇدا يارخان بىننى شىرئەلى خان كۆزدە تۇتۇلدۇ.

171 مەللەخان ـ خۇدا يارخانىنىڭ بىر تۇققان ئىنىسى بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك رىقابەت نەتىجىسىدە، مىلادى 1858 ـ يىلى خۇدايارخانىنى

تەختتىن قوغلاپ ئۆزى خان بولغان. لېكىن مىلادى 1868 - يىلى قىرغىز قىپچاق قەبىلىسىنىڭ باشلىغى ئالىم قۇلنىڭ ياردىمى بىلەن ئىنىسى مەللەخاننى تەختتىن چۈشۈرۈپ، ئىككىنچى قېتىم خانلىقنى ئىگەللىگەن.

172 گۆر ئوغلى — بۇ ئەسلىدە مىلادى 8 - ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەرەپ باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەشلىرىدىكى بىر قەھرىمان بولۇپ، كېيىنچە بۇ قەھرىمانىنىڭ پائالىيەتلىرى خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى شەكلىدە ساقلىنىپ كەلگەن تارقالغان. ھەتتا ئۇنىڭ مەزمۇنىغا بەزى دىنى، خورافى تۈسلەرمۇ ئارىلاشقان. «گۆر ئوغلى سولتان» ناملىق تۈركچە بىر شېئىرىي كىتاپ بار.

173 ئىمام جەئفەر سادىق — ئەئەممە ئىمامىيە (78 - ئىزاھاتقا قارالسۇن) نىڭ 6 - ئىمامى بولۇپ، ئىمام مۇھەممەت باقىرنىڭ ئوغلى. ھىجرى 83 - يىلى (مىلادى 702 - يىلى) مەدىنە شەھىرىدە تۇغۇلغان. ياش ۋاقتىدا دادىسىدىن تەپسىر ۋە ھەدىس قاتارلىق دىنىي ئەقىدىلەرنى چوڭقۇر ئۆگەنگەن. شۇنداقلا خىمىيە، ئالگېبىر ۋە باشقا تەبىئىي پەنلەرنىمۇ ئۆگىنىپ "جەبىر" (جەئفەر) دىگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. ئۇ قانائەت، تەقۋادارلىق ۋە ئەخلاقى جەھەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ داناسى بولغانلىغى ئۈچۈن يەنە "سادىق" دىگەن نام بىلەنمۇ شۆھرەت قازانغان. ئاببەسىيە سۇلالىسىنىڭ 2 - خەلىپىسى ئەبۇ جەئفەر مەنسۇر (مىلادى 753 — 775 — يىلى) ئۇنىڭغا ناھايىتى ھۆرمەت قىلاتتى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەبۇ مۇسلىم خوراسانى (49 - ئىزاھاتقا قارالسۇن) ئۇمەييە خەلىپىلىگىنى يوق قىلىپ، ئابباسىيە خەلىپىلىگىنى قۇرۇپ، تۇنجى خەلىپىلىكنى تەكلىپ قىلغان چاغدا، ئىمام جەئفەر سادىق قەتئى رەت قىلغان ئىكەن. ئۇنىڭ جەمئى 7 ئوغۇل، 3 قىزى بولۇپ، چوڭ ئوغلى ئىسمائىل ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدا ۋاپات بولغان ئىدى. ئىككىنچى ئوغلى ئىمام مۇساكازىم ئۇنىڭ ئىمامىلىق ئورنىنى ئىگەللىگەن. ئىمام جەئفەر سادىق ھىجرى 148 - يىلى (مىلادى 765 - يىلى) مەدىنەدە ۋاپات بولۇپ، ئۆز دادىسىنىڭ قەبرىسى يېنىدا دەپنە قىلىنغان. لېكىن شىئەجاڭدىكى تەرىقەت ئەھلى ئۇنى شىئەجاڭدىكى غازاتلاردا قۇربان بولغان دەپ ھىساپلاپ، ھازىرقى نىيە ناھىيەسىدىكى ئىمام جەئفەر سادىق مازىرىغا زىيارەت قىلىپ

ئۇلۇغلايدۇ.

174 ئۇمەييە خەلىپىلىگى ــ مىلادى 662 ــ يىلى ھەزرەت ئەلى ئۆلتۈرۈلۈگەندىن كېيىن مۇئاۋىيە بىننى ئەبۇ سوفىيان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ سۇلالىسى بولۇپ، مىلادى 750 ــ يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەرەپ ئابباسىيە (64 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن) سۇلالىسى قۇرۇلغان.

175 ئۇمەربىننى ئابدۇلئەزىز خەلىپە ــ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 8 ــ خەلىپىسى بولۇپ، مىلادى 718 ــ يىلى تەختكە چىقىپ، 720 ــ يىلى ۋاپات بولغان.

176 مىسر ــ تامامەن مۇسۇلمانلار ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان ۋە ئىسلام قانۇنى ــ شەرىئەتلىرى تولۇق ئىجرا بولۇپ تۇرىدىغان تىنچ ۋە خەتەرسىز شەھەرلەر "مىسر" دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنداق شەھەرلەردە جۇمە نامىزىنى ئوقۇغان كۇنى پىشىن نامىزىنى ئوقۇمىسىمۇ بولىدۇ.

177 مەھدى ئاخىر زامان ــ ئەئىممە ئىمامىيە (12 ئىمام)لەرنىڭ ئاخىرقىسى بولۇپ، ئەسلى ئىسمى ئەبۇلقاسىم مۇھەممەت بىننى ھەسەن ئەسكىرى. ھىجرى 259 ــ يىلى (مىلادى 875 ــ يىلى) باغداتتا دۇنياغا كەلگەن. بىر رىۋايەتتە دادىسى ئىمام ھەسەن ئەسكىرى ۋاپات بولۇپ 4 ــ يىلى (مىلادى 878 ــ يىلى)، يەنە بىر رىۋايەتتە مىلادى 892 ــ يىلى ئۇشتۇمتۇت غايىپ بولغان، شۇڭلاشقا شىئە مەزھىبىنىڭ تەرەپتارلىرى تەرىپىدىن "مەھدى" (ئاخىرقى زامانىنى قوتقازغۇچى) دەپ ئاتالغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئۇ قانداقتۇر بىر زامان "مەھدى" سۈپىتىدە پەيدا بولۇپ، "دۇنيادىكى يامانلىقنى تۈگىتىپ"، "ئادىللىق ئورنىتىپ"، "تىنچ ۋە پاراۋان دۇنيا" قۇرىدىكەن. شۇڭلاشقا ئۇ "مەھدى ئاخىر زامان" دەپ ئاتالغان ئىكەن.

178 "توقسان" ــ تۈركى قەۋملىرىنىڭ تارىخى ۋە ئۆرپ ــ ئادەتلىرىنى بايان قىلغان ئەسەرلەردە، بۇ سۆز بىرقانچە مەنەغا ئىگە:

بىرىنچى ــ بۇ سۆز ئۈچ بۇرجنى بىلدۇرىدىغان پەسىل چۈشەنچىسىنى بىلدۇرىدۇ. مەسىلەن، قوزى (ھەمەل)، ئۈي (سەۋر)، ئاراندىز (گېمزەڭ ياكى جەۋزا) باھار پەسلىنى؛ قۇچۇق (تىمساق ياكى سەرەتان)، بارس (ئارسلان ياكى

ئەسەد)، بۇغداي بېشى (سۇنبۇلە) ياز پەسلىنى؛ ئۇلكۇ (تارازا ياكى مىزان)، چايان (ئەقرەپ)، يا (قەۋس) ــ كۇز پەسلىنى؛ ئوغلاق (تىكە ياكى جەددى)، كۆنەك (سوغا ياكى دەلۇە)، بېلىق (ھوت) قىش پەسلىنى بىلدۇرىدۇ.

ئىككىنچى ــ بۇ سۆز خۇددى «تارىخى ھەمسدى»دە بايان قىلىنغاندەك، پۇقرالارنىڭ ئەمەلدار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ خان، پادىشالارغا سوغا ـ سالام تەقدىم قىلىدىغان پەسلىنى، بولۇپمۇ ئوغلاق، كۆنەك، بېلىق ئۈچ بۇرج ئايلىرىدىكى قىش پەسلىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۈچىنچى، بۇ سۆز يەنە تارتۇقنىڭ "توقسان" دېگەننى كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ خىل تارتۇقنىڭ سانى "توقسان" بولماستىن، بەلكى "توققۇز" ــ توققۇز (سەكسەن بىر) بولىدۇ. بۇ "توقسان" دەپ تارتۇق قىلىنىدۇ.

179 رۇم ــ بۇ ئەسلىدە مىلادىدىن بۇرۇنقى 753 ـ يىلى تەختكە چىققان رىم ئىمپېراتورلىغىنىڭ تۇنجى ئىمپېراتورى رۇمۇلۇس (مىلادىدىن بۇرۇنقى 714 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان ۋە ئۇنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بىر شەھەر بولۇپ، كېيىنچە پۈتۈن رىم (روما) ئىمپېراتورلىغىنىڭ دۆلەت نامى بولۇپ قالغان ئىدى. رۇما ئىمپېراتورلىغى پارچىلانغاندىن كېيىن، بەزىدە ئۇنىڭ غەربىي تەرىپى، بەزىدە ئۇنىڭ شەرقى تەرىپىنىڭ نامى بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 389 ـ يىلى ئەفرەڭلەر (ياۋروپالىقلار) ئۇنىڭ غەربىي قىسمىنى ئىگەللىگەندىن كېيىن، "رۇم" سۆزى ئاساسەن ئۇنىڭ شەرقى قىسمىنى، ئاساسەن ھازىرقى ئاناتولى رايونلىرىنى مەركەز قىلغان ئاسىيا قىسمىنىڭ نامى بولۇپ قالدى. شۇڭلاشقا كېيىنكى تۈرك سەلجۇق سۇلالىسى ۋە ئوسمانىيە سۇلالىلىرىمۇ ئەرەپچە، فارسچە، چاغاتايچە تارىخى ئەسەرلەردە "رۇم" دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. ئاپتور بۇ جايدا ئوسمانىيە سۇلالىسىنى كۆزدە توتىدۇ.

180 قۇستەنتىيە ــ تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ ئىستانبۇل شەھىرىنىڭ ئەڭ قەدىمقى نامى بولۇپ، بۇ شەھەرنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 668 ـ يىلى يۇنان مۇغارە ھاكىمى بىزانىس تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان ۋە ئۇنىڭ نامى بىلەن "بىزانس" دەپ ئاتالغان. مىلادى 330 ـ يىلى رىم ئىمپېرا-

تۈرى قونستانتىس تەرىپىدىن كېڭەيتىلىپ قۇرۇلۇپ "قۇستەنتىيە"دەپ نام بېرىلگەن. مىلادى 1453 ـ يىلى ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ 7 ـ پادىشاسى سۇلتان مۇھەممەتخان سانى بۇ شەھەرنى بىسىۋىلىپ، "ئىستانبۇل" (لاتىنچە ئىس ـ تىن ـ پولىن ـ شەھەرچە) دىگەن نام بەرگەن. لېكىن "تارىخى ھەمىدى"نىڭ بۇ جايىدا ئۇنى سام بىننى نوھ ئەلەيھىسسالامنىڭ نەۋرىسى قۇستەنتىن بىنا قىلغان دەپ يېزىلغان.

181 سۇلايمان شاھ قايى ـ ھىجرى 699 ـ يىلى (مىلادى 1299 ـ 1300 ـ يىلى) قۇرۇلغان ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ تۇنجى سۇلتانى غازى ئوسمانخانـ نىڭ بوۋىسى بولۇپ، ئەسلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇغۇز تۈركلىرىنىڭ (ھازىرقى ئاناتولى تۈركلىرىنىڭ) بىر قەبىلە باشلىغى بولۇپ، چىنگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۇجۇم قىلغان چاغدا، ئۇز قەبىلىسىنى باشلاپ غەربكە كۆچۈپ، ئېفرات دەرياسىدىن ئۆتۈۋاتقان چاغدا سۇغا غەرق بولۇپ ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قەۋرىسى ھازىر بۇ جايدا "تۈرك مازار" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر.

182 ئارتوغرۇل بەك ـ ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇغۇز تۈركلىرىنىڭ بىر قەبىلە باشـ لىغى سۇلايمان شاھ قاي نىڭ ئوغلى. ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ تۇنجى سۇلتانى غازى ئوسمانخانىنىڭ دادىسى. ھىجرى 680 ـ يىلى (مىلادى 1281 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

183 سۇلتان ئالائىددىن سەلجۇقى ـ يەنى ئالائىددىن كەيقۇبادنىڭ بىننى فەرامەرزبىننى كەيكاۋۇس. ھىجرى 477 ـ يىلى (مىلادى 1084 ـ 1085 ـ يىلى) ئۇغۇز تۈركلىرىنىڭ باشلىغى تۇغرۇلبەك (1063 ـ يىلى ۋاپات بولغان) ئەۋلادى سۇلايمان بىننى قاتلمىش بىننى ئىسرائىل بىننى سەلجۇق تەرىپىدىن قۇرۇلغان سەلجۇق سۇلالىسىنىڭ 15 ـ سۇلتانى. ھىجرى 699 ـ يىلى (مىلادى 1299 ـ 1300 ـ يىلى) ۋاپات بولغان. نەتىجىدە ئوسمانىيە سۇلالىسى سەلجۇق سۇلالىسىنىڭ ئورتىنى ئىگەللىگەن.

184 "اوثمانيه" (ئوسمانىيە) ـ بۇ ئەين، سە، مىم، ئەلف، نۇن، يا، يا، ئەقاتارلىق 8 ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئەبجەد بولۇپ، ئۇنىڭ نەددىرى 686،

يەنى ھىجرى 686 ـ يىلى (مىلادى 1287 ـ 1288 ـ يىلى) دىگەنلىك بولىدۇ. ئاپتور بۇ جايدا ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇغان ۋاقتىنى مۇشۇ يىلدىن ھىساپلايدۇ. لېكىن نۇرغۇن تارىخى مەلۇماتلاردا، ئوسمانىيە سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلغان ۋاقتى ھىجرى 686 ـ يىلى بولماستىن، بەلكى ھىجرى 699 ـ يىلى (مىلادى 1299 ـ 1300 ـ يىلى) ئىكەنلىگىنى قەيت قىلىدۇ.

185 "بلدة طيبة" (بەلدەت تەيىبەت ـ گۈزەل شەھەر) ـ بۇ جەمئىسى 10 ھەرپتىن تۈزۈلگەن ئەبجەد بولۇپ، ئۇنىڭ ئەدەدلىرى 867، يەنى ھىجرى 867 ـ يىلى (مىلادى 1463 ـ يىلى) بولىدۇ. بىراق ئەسلى قوليازما-دىكى يۇقۇرقى ئەبجەد ھەرپلىرىنىڭ ئاستىغا قىزىل سىيادا 857، (يەنى ھىجرى 857 ـ يىلى) دىگەن ئەدەد يېزىلغان. دىمەك، قوليازمىدا ئەبجەد بىلەن ئەدەد ئوخشىمايدۇ. ئەگەر ئەدەدنى ئاساس قىلساق، بۇ "بلدة طيبة" دىگەن سۆز بولماستىن بەلكى "بلدة طبة" (بەلدەت تەبىبەت ـ پاكلانغان شەھەر، بوى سۇندۇرۇلغان شەھەر) دىگەن سۆز بولىدۇ. بۇ چاغدىلا ئۇنىڭ ئەبجەد ۋە ئەدەدلىرى (857) ئوخشاش بولىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، مۇھەممەتخان سانى ئىستانبۇل شەھىرىنى ھىجرى 857 ـ يىلى (مىلادى 1453 ـ يىلى) بوي سۇندۇرغان ئىكەن. بۇ يىلنامە بولسا تارىخى پاكىتلارغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

186 سەلجۇقيە ـ ھىجرى 429 ـ يىلى (مىلادى 1038 ـ يىلى) ئۇغۇز تۈركلىرىنىڭ باشلىغى تۇغرۇلبېك بىننى مىكائىل بىننى سەلجۇق تەرىپىدىن قۇرۇلغان سەلجۇقيان ئىمپىرىيىسى، ھىجرى 477 ـ يىلى (مىلادى 1084 ـ يىلى) سۇلايمان بىننى قاتلمىش بىننى ئىسرائىل بىننى سەلجۇق تەرىپىدىن قۇرۇلغان سەلجۇقيان رۇم، ھىجرى 632 ـ يىلى (مىلادى 1235 ـ يىلى) قاۋرۇدبىننى چاغرىبېك بىننى مىكائىل بىننى سەلجۇق تەرىپىدىن قۇرۇلغان سەلجۇقيان چىرمان قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىلا سەلجۇقيە سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

187 سامانىيە ـ مىلادى 874 ـ يىلى سامانىلار ئەۋلادى ئىسمائىل بىننى ئەخمەت سامانى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ۋە مىلادى 999 ـ يىلى قاراخانىلار

سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

188 خۇارەزىم شاھىيە ــ ھىجرى 491 ــ يىلى (مىلادى 1098 ــ يىلى) قۇتبىددىن مۇھەممەت بىننى ئانۇشتېكىن تەرىپىدىن قۇرۇلغان دۆلەت بولۇپ، بۇ ھىجرى 617 ــ يىلى (مىلادى 1220 ــ يىلى) جالالىددىن بىننى قوتبىددىن مۇھەممەتخان سانى دەۋرىدە چىنگىزخاننىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن يوقالغان. بەزىلەر ئۇنىڭ بىر تۇققانلىرىدىن بولغان غىياسىددىن ۋە روكىنىددىن شاھلار ھۆكۈم سۈرگەن ھىجرى 628 ــ يىلى (مىلادى 1231 ــ يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقنىمۇ خارەزىم شاھىيە دەۋرى دەپ ھىساپلايدۇ.

189 چىغتائىيە (چاغاتائىيە) ــ ئاپتور بۇ جايدا چىنگىزخاننىڭ 2 ــ ئوغلى چاغاتايخان (مىلادى 1242 ــ يىلى ۋاپات بولغان) ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى ھۆكۈمرانلىق قىلغان "چاغاتاي ئۇلۇسى" دەۋرىنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇ دەۋر بولسا ئوتتۇرا ئاسىيادا (ماۋارائۇننەھرى رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى) چاغاتايخانىنىڭ ئوغلى قاراھىلاكۇ مىلادى 1242 ــ يىلى سەمەرقەندە تەختكە چىقىقان ۋاقتىدىن مىلادى 1369 ــ يىلى ئەمىرتېمۇر كوراگانى (تېمۇرلەڭ) تەختكەچىققان ۋاقتىغچە داۋاملاشقان. شىنجاڭ رايونىدا بولسا مىلادى 1227 ــ يىلى چاغاتايخان بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار تەۋەسىدە) شەھىرىدە تەختكە چىققان ۋاقتىدىن تا مىلادى 1682 ــ يىلى ئۇنىڭ ئەۋلادى ئىسمائىل خان تەختتىن چۈشكەن يىلىغچە داۋاملاشقان. چاغاتاي ئەۋلادى شىنجاڭدا ھۆكۈم سۈرگەن بۇ 455 يىل ئىچىدە، مىلادى 1320 ــ يىلى ئۇنىڭ ئەۋلادى ئىسەن بۇقا (مىلادى 1330 ــ يىلى ۋاپات بولغان) ئالمىلىق شەھىرىدە "چاغاتاي خانلىغى"نى جاكالىغان، ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى كەيىنى ــ كەيىندىن موغۇلىستان (مىلادى 1348 ــ 1514 ــ يىلى)، يەركەن خانلىغى (1514 ــ 1682 ــ يىلى) قاتارلىق خانلىقلارنى قۇرغان ئىدى.

190 تېمۇرىيە ــ ئاپتور بۇ جايدا مىلادى 1369 ــ يىلى تۈركلەشكەن موڭغۇل بارلاس قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئەمىر تېمۇر كوراگانى تەرىپىدىن سەمەرقەندە قۇرۇلغان ۋە مىلادى 1510 ــ يىلى ئۆزبەك قەبىلىسىگە مەنسۇپ شەيبانى تەرىپىدىن قۇرۇلغان شەيبانى خانلىغىچە بولغان دەۋرنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇ ئارىلىقتا

بىر بىرىگە بوي سۇنمايدىغان بىرقانچە پادىشالىقلار مەيدانغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئىچىدە تېمۇر ئەۋلادى ئەبۇ سەئىد تەرىپىدىن قۇرۇلغان خوراسان دۆلتى (مىلادى 1468 ــ 1507 ـ يىلى) بار.

191 رۇم ىننى ئەيس ىننى ئىسھاق ئەلەيھىسسالام ــ رىۋايەتلەردە ئىسھاق ئەلەيھىسسالامنىڭ چوڭ ئوغلى ئەيسنىڭ ئوغلى. بەزى رىۋايەتلەردە رۇم شەھىرىنى (ئىستانبۇلنى) دەل مۇشۇ كىشى بىنا قىلغان دەپ بايان قىلىنىدۇ. ھازىرقى ئىسرائىلىيەلىكلەر ئۆز نەسەپلىرىنى ئىسھاق ئەلەيھىسسالامغا باغلايدۇ. بەزى رىۋايەتتە ئۇ مىلادىدىن 2108 يىل، بەزى رىۋايەتتە 2266 يىل، يەنەبەزى رىۋايەتتە 1896 يىل بۇرۇن ياشىغان دەپ بايان قىلىنىدۇ.

192 ئىقلىم ــ بۇرۇنقى مۇنەججىملەر پۈتۈن ئالەمنى سەككىز (زۇھەل يا كى ساتورىن)، ئۇشاي، (مۇشتىرى يا كى يوپىتىر)، كورۇد (مىرىخ يا كى مارس)، يەشىق (قۇياش)، سەۋت (زۇھىرا، چولپان يا كى ۋېنېرا)، ئارزۇ (ئاتارىد يا كى مىركورى)، يالچىق (ئاي يا كى قەمەر) قاتارلىق ئاسماندىكى يەتتە سەييارىغا تەقسىم قىلىپ يەتتە ئىقلىمغا ھەم قوزى (ھەمەل)، ئۇي (سەۋر)، ئاراندىز (گېمىنى يا كى جەۋزا)، قوچىق (سەرەتان)، بارس (ئاردىسلان يا كى ئەسەد)، بۇغداي بېشى (سۇنبۇلە)، ئولكو (تارازا يا كى مىزان)، چايان (ئەقرەپ)، يا (قەۋىس)، ئوغلاق (تىكە يا كى جەددى)، كونەك (سوغا يا كى دەلۋە)، بالىق (ھۇت) ئون ئىككى بورجىغا (نۇقتىغا) بۆلگەن.

193 بۇرۇنقى مۇنەججىملەر ئۆز چۈشەنچىسى بويىچە ئاسماندىكى يەتتە سەييارىدىن زوھەل سەييارىسى بولسا بەخت يولتۇزى، مۇشتىرى سەييارىسىنى بولسا مەئىشەت يۇلتۇزى، مىرىخنى بولسا غەزەپ يۇلتۇزى، يەشىقنى بولسا يورۇقلۇق يولتۇزى، زوھرانى خوشاللىق يۇلتۇزى، ئارزۇنى بولسا تىلەك يۇلتۇزى، يالچىق (ئاي)نى بولسا ئاشىق يۇلتۇزى دەپ ھىسابلىغان. ئاپتور بۇ جايدا 6 ـ ئىقلىمدىكى ئاتارىد (ئارزۇ) يۇلتۇزىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

194 مەلىكەئى فەرەڭ (فەرەڭ مەلىكىسى) ــ (137 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

195 فۇرسەت سائىپ ــ ئاپتور بۇ جايدا مىلادى 1870 ـ يىلى ۋە 1873 ـ

يىلى ئىككى قېتىم قەشقەرگە كەلگەن ئەنگلىيە ئەلچىسى فۇرسەئىتنى كۆزدە تۇتىدۇ.

196 رۇستەمى داستان — (157 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

197 سام — (سام بەننى يافەس بەننى نوھ) قەدىمقى ئىراننىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى ئىران قەھرىمانى رۇستەمنىڭ بوۋىسى.

198 نەرىمان — قەدىمقى ئىراننىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى ئىران قەھرىمانى رۇستەمنىڭ ئەجداتى ۋە سامنىڭ دادىسى. ئۇز ئەجداتلىرىدىن بۇيان ئىرانـ نىڭ سېستان ۋە زابلىستان ھاكىمى بولۇپ كەلگەن.

199 شى شى گۇڭ — ئاپتور بۇ جايدا ئەسلى ئۇرۇمچىلىك خەنزۇ ئاقسۆـ كەكلىرىدىن بولغان شۇي شۇەگۇڭنى كۆزدە تۇتىدۇ. بۇ مىلادى 1864 ـ يىلى ئۇرۇمچى خۇيزۇلار قوزغىلىڭى پارتلىغان چاغدا، ئۇرۇمچىدىكى چىڭ سۇلاـ لىسىنىڭ قالدۇق قوشۇنلىرىنى باشلاپ، نەنسەننى بازا قىلىپ، خۇيزۇ قوزغىلاڭـ چىلىرىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان. كېيىنچە مۇھەممەت ياقۇپ بېك (بەدۆلەت) بىلەن بىرلىشىپ، بۇ قوزغىلاڭنى رەھىمسىز باستۇرۇشقا قاتناشقان ۋە ياقۇبېكـ نىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنى ماددى ئەشيالار بىلەن تەمىنلىگەن. ياقۇب بېك يوق قىلىنغاندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ سەركەرـ دىلىرىدىن بىرى بولۇپ كۆتۇرۇلگەن.

200 دەقيانۇس شەھرى — بۇ جايدا ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ غەربىدىكى ئۇلانباي دېگەن جايدىكى قەدىمقى ئۇرۇمچى شەھىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چاغاتاي تىلىدە يېزىلغان ئەسەرلەردە بۇ شەھەر "رۇمچە"، خەنزۇ تىلىدىكى ئەسەرلەردە "لۇنتەي" (轮台) دەپ ئاتالغان. بەزى ئەسەرلەردە بۇ شەھەر يەنە تۇرپاندىكى دەقيانۇس شەھرىنىڭ نامىغا تەقلىت قىلىپ "دەقيانۇس شەھرى" دەپمۇ ئاتالغان.

201 «دىۋان فۇزۇلى» — بۇ جايدا مۇھەممەت بەننى سۇلايمان فۇزۇلى تەرىپىدىن يېزىلغان «كۇللىيات فۇزۇلى» نامىلىق ئەسەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. فۇزۇلى مىلادى 1563 ـ يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان.

202 داخۇ ۋە شوخۇ — بۇ جايدا مىلادى 1862 ـ يىلى پارتلىغان شەنشى

خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىغى بەيياڭخۇ ئاكا ـ ئۇكىلار كۆزدە تۇتۇلدۇ. بەيياڭخۇ مىلادى 1873 ـ يىلغىچە شەنشى، گەنسۇ، چىڭ خەي ئۆلكىلىرىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرقانچە قېتىم شىددەتلىك جەڭلەرنى ئېلىپ بارغان. 1873 ـ يىلى 3 ـ ئايدا شىنجاڭغا چېكىنىپ، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشى تۇپەيلىدىن روسىيەگە قاچقان.

203 لەندەن ــ بۇ جايدا ئەنگلىيەنىڭ پايتەختى لوندون شەھىرى كۆزدە تۇتۇلدۇ.

204 بۇزۇر جەمھۇر ــ مىلادى 224 ـ يىلى ئەردەشىر بابكان تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ 20 ـ پادىشاسى نۇشىرۋان بىننى قاباد (مىلادى 541 ــ 579 ـ يىللىرى تەختتە تۇرغان)نىڭ ۋەزىرى بولۇپ، ئۇ ئەقىل ۋە ھېكمەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ داناسى ئىدى. ئۇ ھىندى تىلىدە يېزىلغان بىرمۇنچە كىتاپلارنى پەھلىۋى تىلىگە تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ساسانىلار مەدەنىيىتىنىڭ شۆھرىتىنى ئالەمگە تارقاتقان. مىلادى 591 ـ يىلى ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ 21 ـ پادىشاسى ھورمۇزرابىئەبىنى نوشىرۋان دەۋرىدە ۋاپات بولغان.

205 بەش پادىشاۋە خان ــ بۇ جايدا مىلادى 1864 ـ يىلى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا قوزغالغان پۇتۇن شىنجاڭ دىخانلار قوزغىلىڭى نەتىجىسىدە مەيدانغا كەلگەن كۇچاردىكى راشىدىن خان (خان خوجا)، قەشقەردىكى قىرغىز سىدىقبەك، خوتەندىكى مۇپتى ھەبىبۇللاخان (ھاجى پادىشا)، ئۇرۇمچىدىكى داۋۇد خەلىپە (تۇمىك)، غۇلجىدىكى ئىلى سۇلتانلىغى كۆزدە تۇتۇلدۇ.

206 مىرزا سۇلتان ھۈسەيىن بايقارا ــ ئەمىر تېمۇر كوراگانى ئەۋلادى تەرىپىدىن قۇرۇلغان خوراسان دۆلىتىنىڭ پادىشاسى، ئەلشىر ناۋايىنىڭ ساۋاقدىشى بولۇپ، مىلادى 1470 ـ يىلىدىن 1505 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

207 زۇكتۇك دارېن ــ ئاپتورنىڭ بۇ جايدا كىمنى كۆزدە تۇتقانلىغى مەلۇم ئەمەس. بىراق ئۇ «تارىخى ھەمىدى»نىڭ بەزى جايلىرىدا ئۇنى

لەنجۇ ئۆلكسىنىڭ باش ۋالىسى دەپ بايان قىلىدۇ. ئەگەر بۇنداق بولغان تەقدىردە، زۇكتۇڭ دارېن دىگەن ئادەم بەلكى شۇ چاغدا شەنشى ـ گەنسۇ رايونىنىڭ باش ۋالىسى قوشۇمچە چىنچەي ئامبىلى زوزۇكتاڭ بولسا كېرەك. لېكىن زوزۇكتاڭ بۇ چاغدا شىنجاڭغا كەلمىگەن. بۇ چاغدا ئاقسۇغا كەلگەن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرى بولسا يۇئىن خۇ قاتارلىقلار ئىدى.

208 دۇڭ دارېن ـ ئاپتور بۇ جايدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ چاغدا شىنجاڭغا ئەۋەتكەن قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانلىرىدىن بىرى لىيوجىنتاڭغا قاراشلىق دۇڭ فۇشياڭ دىگەن ھەربى ئەمەلدارنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

209 «نەفھاتۇلئۇنس» ـ ئىرانلىق ئاتاغلىق ئەدەپ ئابدۇلراخمان جامى (مىلادى 1493 ـ يىلى ھىراتتا ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن يېزىلغان ئەسەر بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاساسەن ئاتاغلىق ئەدەپ ـ شائىرلار، دىنى ئۆلىما ۋە خوجا ئىشانلارنىڭ تارىخى بايان قىلىنىدۇ.

210 قادىرىيە ـ (110 ـ ۋە 125 ـ ئىزاھاتلارغا قارالسۇن.)

211 چەشتىيە ـ مىلادى 10 ـ ئەسىردە سۇرىيەلىك ئۇيغۇر ئەبۇ ئىسھاق شامى (مىلادى 940 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن خوراسانىنىڭ چەشتى دىگەن يېرىدە تۇرغۇزۇلغان بىر تەرىقەتچىلىك مەسلىگى. مىلادى 12 ـ ئەسىردە خوراسانلىق مۇئىنىددىن چەشتى (مىلادى 1142 ـ 1236 ـ يىلى) تەرىپىدىن كېڭەيتىلىپ، "چەشتىيە" دىگەن نام بىلەن ئاتالغان ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ مەسلەك ھىندىستان، پاكىستان قاتارلىق جايلارغا تارالغان. مىلادى 19 ـ ئەسىردە شىنجاڭ رايونىغا تارالغان.

212 موللا ئىبراھىم قازى كالان ـ ياقۇپ بەگ (بەدۆلەت) زامانىدا ئۆتكەن خوتەن مۆتىۋەرلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ شۇ چاغدىكى خوتەن ھاكىمى نىياز ھاكىم بەگنىڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلغانلىغى ئۈچۈن، ياقۇپ بەگ تەرىپىدىن سۇرگۈن قىلىنغان. ھازىر خوتەندە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى بار.

213 رەببانى ـ مىلادى 16 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ھىندىستانلىق ئەھمەت فارۇقى سەرھەندى (214 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) تەرىپىدىن تۇرغۇ-

زۇلغان تەرىقەت سۇلۇكى بولۇپ، بۇلار ئۆزلىرىنى "ساپ ئېتىقاتچىلار" دەپ ھىسابلايدۇ. ئېتىقات جەھەتتىن نەخشە بەندىسىيە سۇلۇكىگە مەنسۇپ بولۇپ، سۇننى مەزھىبى بىلەن تەرىقەت سۇلۇكىنى كىلىشتۇرمەكچى بولىدۇ. تارىخى ھىجرىيىنىڭ توپ ـ توغرا 1001 ـ يىلى تۇغۇلغانلىغى ئۈچۈن مۇجەددىدى ئەلفە سانى (ئىككىنچى مىڭنى يېڭىلىغۇچى) دېيىلىدۇ.

214 ئەھمەت فارۇقى سەرھەندى ـ ھىندىستاندا كەڭ تارقالغان رەببانى ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ، مىلادى 1546 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى سەرھەندە شەھىردە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ياشلىق دەۋرىدە ھەددىس ۋە تەپسىر ئۇگىنىپ، چوڭقۇر دىنى بىلىمگە ئىگە بولغان ۋە چەشتىيە (211 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) ھەم مىلادى 12 ـ ئەسىردە باغداتلىق نەجىب سۇھرەۋەردى (مىلادى 1168 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان، ئۆمەر سۇھرەۋەردى (مىلادى 1145 ـــ 1234 ـ يىلى) تەرىپىدىن رىۋاجلاندۇرۇلغان سۇھرەۋەردىيە تەرىقەت سۇلۇكىگە كىرگەن. كېيىنچە نەقشە بەندىيە سۇلۇكىگە كىرگەن. ۋە بۇ سۇلۇكنىڭ ھىندىستانىدىكى ئاساسى پىشۋاسى سۈپىتىدە رەببانى سۇلۇكىنى تەشكىل قىلغان. شۇنداقلا "مۇجەددىد ئەلىف سانى" (ئىككى مىڭنىچى جەددىد)ۋە "قوتبى غەۋس سەمەدانى" (مەڭگۈ قۇتۇپ ۋە غەۋس) دەپ ئاتالغان. بۈيۈك موغۇل سۇلالىسىنىڭ 4 ـ پادىشاسى سۇلايمانشاھ جاھانگىر دەۋردە (مىلادى 1603 ـــ 1617 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

515 مىرزا ئابدۇلقادىر بىيدىلى ـــ ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشايدىغان بارلاس قەبىلىسىگە مەنسۇپ ئاتاغلىق شائىر بولۇپ، ھىندىستانىنىڭ ئەزىم ئاباد شەھىردە دۇنياغا كەلگەن. ئۆمرىنىڭ كۆپ ۋاقتىنى بېنگال شەھىردە ئۆتكۈزۈپ، «رۇقائات بىيدىلى»، «دىۋان بىيدىلى»، «نىكات بىيدىلى»، «چىھار ئۇنسۇر» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. بىر مەزگىل بۈيۈك موغۇل سۇلالىسىنىڭ 11 ـ پادىشاسى شاھ جاھان سانى (مىلادى 1717 ـــ 1718 ـ يىلى) ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان. مىلادى 1721 ـ يىلى شاھ جاھان ئاباد شەھىردە ۋاپات بولغان.

216 بابورىيە ـــ مىلادى 1497 ـ يىلى تېمۇرلەڭ ئەۋلادى زاھىرىددىن

مۇھەممەت بابۇربننى مىرزا ئۆمەر شېيخ تەرىپىدىن قۇرۇلغان كۆچلۈك سۇلالە بولۇپ، تارىختا "موغۇل سۇلالىسى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھەم موغۇلستان-نىڭ 9 - پادىشاسى يۇنۇسخاننىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ، "كوراگانلىق" مەنسۇبنى ئالغانلىغى ئۈچۈن "كوراگانى سۇلالىسى" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بو سۇلالە جەمئى 15 پادىشا ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن، مىلادى 1767 - يىلى شاھ ئالەم سانى دەۋرىگە كەلگەندە يوقالغان.

217 جوراس — موڭغۇل ئويىرات قەبىلىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، مىلادى 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا كۆچىيىپ، مىلادى 1670 - يىلى غالدان رەھبەرلىگىدە كۆچلۈك بىر ھۆكۈمەت قۇرغان. ئۇنىڭ پايتەختى ئىلى شەھىرى ئىدى. مىلادى 1755 - يىلى چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلغان.

218 كيان پادىشالىرى — بۇ جايدا ئىراننىڭ رىئايەت دەۋرىدىكى كيانىيان سۇلالىسىنىڭ كەيقباد، كەيكاۋۇس، كەيخىسرو، لىھراسپ، كۈشتاسپ، بەھمەن، ھامان (ھاماي)، داراپ، دارا، ئىسكەندەر قاتارلىق پادىشالىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

219 تاجىك شاھلىرى — بۇ جايدا ئەرەپ ۋە پارس ئۇلۇسىنىڭ شاھلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ (140 - ئىزاھاتقا قارالسۇن).

220 ئەلەۋىلەر — ئىسلام دىنى شىئە مەزھىبىنىڭ بىر تارمىغى بولۇپ، يەنە "نۇشەيرىلەر" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چۈنكى بۇ مەسلەك مىلادى 9 - ئەسىردە ئەئەممە ئىمامىيەنىڭ ئونىنچىسى ئىمام ئەلى ھادى - نەقى (78 - ئىزاھاتقا قارالسۇن)نىڭ يېقىنى ئىبنى نۇسەيىر تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان بىر مەزھەپ بولۇپ، ھەزرىتى ئەلىنى ئاللانىڭ ئىنسانىيەت ئارىسىدىكى كۆرۈنۈشى دەپ ھىساپلاپ، ئۇنى مۇھەممەت پەيغەمبەردىن يۇقۇرى ئورۇنغا قويىدۇ. ئۇلار ئەلى، مۇھەممەت پەيغەمبەر ۋە نۇسەيرىنى بىردەك ئىلاھلاشتۇرىدۇ.

221 ئەبەيدۇللاخان غازى — مىلادى 1498 - يىلى شاھى بېك خان (شەيبانى خان) تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئۆزبېك خانلىغى (شەيبانى خانلىغى) نىڭ 4 - پادىشاسى بولۇپ، مىلادى 1531 — 1539 - يىللىرى ئىچىدە ھۆكۈم سۈرگەن.

222 داۋۇاڭ ــ بۇ جايدا ملادى 1644 ـ يىلى قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ 6 ـ پادىشاسى داۋگۇاڭ (چىڭ شۇەنزۇڭ) كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك. ئۇ ملادى 1821 ـ يىلى تەختكە چىقىپ، ملادى 1850 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

223 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى پادىشا داۋگۇاڭ 32 يىل ئەمەس، بەلكى 30 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى.

224 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى ملادى 1644 ـ يىلى قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ 7 ـ پادىشاسى شيەنفېڭ خان ئون ئىككى يىل ئەمەس. بەلكى 13 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئىدى.

225 تۇڭجى خان ــ بۇ جايدا ملادى 1644 ـ يىلى قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ 8 ـ پادىشاسى تۇڭجۇ (چىڭ مۇزۇڭ) كۆزدە تۇتۇلدۇ. ئۇ ملادى 1862 ـ يىلىدىن 1874 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

226 يەتتە شەھەر تۇنگانلىرى تۇڭجۇنىڭ 7 ـ يىلى (ملادى 1868 ـ يىلى) ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ 3 ـ يىلى (ملادى 1864 ـ يىلى) قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ئىدى.

227 كاڭشۇي ــ بۇ جايدا ملادى 1644 ـ يىلى قۇرۇلغان چىڭ سۇلالىسىنىڭ 9 ـ پادىشاسى گۇاڭشۇي (چىڭ دې زۇڭ) كۆزدە تۇتۇلدۇ. ئۇ ملادى 1875 ـ يىلىدىن 1908 ـ يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

228 بەرەھمەن ـ بۇ ئەسلىدە ئەنەتكەك (سانسكرىت ـ ھندى) تىلىدىكى "ساپ" دېگەن سۆز بولۇپ، ملادىدىن 2 مىڭ يىل بۇرۇن ھندىستاننىڭ غەربىي شىمالىدا ياشايدىغان ئارىئانلار ئارىسىدا شەكىللەنگەن بىر دىنىي ئېقىم ئىدى. بۇ دىنىي ئېقىم دەسلەپتە ھەر خىل تەبىئەت ھادىسىلىرى، ئۆز ئەجداتلىرى، ئەجداتلىرى ئىچىدىكى قەھرىمانلار، كۈن، ئاي ۋە يۇلتۇزلار، قار، يامغۇر، چاقماق قاتارلىق ھادىسىلەرگە سەجدە قىلىدىغان بىر خىل باشلانغۇچ دىن ئىدى. شۇڭلاشقا، ئەرەپچە، پارسچە ۋە چاغاتايچە ئەسەرلەردە، ھەر خىل دىنگە ياكى بىر خىل دىنىدىكى ھەر خىل ئىلاھلارغا ئېتىقات قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىلا "بەرەھمەن" دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. بەزى ئەسەرلەردە ملادىدىن بۇرۇنقى 6 ــ 5 ـ ئەسىرلەردە شەكىيامۇنى (بەزىلەر

مىلادىدىن بۇرۇنقى 565 ــ 485 ـ يىلى، بەزىلەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 623 ــ 544 ـ يىلى دىسە، يەنە بەزىلەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 622 ــ 543 ـ يىللىرى ئارىلىغىدا ياشىغان دەيدۇ)تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان بۇددا دىنى تەرەپتارلىرىمۇ "بەرەھمەن" دەپ ئاتىلىدۇ.

229 لى خۇك جاك ــ بۇ چاغدا چىك سۇلالىسى ئوردىسىدىكى مۇھىم ئەمەلدارلارنىڭ بىرى ۋە جرلى (خېبېي)ئۆلكىسىنىڭ باش ۋالىسى ئىدى.

230 بۇ جايدا بىر ئېنقىسزلىق بار. چۈنكى چىك سۇلالىسى ئوردىسىغا غەربى رايونىنى تىنجىتىش تەكلىۋىنى قويغان كىشى لى خۇك جاك بولماستىن، بەلكى شەنشى ـ گەنسۇ رايونىنىڭ باش ۋالىسى، قوشۇمچە چىنچەي ئامبىلى زوزۇڭتاك ئىدى.

231 چىك جاڭجۈن ــ ئاپتور بۇ جايدا 1880 ـ يىلى چىك سۇلالىسى ئىلى رايونىنى چارروسىيەدىن قايتۇرىۋېلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ھەربى ئەمەلدارى جىن شۇن كۆزدە تۇتۇلسا كېرەك. بىراق بۇ 40 مىڭ قوشۇن بىلەن ئەمەس، بەلكى 20 مىڭ قوشۇن بىلەن كەلگەن ئىدى. ئەمما چىك سۇلالىسى 1877 ـ يىلى شىنجاڭغا دەسلەپ قوشۇن ئەۋەتكەندە، چىك جاڭجۈن ناملىق بىرەر ھەربى ئەمەلدارنىڭ بولغانلىغى مەلۇم ئەمەس.

232 بۇ جايدا بىر ئېنىقسزلىق بار. چۈنكى بۇ جايدا تىلغا ئېلىنغان "لەنجۇ-سېڭىنىڭ زۇڭتۇڭ دارېنىنى يىگىرمە مىڭ چېرىك بىلەن لۇشەي دارېنغا قوشتى" دىگەن سۆز تارىخى مەلۇماتلارغا ئانچە ئۇيغۇن ئەمەس. بۇ جايدا تىلغا ئېلىنغان زۇڭتۇڭ دارېن (زوزۇڭتاك) لۇشەي دارېنغا (لىيوجىنتاڭغا) قوشۇلغان ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بىر ھەربى ئەمەلدار بولماستىن، بەلكى چىك سۇلالىسىنىڭ غەربى رايونغا يۈرۈش قىلغان بارلىق قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى ئىدى.

233 بۇ جايدا بىر ئېنىقسزلىق بار. چۈنكى داخۇ ۋە شوخۇ (202 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) ماخالۇك (132 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) نىڭ باتۇرى بولماستىن، بەلكى شەنشى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقلىرى ئىدى. بۇلار گەنسۇ رايونغا كىلىپ ئۈرۈش قىلغان چاغدا، ماخالۇك ئاللاقاچان ئۆلگەن ئىدى.

234 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى بۇ چاغدا (ملادى 1875 ـ يىلى) زوزۇكتاك گەنسۇنىك سۇجۇ دىگەن يېرىدە، جاك ياۋخۇ قۇمۇلدا، لىيوجىنتاك قۇكاك ۋە گۇچۇكدا تۇراتتى.

235 بۇجايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى "زۇكتۇك دارېن" (زوزۇكتاك) بۇ جايدا بايان قىلىنغانـدەك ملادى 1877 ـ يىلى شىنجاڭغا كەلگەن بولماي، بەلكى سۇجۇدا تۇراتتى. پەقەت 1880 ـ يىللىرى قۇمۇلـدا ئىككى ئاي تۇرۇپ، ئاندىن ئوردىغا چاقىرتىلغان. ئۇ بۇ جايدا بايان قىلىنـغاندەك قەشقەر تەرەپكە تېخىمۇ ئۆتمىگەن ئىدى.

236 لاۋىيك ئاۋچۇ ــ بۇ قايسى ھەربـى ئەمەلـدارنىك نامى ئىكەنلىگى مەلۇم ئەمەس. تارىخى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ چاغدا ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قەشقەرغە يۇرۇش قىلـغان ھەربـى ئەمەلـدار بولسا لىيـوجىنـتاڭغا قاراشلىق خۇاڭۇەن پىك دىگەن ئىدى.

237 ئەلىپ بەگ ــ بۇ ئەسلىـدە سىبرىق قول تاجىكـلىرىنىك ھاكىم بېگى بولۇپ، ملادى 1877 ـ يىلىدىن كېيىن ھېكىم خان تۆرە باشلىق بەدۆلەتنىك قالدۇق كۈچلىرى چېگرا ۋەقەسـىنى پەيـدا قىلـىپ، يەتتە شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ بەدۆلەت پادىشالىغـىنى تىرىلـدۈرمەكچـى بولغان چاغدا، ئۇلار بىلەن ياتۇرلارچە كۈرەش قىلغان. كېيىنچە چىك سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

238 سەففاھ ــ يەنى ھىجـرى 132 ـ يىـلى (ملادى 749 ــ 750 ـ يىلى) ئەبۇمۇسلىم خوراسانى تەرىپىدىن قۇرۇلـغان ئەرەپ ئابباسـىيە خەلىپىلىگىنىك تۇنجى خەلىپـسى ئەبۇ ئابىـاس سەفـفاھ ئابدۇلـلابىنـنى مۇھەممەت بىننى ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ئابباس. ھىجرى 136 ـ يىـلى (ملادى 753 ــ 754 ـ يىلى) غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

239 ئۆمەر ئابدۇل ئەزىـز ــ ھىجـرى 41 ـ يىـلى (مـلادى 662 ـ يىلى) مۇئاۋىيە بىننى ئەبۇ سوفيان تەرىپىدىن قۇرۇلـغان ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىـگىنىك 8 ـ خەلىپىسى بولۇپ، ھىجرى 99 ـ يىلى (ملادى 717 ــ 718 ـ يىلى) تەختـكە چىقـىپ، ھىـجرى 101 ـ يىـلى (مـلادى 719 ــ 720 ـ يىـلى) غىچە

هۆكۈم سۈرگەن (175 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن)

240 يەزىد بىننى مۇئاۋىيە ـــ ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 2 ـ خەلىپىسى. ھىجرى 60 ـ يىلى (مىلادى 679 ـــ 680 ـ يىلى) دىن ھىجرى 64 ـ يىلى (مىلادى 683 ـــ 684 ـ يىلى) غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

241 ئابدۇمۇلىك بىننى مەرۋان ـــ ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 5 ـ خەلىپىسى، ھىجرى 65 ـ يىلى (مىلادى 684 ـــ 685 ـ يىلى) دىن ھىجرى 86 ـ يىلى (مىلادى 705 ـ يىلى) غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

242 ھەشام بىننى ئابدۇمۇلىك ـــ ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 10 ـ خەلىپىسى. ھىجرى 105 ـ يىلى (مىلادى 723 ـــ 724 ـ يىلى) دىن ھىجرى 125 ـ يىلى (مىلادى 743 ـ يىلى) غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

243 سۇلايمان بىننى ئەلى بىننى ئابدۇللا بىننى ئاببىاس ـــ ئەرەپ ئاببا-سىلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى ئەبۇ ئاببىاس سەففاھ ئابدۇللا بىننى مۇھەممەتنىڭ (238 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) تاغىسى.

244 بەسرە ـــ ئەرەپ ئۇمەييە ۋە ئاببىاسىيە سۇلالىلىرىنىڭ مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ، بۈگۈنكى كۈندە ئىراقتا قارايدۇ.

245 مۇھەممەت بىننى ئابدۇلمۇلىك ـــ (241 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

246 ئۆمەر بىننى يەزىد ـــ (175 ـ ۋە 239 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

247 ئابدۇللا بىننى سۇلايمان ـــ ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ 7 ـ خەلىپىسى سۇلايمان بىننى ئابدۇلمۇلىك (مىلادى 715 ـــ 718 ـ يىلى) نىڭ ئوغلى.

248 بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى ھىجرى 1260 ـ يىلى (مىلادى 1844 ـ يىلى) شىەنفېڭ خان دەۋرى بولماستىن، بەلكى داۋگۇاڭ خاننىڭ 24 ـ يىلى ئىدى.

249 نوشىرۋان ئادىل ـــ مىلادى 224 ـ يىلى قۇرۇلغان ئىران ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ 20 ـ پادىشاسى بولۇپ، ئۇ تارىختا ئۆزىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىگى بىلەن "نوشىرۋان بۇيۇك" ۋە "نوشىرۋان ئادىل" دىگەن ناملار بىلەن شۆھرەت قازانغان. بۇزۇر جەمھۇر (204 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) ئۇنىڭ ۋەزىرى ئىدى.

250 چىنى ماچىن ــ بۇ جايدا خەنزۇ مىللىتىدىن چىققان خان ۋە پادىشالار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

251 ئىسكەندەر رۇمى ــ بۇ جايدا بىر ئېنىقسىزلىق بار. چۈنكى ئىسكەندەر رۇمى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن ياكى ئالكساندىر ماكدونىسكى) ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پشدادىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى بولماستىن، بەلكى قەدىمقى ماكىدونىيە پادىشاسى بولۇپ، ئۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى 356 ــ يىلى ماكىدونىيەنىڭ پايتەختى پىلاشەھىردە دۇنياغا كېلىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 323 ــ يىلى 33 يېشىدا ۋاپات بولغان. پىشدا دىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشالىرى كىيومىرس ھوشەڭ، توھماريس (تومىرىس)، جەمشىد، زاھاك، فەرىدۇن، مۇنۇچەھىر، نەۋزەر، ئەفراسىياپ، زاپ، كىرشاسپ بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئىسكەندەر دىگەن بىر پادىشانىڭ بولغانلىغى مەلۇم ئەمەس.

252 ئۇيغۇر ۋىلايىتى ــ بۇ جايدا تۇرپان ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي، غەربىي جەنۇبىدىكى رايونلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ. چۈنكى بۇ جايلار بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىغىنىڭ (54 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن) زىمنى ئىدى.

253 رۇمچە ــ چاغاتاي تىلىدە يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەردە، قەدىمقى ئۇرۇمچىنىڭ نامى مۇشۇنداق يېزىلىدۇ (200 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

254 چۆچەك ــ ئەسلى قولىيازمىدا "چوڭلەر" دەپ يېزىلغان بولۇپ، ئاپتورنىڭ يەنە بىر ئەسىرى «تارىخى ئەمنىيە»دە بولسا "چۆچەك" دەپ يېزىلغان. شۇڭلاشقا بۇ جايدا "چۆچەك" دەپ يازدۇق.

255 ئەبۇ نەسرسامانى ــ (111 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

256 خۇجا مۇھەممەت شېرىپ پىربۇزرۇكۋار ــ (119 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

257 ئىمام جەئفىرسادىق رەزىيوللا ئەنھۇ ــ (173 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

258 ئىمام مۇھەممەت باقىر ــ ئەئەممە ئىمامىيە (12 ئىمام) نىڭ 5 ــ ئىمامى بولۇپ، ئىمام مۇھەممەت جەئفىرسادىقنىڭ (173 ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن) دادىسى. ھىجرى 57 ــ يىلى (مىلادى 676 ــ يىلى) مەدىنەشەھىردە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ياشلىغىدىن باشلاپ ناھايىتى بىلىملىك بىر زات بولۇپ يېتىشىپ، باشقىلارنىڭ زور ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. ئۇمرىنىڭ بىر قىسمىنى زىندانىدا

ئۆتكۈزۈپ، ھىجرى 113 ـ يىلى (مىلادى 731 ـ يىلى) ۋاپات بولغان ۋە مەدىنە شەھىرىدىكى بەقەئە قەۋرىستانلىغىدا دادىسى ئىمام زەينۇلئابىدىن نىڭ ئايىغىدا ۋە ئەجدادى ئىمام ھەسەن بىننى ئەلىنىڭ يېنىدا دەپنە قىلىنغان.

259 ئىمام زەينۇلئابىدىن بىننى ئىمام ھۈسەيىن ـ ئەئىممە ئىمامىيە (12 ئىمام)نىڭ 4 ـ ئىمامى بولۇپ، ئىمام مۇھەممەت باقىرنىڭ (258 ـ ئىزا ـ ھاتقا قارالسۇن)دادىسى. ھىجرى 46 ـ يىلى (مىلادى 666ـ يىلى) دۇنياغا كەلگەن. 15 يېشىدا شام (سۈرىيە)گە كەلگەن. كېيىنچە يەنە مەدىنە شەھىرىگە قايتىپ زاھىتلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرگەن. ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ خەلىپىلىرى ھەر دائىم ئۇنىڭدىن ناھايىتى ئېھتىيات قىلاتتى. ھىجرى 94 ـ يىلى زۈلھەججە ئېيىدا (مىلادى 713 ـ يىلى 8 ـ ئايىدا) مەدىنە شەھىرىدە ۋاپات بولۇپ، بەقەئە گۆرۈستانلىغىدا تاغىسى ئىمام ھەسەننىڭ ئايىغىدا دەپنە قىلىنغان.

260 سۇلتان مەھمۇت غەزنىۋى ـ يەنى سۇلتان مەھمۇت بىننى سەبۈكتېكىن غەزنىۋى. ھىجرى 357 ـ يىلى (مىلادى 968 ـ يىلى) غەزنە شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ھىجرى 387 ـ يىلى (مىلادى 997 ـ يىلى) ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئېلان قىلىپ غەزنە سۇلالىسىنى تىكلىگەن. بىر مەزگىل غەرپتە ئىراق، شەرقتە ماۋارائۇننەھرىنىڭچە بولغان جايلارنى ئىگىلىگەن. ئۇ قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىلىك خان (مىلادى 992 ـ 1012 ـ يىلى)ۋە يۈسۈپ قادىرخان (مىلادى 1031 ـ يىلى ۋاپات بولغان)لار بىلەن بەزى جەڭ ـ جىدەللەرنىمۇ قىلىشقان. ھىجرى 421 ـ يىلى (مىلادى 1030 ـ يىلى)غەزنە شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

261 شەيخ جۇنەيىد باغدادى ـ مىلادى 820 ـ يىلى باغداتتا دۇنياغا كەلگەن. بەزى رىۋايەتلەرگە قارىغاندا شافى مەزھىبىنىڭ ئاساسچىسى ئىمام شافىدىن دەرس ئاڭلىغان ئىكەن. ياش ۋاقتىدا ھەر خىل ئىلىملەرنى پىششىق ئۆگىنىپ ناھايىتى شۆھرەت قازانغان. كېيىنچە سەرى سەقەتىنىڭ (262 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) دالالىتى بىلەن سوپىلىق مەسلىگىنى قوبۇل قىلىپ، تەرىقەتچىلەرنىڭ ئۇلۇغ پىشۋاسىغا ئايلانغان. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ 30 قېتىم ھەج تاۋاپ قىلغان. مىلادى 911 ـ يىلى باغداتتا ۋاپات بولۇپ،

ئۆز ئۇستازى سەرى سەقەتىنىڭ ئايىغىدا دەپنە قىلىنغان.

262 سەرى سەقەتى ــ شەيخ جۇنەيدى باغدادىنىڭ ئۇستازى بولۇپ، تەرىقەتتە ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر پىشۋاسى ئىدى. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە ناھايىتى نۇرغۇن ئالىم ۋە مۇتەپەككۇرلەرنى يېتىشتۇرۇپ چىققان ھەم تەرىقەتنى ناھايىتى راۋاجلاندۇرغان ئىدى. رىۋايەتلەردە ھىجرى 251 ــ يىلى (مىلادى 865 ــ يىلى) ياكى 257 ــ يىلى (مىلادى 871 ــ يىلى) باغداتتا ۋاپات بولۇپ، شۇنىڭ قەۋرىستانلىقىغا دەپنە قىلىنغان ئىكەن.

263 شەھرى بەربەر ــ ئافرىقا قىتئەسىنىڭ شەرقىدىكى ئەدەن كۆرپىزىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بىر شەھەر. بۇ شەھەر ئەسلىدە شىمالىي ئافرىقادىكى (مىسىردىن باشقا رايونلاردا) بەربەر دېگەن جايدا ياشىغان بەربەر قەۋمىنىڭ بۇ جايغا كۆچۈپ كېلىشى مۇناسىۋىتى بىلەن "بەربەر" دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. لېكىن «تەزكىرەئى سۇلتان قۇرمىش» دېگەن كىتابتا ئۇچتۇرپاننىڭ قەدىمقى نامى "شەھرى بەربەر" دەپ ئاتالغانلىقى بايان قىلىنغان.

264 ۋەلىد بىننى ئابدۇلمۇلىك ــ ئۇمەييە خەلىپىلىكىنىڭ 6 ــ خەلىپىسى بولۇپ، ھىجرى 86 ــ يىلى (مىلادى 705 ــ يىلى) دىن ھىجرى 96 ــ يىلى (مىلادى 714 ــ 715 ــ يىلى) غىچە ھۆكۈم سۈرگەن.

265 كىبرىتى ئەھمەر ــ ئەرەپ خەمىيەگەرلىكىدە قەيت قىلىنغان بىر خىل قىزىل گۈڭگۇرت مادىدىسى بولۇپ، ئۇنى ئېرىتىلگەن مىسقا سالسا، رەڭگى خۇددى ئالتۇن رەڭگىدەك بولۇپ ئۆزگىرىدۇ.

266 مەنسۇرخان زامانى ــ بۇ جايدا موغۇلىستان خانلىغىنىڭ 12 ــ سۇلتانى مەنسۇرخانىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرى (مىلادى 1503 ــ 1543 ــ يىلى) كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

267 بۇ جايدا مىلادى 1765 ــ يىلى ئۇچتۇرپاندا كۆتۈرۈلگەن رەھمىتۇللا بەگ باشچىلىغىدىكى دىخانلار قوزغىلىڭى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

268 ئىمام مۇھەممەت غەززالى ــ يەنى ئەبۇ ھامىد مۇھەممەت بىننى مۇھەممەت بىننى ئەھمەت تۇسى. مىلادى 1059 ــ يىلى خوراسانىنىڭ تۇس شەھرىدە دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق چاغلىرىنى نىشاپۇردىكى

جۇۋەينى (ملادى 1028 ــ 1085 ـ يىلى)دىن ئىلىم ئۆگىنىش بىلەن ئۆتكۈزگەن. ملادى 1085 ـ يىلى سەلجۇقىيە سۇلتانلىغىنىڭ ۋەزىرى نىزامۇلمۇلك (ملادى 1030 ــ 1107 ـ يىلى) ساريىغا بېرىپ خىزمەت ئىشلىگەن. ملادى 1091 ـ يىلى باغداتتىكى نىزامىيە مەدرىسىدە مۇدەرىسلىك قىلغان. ملادى 1095 ـ يىلىدىن كېيىن مەككە، مەدىنە، قۇددۇس، ئىسكەندەرىيە قاتارلىق جايلارغا سایاھەت قىلىپ، كېيىنچە تەرىقەت مەسلىگىنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەشھۇر تەرىقەت ئۆلىماسى بولۇپ يېتىشكەن ۋە تەرىقەتچىلىك بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ "ئەنئەنىۋىچىلەر" دەپ ئاتالغان سۈننى مەزھىبىنىڭ قاراشلىرىنى كېلىشتۇرۇش ئۈچۈن «تەھا فۇتۇل فەلاسەفە» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئىسلام دۇنياسىدا "ھۆججەتۇل ئىسلام ۋەزىيىنىددىن" (ئىسلامىنىڭ ھۆججىتى ۋە دىنىنىڭ پىشۋاسى) دىگەن نام بىلەن شۆھرەت قازانغان. ملادى 1111 ـ يىلى ئۆز يۇرتى تۇسدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قەۋرىسى بۇ جايدا چوڭ مازار زىيارەتگاھىدۇر.

269 ئەھمەت غەززالى ــ يەنى ئەبۇفۇتۇھ مەجدىددىن ئەھمەت بىننى مۇھەممەت بىننى ئەھمەت. ئىمام مۇھەممەت غەززالىنىڭ (268 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن)ئىنىسى ۋە مەسلەكدىشى. ملادى 1126 ـ يىلى ئىراننىڭ قەزۋىن شەھرىدە ۋاپات بولغان.

270 ئەلىشىر يەزدانى ــ يەنى ئەبۇ يەزىد ئۇقەييىل بىننى ئەبۇ تالىپ. ھەزرىتى ئەلىنىڭ چوڭ ئاكىسى. ملادى 579 ـ يىلى مەدىنەشەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ دادىسى ئەبۇتالىپ ۋە مۇھەممەت پەيغەمبەر بىلەن بىرلىكتە نۇرغۇن غازاتلارغا قاتناشقان. لېكىن ئۇنىڭ شەھىرى بەربەر دىگەن جايدا غازات قىلغانلىغى ھەقىقىدە ماتېرىيال يوق. ئۇ مۇئاۋىيە (ملادى 680 ـ يىلى ۋاپات بولغان) دەۋرىدە دۇنيادىن ئۆتكەن.

271 ئەلى شىرى خۇدا ــ ھەزرىتى ئەلى ئىرانلىقلار ئارىسىدا، بولۇپمۇ، ئەلەۋىلەر ئىچىدە (220 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن)، يەنە "ئەلى شىرى خۇدا" دەپمۇ ئاتىلىدۇ. تارىخى ماتېرىيالىلاردا ئۇنىڭ شەھىرى بەربەردە غازات قىلغانلىغى ھەققىدە ھېچقانداق ھۆججەت يوق. ئۇنىڭ ئاكىسى بىلەن

ھىللە كىلىپ ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا جەڭ ـ غازات قىلغانلىغى بولسا تارىخقا ئويغۇن ئەمەس.

272 سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ــ رىۋايەتلەردە قەدىمقى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بىر رىۋايەتتە مىلادىدىن 1001 يىل بۇرۇن، يەنە بىر رىۋايەتتە 1016 يىل بۇرۇن ئىسرائىلىيە تەختىگە چىقىقان ئىكەن. بەيتۇل مۇقەددەس ۋە پايتەختى قۇددۇس شەھرىنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ، نۇرغۇن چىرايلىق سارايلار ھەم تىجارەت دۇكانلىرىنى قۇرغان، سانائەت ۋە تىجارەتنى راۋاجلاندۇرغان، ئىسرائىلىيە دۆلىتىنىڭ دائىرىسىنى شەرقتە ئېفرات دەرياسىغىچە كېڭەيتكەن ئىكەن. ئۇ 40 يىل ھۆكۈم سۈرگەندىن كېيىن، بىر رىۋايەتتە مىلادىدىن 962 يىل، يەنە بىر رىۋايەتتە 976 يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىكەن.

273 شىبىخ نىزامىدىن دىھلىۋى ــ يەنى شىبىخ خوجانىزامىدىن ئەۋلىيا بىننى خۇجا مۇھەممەت. ئۇنىڭ ئەجدادى بۇخارالىق بولۇپ "دەھبىدى" دىگەن نام بىلەن ئاتالغان. نىزامىدىن دىھلىۋى ھىجرى 633 ـ يىلى (مىلادى 1235 ــ 1236 ـ يىلى) ھىندىستاندا دۇنياغا كەلگەن. ئۇمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى بۇ جايدا ئىبادەت ۋە ئىستقامەت بىلەن ئۆتكۈزگەن. ھىجرى 725 ـ يىلى (مىلادى 1325 ـ يىلى) دېھلى شەھرىدە ۋاپات بولغان.

274 ئىبراھىم ئەد ھەم ــ يەنى ئىبراھىم بىننى ئەد ھەم. ئەسلى بەلخدە باي ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەت تاغ ۋە غارلاردا يەككە سەجدە ـ ئىبادەت ۋە كارامەتلەرنى قىلىپ ئۆتكەزگەن. كېيىنچە مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن شامغا بېرىپ سەجدە ئىستقامەت بىلەن شۇغۇللانغان. ھىجرى 261 ـ يىلى (مىلادى 844 ــ 845 ـ يىلى) شۇ جايدا ۋاپات بولغان.

275 تەرسۇس ــ ھازىرقى تۈركىيە جەمھۇرىيىتى ئاناتولى يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاتنا (ئادانا) شەھرىدىن 38 كىلومېتر غەرپكە جايلاشقان بىر قەلئە بولۇپ، رىۋايەتلەردە قەدىمقى فىنىكىيەلىكلەر بىنا قىلغان ئىكەن. كېيىنچە ئاسورىيە، ئىرانلىقلار ۋە ماكىدونىيەلىكلەر ئۇنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ، ئاۋات

بىر شەھەرگە ئايلاندۇرغان. ئاندىن كېيىن رۇما ئىمپېرىيەسى ۋاقتىدا بۇ جايدا ناھايىتى مەشھۇر بىر مەدرىس سېلىنغان. ئاببا سىيە خەلىپىلىگىنىڭ 5 ـ خەلىپىسى ھارۇن رەشىت (مىلادى 786 ـ 809 ـ يىلى) تەرسۇسنى ئىشغال قىلىپ، ئىسلام دىنىنى تارقاتقان. ئاببا سىيە خەلىپىلىگىنىڭ 7 ـ خەلىپىسى خەلىپە مەئمۇن (مىلادى 814 ـ 833 ـ يىلى) بۇ جايدا ۋاپات بولۇپ دەپنە قىلىنغان. تەرسۇس شەھرىنىڭ غەربى شىمالىدىكى بىر تاغدا "ئەسھابۇلكەھف غارى" بار. بۇ جاي ناھايىتى چوڭ زىيارەتگاھ بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

276 ئەدەن ـ ھازىرقى ئەرەپ يەمەنىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى ۋە ئەدەن كۆرپىزىنىڭ ياقىسىغا جايلاشقان بىر شەھەر بولۇپ، زېمىنىنىڭ كۆپ قىسمى قۇملۇق ۋە ئېدىرلىق، سۇيى كەم جايلاردىن ئىبارەت. لېكىن ئاپتور بۇ جايدا ئەدەننى "ئافرىقا قىتئەسىدە" دەپ بايان قىلغان.

277 ئىسپاھان ـ ھازىرقى ئىراننىڭ بىر شەھىرى.

278 سۇلتان سەئىد باباخان باھادۇر ـ مىلادى 1638 ـ يىلى تەختكە چىققان يەركەن خانلىغىنىڭ 9 ـ سۇلتانى ئابدۇللاخاننىڭ بىر تۇققان ئىنىسى. بۇ چاغدا باباخان تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنى باشقۇرىدىغان قاراندى سۇلتان ئىدى.

279 مۇسا بىننى ئەمران ـ رىۋايەتلەردىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى. ئىبراھىم ۋە ئىسھاق ئەلەيھىسسالاملارنىڭ ئەۋلادى. رىۋايەتلەردە ئۇ مىلادىدىن 1705 يىل بۇرۇن مىسرنىڭ پايتەختى مۇنىف شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئانىسى بۇھابىس بىر ئۆلۈمدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن بىر بۆشۈككە بۇلەپ نىل دەرياسىغا تاشلىغان. بۆشۈك مىسىر پادىشاسى پىرئەۋننەرنىڭ سارىيىدىن ئېقىپ كېتىۋاتقاندا، پىرئەۋننىڭ قىزى سوفىيە ئۇنى ئۆلۈمدىن قۇتقازغان. كېيىن بۇ جايدا چوڭ بولغان. ھاياتىنىڭ ئاخىرىدا كەنئان (ھازىرئىرانغا قاراشلىق) دىگەن جايغا كېلىپ ۋاپات بولغان ئىكەن.

280 داۋۇد ـ رىۋايەتلەردىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى. مىلادىدىن 1086 يىل ياكى 1071 يىل بۇرۇن دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۇرۇش بىلەن ئۆتكەزگەن. بەيتۇل مۇقەددەسنىڭ ئاساسىنى ئورناتقان.

مىلادىدىن 1016 يىل ياكى 1001 يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان ئىكەن.

281 زىكىريا ــ رىۋايەتتىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ھەزرىتى يەھيانىڭ دادىسى. پەلەستىن ۋالىسى ھۇرۇدىيەھيانى ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇنغان چاغدا، ئوغلىنى قۇتقۇزۇش يولىدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ قەۋرىسى ھەلەب (سۇرىيەگەقاراشلىق) دىگەن شەھەردە دەپ ھىكايە قىلىنىدۇ.

282 يىننى ئەيس ــ رىۋايەتلەردە ئىسھاق ئەلەيھىسسالامنىڭ (283ــ ئىزاھاتقا قارالسۇن) ياقۇپ ئەلەيھىسسالام بىلەن گەزەك تۇغۇلغان ئوغلى. دەسلەپتە ئەنبىيالىق ئەيسكە تەيىنلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن كېيىنچە ياقۇپ ئەلەيھىسسالامغا بېرىلگەن ئىدى.

283 ئىسھاق ــ رىۋايەتلەردىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى. ئۇ مىلادىدىن 2266 يىل ياكى 2107 يىل ۋە ياكى 1896 يىل بۇرۇن دۇنياغا كەلگەن ئىكەن دەپ ھىكايە قىلىنىدۇ.

284 ئىبراھىم ــ رىۋايەتلەردىكى پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرى بولۇپ، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئەجدادى دەپ ھىكايە قىلىنىدۇ. تارىختا ئۇ يەنە "ئىبراھىم خەلىلۇللا"، "ئەبۇلجەمھۇر" دىگەن ناملار بىلەنمۇ ئاتالغان. چۈنكى "ئىبراھىم" سۆزى قەدىمقى ئەرەپ تىلىدە "ئىب" (ئاتا)، "رەھام" (جەمھۇر) دىگەن سۆزلەردىن تەركىپ تاپقان ئىكەن. ئۇنىڭدىن ھەزرەت ئىسھاق ۋە ھەزرەت ئىسمائىل دىگەن ئىككى ئوغۇل دۇنياغا كەلگەن ئىكەن.

285 ئاباباكرى سىدىق ــ مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى بولۇپ، مىلادى 632 ــ 634 ــ يىللىرى ئارىلىغدا ھۆكۈم سۈرگەن.

286 ئۆمەر فارۇق ــ مۇھەممەت پەيغەمبەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ 2 ــ خەلىپىسى، مىلادى 634 ــ 644 ــ يىلى ئارىلىغدا ھۆكۈم سۈرگەن.

287 تۆت مەزھەپ ــ يەنى ئىسلام دىنىدە "ئەنئەنۋىچىلەر" دەپ ئاتالغان سۇننى مەزھىبىنىڭ كۇفەلىك ئەبۇھەنىپە ئەلنۇئمان بىننى سابىت (مىلادى 699 ــ 767 ــ يىل) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان "ھەنەپىيە"، مەدىنىلىك مالىك

بىننى ئەنناس (ملادى 715 ــ 795 ـ يىلى) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان "مالىكىيە"، مەككىلىك (ئەسلىدە پەلەستىننىڭ غەززا شەھىرىدىن) مۇھەممەت بىننى ئىدرىس شافى (ملادى 767 ــ 820 ـ يىلى) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان "شافىيە"، باغداتلىق ئەخمەت ئىبنى ھەنبەل (ملادى 780 ــ 855 ـ يىلى) تەرىپىدىن تۇرغۇزۇلغان "ھەنبەلىيە" قاتارلىق تۆت مەزھەپ كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

288 «سەھىھۇل بۇخارى» ــ مۇھەممەت بىننى ئىسمائىل ئەلبۇخارى (ملادى 810 ــ 870 ـ يىلى) تەرىپىدىن يېزىلغان ھەدىس كىتابى بولۇپ، ئەسلى ئىسمى «جامىئول شەھىھ» بولۇپ، «سىھاھى ستتە» (ئالتە پارچە ھەدىس) دەپ ئاتالغان ھەدىس كىتابلىرىنىڭ ئىچىدە، بىرقەدەر مۇكەممەل ۋە توغرا، شۇنداقلا «قۇرئان»دىن قالسلا ناھايىتى ئىشەنچلىك كىتابتۇر. شۇڭلاشقا ئۇ «سەھىھۇل مۇسلىم» (289 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) بىلەن قوشۇلۇپ "سەھىھەيىن» (ئىككى پارچە راس كىتاپ) دەپ ئاتىلىدۇ. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇخارى 16 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ئەرەپ خەلىپىلىگىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا سايياھەت قىلىپ، مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ 600 مىڭدىن ئارتۇق سۆزىنى توپلىغان ۋە ئۇنىڭ ئىچىدىن بىرقەدەر ئىشەنچلىك دېگەن سۆزلىرىدىن 7 مىڭ 300 دىن ئارتۇق سۆزىنى تاللاپ (بەزىلەر 9 مىڭ 800 دىن ئارتۇق دەيدۇ)، 97 قىسىم (بەزىلەر 160 قىسىم دەيدۇ) 3 مىڭ 4 يۈز 50 سۆزلۈك كىتاپ يازغان. ئۇنىڭ ئىچىدە پەقەت 2 مىڭ 6 يۈز 23 سۆزى ناھايىتى ئىشەنچلىك سۆز دەپ قارىلىدۇ.

289 «سەھىھۇل مۇسلىم» ــ خوراسانلىق مۇسلىم بىننى ئەلھەججاج (ملادى 821 ــ 875 ـ يىلى) تەرىپىدىن يېزىلغان ھەدىس كىتابى بولۇپ، بۇ كىتاپ ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدا تاماملانماي بەلكى، ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئۇنىڭ شاگىرتلىرى تەرىپىدىن تاماملانغان. بۇ كىتابمۇ "سىھاھى ستتە" (ئالتە پارچە ھەدىس) نىڭ بىرى بولۇپ، «سەھىھۇل بۇخارى» بىلەن قوشۇلۇپ "ئەل سەھىھ" دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ بۇكىتابنى توپلاش ئۈچۈن مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ 300 مىڭدىن ئارتۇق سۆزىنى توپلاپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن 7 مىڭ 2 يۈزدىن ئارتۇغىنى تاللاپ بۇ ھەدىسنى يېزىپ چىققان. بۇ ھەدىس جەمئى

52 جلد بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىده 4 مىڭدىن ئارتۇق سۆز (بەزىلەر 3 مىڭدىن ئارتۇق دەيدۇ) ناھايىتى ئىشنچلىك دەپ ھىساپلىنىدۇ.

290 «شەرھى بەغدۇى» ــ ئەڭ دەسلەپكى "قۇرئان" تەپسىرچىلىرىدىن بىرى بولغان ئەلبەغدۇى (ميلادى 1122 ـ يىلى ۋاپات بولغان) تەرىپىدىن يېزىلغان «قۇرئان» شەرھى.

291 پىرئەۋىن ــ (23 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

292 نەمرۇد ــ (24 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

293 ھامان ــ قەدىمقى ئىراننىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ 7 ـ پادىشاسى بولۇپ، بەھمەن ئىسپەندىيارنىڭ قىزى. ئۇ غايىپىدىن بولغان ئوغلى داراپنى ساندۇققا سېلىپ دەريا‌غا تاشلىغان. ئۇ بىر ئادەم تەرىپىدىن قوتقۇزۇلۇپ 30 ياشقا كىرگەندە، ھامان بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئۆز ئىشىغا پۇشايمان قىلىپ، تەختى سەلتەنىتنى ئوغلى داراپقا تاپشۇرغان.

294 قارۇن ــ رىۋايەتلەردىكى بىر تارىخى شەخس بولۇپ، «تەۋرات»دا ئۇنىڭ مۇسا ئەلەيھىسسالام بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى بايان قىلىنىدۇ.

295 ھەيىار ئەللامە ئابدۇللا ئىبنى ئابباس ــ ئەرەپ ئابباسىلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى ئەبۇ ئابباس سەففاھنىڭ (238 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) ۋەزىرى. مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسى. ھىجرى 137 ـ يىلى (ميلادى 754 ــ 755 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

296 مۇقاۋىيە بىننى ئەبۇ سوفيان ــ ئەرەپ ئۇمەييە خەلىپىلىگىنىڭ (174 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن) تۇنجى خەلىپىسى. ميلادى 600 ـ يىلى مەككە شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ميلادى 680 ـ يىلى دەمەشقتە ۋاپات بولغان.

297 ھەببە ئىبنى مۇنبە ــ ئەڭ دەسلەپكى ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرىدىن بىرى.

298 كەئبۇل ئەخبار ــ ئەبۇ ئىسھاق كەئەب بىننى مەنئە. ئەڭ دەسلەپكى ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرىدىن بىرى. خەلىپە ئۆمەر دەۋرىدە 32 يېشىدا ۋاپات بولغان.

299 ئىبنى ئەساكىر دەمەشقى ــ يەنى پەخرىددىن ئەبۇ مەنسۇر ئابدۇل-

راخمان بننی مۇھەممەت. مەشھۇر فۇقۇھا ۋە ھەدىس ئالىمى. ھىجرى 582 ـ يىلى (مىلادى 1186 ـ يىلى) دەمەشقتە تۇغۇلۇپ ھىجرى 620 ـ يىلى (مىلادى 1223 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

300 ئىمام ئەبى جەئفەر تەبىرى ـــ يەنى ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەت بىنىى جەرىر. مىلادى 838 ـ يىلى تەۋرىستاننىڭ ئامۇل (ھازىر ئىرانىغا قاراشلىق) شەھىردە دۇنياغا كەلگەن. 7 يېشىدا "قورئان"نى ياد ئېلىپ تۇگەتكەن. ئىران، ئىراق، سۇرىيە، مىسىر قاتارلىق جايلاردا ساياھەت قىلىپ، ئاخىردا باغدادتا يەرلەشكەن. ئۇ يېتىشكەن فۇقۇھا، تەفسىر ۋە ھەدىس ئالىمى بولۇپ، ئۇ "تەفسىرى قۇرئان" دىگەن ئەسەرنى يازغاندىن باشقا يەنە «تارىخى تەبىرى» ناملىق ئەسەر يازغان. بۇ دۇنيادىكى نۇرغۇن تىللارغا، جۈملىدىن چاغاتاي تىلىغىمۇ تەرجىمە قىلىنغان. ئۇ مىلادى 923 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

301 ئىمام مەسئۇت بىنىى ئەسىر ـــ يەنى ئەبۇلھەسەن ئەلى بىنىى ئەبۇل-كېرەم، ھىجرى 555 ـ يىلى (مىلادى 1160 ـ يىلى) ئەرەپ يېرىم ئارىلىنىڭ ئىبنى ئۆمەر شەھىردە دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ھاياتىدا "تارىخى كامىل" ناملىق 12 تومۇق بىر ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ باشقا دىنى، ئەدىبى ئەسەرلىرىمۇ بار. ھىجرى 630 ـ يىلى مىلادى 1233 ـ يىلى مۇسۇل شەھىردە ۋاپات بولغان.

302 ئىمام بىنىى ھەجەر ئەسقالانى ـــ يەنى ئەبۇفازىل شاھابىددىن ئەھ-مەت بىنىى ئەلى ھەجەر ئەسقەلانى. ھىجرى 773 ـ يىلى (مىلادى 1371ـــ1372 ـ يىلى) مىسىردا تۇغۇلغان. ئۆز ئۆمرىدە 150 دىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ ئىچىدە «فۇتۇھۇلبارى فى سەھىھۇل بۇخارى» ناملىق ئەسىرى ناھايىتى مەشھۇر. ھىجرى 852 ـ يىلى (مىلادى 1448 ـ يىلى) مىسىردا ۋاپات بولغان.

303 ئىمام قەستەلانى ـــ يەنى ئىمام مۇھەممەت بىنى قەستەلانى. مىلادى16 ـ ئەسىردىكى مەشھۇر مىسىر ئالىمى بولۇپ، ئۇ ئۆز ئۆمرىدە «فۇتۇھولدانى»، «ئەلمۇۋاھىبەت دىنىيە» ناملىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 923 ـ يىلى (مىلادى 1517 ـ يىلى) مىسىردا ۋاپات بولغان.

304 ئىمام ئەينى ـــ يەنى بەدرىددىن مەھمۇت بىنىى ئەھمەت بىنىى مۇسا. مىلادى 15 ـ ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر مىسىر ئالىمى بولۇپ، ئۆز ئۆمرىدە «تەبەقە

تۇشۇنۇرا» ناملىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 862 ـ يىلى (مىلادى 1458 ـ يىلى) مىسردا ۋاپات بولغان.

305 ئىمام زەمەخشەرى ـ يەنى جارۇللا ئەبۇلقاسىم مەھمۇت بىنىنى ئۆمەر. ھىجرى 467 ـ يىلى (مىلادى 1074 ـ 1075 ـ يىلى) خارەزمنىڭ زەمەخشەر دىگەن جايىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇز زامانىنىڭ مەشھۇر تىلچىسى، ئەدەبىياتچىسى، شائىرى ۋە تارىخچىسى. ئۇز ئۆمرىدە «مۇقەددىمەتۇل ئەدەب» «دىۋانۇششۇئۇرا» قاتارلىق بىرمۇنچە مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 538 ـ يىلى (مىلادى 1143 ـ 1144 ـ يىلى) جورجاندا ۋاپات بولغان.

306 ئىمام مۇھىسۇننە ـ تەرىقەتچىلەر قادىرىيە سۇلۇكىنىڭ تەشكىلاتچىسى ئابدۇلقادىر جىلانى (غەۋسۇل ئەززەم مۇھىددىدىن ئەسسىنە ئەبۇمۇھەممەت بىننى ئەبۇ سالىھ بىننى جەڭگى دوست جىلانى ـ گىلانى) نىڭ تەخەللۇسى. مىلادى 1077 ـ يىلى گىلان [ھازىر ئىرانغا قاراشلىق] شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. مىلادى 1127 ـ يىلىدىن باشلاپ "قۇرئان" ۋە "ھەدىس"دىن دەرس سۆزلىگەن. مىلادى 1166 ـ يىلى باغداتتا ۋاپات بولغان.

307 قازى بەيزاۋى ـ يەنى ئۇبۇلخەيىر ناسىرىددىن ئابدۇللا بىننى ئۆمەر ـ رۇلقازى بەيزاۋى. ئىرانىنىڭ بەيزا شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. شىراز شەھىرىدە قازى قۇززاتلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. بىر رىۋايەتتە ھىجرى 685 ـ يىلى (مىلادى 1286 ـ يىلى)، يەنە بىر رىۋايەتتە ھىجرى 691 ـ يىلى (مىلادى 1292 ـ يىلى) ئىرانىنىڭ تەبرىز شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

308 ئىبنى كەسىر ـ يەنى ئەمادىددىن ئىسمائىل بىننى مۇلك ئەفزەل ئەلى ئىبنى كەسىر. ھىجرى 672 ـ يىلى (مىلادى 1273 ـ 1274 ـ يىلى) دەمەشقتە دۇنياغا كەلگەن. ئۇز ئۆمرىدە «تارىخى ئەبۇلفىدا» ناملىق 4 تومىلۇق مەشھۇر ئەسەر يازغان. ئۇنىڭ يەنە جوغراپىيە، تارىخ، تەبابەتچىلىك، دىن ھەققىدە يازغان بىرمۇنچە ئەسەرلىرى بار. ھىجرى 772 ـ يىلى (مىلادى 1370 ـ يىلى) ۋاپات بولغان.

309 ئىبنى خەتىپ ـ يەنى ئەبۇ ئابدۇللا مۇھەممەت بىننى ئۆمەر فەخرىدىن رازى ـ ئىبنى خەتىپ. ھىجرى 544 ـ يىلى (مىلادى 1149 ـ 1150 ـ

يىلى) ئىرانىنىڭ رەيي شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە فۇقۇھا، تەپسىر، ئەدەبىيات، ھىكمەت، تىبابەتچىلىك، ماتېماتىكا قاتارلىق پەنلەرنىڭ كامالەتلىك ئالىمى بولۇپ، "شەيخۇلئىسلام" دەپ شۆھرەت قازانغان. ھىجرى 606 ـ يىلى (مىلادى 1209 ـ 1210 ـ يىلى) ھىراتتا ۋاپات بولغان.

310 خازەن باغدادى ـ يەنى ئەبۇ فازىل ئەھمەت بىننى مۇھەممەت خازەن باغدادى. ھىجرى 451 ـ يىلى (مىلادى ـ 1059 ـ يىلى) باغداتتا دۇنياغا كەلگەن. ئۆز ئۆمرىدە بىرمۇنچە ئاتاغلىق ئەدىبى، دىنى، تارىخى ئەسەرلەرنى يازغان. ھىجرى 518 ـ يىلى (مىلادى 1124 ـ يىلى) باغداتتا ۋاپات بولغان.

311 ئەبۇلەيس سەمەرقەندى ـ يەنى ئىمام تۇلھەدى ناسىر بىننى مۇھەممەت. ئۇ ئۆز ئۆمرىدە «ئەلناۋازىل» ناملىق بىرمۇنچە مەشھۇر كىتاپلارنى يېزىپ، ھىجرى 373 ـ يىلى (مىلادى 983 ـ 984 ـ يىلى) سەمەرقەندە ۋاپات بولغان.

312 ئىمام قوزۇنى ـ يەنى زىكرىيا بىننى مۇھەممەت بىننى مەھمۇت. ئۇنىڭ بۇ جايدا تىلغا ئېلىنغان «ئاجايىبۇل مەخلۇقات ۋە ھاياتۇل ھايۋان» ناملىق ئەسىرى ھىجرى 764 ـ يىلى (مىلادى 1362 ـ 1363 ـ يىلى) يېزىلغان.

313 ئىمام پەخرىددىن رازى ـ (309 ـ ئىزاھاتقا قارالسۇن).

314 ئىمام مۇھەممەت ھەنىپە ـ مىلادى 699 ـ يىلى كۇفە شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. سۇننى مەزھىبىگە مەنسۇپ ھەنەپىيە مەزھىبىنىڭ ئاساسچىسى، شۇڭلاشقا ئۇ "ئىمامى ئەززەم" دىگەن نام بىلەنمۇ ئاتالغان. مىلادى 767 ـ يىلى باغدات تۇرمىسىدە ۋاپات بولغان.

315 سۇجۇ ـ ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جۇچۇەن ۋىلايىتى.

316 چىڭ دۇسلىڭ ـ ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسى.

本书根据中国社会科学院民族研究所收藏的原手抄本整理出版。
بۇ كىتاپ جۇڭگو ئىجتىمائى پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ساقلانغان، موللا مۇسا سايرامى ئۆز قەلىمى بىلەن كۆچۈرۈپ چىققان نۇسخىسىغا ئاساسەن رەتلەپ نەشر قىلىندى.

مەسئۇل مۇھەررىر: غۇلام غوپۇرى
مەسئۇل كوررېكتور: ھەمراھاسىل

موللا مۇسا سايرامى

تارىخى ھەمدى

ش ئۇ ئار ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمقى ئەسەرلىرىنى يېغىش، رەتلەش ۋە نەشر قىلىشنى پىلانلاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ باشچىلىغىدا نەشرگە تەييارلاندى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئەنۋەر بايتۇر

مىللەتلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى
شىنخۇا كىتاپخانىسى تارقىتىدۇ
مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1986 ـيىل 12 ـئايدا 1 ـقېتىم . نەشر قىلىندى
1986 ـيىل 12 ـئايدا 1 ـقېتىم بېسىلدى
باھاسى: 3.95 يۈەن

伊米德史

（维吾尔文）

毛拉·穆莎·莎依然米著

民族出版社出版　新华书店发行

民族印刷厂印刷

开本：850×1168毫米1/32　印张：24 3/8

1986年12月第1版

1986年12月北京第1次印刷

印数：0001—7,300册　定价：3.95元

书号：M11049（4）27